

શ્રીમદ્ વેદવ્યાસ પ્રણીત મહાભારતનું

૨ અંકિ પર્વ

ભાગ ૨ એ.

મોક્ષધર્મ પૂર્વાર્ધ તથા ઉત્તરાર્ધ.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુંબાઈ.

કીંમત રૂ. ૬-૮-૦

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૬૬૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રામાયણ - ૨

વિષય ૮૪:૨૧

શ્રીમદ્ વેદવ્યાસ પ્રણીત મહાભારતનું

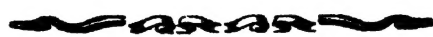
આન્તિપવ.

ભાગ ૨ નો.

૩૩૩૬૬૬

મોક્ષધર્મ પૂર્વાર્ધ તથા ઉત્તરાર્ધ.

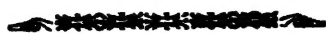
સ્વ૦ રા. રા. મણિશંકર મહાનંદ, એમણે
શ્રીયુત છોટલાલ નિર્ભયરામ ભટ્ટ પાસે તૈયાર કરાવી
રા. રા. ભાઈશંકર નાનાભાઈ સોલોસીટરની
સાહાય્યથી પ્રસિદ્ધ કરેલું ભાષાંતર.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્તા

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

સ્થલ: કાલબાદેવીરોડ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ-મુંબઈ.

વિ. સં. ૧૯૭૭

ઈ. સ. ૧૯૨૧

આવૃત્તિ ૫ મી.

પ્રત ૧૦૦૦

૩૩૩૬૬૬

ક્રીમત ર. ૬-૮-૦

આ પુસ્તક સંબંધી સર્વ હક પ્રસિદ્ધ કર્તા એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ
કંપનીએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૅપીરાઈટ-સંગ્રહ

અમદાવાદ-શહાપુર, વનમાળી વાંકાની પોળમાં પટેલ હરિભાઈ દલપતરામે
પોતાના 'ગ્રંથોદય' પ્રિ. પ્રેસમાં છાપ્યું.

અનુક્રમણિકા.

૩-મોક્ષધર્મ-પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	બ્રાહ્મણ અને સેનજીત રાજાનો સંવાદ- પિંગ્લસાગીત	૧	૨૪	જપ કરનારને ફળ પ્રાપ્તિનું વર્ણન.	૬૨
૨	પિતા-પુત્રનો સંવાદ,	૬	૨૫	જપકોપાખ્યાન.	૬૩
૩	લક્ષ્મી (દ્રવ્ય) થી થતા અનાથોનું વર્ણન.	૧૦	૨૬	જપકોપાખ્યાન-રાજા અને બ્રાહ્મણનો સંવાદ.	૬૪
૪	દૈવજ્ઞ વિના પુરુષાર્થ વ્યર્થ જાય છે.	૧૧	૨૭	જપકોપાખ્યાન-રાજા અને બ્રાહ્મણની મુક્તિ.	૭૧
૫	ઐશ્વર્યગીતા-છ ગુરુઓનું વર્ણન.	૧૫	૨૮	મન અને બુદ્ધસ્પતિનો સંવાદ.	૭૩
૬	આજગર મુનિ અને પ્રહલાદનો સંવાદ	૧૬	૨૯	„	૭૬
૭	શિયાળ અને કાશ્યપનો સંવાદ.	૧૯	૩૦	„	૭૯
૮	કરેલાં કર્મો અવશ્ય ભોગવવાં પડે છે.	૨૩	૩૧	„	૮૨
૯	જુગુ અને ભારદ્વાજનો સંવાદ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ.	૨૫	૩૨	„	૮૩
૧૦	સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પંચ ભૂતોત્પત્તિ વર્ણન	૨૭	૩૩	મનુ અને બુદ્ધસ્પતિના સંવાદની સમાપ્તિ.	૮૫
૧૧	સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ-સ્થાવરમાં પણ પંચભૂતો છે.	૨૮	૩૪	સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ.	૮૬
૧૨	પંચ પ્રાણાદિના કર્મોનું વિવેચન.	૨૧	૩૫	મરીચ્યાદિના વંશનું વર્ણન તથા દિશામાં રહેતા ઋષિઓનાં નામ.	૯૨
૧૩	પંચમહાભૂતથી ભિન્ન જીવના અસ્તિ- ત્વમાં આક્ષેપ.	૩૩	૩૬	વરાહાવતાર કથા.	૯૩
૧૪	જીવાત્માના સ્વરૂપનો નિર્ણય.	૩૪	૩૭	ગુરુ-શિષ્યસંવાદ, શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ વર્ણન	૯૫
૧૫	ચાતુર્વર્ણ્ય વિભાગ વર્ણન.	૩૫	૩૮	ગુરુ-શિષ્યના સંવાદનો અનુવાદ.	૯૮
૧૬	વર્ણસ્વરૂપ કથન.	૩૯	૩૯	અધ્યાત્મવિદ્યા.	૧૦૦
૧૭	સ્વર્ગ તથા મોક્ષનું નિરૂપણ.	૪૦	૪૦	અધ્યાત્મવિદ્યા-ગર્ભવાસ કથન.	૧૦૩
૧૮	બ્રહ્મચર્ય-ગૃહસ્થાશ્રમ લક્ષણ.	૪૨	૪૧	અધ્યાત્મવિદ્યા-બ્રહ્મચર્ય નિયમ.	૧૦૫
૧૯	વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસાશ્રમના ધર્મનું વર્ણન તથા સ્વર્ગ નિર્ણય.	૪૫	૪૨	અધ્યાત્મવિદ્યા-યોગીના નિયમો.	૧૦૭
૨૦	આચારવિધિ વર્ણન.	૪૮	૪૩	અધ્યાત્મવિદ્યા.	૧૦૯
૨૧	અધ્યાત્મ જ્ઞાન કથન.	૫૧	૪૪	„	૧૧૧
૨૨	ધ્યાનયોગનું વર્ણન.	૫૬	૪૫	ચાર્વાક વગેરે મતનું ખંડન.	૧૧૫
૨૩	જપનું ફળ તથા તેના પ્રકારનું વર્ણન.	૫૯	૪૬	જનક રાજા અને પંચશિષ્યનો સંવાદ.	૧૨૦
			૪૭	દમ-બાણેદ્રિય નિગ્રહની પ્રશંસા.	૧૨૪
			૪૮	અમૃતપ્રાપ્તિ કોને કહેવો ?	૧૨૬
			૪૯	પ્રહલાદ અને ઇન્દ્રનો સંવાદ.	૧૨૭

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૫૦	બલિરાજ અને ઇંદ્રનો સંવાદ.	૧૩૦
૫૧	ઇંદ્ર અને બલિનો સંવાદ.	૧૩૧
૫૨	લક્ષ્મી અને ઇંદ્રનો સંવાદ.	૧૩૫
૫૩	ઇંદ્ર અને નમુચિનો સંવાદ.	૧૩૮
૫૪	બલિ અને ઇંદ્રનો સંવાદ.	૧૪૦
૫૫	લક્ષ્મી ઇંદ્ર સંવાદ, લક્ષ્મી આદિ ઐશ્વર્ય કેવા સ્થળમાં રહે છે ?	૧૪૭
૫૬	જ્યૈષ્ઠીષઘ અને અસિતમુનિનો સંવાદ.	૧૫૨
૫૭	વાસુદેવ અને ઉત્તરેન્દ્રનો સંવાદ.	૧૫૪
૫૮	શુક્રદેવના પ્રશ્નનો બ્યાસે આપેલો ઉત્તર.	૧૫૫
૫૯	જગદુત્પત્તિ વર્ણન.	૧૫૮
૬૦	પ્રલય વર્ણન.	૧૬૩
૬૧	દાન માહાત્મ્યવર્ણન.	૧૬૫
૬૨	અધિકારીનું લક્ષણ.	૧૬૮
૬૩	જ્ઞાનપ્રશંસા.	૧૭૦
૬૪	આર્વાકાદિમત સમીક્ષા.	૧૭૬
૬૫	નાસ્તિકમત નિરાકરણપૂર્વક યુગધર્મ વર્ણન.	૧૭૯
૬૬	મોક્ષવર્ણન.	૧૮૧
૬૭	યોગ સાધન વર્ણન.	૧૮૪
૬૮	બ્રહ્મવિદ્યાવડે શાશ્વત સ્થાનની પ્રાપ્તિ છે.	૧૮૭
૬૯	બ્રહ્મચર્યાશ્રમના ધર્મ.	૧૮૯
૭૦	ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ.	૧૯૧
૭૧	વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસાશ્રમધર્મ નિરૂપણ.	૧૯૪
૭૨	જ્ઞાનીનાં લક્ષણ.	૧૯૭
૭૩	જ્ઞાનદશા વર્ણન.	૨૦૦
૭૪	અધ્યાત્મ વિદ્યા.	૨૦૨
૭૫	„	૨૦૪
૭૬	„	૨૦૭
૭૭	અજ્ઞાન નદીનું વર્ણન.	૨૦૮
૭૮	અધ્યાત્મજ્ઞાન.	૨૧૦
૭૯	„	૨૧૨

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૮૦	અધ્યાત્મ કથન.	૨૧૪
૮૧	અધ્યાત્મ જ્ઞાન.	૨૧૫
૮૨	પંચમહાભૂતાદિના ગુણોનું વર્ણન.	૨૧૭
૮૩	સૃષ્ટિનો નાશ કરવાને બ્રહ્માએ ક્રોધાગ્નિ પ્રકટ કર્યો.	૨૧૮
૮૪	મૃત્યુ-મોતની ઉત્પત્તિ.	૨૨૦
૮૫	બ્રહ્મા અને મૃત્યુનો સંવાદ.	૨૨૧
૮૬	ધર્મસ્વરૂપ નિર્ણય.	૨૨૪
૮૭	ધર્માધર્મ વર્ણન.	૨૨૬
૮૮	તુલાધાર વૈશ્ય અને જળજલિ મુનિનો સમાગમ.	૨૨૯
૮૯	તુલાધાર અને જળજલિનો સંવાદ-કામ્યકર્મ નિષેધ.	૨૩૨
૯૦	તુલાધાર અને જળજલિનો સંવાદ-મોક્ષધર્મ પ્રશંસા.	૨૩૬
૯૧	તુલાધાર અને જળજલિના સંવાદની સમાપ્તિ.	૨૪૦
૯૨	વિચમ્પયુગીતા-હિંસાયજ્ઞ નિષેધ.	૨૪૩
૯૩	કોઇ પણ કાર્ય ધર્મ વિચારીને કરવું-તે વિષે ચિરકારીનું આખ્યાન.	૨૪૪
૯૪	દુમત્સેન અને સત્યવાનનો સંવાદ.	૨૫૦
૯૫	ગોકપિલીય=કપિલ અને સ્યુમરશ્મિનો સંવાદ.	૨૫૩
૯૬	„	૨૫૬
૯૭	„	૨૬૨
૯૮	કુંડધારોપાખ્યાન.	૨૬૬
૯૯	યજ્ઞમાં થતી હિંસા અશાસ્ત્રીય છે.	૨૬૯
૧૦૦	ધર્મમાર્ગ.	૨૭૧
૧૦૧	મોક્ષનો ઉપાય.	૨૭૨
૧૦૨	„	૨૭૪
૧૦૩	વિદેહરાજા અને માંડવ્ય ઋષિનો સંવાદ.	૨૭૭
૧૦૪	પિતા-પુત્રસંવાદ-કામ્યકર્મના ત્યાગ વિષે.	૨૭૮

૩-મોક્ષધર્મ-ઉત્તરાર્ધ.

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧૦૫	સંન્યાસધર્મ વર્ણન.	૨૮૧		વર્ણન.	૩૭૦
૧૦૬	વૃત્રાસુર અને શુક્રાચાર્યનો સંવાદ.	૨૮૩	૧૩૨	વસિષ્ઠ-જનક સંવાદ-અજ્ઞાન દશાથી	
૧૦૭	સનતકુમારે વિષ્ણુનું માહાત્મ્ય કહ્યું.	૨૮૬		સંસાર થાય છે.	૩૭૩
૧૦૮	વૃત્રાસુર વધ કથા.	૨૯૩	૧૩૩	વસિષ્ઠ-જનક સંવાદ-ક્ષર અને અક્ષરનું વિવેચન.	૩૭૫
૧૦૯	વૃત્રાસુરવધ અને ધ્રુવહૃત્યાના વિભાગ.	૨૯૫	૧૩૪	વસિષ્ઠ-જનક સંવાદ-સાંખ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન	૩૭૮
૧૧૦	જ્યૌત્સ્વત્વ કથા-મહાદેવે દક્ષપત્નિનો ભંગ કર્યો.	૨૯૮	૧૩૫	વસિષ્ઠ-જનક સંવાદ-મુક્તિદશા.	૩૮૨
૧૧૧	વીરભદ્રે દક્ષપત્નિનો ભંગ કર્યો.	૩૦૧	૧૩૬	વસિષ્ઠ-જનક સંવાદ-ભુદ્વાભુદ્વ બેદ વર્ણન.	૩૮૫
૧૧૨	શિવસહસ્ત્રનામ-સ્તોત્રપાઠ.	૩૦૫	૧૩૭	વસુમાન અને ભૃગુવંશી મુનિનો સંવાદ.	૩૮૦
૧૧૩	અધ્યાત્મ કથન.	૩૧૫	૧૩૮	યાગવલ્ક્ય અને જનકનો સંવાદ-ચૌવીશ તર્કો.	૩૮૧
૧૧૪	નારદ અને સમંગનો સંવાદ.	૩૧૮	૧૩૯	યાગવલ્ક્ય-જનક સંવાદ-સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિ	૩૮૩
૧૧૫	નારદ અને માલવ ઋષિનો સંવાદ.	૩૨૦	૧૪૦	યાગવલ્ક્ય-જનક સંવાદ-સૃષ્ટિ-પ્રલય વર્ણન.	૩૮૪
૧૧૬	અરિષ્ટનેમિ અને સગરરાજાનો સંવાદ. જીવનમુક્ત લક્ષણ	૩૨૪	૧૪૧	યાગવલ્ક્ય-જનક સંવાદ-અધ્યાત્માદિ બેદ કથન.	૩૮૫
૧૧૭	ઉશના-શુક્રાચાર્યનું ચરિત્ર.	૩૨૭	૧૪૨	યાગવલ્ક્ય-જનક સંવાદ-ગુણત્રય વિવેચન	૩૮૭
૧૧૮	પરાશરગીતા-જનકરાજ અને પરાશર મુનિનો સંવાદ.	૩૩૦	૧૪૩	યાગવલ્ક્ય-જનક સંવાદ-નિર્ગુણ-સગુણ તથા ચેતન. અચેતનનું વર્ણન.	૩૮૮
૧૧૯	પરાશરગીતા-આયુષ્ય દુર્લભ છે.	૩૩૨	૧૪૪	યાગવલ્ક્ય-જનક સંવાદ-યોગ જ્ઞાન.	૪૦૦
૧૨૦	પરાશરગીતા-દાન મહાત્મ્ય.	૩૩૪	૧૪૫	યાગવલ્ક્ય-જનક સંવાદ-પ્રાણોત્ક્રમણ પ્રકાર.	૪૦૪
૧૨૧	પરાશરગીતા-ચાતુર્વર્ણ્ય કર્તવ્ય.	૩૩૬	૧૪૬	યાગવલ્ક્ય-જનક સંવાદ-યાગવલ્ક્યનું ચરિત્ર.	૪૦૫
૧૨૨	પરાશરગીતા-દેવ અને અસુરોનું વર્ણન	૩૩૭	૧૪૭	પંચશિખ અને જનકરાજનો સંવાદ.	૪૧૨
૧૨૩	પરાશરગીતા-ગૃહસ્થનું કર્તવ્ય.	૩૩૯	૧૪૮	સુલભા અને જનકનો સંવાદ.	૪૧૩
૧૨૪	પરાશરગીતા-ચારે વર્ણોના વિશેષ ધર્મ	૩૪૧	૧૪૯	વ્યાસ અને શુકનો સંવાદ-વૈરાગ્યબોધ.	૪૨૬
૧૨૫	પરાશરગીતા-ક્ષત્રિયધર્મનો પ્રશંસા. અને મરણ વિધિ.	૩૪૪	૧૫૦	કૃત કર્મ પ્રાપ્તિ વર્ણન.	૪૩૩
૧૨૬	પરાશરગીતા-પૂર્વ કર્મ અવશ્ય ફળ આપે છે.	૩૪૭	૧૫૧	શુકોત્પત્તિ વર્ણન-વ્યાસે કરેલું તપ અને શંકરથી વર પ્રાપ્તિ.	૪૩૪
૧૨૭	હંસગીતા-હંસ અને સાધ્યાદેવોનો સંવાદ.	૩૫૧	૧૫૨	શુકોત્પત્તિ વર્ણન-શુક જન્મમહોત્સવ.	૪૩૫
૧૨૮	યોગવિધિ વર્ણન.	૩૫૪	૧૫૩	શુક મુનિનું મિથિલામાં ગમન.	૪૩૭
૧૨૯	સાંખ્યજ્ઞાન કથન.	૩૫૯			
૧૩૦	વસિષ્ઠ-અને જનકનો સંવાદ-ક્ષર તથા અક્ષરનું વર્ણન.	૩૬૭			
૧૩૧	વસિષ્ઠ-જનક સંવાદ-અજ્ઞાન દશાનું				

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧૫૪	જનક અને શુકનો સમાગમ તથા સંવાદ.	૪૩૯	૧૭૪	શ્રીવેદવ્યાસમુનિની મહત્તા.	૫૦૭
૧૫૫	શુકમુનિ પુનઃ આશ્રમ પ્રતિ ગયા— હિમાલયનું વર્ણન.	૪૪૨	૧૭૫	ભગવાને હયગ્રીવાવતાર ધારણ કરીને મધુ-કૈટભને માર્યો.	૫૦૯
૧૫૬	વ્યાસ-નારદ સમાગમ અને સાત પ્રકારના વાયુનું વર્ણન.	૪૪૫	૧૭૬	સાંખ્ય-યોગ વગેરેનું કથન.	૫૧૪
૧૫૭	નારદ અને શુકમુનિનો સંવાદ.	૪૪૮	૧૭૭	કૃષ્ણ દ્વૈપાયન-વ્યાસમુનિની ઉત્પત્તિ.	૫૧૬
૧૫૮	નારદ-શુક સંવાદ-ગત વસ્તુનો શોક નહિ કરવા વિશે.	૪૫૨	૧૭૮	બ્રહ્મા અને રૂદ્રનો સંવાદ.	૫૨૩
૧૫૯	શુકમુનિએ સર્વ સંગતો ત્યાગ કર્યો.	૪૫૪	૧૭૯	"	૫૨૫
૧૬૦	શુકમુનિની પરમ ગતિ.	૪૫૮	૧૮૦	નારદમુનિ અને ઈંદ્રનો સમાગમ.	૫૨૭
૧૬૧	વ્યાસે કરલો પુત્રશોક અને મહાદેવે " હાયાશુકનું દર્શન થશે " એવો વર આપ્યો.	૪૫૯	૧૮૧	ઉચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન.	૫૨૮
૧૬૨	નારદ અને નર-નારાયણનો સમાગમ.	૪૬૨	૧૮૨	ઉચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન— અતિથિનો સમાગમ.	૫૨૯
૧૬૩	પરિચર રાજાની કથા અને પંચરાત્ર ગ્રંથની ઉત્પત્તિ.	૪૬૪	૧૮૩	ઉચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન— પદ્મનાભ નાગનું વર્ણન.	૫૩૦
૧૬૪	શ્વેતદ્વીપવાસી નારાયણ ભગવાનનું દર્શન દુર્લભ છે.	૪૬૭	૧૮૪	ઉચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન— બ્રાહ્મણે અતિથિનો ઉપકાર માન્યો.	૫૩૧
૧૬૫	યજ્ઞમાં પશુવધનો મત આપવાથી પરિચર રાજાની અધોગતિ થઈ.	૪૭૦	૧૮૫	ઉચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન— નાગપત્નીનો સમાગમ.	૫૩૨
૧૬૬	નારદે મહાપુરૂષ (નારાયણ)નું સ્તવનકર્તૃ૪૭૩		૧૮૬	ઉચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન— બ્રાહ્મણનો દૈવ આગ્રહ.	૫૩૩
૧૬૭	નારદને મહાપુરૂષનું દર્શન થયું.	૪૭૫	૧૮૭	ઉચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન— સૂર્યલોકથી નાગનું આગમન.	૫૩૪
૧૬૮	ત્રિજલભગવાન યજ્ઞમાં અગ્રભાગનેયોગ્યછે ૮૮૧		૧૮૮	ઉચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન— નાગ અને નાગપત્નીનો સંવાદ.	૫૩૫
૧૬૯	શ્રીભગવાને અર્જુનને પોતાના નામનું વર્ણન કરી બતાવ્યું.	૪૮૧	૧૮૯	ઉચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન— નાગ અને બ્રાહ્મણનો સમાગમ.	૫૩૬
૧૭૦	ભગવન્નામ વર્ણન અને બ્રાહ્મણોની સર્વથી શ્રેષ્ઠતા.	૪૯૦	૧૯૦	ઉચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન— નાગ અને બ્રાહ્મણનો સંવાદ.	૫૩૭
૧૭૧	જનમેજયે નારદઋષિના સંબંધમાં પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો.	૫૦૧	૧૯૧	ઉચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન— ઉચ્છવૃત્તિનું કથન.	૫૩૮
૧૭૨	નર-નારાયણે શ્વેતદ્વીપવાસી નારાયણનું માહાત્મ્ય કહ્યું.	૫૦૪	૧૯૨	ઉચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન— બ્રાહ્મણ કૃતાર્થ થયો.	૫૩૯
૧૭૩	પિતૃઓના ત્રણ પિંડ હોવાનું કારણ.	૫૦૬	૧૯૩	ઉચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન— બ્રાહ્મણનો મોક્ષ.	૫૪૦

ચુંટી કાઢેલાં ઉપયોગી પુસ્તકો.

—•••••

૩. આ.		૩. આ.	
સરસ્વતી ચંદ્ર ભાગ ૧-૨-૩-૪	૧૨-૪	ગુજરાતી એરેખીયન નાઇટસ ...	૭-૦
ચંદ્રકાન્ત ભાગ ૧-૨-૩ ...	૧૨-૦	કથા સરિત સાગર વૌદ્યુમ્સ ૧-૨...	૬-૦
નીલમ માણેક ભાગ ૧-૨ ૩-૪ ૫-૬-૭-૮	૧૨-૦	પ્રેક્ટીકલ એસ્ટ્રોલોજી (હોમીયાર કૃત)	૩-૮
મંદુરી ભાગ ૧-૨ (સચિત્ર નવલકથા)	૪-૦	ગ્રહ ગણિત ...	૧-૦
વૈદક વિજ્ઞાન ચક્ર વૌદ્યુમ્સ ૧-૨ ...	૧૫-૦	તેજપ્રભા (નવલ કથા) ...	૨-૦
શારીર અને વૈદકશાસ્ત્ર ...	૧૮-૮	કરણધેલો ...	૨-૦
ગુજરાતી કુરાન ...	૨૮-૦	રજની કાંત ...	૧-૮
ગુજરાતી મેટીરીયા મેડીકા ...	૬-૦	નવી જીંદગી ...	૨-૮
ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ... ..	૨-૦	વેલ્લા ધાંચીનું કુકુંગ... ..	૧-૮
પતિવ્રતા સતીઓ (સચિત્ર)... ..	૩-૦	જીવંડોના ઇતિહાસ ...	૧-૮
ગુજરાતની જીની વાનાંઓ ...	૨-૮	વનસ્પતિ શાસ્ત્ર ...	૧૦-૦
સ્વેડેન્ડ ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ડિક્શનેરી...	૨૫-૦	ચરક સંહિતા વૌદ્યુમ પહેલું ...	૫-૦
ભરૂચાકૃત મીલ એન્જીન, બોલ્ડર		ગુજરાતી પીનલ કોડ... ..	૮-૮
અને ગીઅરિંગ	૨૬-૮	ધનવાન... ..	૭-૦
કમર્શીયલ કેલેન્ડર યાને હાંદી વાલેપારી		ગારીસ્ટરની ગૈરી	૨-૮
પંચાંગ	૧-૮	શાંતિપ્રિયા (સચિત્ર નવલકથા)	૨-૮
બસો વર્ષનું પંચાંગ... ..	૩-૮	નિરંજની અથવા વરધેલી વનિતા ,,	૨-૮
ગ્રામની જાત્રી	૨-૮	કુસુમ કલા (નોવેલ)	૩-૦
એક્સેલસીયર મ્યુઝીક ગ્રાઈડ... ..	૨-૮	અનંગ વિષ (સચિત્ર નવલકથા) ...	૨-૮
પોકેટ ગુજરાતી ઇંગ્લીશ ડિક્શનેરી ...	૨-૮	માનવશાસ્ત્ર અથવા મસ્તક વિદ્યા અને	
પોકેટ ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ડિક્શનેરી ...	૨-૮	મુખ સામુદ્રિક શાસ્ત્ર	૫-૦
વડુને શીખામણ	૧-૦	પ્રેક્ટીકલ સાઈકોલોજી (હોમીયાર કૃત)	
શ્રીરામ માહાલ યાને હૌસલ (ગાડુજ રસદાયક		તુલસી કૃત રામાયણ મૂળ તથા ગુજરાતી	
નવલકથા) કર્તા જરઆબ એદલજી પટેલ ૩-૦		ભાષાંતર	૮-૦
ખુશસુરત મકાર	૨-૮	બહાદુર કલો અને અનાથ તારા...	૧-૮
દીક્ષીની સુલતાના રજયાબેગમ ...	૧-૮	બહાદુર કલો અને પ્રમાદ સુંદરી ...	૧-૮
નવલ ગંજા (સચિત્ર)	૩-૮	કવિતા પ્રવેશ	૧-૪
કાયદાનો શિક્ષક	૧૫-૦	સ્ત્રીઓની મહત્તા	૨-૦
બોજ અને કાલિદાસ (સચિત્ર) ...	૪-૦	કાવ્ય દોહન ભાગ ૧, ૨, ૩, ૬, ૭, ૮ ૨૧-૦	
શીરીનની કાહાણી અથવા અંજીરઆગ		દયારામ કૃત કાવ્ય મણિમાલા ૧-૨	૩-૦
ની કતલ	૫-૮	મણી અને મોહન અથવા ભાગ્યહીન	
મુસ્લીમ આજ્ઞાન રમખાણુ	૩-૮	ભાઈ બ્રેહેન	૨-૮
રતન લોજનું રમખાણુ	૨-૮	સ્ત્રી ધર્મ ગીતા	૨-૮
દુઃખી દાદીઆ... ..	૫-૦	આયતા પર કાયતું (સચિત્ર) ...	૪-૮
		દયારામનું જીવન ચરિત્ર	૨-૪

જરૂર વાંચો. ઢીલ કરશો તો પાછળથી પસ્તાશો.

અત્યંત દુર્લભ અતિ ઉપયોગી ગ્રંથ.

અસલી પ્રવીણસાગર.

(આ ગ્રંથમાં ગુજરાતી ટીકા આપેલી હોઈ ગુજરાતી ભાષામાં ખુબાર પડેલાં સઘળા પ્રવીણસાગરના ગ્રંથો કરતાં આ ગ્રંથ ઘણો મહોટો, અતિશય ઉપયોગી, લાયઝેરીમાં રાખવા લાયક છે. માત્ર બુજ નકલો શિક્ષકે છે.)

આ સુવિખ્યાત ગ્રંથ રાજકોટના મહા વિદ્વાન્ મહારાણા શ્રી મેહરામજીસિંહજીએ રચેલો હોઈ તેમાં તેમણે પોતાની અસૌકીક બુદ્ધિમત્તાનો પરિચય કરાવ્યો છે. જાળક, યુવક, તરુણ, પ્રૌઢ, વૃદ્ધ, વૃદ્ધા, પ્રૌઢા, તરુણી, યુવતી, બાલિકા વગેરેમાંથી ગમે તે આ ગ્રંથના વાંચનથી અમુલ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. ‘પ્રવીણસાગર’ નો અર્થજ ‘ચતુરસાગર’ કિંવા ‘બુદ્ધિસાગર’ થાય છે, તેથી આવા અમુલ્ય ગ્રંથમાં સમાયેલા જ્ઞાનનું વર્ણન કરવું એ સોના ઉપર દોઝ ચઢાવવા જેવું છે. કામચેતુ અને કલ્પવૃક્ષના આશ્રયથી જેવી રીતે ઇચ્છિત પદાર્થની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે તેવી રીતે હરેક મનુષ્યને આ ગ્રંથમાંથી ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ શકશે. આ ગ્રંથના અધ્યયનથી યોગીજનો યોગવિદ્યાનો પરિચય પામશે, ભોગીજનો ભોગવિશ્વાસ પામશે, પ્રણયીજનો પ્રણયનું ખરું સ્વરૂપ સમજી ખરાં પ્રણયી બનશે, કવિજનો સર્વ અલંકાર અને કાવ્ય-કળાને સમજશે જ્ઞાતી મહાજ્ઞાન પામશે, સામાન્ય મનુષ્ય બુદ્ધિનો અખુટ ખજાનો મેળવશે. આ સર્વ ઉપરાંત આ ઘણા ઉપયોગી ગ્રંથમાં નાયક નાયિકાનો ભેદ, નાડી પરીક્ષા, અશ્વ પરીક્ષા, શુકનાવલી, રણસંગ્રામની પંડિતાઇ, રાજનીતિ અને વિદ્યારાગ તથા તેની ઉત્પત્તિનું સાદૃશ્ય વર્ણન, વિરહાલાપ, ઇશ્વરભક્તિ અને અષ્ટાંગયોગ વગેરેનું વિસ્તૃત વર્ણન આ ગ્રંથમાં છે. કાગળો, છપામણી વગેરેની સખ્ત ઇર્ષ્યાવાદીથી આ ગ્રંથની નવી આવૃત્તિ થવી અશક્ય છે, માટે તરતજ મંગાવી લ્યો ઘણી થોડી નકલ સિદ્ધક રહી છે. આ ગ્રંથમાં ૧૦૪ એકશોઆર મનોહર ચિત્રો પણ આપેલાં છે. મજબુત પુઠું છતાં મુલ્ય માત્ર રૂ. ૧૨-૦-૦ વી. પી. તથા પોસ્ટેજ ખર્ચ બુકું.

મળવાનું ઠેકાણું:—એન. એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

કાલબાદવી રોડ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨.

શ્રીમહાભારતનું શાન્તિપર્વ.

૩ મોક્ષધર્મ-પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૧ લો-શ્રાદ્ધાણુ અને રથેનજિત રાજાનો સંવાદ-પિંગલાગીત.

॥ નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ॥

॥ દેવીં સરસ્વતીં વ્યાસં તતો જયમુદીરયેત્ ॥

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ ધર્માઃ પિતામહેનોક્તા રાજધર્માશ્રિતાઃ શુભાઃ ॥

॥ ધર્મમાશ્રમિણાં શ્રેષ્ઠં વક્તુમર્હસિ પાર્થિવ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે—પિતામહ આપે રાજધર્મ અને તેના અંગભૂત આપદધર્મ આદિ ઉત્તમ ધર્મ કહ્યા. હે રાજા! હવે ગૃહસ્થ વગેરે સર્વ આશ્રમના મનુષ્યોનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ મોક્ષ મને કહેવો ઘટે છે. ૧ બીજા કહે છે કે—સર્વ આશ્રમોમાં આચરવા લાયક ધર્મ વેદમાં કહેલા છે પણ તે ધર્મનું ફળ મૃત્યુ થયા પછી પરલોકમાં પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તે અદૃશ્ય ફળવાળા ધર્મ કહેવાય છે. પરંતુ પરમાત્મરૂપ વસ્તુમાં શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનરૂપ તપવડે આલોચન કરવું અને તેથી સાક્ષાત્કાર થતાં તે દૃશ્ય ફળ છે, કેમકે, પરલોકમાં ગયા પહેલાં—જીવતાં જ તે ફળ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. દૃશ્ય ફળ તે જ્ઞાન છે. ત્યારે કોઈ કહેશે કે, તપ કરવું એજ શ્રેષ્ઠ છે? તો તેનો ખુલાસો એમ છે કે. તપરૂપ ધર્મના ધણા ભાગ છે. જેમ કેરીને માટે આંખો ચાવનારને કેવળ કેરીજ મળે છે એમ નથી, પણ તેની સાથે જાયા, સુગંધ વગેરે પણ મળે છે, તેમ મોક્ષને અર્થે તપરૂપ ધર્મ આચરનારને સ્વર્ગાદિ ફળ પણ મળે છે અને સ્વર્ગાદિ ફળને માટે ધર્મ કરનારને અંતઃકરણ શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાન પણ ઉપજે છે અને મોક્ષ પણ મળે છે. એ રીતે ધર્મની કોઈ ક્રિયા નિષ્ફળ જતી નથી. તેમ ધર્મના અનેક રસ્તા હોવાથી કયો ધર્મ આચરવો? તે વિષે વિવાદ ઉપજતો થાય છે. ૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! જે મનુષ્યને જે ધર્મ વિષે નિશ્ચય થાય છે તે મનુષ્ય, તે ધર્મને કલ્યાણરૂપ માને છે અને ખીળને તેવો માનતા નથી. ૩ પછી તે જેમ જેમ આ તુચ્છ જગતની જાળને જોતો જાય છે, તેમ તેમ તેને તેમાં વૈરાગ્ય ઉપજતો જાય છે, અને તેજ ધર્મદ્વારા અંતઃકરણની શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે, એ નિશ્ચય જાણવું. ૪ હે યુધિષ્ઠિર! એ પ્રમાણે વધતું—ઓષ્ઠું ઔશ્વર્ય, મોટાઈ, હલકાપણું, નાશ પામવાપણું વગેરે અનેક દોષથી આ જગત પરિપૂર્ણ છે, એવું જાણીને શુદ્ધિમાન પુરૂષ પોતાનો મોક્ષ થાય એવો સદા યતન કરવો. ૫

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે-હે પિતામહ ! ન્યારે ધનનો નાશ અથવા પિતા, પુત્ર કે સ્ત્રી મરી
 જાય ત્યારે કૌની યુદ્ધિ રાખીને શોકનો ત્યાગ કરવો, તે મને કહો ? ૬ બીજા કહે છે-ન્યારે
 ધનનો નાશ થાય અથવા પિતા, પુત્ર કે સ્ત્રી મરી જાય ત્યારે આત્મા સિવાય બીજું
 સઘળું જગત દુઃખરૂપ છે, એમ ચિંતન કરીને શોકનો નાશ કરવાના ઉપાયરૂપ શમ, દમ
 આદિને ધારણ કરીને રહેવું. ૭ આ વિષે પણ એક પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપ-
 વામાં આવે છે કે-સ્થેનજિત નામે એક રાજા હતો. તેનો એકનો એક પુત્ર મરણ પામવાથી
 તે, શોકવડે બહુ પરિતાપ પામ્યો અને તેથી વિદ્વજ્ઞ તથા અતિ ખેદાતુર થઈ ગયો.
 તે વખતે તેનો મિત્ર કાષ્ઠ બ્રાહ્મણ હતો તેણે તેને ખેદયુક્ત જોઈને તેની પાસે આવી આ
 પ્રમાણે વચન કહ્યાં. ૮, ૯ તે બોલ્યો કે:-તું પ્રીતિના પાશમાં પડીને મૂઢ બની ગયો છે,
 છતાં હવે પુત્રના શોકથી પુનઃ શા માટે મોહ પામે છે ? તથા તું જાતેજ શાંતનીય છે,
 છતાં બીજાનો શા માટે શોક કરે છે ? તું જાણતો નથી કે, ત્હારી પેઠે બીજા લોકો ત્હારો
 પણ શોક કરશે અને તેઓનો વળી બીજા લોકો શોક કરશે. ૧૦ હે રાજન્ ! તું, હું અને
 બીજા લોકો કે, જેઓ ત્હારું ઉપાસન કરે છે તે સર્વ, આપણે જ્યાંથી આવ્યા છીએ ત્યાંજ
 પાછા જવાના છીએ. ૧૧ સ્થેનજિત કહે છે કે-હે વિપ્ર ! હે તપરૂપ ધનવાળા ! એવી
 યુદ્ધિ કયા છે ? એવું તપ કયું છે ? એવી સમાધિ કયા છે ? એવું જ્ઞાન કયું છે અને એવી
 વિદ્યા કયા છે ? કે, જેને પ્રાપ્ત થવાથી મનુષ્ય ખેદને પામે નહિ. ૧૨ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,-
 હે રાજન્ ! આ જગતમાં ઉત્તમ, મધ્યમ, અને અધમ પ્રાણીઓ અનેક પ્રકારનાં કર્મમાં
 સર્વ પ્રકારે દુઃખવડે આસક્ત થયાં છે, તેને તું જો. ૧૩ અહંભાવવડે જે પ્રતીત થાય છે,
 તે આત્મા પણ મ્હારો નથી, તેમ આ સઘળી પૃથ્વી પણ મ્હારી નથી, તેમ બીજા કોઈની
 પણ નથી, કેમ કે, પરમાત્મસ્વરૂપ હું કેવળ એકજ છું અને તેથી જિન્ન બીજું સર્વ માયા-
 કલ્પિત-ઇન્દ્રિય સરખું મિથ્યા છે, એવા વિચારથી મને દુઃખ થતું નથી. હું એવીજ
 યુદ્ધિને ધારણ કરીને નથી તો હર્ષ પામતો કે, નથી શોક પામતો. કયા યુદ્ધિને ધારણ
 કરવાથી શોક ન થાય ? એવો જે તેં પ્રશ્ન કર્યો તેનો ઉત્તર એ છે. ૧૪ (હવે તપ કહું
 છું.) જેમ મહાસાગરમાં એક કાષ્ઠની સાથે બીજું કાષ્ઠ આવીને મળે છે તથા મળ્યા પછી
 વળી જેમ જૂદાં પડી જાય છે, તે પ્રમાણે પ્રાણીઓના સમાગમ અને વિયોગ વિષે પણ
 જાણવું. ૧૫ એજ પ્રમાણે પુત્ર, પૌત્ર, સાતિજન અને બાંધવોનો પણ સમાગમ થયેલો છે,
 એમ જાણી તેઓની સાથે સ્નેહના બંધનથી બંધાતું નહિ, કેમ કે, સમાગમ થયા પછી
 તેઓથી નિશ્ચય જૂદા પડવાનું છેજ. ૧૬ ત્હારો પુત્ર ક્યાંથી આવ્યો, તેની તને ખબર નથી,
 માટે તે ત્હારા અજાણપણામાંથી આવ્યો છે અને પુનઃ ત્હારા અજાણપણામાં ગયો છે,
 કેમ કે, તે ક્યાં ગયો ? તેની તને ખબર નથી; તે તને નથી જાણતો કે, તું તેને નથી
 જાણતો; ત્યારે તું કોણ છે ? અને કોનો શોક કરે છે ? તે મને કહે ? ૧૭ તૃણારૂપ પીડાથી
 દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે અને દુઃખરૂપ પીડામાંથી પુનઃ સુખ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સુખથી
 વળી પુનઃ દુઃખ ઉત્પન્ન છે. એવી રીતે વારંવાર દુઃખનું દર્શન થાય છે. ૧૮ સુખની પછી
 દુઃખ છે અને દુઃખની પછી સુખ છે. જેમ ગાડીનું ચક્ર (પેડું) ફરતું હોય, તેમ સુખ
 અને દુઃખ વારાફરતી ફર્યા કરે છે. ૧૯ તને પ્રથમ સુખ મળ્યું હતું, તેમાંથી તું દુઃખને
 પામ્યો છે અને વળી પુનઃ તને સુખ મળશે, કેમ કે, દુઃખ કંઈ સદા ચાલુ રહેતું નથી, તેમ

નિરંતર સુખ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૨૦ સુખ તથા દુઃખનું સ્થાન શરીરજ છે માટે પ્રાણી શરીરવડે જે જે કર્મ કરે છે, તેજ દેહવડે તે કર્મને ભોગવે છે. ૨૧ જીવનના હેતુભૂત લિંગ શરીર સ્વભાવથી સ્થૂલ શરીરની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે અને સાથે રહીને વર્તન કરે છે, તથા નાશ પણ સાથેજ પામે છે. ૨૨ જેઓનું શરીર અનેક પ્રકારના સ્નેહના પાશવડે વિંટાયેલું છે એવા પુરૂષો પોતાના કાર્યને કરી રહ્યા પેહેલાં, જેમ વેળુની બાંધેલી પાળા પાણીનાં મોળથી નાશ પામે છે તેમ નાશ પામે છે. ૨૩ જેમ ધાંચી તલને ઘાણીમાં ઘાલીને પીલી નાંખે છે, તેનું કારણ સ્નેહ છે, તેમ સુપ્તિરૂપી ઘાણીમાં સ્નેહના કારણરૂપ અજ્ઞાનથી ઉપજેલા અવિદ્યાદિ કલેશોવડે સંધળું વિશ્વ પીડાય છે. ૨૪ મનુષ્યને પોતાનાં સ્ત્રી તથા છોકરાંને માટે અશુભ કર્મના બદલામાં આ લોકમાં તથા પરલોકમાં જે કલેશ સહન કરવા પડે છે તે તેને એકલાનેજ સહન કરવો પડે છે. ૨૫ જેમ વૃદ્ધ થયેલો હાથી કાંઈ ભારે કાદવના સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો હોય, તેમ સર્વ મનુષ્યો પુત્ર અને સ્ત્રી આસક્ત થઈને શોકરૂપી કાદવના સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે. ૨૬ હૈ રાજન્ ! જ્યારે તેઓની પ્રીતિનાં પાત્ર સ્ત્રી, પુત્ર, જ્ઞાતિ કે, સંબંધીનો નાશ થાય છે ત્યારે તેને દાવાનળ સરખું અત્યંત મોટું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સર્વ દુઃખ અને સુખ તથા જન્મ અને મરણ દૈવને આધીન છે. ૨૭ પુરૂષ, સ્નેહવાળો કે, સ્નેહ વગરનો શત્રુવાળો કે, મિત્રવાળો, બુદ્ધિવાળો કે, બુદ્ધિ વિનાનો હો પરંતુ તેને સુખ તો દૈવબળથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. તાત્પર્ય કે, ગમે તેટલું આનુકૂળ છતાં પણ તૃષ્ણાનો ત્યાગ ન થયો હોય તો સુખ થતું નથી અને કાંઈ પણ પ્રકારની અનુકૂળતા ન છતાં પણ તૃષ્ણાનો ત્યાગ થયો હોય તો સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૮ સ્નેહી વર્ગ છતાં તે કાંઈ સુખ કરવાને શક્તિમાન નથી કે, શત્રુવર્ગ છતાં તે કાંઈ દુઃખ કરવાને સમર્થ નથી. ધારેલો અર્થ સિદ્ધ કરવાને બુદ્ધિ સમર્થ નથી કે, ધન છતાં તે પણ સુખ કરવાને સમર્થ નથી. ૨૯ બુદ્ધિ હોવાથી ધનનો લાભ થશે એમ કાંઈ નથી, તેમજ મદતા હોવાથી સમૃદ્ધિ નહિ મળે, એમ પણ નથી. લોકવ્યવહાર કેમ ચાલે છે તેને તો જ્ઞાની પુરૂષજ જાણે છે, બીજા જાણતા નથી. અર્થાત્ જે તત્વજ્ઞાની હોય છે તે તો સંસારને ઝાંઝવાના પ્રાણી જેવો મિથ્યા સમજીને દુઃખથી ખેદ પામતો નથી કે સુખથી હર્ષ પામતો નથી. ૩૦ ગમે તો મનુષ્ય બુદ્ધિમાન હો કે શૂરો હો, મૂઢ હો કે બીજા હો, આજસુ હો કે દીર્ઘદર્શી હો, અને ગમે તો દુર્બળ હો કે બળવાન હો, પરંતુ દૈવ બળવાળાને સુખ સ્વયમેવ આવીને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તેને માટે કાંઈ યત્ન કરવો પડતો નથી. ૩૧ એક ગાય ઉપર વાછરડાનો, ગોવાળીયાનો, તેના માલિકનો અને ચોરનો પણ સરખોજ હક છે, પરંતુ જે પુરૂષ તેનું દૂધ પીએ, તેનીજ તે ગાય કહેવાય, એ સામાન્ય સત્ય છે. (કહ્યું છે કે, એક માણસની પાસે સો ગાયો હોય, પરંતુ તે માણસ જેનું દૂધ પીએ છે તેજ તેની ગાય છે, ઘરમાં સેંકડો માણસનાજ ભર્યું હોય તથાપિ જે બંધેર અનાજ ખવાય છે તેટલાનોજ તે માલિક છે, તેમજ જે મોટો મહેલ પોતાને માટે બાંધેલો હોય છે તેમાંથી માત્ર અર્ધી શય્યા જેટલી જગ્યાજ તેની છે, બાકીનું સર્વ પારકું એટલે જે ભોગવે તેનું છે.) ૩૨ જે પુરૂષો મૂઢમાં મૂઢ છે અથવા જે પુરૂષો અપાર બુદ્ધિશાળી છે, તેઓજ સુખ પામે છે. પણ નહિ મૂઢ કે નહિ બુદ્ધિમાન એવા મધ્યમ લોકો દુઃખમાં કૂટાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, સુપ્રસિદ્ધ અવસ્થામાં રહેલા જડ કે નિર્વિકરૂપ સમાધિમાં રહેલા યોગીંદ્ર

એ બંને સુખી છે, પરંતુ બીજા લોકો કે જેઓનો દૈતભાવ છે અને જેઓને જગત બિન્ન ભાસે છે, તેઓ કલેશ પામે છે. ૩૩ ધીર પુરૂષો એમાંની છેલ્લી સ્થિતિમાં રમણ કરે છે, પણ વચલી સ્થિતિમાં આનંદ માનતા નથી; કેમ કે, જ્ઞાનીઓએ તે છેલ્લી સ્થિતિની પ્રાપ્તિને સુખપદ કહેલી છે, પણ પેહેલી તથા છેલ્લી સ્થિતિની વચ્ચે રહેલી મધ્યમ સ્થિતિમાં દુઃખ છે. મધ્યમ સ્થિતિમાં રહીને પણ જેઓને જ્ઞાનથી પોતાને ઓળખવારૂપ સુખ પ્રાપ્ત થયું છે, તેઓ સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વથી રહિત છે અને મત્સર વિનાના છે, તેઓને સ્ત્રીઆદિ અર્થ અને તેના વિયોગ આદિ અનર્થ દુઃખ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. ૩૪, ૩૫ પણ જેઓને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી અને મૂઢતાવાળા અવસ્થાનું ઉલ્લંઘન કરીને કાંઈક સમજણના ધરમાં આવેલા છે, તેઓ સુખને જોઈ અત્યંત હર્ષ પામે છે અને દુઃખને જોઈને સંતાપ પામે છે. ૩૬ જેઓ સમજણના ધરમાં આવ્યા નથી એવા મૂઢ પુરૂષો તો, જેમ દેવતાઓ સ્વર્ગમાં આનંદ પામે છે, તેમ મોટા ગર્વની સાથે હમ્મેશાં આનંદમાં રહે છે. તેઓનો પરાભવ થાય છે, તથાપિ તેઓ કામાદિથી અસ્ત મનવાળા અને સત્ તથા અસતના વિવેકથી રહિત હોવાથી પરમ આનંદ પામે છે. ૩૭ પરંતુ કોઈએ એવા સુખની ઇચ્છા કરવી નહિ; કેમ કે, એવા સુખનું પરિણામ દુઃખ છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના સાધનમાં જે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે દુઃખ સુખનો ઉદય કરનારું છે. જે મનુષ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં દક્ષ છે તેને લક્ષ્મીસહિત ઐશ્વર્ય મળે છે, પણ આજસુને કાંઈ મળતું નથી. ૩૮ માટે જે સુખ કે, દુઃખ અથવા પ્રિય કે, અપ્રિય પ્રાપ્ત થાય તેને મનમાં ધીરજ રાખીને સહન કરવું. ૩૯ ઇષ્ટના વિયોગથી શોક ઉપજવાનાં હજારો સ્થાનો છે અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિથી ભય ઉપજવાનાં પણ સેંકડો સ્થાનો (ઠેકાણાં) છે, પરંતુ તે શોક અને ભય મૂઢ માણસના હૃદયમાં દરરોજ વ્યાપે છે, પણ પંડિતના હૃદયમાં વ્યાપતો નથી. ૪૦ જે પુરૂષ ગ્રંથાદિમાંના જ્ઞાનને ધારણ કરવા જેટલી બુદ્ધિવાળો, તેમાંથી ત્યાગ-ભાગ કરવા જેટલી કુશળતાવાળો, શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરનારો, શાસ્ત્રમાં કહેલા અર્થમાં દોષ દષ્ટિ ન રાખનારો, બહારની ઇંદ્રિયોને વશમાં રાખનારો હોય તેને શોક સ્પર્શ કરતો નથી. ૪૧ પંડિતે એવી બુદ્ધિને ધારણ કરીને તથા કામ ક્રોધ વગેરેથી મનનું રક્ષણ કરીને વ્યવહાર કરવો. જેનાથી સંસારનો ઉદય અને અસ્ત (લય) થાય છે, એવા બ્રહ્મને જાણનાર પુરૂષને શોક સ્પર્શ કરી શકતો નથી. ૪૨ જે વડે શોક, પરિતાપ, દુઃખ કે આયાસ થતો હોય તે કદાપિ પોતાના શરીરનું એકાદું અંગ હોય તોપણ તેનો ત્યાગ કરવો. ૪૩ જ્યારે કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર લગાર જેટલી પણ મમતા કષ્ટવામાં આવે ત્યારે તે સર્વ પરિતાપ આપનારું થઈ પડે છે. ૪૪ માટે પુરૂષ જે જે કામનાને તજ દે છે તે તે કામનાનો ત્યાગ તેને સુખવડે પરિપૂર્ણ કરે છે. જે પુરૂષ કામનાને અનુસરનાર હોય છે તે, તે કામનાનો નાશ થતાં તેની સાથે નાશ પામે છે, ૪૫ માટે સંસારનાં સર્વ કામની પરિપૂર્ણતા થવાથી જે સુખ મળે છે અને જે શ્રેષ્ઠ દિવ્ય સુખ છે તે સર્વ નૃષ્ણાનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થતા સુખના સોળમે દિરસે પણ નથી. ૪૬ સાંકે કે, માફું જેવું કર્મ પૂર્વના દેહવડે કર્યું હોય તે કર્મ પ્રમાણે બુદ્ધિમાનને, મૂઢને કે, શરાને પણ સુખ-દુઃખ આગળ આવીને ઉભું રહે છે. ૪૭ એજ પ્રમાણે પ્રીતિકર સુખ અને અપ્રીતિકર દુઃખ પ્રાણીને ચારાફરતી પ્રાપ્ત થાય છે એમાં સંદેહ નથી. ૪૮ ગુણવાળો પુરૂષ એવી બુદ્ધિ રાખીને તથા

તૃષ્ણાને તજીને સુખવડે રહે છે, માટે સમગ્ર કામનાઓની જુગુપ્સા (નિંદા) કરવી અને ક્રોધનો છેકળ ત્યાગ કરવો. ૪૯ કારણ કે, મનુષ્યના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલો અને હૃદયમાં નિવાસ કરનારો કામ, નિત્ય ઉત્પન્ન થનારા પ્રૌઢ મૃત્યુરૂપ છે અને મનુષ્યોનો એજ કામ જ્યારે ક્રોધક કારણવડે હણાયો (સંપાદન થયો) તો ડાહ્યા પુરૂષો તેનેજ “ ક્રોધ ” એ પ્રકારે કહે છે. અર્થાત્ કામ અને ક્રોધ કાંઈ જૂદા નથી, પણ એકજ છે. ૫૦ જેમ કાચબો પોતાનાં અંગને સર્વ તરફથી સંકેલી લે છે (પાછાં ખેંચી લે છે) તેમ જ્યારે પુરૂષ સર્વ મનોરથોને ખેંચી લઇને પોતાના મનમાં સમાવી દે છે, ત્યારેજ તેને પોતાના સ્વરૂપમાં ચિત્સ્વરૂપે આત્મા દસ્યમાન થાય છે અને તે આત્માનેજ જાણવાની આકાંક્ષા કરીને પોતાના આત્માને વિષેજ આનંદ પામે છે. તાત્પર્ય કે, જેમ કાચબાનાં અંગ તેનાથી જૂદાં નથી તથા તેના સ્વાધીનમાં છે, તેમ કામ પણ આત્માથી જૂદાં નથી તથા તેનો લય પણ આત્મામાંજ થઈ શકે છે. (સ્થૂલ ઉપાધિ જગત્ત અવસ્થા), સૂક્ષ્મ ઉપાધિ (સ્વભાવસ્થા) અને કારણોપાધિ (સુષુપ્તિ અવસ્થા) એ ત્રણવડે જેનો ભોગ થઈ શકે છે એવા કામના ત્રણ પ્રકાર છે. સ્થૂલ કામ સંગ વર્જવાથી તજી શકાય છે, સૂક્ષ્મ એટલે વાસનામય કામ વૈરાગ્યની દૃઢતા કરવાથી તજી શકાય છે. જેમાં એ સર્વ વિષયના સ્મરણનો અભાવ છે એવો કારણમય કામ ગુરૂએ કહેલી યોગસમાધિની રીતિથી તજી શકાય છે. એ તજવાનું કારણ એવું છે કે, હૃદયકાશરૂપ કારણહેઠમાં રહેલા યોગીને સર્વ કામઃ આવીને સ્વયં પ્રાપ્ત થાય છે. તે વખતે કદાચિત્ તે યોગી લોભાદ જઈને તેનો અંગીકાર કરવાથી પાછો જન્મ-મરણના ચક્રમાં ફસાઈ જાય છે, માટે કારણરૂપ કામને પણ તજવો જોઈએ. એ પ્રમાણે પુરૂષ સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરવાથી આત્માને વિષેજ આનંદ પામે છે. પણ જ્યારે ક્રોધ પણ વસ્તુને વિષે મમત્વ જુદિવડે કલ્પના કરે છે ત્યારે તેજ સર્વ કલ્પિત વસ્તુઓ તેને પરિતાપ આપનારી થાય છે. જ્યારે પુરૂષનું મન સ્થિર થાય છે અને ચંચળતાને તજી દે છે ત્યારે તેને ક્રોધથી ભય રહેતો નથી; કેમકે, લજ્જા, ભય આદિ સર્વ મનનાજ ધર્મ છે. ૫૧ એ પ્રમાણે જ્યારે તે ક્રોધથી ખીતો નથી કે, ખીજું કોઈ તેનાથી ભય પામતું નથી, તેમજ જ્યારે તે કોઈ પદાર્થની ઈચ્છા કરતો નથી કે, કોઈ પદાર્થનો દ્વેષ કરતો નથી ત્યારે તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૫૨ મનુષ્યનો આત્મા સત્ય અને અસત્ય, શોક અને આનંદ, ભય અને અભય તથા પ્રિય અને અપ્રિય, એ સર્વનો ત્યાગ કરવાવડે શાંત થાય છે. ૫૩ જ્યારે પુરૂષ ધીર થઈને સર્વ પ્રાણીઓની મન, કર્મ અને વચનવડે હિંસા કરવાનું છોડી દે છે ત્યારે તેને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૫૪ નિર્બળ અથવા નીચ ગતિવાળા પુરૂષોએ તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો કઠિન છે. પુરૂષ જીર્ણ (વૃદ્ધ-ધસાયેલો) થાય છે પણ તૃષ્ણા જીર્ણ થતી નથી અને જે પ્રાણના અંત સુધી રહેનારા અથવા પ્રાણનો અંત આણનારા રોગ સરખી છે, એવી તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરનારાજ સુખી થાય છે. ૫૫ હે રાજન્ ! આ સ્થળે પિંગળાએ કહેલી એક ગાથા કહેવામાં આવે છે. તે ગાથાનું તાત્પર્ય એવું છે કે, તૃષ્ણાને તજવાવડે પિંગળાને સંકટના સમયમાં પણ સનાતન ધર્મ પ્રાપ્ત થયો. ૫૬ “ પિંગળા ” નામની એક વેસ્થાએ પોતાના (જર) સ્વામીને મળવાને માટે એક જગ્યાએ સંકેત કર્યો હતો, પણ ત્યાં તે જર પુરૂષ

આગ્યો નહિ તેથી તેના મનમાં દુઃખ ઉત્પન્ન થયું અને આશાને તજીને પોતાની બુદ્ધિથી આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી. ૫૭ પિંગળા કહે છે કે:-હું પૂર્વે ઉન્નત થઇને ઉન્નતતારહિત એવા મ્હારા સ્વામીની પાસે ધણા સમયપર્યંત વસી હતી. પણ તેને મેં સંતાડી રાખેલો હતો તેથી તે મ્હારો રમણ (સ્વામી) મ્હારી પાસે છતાં પણ મને મળ્યો નહિ. તાત્પર્ય કે, કામ-ક્રોધાદિ વિદ્યારવાળી હું નિર્વિકાર એવા આત્માની પાસે ધણા સમય સુધી વસી હતી, પરંતુ મેં કામ-ક્રોધાદિક અહંકારના ધર્મ ઉપર દષ્ટિ રાખીને આત્માને આચ્છાદિત કરી નાંખ્યો હતો, તેથી તે આત્મા મ્હારી પાસે છતાં પણ મને મળ્યો નહિ-મેં જાણ્યો નહિ. ૫૮ હવે એક અવિદ્યારૂપ થાંભલા ઉપર રહેલા તથા ચાર અંતઃકરણ અને પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપ નવ દ્વારવાળા આ દેહરૂપ ધરને ઢાંકી દબશ-તે ઉપર હું નજર નહિ કરું કેમ કે, પરમાત્મારૂપ સ્વામીની શોધ લાગ્યા પછી હૃદયપ્રકાશમાં આવેલા ચિન્માત્ર સ્વરૂપને “ આ સ્વામી છે ” એમ કહી સ્ત્રી માનશે ? કાર્ઠ માનશે નહિ. ૫૯ હવે મેં કામને તજી દીધો છે, માટે મૂર્ત અને નરકરૂપ એવા કામી પુરૂષો પોતાનાં કામરૂપવડે પુનઃ મ્હારો જીવ કરી શકશે નહિ, કેમકે, મેં આત્માનું તત્ત્વ જાણ્યું છે અને મ્હારી અવિદ્યારૂપ નિદ્રા નાશ પામવાથી હું જગત્ત થઇ છું. ૬૦ દૈવરૂપથી અથવા પૂર્વજન્મમાં કરેલા કર્મના બળથી જે અનર્થ હોય તેજ અર્થરૂપ થઈ જાય છે. મને સ્વામી ન મળવારૂપ અનર્થ પ્રાપ્ત થવાથી આત્મજ્ઞાનરૂપ અર્થ સિદ્ધ થયો છે એ દૈવભળ છે. હું વિષયરહિત જ્ઞાનરૂપ થઇને જગત્ત થઈ છું. પણ હવે હું અજિતેન્દ્રિય સ્ત્રી નથી. ૬૧ આશાને તજી દેનારા પુરૂષો સુખવડે શયન કરે છે માટે નિરાશાજ પરમ સુખ છે. આ રીતે આશાને તજીને અને નિરાશાને ધારણ કરીને આ પિંગળા સુખવડે સદૃશ રહે છે. ૬૨ ભીષ્મ કહે છે કે:-બ્રાહ્મણે ઉપર્યુક્ત અને બીજાં પણ એવાંજ હેતુવાળાં ભાષણવડે જ્યેનજિત્ત રાગને આત્મ તત્ત્વમાં સ્થાપિત કર્યો. તેથી તે સુખી થઇને આનંદ પામવા લાગ્યો. ” ૬૩

एतैश्चान्यैश्च विप्रस्य हेतुमद्भिः प्रभाषितैः ।

पर्यवस्थापितो राजा ज्येनजिन्मुदे सुखी ॥ ६३ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे ब्राह्मणज्येनजित्संवादे पिंगला-
गीता नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

અધ્યાય ૨ જો-પિતા-પુત્રનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ अतिक्रामति कालेस्मिन् सर्वभूतक्षयावहे ।

किं श्रेयः प्रतिपद्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

* યુધિષ્ઠિર કહે છે કે-હે પિતામહ ! સર્વ પ્રાણીમાત્રનો ક્ષય કરનાર આ કાળ આવ્યો જાય છે તેમાં કલ્યાણના સાધનરૂપ શું કરવું, તે મને કહો ? ૧ ભીષ્મ કહે છે કે, હે યુધિષ્ઠિર ! આ વિષે પણ પિતા-પુત્રના સંવાદરૂપ પ્રાચીન ઇતિહાસનું દર્શાવેલ આપવામાં

* પાછલા અધ્યાયમાં કહ્યું કે, તુષ્ણાના નાશથી મોક્ષ મળે છે. હવે આ અધ્યાયમાં તુષ્ણાનો નાશ કરવામાં વિલંબ ન કરવો, એ વાત કહે છે.

આવે છે, તે તું સાંભળ. ૨ હે કુંતીપુત્ર ! સ્વાધ્યાયમાં આસક્ત એવા કોઈ એક બ્રાહ્મણને એક પુત્ર થયો. તે ખડુ બુદ્ધિમાન હતો તથા તેનું નામ પણ “મેધાવી” (બુદ્ધિમાન) હતું. ૩ એક સમયે મોક્ષધર્મના અર્થ જાણવામાં વિચક્ષણ અને લોકસંબંધી તત્ત્વને જાણીને, તેમાંથી ત્યાગ-ભાગ કરવામાં કુશળ એવા પુત્રે સ્વાધ્યાયનો પાઠ કરવામાં પ્રીતિવાળા પોતાના પિતાને આ પ્રમાણે પૂછ્યું. ૪ પુત્ર કહે છે કે, હે પિતા ! મનુષ્યોનું આયુષ્ય જલદી નાશ થાય છે એમ જાણીને, ધીર પુરૂષે શું કરવું ? તે મને યથાર્થ સંબંધપૂર્વક અનુક્રમથી કહો ? કે, જેથી હું ધર્મને આચરી શકું. ૫ પિતા કહે છે કે, હે પુત્ર ! પ્રથમ બ્રહ્મચર્યને ધારણ કરીને વેદનો અભ્યાસ કરવો. પછી પિતૃઓને પાવન કરવાને પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા-ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો. પછી અગ્નિઓને પોતાના વિષે ધારણ કરીને તથા વિધિપૂર્વક યજ્ઞ કરીને વનમાં જતું અને ત્યાં જઈને મુનિ થવાની ઇચ્છા કરવી. ૬ પુત્ર કહે છે કે, તમે જુઓ છો કે, આ લોકો તો આ રીતે હણાય છે, ચારે બાજુથી ઘેરાઈ ગયેલા છે અને નિષ્કળ ન થાય એવી જે તૃષ્ણા છે તે આયુષ્ય દરેણુ કરીને કૃતાર્થ થાય છે. એમ છતાં ધીર વીર પુરૂષની પેઠે, શું બોલો છો ? ૧૭ પિતા કહે છે કે, લોકો શી રીતે હણાય છે ? શાવડે ઘેરાયેલા છે ? નિષ્કળ ન થાય એવી પડે છે એ શું ? અને તું મને જાણે બલબીત કરતો હોય, તેમ આ શું કહે છે ? તે સમજણ પાડીને કહે. ૮ પુત્ર કહે છે કે, આ સંઘળા લોક મૃત્યુથી હણાય છે જરા (ઘડપણ) થી ઘેરાયેલા છે અને નિષ્કળ (મિથ્યા) ન થાય એવી આ દિવસ-રાત્રિયો પડે છે. વાં, તમે તેને કેમ જાણતા નથી ? ૯ જે વખતે હું એમ જાણું છું કે, મૃત્યુ કાંઈ પાસે આવીને ઉભું રહેલું નથી, તે વખતે સફળ એવી રાત્રિયો આયુષ્યની ચોરી કરવાને આવે છે અને જતી રહે છે, માટે જ્યારે તે મ્હારા જાણવામાં આવ્યું ત્યારે હું મ્હારું હિત કરવાને તત્પર થઈને અર્થ સમય કેમ વીતી જવા દઉં ? ૧૦ જેમ જેમ એક એક રાત્રિ વીતે છે, તેમ તેમ મનુષ્યનું આયુષ્ય ઓછું થાય છે અને વિચક્ષણ પુરૂષે જે એક દિવસ વીતી ગયો તે અર્થ ગયો, એમ જાણવું. ૧૧ જેમ મત્સ્ય થોડા-છાછરા જળમાં પડેલો હોય, તેને જળ સૂકાઈ જવાના બચથી શાંતિ ઉપજે નહિ, તેમ આકી રહેલા અદ્યપ અને અનિશ્ચિત આયુષ્યને જોઈને ક્યા પુરૂષને સુખ ઉપજે ? કેમ કે, મૃત્યુ મનોરથ સંપૂર્ણ થયા પહેલાંજ માણસને આવીને પકડે છે. ૧૨ જેમ આર્તવ પ્રાપ્ત થયેલી ઘેટીના સમાગમને શોધતા અને જેનું મન અન્ય સ્થળમાં ગયેલું છે એવા ઘેટાને વરૂની માદા ઓચિંતી આવીને પકડી જાય છે, તેમ અનેક પ્રકારની કામનાઓને પૂરી કરવામાં ગુંચાયેલા અને જેનું મન અનેક પ્રકારના વિષયોમાં ચોટીલું છે એવા મનુષ્યને મૃત્યુ અચાનક આવીને લઇ જાય છે. ૧૩ તમારું કલ્યાણ કરે એવું જે કૃત્ય હોય તેને આજેજ કરો ! પણ તે કૃત્ય કરતા પહેલાં સમય જવા દેશો નહિ; કેમ કે, કરવાનાં કાર્ય પૂરાં થઈ રહ્યા પહેલાંજ મૃત્યુ પ્રાણીને ખેંચવા માંડે છે. ૧૪ જે કામ આવતી કાલે કરવાનું હોય તેને આજ કરો, અને જે પાછલે પહેર કરવાનું હોય તેને પહેલા પહેરે કરો; કેમ કે, આ માણસનું કામ પૂરું થયું છે કે, અધૂરું છે તેની વાટ કાંઈ મૃત્યુ જોવાનું નથી. ૧૫ કોણ જાણે છે કે, આજ કોનું મૃત્યુ થવાનું છે ? માટે યુવાવસ્થા છતાં ધર્મ આચરવાનો અભ્યાસ રાખવો, કેમ કે, જીવતર નાશવંત છે. પણ જે ધર્મ આચર્યો હોય તો, આ લોકમાં કીર્તિ અને પરલોકમાં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૬ મનુષ્ય મોહના આવેશમાં પડીને પુત્ર તથા સ્ત્રીને અર્થે ઉદ્ધોગ કરે છે તથા કરવા ચોગ્ય કે, ન કરવા ચોગ્ય કર્મ કરીને તેઓનું પોષણ કરે છે. પણ પુત્ર અને પશુરૂપ સમૃદ્ધિ-વાળા તથા જેનું મન તેઓમાં પ્રીતિયુક્ત થયું છે એવા તે પુરૂષને, જેમ વાધ ઉધતા હરણને લાઇ જાય છે તેમ, મૃત્યુ લાઇને ચાલતું થાય છે. ૧૭, ૧૮ કુત્સિત કર્મ કરીને પોતાની અભિલાષાઓ પૂરી કરવાને મહેનત કરનારા અને કામનાઓ પૂર્ણ નહિ થવાથી અનૃષ એવા પુરૂષને, વાધ જેમ પશુને ખેંચી જાય તેમ, મૃત્યુ લેઇને ચાલતું થાય છે. ૧૯ “આ કામ તો કર્યું છે પણ આ કામ કરવા જેવું છે; આ બીજું કામ થોડુંક કર્યું છે અને થોડુંક બાકી છે.” એ પ્રમાણે આશાઓમાં બંધાઈ રહેલા પુરૂષને કાળ આવીને કબજે કરે છે. ૨૦ અનેક પ્રકારના ઉદ્ધોગ-ધંધાથી જેઓના, વેપારી, કારીગર, રંગારા, ધોબી, ધાંચી અને નાણાવડી ઇત્યાદિ નામ પડી ગયાં છે અને તેઓ કરેલા ધંધાનાં પૂરાં ફળને મેળવી રહ્યા નથી, તેટલામાં તો મૃત્યુ ખેતર, દુકાન કે, ઘરમાં આસક્ત થઇને રહેલા પુરૂષોને લાઇને ચાલતું થાય છે. ૨૧ દુર્બળ કે, બળવાન, શરો કે, કાયર તથા મૂર્ખ કે, વિદાન ગમે તે હો પરંતુ તેઓએ પોતાના સર્વ મનોરથો સિદ્ધ કર્યાં નહિ હોય, તે પહેલાંજ મૃત્યુ આવીને તેઓને પકડીને લઇ જાય છે. ૨૨ હે પિતા ! મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા, રોગ અને અનેક કારણથી ઉપજતાં દુઃખો, આ દેહની પાછળ લાગીજ રહેલાં છે છતાં તમે સ્વસ્થ સરખા બેસી શું રહ્યા છો. ૨૩ જે કોઇ જન્મ પામ્યું કે, તેનો અંત આણવાને અંતક (કાળ) તેની પછવાડે ટાંપતોજ ફરે છે અને દેહ ઉત્પન્ન થયો કે, તેને પકડી પાડવાને વૃદ્ધાવસ્થા પછવાડે ચાલતી આવે છેજ. કાળ અને જરા એ બન્ને સ્થાવર અને જંગમ પદાર્થ માત્રને વળગેલાંજ છે. ૨૪ “ગામમાં નિવાસ કરીને પ્રીતિ કરવી, એ તો મૃત્યુના મુખમાંજ પડવા જેવું છે. અરણ્યમાં નિવાસ કરવો, તે ઇંદ્રિયોરૂપી ગાયોને બાંધવાનો વાડો છે” એમ શ્રુતિમાં કહેલું છે. અર્થાત્ પુત્રાદિના વિષે વૈરાગ્ય પામીને બેસી રહેવું એટલુંજ કરવાનું નથી, પરંતુ તેઓનો ત્યાગ કરીને એકાંતમાં જઇને ધ્યાનાસક્ત થવું. ૨૫ ગામમાં વસીને પ્રીતિ કરવી, એજ મનુષ્યને બંધાવાનું દોરડું છે, માટે જે પુણ્યશાળી પુરૂષો હોય છે તેજ તેને તોડીને ચાલ્યા જાય છે, પણ જેઓએ દુષ્કૃત કર્મ કર્યાં હોય એવા પુરૂષો તેને તોડી શકતા નથી. ૨૬ જે પુરૂષો જીવન અને અર્થને હરણ કરનારા પાર્શ્વી તથા ચાર વગેરેને સાધનરૂપ ન કરીને માનસિક, વાચિક અને કાયિક કર્મવડે પ્રાણીઓની હિંસા કરતા નથી, તેઓ પ્રાણીઓથી બંધન પામતા નથી. અર્થાત્ જેઓની પૂર્વે હિંસા કરી હોય છે તેજ પ્રાણીઓ મનુષ્યને પ્રીતિના પાશથી બાંધીને મુક્તિના માર્ગથી ચૂકાવે છે. ૨૭ યોગસાધના કરનારા પુરૂષ વિના બીજો કોઈ, જરા અને વ્યાધિરૂપ મૃત્યુની સેનાને રોકવાને સમર્થ થતો નથી; કેમ કે, અમૃત (મરણનો નાશ) યોગમાંજ રહેલું છે. માટે પુરૂષ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરનારાં વ્રત-નિયમ આદિનાં આચરણ કરવાં, ચિદાભાસરૂપ જીવનો બ્રહ્મમાં લય કરવો, ગુરૂ અને વેદવાક્યને પ્રમાણભૂત માનવાં તથા સદાકાળ ઇંદ્રિયોનું દમન કરવું, એ રીતે સત્ય યોગથીજ કાળને જીતવો. ૨૮, ૨૯ અમૃત (મોક્ષ) અને મૃત્યુ, એ બન્ને દેહમાંજ રહેલાં છે; મોહથી મૃત્યુ અને બ્રહ્મજ્ઞાનથી અમૃત પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૦ માટે હું હિંસા કરનારો નહિ થાઉં, કામ અને ક્રોધને બહાર કાઢી નાંખીશ, સુખ અને દુઃખને સમાન ગણીશ, બીજને સુખ ઉપજે એવાં કર્મ કરીશ અને હિરણ્યગર્ભની પેઠે મૃત્યુથી છૂટી જઈશ, ૩૧ હવેથી જ્યારે

વેદાધ્યયનને યોગ્ય ઉત્તરમનનો સમય આવશે ત્યારે હું નિવૃત્તિ આર્ગના અભ્યાસરૂપ શાંતિ-
યત્નને આચરીશ, ઇંદ્રિયોનું ઢમન કરીશ, ઉપનિષદના અર્થનું ચિંતન કરવારૂપ પ્રહાયગ્રમ
સ્થિતિવાળો થઈશ, મુનિને યોગ્ય આચરણથી વર્તીશ; પ્રણવનો જપ કરવારૂપ વાણીય
કરીશ; પ્રણવની માત્રાઓને* ઉત્તરોત્તર માત્રામાં લય કરવારૂપ મનોયત્ન કરીશ અને સ્નાન,
સૌચ, ગુરૂસેવા વગેરે આવશ્યક ધર્મના અનુષ્ઠાનરૂપ કર્મયત્નને કરીશ. ૩૨ હિંસાયુક્ત પશુ-
યત્ન કે, જે અનિત્ય (નાશવંત) કળને આપનારા અને પિશાચના ક્ષેત્રયત્ન+ જેવા છે,
તેવા યત્ન મ્હારા સરખા બુદ્ધિમાન પુરૂષે કરવા કેમ યોગ્ય હોય ? અર્થાત્ એવા હિંસક
યત્ન મ્હારે નજ કરવા જોઈએ. ૩૩ જેનાં વાણી અને મન નિરંતર પરમાત્મામાં સમર્પણ
કરેલાં હોય તથા જેનાં તપ, ત્યાગ અને સત્ય, એ પણ પ્રહમમાં સમર્પણ કરેલાં હોય તેને
સર્વ પદાર્થો પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૪ વિદ્યા સમાન બીજું નેત્ર નથી, સત્ય સમાન બીજું તપ
નથી, પ્રીતિ સમાન બીજું દુઃખ નથી અને ત્યાગ સમાન બીજું સુખ નથી. ૩૫ હું
આત્માને વિષે આત્માવડે જન્મ પામ્યો છું, આત્માને વિષે સ્થિતિવાળો છું અને મ્હારે
પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી નથી, કેમ કે, હું તો આત્મારૂપ અને સર્વદા પ્રજા વિનાનોજ છું, વળી
હું આત્માના વિષેજ ઉત્પન્ન થઈશ, અર્થાત્ પિતાથી માતાના વિષે ઉત્પન્ન થનાર નથી,
અને મને સંતતિ તારનાર નથી, પણ હું મ્હારી શક્તિવડે તરીશ. ૩૬ એકલા રહેવું,
સર્વ વિષે સમાન બુદ્ધિ રાખવી, સત્ય પાળવું, પ્રશંસનીય કર્મ કરવું, સ્થિર ચિત્ત રાખવું,
મન-વાણી-કર્મવડે હિંસા ન કરવી, સરળતા રાખવી અને સર્વ ક્રિયાઓથી વિરામ લેવો,
એના જેવું બ્રાહ્મણનું અન્ય શ્રેષ્ઠ ધન નથી. ૩૭ તમારે ધનને શું કરવું છે ? અને તમારા
બાંધવો પણ શા કામમાં આવવાના છે ? તમારે સ્ત્રીઓથી પણ શું કામ છે ? તમે બ્રાહ્મ-
ણના કુળમાં જન્મ પામીને પણ એમના એમ મરી જશો માટે બુદ્ધિરૂપી ગુદામાં સંતાઈ
રહેલા આત્માની શોધ કરો; તથા તમારા પિતા અને પિતામહો ક્યાં ગયા, તેનો વિચાર
કરો. ૩૮ બીજમ કહે છે-હે રાજન ! પુત્રનું એવું વચન સાંભળીને, પિતાએ જેમ કર્યું તેમ
તું પણ સત્ય ધર્મનું આચરણ કરીને વર્તજે. ૩૯

પુત્રસ્યૈતદ્વચઃ શ્રુત્વા યથાકાર્ણીત્ પિતા નૃપ ।

તથા સ્વમપિ વર્તસ્વ સત્યધર્મપરાયણઃ ॥ ૩૯ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां पितापुत्रसंवादो

नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

* જ, ડ, મ, એ ત્રણ પ્રણવની માત્રાઓ છે. તેમાંથી જ નો લય ડ માં કરવો તથા
ડ નો લય મ માં કરવો, તેને ઉત્તરોત્તર લય કહે છે.

+ જેમ કેટલે પિશાચ, જે જે દેહ પ્રાપ્ત થાય, તે તે દેહને પૂર્વની વાસનાના બળથી ડેહવડે,
અગ્નિવડે કે, મળે ફાંસે ખાધને નાશ કરે છે, તેમ હું પણ સર્વ પ્રાણીઓને આત્મારૂપ અણીને પછી
તેઓની હિંસા કહું તો તે મ્હારી પોતાનીજ હિંસા કરી એમ થાય. એમાં પિશાચ જે પોતાના
દેહનો નાશ કરે છે તેને “ ક્ષેત્રયત્ન ” કહે છે.

અધ્યાય ૩ જો-લક્ષ્મી (દ્રવ્ય)થી થતા અનાથોનું વર્ણન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ ધનિનોડયાધના યે ચ વર્તયન્તે સ્વતંત્રિણઃ ।

સુલ્લદુઃલાગમસ્તેષાં કઃ કથં વા પિતામહ ॥ ૧ ॥

(મોક્ષનું સાધન યત્ર છે અને યત્ર કરવાનું સાધન ધન છે, માટે નિર્ધન પુરૂષોને તો મોક્ષ દુર્લભ હશે, એમ માનીને) યુધિષ્ઠિર પૂછે છે કે-હે પિતામહ ! જે પુરૂષો ધનવાન છે અથવા જે પુરૂષો નિર્ધન છે, છતાં જેઓ પોતાના શાસ્ત્રને અનુસરીને વર્તે છે, તેઓને સુખ અને દુઃખ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? અર્થાત્ મોક્ષ અને સંસાર કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય, તે કહો ? ૧ ભીષ્મ કહે છે-આ વિષે પણ શાંતિ પામેલા અને મુક્ત થયેલા “ શંપાક ” નામે બ્રાહ્મણે જે કહેલું છે, તે પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૨ કાંઈ “ શંપાક ” નામે બ્રાહ્મણ નીચ સ્ત્રી, મલિન વસ્ત્ર અને લુધા, એ ત્રણથી પીડા પામીને ત્યાગી થયો હતો. તેણે મને પૂર્વે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું કે:-આ લોકમાં જે મનુષ્ય ઉત્પન્ન થયો તેને જન્મથી આરંભીને અનેક પ્રકારનાં સુખ અને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩, ૪ હવે જે દૈવ મનુષ્યને બેમાંથી એક ભાગે પમાડે અર્થાત્ સુખ કે, દુઃખ આપે, તો તેણે સુખ પામીને હરખાવું નહિ, કે દુઃખ પામીને પરિતાપ કરવો નહિ. ૫ કેમ કે, તું અકામાત્મા (સંકટપરહિત આત્મા) છતાં મનની સાથે તાદાત્મ્ય શુદ્ધિથી પોતાને કામાત્મા સરખો માનીને ધીરજવડે સંસારની ધુંસરીને ઉપાડીને વહે છે અને પોતાનું કલ્યાણ આચરતો નથી. તેનું કારણ એજ છે કે, તું પોતાને વશમાં રાખી શકતો નથી. તાત્પર્ય કે, ત્હારો કબજો ત્હારા ઉપર નથી, માટેજ તું સુખ-દુઃખનો ભોગ થઈ પડ્યો છે. ૬ તું નિષ્કિંચન થઈને જગતમાં ફરીશ તો તેથી તને સુખનો અનુભવ થશે. જે પુરૂષો નિષ્કિંચન હોય છે તેઓ સુખથી સ્પર્ધ રહે છે અને સુખથી જાગે છે. ૭ આ લોકમાં નિષ્કિંચનપણું હિતકારક, કલ્યાણકારક અને ઉપદ્રવ વિનાનું છે. શત્રુ વિનાના માર્ગને ઇચ્છનારા મનુષ્યને માત્ર એજ માર્ગ ઉત્તમ છે. કામી પુરૂષોને એ માર્ગ દુર્લભ છે. એમાં પરતંત્રતા ન હોવાથી સ્વતંત્ર પુરૂષોને તે માર્ગ સુલભ છે. ૮ હું ત્રણે લોકોને જોઉં છું, પણ જે પુરૂષ નિષ્કિંચન, શુદ્ધ અને સર્વ વસ્તુઓથી વૈરાગ્ય પામેલો છે તેની યશઃસ્ત્રી હું બીજા કાંઈને દેખતો નથી. ૯ નિર્ધનતા અને રાજ્ય, એ બન્નેને ત્રાજવામાં મૂકીને તોણી જોયાં તો, નિર્ધનતામાં ગુણનું વજન વધારે થવાથી રાજ્ય કરતાં પણ નિર્ધનતાનું ત્રાજવું નમી ગયું. ૧૦ નિર્ધનતા અને રાજ્ય, એ બેમાં તફાવત આ પ્રમાણે છે:-જેમ મૃત્યુના સુખમાં પડ્યો હોય, તેમ રાજ્યસમૃદ્ધિવાળો ધનવાન મનુષ્ય નિરંતર ઉદ્વેગમાં રહે છે. ૧૧ પણ ધનનો ત્યાગ કરવાથી જેને આશ્મિ પરાભવ કરી શકતો નથી, અરિષ્ટ પરાભવ કરી શકતું નથી, મૃત્યુ પરાભવ કરી શકતું નથી કે ચોર પણ પરાભવ કરી શકતા નથી, એવા તૃણ્યુરહિત અને મુક્ત થયેલા નિર્ધનને કાંઈ પ્રકારનો ઉદ્વેગ નથી. ૧૨ નિરંતર ઇચ્છામાં આવેલાં ફરનારા, જમીન ઉપર કાંઈ બિછાવ્યા વિના શયન કરનારા, પોતાના બાહુનુંજ ઓસીકું કરનારા અને શાંતિવાળા નિષ્કિંચન મનુષ્યનાં દેવતાઓ પણ વખાણ કરે છે. ૧૩ ધનવાન પુરૂષ ક્રોધ અને લોભના આવેશથી ભરાઈ ગયેલો શુદ્ધિ વિનાનો, વાંકી દષ્ટિવડે જોનારો, સકાયલા સુખવાળો, વાંકી બ્રહ્મીવાળો અને દુષ્ટ સરખો હોય છે. ૧૪ વળી ધનવાન મનુષ્ય, પોતાનો નીચલો ઓઠ દાંતવડે દાખીને તથા ક્રોધ કરીને દાણ વચન બોલે છે. એવો ધનવાન મનુષ્ય

કદાપિ સધળી પૃથ્વી આપી દેવાની ઇચ્છા કરતો હોય, તથાપિ તેનું મુખ જોવાની કાશ્ચ ઇચ્છા કરે ? ૧૫ લક્ષ્મી પોતાની સાથે નિરંતર નિવાસ કરવાર્થા મૂર્ખ પુરૂષને મોહ પમાડી દે છે અને જેમ વાયુ શરદ્ ઋતુના વાદળાને ખેંચી જાય છે, તેમ લક્ષ્મી તેના ચિત્તનું હરણુ કરી લે છે. ૧૬ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થવાથી રૂપનું માન અને ધનનું માન વળગે છે, એટલે એમ માનવા લાગે છે કે, હું તો ઉત્તમ કુળમાં જન્મ પામેલો છું અને સિદ્ધ છું, હું કેવળ મનુષ્યજ નથી. ૧૭ એ પ્રકારે ધન, રૂપ અને કુળ એ ત્રણ કારણોવડે તેના ચિત્તમાં પ્રમાદ ઉત્પન્ન થાય છે અને ભોગમાં આસક્ત થઇને બાપ-દાદાએ સંચિત કરેલું ધન ઉઝાડી મૂકે છે. પછી ધનનો ક્ષય થવાથી તે બીજાની સંપત્તિ હરણુ કરવાનું એક માને છે. ૧૮ પછી તે મનુષ્ય રાગદ્વિએ કરેલી મર્યાદાનો ભંગ કરીને, જ્યાંથી લાગ કાવે ત્યાંથી ધન હરણુ કરે છે, એટલે જેમ પારથીઓ બાણોવડે અહીંથી તહીંથી હરણુને રોકે છે, તેમ રાગઓ તેને અટકાવે છે અને શાસન કરે છે. ૧૯ એ રીતે ધનાદિના લોભથી મનુષ્ય એવાં અને બીજાં પણ-અંગનો છેદ તથા દાહ-વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખને પામે છે. ૨૦ માટે પુત્રાદિની પ્રીતિરૂપ લોકધર્મનો ધિક્કાર કરીને નાશવંત દેહ સાથે પૂર્વના સંસ્કારના બળથી અવશ્ય ઉત્પન્ન થનારાં પરમ દુઃખનું બુદ્ધિવડે ઔપધ કરવું. અર્થાત્ દેહનાં પ્રારબ્ધ કર્મરૂપ દુઃખ દેહનેજ ભોગવવાં જોઇએ તથા દેહ અનિત્ય છે અને આત્મા નિત્ય છે માટે, આત્મા તેથી જૂદો છે, એવા જ્ઞાનવડે દુઃખને દૂર કરવાં. ૨૧ ધનાદિનો ત્યાગ કર્યા વિના મુખ મળતું નથી, પરમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી કે નિર્જયપણે સ્વાતું નથી, માટે તું સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ કરીને સુખી થા. ૨૨ એ પ્રમાણે પૂર્વે હસ્તિનાપુરમાં “ શંપાક ” નામે બ્રાહ્મણે મહારા આગળ વર્ણન કર્યું હતું માટે ત્યાગ એજ ઉત્તમ છે, એમ હું માનું છું. ૨૩

इत्येतद्वास्तिनापुरे ब्राह्मणेनोपवर्णितम् ।

शंपाकेन पुरा मह्यं तस्मात्त्यागः परो मतः ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शंपाकगीता नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

અધ્યાય ૪ થો-દૈવબળ વિના પુરૂષાર્થ વ્યર્થ જાય છે.

युधिष्ठिर उवाच ॥ ईदृमानः समारंभान्यादि नासादयेद्धनम् !

धनतृष्णाभिभूतश्च किं कुर्वन् सुखमाप्नुयात् ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:-જીવનને નિભાવવા માટે જે ખેતી, વેપાર, યજ્ઞ અને દાન આદિ સમારંભ કરવાની જરૂર પડે છે, તેવા સમારંભ કરવાની ઇચ્છાવાળો કોઈ પુરૂષ ધન ન પામે

* પાછલા અધ્યાયમાં ધનનો ત્યાગ કરવાનો કહ્યો છે તેનો સાર એ છે કે, મોક્ષના સાધનરૂપે ધનની જરૂર નથી, માટે તેને તજવું. પણ જીવન ચલાવવાને તો ધન જોઈએજ, માટે તેવા પુરૂષે ધનને માટે યત્ન કરવો કે, વિરામ પામીને બેસી રહેવું ? જો ધનને માટે યત્ન કરે છે તો તેના ચિત્તમાં વ્યગ્રતા પેસે છે તેથી મોક્ષ સાધન બનતું નથી અને જો યત્ન નથી કરતો તો દેહનો નાશ થવાથી મોક્ષ સાધન બનતું નથી માટે શું કરવું ? એવું આ પ્રશ્નનું તાત્પર્ય છે.

તો ધનની તૃષ્ણાથી પરાભવ પામેલા તેવા પુરૂષે શું કરવું ! કે, જેથી તેને સુખ પ્રાપ્ત થાય ? ૧ ભીષ્મ કહે છે:—“ હે ભારત ! સમતા, લાભ કે, અલાભ, માન કે, અપમાન વગેરે સર્વમાં સમાન બુદ્ધિ રાખવી, અનાયાસ—ધનાદિના અર્થે શ્રમ ન કરવો, સત્યવચન, નિર્વેદ (વૈરાગ્ય), વિધિત્સા—કર્મ કરવામાં ઇચ્છા ન રાખવી, જે પુરૂષમાં એ પાંચ વાનાં હોય તેને સુખી જાણવો. ૨ વૃદ્ધોએ મોક્ષને અર્થે એ પાંચ પદાર્થોનો આશ્રય કરવાનું કહ્યું છે એજ સ્વર્ગ, એજ ધર્મ અને એજ સર્વોત્તમ સુખ છે. ૩ હે યુધિષ્ઠિર ! આ જગ્યાએ પણ “ મંડા ” નામે પુરૂષે નિર્વેદ (વૈરાગ્ય) પામીને જે કથન કરેલું છે તેના પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ તને કહું તે સાંભળ. ૪ “ મંડા ” નામે કોઇ પુરૂષ ધનની ઇચ્છાથી વારંવાર ઉદ્યોગ કરતો હતો પણ વારંવાર તેમાં નિષ્ફળ જતો હતો. પછી કાંઇક ધન બાકી રહ્યું હતું, તેમાંથી તેણે બે વાછરડા લીધા તથા તેઓને પજોટવાને એક ધૂંસરી લીધી. ૫ પછી તે બંને વાછરડાને પેલી ધૂંસરી સાથે મળજૂત બાંધ્યા અને પજોટવાને માટે બહાર કાઢી હાંકવા માંડ્યા. માર્ગમાં એક ઊંટ બેઠું હતું તેને વચમાં રાખીને પેલા બે વાછરડા તેની બંને બાજુએ ચઢીને એકાએક દોડ્યા. ૬ તે બે વાછરડા ઊંટની બાંધ ઉપર ધૂંસરી આવે તે રીતે ચાલ્યા એટલે મોટા વેગવાળો તથા અમર્ષવાળો ઊંટ તે બંને વાછરડાને ઉપાડીને ચાલવા લાગ્યો, તેથી બંને ત્રાજવાની દાંડી મૂકી હોય તથા બે પાસે બે ત્રાજવાં લટકતાં હોય તેમ તે બંને વાછરડાં બે બાજુએ લટકવાં લાગ્યાં. ૭ ઉન્મત્ત ઊંટ બંને વાછરડાને લઈને જાય છે તેથી વાછરડાં મરી જશે, ” એમ વિચારી મંડા આ પ્રમાણે બોલ્યો કે—ગમે તેવો પુરૂષ નિપુણ હોય પણ દૈવે તને જે દ્રવ્ય મળવાનું નિર્માણ કર્યું નથી તે ધન તેને પ્રાપ્ત થવું અશક્ય છે. તે, ગમે તેવો ઉદ્યોગ શીઘ્ર હશે અને “ ઉદ્યોગમાંથી નિશ્ચય ફળ મળશે. ” એવી ગમે તેટલી શ્રદ્ધા રાખીને કામ કરતો હશે પરંતુ ફળ મળવું દૈવાધીન છે. ૮, ૯ પૂર્વે મેં જે જે ઉદ્યોગ કર્યાં તેમાં મને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું નહિ અને ઘણો ઉદ્યોગ કરીને પછી મેં દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ થવા માટે આ યત્ન કર્યો ત્યારે આ બે વાછરડાના યોગથી દૈવે મ્હારા ઉદ્યોગને નાશ કર્યો તે જુઓ ! ૧૦ આ ઊંટ કાકતાલીયની પેઠે, અકસ્માત બોલો ચઢીને અવળા માર્ગે ચાલ્યો જાય છે તથા મ્હારા બે વાછરડાને ઉપાડીને વિષમ ગતિથી ચાલે છે. ૧૧ મ્હારા બહાલા બે વાછરડા, જાણે બે મણિ હોય, તેમ ઊંટની ડોક ઉપર લટકે છે માટે આ ચોખ્ખું દૈવનું કૃત્ય છે. પુરૂષપરાક્રમ હલવડે થઇ શકતું નથી. ૧૨ લોકો કહે છે કે, પૌરૂષ વિના કાંઇ બનતું નથી, પરંતુ જે કોઇ જગ્યાએ પૌરૂષ માત્રમ પડતું હોય તો, શોધ કરતાં તે પણ દૈવાધીનજ જણાય છે. ૧૩ એટલા માટે સુખને ઇચ્છનારા પુરૂષે વૈરાગ્ય પામવો એજ યોગ્ય છે, કેમ કે, વૈરાગ્યવાળો અને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાની આશાનો ત્યાગ કરનારો પુરૂષ સુખવડે સ્પર્ધ રહે છે. ૧૪ અહો ! શુક્રમુનિએ જનકના ધરમાંથી નીકળીને અને સર્વ પદાર્થોનો સંગ છોડી દઇને મોટા અરણ્યમાં જતી વખતે બહુ રૂડી વાત કહી છે. ૧૫ (તેણે કહ્યું છે કે)—જે મનુષ્ય સર્વ કામનાઓને સિદ્ધ કરે અને જે મનુષ્ય તે કામનાઓ માત્રને છોડી દે, તો તે બેમાંથી સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત કરનારા કરતાં તજ દેનારો વધારે ઉત્તમ છે. ૧૬ કેમ કે, જગતમાં જે જે પદાર્થોની ઇચ્છાઓ છે, તે સઘળી ઇચ્છાઓનો પાર પૂર્વે કોઇ પામેલો નથી; માટે જે મંદ પુરૂષ હોય તેનીજ તૃષ્ણા શરીર અને જીવતર ઉપર વધે છે. ૧૭ હે

કામુક !* કાર્ય કરવાની ઇચ્છાઓથી વિરામ પામ, અને શાન્તિને ધારણ કર. આશાએ તને વારંવાર છેતર્યો છે, તો પણ તું તેથી વૈરાગ્ય પામતો નથી. ૧૮ હે વિતકામુક ! જો તું એ પ્રમાણે મ્હારી સાથે રમે છે, અને હું જો ત્હારાથી વિનાશ કરવા યોગ્ય હોઉં નહિ તો તું મને લોભની સાથે યોજીશ નહિ. ૧૯ હે ધનકામુક ! તેં જે દ્રવ્યનો સંચય કર્યો તે વારંવાર નાશ પામ્યું માટે હે મૂઠ ! તું ધનની તૃષ્ણાને ક્યારે છોડી દઇશ ? ૨૦ હું ત્હાં રમકડું થઇ રહ્યો હતો, તે મ્હારી નાદાની સંભારીને મને વિસ્મય થાય છે, એવો પુરૂષ ધનની ઇચ્છાથી કાંઇ વખત પણ ખીજનું દાસત્વ નથી કરતો શું ? કરેજી છે. ૨૧ મ્હારી પહેલાં જે થઇ ગયા અને મ્હારા પછી જે થશે તે સર્વ પણ કાંઇ વખત કામના-ઓના અંતને પામ્યા નથી અને પામશે પણ નહિ, માટે સર્વ સમારંભને તજીને હવે હું સમજીશુંને પામ્યો છું અને સાવધાન થયો છું. ૨૨ હે કામ ! ત્હાં હૃદય નિશ્ચય વજીથી ઉપજ્યું હોય તેવું કહીને છે કે જેથી સંકટો અનર્થથી વિંટાયા જતાં પણ ફાટીને તેના સો ટુકડા પણ થઇ જતા નથી. ૨૩ હે કામ ! હું તને ઓળખું છું અને તેને શું શું પ્રિય છે ? તે પણ જાણું છું પરંતુ ત્હાં જે પ્રિય છે તેની હું ઇચ્છા કરીને મ્હારા આત્મામાં સુખ પામતો નથી. ૨૪ હે કામ ! હું ત્હારા મૂળને જાણું છું કે, તું સંકટપ્રમાંથી પેદા થાય છે, માટે હું સંકટપજ નહિ કરું એટલે તું મૂળમાંથી જ ઉત્પન્ન થઇ શકીશ નહિ. ૨૫ ધનની ઇચ્છા સુખ કરનારી નથી, વાડ, એમ જતાં ધનની ઇચ્છા કરી, તથાપિ શ્રમ કરતાં પણ તે ધન મળે છે કે, નથી પણ મળતું. મળ્યું તો તેને સાચવી રાખવાને મોટી ચિંતા વેકની પડે છે, એમ કરતાં કદાચિત્ મળેલા ધનનો નાશ થયો તો મૃત્યુ જેટલો પરિતાપ થાય છે. ૨૬ ધન મેળવવાને માટે પોતાના દેહને પરાધીન કરવાથી પણ તે ધન નથી મળતું તો તેથી અધિક દુઃખ શું છે ! અને મળ્યું તો, તેથી કાર્તિ સંતોષ થાય છે કે ? વળી તેથી અધિક મેળવવાને ફરીને યત્ન કરવામાં આવે છે. ૨૭ હે કામ ! ગંગાના મધુર જળનું જેમ જેમ પાન કરીએ તેમ તેમ તૃપ્તા વધતી જાય છે, તેમ દ્રવ્ય પણ જેમ જેમ પ્રાપ્ત થતું જાય છે, તેમ તેમ તૃષ્ણા વધતી જાય છે. તૃષ્ણા મ્હારો નાશ કરનારી છે માટે તું મને છોડી દે ! કેમ કે, હું જાગૃત થયેલો છું. ૨૮ મ્હારા દેહમાં જે જૂતસમુદાય આવીને રહેલો છે, તે જલે આ દેહમાં સુખથી રહે અથવા જતું હોય ત્યાં જાય. ૨૯ કેમ કે, કામ તથા લોભને અનુસરનારા જૂતસમુદાય ઉપર મ્હારી પ્રીતિ નથી અને હું પણ એટલા માટે સર્વ કામનાઓને તજીને સત્યરૂપ જ્ઞાનો આશ્રય કરું છું. ૩૦ હું, આ દેહમાં સર્વે જૂતને જોઇને અને પોતાના મનમાં પણ સાત્વિક, રાજસ તથા તામસ અહંકાર આદિને જોઇને યોગના વિષયમાં બુદ્ધિને ધારણ કરીશ, જ્ઞાન શ્રવણમાં એકાગ્ર વૃત્તિ કરીશ અને મનને જ્ઞાનના વિષે ધારણ કરીશ. ૩૧ એ રીતે હું આસક્તિનો ત્યાગ કરીને સુખી થઇને તથા નિર્વિકાર થઇને સર્વ લોકમાં ફરીશ કે, જેથી તું મને પુનઃ દુઃખમાં લાવી મૂકવાને શક્તિમાન થઇશ નહિ. ૩૨ હે કામ ! તું જો મ્હારો નાશ કરે તો પછી મ્હારી ખીજ ગતિજ નથી, તૃષ્ણા, શોક અને શ્રમ, એ સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાનજી તું છે. ૩૩ ખીજ સર્વ દુઃખ કરતાં હું ધનના નાશને મોટું દુઃખ માનું છું કેમ કે, જેનું ધન નાશ થાય છે તેનું તેના ગતિજન અને મિત્રો પણ અપમાન કરે છે ૩૪ જે પુરૂષ નિર્ધન થાય છે તેનું

હજારો પ્રકારે અપમાન થાય છે. એમ છતાં પણ ધનમાં જે રાઈ સુખની કળા (ભાગનો ભાગ) રહેલી હોય છે તે પણ દુઃખથી યુક્ત હોય છે. ૩૫ “ આ પુરૂષ પાસે ધન છે, ” એમ જાણીને ચોર લોકો તેને આગળથીજ મારી નાંખે છે. અથવા અનેક પ્રકારના દંડ દઈને કલેશ પમાડે છે, અને નિરંતર ઉદ્વેગ પમાડે છે. ૩૬ દ્રવ્યની સોલુપતા રાખવી એજ દુઃખ છે, એમ મેં ઘણા સમયથી જાણેલું છે. હે કામ ! તું જે જે પદાર્થોનું આલંબન કરે છે, તે તે પદાર્થોમાં પ્રીતિવાળો થાય છે. ૪૭ તું તત્ત્વને જાણતો નથી અને નાદાન છે તેથી સમજતો પણ નથી કે, તું ધરાય નહિ એવો મને પૂર્ણ થાય નહિ એવો અગ્નિના જેવો છે કે, જેમાં જે હોમચામાં આવે, તે ભસ્મરૂપ થઈ જાય અને અગ્નિ વધતો જાય. તું આ પદાર્થ સુલભ છે કે, દુર્લભ છે ? તેને જાણતો નથી. ૩૮ પણ પાતાળની પેઠે, નહિ પૂરાય એવો તું મને દુઃખમાં નાખવા ઈચ્છે છે. પરંતુ હે કામ ! હવે તું મ્હારામાં ફરી પ્રવેશ કરવાને શક્તિમાન નથી. ૩૯ કેમ કે, દૈવયોગથી મ્હારું દ્રવ્ય નાશ થવાથી હું વૈરાગ્યને ધારણ કરીને પરમ નિવૃત્તિને પામ્યો છું અને બીજા મનોરથનું ચિંતન કરતો નથી. ૪૦ મેં આજ સુધી ઘણા કલેશને સહન કર્યા છે અને શુદ્ધિ વિનાના મેં મનમાં કાંઈ સમજણ આણી નહિ. હવે હું ધનનો નાશ થવાથી ઠગાયો છું; તેથી મ્હારા શરીરમાંથી તમામ પરિતાપને દૂર કરીને શયન કરું છું. ૪૧ હે કામ ! હું મનની સર્વ વૃત્તિઓનો નાશ કરીને ત્હારો પણ ત્યાગ કરું છું, માટે હવે તું મ્હારામાં પુનઃ નિવાસ કરી શકવાનો નથી કે, વિનોદ પણ પામવાનો નથી. ૪૨ જે કાંઈ મ્હારો ધિક્કાર કરશે, તેઓના ધિક્કારની હું તેઓને ક્ષમા કરીશ. મને કાંઈ મારશે તોપણ હું તેઓને સામો મારીશ નહિ. કાંઈ દ્વેષ યુક્ત થઈને મારું અપ્રિય કરશે તોપણ હું તેને મનમાં ન લાવીને, તેનું ભલું બોલીશ. ૪૩ હું જે મળશે તે ઉપર નિર્વાહ કરીને નિરંતર તૃપ્ત તથા સ્વસ્થ ઇન્દ્રિયોવાળો રહીશ, પણ તું મ્હારો શત્રુ છે તથા હું ત્હારા મનોરથોને પૂર્ણ કરનાર નથી. ૪૪ હવે મને વૈરાગ્ય, સુખ, તૃપ્તિ, શાંતિ, સત્ય, દમ, ક્ષમા અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા, એ ગુણો પ્રાપ્ત થયા છે, એમ તું જાણ. ૪૫ માટે હું કહું છું કે, કામ, લોભ, તૃષ્ણા, દીનતા વગેરે મનોવિકારોએ મોક્ષના માર્ગે જનારા એવા મ્હારો ત્યાગ કરીને ચાલ્યાં જવું કેમ કે, હવે મેં બ્રહ્મ વિષે નિવાસ કર્યો છે. ૪૬ હમણાં હું કામ અને લોભનો ત્યાગ કરીને સુખ પામ્યો છું, માટે હવે હું અગ્નિતેદ્રિય થઈને અને લોભના વશમાં પડીને દુઃખ નહિ પામું. ૪૭ જે પુરૂષ જે જે પદાર્થની કામનાને તજે છે, તે તે પદાર્થ તેના સુખને પૂર્ણ કરે છે. પણ જે નિરંતર કામનાના સ્વાધીનમાં રહે છે, તે માત્ર દુઃખનેજ પામે છે. ૪૮ રજોગુણ કામની સાથે બંધાયેલો છે તથા દુઃખ, નિર્લજ્જતા અને અરતિ (અણુગમે) વગેરે દુઃખ કામ તથા ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે, માટે પુરૂષે તે રજોગુણો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૪૯ જેમ ઉષ્ણકાળમાં કાંઈ પુરૂષ જળના ઠંડા હેઠમાં (ધરામાં) પેસે, તેમ મેં હવે બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કર્યો છે. હવે હું સર્વ કર્મથી વિરામ પામું છું. દુઃખરહિત થાઉં છું અને કેવળ મને સુખજ પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૦ જગતમાં જેટલું કામ સંબંધી સુખ છે અને જે કાંઈ દિવ્ય સુખ છે તે સર્વ તૃષ્ણાનો ક્ષય કરવારૂપ સુખના સોળમા ભાગની બરાબર પણ નથી. ૫૧ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય, એ પાંચ કોશ તથા છઠો “ સાનંદ ” નામે સત્ત્વપ્રધાન કોશ, અને સર્વ

અનર્થના બીજરૂપ સાતમો કામ, એ પ્રમાણે હું કામસંહિત સાતે શત્રુઓને હણીને, જેનો વધ બની શકતો નથી એવા બ્રહ્મપુરને પામીશ અને ત્યાં રાજની પેઠે સુખી થઈશ. ૫૨ મંડી એવી બુદ્ધિને ધારણ કરીને વૈરાગ્ય પામ્યો અને સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મરૂપ મોટા સુખને પામ્યો. ૫૩ મંડી વાછરડાંઓનો નાશ થવાથી મોક્ષ પામ્યો તથા તેણે કામના મૂળને કાપી નાખ્યું તેથી તેને મોટું સુખ પ્રાપ્ત થયું. ૫૪

વમ્યનાશકૃતે મંકિરમૃતત્ત્વં કિલાગમત્ !

અચ્છિન્નત્ કામમૂલં સ તેન પ્રાપ્યમહત્સુખમ્ ॥ ૫૪ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां मंकिगीता नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

અધ્યાય ૫ મો-બૌદ્ધગીતા, છ ગુરૂઓનું વર્ણન.

भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम्

गीतं विदेहराजेन जनकेन प्रशाम्यता ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે:-આ સ્થળે પણ શમ ગુણને ધારણ કરનારા વિદેહના રાજા જનકે કહેલું પુરાતન ઇતિહાસનું દર્શાવે આપવામાં આવે છે. ૧ જનકરાજા કહે છે કે, -જેમ મ્હારા કોશ (બંડાર) માં અગણિત દ્રવ્ય રાખી મૂકેલું છે, તેમ પંચકોશમાં ગૂઢ થયેલો આત્મા એજ મ્હારું સ્વરૂપ છે. એ વિના બીજું સર્વ, જેમ દોરડીમાં સર્પની કટપના થાય છે, તેમ મ્હારા વિષે (આત્મામાં) કટિપત છે, માટે વસ્તુતઃ મ્હારું કાંઈ નથી અને (તેથી) મિથિલા નગરી બળે છે તો તેમાં મ્હારું કાંઈ બળતું નથી. (કેમ કે, જેમ ઝાંઝવાના પાણીની નદીવડે ખારબૂમિમાં લિનાશ ઉપજતી નથી, તેમ અધ્યસ્ત (મિથિલા) ના દોષવડે અધિજ્ઞાન (આત્મા) દૂષિત થતું નથી.) ૨ હે યુધિષ્ઠિર ! આ જગ્યાએ બોધ્ય ઋષિએ વૈરાગ્યને ઉદ્દેશીને કહેલા શ્લોકનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે તે તું સાંભળ. ૩ એક વખતે નાહુષ રાજા, વૈરાગ્યવડે શાંતિ પામેલા અને શાસ્ત્રના જ્ઞાનવડે તૃપ્ત થયેલા તથા શાંત એવા બોધ્ય ઋષિને પૂછવા લાગ્યા કે-હે મોટા જ્ઞાનવાળા ઋષિ ! શાંતિ થાય એવો મને ઉપદેશ કરો ! તમે કપી બુદ્ધિને ધારણ કરીને, નિવૃત્તિ પામીને તથા શાંત થઈને કૌરો છો ? ૪૫ બોધ્ય કહે છે કે, હું કોઈને ઉપદેશ આપતો નથી કે, કોઈને શિષ્ય પણ કરતો નથી, તોપણ હું ઉપદેશનાં લક્ષણ કહું તે સાંભળીને, તું પોતાની મેળે વિચાર કરી જેજે. ૬ પિંગળા, કુતર, સાપ, સારંગપક્ષી (જે વનમાંપોતાના ભોજનનો શોધ કરતું ફર્યા કરે છે તે), તીરથડો અને કુમારિકા, એ છ મ્હારા ગુરૂઓ છે. ૭ આશા બળવાન છે અને દુઃખ કરનારી છે તથા નિરાશા પરમ સુખને આપનારી છે. માટે આશાને નિરાશા કરીને (આશા છોડીને અને નિરાશા રાખીને) પિંગળા સુખેથી સૂઈ રહે છે. - (હે રાજા એ પ્રમાણે પિંગળા પાસેથી “ નિરાશા ” ગુણ શીખવો.) ૮ એક કૂતરા પાસે માંસ હતું તેને જોઈને જેઓની પાસે નહોતું તે, તેને મારવા લાગ્યા, પછી જ્યારે પેલા કૂતરાએ માંસનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે તે સુખી થયું (એ રીતે કૂતરા પાસેથી “ ત્યાગ ” ગુણ શીખવો.) ૯ ગૃહારંભ કરવો એ દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર છે પરંતુ તેથી કોઈ વખતે

સુખ થતું નથી. જેમ કે, સાપ બીજાએ કરેલા રાફડામાં પ્રવેશ કરીને સુખી થાય છે. ૧૦ જેમ સારંગ પક્ષી વનમાં બ્રમણ કરીને પોતાનું ભોજન મેળવે છે, તેમ મુનિઓ બિક્ષા-વૃત્તિનો આશ્રય કરીને જેવી રીતે પ્રાણીઓનો દ્રોહ ન થાય તેમ વર્તે છે અને સુખ મેળવે છે. ૧૧ કોઈ તીરધડા (તીર બનાવનારા) પુરૂષનું મન તીર બનાવવામાં એટલું ચોટલું હતું કે, તેની પાસે થઈને રાજાની સ્વારી ગઈ પણ તેને ખબર પડી નહિ. એ તીરધડાની પેઠે, બ્રહ્મમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવું. ૧૨ કોઈ કુમારિકા ડાંગર ખાંડતી હતી, તે વખતે તેના હાથે પેહેરેલી ચૂડીઓ ખખડવા લાગી, તેથી તેણે તે કાઢી નાખીને એક એક રાખી ત્યારે શબ્દ થયો નહિ. માટે હું કુમારિકાના હાથના શંખની ચૂડીઓની પેઠે, એકલોજ દ્રીશ કેમ કે, ધણુના સમાગમથી તેઓમાં નિરંતર કલહ થાય છે અને બે જણુ મળે તો તેઓને પરસ્પર વાતચિત પણ થાય છે, એ નિશ્ચય છે, આ ઉપરથી એકાકી (એકલા) રહેવાનો ગુણ ગ્રહણ કરવો. ૧૩

बहूनां कलहो नित्यं द्वयोः संकथनं ध्रुवम् ! -

एकाकी विचरिष्यामि कुमारी शंखको यथा ॥ १३ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे बौध्यगीता नाम गुर्जरभाषायां
पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

અધ્યાય ૬ ક્ષેત્ર—આજગર મુનિ અને પ્રહ્લાદનો સંવાદ.

પુષ્પિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ કેન વૃત્તેન વૃત્તજ્ઞ વીતશોકશ્ચરેન્મહીમ્ !

किं च कुर्वन् नरो लोके प्राप्नोति गतिमुत्तमम् ॥ १ ॥

પુષ્પિષ્ઠિર કહે છે કે—હે વૃત્તજ્ઞ ! શોકરહિત થયેલો પુરૂષ કેવા આચરણવાળો થઈને પૃથ્વીમાં ફરે ? અને શું કરીને ઉત્તમ ગતિને પામે ? ૧ ભીષ્મ કહે છે—આ જગ્યાએ પણ આજગર મુનિ અને પ્રહ્લાદના સંવાદના મહા પુરાતન ઇતિહાસનું દર્શાવત આપવામાં આવે છે. ૨ કોઈ એક દંડ ચિત્તવાળો, રાગ-દ્વેષાદિ વિકાર વિનાનો તથા બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણ પૃથ્વીમાં ફરતો હતો, તેને બુદ્ધિમાન પ્રહ્લાદ રાત્ર આ રીતે પૂછવા લાગ્યા. ૩ પ્રહ્લાદ કહે છે કે, હે બ્રહ્મન ! તમે વિષયવડે ખેંચાયા નથી, દંભાદિ વિનાના છો, દયાવાળા છો, જીતેન્દ્રિય છો, કોઈ કાર્યનો આરંભ કરતા નથી, સર્વત્ર ગુણને જુઓ છો પરંતુ દોષને જોતા નથી, સત્ય વચન બોલો છો, ગંભીર બુદ્ધિવાળા છો, વિચાર કરીને ત્યાગ-ભાગ કરવામાં કુશળ છો અને તત્વજ્ઞાની છો. એમ છતાં પણ તમે બાળકની પેઠે ચેષ્ટા કરતા ફરો છો. ૪ તમે લાલને માટે ઇચ્છા રાખતા નથી કે, હાનિ થવાથી શોક કરતા નથી. હે બ્રહ્મન ! તમે નિરંતર તૃપ્ત સમાન થઈને કોઈ પણ પદાર્થની અવગણના કરતા નથી. ૫ જ્યારે આ સંઘર્ષી પ્રજાઓ કામ-ક્રોધાદિ મોટા પ્રવાહમાં ખેંચાઈને ચાલી જાય છે ત્યારે તમે તો અવ્યાકુળ ચિત્તવાળાજ જણાઓ છો તથા ધર્મ, અર્થ અને કામ સંબંધી કાર્યમાં વૃક્ષની પેઠે વ્યાપાર વિનાના જણાઓ છો. ૬ તમે ધર્મ, અર્થ કે, કામ સંબંધી કાર્યમાં ચિત્તને રાખતા નથી પરંતુ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો અનાદર કરીને અને મુક્ત થઈને સાક્ષીની પેઠે ફરો છો. ૭ હે મુને ! તમારું તત્વદર્શન (સિદ્ધાંત) શું છે ? તે સિદ્ધાંતનું મૂળભૂત શાસ્ત્ર કયું છે ? તે

શાન્તના અર્થતું અવુજાન કેવું છે ? હે બ્રહ્મન ! જો તમે મ્હારે કલ્યાણ કરવાનું સ્વીકારતા હો, તો તે મને શીઘ્ર કહેા ! ૮. લીળમ કહે છે-એ પ્રમાણે પ્રહ્લાદે પૂછ્યું તે સાંભળીને, જન્મ-જરારાદિ લોકધર્મના કારણરૂપ, અવિદ્યા કામ અને કર્મ વગેરેને જાણનાર તથા ક્ષુદ્ધિ-માન તે મુતિએ અર્થવાળા અને મધુર વચનથી પ્રહ્લાદને આ પ્રમાણે કહ્યું કે-હે પ્રહ્લાદ! પ્રાણીમાત્રની (જગતતી) ઉત્પત્તિ, હાસ, વૃદ્ધિ અને વિનાશ કારણહીન અદ્વિતીય બ્રહ્મથી છે, તેને તું જાણ્યું. તે વિષે એવી યુક્તિ છે કે, શન્યમાંથી કાંઈ બની શકે નહિ માટે જગતની ઉત્પત્તિ શન્યમાંથી સંભવતી નથી. “ જગતનેજ અનાદિ ” કહેશો તો અચેતન એવાં પ્રધાન, પરમાણુ વગેરેનો કાંઈ અધિગ્રાતા નહિ હોવાથી તેઓના સમુદાય બને નહિ. “ જગતનું કારણ સ્વભાવ છે ” એમ માનશો તો, મંસારની મુક્તિ થવી દુર્ધર્ત છે, માટે સ્વમ, માયા કે, ઈન્દ્રજાળની પેઠે, જગતને અવિદ્યા કલ્પિતજ માનવું પડશે. અવિદ્યા મિથ્યા-ભાસ જેવી છે, માટે મિથ્યા છે. જગતમાં બ્રહ્મવિના ‘મીઝું’ કાંઈ છે નહિ અને હું પણ બ્રહ્મરૂપ છું, માટે કાનાથી ભય પામવો ? અને શાની ઈચ્છા રાખવી ? એમ સમજીને હું હર્ષ કે, ખેદને પામતો નથી. ૯, ૧૦ જગતમાં જે કાંઈ ઉપજેલું છે, તે સ્વરૂપ સત્તામાંથી ઉત્પન્ન થએલું છે તથા તે સર્વ પ્રવૃત્તિઓ તેમાંજ (વર્તમાન સ્થિતિમાં પણ) રહેલી છે એમ જાણવું તથા તે સર્વનો લય પણ સ્વરૂપસત્તામાંજ થાય છે એમ જાણીને બ્રહ્મલોકનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય, તથાપિ તેના લોભથી સંતોષ માનવો નહિ. ૧૧ હે પ્રહ્લાદ ! આ જગતના પદ્મર્થોના પ્રથમ સંયોગ થઇને, પછી વિયોગ થાય છે તેને તું જો. જે ધનાદિનો એકત્ર સંયય થાય છે તેનો પરિણામે વિનાશ થાય છે, માટે તેમાં કાંઈ વખત મનને આસક્ત કરવું નહિ. ૧૨ આ સર્વ પદ્મર્થોને અંતવાળા અને ગુણ યુક્ત જીવે છે તથા ઉત્પત્તિ અને પ્રલયને જાણે છે, તેને પછી શું કરવાનું બાકી રહેલું છે ? અર્થાત્ તેને કાંઈ કરવાનું બાકી નથી, ૧૩ વળી હું મહાસમુદ્રના જળમાં ઉત્પન્ન થયેલા, મોટી કાયા વાળા અને સૂક્ષ્મ કાયાવાળા પ્રાણીઓને ક્રમે કરીને નાશ થતા જોઉં છું. ૧૪ હે અસુરાધિપ ! હું જન્મ, સ્થાવર અને પૃથ્વીમાંથી ઉપજેલા જીવોના નાશને સર્વત્ર દેખું છું. ૧૫ અંતરિક્ષમાં ફરનાર દાનવો અને હિતમ પક્ષીઓ તથા તેવાજ બળવાન પુરૂષોનું પણ મૃત્યુ વખતો વખત આવીને ઉભું રહે છે. ૧૬ આકાશમાં બ્રમણ કરનારાં નાનાં અને મોટાં તેજને પણ સમય આવ્યે હું પતન થતાં જોઉં છું. ૧૭ એ પ્રમાણે હું સર્વ પ્રાણી માત્રને મૃત્યુ વળજેલું જોઇને, સર્વ સામાન્ય એવા બ્રહ્મસ્વરૂપને પામીને અને કૃતકૃત્ય થઇને સુખે સજ્ઞ રહું છું. ૧૮ જો દૈવયોગથી મને અતિ શ્રેષ્ઠ ભોજન પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય તો હું તેને પણ ખાઈને આનંદ માનું છું અને વળી કાંઈ વખત ધણા દિવસો સુધી ભોજન કર્યા વિના પણ સજ્ઞ રહું છું. ૧૯ કાંઈ વખત કેટલાક લોકો મને અત્યંત ગુણવાળું ભોજન કરાવે છે, કાંઈ વખત ઘણું શેડું મળે છે, કાંઈ વખત તેથી પણ થોડું અને કાંઈ વખત તો બિલકુલ પણ નથી મળતું. ૨૦ હું કાંઈ વખત કાયા દાણા ખાઉં છું, કાંઈ વખત ખોળ ખાઈનેજ ચલાવું છું, કાંઈ વખત “શાભિ” નામે ડાંગરનો ભાત અને માંસ ભોજનને માટે મને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ સારા-નરતાં ભોજન પણ મળે છે. ૨૧ હું કાંઈ વખત પલંગમાં સજ્ઞ રહું છું અને કાંઈ વખત પૃથ્વી ઉપર પણ સજ્ઞ રહું છું તથા કાંઈ વખત મહેલમાં પણ સવાનું મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨ મને કાંઈ વખત હિતમ ચીર (દેશમી વસ્ત્ર) પહેરવાને મળે છે. હું કાંઈ વખત જીવનું,

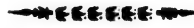
કાષ્ઠ વખત ક્ષોભ (અળસી નામે છોડતી જાલ)નાં અને કાષ્ઠ વખત મૃગચર્મનાં વસ્ત્રને પહેરે છે, હું કાષ્ઠ વખત ભારે કીમતનાં વસ્ત્રને પહેરું છું. ૨૩ મને દૈવેચ્છાથી ધર્મયુક્ત ઉપભોગ પ્રાપ્ત થાય તો હું, તેની ના પણ પાડતો નથી કે અત્યંત દુર્લભ એવો એ ઉપભોગ ન પ્રાપ્ત થાય તો હું, તેની ઇચ્છા પણ કરતો નથી. ૨૪ એવી રીતે દૃઢ મૃત્યુનો નાશ કરનાર, કલ્યાણકારી, શોકને હણનાર, પવિત્ર, જેની ખરોખરી કાષ્ઠ કરી શકે નહિ એવું, જ્ઞાનિ પુરુષોએ માનેલા બ્રહ્મમાં જેનો પ્રવેશ છે એવું તથા મૂઢ પુરુષોએ સ્વીકાર કરીને નહિ આચરેલું એવું આ* આજગર વ્રત હું પવિત્ર થઇને આચરું છું. ૨૫ વળી મ્હારી શુદ્ધિ આ વ્રત આચરવામાં દૃઢ છે, હું ધર્મથી બ્રહ્મ થઇને આ વ્રતને આચરું છું એમ પણ નથી, મ્હારી ગતિ મર્યાદામાં છે, હું ઉત્તમ અધમને જાણું છું. ભય, રાગ, દ્રેષ, લોભ, તથા મોહને મેં છોડી દીધાં છે. એવો હું પવિત્ર થઇને આ આજગર વ્રતને આચરું છું. ૨૬ “ મ્હારે આ જોઈ એ છીએ અને મ્હારે અમુક જોઈએ છીએ, ” એવી રીતે તૃષ્ણાથી પરાભવ પામેલા તથા જેને ધન પ્રાપ્ત થયું નથી, તેથી ખેદ પામેલા લોકોને સારી રીતે જોઇને, અને તત્ત્વશુદ્ધિથી વિચાર કરીને તથા પવિત્ર થઇને હું આ આજગર વ્રતને આચરું છું. ૨૭ “ આ દ્રવ્ય મ્હારે પ્રાપ્ત કરવું ” એવી તૃષ્ણાવડે વ્યાપ્ત છતાં, તે દ્રવ્ય નહિ મળવાથી ખેદ પામતા મનુષ્યને જોઇને, મેં તત્ત્વશુદ્ધિવડે નિશ્ચય કર્યો છે અને હવે હું પવિત્ર થઇને આજગરવ્રતને આચરું છું. ૨૮ મેં જોયું કે આ લોકમાં દ્રવ્યના અર્થે કાષ્ઠ દીન પુરુષ, સંજ્ઞાન છતાં પણ અનાર્થ પુરુષનો ઘણે પ્રકારે આશ્રય કરે છે; તેથી શમ ગુણમાજ પ્રીતિ કરીને, શાંત થઇને તથા દૃઢ અને પવિત્ર થઇને હું આજગર વ્રતનું આચરણ કરું છું. ૨૯ સુખ અને દુઃખ, (દ્રવ્યનો) લાભ અને હાનિ, પ્રીતિ અને અપ્રીતિ તથા મરણ અને જીવન એ સર્વ દેવના સ્વાધીનમાં છે એમ તત્ત્વથી સમજીને તથા પવિત્ર થઇને હું આજગર વ્રતને આચરું છું. ૩૦ મેં ભય, રાગ મોહ અને ગર્વનો ત્યાગ કર્યો છે. ધીરજ, જ્ઞાન તથા શુદ્ધિવડે હું યુક્ત થયો છું તેથી હું શાંત થયેલો છું. માટે દૈવયોગથી જે ફળ આવી મળે છે તેનોજ ઉપભોગ કરનારા અજગરને જોઇને, પવિત્ર એવો હું આ આજગર વ્રતને આચરું છું. ૩૧ મ્હારા શયનનો કે, આસનનો કાંઈ નિયમ નથી તથા હું સ્વભાવથીજ ખની આવે તેટલો ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, નિયમ, વ્રત, શૌચ અને સંયમી યુક્ત છું. તાત્પર્ય કે, સાધક યોગીની પેઠે, મ્હારે તે બલાતકારે કરવું પડતું નથી. મને યોગના ફળસમૂહની ઇચ્છા નથી તેથી હું નિરંતર આનંદ પામીને અને પવિત્ર થઇને આ આજગર વ્રતનું આચરણ કરું છું. ૩૨ ઇચ્છાના વિષય રૂપાદિને જોઈને આત્માથી વિમુખ થયેલા, પરિણામે દુઃખકારક વિષયોની ઇચ્છાવાળા વિષયોથી તૃપ્ત નહિ થયેલા કયજે નહિ રહેનારા અને જેની સમાપ્તિ આત્મામાં છે એવા મનને કયજે રાખવાને જેને શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલી છે એવો હું પવિત્ર થઇને આ આજગર વ્રતનું આચરણ કરું છું. ૩૩ શુદ્ધિ, વાણી અને મન, એ સર્વની ઉપેક્ષા કરીને તથા તેના વિષે આત્માને પ્રિય સુખ અસંત દુર્લભ તથા અનિશ્ચય છે, એમ સુખની દુર્લભતા અને અનિશ્ચયતાને જોઇને પવિત્ર એવો હું આ આજગર વ્રતને આચરું છું. ૩૪ શુદ્ધિમાન અને વિદ્વાનોએ પોતાની કીર્તિને ફેલાવવાને માટે આત્મતત્ત્વ ઉપર બહુ બહુ તર્ક કર્યા છે. કહે છે કે, આત્મા શૂન્ય છે, કાંઈ કહે છે કે આત્મા નિર્વિષય જ્ઞાનવાળો

છે. કોઈ કહે છે કે, જડ છે, કોઈ કહે છે કે, બુદ્ધિ વગેરે વિશેષ ગુણથી હીન છે. કોઈ કહે છે કે, તે સ્વરૂપ સત્તામાત્ર છે અને કોઈ કહે છે કે, ચિન્માત્ર છે. ઇત્યાદિ તે તે સ્થળમાં તેવા તેવા અનેક તર્ક કર્યા છે. તથાપિ સર્વેએ આ આજગર વ્રતને ઘણું શ્રેષ્ઠ માન્યું છે. ૩૫ માટે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુવડે સિદ્ધ થયેલા આ જગતને બુદ્ધિહીન મનુષ્યોએ આત્માથી ભિન્ન માનીને ગ્રહણ કરેલું છે. માટે પર્વતની ક્ષરાડ ઉપરથી પડીને નાશ પામ વાની જગ્યોની પેઠે તે નાશ કરનાર છે, એમ જાણીને હું સંસારમાં ફરું છું કેમ કે, જગતનો દેશ, કાળ અને ગુણ, એ ત્રણેમાં કોઈ જગ્યોએ સીમાડો નથી તથા નાશ અને દોષનો પણ સીમાડો નથી માટે હું દોષબુદ્ધિ તથા તૃષ્ણાને દૂર કરીને લોકમાં ભ્રમણ કરું છું. ૩૬ બીજા કહે છે:—જે મહાત્મા પુરૂષ આ લોકમાં પ્રીતિને દૂર કરીને તથા લય, લોભ, મોહ અને ક્રોધને તજીને આજગર વ્રતનું આચરણ કરશે તે નિશ્ચય આ જગતમાં સુખેથી વિચરી શકશે. ૩૭

અજગરચરિતં વ્રતં મહાત્મા ય દ્વહ નરોનુચ્ચરેદ્વિનીતરાગઃ ॥

અપગતમયલોભમોહમન્યુઃ સ લલુ સુક્ષ્મી વિચરોદિમં વિહારમ્ ॥૬॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां अजगरप्रह्लादसं-
वादो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

અધ્યાય ૭ મો-શિયાળ અને કાશ્યપના સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ बांधवाः कर्म वित्तं वा प्रज्ञा वेह पितामह ।

नरस्य का प्रतिष्ठा स्यादेतत्पृष्ठो वदस्व मे ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:—હે પિતામહ ! તમે આજગર વ્રતરૂપ સ્વાસ્થ્ય લક્ષણવાળી જે સ્થિતિ કહી તે સ્વાસ્થ્ય લક્ષણવાળા પુરૂષની સ્થિતિ બાંધવોમાં રહેલી છે, કર્મમાં રહેલી છે, વિત્તમાં રહેલી છે કે, પ્રજા (જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ) માં રહેલી છે ? એ હું તમને પૂછું છું, માટે મને કહો ? બીજા કહે છે:—પ્રજાજ પ્રાણી માત્રની સ્થિતિ છે અને પ્રજાનો લાભજ પરમ લાભ છે. પ્રજાજ કલ્યાણ કરનારી છે અને સત્યપુરૂષોએ પ્રજાને સ્વર્ગરૂપ માનેલી છે. ૨ જ્યારે બિરિરાગનું ઐશ્વર્ય નાશ પામ્યું ત્યારે તે તેને પુનઃ પ્રજાવડેજ પ્રાપ્ત થયું હતું. તેમજ પ્રહ્લાદ, નમુચિ અને મંકી, એ સર્વ પણ પ્રજાવડે ઐશ્વર્યને પામ્યા છે માટે પ્રજાથી અધિક શું છે ? કોઈ નહિ. ૩ હે યુધિષ્ઠિર ! આ વિષે હું તને ઇન્દ્ર અને કાશ્યપના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપું છું તે સાંભળ. ૪ કોઈ ધનવાન અને ગર્વિષ્ઠ વૈશ્યે પ્રશંસનીય વ્રત વાળા ઋષિપુત્ર તપસ્વી કાશ્યપને રથના ધક્કાવડે પાડી નાખ્યા. ૫ રથનો ધક્કો લાગવાથી પડેલા અને પીડિત થયેલા ઋષિએ ક્રોધ પામીને ધીરજ છોડીને કંઈ કે—હવે હું મરી જઈશ કેમ કે, આ લોકમાં નિર્ધન પુરૂષે જીવવાની કોઈ જરૂર નથી. ૬ એ રીતે મરવાની ઇચ્છા કરીને બેઠેલા, મૂર્ખાવડે કોઈ શબ્દોચ્ચાર વિનાના, અચેતન સરખા અને ધનમાં જેનું મન લોભાયું છે એવા તે ઋષિને ઇન્દ્ર શિયાળનું રૂપ ધરીને કહેવા લાગ્યો કે—દેવાદિ સર્વ પ્રાણીઓ પણ સર્વ પ્રકારે મનુષ્ય જાતિમાં જન્મ લેવાની ઇચ્છા કરે છે અને મનુષ્યજાતિમાં પણ પાછાણપણીની સર્વ કોઈ ઇચ્છા કરે છે. ૭, ૮ હે કાશ્યપ ! તું મનુષ્ય છે અને પાછાણ છે, તેમાં વળી ઔગ્રિય-વેદને જાણેલો છે, એ સર્વે

અત્યંત દુર્લભ વસ્તુઓ તને પ્રાપ્ત થઇ છે, માટે તેને પામીને ત્હારે મહત્તાથી મરવાને ઇચ્છા કરવા યોગ્ય નથી. ૯ “ સર્વ લાભ અભિમાન યુક્ત છે ” એવી વેદની શ્રુતિ સત્ય છે. અર્થાત્ “ મને આ ધન મળ્યું ” એવું અભિમાનજ માત્ર ધન લાભ છે; વસ્તુતઃ કોઇને પણ ધન સાથે સંબંધ નથી. ૧૦ તું લોભથી પોતાના સંતોષ પામવા યોગ્ય જે આત્મરૂપની અવગણના કરે છે, તે ત્હારું આત્મસ્વરૂપ છે. જેઓને પરમેશ્વરે હાથ આપ્યા છે તેઓની કૃતાર્થતા જોઇને અમને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે કે, તે કેવા ભાગ્યશાળી છે ? કે, પરમેશ્વરે તેઓને હાથ આપ્યા છે. ૧૧ જેઓને હાથ છે તેઓની હું અત્યંત સ્પૃહા કરું છું. તને જેમ ધનની સ્પૃહા છે તેમજ અમારે હાથવાળાઓની સ્પૃહા છે કેમ કે, જે હાથ મળે તો તેથી બીજે કોઇ શ્રેષ્ઠ લાભ નથી. ૧૨ હે બ્રહ્મન્ ! અમારે હાથ નથી માટે અમે કાંટાને કાઢી શકતા નથી. ૧૩ પણ જેઓને પરમેશ્વરે દશ આંગળીઓવાળા હાથ આપ્યા છે તે પોતાના શરીર ઉપર બેઠેલાં જીવડાંને દૂર કરે છે તથા કરડતા હોય તેઓને નાશ કરી શકે છે. ૧૪ તેઓ વૃષ્ટિ, શીત અને તડકાનું નિવારણ કરી શકે છે. વસ્ત્ર, અન્ન, શય્યા અને પંખા વગેરેના ઉપભોગરૂપ સુખને ભોગવી શકે છે. ૧૫ તેઓ બળદ કે, પૃથ્વીના સ્વામી થઇને તેને ભોગવે છે તથા તેઓની પાસે પોતાને વહન કરાવે છે—વાહન કરીને હાકે છે તથા ધણા ઉપાયો કરીને તેઓને પોતાના સ્વાધીન કરે છે. ૧૬ હે મુનિ ! જેઓને જીહ્વા નથી તથા હાથ નથી તે દીન અને અદ્ય બળવાળા પુરૂષો, જેવાં દુઃખ વેઠે છે, તેવાં દુઃખ ત્હારે ભોગવવાં પડતાં નથી તે બહુ સાદું છે. ૧૭ તું શિયાળ નથી, ક્રીડો નથી, ઊંદર નથી, સાપ નથી, દેડકો નથી કે, તું એવીજ બીજી પાપયોનિમાં ઉપજેલો નથી તેજ બહુસાદું છે. ૧૮ હે કાશ્યપ ! ત્હારે એટલા લાભવડે પણ મનમાં સંતોષ પામવાનો છે; તો પછી તું સર્વ પ્રાણીઓમાં ઉત્તમ એવો બ્રાહ્મણ છે તેથી તો ત્હારે અધિક સંતોષ પામવો જોઇએ એમાં શું આશ્ચર્ય ? ૧૯ આ જીવડાં મને ખાઇ જાય છે તેઓને શરીર ઉપરથી દૂર કરવાની મ્હારામાં શક્તિ નથી કેમ કે, મ્હારે હાથ નથી. માટે આ મ્હારી અવસ્થાને તું જો. ૨૦ પણ આત્મહત્યા કરવી, એ તો અકાર્ય છે એમ સમજીને તથા આત્મહત્યા કરવાથી આથી પણ નીચ જાતિમાં મ્હારો જન્મ થાય તે ઠીક નહિ, એમ સમજીને હું આ દેહનો ત્યાગ કરતો નથી. ૨૧ જેટલી પાપયોનિઓ છે તે પૈકી એક પાપયોનિ જે આ શિયાળની જાતિ તેમાં હું જન્મ પામ્યો છું. એથી પણ વધારે પાપી જાતિયો ધણી છે. ૨૨ કેટલાક માત્ર પોતાનો ઉત્તમ જાતિમાં જન્મ હોવાથીજ સુખી છે અને કેટલાક તેમ છતાં પણ અત્યંત દુઃખી છે, પણ હું કોઇ સ્થળમાં કોઇને પણ અત્યંત સુખી દેખતો નથી. ૨૩ મનુષ્ય પ્રથમ ધનવાન થવાને ઇચ્છે છે, ધનવાન થયા પછી રાજ્યને ઇચ્છે છે, રાજ્ય મળ્યા પછી દેવપણ્યને ઇચ્છે છે અને દેવપણ્ય મળ્યા પછી ઇન્દ્રપણ્યને ઇચ્છે છે. ૨૪ કદાચ તું ધનવાન થઇશ તોપણ રાજ્ય કે, દેવ થવાનો નથી અને દેવપણ્ય પામીશ તોપણ તું ઇન્દ્ર થવાની ઇચ્છા કરીશ અને ઇન્દ્ર થયા પછી પણ તું તેથી સંતોષ પામવાનો નથી. ૨૫ ત્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થયા છતાં પણ તૃપ્તિ થતી નથી અને તૃષ્ણા, અગ્નિની પેઠે કાંઈ જળથી હોલવાય તેવી નથી. પરંતુ જેમ અગ્નિ સમિધ નાખવાથી વધારે પ્રગ્વલિત થાય છે, તેમ એક મજ્જા પૂર્ણ થઇ કે, બીજી તૈયાર થાય છે અને એ પ્રમાણે વધારે પ્રગ્વલિત થાય છે. ૨૬ જેમ તને હમણાં શોક થાય છે તેમ હર્ષ પણ ત્હારાજ

વિષે થાય છે તેમજ સુખ અને દુઃખ એ બન્ને પણ ત્હારાજ વિષે રહેલાં છે; તેમાં શોક શે કરવાનો છે. ? ૨૭ સર્વ પ્રકારના કામ અને સર્વ પ્રકારનાં કર્મનું મૂળ બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ છે, તેઓને પક્ષીની પેઠે પાંજરામાં પૂરીને-વશમાં રાખીને રહેવું. ૨૮ જેમ બીજા મસ્તકનું છેદન સંભવતું નથી કે, ત્રીજા હાથનું છેદન સંભવતું નથી, તેમ જે છે નહિ તેનાથી ભય ઉપજતું નથી. અર્થાત્ બીજું મસ્તક કે, ત્રીજો હાથ હોયજ નહિ તોપણી, તેનું છેદન તો ક્યાંથીજ થાય ? એ પ્રમાણે આત્માવિના જગતરૂપ વસ્તુ કાંઈ છેજ નહિ તોપણી, જે એકજ છે તેને ભય કેનાથી થાય ! (કાંઈ કહેશે કે, અમને શીત-ઉષ્ણ વગેરેના ભયનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે છતાં તમે કેમ કહો છો કે, ભય ન રાખવો ? તો કહેવાનું કે, જેના શરીરની ત્વચા બહાર મારી ગઈ હોય તેને શીત કે, ઉષ્ણનું ઘન થતું નથી, તેમ બુદ્ધિ આદિ ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવાથી કામ (સંકલ્પ) ઉપજતો નથી તો ભય ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય, ?) ૨૯ જેણે એકવાર જેનો અનુભવ કર્યો હોય છે તે વિષે તેને કામના ઉપજે છે, પણ જેણે અનુભવ કર્યો નથી હોતો તેને તે વિષયની કામના ઉપજતી નથી. પછી તેને સ્પર્શ થાય, દર્શન થાય કે, શ્રવણ થાય તોપણ શું ? ૩૦ જે કે મદ્ય અને “ લઙ્કા ” નામે (ચકલી) પક્ષીનું માંસ, એ ખેના કરતાં વધારે મુંદર રસ-વાળું ભોજન કાંઈ જગ્યોએ બીજું નથી છતાં, તું બ્રાહ્મણ છે તેથી તને એના રસનું સ્મરણ થતું નથી. ૩૧ તેમજ હે કાશ્યપ ! પ્રાણી માત્રમાં બીજાં પણ જે ભક્ષ્ય છે અને તેમાંનાં જેનું પૂર્વે તેં ભક્ષણ કર્યું નથી તે તને ન જ સાંભરે. ૩૨ માટે ભક્ષણ કરવું નહિ, સ્પર્શ કરવો નહિ, અને જોવું નહિ, એવો નિયમ જે પુરૂષ રાખે તેજ કલ્યાણકારી છે એમાં સંશય નથી. જેઓને હાથ છે, તેજ બળવાન અને ધૈર્યવાન છે એમ નિશ્ચય જાણવું; પણ અમારે તે નથી માટે દૈવાધીન વસ્તુનો શોક શે કરવો ? મનુષ્યો દૈવબળથીજ મનુષ્યોને દાસ કરે છે અને એક બીજાના કબજામાં પડીને વધ, બંધન અને તેવાજ બીજા અનેક કલેશને વારંવાર સહન કરે છે તથા તેઓજ પુનઃ દૈવ અનુકૂળ થતાં રમે છે આ-નંદ પામે છે અને હસે છે. ૩૩,૩૫ કેટલાક વિદ્વાન અને મનસ્વી પુરૂષો બાહુબળવાળા છતાં પણ નિંદિત, દીનતા ભરેલી અને પાપવાળી વ્રતિનું સેવન કરે છે, તેઓ બીજી સારી વ્રતિઓનું સેવન કરવાનો ઉત્સાહ રાખે છે. પરંતુ પોતાના કર્મવડે જે નિર્માણ થયેલું છે તે તેમજ થાય છે. ૩૬,૩૭ દેહ અને લાંગીઆ સરખા હીનવર્ણના મનુષ્યો પણ પોતાની જાતિમાં સંતોષ માનીને દેહનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છતા નથી, તું દેવની વિચિત્ર માયાને તો જો. ૩૮ હે કાશ્યપ ! કેટલાક પુરૂષો હાથ વિનાના હોય છે તથા કેટલાકને પક્ષાઘાત થવાથી અર્ધે અંગે રહી ગયેલા હોય છે. એવા રોગી પુરૂષોને જોઈને તું પોતાના શરીરવડે સારી રીતે સંપૂર્ણ છે માટે ત્હારે એમ માનવું કે, મને સર્વ પ્રકારનો લાભ મળેલો છે. ૩૯ તને બ્રાહ્મણનો દેહ મળ્યો છે વળી તે, રોગ અને વિકાર વિનાનો છે, સર્વ અંગ યોગ્ય-ખાંપણ વિનાનાં છે તથા લોકોમાં ત્હારો ધિક્કાર થયેલો નથી. ૪૦ તું ત્હારી બ્રાહ્મણ જાતિથી બ્રહ્મ થયો હોય, એવું કાંઈ સાચેસાચુ કલંક પણ તને લાગેલું નથી. માટે હે વિપ્રર્ષિ ! તું ઉઠ ! અને ધર્માચરણ કર ! પણ આત્માનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી. ૪૧ હે બ્રહ્મન ! જો તું મ્હારા આ વચનને સાંભળતો હોય અને તે ઉપર શ્રદ્ધા આવતી હોય તો, તું વેદમાં કહેલા ધર્મના મુખ્ય ફળને પામીશ. ૪૨ તું ત્હારા સ્વાધ્યાયનું પઠન કર, અગ્નિમાં

હોમ કર અને સાવધાન થઇને સત્ય, દમ અને દાન એ ધર્મનું પાલન કરે તથા કોઇની સાથે સ્પર્ધા કરીશ નહિ. ૪૩ જે બ્રાહ્મણો પોતાના સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરે છે, યજ્ઞ કરે છે તથા યજ્ઞ કરાવે છે, તેવા બ્રાહ્મણો શામાટે શોક કરે અથવા શા માટે અયોગ્ય વસ્તુનું ચિત્તવન પણ કરે ? ૪૪ જે એવા પુરૂષો વિહારની ઇચ્છા કરે છે તે તેઓને શ્રેષ્ઠ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પુરૂષો પુષ્પાદિ સારાં નક્ષત્ર, સારી તિથિ અને સારા મુહૂર્તમાં જન્મ પામેલા છે તેઓ યજ્ઞ, દાન અને પ્રજ્ઞની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવા માટે શક્તિ પ્રમાણે યત્ન કરે છે. ૪૫ જે પુરૂષો મૂળ અને આશ્લેષા વગેરે આસુરી નક્ષત્રોમાં, દુષ્ટ તિથિમાં અને દુષ્ટ મુહૂર્તમાં જન્મ પામે છે તે પુરૂષો યજ્ઞ, દાન વગેરે કરતા નથી અને તેથી આસુરી યોનિમાં પડે છે. ૪૬ હું પૂર્વે કુત્સિત વાદ કરનારો પંડિત થઇને હેતુવાદ કરીને કહેતો હતો કે, આકાશાદિ નિત્ય છે અને જેનાથી ધુમાદિ ચાર પુરૂષાર્થ સિદ્ધ થાય નહિ એવી નિરર્થક તર્કવિદ્યા કે, જેમાં ધર્મોદિના દર્શનથી અગ્નિ આદિનાં અનુમાન કરવાનું મુખ્યત્વે કરીને કહેલું છે, તેને પ્રીતિથી પ્રમાણ માનતો હતો અને વેદની નિંદા કરતો હતો. અનુમાન સાથે શ્રુતિનો વિરોધ ન આવતો હોય તોજ તે પ્રમાણ છે, એમ હું વિશેષે કરીને હેતુવાદ કરતો હતો. હું, એવા હેતુવાદ, વેદને યુક્તિઓવડે અપ્રમાણ કહેનારા નાસ્તિકોનું ખંડન કરવા માટે નહોતો કરતો પણ સાધુ પુરૂષોની સભામાં કરતો હતો; વળી હું બહુ કઠોર વાણી બોલનારો તથા ખીજની નિંદા કરીને બોલનારો હતો અને તે પણ જે બ્રાહ્મણો વેદ વાક્યોનાં મનન કરતા હતા તેઓના પ્રત્યે બોલતો હતો. ૪૭, ૪૮ હું નાસ્તિક એટલે વેદના પ્રમાણપણાની નિંદા કરનારો હતો; વળી હું સર્વશંકી એટલે સ્વર્ગોદિ અદૃશ્ય સત્ય છતાં પણ તેની શંકા કરનારો હતો. હું મૂર્ખ છતાં “ પંડિત છું ” એવું અભિમાન રાખતો હતો. હે દિવ ! જે હું શિયાળ થયો છું તે મારા આચરણનુંજ ફળ છે. ૪૯ માટે હું તો એટલુંજ ઇચ્છું છું કે, એક સો રાત્રિ-દિવસોથી પણ એવું કાંઇ અને કે, જેથી હું શિયાળ યોનિમાંથી નીકળીને મનુષ્ય યોનિમાં આવું તથા તેમાં આવીને સંતોષયુક્ત તથા સાવધ થઇને યજ્ઞ, દાન અને તપ કરવામાં પ્રીતિવાળો, જણવા યોગ્ય વસ્તુનો જ્ઞાતા અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરનારો થાઉં. ૫૦, ૫૧ એવું સાંજળીને કાશ્યપ મુનિ વિરમ્ય પામીને તે જગ્યોએથી ઉડ્યા અને બોલ્યા કે, અહો ! તું ધણો પ્રવીણ અને બુદ્ધિમાન જણાય છે. પછી કાશ્યપ મુનિએ પોતાના જ્ઞાનવડે દીર્ઘ થયેલા નેત્રથી જોયું (જ્ઞાનવડે જોયું) તો માલમ પડ્યું કે તે શચીનો સ્વામી અને દેવોનો રાજા ઇંદ્ર છે. (સમજવાનું એ છે કે, દિવ્યજ્ઞાનવાળા કાશ્યપાદિ મુનિઓને પણ કદાચિત્ દેહાભિમાનના આવેશથી આવી બુદ્ધિ થઈ જાય છે તો પછી સાધારણ પ્રાકૃત મનુષ્યની તો વાત જ શી કરવી ! માટે મનુષ્યે દેહાભિમાનના આવેશથી સાવચેત રહેવું ઘટે છે.) ૫૩ પછી તે કાશ્યપ મુનિએ ઇંદ્રનો સારી રીતે આદરસતકાર કર્યો અને તેની આજ્ઞા લઇને પોતાને ઘેર ગયા. ” ૫૪

તતઃ સંપૂજયામાસ કાશ્યપો હરિવાહનમ્ ।

અનુજ્ઞાતસ્તુ તેનાથ પ્રવિવેશ સ્વમાલયમ્ ॥ ૫૪ ॥

* નાસ્તિકનું લક્ષણ મનુસ્મૃતિમાં પણ આ પ્રમાણે છે કે:-નાસ્તિકો વેદનિન્દકઃ । વેદને નહિ માનનાર-નિંદા કરનાર નાસ્તિક છે. ”

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे मृगालकाश्यपसंवादे गुर्जरभा-
षायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

અધ્યાય ૮ મો-કરૈલાં કર્મો અવશ્ય લોગવવાં પડે છે.

युधिष्ठिर उवाच ॥ यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तप्तं तथैव च ॥

गुरूणां वापि शुभ्रूणां तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:—હે પિતામહ ! દત્ત, ઇષ્ટ, તપઃ અને ગુરૂસેવા, એ સર્વ શુભ અદૃષ્ટને ઉત્પન્ન કરીને કાળાંતરે બુદ્ધિના પરિણામરૂપ પ્રજ્ઞાને ઉત્પન્ન કરનારાં હોય તો તે આચરવા યોગ્ય છે ? એ મને કહો. અને તેમ ન હોય તો પછી સ્વભાવનેજ શરણુ થવું યોગ્ય છે કે, કેમ ? તે કહો. ૧ બીજમ કહે છે:—કામક્રોધાદિ અનર્થયુક્ત બુદ્ધિવડે મન પાપકર્મમાં પ્રવેશ કરે છે અને તેથી પાપકર્મ કરીને કષ્ટ આપનારા નરકાદિ લોકમાં જવું પડે છે. ૨ કેમ કે, કોઇને કાંઇ નહિ આપવાથી તે (નહિ આપનાર) ને કાંઈ પણ મળતું નથી, બીજાને કલેશ આપવાથી કલેશ પ્રાપ્ત થાય છે, ભય આપવાથી ભય પ્રાપ્ત થાય છે અને મરણ કરવાથી મરણ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રકારે પાપકર્મ કરનારા વારંવાર દરિદ્ર થઇને જન્મે છે અને મરે છે. ૩ જે પુરૂષો બીજાને આનંદ આપે છે તેઓને તે કર્મથી આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓ બીજાને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરી આપે છે તેઓને પણ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે. જેઓ બીજાઓને સુખ પ્રાપ્ત કરી આપે છે તેઓને પણ સુખ મળે છે તથા જેઓ શ્રદ્ધાવાળા, દાનશીલ અને શુભ કર્મ કરનારા હોય છે તેઓ ધનાઢ્ય થાય છે. ૪ જેઓ નાસ્તિક થઇને સ્વેચ્છાચરણથી વર્તે છે તેઓના બંને હાથને બાંધીને તેઓનું કર્મ તેઓને મન્દોમત્ત હાથીઓના ઉપદ્રવથી દુર્ગમ તથા સર્પ અને ચોરના ભયથી પરિપૂર્ણ એવા અરણ્યમાં હાંકી દે છે; એથી બીજી શિક્ષા શી જોઇએ ? ૫ જે પુરૂષોને દેવ અને અતિથિઓ પ્રિય છે તથા જેઓ દાનશીલ અને સાધુ પુરૂષો ઉપર પ્રીતિ રાખનારા છે તેઓ જીતેન્દ્રિય અને યોગી પુરૂષોના કુશળ માર્ગે થઇને હાથવડે દેખાડેલા અનુકૂળ વિમાનમાં બેસીને જાય છે. ૬ જે પુરૂષો ધર્મને સુખાદિનો હેતુ માનતા નથી તેઓ ધાન્યમાં સડી ગયેલી ડાંગરનાં થોથાં જેવા તથા પક્ષીઓમાં મચ્છર જેવા અધમ છે. શુભ પ્રજ્ઞાનો હેતુ ધર્મ છે તથાપિ ધર્મમાં પ્રવ્રત્તિ થવી એ પૂર્વ કર્મના આધીન છે માટે “ પુરૂષપ્રયત્ન કયાંથી શું ફળ છે ? ” એમ માનવું નહિ. ૭ કેમ કે, જે પુરૂષ અત્યંત ઉતાવળો દોડે છે તેની સાથે પૂર્વ કર્મ પણ ઉતાવળે દોડે છે તથા જે પુરૂષ સ્વદ્ધ રહે છે તેની સાથે પૂર્વકર્મ પણ સ્વદ્ધ રહે છે. એ રીતે જે પુરૂષ જે જે રીતે પ્રયત્ન કરે છે તે તે રીતે પૂર્વકર્મ તેને વહેલું કે મોડું ફળ આપે છે. ૮ પુરૂષ ઉભો રહે તો પૂર્વનું કર્મ પણ તેની પાસે ઉભું રહે છે, પુરૂષ ચાલે તો કર્મ પણ ચાલે છે; પુરૂષ કર્મ કરે તો પૂર્વકર્મ પણ ફળ આપવારૂપ ધર્મ

* શરણાગતવું રક્ષણ કરવું, પ્રાણી માત્રનો વધ ન કરવો અને દાન કરવું તેને દત્ત કહે છે. અગ્નિહોત્ર, તપ, શાશ્વ, વેદની આજ્ઞાનું પાલન, અતિથિનો સત્કાર અને વૈશ્વદેવ, એટલાંને ઇષ્ટ કહે છે. આ દત્ત અને ઈષ્ટ ગૃહસ્થના ધર્મ છે. તપ વાનપ્રસ્થનો ધર્મ છે, તથા ગુરૂઓની સેવા બ્રહ્મચરીનો ધર્મ છે.

કરવા હાગે છે. એ પ્રમાણે પુરૂષને પોતાના દેહની જાયાની પેઠે, કર્મ અનુસરે છે, કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, અનાદિ સંસારમાં અનંત જન્મનાં સારાં કે નરતાં સંચિત કર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રારબ્ધ-દેહનાં કર્મ તેને અહંપૂર્વિકા* ન્યાયથી ફળ આપવાને એકે-કળે તૈયાર હોય છે. ૬ તેમાંથી પુરૂષ, પોતાના પુરૂષપ્રયત્નથી જે કર્મનું ગ્રહણ કરી લે, તે કર્મ તેને ફળ-ભોગ આપે છે. જે પુરૂષે જે પ્રકારે પૂર્વે જે કર્મ કરેલું છે તે પોતાનાં કરેલાં કર્મના ફળને તે એકલોજ નિરંતર ભોગવે છે. ૧૦ પોતાના કર્મની ફળરૂપ થાપણુ કે, જે કર્મથી ઉપજેલા અદૃષ્ટ સાચવીને રાખી મૂકી હોય છે, તે પાછી આપવાને કાળ આ સર્વ પ્રાણી સમુદાયને તે થાપણુ તરફ ખેંચ્યા કરે છે. અર્થાત્ કૃતકર્મ કાળયોગે સ્વયમેવ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧ જેમ કોઈ પુષ્પ તથા ફળને કહેતું નથી કે, હવે તમારે ઉત્પન્ન થવાનો સમય આવ્યો છે, છતાં તે પોતાને ઉત્પન્ન થવાનો વખત પીતી જવા દેતાં નથી, તેમજ પૂર્વે કરેલું કર્મ પણ સ્વયમેવ વખત આવ્યે આવીને ફળ આપવાને ઉભું રહે છે. ૧૨ માન કે, અપમાન, લાલ કે, હાનિ તથા ક્ષય કે, ઉદય, એ સર્વ પૂર્વકર્મના બળથી પ્રવૃત્ત થાય છે અને તે તે કર્મનો ફળભોગ પૂરો થયો કે, સ્વયમેવ નિવૃત્ત થાય છે અને એવીજ રીતે વારંવાર બન્યા કરે છે. ૧૩ પ્રાણી જ્યારથી ગર્ભમાં આવે છે ત્યારથીજ પૂર્વ જન્મનાં કર્મના યોગથી સ્વયમેવ ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખને કે, સુખને ભોગવવા માંડે છે. ૧૪ બાળક યુવાન કે, વૃદ્ધ જે સાઈ કે, નરતું કર્મ કરે છે તે કર્મનું ફળ તે અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫ જેમ હજાર ગાયોમાંથી વાહરું પોતાની માતાને શોધી કાઢીને તેને ધાવવા લાગે છે તેમ પૂર્વ કર્મનું ફળ પણ કર્તાને શોધી કાઢીને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬ જેમ મસિન વસ્ત્ર પ્રથમ જળમાં પલાળી પછી ધોવાવડે શુદ્ધ થાય છે, તેમ વિષય ત્યાગરૂપ ઉપવાસવડે તપ કરનારાઓને મોક્ષસુખરૂપી દીર્ઘ ફળ મળે છે. ૧૭ પુરૂષનાં પાપ તપોવનમાં ઘણા સમય સુધી તપ કરવાવડે (ધર્મથી) ધોવાઈ જાય છે અને જ્ઞાનનો લાલ થવારૂપ મનોરથ પૂર્ણ થાય છે. ૧૮ જેમ પક્ષીઓનાં પગલાં આકાશમાં જેવામાં આવતાં નથી કે, માછલાંનાં પગલાં જળમાં જેવામાં આવતાં નથી, તેમ જ્ઞાની પુરૂષો બ્રહ્મમાં એકરૂપતા પામે છે તેનાં પણ કાંઈ ચિહ્ન બાહરે જેવામાં આવતાં નથી. ૧૯ પણ હવે બીજાં ઠપકાનાં વચન કહેવાનું કાંઈ કામ નથી કે, અપરાધ કહી બતાવવાનું કામ નથી; પણ માત્ર કુશળતા પ્રાપ્ત થાય એવું તથા મનુષ્યદેહને યોગ્ય હોય તેવું આત્માનું હિત કરવું, એજ સર્વનું કર્તવ્ય છે. અર્થાત્ બીજી-ત્રીજી વાત પડી મૂકીને છેવટ અમે એટલુંજ કહીએ છીએ કે, સારાં કર્મ કરવાથી મહાવાસનાનો ઉદય થઈને રૂડી પ્રજ્ઞા-જ્ઞાનશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૦

અલમન્યૈરુપાલંભેઃ કીર્તિતૈશ્ચ વ્યતિક્રમેઃ ।

પેશલં ચાનુરૂપં ચ કર્તવ્યં હિતમાત્મનઃ ॥ ૨૦ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे मुर्जरभाषायां कृतकर्मफलमाप्ति-
वर्णनं नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

અધ્યાય ૯ મો-ભૃગુ અને ભારદ્વાજનો સંવાદ-સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ કુતઃ સૃષ્ટમિદં વિશ્વં જગત્સ્થાવરજંગમમ્ ॥

પ્રલયે ચ કમમ્ભવેતિ તન્મે બ્રૂહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે પિતામહ ! પૂર્વે તમે કહ્યું કે, આત્મા ત્રિવિધ બેદરહિત અખંડ અને એકરસ છે તથા જગત તે છે જ નહિ, ત્યારે આ સ્થાવર-જંગમ વિશ્વની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થઈ ? અને તેનો લય થાય છે ત્યારે પુનઃ ક્યાં સમાઈ જાય છે ? તે મને કહો. ૧. સમુદ્ર, આકાશ, પર્વત, મેઘ, પૃથ્વી, અગ્નિ અને પવનસહિત આ સઘળા લોકને કાણે ઉત્પન્ન કર્યા ? ૨ સર્વ પ્રાણીની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ ? તેમાં બ્રહ્માણ્ણાદિવર્ણના બેદ શી રીતે ઉત્પન્ન થયા ? તેઓમાં શૌચ અને અશૌચ વિધિ તથા ધર્મ અને અધર્મનો વિધિ કેવી રીતે ઉપજ્યો ? ૩ જીવવાળા પ્રાણીઓનો જીવ કેવો છે ? જે મૃત્યુ પામે છે, તે આ લોકમાંથી બીજા લોકમાં જાય છે-એટલે ક્યાં જાય છે ? અને મુક્તિ પામેલા જીવો ક્યાં જાય છે ? મહારા એ સર્વ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાને તમે યોગ્ય છા. ૪ ભીષ્મ કહે છે:-આ વિષે પણ ભારદ્વાજે ભૃગુઋષિને પ્રશ્ન કર્યા ત્યારે ભૃગુઋષિએ તેમને જે શાસ્ત્ર કહ્યું હતું, તે પુરાતન ઇતિહાસ હતું તને કહ્યું હતું. ૫ કૈલાસ પર્વતના શિખર ઉપર દેદ્રાપ્યમાન અને મોટા તેજસ્વી મહર્ષિ ભૃગુ બેઠેલા હતા તે વખતે, ભારદ્વાજે તેમને પૂછ્યું કે:-સમુદ્ર, આકાશ, પર્વત, મેઘ, પૃથ્વી, અગ્નિ અને પર્વતસહિત આ સઘળા લોકને કાણે નિર્માણ કર્યા ? ૬.૭ સર્વ પ્રાણીની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ ? તેમાં બ્રહ્માણ્ણાદિ વર્ણના બેદ શી રીતે ઉત્પન્ન થયા ? તેઓમાં શૌચ અને અશૌચ વિધિ તથા ધર્મ અને અધર્મનો વિધિ કેવી રીતે ઉપજ્યો ? ૮ જીવવાળા પ્રાણીઓનો જીવ કેવો છે ? જે મૃત્યુ પામે છે તે આ લોકમાંથી બીજા લોકમાં જાય છે, એટલે ક્યાં જાય છે ? અને મુક્તિ પામેલા જીવો ક્યાં જાય છે ? એ સર્વ મને કહેવું ઘટે છે. ૯ એ પ્રમાણે ભારદ્વાજે પોતાના સંશય પૂછ્યા, તે સાંભળીને બ્રહ્માના ઋષ્યા તે બ્રહ્મર્ષિએ તેના સર્વ સંશયોને નિવારણ કર્યા. ૧૦ ભૃગુ કહે છે કે:- પૂર્વે અસતથી-અજ્ઞાનથી મન ઉત્પન્ન થયું. તે મન ચિત્તના પ્રતિબિંબથી યુક્ત થયું ત્યારે તેમાં મહર્ષિઓએ જાણેલો એવો એક દેવ પ્રગટ થયો. તે દેવ ઉત્પત્તિ-લય વિનાનો છે. કેમકે, તેનું કારણ અસત અજ્ઞાન અનિર્વચનીય છે. તે એક હોવાથી બેદરહિત અને અજરામર છે. ૧૧ તે દેવને “ અવ્યક્ત ” કહે છે, કેમ કે, તે સત-અસત વ્યક્તિ વિનાનો છે, શાશ્વત એટલે સદા એકરૂપે રહેનાર છે, અક્ષય તથા જનમ-વૃદ્ધિ આદિ વિકાર વિનાનો છે. આકાશાદિ ભૂત તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાંજ લય પામે છે. ૧૨ તે અવ્યક્ત-માંથી સમષ્ટિ જીવરૂપ મહત્તત્વ પ્રકટ થયું, અથવા માનસ અવ્યક્તમાંથી ભુદ્ધિ પ્રકટ થઈ, મહત્તત્વમાંથી અહંકાર ઉત્પન્ન થયો તથા જગવાન અહંકારથી સર્વ ભૂતને ધારણ કરનાર, વિખ્યાત અને સમર્થ આકાશ ઉત્પન્ન થયું. ૧૩ આકાશથી જળ ઉત્પન્ન થયું અને જળથી અગ્નિ તથા વાયુ ઉત્પન્ન થયા. અગ્નિ અને વાયુના સંયોગથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ. ૧૪ પછી સ્વયંભૂ જગવાને તેજોમય અને દિવ્ય એવું કમળ સરજ્યું, તે કમળમાં વેદથી

* દીકાકાર કહે છે કે, આકાશથી જળ થયું એવો પાઠમાં કહેલો ક્રમ વિવક્ષિત નથી, પણ આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી જળ અને જળથી પૃથ્વી, એવો શ્રુતિમાં કહેલો ક્રમ સમજવો. ભ. ૬.

પૂર્ણ, જ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય આદિના ભંડારરૂપ બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા. અર્થાત્ પંચીકૃત સ્થૂળ-ભૂતથી બ્રહ્માંડરૂપ કમળ ઉપજ્યું અને તેમાં વિરાટ પુરૂષ પ્રકટ થયો. ૧૫ સર્વ પ્રાણીના શરીરરૂપ અને ચાર પ્રકારના પ્રાણી સમુદાય સરજનાર આકાશાદિ પાંચ ધાતુઓ કે, જે “અહંકાર” એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેનેજ બ્રહ્મા જાણ્યો. ૧૬ પર્વતો વિરાટ પુરૂષ (બ્રહ્મદેવ) ના શરીરનાં અસ્થિ છે, પૃથ્વી મેદ અને માંસ છે, સમુદ્રો રૂધિર છે, આકાશ ઉદર છે. ૧૭ પવન નિઃશ્વાસ છે, અગ્નિ તેજ છે, નદીઓ શિરાઓ (નસો) છે, શીતળ અને ગરમ એવા ચંદ્ર અને સૂર્ય પ્રસિદ્ધ નેત્ર છે. ૧૮ આકાશ ઉંચું માથું છે, પૃથ્વી બન્ને ચરણ છે તથા દિશાઓ હાથ છે, એવો એ વિરાટ પુદ્ગલ સિદ્ધ પુરૂષોએ પણ કષ્ટ વડે જાણી શકાય એવો તથા અચિંત્ય સ્વરૂપ વાળો છે, એમાં સંશય નથી. ૧૯ તેને “ભગવાન” “વિષ્ણુ” અને “અનંત” કહે છે. તેજ સર્વ પ્રાણીનો આત્મા અને સર્વ પ્રાણીના સ્થાનરૂપ છે, અજિતેન્દ્રિય પુરૂષો તેને જાણી શકતા નથી. ૨૦ તે સર્વ ભૂતની ઉત્પત્તિના અર્થે અહંકારનો સરજનારો છે તથા તે મને જેના વિષે પૂછ્યું તથા જેથી વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે તે એજ છે. ૨૧ ભારદ્વાજ કહે છે કે:-આકાશનું, દિશાઓનું, પૃથ્વીનું અને વાયુનું પરિમાણ શું છે ? તે મને યથાર્થ કહીને મ્હારા સંશયને છેદો. ૨૨ ભૃગુ કહે છે કે:-સિદ્ધ અને દેવતાઓએ સેવેલું આકાશ અનંત છે. તે અનેક પ્રકારનાં સ્થાનથી વ્યાપ્ત અને રમણીય છે તથા તેનો અંત પામી શકાતો નથી. ૨૩ જ્યાં ચંદ્ર અને સૂર્યનાં કિરણોને ગતિ પહોંચતી નથી તથા જ્યાં ચંદ્ર અને સૂર્ય દેખાતા નથી ત્યાં અગ્નિના જેવી કાંતિવાળા, તેજસ્વી અને સ્વયં પ્રકાશમાન દેવતાઓ વસે છે. ૨૪ હે માનદ ! અસંત બળવાળા દેવતાઓ પણ આકાશના અંતને જોઈ શકતા નથી: કેમ કે, તે દુર્ગમ તથા અનંત છે, એ પ્રમાણે તું મ્હારા કહેવાથી જાણ. ૨૫ તે દેવતાઓની ઉપર અને તેની પણ ઉપર સ્વયં-પ્રકાશ અને દેદીપ્યમાન દેવતાઓવડે તે અપ્રમેય આકાશ રોકાયેલું છે. ૨૬ જેમ ઉંચે આકાશનો પાર નથી, તેમ આસપાસ પણ આકાશનો અંત આવતો નથી. કેમ કે, પૃથ્વી પછી સમુદ્રો છે, સમુદ્રોની પેલી પાર અંધકારના અંતે જળ છે અને જળની અંતે અગ્નિ છે એમ કહેલું છે. ૨૭. પૃથ્વીની નીચે (સૌથી અંતે) રસાતળ છે, રસાતળની અંતે નાગરાજાઓ વસે છે, તેઓની અંતે ફરીને આકાશ છે. અને આકાશની અંતે પાછું જળ છે. ૨૮ એ પ્રમાણે જળરૂપી ભગવાન અને આકાશના અંતને આપણે જાણીએ છીએ, પરંતુ જળ અને આકાશ, પુનઃ જળ અને આકાશ વળી પુનઃ જળ અને આકાશ એવી રીતે જળાકાશ માળાના અંતને દેવતાઓ જાણી શકતા નથી. ૨૯ એજ પ્રમાણે અગ્નિ, વાયુ અને જળનો અંત પણ જાણી શકાય તેમ નથી. અગ્નિ, વાયુ, જળ અને પૃથ્વી, એ ચારે તત્ત્વોના વર્ણ પણ આકાશથીજ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. એટલે જેમ આકાશ રૂપ તથા સ્પર્શ આદિ ગુણથી રહિત છે, તેમ અગ્નિ વગેરે પણ રૂપ તથા સ્પર્શ વગેરે ગુણથી રહિત છે, માત્ર જેઓ તત્ત્વદષ્ટિથી જોતા નથી તેઓને જ તે જૂદા જૂદા ગણવાળાં જણાય છે. ૩૦ ઔદ્ધ લોકો, જ્યોતિષીઓ અને પૌરાણિકો પૃથ્વી વગેરેના જે પ્રમાણને કહે છે તે તો ત્રૈલોક્યરૂપી સમુદ્રનું પ્રમાણ કે, જે પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે અને મુનિઓ કહે છે, તે પ્રમાણે કહે છે. નહિ તો, બ્રહ્મ કે, જે અદસ્ય તથા અગમ્ય છે તેનું પ્રમાણ કોણ કહી શકે ? કેમ કે, આકાશાદિનું કારણ બ્રહ્મ છે માટે જેનું કારણ અનંત છે તેનું

કાર્ય પશુ અનંત હોય, આકાશ સિદ્ધ અને દેવતાઓનો ગમન માર્ગ છે, તે જે પરિમિત હોય તો જેની ઉત્પત્તિ મનથી છે એવા મોટા આકાશને યોગ્ય “ અનંત ” એવું પ્રખ્યાત નામ પશુ કહેવા માત્રજ થાય, ૩૧,૩૩ પરમાત્માનું જે દિવ્યરૂપ લય પામે છે અને ઉદય પામે છે તેનો પાર જાણવાને પરમાત્મારૂપ થયેલો પશુ બીજો કયો મનુષ્ય સમર્થ થાય ? તાત્પર્ય કે, જેમ મૃગજળના સ્પર્શનું કે, રસનું જ્ઞાન થવું અશક્ય છે, તેમ જગત અસત્ હોવાથી તેના પ્રમાણનું જ્ઞાન થવું એ અશક્ય છે. જગત ઉપજ્યું નહોતું ત્યારે હતું નહિ અને લય પામ્યા પછી પશુ નથી, ત્યારે જે આદિ અને અંતમાં નથી, તે વર્તમાનકાળમાં પશુ નથીજ, એ ન્યાયથી જગત અસત્ છે માટે તેનું પ્રમાણ જાણવાને કોઈ સમર્થ થઈ શકે નહિ. ૩૪ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ કાર્યરૂપ કમળમાંથી સર્વજ્ઞ, સમર્થ, ધર્મમય, સર્વથી પ્રથમ, પ્રજ્ઞના પતિ અને સર્વોત્તમ મૂર્તિમાન બ્રહ્મદેવ ઉત્પન્ન થયા. ૩૫ ભારદ્વાજ કહે છે કે:- બ્રહ્મા જ્યારે કમળમાંથી ઉત્પન્ન થયા ત્યારે તો તે કમળ બ્રહ્માથી મોટું હોવું જોઈએ અને તમે તો બ્રહ્મદેવને કમળથી પૂર્વે ઉપજેલા કહો છો ! એ મને મોટો સંદેહ છે. ૩૬ ભૃગુ કહે છે કે:-માનસ બ્રહ્માની જે મૂર્તિ બ્રહ્માપણાને પામી હતી, તેને આસન કરવાના અર્થે નિર્માણ કરેલી પ્રથ્વી “ પદ્મ ” કહેવાય છે. તાત્પર્ય કે, બીજામાં અંકુર અને વૃક્ષ બન્ને ઉપજે છે, માટે અંકુર અને વૃક્ષથી બીજા મોટું છે, તેમ “ માનસ ” નામે ઈશ્વર (હિરણ્યગર્ભ) થી ઉત્પન્ન થયેલા સૂત્રાત્મા અને વિરાટ, બીજા સૂત્રાત્મા અને વિરાટને સરજવાને સમર્થ નથી પશુ ચતુર્મુખ બ્રહ્મામાં તો માનસદેવની સઘળી શક્તિ પ્રકટ થયેલી છે, માટે તે સૂત્ર અને વિરાટરૂપ કમળથી મોટો છે. પશુ બીજામાંથી અંકુર અને વૃક્ષ ઉત્પન્ન થયા પછી ફળ લાગે છે ત્યારે ઝાડમાં ફળ થયું, એમ કહેવાય છે, તેજ રીતે સૂત્ર અને વિરાટરૂપ કમળમાં બ્રહ્મા થયા, એમ કહેવાય છે. ૩૭ એ કમળની કિર્ણિકા મેરૂ છે, તે આકાશમાં ઉંચો વધેલો છે. તેના મધ્યમાં રહેલા જગતના પ્રભુ બ્રહ્મદેવ સર્વ લોકોને સરજે છે. ૩૮

કર્ણિકાં તસ્ય પદ્મસ્ય મેરુર્ગગનમુદ્ધિતઃ ।

તસ્ય મધ્યે સ્થિતો લોકાન્ સૃજતે જગતઃ પ્રભુઃ ॥૩૮॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे भृगुभारद्वाजसंवादे गुर्जरभाषायां नवमोऽध्यायः ॥ ૧ ॥

અધ્યાય ૧૦ મો-સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ-પંચભૂતોત્પત્તિ વર્ણન.

भीष्म उवाच ॥ प्रजाविसर्गं विविधं कथं स सृजते प्रभुः ।

मेरुमध्ये स्थितो ब्रह्मा तद् ब्रूहि द्विजसत्तम ॥ ૧ ॥

ભારદ્વાજ કહે છે કે:-હે દ્વિજએક ! મેરૂની મધ્યે રહેલા સમર્થ બ્રહ્મદેવ જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્બિજજ પ્રજાની અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિને શી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે ? તે મને કહો ? ૧ ભૃગુ કહે છે કે:-હિરણ્યગર્ભ (બ્રહ્મા) અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિને મનવડે સરજે છે. તેણે ભૂતોના સંરક્ષણને માટે પ્રથમ જળ સરજ્યું. ૨ જે જળ સર્વનો પ્રાણ છે, જેવડે

પ્રજા જીવિ પામે છે તથા જે જળ પ્રજાનો ત્યાગ કરે તો પ્રજા નાશ પામે છે, તે જળ-વડે આ સમગ્ર વિશ્વ વીંટાયલું છે. ૩ પૃથ્વી, પર્વત, મેઘ અને બીજું જે જે કંઈ ભૂતિ-માન દેખાય છે તે સર્વને જળનીજ પેદાશ જાણવી, કેમ કે, શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે જળનું સ્તંભન થઇને તે, જળ ધનીભૂત* થવાથી તે સર્વ ઉપજ્યાં છે. ૪ ભારદ્વાજ કહે છે કે—જળ શી રીતે ઉત્પન્ન થયું? અગ્નિ અને વાયુ શી રીતે ઉત્પન્ન થયા? તથા પૃથ્વી શી રીતે ઉત્પન્ન થઇ? એ વિષે મને મોટો સંદેહ છે. ૫ ભૃગુ કહે છે:—હે બ્રહ્મન! પૂર્વે બ્રહ્મકલ્પમાં બ્રહ્મર્ષિઓની સભામાં મહાત્માઓને આ લોક કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા? તે વિષે સંદેહ ઉપજ્યો હતો. જ્યારે તે સંદેહનું નિવર્તન થયું ત્યારે તેઓ ધ્યાન કરીને અને મૌન્ય ધારણ કરીને બેઠા તથા દેવનાં સો વર્ષ સુધી આહારને તજીને માત્ર પવનનું બક્ષણ કરીને રહ્યા. ૬-૭ પછી તે વખતે આકાશમાંથી દેવવાણી થઇ. ૮ તે બ્રહ્મભય વાણી સર્વના સાંભળવામાં આવી તે વાણી એવી થઇ કે, પૂર્વે પર્વત સરખું નિશ્વજ અને સૂર્ય-ચંદ્ર વિનાનું અનંત આકાશ, જાણે સનેલું હોય તેવું પ્રગટ થયું. ૯ તે આકાશ અંધકાર-રૂપ હતું તેમાં જાણે બીજી અંધકાર આવીને મળતો હોય, તેમ જળ ઉત્પન્ન થયું. તે જળ તેમાં ભરાવાથી—દૃષ્ટાણુ થઇને વાયુ ઉત્પન્ન થયો. ૧૦ જેમ છિદ્ર વિનાના પાત્રમાં શબ્દ થતો નથી પણ જ્યારે તેમાં જળ રેડવામાં આવે છે ત્યારે વાયુથી તેમાં શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આકાશના મધ્યમાં જે ભાગ જળવડે રોકાયેલો છે તે માંહેનો વાયુ સમુદ્રના પૃથ્વ ભાગને તોડીને શબ્દ સાથે બહાર નિકળે છે. ૧૧, ૧૨ એ રીતે સમુદ્રના દૃષ્ટાણુમાંથી ઉપજેલો વાયુ સર્વત્ર ફરે છે અને પછી આકાશરૂપી સ્થાન પામીને પણ શાંતિ પામતો નથી—સ્થિર થતો નથી. ૧૩ તે (આકાશ) વાયુ અને જળના ધર્મજુથી મહા બળવાન, પ્રકાશિત તેજવાળો તથા ઉચ્ચ નવાળાવાળો અગ્નિ આકાશને અંધકારરહિત કરતો ઉત્પન્ન થયો. ૧૪ તે અગ્નિ પવન સાથે મળીને જળને આકાશમાં ફેંકવા લાગે છે ત્યારે વાયુના યોગથી તે જળ ધન (જડુ—કર્ત્તિ) થાય છે. ૧૫ અગ્નિ જ્યારે આકાશમાં ચઢે છે ત્યારે તેમાંથી જે સ્નેહ (આકર્ષણ) રહે છે તે એકીભૂત થઇને પૃથ્વીપણ્યને પામે છે. ૧૬ પૃથ્વીનેજ સર્વ રસ, સર્વ ગંધ, સર્વ પ્રાણીઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન જાણવી, કારણ કે, તેમાંથી સર્વ કંઈ જન્મે છે. ૧૭

રસનાં સર્વગંધાનાં સ્નેહાનાં પ્રાણિનાં તથા ।

ભૂમિર્યોનિરિહ ક્ષેપા યસ્યાં સર્વં પ્રસૂયતે ॥ ૧૭ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे भूतोत्पत्तिकथनं नाम गुर्जर-
भाषायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

અધ્યાય ૧૧ મો—સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ—સ્થાવરમાં પણ પંચભૂતો છે.

भारद्वाज उवाच ॥ य एते धातवः पंच ब्रह्मा यानसृजत्पुरा ।

आवृत्ता यैरिमे लोका महाभूताभिसंज्ञितैः ॥ ૧ ॥

ભારદ્વાજ કહે છે કે:-પાંચ ધાતુઓ કે, જેઓને પૂર્વે બ્રહ્મદેવે સરજી છે અને “મહાભૂત” નામવાળી જે ધાતુઓવડે આ લોક વીંટાયલા છે. ૧ તે પાંચનેજ શા માટે ભૂત કહેવાં? કેમ કે, મહામતિ બ્રહ્માએ બીજાં પણ હજારો ભૂત સરજ્યાં છે. ૨ ભૂગું કહે છે કે:-તે મહાભૂત કહેવાય છે તેનું કારણ એવું છે કે, તે પ્રમાણરહિત-અમાપ છે માટે “મહા” કહેવાય છે અને તેનો સંભવ (ઉત્પત્તિ) થયેલો છે માટે “ભૂત” કહેવાય છે. એ પ્રમાણે “મહા” અને “ભૂત” એ શબ્દો મળીને “મહાભૂત” કહેવાય છે. ૩ મનુષ્યનું શરીર પંચમહાભૂતથી બનેલું છે; કેમ કે, તેમાં એટલા વાયુનો ભાગ છે, પોલાણ આકાશનો ભાગ છે, ગરમી અગ્નિનો ભાગ છે, દ્રવ (પ્રવાહી) જળનો ભાગ છે અને સમુદાય (કઠિનતા) પૃથ્વીનો ભાગ છે. એ પ્રમાણે પંચમહાભૂતથી સઘળું સ્થાવર અને જંગમ વિશ્વ બનેલું છે. ૪ પાંચ ઇન્દ્રિયો પણ પંચમહાભૂતથીજ બનેલ છે. એટલે ઓત્ર ઇન્દ્રિય આકાશથી, ઘ્રાણ ઇન્દ્રિય પૃથ્વીથી, રસનેન્દ્રિય જળથી, સ્પર્શ ઇન્દ્રિય વાયુથી અને ચક્ષુ ઇન્દ્રિય અગ્નિથી બનેલું છે. ૫ ભારદ્વાજ કહે છે કે:-ન્યારે સ્થાવર-જંગમ માત્ર પંચમહાભૂતથી યુક્ત છે અને તે પાંચ ધાતુઓ સ્થાવરના શરીરમાં દેખાય છે; ૬ ત્યારે વૃક્ષો કે, જે ગરમી વિનાનાં, એટલા વિનાનાં અને ધનરૂપ છે તેઓના શરીરમાં પાંચ ધાતુઓ દેખાતી નથી તેનું શું કારણ? ૭ વળી તેઓ સાંભળતાં નથી, જોઈ શકતાં નથી, ગંધ, રસ, કે, સ્પર્શને જાણતાં નથી છતાં તેઓને પંચમહાભૂતવાળાં શામાટે કહેવાં જોઈએ? ૮ વૃક્ષોમાં કાંઈ પ્રવાહી પદાર્થ દેખાતો નથી માટે તેમાં જળ નથી, ગરમી દેખાતી નથી માટે અગ્નિ નથી, તેજ પ્રમાણે ભૂમિ કે, વાયુ પણ દેખાતાં નથી. અને આકાશ તો અપ્રમેય-પ્રતીત ન થાય એવું છે; માટે તે વૃક્ષમાં છે, એમ પણ માનવું યોગ્ય નથી. એ રીતે વિચારી જતાં વૃક્ષો કાંઈ પંચમહાભૂતથી ઉપન્યાં હોય, એમ જણાવું નથી. ૯ ભૂગું કહે છે કે:-વૃક્ષ ધન છે તથાપિ તેમાં આકાશ છે, એમ નિશ્ચય જાણવું. કેમ કે, તેઓમાંથી નિત્ય પુષ્પ અને ફળ પ્રગટ થાય છે તે આકાશ ન હોય તો ક્યાંથી પ્રગટ થાય? ૧૦ વૃક્ષનો વર્ણ કરમાયલો માલુમ પડે છે તે ગરમીથી છે. વૃક્ષને સ્પર્શ કરવાથી કરમાઈ જાય છે કે, ખરી પડે છે, તેથી તેને સ્પર્શ છે* એમ માલુમ પડે છે. ૧૧ વાયુ, અગ્નિ કે, મેઘના કડાકાથી વૃક્ષનાં ફળ કે, પુષ્પ ખરી પડે છે એ શબ્દને વૃક્ષ ઓત્ર ઇન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરે છે માટે વૃક્ષો સાંભળે છે. ૧૨ વેલ વૃક્ષને વીંટાય છે તથા સર્વ દિશાએ જાય છે. જેને દષ્ટિ ન હોય તેને માર્ગ સૂઝે કેમ? માટે વૃક્ષો જોઈ શકે છે. ૧૩ સારા કે, નરસા ગંધવડે તથા અનેક પ્રકારના ધૂપવડે વૃક્ષો રોગ વિનાનાં અને પુષ્પવાળાં થાય છે માટે વૃક્ષો વાસ લઈ શકે છે. ૧૪ વૃક્ષ મૂળવડે પૃથ્વીમાંથી જળ પીએ છે તથા વૃક્ષને ખરાબ જળથી વ્યાધિ પણ થાય છે, તેમ વૃક્ષને કોઈ વ્યાધિ થયો હોય તો તેના મૂળમાં ઔષધ રેડીને પ્રતીકાર કરવામાં આવે છે, માટે વૃક્ષને રસનેન્દ્રિય પણ છે. ૧૫ વૃક્ષ કમળના નાળ સરખા મુખથી પૃથ્વીમાંથી જળને ઉઘે ખેંચે છે, તેમ પવનને પણ ખેંચે છે. વળી તે, પાદ (મૂળ) વડે જળને પીએ છે માટે તેને “પાદપ” કહે છે. ૧૬ વૃક્ષ સુખ અને દુઃખનું ગ્રહણ કરી શકે છે તથા કાપવાથી પણ તે પાછું ફરે છે, તે વૃક્ષમાં મને જીવ માલુમ પડે છે. એ પ્રમાણે કાંઈ જગ્યોએ અચેતનપણું નથી. ૧૭

* લાળજી-લગ્નવંતીના છાંદમાં એવો ગુણ જોવામાં આવે છે કે, સ્પર્શ કરવાથી તે કરમાઈ જાય છે.

તેણે પૃથ્વીમાંથી જે જળને ચૂસેલું હોય છે તેને અગ્નિ અને વાયુ પચાવે છે તથા તેણે કરેલા આહારનો પારિપાક થઇને તેના દેહમાં રહેલ અને વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૮ એ રીતે સર્વ જંગમ પ્રાણીઓના દેહમાં પણ પાંચ ધાતુઓ છે કે, જે પ્રત્યેક ધાતુવડે શરીરની સ્થિતિ થાય છે તથા ચેષ્ટાઓ થાય છે. ૧૯ શરીરમાં ત્વચા, માંસ, હાડકાં, મનજી તથા સ્નાયુ, એ પાંચનો સમુદાય પૃથ્વીરૂપ છે. ૨૦ શરીરમાં તેજ, ક્રોધ, ગરમી, નેત્ર અને જઠરાનળી, એ પાંચ અગ્નિથી ઉપજેલા પદાર્થો છે. ૨૧ પ્રાણીઓના શરીરમાં શ્રોત્ર (કાન), ધ્રાણ્ય (નાક), ગ્રાણ્ય, હૃદય અને કાઠો, એ પાંચમાં જે પોલાણ રહ્યું છે તે આકાશની પાંચ ધાતુઓ છે. ૨૨ પ્રાણીઓના શરીરમાં કફ, પિત્ત, પરસેવો, વસા અને રૂધિર, એ પાંચ પ્રકારે જળધાતુ રહેલો છે. ૨૩ શરીરમાં વાયુ પાંચ પ્રકારે રહેલો છે. “પ્રાણ” વાયુવડે પ્રાણી એક જગ્યોએથી બીજી જગ્યોએ જાય છે—આવે છે, “વ્યાન” વાયુવડે બીજી પદાર્થનું ગ્રહણ કરે છે—ઉદ્યોગ કરે છે, “અપાન” વાયુવડે ગમન કરે છે, અપાનવાયુ હૃદયમાં રહે છે તથા હૃદયમાં કાર્ય કરે છે, “સમાન” વાયુ સરખા વિભાગ કરે છે. ૨૪ “ઉદાનવાયુ”થી શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે તથા છાતી, કંઠ, મૂર્ધા વગેરે જૂદાં જૂદાં સ્થાનના યોગથી શબ્દ બોલાય છે. એ પ્રમાણે પાંચ વાયુઓ મનુષ્યોને ચેષ્ટા કરાવે છે. ૨૫ શરીર-વાળા પ્રાણી ધ્રાણ્યરૂપ ભૂમિવડે ગંધ ગુણને જાણે છે, રસનેન્દ્રિયરૂપ જળવડે રસને જાણે છે, તેજરૂપ નેત્રવડે રૂપને જાણે છે, વાયુરૂપ ત્વચાવડે સ્પર્શને જાણે છે અને શબ્દરૂપ આકાશ-વડે શબ્દને જાણે છે. ૨૬ ગંધ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ અને શબ્દ, એ પાંચ ગુણ ગંધમય પૃથ્વીમાં રહે છે. હું તને તે ગંધના ગુણ વિસ્તારથી કહીશ. ૨૭ કરતુરી વગેરેમાં જે ગંધ રહેલો છે તે “ધૃષ્ટ” કહેવાય છે, શબ્દ વગેરેના ગંધ “અનિષ્ટ” કહેવાય છે, મધુ અને પુષ્પ વગેરેના ગંધ મધુર છે. મરી આદિમાં કટુ ગંધ છે, હિંગ વગેરેમાં જે ગંધ છે તે “નિર્હારી” કહેવાય છે, કેમ કે, તે સર્વ જાતના ગંધને દબાવી દે છે, અનેક દ્રવ્ય એકઠાં ખાંડવાથી જે વાસ આવે તેને “સંદતગંધ” કહે છે, તરત ઉના કરેલા ઘી વગેરેમાં રહેલા ગંધને સિન્ધવ જાણવો, સરસવના તેલ વગેરેમાં રહેલા ગંધને રક્ષ જાણવો તથા ચાખા વગેરેના ગંધને વિશદ જાણવો. ૨૮ એ પ્રમાણે પૃથ્વીના ગંધનો વિસ્તાર નવ પ્રકારનો છે. પૃથ્વીમાં રહેલું તેજ નેત્રવડે જોઇ શકાય છે તથા સ્પર્શ વાયુવડે જાણવામાં આવે છે. ૨૯ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ, એ રસના ગુણ છે. હું તને રસનું જ્ઞાન કહું છું માટે તું મહારાથી સાંભળ ! ૩૦ પ્રખ્યાત આત્મજ્ઞાનવાળા ઋષિયોએ રસના બહુ પ્રકાર કહેલા છે. રસ મધુર, ક્ષવણ, કડવો, કપાય, ખાટો અને તીખો એમ છ પ્રકારનો છે. ૩૧ રસ માત્ર જળમય છે. તેજના ત્રણ ગુણ છે; શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ. ૩૨ તેજવડે રૂપ દેખાય છે અને તે રૂપ ઘણા પ્રકારનાં છે. તેજમાંથી ઉપજેલા રૂપના ગુણનો વિસ્તાર સોળ પ્રકારે કહેલો છે, તે આ પ્રમાણે છે:—લાંબું, ટૂંકું, જાડું, ચાપાંડું, ગોળ, ઘોળું, કાળું, રાતું, લીલું, પીળું, કઠિન, ચીકણું, લીમું, પિચ્છાયુક્ત, કામળ અને દારૂણ. ૩૩, ૩૪ વાયુનો ગુણ સ્પર્શ છે અને તે સ્પર્શ ઘણા પ્રકારનો છે. સ્પર્શ ગરમ, ઠંડો, શીતળ, સુખદ, દુઃખદ, સિન્ધવ, વિશદ, કરકરો, કામળ, લીસો, હલકો અને ભારે, એવા સ્પર્શના પ્રકાર છે. શબ્દ અને સ્પર્શ એ બે ગુણ વાયુના છે. એ પ્રમાણે વાયુના ગુણ *ખાર છે. ૩૫—૩૭

* હલકો—ભારે, એમ એક ગણે તો અગિયાર થાય છે નહિ તો બાર થાય છે.

આકાશનો ગુણ શબ્દ એકજ છે હું તને તે શબ્દનો અનેક પ્રકારનો વિસ્તાર કહીશ. ૩૮ પડ્મ, ઋષભ, ગધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત તથા નિપાદ, એ પ્રમાણે આકાશમાંથી થયેલા શબ્દનો સાત પ્રકારનો ગુણ છે. શબ્દ વ્યાપકપણે સર્વત્ર છે તથાપિ નગારાં વગેરેમાં પ્રગટ દેખાય છે. ૩૯, ૪૦ મૃદગ, નોલત, શંખ, મેઘગર્જના તથા રથનો ગડગડાટ વગેરે જે શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે, તેમજ પ્રાણી કે, જડ વસ્તુનો શબ્દ કર્ણમાં પડે છે, તે સર્વ એકજ શબ્દ છે; પરંતુ તે તે સ્થળમાં જ્યાંથી તેવો તે થાય છે. ૪૧ એ પ્રમાણે આકાશમાંથી ઉપજેલા શબ્દના ધણા પ્રકાર છે. આકાશમાંથી ઉપજેલા શબ્દને વાયુના ગુણો મળે છે ત્યારે તે પ્રગટ થાય છે. ૪૨ જો વાયુના સ્પર્શોદિ ગુણ અટકાવ વિના શબ્દને મળે તો તે શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે અને સ્પર્શોદિ વિષમ સ્થિતિમાં હોય એટલે અટકાવ પામેલા હોય તો શબ્દ જાણવામાં આવતો નથી. તે શબ્દોદિ ગુણો નિરંતર ધાતુઓને તૃપ્ત કરે છે. ૪૩ તે ધાતુઓવડે જળ, અગ્નિ અને વાયુ નિરંતર પ્રાણીના શરીરમાં જાત રહે છે અને તે, પ્રાણીના દેહના મૂળરૂપ છતાં પ્રાણુવાયુને પ્રાપ્ત થઈને રહેલા છે. ૪૪

આપોન્નિર્મારુતઞ્ચૈવ નિત્યં જાપ્રતિ દેહિષુ ।

મૂલમેતે શરીરસ્ય વ્યાપ્ય પ્રાણાનિહ સ્થિતાઃ ॥ ૪૪ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे भृगुभारद्वाजसंवादे गुर्जर-
भाषायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

અધ્યાય ૧૨ મો-પંચ પ્રાણુદિના કર્મોનું વિવેચન.

भारद्वाज उवाच ॥ पार्थिवं धातुमांसाद्य शारीरोन्निः कथं प्रभो ।

अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेनिलः ॥ १ ॥

ભારદ્વાજ કહે છે કે:—હે પ્રભો ! અગ્નિ-તેજ પાંચભૌતિક દેહને પામીને શરીરાભિમાની પ્રકાશમય વિજ્ઞાન ધાતુરૂપ કયે પ્રકારે થાય છે ? તથા વાયુ પણ પાંચભૌતિક દેહને પામીને તથા આકાશમાં રહીને દેહને ચેષ્ટાવાળો કેવી રીતે કરે છે, તે કહો ? ૧ જૂગુ કહે છે કે:—હે પાપ વિનાના દિગ્ ! હું તને જળવાન વાયુ પ્રાણીઓના દેહને જેવી રીતે ચેષ્ટાવાળો કરે છે તે તથા વાયુની ગતિ કહીશ. ૨ શરીરનું રક્ષણ કરતો અગ્નિ મસ્તકમાં રહેલો છે અને ત્યાં રહીને શરીરનું પાલન કરે છે. અર્થાત્ વિજ્ઞાનરૂપ અગ્નિ ચિદાત્માના આશ્રયે રહેલો છે તથા શરીરને ચેતનાવાળું કરે છે અને પ્રાણુવાયુ મસ્તક તથા અગ્નિ, એ બન્નેમાં રહીને દેહને ચેષ્ટાયુક્ત કરે છે. ૩ એ પ્રમાણે પ્રાણ તથા તેજરૂપ વિજ્ઞાનના સમુદાયરૂપ જીવ, દેહમાંના સર્વ પ્રાણીનો આત્મા છે તથા તેજ ઉપાધિરહિત થવાથી સનાતન પુરૂષ છે અને તેજ ઉપાધિસહિત થવાથી પ્રાણીના મનરૂપ, બુદ્ધિરૂપ, અહંકારરૂપ, પ્રાણીરૂપ અને શબ્દોદિ વિષયરૂપ થાય છે. ૪ એ રીતે શરીરમાં અને બહાર રહેલું સર્વ ઇન્દ્રિયાદિ પ્રાણુવાયુવડે ગતિમાન થાય છે તથા તે પ્રાણુવાયુ જીવપણ્યને પામ્યા પછી દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ સર્વ સમાન વાયુવડે ચેષ્ટા પામે છે. અર્થાત્ તે પ્રાણુવાયુજ સમાન વાયુરૂપે થાય છે. પ્રાણુવાયુ સમાન વાયુરૂપ થઈને ઉદરમાં જઠરના આશ્રયે રહે છે તથા તેજ પાછો બસ્તિના મૂળમાં અને ગુદામાં રહીને મૂત તથા મળાનું વહન કરે છે ત્યારે તેને “ અપાનવાયુ ” કહે છે. ૫, ૬ જે

વાયુ ગમનાદિ કર્મ, તે (કર્મ)ને અનુકૂળ ચેષ્ટારૂપી પ્રયત્ન તથા ભાર ઉંચો કરવા આદિ સામર્થ્યરૂપ બળ, એ ત્રણના વિષે રહેલો છે તેને અધ્યાત્મ વિદ્યા બ્રહ્મનારા પુરૂષો “ઉદ્ધાન” કહે છે. ૭ પ્રાણીઓના શરીરોના તમામ સાંધાઓમાં જે વાયુ રહેલો છે તેને “વ્યાન” કહે છે. ૮ જે અગ્નિ ધાતુઓમાં વિસ્તાર પામીને રહેલો છે તેને સમાનવાયુ પ્રત્યક્ષિત કરે છે, તેથી તે રસ, ધાતુઓ અને વાત, પિત્ત, કફ એવા દોષોને પાચન કરે છે. ૯ (શી રીતે પાચન કરે છે તે કહે છે,) અપાનવાયુ નાભિથી નીચે રહેલો છે તથા પ્રાણવાયુ નાભિની ઉપર રહેલો છે; એ બે વાયુની મધ્યે નાભિમાં સમાનવાયુ રહેલો છે. તે વાયુથી જ્ઞરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને તેથી અન્નનું પાચન થાય છે. તે અન્ન રસાદિ પરિણામને પામીને તથા છેવટે “ઓળ” સંજ્ઞાને પામીને જીવનરૂપ થાય છે. ૧૦ મુખથી આરંભીને પાંચ ઇન્દ્રિય સુધી એક મોઢું જોત (આંતરં) છે કે, જેના ઉપર લાગતી “મુખ” અને નીચલા ભાગની “ગુદા” એવી સંજ્ઞા છે. તેમાંથી બીજી અનેક નાડીઓ નીકળેલી છે તે સર્વ પ્રાણીઓના શરીરમાં વ્યાપીને રહેલી છે. ૧૧ પ્રાણવાયુ તે નાડીઓને માર્ગે સઘળા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે તથા તેનીજ સાથે ગમન કરનાર જ્ઞરાગ્નિના તેજરૂપ અગ્નિ કે, જે પ્રાણીઓના અન્નને પાચન કરે છે તેનો પણ સઘળા દેહમાં પ્રવેશ થાય છે. ૧૨ જેમ વાયુ અગ્નિને વહન કરે છે, તેમ અગ્નિ વાયુનું પણ વહન કરે છે તેથી અગ્નિ જેને વેગથી વહન કરે છે એવો પ્રાણવાયુ ગુદાના અંત ભાગમાં અથડાઈને પાછો ફરે છે અને ઉપર આવીને, આગળ જે અગ્નિ હોય છે તેને પ્રદીપ્ત કરે છે. ૧૩ નાભિની નીચે પકવાશય છે તથા નાભિની ઉપર આમાશય છે અને શરીરના નાભિના મધ્યમાં સર્વ પ્રાણવાયુઓ રહેલા છે. ૧૪ એ પાંચ પ્રાણ હૃદયમાં જાળે, ત્યાંથી શરીરમાં ઉપર, નીચે અને સમાન, આસપાસ ફરે છે તથા નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત, ધનંજય, પ્રાણ, અપાન, ઉદ્ધાન, વ્યાન અને એ દશ પ્રાણવાયુઓ નાડીઓના માર્ગે અન્નથી ઉપજેલા રસને દેહમાં લઈ જાય છે. ૧૫ જે યોગી પુરૂષોએ શ્રમને જીત્યો છે, જેઓ ધીર છે અને જેઓની સર્વત્ર સમાન વૃત્તિ છે તેઓનોએ (ઉપર કહેલો) માર્ગ છે. તેઓ એ માર્ગે પ્રાણને આકર્ષીને સુષુપ્ત નાડીના માર્ગે મસ્તકમાં “સહસ્વાર” ચક્ર છે તેમાં આત્માને લાવીને સ્થિર કરે છે તથા પરમાત્માના પદને પામી જાય છે. ૧૬ એ પ્રમાણે પ્રાણીઓના પ્રાણ, અપાન વગેરે સર્વ માર્ગો નિમિત્તભૂત જતાં પ્રાણનિરોધરૂપ યોગસાધન કર્યું હોય તો, જેમ તપેલીમાં મૂકેલો અગ્નિ પ્રકાશ પામે છે, તેમ નિત્ય અને સદૃપ એવું જ્ઞાન પ્રકાશ પામે છે. અર્થાત્ પ્રાણાદિને વેહેનારી નાડીઓમાંથી પ્રાણ આકર્ષીને મસ્તક સ્થાનમાં એકત્ર આણવાથી ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ વિરામ પામે છે તથા ઉપાધિ-રહિત કેવળ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. “અગ્નિમૂર્ધાં ૦” મંત્રનો અર્થ આ અધ્યા-યવડે પ્રકાશ કર્યો છે. ૧૭

एवं सर्वेषु विहितः प्राणापानेषु देहिनाम् ।

तस्मिन् समिध्यते नित्यमग्निः स्यात्प्याમिवाहितः ॥૧૭॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां भृगुभारद्वाजस
वाक्ये नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ २ ॥

અધ્યાય ૧૩ મો-પંચમહાભૂતથી વિન્ન જીવના અસ્તિત્વમાં આશ્લેષ.

મારદ્વાજ ઉવાચ ॥ વદિ પ્રાણયતે વાયુર્વાયુરેવ વિચેષ્ટતે ।

અસિત્ત્વામાયતે ચૈવ તસ્માજ્ઞીવો નિરર્થકઃ ॥ ૧ ॥

ભારદ્વાજ કહે છે કે:—જો વાયુજી જીવન ચલાવે છે, વાયુજી દેહને ચેષ્ટાવાળો કરે છે, વાયુજી શ્વાસોચ્છ્વાસાદિ ક્રિયા ચલાવે છે અને વાયુજી વાણીનો ઉચ્ચાર કરાવે છે તો પછી જોને “ જીવ કહે છે તેનો શા ઉપયોગ છે ? અર્થાત્ એથી તો જીવ છેજ નહિ, એમ થયું. ૧ અમિતો ઉજ્જુતા ગુણ છે, માટે જો અગ્નિ અન્નાદિનું પાચન કરે છે અને અગ્નિજી સ્પષ્ટ કરે છે, ત્યારે જીવ કંઈ ક્રિયા કરતો નથી, તેથી નિરર્થક છે. ૨ ત્યારે પ્રાણી મરણ પામે છે ત્યારે તેમાંથી જતો જીવ કંઈ જોવામાં આવતો નથી. માત્ર વાયુજી તે (દેહ) નો ત્યાગ કરે છે અને ઉજ્જુતા નાશ પામે છે. ૩ જો જીવ વાયુમયજી હોય અને તેનો દેહની સાથે સમાગમ વાયુની પેઠે હોય તો વાયુમંડળ (વાટાંજળા)ની પેઠે વાયુઓના સમુદાયની સાથે તે જતો આવતો દેખાવો જોઈએ. ૪ જો વાયુ ઉપાધિ સાથે જીવ યુક્ત થયેલો માનીએ તો તે ઉપાધિ નાશ થયા પછી જીવ છૂટા પડવો જોઈએ, જેમ મોટા સમુદ્રમાં શિલાની સાથે તુંખડું બાંધીને નાખ્યું હોય, પરંતુ પછી તે શિલાનો નાશ થવાથી તુંખડું છૂટું પડીને જળની ઉપર તરી આવે, તેમ જીવ પણ ઉપાધિથી નિર્મુક્ત થવા પછી પૃથક્ ભાલમ પડવો જોઈએ. ૫ જો જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એમ માનીએ તો, જેમ કૂવામાં નાખેલું જળ અથવા અગ્નિમાં મૂકેલો દીવો (અથવા સમુદ્રમાં પેઠેલી નદી) પોતાના સ્વરૂપનો સ્વાર્ગ કરીને તરુપ થઈ જાય છે. તેમ જીવ સ્વરૂપથી નાશ થઈને બ્રહ્મરૂપે રહેવો જોઈએ. ૬ આ શરીર પૃથ્વી આદિ પાંચ તત્ત્વથી ઉત્પન્ન થયું છે; તેમાં પાંચના સમુદાયરિના અન્ય જીવ કયાથી સંભવે ? અર્થાત્ પાંચનો એકત્ર સમુદાય તેજ જીવ છે. કેમ કે, ખાટલા ઉપર પુરૂષ સૂતેલો હોય, તેવો દેહમાં જીવરૂપ કોઈ જૂદો પદાર્થ નથી અને જો દેહથી જૂદો હોય તો, જેમ ખાટલાનો એકાદ પાયો કે, ઘસ નાશ થવા છતાં પુરૂષનો નાશ થતો નથી, તેમ દેહના એકાદ તત્ત્વનો નાશ થવા છતાં પણ જીવનો નાશ થવો જોઈએ નહિ, પણ જેમ ખાટલાના એકાદ અંગનો નાશ થવાથી ખાટલાનો નાશ થાય છે, તેમ દેહમાંના એકાદ તત્ત્વનો નાશ થવાથી બાકીનાં ચારે તત્ત્વનો પણ નાશ થતો જોવામાં આવે છે. માટે ખાટલામાં બેઠેલા પુરૂષની પેઠે દેહના તત્ત્વોથી જીવ જૂદો નથી, પણ પાંચ તત્ત્વોના સમુદાયનેજ “ જીવ ” કહેવો જોઈએ. કેમ કે, જ્યાં સમુદાય નથી ત્યાં જીવ પણ નથી અને જ્યાં સમુદાય છે ત્યાં જીવ પણ ભાલમ પડે છે. ૭ જો પ્રાણી આહાર ન કરે તો જળનું તત્ત્વ નાશ પામે અને તેથી પાંચજૂતના સમુદાયનો ભંગ થવાથી જીવ નાશ પામે છે. તેમજ શ્વાસ બંધ થાય તો વાયુ નાશ પામે; કોઠો ફાટી જાય તો આકાશ નાશ પામે; ભોજન ન કરે તો અગ્નિ નાશ પામે; બાધ થવાથી અમે સોળે ચડવા વગેરેથી પૃથ્વીનું તત્ત્વ પણ નાશ પામે છે. એ પ્રમાણે પાંચમાંથી એકાદ તત્ત્વનો નાશ થાય છે ત્યારે બીજાં તત્ત્વ પણ તેના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ મુખ્ય તત્ત્વોમાં મળી જાય છે અને સંઘાત (સમુદાય) નો નાશ થાય છે. ૮, ૯ એ પ્રમાણે પાંચ તત્ત્વો પાંચ પ્રકારે જતાં રહે છે, ત્યારપછી જો જીવ રહેતો હોય તો તે કંઈ સ્વિપમ્બુ મહાજી કરે છે—જાણી શકે છે ? સાંભળે છે ? કે, જોયે છે ? શું ? અર્થાત્ જીવનું એકે કર્મ તે પછી

માદુમ પડતું નથી કે, જેથી સંઘાતનો નાશ થયા પછી જીવ “છે” એમ કહી શકાય; માટે પાંચતત્ત્વોના સમુદાયનેજ “જીવ” કહેવો જોઈએ. ૧૦ એ રીતે જ્યારે “જીવ” નામે કાષ્ઠ જૂદો પદાર્થ નથી ત્યારે પરલોક પણ મિથ્યા છે માટે “હું આ ગાયનું દાન કરીને મરી જાઉં છું, તેથી પરલોકમાં આ ગાય મને તારશે” એમ સમજીને ગાયનું દાન આપીને મનુષ્ય મરણ પામે છે, પરંતુ તે ગાય કેને તારવાની છે ? ૧૧ કેમ કે, ગાય ગાયનો આપનાર અને લેનાર એ સર્વ આ લોકમાંજ લય પામી જાય છે ત્યારે તેઓનો પરલોકનો સમાગમ શી રીતે બનશે ? ૧૨ જે દેહને પક્ષીઓ ખાઈ જાય છે, જે દેહ પર્વતના શિખર ઉપરથી પડી ગયેલો છે તથા જે દેહને અગ્નિમાં આળીને ભસ્મ કરી નાખેલો છે, તે પુનઃ જીવતો શી રીતે થશે ? ૧૩ તમે કહોશો કે, તત્ત્વોના સમુદાયરૂપ દેહનો નાશ થાય છે પણ તેનાં મૂળરૂપ કર્મનો નાશ થતો નથી, માટે મૂળ હોવાથી દેહરૂપ વૃક્ષ પુનઃ નવું ઉગશે, તો તે દૃષ્ટાંત અહીં સંભવતું નથી કેમ કે, નવા વૃક્ષને ઉગવાનું કારણરૂપ ખીજ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, પણ નવા દેહને ઉત્પન્ન થવાનું કારણરૂપ કર્મખીજ કોઈ જગ્યોએ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતું નથી. માટે કાળી નાખેલા વૃક્ષનાં મૂળ પુનઃ ઉગતાં નથી પરંતુ તેનાં ખીજમાંથી નવું વૃક્ષ ઉપજે છે. પણ મરી ગયેલો પ્રાણી પુનઃ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થશે ? ૧૪ શરીર ઉત્પન્ન થવાનું જે પ્રત્યક્ષ ખીજ દેખાય છે તે પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલું છે અને તેમાંથી નવા દેહ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ વૃક્ષમાંથી ખીજ ઉત્પન્ન થયા પછી, તે વૃક્ષ નાશ પામીને પુનઃ ઉત્પન્ન થતું નથી, પણ પેલા ખીજમાંથી નવું વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જે મરી ગયા તે નાશ પામતા જાય છે અને તેઓના ખીજથી નવી સંતતિ ઉપજતી જાય છે. એ પ્રમાણે ખીજમાંથી ખીજ ઉત્પન્ન થયા કરે છે. ૧૫

बीजमात्रं पुरा सृष्टं यदेतत्परिवर्तते ।

मृता मृताः प्रणश्यन्ति बीजाद्वीजं प्रवर्तते ॥ १५ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां भृगुभारद्वाजसंवादे
जीवस्वप्नाक्षेपो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

અધ્યાય ૧૪ મો-જીવાત્માના સ્વરૂપનો નિર્ણય.

भृगुरुवाच ॥ न प्रणाशोस्ति जीवस्य दत्तस्य च कृतस्य च ।

याति देहान्तरं प्राणी शरीरं तु विशीर्यते ॥ १ ॥

ભૃગુ કહે છે કે:-કરેલા દાનનો, કરેલા કર્મનો કે, જીવનો, નાશ થતો નથી; માત્ર શરીરનો નાશ થાય છે અને જીવ તેમાંથી નીકળીને ખીજ દેહમાં જાય છે. ૧ જેમ કાષ્ઠનો નાશ થવાથી (કાષ્ઠ બળી જવાથી) તેમાં રહેલા અગ્નિનો નાશ થતો નથી, તેમ શરીરનો નાશ થવાથી તેમાં રહેલા જીવનો નાશ થતો નથી. ૨ ભારદ્વાજ કહે છે કે:-વારૂ, જો અગ્નિની પેડે જીવનો નાશ નથી થતો એમ તમે કહો, તો મ્હારૂં માનવું એમ છે કે કાષ્ઠને આળી મૂક્યા પછી અગ્નિ શાંત થઈ જાય છે અને પછી જણાતો નથી માટે તેનો નાશ થઈ જાય છે. તેવી રીતે જીવનો પણ નાશ થઈ જાય છે. કેમ કે, તે પણ દેહનો નાશ થયા પછી કહી જોવામાં આવતો નથી. કાષ્ઠ બળી રહ્યા પછી શાંત થયેલો અગ્નિ નાશ

થાય છે એવીજ રીતે હું જાણું છું, કેમ કે, તે પછી તેની ગતિ, પ્રમાણ કે, સ્થિતિ જણાતી નથી. ૩૪ ભૂય કહે છે કે:-કાષ્ઠનો ઉપયોગ (બાળવામાં) કરી રહ્યા પછી અગ્નિ, પોતાના આશ્રયરૂપ કાષ્ઠનો નાશ થવાથી, પોતે ગ્રહણ થઇ શકે નહિ એવો સૂક્ષ્મ હોવાની તથા આકાશની પેઠે સર્વ સ્થાનમાં વ્યાપી રહેલો અને નિત્ય હોવાથી જણાતો નથી. ૫ તેમજ દેહનો નાશ થયા પછી જીવ પોતાના આશ્રયરૂપ દેહનો નાશ થવાથી, પોતે સૂક્ષ્મ હોવાથી અને આકાશની પેઠે સર્વવ્યાપી અને નિત્ય હોવાથી માલુમ પડતો નથી. જો મંથન કરવા પૂર્વે કાષ્ઠમાં અગ્નિ ન હોય તો કાષ્ઠનું મંથન કરવા માત્રથીજ અગ્નિ પ્રકટે છે એમ બને નહિ; પણ કાષ્ઠમાં પૂર્વે અગ્નિ હતો તેજ મંથનથી માત્ર પ્રકટ થાય છે. જેમ તલને કચરવાથી તેમાં રહેલું તેલ પ્રકટ થાય છે. પરંતુ જે પદાર્થમાં તેલ નજ હોય તેને ગમે તેટલો કચરે તોપણ તેમાંથી તેલ નીકળતું નથી, તેમ જો કાષ્ઠમાં અગ્નિ નજ હોત તો મંથનથી પ્રકટ થાત નહિ. એજ પ્રમાણે જીવ સર્વત્ર છે, માત્ર ભૂતાદિનો સંયોગ થવાથી તે તેમાં પ્રકટ જણાય છે અને સંયોગનો નાશ થવાથી પ્રકટ જણાતો બંધ પડે છે, પરંતુ તેનો કાંઈ નાશ થતો નથી. માટે સમજવું કે, જીવ શરીરનો નાશ થવાથી આકાશની પેઠે રહે છે અને અગ્નિની પેઠે સૂક્ષ્મ હોવાથી તેનું ગ્રહણ થઇ શકતું નથી (જણાતો નથી.) ૬ જે અગ્નિ (વિજ્ઞાન) પ્રાણીનું ધારણ કરે છે તેને “ જીવ ” કહે છે એમ સમજવું, અને વાયુથી અગ્નિની સ્થિતિ દેહમાં થાય છે માટે વાયુજ્ઞ વિજ્ઞાનમય જીવને ધારણ કરી રાખનારો છે તથા શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ વાયુનો રોધ કરવાથી તે નાશ પામે છે એટલે અદશ્ય થાય છે. શરીરમાં રહેલો તે (વિજ્ઞાનમય) અગ્નિ જ્યારે નાશ (અદશ્ય) થાય છે, ત્યારે દેહ અચેતન થઇને પૃથ્વી ઉપર પડે છે તથા પૃથ્વીમાં લય પામી જાય છે. ૮ સર્વ સ્થાવર અને જંગમના દેહની એજ ગતિ થાય છે. એટલે આકાશનો ભાગ આકાશમાં મળી જાય છે, પવન પણ આકાશમાં રહેનાર હોવાથી ત્યાં જાય છે અને અગ્નિ પવનના આધારે રહેલો હોવાથી તે (અગ્નિ) પણ પવનની સાથે જાય છે. એ પ્રમાણે ત્રણ ભૂત એકત્ર થઇને રહે છે ત્યારે જળ અને પૃથ્વી એ બન્ને ભૂત પૃથ્વીમાં રહે છે. ૯ મૂર્તિમાન દેહ-ધારીના દેહનાં ત્રણ તત્ત્વ આકાશ, વાયુ અને અગ્નિ મૂર્તિરહિત છે તેથી જ્યાં આકાશ રહે છે ત્યાં પવન રહે છે અને જ્યાં પવન રહે છે ત્યાંજ અગ્નિ પણ રહે છે. ૧૦ ભારદ્વાજ કહે છે કે:-હે પાપરહિત મુનિ ! શરીરધારીઓના શરીરમાં અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, જળ અને પૃથ્વી રહેલાં છે તે તો સમજાય છે, પણ તેમાં રહેલા જીવનું શું લક્ષણ છે ? તે મને કહો ! ૧૧ પ્રાણીઓનું જે શરીર પંચભૂતથી ઉપજેલું છે, જેને પંચ વિષય ઉપર પ્રીતિ છે અને જે પંચ ઇન્દ્રિયોરૂપ જ્ઞાનનાં સાધન હોવાથી ચેતન જણાય છે, તે શરીરમાં જીવ કેવો છે ? તે હું જાણવાને ઇચ્છું છું. ૧૨ માંસ અને રૂધિરના સમુદાયરૂપ તથા મેદ, સ્નાયુ અને અસ્થિના સંયયરૂપ શરીર, જ્યારે નાશ પામે છે, ત્યારે તેમાં જીવ જણાતો નથી. જો પંચ-ભૂતના સમુદાયરૂપ શરીર, જીવ વિનાનું તથા જડ હોય તો શરીરને માનસ પીડા થવાથી તે તેને કાણુ જણાવે છે. ? ૧૪ હે મહર્ષિ ! જો શરીર જીવ ન હોય, તો મન જીવ છે કેમ કે, કોઇએ કહેલું વચન કાનવડે સંભળાય છે, પણ જો મન વ્યગ્ર હોય તો બન્ને કાન ખૂણા છતાં પણ સંભળાતું નથી. માટે તમે મન વિના બીજો “ જીવ ” કહો છો તે નિરર્થક છે. ૧૫ મનથી યુક્ત એવા નેત્રવડે લોકો સર્વ દશ્ય વસ્તુને જુએ છે; પરંતુ જો

મન વ્યાકુળ હોય તો નેત્ર ઉઘાડી છતાં પણ તે જોઈ શકાતી નથી. ૧૬ ન્યારે મનુષ્ય નિદ્રાવશ થાય છે ત્યારે નેત્ર છતાં જોતો નથી. નાસિકા છતાં સૂંધતો નથી, કર્ણુ છતાં સાંભળતો નથી, મુખ છતાં ખોલતો નથી, જીહ્વા છતાં રસને જાણતો નથી અને ત્વચા છતાં સ્પર્શને જાણતો નથી. ૧૭ વળી શરીરમાં કોણુ કર્ણ પામે છે ? કોણુ ક્રોધ પામે છે ? કોણુ શોક પામે છે ? કોણુ ઉદ્વેગ પામે છે ? કોણુ ઇચ્છે છે ? કોણુ ચિંતન કરે છે ? અને કોણુ વાણીને ઉચ્ચાર કરાવે છે. ? ૧૮ ભૃગુ કહે છે કે-શરીરમાં કર્ણુ ઇન્દ્રિય પોતાના સંગતીય શબ્દનું શ્રવણ કરે છે. કેમ કે, શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય અને શબ્દ ગુણુ બન્ને આકાશના સંબંધવાળાં છે. તેજ પ્રમાણે પાંચે ભૂતમાંથી ઉપજેલું મન પણ એક ઇન્દ્રિય છે, માટે તે પાંચે વિષયનું ગ્રહણ કરે છે તેથી પાંચે ઇન્દ્રિયોને સાધારણ એવું એક મન શરીરનું વહન કરતું નથી, પરંતુ એક અંતરાત્મા જ શરીરનું વહન કરે છે. તેજ ગંધ, રસ, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને બીજા ગુણોને જાણે છે. ૧૯ તે અંતરાત્મા પંચભૂતાત્મક શરીરમાં પાંચે વિષયનું ગ્રહણ કરે છે તથા સઘળા શરીરમાં વ્યાપીને રહેલો છે. દેહમાંના સુખ અને દુઃખને પણ તે જાણે છે પરંતુ આત્માનો વિયોગ થવાથી દેહ, કાંઈ સુખ-દુઃખને જાણી શકતો નથી. ૨૦ ન્યારે આત્મા દેહનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે શરીરનો અગ્નિ શાંત થઈ જાય છે, ત્યારે તે રૂપને ગ્રહણ કરી શકતો નથી અને તેમાંના અગ્નિમાં ઉષ્ણતા પણ રહેતી નથી. એમ થાય છે ત્યારે દેહ મરણ પામે છે પરંતુ માત્ર ચેતન તેને તજીને જાય છે; કાંઈ દેહની પેઠે નાશ પામતું નથી. ૨૧ એ પ્રમાણે સ્થૂલ દેહનો નાશ થાય છે તેમજ સૂક્ષ્મ દેહનો પણ નાશ થાય છે. જેમ સ્થૂલ પંચભૂતથી સ્થૂલ શરીર બનેલું છે, તેમ સૂક્ષ્મ પંચભૂતથી સૂક્ષ્મ શરીર બનેલું છે. સૂક્ષ્મ ભૂત સમુદાયને “જળ” કહે છે. આ સર્વ વિશ્વ એ જળમય છે અને દેહધારીઓના દેહ પણ જળજ છે. તે જળમાં સર્વ જગતમાંના લોકને ઉત્પન્ન કરનારા માનસ બ્રહ્મદેવ રહેલા છે. તેને “સૂત્રાત્મા” કહે છે. અર્થાત્ ! સૂક્ષ્મ પંચભૂતથી બંધાયેલા સૂક્ષ્મ દેહમાં મન રહેલું છે, તે મન સર્વ લોકની કલ્પના કરે છે. તે જેવી કલ્પના કરે છે, તેવું તેને દેખાય છે. ૨૨ સૂક્ષ્મ શરીરમાં રહેલો સૂત્રાત્મા એ જીવ છે. તેને “ક્ષેત્રજ” પણ કહે છે. તે ક્ષેત્રજમાં પ્રતિસંબંધી ગુણો મળેલા છે. ન્યારે ક્ષેત્રજ ત્રિગુણાત્મક મૂળ પ્રતિતિના ઇન્દ્રિયાદિ વિકારોથી મુક્ત થાય છે, ત્યારે તેનેજ “પરમાત્મા” કહે છે. અર્થાત્ મનની સર્વ કલ્પનાઓ નિર્મૂળ થાય છે ત્યારે જીવ ઉપાધિરહિત થવાથી બ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૨૩ તું એ ક્ષેત્રજનેજ આત્મા જાણુ. તે જ સર્વ લોકના સુખને કરનારો અને સુખરૂપ છે. તે આત્મા પૂર્વે કહેલા સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દેહમાં સૂક્ષ્મરૂપે રહેલો છે. જેમ કમળમાં જળનું બિંદુ રહેલું હોય, તેમ તે દેહમાં રહેલો છે. આ દૃષ્ટાંતથી એમ સમજવું કે, કમળમાં જળનું બિંદુ રહેલું છતાં તે, તેથી ભિન્ન અને નિર્લેપ છે તેમ આત્મા પણ દેહમાં રહેલો છતાં તેથી ભિન્ન અને નિર્લેપ છે. ૨૪ તે ક્ષેત્રજ નિલ અને આનંદરૂપ છે, તે જ પરમાત્મા છે અને તે જ સર્વ લોકનો હિતરૂપ છે એમ તું જાણુ ! પણ ન્યારે તે આત્મા તમ, રજ અને સત્વ, એ ત્રણ ગુણથી મુક્ત થાય છે ત્યારે તે “જીવ” કહેવાય છે. ૨૫ ન્યારે દેહ, ઇન્દ્રિયો અને મન ચેતનથી સંહિત થાય છે ત્યારે તેને “જીવગુણુ” કહે છે. તે જીવગુણુ (દેહાદિ) એ નેક પ્રકારની

ચેષ્ટા કરે છે અને સર્વાત્મક બ્રહ્મ તેને તે તે ચેષ્ટાઓ* કરાવે છે. એ જીવથી અન્ય જે અસંસારી છે તેને “ ક્ષેત્રજ ” કહે છે કે, જે સાતે બળનેાને પ્રવર્તાવે છે. ૨૬ માટે દેહનો ભેદ થયા છતાં જીવનો નાશ થતો નથી એ સત્ય છે. અને જે “ મરી ગયો ” એમ કહે છે તે તો મૂર્ખ પુરૂષોનું મિથ્યાવચન છે. જીવ માત્ર એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જાય છે અને તેનો દેહ પાંચમૂતમાં મળી જાય છે એટલે તેને બીજો દેહ લેવો પડે છે. દેહભેદ થવાનું એ કારણ છે. ૨૭ એ પ્રમાણે આત્મા સર્વ પ્રાણીઓમાં (જૂતોમાં) વીંટાયલો રહીને તથા ગૂઢ યર્થને રૂંદે છે, તત્ત્વવેત્તા પુરૂષો સોયના અગ્ર જેવી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે તેને જાણે છે. તાત્પર્ય કે, દેહ અને ઇન્દ્રિયોમાં લીન થઈ રહેલો આત્મા દેહેન્દ્રિયના અજ્ઞાન-વડે વીંટાયલો છે, તેથી જાણતો નથી; પણ “ અહં બ્રહ્માસ્મિ ” એ વાક્યની કરણરૂપ બુદ્ધિની વૃત્તિવડે તે જાણાય છે અને આપરક અજ્ઞાનના નાશપૂર્વક દેહાદિથી તેનો વિવેક કર્યા પછી તે (આત્મા) નો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૨૮ ડાહ્યો પુરૂષ પૂર્વ રાત્રિમાં અને અપરરાત્રિમાં સૂક્ષ્મ આચાર કર્યા પછી પવિત્ર થઈને યોગવડે તેને જેવા માંડે છે તો તે પોતાના વિષે આત્માના દર્શનને પામે છે. ૨૯ જ્યારે ચિત્ત નિર્મળ થાય છે તથા ચિત્તની પ્રગ્લભિઓ અતંમુખ થાય છે ત્યારે શુભ અને અશુભ કર્મોનો ત્યાગ કરનારો તથા પ્રસન્ન આત્માવાળો પુરૂષ આત્માના વિષે સ્થિતિ કરીને મોક્ષસુખને ભોગવે છે. ૩૦ જરાયુગદિથી વેષ્ટિત થયેલા શરીરમાં, મનમાં અવિર્ભૂત થયેલો જે અગ્નિ-અગ્નિના જેવો પ્રકાશાત્મા પુરૂષ છે તેને લોકો “ જીવ ” કહે છે. તેજ આત્મા પ્રગ્લપતિ (સર્વેશ્વર) છે અને તેથીજ આ પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે. કોઈ કહેશે કે, શું વ્યવહારપક્ષનો આશ્રયકરીને આમ કહો છો ? તો કહેવાનું કે, ના; અમે અધ્યાત્મ વિદ્યાથી પ્રવ્રત્ત થયેલો “ અહં બ્રહ્માસ્મિ ” એવો નિશ્ચય થવાથી એમ કહીએ છીએ. ૩૧

માનસોમ્નિઃ શરીરેષુ જીવેત્યભિધીયતે ।

સૃષ્ટિઃ પ્રજાપતેરેષા મૂતાધ્યાત્મવિનિશ્ચયે ॥ ૩૧ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि पूर्वार्धे मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां जीव-
स्वरूपनिर्णयो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

અધ્યાય ૧૫ મો-આતુર્વહ્યવિભાગ વર્ણન.

મૃગુરુવાચ ॥ અસૃજદ્ બ્રાહ્મણાનેવ પૂર્વે બ્રહ્મા પ્રજાપતીન્ ।

આત્મતેજોમિનિર્વૃત્તાન્ ભાસ્કરાગ્નિસમપ્રભાન્ ॥ ૧ ॥

ભૃગુ કહે છે કે:-બ્રહ્માએ પ્રથમ પોતાના સત્ય-સંકલ્પત્વાદિ સામર્થ્યવડે પ્રકટ થયેલા, સૂર્યના તેજ જેવા પ્રગ્લભિત અને પ્રગ્લપતિ એવા બ્રાહ્મણોનેજ સરજ્યા. ૧ પછી તેઓને સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ થવાને માટે સત્ય, યજ્ઞાદિ ધર્મ, કૃત્યદ્રાવણાદિ તપ, નિત્ય એવો વેદ, સ્નાનાદિ આચાર અને પ્રાર્થાશ્રિતાદિ શૌચ ઉત્પન્ન કર્યું. ૨ તથા તેજ પ્રમાણે દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, દૈત્ય, અસુર, ઉરગલોક, યક્ષ, રાક્ષસ, નાગ, પિશાચ અને મનુષ્યોને પણ ઉત્પન્ન કર્યા. ૩ પછી હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને પ્રાણી સમુદાયના બીજા

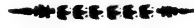
પણ જે જે વર્ણુ આપણુ જોવામાં આવે છે તેને તેને નિર્માણુ કર્યા. ૪ બ્રાહ્મણુનો સાત્વિક ગુણ હોવાથી શ્વેતવર્ણુ, ક્ષત્રિયનો રાજસ ગુણ હોવાથી રક્તવર્ણુ, વૈશ્યનો રજસ્તમોમિશ્ર ગુણ હોવાથી પાળો વર્ણુ અને શૂદ્રનો તમોગુણ હોવાથી કૃષ્ણવર્ણુ કર્યો. (એ ગુણુના સ્વભાવ એવા છે કે, સત્વગુણુ શમદમાદિ સ્વભાવવાળો છે, રજોગુણુ પ્રવૃત્તિ-લક્ષણુ શૌર્ય અને તેજ આદિ સ્વભાવવાળો છે, રજસ્તમો (મિશ્ર) ગુણુ કૃષિ આદિ હીન કર્મની પ્રવૃત્તિ કરવાવાળો છે અને તમોગુણુ આવરણાત્મક, સ્વતઃપ્રકાશહીન, સ્વતઃપ્રવૃત્તિહીન તથા શકટની પેઠે પરપ્રેર્ય સ્વભાવવાળો છે. એ ઉપરથી ચારે વર્ણુના સ્વભાવ અને કર્મ સમજવાં.) ૫ ભારદ્વાજ કહે છે કે:-ન્યારે ચાર વર્ણુની પ્રજ્ઞના જાતિ અને સાત્વિકાદિ ગુણુ જૂદા જૂદા જણાય છે ત્યારે તો સર્વ વર્ણોમાં વર્ણુસંકર થયો હોય તેમ દેખાય છે. ૬ આપણુ સર્વ કામ, ક્રોધ, ભય, લોભ, શોક, ચિંતા, ક્ષુધા અને શ્રમ, એ સર્વોનો સરખોજ અનુભવ કરીએ છીએ ત્યારે વર્ણુના ભેદ શી રીતે કહેવાય. ? ૭ પરસેવો, મૂત્ર, પુરીષ (ઝાડો), કફ, પિત્ત, રૂધિર, એ સર્વ કાંઈ સર્વ વર્ણોનું જૂદા જૂદા પ્રકારનું નીકળતું નથી. ત્યારે વર્ણુમાં ભેદ શાથી ઉત્પન્ન થયો. ? ૮ વળી પશુ આદિ જંગમ પ્રાણીઓની જાતિઓ પણ અસંખ્ય છે તથા વૃક્ષાદિક સ્થાવરની જાતિઓ પણ અસંખ્ય છે, તેમજ તેઓના વર્ણુ પણ અનેક પ્રકારના છે ત્યારે તેઓના વર્ણુનો નિશ્ચય શી રીતે થઈ શકે ? અને તેઓની પેઠે મનુષ્યના વર્ણુનો પણ નિશ્ચય શી રીતે થઈ શકે. ? ૯ ભૃગુ કહે છે કે:-હે ભારદ્વાજ ! વર્ણુમાં કાંઈ વિશેષ નથી. સંપૂર્ણ જગત બ્રાહ્મણુ જાતિવાળું છે. કેમ કે, પ્રથમ બ્રહ્માએ જગતને ઉત્પન્ન કર્યું ત્યારે તો બ્રાહ્મણોજ સરખા હતા; પણ પછી પોતપોતાનાં કર્મવડે જૂદા જૂદા વર્ણુ બંધાયા છે. ૧૦ જે બ્રાહ્મણોને કામભોગ વાહાલો લાગ્યો, તીક્ષ્ણ અને ક્રોધી સ્વભાવના થયા, જેઓને સાહસ કરવું પ્રીતિકર લાગ્યું, જેઓએ પોતાના ધર્મને તજ દીધા અને રજોગુણુવાળા થયા, તે બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયપણુને પામ્યા. ૧૧ જે બ્રાહ્મણોએ બળદથી નિર્વાહ ચલાવવા માંડ્યો, ખેતીવડે ઉપજવિકા કરવા માંડી, સ્વધર્મ પ્રમાણે ન આચરવા લાગ્યા અને રજોગુણુ તથા તમોગુણુથી મિશ્ર પ્રકૃતિના થયા, તે બ્રાહ્મણો વૈશ્યપણુને પામી ગયા. ૧૨ જે બ્રાહ્મણોને હિંસા અને અસત્ય પ્રિય લાગ્યાં, જેઓ લોભી થયા, જેઓ સર્વ કર્મ કરીને જીવિકા ચલાવવા લાગ્યા, જેઓએ શૌચનો ત્યાગ કર્યો અને જેઓ તમોગુણુવાળા થયા તે બ્રાહ્મણો શૂદ્રપણુને પામી ગયા. ૧૩ એવા કર્મવડે પૃથક્ થયેલા બ્રાહ્મણો વર્ણુાતરને પામી ગયા છે. પરંતુ તેઓનો ધર્મ, અને યજ્ઞક્રિયા આદિ જે નિત્ય કરવાનાં કર્મ છે તેનો કાંઈ પ્રતિષેધ કરેલો નથી, ૧૪ એ પ્રમાણે ચાર વર્ણુ જાણવા. બ્રહ્માએ જેઓના અર્થે પૂર્વ બ્રહ્મભય વેદવાણી નિર્માણુ કરી હતી, પરંતુ તેઓ લાભવડે અજ્ઞાનરૂપ તમોભાવને પામી ગયા છે. ૧૫ જે બ્રાહ્મણો વેદમાં કલ્પા પ્રમાણે આચરણુ કરે છે તથા નિરંતર વેદ, વ્રત અને નિયમોનું ધારણુ કરે છે તેઓના તપનો નાશ થતો નથી. ૧૬ જે હીન બ્રાહ્મણો સર્વ કાર્યને બ્રહ્મસાથે અભેદપણે જાણતા નથી તેઓ તે તે યોનિઓમાં પડીને અનેક પ્રકારની જાતિઓને પામે છે. ૧૭ તે જાતિઓ એવી કે, પિશાચ, રાક્ષસ, પ્રેત, અનેક પ્રકારના રક્ષેચ્છ કે, જે જાતિઓમાંના જીવો સ્વચ્છંદપણે આચરણુ કરે છે તથા જેઓનું જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન નાશ પામેલું છે. ૧૮ પ્રાચીન ઝાપયો પોતાના તપવડે અર્વાચીન પ્રજા કે, જેઓને વેદોક્ત સંસ્કાર થઈ શકે છે તથા જેઓએ પોતાનાંજ વિહિત કર્મ કરવામાં

નિશ્ચય કરેલો છે તેઓને સરજે છે. ૧૯ જે સૃષ્ટિ આદિદેવ (બ્રહ્મા) થકી ઉત્પન્ન થઇ છે, જે નાશરહિત અને અપચય વિનાની છે, જેનું મૂળ બ્રહ્મ છે અને જેનું ચોચાનુક્રાનન પરમ સ્થાન છે તેને બ્રહ્માની માનસી સૃષ્ટિ ગણવી. તાત્પર્ય કે, જેમ રજ્જુમાં સર્પ માત્ર મનથીજ કલ્પેલો હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ નાશ કે, અપચય સંભવતો નથી, તેમ આ સૃષ્ટિ પણ બ્રહ્મદેવે મનવડે સરજેલી હોવાથી તે અક્ષય છે અને અપચય વિનાની છે. ૨૦

આદિદેવસમુદ્ભૂતા બ્રહ્મમૂલા ક્ષયાવ્યયા ।

સા સૃષ્ટિર્માનસી નામ ધર્મતંત્રપરાયણા ॥ ૨૦ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां वर्णविभागकथनं
नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

અધ્યાય ૧૬ મો-ચણુસ્વરૂપ કથન.

भारद्वाज उवाच ॥ ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तम ।

वैश्यः शूद्रश्च विप्रर्षे तद् ब्रूहि वदतांवर ॥ ૧ ॥

ભારદ્વાજ કહે છે કે:-હે દ્વિજોત્તમ ! હે વ્યાખ્યાન કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે, શૂદ્ર શાવડે થાય છે, તે કહેા ? ૧ ભૂગુ કહે છે કે:-જેને જાતકર્મ આદિ અડતાળીસ સંસ્કાર થયા હોય, જે પવિત્ર હોય, જે વેદાધ્યયન કરતો હોય, જે સ્નાન-સંધ્યા-જપ-હોમ-દેવપૂજા-આતિથ્ય (વૈશ્વદેવ,) એવાં છ કર્મ નિરંતર કરતો હોય. ૨ જે ખરાખર શૌચ અને આચારને પાળતો હોય, જે બ્રાહ્મણાદિને જમાડ્યા પછી શેષ રહેલાં અન્નને જમતો હોય, જેને પોતાના ગુરૂ પ્રિય હોય, જે નિત્ય વ્રતયુક્ત રહેતો હોય તથા જે સદૈવ સત્યજ બોલતો હોય, તેને “ બ્રાહ્મણ ” કહેવો. ૩ વળી જેના વિષે સત્ય, જ્ઞાન, અદ્રોહ, સૌજન્ય, લજ્જા, દયા અને તપ, એવા ગુણો જેવામાં આવે, તેને બ્રાહ્મણ ગણવો. ૪ જે પુરૂષ યુદ્ધાત્મક કર્મ કરતો હોય જે વેદાધ્યયનમાં આસક્તિવાળો હોય, જે બ્રાહ્મણોને દાન આપતો હોય અને પ્રજા પાસેથી કર આદિ ગ્રહણ કરતો હોય, તેને “ ક્ષત્રિય ” કહે છે. ૫ જે પુરૂષ વેપારાદિના અર્થે પશુઓને લઇને તેમાંથી પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે, જે ખેતી આદિ કરીને તેમાંથી ધન મેળવે છે અને જે પવિત્ર રહી વેદાધ્યયન કરે છે, તેને “વૈશ્ય” કહેવો. ૬ જે પુરૂષ સર્વનું ભક્ષણ કરવામાં પ્રીતિવાળો હોય, જે સર્વ કર્મ કરતો હોય, જે અપવિત્ર રહેતો હોય, જે વેદાધ્યયન ન કરતો હોય અને જે આચાર ન પાળતો હોય, તેને “ શૂદ્ર ” કહે છે. ૭ જે સત્ય, જ્ઞાન, અદ્રોહ, સૌજન્ય, લજ્જા, દયા અને તપ એ સાત ગુણ શૂદ્રમાં જણાતા હોય અને બ્રાહ્મણ આદિ ત્રણ વર્ણમાં ન જણાતા હોય, તો તે શૂદ્રને શૂદ્ર ન ગણવો અને બ્રાહ્મણાદિને બ્રાહ્મણાદિ ન ગણવા. ૮ સર્વ ધર્મનું મૂળ ક્રોધ અને લોભનો ત્યાગ છે માટે બ્રાહ્મણે સર્વ ઉપાયવડે ક્રોધ અને લોભનો નિગ્રહ કરવો; એજ સર્વમાં સર્વથી પવિત્ર જ્ઞાન છે અને એજ આત્માનો સંયમ છે. ૯ એ બે વિકાર (ક્રોધ-લોભ) કલ્યાણનો નાશ કરવામાં બળવાન છે માટે જેટલું બને તેટલું સામર્થ્ય કરીને પણ તે બેને (ક્રોધ-લોભ)ને અટકાવવા ધટે છે. ૧૦ નિરંતર ક્રોધથી ભક્ષીનું રક્ષણ કરવું કેમ કે, ક્રોધ ભક્ષીનો નાશ કરે છે, અદેખાઇથી તપનું રક્ષણ કરવું; કેમ કે, અદેખાઇ

તપનો નાશ કરે છે, માનાપમાનથી વિદ્યાનું રક્ષણ કરવું કેમ કે, માનાપમાન વિદ્યાનો નાશ કરે છે અને પ્રમાદથી આત્માનું રક્ષણ કરવું, કેમ કે, પ્રમાદ આત્માનો નાશ કરે છે. ૧૧ હે દિવ્ય ! જેના કૃણામિલાપાદૃષ્ટ સર્વે સમારંભ બંધન વિનાના છે તથા જે અગ્નિમાં હોમ કરે છે કે, આત્મણેને આપે છે પરંતુ તેમાં કૃણની ઇચ્છા રાખતો નથી, તેનેજ લાગી અને તેનેજ બુદ્ધિમાન સમજવો. ૧૨ માટે આત્મણે સર્વ પ્રાણીઓની હિંસાનો ત્યાગ કરીને તથા સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે મિત્રભાવ રાખીને વર્તવું, તેમજ સ્ત્રી, ધન આદિના વિષે મમત્વનો ત્યાગ કરીને પોતાની બુદ્ધિવડે જીતેન્દ્રિય થવું. સંયમવાળા મુનિએ નિરંતર તપ અને દમગુણયુક્ત થઇને અને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં નિર્ભય અને શોકરહિત સ્થાનપ્રત્યે અભિમુખ થઇને રહેવું. ૧૩ તથા જે સ્થાન જીતાયું નથી તે સ્થાન (મોક્ષપદ)ને જીતવાની ઇચ્છા રાખીને પુત્રદારાદિમાંથી આસક્તિને તજીને રહેવું. ૧૪ ઇન્દ્રિયોથી જે જે વસ્તુનું પ્રહણ થઇ શકે એમ છે તે તે “ વ્યક્ત ” કહેવાય છે, પરંતુ ઇન્દ્રિયોથી જે વસ્તુ પ્રહણ થઇ શકતી નથી તે “ અવ્યક્ત ” કહેવાય છે. એ અવ્યક્તને જાણવાનો યત્ન કરવો. કેમ કે, તે અવ્યક્ત અતીન્દ્રિય અને સૂક્ષ્મ શરીરવડે પ્રહણ કરવા જેવું છે. ૧૫ જ્યાં વિશ્વાસ ન હોય ત્યાં જવું યોગ્ય નથી પણ વિશ્વાસ હોય ત્યાંજ મનને ધારણ કરવું. અર્થાત્ શુદ્ધ અને વેદવાક્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખીને, તેમાં કહેલા અર્થ ઉપર મન રાખવું. સર્વ ઇન્દ્રિયોનું આકર્ષણ કરીને માત્ર મનની સ્થિતિમાં રહેવું. પછી મનને પ્રાણમાં ધારણ કરવું અને માત્ર પ્રાણવડે રહેવું તથા પ્રાણને અહના વિષે ધારણ કરીને માત્ર અહરૂપે રહેવું. ૧૬ એ યોગનું લક્ષણ છે. એ યોગનો હેતુ વૈરાગ્ય છે, માટે વૈરાગ્યથીજ મનની શાંતિ થાય છે અને વૈરાગ્યથી આત્મણે અહમુખને પામે છે. વૈરાગ્યથી મનની સ્થિરતા કરીને અહરૂપે રહેવું, એજ “ મોક્ષ ” નામે પરમ સ્થાન છે. ત્યાં સ્થિતિ કર્યા પછી ધ્યેય, ધ્યાતા કે, ધ્યાન આદિ કાંઇ પણ ચિંતન કરવું નહિ. ૧૭ એ પ્રમાણે યોગનું નિરૂપણ કર્યા પછી સંક્ષેપમાં યોગાધિકારીનું નિરૂપણ કરે છે કે, આત્મણાદિ ત્રણ વર્ણમાં જે નિરંતર પવિત્રપણાવડે યુક્ત હોય, સદાચારથી યુક્ત હોય અને પ્રાણીઓ ઉપર દયાવાળો હોય તે યોગનું અનુક્રાન કરવાને અધિકારી થાય છે. (એ અધિકારીનું લક્ષણ છે.) ૧૮

शौचे च सततं युक्तः सदाचारसमन्वितः ।

सानુક્રોશश्च भूतेषु तद्विजातिषु लक्षणम् ॥ ૧૮ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां वर्णस्वरूपकथनं
नाम षोडशोऽध्यायः ॥ ૧૬ ॥

અધ્યાય ૧૭ મો-સ્વર્ગ તથા મોક્ષનું નિરૂપણ.

भृगुराच ॥ सत्यं ब्रह्म तपः सत्यं सत्यं विसृजते प्रजाः ।

सत्येन धार्यते लोकः स्वर्गं सत्येन गच्छति ॥ ૧ ॥

ભ્રગુ કહે છે કે:-વેદ સત્ય છે અને તપ પણ સત્ય છે એટલે તે બંને સત્ય વસ્તુરૂપ અહને પમાડનારાં છે. સત્યરૂપ વેદ અને તપ પ્રજાને ઉત્પન્ન કરે છે, સત્યથીજ લોકનું ધારણ થયું છે અને સત્યથીજ પ્રાણી સ્વર્ગે જાય છે, અર્થાત્ વેદ અને તપથીજ પ્રકાશરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત

થાય છે. ૧ સત્યથી વિપરીત અસત્ય અર્થદિઃ યથેષ્ટાયરણુ અને તમોરૂપ અજ્ઞાન છે. તે અજ્ઞાન-વડે અજ્ઞાનથી વીંટાયલા પ્રાણીઓને અધોગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. અજ્ઞાનથી વીંટાયલા પ્રાણીઓ પ્રકાશરૂપ જ્ઞાનને જોઈ શકતા નથી. ૨ સ્વર્ગને “ પ્રકાશ ” કહે છે અને નરકને “ તમ ” (અંધકાર) કહે છે. તેવડે આ જગતમાં પ્રાણીઓને સત્ય, અનૃત અને સત્યાનૃત, એવી ત્રણ સ્થિતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તાત્પર્ય કે, સત્યગુણથી દેવપણું પ્રાપ્ત થાય છે તે સ્વર્ગ છે, તમોગુણથી તિર્યક્યોનિ પ્રાપ્ત થાય છે તે નરક છે, અને સત્ય તથા તમોગુણના મિશ્રણથી મનુષ્યયોનિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩ મનુષ્યયોનિમાં ધર્મ અને અધર્મ, પ્રકાશ અને અપ્રકાશ અથવા જ્ઞાન અને અજ્ઞાન તથા દુઃખ અને સુખ એવી સત્ય અને અસત્યથી ઉત્પન્ન થનારી વ્રતિઓ રહેલી છે. ૪ તેમાં સત્ય તે ધર્મ છે, ધર્મ તે પ્રકાશ (જ્ઞાન) છે અને પ્રકાશ (જ્ઞાન) તે સુખ છે. અર્થાત્ સત્યથી ધર્મ, ધર્મથી જ્ઞાન અને જ્ઞાનથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેજ પ્રમાણે અસત્ય તે અધર્મ છે, અધર્મ તે અંધકાર છે અને અંધકાર તે દુઃખ છે. અર્થાત્ અસત્યથી અધર્મ, અધર્મથી અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૫ તે વિષે કહ્યું છે કે, પડિતો મન સંખંધી અને શરીર સંખંધી દુઃખથી તથા પરિણામે દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારાં સુખથી આપ્ત એવી આ લોકસૃષ્ટિને જોઈને મોહ પામતા નથી. ૬ આ સૃષ્ટિમાં તથા પરલોકમાં પણ પ્રાણીઓને જે પુત્રાલિંગનાદિરૂપ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે અનિત્ય છે એમ સમજીને ડાહ્યા પુરૂષે સુખને માટે યત્ન કરવા નહિ, પરંતુ ઉપાધિયુક્ત દુઃખથીજ છૂટવાને યત્ન કરવો. કાંઈ કહેશે કે, યું સંસારમાં સુખ નથી ? કે, તેને માટે યત્ન કરવાનું ના કહો છો ? તો કહેવાનું કે સુખ છે ખરું, પણ પ્રકાશનું નથી. ૭ જેમ રાહુએ ગ્રહેલા ચંદ્રમાના પ્રકાશને બીજાઓ દેખતા નથી, તેમ અજ્ઞાનથી પરાભવ પામેલા પ્રાણીઓ જ્ઞાન (સુખ) ને પણ દેખી શકતા નથી. ૮ સુખ બે પ્રકારનું છે; શારીરસુખ અને માનસ સુખ. આ લોકમાં અને પરલોકમાં જે દષ્ટ કળવાળી અને અદષ્ટ કળવાળી વસ્તુઓની પ્રવ્રત્તિ જોવામાં આવે છે તે સુખને અર્થ છે એમ કહેવું છે. એ સુખથી ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રિવર્ગનું કળ કાંઈ વિશેષ-ભિન્ન નથી. માત્ર ગુણવડે અવશેષ રહેલા કામનો આરંભ ધર્મ અને અર્થને માટે છે, અર્થાત્ કામ (ઇચ્છા-સંકલ્પ) રૂપ હેતુથી ધર્મ અને અર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ધર્મ તથા અર્થનો આરંભ સુખના પ્રયોજનને અર્થ છે. ૯ ભાર-દાળ કહે છે કે:-તમે કહ્યું કે, સર્વ આરંભ સુખને અર્થ છે અને સુખજ સર્વથી પરમ-સ્થાન છે, તે વાતનો અમે સ્વીકાર કરતા નથી કેમ કે, અમને નિત્ય સુખનો લાભ થતો નથી. જે કામાદિના આરંભથી ઉપજેલું સુખજ પરમ સુખ હોય તો જેઓને શ્રેયસ્થિતિ પ્રાપ્ત થયેલું છે એવા ઋષિઓને અપ્રાપ્ય અને ઇચ્છવાયોગ્ય એ કાંઈ વિશેષ ગુણ નથી, તેમ તેવા ઋષિયો તે સુખની ઇચ્છા પણ કરતા નથી. તપ કરનારા મહર્ષિઓ વિષે સાંભળ્યું છે કે, ત્રણ લોકના કર્તા પ્રભુ બ્રહ્મદેવ એકલાજ વસે છે. તે બ્રહ્મચારી છે અને પોતાની ઇચ્છાને કામ સુખમાં જવા દેતા નથી, વળી પાર્વતીના પતિ ભગવાન મહાદેવે પોતાની સામે કામને આવતો જોઈને, તેને અંગરહિત કરીને શાંતિ પમાડી દીધો. અમે વિશેષ શા માટે કહીએ ? મહાત્મા પુરૂષોએ તે (કામ) નું ગ્રહણ નથી કર્યું તથા તે (કામ) કાંઈ તેઓનો ઐશ્વર્ય ગુણ હોય તેમ પણ નથી. હે ભગવન્ ! તમે કહ્યું કે, સુખથી બીજું કંઈ પર નથી, પરંતુ તે વાત ઉપર મને વિશ્વાસ આવતો નથી, લોકમાં જે પ્રવાહ ચાલે છે તેનું તાત્પર્ય બે

પ્રકારનું છે. સુકૃતથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે અને દુષ્કૃતથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦ ભૂય કહે છે:—અસત્યથી અધિકાર (અજ્ઞાન) પ્રગટે છે, અજ્ઞાનથી અસ્ત થયેલા પુરૂષો અધર્મનું આચરણ કરે છે, ધર્મનું આચરણ કરતા નથી. અને તેથી ક્રોધ, લોભ, હિંસા તથા અસત્ય આદિ પાપગુણોથી ઢંકાયલા તેઓ આ લોકમાં કે, પરલોકમાં સુખને નથીજ પામતા. તેઓ અનેક પ્રકારના આધિ, રોગ અને ઉપતાપથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. તેઓ વધ અને બંધન આદિ કલેશથી અને ક્ષુધા, તૃષ્ણા તથા શ્રમ આદિ ઉપતાપથી પરિતાપ પામે છે. વળી તેઓ વર્ષા, વાયુ, અતિશય ઉષ્ણતા અને અતિશય શીતતાથી ઉપજેલાં ભયંકર શારીર-દુઃખથી પીડાય છે તથા તેઓ બાંધવના કે, ધનના નાશથી કે, ઈષ્ટ જનના વિરોગથી ઉપજેલા માનસ શોકથી પરાભવ પામે છે. તથા તેઓને વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણના ભયથી પણ અધિક દુઃખ ઉપજે છે, ૧૧ જે પુરૂષને શારીર તથા માનસ દુઃખ સ્પર્શ કરતાં નથી તે સુખને જાણે છે, તેને સુખનો અનુભવ થાય છે. જ્યારે મનુષ્ય સ્વર્ગમાં જાય છે ત્યારે ત્યાં તેને તે દુઃખ-દોષ પ્રકટતા નથી. ૧૨ સ્વર્ગમાં અત્યંત સુખકર પવન વાય છે, ગંધ પણ અતિ સુગંધયુક્ત આવે છે, ક્ષુધા, તૃષ્ણા કે, શ્રમ ઉપજતાં નથી, વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી અને કાંઈ પણ પ્રકારનું પાપ બાધ કરતું નથી. ૧૩ સ્વર્ગમાં નિરંતર સુખજ છે, આ લોકમાં સુખ અને દુઃખ બન્ને છે તથા નરકમાં કેવળ દુઃખજ છે. સુખજ પરમપદ છે. ૧૪ જેમ સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનારી સ્ત્રીરૂપ પૃથ્વી (અવિદ્યા) આ લોકમાં સર્વ કલેશની ક્ષેત્રરૂપ અનુભવવામાં આવે છે, તેમજ સ્વર્ગમાં અનંત કલેશરૂપ સંતાનની ક્ષેત્રરૂપ સ્ત્રીઓ છે. આ લોકમાં જેમ અવિદ્યાયુક્ત મનુષ્ય અનેક કલેશને પામે છે, તેમ સ્વર્ગમાં પણ પ્રજાપતિ અનેક કલેશને પામે છે. આ લોક કરતાં સ્વર્ગમાં વિશેષતા એટલીજ છે કે, આ લોકમાં પુણ્યમય વાસનાનો સમૂહ જન્મંતરનું બીજ છે અને ત્યાં તેજોમય એટલે કેવળ પુણ્યમય બીજ જન્મંતરનું કારણ છે. તાત્પર્ય કે, નિરૂપાધિક સુખજ પરમ પુરૂષાર્થ છે, કાંઈ સ્વર્ગજ પુરૂષાર્થ નથી માટે નિરૂપાધિક સુખને પ્રાપ્ત કરવાને યત્ન કરવો; તે મોક્ષ સાધવા બરાબર છે. ૧૫ એ પ્રમાણે પૂર્વે બ્રહ્મદેવે લોકનું નિર્માણ કરેલું છે, તેમાં પોત-પોતાનાં કર્મથી વીંટાયલી પ્રજા અનુવર્તન કરે છે. ૧૬

इत्येतल्लोकनिर्माणं ब्रह्मणा विहितं पुरा ।

प्रजाः समनुवर्तन्ते स्वैः स्वैः कर्मभिरावृताः ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां भृगुभारद्वाजसंवादो
नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

અધ્યાય ૧૮ મો-પ્રશ્નચર્ય-ગૃહસ્થાશ્રમ લક્ષણ.

भारद्वाज उवाच ॥ दानस्य किं कलं प्रादुर्धर्मस्य चरितस्य च ।

तपसश्च सुतसस्य स्वाध्यायस्य हुतस्य वा ॥ १ ॥

ભારદ્વાજ કહે છે કે:-દાન, ધર્માચરણ, સારી રીતે કરેલું તપ, સ્વાધ્યાય અને અભિમાન કરેલો હોમ, એ સર્વનું શું ફળ છે ? તે કહેા. ૧ ભૃગુ કહે છે કે:-અભિમાન હોમ કરવાથી પાપનો નાશ થાય છે, સ્વાધ્યાયનું પઠન કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, દાન કરવાથી નિરંતર ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે અને તપ કરવાથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે. ૨ હવે દાન બે પ્રકારનું છે, એક પરલોકને અર્થ અને બીજું આ લોકને અર્થ. જે દાન સત્પુરુષોને આપવામાં આવે છે તે પરલોકમાં પ્રાપ્ત થાય છે તથા જે દાન અસત્પુરુષોને આપવામાં આવે છે તેનું ફળ આ લોકમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ અસત્પુરુષોને આપેલું દાન વ્યર્થ જાય છે. જેવું દાન આપવામાં આવે છે તેનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩, ૪ ભારદ્વાજ કહે છે:-કેવા અધિકારીનું ધર્માચરણ કેવું હોય ? અર્થાત્ કાણે કેવા પ્રકારનો ધર્મ આચરવો ? ધર્મનું શું લક્ષણ છે ? તેમજ ધર્મના કેટલા પ્રકાર છે ? તે તમારે કહેવું યોગ્ય છે. ૫ ભૃગુ કહે છે કે:-જે શુદ્ધિમાન પુરુષો પોતપોતાના વર્ણાશ્રમના ધર્મ પ્રમાણે વર્તે છે તેઓને સ્વર્ગના ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ જેઓ અન્યથા વર્તે છે તેઓ મોહ (દુઃખ) પામે છે. ૬ ભારદ્વાજ કહે છે કે:-ત્યારે તો પૂર્વે બ્રહ્મર્ષિએ જે ચાર આશ્રમ નિર્માણ કર્યા છે, તે આશ્રમના જે ધર્મ હોય તે મને કહેવા જોઈએ. ૭ ભૃગુ કહે છે કે:-ભગવાન બ્રહ્મદેવે લોકનું હિત થવા માટે પૂર્વે કાળથીજ ચાર આશ્રમો નિર્માણ કરેલા છે, તેમાં ગુરુકુળમાં નિવાસ કરવો (બ્રહ્મચર્ય) એનેજ પ્રથમ આશ્રમ કહેલો છે. તે આશ્રમમાં નિવાસ કરનારા બ્રહ્મચારીએ સારી રીતે શૌચ (પવિત્રતા), સંસ્કાર નિયમ અને વ્રતવડે નિયમિત રહેવું, પ્રાતઃકાળે તથા સાયંકાળે સૂર્ય અને અમિષ્પ દેવતાનું ઉપાસન કરવું, તંદ્રા અને આળસનો ત્યાગ કરવો, ગુરૂને પ્રણામ કરીને તથા વંદનો અભ્યાસ અને તેના અર્ચનો વિચાર કરીને આત્માને પવિત્ર કરવો-પોતે પવિત્ર થવું, ત્રણ કાળે-પ્રાતઃ કે મધ્યાહ્ન અને સાયંકાળે જળનો સ્પર્શ કરવો (સંધ્યાવંદન કરવું), બ્રહ્મચર્ય પાળવું, અગ્નિનું સેવન કરવું, ગુરૂનું સેવન કરવું, નિત્ય ભિક્ષા માગી લાવીને તે (ભિક્ષા) ગુરૂને નિવેદન કરવી તથા તેમાંથી તેમની આજ્ઞા થાય ત્યારે જમવું, ભિક્ષા વિના બીજું પણ અંતઃકરણપૂર્વક ગુરૂને નિવેદન કરવું, ગુરૂનું વચન અને ગુરૂની આજ્ઞા પાળવામાં અપ્રતિકૂળ થવું તથા આ પ્રમાણે વર્તીને ગુરૂની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલા વેદાધ્યયનમા આસક્ત રહેવું. ૮ આ વિષે એક શ્લોક છે કે, જે બ્રાહ્મણ ગુરૂની આરાધના કરીને વેદની પ્રાપ્તિ કરે છે તેને સ્વર્ગનું ફળ મળે છે તથા તેના મનની ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ થાય છે. ૯ બ્રહ્મચર્ય પછી ગૃહસ્થ બીજો આશ્રમ છે, અમે તેનાં સર્વ લક્ષણનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ. જેઓએ ગુરુકુળમાં નિવાસ કરીને તથા સંપૂર્ણ અધ્યયન કરીને પછી બ્રહ્મચર્ય સમાપ્ત કર્યું હોય, એટલે કે, સમાવર્તન સંસ્કાર કરીને સ્નાતક થયા હોય, જેઓ સદાચારવાળા હોય, જેઓ સ્ત્રી-પુરુષ બન્ને મળીને ધર્માચરણ કરવા ઇચ્છતા હોય તથા વિવાહ કરીને ધર્માચરણ કરવાથી પ્રાપ્ત થવું પુત્રજન્મ-આદિ ફળ મેળવવાને ઇચ્છતા હોય તેઓએ ગૃહસ્થાશ્રમ કરવો યોગ્ય છે. તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને ધર્મ, અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે, માટે તે આશ્રમમાં ધર્માદિ ત્રિવર્ગનું

* ગયા અધ્યાયમાં કહ્યું કે, અસત્યથી અજ્ઞાન પ્રકટ છે. ઇત્યાદિ સાંભળીને હ્રદયન થયેલા ભારદ્વાજ મોક્ષ દુર્લભ છે એમ માનીને તથા ચિંતની શુદ્ધિકાર મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવી આપનાર પુરુષનોજ આશ્રય કરવો એમ નિશ્ચય કરીને હવે તે પુરુષ વિષેનાં ફળ પૂછે છે.

સાધન કરવાની ઇચ્છા રાખવી. અનિર્દિત કર્મવડે ધન ગ્રહણ કરવું. ગૃહસ્થે ધન મેળવવાના પ્રકાર આ છે કે, પોતાના વેદાધ્યયનથી પ્રાપ્ત કરેલા સામર્થ્યવડે પ્રતિષ્ઠાએ નિર્માણ કરેલા યાગન (યજ્ઞ કરાવવો), અધ્યાપન (જણાવવું) અને પ્રતિગ્રહ (દાન લેવું) એ કર્મવડે, મણિ, દિવ્ય ઔષધ કે, સ્વર્ણાદિની ખાણ પ્રાપ્ત કરવાવડે અથવા અગ્નિમાં હુતદ્રવ્ય હોમીને, પિતૃઓને ખળિદાન આપીને કે, નિયમ પાળીને ક્રોધ દેવતાને પ્રસન્ન કરીને તેની કૃપાવડે ધન પ્રાપ્ત કરવું અને પોતાનું ગાર્હસ્થ્ય ચલાવવું. સર્વ આશ્રમોનું મૂળભૂત ગાર્હસ્થ્ય કહેવાય છે. જેઓ ગુરુકુળમાં નિવાસ કરે છે, જેઓએ સંન્યસ્ત ધારણ કર્યું છે અને જેઓએ સંકલ્પ કરી વ્રત, નિયમ તથા ધર્મનું અનુશ્ચાન કરવાનો આરંભ કર્યો છે, તે સર્વેને પણ ગૃહસ્થ પાસેથીજ લિક્ષા, ખળિદાન કે, સંવિભાગ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦ જેઓ વાનપ્રસ્થ છે તેઓએ ધનાદિ સાધન-સામગ્રીનો ત્યાગ કરવો અથવા ફળ, મૂળ તથા નમાર આદિ ઉપસ્કરનું ગ્રહણ કરવું, એ સુખ્યત્વે તેઓના ધર્મ છે. તે વાનપ્રસ્થ શુભ આચરણવાળા, સાદું ઉચિત ભોજન કરનારા અને સ્વાધ્યાયનું પકન કરનારા થઈને તીર્થ યાત્રા કરવાને માટે તથા દેશ જોવાને માટે પૃથ્વીમાં ભ્રમણ કરે છે. તેઓ ન્યારે ક્રોધ ગૃહસ્થને ધેર આવે ત્યારે ગૃહસ્થે ઉઠીને તેઓની સામા જવું, તેઓને નમસ્કાર કરવો, તેઓની સાથે અસૂચ્યારહિત વાણી બોલવી તથા સુખથી ચર્મ શકે એવી રીતે શક્તિ પ્રમાણે તેઓને આસન, સુખકર બિછાનું અને ભોજન આપીને તેઓનો સત્કાર કરવો. ૧૧ એ વિષે એક શ્લોક કહ્યો છે કે, આત્મિક જે પુરૂષોને ધેરથી આશાભંગ થઈને પાછો જાય છે તે ગૃહસ્થને પોતાનું પાપ આપીને તથા તેનું પુણ્ય લઈને જાય છે. ૧૨ વળી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને યજ્ઞ કરવાથી દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે, પિતૃતર્પણ કરવાથી પિતૃઓ પ્રસન્ન થાય છે; વિદ્યાભ્યાસ કરીને તેનો અર્થ વિચારવાથી તથા તેનું સ્મરણ રાખવાથી ઋષિઓ પ્રસન્ન થાય છે અને પુત્ર ઉત્પાદન કરવાથી પ્રગપંતિ પ્રસન્ન થાય છે. ૧૩ એ વિષે એ શ્લોક કહેલા છે, સર્વે પ્રાણીઓ ઉપર પ્રેમભાવ રાખીને એવી વાણી બોલવી કે, જેથી તેઓના કર્ણને આનંદ ઉપજે તથા પરિતાપનો નાશ થાય. વાણીની દૃઢોરતાનો ત્યાગ કરવો ગોચ્ય છે કેમ કે, તે નિંદ છે. ખીજની અવજ્ઞા કરવી, અલંકાર કરવો કે, દંભ કરવો, એ પણ નિંદ છે. અહિંસા સત્ય અને અક્રોધ એ સર્વ આશ્રમવાળાને આચરવા ગોચ્ય તપ છે. ૧૪, ૧૫ ગાર્હસ્થ્યમાં માળાઓ, અલંકાર, વસ્ત્ર અને અભ્યંગનો નિત્ય ઉપયોગ થાય છે, ગીત, વાદ્ય આદિક કર્ણને સુખ ઉપજાવે છે, નેત્રને આનંદ આપનાર દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે, જલ્પ, ભોજન, ક્ષેષ (ચાટવા જેવા), પેય (પીવા જેવા), યૌગ્ય (ચૂસવા જેવા) ભોજનના પદાર્થોનો ઉપભોગ પ્રાપ્ત થાય છે, પોતાના વિદ્યાર્થવડે પોતાને સંતોષ મળે છે તથા કામસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૬. એ પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં વસતાં વસતાં ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રિવર્ગ તથા તે સાથે સત્વ, રજઃ અને તમ એ ત્રણ ગુણ એ સર્વથી કૃતાર્થ થઈને જેને તેથી નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે-જે તેથી વિરામ પામે છે, તે આ લોકનાં સુખને અનુભવીને પછી, “ તત્ત્વમસિ ” ઇત્યાદિ વાક્યોવડે ગુરૂ પાસેથી બોધ પામેલા પુરૂષો જે ગતિને પામે છે તે ગતિને પણ પામે છે. અર્થાત્ તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭ જે પુરૂષ દાણા વીણી લાવીને તેવડે નિર્વાહ ચલાવતો હોય તેને “ ઉચ્છત્રતિવાળો ” કહે છે. જે ગૃહસ્થો એવી ઉચ્છત્રતિવાળા થઈ સ્વધર્મનું આચરણ કરવામાં પ્રીતિવાળા હોય છે તથા જેઓએ કામ

સુખનો આરંભ તણ દીધો છે, એવા પુરૂષોને સ્વર્ગ કાંઈ દુર્લભ નથી. ૧૮.

उच्छृत्सिर्गृहस्थो यः स्वधर्माचरणे रतः ।

ત્યક્તકામસુખારંભઃ સ્વર્ગસ્તસ્ય ન દુર્લભઃ ॥૧૮॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां भृगुभारद्वाज
संवादो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

અધ્યાય ૧૯ મો-વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસાશ્રમના ધર્મનું વર્ણન
તથા સ્વર્ગનિર્ણય.

भृगुरुवाच ॥ वानप्रस्थाः खल्वपि धर्ममनुसरन्तः पुण्यानि तीर्थानि
नदीप्रसवणानि सुविविक्तेष्वरण्येषु मृगमहिषवराहशार्दूलवनगजाकीर्णेषु तपस्य-
न्तोनुसंचरन्ति त्यक्तप्राप्त्यवस्त्राभ्यवहारोपभोगा वन्यौषधिफलमूलपर्णपरिमित-
विचित्रनियताहाराः स्थानासनिनो भूमिपापाणसिकताशर्करावालुकामस्मशा-
यिनः काशकुशचर्मवल्कलसंवृताङ्गाः केशश्मश्रुनखरोमधारिणो नियतकालोप-
स्पर्शना अस्कन्दितकालबलिहोमानुष्ठायिनः समित्कुशकुसुमापहारसंमार्जनलब्ध-
विश्रामाः शीतोष्णवर्षपवनविष्टम्भविभिन्नसर्वत्वचो विविधनियमोपयोगचर्यानु-
ष्ठानविहितपरिशुष्कमांसशोणितत्वगास्थिभूता धृतिपराः सत्त्वयोगच्छरीराण्युद्भ-
वन्ते ॥ १ ॥

ભૃગુ કહે છે કે:-વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં નિવાસ કરનારા પુરૂષો, ઋષિધર્મને અનુસરીને પવિત્ર તીર્થ, નદી, ઝરણા, અત્યંત એકાંત અરણ્યો કે, જેમાં હરિણ, પાડા, વરાહ, વાઘ અને જંગલી હાથીઓ ઇત્યાદિ વસે છે તેમાં તપ કરતા ફરે છે, અથવા એમાંના કાંઈ એક સ્થળમાં આશ્રમ બાંધીને વસે છે. તેઓ ગામમાં ઉત્પન્ન થયેલાં વસ્ત્ર, ભોજન અને ઉપભોગનો ત્યાગ કરે છે, વનમાં ઉત્પન્ન થતી ઓષધિઓ, ફળ, મૂળ અને પાંદડાં, એ તેઓનો વિચિત્ર તથા નિયમિત આહાર હોય છે. એક સ્થળમાં પર્ણકુટી બાંધીને આશ્રમ કરે છે; તેઓ પૃથ્વી, પથ્થર, રેત, કાંકરી, ઝીણી કાંકરીવાળી વેળુ અથવા રાખમાં શયન કરે છે, કાસ, દર્દ, ચામડું કે, વડકલને શરીરપર ધારણુ કરે છે, કેશ, દાદી, નખ અને રોમ વધારે છે, નિયમિત વખતે સ્નાન-સંધ્યા કરે છે, સમયે સમયે પૃથ્વીપર બળિદાન આપે છે, અગ્નિમાં હોમ કર્યા કરે છે, અગ્નિમાં હોમવાનું સમિધ, દર્ભ અને પુષ્પ વીણીને તથા પોતાના આશ્રમને વાળી-જુડીને અને સ્વચ્છ રાખીને વિશ્રામ પામે છે, ટાઢ, તાપ, વરસાદ તથા પવન વગેરેને સહન કરવાર્થી તેઓના શરીરની સઘળી ત્વચા ફાટી ગયેલી હોય છે, તેઓએ અનેક પ્રકારના નિયમ આચર્યા હોય છે, તેઓએ પંચાગ્નિ આદિનું સાધન કર્યું હોય છે, આહાર કમી કરી નાંખ્યો હોય છે, તીર્થોમાં બ્રમણુ કર્યું હોય છે તેથી તેઓના શરીરનું માંસ, શ્વેદ, ત્વચા અને આસ્થ સૂકાઈ ગયેલાં જણાય છે, તેઓ સતોષવાળા હોય છે અને તેઓ સત્વગુણના યોગથી શરીરને ધારણુ કરી રહ્યા હોય છે. ૧ જે પુરૂષ બ્રહ્મણ્યે નિર્માણુ કરેલી એ વાનપ્રસ્થના નિર્માત્ર અર્થાતે આચરે છે તે પુરૂષ અગ્નિની પેઠે,

દોષને બાળી મૂકે છે તથા દુર્જયલોક (સ્વર્ગાદિ)ને જીતે છે—દુર્જય લોકની તેને પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨ હવે સંન્યાસીઓનો આચાર આ પ્રમાણે છે, જે મનુષ્ય સંન્યાસી થવાનો હોય છે તે અગ્નિનો ત્યાગ કરે છે, દ્રવ્ય, સ્ત્રી તથા શય્યાદિ ભોગ સામગ્રીને છોડી દે છે, પોતે સર્વ વસ્તુ ઉપરથી સ્નેહરૂપી પાશને તોડી નાંખે છે અને સંન્યાસ આશ્રમને ધારણ કરે છે. તે સંન્યાસીઓ માટીનાં દેહાને, પથ્થરને અને સુવર્ણને સમાન ગણે છે, તેઓની બુદ્ધિ, ધર્મ, અર્થ, અને કામની પ્રવૃત્તિમાં આસક્ત હોતી નથી, તેઓ શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસીન ઉપર સમાન દૃષ્ટિથી જુએ છે, સ્થાવર, જરાયુજ, અડંગ, સ્વેદજ અને ઉદ્બિજનજ આદિ સર્વે પ્રાણીઓ ઉપર વાણી, મન અને કર્મવડે દ્રોહ આચરતા નથી, ધર કરીને રહેતા નથી, પર્વત, સમુદ્રના કિનારા, વૃક્ષનાં મૂળ અને દેવાલય એવા સ્થળમાં નિવાસને અર્થે ફરતા ફરતા જ્યાં ચઢે છે, વખતે નગરમાં કે, ગામમાં પણ રહે છે, નગરમાં પાંચ રાતો રહે છે. અને ગામમાં એક રાત રહે છે. તેઓ પોતાના પ્રાણનું ધારણ કરવા માટે (ભિક્ષા માટે) શુદ્ધ રીતે પોતાના ધર્મને પાળનારા કાષ્ઠ દિગ્ગજને ઘેર જઈને ઉભા રહે છે, તેઓ પાત્રમાં પડેલી અપાચિત ભિક્ષા ઉપર નિર્વાહ કરે છે તથા તેઓ કામ, ક્રોધ, ગર્વ, લોભ, મોહ, દીનતા, દંભ, નિંદા, અભિમાન અને હિંસાથી નિવૃત્ત હોય છે. ૩ એ વિષે શ્લોક કહ્યા છે કે, જે મુનિ સર્વ પ્રાણીને અભયદાન આપીને ફરે છે તેને સર્વે પ્રાણીથી કાષ્ઠ સ્થળમાં ભય ઉત્પન્ન થતો નથી. ૪ જે બ્રાહ્મણ અગ્નિહોત્રને પોતાના દેહને વિષે આરોપણ કરે છે અને શરીરમાં રહેલા અગ્નિને ઉદ્દેશીને ભિક્ષાવડે પ્રાપ્ત થયેલા હૃતદ્રવ્યવડે પોતાના મુખમાં હોમ કરે છે તે બ્રાહ્મણ, જેઓએ અગ્નિચયન કરેલું છે એવા મુનિઓના લોકને—પ્રજ્વલિતના લોકને પામે છે. ૫ અથવા જે બ્રાહ્મણ પોતાના શરીરમાં રહેલા પ્રાણુમિમાં હોમ કરીને શરીર સંખંધી અગ્નિને—જીવને પોતાના મુખમાં—તેના નિર્ગમસ્થાન બ્રહ્મમાં હોમે છે—લીન કરે છે તે બ્રાહ્મણ બ્રહ્મલોકને પામે છે. તાત્પર્ય કે, જીવને બ્રહ્મ સાથે યોગ—એકતા કરવાથી મુક્તિ થાય છે. જેની બુદ્ધિ સંકલ્પથી રહિત છે—જેના સંકલ્પ નાશ પામ્યા છે એવો જે દિગ્ગજ પવિત્ર થઈને શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે મોક્ષાશ્રમ (સંન્યાસ)નું આચરણ કરે છે તો તે દિગ્ગજ, કાષ્ઠ વિનાના અગ્નિની પેઠે, શાંત થઈને બ્રહ્મલોકને પામે છે—બ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૬ ભારદ્વાજ કહે છે કે:—આ લોકથી અન્ય લોક (સ્વર્ગ) માત્ર સાંજગવામાં આવે છે પણ જોવામાં આવતો નથી—પ્રાપ્ત થતો નથી, માટે મને તે લોકનો સાક્ષાત્કાર થાય એવી મ્હારી ઇચ્છા છે, તો તમારે મને તે કહેવું જોઈએ. ૭ ભૃગુ કહે છે કે:—હિમાલયની ઉત્તર બાજુ “ મેરુ ” નામે પર્વત છે. તે સ્થળ પુણ્યપ્રદ અને સર્વ ગુણથી યુક્ત છે. ત્યાં પવિત્ર, કલ્યાણકર અને ઇચ્છવા યોગ્ય લોક—દેશ છે. તે પ્રદેશને “ પરલોક ” કહે છે. (આ* શ્લોકનું તાત્પર્ય એવું છે કે, હિમાલય સરખી નાકની ડાંડીની ઉપર જે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશ છે તે ભૃકુટી અને નાકની વચ્ચેના સાંધા આગળ છે. તે સ્થળ ધણા પુણ્યવડે પ્રાપ્ત થાય એવું છે. તે રમણીયત્વાદિ ધણા ગુણથી યુક્ત છે. ત્યાં પાપરહિત, કલ્યાણકર, સત્ય કામ, સત્ય સંકલ્પ અને સર્વ ઇચ્છિત ભોગને ભોગવવાને યોગ્ય પરલોક એટલે પરમાત્મા છે. અર્થાત્ તે સ્થળમાં (દૃષ્ટિ રાખી) ધ્યાન કરવાથી પરમાત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે સ્થળમાં પરમાત્માનું સ્થાન છે. એ વિષે મંત્ર શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે “ બન્ને ભ્રમરની

મખે સુવર્ણરૂપી મેરૂ પર્વત છે ” ૪૦ શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે “ ભ્રમર અને નાસિકાની સંધિમાં અનંત તથા અવ્યક્ત આત્માનું સ્થાન છે. ” ૪૧) ૮ તે સ્થળમાં, જે મનુષ્યો પુણ્ય કર્મ કરનાર, પવિત્ર, અલંકૃત નિર્મળ અંતઃકરણવાળા, લોભ અને મોહ વિનાના હોય છે તેઓ જઈ શકે છે અને ત્યાં ઉપદ્રવરહિત થઈને નિવાસ કરી શકે છે. તાત્પર્ય કે, ઉપર્યુક્ત ગુણવાળા પુરૂષો ઉપદ્રવ વિના સમાધિ કરી શકે છે. ૯ તે પ્રદેશ સ્વર્ગના સરખો છે. ઉપર્યુક્ત સર્વ ઉત્તમ ગુણો ત્યાં રહેલા છે. તે દેશમાં સમાધિ વખતે જીવાત્મા ઈશ્વર થાય છે અને તેને બાધિઓ સ્પર્શ કરતા નથી. ૧૦ (શ્રુતિમાં કહેલા આત્મમિથુન, આત્મ-ક્રીડ, આત્મરત્નિ, ઈલાદિ અર્થ પ્રકટ કરતાં કહું છું કે) તે પ્રદેશમાં ગયેલા પુરૂષને પર-સ્ત્રીમાં લોભ નથી. એટલે અનાત્મરૂપ સ્ત્રીના વિષે લોભ નથી પણ પોતાનો આત્માજ તેને સ્ત્રીરૂપ છે, માટે તેમાંજ તે પ્રીતિવાળો રહે છે. ત્યાં આત્માના વિષે ભેદ નથી માટે અન્યો-ન્ય બંધન થતું નથી. વળી તે સ્થળમાં સર્વ આત્મરૂપ છે માટે દ્રવ્યાદિના વિષે આશ્ચર્ય શુદ્ધિ થતી નથી. ત્યાં અનાત્મરૂપ અધર્મ-અનૃતાદિ નથી કેમ કે, આત્મા સત્યરૂપ છે. વળી ત્યાં સદેહ પણ થતો નથી કે, દેહાદિ આત્મા છે ? કે બીજો કોઈ આત્મા છે ? ૧૧ ત્યાં કરેલા કર્મમાત્રનું ફળ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે-પ્રાપ્ત થાય છે-પાન, આસન અને ભોજન આદિ કર્મના સર્વ ફળનો બ્રહ્મવિદ્યામાં અંતર્ભાવ થાય છે. વળી ત્યાં મહેલ કે, ઘરમાં રહેવારૂપ ફળનો પણ અનુભવ થાય છે. ૧૨ બ્રહ્મીની સંધિમાં રહેલા કેટલાક યોગીઓને સર્વ કામ પ્રાપ્ત થાય છે તથા તેઓ સુવર્ણના અલંકારથી અલંકૃત થાય છે. અર્થાત્ એવા કામભોગથી યુક્ત થયેલા મનુષ્યો યોગથી પુનઃ સ્ખલિત થાય છે. ત્યાં માત્ર પ્રાણ ધારણ કરનારા તો કોઈકજ હોય છે. અર્થાત્ સિદ્ધિઓથી ન લોભાઈને સર્વ કામનાઓનો પરમા-ત્મામાં લય કરવાપાત્રું તો દિવ્ય ભોગમાં પણ કોઈકજ વિરક્ત યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૩ કેટલાક પુરૂષો મોટા શ્રમવડે પ્રાણ ધારણ કરે છે અર્થાત્ કામનાઓનો લય કરે છે. કેટલાક યોગના ઐશ્વર્યને પામીને પરોપકારને અર્થેજ પોતાની સિદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે. એવા યોગી બ્યાસ અને નારદાદિને જાણવા. ત્યાં કેટલાક પોતેજ પોતાને ડગનારા છે એટલે બાહ્ય ભોગવડે યોગથી પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મનો નાશ કરનારા છે. માટે કેટલાક ધર્મવાળા સુખી છે અને કેટલાક નૈષ્કૃતિક (પોતાની મેળે પોતાને ડગનારા) દુઃખી છે. તેવા પુરૂષો નિર્ધન એટલે ક્ષીણ પુણ્યવાળા છે અને ધર્મવાળા ધનવાન એટલે યોગથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મવડે પરોપકારથી થયેલા ધર્મરૂપી ધનની વૃદ્ધિ કરવાવાળા છે. ૧૪ જે પુરૂષો બાહ્યભોગથી આસક્ત થાય છે તેઓને આ લોકમાં શ્રમ, લય, મોહ, તીવ્ર ક્રોધ અને દ્રવ્યને અર્થે લોભ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ પડિતોજ મોહને પ્રાપ્ત થઈને બાહ્યભોગમાં આસક્ત થતા નથી. ૧૫ આ સ્થળમાં ધર્મ અને અધર્મને ઉત્પન્ન કરનારી બહુ પ્રકારની વાર્તાઓ છે. જે શુદ્ધિમાન પુરૂષ તે ધર્મને ઉપાદેયરૂપ (ગ્રહણ કરવારૂપ) અને અધર્મને ત્યાગ કરવારૂપ જાણે છે તે પુરૂષ પાપવડે લેપાતો નથી. ૧૬ જે પુરૂષ દંભ રાખીને લોકોને ઠગે છે, ચોરી કરે છે, નિંદા કરે છે, પારકા ઉત્કર્ષને સહન કરતો નથી, બીજનો ધાત કરે છે, હિંસા કરે છે, ચાડી કરે છે અને જૂઠું બોલે છે, તેના તપનો નાશ થાય છે. પણ જે યાત્રી પુરૂષ એવા નીચ કર્મનું આચરણ કરતો નથી તેના તપની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૭, ૧૮ માટે આ લોકમાંજ ધર્મ અને અધર્મરૂપ કર્મનો વિચાર બહુ પ્રકારે કરવો જોઈએ છીએ. કેમ

કે, સર્વ લોકમાં આ કર્મભૂમિ છે. આ લોકમાં શુભ કે અશુભ જેવું કર્મ કર્યું હશે તેનું તેવું ફળ પરલોકમાં પ્રાપ્ત થશે. શુભ કર્મવડે શુભ ફળ મળશે અને અશુભ કર્મવડે અશુભ ફળ મળશે. ૧૯ પૂર્વે પ્રગ્નના પતિ દેવો અને ઋષિઓનો સમુદાય આ લોકમાંજ પોતાને પ્રિય એવું તપ કરીને તથા પવિત્ર થઇને હિમાચળની ઉત્તર બાજુપર આવેલા અલ્પલોકને પામ્યા છે. ૨૦ પૃથ્વીનો ઉત્તર ભાગ સર્વ કરતાં વિશેષ પવિત્ર અને શુભ છે. આ લોકમાં-આ ભૂમિમાં પુણ્ય કરનારા મનુષ્યો ત્યાં જન્મ પામે છે-પ્રકટ થાય છે. ૨૧ જે મનુષ્યો યોગને વિષે આદર પામે તો તેને અલ્પલોક પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જે યોગમાં આદર નથી પામતા તો તિર્યક યોનિમાં-પશુ આદિની જાતિમાં જન્મ પામે છે અને પૃથ્વીમાં પોતાના આયુષ્યનો ક્ષય કરીને નાશ પામે છે-અધોગતિને પામે છે. ૨૨ જે મનુષ્યો પરસ્પર લક્ષણ કરવામાં આસક્ત છે તથા લોભ અને મોહથી યુક્ત છે, તેઓ આ સંસારમાંજ લમ્યા કરે છે-જન્મ અને મરણ પામે છે પરંતુ તેઓ ઉત્તર દિશામાં જઈ શકતા નથી તથા તેઓથી યોગસાધના બનતી નથી. ૨૩ જે પુરૂષો શમ, દમ તથા ઉપરતિ આદિ ગુણોથી યુક્ત થઇને અલ્પલોકમાંજ કાયા, વાણી અને મનની પ્રવૃત્તિ રાખનારા હોય છે તથા જેઓ ગુરૂનું ઉપાસન કરે છે, તે બુદ્ધિમાન પુરૂષોજ સર્વ લોકના અલ્પલોકમાં જન્મ-આવવાના માર્ગને જાણે છે. અર્થાત્ તેઓ નિર્ગુણ વસ્તુની પ્રાપ્તિનું દ્વાર સચુણ અલ્પ છે, એમ જાણે છે. ૨૪ એ પ્રકારે મેં વેદમાં પ્રકાશિત કરેલો ધર્મ સંક્ષેપમાં કહ્યો છે. બુદ્ધિમાન તો તેનેજ જાણવો કે, જે લોકોના કર્તવ્ય (ધર્મ) અને અકર્તવ્ય (અધર્મ) ને જાણે છે. ૨૫ બીજા કહે છે-હે રાજન્ ! એ પ્રકારે પ્રતાપવાન ભારદ્વાજને બૃહુએ કહ્યું તે સાંભળીને, પરમ ધર્મવાળા ભારદ્વાજે વિસ્મય પામીને બૃહુનો બહુ સત્કાર કર્યો. ૨૬ હે રાજન્ ! પ્રત્યેક આત્મા જગતનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે તે મેં તને સમજાવ્યું કહ્યું. હે મહા બુદ્ધિશાળી રાજન્ ! હવે બીજું શું સાંભળવાની ત્હારી ઇચ્છા છે. ? ૨૭.

एष ते प्रसवो राजन् जगतः संप्रकीर्तितः ।

निखिलेन महाप्राज्ञ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥૨૭॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां भृमुभारद्वाजसंवादे
आश्रमधर्मवर्णनं नाम एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

અધ્યાય ૨૦ મો-આચારવિધિવર્ણન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ આચારસ્ય વિધિ તાત પ્રોચ્યમાનં સ્વયામય ।

શ્રોતુમિચ્છામિ ધર્મજ્ઞ સર્વજ્ઞો હાસિ મે મતઃ ॥૧૯॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે તાત ! હે પાપરહિત ! હું તેમોએ કહેલા આચારનો વિધિ સાંભળવાને ઇચ્છું છું. હે ધર્મને જાણનારા ! તમે સર્વજ્ઞ છો ! એમ મેં માનેલું છે. ૧ બીજા કહે છે:-અસત્ પુરૂષો દુરાચારી, દુષ્ટ યેષાઓ કરનારા, દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા અને વગર વિચારે કામ કરવામાં પ્રીતિવાળા હોય છે, પણ જેઓ સત્ (સારા) પુરૂષો હોય છે તેઓનું તો આચાર એજ લક્ષણ હોય છે; અર્થાત્ તું પણ આચાર જાણવાની ઇચ્છા કરે

છે માટે સત્પુરુષ છે. ૨ જે પુરુષો રાજમાર્ગમાં, ગાયોની વચ્ચે કે, ધાન્યના ઢગલામાં મળ-મૂત કરતા નથી તેઓને સત્પુરુષો જાણવા. ૩ આવસ્મક શૌચાદિ કર્મ કરીને આત્મ-મન કરવું. પછી નદીમાં સ્નાનાદિ કરવું તથા પછી તર્પણ કરવું. એવો મનુષ્યોનો ધર્મ કહેલો છે, પણ આત્મમન કર્યા સિવાય નદીમાં સ્નાન કરવું નહિ ૪ દરરોજ સૂર્યનું ઉપ-સ્થાન કરવું, સૂર્યોદય થતી વેળાએ શયન કરવું નહિ. પ્રાતઃકાળે પૂર્વાભિમુખ રહીને સંધ્યા કરવી તથા ગાયત્રી જપ કરવો અને સાયંકાળે પશ્ચિમાભિમુખ રહીને સંધ્યા કરવી તથા ગાયત્રી જપ કરવો. ૫ ભોજન કરતા પહેલાં પાંચ અંગોને જળવડે ભીનાં કરવાં, એટલે બે હાથ, બે પગ અને મુખ, એ પાંચ અંગ ધોઇને ભોજન કરવું. પૂર્વ દિશા તરફ મુખ રાખીને ભોજન કરવું, તે સમયે કાંઇ ખોલવું નહિ, ભોજન કરવાના અમનની કે, ખીન-લક્ષ્ય પદાર્થોની નિંદા કરવી નહિ પણ તેમાંથી જે સ્વાદિષ્ટ પદાર્થ હોય તેનું પ્રથમ લક્ષણ કરવું. ૬ ભોજન કર્યા પછી હાથ ધોઇને ઉડવું. રાત્રિયે ચરણ ભીના છતાં સૂઇ રહેવું નહિ. એ પ્રમાણે દેવોના ઋષિ નારદે આચારનાં લક્ષણ કહેતાં છે. ૭ યજ્ઞાદિ પવિત્ર સ્થળ, ગાડી, દેવ, ગાયનો ગોડો, ચાર માર્ગનો ચક્રો, બ્રાહ્મણ, ધાર્મિક પુરુષ અને દેવાલયને નિરંતર પોતાના જમણા હાથ તરફ રહેવા દઇને ચાલવું. ૮ ગમે તે મનુષ્ય પણ જે પોતાને ઘેર અતિથિ-રૂપે આવેલો હોય તો તેને તથા દૂત, પોતાના કુટુંબના મનુષ્ય અને ચાકર, એ સર્વને સમાન ભોજન કરાવવું પ્રશંસનીય છે, અર્થાત્ ઉપરુક્ત અતિથિ વગેરેના ભોજન પદાર્થમાં પાકભેદ કરવો નહિ. ૯ મનુષ્યોએ સાંજ અને સવાર, બે વેળાજ ભોજન કરવું, પણ વચમાં ભોજન કરવું નહિ. જે વચમાં ત્રીજવાર ભોજન કરવામાં આવે તો ઉપવાસ કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે એવી વેદની આજ્ઞા છે અથવા જે સાંજ-સવાર મળીને બેજ વખત ભોજન કરે છે અને વચમાં ભોજન કરતો નથી તેને ઉપવાસ કર્યા જેટલું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦ જે અગ્નિમાં હોમ કરવાને સમયે હોમ કરતો હોય, ઋતુકાળમાંજ પોતાની સ્ત્રી સાથે ગમન કરતો હોય અને અન્ય સ્ત્રી સાથે ગમન કરતો ન હોય તે જ્ઞાની પુરુષને બ્રહ્મચર્યનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧ બ્રાહ્મણના જમતા શેષ રહેલું અન્ન, માતાએ પ્રીતિથી આપેલા ભોજનના સરખું અમૃતતુલ્ય છે. જે સત્પુરુષો એવા અમૃત સરખા ભોજનનું ઉપાસન કરે છે-લક્ષણ કરે છે, તેઓને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે; (કેમ કે, આહારની શુદ્ધિથી સત્વગુણની શુદ્ધિ થાય છે, સત્વગુણની શુદ્ધિથી સ્મૃતિ નિશ્ચળ થાય છે, સ્મૃતિ નિશ્ચળ થવાથી સર્વ હૃદયગ્રંથિઓ મુક્ત થાય છે અને હૃદયગ્રંથિઓનો મોક્ષ થવાથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે.) એવા કર્મથી આહારશુદ્ધિ થવાથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૨ જે પુરુષ યજ્ઞીય (યજ્ઞ કરવા યોગ્ય) વેદી કરવાને અર્થે માટીના દેશને લાગી નાખનારો હોય, તરણું કાપનારો હોય, લક્ષણ માટે યજ્ઞના શેષ માંસને નખવડે ફાડતો હોય, નિલ સોમપાન કરનારો હોય અને યજ્ઞાદિ કરીને તેના ફળને ઈચ્છનારો હોય તેને દીર્ઘ આયુષ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી-તે મૃત્યુને જીતતો નથી. ૧૩ જે પુરુષ માંસલક્ષણ કરત્રાથી નિવૃત્ત થયો હોય તેણે, યજુર્વેદ જાણનારા અધ્વર્યુએ સન્કારયુક્ત કરેલા માંસનું પણ લક્ષણ કરવું નહિ અને જેને યજ્ઞાદિ કર્મમાં સંસ્મર થયો ન હોય તે માંસનું નો કંઈપિ લક્ષણ કરવું નહિ. તેમજ પૃથ્વિમાંસ અર્થાત્ શ્રાદ્ધ કરતાં શેષ રહેલું માંસ પણ ખાવું નહિ. તાત્પર્ય એ છે કે, હિંસાયુક્ત ધર્મ કરવો નહિ. ૧૪ સ્વદેશમાં કે, પરદેશમાં અતિથિ આવે તો તેને ઉપવાસ કરાવવો નહિ,

શુભ કર્મથી કૃળ પ્રાપ્ત કરીને પોતાના ગુરૂઓને નિવેદન કરવું. ૧૫ જ્યારે ગુરૂઓ પોતાને ઘેર આવે ત્યારે તેઓને આસન આપવું તથા પ્રણામ કરવા. ગુરૂઓનું પૂજન કરવાથી આયુષ્ય, યશ અને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬ ઉગતા સૂર્યનું દર્શન કરવું નહિ, પરસ્ત્રીને નમ્ર જોવી નહિ તથા ઋતુ ધર્મમાં આવેલી પોતાની સ્ત્રી સાથે પણ ધર્મયુક્ત મૈથુન એકાંત-માર્ગ કરવું. ૧૭ ગુરૂ સઘળાં તીર્થનું રહસ્ય છે અને અગ્નિ સઘળા પાવત્ર પદાર્થોમાં રહસ્ય છે. શિષ્ટ પુરૂષોએ જે કયું હોય તેને પ્રશસ્ત જાણવું અને જે પદાર્થને ગાયના પૂંછડાનો સ્પર્શ થયો હોય તેને પણ પવિત્ર જાણવો, ૧૮ જ્યારે જ્યારે બ્રાહ્મણ મળે ત્યારે ત્યારે તેને કુશળ પ્રશ્ન પૂછવો તથા દરરોજ સાંજે-સવારે બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરવા એવી વેદમાં આજ્ઞા કરેલી છે. ૧૯ દેવાલયમાં, ગાયોની મધ્યે, બ્રાહ્મણોના શ્રૌત કે, સ્માર્ત કર્મના અનુશ્રાનમાં સ્વાધ્યાયનું પઠન કરતાં અને ભોજન કરતાં જમણા હાથને ઉઘો કરવો એટલે સઘ્ય ઉપવીત ધારણ કરવું. ૨૦ સાંજે તથા સવારે વિધિપૂર્વક બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવું, કેમ કે, તેજ વેપારીને સર્વોત્તમ વેપાર (ક્ય-વિક્ય) છે અને ખેડૂતને સર્વ ખેતીઓમાં તેજ ખેતી સ્થિર થાય છે તથા તેથી અનાજના છોડ અતિશય ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથીજ ઇન્દ્રિયોને માટે દિવ્ય સ્ત્રી, અન્નપાન આદિ ઇષ્ટપ્રાપ્તિ પણ થાય છે. ૨૧ બ્રાહ્મણનું પૂજન કેવી રીતે કરવું, તે વિષે કહે છે કે, બ્રાહ્મણને ભોજન આપતી વખતે આપનારે કહેવું કે: “ સમ્પન્નમ્ ? ” ત્યારે ભોજન ગ્રહણ કરનાર બ્રાહ્મણે કહેવું કે: “ સુસમ્પન્નમ્ ” બ્રાહ્મણને જળ આપતી વખતે દાતાએ કહેવું કે: “ તર્પણમ્ ? ” ત્યારે પ્રતિગ્રહીતાએ કહેવું કે: “ સુતર્પણમ્ . ” દૂધપાક વગેરે નરમ-ગવણું અને ખીચડી આપતી વખતે દાતાએ કહેવું કે: “ શૂતમ્ ? ” ત્યારે પ્રતિગ્રહીતાએ કહેવું કે: “ સુશૂતમ્ . ” એવો પૂજનનો પ્રકાર છે. ૨૨ રોગી મનુષ્ય હોર (હજમત) કરાવવો હોય, છીંકવો હોય, સ્નાન કરવો હોય અથવા ભોજન કરવો હોય, તે વખતે બ્રાહ્મણ આવે તો તેને વંદન આદિ કરીને સતોષ પ્રમાણે કેમ કે, તેથી આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ૨૩ સૂર્યની સામે મૂત્ર કરવું નહિ, પોતાની વિષ્ટાને પોતે જોવી નહિ, સ્ત્રીની સાથે શયન કરવું નહિ તથા તેની સાથે એક પાત્રમાં ભોજન કરવું નહિ. ૨૪ પોતાથી જે મોટા હોય તેને ટૂંકારો અથવા નામ દધને બોલાવવાની રીતિ રાખવી નહિ. જે પોતાનાથી નાના હોય તથા પોતાના સમાન હોય તેઓને ટૂંકારો કે, નામ દધને બોલાવવામાં દોષ નથી. ૨૫. જેઓના આચરણ પાપયુક્ત હોય છે તેઓના નેત્રાદિના વિકાર ઉપરથી તેઓનું પાપાચરણ જણાઈ આવે છે. તેઓ ધણા મનુષ્યો આમળ પોતાનાં પાપને સંતાડવા જાય છે, પરંતુ જ્ઞાનપૂર્વક નાશ પામે છે. ૨૬ જે પુરૂષ બહુશ્રુત નથી તે જાણી-જૂઝીને પાપ કરે છે અને પછી તેને ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મનુષ્યો પાપને તો દેખતાં નથી પણ દેવનાઓ દેખે છે. ૨૭ પાપવડે ઢાંકણું પાપ પાપનુંજ અનુવર્તન કરે છે અર્થાત્ પાપી પુરૂષ કરેલા એક પાપને ઢાંકવાને બીજું પાપ (સત્યને છુપાવવાનું પાપ) કરે છે અને તે બીજા પાપને ઢાંકવાને ત્રીજું પાપ કરે છે. એમ ઉત્તરોત્તર એક પાપની પછવાડે બીજું પાપ ઉપજનુંજ જાય છે. તેજ પ્રમાણે ધર્મવડે પ્રકાશિત કરેલો ધર્મ, ધર્મનુંજ અનુવર્તન કરે છે. અર્થાત્ ધાર્મિક પુરૂષ એક ધર્મ કરે છે તથા તે ધર્મને વિશ્લેષ પ્રકાશિત કરવાને બીજો ધર્મ કરે છે, એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર ધર્મનીજ વૃદ્ધિ થતી જાય છે. તાત્પર્ય કે, જે પાપ અઘ્ન ગણ્યું હોય તો બેને પ્રકટ કરી દેવું કે, જેથી બીજું

પાપ કરવાનો પ્રસંગ આવો નહિ અને ધર્મ કર્યો હોય તેને ઠાંકવો કે, જેથી મદદદિ દોષ ઉપજે નહિ. ધર્મીએ કરેલો ધર્મ, ધર્મનુંજ અનુવર્તન કરે છે. ૨૮ મૂઠ પુરૂષ પાપ કરે છે અને તેને સંભારતો નથી તથાપિ શાસ્ત્રને દૂર કરીને ચાલનારા તે પાપી પુરૂષને તે પાપ સ્વયમેવ આવીને વળગે છે. જેમ રાહુ ચંદ્રમાને આવીને પકડે છે, તેમ મૂર્ખ પુરૂષને પાપકર્મ આવી પકડે છે. ૨૯ કોઈ પુરૂષ આશાને વશ થઈને દ્રવ્યનો સંચય કરે છે તથા તેનો ઉપભોગ કરવો હોય છે તો મહાકટવડે તેને વાપરે છે, એવા કૃત્યને પડિતો વખાણતા નથી કેમ કે, મૃત્યુ કાંઈ પ્રતિક્ષા કરતું નથી કે, આ મનુષ્યે ભોગ ભોગવવાને દ્રવ્ય એકઠું કરેલું તે તેને ભોગવી રહેવા હઈ. ૩૦ સર્વ પ્રાણીઓનો ધર્મ મનવડે આચરવા યોગ્ય છે એમ પડિતો કહે છે માટે સર્વ પ્રાણીઓનું મનવડે કલ્યાણ આચરવું, ૩૧ ધર્મ એકલા-એજ આચરવાનો છે, ધર્મ આચરવામાં દ્રોષ સહાય કરી શકતું નથી, “ સ્ત્રી-પુરૂષ બન્નેએ એકઠાં મળીને ધર્મ આચરવો ” એવો શાસ્ત્રમાં વિધિ રહેલો છે ખરો ! પણ ધર્મ કાંઈ તેવા બાહ્યોપચારથી થતો નથી પરંતુ મનથી આચરવામાં આવે છે. માટે જો મનમાં ધર્મ નહિ હોય તો, કેવળ વિધિનું ગ્રહણ કરીને સહાયના યોગથી આચરેલો ધર્મ શું કરશે ? શા કામનો છે ? અર્થાત્ એકલાએ પણ મનવડે ધર્મ આચરવો. ૩૨ મનુષ્યની ઉત્પત્તિનું કારણ પણ ધર્મ છે. એટલે દેવત્વ અને મનુષ્યત્વ પણ ધર્મવડેજ પ્રાપ્ત થાય છે. દેવ અને મનુષ્યને સ્વર્ગમાં-દ્વાર્દાકાશ નામે બ્રહ્મલોકમાં અમૃત એટલે કેવલ્યનું કારણ પણ ધર્મજ છે તથા ધર્મ કરનારા મનુષ્યો પરલોકની પ્રાપ્તિ મળી પણ ધર્મથીજ નિરંતર મુખ ભોગવે છે. ૩૩

ધર્મો યોનિર્મનુષ્યાણાં દેવનામમૃતં દિવિ ।

પ્રેત્યમાવે સુખં ધર્માત્તુલ્યશ્ચૈરુપમુજ્યતે ॥ ૬૩ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे आचार-
विधिर्नाम गुर्जरभाषायां विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

અદ્યાય ૨૧ મો-અદ્યાત્મજ્ઞાનકથન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ अध्यात्मं नाम यद्विह पुरुषस्येह चिंत्यते ।

यदध्याત્મं यथा चैतत्તન્મે ब्रूहि पितामह ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:—પુરૂષે આત્મા (ચિત) સંબંધી પ્રવૃત્તિ થયેલો યોગધર્મ આચરવા જેવો છે એમ શાસ્ત્રમાં ચિંતન કર્યું છે-કેલું છે, તે અધ્યાત્મનું શું લક્ષણ છે ? તથા તે કેવા પ્રકારનું છે ? તે હે પિતામહ ! મને કહો. ૧ (પ્રગ્નની ઉત્પત્તિનું કારણ બ્રહ્મ છે, એ પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તમે તો પ્રગ્નની ઉત્પત્તિનું કારણ માનસધર્મ કહો છો. તે કેમ સંભવે ? એવા આશયથી પૂછે છે કે)—હે બ્રહ્મન ! આ સ્થાવર અને જંગમ વિશ્વ

* માનસિક ધર્મ દેવાદિનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, જેમ પૂર્વ કહ્યું છે, તેથી માનસિક ધર્મનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તથા તે દેવાદિની ઉત્પત્તિનું કારણ શીતે થાય છે ? તે વિષે યુધિષ્ઠિર આ અધ્યાયમાં પ્રશ્ન કરે છે.

ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયું ? અને પ્રલય કાળમાં કેવી રીતે નાશ પામે છે ? તે મને કહેવું યોગ્ય છે. બીજમ કહે છે કે:-હે કુંતિપુત્ર ! અધ્યાત્મ શું છે ? એ વિષે તું મને જે પૂછે છે તે હું તને કહીશ. હે તાત ! તે અધ્યાત્મ અત્યંત કલ્યાણકારી અને સુખ આપનાર છે. ૩ અધ્યાત્મજ્ઞાન સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયથી આચાર્યોએ ખતાવેલું છે. પુરૂષ તેને જાણવાવડે પ્રીતિ અને સુખને પામે છે. તે જાણનારો સર્વ કામનાઓના ફળનો લાભ થાય છે અને તે જ્ઞાન સર્વ પ્રાણીને હિત કરનાર છે. ૪ સર્વ પ્રાણીમાત્રનાં ઉત્પત્તિ અને લયનાં સ્થાન પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ અને અગ્નિ, એ પાંચ મહાભૂત છે. ૫ જેમ સમુદ્રની લેહેરો સમુદ્રમાંથી ઉપજીને, સમુદ્રમાંજ સમાઈ જાય છે, તેમ સર્વ પ્રાણીઓ જે મહાભૂતમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંજ પુનઃ લય પામે છે. ૬ જેમ કાચનો પોતાના અંગને વિસ્તાર પમાડીને પુનઃ ખેંચી લે છે, તેમ ભૂતાત્મા જીવ મહાભૂતને પોતામાંથી ઉત્પન્ન કરીને પુનઃ પોતામાંજ સંહાર કરે છે. ૭ પ્રાણીને ઉત્પન્ન કરનાર આત્માએ સર્વ પ્રાણીમાં પાંચ મહાભૂત કરેલાં છે તથા તેના વિષે વિષમપણું ઉત્પન્ન કર્યું છે તેને જીવ દેખતો નથી. ૮ શબ્દ, ઐત્ર અને ઇન્દ્રિયોનાં પોલાણુ એ ત્રણ આકાશ મહાભૂતથી ઉપજેલાં છે. સ્પર્શ, ચેષ્ટા અને ત્વચા એ ત્રણ વાયુ મહાભૂતથી ઉપજેલાં છે. ૯ રૂપ, ચક્ષુ અને પાક એ ત્રણ તેજ મહાભૂતથી થયાં છે. રસ, કલેદ અને જીહ્વા એ ત્રણ જળ મહાભૂતના ગુણ છે. ૧૦ શ્રેય (સંઘવા યોગ્ય વસ્તુ), ઘ્રાણ (સંઘવાનું ઇન્દ્રિય) અને શરીર એ ત્રણ ભૂમિના ગુણ છે. એ પ્રમાણે પાંચ મહાભૂત (તથા તેના વિસ્તાર) છે તથા મન છર્તું છે. ૧૧ હે ભારત ! એ પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મન જીવને જ્ઞાન થવાનાં સાધન છે. સાતમી બુદ્ધિ છે અને આઠમો ક્ષેત્રજ છે. ૧૨ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો દર્શનાદિ વિષયને ગ્રહણ કરવાને અર્થ છે. મન સંકલ્પ કરે છે, બુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે અને ક્ષેત્રજ સાક્ષીની પેઠે રહેલા છે. ૧૩ પગના તળિયાથી માંડીને શરીર ઉપર અને નીચે જે સાક્ષી ચૈતન્યરૂપ જીવે છે તેવડે આ દશ્યમાન બહારના પદાર્થ અને શરીરની માંહેના સર્વ પદાર્થ વ્યાપ્ત છે. ૧૪ એ પ્રમાણે પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ એ સર્વ, પુરૂષોએ સમગ્ર જાણવા યોગ્ય છે. તમ, રજ અને સત્ત્વ એ ત્રણ ભાવ પણ ઇન્દ્રિયોને આશ્રયેજ રહેલા છે. ૧૫ પુરૂષ પોતાની બુદ્ધિવડે એ પ્રમાણે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને લયને જાણીને તથા ધીમે ધીમે તેના તત્ત્વનો વિચાર કરીને ઉત્તમ શાંતિને પામે છે. ૧૬ બુદ્ધિ સત્ત્વાદિ ગુણોવડેજ વારંવાર વિષયાત્મપણાને પામે છે અને વિષયને પામેલી બુદ્ધિ, મન તથા ઇન્દ્રિયોને પણ વિષયાત્મપણાને પમાડે છે. પરંતુ જ્યારે તે બુદ્ધિનોજ બાધ કરવામાં આવે ત્યારે ગુણ પણ ક્યાંથી રહે ? ૧૭ એ રીતે સ્થાવર અને જંગમ સર્વ બુદ્ધિમય છે. બુદ્ધિનો લય થાય છે ત્યારે તે સર્વનો પણ લય થાય છે અને બુદ્ધિ પ્રકટ થાય છે ત્યારે તે સર્વ પણ પ્રકટ થાય છે, માટે વેદમાં સર્વ જગત્ બુદ્ધિમય કહેલું છે. મન અને બુદ્ધિમાં ભેદ નથી માટે મનવડેજ સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે અને લય થાય છે એમ કહ્યું છે. ૧૮ તે બુદ્ધિ જે દારવડે જીવે છે તેને ચક્ષુ કહે છે; જે દારવડે સાંભળે છે તેને ઐત્ર કહે છે; જે દારવડે સંઘે છે તેને ઘ્રાણ કહે છે; જે દારવડે રસને જાણે છે તેને જીહ્વા કહે છે તથા જે દારવડે સ્પર્શને જાણે છે તેને ત્વચા કહે છે એ પ્રમાણે એકજ બુદ્ધિ વારંવાર વિચાર પામીને પૃથક્ પૃથક્ રૂપને ધારણ કરે છે. જે દારા તે તે વિષયોનું ગ્રહણ કરે છે તે રૂપ તે (મન) થાય છે. ૧૯, ૨૦ જૂદા જૂદા પાંચ વિષયોને

અહણુ કરનારા પાંચ પ્રકારનાં જે બુદ્ધિનાં અધિજ્ઞાન છે તેને “ ઇન્દ્રિયો ” કહે છે. તે સર્વનેા અધિજ્ઞાતા અદશ્ય જીવ તેઓને વ્યાપારયુક્ત કરે છે-તેઓની પાસે તે તે ક્રિયાઓ કરાવે છે. ૨૧ ન્યારે પુરૂષરૂપ જીવ દેહમાં સ્થિત થયો હોય છે ત્યારે બુદ્ધિ સત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણ ભાવોમાં વર્તે છે (સુખરૂપ સત્વ છે, દુઃખરૂપ રજ છે અને મોહરૂપ તમ છે.) તથા તેથી કોઇ વખત આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઇ વખત શોક પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨ તેમજ કોઇ વખત આનંદ અને શોકરહિત મુગ્ધ અવસ્થા પણ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રકારે મનુષ્યોના મનમાં સત્વાદિ ત્રણે ભાવમાં રહેલી બુદ્ધિ પ્રવર્તે છે તથા મનોદ્વારા ઇન્દ્રિયના વિષયોમાં પણ પ્રવર્તે છે. ૨૩ જે પ્રમાણે સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી નદીઓ પુનઃ સમુદ્રને પામે છે તથા તે વખતે નદીઓની લહેરો સમુદ્રની લહેરોમાં અંતર્ધાન થાય છે, તે પ્રમાણે બુદ્ધિથી ઉપજેલા દેહ, ઇન્દ્રિયો અને વિષયો યોગવડે બુદ્ધિમાં લીન થાય છે તે વખતે સંસ્કાર બુદ્ધિમાં અંતર્ધાન થાય છે. કેમ કે, ત્યારે બુદ્ધિ ક્ષણાકાર થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, બુદ્ધિ સત્વાદિ ગુણાત્મક થાય છે અને જાગી જેમ સમુદ્રની લહેરો નદીની લહેરોને દાખી નાંખે છે, તેમ બુદ્ધિ સત્વાદિ ગુણને પણ દાખી નાંખીને સર્વાત્તમપણે વર્તે છે. ૨૪ એ રીતે બુદ્ધિ ગુણમય દેખાવા છતાં ગુણાતીત પણ છે. એ બુદ્ધિ ગુણાતીતપણને પામે છે તથાપિ મનમાં સત્વાદિ ગુણમાં સદ્મરૂપે રહે છે; ન્યારે પુનઃ તેના અભ્યુત્થાન કાળ થાય છે ત્યારે પ્રવર્તમાન થયેલા રજેગુણવડે તે સદ્મ બુદ્ધિ પુનઃ ગુણમય થાય છે અને વિશ્વ ભાસે છે. તાત્પર્ય કે, સમાધિકાળમાં બુદ્ધિ સત્તામાત્ર રહે છે અને સત્વાદિ ગુણ તેમાં લીન થઇ ગયેલા હોવાથી વિશ્વ ભાસમાન થતું નથી; ન્યારે સમાધિમાંથી જગ્રત થવાનો કાળ આવે છે ત્યારે તે ગુણ પુનઃ પ્રવ્રત્ત થવાથી બુદ્ધિ ગુણોમાં આવીને વિશ્વને ભાસમાન કરે છે. ૨૫ તે વખતે બુદ્ધિ સઘળી ઇન્દ્રિયોને વિષયમાં પ્રવ્રત્ત કરે છે, વિષયના સંબંધથી સત્વાત્મિક બુદ્ધિવડે વિષયનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રવર્તે છે તથા તમોભાવ એટલે વિષયના અજ્ઞાનથી ઉપજેલા વિષયના વિષયાસરૂપ ભાવ પણ પૂરૂષમાં રહેલા રાગ (પ્રીતિ) આદિ દોષવડે પ્રવ્રત્ત થાય છે. આ લોકમાં શમ, દમ, કામ, ક્રોધ, ભય અને વિષાદ આદિ જે જે ભાવો છે તે સર્વે સત્વાદિ ત્રણ ગુણમાં પ્રકટ થાય છે. સત્વમાં પ્રીતિ, રજેગુણમાં શોક અને તમોગુણમાં મોહ, એ મુખ્ય ભાવો સમાયલા છે. ૨૬, ૨૭ હે ભારત ! એ પ્રમાણે બુદ્ધિની સર્વ ગતિનું તને વ્યાખ્યાન કરી બતાવ્યું, માટે બુદ્ધિમાન પુરૂષે તેને જાણીને સર્વ ઇન્દ્રિયોને જીતવી ઘટે છે. ૨૮ સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણ સદૈવ પ્રાણીઓમાં રહેલા છે કેમ કે, પ્રીતિ, શોક અને મોહ, એ ત્રણ પ્રકારની વેદના પણ સર્વ પ્રાણીઓમાં દેખાય છે. ૨૯ એ વેદનાઓને અનુક્રમથી સાત્વિકી, રાજસી અને તામસી કહે છે. હે ભારત ! સત્વગુણ સુખસ્પર્શ છે અને રજેગુણ દુઃખસ્પર્શ છે, તમોગુણ ન્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે સુખ અને દુઃખ એ બન્નેના સ્પર્શ થતો નથી માટે દેહમાં કે. મનમાં જે કાંઈ પ્રીતિયુક્ત લાગણી થાય તેને સાત્વિક ભાવ છે, એમ કહેવું. ૩૦, ૩૧ હવે જે કાંઈ દુઃખયુક્ત અને આત્માને (પોતાના દેહ કે, મનને) અપ્રીતિકર હોય તેવી લાગણી થાય ત્યારે, રજેગુણ પ્રવ્રત્ત થયો છે, એમ જાણવું અને તેનું અનુસંધાન કરવાથી માત્ર દુઃખજનિ બુદ્ધિ પામશે એમ જાણીને

* મેધ-વાદળાં સમુદ્રમાંથી જળ લે છે અને વરસાવે છે તેથી નદીઓ પ્રવર્તે છે. માટે અહીં નદીઓને “ સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ” કહી છે.

શાન્તિપર્વ.

તેનું ચિંતન કરવું નહિ. અર્થાત્ દુઃખને દેખીને જાણવું કે, એ રજોગુણનું કાર્ય છે માટે તેથી ક્ષોભ પામવો નહિ. ૩૨ વળી જે મોહયુક્ત, અવ્યક્ત વિષયવાળું, જેનો તર્ક થઈ શકે નહિ એવું અને જે જાણી પણ શકાય નહિ એવું હોય તેને તમોગુણનો પ્રાદુર્ભાવ જાણવો. ૩૩ જ્યારે ઈષ્ટ વસ્તુના શ્રવણ, દર્શન, પ્રાપ્તિ કે, ઉપભોગથી સુખ થાય ત્યારે તેને “ પ્રહર્ષ ” કહે છે. તે પ્રહર્ષ, પ્રીતિ, આનંદ, સુખ અને સારી રીતે ચિત્તનું શતપણું એવા ભાવ કાષ્ઠક પ્રકારે પણ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને સાત્વિક ગુણ કહેવા. ૩૪ જ્યારે અસંતોષ, પરિતાપ, શોક, ક્ષોભ અને અક્ષમા એ કાષ્ઠ હેતુથી અથવા હેતુ વિના પણ જોવામાં આવે ત્યારે તેન રાજસ ગુણ કહેવા-રજોગુણનાં એ લક્ષણ છે. ૩૫ જ્યારે કાષ્ઠ પણ પ્રકારે અપમાન થાય, મોહ ઉપજે, પ્રમદ થાય, ઉધ આવે કે. તંદ્રા (ઉધ સંબંધી આળસ) ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને અનેક પ્રકારના તામસ ગુણો જાણવા. ૩૬ જે પુરૂષનું મન દુલ્બલ વસ્તુમાં પણ આસક્ત હોય અથવા દીર્ઘદષ્ટિવાળું હોય, અનેક વિષયમાં એકી વખતે પ્રવેશ કરી શકે એવું હોય, કાષ્ઠની પાસે કાંઈ પ્રાપ્ત ના કરવામાં સંશયવાળું હોય અને સારી રીતે કપાળમાં રાખેલું હોય, તે પુરૂષને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખી સમજવો. ૩૭ બુદ્ધિ-સત્વ અને ક્ષેત્ર એ બન્ને સુદૃઢ છે પણ તેઓના વચ્ચે જે ભેદ છે તેને તું જો! એક (એટલે બુદ્ધિ-સત્વ) અલકારાદિ ગુણોને સરજે છે અને ક્ષેત્ર ગુણોને સરજતો નથી, પણ સાક્ષીરૂપે રહે છે. ૩૮ જેમ મચ્છર અને ઉર્મિજાનું કૃણ (ગુણ) એ બન્ને નિરંતર એકઠાં મળીને રહે છે, તેમ સત્વ અને ક્ષેત્ર પણ અન્યોન્ય એકઠાં મળીને રહે છે. જેમ મચ્છર ચેતન અને કૃણ જડ હોવાથી સ્વભાવે જૂદાં છે, તેમ સત્વ અને ક્ષેત્ર સ્વભાવે ભિન્ન છે ૩૯ પરંતુ જેમ મત્સ્ય અને જળ એકત્ર રહે છે, તેમ સત્વ અને ક્ષેત્ર પણ એકત્ર રહે છે. જળ વિના મત્સ્ય રહી શકે નહિ, તેમ ક્ષેત્ર વિના સત્વ રહી શકે નહિ એમ પણ સમજવું. તે બેમાં ભિન્નતા એટલીજ છે કે, જળ મીનને જાણી શકતું નથી કેમ કે, તે જડ છે; પણ મીન ચેતન હોવાથી જળને જાણી શકે છે. ૪૦ તેમ ગુણો એટલે સત્વ (મન) આદિ જડ હોવાથી ક્ષેત્રને અથવા પોતાને જાણી શકતા નથી પણ ક્ષેત્રરૂપી ચેતન્ય તે સર્વને સર્વ પ્રકારે જાણી શકે છે. ક્ષેત્ર પુરૂષ દેહ તથા અલકારાદિનો દ્રષ્ટા (સાક્ષી) છતાં પણ ઉત્પન્ન કરેલા તે ગુણોને પોતારૂપ (સ્વતાદાત્મ્યને પામેલા) માને છે; પરંતુ દ્રષ્ટા અને દ્રશ્યનો ભેદ માનતો નથી. જેમ હું ગૌર છું, હું કાંણો છું, હું કર્તા છું, હું સુખી છું, એમ માને છે. આ પ્રમાણે દ્રષ્ટા અને દ્રશ્યનો સંબંધ મરૂ પ્રદેશ અને મોટા જળના ધરાના જેવો અધ્યાસથી ઉપજેલો છે. ૪૧ ચિદાત્મા (પરમાત્મા) ગુણનો સંગી હોય તો, ઘડામાં ઢોકલા દીવાની પેઠે કાંઈ પદાર્થને પ્રકાશ કરી શકે નહિ, એવી શંકા કરવી નહિ કેમ કે, ઘડાને કાણું હોય તો પ્રકાશ જેમ બાહ્ય જણાય છે, તેમ પાંચ ઇન્દ્રિયો, છટું મન અને સાતમી બુદ્ધિ એ સર્વ ચેષ્ટારહિત તથા જ્ઞાન વિનાનાં છતાં તે દારા દીવાની પેઠે, પરમાત્મા બીજા પદાર્થોનો પ્રકાશ કરે છે; અર્થાત્ ઇન્દ્રિયદ્વારા બીજા પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે. ૪૨ સત્વ (બુદ્ધિ) ગુણોને સરજે છે અને ક્ષેત્ર તેને જૂએ છે-જાણે છે. સત્વ અને ક્ષેત્રનો એ સંબંધ અનાદિ છે. ૪૩ ક્ષેત્ર અને સત્વનો કાષ્ઠ આશ્રય નથી. સત્વ મનને સરજે છે-દેખાડે છે-પ્રકાશે છે, પણ ગુણોને કાષ્ઠ વખત સરજતું નથી. ૪ જ્યારે પુરૂષ સત્વની અનેક વૃત્તિઓની લગામોરૂપ ઇન્દ્રિયોને મનવડે સારી રીતે કપાળે રાખે છે ત્યારે જેમ ઘડામાં બળતો

દીવો પ્રકાશે છે, તેમ આત્મા પ્રકાશે છે. ૪૫ જે મુનિ પ્રાકૃત કર્મને તજીને નિરંતર આત્માને વિષેજ પ્રીતિ રાખનારો થાય છે. અર્થાત્ અનન્યનિષ્ઠ થાય છે, તે સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા થઇને ઉત્તમ ગતિને પામે છે. તાત્પર્ય કે, તે મુનિ બ્રહ્મરૂપ થઇને મોક્ષને પામે છે. ૪૬ જેમ હંસ પક્ષી જળમાં ફરે છે પરંતુ જળથી લેપાતો નથી, તેમ જેણે આત્મતત્ત્વને જાણેલું છે તેવો સંન્યાસી પ્રાણીઓમાં વસતાં છતાં સ્વાભાવિક કર્મથી લેપાતો નથી. ૪૭ એ પ્રમાણે પુરૂષ આ મા નિરૂપ છે, એમ પોતાની બુદ્ધિવડે નિશ્ચય કરીને જગતમાં વિચરવું તથા શોક કરવો નહિ, હર્ષ કરવો નહિ, ઇર્ષ્યા રાખવી નહિ અને સમાનપણે વર્તવું. ૪૮ જેમ કરોળિયો પોતાના દેહમાંથી તંતુઓ કાઢે છે અને પુનઃ પોતાના દેહમાંજ સંકેલી લે છે, તેમ ગુણો તંતુઓ જેવા છે, તેને યોગયુક્ત થયેલો આત્માવદ્ પુરૂષ નિરંતર સ્વભાવમાં સરજે છે અને પુનઃ લય કરે છે. અર્થાત્ પુરૂષ આત્મસ્વરૂપમાં યોગ કરવાવડે દેહ અને ઈન્દ્રિયોની સાથે આત્માનું જે તાદાત્મ્યપણું જાણવારૂપ અધ્યાસ થયેલો છે તેનો સાગ કરીને તથા આત્મસ્વરૂપમાં રહેવા વડે પ્રાણીના તથા ભૌતિક પદાર્થોના ગુણોને પોતાના યોગૈશ્વર્ય બળવડે ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૯ જીવન્મુક્ત પુરૂષ પ્રત્યે પ્રારબ્ધ કર્મની સમાપ્તિ થવાથી દેહેન્દ્રિયાદિ ગુણો નાશ થયા છતાં તે નાશ થતા નથી; કેમ કે, જે ગુણોનો નાશ થતો હોત તો બીજાને તે પ્રતીત ન થવા જોઇએ. તેજ પ્રમાણે ગુણોની નિવૃત્તિ પણ માત્રમ પડતી નથી. માટે પરોક્ષ આત્મતત્ત્વ પ્રત્યક્ષ જગત ઉપરથી અનુમાન કરીને જાણવામાં આવે છે. ૫૦ જીવને અનેક માનનારા પુરૂષો એવો નિશ્ચય કરે છે. જીવને એક માનનારા પુરૂષો કહે છે કે, પોતાના અજ્ઞાનથી ભાસમાન થતા આ પ્રપંચનો નાશ કરવાથી અંસારન નિવૃત્તિ થાય છે. એ એ મતનો સાગી રીતે વિચાર કરીને પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે નિશ્ચય કરવો. ૫૧ દુઃખાદિ બુદ્ધિના ધર્મ ક્ષેત્રજ્ઞમાં દેખાય છે. તથા સત્, ચિત્તપણું આદિ ક્ષેત્રજ્ઞના ધર્મ બુદ્ધિમાં દેખાય છે. માટે બુદ્ધ અને ક્ષેત્રજ્ઞનો અન્યોન્યાધ્યાસ તે બુદ્ધિવડે કરેલો ભેદ છે. એ ભેદમય દૃઢ પ્રથિતિ છોડીને એટલે સત્ત્વ (બુદ્ધિસત્ત્વ) અને પુરૂષને ભિન્ન સમજીને સુખથી રહેવું તથા સંશયને છેદી શોક કરવો નહિ. પર જેમ મલિન પુરૂષો જળથી પૂર્ણ ભરેલી નદીમાં સ્નાન કરીને શુદ્ધ થાય છે, તેમ મલિન અંતઃકરણવાળા પુરૂષો આ જ્ઞાનરૂપી નદીમાં સ્નાન કરીને શુદ્ધ થાય છે અને તેઓને ઉત્તમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૫૩ નદીની પાર જવાની ઇચ્છાવાળો પુરૂષ, નદીના સામા કાંકાને જેવા માત્રથીજ કૃતકૃત્ય થતો નથી પણ નૌકાદિ સાધનવડે પાર જવાથી કૃતકૃત્ય થાય છે. પરંતુ આત્મતત્ત્વ તો એવું છે કે, જેને માત્ર જાણવાવડેજ કૃતકૃત્ય થવાય છે. તેમાં બીજા કોઇ સાધનની જરૂર રહેતી નથી. ૫૪ એ પ્રમાણે જેઓ હૃદયાકાશમાં રહેલા કેવળ નિર્વિષય આત્માને જાણે છે તેઓને ઉત્તમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૫૫ પુરૂષ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને લયને જાણવાથી અને પોતાની બુદ્ધિવડે ધીમેથી તેની પરીક્ષા કરી નિશ્ચય કરવાથી અનંત સુખને પામે છે. ૫૬ જે પુરૂષે ધર્માદિ ત્રિવર્ગને જાણેલો છે તથા તેને જોઇને પડ્યો મૂક્યો છે અને જેણે શ્રવણ તથા મનનવડે આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કરીને, જે,

* જે મૂર્ખ (ફૂતક) છે તે અનિત્ય છે કેમ કે, તે કાર્ય છે “ ઘડાની પેટ ” એમ યુક્તિથી તથા “ કર્મવડે જીતેલો આ લોક જેમ ક્ષય થાય છે તેમ પુણ્યવડે જીતેલો પરલોક પણ ક્ષય થાય છે, ” એમ શ્રુતિથી ત્રિવર્ગને અનિત્ય તથા ક્ષય યુક્ત સમજવો.

મનવડે ધ્યાનશીલ થયો છે તે પુરૂષને તત્વદર્શી જાણ્યો તથા તેને આત્મદર્શનવડે સર્વ કામનાઓ પ્રાપ્ત થવાથી બીજી કામનાઓમાં આરથા રહેતી નથી. ૫૭ જે પુરૂષની ઇન્દ્રિયો કબજામાં રહેતી નથી તથા અનેક જગ્યોએ ફેલાયલા છે તેવા અકૃતાત્મા (અજ્ઞોત્રિય) પુરૂષોથી ઇન્દ્રિયોવડે આત્માનું વિભાગપૂર્વક અવલોકન થતું નથી. કેમ કે, દર્પણમાં જેમ મુખ દેખાય છે, તેમ કેવળ નેત્રવડે આત્મા જોવામાં આવતો નથી. તેમ એકલા શ્રવણવડે સાંભળવામાં પણ આવતો નથી. ૫૮ રૂપાદિમાં આત્મા સંપૂર્ણ નથી એમ વેદમાં કહ્યું છે. માટે જે ઇન્દ્રિયોનો રોધ કરીને આત્માને જૂએ છે તેનેજ તે દેખાય છે. ૫૯ એ જ્ઞાનને જાણીને જ્ઞાની થતું થતે છે કેમ કે, એ વિના જ્ઞાનીનું બીજું લક્ષણ શું છે ? કાંઈ નથી. શુદ્ધિમાન પુરૂષો આત્માને જાણીનેજ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. ૫૯ જેમ દોરડીમાં સાપ ન છતાં સાપ માનવાથી અજ્ઞાનીને લય થાય છે, તેમ આત્માને જગત ન છતાં જગત માનવાથી અજ્ઞાનીને મોટો લય થાય છે, તે લય જ્ઞાનીઓને થતો નથી. કેમ કે, તેઓ જાણે છે કે, આત્માને વિષે જગત ન છતાં માત્ર આરોપ કરેલો છે. અજ્ઞાનનો સંસર્ગ બંધ છે અને અજ્ઞાનનો અસંસર્ગ મોક્ષ છે માટે સર્વ કાંઈની સ્વરૂપાત્મિક મુક્તિ તો સમાનજ છે; પણ સંસારરૂપ અજ્ઞાન હોવાથી મુક્તિને વિષે અસમાનતા જણાય છે. ૬૦ જે પુરૂષ ફળની ઇચ્છા રાખ્યા વિના કર્મ કરે છે તેના પૂર્વનાં કરેલાં સધળાં કર્મ નાશ થાય છે. જ્ઞાની પુરૂષ કર્મ કરે છે છતાં પૂર્વનાં સંચિત કર્મ અથવા આ લોકનાં ક્રિયામણુ કર્મ તેને સર્વ પ્રકારે અપ્રિય (બંધ) ઉત્પન્ન કરતાં નથી, તો તે કર્મ મોક્ષ તો કેમજ આપી શકે ? અર્થાત્ કર્મથી મોક્ષપ્રાપ્તિ થતી નથી અને નિષ્કામ કર્મ બંધન પણ કરતાં નથી. ૬૧ એ રીતે જ્ઞાનનું ફળ દૃષ્ટ અદૃષ્ટ લયને ઉત્પન્ન કરનાર છે. જે પુરૂષને પરીક્ષા હોય છે તે, કામ-ક્રોધાદિ વ્યસન વડે જર્જર થયેલા લોકનો ધિક્કાર કરે છે. ૬૨ કામ-ક્રોધથી જર્જર થયેલા પુરૂષને તેના નિંદા કર્મવડે આ લોકમાં સર્વ જાતિઓમાં જન્મ લેવો પડે છે. અર્થાત્ તેવા અજ્ઞાનીનું જીવતર નિંદવાયોગ્ય હોય છે અને મરી ગયા પછી પણ આદિની જાતિમાં જન્મે છે. તું લોકોમાં પ્રવેશ કરીને જો કે, આતુર પુરૂષો નાશ પામેલા પુત્ર-સ્ત્રી આદિનો અતિ શોક કરે છે અને જેઓ, ઉપાસકોની કમ મુક્તિ અને જ્ઞાનીઓની સદ્ધો-મુક્તિ એ બન્નેને સત્પુરૂષોનાં પદરૂપ જાણે છે તેવા સારાસારનો વિવેક કરવામાં કુશળ પુરૂષને પણ તું જો કે, તેઓ નાશ પામેલા પુત્રદારાદિનો શોક કરતા નથી. ૬૩

લોક આતુરજનાભિરાવિશન તત્તદેવં બહુ પદ્ય શોચતઃ ॥

તત્ર પદ્ય કુશલાનશોચતો યે વિદુસ્તદુમયં પદં સતામ્ ॥ ૬૩ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां अध्यात्मकथनं
नाम एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

અધ્યાય ૨૨ એ — ધ્યાનયોગનું વર્ણન.

भीष्म उवाच ॥ हन्त वक्ष्यामि ते पार्थ ध्यानयोगं चतुर्विधम् ।

यज्ઞાત્વા શશ્વર્તીં સિદ્ધિં ગચ્છંતિ મહર્ષયઃ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે:-હે પાર્થ ! હવે હું તને ચાર પ્રકારનો ધ્યાનયોગ કહીશ કે, જેને

અણ્ણિ મહર્ષિઓ સદાકાળની સિદ્ધિને પામે છે. (યોગશાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારના ધ્યાનનાં આલંબન કહેલાં છે; એવાં કે, રેચક અથવા પૂરકના અબ્બાસથી વાયુને સ્થિર કરીને પ્રાણુ-યામ કરવો તથા મનને તેનું આલંબન આપીને સ્થિર કરવું. જેમ કે, વાયુ સ્થિર થવાથી મન પણ અવસ્ય સ્થિર થાય છે અથવા બીજું આલંબન-ગ્રાહ્ય પદાર્થો માંહેના સૂર્ય, ચંદ્ર, તેનાં કિરણ, તેની પ્રતિમા અથવા આબ્યંતર પદાર્થો માંહેના નાસિકાત્ર, જીભાત્ર આદિમાંથી કોઈ એક ચિત્તનું આલંબન કરવું અથવા ત્રીજું જગત્ત અને નિદ્રાના મધ્યમાં જે અસ્મિતા માત્ર ભાસ થાય છે તેનું આલંબન કરવું. અથવા ચોથું-પોતાને જે ઈષ્ટ હોય તે જેમ કે, નીલગ્રીવ, પિતાંબરધારી, પટ્યક દેવતા આદિ ગમે તે ઈષ્ટનું મનને આલંબન આપીને સ્થિર કરવું.) ૧ મહર્ષિઓ સદૈવ જ્ઞાનવડે તૃપ્ત હોય છે, તેઓનાં મન નિર્વાણને વિષે પામેલાં હોય છે તથા તેઓ જે પ્રકારે માટે ધ્યાન થાય તેમ કરે છે. ૨ હું પાર્થ ! સંસારરૂપ દોષથી મુક્ત થયેલા અને જેઓનો જન્મ લેવારૂપી દોષ ક્ષીણ થઈ ગયો છે એવા સ્વરૂપમાં સ્થિત કરીને રહેલા યોગીઓ પુનઃ સંસારમાં આવતા નથી ૩ તેઓ શાંતોષ્ણાદિતું સહન કરનારા, નિરંતર સત્વમાં એટલે પ્રકાશમાં રહેલા. લોભાદિથી મુક્ત થયેલા અને શાંત, સંતોષાદિ નિયમમાં રહેલા હોય છે. તેઓ સ્ત્રી આદિના સંગ-રહિત, પ્રતિપક્ષશત્રુ (વિવાદશત્રુ) હોય છે અને તેઓનાં સ્થાન મનને શાંતિ કરનારાં હોય છે. ૪ શાંતિપ્રદ સ્થાનમાં ધ્યાન કરીને ધ્યેય વસ્તુની સાથે એકીભાવને પામેલું મન એકાગ્ર કરવું (એકાગ્ર કરવું એટલે એ ધ્યેય વિષયજ્ઞ પોતાની આગળ સ્ફુરણાશ્રમાન થાય પણ બીજા શબ્દાદિ વિષયનું સ્ફુરણ થાય નહિ.) એવી રીતે મનને એકાગ્ર કરીને ધારણ કરવાનો ઉપાય એવો છે કે, ધ્યાન કરનારા મુનિએ ઇન્દ્રિય સમુદાયને સંકેલી લઈ, જોજો કરીને લાકડાની પેઠે સ્થિર બેસીને ધ્યાન કરવું. મનરૂપી કાચખાનાં ઇન્દ્રિયરૂપી અંગ છે. જેમ કાચનો અંગને સંકેલી લઈ જોજો થઈને બેસે છે, તેમ ઇન્દ્રિયોને સંકેલી લઈને મનને પણ પિંડીભૂત કરવું. એમ કરવાથી ઇન્દ્રિયો વિષયનો સ્પર્શ કરતી નથી. એ પ્રકારે ઇન્દ્રિયોને સંકેલી લેવાની યુક્તિ ગુરૂપાસેથી જાણવી તથા મનને એકાગ્ર કરવું. ૫ ઇન્દ્રિયોને સંકેલી લીધી એવું ત્યારે જાણવું કે, ત્યારે જ્ઞાનવડે શબ્દ સંભળાય નહિ, ત્વચા-વડે સ્પર્શ માલૂમ પડે નહિ, નેત્રવડે રૂપ માલૂમ પડે નહિ, જીભવડે રસ માલૂમ પડે નહિ. ૬ તથા પ્રાણુ (નાસિકા) વડે સર્વ સૂંઘવાના પદાર્થો જાણાય નહિ. યોગને જાણનારા પુરૂષે ધ્યાનયોગવડે પાંચ ઇન્દ્રિયોના પાંચ વિષયને તજવા અને તેવા વીર્યવાન મુનિએ ઓત્રાદિ પાંચ ઇન્દ્રિયોને મથન કરનાર શબ્દાદિ વિષયની ઇચ્છા પણ કરતી નહિ. ૭ પછી વિચક્ષણ પુરૂષે ઓત્રાદિ પાંચ વર્ગને મનમાં સંકેલી લઈને ભ્રમણ કરવું મન પાંચ ઇન્દ્રિયો-સહિત ધ્યેય વિષયમાજ વળગી રહે એમ કરવું ૮ પ્રથમ વિષયમાં સંચાર કરવાના સ્વભા-વવાળા તથા પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપી પાંચ દ્વારવાળા, મનને દેહાદિ આલંબનરહિત કરીને તથા ચળ વિષયને વિષે અચળ કરીને ધીરજથી હૃદયાકાશમાં પૂર્વે કહેલાં ચાર પ્રકારનાં આલંબનો પૈકી એકાદમાં સ્થિર કરવું. ૯ એ રીતે ઇન્દ્રિયો અને મનને એકત્ર કરીને તેનો પિંડીભાવ (જોજો) કરવો, તેજ મેં સૂખ્ય ધ્યાનનો માર્ગ વર્ણવેલો છે એટલુંજ કરવાથી કૃતકૃત્યથા, એમ જાણવું નહિ ૧૦ ધ્યાન કરનારની પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન અને શુદ્ધિ તથા છટું અંતરંગ મન કે, જે પૂર્વે રોકેલું છતાં અતિ ચંચળ હોવાથી. જેમ મેઘમાં વિજળી ઝળપી ઉઠે છે,

તેમ ઉદ્ધ્રાંત થઇને પાછું સ્ફૂરી ઉઠે છે. ૧૧ જેમ પાંદડામાં રહેલું જળનું ડીપું ચારે બાજુથી હાલ્યા કરે છે, સ્થિર રહેતું નથી, તેમ ધ્યાનમાર્ગમાં મનની સ્થિતિ પણ જાણવી. ૧૨ પ્રથમ કાંઈક સ્થિર થઇને તે ધ્યાનના માર્ગમાં રહે છે પણ પાછું વાયુના માર્ગને (નાડીઓના માર્ગને) પામીને વાયુના જેવું ચંચળ થાય છે. કેમ કે, યોગમાર્ગની નાડીઓ શુદ્ધ, નીલ, પિંગળ, રક્ત તથા હરિત એવા અનેક વર્ણની હોય છે. તેમાં અનેક પ્રકારનાં રૂપને જોઇને પુનઃ ચલિત થઈ જાય છે. ૧૩ એ રીતે ચિત્ત લમવા માંડે ત્યારે ધ્યાનનો અભ્યાસ કરનારે, શ્રમ થાય તથાપિ નિઃસ્વાહ થઈને તેને છોડી દેવું નહિ પણ ધ્યાન યોગને જાણનારા પુરૂષે આજાસને તજીને, બીજીની પ્રત્યે મત્સર મૂકી દઇને તથા ધ્યાય કરીને પુનઃ ચિત્તને ધ્યેય વસ્તુમાં સ્થિર કરવું. ૧૪ પ્રથમ જેણે યોગસાધના કરી નથી અને જેને પહેલવહેલોજ ધ્યાન કરવાનો આરંભ હોય છે તેને પ્રથમ વિચારાખ્ય ધ્યાન, વિવેકાખ્ય ધ્યાન અથવા વિતર્કાખ્ય ધ્યાન થાય છે. (મધ્યમ અધિકારીને વિચારાખ્ય ધ્યાન થાય છે. મનવડે કપેલી પીળાં વસ્ત્રવાળી સૂક્ષ્મ મૂર્તિ આદિમાં ચિત્તને સ્થિર કરવું તેને “ વિચારાખ્ય ” ધ્યાન કહે છે. એજ ધ્યાન જ્યારે સ્થૂલ મૂર્તિનું હોય ત્યારે તેને “ વિતર્કાખ્ય ” ધ્યાન કહે છે, તે અધમ અધિકારીને યોગ્ય છે. જ્યારે એ વિચાર અને વિતર્કનું આલંબન વ્યક્ત હોય છે ત્યારે તે અનુક્રમે મધ્યમ તથા અધમ અધિકારીને યોગ્ય થાય છે, જ્યારે તેજ વિચાર અને વિવેકનું આલંબન અવ્યક્ત હોય છે ત્યારે તે ઉત્તમ અને અત્યુત્તમ અધિકારીને યોગ્ય છે તથા તેને અનુક્રમે “ સાનંદ ” અને “ સાસ્મિત ” કહે છે. ગુરૂએ કહેલી યુક્ત પ્રમાણે જ્યારે અવ્યક્તમાં ચિત્તને ધારણ કરવામાં આવે છે અને એમ કરતાં જ્યારે દેહનું અત્યંત વિસ્મરણ થાય છે ત્યારે “ આ સર્વ જગત હું છું ” એમ થાય છે અને સર્વાત્મપાણું તથા કામપાણું વગેરે ઈશ્વરીય ગુણો પ્રકટ થાય છે. એને ઉત્તમાધિકારીનો સાનંદસમાધિ જાણવો. જ્યારે એ સર્વનો લય કરવામાં આવે છે ત્યારે માત્ર અસ્મિતા (હું) રહે છે. એને સાસ્મિતસમાધિ જાણવો. એ પ્રમાણે વિચાર અને વિતર્કનું વિવરણ છે. બુદ્ધિ-સત્વ અને ક્ષેત્રજ પુરૂષને એક સમજવારૂપ હૃદયમાં જે શ્રેણિ રહેલો છે તેના ભેદને “ વિવેક ” કહે છે. એટલે બુદ્ધિ જડ છે અને ક્ષેત્રજ પુરૂષ ચેતન છે એમ સમજવું, તેને “ વિવેક ” કહે છે. તે પરમ વૈરાગ્યવાળો તથા જેની સમગ્ર ભોગની વાસનાઓ નાશ પામી છે એવા પુરૂષને ઐશ્વર્યાદિના આવિર્ભાવ વિના પણ થાય છે. સાનંદ સમાધિનો એમાં અંતર્ભાવ થાય છે. નિદ્રાના આરંભમાં અને જાગૃતના અંતમાં જે ભાવ થાય છે તેની ભાવના મનમાં કરવાવડે અક્ષય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે, પરંતુ ગુરૂના ઉપદેશ વિના તે સમાધિ (ધ્યાન) દેહાભિમાનવાળાઓને દુર્ગમ અને કલેશસાધ્ય છે. એમાં વ્યક્ત અને અવ્યક્ત બન્ને આલંબનવાળી પ્રાણાલંબનની ગતિ છે. એ ચારે પ્રકારની યોગવિદ્યાઓમાં વિતર્કાખ્ય ધ્યાન સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને ચૈતન્યવડે અનુગત છે. વિચારાખ્ય સમાધિ (ધ્યાન) સૂક્ષ્મ, કારણ અને ચૈતન્ય ત્રણવડે અનુગત છે, વિવેકસમાધિ કારણ અને ચૈતન્ય એવડે અનુગત છે. છેવટ જેમાં ચૈતન્ય માત્ર અનુગત છે તેને “ નિર્બાજસમાધિ ” કહે છે. એ કૃંવલરૂપ અને કળભૂત સમાધિ છે માટે તેને સાધનમાં ગણી નથી) ૧૫ સમાધિ કરનાર મુનિના મનમાં કલેશ થાય તથાપિ સમાધિ કરવી શક્ય રાખવી. સમાધિ કરવાથી નિવેદન પામવો નિઃસ્વનિઃસ્વાહ થઈને તેને છોડી દેવી નહિ, પરંતુ તેમાં પોતાનું સ્થિત રહેલું હોવાથી

કર્મીજ કરવી. ૧૬ ધૂળ, રાખોડી અને સૂકાં અડાયાં છાણાના ઢગલા પડ્યા હોય તેમાં જળ છાંટયું કે તરતજ તેના મૂર્તિ આદિ આકાર બની જતા નથી, પણ કાળ અને ક્રિયાની અપેક્ષા રહે છે, તેમ સમાધિ કરવા માંડ્યા પછી કાળક્રમવડે અવશ્ય ફળ થાય છે માટે તે અભ્યાસને પડયો મૂકવો નહિ. ૧૭ જેમ માટી, રાખ અને અડાયાં છાણાના બૂકા ઉપર બહુ દિવસ જળ છાંટ્યા કરીએ તો તે કાંઈક ચિકાસવાળાં થાય છે અને પછી તેના ક્રમવડે મૂર્ત્યાદિ આકાર ધીમે ધીમે કરી શકાય છે તેજ પ્રમાણે ચિત્ત પણ ઘણા સમય સુધી યોગમાં મગ્ન થઈ રહે ત્યારે તેને તત્વાકાર પમાડી શકાય એવું થાય છે. એ ઉપરથી એમ સમજવું કે, ઘણા કાળની સમાધિથી (ધ્યાન કરવાના અભ્યાસથી) ચિત્ત મૂર્તિ આદિ આકારને પમાડવાને યોગ્ય થાય છે. ૧૮ તેમ થાય એટલે પ્રથમ ઇન્દ્રિય સમૂહની ભાવના કરવી. પછી બીજાં અંગની અને અંતે મૂર્તિની ભાવના કરવી. સઘળી મૂર્તિ ઉપર ચિત્ત સ્થિર થાય એટલે તેમાંથી એક એક અંગને ક્રમવાર છોડતા જવું અને પછી રૂપરહિત ચિત્ત-માત્રની ભાવના કરવી. એ રીતે જે જે આલંબન ઉપર ચિત્ત સ્થિર થાય તે તે આલંબનને છોડીને, સીડીનાં પગથીયાં ઉપર ચઢવાની પેઠે, પછીના અંગનું આલંબન કરવું. સર્વ આકારનો વિરામ થાય ત્યારે મન અત્યંત શાંત થાય છે-નિર્વિકલ્પ થાય છે. તાત્પર્ય કે, વિતર્કસમાધિથી વિચાર-સમાધિમાં જવું અને વિચારસમાધિથી સાનંદસમાધિમાં જવું, સાનંદસમાધિથી સાર્થિભતસ-માધિમાં જવું, અને સાર્થિભતસમાધિના અંતમાં દૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. એવો ક્રમ યોગ-શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૧૯ હે ભારત ! દરેકજ યોગનેા અભ્યાસ કરીને બુદ્ધિ, મન અને પાંચે ઇન્દ્રિયો, એ સર્વને પૂર્વ કહેલા ધ્યાનમાર્ગમાં સ્થાપન કરવાથી (એટલે વિસ્થાપન લય કરવાથી) ચિત્ત પોતાની મેળેજ શાંત થઈ જાય છે. ૨૦ જે સુખ ચિત્તનેા રોધ કરનારા યોગીને સમાધિમાં પ્રાપ્ત થાય છે તે સુખ આ લોકમાં પરમ સુખવાળા સર્વાંગસંપન્ન સાર્વ-ભૌમ રાજાના પદથી મળતું નથી. તેમ પરલોકમાં-બ્રહ્માના લોકમાં પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. માટે યોગસાધન કરનારો પુરૂષ તેમાંથી પ્રાપ્ત થતા સુખવડે ધ્યાન કરવામાં પોતાની મેળેજ પ્રીતિ પામે છે (કાંઈને તેમાં આગ્રહ કરવાનું પ્રયોજન નથી) યોગીઓ એ પ્રમાણે યોગસાધન કરીને, દ્વૈતભાવરહિત થઈ દૈવલ્યપદને પામે છે. ૨૨

સુષ્ણેન તેન સંયુક્તો રંસ્યતે ધ્યાનકર્મણિ ।

ગચ્છન્તિ યોગિનો હોવં નિર્વાણં તન્નિરામયમ્ ॥૨૨॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां ध्यानयोगकथनं
नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

અધ્યાય ૨૩ મો-જપનું ફળ તથા તેના પ્રકારનું વર્ણન.

बुधिष्ठिर उवाच ॥ चातुराश्रम्यमुक्तं ते राजधर्मास्तथैव च ।

नानाश्रयाश्च बहव इतिहासाः पृथग्विधाः ॥ १ ॥

બુધિષ્ઠિર કહે છે કે:—હે પિતામહ ! તમે ત્યારે આશ્રમના ધર્મ કહ્યા, રાજધર્મ પણ કહ્યા તથા જૂદા જૂદા પ્રસંગને લાગુ પડતા જૂદા જૂદા ઇતિહાસ પણ કહ્યા. હે મહાશુદ્ધિ-વાળા ! મેં તમારી પાસેથી ધર્મયુક્ત કથાઓને પણ સાંભળી પરંતુ મને એક સંદેહ છે તે તમારે

કરવો જોઈએ. ૨ હે ભારત ! જપ કરનારાઓને શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે ? તે હું સાંભળવા ઇચ્છું છું. જપ કરનારાઓનું શું ફળ છે ? જપ કરનારા ક્યાં રહે છે ? ૩ જોનો જપ કરવો હોય તેનો વિધિ કેવો છે ? હે પાપરહિત ! તે સઘળું મને કહેવું ઘટે છે. જપક એટલે શું સમજવું ? જપક શબ્દવડે શું વેદાંતશાસ્ત્રનો વિચાર કરનારા સમજવા ! અથવા ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરનારા-યોગ સાધનારા સમજવા ? અથવા યજ્ઞક્રિયા કરનારા સમજવા ? ૪ જોને જપ કહે છે તે શું બ્રહ્મવત્તનો વિધિ છે ? જપ શું છે ? હું તમને સર્વજ્ઞ માનું છું માટે તમે એ સર્વ મને કહો. ૫ ભીષ્મ કહે છે કે:-આ વિષે આ એક પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. તે ઇતિહાસ યમ, કાળ અને બ્રહ્મણને પૂર્વે જે થયું હતું તે સંબંધી છે. ૬ મોક્ષશાસ્ત્રને જાણનારા મુનિઓએ સાંખ્યશાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્ર કહેલાં છે તે બેમાંથી “ સાંખ્ય ” નામે વેદાંતમાં તો જપનો ત્યાગ કહેલો છે; કેમ કે, વેદનાં સર્વ વચનનું બ્રહ્મમાં પર્યવસાન થાય છે, પણ ઉપાસનાના વિધિમાં થતું નથી. કારણ કે, તે શાંત એટલે નિવૃત્તિપ્રધાન છે અને ઉપાસનામાં માનસક્રિયા કહેલી છે માટે જો તે વચન ઉપાસનાપર હોય તો વેદાંતમાં શાંતત્વ ઘટે નહિ. તેથી વેદવાદ શાંત અને બ્રહ્મમાં પર્યવસાનવાળા છે તેથી તેમાં જપનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. ૭ સમાન દષ્ટિવાળા મુનિ જોને સાંખ્ય શાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્ર કહે છે, તે બન્ને માર્ગમાં જપની અપેક્ષા નથી અને છે પણ ખરી. સાંખ્યમાં “ તત્ત્વમસિ ” એ વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થવા માટે ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા મહાવાક્યનો જપ ઉપકારી થાય છે, માટે અપેક્ષા છે અને સાક્ષાત્કાર થયો એટલે જપની અપેક્ષા નથી. યોગમાં બ્રહ્મબંધનરૂપે પ્રભુવતો જપ ઉપકારી છે માટે જપની અપેક્ષા છે અને નિવૃત્તિરૂપ સમાધિમાં તે ઉપકારી નથી હે રાજન ! જે પ્રમાણે સાંભળ્યું છે તે પ્રમાણે હું તને આ જગ્યાએ જપનું કારણ કહું છું કે, બન્ને માર્ગમાં મનોનિગ્રહ અને હિન્દ્રયજન્ય એજ કારણ છે. અર્થાત્ સાંખ્ય કે, યોગમાં જપ કરવાનો હેતુ મનોનિગ્રહ અને હિન્દ્રયોનો જન્ય એજ છે. ૮ જોને સ્વર્ગાદિ કામનાને સિદ્ધ કરવી હોય તેણે જપ કરીને સત્ય પાળવું, અગ્નિની પરિચર્યા કરવી, એકાંત દેશમાં (સ્થળમાં) રહેવું તથા શુદ્ધ આહારાદિનું સેવન કરવું, ધ્યાન કરવું, વિષયમાં દોષ જોવા આદિ તપ કરવું, જીતેલી હિન્દ્રયોને તત્ત્વપ્રાપ્તિ થવાની યોગ્યતા કરવારૂપ દમગુણને ધારણ કરવો, ક્ષમા રાખવી, અસૂચા (પારકા ઉત્કર્ષને સહન ન કરવો તે) નો ત્યાગ કરવો, મિત્ર ભોજન કરવું. વિશેષે કરીને બંધન કરનારા વિષયો ઉપર જન્ય મેળવવા, થોડું ભાષણ કરવું અને નિગ્રહ કરેલા મનને સંક્ષેપરહિત કરવું, એ પ્રમાણે વર્તવું તેને કામનાવાળાને સ્વર્ગાદિ ફળ આપનારો “ જપયજ ” કહે છે. હવે નિવર્તક (જપ) યત્ન કહું તે સાંભળ. ૧૦, ૧૧ જે પ્રકારે જપ કરનારા બ્રહ્મચારીનાં કર્મની નિવૃત્તિ થાય તે પ્રકારે એટલે નિષ્કામપણે પૂર્વે કહેલાં સત્ય આદિને આચરવાં અને પાછળ કહેલાં સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ-વિતર્ક અને વિચાર સમાધિનાં બ્રહ્મબંધનરૂપ વ્યક્ત, સામંદ્ર અને સાસ્મિતના બ્રહ્મબંધનરૂપ અવ્યક્ત તથા શુદ્ધ ચિન્માત્ર એ અનાત્રય (નિરાલંબ) એવા નિવૃત્ત માર્ગને ગ્રહણ કરવો. ૧૨, ૧૩ નિવૃત્ત માર્ગની પ્રાપ્તિ થવાનો હેતુ આ પ્રમાણે છે:-પુરૂષ, દર્શના આસન ઉપર બેસીને, હાથમાં તથા મસ્તકપર દર્શ રાખીને અને ચારે બાજુ તથા મધ્યમાં પણ દર્શવડે વિંટાળીને રહેવું અને મનને બાહ્ય વિષયથી વેગળું કરવું તથા વિષયોનું ચિંતન કરવું નહિ. તાત્પર્ય કે, કદંબના ફૂલની કળી જોવા હૃદય પિંડમાંથી નીકળેલી

નાડીઓ દર્ભની પેઠે મૂળમાં જાડી અને અગ્રભાગ આગળ સૂક્ષ્મ છે તે અગ્રભાગ હૃદયપિંડને સ્પર્શ કરે છે તથા મૂળથી બ્રહ્માંડને પૂરીને રહેલી છે, તે નાડીઓ નીચે ગયેલી છે માટે આત્મપુરૂષને દર્ભ સમુદાય ઉપર ઝેડેલા કહેલો છે, આગળ પ્રસરેલી છે માટે લાથમાં દર્ભવાળો કહેલો છે, ઉપર પ્રસરેલી છે માટે મસ્તકપર દર્ભવાળો કહ્યો છે. ચારે બાજુ પ્રસરેલી છે માટે દર્ભથી વિંટાયેલો કહેલો છે, તે નાડીઓથી હૃદયપિંડમાં પણ દંકાયેલો છે માટે મધ્યમાં પણ દર્ભથી વિંટાયેલો કહ્યો છે. જેમ દીપક પોતાના પ્રકાશદ્વારા ઘડમાં વ્યાપ્ત છે, તેમ પુરૂષ પણ નાડીદ્વારા બ્રહ્માંડમાં વ્યાપ્ત છે. ૧૪ પુરૂષ મનને વિષયથી વેગળું કરવું તથા વિષયનું ચિંતન કરવું નહિ અને મનવડે જીવ તથા બ્રહ્મની સમાનતા કરીને મનને વિષેજ મનને લીન કરવું. ૧૫ એ રીતે જીવ બ્રહ્મની સમાનતાયુક્ત શુદ્ધિ રાખીને મનમાં એમ ભાવના કરવી કે, હું દેહ, તથા ઈન્દ્રિય આદિથી ભિન્ન અને શુદ્ધ બ્રહ્મ છું. એમ ધ્યાન કરતાં હિતકર એવી પ્રણવ ગાયત્ર્યાદિરૂપ સંહિતાનો જપ કરવો. એમ કરતાં ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઈચ્છામાં આવે તો તે જપનો ત્યાગ કરવો અને પછી સમાધિનિષ્ઠ થવું. ૧૬ સંહિતાનો જપ કરવાથી તે જપના અર્થથી તેને ધ્યાન (સમાધિ) ઉપજે છે કેમ કે, જપવડે તેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયેલું હોય છે અને તેણે તપવડે ઇન્દ્રિયોને જીતી હોય છે એવા અને જેનો દ્રૂપ નિવૃત્ત થયો છે તથા જે સર્વ પ્રાણીને અભય આપનાર છે એવા યોગી પુરૂષો જે બ્રહ્મપ્રાપ્તિના ઇચ્છા કરે છે, તેવીજ ઇચ્છાવાળો તે હોય છે. વળી તેને કાષ્ઠ વસ્તુ ઉપર પ્રીતિ નથી કે, મોહ નથી, તેને શીતોષ્ણાદિ કંઈ બાધ કરતાં નથી અને તે શોક કરતો નથી કે, આસક્તિ રાખતો નથી. તે કર્મ કરતો નથી કે, તેના કૃણભાગને ઇચ્છતો પણ નથી, “હું કર્તા છું” એમ અહંકારના યોગવડે કાષ્ઠ જગ્યાએ મનને સ્થાપન કરતો નથી; દ્રવ્યાદિ ગ્રહણ કરવામાં ઉદ્યોગી થતો નથી; કાષ્ઠનું અપમાન કરતો નથી, તે પોતાને અંગ્રાગ્ય એવી કાષ્ઠ ક્રિયા કરતો નથી. ૧૭-૧૯ જેણે ધ્યાનક્રિયાનેજ ઉત્તમ માનેલી છે તથા જે તેમાંજ ઉદ્યોગી રહે છે અને તેથી જેને ધ્યાન સિદ્ધ થયેલું છે; ધ્યાનદ્વારા તત્ત્વનિશ્ચય કરવાની જેની ઇચ્છા છે: જે ધ્યાનાદ્યંબનમાં સમાધિ (ચિત્તની એકાગ્રતા) ને ઉત્પાદન કરીને તેને પણ કમવડે તજી દે છે. ૨૦ એ પ્રમાણે જેણે સર્વ આદ્યંબનને તજી દીધાં છે એવો તે પુરૂષ એવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયા પછી નિર્બિંજ સમાધિમાં રહેલા યોગીના સુખને પામે છે. અભિમાદિ સિદ્ધિયો કે, જે યોગના કૃણ રૂપ છે તેમાં પણ તે ઇચ્છારહિત થઈને પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયાત્મક લિંગ શરીર કે, જે લોકાંતરમાં જવાનું સાધન છે તેને તજી દે છે, તે બ્રહ્મશરીરમાં પેસે છે-બ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૨૧ અથવા જે તે બ્રહ્મશરીરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા ન રાખતો હોય તો તે યોગી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઈવલ્યને કે બ્રહ્મલોકને પામે છે, પણ સંસારમાં જન્મ પામતો નથી. ૨૨ તે આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવાવડે બ્રહ્મભાવરૂપ આત્મતિક અમૃતનો સારી રીતે અનુભવ કરીને, નિષ્કામ થઈને તથા જરા-મરણરહિત થઈને વિશુદ્ધ આત્માને પામે છે. ૨૩

આત્મબુદ્ધ્યા સમાસ્થાય શાંતીભૂતો નિરામયઃ ।

અમૃતં ચિરજઃ શુદ્ધમાત્માનં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૨૩ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां जापकोपाख्यानं
नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

અધ્યાય ૨૪ મો-જપ કરનારને ફળ પ્રાપ્તિનું વર્ણન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ ગતીનામુક્તમા પ્રાપ્તિઃ કથિતા જાપકેષ્વિહ ॥

एकैवैवा गतिस्तेषामुक्त यान्त्यपरामपि ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-જપ કરનારાઓને યોગસિદ્ધિદ્વારા જરામરણરાહિત્ય, સ્વેચ્છા પ્રમાણે દેહત્યાગ, બ્રહ્મલોકમાં ગમન અને વિશુદ્ધ કૈવલ્ય પ્રાપ્ત થવારૂપ ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે તમે કહ્યું. તેઓને એવી એકજ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે કે, બીજી કોઈ પણ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે? ૧ બીજમ કહે છે કે:-હે રાજન્! હે વિઓ! હું તને જપ કરનારાઓની ગતિ કહું તે તું ધ્યાન દઇને સાંભળ. હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ! તે જેવી રીતે અનેક પ્રકારના નરકમાં જાય છે તે હું કહું છું. ૨ જપ કરનારો જે મનુષ્ય પૂર્વે જપ કરવાનું કહ્યું છે તે પ્રકારે જપ કરતો નથી પણ તેનો માત્ર એક દેશ કરે છે (એટલે જપનાં પૂરેપૂરાં અંગનું અનુ-ધ્યાન કરતો નથી) તે નરકમાં પડે છે. ૩ જે જપક શ્રદ્ધારહિત થઇને જપ કરે છે તથા તેમાં આનંદ પામતો નથી કે, પ્રસન્ન પણ થતો નથી તો તે જપ કરનારો નરકમાં પડે છે, એમાં સંશય નથી. ૪ જે પુરૂષો અહંકાર રાખીને જપ કરે છે તેઓ નરકમાં જાય છે. જે પુરૂષ જપ કરીને બીજાઓનું અપમાન કરે છે તે પણ નરકમાં પડે છે. ૫ જે પુરૂષ મોહને આધીન થઇને તથા ફળ વિષે અનુસંધાન રાખીને જપ કરે છે અને તે પુરૂષની પ્રીતિ જે જે ફળમાં હોય છે તે તે ફળને ભોગવવા યોગ્ય દેહને પામે છે. ૬ જે જપ કરનારો પુરૂષ અણ્ણિમાદિ ઐશ્વર્યની પ્રવ્રત્તિઓમાં પ્રીતિયુક્ત થાય છે તેની એ પ્રીતિજ નરક છે, તેમાંથી તે મુક્ત થતો નથી. ૭ જપ કરનારો, જે જે ઐશ્વર્યની વસ્તુઓમાં મોહિત થઇને તથા તે ઉપર પ્રીતિ રાખીને જપ કરે છે, તે તે વસ્તુઓમાંથી જેના ઉપર તેની પ્રીતિ યોગ્ય છે તે તે જગ્યાએ તે જપક જન્મ પામે છે. ૮ જે પુરૂષની બુદ્ધિ દુષ્ટ ભોગમાં આસક્ત છે, જેની બુદ્ધિ સ્થિર થયેલી નથી અને જેનું મન ચળ છે એવો પુરૂષ જપ કરીને ચળ ગતિને પામે છે અથવા નરકમાં પડે છે. ૯ જે નાદાન જપ કરનારની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ નથી તે મોહ પામે છે અને મોહવડે નરકમાં પડે છે તથા નરકમાં પડીને શોક કરે છે. ૧૦ જે જપક પુરૂષ “ ગમે તેમ થશે તોપણ હું જપ કરીશ ” એવા દહ આગ્રહ કરીને જપ કરે છે અર્થાત્ વૈરાગ્યવાન ન હોતા પણ બળાત્કારે ભોગનો ત્યાગ કરે છે, તે જપનાં અંગને સંપૂર્ણ કરી શકતો નથી કે, તેને જપનો સંયોગ થઈ શકતો પણ નથી એવો પુરૂષ નરકમાં પડે છે. ૧૧ યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-સ્વાભાવિક પર અને અવ્યક્ત બ્રહ્મરૂપ જે તત્ત્વ, તેમાં રહેલો જપક પુનઃ શરીરને શા કારણથી પામે છે? ૧૨ બીજમ કહે છે કે:- બુદ્ધિ કામાદિ દોષવડે વ્યાપ્ત થયેલી હોવાથી જપકને અનેક નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહ્યું છે, પણ જપકપાત્ર તો પ્રશસ્તજ છે, તેમાં જે દોષ ઉપજે છે તે દુષ્ટબુદ્ધિથી ઉપજે છે. (અને તેથી જપક પુનઃ શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે.) ૧૩

दुष्प्रज्ञानेन निरया बहवः समुदाहृताः ।

प्रशस्तं जापकत्वं च दोषाच्चेते तदात्मकाः ॥ ૧૩ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां जापकोपाख्यानं
नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ૨૪ ॥

અધ્યાય ૨૫ મો-જાપકોપાખ્યાન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ કૌદશં નિરયં યાતિ જાપકો વર્ણયસ્વ મે ।

કૌતૂહલં હિ રાજન્મે તદ્ભવાન્ વક્તુમર્હતિ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:-હે રાજન્ ! જપ કરનારે પુરૂષ કેવા પ્રકારના નરકને પામે છે તે મને કહો. જપરૂપ શુભ કર્મ કરનાર પણ અશુભ નરકને પામે; એ મને મોટું આશ્ચર્ય લાગે છે માટે તમારે તેનો ખુલાસો કરવો જોગ્ય છે. ૧ બીજમ કહે છે કે:-હે નિખાપ ! તું ધર્મના અંશથકી જન્મ પામ્યો છે અને સ્વભાવવંત પણ ધર્મિષ્ઠ છે, માટે ધર્મના મૂળરૂપ વેદ અને ધર્મના આશ્રયરૂપ પરમાત્મા, તે બન્નેથી યુક્ત એવું વચન સાવધાન થઇને સાંભળ. ૨ હે તાત ! મહા બુદ્ધિવાળા દેવાનાં સ્થાન કે, જે અનેક પ્રકારની આદૃતિવાળાં, અનેક પ્રકારનાં રૂપવાળાં અને અનેક પ્રકારના કૃણવાળાં છે. ૩ ઇચ્છામાં આવેલાં ગમન કરનારાં જે દિવ્ય વિમાન અને સલાઓ છે, જે અનેક પ્રકારનાં રમત-ગમનનાં સ્થાન છે, જે સુવર્ણની પદ્મિનીઓ (પદ્મયુક્ત સરોવરો) છે. ૪ જે ચારે લોકપાલનાં, શુક્રનાં, ગુરુરૂપિણીનાં, દેવાનાં, વિશ્વ-દેવાનાં, સાધ્યાદેવાનાં, અશ્વિનીપુત્રાનાં, રૂદ્રનાં, આદિત્યનાં, વસુદેવનાં અને બીજા દેવાનાં સ્થાન છે. હે રાજન્ ! તે સર્વ પરમાત્માનાં સ્થાન સાથે સરખાવતાં નરકતુલ્ય છે-માટે નરક છે. ૫, ૬ અર્થાત્ તે સર્વ પરબ્રહ્મના સ્થાનથી કનિષ્ઠ છે. પરમાત્માનું સ્થાન નાશ તથા ભયરહિત છે, નિમિત્તવિના ઉપજેલું એટલે સ્વભાવસિદ્ધ છે. અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ પાંચ કલેશથી રહિત છે, પ્રિયહેતુ અને અપ્રિયહેતુ એ બે હેતુઓથી મુક્ત છે, સત્ય, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણથી પણ મુક્ત છે, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, વાસના, કર્મ, વાયુ અને અવિદ્યા એ આઠ વર્ગને “ પુર્યષ્ટક ” કહે છે એ પુર્યષ્ટકથી પણ મુક્ત છે. વળી તે જ્ઞેય, જ્ઞાન અને જ્ઞાત એ ત્રિપુટીથી પણ મુક્ત છે, દૃષ્ટિ, શ્રુતિ, મતિ અને જ્ઞાન એ ચાર લક્ષણથી પણ તે મુક્ત છે, એજ દૃષ્ટિ આદિના વિષયરૂપ ચાર કારણોથી મુક્ત છે. ઇષ્ટ વિષય લાભથી ઉપજેલું સુખ, પ્રહર્ષ અને તે સુખના ભોગથી ઉપજેલો આનંદ એ બન્નેથી રહિત છે તથા અંતરનું દુઃખ, શોક અને બહારનું દુઃખ-ખેદ એ બન્નેથી પણ રહિત છે. ૮ કાળ કે, જે આદિ-અંતરહિત અખંડ દંડસમાન છે તે પણ જ્યાંથી ઉત્પત્તિ પામે છે; પણ તે કાળ કે, જેની ઉપાધિથી જન્ય વસ્તુ માત્ર ઉપજી છે તે પણ જ્યાં સમર્થ થતો નથી. હે રાજન્ ! તે કાળનો પણ જે પ્રભુ છે અને સ્વર્ગનો પણ જે ઈશ્વર છે તે પરમાત્માનું તે ધામ છે. ૯ જ્યારે પુરૂષ કેવળ આત્મરૂપને પામે છે ત્યારે તેને તે ધામની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાં જઈને તે પુરૂષ શોક કરતો નથી. પરમસ્થાન એવું છે અને તે વિના જે બીજાં કહ્યાં તે સર્વ નરકતુલ્ય છે, ૧૦ એ સર્વ નરકાના સમાન છે તે મેં તને કહ્યાં. પરમાત્માના ઉત્તમ સ્થાનની અપેક્ષાએ દેવાદિનાં સર્વ સ્થાનને નરકતુલ્ય કહેલાં છે. ૧૧

एते ते निरयाः प्रोक्ताः सर्व एव यथातथम् ।

तस्य स्थानधरम्येह सर्वे निरयसंज्ञिताः ॥ ૧૧ ॥

इति श्री महाभारत शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गृर्जरभाषायां जापकोपाख्याने पंचविंशोऽध्यायः ॥ ૨૫ ॥

અધ્યાય ૨૬ મો-ભપકોપાખ્યાન-રાજ અને બ્રાહ્મણનો સંવાદ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ કાલમૃત્યુયમાનાં તે દક્ષાકોર્ત્ત્વિજ્ઞાનસ્ય ચ ।

વિવાદો વ્યાહૃતઃ પૂર્વં તદ્ભવાન્વક્તુમર્હતિ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-કાળ,* મૃત્યુ, ૧ યમ, ૨ ઈશ્વાકુરાજ અને બ્રાહ્મણ એઓનો જે સંવાદ પૂર્વે તપ કર્યો હતો તે હવે તમારે મને કહેવો જોઈએ. ૧ બ્રાહ્મ કહે છે કે:-આ જગ્યાએ હું સૂર્યનો પુત્ર ઇક્ષ્વાકુ અને બ્રાહ્મણ એઓના વૃતાંતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તને કહું છું. ૨ વળી કાળ અને મૃત્યુનો વૃતાંત પણ સાંભળ. તેઓનો સંવાદ જે રીતે અને જે સ્થાનમાં થયો છે, તે પણ હું તને કહું છું કાષ્ઠ એક “ પૈપ્પલાદિ ” નામે કૌશિક ગોત્રનો બ્રાહ્મણ હતો. તે જપ કરનારો, ધર્માચરણવાળો, મોટા યશવાળો, હૃદયાદિ પડંગ અથવા વેદનાં છ અંગને જાણનારો અને મોટી બુદ્ધિવાળો હતો. ૪ તેને વેદનાં છ અંગને વિશે પ્રત્યક્ષ તત્ત્વદર્શનાત્મક વિજ્ઞાન થયું હતું. તે વેદને સંપૂર્ણ જાણતો હતો તથા હિમાલયના મૂળમાં રહેતો હતો. ૫ તે નિયમપૂર્વક વર્તન કરીને નિરંતર સંહિતાનો જપ કરતો હતો એ રીતે તે, બ્રાહ્મણને યોગ્ય ઉત્તમ તપ કરતો હતો. એવા રીતે નિયમ પાળતાં એક, હજાર વર્ષ વીતી ગયાં. ૬ ત્યારે (હજાર વર્ષને આંતે) સાવિત્રીદેવીએ દર્શન આપીને તેને કહ્યું કે હે બ્રાહ્મણ ! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન છું આ પ્રમાણે સાવિત્રી દેવીએ કહ્યું તે વખતે તે બ્રાહ્મણ સંહિતાનું આવર્તન કરતો હતો તેથી મૌન રાખીને દેવી પ્રત્યે કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ. ૭ ત્યારે તે વેદની માતા સાવિત્રી દેવી વિશેષ પ્રસન્ન થઈ અને તેના ઉપર કૃપા કરીને તેના જપની પ્રશંસા કરી. ૮ પછી જ્યારે સંહિતાનો પાઠ સમાપ્ત થયો ત્યારે તે ધર્માત્મા બ્રાહ્મણે ઉભા થઈને દેવીનાં ચરણમાં મસ્તક મૂકીને પ્રણામ કર્યા તથા તે ધર્માત્મા આવું વચન બોલ્યો કે,-હે દેવિ ! તું મહારાપર પ્રસન્ન થઈ છે તેથી મને બહુ આનંદ થાય છે તથા મને તે દર્શન આપ્યું તેથી મહારાપર મોટી કૃપા કરી છે; જો તું મહારા ઉપર પ્રસન્નજ હોય તો “ સંહિતાનો જપ કરવામાં મહારે મન રમ્યા કરે ” એવું વરદાન આપ. ૯, ૧૦ સાવિત્રી કહે છે કે: હે વિપ્રિર્ષિ ! હે જપ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તું મહારી પાસે શું માગે છે ? તથા હું ત્યાં કયું ઇષ્ટ સંપાદન કરું ? તે તું મને કહે, તું જે જે ઇચ્છીશ તે તે તને પ્રાપ્ત થશે. ૧૧ દેવીનું એવું વચન સાંભળીને ધર્મને જાણનારા બ્રાહ્મણે કહ્યું કે,-સંહિતાનો જપ કરવાની મહારી ઇચ્છા કરી કરીને વૃદ્ધિ પામો એજ મહારે ઇષ્ટ છે. હે શુભે ! મહારા મનની એકાગ્રતા દરરોજ વૃદ્ધિ પામો. તે સાંભળીને દેવીએ મધુર વચનથી કહ્યું કે,-તે સર્વ ત્હારી ઇચ્છા પ્રમાણે થશે. ૧૨, ૧૩ વળી દેવીએ તેનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી બીજું પણ કહ્યું કે,-જપ કરનારા ઘણાક બ્રાહ્મણો જે નરકમાં ગયા છે તે નરકમાં તું જવાનો નથી (અર્થાત્ સ્વર્ગાદિ તુલ્ય ભોગ તને પ્રાપ્ત નહિ થાય.) પણ સ્વભાવસિદ્ધ અને પ્રશંસાને પાત્ર એવા બ્રહ્મસ્થાનને પામીશ. વળી તે આ સ્થળમાં મહારી પ્રાર્થના કરી છે તેથી હું ત્હાગ અર્થે તે બ્રહ્મલોકને સિદ્ધ કરું છું માટે તું એકાગ્રચિત્તે નિયમ પ્રમાણે જપ કર, હવે ત્હારી પાસે ધર્મ આવશે તથા તેજ પ્રમાણે કાળ, મૃત્યુ અને યમ, એ સર્વ પણ ત્હારા મુખીયમાં આવશે અને આ સ્થળમાં ત્હારો તથા તેઓનો ધર્મ પ્ર-

* આયુષ્યનું પરિમાણ કરનારો દેવ. ૧ પ્રાણનો વિયોગ કરનારો દેવ. ૨ પુણ્ય-પાપનું ફળ આપનારો દેવ.

માણે વિવાદ થશે. (ભીષ્મ કહે છે કે) એ પ્રમાણે કહીને ભગવતી સાવિત્રીદેવી પોતાના સ્થાનમાં ગયાં. ૧૪,૧૭. અને બ્રાહ્મણ પણ સદૈવ દમનશીલ થઇને ક્રોધને છૂટીને, સત્ય પ્રતિજ્ઞાયુક્ત થઇને અને અસૂયાનો ત્યાગ કરીને જપ કરવા લાગ્યો. એ રીતે જપ કરતાં દેવનાં સો વર્ષ* વીતી ગયાં. ૧૮ સો વર્ષ પછી તે શુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણનો નિયમ જ્યારે સમાપ્ત થયો ત્યારે પ્રસન્ન થયેલા ધર્મે બ્રાહ્મણને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યું. ૧૯ ધર્મ કહે છે કે,—હે બ્રાહ્મણ ! આ હું ધર્મ, તને મળવાને આવ્યો છું તેને તું જો અને તને જપનું જે ફળ પ્રાપ્ત થયું છે તે હું કહું તે સાંભળ. ૨૦ હે સાધા ! તે દેવલોક અને મનુષ્ય લોક ઉપર જપ મેળવ્યો છે, તું સર્વ દેવોનાં સ્થાનનું ઉચ્છેદન કરીને તેની પેલીપાર જઈશ. ૨૧ હે મુનિ ! હવે તું પ્રાણુત્યાગ કર અને ત્હારી ઇચ્છામાં આવે તે લોકમાં જા. તું પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરીને તે લોકને પામીશ. ૨૨ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,—હે ધર્મ ! તમેજી કહેલા લોકની સાથે મ્હારે શું પ્રયોજન છે ? માટે તમે તમારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જાઓ. હે વિભો ! જેમાં ધણા દુઃખથી મિશ્ર એવું સુખ છે એવા નવા દેહને હું ધારણ કરવા ઇચ્છતો નથી કેમ કે, હું જપક છું. ૨૩ ધર્મ કહે છે કે,—હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! ત્હારે આ શરીરને અવશ્ય તજવું પડશે માટે તું સ્વર્ગમાં જા અથવા હે અનધ ! તને બીજા શાના ઉપર રૂચિ છે ? તે કહે. ૨૪ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,—હે વિભો ! આત્માને તજીને અનાત્મ એવા સ્વર્ગવાસ ઉપર મને રૂચિ નથી. હે ધર્મ ! તમે જાઓ; આત્માવિના સ્વર્ગમાં જવાની મને શ્રદ્ધા નથી. ૨૫ ધર્મ કહે છે કે,—તું દેહ ઉપર મનને રાખીશ નહિ, પણ દેહને તજીને સુખી થા. તું દુઃખરહિત લોકમાં જા કે, જ્યાં જઈને તને શોક થવાનો નથી. ૨૬ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,—હે મહાભાગ ! હું જપ કરીનેજ આનંદ પામું છું. મને સનાતન લોકની પ્રાપ્તિ થાય તો તેનું પણ મ્હારે કંઈ પ્રયોજન નથી. હે વિભો ! દેહસાથે તમે મને સ્વર્ગમાં જવાનું કહો તોપણ મ્હારે જવું નથી. ૨૭ ધર્મ કહે છે કે,—હે દ્વિજ ! જો તું શરીરનો ત્યાગ કરવાને ઇચ્છતો નથી તો આ કાળ, મૃત્યુ અને યમ ત્હારી પાસે આવેલા છે. તેઓને જો. ૨૮ ભીષ્મ કહે છે કે,—હવે યમ કાળ અને મૃત્યુ એ ત્રણે મહાભાગ બ્રાહ્મણની પાસે જઈને કહેવા લાગ્યા. ૨૯ યમ કહે છે કે,—હું યમ, ત્હારી પાસે આવીને તને કહું છું કે, તેં સારી રીતે આચરેલા આ તપ તથા મુચરિત્રની ફળ પ્રાપ્તિ મોટી છે, અર્થાત્ તેનું તને મોટું ફળ મળશે. ૩૦ કાળ કહે છે કે,—હું કાળ, ત્હારી પાસે આવીને કહું છું કે, તેં જે જપ કર્યો છે તેનું જોઈએ તેવું યોગ્ય સર્વોત્તમ ફળ તને પ્રાપ્ત થયું છે, હવે ત્હારે સ્વર્ગમાં જવાનો સમય આવ્યો છે. ૩૧ મૃત્યુ કહે છે કે,—હે ધર્મજ ! મને તું મુર્તિમાન મૃત્યુ જણજે. હે વિષ્ણુ ! હું કાળની આજ્ઞાથી આજ તને અહીંથી લઈ જવાને પોતાની મેજે આવ્યો છું. ૩૨ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,—હે સૂર્યપુત્ર યમ ! હે મહાત્મા કાળ ! હે મૃત્યો ! હે ધર્મ ! તમે જાણે પધાર્યા ! આપની હું શી સેવા ઉઠાવું ? ૩૩ ભીષ્મ કહે છે કે,—પછી તે સ્થળમાં એક મળેલા દેવાને અર્ધ* તથા પાદ આપીને, બ્રાહ્મણ પરમ પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો કે,—હું ત્હારી શક્તિ પ્રમાણે આપની કેવી આજ્ઞા સંપાદન કરું ? તે કહો. ૩૪ હે વિભો ! (તે બ્રાહ્મણ એમ કહેતો હતો તેવામાં) તીર્થયાત્રા કરવા નીકળેલો ઇક્ષ્વાકુ રાજા, જ્યાં આગળ તે સર્વ

* આપણી ગણતરીથી જે બાર માસનું વર્ષ છે તેના છ માસ દિવસના અને છ માસ રાત્રિના મળી આપણું એક વર્ષ તે દેવાનો એક દિવસ થાય છે.

એકઠા મળેલા હતા ત્યાં આવી ચઢ્યો. ૩૫ તે રાજર્ષિએ સર્વને ત્યાં જોઇને અને તેઓનું પૂજન કરીને પ્રણામ કર્યો અને પછી તે સર્વને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. ૩૬ બ્રાહ્મણે પણ રાજાને પાછ, અર્ધ્ય અને આસન આપીને તથા કુશળ સમાચાર પૂછીને કહ્યું કે,—હે મહારાજ ! તમે ભલે પધાર્યા ! આ સ્થળમાંથી જે વસ્તુની તમને ઇચ્છા હોય તે મને કહો. હું મ્હારી શક્તિ પ્રમાણે આપની કપી આજ્ઞાને સંપાદન કરું ? તે મને કહો. ૩૭,૩૮ રાજા કહે છે કે,—હું રાજા છું અને તું બ્રાહ્મણ છે. જો તમે યજ્ઞન—યાજ્ઞન, અધ્યયન—અધ્યાપન અને દાન—પ્રતિગ્રહ એ છ કર્મમાં સ્થિતિવાળા હો તો તેમાં પ્રતિગ્રહ કરવાનો તમારો ધર્મ છે, માટે હું સુવર્ણ તથા રત્ન આદિ કાંઇક દ્રવ્ય તમને આપું; તેથી તમે જે ઇચ્છા હોય તે મને કહો. ૩૯ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,—હે રાજા ! બ્રાહ્મણ એ પ્રકારના છે અને ધર્મ પણ એ પ્રકારનો છે. કેટલાક બ્રાહ્મણ તથા તેઓનો ધર્મ પ્રવૃત્તિયુક્ત હોય છે અને કેટલાક બ્રાહ્મણ તથા તેઓનો ધર્મ નિવૃત્તિયુક્ત હોય છે. હું પ્રતિગ્રહ કરવાથી નિવૃત્તિ પામેલો છું. ૪૦ હે નરાધિપ ! જે બ્રાહ્મણો પ્રવૃત્તિવાળા છે તેઓને દાન આપો કેમ કે, હું તો દાન ગ્રહણ કરતો નથી માટે તમે કહો કે, તમને શું ઇષ્ટ છે ? તથા હું તમને શું આપું ? હે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તમે મને કહો કે, હું તપવડે તમારો કયો અર્થ સિદ્ધ કરું ? ૪૧ રાજા કહે છે કે,—હું ક્ષત્રિય છું તેથી “ આપ ” એનું વચન તો કાંઈ જગ્યોએ જણતોજ નથી; હે દિગ્શ્રેષ્ઠ ! અમે “ યુદ્ધ આપ ” એ પ્રકારે બોલનારા છીએ. ૪૨ બ્રાહ્મણ કહે છે કે—તમે પોતાના ધર્મવડે સંતોષ પામેલા છો તેજ પ્રમાણે હે રાજા ! અમે પણ અમારા ધર્મવડે સંતોષ પામેલા છીએ. હવે આપણુ એમાં કાંઈ અંતર રહ્યું નથી, માટે જેવી તમારી ઇચ્છા હોય તેમ કરો. ૪૩ રાજા કહે છે કે—હે દિગ્ ! તમે પ્રથમ કહ્યું હતું કે, મ્હારી શક્તિ પ્રમાણે હું આપીશ. તેથી હું તમારી પાસે માગું છું કે, તમે આ જપનું સઘળું ફળ મને આપો. ૪૪ બ્રાહ્મણ કહે છે કે—તમે કહ્યું હતું કે મ્હારી વાણી સદૈવ યુદ્ધનીજ યાચના કરે છે; હવે યુદ્ધ તો મ્હારી સાથે જનવાનું નથી ત્યારે શામાટે યાચના કરો છો ? ૪૫ રાજા કહે છે કે—બ્રાહ્મણોનું હથિઆર વાણી છે અને ક્ષત્રિયોનું હથિઆર બાહુ છે. હે વિપ્ર ! માટે હું તમારી સાથે આ તીવ્ર વાણીયુદ્ધ માગું છું. ૪૬ બ્રાહ્મણ કહે છે કે, જો એમજ હોય તો અઘાપિ પણ મ્હારી તેજ પ્રતિજ્ઞા છે કે, કહો મ્હારી શક્તિ પ્રમાણે હું તમને શું આપું ? હે રાજેન્દ્ર ! બોલો, વાર લગાડશો નહિ. મ્હારી પાસે હશે તો હું તે તમને તત્કાળ આપીશ. ૪૭ રાજા કહે છે કે,—જો તમે મને આપવાની ઇચ્છાવાળા હો તો સંહિતાનો જપ કરતાં જે પૂરેપૂરાં સો વર્ષ સુધી જપ કર્યો છે અને તેનું ફળ જે પ્રાપ્ત થયું છે, તે મને આપો. ૪૮ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,—બહુ સાડ, મેં જે જપ કર્યો છે તેનું પરમ અર્ધ ફળ તમે તત્કાળ ગ્રહણ કરો; વિચાર કરવા રહેશો નહિ. હે રાજા ! તે ફળ તમને પ્રાપ્ત થાઓ. ૪૯ અથવા હે રાજા ! જો તમે સંપૂર્ણ ફળને ઇચ્છતા હો તો તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે મ્હારા કરેલા જપનું સઘળું ફળ તમને પ્રાપ્ત થાઓ. ૫૦ રાજા કહે છે કે,—મ્હારે સઘળું ફળ નથી જોઇતું; તમારું કલ્યાણ થાઓ. હવે હું જાઉં છું. પણ મેં જે જપનું ફળ તમારી પાસે માગ્યું હતું તેનું શું ફળ છે ? તે મને કહો. ૫૧ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,—હું તેની ફળપ્રાપ્તિને જણતો નથી પણ જે મેં જપ કર્યો છે તે તમને મેં આપ્યો છે અને ને વાતના આ કાળ, ધર્મ, યમ અને મૃત્યુ સાક્ષીઓ છે. ૫૨. રાજા

કહે છે કે, -જે જપથી કરેલા ધર્મનું ફળ જાણવામાં આવે નહિ તો તે મને શો ઉપકાર કરશે ? જે તમે જપવડે કરેલા ધર્મનું ફળ મને કહેતા નથી તો તે ફળ આ બ્રાહ્મણને (તમને)જ પુનઃ પ્રાપ્ત થાઓ; નિશ્ચય, હું તેની ઇચ્છા કરતો નથી. ૫૩ બ્રાહ્મણ કહે છે કે, -હું એકવાર જે બોલ્યો તેથી વિપરીત બીજા વાક્યનો અંગીકાર કરતો નથી. એ ફળ મેં તમને આપ્યું તે આપ્યુંજ. હે રાજર્ષિ ! તમારું અને મ્હારું, બન્નેનું વાક્યજ આ જગ્યાએ પ્રમાણભૂત છે. ૫૫ મેં જપ કરતાં પૂર્વે ડાઘ વખત ફળની ઇચ્છા કરી નથી, તેથી હે રાજશાહ્નલ ! હું જપના ફળને શી રીતે જાણી શકું ? ૫૫ તમે કહ્યું કે “આપ” અને મેં કહ્યું કે “ હું આપું. ” માટે હવે હું મ્હારી વાણીને દૂષણ પમાડીશ નહિ; તમે પણ સત્યનુંજ રક્ષણ કરો અને સ્થિર થાઓ. ૫૬ હે રાજન ! આમ કહું છું છતાં જે તમે મ્હારું વચન માનશો નહિ તો મિથ્યા આચરણ કરવાવડે તમને મોટો અધર્મ પ્રાપ્ત થશે. ૫૭ હે શત્રુને દમન કરનાર ! તમારે મિથ્યા વચન બોલવું યોગ્ય નથી તેમજ હું પણ જે વચન બોલ્યો છું તે વચનને મિથ્યા કરવાને શક્તિમાન નથી. ૫૮ હું પ્રથમજ વગર વિચારે “ આપું છું ” એ પ્રકારે બોલી ગયો છું. તેથી જે તમે સત્ય પાળતા હો તો વિચાર કર્યા વિનાજ તેને ગ્રહણ કરો. ૫૯ હે રાજન ! આ જગ્યાએ તમે આવીને મ્હારી પાસે જપનું ફળ માગ્યું, તે મેં તમને આપ્યું, માટે હવે ગ્રહણ કરો અને સત્યમાં સ્થિર થાઓ. ૬૦ જે મિથ્યા વચન બોલે છે તેને આ લોકમાં કે, પરલોકમાં સુખ મળતું નથી તે પોતાના પૂર્વજને તારી શકતો નથી તો પછી ચનારી સંતતિને તો શાનોજ તારી શકે. ? ૬૧ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! જે પ્રકારે સત્ય આ લોકમાં તથા પરલોકમાં તારી શકે છે તે પ્રકારે યજ્ઞ, ફળ, દાન અને નિયમો તારી શકતાં નથી. ૬૨ તમે જેટલાં તપ કર્યા હશે તથા હવે પછી કરશો, તેવાં તેવાં સેંકડો કે, લાખો તપ એકઠાં કરો તોપણ તે સત્યના કરતાં અધિક થવાનાં નથી. ૬૩ સત્યજ એકાક્ષર બ્રહ્મ છે, સત્યજ એકાક્ષર તપ છે, સત્યજ એકાક્ષર યજ્ઞ છે અને સત્યજ એકાક્ષર વિદ્યા છે. ” સત્યજ વેદમાં ગત્રત છે. સત્યમાંજ પરમ ફળ રહ્યું છે, સત્યથીજ ધર્મ અને ઇન્દ્રિય દમન પણ થાય છે અને સત્યમાં સર્વ કાંઈ રહેલું છે. ૬૫ સત્યજ વેદ અને વેદાંગ છે, વિદ્યા અને વિધિ છે, સત્યજ વ્રતચર્યા છે અને સત્યજ ઝંકાર છે. ૬૬ સત્યજ પ્રાણીઓને જન્મ આપનાર છે. સત્યજ સંતતિ છે, સત્યવડે વાયુ વાય છે તથા સત્યવડે સૂર્ય તપે છે. ૬૭ સત્યવડે અગ્નિ બળે છે, સત્યમાંજ સ્વર્ગ રહેલું છે અને યજ્ઞ, તપ, વેદ, સ્તોત્ર, મંત્ર અને સરસ્વતી એ સર્વ સત્યમાંજ છે. ૧૮ અમે સાંભળ્યું છે કે, એક વખત સત્ય અને ધર્મ એ બેને ત્રાજવામાં મૂકી અને બન્નેમાં અધિક થું છે ? તે બેવાની ઇચ્છાથી તેને તોળી ગંતતાં, જે તરફ સત્ય હતું તે પાસું વધારે નમ્યું હતું. ૬૯ ત્યાં ધર્મ છે ત્યાં સત્ય છે અને સર્વ કાંઈ સત્યવડેજ ગ્રહિ પામે છે. હે રાજન ! એમ છતાં પણ તમે શામાટે અસત્ય કર્મ કરવાને ઇચ્છો છો ? ૭૦ હે રાજન ! તમે સત્યમાં સ્થિર ભાવ કરો અને અસત્ય આચરશો નહિ. “ આપો ” એવા શુભ સત્ય વચનને અસત્ય શા માટે કરો છો ? ૭૧ હે રાજન ! જે તમે મેં આપેલાં ફળને ગ્રહણ કરશો નહિ તો ધર્મથી બ્રહ્મ થઇને સર્વ લોકમાં રખડતું પડશે. ૭૨ હે રાજન ! જે પુરુષ “ આપીશ ” એમ કહીને આપતો નથી અને જે પુરુષ માગ્યા પછી લેતો નથી, એ બન્ને જથ્થે અસત્યવાદી થાય છે, તે તમારાથી મિથ્યા ગ્રહ શકે એમ નથી. ૭૩ રાજ કહે છે

કે,—હે બ્રાહ્મણ ! યુદ્ધ કરવું અને રક્ષણ કરવું એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે એમાં સંશય નથી અને દાન આપવું એ પણ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે. ત્યારે હું તમારી પાસેથી દાન કેમ લેઈ શકું ? ૭૪ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,—હે રાજન ! મેં તમને દાન લેવાને લલચાવ્યા નથી કે, હું તમારા ઘેર આપવા આવ્યો નથી પણ અહીં આવીને દાન માગ્યા પછી તમે તે શામાટે લેતા નથી ? ૭૫ ધર્મ કહે છે કે,—તમે વિવાદ કરશો નહિ, કેમકે, હું ધર્મ તેનું નિરાકરણ કરવાને અહીં આવેલો છું એમ જાણો. બ્રાહ્મણને દાનનું ફળ મળે અને રાજાને સત્યનું ફળ મળે એ યુક્ત છે. ૭૬ સ્વર્ગ નકહે છે કે,—હે રાજેન્દ્ર ! મને તું પોતાની મેળે આવેલું મૂર્તિમાન સ્વર્ગ જાણજો. તમે વિવાદ કરશો નહિ કેમ કે, તમને બન્નેને સમાન ફળની પ્રાપ્તિ થશે. ૭૭ રાજા કહે છે કે,—મ્હારે સ્વર્ગનું કામ નથી માટે હે સ્વર્ગ ! તું જેમ આવ્યું તેમ જા. જો આ બ્રાહ્મણને સ્વર્ગમાં જવાની ઇચ્છા હોય તો મેં કરેલા તપના ફળને તે લે. ૭૮ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,—મેં બાળકપણમાં અજ્ઞાનતાથી કદાચિત કોઈના આગળ હાથ ધર્યો હોય તો તેને હું જાણતો નથી; પણ હમણાં તો સંહિતાનો જપ કરીને નિવૃત્તિ લક્ષણવાળા ધર્મની ઉપાસના કરું છું. ૭૯ હે રાજન ! તમે ઘણા કાળથી નિવૃત્ત થયેલા મને શા માટે લોભાવો છો ? હું જેટલું મ્હારું છે તેટલાવડેજ કાર્ય કરી લઈશ, પણ હે નૃપ ! હું તમારાથી ફળની ઇચ્છા કરતો નથી. ૮૦ કેમ કે, તપ અને સ્વાધ્યાય કરવાના સ્વભાવવાળો હું પ્રતિગ્રહ કરવાથી વિરામ પામેલો છું. રાજા કહે છે કે,—હે વિપ્ર ! જો તમે જપના ઉત્તમ ફળનો ત્યાગ કર્યો હોય, તો આપણ બંનેનું ફળ એકત્ર થઈને આપણને મળે તેમ થાઓ, એવી મ્હારી ઇચ્છા છે. ૮૧ હે વિપ્ર ! જો તમે બ્રાહ્મણોએ પ્રતિગ્રહ કર્યો અને રાજવંશીઓએ દાન કરવું એવો ધર્મ સાંભળ્યો હોય તો આપણ બન્નેને તે ફળ એકઠું મળે અથવા આપણ બન્નેને તે ફળનો એકત્ર ભોગ મળે, તેમ ન થતાં મ્હારા ફળને માન્ય કરો. જો તમારી મ્હારા ઉપર કૃપા હોય તો મ્હારા કરેલા ધર્મનો તમે અંગીકાર કરો. ૮૨, ૮૩ બીષ્મ કહે છે કે,—પછી વિદ્રુત વેપવાળા બે પુરૂષ ત્યાં આવીને ઉભા રહ્યા, તેઓનાં વસ્ત્ર મલિન હતા તથા તેઓએ એક બીજાને ઝાડ્યા હતા. તેઓ ત્યાં આવીને સામસામી બોલવા લાગ્યા. ૮૪ એક બોલ્યો કે,—હું ત્હારી પાસે કાંઈ માગતો નથી. ત્યારે બીજો બોલ્યો કે,—તું મ્હારી પાસે માગે છે—મ્હારે ત્હારું દેવું છે. આપણ બન્નેને એજ તકરાર છે અને અહીં આ રાજા છે તે આપણો ન્યાય કરશે. ૮૫ પહેલો બોલ્યો કે,—હું સાચું કહું છું કે, ત્હારી પાસે મ્હારું કાંઈ લોગું નથી. બીજો બોલ્યો કે,—તું જૂઠું બોલે છે, હું ત્હારા ઋણને ધારણ કરું છું. ૮૬ એમ બોલતાં બોલતાં તે બન્ને જણ અત્યંત તપી ગયા અને રાજાને કહેવા લાગ્યા કે,—અમે બે જે પ્રકારે નિર્દિત થઈએ નહિ તે પ્રકારે તપાસ કરો. ૮૭ વિરૂપ કહે છે કે,—હે નરમાં વ્યાઘ્ર જેવા મહીપતિ ! એક ગોપ્રદાનના ફળનું મ્હારે વિકૃતનું દેવું છે. તે હું તેને આપું છું પણ તે વિકૃત લેતો નથી. ૮૮ વિકૃત કહે છે કે,—હે નરાધિપ ! વિરૂપની પાસે મ્હારું કાંઈ નથી. હે રાજન ! એનું બોલવું સત્યના સરખું બાસે છે ખરું, પણ સત્ય નથી. તે તમારા આગળ મિથ્યા બોલે છે. ૮૯ રાજા કહે છે કે,—હે વિરૂપ ! આ વિકૃતનું ત્હારી પાસે શું છે ? તે મને કહે. હું

+ બ્રાહ્મણના તપના પ્રભાવથી છતાંયહું સ્વર્ગ પણ ત્યાં આવ્યું છે. * તે બન્ને જણ કામ અને કોષ હતા, જે પૈકી એકનું નામ “વિરૂપ” અને બીજાનું નામ “વિકૃત” હતું.

સ્થારી વાતને સાંભળીને જેમ કરવું મ્હારા મનમાં યોગ્ય લાગશે તેમ કરીશ. ૯૦ વિરૂપ કહે છે કે,-હે રાજન્ ! હે રાજર્ષિ ! હે નરાધિપ ! આ વિકૃતનું જે કાંઈ મ્હારી પાસે છે તે હું સધળું તમને કહું છું. તે તમે ધ્યાન રાખીને સાંભળો. ૯૧ આ વિકૃતે પૂર્વે ધર્મની પ્રાપ્તિ થવા માટે તપ અને સ્વાધ્યાયનું પરિશીલન કરનાર એક બ્રાહ્મણને એક ઉત્તમ ગાયનું દાન કર્યું. ૯૨ મેં તે ગોદાનનું કૃણ વિકૃતની પાસે જઈને માગ્યું અને વિકૃતે પણ શુદ્ધ અંતઃકરણવડે મને આપ્યું. ૯૩ પછી મેં મ્હારી પોતાની શુદ્ધિ થવા માટે એક સુકૃત કર્મ કર્યું. તે એવું કે, મેં વાહરડાંવાળા અને ધણું દુધ દેનારી બે કપિલા ગાયો ખરીદ કરી. ૯૪ અને હે રાજન્ ! તે મેં ઉચ્ચ વૃત્તિવાળા બ્રાહ્મણને વિધિપૂર્વક તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક સમર્પણ કરી. ૯૫ હે પ્રભો ! હવે હું તે બે ગાયોનું કૃણ લઈને આ વિકૃતને, તેણે આપેલાથી બમણું કૃણ આપું છું પરંતુ વિકૃત લેતો નથી. હું પુરૂષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા રાજન્ ! એ પ્રમાણે અમારો વિવાદ છે. તેમાં કોણુ શુદ્ધ છે ? અને કોણુ દોષવાળો છે ? તેનો તમે ન્યાય કરો. ૯૬ હે નૃપ ! આ પ્રકારે વિવાદ કરતા કરતા અમે તમારી પાસે આવ્યા છીએ, માટે તમને ઘટે તો ધર્મ કરો કે, અધર્મ કરો; પણ અમારા વાદનો નિર્ણય કરીને અમારું સમાધાન કરો. ૯૭ જે રીતે વિકૃતે મને દાન આપ્યું છે તે રીતે જો તે મ્હારી પાસેથી લેવા ખુશી ન હોય તો તમે સ્થિર થઈને અમને જેમ માર્ગ બતાવશો તેમ અમે કરીશું. ૯૮ રાજ કહે છે કે,-હે વિકૃત ! વિરૂપ ત્હાં દેવું તને પાછું આપે છે તે તું હવે કેમ લેતો નથી ? જે રીતે તેણે તને આપવાનું કબ્જા કરેલું છે તે રીતે તું જલદી ગ્રહણ કર. ૯૯ વિકૃત કહે છે કે,-મેં વિરૂપને કહ્યું કે,-“ હું આપું છું ” અને તેણે કહ્યું કે “ હું લઉં છું ” એ પ્રમાણે મેં આપ્યું અને તેણે લીધું. હવે તેની પાસે ત્હાં કાંઈ લેણું નથી માટે તેની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જાય. ૧૦૦ રાજ કહે છે કે,-વિરૂપ તને આપે છે પરંતુ તું લેતો નથી એ મને બહુ વિપમ જણાય છે. મ્હારા મત પ્રમાણે તું દાંડ પામવાને યોગ્ય છે એમાં સંશય નથી. ૧૦૧ વિકૃત કહે છે કે,-હે રાજર્ષિ ! મેં એને જે એકવાર આપ્યું તે હવે પાછું કેમ લઉં ? જો એમાં મ્હારો અપરાધ હોય તો હે પ્રભો ! તમે સ્વામી છો, તમે જે શિક્ષા ફરમાવશો તેને હું સહન કરીશ. ૧૦૨ વિરૂપ કહે છે કે,-હે વિકૃત ! હું તને ત્હાં ઝણ પાછું આપું છું તેને તું કાંઈ પણ પ્રકારે ગ્રહણ નહિ કરે તો ધર્મનું અનુશાસન કરનાર આ રાજ તને શિક્ષા કરશે. ૧૦૩ વિકૃત કહે છે કે,-તે મ્હારી પાસે આવીને ત્હાં ગોપ્રદાનનું કૃણ માગ્યું ત્યારે મેં તને તે આપી દીધું છે. હવે તે હું આજ આ જગ્યાએ શી રીતે પાછું લેઈ શકું ? માટે હું તને રાજ આપું છું કે, તું ત્હારે જવું હોય ત્યાં આસ્યો જ. ૧૦૪ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,-હે રાજન્ ! આ બંને જણે જે કહ્યું તે તમે સાંભળ્યું, માટે મેં જે તમને આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે તમે વગર વિચાર્યે ગ્રહણ કરો. ૧૦૫ રાજ કહે છે કે,-જેમ આ બે જણના વિવાદનો નિર્ણય મહા ગહન છે તેમ આ મ્હારા ઉપર આવી પડેલું પ્રસ્તુત કાર્ય પણ મહા ગહન છે. જાપક પોતાના આગ્રહને દબાવળી રહ્યો છે માટે તેનું હવે કેમ થશે ? ૧૦૬ જો આ બ્રાહ્મણે મને આપવાને સંકલ્પિત કરેલા કૃણને હું ગ્રહણ કરું નહિ તો આજ હું મોટા પાપવડે લેપાયમાન કેમ થાઉં નહિ ? ૧૦૭ પછી તે રાજર્ષિએ વિરૂપ અને વિકૃતને કહ્યું કે,-તમારા બેના વિવાદનો નિર્ણય થતાં સુધી તમે બંને બેસો, તમે બેઠે મ્હારી પાસે આવ્યા છો તો મ્હારો રાજ-

ધર્મ પણ મિથ્યા થાય, એવું બને નહિ. ૧૦૮ રાજ્યોએ પોતાનો ધર્મ પાળવો એ તો નિશ્ચય છે અને બ્રાહ્મણનો ધર્મ મહાગહન છે, તેણે મહારા સરખા અનાતમમાં આવીને પ્રવેશ કર્યો છે. ૧૦૯ બ્રાહ્મણ કહે છે કે, -હે રાજન ! તમે જે માગ્યું અને મેં જે આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે તમારું ઋણ હું ધારણ કરું છું માટે તે હ્યો. હે રાજન ! જો તમે તેને ગ્રહણ નહિ કરો તો તમને હું શાપ દ્વંશ એમાં સંશય નથી. ૧૧૦ રાજ કહે છે કે : -રાજધર્મને ધિક્કાર છે કે, જેના કાર્યનો આ સ્થળમાં આવેજ નિશ્ચય થયો છે. ૧૧૧ મેં પૂર્વે ક્રોધ વખત આ હાથને મૂકેલી ચાપણ ગ્રહણ કરવાને પ્રસારેલો નથી. તે આજ પ્રસારું છું. હે વિપ્ર ! મહારું જે ઋણ તમારી પાસે હોય તે હવે મને આપો. ૧૧૨ બ્રાહ્મણ કહે છે કે, -જો મેં સહિતાનો જપ કરીને કાંઈ ગુણ (ફળ) પ્રાપ્ત કર્યો હોય, તો તે જેટલો હોય તેટલો અને તે વિના પણ જે કાંઈ મહારું જપ-સંબંધી સુકૃત હોય તે સર્વનો તમે પ્રતિગ્રહ કરો. ૧૧૩ રાજ કહે છે કે, -હે દિગ્નેતમ ! મહારા હાથમાં આજે જળ જે પડ્યું તેનું ફળ આપણને બંનેને સમાન અને સાથેજ પ્રાપ્ત થાઓ અને તમે તે સમાન ફળનો પ્રતિગ્રહ કરો. ૧૧૪ વિરૂપ કહે છે કે, -હે રાજન ! તું અમને બંનેને કામ તથા ક્રોધ જાણ. અમેજ તને આ કામ કરાવ્યું છે. પણ તે “ સાથેજ પ્રાપ્ત થાઓ ” એમ કહ્યું તેથી તેને અને તને સમાન લોકની પ્રાપ્તિ થશે. ૧૧૫ આ બ્રાહ્મણ ત્હારું કાંઈ ઋણ ધારણ કરતો નથી અથવા આ વિદ્યુત મને કાંઈ આપવાનું ધારણ કરતો નથી પરંતુ ત્હારા અર્થે અમે આ જિજ્ઞાસા ઉભી કરી હતી. કાળ, ધર્મ, મૃત્યુ, કામ, ક્રોધ અને તમે બે, એ સર્વ અન્યોઅન્યના સંબંધમાં આવીને ત્હારા દેખતાં કસોટીએ ચરી ચૂક્યા છીએ; માટે પોતાના કર્મવડે જીતેલા જે જે લોકમાં જવાની ઈચ્છા હોય તે તે લોકમાં તું જા. ૧૧૬, ૧૧૭ બીષ્મ કહે છે કે, -જપકને જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે મેં તને બતાવ્યું. હવે તેઓને જે ગતિ અને સ્થળ પ્રાપ્ત થાય છે તે તથા જપકે જીતેલા લોક, એ સર્વ હું તને કહું છું. ૧૧૮ સહિતાનું અધ્યયન કરનાર મનુષ્ય પરમેષી (બ્રહ્મદેવ) ના લોકને પામે છે, અગ્નિના લોકને પામે છે અથવા સૂર્યના લોકને પામે છે. ૧૧૯ જો તે તૈજસ ભાવવડે (તેજોમય અથવા સ્વપ્નરૂપ ભાવવડે) તે લોકમાં રમે છે તો પ્રીતિવડે મોહિત થઈને તેઓના ગુણોને ધારણ કરે છે. ૧૨૦ તેજ પ્રમાણે તે રાગયુક્ત જપક ચન્દ્રના લોકમાં, વાયુના લોકમાં, ભૂમિ લોકમાં અથવા આકાશમાં તેના ગુણોને ધારણ કરીને વસે છે. ૧૨૧ જો કદાચિત્ તે, અગ્નિના લોક આદિનાં સંશયવાળો થઈને વિરાગ પામે છે અને ઉત્કૃષ્ટ એવા મોક્ષની ઈચ્છા રાખે છે તો પુનઃ ત્યાંથી બ્રહ્માના લોકમાં જાય છે. ૧૨૨ પછી બ્રહ્માના લોકમાંથી તે કૈવલ્ય મુક્તિને પામે છે અને ત્યાં નિઃકામ, આત્મ શુદ્ધિવાળો તથા અહંકાર-રહિત થયેલો હોવાથી બ્રહ્મજૂત, સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વ વિનાનો, સુખી, શાંત અને દ્વૈતદર્શન વિનાનો થઈને રહે છે. ૧૨૩ બ્રહ્મનું સ્થાન દુઃખરહિત, જરારહિત અને શાંત છે, જ્યાંથી પુનઃ સંસારમાં આવવું પડતું નથી. તે એક છે અને તેને “ અક્ષર ” કહે છે. તે સ્થાનને પામે છે. ૧૨૪ તે અક્ષર સ્થાનમાં જે પુરૂષ છે તે પ્રત્યક્ષ, આગમ, અનુમાન અને ચિત્ત એ ચાર લક્ષણવડે હીન છે કેમ કે, તે રૂપ, ગુણ, સંબંધ અને જડત્વાદિથી રહિત છે. વળી તે અશ્વના-પિપાસા (મુખ-તરસ), (પ્રાણધર્મ), શોક-મોહ, (ચિત્તધર્મ), જન્મ-મૃત્યુ (દિલ્લધર્મ) એવી છ ડોર્મોઓથી રહિત છે. વળી તે પ્રાણાદિ પોડશ વર્ગ (પંચ પ્રાણ)

પંચ ભૂત અને મનથી પણ રહિત છે. જપક પુરૂષ કારણ બ્રહ્મનું અતિક્રમણ કરીને તે પુરૂષને પામે છે. ૧૨૫ કદાચિત્ જપક પુરૂષના મનમાં વિષયની પ્રીતિ રહેલી હોય અને તેથી તે પરમ પુરૂષને પામવાની ઇચ્છા ન કરતો હોય તો સર્વાત્મક આકાશાખ્ય કારણોનો તે અભિમાની થાય છે અને પછી પોતાના મનવડે તે, જે જે વસ્તુની ઇચ્છા કરે છે તે તે વસ્તુને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨૬ અથવા જે તે પરમ વૈરાગ્ય પામીને સર્વ લોકને નરક-તુલ્ય દેખે છે અને સર્વ વિષયથી સ્વૃહારહિત થાય છે તો મુક્ત થઈને નિર્ગુણ સ્થાનમાં સુખને ભોગવે છે. ૧૨૭ હે મહારાજ ! એ પ્રમાણે જપકની ગતિ જેવી રીતે થાય છે તેવી રીતે આ સર્વ મેં તને વર્ણવી ગતાવ્યું. હવે બીજું શું સાંભળવાની ત્હારી ઇચ્છા છે. ૧૨૮

एवमेषा महाराज जापकस्य गतिर्यथा ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२८ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मं जापकोपाख्यानं गुर्जरभाषायां
षट्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

અધ્યાય ૨૭ મો-જપકોપાખ્યાન-રાજા અને બ્રાહ્મણની મુક્તિ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ किमुत्तरं तदा तौ स्म चक्रतुस्तस्य भाषिते ॥

ब्रह्मणो वायवा राजा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:—વિરૂપ એ પ્રમાણે કહ્યા પછી તે બન્નેએ શો ઉત્તર આપ્યો ? તેને બ્રાહ્મણે ઉત્તર આપ્યો કે, રાજાએ હે પિતામહ ! તે મને કહો. ૧ અથવા તમે જે સ્થાન કહ્યું ત્યાં તે બન્ને ગયા ? અથવા તે બન્નેનો સંવાદ શો થયો ? અથવા તે બે જણાએ ત્યાં રહીને શું કર્યું ? તે મને કહો. ૨ બીજા કહે છે કે:—પછી તે બ્રાહ્મણે રાજાના વચનને માન્ય કરીને ત્યાં આવેલા ધર્મનું, યમનું, કાળનું, મૃત્યુનું તથા જે બ્રાહ્મણો ત્યાં પ્રથમ હતા તથા જેઓ પછી આવ્યા હતા તે સર્વને મસ્તક નમાવી, પૂજન કરીને (અર્થાત્ તે સર્વને પ્રણામ કરીને) રાજાને કહ્યું કે:—હે રાજર્ષિ ! તમે આ ફળવડે મુક્ત થઈને શ્રેષ્ઠપણાને પામે અને હું પણ તમારી આજ્ઞાને પામીને પુનઃ જપ કરીશ. ૩, ૫ હે મોટા બળવાળા રાજા ! હે પૃથ્વીપતે ! મને પૂર્વે દેવીએ વરદાન આપ્યું છે કે, જપ કરવામાં દરરોજ ત્હારી શ્રદ્ધા વધતી જશે. ૬ રાજા કહે છે કે,—હે વિપ્ર ! જે એ પ્રમાણે મને ફળ આપવાવડે તમારી જપની સિદ્ધિ નિષ્કળ થઈ છે તો તમે ત્હારી સાથે ચાલો અને જપનું દાન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા પુણ્યવડેજ તમારું જે ફળ વૃદ્ધિ પામ્યું છે તેને પામે. બ્રાહ્મણ કહે છે કે,—આ જગ્યાએ મેં સર્વની સમક્ષમાં તને જપનું દાન આપવાને અર્થે મોટો પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેથી આપણે બન્ને સમાન ફળવાળા થઈને સાથેજ ફળ ભોગવવાનું નક્કી કરી ચૂક્યા છીએ, માટે આપણુ બન્નેની ગતિ જ્યાં થશે ત્યાં જઈશું. ૮ એ બન્ને જણોએ એવો નિશ્ચય બોધીને દેવોનો ઇશ્વર ઇન્દ્ર, બીજા દેવોને તથા લોકપાળોને સાથે તેડીને તે સ્થળમાં આવ્યો. ૯ સાધ્ય દેવો, વિશ્વ દેવો, વાયુ દેવો, નદીઓ, પર્વતો, સમુદ્રો અને તીર્થો, તે સ્થળમાં અનેક પ્રકારનાં વાદ્ય બજાવવાનાં વાજાં ત્રાણો લઈને આવ્યાં. ૧૦ અનેક

પ્રકારનાં તપ, *સંયોગવિધિ, વેદ, ૧સ્તોત્ર, સરસ્વતી, નારદ, પર્વત, વિશ્વાવસુ, હાહા, હુહુ, પોતાના પરિવારસહિત ચિત્રસેન ગંધર્વ, નાગ, સિદ્ધો, મુનિઓ અને દેવના દેવ પ્રગ્નપતિ તે સ્થળમાં આવ્યા. ૧૧, ૧૨ હે વિભો ! સહસ્ત્ર મસ્તકવાળા અચિંત્ય દેવ વિષ્ણુ પણ ત્યાં આવ્યા. તે વખતે આકાશમાં ભેરી અને તુરીઓ વાગવા લાગી. ૧૩ અને તે મહાત્માઓ ઉપર આકાશમાંથી દિવ્ય પૂષ્પોની વૃષ્ટિ થવા લાગી. અપ્સરાઓના સમુદાય ચારે બાજુ નૃત્ય કરવા લાગ્યા. ૧૪ પછી મૂર્તિમાન સ્વર્ગે આત્મણુની પાસે આવીને કહ્યું કે:-હે મહાભાગ ! ત્હારો પ્રયત્ન સિદ્ધ થયો છે અને હે રાજન્ ! ત્હારો પણ પ્રયત્ન સિદ્ધ થયો છે. ૧૫ હે રાજન્ ! પછી તે યન્ત્રે પરસ્પર ઉપકાર કર્યો હતો તે કારણથી એકત્ર મળીને એકેક સમયે તે યન્ત્રે વિષયનાં કારણભૂત ઇન્દ્રિયનો ઉપસંહાર કરવા માંડ્યો. ૧૬ પ્રથમ મૂળાધાર ચક્રચક્રી કુંડલિનીનું ઉત્થાપન કરીને તેની ઉપરનાં ચક્રો જપ કરતાં કરતાં ક્રમવડે તેનું હૃદયમાં જે અનાહત ચક્ર છે તેમાં તેનું સ્થાપન કર્યું અને પ્રાણ, અપાન, ઉદાન, સમાન અને વ્યાન એ વાયુઓને આકર્ષીને તથા એકત્ર કરીને તેને વિષે મનને ધારણ કર્યું. ૧૭ પછી તેમણે પદ્માસન વાળીને યન્ત્રે બ્રહ્મકૃતિની નીચે નાસિકાના અગ્ર ઉપર દૃષ્ટિ રાખી અને પ્રાણાપાનસહિત મનને બ્રહ્મકૃતિની મધ્યે આજ્ઞા ચક્રમાં સ્થાપન કર્યું. ૧૮ એ પ્રમાણે જેમણે પોતાના ચિત્તને જીત્યું છે એવા તે યન્ત્રે જણનું શરીર ચંદ્રારહિત થયું તથા દૃષ્ટિ સ્થિર થઈ ત્યારે મુખમુખા નાડીના માર્ગે થઈને પ્રાણમહિત મનને મૂર્ધાસ્થાનમાં સ્થાપન કર્યું. ૧૯ તે સમયે મહાત્મા આત્મણુના અક્ષરંત્રને ફાડીને એક મહાન્ તેજનું ણિય નીકળ્યું અને ત્યાંથી સ્વર્ગમાં ગયું. ૨૦ તે વખતે સર્વ દિશાઓમાં સર્વ જણાએ મોટા હાહાકાર કર્યો. પછી તેજના ણિયે દેવોવડે સ્તુતિ કરાતા એવા અક્ષરંદેવના વિષે પ્રવેશ કર્યો. ૨૧ હે રાજન્ ! અક્ષાએ તે તેજને વિષે અંગુષ્ઠ પ્રમાણવાળા પુરુષને દેખીને તેનો સત્કાર કર્યો. ૨૨ અને પુનઃ પણ મધુર વચન કહ્યું કે,-યોગીઓને જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેની બરાબર જપ કરનારાઓને ફળ પ્રાપ્ત થાય છે એમાં સંશય નથી. ૨૩ આ સભામાં આવેલા સર્વેએ યોગીના ફળને તો પ્રત્યક્ષ જોયું છે. પરંતુ જપકને જે ફળ મળે છે તે વિશેષ કહેલું છે. ૨૪ પછી અક્ષાએ તેને “ મ્હારા વિષે રહે ” એમ કહીને અક્ષ અને આત્માના ઐક્યનો જોધ કર્યો અને તે આત્મણે પણ દુઃખના કારણરૂપ વ્યજિલિંગને તજીને મુખને વિષે પ્રવેશ કર્યો. ૨૫ જે રીતે આત્મણે અક્ષાના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો હતો તેજ રીતે રાજાએ પણ ભગવાન પિતામહના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૬ પછી સર્વ દેવોએ અક્ષાને પ્રણામ કરીને કહ્યું કે,-જપકને જે ફળ મળે છે તે વિશેષ છે. ૨૭ કેમકે, તમે આ યત્ન જપકને અર્થે કર્યો છે તથા અમે સર્વ પણ જપકના અર્થેજ આવ્યા છીએ. તમે આ યત્ન જણાવો સમાન સત્કાર કર્યો અને સમાન ફળ આપ્યું. ૨૮ અમે યોગી અને જપક એ બંનેના અત્યંત મોટા ફળને આજે જોયું. હવે તેઓ સર્વ લોકને અતિક્રમણ કરીને પોતાની ઇચ્છા હોય ત્યાં જાય. ૨૯ અક્ષા કહે છે કે,-જે પુરુષ સહિતાની પેઠે મહાસ્મૃતિનો પાઠ કરે અને ઉત્તમ એવી અનુસ્મૃતિનો પાઠ કરે છે તેઓ પણ એજ વિધિથી મ્હારા લોકને પામે છે એમાં સંશય નથી. તમને જે ઇષ્ટ છે તે હું કહીશ, માટે હે સભા-

* જપ અને અક્ષનું એકત્વ પ્રતિપાદન કરનારાં વેદાંતશાસ્ત્ર. ૧ સામવેદના ગાનમાં સ્વર પૂરનારા અક્ષરો; જેવા કે “ હાયિ હાહ ” ઇત્યાદિ.

સદૌ ! હવે તમે પોતપોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાને પોતાના સ્થાનમાં જાઓ. ૩૧ બીજમ કહે છે કે,—પ્રભદેવ એ પ્રકારે કહીને તેજ સ્થળમાં અંતર્ધાન થયા અને દેવતાઓ પણ રજા લઈને પોતાના સ્થાનમાં ગયા. ૩૨ હે રાજન ! તે સર્વ મહાત્માઓ ધર્મનો સત્કાર કરીને તથા ધર્મના જવા પછી મનમાં અત્યંત પ્રસન્ન થયા, અને પછી પોતાના સ્થાનપર ગયા. ૩૩ હે મહારાજ ! જપકોનું એવું ફળ છે અને ગતિ પણ એવી છે, મેં જે પ્રમાણે સાંભળ્યું હતું તે પ્રમાણે તને કહું. હવે તું બીજું શું સાંભળવાને ઇચ્છે છે. ? ૩૪

एतत्फलं जापकानां गतिश्चैषा प्रकीर्तिता ।

यथा भुतं महाराज किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे जापकोपाख्याने गुर्जरभाषायां
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

અધ્યાય ૨૮ મો-મનુ અને બૃહસ્પતિનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ किं फलं ज्ञानयोगस्य वेदानां नियमस्य च ।

भूतात्मा च कथं ज्ञेयस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥૧॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે,—હે પિતામહ ! જ્ઞાનસહિત યોગનું, વેદોનું અને નિયમોનું શું ફળ છે ? તથા સર્વ પ્રાણીના આત્મારૂપ બ્રહ્મને શી રીતે જાળવે ? તે મને કહો. ૧ બીજમ કહે છે કે:—આ વિષે પણ પ્રજાપતિ મનુ અને મહર્ષિ બૃહસ્પતિના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૨ તે એવું છે કે, એક સમયે દેવ અને ઋષિના સમુદાયમાં શ્રેષ્ઠ એવા બૃહસ્પતિએ પ્રજાઓમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવા પ્રજાપતિ મનુની પાસે જઈને, શિષ્ય ગુરૂને પ્રણામ કરે, તેમ પ્રણામ કર્યો અને આ પ્રમાણે પ્રાચીન અશ્ર પૂછ્યો, કે—હે ભગવન ! જે સર્વ જગતનું કારણ છે, જેના નિમિત્તથી કર્મકાંડોનો સર્વ વિધિ પ્રવૃત્ત થયો છે, જેના વિષે બ્રાહ્મણો એમ કહે છે કે, એ ફળ જ્ઞાન થવાથીજ પ્રાપ્ત થાય એવું છે અને વેદના મંત્રોવડે પણ જે પ્રકાશમાં આવી શક્યું નથી, તે તત્ત્વ શું છે ? તે મને યથાવત કહો. ૩,૪ ધર્મ, અર્થ અને કામને પ્રતિપાદન કરનારા અર્થશાસ્ત્રને, વેદને અને મંત્રોને જાળુનારા મહાપુરુષો અનેક યજ્ઞાદિ કર્મ કરીને અથવા ગોપ્રદાનાદિ દાન કરીને જે ફળનું ઉપાસન કરે છે, તે ફળ શું છે ? તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય અને કયા સ્થાનમાં ? તે કહો. ૫ હે ભગવન ! જેથી પૃથ્વી, સ્થાવર-જંગમ પદાર્થો, પવન, આકાશ, જળજંતુઓ, જળ, સ્વર્ગ અને દેવતાઓ ઉત્પન્ન થયા છે તે પ્રાચીન વસ્તુ શી છે ? તે મને કહો. ૬ જે વસ્તુનું પ્રથમ મનુષ્યને જ્ઞાન થાય છે, પછી તે, વસ્તુની પ્રાર્થના કરે છે—છત્ચા કરે છે અને પછી તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં તેની પ્રતિતિ થાય છે. પણ હું તો પરમ પ્રાચીન વસ્તુને જાણુતોજ નથી તો પછી તેને પ્રાપ્ત કરવાની મિથ્યા પ્રતિતિ શી રીતે કરું ? ૭ હું ઋગ્વેદ, સામવેદના સમુદાય, યજુર્વેદના સર્વ મંત્રો, હંદો, નક્ષત્રની ગતિ (જ્યોતિષ), નિરૂક્તા, કદંબસહિત વ્યાકરણ અને શિક્ષા, એ સર્વ (વેદ અને વેદાંગ) ને ભણ્યો છું. પરંતુ આકાશાદિ મહાજૂતનું ઉપાદાન કારણ શું છે ? તે જાણુતો નથી. ૮ માટે તમે મને સામાન્ય અને

વિશેષ શબ્દોવડે તે સર્વ કહો. તમે મને તે સર્વ પણ કહો કે, જ્ઞાનનું ફળ શું છે અને કર્મનું ફળ શું છે ? ૯ તેજ પ્રમાણે આત્મા દેહમાંથી નીકળીને પુનઃ બીજા શરીરને શી રીતે પામે છે ? તે પણ કહો. મનુ કહે છે કે,—જેને જે વસ્તુ પ્રિય હોય છે તે, તે વસ્તુને સુખ કહે છે અને જે અનિષ્ટ હોય છે તેને દુઃખ કહે છે. ૧૦ “ મને ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાયો અને અનિષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થાયો ” એટલા માટે કર્મ વિધિની પ્રવૃત્તિ થયેલી છે. વળી “ મને ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ બંને પ્રાપ્ત થાયો નહિ. ” એટલા માટે જ્ઞાનવિધિ (નિષ્કામ કર્મવિધિ) પ્રવૃત્ત થયેલો છે. ૧૧ વેદમાં જે કર્મયોગ કહેલા છે તે સર્વ કામ-પ્રધાન છે. એ કામપ્રધાન કર્મયોગથી જે વિમુક્ત થાય છે તે પરમ સુખ (મુક્તિ) ને પામે છે. સુખની ઇચ્છાવાળો અનેક પ્રકારના વૈદિક અને લૌકિક કર્મમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થઈને સ્વર્ગમાં કે, નરકમાં જાય છે. બૃહસ્પતિ કહે છે કે,—ઇષ્ટ એટલે સુખ અને અનિષ્ટ એટલે દુઃખ, એ બેમાંથી સુખ ઇષ્ટ છે માટે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે અને દુઃખ અનિષ્ટ છે માટે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એવી પ્રાણી માત્રની ઇચ્છા હોય છે. તે ઇચ્છા, ઇચ્છા કરનાર પુરુષને કર્મવડે આપ્ત કરે છે. ૧૨ મનુ કહે છે કે,—જો પુરુષ એજ કર્મવડે મુક્ત થાય તો પરમ પદને પામે છે અને જે કર્મવિધિ પ્રવૃત્ત થયો છે તે પણ એટલાજ માટે. અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનના અધ્યંજ કર્મનું અનુશાન કરવું પણ ક્ષુદ્ર ફળને માટે કરવું નહિ. જે પુરુષો કામાત્મા હોય છે—કામની ઇચ્છાવાળા હોય છે તેઓને કર્મયોગ આપ્ત કરે છે, માટે કામ-વાસનાનો ત્યાગ કરીને કર્મ કરવાં તથા પરમ પુરુષની પ્રાપ્તિ કરવી. ૧૩ આત્મા (ચિત્ત) કર્મવડે રાગાદિ દોષને દૂર કરવાથી આદર્શ (આરસી) ની પેઠે પ્રકાશમાન (શુદ્ધ) થાય છે અને સદસદ્ વિષયને જાણનારો થઈ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એ રીતે સુખની ઇચ્છાવાળો એટલે મુમુક્ષુ થયા પછી જ્યારે તે કર્મના માર્ગથી અત્યંત નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે સ્પષ્ટ-રહિત પરમ બ્રહ્મને પામે છે. ૧૪ આ પ્રજ્ઞ મન અને કર્મવડે સરજેલી છે. અર્થાત્ મન અને કર્મ એ બેજ જન્મ-મરણરૂપ સંસારને આપનારાં છે તથાપિ તે બેજ સર્વ લોકો જેને સેવે એવા સન્માર્ગ છે. અર્થાત્ તે બેવડેજ મુક્તિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિબોધિત કર્મ નિષ્કામપણે આચરે તો તે શાશ્વતપદને આપનારૂં થાય છે અને સકામપણે આચરે તો અંતવાન ક્ષુદ્ર ફળને આપનારૂં થાય છે. તેમાં મનવડે ફળનો ત્યાગ કર્યો હોય તો શાશ્વત પદનું કારણ થાય છે. સ્વરૂપથી કર્મનો ત્યાગ કરવાથી કાંઈ ત્યાગ કહેવાતો નથી. ૧૫ જે રીતે રાત્રિના અંતમાં (પ્રભાતમાં) જનાર મનુષ્યનાં નેત્ર, તેના આત્મા સાથે યુક્ત થાય અર્થાત્ નેત્રયુક્ત પુરુષ પોતાને દોરનારો થાય તો તે, જેમ અંધકારથી વીંટાયેલો ન થઈને માર્ગમાં ત્યાગ કરવા જેવું કંટકાદિ દેખી શકે છે, તેમ જ્યારે શુદ્ધિ વિવેકની સાથે યુક્ત થાય છે ત્યારે ત્યાગ કરવા જેવા અશુભ કર્મને જોઈ શકે છે—સમજે છે. ૧૬ જેમ માર્ગમાં સર્પ પડ્યો હોય અથવા દર્ભનાં અગ્ર પડ્યાં હોય અથવા દૂવો હોય, તો તેને જાણવાથી મનુષ્યો તેનો ત્યાગ કરે છે અને અગ્નિપણાથી કેટલાક તેમાં પડે છે પણ ખરા. એજ રીતે કેટલાક અશુભ કર્મને જાણી તેનો ત્યાગ કરે છે અને કેટલાક અગ્નિપણા હોવાથી તેવાં કર્મનું સંપન કરીને દુઃખી થાય છે, માટે જ્ઞાનનું ફળ કેટલું વિશેષ છે ? તે તું આ દષ્ટાંતથી સમજ. ૧૭ યજ્ઞ-કર્મનું ફળ આ પાંચ વસ્તુઓમાં સમાયેલું છે. વિધિ પ્રમાણે ચોળેલો સધળો મંત્ર, સમુદાય, યથોક્ત વિધિપૂર્વક યજ્ઞ, યજ્ઞને યોગ્ય દક્ષિણા, મુખ્ય અન્ન

અને મનની એકાગ્રતા છે. ૧૮ વેદમાં કહેલું છે કે, કર્મ ગુણાત્મક છે. કર્મ મંત્રથી થાય છે માટે મંત્ર પણ ગુણાત્મક છે અને એજ પ્રમાણે વિધિ, વિધેય કર્મ, કર્તા, ફળ અને તેનો ભોક્તા દેહધારી, એ સર્વ ગુણાત્મક છે. “ગુણાત્મક છે” એમાં વિશેષ એટલું જણવાનું છે કે, ઉપર કહેલાં પ્રત્યેક સાત્ત્વિક, રાજસ અથવા તામસ હોય છે. જેમ વિધેય કર્મ પણ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ હોય છે. મંત્ર પણ સાત્ત્વિક, રાજસ કે, તામસ હોય છે. “અગ્નિમિલ્લે ધૃમ” સાત્ત્વિક મંત્ર છે “હયે ત્વાર્જે ત્વા ધૃમ” રાજસ મંત્ર અને “સર્વે પ્રવિધ્ય હૃદયં પ્રવિધ્ય ધૃમ” તામસ મંત્ર છે. વિધિ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે, આત્મપ્રાપ્તિ થવા માટે યજ્ઞ કરવો તેને સાત્ત્વિક, સ્વર્ગ મળવાને યજ્ઞ કરવો તેને રાજસ અને અભિચાર (મારણ-હિંચાટનાદિ) કરવાને યજ્ઞ કરવો તેને તામસ વિધિ જણાવો. કર્તા પણ ત્રણ પ્રકારનો છે; વિદ્યા, શ્રદ્ધા અને ઉપનિષદ્વડે કર્મના કર્તાને સાત્ત્વિક, વિદ્યાદિથી હીન કર્તાને રાજસ અને દંભવડે કરનારાને તામસ કર્તા જણાવો. ફળ પણ ત્રણ પ્રકારનું છે, અતિ વીર્યવાન ફળને સાત્ત્વિક, વીર્યવાન ફળને રાજસ અને વીર્યહીન ફળને તામસ જણાવું. તે ફળનો ભોક્તા પણ ત્રણ પ્રકારનો છે, સુખી ભોક્તાને સાત્ત્વિક, દુઃખી ભોક્તાને રાજસ અને મૃદ્ધ ભોક્તાને તામસ જણાવો. ૧૯ શબ્દ, રૂપ, રસ, પુણ્યસ્પર્શ, શુભ ગંધ એ સર્વ કર્મનાં ફળ આ લોકમાં રહેલા મનુષ્યને પ્રાપ્ત થતાં નથી પણ પરલોકમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે આ લોકમાં કર્મ કરીને પરલોકમાં તેને ભોગવવું પડે છે, એવું કર્મનું અદૃષ્ટ ફળ છે તેથી દૃષ્ટ ફળ જ્ઞાનજ શ્રેયસ્કર છે. કેમ કે, જ્ઞાન આ લોકમાંજ પ્રાપ્ત થાય છે તથા તેનું ફળ પણ આ લોકમાંજ મળે છે. ૨૦ વળી મનુષ્ય શરીરવડે જે જે કર્મ કરે છે તે તે કર્મનું ફળ પણ શરીરવાળો યદ્યપેજ ભોગવે છે; શરીરજ સુખનું અને દુઃખનું સ્થાન છે. અર્થાત્ જેનું અશરીરત્વ લક્ષણ છે એવો મોક્ષ શરીરવડે કરેલા કર્મથી સિદ્ધ થતો નથી. ૨૧ પુરૂષ વાણીવડે જે કર્મ કરે છે તેને વાણીવડેજ ભોગવે છે અને મનવડે કર્મ કરે છે તેનું ફળ મનમાં રહીનેજ ભોગવે છે. ૨૨ ફળની ઇચ્છાવાળો પુરૂષ, કર્મના ફળમાં મનની આસ્થા રાખીને જેવા જેવા ગુણવાળું કર્મ કરે છે તેવા તેવા ગુણથી યુક્ત યદ્યપે કર્મના શુભ કે, અશુભ ફળને ભોગવે છે. ૨૩ જેમ મત્સ્ય જળમાં પ્રવાહની સાથે જાય છે, તે કાંઈ પોતાનો ઇચ્છાથી જાય છે એમ નથી પણ જળના વેગથીજ જાય છે. તેમ પૂર્વે કહેલું કર્મ સ્વભાવથી પુરૂષને આવીને પ્રાપ્ત થાય છે; તેમાંથી તે શુભ કર્મને પામીને સંતોષ પામે છે અને અશુભ કર્મના ફળને પામીને સંતોષ પામતો નથી, એ પણ દેહધારીનો પરમ સ્વભાવજ છે. ૨૪ માટે જેનાથી આ સર્વ જગત ઉત્પન્ન થયું છે તેને જાણીને આત્મજ્ઞાની પુરૂષો તે જગતનું ઉદ્ધંધન કરી જાય છે-તરી જાય છે. જેનો વેદ માંહેના મંત્રોના શબ્દોવડે પ્રકાશ થયો નથી તે પરમ તત્ત્વ હવે હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૨૫ તે તત્ત્વ અનેક પ્રકારના રસ અને ગંધ વિનાનું છે, શબ્દ. સ્પર્શ અને રૂપ વિનાનું છે, ગ્રહણ કરી શકાય તેવું નથી, રક્ત, શ્વેત કે, કૃષ્ણ આદિ રંગરહિત છે અને કાંઈ યુક્તિમાં આવે તેવું નથી માટે અવ્યક્ત છે. એવું છતાં પણ તેણે પ્રજાઓને ભોગવવાના અર્થે શબ્દાદિ પાંચ પ્રકાર ઉત્પન્ન કર્યા છે. ૨૬ તે સ્ત્રી નથી, પુરૂષ નથી કે, નપુંસક પણ નથી અને તે સત્ (પ્રધાન-પરમાણુ આદિ) નથી, અસત્ (શૂન્ય) નથી કે, સદસત્ (અનિર્વચનીય-માયાશબ્દ) પણ નથી પરંતુ બ્રહ્મવેત્તા મનુષ્યો જેને જ્ઞાનદૃષ્ટિવડે

જૂએ છે તે અક્ષર (અપરિણામી) છે તથા તેનો નાશ થતો નથી એમ તું જાણ. ૨૭

न स्त्री पुमान्नापि नपुंसकं च न सन्न च सत्सदसन्न तन्न ।

પદ્યંતિ ચદ્ બ્રહ્મવિદો મનુષ્યાસ્તદક્ષરં ન ક્ષરતીતિ વિદિ ॥ ૨૭ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां मनुबृहस्पतिसंवादे
अष्टविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

અધ્યાય ૨૮ મો-મનુ અને બૃહસ્પતિનો સંવાદ.

મનુરુવાચ ॥ અક્ષરત્વં તતો વાયુસ્તતો જ્યોતિસ્તતો જલમ્ ।

जलात्प्रसूता जगती जगत्यां जायते जगत् ॥ १ ॥

મનુ કહે છે કે:-અક્ષરથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી જળ, જળથી પૃથ્વી અને પૃથ્વીમાંથી આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે. (અહીં સમજવાનું એમ છે કે, માયાસહાય અક્ષરથી જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે. કોઈ શંકા કરે કે, જ્યારે અક્ષર પહેલાં કોઈ નહોતું ત્યારે માયા ક્યાં હતી ? અને માયા હતી ત્યારે અક્ષરને અદ્વૈત કેમ કહેવાય ? તો તેનું સમાધાન એવું કરવું કે, છીપમાં રૂપાનો ભાસ થવાથી તે (છીપ)માં કોઈ રૂપું આવતું નથી અને તેથી એમ પણ કહેવાતું નથી કે, છીપની સાથે રૂપું પણ લાગેલુંજ છે. એ દોષ માત્ર જોનારનો છે. તેમજ માયા કોઈ અક્ષરને વળગેલ પદાર્થ નથી પણ અક્ષરના વિષે અધ્યાસ-મિથ્યા પ્રતીતિ છે.) ૧ જગતની ઉત્પત્તિ કહ્યા પછી તેનો વિપરીત ક્રમે લય કહે છે કે, પૃથ્વીથી ઉપજેલાં શરીરનો જળમાં લય થાય છે, જળનો લય તેજમાંજ થાય છે. તેજનો લય પવનમાં અને પવનનો લય અંતરિક્ષમાં થાય છે. એ પ્રમાણે અંતરિક્ષ સુધી જઈને પછી જેઓના આત્મત્વના વિષે અક્ષર નથી, જેઓએ આત્મા એજ અક્ષર છે એમ જાણેલું નથી તેઓ ત્યાંથી સંસારમાં પાછા પડે છે. પણ જેઓએ આત્મા એજ અક્ષર છે એમ જાણેલું છે તેઓ માયાશયળની પેલી પાર જઈને પછી ત્યાંથી સંસારમાં પાછા આવતા નથી, પણ પરમ મોક્ષને પામે છે. ૨ તે અક્ષર તત્વ ઉજ્યુ નથી કે, શીત નથી, મૃદુ (ક્રામળ) નથી કે, તીક્ષ્ણ (કઠોર) નથી, ખાટું નથી કે, તુરું નથી તથા મધુર નથી કે, કડવું નથી. વળી તે શબ્દવાળું, ગંધવાળું, કે રૂપવાળું પણ નથી. પણ સર્વરહિત પરમ સ્વભાવવાળું છે. ૩ ત્વચા સ્પર્શને જાણે છે, જીવા રસને જાણે છે, નાસિકા ગંધને જાણે છે. બન્ને કાળે શબ્દને જાણે છે, નેત્ર રૂપને જાણે છે, પણ જેઓ અધ્યાત્મ વિદ્યાને જાણતા નથી તેવા મનુષ્યો એ સર્વ ઇન્દ્રિયોવડે ઇન્દ્રિયોના વિષયથી પર એવા અક્ષર તત્વને જાણી શકતા નથી. ૪ માટે ગુરૂએ કહેલી યુક્તિવડે રસ વિષયથી રસના-ઇન્દ્રિયનું, ગંધ વિષયથી ડ્રાણેન્દ્રિયનું, શબ્દ વિષયથી શ્રવણેન્દ્રિયનું, સ્પર્શ વિષયથી ત્વચા ઇન્દ્રિયનું અને રૂપ વિષયથી ચક્ષુઇન્દ્રિયનું નિવર્તન કરીને સ્વરૂપસત્તામાત્ર અક્ષરને જોઈ શકાય છે. ૫ જે કર્તા (પુરૂષ) જે કર્મવડે જે પ્રાપ્ય વસ્તુને ઉદ્દેશીને જે દેશમાં અને જે કાળમાં જે નિમિત્તભૂત સુખ-દુઃખમાં અને સુખદુઃખને અનુકૂળ યનનો આરંભ કરે છે અને જેનો આરંભ કરીને રાગ-દ્રેષથી અથવા ઇશ્વરેચ્છાથી (અદૃષ્ટી) દર્શન તથા ગમન આદિ કર્મ કરે છે, તે સર્વ એટલે કર્તા, કર્મ, કરણ, દેશ,

કાળ, સુખ, દુઃખ, પ્રવૃત્તિ, આરંભ, યત્ન, ગત્યાદિ, રાગ-દ્વેષ અને ઇશ્વરેચ્છા રૂપ અદૃષ્ટ, એ સર્વના સમુદાયનો હેતુ જે ચિન્માત્ર છે તેજ એ સત્તામાત્ર અક્ષર છે. ૬ વ્યાપક ઇશ્વર અને સાધક જીવ છે. જે સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો છે અને શ્રુતિના મંત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે જે પ્રત્યેક પ્રાણીમાં રહેલો છે. જે સર્વનો હેતુ અને પરમાર્થ આત્મસ્વરૂપવડે સર્વને કરનારો છે તેનેજ સર્વનું કારણ જાણવું અને તેના વિના બીજા સર્વને કાર્ય જાણવું. ૭ જેમ કાંઈ મનુષ્યે સારી રીતે પુણ્ય કે, પાપ કર્યો હોય તેથી તે શુભ કે, અશુભ ફળને પામે છે, તેમ શુભ કે, અશુભ જડ શરીરમાં પણ પોતાના કર્મવડે સ્વભાવરૂપ પરમ કારણ જ્ઞાન બંધાયેલું છે. જેમ શુભ અને અશુભ પણ સાથે હોય છે, તેમ જડ અને ચેતન પણ સાથે હોય છે, તેમાં વિરોધ આવતો નથી. ૮ જેમ વૃક્ષની ટોચે મૂકેલો દીપ ધણી પ્રદેશમાં પ્રકાશ આપે છે, તેમ વૃક્ષના મૂળ આગળ મૂકેલો દીપ પ્રકાશ આપતો નથી. તેવીજ રીતે પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપી દીપ-વૃક્ષની ટોચે મૂકેલા જ્ઞાનરૂપી દીવાવડે પ્રકાશિત થાય છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો જડ છે અને જ્ઞાનરૂપી દીવાના પ્રકાશને આધીન છે. ૯ જેમ કાંઈ રાગના ધણી પ્રધાન હોય પણ તે રાગની આજ્ઞાને પામીને બીજાઓને જૂદી જૂદી આજ્ઞાઓ કરે છે. તેજ પ્રમાણે શરીરમાં પણ જ્ઞાનરૂપ સ્વભાવ એકજ છે પણ તેના આશ્રયવાળા પાંચ ઇન્દ્રિય જૂદા જૂદા પ્રકાશ કરે છે. ૧૦ જેમ અગ્નિ તેને તેજ છતાં જ્વાળા ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રજ્વળે છે અને જ્વલે છે, પવન એકનો એકજ છતાં તેમાં વેગ ઉપજે છે, વહે છે અને બંધ પડે છે. સૂર્ય એકનો એકજ છતાં તેમાંથી કિરણ નીકળે છે, તપે છે અને જ્વલે રહે છે તથા નદી એકની એકજ છતાં તેમાં જળ આવે છે, વહે છે અને જ્વલે છે. તેમ જ્ઞાનસત્તા સદા કાળ એકની એકજ છતાં શરીર જન્મે છે, જીવે છે અને મરે છે. ૧૧ જેમ કાંઈ પુરૂષ કાષ્ઠના ધર્ષણથી ધૂમાડો અને અગ્નિ પ્રકટ થતો સાંભળીને ધારે કે “ કાષ્ઠમાં અગ્નિ તથા ધૂમાડો છે, તેને ગહારે પ્રત્યક્ષ જોવો ” પછી તે જોવાને માટે કાંવાડી લઈને કાષ્ઠને ચીરે તો તેથી કાંઈ કાષ્ઠમાં ધૂમાડો કે, અગ્નિ માલુમ પડતો નથી. તેમજ શરીરનાં ઉદર, પગ, હાથ આદિ કાંઈ પણ અંગને કાપીને જૂએ તો તેમાં શરીરથી ભિન્ન જે ચેતનતત્ત્વ રહેલું છે તે માલુમ પડતું નથી. પણ જે તેજ કાષ્ઠનો યોગ કરીને મથન કરે તો તેમાંથી ધૂમાડો અને અગ્નિ નીકળતો માલુમ પડે છે, તેજ પ્રમાણે કાંઈ બુદ્ધિમાન ડાહ્યો પુરૂષ પણ યોગાદિ ઉપાયવડે તેને જોવાનો પ્રયત્ન કરે તો બુદ્ધિ અને આત્મા, બંનેને એક કાળે જોઈ શકે છે. ૧૨, ૧૩ જેમ સ્વપ્નમાં કાંઈ પુરૂષ પોતાના શરીર (મસ્તક)ને પોતાથી જૂદું થઈને પૃથ્વી-માં પડેલું જૂએ છે, તેજ પ્રકારે પુરૂષ, મન અને બુદ્ધિથી યુક્ત ઔત્રાદિ દશ ઇન્દ્રિયો અને પાંચ પ્રાણ સહિત સત્તર તત્ત્વના ક્ષિંપ શરીરને મરણ સમયે પોતાથી જૂદું જોઈને તથા “ આત્માથી (પોતાથી) તે ભિન્ન નથી ” એમ ન જાણીને બીજા શરીરને ધારણ કરે છે—એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જાય છે. ૧૪ ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ, ક્ષય અને મરણ એવા ભાવો-વડે પરમાત્મા યુક્ત થતોજ નથી, પણ સુખ-દુઃખને આપનારાં કર્મના યોગથી આત્મા શબ્દરૂપ થએલા દેહને તજીને-જોવામાં ન આવે એવી રીતે બીજા દેહમાં જાય છે. ૧૫ (એ પ્રમાણે આત્મા તથા બુદ્ધિને એક જાણવારૂપ બ્રાંતિથી સંસાર ઉપજે છે એમ કહ્યા પછી તે વસ્તુતઃ અસંગ એ તે વિષે કહે છે) આત્મા નેત્રવડે પોતાના રૂપને જોતો નથી. ત્વચાવડે સ્પર્શ કરતો નથી. ઇન્દ્રિયોવડે કાંઈ કાર્યને સાધતો પણ નથી. ઇન્દ્રિયાદિ ભાવો તે

આત્માને જોઈ શકતા નથી પણ તે આત્મા ઇન્દ્રિયાદિ ભાવોને જુએ છે—જાણે છે, અર્થાત્ આત્મા માત્ર સાક્ષી છે. ૧૬ જેમ લોહના ગોળાને અગ્નિમાં નાખ્યો હોય તો તે સમીપમાં રહેલા પ્રજ્વલિત અગ્નિના તાપથી ઉપજેલા રૂપને ધારણ કરે છે, પણ તેથી તે અગ્નિ ગોળાના રૂપ અને ગુણને ધારણ કરતો નથી. તેજ પ્રમાણે આત્માનું રૂપ દેહમાં દેખાય છે. યદ્યપિ લોહનો ગોળો વર્તુલ હોય તો વર્તુલત્વાદિ રૂપ અગ્નિમાં જણાય છે ખરું, પણ તે અગ્નિનું રૂપ ન છતાં લોહનું રૂપ છે એમ પડિતો જાણે છે, તેમ સુખ-દુઃખાદિ દેહના ધર્મ આત્માને વિષે પ્રતીત થાય છે. પરંતુ તે ધર્મ આત્માના ન છતાં દેહના છે એમ પડિતો જાણે છે. ૧૭ તેજ પ્રમાણે જ્યારે મનુષ્યનો આત્મા દેહનો ત્યાગ કરીને બીજા અદશ્ય શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે પૂર્વના દેહને પંચભૂતમાં પડતો મૂકીને તે આત્મારૂપી તેજ બીજા દેહનો આશ્રય કરીને તેના રૂપને ધારણ કરે છે. ૧૮ જીવ એક દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી પોતાની ચારે બાજુ રહેલાં આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરે છે. તેજ પ્રમાણે શ્રોત્રાદિ સત્તર તત્ત્વો પણ પોતપોતાનાં ઉપાદાન કારણમાં જાય છે ખરાં, પણ તે પૂર્વનાં કર્મસંહિત-વાસનાયુક્ત હોય છે તેથી એકત્ર થઈને શબ્દાદિ ગુણોને ધારણ કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, સ્થૂલ દેહનો નાશ થયા છતાં પણ કર્મવડે બંધાયેલું સત્તર તત્ત્વાત્મક સિંગ શરીર નાશ થતું નથી, પણ બીજા દેહને ધારણ કરે છે. ૧૯ શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય આકાશના શબ્દ ગુણનો આશ્રય કરે છે. દ્રાણ ઇન્દ્રિય પૃથ્વીના ગંધ ગુણનો આશ્રય કરે છે. ચક્ષુ ઇન્દ્રિય તેજના રૂપ ગુણનો આશ્રય કરે છે. રસનેન્દ્રિય જળના રસ ગુણનો આશ્રય કરે છે. ત્વચા ઇન્દ્રિય વાયુના સ્પર્શ ગુણનો આશ્રય કરે છે એ રીતે શબ્દાદિ વાસનાસંહિત શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો કર્મને વિષે એકત્ર થાય છે. ૨૦ પાંચ ઇન્દ્રિયોના પાંચ વિષય પંચ મહાભૂતમાં વસે છે અને તે પંચમહાભૂત ઇન્દ્રિયોમાં વસે છે અને એ સર્વ મનને અનુસરનારાં છે. મન બુદ્ધિને અનુસરે છે અને બુદ્ધિ સ્વભાવને અનુસરે છે (તેથી અર્થો (વિષયો) નું કારણ ઇન્દ્રિયો, તેનું કારણ મન, મનનું કારણ બુદ્ધિ અને બુદ્ધિનું કારણ ચિદાત્મા એવો ક્રમ છે. માટે સર્વ વાસનાથી વાસિત થયેલી બુદ્ધિમાં સર્વ કાંઈ છે અને તે બુદ્ધિનો વિયોગ થયો નથી માટે ચિદાત્મા વારંવાર જન્મ-મરણને પામે છે.). ૨૧ પૂર્વજન્મે જે શુભ કે, અશુભ કર્મ કર્યું હોય તેજ કર્મ નવા દેહમાં ઇન્દ્રિયાદિ ધારણ કરે છે અને જેમ જળજંતુઓ જળના અનુકૂળ પ્રવાહમાં સહજ ગમન કરીને બીજા પ્રવાહમાં જાય છે, તેમ પૂર્વ દેહના સંસ્કારથી ઉત્તમ અને અધમ વિષયોનું અનુવર્તન કરીને મન ઉત્તરોત્તર દેહને ધારણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૨૨ (જ્યારે એવી રીતે વાસનાસંતતિ ઉત્તરોત્તર ચાલી જાય છે ત્યારે મોક્ષ તો થવાનોજ નહિ ? એમ શંકા કરતી નહિ કેમ કે, અનાદિ કાળના ચાલતા આવેલા બ્રમને પણ તત્ત્વજ્ઞાનવાળો પુરૂષ મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાને સમર્થ છે.) જેમ નાવમાં બેસીને જનારા પુરૂષને કાંડા ઉપરનાં વૃક્ષ સ્થિર છતાં ચાલતાં હોય એમ દૃષ્ટિએ પડે છે, તેમ દૃટસ્થ આત્મા નિર્વિકારી છતાં બુદ્ધિના વિકારથી વિકારયુક્ત જણાય છે. વળી જેમ પુસ્તકના અક્ષર સૂક્ષ્મ હોય તથાપિ ચરમાના યોગથી મોટા જણાય છે, તેમ દૃટસ્થ આત્મા સૂક્ષ્મ છતાં પણ બુદ્ધિના યોગથી સ્થૂલ-જગતરૂપ જણાય છે, વળી જેમ મનુષ્ય પોતાનું રૂપ જોવાને સમર્થ નથી પરંતુ દર્પણના યોગથી પોતાના રૂપને જોઈ શકે છે, તેમ એકજ પ્રત્યક્ષવસ્તુને પોતાના અજ્ઞાનવડે કલ્પેલા બુદ્ધિરૂપી દર્પણમાં જોવાથી આકાશાદિ અનેકરૂપે

હેએ છે. (એવી અનાદિકાળની બ્રાંતિ તત્વજ્ઞાનથી બાધિત થઇ શકે છે, જેમ નાવમાં બેઠેલો પુરૂષ નાવને સ્થિર કરીને જુએ તો તેણે વૃક્ષોમાં જે ચક્ષુપાતું જોયું હતું તે બાધિત થઇને નિવૃત્ત થાય છે, તેમજ પોતાની બુદ્ધિને સ્થિર કરીને આત્મતત્વનો વિચાર કરવાથી સકળ બ્રમ બાધિત થઇને નિવૃત્તિને પામે છે માટે બ્રાંતિજ્ઞાનને દૂર કરવાને માટે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો યત્ન કરવો જોઇએ એવું તાત્પર્ય છે.) ૨૩

चलं यथा दृष्टपथं परैति सूक्ष्मं महद्गुणमिषामभिभाति ।

स्वरूपमालोचयते च रूपं परं तथा बुद्धिपथं परैति ॥ २३ ॥

इति श्री महाभारते शान्तपर्वणि मोक्षधर्मे मनुबृहस्पतिसंवादे गुर्जर
भाषायां एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

અધ્યાય ૩૦ મો-મનુ અને બૃહસ્પતિનો સંવાદ.

મનુરુવાચ ॥ यद्विद्रियैस्तूपहितं पुरस्तात्प्राप्तान् गुणान् संस्मरते चिराय ।

तेष्विन्द्रियेषूपहतेषु पश्चात्સ बुद्धिरूपः परमः स्वभावः ॥ ૨૪ ॥

મનુ કહે છે કે:—મનસહિત ઇન્દ્રિયોવડે વ્યાપ્ત એવું જે ચેતન પૂર્વે ધણા કાળ સુધી પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોને કાળાંતરે સંભારે છે, તે ચેતન જ્યારે ઇન્દ્રિયો સ્વપ્નકાળમાં લીન થાય છે ત્યારે જોય, જ્ઞાન અને જ્ઞાત આત્મક બુદ્ધિરૂપ થઇને રહે છે અને એવી રીતે જે બુદ્ધિરૂપ થઇને રહે છે તેજ સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વભાવ (ચિરૂપ) છે. અર્થાત્ ચિદ્રૂપ આત્મા બુદ્ધિથી જૂદો છે. ૧ જેથી તે (આત્મા) એકે કાળે અથવા જૂદે જૂદે સમયે આ જન્મમાં કે, પર જન્મમાં અનુભવેલા ઇન્દ્રિયોના અર્થને (વિષયોને) સ્વપ્નાવસ્થામાં અંતઃકરણમાં પ્રાપ્ત થયેલા જોઇને તેઓની ઉપેક્ષા કરતો નથી પણ પ્રકાશ કરે છે તથા જેથી માતા, મેય અને માન, એવી બુદ્ધિની ત્રણે અવસ્થાઓ તે વખતે પરસ્પર વ્યભિચાર પામીને સંચરે છે, તેથી તે એક સર્વોત્કૃષ્ટ આત્મા સાક્ષીરૂપ છે. તાત્પર્ય કે, સ્વપ્નાવસ્થામાં અતીત અને અનાગત વસ્તુમાત્ર એકે કાળે નજર આગળ દેખાય છે, તે વખતે ઇન્દ્રિયો વિરામ પામેલી હોય છે માટે ઇન્દ્રિયો જોનાર નથી, એ સ્પષ્ટ છે, જે ઇન્દ્રિયો તેને જાણતી હોય તો માત્ર પ્રત્યક્ષ વસ્તુ વિના થઈ ગયેલી અને થનારી વસ્તુઓનું જ્ઞાન ન થવું જોઇએ. પણ સ્વપ્નમાં તે થાય છે માટે સ્વપ્નમાં બુદ્ધિજ માતા. મેય અને માનરૂપ થાય છે તથા તે સાક્ષી ચૈતન્યવડે પ્રકાશિત થાય છે—જાણે છે. માટે જાગૃતની પેઠે સ્વપ્નમાં પણ સાક્ષી ચૈતન્યબુદ્ધિથી ભિન્ન છે એમ સમજવું. ૨ જાગૃદાદિ બુદ્ધિનાં સ્થાનમાં રજ, સત્વ અને તમ ગુણો રહેલા છે. એ સ્થાનના ગુણો એટલે તેમાં રહેલાં સુખ-દુઃખ આદિ પરસ્પર વિલક્ષણ છે, તેને માત્ર આત્મા જાણનારો છે પણ ભોગવનારો નથી; ભોગવનારી તો બુદ્ધિ છે. જેમ વાયુ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરે છે પણ કાઢને બાળતો નથી; કાઢને બાળનારો તો અગ્નિજ છે. તેમ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલી બુદ્ધિજ ઇન્દ્રિયથી ઉપજેલા સુખ-દુઃખને ભોગવે છે; આત્મા તો માત્ર બુદ્ધિને ચેતનાયુક્ત-પ્રકાશયુક્ત-જ્ઞાનયુક્ત કરે છે, પણ સુખાદિ ભોગવતો નથી. ઇન્દ્રિયનું પણ ઇન્દ્રિય એટલે ઇન્દ્રિયોને પણ પ્રકાશ કરનાર આત્મા ઇન્દ્રિયવડે પ્રકાશ

અર્થ શકે નહિ. ૩ માટે તે નેત્રવડે પોતાનું રૂપ જોતો નથી, સ્પર્શ ઇન્દ્રિયવડે પોતાને સ્પર્શ કરી શકતો નથી અને કાનવડે શ્રોત્રગમ્ય શબ્દને સાંભળતો નથી. એમ છતાં પણ જોવડે તેનું જ્ઞાન થાય છે તેનો પણ નાશ થાય છે. અર્થાત્ તેનું જ્ઞાન વેદાંતશ્રવણ કરવાથી થાય છે અને જ્ઞાન થયું એટલે વેદાંતનો પણ બાધ થાય છે. ૪ શ્રોત્રાદિ પોતે પોતાના આત્માને જોઈ શકતાં નથી, પણ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી આત્મજ પુરૂષ તેને જોઈ શકે છે. ૫ જેમ પૂર્વે કોઈ વખત મનુષ્યોએ હિમાલયની બંને* બાજુ (પડખાં) અને ચંદ્રમાના પાછલા

“ અસ્યુત્તરસ્યાં વિશિ દેવતાત્મા હિમાલયો નામ નગાધિરાજઃ ।

પૂર્વાપરૌ તોયનિધીવગાહ્ય સ્થિતઃ પૃથિવ્યા ઇવ માનવજઃ ॥ ”

સ૦ ૧. સ્તો ૧.

ભાવાર્થ:—ઉપર દિશામાં દેવતા સ્વરૂપ “ હિમાલય ” નામનો પર્વતોનો રાજ (પર્વતોમાં પ્રથમ) પર્વત છે કે, જે પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરીને રહ્યો છે તેથી પૃથ્વીને માપવાના દંડના સરખો જણાય છે.

ભા. ૬.

ભાગને દીકો નથી માટે “ નથી ” એમ કહેવાય નહિ. ૬ તેમ પ્રાણી માત્રનો આત્મા કે, જે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તે પ્રાણીઓમાં સૂક્ષ્મરૂપે રહેલો છે અને તે, નેત્રવડે કોઈ વખત કોઈને જણાયો નથી; તેટલાથી કોઈ આત્મા “ નથી ” એમ થતું નથી. ૭ જેમ લોકો ચંદ્રમાં પડેલા જગતના પ્રતિબિંબને કલંક (શરાલાંબન) કહે છે, પણ તેઓ જગતનું પ્રતિબિંબ છે એમ જાણતા નથી; તેમજ લોકો બુદ્ધિમાં પડેલા આત્માના પ્રતિબિંબરૂપ આ જગતને જોઈને આત્માને પણ જાણતા નથી; પરંતુ આત્મજ્ઞાન “ છે ” તે ઉત્પન્ન થયેલું નથી અને તેથી દુઃખનો નાશ નહિ થાય એમ પણ નથી. કોઈ કહેશે કે, જો આત્માજ બ્રહ્મ છે ત્યારે તો અમે તે જાણ્યું; પરંતુ એટલું જાણવાથી અમારા શોકની નિવૃત્તિ કેમ થતી નથી ? તેનો ખુલાસો એવો છે કે, આત્માને સાંભળીને જાણ્યો ખરો, પણ તેનું યથાર્થ જ્ઞાન તેને શાસ્ત્રવડેજ થાય છે. માટે તેને શાસ્ત્રવડે જાણવો એટલે તમારા શોકની નિવૃત્તિ થશે. + ૮ જેમ પંડિતો કોઈ વૃક્ષને જોઈને તેને મૃતિકા માને છે. કેમ કે, તે જ્યારે ઉત્પન્ન થયું ત્યારે મૃતિકારૂપ હતું અને નાશ થયા પછી પણ મૃતિકાજ થનાર છે. હવે પંડિતોએ તે વૃક્ષને મૃતિકારૂપ પ્રત્યક્ષ જોયું નથી તથાપિ બુદ્ધિવડે તેને મૃતિકારૂપ કહે છે અને તે સત્ય છે. વળી સૂર્યના ઉદયકાળ પહેલાં અને અસ્તકાળ પછી પંડિતો બુદ્ધિવડે એમ કહે છે કે, સૂર્ય દેશાંતરમાં પ્રકાશે છે. આ ઉપરથી પંડિતો દૂરત્વ દોષથી સૂર્યની ગતિને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી પરંતુ બુદ્ધિવડે જોઈ શકે છે અને તે સત્ય પણ છે. ૯ તેજ પ્રમાણે પંડિતો વૃક્ષની પેઠે દુર્લ્લક્ષ

* હિમાલયનાં બે પડખાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમુદ્રમાં ગયાં છે તેથી જોવામાં આવતાં નથી, એમ કલ્પના છે. આ વિષયમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતામાં પ્રણીત “ કુમારસંભવ નામક પ્રસિદ્ધ કાવ્યમાં ” વર્ણન છે કે:—

+ જેમ કોઈ એક રાજાનો “ ભર્તૃ ” નામે વડાલો મંત્રી હતો તે ધણા દિવસે પરદેશથી ઘેર આવ્યો. તેને જોઈને બીજા પ્રધાનોએ રાજાને કહ્યું કે,—ભર્તૃ તો મરણ પામીને બ્રહ્મરાક્ષસ થયો છે અને તે અહીં આવ્યો પણ છે; આજુ સાંભળીને પછી રાજાએ જ્યારે તેને દીકો ત્યારે પોતાની બુદ્ધિના દોષથી પૂર્વે હતો તેવો તેને જાણ્યો નહિ. ઈ

ભા. ૬.

અને સૂર્યની ગતિની પેઠે દૂરસ્થ આત્માને બુદ્ધિરૂપી દાવાવડે જુએ છે અને પોતાની પાસે રહેલા જેયરૂપ પ્રપંચને જ્ઞાન શબ્દવડે કહેવાતા બ્રહ્મને વિષે લય કરવાને ઇચ્છે છે. તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પણ ઉપાય કર્યા વિના પ્રાપ્ત થતી નથી. ૧૦ જગજન્તુઓ ઉપર જીવનારા-મત્સ્યાહારી મનુષ્યો સૂત્રની જગા ગુચ્છીને તેવડે મત્સ્યોને પકડે છે. માટે ઉપાય કર્યા વિના કોઈ પણ અર્થ સિદ્ધ થતો નથી. ૧૧ જેમ મૃગવડે મૃગનું ગ્રહણ થાય છે, પક્ષીઓવડે પક્ષીઓનું ગ્રહણ થાય છે અને હાથીઓવડે હાથીઓનું ગ્રહણ થાય છે, તેમ જેમ બ્રહ્મનું ગ્રહણ તેના સગ્ગતીય જ્ઞાનવડેજ થાય છે. ૧૨ આપણે સાભળ્યું છે કે, “ સાપ સાપના ચરણને જાણે. ” તેજ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ દેહો વિષે જિગ્મ દેહમાં રહેલા જેમ આત્માને બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનવડે જોઈ શકાય છે. ૧૩ ઈંદ્રિયો પણ તે આત્માને ઈંદ્રિયોવડે જાણવાને અશક્ત છે; તેમજ પરાબુદ્ધિ (બુદ્ધિની ચરમાવૃત્તિ) પણ શુદ્ધ બોધસ્વરૂપ આત્માને જોઈ શકતી નથી. ૧૪ જેમ અમાવાસ્યામાં સૂર્યને પામવાથી જાપક ઉપાધિરહિત થયેલો ચંદ્રમા જોવામાં આવતો નથી, પણ તેથી તે નાશ પામતો નથી એ સિદ્ધ છે. તેમજ બુદ્ધિની વૃત્તિ પણ આત્માને પામીને જાપક ઉપાધિરહિત થવાથી દસ્યમાન થતી નથી, પણ તેથી તે નાશ પામતી નથી એમ જાણવું. ૧૫ જેમ અમાવાસ્યામાં કલાના ક્ષય થવાથી ચંદ્રમા પ્રકાશતો નથી, તેમજ કાશ (અન્નમયાદિ) નો ક્ષય થવાથી વૃત્તિરહિત થયેલો આત્મા પણ માલમ પડતો નથી. ૧૬ જેમ ચંદ્રમા આકાશના બીજા ભાગને પામીને પુનઃ પ્રકાશિત થાય છે, તેમજ દેહી (આત્મા) પણ બીજા જિગ્મ દેહને પામીને પુનઃ દસ્યમાન થાય છે. ૧૭ જન્મ થવો, વૃદ્ધિ પામવું અને ક્ષય થવો, એવી વૃત્તિઓ દેહમાં દેખાય છે તે ચંદ્રમંડળની વૃત્તિઓ છે; એ વૃત્તિઓ આત્માને લાગુ પડતી નથી. ૧૮ કાળભેદથી શરીરના પરિણામમાં ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ અને ક્ષય આદિનો ફેર પડે છે, તેમ છતાં પણ “ તેજ આ દેવહત ” એમ શરીરવડે એકપાત્રું સમજાય છે. જેમ અમાવાસ્યામાં ચંદ્રનું અદર્શન થાય છે તથાપિ તે ચંદ્રમા ત્યારે પુનઃ મુર્તિમાન નજરે પડે છે ત્યારે આપણે જાણીએ છીએ કે, આ તેનો તેજ ચંદ્રમા છે, તેમ જીવ એક દેહને મૂકીને બીજા દેહમાં પ્રવેશ કરે છે તથાપિ તે એકજ છે, એમ સમજવું. ૧૯ જેમ અધકારરૂપ રાહુ ચંદ્રની પાસે આવતો કે, તેને છોડી દેતો જોવામાં આવતો નથી; તેમ ચિદ્રૂપ દેહીને આચિદ્રૂપ (જડરૂપ) દેહ સ્પર્શ પણ કરતો નથી કે, તજતો પણ નથી. અર્થાત્ દેહ અને દેહીનો સંબંધ પ્રતીત થાય છે છતાં પણ તે સંબંધ ત્રણે કાળમાં છેજ નહિ. કેમ કે, આત્મા પ્રકાશરૂપ છે તેને અધકારરૂપ દેહ સ્પર્શ કરવાને શક્તિમાન નથી. ૨૦ જેમ રાહુ અદસ્ય છતાં ચંદ્ર-સૂર્યનો યોગ થવાથી જણાય છે, તેમ દેહી પણ દેહનો સંયોગ થવાથી જણાય છે. ૨૧ જેમ રાહુ ચંદ્ર કે, સૂર્યનો વિયોગ થવાથી જણાતો નથી, તેમ આત્મા પણ શરીરનો વિયોગ થવાથી જણાતો નથી. ૨૨ જેમ અમાવાસ્યામાં સૂર્યની સાથે રહેલો ચંદ્ર નક્ષત્રયુક્ત હોવાથી (નક્ષત્ર ઉપરથી) જાણવામાં આવે છે, તેમ શરીર-માંથી નિર્મુક્ત થયેલો આત્મા પણ કર્મનાં ફળરૂપ બીજા શરીરવડે યુક્ત થાય છે એમ જાણવું. (ત્યારે જાણવામાં આવે છે.) ૨૩.

યથા ચંદ્રો હમાધાસ્યાં નક્ષત્રૈર્યુજ્યતે ગતઃ ।

તદ્વચ્છરીરનિર્મુક્તઃ ફલૈર્યુજ્યતિ કર્મણઃ ॥ ૨૩ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे मनुबृहस्पतिसंवादे गुर्जर-
भाषायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

અધ્યાય ૩૧ મો-મનુ અને બૃહસ્પતિનો સંવાદ.

મનુરુવાચ ॥ यथा व्यक्तमिदं शेषे स्वप्ने चरति चेतनम् ।

જ્ઞાનમિદ્રિયસંયુક્તં તદ્વત્પ્રેત્ય ભવામયૌ ॥ ૧ ॥

મનુ કહે છે કે,—જ્યારે આ સ્થૂલ શરીર શયન કરે છે ત્યારે સ્વપ્નમાં ચેતન, લિંગ-દેહમાં જઈને સ્થૂળ શરીરથી વિયુક્ત થઈને ફરે છે, તે પ્રમાણે પ્રાણીને મૃત્યુ પછી સંસાર (બીજો જન્મ) પ્રાપ્ત થાય છે તથા ઇન્દ્રિયસહિત લિંગ શરીર પણ શયન કરે છે અને કેવળ જ્ઞાન સુષુપ્તિમાં જઈને લિંગ શરીરથી વિયુક્ત થઈને ફરે છે, તે પ્રમાણે મૃત્યુ પછી મોક્ષ પ્રાપ્તિ સમજવી. ૧ જેમ નિર્મળ જળમાં નેત્રવડે રૂપ જોઈ શકાય છે, તેમ ઇન્દ્રિયો નિર્મળ હોય તો જ્ઞેય-આત્માને શુદ્ધિવડે જોઈ શકાય છે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. તે આત્મજ્ઞાન ઇન્દ્રિયોને જીતવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૨ પરંતુ જેમ જળ ડોહોળી નાંખેલું હોય તો તેમાં રૂપ દેખાતું નથી, તેમ ઇન્દ્રિયો પણ વ્યાકુળ થયેલી હોય તો તેમાં જ્ઞાનવડે (શુદ્ધિવડે) જ્ઞેય-આત્મા જોઈ શકાતો નથી. ૩ અનિલ, અશુચિ, દુઃખરૂપ અને જડ, એવા દેહાદિના વિષે નિલ, પવિત્ર, સુખ અને ચેતનત્વાદિ અશુદ્ધિ (અવિદ્યા) અજ્ઞાનવડે ઉત્પન્ન થયેલી છે, તે અશુદ્ધિવડે મન રાગાદિથી આક્રાંત થાય છે. એવી રીતે મન દોષને પ્રાપ્ત થાય છે એટલે જેમાં મન પ્રધાન છે એવા શ્રોત્રાદિ પાંચ ઇન્દ્રિય પણ દોષયુક્ત થાય છે. ૪ ઇન્દ્રિય દૂષિત થવાથી પ્રાણી મોહપૂર્ણ થાય છે તથા વિષયોમાં અસંત રૂપી જાય છે અને પુરૂષ ધર્માધર્મયુક્ત અદૃષ્ટવાળો થઈને વિષયોથી નિવૃત્તિને પામે છે અર્થાત્ પોતે પ્રાપ્ત કરેલા અદૃષ્ટને ભોગવવાને માટે નવો જન્મ ધારણ કરે છે. ૫ જ્યાંસુધી પુરૂષનાં પાપ બાકી હોય છે ત્યાંસુધી તૃષ્ણાનો છેદ થતો નથી. જ્યારે પાપનો નાશ થાય છે ત્યારેજ તૃષ્ણા નિવૃત્ત થાય છે. ૬ વિષયોનો સંસર્ગ રાખીને શાશ્વત વસ્તુઓનો આશ્રય કરવાથી તથા મનવડે અન્યથા કાંક્ષા રાખીને રહેવાથી ઐશ્વર્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૭ જ્યારે પાપકર્મનો ક્ષય થાય છે ત્યારે પુરૂષોને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમ સ્વચ્છ આરસીના પૃષ્ઠ ઉપર પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તેમ શુદ્ધિમાં શુદ્ધ આત્મા જણાય છે. ૮ ઇન્દ્રિયો વિષયોમાં અનુગત હોય તો તેથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેજ ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રાખી હોય તો સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે પોતાના મનવડે વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો. ૯ ઇન્દ્રિયોનું કારણ મન છે, મનનું કારણ શુદ્ધિ છે, શુદ્ધિનું કારણ જીવાત્મા છે અને જીવાત્માનું કારણ પરમાત્મા છે માટે કાર્યનો કારણમાં લય કરવો. ૧૦ વળી અવ્યક્ત એટલે શુદ્ધ ચિન્માત્રથી જ્ઞાનસ્વરૂપ જીવાત્મા પ્રકટ થયો છે, તેથી શુદ્ધિ તથા તેથી મન પ્રકટ થયું છે, તે મન શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સાથે યુક્ત થઈને સારી રીતે વિષયોને જીએ છે. ૧૧ જે પુરૂષ શબ્દાદિ વિષયોને તથા શબ્દાદિનાં આશ્રયરૂપ આકાશાદિ કારણ શરીરોનો લાગ કરે છે તથા પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલાં સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરને છોડી દે છે તે કૈવલ્ય મોક્ષને પામે છે. ૧૨ જેમ સૂર્ય ઉદય પામીને કિરણોને સરજે છે અને અસ્ત પામતાં તેઓનોજ પોતામાં

ઉપસંહાર કરે છે. ૧૩ તેમ આ અંતરાત્મા દેહમાં પ્રવેશ કરીને ઇન્દ્રિયોર્ણી કિરણોવડે ઇન્દ્રિયોના પાંચ ગુણોને (વિષયોને) પામીને પછી જ્યારે અસ્ત પામે છે ત્યારે તે ઇન્દ્રિયોર્ણી કિરણોનો ઉપસંહાર કરે છે. ૧૪ એ રીતે તેણે વારંવાર પ્રવૃત્તિ ધર્મ કરેલો હોવાથી તેનાં કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા માર્ગે તેને વારંવાર લઈ જવામાં આવે છે—મરણ થયું કે, પુનઃ જન્મ આપવામાં આવે છે અને ત્યાં તે પોતાનાં કર્મના ફળને પામે છે. ૧૫ જે પુરૂષ વિષય-ભોગનો ત્યાગ કરે છે તેના વિષયો—શબ્દાદિની અભિલાષાઓ નિવૃત્ત થાય છે. પરંતુ વાસના મટતી નથી. જ્યારે તેને આત્મજ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે વાસના પણ ટળી જાય છે. ૧૬ જ્યારે કર્મગુણથી હીન થયેલી બુદ્ધિ મનમાં પ્રવર્તે છે ત્યારે મન પણ ત્યાંજ લય પામીને બ્રહ્મ-ભાવને પામે છે. ૧૭ મનનો જ્ઞય થયો એટલે બુદ્ધિ પણ રૂપરોપિયરહિત, શ્રોત્રરહિત, સ્વાદેન્દ્રિયરહિત, દષ્ટિરહિત, ઘ્રાણરહિત અને અનુમાનવડે અગમ્ય એવા બ્રહ્મતત્ત્વમાં લય પામે છે. ૧૮ એ રીતે ઘટાદિ આકૃતિઓ મન વડે કંપેલી છે માટે તે મનમાં લય પામે છે, મન બુદ્ધિમાં લય પામે છે, બુદ્ધિ જ્ઞાનમાં (જીવમાં) લય પામે છે અને જ્ઞાન પરમાત્મામાં લય પામે છે. ૧૯ ઇન્દ્રિયોવડે મન જાણી શકતું નથી અને મન બુદ્ધિને જાણી શકતું નથી, બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ એવા આત્માને જાણી શકતી નથી, પણ સૂક્ષ્મ એવો આત્મા તે સર્વને જાણી શકે છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયાદિ સર્વ પોતપોતાના કારણને જાણી શકતાં નથી પરંતુ આત્માવડે વ્યાપ્ત સર્વ કારણો કાર્યને જાણી શકે છે. ૨૦.

इन्द्रियैर्मनस सिद्धिर्न बुद्धिं बुध्यते मनः ।

न बुद्धिर्बुध्यते युक्तं सूक्ष्मं त्वेतानि पश्यति ॥૨૦॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे मनुबृहस्पतिसंवादे गुर्जरभाषायां
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ૩૧ ॥

અધ્યાય ૩૨ મો-મનુ અને બૃહસ્પતિનો સંવાદ.

મનુરુવાચ ॥ દુઃશ્લોષઘાતે શારીરે માનસે ચાપ્યુપસ્થિતે ।

યસ્મિન્ન શક્યતે કર્તું યત્નસ્તં નાનુચિંતયેત્ ॥

મનુ કહે છે કે:—પૂર્વે કહેલા યોગમાં શરીર કે, માનસ દુઃખર્ણી ઉપધાત-વ્યવધાન પ્રાપ્ત થાય તો, તેમાંથી જે ઉપધાત થવાથી યોગાભ્યાસનો યત્ન કરી શકાય નહિ તેનું ચિંતન કરવું નહિ—ઉપાય શોધવો નહિ. અર્થાત્ તેનું ચિંતન ન કરવાવડેજ તેનો પરિહાર કરવો. ૧ તેનું ચિંતન ન કરવું એજ તે દુઃખનું ઔષધ છે. જ્યારે તેનું ચિંતન કરવામાં આવે છે ત્યારે જાણે તે દુઃખ સામું આવે છે અને તે પુનઃ પ્રવૃત્ત થાય છે. ૨ જ્ઞાનવડે માનસ દુઃખનો નાશ કરવો અને ઔષધવડે શારીરિક દુઃખનો નાશ કરવો, એજ વિજ્ઞાનનું સામર્થ્ય છે, પરંતુ તે દુઃખનો શોક કરીને બાળકની સમાન થવું નહિ. અર્થાત્ બાળકબુદ્ધિ કરીને ખેસી રહેવું નહિ. ૩ યૌવન, રૂપ, જીવન, દ્રવ્યનો સંચય, આરોગ્ય અને પ્રિયજન સાથે નિવાસ, એ સર્વ અનિત્ય છે માટે પડિત પુરૂષે તેમાં લલચાઇને લપટાવું નહિ. ૪ એક જાણીએ સધળા દેશનાં દુઃખનો શોક કરવા યોગ્ય નથી: પરંતુ જે કોઈ ઉપાય માલૂમ

પડતો હોય તો શોક કર્યા વગર તે ઉપાયજ કરવો. ૫ જીવનના સમયમાં સુખથી દુઃખ થયું છે, એમ નિશ્ચય જાણવું. જે પુરૂષ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં રતેલ કરીને મોહિત થાય છે, તેમાંથી તેને અપ્રિય મરણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૬ જે પુરૂષ સુખ અને દુઃખ બંનેનો ત્યાગ કરે છે તે અનંત અલ્પને પામે છે અને પાડિતો તેને પામીને શોક કરતા નથી. ૭ વિષયો પ્રાપ્ત કરવા સમયે મહા દુઃખ વેડવું પડે છે; તેનું રક્ષણ કરવા સમયે પણ સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી અને તેનો નાશ થયો તોપણ તે મહા દુઃખવડેજ સહન કરી શકાય છે માટે તેનો નાશ થાય તો ચિંતન કરવું નહિ. ૮ અલંકારથી આરંભી ઘટાદિ સુધી સર્વ કાંઈ અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયું છે માટે મન એ જ્ઞાનનો કાંઈ ધર્મ છે એમ જાણવું. કેમ કે, જ્યારે મન જ્ઞાનેન્દ્રિયયુક્ત થાય છે ત્યારે બુદ્ધિ વિષયાકાર વૃત્તિરૂપ થઈને પ્રવર્તે છે. તાત્પર્ય કે, સુવર્ણના જૂદા જૂદા અલંકાર જૂદે જૂદે રૂપે ભાસે છે છતાં, તે સર્વ સુવર્ણજ છે, તેમ વિષયો જૂદા જૂદા ભાસે છે પણ તે સર્વ બુદ્ધિની વૃત્તિયોજ છે. ૯ જ્યારે કર્મથી ઉપજેલા સંસ્કારો સંકલિત બુદ્ધિ મનમાં પ્રવર્તે છે—બુદ્ધિની વૃત્તિ મનનાત્મક થાય છે ત્યારે ધ્યાનયોગ સમાધિવડે અલ્પનું જ્ઞાન થાય છે. તાત્પર્ય કે, જ્યારે વિષયાકાર થયેલી બુદ્ધિની વૃત્તિનો નિગ્રહ કરીને, તેની યોજના અલ્પના મનન ઉપર કરવામાં આવે છે ત્યારે તે વૃત્તિ અલ્પાકાર થાય છે અને તેથી અલ્પજ્ઞાન થાય છે. ૧૦ જેમ પર્વતના શિખરમાંથી નીકળીને જળ પૃથ્વીના નીચલા ભાગ તરફ વહન કરે છે, તેમ બુદ્ધિની વૃત્તિ અજ્ઞાનમાંથી નીકળીને ઇન્દ્રિયોની સાથે યુક્ત થઈને રૂપાદિ ગુણોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પરંતુ જ્યારે તે અજ્ઞાનનું કારણ એવી નિર્ગુણ ધ્યેય વસ્તુ બુદ્ધિની વૃત્તિમાં પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જેમ કમોટી ઉપર સોનાનો કસ કાઢી બેઠાથી તેનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે, તેમ અલ્પનું પણ યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. ૧૧, ૧૨. અલ્પનું જ્ઞાન મનવડે થતું નથી. કેમ કે, તે મન તો ઇન્દ્રિયોની સાથે મળીને વિષયોને બતાવનાર છે અને તે પણ જ્યારે વિષય ઇન્દ્રિયોની સમક્ષ હોય છે ત્યારેજ બતાવી શકે છે. પણ અલ્પ તો નિર્ગુણ છે, માટે મન અલ્પને બતાવી શકતું નથી, તેથી અલ્પજ્ઞાન થતાં મન તો પ્રથમથીજ ક્ષય પામી જાય છે. ૧૩ માટે ઇન્દ્રિયોરૂપી સર્વ દ્વારને બંધ કરીને સંકલ્પ માત્ર કરીને મનમાં રહેલું તથા મનનો પણ બુદ્ધિમાં ક્ષય કરીને એકાગ્ર થવું—“હું છું” એટલુંજ જ્ઞાન રહે તેમ કરવું. એમ કરવાથી બુદ્ધિની પર એવા જ્ઞાનચૈતન્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૪ જેમ શબ્દ તન્માત્રાદિ અપર્યયીકૃત જૂતનો સુપ્રતિમાં ક્ષય થાય છે ત્યારે તેનાં કાર્ય—પર્યયીકૃત સ્વરૂપ મહાજૂતનો પણ ક્ષય થાય છે, તેમ અલંકારમાં બુદ્ધિ ક્ષય પામે છે ત્યારે તેનાં કાર્ય—ઇન્દ્રિયોનો પણ સંઘેજ ક્ષય થઈ જાય છે. કારણનો નાશ થવાથી કાર્યનો નાશ થાય એ સ્પષ્ટ છે. ૧૫ જ્યારે નિશ્ચયરૂપ ધર્મથી યુક્ત થયેલી બુદ્ધિ અલંકારમાં પ્રવર્તે છે ત્યારે મનરૂપ થાય છે. જેમાં ધ્યાનવડે સત્વના ઉત્કર્ષરૂપ ગુણ આવ્યો છે એવો અલંકાર જ્યારે રૂપાદિમાન વિષયોમહિત અવ્યક્ત પ્રકૃતિને પામે છે ત્યારે તે (અલંકાર—મન) સર્વ ગુણોને ત્યાગ કરીને નિર્ગુણ અલ્પને પામે છે. ૧૬, ૧૭ અવ્યક્તનું જ્ઞાન કરવાને બરોબર યોગ્ય દૃષ્ટાંત કહી પણ છે નહિ; જ્યાં પગલુંજ મંડાતું નથી તે દેશને કોણ પામી શકે ? (અલંકારોદિનું ઉપાદાન કારણ “અવ્યક્ત” નામે ત્રણ ગુણનો સમુદાય છે. તે અવ્યક્ત સત્ નથી કેમ કે, અલ્પનું અદ્વૈતપાતું સિદ્ધ કરવામાં શ્રુતિવડે બાધિત થયેલું છે. તે અસત્ નથી કેમ કે, તેનું કાર્ય બેવામાં આવે છે. તે સત્ અને અસત્ બંને પણ

અર્થ શકે નહિ કેમ કે, તે તો પરસ્પર વિરોધી છે. માટે અવ્યક્ત અનિર્વચનીય છે અને અવ્યક્તના જ્ઞાનવડે જ્ઞાને પામી શકાય તેમ નથી.) ૧૮ તો તપથી (એટલે ધ્યાનવડે) ઉપજેલા સાક્ષાત્કારવડે, અનુમાનવડે એટલે મનનરૂપ યુક્તિનું અનુસંધાન કરવાવડે, શમ-દમ્ભાદિ ગુણોવડે, આત્મજ્ઞાદિ જાતિને ઉચિત ધર્મ પાળવાવડે અને વેદાંત શ્રવણ કરવાવડે અંતરાત્માને શુદ્ધ કરીને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવવી. ૧૯ જે પુરૂષ તત્ત્વદર્શી થાય છે તે, જેમ અંતરમાં સધળે બ્રહ્મ દેખે છે તેમ તેને બહાર પણ બેદબુદ્ધિ રહેતી નથી. કેમ કે, તે વિષયાત્મક ગુણરહિત હોવાથી બહારથી પણ નિઃપ્રપંચવાળા માર્ગનુંજ અનુવર્તન કરે છે. તેનું કારણ એવું છે કે, મૂળ પ્રકૃતિના નુચ્છપણાથી તથા ગુણોના અભાવથી અતર્ક્ય તથા શુદ્ધ એવા ચિદાત્માને તે, અંદર અને બહાર એકરસ સમજે છે. ૨૦ નિર્ગુણપણાથી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સગુણપણાથી નિર્ગતિ પામે છે-પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેમ અમિ કાષ્ઠમાં સંચરે છે, તેમ બુદ્ધિ ગુણોમાં સંચરીને તેનો લય કરે છે. ૨૧ જેમ પાંચ ઇન્દ્રિયો સુયુક્તિ અવસ્થામાં પોતપોતાના કર્મથી મુક્ત થાય છે, તેમ પરમ બ્રહ્મ સદા પ્રકૃતિથી મુક્ત છે. ૨૨ એ પ્રમાણે સર્વ દેહધારીઓ પ્રકૃતિ (અજ્ઞાન) વડે પ્રકૃતિને પામે છે તથા સ્વર્ગમાં જાય છે અને જ્યારે અજ્ઞાનથી નિર્ગતિને પામે છે ત્યારે મોક્ષને પામે છે ૨૩ જીવ, પ્રકૃતિ, બુદ્ધિ, વિષયો, ઇન્દ્રિયો, અહંકાર અને અભિમાન (આ આનુંજ છે એવી બુદ્ધિને “ અભિમાન ” કહે છે) એ જૂતસંજક સમુદાય છે. ૨૪ એ સમુદાયની પ્રથમ પ્રગતિ પ્રધાનથી છે. અર્થાત્ પ્રથમ ઋષિ અવ્યાકૃત એટલે શાપાશમળ કે, જેને “ પ્રધાન ” કહેયું છે તેથી થઈ છે. બીજી ઋષિ પંચ તન્માત્રા, એકાદશ ઇન્દ્રિયો અને અહંકાર એટલાવડે મૈથુનથી થએલી છે અને તે નિયમપૂર્વક થયેલી છે. ૨૫ ધર્મથી ક્રિયનો ઉત્કર્ષ થાય છે અને અધર્મથી અક્રિય (અકલ્યાણ) તો ઉત્કર્ષ થાય છે. જે પુરૂષ વિષયમાં પ્રીતિવાળો છે તે પ્રત્યક્ષ કાળે પ્રકૃતિને પામે છે અને વિરક્ત પુરૂષ પ્રકૃતિનો આધ કરીને આત્મજ્ઞાનયુક્ત થાય છે. ૨૬.

ધર્માદુન્કુષ્યતે શ્રેયસ્તથા શ્રેયોપ્યધર્મતઃ ।

રાગવાન્ પ્રકૃતિં હોતિ વિરક્તો જ્ઞાનવાન્ ભવેત્ । ૨૬॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे मनुबृहस्पतिसंवादे गुर्जरभाषायां
द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ૩૨ ॥

અધ્યાય ૩૩ મો-મનુ અને બૃહસ્પતિના સંવાદની સમાપ્તિ.

મનુઝવાચ ॥ यदा तैः पंचभिः पंच युक्तानि मनसा सह ।

अथ तद्रक्ष्यते ब्रह्म मणौ सूत्रमिवापि तम् ॥ ૧ ॥

મનુ કહે છે કે:—જ્યારે શબ્દાદિ પાંચ વિષયો, પાંચ ઇન્દ્રિયો મન અને બુદ્ધિ એ સર્વનો એક સાથે નિગ્રહ કરવામાં આવે છે ત્યારે મણિમાં પરોવેલા દોરાની પેઠે, અનાત્મ ઇન્દ્રિયાદિથી આત્મબ્રહ્મ જૂદો જોવામાં આવે છે. ૧ વળી તેજ દોરો (સૂત્ર) સુવર્ણમાં, મોતીમાં, પરવાળામાં અને માટીના તથા રૂપાના મણકામાં તેવોજ શોભે છે. ૨ તેજ પ્રમાણે

જે આત્મા ઇન્દ્રિયાદિમાં છે તેજ આત્મા ગાય, ઘોડા, મનુષ્ય, હાથી અને મૃગાદિમાં પણ છે અને તેજ પ્રમાણે કીડા અને પતંગાદિમાં પોતાના કર્મથી જોડાયેલો છે. ૩ આત્મા જે જે શરીરવડે જે જે કર્મને કરે છે તે તે શરીરવડે તે તે ભોગવે ફળને છે. ૪ જેમ પૃથ્વી એકરસ છતાં જૂદી જૂદી ઓપધિઓના વિષયને અનુસરે છે, તેમ એકજ બુદ્ધિ જૂદાં જૂદાં પૂર્વ કર્મને અનુસરીને તેવી થાય છે તથા અંતરાત્મા તેને જોનારો—સાક્ષી થઈને રહે છે, અર્થાત્ અંતરાત્મારૂપ સાક્ષી ચંતનથી પ્રકાશ પામે છે. ૫ પ્રથમ વિષયનું જ્ઞાન થયા પછી, વિષયની ઇચ્છા ઉપજે છે અને ઇચ્છા ઉપજ્યા પછી અભિસંધિ (આ અર્થ હું સિદ્ધ કરું એવો યત્ન) ઉપજે છે, અભિસંધિ ઉપજ્યા પછી કર્મ ઉપજે છે અને કર્મ ઉપજ્યા પછી ફળ ઉપજે છે. ફળ કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે, કર્મ જ્ઞેયાત્મક (એટલે “ હું ” એવા અર્થથી ઉપજેલું) છે, જ્ઞેય જ્ઞાનાત્મક (એટલે જીવરૂપ છે) અને જ્ઞાન સદસદાત્મક એટલે ચિત્ અને જડરૂપ છે. ૭ જ્ઞાન, ફળ, જ્ઞેય અને કર્મોના ક્ષયની અંતે જે દિવ્ય ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે એજ જ્ઞેય વસ્તુમાં સ્થિત થયેલું જ્ઞાન છે. ૮ જ્ઞેયનું સ્વરૂપ આવું છે. સર્વોત્કૃષ્ટ મહત્ ભૂત કે, જેને યોગીઓ જ્ઞાનદષ્ટિવડે જુએ છે અને વિષયમાં શુદ્ધિવાળા મૂર્ખ પુરૂષો આત્માના વિષે રહેલું છતાં જેને દેખતા નથી તે મહત્ત્વ જ્ઞેય છે. ૯ પૃથ્વના રૂપથી જળનું રૂપ મોટું છે, જળથી તેજ મોટું છે અને તેજથી પવન મોટો છે. ૧૦ પવનથી આકાશ મોટું છે અને આકાશથી મન મોટું છે. મનથી બુદ્ધિ મોટી છે, બુદ્ધિથી કાળ મોટો છે. ૧૧ કાળથી ભગવાન વિષ્ણુ (શુદ્ધ બ્રહ્મ) કે, જેનાથી આ સકળ વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે, તે મોટો છે, તે દેવનો આદિ, અંત કે, મધ્ય નથી. ૧૨ તેનો આદિ, અંત કે, મધ્ય નથી માટે તે અવ્યય (અપક્ષયશૂન્ય) છે તે, સર્વ દુઃખનું ઉલ્લંઘન કરીને તેની પેલીપાર વર્તે છે અને દુઃખ તો, જ્ઞાત, જ્ઞેય વિભાગવાળું છે માટે અંતવાન છે. (તેનો અંત તે અવ્યય વિષ્ણુને જાણવાથી થાય છે). ૧૩ તે બ્રહ્મ એજ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. અને તેનો આશ્રય એજ પરમપદ છે. પુરૂષ તેના ધામને પામીને કાળના કળ્મશમાંથી મુક્ત થઈને મોક્ષ પામે છે. ૧૪ એ મુક્ત પુરૂષો માન અને મેયના વ્યવહારવાળા ગુણોમાં પ્રકાશે છે. એ ગુણોથી ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મમાં નિર્ગુણપણથી પ્રકાશે છે. અર્થાત્ મુક્ત પુરૂષો શુદ્ધ ચિદાત્મારૂપ થાય છે તથા ગુણોમાં સગુણ ભાસે છે અને બ્રહ્મમાં નિર્ગુણ ભાસે છે. એ નિર્ગુણપણથીજ શમદમાદિ નિવૃત્તિ લક્ષણ ધર્મ કે, જે નિર્વિકલ્પ છે, તેને જાણવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૫ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદના મંત્રો લિંગ શરીરના આશ્રયે રહેલા છે પણ ચિદાત્માના વિષે રહેલા નથી અને તેથીજ તે યત્નવડે સાધ્ય થઈને જીવ્વાના અગ્રદારા પ્રવર્તે છે. તેજ કારણથી તે નાશવંત પણ છે. અર્થાત્ અધ્યયનાદિ ધર્મ શરીરના આશ્રયે રહેલો છે માટે નાશવંત છે પણ બ્રહ્મ શરીરના આશ્રયે રહેલું ન હોવાથી અવિનાશી છે. ૧૬ બ્રહ્મનો સંભવ શરીરના આશ્રયે જણાય છે ખરો, પણ તે અધ્યયનની પેઠે યત્નસાધ્ય નથી કેમ કે, અધ્યયન જેમ આદિ, મધ્ય અને અંતવાળું છે, તેમ બ્રહ્મ આદિ, મધ્ય અને અંતવાળું નથી. ૧૭ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ, એ સર્વનો આદિ છે અને જેનો આદિ છે તેનો અંત પણ જોવામાં આવેલો છે; પરંતુ બ્રહ્મનો તો આદિ નથી માટે તેનો અંત પણ નથી. ૧૮ તે અનાદિ છે તથા અનંત છે, માટે તે વ્યાપક અને અવ્યય છે. તે અવ્યય છે માટે દુઃખરહિત છે અને તેથી તેના વિષે માનાપમાનાદિ દ્રવ્ય ભાવ છે નહિ. ૧૯ મનુષ્યો અદ-

જનું (ભાગ્યનું) અવલંબન કરીને ઉપાયરહિત થવાવડે તથા વિષયભોગરૂપી કર્મથી માત્ર નિવૃત્તિ પામવાવડે તે પરમપદ કે, જે ઉપાયવડે પામી શકાય છે તેને જોઈ શકતા નથી. (અદૃષ્ટનું અવલંબન કરીને ઉપાય ન કરવો તેને સાંખ્યશાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારની આધ્યાત્મિક તુષ્ટિ કહેલી છે એટલે શાસ્ત્રથી પ્રકૃતિ અને પુરૂષનો વિવેક થયો તેને (૧) પ્રકૃતિતુષ્ટિ કહે છે. સર્વનો વિવેક અનાયાસે થશે માટે તુષ્ટિ રાખવી તેને (૨) ઉપાદાનતુષ્ટિ કહે છે. કેવલ સમય આગ્યે એની મેળે પ્રાપ્ત થશે માટે સમયની પ્રતિક્ષા કરવા રૂપ તુષ્ટિને (૩) કાળ-તુષ્ટિ કહે છે. પૂર્વના પુણ્યના બળથીજ સાક્ષાત્કાર થશે એવી રીતે તુષ્ટિ રાખવી તેને (૪) ભોગતુષ્ટિ કહે છે. એ ચાર આધ્યાત્મિક તુષ્ટિઓ રાખીને રહેવું અને ઉપાય ન કરવો તેને આ જગ્યોએ અદૃષ્ટનું આલંબન માનેલું છે. વિષયભોગરૂપી કર્મનો ત્યાગ કરવારૂપ પાંચ અહિસ્તુષ્ટિ પણ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહેલી છે. જેમ ધન પ્રાપ્ત કરવામાં દુઃખ જોઈને તેથી વિરામ પામવો તે પરાતુષ્ટિ છે; રાગ કે, ચારાદિથી ધનનો નાશ થવાનું દુઃખ જોઈને વિરામ પામવો તે સુપરાતુષ્ટિ છે, ભોગથી પણ ધનનો નાશ થવાનું દુઃખ જોઈને વિરામ પામવો તે પારાપાર તુષ્ટિ છે, ભોગ પણ ક્ષય પામનારા છે એમ દોષ સમજીને વિરામ પામવો તે અનુત્તમાંભ તુષ્ટિ છે તથા ભોગમાં હિંસાદોષ જોવાવડે વિરામ પામવો તે ઉત્તમાંભતુષ્ટિ છે. એ પ્રકારે પાંચ અહારની તુષ્ટિઓ છે અને તે રીતે વિષયભોગથી નિવૃત્ત થઈને પણ ઉપાય ન કરવો તેને આ જગ્યોએ “વિષયભોગથી માત્ર નિવૃત્તિ પામવી” એમ કહેલું છે. અર્થાત્ જે પુરૂષ એ નવ તુષ્ટિઓનું માત્ર અવલંબન કરીને આત્મજ્ઞાન થવાનો ઉપાય કરતો નથી તે પરમપદને જોઈ શકતો નથી, તેને સાક્ષાત્કાર થતો નથી). ૨૦ પ્રાણીઓનો વિષયમાં સંગ સ્વાભાવિક છે, માટે “હાર્દકાશ” નામે બ્રહ્મલોકને પામેલા યોગીઓને “મધુમતી” નામે યોગભૂમિમાં માત્ર સંકલ્પથી પ્રાપ્ત થયેલા વિષયો દેખાય છે. એવી રિયાતમાં તે યોગી મનવડે યોગૈશ્વર્ય સુખની ઇચ્છા કરીને પરમપદને પામતો નથી. ૨૧ કેમ કે, કેટલાક પુરૂષો આ લોકમાં જે જે વિષયોને જુએ છે તે તે વિષયોને ઇચ્છે છે, પણ વિષયની ઇચ્છાવાળા પુરૂષો પરમ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરતા નથી કેમ કે, તે નિર્ગુણ છે. ૨૨ જેઓ અતિ મૂઢપણાથી અહારના ગુણોમાં આસક્ત થયેલા છે તેઓ યોગીઓને પામવા યોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ ગુણોને શી રીતે પામી શકે ? નજ પામી શકે, પણ તે ઉત્કૃષ્ટ ગુણોને માત્ર અવયવભૂત ગુણોથી અનુમાન કરીનેજ જાણી શકાય છે. ૨૩ અમે તે ગુણોને સૂક્ષ્મ મનવડે જાણી શકીએ છીએ, પણ વાણીથી કહેવાને સમર્થ નથી. કેમ કે, મન જેવો સૂક્ષ્મ વિષય માત્ર મનથીજ ગ્રહણ કરી શકાય છે અને દષ્ટિગ્રાહ્ય વિષયનું દષ્ટિવડેજ ગ્રહણ કરી શકાય છે. ૨૪ જ્ઞાનવડે બુદ્ધિને નિર્મળ કરીને, બુદ્ધિવડે મનને નિર્મળ કરીને મનવડે ઇન્દ્રિયોના સમૂહને નિર્મળ કરીને તે અક્ષરબ્રહ્મને પામી શકાય છે. ૨૫ ધ્યાન પરિપક્વ થવાથી બુદ્ધિની વૃત્તિયોથી રહિત થયેલો અને ત્રવણ-મનન આદિવડે મનથી સમૃદ્ધ થયેલો પુરૂષ કે, જેને પ્રાર્થનાનું પ્રયોજન નથી એવો તે નિર્ગુણ બ્રહ્મને પામે છે. પણ પ્રાર્થનાઓવડે આકુળ થયેલા પુરૂષો-અતિ ઘણી ઇચ્છાવાળા પુરૂષો તે બ્રહ્મને તજ દે છે. જેમ વાયુ લાકડામાં રહેલા અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરતો નથી પણ તજ દે છે, તેમ તેઓ

પણ અંતરમાં રહેલા આત્માને તજી દે છે. ૨૬ જ્યારે વિષયોનું આત્મામાં પ્રવિલાસન (લય) કરવામાં આવે છે ત્યારે મન બુદ્ધિથી પર બ્રહ્મસ્વરૂપને પામે છે, જ્યારે વિષયો પૃથક્ પૃથક્ પ્રહણ કરવામાં આવે છે ત્યારે બુદ્ધિથી અવર-ઉતરતા બ્રહ્મલોક સુધીના ઐશ્વર્યને પામે છે. જીવ એજ વિધિથી વિષયમાં આસક્ત થઈને બંધનમાં પડવાને પ્રવૃત્ત થાય છે તથા વિષયરહિત થઈને મુક્તિને પામે છે. ૨૭ પુરૂષ, આદિ કાળમાં અવ્યક્ત અને આત્મારૂપ છે. મધ્ય કાળમાં દેહાદિ ઉપાધિના યોગથી કર્મના ભોગવાળો દેખાય છે અને જ્યારે અંતકાળે દેહાદિ ઉપાધિ નાશ પામે છે. ત્યારે પુનઃ અવ્યક્તપણાને પામે છે. તે આત્મા અકામરૂપ એટલે ઇચ્છારહિત જતાં ઇંદ્રિયોના યોગથી પોતાનામાં વૃદ્ધિ તથા ક્ષય આદિ બ્રમને દેખે છે. ૨૮ તે ચિદાભાસ ત્રિંગ શરીરને પામીને સર્વ ઇંદ્રિયોથી યુક્ત થાય છે તથા પંચભૂતને પામીને સ્પૂળ દેહવાળો થાય છે. પણ જ્યાંસુધી મિંબભૂત અંતર્યામી પરમાત્માથી હીન હોય છે, ત્યાં સુધી તેનામાં ગાંત આદિ કરવાનું સામર્થ્ય આવતું નથી અને કર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ શકતો નથી. ૨૯ ક્રોધએ આ પૃથ્વીના અંતને જોયો નથી તથાપિ પૃથ્વી વિભુ દ્રવ્ય નહિ હોવાથી તેનો અંત છે, એમ આપણે જાણીએ છીએ. તેમજ દુઃખને પણ અંત છે કેમ કે, દુઃખ જન્ય વસ્તુ છે. જેમ વાયુ સમુદ્રમાં પડેલા તૃણાદિ પદાર્થને પ્રવાહને અનુસરીને ઘણે કાળે પણ પેલે પાર પહોંચાડે છે, તેમ કર્મરૂપી વાયુ સંસાર સમુદ્રમાં પડેલા જીવરૂપી નાવને પણ ચિત્તશુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવારૂપ પ્રવાહને અનુકૂળ થઈને પેલેપાર પહોંચાડે છે. અર્થાત્ કર્મવડે પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૦ જેમ ઉપાધિરહિત સૂર્ય ઉપાધિને પામીને ઉદય તથા અસ્તને પામે છે, તેમ ઉપાધિરહિત આત્મા ઉપાધિને પામીને જન્મ મરણ પામે છે. પણ જ્યારે તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે રાત્રિ અને દિવસની પેઠે જન્મ અને મરણને ઉપાધિજન્ય માને છે તથા જ્યારે તેમાંથી સુખત્વાદિ ધર્મવાળો અહંકાર નાશ પામે છે ત્યારે તે, નિર્ગુણ અને અવ્યય બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે. ૩૧ અનાદિ સંસારમાં સર્વ પ્રકારનાં સુખ ક્રોધ પણ જન્મમાં મનુષ્યને પ્રાપ્ત થયાં હશે પણ મોક્ષસુખ તો ક્રોધ વખત પ્રાપ્ત થયેલુંજ નહિ. કારણ કે, જો તે પ્રાપ્ત થયું હોય તો તે પુનઃ જગતમાં આવેજ નહિ. માટે મોક્ષ-સુખ અનાગત છે, સુકૃત કરનાર પુરૂષોને પામવા યોગ્ય સર્વોત્તમ ગતિ છે, પોતાની મેળે સ્વભાવસિદ્ધ છે, તેમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા તેમાંજ પુનઃ લય થાય છે માટે તે પ્રભવનિધાન છે, અવ્યય-નાશહીન છે, આદિ, મધ્ય અને અંતરહિત છે માટે સનાતન છે, મોક્ષસ્વરૂપ છે, નિત્ય છે અને નિશ્ચળ છે. એવી પ્રત્યગભિન્ન વસ્તુનો વિચાર કરવાવડે વેદમાં પ્રસિદ્ધ એવું પરમ (અગૌણ) અમૃતત્વ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૨

અનાગતં સુકૃતવતાં પરાં ગતિં સ્વયંભુવં પ્રમવનિધાનમવ્યયમ્ ॥

સનાતનં ચક્રમૃતમવ્યયં ધ્રુવં વિચાર્ય તત્ પરમમૃતત્વમશ્નુતે ॥૩૨॥

इति श्री महाभारते ज्ञान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां मनु-ब्रह्मस्पतिसं-
वादसमापनं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

અધ્યાય ૩૪ મો-સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ પિતામહ મહાપ્રાજ્ઞ પુંડરીકાક્ષમચ્યુતમ્ ।

કર્તારમકૃતં વિષ્ણું ભૂતાનાં પ્રમથાપ્યયમ્ ॥ ૧ ॥

(પૂર્વ અધ્યાયમાં બ્રહ્મસાક્ષાત્કારથી મોક્ષ થાય છે તથા તે બ્રહ્મ “ નિર્ગુણ છે ” એમ કહ્યું છે. હવે પ્રથમ સગુણનું જ્ઞાન થયા પછી નિર્ગુણનું જ્ઞાન થાય છે એમ ચાત્રીને પાસે બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણજી “ પરમાત્મા છે ” એમ જાણીને) યુધિષ્ઠિર પિતામહ બ્રાહ્મને પૂછે છે કે,—હે મોટી ભુદિવાળા પિતામહ ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પુંડરીક-કમળ સરખાં નેત્રવાળા છતાં પણ અચ્યુત (નાશરહિત) તથા પ્રાણીના કર્તા છતાં પણ ઉત્પત્તિહીન, આપક, જેનું સ્થાન જીવ સમુદાયમાં છે, જે ઇન્દ્રિયોના સ્વામી છે, જેનું વેદવાણી કથન કરે છે અને જે દેહના ધર્મ જરા આદિવડે પરાજિત નથી એવા કેશવ વિષે હું સાંભળવાને ઇચ્છું છું. (તાર્પ્પ્ય કે, જે પુંડરીકાક્ષ (દેહધારી) હોય તે અચ્યુત (વિનાશરહિત) કેમ હોઈ શકે ! એવી શંકા આ પ્રશ્નમાં ગુપ્ત રીતે કરેલી છે તથા તેનું સમાધાન એવું છે કે, પૃથ્વી, બીજ, અંકુર વૃક્ષ અને ફળ એવાં પાંચ પરમેશ્વરનાં રૂપ છે તે અનુક્રમે શુદ્ધ, શયણ, સૂત્ર, વિરાડ અને વિષ્ણુ જાણવાં. તેમાં વૃક્ષ ઉપર ફળ ઉત્પન્ન થાય છે તથાપિ તેમાં અનેક બીજ સમાયેલાં હોવાથી તે બીજ અંકુર અને વૃક્ષ કરતાં પણ મહાન છે. એ પ્રમાણે પુંડરીકાક્ષ વિષ્ણુ પણ શયણ, સૂત્ર અને વિરાડ કરતાં મહાન છે એટલે શુદ્ધ ચૈતન્ય છે માટે તેને વિષે અચ્યુતત્વાદિ વિશેષણ સંભવે છે, એવા ભાવ છે.) ૧,૨ બ્રાહ્મ કહે છે કે,—જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામના વચનથી, દેવર્ષિ નારદના કહેવાથી અને વ્યાસ મહામુનિના કહેવાથી એજ અર્થ સાંભળેલો છે. ૩ હે તાત ! અસિત અને દેવલ ઋષિ, મોટા તપવાળા વાલ્મીકિ ઋષિ અને માર્કેડેય ઋષિ, એ સર્વ પણ શ્રીકૃષ્ણને વિષે મોટા અદ્ભુત મહાત્મ્યનું કથન કરે છે. ૪ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! કેશવ સર્વ ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન, યશ, લક્ષ્મી, વૈરાગ્ય અને ધર્મ, એ જ ગુણવાળા—ભગવાન અંતર્યામી પ્રભુ છે. એ મહાપુરૂષ કે, જેના વિષે આ સર્વ વિશ્વ રહ્યું છે, એવા છતાં વિભુ-આપક છે, એમ બહુ પ્રકારે સાંભળીએ છીએ. ૫ પણ હે મોટા બળવાળા યુધિષ્ઠિર ! બ્રાહ્મણો મહાત્મા શાર્ફધન્વા શ્રીકૃષ્ણનાં જે જે કર્મને જાણે છે તે હું તને કહું તે સાંભળ : ૬ હે નરેન્દ્ર ! પુરાણને જાણનારા પુરૂષો ગોવિંદનાં જે કર્મ કહે છે તે કર્મનું હું કીર્તન કરીશ. ૭ મહાત્મા અને પ્રાણી માત્રના આત્મારૂપ પુરૂષોત્તમે વાયુ, અગ્નિ, જળ, આકાશ અને પૃથ્વી, એ મહાભૂતને ઉત્પન્ન કર્યાં. ૮ સર્વ પ્રાણીના ઇન્દ્રિય પ્રભુએ પૃથ્વી ઉત્પન્ન કરીને પછી* મહાત્મા પુરૂષોત્તમે (૧) જળમાંજ પોતાનો નિવાસ કર્યો. ૯ પછી સર્વ (૨) તેજઃશક્તિ યુક્ત પુરૂષોત્તમ કે, જેણે જળને વિષે શયન કરેલું છે તેણે મનવડે સર્વ પ્રાણીથી આગળ ઉત્પન્ન થયેલા (૩) સંકર્ષણતી કલ્પના કરી; એમ

* આ દીક્રમાં આપેલા અર્થના અનુસારે બાપાંતર સમજવાથી, બહિઃસૃષ્ટિની પેઠે અંતરની સૃષ્ટિને લાગુ પડતો અર્થ કેમ કરવો ? તે પણ સમજશે. બાપાંતરમાં બે અર્થ સાથે કરવાથી સમજનારને ગુંચવણ પડે માટે ત્યાં એક અર્થ બતાવી, બીજો અધ્યાત્મને લગતો અર્થ અંગે દુક્રમાં જણાવ્યો છે. જેથી વાંચનારને ચાલતા પ્રકરણમાંથી બીજી વાત સમજાઈને ગરમત મળશે. ભા. ક.

(૧) જળમય દેહમાં. (૨) વાસનાયકી યુક્ત. (૩) અહંકારની. (૪) હેતુ કમળ.

અમે સાંભળીએ છીએ. તે સંકર્ષણ સર્વ પ્રાણીના આશ્રય છે અને તે ચર્ચા ગયેલાં તથા હવે પછી થનારાં પ્રાણીને ધારણ કરે છે. ૧૦, ૧૧ તે મહાત્મા મહાબાહુ પ્રકટ થયા પછી સૂર્યના સરખું એક દિવ્ય (૪) પદ્મ પુરૂષોત્તમની નાભિને વિષે પ્રકટ થયું. ૧૨ હે તાત ! તે પદ્મના વિષે સર્વ પ્રાણીના પિતામહ ભગવાન (૫) બ્રહ્મદેવ પ્રકટ થયા તથા પોતાના તેજ-વડે સર્વ દિશાઓને પ્રકાશિત કરી. ૧૩ મહાત્મા મહાબાહુ તે બ્રહ્મા પ્રકટ થયા એટલે તમે ગુણવડે સર્વની પૂર્વે પ્રકટ થયેલો (૬) “ મધુ ” નામે મોટા અસુર ઉત્પન્ન થયે. ૧૪ તે ભયાનક દૈત્ય કે, જેનાં કર્મ પશુ ભયાનક હતાં તથા જે બ્રહ્માને ભક્ષણ કરી જવારૂપ ઉપ કર્મ કરવાને તૈયાર થયો હતો; તેનો (૭) પુરૂષોત્તમે વધ કર્યો અને બ્રહ્માનું રક્ષણ કર્યું. ૧૫ હે તાત ! તે દૈત્યનો વધ કરવાથી સર્વ (૮) યાદવમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભગવાનને દેવ, દાનવ અને માનવો “ મધુસૂદન ” કહેવા લાગ્યા. ૧૬ પછી બ્રહ્માએ મંરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કતુ અને દક્ષ એ સાત (૯) માનસ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યાં. ૧૭ તે સર્વમાં મંરીચિ મોટા હતા. તેમણે પોતાના વડા પુત્ર કશ્યપને મનવડે ઉત્પન્ન કર્યો. તે બ્રહ્મસાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા રજોગુણી હતો. ૧૮ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! બ્રહ્માએ મંરીચિથી પશુ મોટા એવા દક્ષ પ્રજાપતિને અંગુકાથી ઉત્પન્ન કર્યા હતા. ૧૯ તે પ્રજાપતિને પ્રથમ તેર પુત્રીઓ થઇ હતી તેમાં સર્વથી મોટી દિતિ હતી. ૨૦ હે તાત ! સર્વ ધર્મની વિશેષતાને જાણનાર પવિત્ર કીર્તિવાળો અને મોટા યશાવાળો મંરીચિનો પુત્ર કશ્યપ, દક્ષની સર્વ કન્યાઓનો સ્વામી થયો. ૨૧ હે મહાભાગ ! ધર્મને જાણનાર દક્ષ પ્રજાપતિએ કશ્યપને આપેલી તેર કન્યાઓથી નાની બીજી દશ કન્યાઓ ઉત્પન્ન કરીને ધર્મને આપી. ૨૨ હે ભારત ! તેમના વિષે ધર્મના પુત્ર વસુઓ, અમાપ તેજવાળા રૂદ્રો, વિશ્વે દેવો, સાધ્યા દેવો અને મરૂતવાન દેવો થયા. ૨૩ હે મહાભાગ ! દક્ષ પ્રજાપતિએ ધર્મને આપેલી દશ કન્યાઓ કરતાં નાની બીજી સત્તાવીસ કન્યાઓ ઉત્પન્ન કરી, તેનો સ્વામી ચંદ્રમા થયો. ૨૪ હવે કશ્યપની બીજી સ્ત્રીઓએ ગંધર્વ, અશ્વ, પક્ષીઓ, ગાયો, કિંપુરૂષો, મત્સ્ય, ઉદ્ભિજ્જ પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓ, એ સર્વને જન્મ આપ્યો. ૨૫ અદિતિએ મોટા બળવાળા દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા આદિત્યને જન્મ આપ્યો. તે સર્વમાં સર્વના પ્રભુ તથા જેનાં ગોવિંદ અને વિષ્ણુ નામ છે એવા વામન પશુ થયા. ૨૬ તેણે પગલાં ભરવાથી દેવતાઓની ભક્ષી વૃદ્ધિ પામી અને દિતિની આસુરી પ્રજા તથા દાનવો પરાભવ પામ્યા. ૨૭ સદ્ગુણી આસુરી પ્રજા દિતિથી ઉત્પન્ન થઇ તેમાં દનુએ વિપ્રચિત્તિ આદિ દાનવોને જન્મ આપ્યો અને દિતિએ મોટા બળવાળા સર્વ અસુરોને જન્મ આપ્યો. ૨૮ પછી મધુસૂદન ભગવાને દિવસ, રાત્રિ, ઋતુઓ પરત્વે કાળ, પહેલો પહોર અને પાછલો પહોર, એ સર્વની કલ્પના કરી. ૨૯ પછી તેણે ધ્યાન કરીને મેધને ઉત્પન્ન કર્યા તથા સ્થાવર-જંગમ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કર્યા,

(૫) મનસહિત અહંકાર. (૬) યોગવિદ્. (૭) ચિદાત્મા. (૮) સાત્વત-યોગીઓ. (૯) માનસ સૃષ્ટિમાં દેવ અને અસુર જે છે. તેમાં અસુર મોટા અને દેવ નાના છે. તેનો અર્થ એમ સમજવો કે, કામાદિ અસુરો જીવને અનાદિક્ષણના વળગેલા હોવાથી મોટા છે અને શમ, દમાદિ ગુણો પાછળથી આવેલા હોવાથી નાના છે. કામાદિ અસુરો શમાદિ દેવોને પરાજય કરીને જ્યારે આત્માને મોહપા-શથી બાંધે છે ત્યારે તેને આત્મજ્ઞાન થવું નથી, પણ જ્યારે વિષ્ણુની સહાય મળે છે એટલે સાત્વિક ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે શમદમાદિ દેવો પ્રજાળ થઇને કામાદિ અસુરોને હરાવીને આત્માને મોહપાશથી મુક્ત કરે છે, ત્યારે તેને આત્મજ્ઞાન થાય છે.

વળી તેણે મહા તેજવાળી અને સર્વ પ્રાણીસહિત સમગ્ર પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કરી. ૩૦ હે યુધિષ્ઠિર ! પછી મહાભાગ કૃષ્ણ પ્રભુએ પુનઃ પશુ પોતાના મુખથી સેંકડો શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા. ૩૧ હે ભરતર્ષભ ! તેજ પ્રમાણે બન્ને બ્રાહ્મણોથી સેંકડો ક્ષત્રિયને, બેઠ્ઠાઓથી સેંકડો વૈશ્યને અને પગથી સેંકડો શૂદ્રોને ઉત્પન્ન કર્યા. ૩૨ પછી જેનું મહાન તપ છે એવા ભગવાને, એ રીતે ચારે વર્ણોને ઉત્પન્ન કરીને પોતે સર્વ પ્રાણીના અધિષ્ઠાતા-ધાતા (સમષ્ટિ અહંકાર)ને કર્યા. ૩૩ પછી બ્રહ્માને વેદ વિદ્યાના ઉત્પન્ન કરનાર તથા અપાર તેજવાળા કર્યા. પ્રાણી અને માતૃઓના સમુદાયના અધિપતિ વિરૂપાક્ષને સરન્યા. ૩૪ સર્વ પાપીઓને શિક્ષા કરનાર તથા પિતૃઓમાં સમાનપણે વર્તનાર યમને કર્યા. તે સર્વ પ્રાણીના આત્મા-રૂપી ભગવાને નિધિઓનું રક્ષણ કરનાર કુબેરને ઉત્પન્ન કર્યા. ૩૫ તેણે સર્વ જળચર પ્રાણીઓના અધિપતિ વરુણને સરન્યા. તે પ્રભુએ સર્વ દેવતાઓના અધ્યક્ષ ઇન્દ્રને સરન્યા. ૩૬ તે વખતે મનુષ્યોને જ્યાં સુધી દેહધારણ કરવાની શ્રદ્ધા થતી હતી ત્યાં સુધી તેઓ ઇચ્છા પ્રમાણે જીવતા હતા, પણ તેઓને યમનો ભય નહોતો. ૩૭ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેઓને મિથુન-ધર્મ હતો નહિ; પણ તેઓ સંકલ્પ માત્રથીજ સંતતિ ઉત્પન્ન કરતા હતા. ૩૮ હે નર-પતિ ! પછી ત્રેતાયુગમાં માત્ર રપર્શ કરવાથી પ્રજા ઉત્પન્ન થતી હતી; તેઓને પણ મૈથુન-ધર્મ હતો નહિ. ૩૯ હે રાજન્ ! દ્વાપરયુગની પ્રજામાં મૈથુનધર્મ પેદા થયો અને પછી કલિયુગમાં મનુષ્યોનાં જોડાં બંધાયાં. ૪૦ હે તાત ! એજ ભગવાન સર્વ પ્રાણીનો પતિ તથા અધ્યક્ષ કહેવાય છે. હે કૌંતેય ! હવે ધર્મની અપેક્ષા ન રાખનારા મનુષ્યો કહું તે સાંભળ. ૪૧ હે નરશ્રેષ્ઠ ! દક્ષિણ દેશમાં વસનારા સર્વ આંધ્ર લોકો, ગુહ લોકો, પુલિંદ લોકો, શયર લોકો, ચુચુક લોકો અને મદ્રક લોકો, એ સર્વને અધર્મી જાણવા. ૪૨ હવે ઉત્તર દેશના લોકો પણ હું તને કહું છું. યવન લોકો, કાબીજ લોકો, ગાંધાર લોકો, કિરાત લોકો અને શયર લોકો. હે તાત ! હે રાજન્ ! એ પાપ કરનારા લોકો કૃતરા તથા ગીધના બાળક જેવા છે અને ધર્મને છોડીને આ પૃથ્વી ઉપર ફરે છે. ૪૩, ૪૪ હે તાત ! તેઓ સત્યયુગમાં પૃથ્વી ઉપર ફરતા નહોતા, પણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેઓ ત્રેતાયુગપર્યંત વૃદ્ધિ પામતા હતા. ૪૫ પછી ત્રેતાયુગના અંતમાં અને દ્વાપરના આદિમાં જ્યારે બે યુગની સંધિનો સમય આવ્યો ત્યારે ક્ષત્રિયો એક બીજાને સામા બોલાવીને યુદ્ધ કરવાને તત્પર થતા હતા. ૪૬ હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણથી આ જમતની ઉત્પત્તિ થઇ છે. એ પ્રમાણે દેવર્ષિ નારદે કહું છે, કેમ કે, તે સર્વ લોકની વાતને જાણનારા છે. ૪૭ હે નરાધિપ ! હે મહાબાહો ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! નારદ પણ શ્રીકૃષ્ણના શાશ્વતપણાને યથાવત્ ઉત્તમ માને છે. ૪૮ એ પ્રમાણે મહાબાહુ આ પુંડરીકાક્ષ કેશવ સત્ય પરાક્રમવાળા અને અચિંત્ય છે પરંતુ કેવળ મનુષ્ય નથી. ૪૯

एवमेव महाबाहुः केशवः सत्यविक्रमः ।

अचिन्त्यः पुंडरीकाक्षो नैव केवलमानुषः ॥ ४९ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे सर्वभूतोत्पत्तिकथने गुर्जर-
भाषायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

અધ્યાય ૩૫ મે-મરીઆદિના વંશનું વર્ણન તથા દિશામાં
રહેતા ઋષિઓનાં નામ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ કે પૂર્વમાસન્ પતયઃ પ્રજાનાં ભરતર્ષભ ।

કે ચર્ચયો મહાભાગા દિશુ પ્રત્યેકશઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે ભરતર્ષભ ! પ્રત્યેક દિશામાં પૂર્વે પ્રજાઓના પતિ કોણુ હતા તથા મહાભાગ ઋષિ કોણુ કહેલા છે ! તે કહેા. ૧ બીજમ કહે છે કે,-હે ભરતર્ષભ ! તું મને પૂછે છે, તે સાંભળ. જે દિશામાં પ્રજાપતિ તથા ઋષિ હતા તે હું તને કહું છું. ૨ આદિ, મધ્ય અને અંતના વિષે એક એવા બ્રહ્માજ આદિકાળમાં સ્વયંભૂ ભગવાન એક હતા. તે સ્વયંભૂ બ્રહ્માને સાત મહાત્મા પુત્રો હતા. ૩ તેઓનાં નામ:-મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કૃતુ અને મહાભાગ વસિષ્ઠ; તે સર્વ બ્રહ્માના સરખાજ હતા. ૪ પુસણામાં એ સાતને સાત બ્રહ્માજ નિશ્ચય કરેલા છે. હવે હું તને સર્વ પ્રજાપતિઓ કહું છું. ૫ અત્રિના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા સનાતન બ્રહ્મચોનિ ભગવાન પ્રાચીનમર્હિ હતા તેનાથી દશ પ્રત્યેતા ઉત્પન્ન થયા. ૬ એ દશ પ્રત્યેતાઓનો એક પુત્ર “ દક્ષ ” નામે પ્રજાપતિ હતા, તેના લોકમાં “ દક્ષ ” અને “ ક ” એવાં બે નામ કહેવાય છે. ૭ મરીચિનો પુત્ર કશ્યપ હતા, કેટલાક તેને “ અરિષ્ટનેમિ ” કહેતા હતા અને કેટલાક “ કશ્યપ ” કહેતા હતા. ૮ અત્રિનો ઔરસ પુત્ર વીર્યવાન અને ધક્ષમીવાન સોમરાજ હતા, જેણે હજાર દિવ્ય યુગ સુધી ઉપાસન કર્યું હતું. ૯ તથા અત્રિનો બીજો પુત્ર “ અર્યમા ” નામે હતા, તેના જે પુત્રો થયા તે સર્વ સ્વામીપણું કરવાને યોગ્ય તથા સૃષ્ટિને વિસ્તાર કરનારા હતા. ૧૦ શશબિંદુને દશ હજાર સ્ત્રીઓ હતી તથા તે દરેક સ્ત્રીને હજાર હજાર પુત્રીઓ થઈ તથા એજ પ્રમાણે તે મહાત્માને દશ લાખ પુત્ર થયા. તે સર્વ બીજા કોઇ પ્રજાપતિને ઇચ્છતા નહોતા. ૧૧-૧૨ પુરાણ જાણનારા બ્રાહ્મણો તો સઘળા પ્રજાને શશબિંદુથી ઉપજેલી કહે છે. વૃષ્ણિ વંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો પ્રજાપતિનો એ મોટો વંશ છે. ૧૩ યશવાળા પ્રજાના પતિઓ એ પ્રમાણે મેં તને કહ્યા. હવે હું તને ત્રણ ભુવનના ઇશ્વર એવા દેવો કહું છું. ૧૪ ભગ, અંશ, અર્યમા, મિત્ર, વરુણ, સવિતા, ધાતા, મોટા બળવાળો વિવસ્વાન, ૧૫ ત્વષ્ટા, પૃષ્ઠા, ઇન્દ્ર અને વિષ્ણુ, એ ચાર આદિત્ય કશ્યપના પુત્ર છે. ૧૬ નાસત્ય અને દક્ષ એ બન્ને “ અશ્વિનૌ ” કહેવાય છે. તે મહાત્મા આઠમા આદિત્યના પુત્ર છે. ૧૭ તે આદિત્યો અને પૂર્વે કહેલા દેવતાઓ, એ સર્વ અનેક પ્રકારના પિતૃઓ કહેલા છે. ત્વષ્ટાનો પુત્ર શ્રીમાન વિશ્વરૂપ મોટો યશવાળો હતો. ૧૮ વળી અજ, એકપાત્ અદિત્યુધન્ય, વિરૂપા, રૈવત, દર, બહુરૂપ, અંબક, સુરેશ્વર. ૧૯ સાવિત્ર, જ્યંત, પિનાદી અપરાજિત અને પૂર્વે કહેલા આઠ વસુઓ, એ અને એવા બીજા દેવોનો પ્રજાપતિ મનુ હતા. એ દેવો અને પૂર્વે કહેલા દેવ, એ રીતે બે પ્રકારના પિતૃઓ કહેવાય છે. ૨૦, ૨૧ વળી શીલ્યૌવનથી “ ઋણુ ” નામે દેવોનો ગણ થયેલો છે અને સિદ્ધ તથા સાધ્યથી “ મરૂત ” નામે દેવોનો ગણ થયેલો છે તે પ્રથમથીજ છે. ૨૨ એ પ્રમાણે વિશ્વ દેવો અને બંને અશ્વિનૌની ઉત્પત્તિ શાસ્ત્રમાં કહેલી છે. તેમાંથી આદિત્યો ક્ષત્રિય છે. મરૂતો વૈશ્ય છે. ૨૩ અશ્વિનૌ શૂદ્ર છે, તે ઉપર તપ કરે છે. એ “ અંગિરસ ” નામે બ્રાહ્મણ છે એમ નિશ્ચય જાણવું. ૨૪ એ પ્રમાણે

સર્વ દેવોના આર વર્ણ કહેલા છે. જે પુરૂષ પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને એ દેવોના નામનું કીર્તન કરે છે તે પોતાથી તથા બીજાથી ઉપજેલા સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. યવકીત, રૈબ્ય, અર્વાવસુ અને પરાવસુ. ૨૫, ૨૬ ઔપતો પુત્ર કક્ષીવાન, અંગિરાનો પુત્ર બલ, મેઘાતિથિનો પુત્ર કપ્પવ ઋષિ અને બર્હિષદ. ૨૭ હે તાત ! ત્રણ લોકમાં મતિવાળા એ સપ્તર્ષિયો પૂર્વમાં રહેલા છે. ઉન્મુય, વિમુય, સ્વસ્તિ, વીર્યવાન, આત્રેય. ૨૮ પ્રમુત, ઈષ્મવાહ, ભગવાન દદમત, મિત્રાવરૂણનો પુત્ર પ્રતાપવાન અગસ્ત્ય. ૨૯ એ બ્રહ્મર્ષિયો નિરંતર દક્ષિણ દિશાએ રહે છે. ઉપંગુ, કવપ, ધૌમ્યનો પુત્ર વીર્યવાન પરિઆદ્ય. ૩૦ એકત, દ્વિત અને મિત, એ મહર્ષિયો અને અત્રિને પુત્ર સમર્થ એવો ભગવાન સારસ્વત. ૩૧ એ મહાત્મા ઋષિયો પશ્ચિમ દિશામાં રહેલા છે. આત્રેય, વસિષ્ઠ, મહાઋષિ કાશ્યપ. ૩૨ ગૌતમ, ભારદ્વાજ, કૌશિક કુળના વિશ્વામિત્ર તેમજ મહાત્મા ઋચીકનો પુત્ર જમદગ્નિ એ સાત ઉત્તર દિશામાં રહેલા છે. તીક્ષ્ણ તેજવાળા ત્રણે લોકમાં સમર્થ અને મહાત્મા તે ઋષિયો પ્રત્યેક દિશામાં સાક્ષિરૂપ થઈને રહેલા છે તે મેં તને કહ્યા. એ પ્રકારે તે મહાત્માઓ પ્રત્યેક દિશામાં રહેલા છે. ૩૩-૩૫ પુરૂષ તેઓનું કીર્તન કરવાથી સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. ૩૬ તેઓ જે જે દિશામાં છે તે તે દિશામાં તેઓના શરણે ગયેલો પુરૂષ સર્વ પાપથી મુક્ત થઈને કલ્યાણયુક્ત પોતાને ઘેર આવે છે. ૩૭

यस्यां यस्यां दिशि स्येते तां दिशं शरणं गतः ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्च गृहान् व्रजेत् ॥ ૩૭ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे दिक्स्वस्तिकं नाम गुर्जर-
भाषायां पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ૩૮ ॥

અધ્યાય ૩૬ મો-વરાહાવતાર કથા.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ પિતામહ મહાપ્રાજ્ઞ યુધિ સત્યપરાક્રમ ।

શ્રોતુમિच्छामિ કાતસ્ત્યેન કુળમબ્યયમશ્વરમ્ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે કે,—હે પિતામહ ! હે મોટી બુદ્ધિવાળા ! યુદ્ધમાં સત્ય પરાક્રમવાળા હે બીજા ! હે નાશરહિત એવા ઇશ્વર શ્રીકૃષ્ણનો સમગ્ર મહિમા હું સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૧ હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! તેમનું અત્યંત મોટું જે તેજ છે તથા તેમણે પૂર્વે જે અત્યંત મોટું કર્મ કરેલું છે તે સર્વ મને યથાર્થ કહેા. ૨ તે પ્રભુએ કયા કાર્યના સ્વભાવવડે તથા કેવી રીતે પશુ યોનિમાં ૩૫ ધારણ કર્યું તે હે મહાગુણવાન પિતામહ ! મને કહેા. ૩ બીજા કહે છે કે,—પૂર્વે એક વખત હું મૃગયા કરવા ગયો હતો ત્યાં માર્કંડેયના આશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યો. તે સ્થળમાં મેં હજારો મુનિઓને બેઠેલા જોયા. ૪ પછી તેઓએ મધુપર્કવડે મ્હારો સત્કાર કર્યો અને મેં તે સત્કારને ગ્રહણ કરીને ઋષિયોને અભિનંદન આપ્યું. ૫ તે સ્થળમાં મહર્ષિ કસ્યપે મનને આનંદ આપનારી આ દિવ્ય કથા કહી હતી તે તું એકચિત્તે સાંભળ. ૬ પૂર્વે દાનવમાં મુખ્ય દાનવો તથા નરક આદિ અનેક મોટા અસુરો ક્રોધ અને લોભથી યુક્ત થઈને બળવડે મદોન્મત થયા હતા. ૭ તેજ પ્રમાણે બીજા પણ યુદ્ધમાં અતિશય

મદ્વાળા ધણુક દાનવો દેવોની સર્વોત્તમ સમૃદ્ધિને જોઇને સહન કરી શકતા નહોતા. ૮ હે રાજન્ ! તે દાનવોથી દેવ તથા દેવર્ષિયોને અતિ પીડા થવા લાગી તેથી તેઓ અહીં-તહીં સંતાતા ફરતા હતા, પણ તેઓને શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નહોતી. ૯ દેવોએ જોયું કે, મોટા બળવાળા ભયાનક આકૃતિયોવાળા દાનવોવડે વ્યાપ્ત થયેલી *પૃથ્વી બહુ પીડા પામે છે. ૧૦ પૃથ્વી હર્ષ વિનાની, દુઃખિત અને ભારથી પીડા પામીને ડૂબી જતી દેવોના જોવામાં આવી. ત્રાસ પામેલા અદિતિના પુત્રોએ બ્રહ્માની પાસે જઇને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, -હે બ્રહ્મન્ ! દાનવો અમારો સંહાર કરે છે તે અમારાથી શી રીતે સહન કરી શકાય ? ત્યારે સ્વયંભૂ બ્રહ્મદેવે તેઓને કહ્યું કે, -આ કામને માટે જે કરવું જોઇએ તે મેં કરી મૂક્યું છે. ૧૧, ૧૨ દાનવો અને અસુરો વરદાન પામીને બળવાળા તથા મદ્વાળા થયા છે. તેથી તેઓ અબ્યક્ત દર્શનવાળા વિષ્ણુને જાણી શકતા નથી. ૧૩ તે દેવ વિષ્ણુ દેવતાઓથી પણ ધર્મજ્ઞ કરી શકાય નહિ એવા +વરાહરૂપને ધારણ કરીને રહ્યા છે. અધમ અને ભયાનક હજારો દાનવો પૃથ્વીની અંદર જ્યાં નિવાસ કરીને રહ્યા છે ત્યાં તે વરાહરૂપી પરમેશ્વર વેગવડે જશે અને તેઓને દળાવી દેશે. એવું બ્રહ્માનું વચન સાંભળીને દેવતાઓ આનંદ પામ્યા. ૧૪, ૧૫ પછી જેણે વરાહના રૂપને ધારણ કર્યું છે એવા મોટા તેજવાળા વિષ્ણુએ પૃથ્વીની અંદર પેસીને દિતિના પુત્રો તરફ ગમન કર્યું. ૧૬ પછી સર્વ દૈત્યો આ અસૌકિક પ્રાણીને જોઇને એકઠા મળીને હલકવડે વેગથી તેના સામા ગયા કેમ કે, તેઓ કાળવડે મોહિત થયેલા હતા. ૧૭ પછી તેઓ સર્વેએ મળીને વરાહની સામે દોડીને તે વરાહને જાણ્યા તથા ક્રોધથી તે (વરાહ)ને ચારે બાજુ ખેંચવા લાગ્યા. ૧૮ હે વિભો ! દાનવો મોટા શરીરવાળા, મોટા વીર્યવાળા અને અતિશય બળવાળા હતા તથાપિ તે સમયે તેઓ તેને કાંઈ પણ કરવાને સમર્થ થયા નહિ. ૧૯ તે જોઇને દાનવોને મોટો વિસ્મય પેદા થયો અને તેઓના મનમાં ભય ઉપજ્યો તથા તે હજારો દાનવોએ મનમાં એમ માન્યું કે, આપણું જીવિત હવે સંશયમાં આવી પડ્યું છે. ૨૦ હે ભરતસત્તમ ! પછી યોગના આત્મારૂપ તથા યોગ જેનો સહગામી છે એવા ભગવાન દેવાધિદેવે યોગને ધારણ કરીને એક મોટો નાદ કર્યો. તેથી દૈત્ય અને દાનવો ક્ષોભ પામ્યા. તે નાદવડે સર્વ લોક અને દશ દિશાઓ નાદયુક્ત થઇ. ૨૧, ૨૨ તે નાદના ધોષવડે ત્રણલોક બળબળી ઉડ્યા અને દેવલોકમાં ઇન્દ્રાદિ દેવો પણ અત્યંત ત્રાસ પામી ગયા. ૨૩ વળી તે નાદવડે મોહિત થયેલું સ્થાવર-જંગમ સર્વ જગત અત્યંત ચેષ્ટારહિત થઇ ગયું. ૨૪ પછી તેજ નાદવડે ભય પામેલા સર્વ દાનવો વિષ્ણુના તેજથી અત્યંત મોહ પામીને પ્રાણુરહિત થઇને નીચે પડ્યા. ૨૫ રસાતળમાં ગયેલા વરાહે દેવોના શત્રુઓનાં માંસ, મેદ અને અસ્થિઓના ઢગલાઓને પોતાની ખરીયોવડે ફાડી નાખ્યા. ૨૬ આ પ્રમાણે નાદ કર્યો તેથી સર્વ પ્રાણીના વિષે વિરાજમાન, પ્રાણીના અધિપતિ, મહાયોગી, જેની નાભિથી કમળ ઉત્પન્ન થયું છે એવા ભગવાન “ સનાતન ” કહેવાય છે, ૨૭ પછી સર્વ દેવો પિતામહ બ્રહ્મદેવની પાસે ગયા અને ત્યાં જઇને તે (મહાત્મા) ઓ જગતના પતિ બ્રહ્માને કહેવા લાગ્યા કે, -હે પ્રભો આ નાદ કેવો ઉત્પન્ન થયો ?

* પૃથ્વી શબ્દવડે વાસના બીજોનું ક્ષેત્રભૂત છુદ્ધિ સમજવી. દાનવો એટલે કામ-ક્રોધાદિ સમજવા.

+ વરાહરૂપ “ વરઃ ” શ્રેષ્ઠ એવા અહઃ યજ્ઞ છે સ્વરૂપ જેનું ” એટલે શ્રેષ્ઠ યજ્ઞસ્વરૂપ. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં વરાહનું યજ્ઞસ્વરૂપ વર્ણન ઉત્તમ પ્રકારનું છે.

તે અમે જાણી શકતા નથી. એ નાદ કોનો છે તથા તે નાદ કરનાર કોણ છે ? કે, જેણે સંપન્ના જગતને વિદ્યવલ્લ કરી મૂક્યું છે. ૨૮, ૨૯ અને દેવ તથા દાનવો પણ તે (નાદ) ના જન્મથી મોહ પામી ગયા છે. હે મહાબાહો ! દેવો બ્રહ્માને એ પ્રમાણે કહેતા હતા એટલામાં જેણે વારાહરૂપને ધારણ કર્યું છે તથા જેનું મહર્ષિયો સ્તવન કરે છે એવા વિષ્ણુ પૃથ્વીમાંથી બહાર નીકળ્યા. ૩૦ પિતામહ કહે છે કે, —હે દેવો ! દાનવોના રાજાઓને હણીને આ મોટા બળવાળા તથા મોટા તેજવાળા વિષ્ણુ પૃથ્વીમાંથી બહાર નીકળ્યા છે તેને તમે જુઓ. ૩૧ એ દેવ મહાયોગવાળા પ્રાણુના આત્મારૂપ તથા પ્રાણીના વિષે પ્રવેશ કરીને રહેલા છે. તે પ્રાણી માત્રના ઇશ્વર છે, યોગી છે, મુનિ છે તથા આત્માના (દેહાના) આત્મા છે. એ સર્વ વિઘ્નના નાશ કરનાર કૃષ્ણ છે માટે તમે સ્થિર થાઓ. ૩૨ તે અમાપ સામર્થ્યવાળા, મોટા ભોગવાળા અને મોટા પ્રકાશવાળા દેવે અતિ શુભ કર્મ કરીને પોતાના આત્મામાં પ્રવેશ કર્યો છે. ૩૩ જેની નાભિને વિષે પદ્મ થયેલું છે એવા મહાત્મા અને મહાયોગી આ વિષ્ણુ સર્વ પ્રાણીઓને ચેતના આપનાર છે. હે દેવએકો ! તમારે સંતાપ, ભય કે શોક કરવો નહિ. આ વિધિ પ્રભાવ અને મંહાર કરનાર કાળ છે. સર્વ લોકને ધારણ કરનારા તે દેવે આ મહાનાદ કરેલો છે. ૩૪ તે આ મહાબાહુ પુંડરીકાક્ષ (મૂર્તિમાન કૃષ્ણ) છે કે, જેને સર્વ લોકોએ નમસ્કાર કરેલો છે તથા જે સર્વ પ્રાણીના આદિ ઇશ્વર અને અવિનાશી છે. ૩૬

સ एष हि महाबाहुः सर्वलोकनमस्कृतः ।

अच्युतः पुंडरीकाक्षः सर्वभूतादिरीश्वरः ॥૩૬॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे अंतर्भूमिविक्रीडनं नाम
गुर्जरभाषायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ૩૬ ॥

અધ્યાય ૩૭ મો-ગુરુ-શિષ્યસંવાદ, શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વવર્ણન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ યોગં મે પરમં તાત મોક્ષસ્ય વદ ભારત ।

તમહં તત્ત્વતો જ્ઞાતુમિચ્છામિ વદતાંવર ॥૧॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે, —હે તાત ! હે ભારત ! મને મોક્ષનો પરમ યોગ કહો. હે વ્યાખ્યાન કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તેને હું યથાર્થ જાણવાને ઇચ્છું છું. ૧ બીજા કહે છે કે, —આ વિષે પણ એક પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે, જેમાં ગુરુની સાથે શિષ્યનો મોક્ષયુક્ત સંવાદ કહેલો છે. ૨ કોઈ એક જીતેન્દ્રિય, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો, મહાત્મા, તેજનો સમુદાય, ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો આચાર્ય બ્રાહ્મણ પોતાના આસન ઉપર બેઠો હતો. ૩. તે વખતે પરમ બુદ્ધિવાળો, કલ્યાણના અર્થવાળો અને જેનું સારી રીતે એકાગ્રચિત્ત થયેલું છે એવો તેનો શિષ્ય તેના ચરણનો સ્પર્શ કરીને (પ્રણામ કરીને) તથા હાથ જોડીને તેની પાસે બેસીને બોલ્યો, —હે ભગવાન ! મને તમે આસાની સેવાથી પ્રસન્ન હો તો મને એક મહાન સંશય થયો છે તેનું વ્યાખ્યાન-સમાધાન કહેવું યોગ્ય છે. હે દિવ્યસત્તમ ! હું ક્યાં ઉત્પન્ન થયો તથા તમે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા ? તેનું ઉપાદાન કારણ મને સારી રીતે કહો. ૪, ૫ વળી સર્વ પ્રાણીઓ સમાન છતાં પણ-તેઓનાં ઉપાદાન કારણ પંચજૂત

સમાન છતાં પણ ક્ષય અને ઉદય વિષય થઇને કેમ વર્તે છે ? ૧ વળી વર્ણશ્રમના ધર્મથી વ્યવસ્થા સંબંધી જે વચન વેદમાં કહ્યાં છે, જે વચન સ્મૃતિમાં કહ્યાં છે તથા જે વચન વ્યાપક એટલે સર્વ વર્ણશ્રમ ધર્મને સાધારણ છે તે સર્વનું યથાર્થ વ્યાખ્યાન કરીને મને કહેવું ઘટે છે કેમ કે, તમે તેને જાણનારા છો. ૭ ગુરૂ કહે છે કે,—હે શિષ્ય ! હે મોટી બુદ્ધિવાળા ! તેં બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી આ ગુહ્ય પ્રશ્ન કર્યો છે તે વિષે હું તને કહું તે સાંભળ. એ પરમ ગુહ્ય તથા સર્વ વિદ્યાઓમાં શ્રેષ્ઠ અધ્યાત્મ વિદ્યા છે. સર્વે આગમ શાસ્ત્રનું ધન છે. ૮ જગતના બ્રહ્મરૂપ વેદના ઉત્કૃષ્ટ મુખરૂપ ઓંકાર વાસુદેવ છે તે સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ, યશ્નરૂપ, તિતિક્ષા (સહનતા) રૂપ, દમરૂપ અને આર્જવ (સરલતા) રૂપ છે. ૯ વેદને જાણનારા જેને “ સનાતન પુરૂષ ” કહે છે જેને “ વિષ્ણુ ” તથા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ તથા ક્ષય કરનાર ” કહે છે, જેને “ શાશ્વત બ્રહ્મ ” કહે છે, તે એ વૃષ્ણિકુળમાં ઉપજેલું બ્રહ્મ છે. હું તને તેના સ્વરૂપને પ્રકાશ કરનાર કૃતિહાસ કહું તે સાંભળ. બ્રાહ્મણોએ અમિત તેજવાળા અને દેવના દેવ વિષ્ણુનું મહાત્મ્ય બ્રાહ્મણ પાસેથી સાંભળવું, ક્ષત્રિયોએ ક્ષત્રિય પાસેથી સાંભળવું, વૈશ્યોએ વૈશ્ય પાસેથી સાંભળવું, અને શૂદ્રોએ ઉદાર દિલવાળા શૂદ્ર પાસેથી સાંભળવું. ૧૦, ૧૨ તું પણ તે કલ્યાણકારી મહાત્મ્ય સાંભળવાને યોગ્ય છે માટે હું સર્વોત્કૃષ્ટ કૃષ્ણાખ્યાન તને કહું તે સાંભળ. જેનો આદિ નથી કે, અંત નથી તથા ઉત્પત્તિ અને પ્રલય જેનું લક્ષણ છે એવું કાળચક્રમય ત્રૈલોક્ય સર્વ પ્રાણીના ઇશ્વર વાસુદેવના આધારથી ભ્રમણ કરે છે. હે નરશ્રેષ્ઠ ! જેને “ અશ્વર, અવ્યક્ત, અમૃત અને શાશ્વત બ્રહ્મ ” કહે છે તે સર્વ પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ કેશવનાંજ નામ છે. ૧૩, ૧૪ તે પરમ અવ્યય પુરૂષ પિતૃઓને દેવોને અને ઋષિઓને, યક્ષોને, રાક્ષસોને, નાગોને, અસુરોને અને મનુષ્યોને સરજે છે. ૧૫ તેજ પ્રમાણે પ્રલયકાળ થયા પછી પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) ને પામીને વેદ, શાસ્ત્રો અને લોકોના સનાતન ધર્મને પણ સરજે છે. ૧૬ જેમ પ્રત્યેક ઋતુ-ઋતુમાં નિયમ પ્રમાણે વૃક્ષોનાં અનેક પ્રકારનાં રૂપ દેખાય છે અર્થાત્ જેમ વસંતમાં આંબાને ફૂલ (મોર) આવે છે, ગ્રીષ્મ ઋતુમાં મોગરાને ફૂલ આવે છે છે અને વર્ષા ઋતુમાં કદંબને ફૂલ આવે છે; એ પ્રમાણે પ્રત્યેક વર્ષે નિયમ પ્રમાણે અમાજ કરે છે, તેમ પ્રત્યેક યુગે યુગે તે તે ભાવો નિયમ પ્રમાણે થયા કરે છે. એટલે પ્રત્યેક ક્રમે બ્રહ્મા થઇને સૃષ્ટિ ઉપજાવે છે, વિષ્ણુ થઇને પાલન કરે છે અને રૂદ્ર થઇને સંહાર કરે છે. ૧૭ વળી કાળના યોગથી યુગાદિમાં જે જે કાળે જે જે ભાસમાન થાય છે, તે તે પદાર્થનું જ્ઞાન પણ લોકવ્યવહારવડે ઉપજે છે. ૧૮ યુગના અંતમાં ઇતિહાસોસહિત વેદો અંતર્ધાન થઈ ગયા હતા તે વેદોને મહર્ષિઓએ બ્રહ્માના આજ્ઞાથી તપ કરીને પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યા હતા. ૧૯ વેદને જાણનારા ભગવાન બ્રહ્મદેવે વેદોને કહ્યા; બૃહસ્પતિયે વેદાંગ કહ્યાં અને જગતના હિતને અર્થે શુકાચાર્યે નાતિશાસ્ત્ર કહ્યું. ૨૦ નારદમુનિ ગાંધર્વ વેદને જાણતા હતા તથા ભારદ્વાજ ધનુર્વિદ્યાને જાણતા હતા તેથી તેમણે લોકના હિતના અર્થે પ્રકાશ કરી ગાર્ગ્યમુનિ દેવર્ષિનાં ચરિત્રને જાણતા હતા અને ધૃષ્ટ્યન્વયમુનિ ચિકિત્સા શાસ્ત્રને જાણતા હતા, તે તેમણે કહ્યાં. ૨૧ તાર્કિક, વૈશેષિક કાપિલ તથા પાતંજલ આદિ અનેક ન્યાયતંત્ર તે તે અનેક વાદીઓએ કહ્યા છે પણ યુક્તિ, વેદ અને પ્રમાણવડે તેમાં જે કહ્યું છે તે તે ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ તેમાં બ્રહ્મ મુખ્ય ન હોવાથી તે ઉપાસનાજ કરવા યોગ્ય છે, પણ તે વેદાંતપ્રતિપાદ બ્રહ્મ નથી. ૨૨ કેમ કે, તે ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મ અનાદિ છે તેને દેવો

કે, ઋષિયો પશુ જાણતા નહોતા. જગતને ધારણ કરનારા જગવાન પ્રણુ નારાયણજી તેને જાણતા હતા. ૨૩ એ દુઃખના સર્વોત્તમ ઔષધને નારાયણથી ઋષિયોના સમુદાયે તથા મુખ્ય એવા દેવ અને અસુરોએ જાણ્યું તથા તેજ પ્રમાણે પ્રાચીન રાજર્ષિયોએ જાણ્યું. ૨૪ ન્યારે પ્રકૃતિ અનેક પ્રકારના ભાવોને ઉત્પન્ન કરે છે તથા તેમાં ન્યારે આત્મા-પુરૂષ અધિષ્ઠિત થાય છે ત્યારે ધર્મ અને અધર્મ, એ હેતુયુક્ત જગત પ્રવર્તે છે. ૨૫ જેમ એક દીવામાંથી બીજા અનેક દીવાઓ, તેલ અને દીવેટના હેતુથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પ્રકૃતિ પશુ ધર્મ અને અધર્મ અથવા પાપ અને પુણ્યના હેતુથી જગતને ઉત્પન્ન કરે છે તથા જેમ એક દીવામાંથી અનેક દીવા થયા છતાં મૂળ દીવામાં કંઈ ઘટાડો થતો નથી, તેમ પ્રકૃતિ પશુ અનંત છે માટે તેમાંથી કંઈ ઘટાડો થતો નથી. ૨૬ પ્રથમ અવ્યક્ત પુરૂષથી કર્મના હેતુવડે શુદ્ધિ (મહતત્ત્વ) ઉપજે છે. શુદ્ધિથી અહંકાર અને અહંકારથી શબ્દ તન્માત્રારૂપ આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. આકાશથી સ્પર્શ તન્માત્રારૂપ વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૭ વાયુથી રૂપ તન્માત્રારૂપ અગ્નિ ઉપજે છે અને અગ્નિથી રસ તન્માત્રારૂપ જળ ઉપજે છે. જળથી ગંધ તન્માત્રારૂપ પૃથ્વી ઉપજે છે. એ પાંચ તન્માત્રાઓ તથા અવ્યક્ત, મહતત્ત્વ અને અહંકાર એ આઠ મૂળ પ્રકૃતિયો છે; આ જગત એ આઠમાં રહેલું છે. ૨૮ ન્યારે એ પ્રકૃતિ વિકારને પામે છે ત્યારે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ વિષયો અને એક મન, એમ સોળ તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૯ ઓત્ર, ત્વચા, નેત્ર, શૃણુ અને ધ્રાણુ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે; પગ, ગુદા, ઉપસ્થ, હાથ અને વાણી એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે. ૩૦ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ પાંચ સંકલ્પરૂપ વિષયો મનથી ઉપજેલા છે, એમ જાણવું કેમકે, તે સર્વમાં મન વ્યાપક છે. ૩૧ જેમ રસનું જ્ઞાન કરવું હોય ત્યારે તેજ મન શૃણુરૂપે થાય છે અને વાણી બોલવી હોય ત્યારે તેજ મન વાક્ (વાણી)-રૂપે થાય છે. તેમ અનેક પ્રકારનાં ઇન્દ્રિયવડે વ્યક્ત થયેલું મહત્ત્વથી આરંભીને ઘડા સુધી સર્વ મનજ છે. ૩૨ એ સોળ તત્ત્વને દેહમાં વિભાગવડે રહેલાં સોળ દૈવત જાણવાં તથા દેહમાં રહેલા જ્ઞાનકર્તા આત્માનું ક્રિયાસન કરે છે એમ જાણવું. ૩૩ તેજ પ્રમાણે શૃણુમાં સોમનો ગુણ જાણવો, ગંધમાં પૃથ્વીનો ગુણ જાણવો, ઓત્રમાં આકાશનો ગુણ જાણવો, નેત્રમાં અગ્નિનો ગુણ જાણવો અને સ્પર્શમાં વાયુનો ગુણ જાણવો. એ રીતે સર્વ જૂતમાં સર્વકાળે તે તે દેવોના ગુણોને જાણવા. ૩૪ મન સત્ત્વ ગુણનું કાર્ય છે અને સત્ત્વ અવ્યક્તનું કાર્ય છે. માટે શુદ્ધિમાન પુરૂષે સત્ત્વને સર્વ જૂતના આત્મારૂપ જાણવું તથા સત્ત્વને જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો કેમ કે, તેજ જ્યેષ્ઠપણથી સર્વ જૂતમાં રહેલું છે. ૩૫ તે સર્વ ભાવો સત્ત્વ-ચર જગતનું વહન કરે છે તથા તે ભાવો, જેને પ્રકૃતિથી પર “કૂટસ્થ” કહે છે તેવા પ્રવૃત્તિશ્રેણ્ય કૂટસ્થ પુરૂષના આશ્રમે રહેલા છે. ૩૬ એ મહાન આત્મા ઇન્દ્રિય, મન, શુદ્ધિ, દેહ અને પ્રાણુ એ નવ વિષયની પ્રાપ્તિ કરાવનારાં દારવાણા તથા શબ્દાદિ ભાવયુક્ત દેહમાં આપીને શયન કરે છે માટે તે “પુરૂષ” કહેવાય છે. ૩૭ તે પુરૂષ જરા તથા મરણરહિત છે, જે જે ભાવ મૂર્તિમાન છે તથા જે જે ભાવ અમૂર્ત છે, તે બંનેવડે તે બતાવી શકાય છે. અમૂર્ત તે કાર્ય અને કારણનો આત્મા છે. વળી તે વ્યાપક તથા સર્વગત્વાદિ ગુણવાળો, દુર્લભ અને સર્વ પ્રાણી તથા સત્ત્વાદિ ગુણોનું આશ્રયસ્થાન છે. ૩૮ જેમ દીવો ઉપાધિ-સાત નામો કે, મોટો થાય છે પશુ પ્રકાશરૂપે સરખોજ રહે છે, તેમ સર્વ જાંતુઓમાં ઉપાધિ-

વશાત્ તે બિન્ન બિન્ન દેખાય છે છતાં જ્ઞાનાત્મારૂપે સરખોજ છે. ૩૯ જેવડે શ્રીત્ર પોતાના વેષ શબ્દ વિષયને જણાવે છે અને તેને જે જાણે છે, તેમજ જેવડે ચક્ષુ પોતાના વેષ રૂપ વિષયને જણાવે છે અને તેને જે જાણે છે, તેનું કારણ આ દેહ છે, પણ સર્વ કર્મનો કર્તા તો તેજ છે. અર્થાત્ શબ્દાદિ વેદન કર્મનું કારણ-નિમિત્ત માત્ર-આ દેહ છે, પણ દેહ કાંઈ જાણનારો નથી; જાણનારો તો દેહમાં રહેલો કર્તાજ છે. ૪૦ જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિ રહેલો છે પણ તે કાષ્ઠને કાપવાથી જણાતો નથી, તેમ દેહમાં આત્મા રહેલો છે પણ તે દેહને ફાડીને જોવાથી જણાતો નથી; તે તો માત્ર યોગસાધન વડેજ જણાય છે. ૪૧ જેમ હિપાયવડે કાષ્ઠનું મથન કરવાથી કાષ્ઠમાં રહેલો અગ્નિ જણાય છે, તેમ શરીરમાં રહેલો આત્મા યોગવડેજ જણાય છે. ૪૨ જેમ નદીમાં જળ યુક્ત થઈને નિરંતર ચાલ્યાં આવે છે અને જેમ સૂર્યમાંથી સતત કિરણો ચાલ્યાં આવે છે, તેમ કર્મ પરંપરાથી દેહ પણ ઉત્પન્ન થતા ચાલ્યાં આવે છે, અર્થાત્ યોગ વિના દેહનો સંબંધ જૂદો થઈ શકતો નથી. ૪૩ જેમ પાંચ ઇન્દ્રિયોસહિત આત્મા સ્વપ્નમાં જાય છે, તેમજ આત્મા દેહનો ત્યાગ કરીને પણ બીજા દેહમાં જતા જોવામાં આવે છે. તે તેનું ગમન શાસ્ત્ર દષ્ટિવડે અથવા યોગના અભ્યાસવડે જોવામાં આવે છે અન્યથા જણાતું નથી. ૪૪ કર્મવડે પૂર્વ શરીરનો બાધ થઈને કર્મવડેજ બીજું શરીર પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાનાં કરેલાં બળવાન કર્મવડેજ આત્માને બીજા સ્થળમાં જવાનું બને છે. ૪૫ આત્મા જેમ એક દેહમાંથી (તે દેહને તજીને) બીજા દેહને પામે છે, તેમ પોતાના કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો પ્રાણીઓનો સમુદાય પણ બીજા દેહને પામે છે, તે હું તને કહીશ. ૪૬.

સ તુ વેદાદ્યથા વેદં ત્યક્વાન્યં પ્રતિપચતે ।

તથાન્યં સંપ્રવક્ષ્યામિ ભૂતગ્રામં સ્વકર્મજમ્ ॥૪૬॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां वाष्ण्णेयाध्यात्मकथनं
नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

અધ્યાય ૩૮ મો-ગુરૂ-શિષ્યના સંવાદનો અનુવાદ.

भीष्म उवाच ॥ चतुर्विधानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

अव्यक्तप्रभवान्याहुरव्यक्तनिधनानि च ।

अव्यक्तलक्षणं विद्यादव्यक्तात्मात्मकं मनः ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે:—સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણી ચાર પ્રકારનાં છે, તે સર્વની ઉત્પત્તિ અવ્યક્તમાંથી છે અને નાશ પણ અવ્યક્તમાં છે એમ કહેલું છે. અર્થાત્ તેની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થાય છે તથા તેનો નાશ થઈને તે ક્યાં જાય છે? તે બંને, જેમ એક ધરમાંથી બીજા ધરમાં કરેલો પ્રવેશ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે, તેમ જોવામાં આવતાં નથી. તેનું કારણ એવું છે કે, ઉત્પત્તિ અને નાશ મનના કલ્પેલા ધર્મ છે (કેમકે, વસ્તુતઃ ઉત્પત્તિ-નાશ છેજ નહિ) અને તે મનનું લક્ષણ અવ્યક્ત છે. લક્ષણ અવ્યક્ત હોવાનું કારણ એવું છે કે, તે અવ્યક્ત આત્મામાં કલ્પેલું છે. અર્થાત્ અવ્યક્ત આત્માજ મન છે, એમ મનાવેલું છે માટે મન પણ અવ્યક્ત છે તથા તેના કલ્પેલા ઉત્પત્તિ-નાશ રૂપ ધર્મ પણ અવ્યક્ત

છે. એમ છતાં પણ તે મધ્યે અવ્યક્ત નથી. ૧ જેમ પીંપળાના ઝીણા બીજમાં મોટું જીવ સમાયલું છે તે અવ્યક્ત છે અને તેમાંથી પીંપળા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે વ્યક્ત થાય છે અને અંતે નાશ થાય છે ત્યારે પુનઃ તે સૃતિકાદિમાં મળી જઈને અવ્યક્ત થાય છે, તેમ ઉત્પત્તિ અને નાશ અવ્યક્ત છતાં તે બેની મધ્યે દેહાદિ વ્યક્ત જણાય છે. ૨ જેમ લોહ સ્વભાવે જડ છતાં લોહચુંબક પાપાણને દેખીને તેના તરફ ખેંચાઈ જાય છે, તેમ દેહ વ્યક્ત થયો એટલે જેઓનો પૂર્વ સંસ્કાર હેતુ છે એવાં કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મ, અધર્મ આદિ ભાવો અને બીજાં પણ અવિદ્યા, અસ્મિતાદિ જે હોય તે સર્વ તે દેહ પ્રત્યે ખેંચાઈ જાય છે-દેહને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩ તેજ પ્રમાણે અવિદ્યામાંથી ઉપજેલા કામ, કર્મ, વાસના દેહ, ઇન્દ્રિય આદિ અચેતન ભાવો અને ચેતન બ્રહ્મરૂપ કારણમાંથી ઉપજેલા સત્વ, ચિત્ત તથા આનંદત્વ આદિ ભાવો, એ સર્વ એકત્ર થઈને દેહને પ્રાપ્ત થાય છે. ૪ પ્રથમ જીવ વિના ત્યારે પૃથ્વી નહોતી, આકાશ નહોતું, સ્વર્ગ નહોતું પ્રાણી નહોતાં, ઋષિયો (પ્રાણી) નહોતા, દેવ (શમાદિ) નહોતા કે, અસુર (કામાદિ) નહોતા ત્યારે અજ્ઞાનોપાધિ જીવને પૃથ્વી આદિ તત્વો પ્રાપ્ત થયાં નહોતાં અને પાછળથી પણ તે જીવને વળગેલાં નથી. અર્થાત્ પૃથ્વી આદિ તત્ત્વ જીવથી સદા વેગળાંજ છે. ૫ તથાપિ તે જીવને માયાના કાર્યથી “ હું પૃથ્વી આદિ તત્ત્વથી યુક્ત છું ” એમ ભાસે છે. તે માયાનું કાર્ય અનાદિ, નિત્ય, વિદ્વાન, અવિદ્વાન સર્વને સાધારણ રીતે પ્રાપ્ત થયેલું, મનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું, અનિર્વચનીય અને પૂર્વવાસના જેનું લક્ષણ છે, એવું કહેલું છે. ૬ તે જીવનું સ્વરૂપ વાસનારૂપ કારણોથી યુક્ત થઈને અનેક પ્રકારના કર્મોના સંગ્રહ કરે છે. અર્થાત્ પૂર્વની વાસનાઓવડે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તથા તે કર્મવડે તેમાં તદાકારપણું પ્રાપ્ત થઈને નવીન વાસના ઉપજે છે. એ વાસનાવડે પુનઃ કર્મ ઉપજે છે. એમ કર્મોના સંગ્રહ કરાવનાર આદિ અંતરહિત એક મોટું ચક્ર ફરવા માંડે છે. ૭ તે ચક્રમાં અવ્યક્ત-વાસના સમુદાય નાલિ છે, દેહ, ઇન્દ્રિય આદિ વ્યક્ત, આરા છે, જ્ઞાન, ક્રિયા આદિ વિકાર, ગોળ ફરતાં પૂઠીમાં જોડાઈને થયેલો પરિધ (નેત્રિ) છે તથા સ્નિગ્ધ રમેણુણ, ચક્રને ફરવાનો અક્ષ-આંસ (ધરી) છે તેના ઉપર બેઠેલો ક્ષેત્રજ ભ્રમણ કરે છે. એવું એ ચક્ર નિશ્ચળ છે. ૮ તે, રમેણુણથી આકાંત થયેલા સ્નિગ્ધ ચક્રને ફેરવીને, જેમ તેલી તલને લઈને કચરી નાખે છે, તેમ અજ્ઞાનથી ઉપજેલા ભોગ આપીને આખા જગતને પોતાના આંસ ઉપર લઈને કચરી નાખે છે. ૯ તે સમુદાયાત્મક ચક્ર અહંકારનું ગ્રહણ કરીને તૃણાથી કર્મ કરે છે; એ કર્મવડે દેહ અને અજ્ઞાનનો યોગ થવાનો હેતુ વધારે પ્રબળ થાય છે. ૧૦ જેમ બે મક્કનો સંયોગ થાય છે, તેમ કારણ (અજ્ઞાન) કાર્ય (દેહ) ની પાસે જતું નથી કે, કાર્ય (દેહ) કારણ (અજ્ઞાન)ની પાસે જતો નથી; પણ કાર્યની વ્યક્તિના અર્થે (દેહ પ્રકટ થવા અર્થે) અદૃષ્ટાદિ સહાયવાળો કાળજ હેતુરૂપ થાય છે. તાત્પર્ય કે, જેમ કારણરૂપ સૃતિકામાંથી કાર્યરૂપ ઘટ ઉત્પન્ન કરવાને કર્તાના વ્યાપારની અપેક્ષા રહે છે, તેમ અહીં થતું નથી, પણ ભોગને આપનારાં કર્મને ઉદ્દ્યોધન કરવામાં કાળ હેતુરૂપ થાય છે. કાળવડે કર્મ ઉદ્દ્યોધિત થયાં એટલે દેહરૂપ કાર્ય વ્યક્ત થાય છે. ૧૧ પૂર્વે કહેલી આઠ પ્રકૃતિયો અને સોળ વિકાર કર્મના યોગથી પરસ્પર એકબીજા સાથે એકત્ર થઈને આત્મા-પુરૂષમાં અધિષ્ઠિત થાય છે. અર્થાત્ તે આત્મ-પુરૂષરૂપી અધિજ્ઞાનમાં પ્રતીત થાય છે. ૧૨ જેમ વાયુથી ઉડેલી ધૂળ અવશ થઈને વાયુ

લઈ જાય ત્યાં જાય છે, તેમ કર્મરૂપ હેતુ અને પૂર્વ પ્રજ્ઞા તથા અવિદ્યારૂપી બળથી યુક્ત જીવ રાજસ અને તામસ ભાવોવડે, ક્ષેત્રજનું અનુસરણ કરીને લોકાંતરમાં જાય છે. ૧૩ જેમ વાયુ ધૂળને ઉડાડીને લઈ જાય છે તેથી વાયુ ધૂળવાળો કહેવાય છે પણ ધૂળ કાંઈ વાયુને સ્પર્શ કરતી કે, વાયુ ધૂળને સ્પર્શ કરતો નથી, તેમ મહાત્મા ક્ષેત્રજ પુરૂષ તે પૂર્વોક્ત ભાવવડે મિશ્ર થતો નથી કે, ભાવને ક્ષેત્રજ સ્પર્શ કરતો નથી. ૧૪ જેમ વાયુ અને ધૂળનું અંતર સમજવામાં આવે છે, તેમ ડાહ્યો પુરૂષ સત્વ અને ક્ષેત્રજના અંતરને જાણે અને દેહના વિષે જે તાદાત્મ્યપણાનો અભ્યાસ થઈ ગયો છે તેને છોડીને “દેહ તથા આત્મા જુદો છે” એ જાણવાનો અભ્યાસ કરે તો તે પુનઃ પ્રકૃતિના કાર્યમાં પડે નહિ. ૧૫ કેટલાક કહે છે કે, આત્મા આજીવન સ્વભાવખંડ છે. કેટલાક કહે છે કે, આત્મા દેહ જોડો છે, કેટલાક કહે છે કે, આત્મા વિભુ જતાં સ્વભાવખંડ છે તથા કેટલાક કહે છે કે, આત્મા અસંગ છે. એમાંથી ખરું શું અને ખોટું શું? તેનો સંદેહ ભગવાન ઋષિયે (વેદ મંત્રે) કાપી નાખ્યો છે. એટલે વેદમાં કહ્યું છે કે “આત્મા-પુરૂષ અસંગ છે” તેથી એ સંદેહ રહેતો નથી. પણ વેદમાં તો એમ પણ કહેલું છે કે “સ્વર્ગની ઈચ્છાવાળાએ યજ કરવો” ત્યારે ત્યાં આત્મા સંગવાળો દાસ છે, તેનું શું સમજવું? તેનો ખુલાસો એવો છે કે, એ વાક્યમાં ક્રિયાવડે નિષ્પાદન કરેલા લક્ષણને ઘટે તેવી ક્રિયા કરવાનું જ માત્ર કહેલું છે. અર્થાત્ જેમ વેદમાં કહ્યું છે કે “સ્વરાત્મ્ય ઈચ્છનારા રાજાએ રાજસ્ય યજ કરવો.” હવે આ વચનથી હરકાઈ રાજા રાજસ્ય યજ કરી શકે, એ વાત ખરી પણ યજ કરતી વખતે જ્યાં સુધી તેનો અભિષેક થાય નહિ ત્યાં સુધી તે યજ-કર્મ કરવાને યોગ્ય ગણાય નહિ. યજ કરી રહ્યા પછી યજનું ફળ પ્રાપ્ત થાય તે વખતે તો તે “અભિષેક કરેલો રાજા હોવો જોઈએ” એવો કાંઈ નિયમ નથી. એટલે ક્રિયા કરતી વખતે તેણે અભિષેકયુક્ત થવું પણ ફળપ્રાપ્તિ વખતે અભિષેકકર્મ તજી દેવું એવો અર્થ થવો જોઈએ. એજ પ્રમાણે મુમુક્ષુ પુરૂષે પણ “હું કર્તા” એમ સંગવાળા થઈને મોક્ષનું સાધન કરવું પણ તે (સાધન) નું ફળ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય ત્યારે “હું કર્તા” એમ તજી દઈને અસંગ રહેવું. ૧૬ જેમ અગ્નિમાં શેકેલાં બીજ પુનઃ ઉગતાં નથી, તેમ જ્ઞાનવડે દબ્ધ થયેલા અવિદ્યાદિ કલેશ આત્માને પુનઃ વળગતા નથી, ૧૭.

बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ।

ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संपद्यते पुनः ॥૧૭॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां वार्णेयाध्यात्म-
कथनं नाम अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ૩૮ ॥

અધ્યાય ૩૮ મો-અધ્યાત્મત્રિવિદ્યા.

भीष्म उवाच ॥ प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो यथायमुपलभ्यते ।

तेषां विज्ञाननिष्ठानामन्यत्तत्त्वं न रोचते ॥ ૧ ॥

બીષ્મ કહે છે કે, -જેમ કર્મનિષ્ઠ પુરૂષોનો આ પ્રવૃત્તિ લક્ષણ ધર્મ જોવામાં આવે છે, તેમ વિજ્ઞાનમાં સ્થિતિવાળા પુરૂષોને વિજ્ઞાન વિના બીજું કોઈ તત્ત્વ પસંદ પડતું નથી. ૧

વેદને જાણનારા જે પુરૂષો વેદમાં કહેલા અગ્નિહોત્રાદિ કર્મમાં તથા શમ-દમ્ભાદિ ધર્મમાં અધિકાર પ્રમાણે નિષ્ઠાવાળા હોય છે તેવા તો દુર્લભ છે. તેથી વેદમાં કહેલા ધર્મનાં સ્વર્ગ અને મોક્ષ એ બે પ્રયોજનમયથી મોક્ષ, એ મહત્વનું પ્રયોજન હોવાથી વિશેષ બુદ્ધિમાન પુરૂષો સ્તુતિપાત્ર એવા નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષમાર્ગને ઇચ્છે છે. ૨ પૂર્વે સત્પુરૂષોએ કર્મનો ત્યાગ કરીને નિવૃત્તિ માર્ગનું ગ્રહણ કરેલું છે માટે તે માર્ગે વર્તન કરવું નિષ્ઠ નથી કેમ કે, આ નિવૃત્ત્યાત્મક બુદ્ધિવડે વર્તવાથી ઉત્તમ ગતિ (મોક્ષ) પમાય છે. ૩ શરીરના અભિમાનવાળો મનુષ્ય એ નિવૃત્તિમાર્ગનું ગ્રહણ ન કરે તો રજોગુણના અને તમોગુણના ક્રોધ-લોભ આદિ ભાવવડે યુક્ત થઈને મુદ્દપણથી સર્વ પરિગ્રહને ધારણ કરે છે. એ ઉપરથી એમ સમજવું કે, વેદોક્ત કર્મ ત્યાગ કરવાનાં કલાં છે. ૪ કેમ કે, દેહનેા સંયંધ મુકવાની ઇચ્છાથી દ્રાઢ અશુભ કર્મ આચરવું યોગ્ય નથી, પણ વેદોક્ત શુભ કર્મ કરીને સ્વર્ગાદિ લોકની ઇચ્છા તજવી તથા આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનું દ્વાર કરવું. ૫ જેમ લોકામાં મળેલા સેનાને તપાનું હોય તથાપિ શોભનું નથી, તેમ કર્મવડે જેનાં અંતઃકરણ શુદ્ધ થયાં નથી એવા પરિપક્વ નહિ થયેલા પુરૂષના વિષે વિજ્ઞાન શોભનું નથી. અર્થાત્ જેણે રાગાદિ દોષ ઉપર જય મેળવ્યો નથી તેને કહેલું બ્રહ્મજ્ઞાન નિષ્કુળ જાય છે. ૬ જે પુરૂષ ધર્મમાર્ગનું ઉચ્ચંધન કરીને કામ તથા ક્રોધને અનુસરીને અધર્મ આચરે છે તે અનુયંધસહિત નાશ પામે છે. ૭ માટે મોક્ષને ઇચ્છનારા પુરૂષે શ-ખદાદિ વિષયોમાં અતિ પ્રીતિ કરીને વર્તવું નહિ કેમ કે, એ આદિ ગુણોવડે વિષયોમાંથી પરસ્પર ક્રોધ, હર્ષ અને ખેદ ઉપજે છે. સત્વથી હર્ષ, રજોગુણથી ક્રોધ અને તમોગુણથી ખેદ ઉપજે છે. ૮ આ દેહ પંચમૂળથી તથા સત્ત્વ, રજા અને તમોગુણથી ઉત્પન્ન થયો છે. તેમાં આત્મા અવિકારી છે અને મન વિકારી તથા જડ છે, તો મનુષ્ય કોની સ્તુતિ કરે છે અને શું બોલીને કોની નિંદા કરે છે ? ૯ મૂર્ખ પુરૂષોજ સ્પર્શ, રૂપ, રસ આદિ ગુણોમાં આસક્તિ કરે છે તથા પોતાની અવળી બુદ્ધિથી દેહને પૃથ્વીનો વિકાર છે એમ સમજતા નથી. ૧૦ જેમ મૃત્તિકામય ઘરનું રક્ષણ કરવા માટે તેને મૃત્તિકાથીજ લીપવામાં આવે છે, તેમ પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થયેલો આ દેહ મૃતિકાના વિકારરૂપ ધાન્યવડે નાશ થતો નથી. (એમાં શું આશ્ચર્ય છે ?). ૧૧ મધ, તેલ, દૂધ, ઘી, માંસ, મીઠું, ગોળ, ધાન્ય, ફળ, મૂળ અને જળ એ સર્વ મૃતિકાના વિકાર છે. ૧૨ જેવી રીતે સંન્યાસી પુરૂષ વનમાં રહીને મિષ્ટાન્નાદિ પદાર્થો ઉપર પ્રીતિ કરતો નથી તથા માત્ર દેહનો નિર્વાહ થઈ શકે એવું ગામમાંથી મળેલું અન્ન કે, જે સ્વાદરહિત હોય છે તથાપિ તેને ગ્રહણ કરે છે. ૧૩ તેજ પ્રમાણે સસારરૂપી વનમાં રહેલા પુરૂષે મોક્ષના શ્રમમાં તત્પર રહીને જેમ રોગી ઔષધને ખાય, તેમ દેહનિર્વાહને માટે આહાર લેવો. તાત્પર્ય કે, રસ વિષયને જીતવો. ૧૪ પછી સસ, બહારનું તથા અંતરનું શૌચ (પવિત્રતા), સરળતા, વૈરાગ્ય. અધ્યયનાદિનું તેજ, મન જીતવાનું શૌચ, શાસ્ત્ર શ્રવણથી ઉપજેલી બુદ્ધિ, કલેશ સમયે પણ ચિત્તને ધારણ કરવાનો યત્ન (ધૃતિ). ક્ષમા, મન અને તપ, એ ગુણોવડે ઉદાર ચિત્તવાળા પુરૂષે સર્વ વિષયાત્મક ભાવોને નિવૃત્ત થયેલા જોઈને તથા શાંતિ ઇચ્છીને ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરવો; કેમ કે, સંયમ ૧ કરવાથી પ્રાણીઓ સત્ત્વ, રજા અને તમ, એ ગુણોવડે મોહિત થઈને અજ્ઞાનથી ચક્રની ડોડે અત્યંત બ્રમણ કરે છે. ૧૫, ૧૭ માટે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષની સારી રીતે

પરીક્ષા કરવી અને અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખનો તથા અહંકારનો ત્યાગ કરવો. ૧૮ કેમ કે, મહાજૂતો, ઇન્દ્રિયો, સત્વ રજ અને તમ, એ ત્રણ ગુણો અને ઇશ્વરસહિત ત્રણે લોક, એ સર્વ અહંકારને વિષે રહેલું છે. ૧૯ જેમ આ લોકમાં કાળ નિયમિત પણે ઋતુ-ઋતુના ગુણોને પ્રકટ કરે છે, તેમ અહંકારજ સર્વ પ્રાણીમાં કર્મની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે. ૨૦ અહંકાર ત્રિગુણાત્મક છે, તેમાંથી તમોગુણી અહંકાર મોહ, પમાજનાર અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો છે અને અપ્રકાશાત્મક છે; રાજસ ગુણ દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારો છે તથા સત્વ-ગુણ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરીને બંધન કરનારો છે. એ પ્રમાણે ત્રણ ગુણનાં સર્વ કાર્યને જાણવાં. ૨૧ વળી હું સત્વ, રજ અને તમોગુણનાં વિશેષ કાર્ય કહું તે સાંભળ. પ્રસન્નતા, હર્ષથી ઉપજેલી પ્રીતિ, અસંદેહ, પ્રીતિ અને સ્મૃતિ, એને સત્વ ગુણનાં કાર્ય જાણવાં. હવે રજ-ગુણ તથા તમોગુણનાં કાર્યને સાંભળ. ૨૨ કામ, ક્રોધ, પ્રસાદ (મહેરબાની), લોભ, મોહ, ભય, ધાક, ખેદ, શોક, અપ્રીતિ, માન ગર્વ અને અનાયર્થપણું, એ પ્રમાણે દોષની ગુરૂતા અથવા લઘુતાની પરીક્ષા કરીને પછી દરરોજ વિચાર કરવો કે, મહારામાં અમુક દોષ કેટલો હતો, કેટલો ઘટ્યો અને કેટલો રહ્યો છે ? એ પ્રમાણે પોતામાં તે દોષની સ્થિતિનો વિચાર કરવો. ૨૩, ૨૪ યુધિષ્ઠિર કહે છે કે, -પૂર્વે મુમુક્ષુ પુરૂષોએ કયા દોષને મન-વડે તજેલા છે ? કયા દોષને બુદ્ધિવડે શિથિલ કરેલા છે ? કયા દોષ તજી શકાતા નથી ? કયા દોષ તબ્બા છતાં પુનઃ પુનઃ આવે છે ? અને કયા દોષ મોહથી ઉત્પન્ન થયા છતાં નિષ્ફળ છે ? ૨૫ કયો દોષ કયા હેતુથી પ્રવળ થશે તથા કયા હેતુથી કયો દોષ નિર્બળ થશે ? એમ પાંડિતે વિચારવું. હે પિતામહ ! હે તાત ! એ મને સંશય છે, તેનું તમે નિવારણ કરો. ૨૬ ભીષ્મ કહે છે કે, -દોષને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાવડે જોનો આત્મા શુદ્ધ થયો છે એવો પુરૂષ મુક્ત થાય છે. જેમ લોહાની બેડીને લોહાની ધાર નાશ કરે છે તથા પછી તે ધાર પણ ખડિત થઈ જાય છે, તેમ ધ્યાનાદિવડે સંસ્કારયુક્ત થયેલી બુદ્ધિ પુરૂષના અનાદિ અવિદ્યાદિ દોષોનો નાશ કરીને પછી તે પણ શાંત થઈ જાય છે. ૨૭ રજ-ગુણ, તમોગુણ અને શુદ્ધ સત્વગુણ, એ ત્રણે ગુણ પ્રાણીને દેહ આપવામાં બીજરૂપ છે. ૨૮ પણ જેણે ચિત્તને જીત્યું છે તેવા પુરૂષને તે સત્વગુણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં સાધ-નરૂપ છે. માટે ઇન્દ્રિયજિત પુરૂષે રજગુણ અને તમોગુણનો ત્યાગ કરવો. કેમ કે, રજ અને તમોગુણથી નિર્મુક્ત થયેલો સત્વગુણ નિર્ભળ થાય છે. ૨૯ * કેટલાક પુરૂષો બુદ્ધિને વશ કરવાને “ મંત્રવાણું યજ્ઞાદિ કર્મ દુષ્ટ છે ” એમ કહે છે. તેઓના મતથી જપાદિ સાધ-નજ બુદ્ધિને શુદ્ધ કરવામાં ઉત્તમ માર્ગ છે. પણ અમારા મતથી તો તે મંત્રવાણું યજ્ઞાદિ કર્મ વૈરાગ્યનો હેતુ છે તથા શુદ્ધ ધર્મનો રક્ષણ કરવાનો પણ હેતુ છે. વૈદિક કર્મમાં પણ રાજસ અને તામસ કર્મ કે, જે કામ તથા ક્રોધ આદિનાં હેતુરૂપ છે એવા કર્મનો ત્યાગ કરવો અને શમાદિનાં હેતુરૂપ સાત્વિક કર્મનું સેવન કરવું. ૩૦ કેમ કે, રજગુણવડે મનુષ્યને અધર્મયુક્ત કાર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને રજગુણવાળો પુરૂષ અત્યંત અર્થવાળાં કાર્યનું તથા સર્વ કામનું સેવન કરે છે, ૩૧ તમોગુણવડે હિંસાવિહાર (મૃગયાદિ)માં આસક્ત અને તંદ્રા તથા નિદ્રાથી યુક્ત થયેલો પુરૂષ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલાં કનિષ્ઠ તથા લોભયુક્ત કર્મનું સેવન કરે છે, ૩૨ સત્વગુણમાં રહેલો પુરૂષ સાત્વિકગુણનો આશ્રય કરીને રહે છે તેથી તે

શુદ્ધ એવા સાત્વિક ભાવોને જૂએ છે. તે પુરૂષ નિર્મળ, લક્ષ્મીવાન તથા શ્રદ્ધા અને વિદ્યા યુક્ત થાય છે. ૩૩

સત્સ્વરૂપઃ સાત્વિકાન્ માયાન્ શુદ્ધાન્ પश्यति સંખિતઃ ।

સ દેહી વિમલઃ શ્રીમાન્ શ્રદ્ધાવિદ્યાસમન્વિતઃ ॥૩૩॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां बाष्पर्णीयाध्यात्म-
कथनं नाम एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ૩૯ ॥

—*—*—*—*—*—

અધ્યાય ૪૦ મો-અધ્યાત્મવિદ્યા-ગર્ભવાસ કથન.

भीष्म उवाच ॥ रजसा साध्यते मोहस्तमसा भरतर्षभ ॥

क्रोधलोभौ भयं दर्प एतेषां सादनाच्छुचिः ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે:—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! રજોગુણ અને તમોગુણવડે મોહ ઉપજે છે તથા ક્રોધ, લોભ, ભય અને ગર્વ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ગુણોને શાંત કરવાથી પુરૂષ પવિત્ર (નિર્મળ) થાય છે, ૧ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ, અક્ષય, અવ્યય, વ્યાપકશીલ, અવ્યક્ત આકૃતિ, વાળા, સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રવેશ કરનારા અને દેવના વિષે શ્રેષ્ઠ એવા પરમાત્મા દેવને જાણુવા. ૨ એ દેવની માયાથી જેઓની ઇન્દ્રિયો રૂપાદિવડે જડ થઈ છે અને તેથીજ જેઓનું જ્ઞાન નાશ થયું છે એવા વિવેકહીન મનુષ્યો બુદ્ધિના વિફલવપણાથી અથવા બ્રહ્મના અજ્ઞાનથી ચિત્તાના વિક્ષેપરૂપ ક્રોધને પામે છે. ૩ ક્રોધ થયો એટલે—ચિત્તમાં વિક્ષેપ થયો એટલે કામ (વિષયમાં અભિલાષા) પ્રાપ્ત થાય છે, કામ ઉત્પન્ન થયો એટલે લોભ અને મોહ ઉત્પન્ન થાય છે તથા તે પછી =માન, +ગર્વ તથા xઅહંકાર અને તે પછી ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે. ૪ ક્રિયાથી રનેહનો સંબંધ થાય છે અને રનેહ થયો એટલે પછી શોક ઉપજે છે. એ રીતે સુખ-દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયાનો આરંભ કર્યો એટલે તેને જન્મ-મરણનો સ્વીકાર કરવોજ પડે છે. ૫ જન્મ થયો એટલે જેની ઉત્પત્તિ વીર્ય અને રૂધિરથી છે તથા વિજા અને મૂત્રનો જ્યાં કાદવ થઈ રહેલો છે તથા જ્યાં રૂધિરની ઉત્પત્તિ થવાવડે મલિનતા થઈ રહેલી છે એવા ગર્ભવાસને પામે છે. ૬ તૃષ્ણાવડે પરાજ્ય પામેલો અને ક્રોધાદિ ભાવોવડે બંધાયેલો જે પુરૂષ તે ભાવોને તરી જવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, તેણે સ્ત્રીઓને સંસારરૂપી વસ્ત્રના તાંતણાઓને વહન કરનારા કાંડલાના જેવી જાણવી. જેમ સાળવી કાંડલામાં કાંકડીનો તાર પરીવીને વસ્ત્ર વણે છે, તેમ પુરૂષ સ્ત્રીરૂપી કાંડલામાં પરીવાદને સંસારરૂપી વસ્ત્રમાં વણાય છે. ૭ જેમ પ્રકૃતિ ક્ષેત્રને બાંધે છે, તેમ સ્ત્રી સ્વભાવવડેજ સંતાનની ઉત્પત્તિ કરવાના ક્ષેત્રરૂપ છે અને પુરૂષો ક્ષેત્રજ જેવા છે, માટે તેમાં બંધાય છે. તેથી જ ક્રોધા પુરૂષો હોય તેઓએ વિશેષ કરીને તેમનું અનુસરણ કરવું નહિ ૮ શત્રુને મારવાને માટે મંત્રમયી જે શક્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તેને “ કૃત્યા ” કહે છે, તેવીજ એને ભયાનક રૂપવાળી કૃત્યા સમજવી. અવિચક્ષણ પુરૂષોને તે મોહ પમાડે છે. જેમ મૃતિકામાં સૂક્ષ્મરૂપે ધડા રહેલા છે, તેમ રજોગુણમાં દંકાયેલી ઇન્દ્રિયોની તે સન્નાતન મૂર્તિ છે. ૯

= પોતાના વિષે પૂજ્યબુદ્ધિ. + ઉચ્છંખલપણ. x બીજને તુચ્છ ગણવાખણ.

માટે સ્ત્રીમાત્રક પ્રીતિરૂપ બીજમાંથી જન્તુઓ (પ્રાણીઓ) ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ પોતાનાજ દેહમાંથી મનુષ્ય સંજ્ઞા વિનાના જૂ તથા લીખ આદિ જીવોને “ પોતાના નથી ” એમ માનીને કાઢી નાંખે છે, તેમ મનુષ્ય સંજ્ઞાવાળા તથા “ પોતાના છે ” એમ માનેલા પુત્ર નામના કૃમિને પણ તે બહાર કાઢી નાખે છે. ૧૦ વીર્યવડે અથવા રસવાળા દેહમાંથી સ્વભાવવડે કર્મયોગે જન્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ કર્મયોગે વીર્યવડે મનુષ્ય થાય છે તથા સ્વભાવયોગે રસવડે જૂ, લીખ, કૃમિ આદિ થાય છે. પણ બુદ્ધિમાન પુરૂષે તેમાં આસક્ત ન થતાં તેની ઉપેક્ષા કરવી ઘટે છે. ૧૧ સત્વગુણ રજોગુણમાં લીન થાય છે અને રજોગુણ તમોગુણમાં લીન થાય છે. તે અજ્ઞાનરૂપી તમોગુણનું અધિષ્ઠાન જ્ઞાન છે. તે જ્ઞાન અધિષ્ઠાનમાં અજ્ઞાનનો અધ્યાસ થવાથી તે બુદ્ધિ અને અહંકારનું સાપક (જાણવાનાર-લક્ષણ) થાય છે. ૧૨ એ બુદ્ધિ અને અહંકારયુક્ત અજ્ઞાનને દેહીઓને દેહની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં બીજરૂપ જાણવું અને દેહરૂપ કાર્યનું અધિષ્ઠાનરૂપ જ્ઞાન તે “ જીવ ” નામે કાર્ય જાણવું. તે જીવ કાળયુક્ત કર્મવડે સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે. ૧૩ જેમ જીવ મનવડે દેહધારી થઇને સ્વપ્નમાં રમે છે તેમજ જેમાં કર્મબીજ લરેલાં છે એવા ગુણોવડે તે દેહધારી જીવ માતાના ઉદરમાં જઇને પણ રમે છે-રહે છે. ૧૪ બીજરૂપ કર્મવડે તથા પ્રીતિયુક્ત ચિત્તવડે અહંકારથી જે જે ઇન્દ્રિયની પ્રેરણા થાય છે તે તે ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થાય છે; અર્થાત્ વીર્ય અને રૂધિરના સંયોગથી ગર્ભમાં પ્રથમ માંસનો ગોળો બને છે. પછી પૂર્વની વાસનાના યોગથી જે જે વિષયનું તે સ્મરણ કરે છે તે તે વિષયને ગ્રહણ કરનાર ઇન્દ્રિય તેને પ્રકટ થાય છે. ૧૫ શબ્દની ભાવના કરનારા આત્માને શબ્દની પ્રીતિથી શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય પ્રકટ થાય છે, રૂપના રાગથી ચક્ષુ ઇન્દ્રિય પ્રકટ થાય છે, ગંધની ઇચ્છાથી શ્રાવણ ઇન્દ્રિય પ્રકટ થાય છે. ૧૬ સ્પર્શની ઇચ્છાથી ત્વચા ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન, એ પાંચ પ્રાણોને આશ્રયે રહેલો વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રકારે દેહનિર્વાહ ચાલે છે. ૧૭ જ્યારે કર્મથી ઉપજેલાં શરીરનાં અંગ સારી રીતે બની જાય છે ત્યારે જેના આદિ અને અંતમાં તથા મધ્યમાં પણ શારીર અને માનસ દુઃખ રહેલાં છે એવા દેહથી વીંટાયેલો દેહી અવતાર પામે છે, ૧૮ દેહ અને ઇન્દ્રિયાદિનો ગર્ભમાં અંગીકાર કરેલો હોવાથી દુઃખનું આદિથી ગ્રહણ કરેલું છે અને તે દેહમાં અભિમાન બંધાવાથી દેહની પેઠે જન્માતરનું દુઃખ વૃદ્ધિ પામે છે એજ પ્રમાણે મરણથી પણ તે દુઃખની વૃદ્ધિ થાય છે. માટે તે દુઃખના હેતુઓનો નિરોધ કરવો. કેમ કે, નિરોધને જાણનારો મુક્ત થાય છે. ૧૯ ઇન્દ્રિયો રજોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પણ તેમાંજ પામે છે. માટે જ્ઞાની પુરૂષે શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી બરાબર પરીક્ષા કરીને વર્તન કરવું. અર્થાત્ રજોગુણરૂપ પ્રવૃત્તિનો નિરોધ કરવાથી ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ થાય છે અને ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવાથી દુઃખનો નિરોધ થાય છે. ૨૦ તૃષ્ણાહીન પુરૂષની જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના વિષયોને પામીને પણ તે (તૃષ્ણાહીન) પુરૂષના પ્રત્યે જતી નથી. એ રીતે ઇન્દ્રિયો ક્ષીણ થઇ ગઈ એટલે જીવ પુનઃ દેહને ધારણ કરતો નથી. ૨૧.

તત્ત્વોદિયાર્ણોદિર્યાન્નોપસર્પત્યતર્ણુલમ્ ।

હીનૈશ્વ કરણૈર્દેહી ન વેદં પુનરર્હસિ ॥ ૨૧ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां वार्त्तेयाध्या-
त्मकथनं नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

અધ્યાય ૪૧ મો-અધ્યાત્મવિદ્યા-અહ્યયર્થ નિયમ.

મીઠમ ઉવાચ ॥ અત્રોપાયં પ્રવક્ષ્યામિ યથાવચ્છાત્મચક્ષુષા ।

તદ્વિજ્ઞાનાચ્ચરન્ રાજન્ પ્રાપ્નુયાત્પરમાં ગતિમ્ ॥૧॥

ભીષ્મ કહે છે કે:—હે રાજન્ ! હું તને ઇન્દ્રિયને જીતવાનો ઉપાય કહું છું. તેનું શાસ્ત્રદષ્ટિથી બરાબર જ્ઞાન પામીને શમાદિ ગુણો ધારણ કરવાથી મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. ૧ સર્વ પ્રાણીમાં પુરૂષ (મનુષ્ય) એક કહેવાય છે. મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણોને એક કહ્યા છે અને બ્રાહ્મણોમાં પણ જેઓ મંત્રને જાણનારા છે તેઓને એક કહ્યા છે. ૨ તે બ્રાહ્મણો સર્વ પ્રાણુના આત્મારૂપ, સર્વજ્ઞ, સમાન દષ્ટિવાળા, વેદશાસ્ત્રને જાણનારા અને જેઓએ તત્વાર્થનો નિશ્ચય કરેલો છે એવા હોય છે. ૩ જેમ નેત્ર વિનાનો કોઈ પુરૂષ માર્ગમાં સંકટને પામે છે, તેમ જ્ઞાન વિનાનો પુરૂષ પણ લોકમાં સંકટને પામે છે. માટે જ્ઞાનવાળા પુરૂષો શ્રેષ્ઠ છે. ૪ તેઓ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે માત્ર ધર્મનીજ ઈચ્છાથી ધર્મોની ઉપાસના કરે છે, પણ તેઓને મોક્ષ વિના અન્ય કળની આશા હોતી નથી. તેઓના ગુણો આ પ્રમાણે હોય છે. ૫ તે ધર્મજ્ઞ બ્રાહ્મણો વાણી, દેહ અને મનનું શોચ (પવિત્રતા), ક્ષમા, સત્ય, ધૃતિ અને સ્મૃતિ એવા શુભ ગુણોને સર્વ ધર્મમાં જણાવે છે. ૬ વળી અહ્યયર્થ એટલે યોગધર્મ અહ્યનું રૂપ છે, તેથી તે સર્વ ધર્મ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે; તેઓ અહ્યયર્થવડે પરમ ગતિને પામે છે. ૭ અહ્યનું સ્વરૂપ પંચ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને દશ ઇન્દ્રિય, એમ સત્તર તત્વાત્મક ક્ષિંગ શરીરના સંયોગ વિનાનું અને તેથી શબ્દ, રૂપશોદિ વિષયરહિત છે. (અહ્યસ્વરૂપ) જ એત્ર ઉપાધિવડે શ્રવણ એટલે શબ્દાનુભવરૂપ છે અને યક્ષુ ઉપાધિવડે રૂપાદિ અનુભવરૂપ છે. ૮ જેમાં વાણીવડે માત્ર કથન પ્રવૃત્ત થયેલું છે એવા પાપરહિત અહ્યયર્થની સ્થિતિ માત્ર મનવડેજ છે. તે વિષયેન્દ્રિયોથી હીન છે. અર્થાત્ શબ્દથી માત્ર કહેવામાંજ આવે એવી સવિકલ્પકાવસ્થા અહ્યયર્થ છે. તે અહ્યયર્થનો બુદ્ધિવડે નિશ્ચય કરવો. ૯ જે પુરૂષ અહ્યયર્થને સારી રીતે આચરે છે તે અહ્યલોકને પામે છે, મધ્યમ રીતે આચરનાર દેવલોકને પામે છે અને નિકૃષ્ટ રીતે આચરનાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણ થાય છે. ૧૦ અહ્યયર્થ અત્યંત કઠિન છે, માટે હું તને તેનો ઉપાય કહું તે સાંભળ. અહ્યયર્થ આચરવા ઇચ્છનાર બ્રાહ્મણે કામાદિ રજેગુણ ઉત્પન્ન થાય કે, વૃદ્ધિ પામે તો તેનો નિગ્રહ કરવો—તેને ઉત્પન્ન થવા દેવો નહિ કે, વધવા દેવો નહિ. ૧૧ તેઓએ સ્ત્રીઓની કથા સાંભળવી નહિ કે, નમ્મ સ્ત્રીઓને જોવી નહિ (કેમ કે, તેમનું દર્શન થવાથી કોઈ પણ પ્રકારે દુર્બળ અહ્યચારીઓના મનમાં રજેગુણ (કામાદિરૂપ) પ્રવેશ કરે. ૧૨ જો કામાદિમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તો *પ્રાન્નપત્ય (કૃત્ષ્ણ) વ્રત આચરવું. વીર્યની વૃદ્ધિ થવાથી અત્યંત પીડા થાય તો

* ત્રણ દિવસ ત્રણ હંતકાર માત્ર ખાવું, ત્રણ દિવસ સાંજે ખાવું, ત્રણ દિવસ અયાચિત ખાવું અને ત્રણ દિવસ ન ખાવું તેને “ પ્રાન્નપત્ય કૃત્ષ્ણ ” કહે છે.

જળમાં પેસવું, સ્વપ્નમાં વીર્યપાત થાય તો મનવડે ત્રણવાર અધમર્ષણ મંત્રનો જપ કરવો. ૧૩ વિચક્ષણ પુરૂષે મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા, રજોગુણમય પાપી કામને નિરંતર જ્ઞાન-યુક્ત મન રાખવાવડે બાળી નાખવો. ૧૪ જેમ શરીરમાં રહેલા મળમાત્રને શરીરમાં દઢ બંધનથી બાંધેલો છે, તેમ આત્માને પણ દેહરૂપી દઢ બંધનથી બંધાયેલો જાણવો. ૧૫ મનુષ્યોએ બક્ષણ કરેલા રસ તેના શરીરના વાત, પિત્ત અને કફ, એ દોષોને, રક્તને, ત્વચાને, માંસને, સ્નાયુને, અસ્થિને, મજ્જાને અને સમગ્ર દેહને નસોના સમુદાયના માર્ગે તૃપ્ત કરે છે. ૧૬ દેહમાં પાંચ ધન્દ્રિયોના ગુણને વેહેનારી દશ ધર્મનિઓ (નાડીઓ) છે અને તેમાંથી બીજી હજારો ઝીણી ઝીણી નસો ઉત્પન્ન થયેલી છે. ૧૭ એ રીતે જેમ નદીઓ જળ લાવીને સમુદ્રમાં નાખે છે તથા તેને તૃપ્ત કરે છે, તેમ આ શિરા (નાડીઓ) રૂપ નદીઓ કામાદિ રજોગુણરૂપ જળથી ભરેલી થઈને દેહરૂપી સમુદ્રને તૃપ્ત કરે છે. ૧૮ હૃદયની મધ્યે એક શિરા મનોવહા નામે છે. તે મનુષ્યનાં અંગોમાંથી સંકલ્પવડે વીર્યને લાવીને ઉપસ્થદ્વારા બહાર કાઢે છે. તે એક શિરાની પાછળ સમગ્ર શરીરને તપાવનારી-ગરમ કરનારી બીજી અનેક શિરાઓ છે, તે ગરમીનું વહન કરતી બન્ને નેત્ર સુધી જાય છે. ૧૯, ૨૦. જેમ દૂધમાં અંતર્ધાન થયેલા ધૃતને રવૈયાવડે મંથન કરીને બહાર કાઢવામાં આવે છે, તેમ દેહમાં રહેલા, પોતાની ધન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થયેલા સંકલ્પરૂપી રવૈયાવડે સ્ત્રીનું દર્શન તથા સ્પર્શન આદિ મંથન કરીને વીર્યને બહાર કાઢવામાં આવે છે. ૨૧ સ્વપ્નમાં સ્ત્રીસંગનો અભાવ છતાં પણ મન સ્ત્રીના રાગને પામે છે તેથી મનોવહા નાડી દેહમાંથી સંકલ્પથી ઉપજેલા વીર્યને ઉત્પન્ન કરે છે-બહાર કાઢે છે. ૨૨ મહર્ષિ ભગવાન અત્રિ વીર્યની ઉત્પત્તિને જાણે છે. અન્નરસ, મનોવહા નાડી અને સંકલ્પ એ ત્રણ તેનાં બીજ (ઉત્પત્તિનાં કારણ) છે. તેનો દેવતા ધન્દ્ર છે માટે તે ધન્દ્રિય કહેવાય છે. ૨૩ જે પુરૂષો અનુલોભ-પ્રતિલોભ ગમનવડે પ્રાણીઓમાં વર્ણસંકર કરનારી વીર્યની ગતિને જાણે છે તથા તેનો વિચાર કરીને, વૈરાગ્યને પામે છે તેઓના દોષ દુઃખ થાય છે અને તેઓની પુનઃ દેહોત્પત્તિ થતી નથી. ૨૪ મનવડે એટલે શાસ્ત્રના યોગબળથી સત્વાદિ ગુણોને સમાન કરીને-નિર્વિકલ્પકપણાને પામીને, માત્ર દેહ નિર્વાહને અર્થજ્ઞ કર્મ કરનારો જે પુરૂષ (બાહ્ય-પ્રવૃત્તિશૂન્ય) અંતકાળે પ્રાણોને સલ્લ લોકને પમાડનારી સુપુમ્ણા નાડીના માર્ગે ચઢાવીને દેહને તજે છે તે પુરૂષ પણ મુક્ત થાય છે. ૨૫ જીવન્-મુક્તિ આપનારો જ્ઞાન માર્ગ એવો છે કે, વિશ્વાત્મક મનનું જ્ઞાન થવાથી આત્મજ્ઞાન થાય છે. તે મનજ જગતરૂપે થઈને પ્રકાશે છે. જેમ સ્વપ્નમાં મન અનેક પ્રકારના આકારને ધારણ કરે છે, તેમજ જાગ્રતના આકારને પણ મનવડેજ કલ્પેલા સમજવા, મહાત્માઓએ પ્રણવ મંત્રનું ઉપાસન કરીને સિદ્ધ કરેલું મન આનાદિ વાસનારહિત, પ્રકાશવાળું, સર્વજ્ઞ અને સર્વ શક્તિવાળું થાય છે. ૨૬ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનારું મન છે માટે તેનો નાશ કરવાને પાપરહિત કર્મ કરવું અને રજોગુણ તથા તમોગુણનો ત્યાગ કરીને યથેષ્ટ ગતિને પામવું. ૨૭ યુવાવસ્થામાં પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન વૃદ્ધાવસ્થામાં દુર્બળતાને પામી જાય છે અને બુદ્ધિ કાળવડે પરિપક્વ થઈને સંકલ્પ મનના બળનો સંહાર કરે છે. ૨૮ માટે મનુષ્ય દેહેન્દ્રિયાદિ બંધનથી વ્યાપ્ત એવા અતિશય વિકટ સંસારમાર્ગને ઉલ્લંઘીને તથા તેમાં જે જે દોષ જોવામાં આવતા જાય તે તે દોષનું પણ

ઉક્ષંધન કરીને મોક્ષને પામે છે. ૨૯

સુદુર્ગમિવ પંથાનમતીત્ય ગુણબંધનમ્ ।

યથા પદ્યેતથા દોષાનતીત્યામૃતમશ્રુતે ॥ ૨૯ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां बाष्पेयाध्या-
त्मकथनं नाम एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

અધ્યાય ૪૨ મો-અધ્યાત્મવિદ્યા-યોગીના નિયમો.

भीष्म उवाच ॥ तुरन्तेष्विन्द्रियार्थेषु सक्ताः सीदन्ति जंतवः ।

ये त्वसक्ता महात्मानस्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે:-પ્રાણીઓ કોઈ દિવસ પૂર્ણ થાય નહિ એવા ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્ત થઈ દુઃખને પામે છે, પણ મહાત્મા પુરૂષો તે વિષયોમાં આસક્ત થતા નથી, તેઓ તો પરમ ગતિ (મોક્ષ) ને પામે છે. ૧ બુદ્ધિમાન પુરૂષે લોકને જન્મ મૃત્યુ અને જરા (વૃદ્ધા) નાં દુઃખવડે, વ્યાધિઓવડે તથા મનમાંહેના સંતાપવડે વ્યાપ થયેલા બેધને મોક્ષના અર્થે પોતાની યોજના કરવી. ૨ વાણી, મન અને શરીરવડે નિરંતર પવિત્ર રહેવું, અહંકાર રાખવો નહિ, મનમાં શાંત રહેવું, આત્મજ્ઞાની થવું, ભિક્ષા માગીને દેહનો નિર્વાહ કરવો તથા કોઈની અપેક્ષા ન રાખીને સુખથી ફરવું અથવા પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરવાવડે પણ મનની આસક્તિ થવાનો ભય હોય તો “ જગત પોતપોતાના કર્મનાં ફળને ભોગવે છે ” એમ જાણીને તેમાં પણ ઉપેક્ષા કરવી-અર્થાત્ તેવી દયા પણ કરવી નહિ. ૩,૪ જે પ્રાણીએ જે પુણ્યકર્મ કે, પાપકર્મ કર્યું હોય તે, તે કર્મના ફળને ભોગવે છે, માટે બુદ્ધિ અને કર્મવડે શુભ કર્મજ કરવાં. ૫ શુભ કર્મ એવાં છે કે, કોઈ જીવની હિંસા કરવી નહિ, સત્ય વચન બોલવું, સર્વ પ્રાણીઓ સાથે સરળપણે (ભોળે ભાવે) વર્તવું, ક્ષમા રાખવી અને કૃપા કરવી. એટલા ગુણ જેનામાં હોય છે તે સુખી થાય છે. ૬ માટે “ આ સર્વ આત્મારૂપ છે ” એવી શાસ્ત્રીય બુદ્ધિવડે રાગ-દ્વેષરહિત થયેલા મનને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સમ રાખવું. જે સર્વ પ્રાણીને સુખ ઉત્પન્ન કરનારા પરમ ધર્મને આવ્યરે છે તે સુખી થાય છે. ૭ જે પુરૂષ દુઃખમાંથી નીકળવાનું જાણતો હોય તેને “ સર્વેશ ” કહેવો અને તે સુખી થાય છે માટે રાગ-દ્વેષ વિનાનું સ્થિર મન સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર રાખવું. ૮ કોઈનું અનિષ્ટ ચિંતન કરવું નહિ, પોતાને યોગ્ય ન હોય તેવી વસ્તુનું ચિંતન કરવું નહિ; નાશ પામેલા કે, ભાવી સ્ત્રી-પુત્રાદિનું ચિંતન કરવું નહિ; જેવી રીતે પ્રયત્ન નિષ્ફળ થાય નહિ તેવી રીતે જ્ઞાનના સાધનમાં મનનું આરોપણ કરવું, તેમજ વેદાંત વચનનું કથન તથા ચિંતન આદિ કરવાથી અથવા મૌન ધારણ કરીને સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં કહેલી કાળ પ્રતીક્ષા કરવારૂપ ઓધતુષ્ટિ ધારણ કરવાથી અથવા યમનિયમાદિ યોગનાં અંગનો પ્રયોગ (યોજના) કરવાથી મન જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૯ સૂક્ષ્મ ધર્મની તપાસ રાખીને તથા સત્ય વાક્ય બોલવાની ઇચ્છા રાખીને સત્ય અને અહિંસાયુક્ત તથા અપવાદરહિત વાણી બોલવી. ૧૦ વળી શાક્યથી હીન, કઠોરતારહિત, નિર્ઘંપતા (દુષ્ટત્વ) રહિત, પિશુનતાં (ચાડીઆપણા)

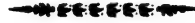
થી રહિત તથા ઉપયોગ નેટલું સ્વસ્થ ચિત્તથી બોલવું. ૧૧ આ લોકને અને પસંદગને સર્વ અર્થ વાણીવડેળ બંધાયેલા છે માટે સારીજ વાણી બોલવી. જે બોલવું તે શુદ્ધિવડેળ અનુગૃહીત મનથી બોલવું. અર્થાત્ મનમાં આવે તેટલું બોલવું નહિ. પણ શુદ્ધિવડે બોલવાનો વિષે કરીને પછી બોલવું. જે વૈરાગ્ય હોય તો પોતે કરેલું હિંસાદિ તામસ કર્મ પણ કહી દેવું કેમ કે, પાપ કે, પુણ્યનું પોતાના મુખથી કથન કરવામાં આવે તો તે નાશ પામે છે. ૧૨ જે રજોગુણયુક્ત સાધનોથી કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે આ લોકમાં દુઃખ પામીને અંતે નરકમાં પડે છે. માટે મન, વાણી અને શરીરવડે પોતાના ધૈર્યને છોડવું નહિ. જેમ ચોર લોકો ઉત્તમ માંસનો ભાર લઇને નાસતા હોય અને તેઓ જે માર્ગે જવાથી રાજસેવકાથી પકડાઈ જાય, તેવા માર્ગને (પ્રતિકૂળ) જાણ્યા છતાં તેજ માર્ગે જાય તો, બંધનમાં આવી પડે છે. તેમજ મૂર્ખ પુરૂષો અવિદ્યાના કર્મની ચોરી કરીને-તેને લઇને અવિદ્યાના સેવક સરખા કામાદિ જે માર્ગે હોય તે માર્ગે જન્મ-મરણરૂપ સંસારનો ભય સમજીને પણ ચાલ્યા જાય તો, તેઓ પણ બંધનમાં પડે છે. ૧૪ પણ જેમ ચોર લોકો તે માંસના ભારને નાખી દઇને, પોતાને કલ્યાણકારી દિશામાં ચાલ્યા જાય તો તેઓને કાંઈ ભય રહેતો નથી, તેમ મનુષ્ય રજોગુણનાં અને તમોગુણનાં કાર્યને તજી દે તો તે પણ કલ્યાણને પામે. ૧૫ જે પુરૂષ સદેહ વિનાનો, ઈચ્છા વિનાનો, સર્વ પરિગ્રહથી મુક્ત, એકાંતમાં ફરનારો, સદ્ગત બાળન કરનારો, તપસ્વી, ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખનારો, જ્ઞાનવડે જેનો, કલેશ દહન થયેલા છે એવો, યોગનાં અંગનું અનુશાન કરવામાં પ્રીતિ રાખનારો અને શુદ્ધિવાળો હોય તે પોતાના મનનો રોધ કરવાથી પરમ મોક્ષ પદાર્થને પામે છે. ૧૬, ૧૭ જે પુરૂષ ધીરજવાળો અને શુદ્ધિવાળો હોય છે તે નિઃસંશય શુદ્ધિનો નિગ્રહ કરી શકે છે. તેમજ શુદ્ધિવડે મનનો નિગ્રહ કરે છે તથા મનવડે પોતાની ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરે છે તથા મનને વશ કરે છે ત્યારે તે અવસ્થામાં તેને ઇંદ્રિયો પ્રકાશ થાય છે તથા હર્ષ પામીને યોગી (ઇશ્વર) માં પ્રવેશ કરે છે. ૧૮ જેનું મન ઇંદ્રિયોરૂપ દેવતાઓની સાથે એકાત્મપણાને પામેલું છે તેવા પુરૂષને શુદ્ધિસત્વ પ્રકાશમાન થાય છે. જ્યારે મન આદિ સર્વ દૂર થાય છે અને માત્ર એક શુદ્ધિ રહે છે, ત્યારે તે પુરૂષ ધ્વજભાવને પામે છે; અર્થાત્ તે શુદ્ધિસત્વમાં ઐશ્વર્ય પ્રકાશમાન દેખાય છે. ૨૦ અથવા જે તેને ઐશ્વર્ય પ્રકાશમાન થાય નહિ તો યોગતંત્રમાં કહેલા નિરોધપ્રધાન યત્નોવડેળ ઉપક્રમ કરવો. અર્થાત્ સત્ય સંકલ્પ આદિ ભાવોની ભાવના કરવી નહિ, પણ અસ્થૂણત્વાદિ ભાવોની ભાવના કરવી. કેમ કે, યોગતંત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલા યોગને આચરતાં જે રૂપવડે વિશિષ્ટ (વિશેષયુક્ત-સવિશેષ) વૃત્તિ થાય છે તેને આચરવું. ૨૧ એવા યોગીએ દાણા, બાકળા, ખાંડ, શાક, જવના લોટની ઘેંસ, સાથવો, મૂળ, ફળ અને લિક્ષામાં જે મળે તે ઉપર નિર્વાહ કરવો; પણ યોગૈશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરીને, તે વડે જીવવું નહિ. ૨૨ તે યોગી જે દેશમાં અને જે કાળમાં જેવો આહારનો નિયમ કરવાથી સાત્ત્વિક કહેવાય, તે તે દેશ-કાળની પરીક્ષા કરીને તેની પ્રવૃત્તિને અનુસરવું. ૨૩ જે કર્મ પ્રવૃત્ત થયું હોય તેને એકાએક રોકીને યોગમાં અંતરાય કરવો નહિ, પણ તે કર્મને જ્ઞાનથી યુક્ત કરીને ધીમેથી અગ્નિની પેટે પ્રદીપ્ત કરવું. ૨૪ તેમ કરવાથી સૂર્યની પેટે જ્ઞાન (ધ્વજ) પ્રકાશી નીકળે છે, જેનું અધિષ્ઠાન જ્ઞાન છે એવું અજ્ઞાન તજી

લોકમાં સર્વોપરિ થઇને વર્તે છે, અર્થાત્ જગત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણે અવસ્થામાં અજ્ઞાન વ્યાપીને રહ્યું છે. તેમજ બુદ્ધિને અનુગત જે જ્ઞાન છે; તેને અજ્ઞાન નીચે ખેંચી ખાડે છે. તાત્પર્ય કે, આત્માદિ બુદ્ધિરૂપ અવિપર્યયપણે જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરે છે છતાં, જગદાદિ ત્રણ અવસ્થાની મલિનતાને લીધે પ્રકાશ પામતું નથી. ૨૫ આત્મા જગદાદિ ત્રણે અવસ્થાથી જૂદો છતાં તેને જગદાદિ ત્રણ અવસ્થાસહિત ગણવાથી શક્યતઃ અને ઉપાધિરહિત પરમાત્માને દૂષિત કરીને તેને ગણી શકતો નથી. પણ જે પુરૂષ તે એમાંથી આત્માને પૃથક્ જાણે છે તે વૈરાગ્યવડે મોક્ષને પામે છે. ૨૬ વળી તે પુરૂષ કાળને તથા જરા-મરણને છતીને વિનાશરહિત સનાતન પ્રભરૂપી અમૃત (મોક્ષ) કે, જેને અક્ષર કહે છે તેને પ્રાપ્ત કરે છે-મોક્ષને પામે છે. ૨૭.

યયોતીતો જરામૃત્યુ જિત્વા બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।

અમૃતં તદવાપ્નોતિ યત્તદક્ષરમવ્યયમ્ ॥ ૨૭ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां वार्ष्णेयाध्या-
त्मकथनं नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

અધ્યાય ૪૩ મો-અધ્યાત્મવિદ્યા.

भीष्म उवाच ॥ निष्कलमं ब्रह्मचर्यमिच्छता चरितुं सदा ।

निद्रा सर्वात्मना त्याज्या स्वप्नदोषानवेक्षता ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે:-નિષ્કામ પ્રત્યયર્થ પાળવાને ઇચ્છતા પ્રત્યયારીએ નિદ્રામાં સ્વપ્નના દોષને જોઇને તેનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરવો. અર્થાત્ અવિદ્યાનો ત્યાગ કરવો, કેમ કે, તેમાં મોહાદિ દોષ છે. ૧ પ્રાણી સ્વપ્ન (અવિદ્યા)માં રજોગુણ અને તમોગુણથી પરાજયને પામે છે અને જેમ બીજો દેહ પ્રાપ્ત થયો હોય, તેમ પોતાના મૂળ દેહ પ્રત્યે સ્પૃહારહિત થઇને ફરે છે. ૨ વિચારને અર્થે જ્ઞાનના અભ્યાસથી નિરંતર જાગરણની જરૂર છે અને જેને વિજ્ઞાન થયું છે તે તો નિરંતર જાગેજ છે. ૩ આ જગ્યોએ કોઈ સંશય કરે કે, સ્વપ્નમાં દૃશ્યમાન દેહાદિ પદાર્થ સત્ય છે કે, અસત્ય છે? તે વખતે ઇંદ્રિયો લય પામી જાય છે તથાપિ દેહી દેહવાળો હોય, તેમ જણાય છે તે સત્ય છે કે, અસત્ય છે? સત્ય કહેશો, તો તેનો બાધ થઇ શકે નહિ અને એમ કહેશો કે, જગતમાંહેના દેહાદિજ સ્વપ્નમાં બીજા પ્રકારે દેખાય છે; તો તેટલાવડે સ્વપ્ન કોઈ વિષયજ નથી એમ માન શકતું નથી. જેમ જળની ઉપર એકત્ર થઇને રહેલા સૂર્યનું તેજ નેત્ર ઉપર પડીને ત્યાંથી પરાવર્તન પામીને પાછું જળ ઉપર પડે છે, તેથી જળની ઉપર રહેલો સૂર્ય પણ મુખ આગળ હોય તેમ જળની નીચે દેખાય છે. પણ સ્વપ્નમાં ઇંદ્રિયો લય પામેલી હોય છે, તેથી પ્રતિબિંબ છે એમ જણાતું નથી. નહિ તો પ્રતિબિંબ પડતી વખતે જેમાં પ્રતિબિંબ પડેલું છે તે અને મુખ આગળના બીજા પદાર્થો જેમ દેખાય છે, તેમ સ્વપ્નમાં બાહ્ય દેશાદિ પણ દેખાત. માટે સ્વપ્નમાં જોયેલો બાવ સત્ય નથી કે, અસત્ય પણ નથી. જો અસત્ય હોત તો સસ-લાના શીંગડાં અસત્ય હોવા છતાં જેમ દેખાતાં નથી તેમ દેખાત નહિ. ૪ એવી રીતે કહે-

નારા પૂર્વપક્ષીનો ઉત્તર કહીએ છીએ કે, એ વિષે યોગેશ્વર હરિ જાણે છે તથા મહર્ષિયો ઉત્પત્તિસહિત તેને વર્ણવે છે. અર્થાત્ યોગીનો સંકલ્પ માત્રજ સ્વપ્નમાં દેખાતો ભાવ છે, વસ્તુતઃ તેનો અભાવજ છે. ૫ સર્વ પ્રાણીઓના જાણવામાં છે કે, ઇંદ્રિયો જાગ્રતના શ્રમથી શ્રમિત થઇને, જ્યારે વિરામ પામે છે ત્યારે સંકલ્પાત્મક સ્વભાવવાળું મન વિરામ ન પામતાં, જે જે સંકલ્પને કરે છે તેને પડિતો “સ્વપ્ન” કહે છે. ૬ તેના વિષે પ્રસિદ્ધ દષ્ટાંત એવું છે કે, કાર્યમાં અત્યંત આસક્ત થયેલા પુરૂષના મનનો જાગ્રત અવસ્થામાં જેવો સંકલ્પ અને જેવું મનોરથનું ઐશ્વર્ય છે, તેવુંજ મનોગત ઐશ્વર્ય સ્વપ્નનું પણ છે. અર્થાત્ જાગ્રતમાં જે જે મનોરથ થાય છે તે તે મનોરથનો ઇંદ્રિયોના વિક્ષેપવડે રૂંડે પ્રકારે ભાસ થતો નથી, પણ સ્વપ્નમાં ઇંદ્રિયોનો વિક્ષેપ ન હોવાથી જાગ્રતમાં જેતા હેમજ એ તેમ, વિષયોનું રૂંડે પ્રકારે ભાન થાય છે એટલેજ મનોરથ તથા સ્વપ્નમાં અંતર છે. ૭ સકામ પુરૂષ અનંત જન્મના પ્રાચીન સંસ્કારથી સ્વપ્નાદિ ઐશ્વર્યને પામે છે. એવી રીતે કે, ઉત્તમ પુરૂષ (સાક્ષી ચૈતન્ય) મનમાં અંતર્ધાન થયેલા સર્વ ભાવને એટલે માતૃ, માન અને મેયસ્વરૂપ મનને જાણે છે, સાક્ષીને વિક્રિયારૂપ ભોક્તૃત્વ નથી, પણ સાક્ષ્ય પદાર્થને પ્રકાશ માત્ર કરવાનું છે. જે વિક્રિયાવાન પ્રમાતા છે તે તો દસ્ય કાટિમાં હોવાથી ભોક્તા પણ છે. ૮ સત્વાદિ ગુણોમાંથી પ્રાચીન કર્મવડે સત્વ, રજઃ કે, તમ, જે જે ગુણ ઉપસ્થિત થાય અને વળી મન જે સમયે જે કર્મવડે સંસ્કારયુક્ત થયું હોય, તે સમયે સદ્મ જૂતો તે તે સ્ત્રી આદિ આકારને સ્વપ્નમાં નિવેદન કરે છે. ૯ સ્વપ્નમાં એ રીતે મનનો આકાર નિવેદન થયો એટલે રાજસ, તામસ કે, સાત્ત્વિક ગુણો, તે પછીના સુખાદિ રૂપનો ઉદય થવાને યોગ્ય હોય તે રીતે તેની પાસે આવે છે—પ્રકટ થાય છે. ૧૦ પછી અજ્ઞાનથી વાત, પિત્ત અને કફ એવા ત્રણ ધાતુથી બનેલા દેહને તે જાણે છે. અને તે રજોગુણ તથા તમોગુણને પામેલા ભાવોવડે તે સ્વપ્નમાંના દર્શનને તજી શકતો નથી, માત્ર યોગથીજ તે તજી શકાય છે. ૧૧ નિર્મળ ઇંદ્રિયોસહિત મન જે ભાવની કલ્પનાને કરે છે તે ભાવને સ્વપ્નમાં મન હર્ષ પામીને જાણે છે. ૧૨ મન પ્રતિધાત-શૂન્ય અને સર્વ પ્રાણીમાં વ્યાપક છે. તેને આત્મપ્રભાવથી જાણવું કેમ કે, આકાશાદિ સર્વ દેવતાઓ આત્મા (દેહ)ના વિષે છે. ૧૩ મનમાં અંતર્ધાન પામેલા સ્વપ્નદર્શનના દ્વારજૂત મનુષ્યના સ્થૂલ દેહને આશ્રયે સત્ તથા અસતરૂપ અવ્યક્ત-માયાશબ્દમાં સર્વ પ્રાણીનો આત્મરૂપ અને અહંકારમાં પ્રતિબિંબરૂપે રહેલો આત્મા શયન કરે છે. અર્થાત્ સુષુપ્તિમાં અહંકાર આદિ શુદ્ધ સાક્ષીમાં લીન થાય છે. ૧૪ જે પુરૂષ મનવડે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય તથા ઐશ્વર્ય આદિ ધૈર્યથી ગુણનો સંકલ્પ કરે અને તેને તે પ્રાપ્ત થાય તેને ચિત્તનો પ્રસાદ (નિર્મળતા) જાણવો. કેમ કે, સર્વ દેવતાઓ આત્માના (મનના) વિષે છે; અર્થાત્ શુદ્ધ મનજ ધૈર્ય છે. ૧૫ વિષયાદિને જ્ઞેનારૂં મન એવું થાય છે અને તમ (વિષયાદિકના આલોચન)થી પાર ગયેલું મન સૂર્યના જેવું જ્ઞાન સત્તારૂપ થાય છે. જીવમાં ત્રણ લોકની પ્રકૃતિ રહેલી છે અને તે ત્રણ લોકની પ્રકૃતિની અંતે મહેશ્વર છે—અર્થાત્ જીવ કારણુ ધ્રુવ છે અને કારણુજૂત તમની અંતે તો તેજ જીવ મહેશ્વર એટલે શુદ્ધ ધ્રુવરૂપ છે. ૧૬ દેવતાઓએ અગ્નિહોત્રાદિ તપ કરેલું છે અને અસુ-રોએ તપને નાશ કરનારૂં દંભ, દર્પ આદિ તમ આચરેલું છે. માટે દેવ અને અસુરના હેતુથી પ્રજાપતિયે ધ્રુવને ગુપ્ત કરેલું છે. તે રજોમય અને તમોમય પુરૂષોથી પ્રાપ્ત થઇ શકે

તેવું નથી. તે બ્રહ્મ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. ૧૭ દેવ અને અસુરોના ગુણ સત્વ, રજ અને તમ છે; તેમાંથી સત્વ ગુણો દેવોના છે અને બાકીના બે ગુણો અસુરોના છે. ૧૮ સાત્ત્વિક અને અસાત્ત્વિક ભાવો કરતાં ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન બ્રહ્મ છે. વળી તે અમૃત એટલે બીજા કાંઈ જ્ઞાનથી બાધ કરી શકાય તેવું નથી, તે સ્વયંપ્રકાશ અને વ્યાપક છે. ધ્યાનાદિવડે સંસ્કારયુક્ત થયેલા ચિત્તવાળા જે પુરૂષો તેને જાણે છે તે પરમગતિને પામે છે. ૧૯ બ્રહ્મ તત્ત્વદર્શી પુરૂષો વાચ્ય વૃત્તિવડે સગુણસ્વરૂપ અને લક્ષણા વૃત્તિવડે નિર્ગુણસ્વરૂપ બ્રહ્મને યુક્તિસહિત કહેવાને (પ્રતિપાદન-કરવાને) શક્તિમાન છે; અથવા યોગનાં આઠ અંગમાંના પ્રત્યાહાર અંગવડે તે અક્ષર બ્રહ્મ જાણી શકાય છે માટે વિપયોથી ઇન્દ્રિયોનું આકર્ષણ કરીને બ્રહ્મને જાણવાનો યત્ન કરવો. ૨૦

हेतुमच्छक्यमाख्यातुमेतादृशं ब्रह्म ।

प्रत्याहारेण वा शक्यमक्षरं ब्रह्म वेदितुम् ॥ २० ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे वाष्णोवाध्यात्मकथनं नाम
गुर्जरभाषायां त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

અધ્યાય ૪૪ મો-અધ્યાત્મવિદ્યા.

भीष्म उवाच ॥ न स वेद परं ब्रह्म यो न वेद चतुष्टयम् ।

व्यक्ताव्यक्तं च यत्तत्त्वं संप्रोक्तं परमर्षिणा ॥ ૧ ॥

બીષ્મ કહે છે કે:-પરમ ઋષિ નારાયણે કહેલાં સ્વમ અને સુપ્રસિદ્ધ એ બે દષ્ટાંત તથા સગુણ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મભાવ એ બે સિદ્ધાંત મળીને ચાર કે, જેમાંના બે વ્યક્ત તત્ત્વ છે અને બે અવ્યક્ત તત્ત્વ છે તેને જે જાણતો નથી તે પરબ્રહ્મને જાણતો નથી. ૧ જે વસ્તુ મૃત્યુના મુખમાં પડે છે તેને વ્યક્ત કહેવું અને મૃત્યુના મુખમાં નહિ પડનાર એવું અમૃત પદ છે તેને અવ્યક્ત કહેવું. તેમાંથી પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ નારાયણ ઋષિયે (વેદે) કહેલો છે. ૨ તે પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મમાંજ સત્ચરચર ત્રૈલોક્ય રહેલું છે; અર્થાત્ બ્રહ્માંડના અધિપતિપણાની યોગ્યતા સુધી સર્વ કર્મનાં ફળ છે. દેહ, ઇન્દ્રિય અને અહંકાર સુધી સર્વનો બાધ કરવારૂપ નિવૃત્તિધર્મ અવ્યક્ત છે અને તેજ શાશ્વત બ્રહ્મ છે. ૩ પ્રજાપતિ બ્રહ્મદેવ રજેગુણમય હોવાથી તેમણે પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ કહેલો છે, પ્રવૃત્તિ એટલે પુનઃ સંસારમાં આવવું તે અને નિવૃત્તિ એટલે પરમગતિ થવી કે, જ્યાંથી પુનઃ આવવું પડે નહિ. ૪ જે મુનિ નિરંતર મુક્તિ અને સંસારને નિશ્ચયવડે જોવાને ઇચ્છતો હોય, અર્થાત્ સંસારથી મુક્તિ જિજ્ઞાસુ છે, અનિત્ય વસ્તુ કરતાં નિત્ય વસ્તુ જૂદી છે, એમ જાણતો હોય, જે નિરંતર જ્ઞાનતત્ત્વનુંજ મનન કરતો હોય તથા જે નિવૃત્તિને પરમ આનંદ માનતો હોય; તે મુનિ પરમગતિને પામે છે. ૫ તત્ત્વનો વિચાર કરનાર પુરૂષે અવ્યક્ત (પ્રધાન)ને અને ક્ષેત્રજ (પુરૂષ) ને જાણવા, એ અવ્યક્ત અને પુરૂષ, એ બેથી ત્રીજું અત્યંત શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ ઈશ્વર છે. ૬ વિચક્ષણ પુરૂષે તે તત્ત્વને બાધ્યત્વ-અબાધ્યત્વ લક્ષણથી વિશેષ જાણવું. અર્થાત્ જેનો બાધ થઈ શકે તે ગુણોનો

બાધ કરીને તે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો. ૭ એ વિના પ્રધાન અને ક્ષેત્રજ્ઞ એ બન્ને અનાદિ, અનંત અને લિંગરહિત છે. વળી બન્ને નિત્ય, જેનો મૂઢ પુરૂષથી પરિહાર થઈ શકે નહિ એવાં અને મહાનથી પણ મહાન છે. એ પ્રમાણે બન્નેના સમાન ધર્મ કલાહ હવે તે એ (પ્રકૃતિ અને પુરૂષ)ના જે જૂદા જૂદા ધર્મ છે તે કહીએ છીએ. ૮ પ્રકૃતિનો સ્વભાવ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનો તથા ત્રણ ગુણયુક્ત છે અને ક્ષેત્રજ્ઞનું લક્ષણ તેથી વિપરીત એટલે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન ન કરવી તથા નિર્ગુણપણું છે. ૯ વળી તે ક્ષેત્રજ્ઞ પ્રકૃતિ અને તેના વિહારનો દ્રષ્ટા છે તથા ગુણરહિત છે. હવે ક્ષેત્રજ્ઞ અને ઇશ્વરનું સાધર્મ્ય કહીએ છીએ. તે બન્નેને જણાવનાર કાંઈ ચિહ્ન નહિ હોવાથી તે બન્ને અગ્રાહ્ય છે તથા અત્યંત વિવિકત (એકલા) છે. ૧૦ પ્રકૃતિ અને ઇશ્વર એ બન્નેથી જીવ જૂદા છે. કેમ કે, શાસ્ત્રીય અને લૌકિક કર્મની નિષ્પત્તિ તેનાથી બને છે માટે તે શાસ્ત્રાદિનો નિયોજ્ય છે. (પ્રકૃતિ (બુદ્ધિ) જડ હોવાથી નિયોજ્ય થઈ શકે નહિ.) અને ઇન્દ્રિયોવડે કર્મ કરે છે માટે તે કર્તા છે. (ઇશ્વરમાં કર્તાપણું છે નહિ) માટે એ બન્નેના સંયોગથી જીવનું જીવત્વ ઉત્પન્ન થયેલું છે. એ રીતે જેની સંયોગ લક્ષણ ઉત્પત્તિ છે એવો જીવ ઇન્દ્રિયાદિ સાધનોવડે જેમ જેમ કર્મ કરે છે તેમ તેમ તે યોનિમાં જન્મ આપનાર કર્મસંહિત તેનું ગ્રહણ થાય છે. એ પ્રમાણે કર્તા-જીવ વ્યવહારની દૃષ્ટિવડે મેતાં-ત્રીને જણાય છે તથાપિ તે દૃશ્ય કોટિમાં નથી. માત્ર “ હું કોણ ” “ તે આ ” એવી શબ્દની સંજ્ઞા જૂદી કહેવામાં આવે છે. જેમ કર્ણ પોતાને “ કુંતીસુત ” ન જાણીને પૂછે છે કે “ કુંતીસુત કોણ છે ? ” પછી ત્યારે તેને સૂર્ય કહે છે ત્યારે તે સમજે છે કે “ કુંતીસુત હું છું ” એજ પ્રમાણે અજ્ઞાની પુરૂષ પૂછે છે કે “ બ્રહ્મ શું છે ? ” પણ જ્ઞાની તો જાણે છે કે “ બ્રહ્મ હું છું. ” એમ એકજ વસ્તુમાં ઉપાધિ ભેદથી-જ્ઞાનાજ્ઞાનકૃત ભેદથી જૂદા જૂદા શબ્દોનો પ્રત્યય (સંજ્ઞા-ભાસ) થાય છે, એજ પ્રમાણે દૃશ્યમાં પણ “ તે આ છે ” એવી રીતે એકજ વસ્તુમાં “ દૂર ” અને “ પાસે ” એવા ઉપાધિથી બે શબ્દોનો પ્રત્યય થાય છે. એજ પ્રમાણે જીવ અને ઇશ્વર જૂદા ન છતાં ઉપાધિવશાત્ જૂદા જૂદા બે શબ્દોનો પ્રત્યય થાય છે. ૧૧ જેમ આપણે કહીએ છીએ કે “ પાઘડીવાળા માણસે ત્રણ વસ્ત્ર પહેર્યા છે ” તથાપિ આપણે પાઘડી-વાળાથી પાઘડીને જૂદી સમજીએ છીએ, તેમ દેહી, સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એવા સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહથી વીટાયેલો જ્ઞાતિ આપણે તેને તેથી ભિન્ન સમજીએ. ૧૨ માટે પૂર્વે કહેલા અનાદ્યંતત્વ, ચિન્નજડત્વ, અસંહતત્વ અને કર્તૃત્વ, એ ચાર હેતુવડે વીટાયેલું પુરૂષ અને પ્રકૃતિનું સાધર્મ્ય તથા જીવ અને ઇશ્વરનું સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય જાણવું કે, જેથી સિદ્ધાંત સમયે મોહ પામે નહિ. ૧૩ જે દેહધારી એ ચાર વસ્તુને જાણ્યા પછી દિવ્ય લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તેણે મનથી પવિત્ર રહીને શરીરસંબંધી તથા ઇન્દ્રિયસંબંધી-શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાન આદિ ઉચ્ચ નિયમો-વડે તપ કરવું. ૧૪ ત્રણે લોકમાં અંતર્મૂર્ત થઈને રહેલા સૂર્યવડે ત્રણ લોક તપથી વ્યાપ્ત છે. આકાશમાં સૂર્ય અને ચંદ્ર પણ તપવડે પ્રકાશે છે. અર્થ એવો છે કે, ત્રણે દેહ (સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ) તેની અંદર રહેલા ચૈતન્ય પ્રકાશવાળા આત્માના યોગબળવડે વ્યાપ્ત છે. હૃદયાકાશમાં સૂર્યાદિ પણ યોગ બળવડે ભાસમાન થાય છે. ૧૫ તપ-(યોગ)નું રૂઝ જ્ઞાન છે, લોકમાં તપ શબ્દનો એવો અર્થ છે; પણ રજોગુણ અને તમોગુણને નાશ કરનાર

કર્મ-વૈરાગ્યપૂર્વક, વેદાંતશ્રવણનેજ “ તપ ” કહે છે. ૧૬ બ્રહ્મચર્ય પાળવું* અને હિંસા કરવી નહિ, એ શારીરિક તપ છે તથા વાણી અને મનને નિયમમાં રાખવું, એ માનસ તપ કહેવાય છે. ૧૭ વિધિને જાણનાર બ્રાહ્મણ પાસેથી અન્ન ગ્રહણ કરવું એ ક્રૌંચ મણ્ડાય છે. આહારના નિયમથી પુરૂષનું રાજસ યુજીરૂપી પાપ નાશ પામે છે. ૧૮ વળી તેથી પુરૂષની ઇન્દ્રિયો વિષમથી વૈરાગ્ય પામે છે, માટે આહાર જેટલુંજ અન્ન લેવું; પણ બનાદિ તો શિષ્ટ પુરૂષ પાસેથી પણ ન લેવું. ૧૯ સ્વસ્થ (રોગાદિથી રહિત) મનુષ્ય યોગયુક્ત મનવડે ધીમે ધીમે (ક્રમવડે) જે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે તે જ્ઞાન અંતકાળે બ્રહ્મત્કર્ષવડે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. કહેવાનો આશય એવો છે કે, વિષ્ણુના અનુગ્રહથી દેવતાઓને અમૃત પ્રાપ્ત થયું અને રાકુએ તે (અમૃત) કપટવડે પ્રાપ્ત કર્યું, એવી કથા આદિપર્વમાં છે. તે જગ્યાએ એ આખ્યાયિકાનું સ્વાર્થમાં તાત્પર્ય નથી, માટે તે ઉપરથી કાંઈ વિધેય અર્થ સમજવો જોઈએ. તે એવો છે કે, યથોક્ત સાધનનું અનુશ્રાન કરવાથી સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળા મુક્તિને પાત્ર થાય છે. અસાત્ત્વિક પણ મરણકાળે મોક્ષક્ષેત્રમાં રહીને મુક્તિને પામે છે. જેમ પુરાણોમાં કહે છે કે, કાશીમાં મૃત્યુ પામનારને રૂદ્રના મુખથી તારક બ્રહ્મનો ઉપદેશ થવાથી તેનો મોક્ષ થાય છે. અર્થાત્ અંતકાળે અતિ યત્નવડે કાશીમાં નિવાસ કરી ઈશ્વરના ઉપદેશથી જ્ઞાન સંપાદન કરીને મોક્ષ પમાય છે. ૨૦ કાંઈ દેહધારી બ્રાહ્મદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ વિનાનો થઈને દેહને તજે; અર્થાત્ સમાધિમાં રહીને સ્થૂલ દેહનો ત્યાગ કરે તોપણ, તે પુરૂષ દેહવાન થઈને શબ્દાદિ સૂક્ષ્મ વિષયોના કાર્યરૂપ સૂક્ષ્મ દેહમાં રહે છે, જે પુરૂષ વૈરાગ્યવડે સૂક્ષ્મ ભોગમાં પણ સ્પૃહા વિનાનો હોય તે કારણ શરીર-(પ્રકૃતિ)માં લીન થાય છે, પણ પરપુરૂષને પામતો નથી. તાત્પર્ય કે, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરથી મુક્ત થયેલો યોગી તત્કાળ મોક્ષ પામે છે. સ્થૂલ માત્રથી રહિત થઈને વિદેહપણાને પામે છે અને સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ બન્નેથી રહિત થઈને પ્રકૃતિમાં લય પામે છે. એ બંને યોગીઓ મોક્ષ પામવા જતાં વચમાંજ લયવડે પરાભવ પામીને નિર્વિકલ્પ સ્થાનનો અનુભવ કરે છે, માટે તેમનો અસંપ્રજાતસમાધિ સંસારનો હેતુ થાય છે. ૨૧ જે, દેહ પડતા સુધી અપ્રમાદ રાખીને સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ, એ ત્રણે દેહનો ત્યાગ કરે છે તેનો મોક્ષ થાય છે કેમ કે, અનાદિ અજ્ઞાન એ ત્રણે દેહનો હેતુ છે અને તે અજ્ઞાનનો નાશ થયા વિના બ્રાહ્મીઓનું જન્મ-મરણ ટળતું નથી. ૨૨ શુદ્ધ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તે (મનુષ્ય)ને ધર્માધર્મ લાગુ પડતા નથી, અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાન થવાથી પૂર્વ પાપનો નાશ થાય છે અને પછીથી લાગુ પડનારાં પાપનો સંયોગ થતો નથી; એ રીતે આગામી જન્મના કારણનો અભાવ થવાથી મુક્તિ થાય છે. પણ જેઓ પ્રકૃતિથી દેહ સુધી ગમે તેમાં આત્મબુદ્ધિ કરીને રહે છે તેઓની બુદ્ધિ મહદાદિ બાવોનો નાશ અને ઉત્પત્તિમાંજ રહે છે. તાત્પર્ય કે, વિપર્યસ્ત બુદ્ધિવાળા પુરૂષોને મોક્ષ મળતો

* બ્રહ્મચર્ય આઠ પ્રકારથી પાળવાનું છે. તે આઠ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે. “સ્મરણં કીર્તનં કોલિઃ પ્રેક્ષણં ગુહ્યભાષણમ્ । સંકલ્પોઽધ્યવસાયઃચ ક્રિયાનિર્વૃત્તિરેવ ચ ॥ સીનું (૧) સ્મરણ કરવું, (૨) કીર્તન કરવું, (૩) કીડા કરવી, (૪) દર્શન કરવું, (૫) ગુહ્ય ભાષણ કરવું, (૬) વિચાર કરવો, (૭) નિશ્ચય કરવો અને (૮) ક્રિયા (સમાયમરૂપ) કરવી. આ આઠ પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય કહેવાય છે. તેને ત્યાગ કરવો.

સંશોધક.

નથી. ૨૩ જે યોગીઓ ધૃતિવડે દેહને ધારણુ કરીને બુદ્ધિવડે ચિત્તને વિષયોમાંથી એટી લે છે, તેઓ અન્નમય કાશનો ત્યાગ કરીને સૂક્ષ્મત્વવડે પ્રાણેદ્રિયાદિનું આત્મપણું ચિંતન કરે છે. ૨૪ એ પ્રમાણે પ્રાણમય કાશનો ત્યાગ કરીને મહાભૂતનું ચિંતન કરે છે તે પછી મનનું, તે પછી બુદ્ધિનું અને પછી મહત્ત્વ અને અવ્યક્તનું અનુક્રમે ઉપાસન કર્યા પછી બુદ્ધિવડે પોતાની મેળેજ બોધ પામીને પરપુરૂષને પામે છે. અન્યથા કાષ્ઠકળ યોગી શાસ્ત્ર-આર્યના ઉપદેશને પામીને તથા યોગવડે બુદ્ધિને શુદ્ધ કરીને આશ્રયરહિત પરમ પુરૂષને પામે છે. ૨૫ કેટલાક ધારણાના વિષયભૂત કૃષ્ણાદિકે યુક્ત અથવા તેની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધિ યુક્ત અથવા સેવ્ય સેવક ભાવે યુક્ત આત્માનું ઉપાસન કરે છે. કેટલાક અવિદ્યા શયનનું ઉપાસન કરે છે. કેટલાક વિદ્યુત્તની પેઠે એકવાર પ્રકાશિત થયો તે થયોજ, એવા બ્રહ્મલોક-અક્ષરનું ઉપાસન કરે છે. ૨૬ એ સર્વ મહાત્માઓ નિરંતર (સતત) ઉપાસનારૂપ તપથી પાપરહિત થઇને ક્રમે કરીને અથવા તત્કાળ પરમગતિને પામે છે. ૨૭ એ સોપાધિક બ્રહ્મના ઉપાધિસહિત વિશેષણને શાસ્ત્ર દર્શિવડે હેય બુદ્ધિથી જેવાં અને સ્થૂલ દેહના અધ્યાસરહિત અવ્યક્તના લયના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મને પરમ (છેવટનું) તત્ત્વ જાણવું. ૨૮ જેઓ વિરાટનો ત્યાગ કરીને મનને ધારણામાં આસક્ત કરે છે-ધ્યાન કરે છે, તેઓ હાર્દાકાશથી અન્યતર સૂત્રાત્માને પામે છે. ૨૯ જેઓ વેદમાં કહેલા કાષ્ઠ પણ ઉપાસનથી યુક્ત હોય છે તેઓ રાગાદિથી રહિત થઇને અને બ્રહ્મભાવને પામીને મૃત્યુ લોકથી મુક્ત થાય છે તથા પછી ઉત્તમ ગતિને પામે છે. એ રીતે વેદને જાણનારા પુરૂષોએ જેમાં બ્રહ્મજ પ્રાપ્તિ સ્થાન છે એવો ધર્મ કહ્યો છે. ૩૦ અને જેમ જ્ઞાનનું ઉપાસન કરનારા પરમગતિને પામે છે, તેમ તેઓ પણ પરમગતિને પામે છે. જેઓને રાગાદિથી રહિત પરાક્ષ પરંતુ દૃઢ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ પણ પોતાના વૈરાગ્ય પ્રમાણે ઉત્તમ લોકને પામે છે. ૩૧ જેઓ સર્વ ઐશ્વર્ય-યુક્ત, જન્મરહિત, દિવ્ય અને જેની અવ્યક્ત સંજ્ઞા છે એવા વિષ્ણુને શુદ્ધ ભાવથી શરણુ જાય છે, જેઓ જ્ઞાનથીજ તૃપ્ત રહીને વિષયાદિની પ્રાર્થના કરતા નથી. ૩૨ અને પોતાનામાં “ તે વિષ્ણુ રહ્યા છે ” એમ જાણે છે, તે પણ નાશરહિત થઇને પુત: સંસારમાં આવતા નથી તથા વિકારરહિત “ અક્ષર ” નામે પરમ સ્થાનને પામીને આનંદ પામે છે. જમત “ રજનૂમાં સર્પ દેખાય તેવું છે ” પણ ખરૂં અને તે સર્પ મિથ્યા હોવાની પેઠે, નથી પણ ખરૂં. એવું મિથ્યા છતાં તૃષ્ણાનું બંધાયેલું સઘળું જગત ચક્રની પેઠે બ્રમણુ કરે છે એમ જાણવું એજ સંક્ષેપમાં વિજ્ઞાન છે. અર્થાત્ અનિર્વચનીય જગતને મિથ્યા જાણીને તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો. ૩૪ જેમ કમળના દાંડાને તંતુ સઘળા દાંડામાં વ્યાપી રહેલો છે, તેમ તૃષ્ણારૂપી તાંતણો દેહમાં અનાદિથી વ્યાપી રહેલો છે. ૩૫ જેમ વસ્ત્રને તૂણનાર (રકુગર) સોયથી વસ્ત્રમાં દોરો ભરી લે છે, તેમ સંસારરૂપી સૂત્ર તૃષ્ણારૂપી સોયવડે ભરી લેવામાં આવે છે. ૩૬ જે પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિના વિકાર અને સનાતન પુરૂષ, એને યજ્ઞર્થ જાણે છે તેની તૃષ્ણા નાશ પામે છે તથા તે મુક્ત થાય છે. ૩૭ જગતની ગતિરૂપ ભગવાન નારાયણ ઋષિએ પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા કરીને આ મોક્ષનું સાધન સ્પષ્ટ કહ્યું છે. ૩૮

પ્રક્રમશં ભગવાનેતદ્દર્શિર્નારાયણોઽમૃતમ્ ।

મૂતાનામનુકંપાર્યં જગાદ્ જગતો ગતિઃ ॥ ૩૮ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे वार्ष्णेयाध्यात्मकथनं नाम
गुर्जरभाषायां चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

અધ્યાય ૪૫ ઓ-આર્વાક વગેરે મતનું ખંડન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ કેન વૃત્તેન વૃત્તજ્ઞ જનકો મિથિલાધિપઃ ।

जगाम मोक्षं मोक्षज्ञो भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે વૃત્તજ્ઞ ! મોક્ષને જાણનાર મિથિલાનો રાજ્ય જનક ક્યા આચરણથી માનુષ ભોગનો ત્યાગ કરીને મોક્ષને પામ્યો, તે કહો ? ૧ બીજમ કહે છે કે:-આ વિષે એક પુરાતન ઇતિહાસનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે અને તેમાં આચરણને જાણનાર જનક રાજ્ય જે આચરણવડે મોક્ષને પામ્યો તેનું કથન કરેલું છે. ૨ જનકના વંશમાં થયેલો “ જનદેવ ” નામે મિથિલામાં રાજ્ય હતા તે દેહપતન થયા પછી બ્રહ્મને પ્રાપ્તિ કરવાના ધર્મનું ચિંતન કરવામાં યુક્ત હતા. ૩ તેના ઘેર નિરંતર સેંકડો આચાર્ય રહેતા હતા. તેઓ ઉપાસનાના જૂદા જૂદા ધર્મને બતાવતા હતા તથા જૂદા જૂદા આશ્રમમાં રહેતા હતા. ૪ તે આચાર્યોના કહેવા પ્રમાણે “ આત્મા દેહમાંથી નીકળીને પરલોકમાં જાય છે તથા ત્યાંથી બીજને જન્મ ધારણ કરે છે ” એ વિષે આત્મતત્વનો નિશ્ચય કરવામાં તથા વેદમાં નિષ્ઠાવાળો તે રાજ્ય અત્યંત સંતોષને પામતો નહોતો, કેમ કે, વેદમાં જે કહ્યું હતું તેથી તે તાર્કિકાદિ આચાર્યોનું કહેવું જૂદું હતું. ૫ એવામાં “ પંચશિખ ” નામે કાંઈ ક્ષત્રિયેય મુનિ સઘળા પૃથ્વીમાં પર્યાટન કરતો કરતો મિથિલામાં આવી પહોંચ્યો. ૬ તેણે સર્વ ત્યાગધર્મના તત્વજ્ઞાનનો નિશ્ચય કરીને તેના પ્રયોજનનો સારી રીતે નિશ્ચય કર્યો હતો. ૭ વળી તે સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વ ભાવથી રહિત હતા અને તેને કાંઈ પણ સંશય રહ્યો નહોતો. ૮ ઋષિયોમાં તે એક જ અનેક પ્રકારના કામથી વ્યાપ્ત નહિ થયેલો કહેવાતો હતો તથા તે અત્યંત દુર્લભ અને શાશ્વત એવું અપાર સુખ મનુષ્યોને પ્રાપ્ત કરી આપવાને ઇચ્છતો હતો. ૯ સાંખ્યાચાર્યો જેને પ્રજ્ઞના પતિ મહર્ષિ “ કપિલ ” કહે છે તેજ પોતે પંચશિખનું રૂપ ધારણ કરીને જગતને વિરમય પમાડે છે એમ હું માનું છું કેમ કે. તે એવો જ હતો. ૧૦ આસુરી મુનિનો પ્રથમ શિષ્ય કે, જેને “ ચિરંજીવી ” કહે છે, જે પંચનદ પ્રદેશમાં એક હજાર વર્ષનો યજ્ઞ આરંભીને બેઠેલો હતો. ૧૧ જેના સમીપમાં કપિલ મતને અનુસરનાર મોટું મુનિમંડળ બેઠેલું હતું તથા જેણે ત્યાં આગળ પરમાર્થ તત્વને કહ્યું હતું તે આ પંચશિખ હતો. તે પંચશિખ પાંચ ઇન્દ્રિયારૂપી નદીઓના મૂળરૂપ મનમાં નિષ્ક્રાંત હતો; અર્થાત્ ત્યાગ-ભાગ કરવામાં કુશળ હતો. “ પાંચરાત્ર ” નામે વિષ્ણુતત્વ પ્રકાશક તંત્ર અથવા યજ્ઞમાં વિશારદ હતો. ૧૨ અજમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય કાશને જાણતો હતો તથા શાસ્ત્રમાં કહેલાં પંચકોશનાં ઉપાસનને કરતો હતો. શાંત, દાંત (દમ-ગુણ યુક્ત) ઉપરતિવાળો, તિતિક્ષા (સહનતા)વાળો અને સમાહિત (એકાગ્ર) એવી રીતે પાંચ ગુણવાળો હતો. પાંચના સમુદાયથી અધિક, સર્વોપરી બ્રહ્મને “ પંચશિખ ” કહે છે. તે પંચશિખ-બ્રહ્મને જાણનારો હોવાથી તે પણ “ પંચશિખ ” કહેવાતો હતો. તે પંચશિખે કપિલમતાનુસારી મુનિમંડળને પુરૂષરૂપે રહેલા અવ્યક્ત બ્રહ્મનું પરમ તત્વ કહ્યું

હતું. ૧૨ જેણે યજ્ઞરૂપ તંપ કરી રહ્યા પછી આત્મજ્ઞાનના અર્થે આસુરિ મુનિને પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો હતો અને દિવ્ય દષ્ટિવાળા પંચશિખે તેમની પાસેથી ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજની આધ્યત્વ અને અઆધ્યત્વરૂપ સ્પષ્ટતા જાણી હતી. ૧૩ જે એક અક્ષર બ્રહ્મ અનેકરૂપે દેખાય છે તે અવ્યય બ્રહ્મનું આસુરિ મુનિએ તે મંડળમાં પ્રતિપાદન કર્યું. ૧૪ પંચશિખ તે આસુરિ મુનિનો શિષ્ય હતો. જે માનવી સ્ત્રીએ તેને પોતાના દૂધવડે ઉછેર્યો હતો, તે કુટુંબવાળી સ્ત્રી “ કાપિલેય ” નામે બ્રાહ્મણી હતી. ૧૫ તે તેનો પુત્ર થઇને તે સ્ત્રીને ધાવતો હતો તેથી તે “ કાપિલેય ” કહેવાય છે. તેની બુદ્ધિ પરમાર્થને વિષે નિષ્ઠાવાળી હતી. ૧૬ એ પ્રમાણે કાપિલેયનો જન્મ તથા તે સર્વોત્તમ સર્વજ્ઞપણુને શી રીતે પામ્યો અને તેનું કાપિલેય નામ શા માટે પડ્યું ? તે સર્વ એવી રીતે અને ભગવાન માર્કંડેયે કહ્યું હતું. ૧૭ તે ધર્મજ પંચશિખે જનકરાજને સર્વ આચાર્યોના વિષે સમાન બુદ્ધિવાળો જોઇને તેને ઉત્તમ જ્ઞાન કહ્યું. ત્યાં જઇને પ્રથમ તેણે તેના સો આચાર્યોને હેતુઓ (યુક્તિવાદ) વડે મોહિત કર્યા. ૧૮ કાપિલેયનું જ્ઞાન સાંભળીને જનકે તો તેમાં અત્યંત આસક્ત થયો અને તેનો ભક્ત થઇને તથા પોતાના સો આચાર્યોને મૂકીને પંચશિખનીજ પાછળ ચાલ્યો-તેના વચન પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યો. ૧૯ તે જોઇને ધર્મવડે પ્રજ્ઞામ કરતા તથા જ્ઞાનનું ગ્રહણ કરવાને પરમ સમર્થ એવા જનકને સાંખ્યમાં જે મોક્ષનું કથન કહેતું છે તે પ્રમાણે પરમ મોક્ષ કહ્યો. ૨૦ પ્રથમ તેણે જનકને કહ્યું કે, -જન્મના વિષે દુઃખરૂપ દોષ છે માટે ત્યાન્ય છે, એમ કહીને પછી કહ્યું કે, -યજ્ઞાદિ કર્મના વિષે દોષ છે કેમ કે, ક્ષય પામે છે અને એટલા માટે તે પણ ત્યાન્ય છે. એમ કહીને પછી કહ્યું કે, -બ્રહ્મલોકપર્યંત સર્વ પણ દોષયુક્ત છે કેમ કે, તેમાં દુઃખ અને ક્ષય થવાપણું છે માટે તે પણ ત્યાન્ય છે. એ રીતે જાતિ અને કર્મના વિષે તથા તેના ફળના વિષે રાજને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કર્યો. ૨૧ વળી પંચશિખે કહ્યું કે, -જેના અર્થે ધર્મનો સંસર્ગ કરવાનો છે તથા જેના અર્થે ધર્મનું ફળ ઇચ્છવું છે તે સર્વ વિશ્વાસ નહિ કરવા જેવો મોહ માત્ર છે કેમ કે, તે સર્વ નાશવંત, ચંચળ અને અનિશ્ચિત છે. ૨૨ દેહાદિ નાશવંત અને દુઃખરૂપ છે તેના વિષે આત્મબુદ્ધિ કરવારૂપ મોહને સ્પષ્ટ કરવાને લૌકાયતિક (નાસ્તિક) મત કહીને તેનું ખંડન કરે છે. લૌકાયતિક કહે છે કે, પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુના પરમાણુઓ કે, જેઓ અનુક્રમે કઠિન, રિનઘ્વ, ઉષ્ણ અને પ્રેરક સ્વભાવવાળા છે તેઓજ એકત્ર થઇને મદઃ શક્તિની પેઠે ચૈતન્ય શક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે. એવી શક્તિ ઘટાદિમાં ઉત્પન્ન થતી નથી તેનું કારણ સ્વભાવ છે. એ પ્રમાણે તેઓ સત્ આત્માને “ અસત્ ” કહે છે અને અસત્ દેહને “ સત્ ” કહે છે. વળી તેઓ કહે છે કે, દેહરૂપ આત્માનો નાશ થાય છે તે પ્રત્યક્ષ છે અને સર્વ લોક તેને જુએ છે, એમ છતાં “ દેહથી પર કોઈ આત્મતત્વ છે. ” એમ જેઓ શાસ્ત્રના પ્રમાણથી કહે છે, તેઓ લોકવિરૂદ્ધ આગમ (શાસ્ત્ર) પ્રમાણવાદી થઇને હારેલાજ છે. ૨૩ આત્માનો અભાવ થવો એ આત્માનું મૃત્યુજ છે. વળી તેને કલેશ થવો, વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થવી, રોગ થવો, એ પણ અંશભાગે મૃત્યુજ છે. જેમ ધરનો નખજો હોય તે ભાગ વહેલો નાશ થાય તો તે પણ અંશતઃ ધરનોજ નાશ છે, તેમ રોગાદિથી એકાદ ઇંદ્રિયનો નાશ થવો એ પણ

* જે ચાર ઔષધો વાટીને પાણીમાં એકત્ર ભરી રાખવાથી જેમ તેમાં જે ચાર દિવસ જતાં માદકશક્તિ ઉપજે છે તેમ.

આત્માનું અંશતઃ મૃત્યુજ છે. એમ છતાં પણ જેઓ મોહથી આત્માને દેહથી પર માને છે તે મત શ્રેષ્ઠ (અરાબર) નથી. ૨૪ “યત્તાદિ કરવાથી સ્વર્ગાદિ મળે છે” તેનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે, જેમ “આ રાજા અજર થાઓ, અમર થાઓ” એવો આશીર્વાદ આપવામાં આવે છે, તેમ “તું યજ્ઞ કર, દાન કર, તને સ્વર્ગ મળશે, વૈભવ પ્રાપ્ત થશે.” એ પણ આશીર્વાદ છે, માટે જે લોકમાં પ્રાપ્ત થતું નથી તે જે મળતું હોય તો, તે એવીજ રીતે છે, અર્થાત્ પ્રત્યક્ષથી વિરૂદ્ધશ્રુતિમાં જે કશું છે તેનું તાત્પર્ય એવું ભિન્ન સમજવું જોઈએ. ૨૫ જે “પરલોક છે” એમ કહેશે તો વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ થઈ શકતું નથી માટે અનુમાન પણ નિરર્થક છે. જે “પરલોક નથી” એમ કહેશે તો લોકમાં પરલોક ગમનાદિ વ્યવહાર ચાલે છે તેનો નિશ્ચય શાને આશ્રયે કરવો? ૨૬ માટે આગમપ્રમાણ અને અનુમાન પ્રમાણ એ બન્નેનું મૂળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. જે પ્રત્યક્ષથી આગમપ્રમાણ વિરૂદ્ધ હોય તો તે દૂષિત છે અને અનુમાનની તો ઉત્પત્તિજ પ્રત્યક્ષમાંથી છે માટે તે પણ જે પ્રત્યક્ષથી બાધિત હોય તો કાંઈ પ્રમાણ નથી. ૨૭ માટે ગમે ત્યાં અનુમાન પ્રમાણવડે ઇશ્વર, અદૃષ્ટ (સ્વર્ગાદિ) કે, નિત્ય આત્મા એમાંથી કાર્મ પણ સાધ્યને સિદ્ધ કરવાનો તમે યત્ન કરતા હો તો તે યત્ન કરવાનું કાર્મ પ્રયોજન નથી. નાસ્તિકોના મતમાં તો શરીરથી ભિન્ન જીવ છેજ નહિ. ૨૮ જેમ વડનાં બીજમાં પત્ર, પુષ્પ, ફળ, મૂળ, ત્વચા, રૂપ, રસ આદિ સર્વ અંતર્ભાવ પામીને રહ્યાં છે, તેમ વીર્યમાં પણ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર તથા શરીરનો આકાર આદિ ગુણો અંતર્ધાન થઈને રહેલા છે. જન્મકાળે તેના તેજ સર્વ પ્રકટ થાય છે અથવા જેમ એકજ જાતનાં ઘાસ-જળનો ચારો કરનારી જૂદી જૂદી ગાયોનાં દૂધ, ઘી વગેરે ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવનાં થાય છે અથવા બહુ દ્રવ્યના ચૂર્ણને બે ત્રણ રાત્રિ આથી મૂકવાથી માદકશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રમાણે વીર્યથી ઉપલબ્ધ અને ઉપલબ્ધિના અંશ અથવા જૂતોના સંયોગથી ચૈતન્ય ઉપજે છે. જેમ બે કાકોનો સંયોગ (ધર્મણ) કરવાથી તે કાકોને પ્રકાશ કરનારો અગ્નિ ઉપજે છે, તેમ જૂતોના યોગથી પણ તે જૂતોને પ્રકાશ કરનારું ચૈતન્ય ઉપજે છે; અથવા તાર્કિકના મત પ્રમાણે આત્મા (દેહ) અને મન બન્ને જડ છતાં, તેમના યોગથી અજડ એવું સ્મૃત્યાદિ જ્ઞાન ઉપજે છે, તેમ આદિ પણ જડના યોગથી ચૈતન્ય ઉપજશે. એ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલું ચૈતન્ય, જેમ લોહચુંબક લોહને ચ્છેદ કરે છે તેમ, ઇન્દ્રિયસમુદાયને લિપ્ત કરશે અને પૃથ્વીના અંશમાં રહેલા જાતિના બેદથી કાર્યની પણ વિચિત્રતા થશે. જેમ સૂર્યકાંત મણિના યોગથી સૂર્યનાં કિરણો અગ્નિને પ્રસવે છે અને તે જળાદિનું શોષણ કરે છે, તેમ જૂતસમુદાયથી ઉપજેલા ચૈતન્યને ભોક્તૃત્વ લાગુ પડશે માટે શરીરથી ભિન્ન જીવ નથી. ૨૯ (આ પ્રમાણે પંચશિખે જનકને લૌકાયતિક મત કહીને તેનું ખંડન કરતાં કહ્યું કે,) જે દેહજ આત્મા હોત તો મરી ગયેલા દેહમાં પણ આત્મા હોવો જોઈએ અને જે તે મરતાં પહેલાં ક્રિયા કરતો હતો, તેમ તેણે મરી ગયા પછી પણ ક્રિયા કરતી જોઈએ. પરંતુ તેમ થતું નથી માટે દેહધર્મ ચૈતન્ય નથી, તેમજ લૌકાયતિક શીતજ્વરની નિવૃત્તિના અર્થે મંત્રથી પ્રતિપાદન કરેલી દેવતાઓની પ્રાર્થના કરે છે. તે દેવતાઓ જે જૂતમયી હોય તો ઘટાદિની પેઠે દેખાવી જોઈએ. સૂક્ષ્મ શરીર કે, જે લોકાંતરમાં ગમન કરે છે તેનો તો લૌકાયતિક સ્વીકાર કરતા નથી. તેમજ જૂતાવેશ વિષે જોઈએ, તો જેના શરીરમાં જૂત પેસે છે તેના શરીરને તે

વખતે પીડા કરવાથી દેહવાળા આણીને કષ્ટ થતું નથી પણ ભૂતનેજ થાય છે કેમ કે, તે વખતે દેહાભિમાની ભૂત હોય છે. તે ભૂતના ગયા પછી જેનો દેહ હોય છે તેને પીડા થાય છે. માટે દેહ આત્મા નથી, કેમ કે, પ્રલયથી એ સિદ્ધાંત વિરૂદ્ધ છે. વળી “ કરેલાં કર્મો ભોગવ્યા સિવાય નાશ નથી ” અને “ જે કર્મ કર્યા નથી તે પ્રાપ્ત થતાં નથી ” એવો સિદ્ધાંત છે માટે જે દેહજ આત્મા હોય તો દેહનો નાશ થવાની સાથે કૃત કર્મનો પણ નાશ થાય તથા દેહ ઉત્પન્ન થવાની સાથે અકૃત કર્મ પણ લાગુ પડે, માટે દેહ આત્મા નથી. ૩૦ વળી લૌકાયતિક કહે છે કે, જડે જડના સંયોગથી અજડજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે; તે ખોટું છે. કેમ કે, તેઓએ અગ્નિ આદિ પ્રકાશના જે જે હેતુઓ કહ્યા છે તે સર્વે જડ માંથી જડનીજ ઉત્પત્તિ કરી શકે છે; પણ અજડની ઉત્પત્તિ કરી શકતા નથી. કેમ કે, જે મૂર્તિમાન જડ પદાર્થથી મૂર્તિરહિત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકતું હોય તો પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતોમાંથી આકાશ પણ ઉત્પન્ન થાત; અર્થાત્ કાર્યનું કારણની સાથે સામાન્ય-સરખાપણું સધળે જોવામાં આવે છે. જેમ ઘડાનું મૂર્તિકા સાથે સામાન્ય-સરખાપણું મૂર્ત અને અમૂર્ત કે, જે અત્યંત વિલક્ષણ છે તેમાં સંલવતુંજ નથી, વળી જડ એવા આત્મા (દ્રવ્ય) અને મન (દ્રવ્ય)ના યોગથી અજડ (જ્ઞાન) ઉપજે છે એમ તર્ક મતવાળા કહે છે, તે પણ ખરાખર નથી, કેમ કે, દશ્ય (જડ)થી દ્રષ્ટા (જ્ઞાન)ની ઉત્પત્તિ સંલવતી નથી. ૩૧ એ પ્રમાણે લૌકાયતિક મતનું ખંડન કરીને બૌદ્ધ મતનું ખંડન કરવાને પ્રથમ તેનો ઉપન્યાસ કરે છે. કેટલાક બૌદ્ધો કહે છે કે,—અવિદ્યા, કર્મ અને તૃષ્ણા તથા લોભ અને મોહ, તેમજ અવિદ્યા, સંસ્કાર, વિજ્ઞાન. નામ, રૂપ, પચાયતન (દેહ), સ્પર્શ, વેદના, તૃષ્ણા, ઉપાદાન, ભવ, જાતિ, જરા, મરણ, શોક, પરિદેવના, દુઃખ, દુર્મનસ્તા, એ દોષોનું સેવન દેહાંતર પ્રાપ્તિ થવાનું કારણ છે. રૂપ, વિજ્ઞાન, વેદના, સંસાર અને સંસ્કાર, એ પાંચ સ્કંધાત્મક આધ્યાત્મિક સંધાત આ લોક અને પરલોકમાં ગમનાગમન કરે છે. ૩૨ અવિદ્યા-રૂપી ક્ષેત્રમાં પૂર્વે કરેલા કર્મરૂપી બીજને તૃષ્ણાથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્નેહરૂપ જળ સીંચવાથી ઉપર કહેલા સંધાતને પુનર્જન્મ લેવો પડે છે. શયનમાં કે, પ્રત્યક્ષકાળે તે અવિદ્યાદિકલાપ સંસ્કારરૂપે ગૂઢ રહે છે. જ્યારે મરણ ધર્મવાન એવો દેહ નાશ પામે છે ત્યારે તેજ અવિદ્યાકલાપમાંથી બીજે દેહ ઉત્પન્ન થાય છે; તે અવિદ્યાકલાપને જ્ઞાનવડે દગ્ધ કરવામાં આવે, ત્યારે દેહનો મોક્ષ થાય છે. ૩૩, ૩૪ એવી રીતે બૌદ્ધ મતને પ્રદર્શિત કરીને તેને દૂષિત કરે છે કે, જ્યારે સ્વરૂપવિજ્ઞાન, જાતિવિજ્ઞાન, પુણ્ય-પાપવિજ્ઞાન અને બંધ-મોક્ષ-વિજ્ઞાન બૌદ્ધવાદીના મતથી જૂદાં જૂદાં અને ક્ષણિક છે ત્યારે એકજ પુરૂષના વિષે “ તે આ પુરૂષ છે ” એને અભેદ વિજ્ઞાન કેમ થાય? કેમ કે, પ્રથમ કાળમાં જોયેલા ઘટનું વિજ્ઞાન વર્તમાનકાળમાં જોયેલા ઘટના વિજ્ઞાનથી જૂદું છે અને એ રીતે પ્રથક્-પ્રથક્ હોવાથી ભોગ-મોક્ષાદિ પણ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? અર્થાત્ તેથી મુશુક્લ જૂદો, સાધન કરનારો જૂદો અને મુક્ત પણ જૂદો એમ થશે. ૩૫ વળી એમ ક્ષણિક વિજ્ઞાન હોવાથી જ્ઞાન, વિદ્યા અને વપના બળમાં શી રીતે પ્રીતિ ઉપજે? કેમ કે, અન્ય વિજ્ઞાને આચરેલું કર્મ અન્ય વિજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થશે અને એ રીતે સર્વ કર્મ કાષ્ટ કરશે અને કાષ્ટ ભોગવશે. ૩૬ વળી એકના કરેલા કર્મથી બીજે દુઃખ કે, સુખને પામશે એ પ્રમાણે કાષ્ટ દુઃખી, બીજના કર્મથી સુખી અને સુખી બીજના કર્મથી દુઃખી થશે. આ રીતે દશ્ય અને

અદસ્ય સુખ-દુઃખનો નિર્ણય કેમ થઈ શકે ? ૩૭ કદાપિ એમ કહેશો કે, એકના જ્ઞાનથી બીજાનું જ્ઞાન જુદું છે, સરખું નથી, માટે એકની જ્ઞાનધારાજ સમતીય છે; તેા ઉત્પન્ન થયેલા સદશ જ્ઞાનનું ઉપાદાન શું છે ? “ પૂર્વજ્ઞાન ઉપાદાન છે ” એમ કહેશો તો તે થઈ શકે નહિ કેમ કે તે ક્ષણિક હોવાથી તે પછીનું બીજું જ્ઞાન ઉત્પાદન કરવામાં તેના વ્યાપાર થઈ શકે નહિ. જો “ પૂર્વ જ્ઞાનનો નાશ ” કહેશો તો સાંભેલાવડે નાશ કરેલા શરીરમાંથી બીજું શરીર નીકળવું જોઈએ, કેમ કે, એક જ્ઞાનનો નાશ થયો એટલે બીજું જ્ઞાન નવું ઉપજે છે. માટે પૂર્વજ્ઞાનયુક્ત દેહનો ભંગ થયો તથાપિ બીજા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની સાથે નવો દેહ પણ ઉપજે. ૩૮ જેમ ઋતુ, સંવત્સર, કળિયુગ, શીત, ઉષ્ણ, પ્રિય તથા અપ્રિય, એ સર્વ ઉત્પન્ન થઈને નિવૃત્તિને પામે છે તથા પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ્ઞાનધારા અનંત હોય તો મોક્ષ પણ પુનઃ પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ પાછો નિવૃત્તિને પામે. એ પ્રમાણે અનેક દોષથી યુક્ત હોવાથી ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદ અયુક્ત છે. ૩૯ વાડ ત્યારે વિજ્ઞાનોનો આશ્રય એવો કોઈ સ્થિર આત્મા છે ” એવા તર્કમતનો ઉપન્યાસ કરીને કહે છે કે, -જેમ ધરનો નળજો નળજો ભાગ પડતો જાય છે અને તેથી અંશતઃ ધર નાશ પામતું જાય છે, તેમ જરાવરચાથી અને વિનાશ કરનારા મૃત્યુથી વ્યાપ્ત દેહ પણ નાશ પામતો જાય છે. તાત્પર્ય કે, વિજ્ઞાન ધર્મ ક્ષણિક છે માટે વિજ્ઞાન ધર્મવાળો આત્મા પણ ક્ષણિક હોવો જોઈએ. કેમ કે “ ધર્મનો આશ્રય કરનાર ધર્મી પણ તેનીજ પેઠે વિકારને પામે ” એવો નિયમ છે. વિજ્ઞાન ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામે છે એટલે આત્મા પણ ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામવો જોઈએ. ૪૦ ઇન્દ્રિયો, મન, વાયુ, રૂધિર, માંસ તથા અસ્થિ, એ સર્વ એક પછી એક નાશ પામે છે અ ને અતે પોતાના જૂતમાં મળી જાય છે. ૪૧ તમે એમ કહેશો કે જુદાવાદિ ગુણોના આશ્રય વિનાનો આત્મા શુદ્ધ છે. આત્મા અકર્તા અને અભોક્તા છે. જો એમ હોય તો તેને જ્ઞાન તથા ધર્મ આદિનાં ફળની પ્રાપ્તિ થશે નહિ અને જ્ઞાન તથા ધર્મ આદિને પ્રતિપાદન કરનારા વેદનાં વચન તથા લૌકિક વ્યવહાર, એ સર્વ વ્યર્થ થશે. ૪૨ એ પ્રમાણે મનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અનેક તર્કમાં યુક્તિવડે “ આ છે ” “ તે છે ” એમ કહેવામાં આવે છે, પણ તેમાંના કોઈ એકનો પણ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. ૪૩ એ વાદીઓ તે તે વિષયનો વિચાર કરે છે અને તે તે અનેક મતની પછવાડે દોડે છે; તેમાંથી એકાદ વિષયમાં તેઓની જુદી પ્રવૃત્તિ થઈને સ્થિર થાય છે તથા તેમાંજ વૃક્ષની પેઠે જીર્ણ થઈ જડ ધાલે છે. ૪૪ એ પ્રમાણે જેમ માહાવત હાથીઓને આમ-તેમ ખેંચી જાય છે, તેમ અર્થવાળાં અને અર્થ વિનાનાં શાસ્ત્રોવડે સર્વ પ્રાણીઓ આમ તેમ ખેંચાઈને દુઃખ પામે છે. ૪૫ એ સર્વ વાદીઓમાંહેના ધણાક શુદ્ધ જ્ઞાનવાળા થઈને તથા મનને સુખ ઉત્પન્ન કરનારા દ્રવ્યને ઇચ્છીને અતિ મોટાં દુઃખને પામે છે તથા અવશ થઈને પોતાના ઇચ્છિત પદાર્થનો ત્યાગ કરીને મૃત્યુના વશમાં પડે છે. ૪૬ નાશવંત દેહવાળા તથા અનિશ્ચિત જીવિતવાળા પુરૂષને બિન્ન પરિગ્રહવાળા બાંધવોથી શું ફળ છે ? માટે જે પુરૂષ એ સર્વનો ત્યાગ કરીને એક ક્ષણમાં ચાલ્યો જાય છે તે મૃત્યુ પામીને પુનઃ સંસારમાં આવતો નથી. ૪૭ પૃથ્વી, આકાશ, જળ, અગ્નિ તથા વાયુ પણ સદા શરીરનું રક્ષણ તો અન્નાદિ દ્વારા કર્યું કરે છે, એવું જોઈને પણ આ વિનાશવાળું શરીર કે, જેમાંથી શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી તે ઉપર પ્રીતિ કેમ થાય ? ૪૮ એ પ્રમાણે જનક રાજા બ્રમ કે કગાઈ રહિત તથા વૈદિક છતાં

પણ કર્મકાંડની પેઠે માયાસહિત નહિ એવું, અત્યંત વિકારરહિત તથા આત્મસાક્ષિક વચ્ચે સાંભળીને વિસ્મય પામ્યો, તથા પુનઃ પણ પૂર્વપક્ષ કરવાનો આગળ પ્રમાણ આરંભ કર્યો. ૪૯

શ્વમનુપધિવાક્યમચ્છલં પરમનિરામયમાત્મસાક્ષિકમ્ ।

નરપતિરભિવીક્ષ્ય વિસ્મિતઃ પુનરુચોક્તુમિદં પ્રચક્રમે ॥ ૪૯ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे पंचशिखवाक्ये पाखंडखंडनं नाम गुर्जरभाषायां पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

અધ્યાય ૪૯ મો-જનક રાજા અને પંચશિખનો સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ जनको जनदेवस्तु कपितः परमर्षिणा ।

पुनरेवाऽनुपप्रच्छ सांपराये भवामवौ ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે:-પરમર્ષિ પંચશિખે “ જનદેવ ” નામના જનકને જગતનું અનિર્વચનીયપણું સંભળાવ્યું, તે સાંભળીને તેણે પુનઃ પણ મરણ થયા પછી મોક્ષ કેવી રીતે મળે છે એમથવા જન્મ શી રીતે મળે છે ? તે વિષે પ્રશ્ન કર્યો. ૧ જનક કહે છે કે,-હે ભગવન! ન્યારે સંસાર દોરડીમાં જ્યેલા સર્પની પેઠે મિથ્યા છે, ત્યારે પરલોક સંસાર પણ કોઇને સ્વી નહિ અને ન્યારે પરલોક મિથ્યા છે ત્યારે અજ્ઞાન કે, જ્ઞાન બંને નિર્રર્થક છે. અથવા જન્મ મૂર્છા પામેલાને જ્ઞાન નથી હોતું તેમ મોક્ષ પણ અત્યંત વિસ્મૃતિરૂપ હોય તો જ્ઞાન કે અજ્ઞાનથી શું ફળ છે ? ૨ હે દ્વિજોત્તમ ! જો એમ હોય તો સર્વનો નાશજ થયેલો છે. નાં સાવધ કે, અસાવધ પુરૂષ વિશેષ શું કરી શકશે ? ૩ જો મોક્ષ થયા પછી ત્યાં દિવ્યા-મના આદિ પ્રાણીનો સંસર્ગ ન હોય અને તે સંસર્ગ ન્યાં હોય તે સ્વર્ગ જેવાં વિનાશી સ્થાન હોય ત્યારે આ લોક કરતાં ત્યાં વિશેષ કાંઈ ન હોવાથી શા ફળ માટે શા નિશ્ચય કરવો ? અને એમ કરેલો નિશ્ચય શી રીતે ધટે ? માટે અવિનાશી મોક્ષ સ્વર્ગસુખ છે અને તે અનિર્વચનીય છે. ૪ ભીષ્મ કહે છે કે:-પંચશિખ તે રાજાને અધિકારમાં ઢંકાએલા પુરૂષ જેવો અથવા બ્રાંતિ પામેલા રોગી જેવો જોઇને પોતાનાં વચનોવડે તેને પુનઃ શાંતિ ઉત્પન્ન કરીને બોલ્યો કે,-આ જગતનું પર્યાવસાન નાશમાં નથી કે, સ્થિતિમાં નથી, પણ આ જગત અવિદ્યાવડે આત્મામાં આરોપિત કરેલું છે. જેમ દોરડીમાં સર્પનો આરોપ કરેલો મિથ્યા છે તેમ એ પણ મિથ્યા છે. આ શરીર, ઇંદ્રિયો અને મનનો સમુદાય જૂદો જૂદો છતાં કર્મના વિષે એક બીજાને આશ્રયે રહેલો છે. એ સર્વનો આત્મામાં આરોપ છે તે દૂર કરવાથી સર્વ અનર્થની નિર્ણત થઇને કંકમાં રહેલા વિસ્મૃત મણિની પેઠે, સ્વરૂપાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૫-૬ જગતની ઉત્પત્તિ કરનાર ધાતુઓ પાંચ છે; આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી તે ધાતુઓ સ્વભાવવડે એકત્ર થાય છે અને સ્વભાવવડે વિયુક્ત થાય છે. ૭ શરીરમાં જે પોલાણ છે તે આકાશ છે, પ્રાણ છે તે વાયુ છે, ગરમી છે તે અગ્નિ છે, રૂધિરાદિ પ્રવાહી છે તે જળ છે તથા અસ્થિ આદિ જે કઠિન છે તે પૃથ્વી છે. ૮ શરીરમાં પણ જરાયુગ આદિ અનેક પ્રકારનું છે. ૯ શરીરમાં જ્ઞાન, ગરમી અને વાયુ, એ ત્રણ કાર્યનો સંગ્રહ કરનારો ગણ છે. એમાંથી ઇંદ્રિયાદિ સર્વ નીકળેલાં છે. તેમાં

ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોના અર્થ, અર્થને પ્રકાશ કરવાપણાનો સ્વભાવ, ધટાદિ આકારવાળી વૃત્તિરૂપ ચેતના અને સંકલ્પરૂપ મન, એ જ્ઞાનનાં કાર્ય છે. પ્રાણ, અપાન તથા વ્યાન આદિ વાયુઓ વાયુનું કાર્ય છે; ભક્ષણ કરેલા અથવા પાન કરેલા પદાર્થોને પાચન કરીને ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવી તથા ધાતુઓ આદિ ઉત્પન્ન કરવી, તે ઉપજીતાનું કાર્ય છે. ૯ શ્રવણેન્દ્રિય, ત્વચા, શુદ્ધવા, ચક્ષુ અને ધ્રાણુ, એ પાંચ ઇન્દ્રિયોના ગુણોનું ઉપાદાન કારણુ મન છે. ૧૦ તેમાં વિજ્ઞાનયુક્ત ચેતના ત્રણ પ્રકારની છે. સુખચેતના, દુઃખચેતના અને સુખ-દુઃખરહિત ચેતના. અર્થાત્ જ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ જેમાં પડેલું છે એવી ચેતના વૃત્તિ વિષયનું ગ્રહણ કરે છે, ત્યાગ કરે છે અને ઉપેક્ષા કરે છે, એવાં ત્રણ કર્મવાળા છે. ૧૧ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ તથા તેઓની મૂર્તિયો (રૂપાશ્રય દ્રવ્ય) એ છ ગુણુ મરણુ મુખી જ્ઞાનની સિદ્ધિ કરાવનારાં છે. અર્થાત્ વિષય અને ઇન્દ્રિયના યોગથી જ્ઞાન (પ્રમા) ઉપજે છે. ૧૨ તે શ્રોત્રાદિવડે કર્મ કરવાથી સ્વર્ગાદિ મળે છે, કર્મનો ત્યાગ કરવાથી બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ તત્ત્વના અર્થનો નિશ્ચય કરવાથી મોક્ષ મળે છે. તે તત્ત્વનિશ્ચયનેજ શ્રેષ્ઠ “ મોક્ષનું ખીજ ” કહે છે, તેનેજ “ બુદ્ધિ ” કહે છે તેનેજ “ અવ્યય ” કહે છે અને તેનેજ “ મહત્ ” કહે છે. ૧૩ જે પુરૂષ આ ગણના સમુદાયને આત્મબુદ્ધિથી જૂએ છે-અનાત્મ વસ્તુમાં આત્મદષ્ટિ રાખે છે તે સમ્યક્ દષ્ટિવાળો કહેવાય છે તથા તેને અનંત દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે શમનું નથી. ૧૪ જ્યારે પુરૂષ આત્માથી સિન્ન સર્વને અનાત્મારૂપે જૂએ છે ત્યારે “ હું ” પણ નથી અને “ મહાર્ ” પણ નથી, ત્યારે જે દુઃખનો વિસ્તાર પ્રતીત થાય છે તેનું અધિજ્ઞાન શું છે ? કેમ કે, આત્મા અસંગ છે અને અલંકાર મિથ્યા છે. માટે દોરડીના સાપના ભયની પેડે, તે દુઃખનો વિસ્તાર પણ અધિજ્ઞાન-પાયા વિનાનો છે. ૧૫ આ જગ્યાએ ત્હારા મોક્ષને અર્થે * “ સમ્યગ્વચ ” નામે સર્વોત્તમ ત્યાગશાસ્ત્ર હું તને કહીશ. ૧૬ જેઓ મુક્તિને અર્થે નિરંતર ઉઘોગી હોય તેવા પુરૂષોએ પણ સર્વ કર્મનો તથા ધનાદિનો ત્યાગજ કરવો જોઈએ કેમ કે, જે પુરૂષ ત્યાગવિના શાંતિ આદિ રાખીને મોક્ષને અર્થે યત્ન કરતા હોય તેઓને અવિદ્યાદિરૂપ ન સહી શકાય એવો માત્ર કલેશ પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય ત્યાગજ છે. ૧૭ દ્રવ્યનો ત્યાગ કરાવવા નિમિત્ત યજ્ઞ કર્મોદિનો ઉપદેશ કરેલો છે, ભોગનો ત્યાગ કરાવવાને વ્રતોનો ઉપદેશ કરેલો છે, સુખનો ત્યાગ કરવાના નિમિત્તથી તપનો ઉપદેશ કરેલો છે અને સર્વનો ત્યાગ કરાવવાને યોગનો ઉપદેશ કરેલો છે; કેમ કે, સર્વ ત્યાગરૂપી યોગજ ત્યાગની પરિસીમા છે. ૧૮ તે સર્વ ત્યાગનો પ્રકાર-બેદરહિત માર્ગ હું તને કહું છું: તેથી દુઃખનો નાશ થશે. પણ અન્યથા-ત્યાગવિના તો દુર્ગતિજ પ્રાપ્ત થશે. (ભાલ્લી શાખાના બ્રાહ્મણો તો કહે છે કે, સર્વ કોષને સર્વોત્તમ મોક્ષ-સાધન જોઈએ તો ત્યાગજ છે; ત્યાગ કરતાં કરતાંજ જ્ઞેય વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે અને ત્યાગ કરનારનેજ પરમપદ પ્રાપ્ત થાય છે.) પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને છું મન કહીને પછી પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને છું બળ (પ્રાણ) એ સર્વ ચિત્તમાં (બુદ્ધિમાં) છે એ હું તને કહીશ. અર્થાત્ એ સર્વ બુદ્ધિમાં છે માટે બુદ્ધિનો ત્યાગ કરવાથી એ સર્વનો ત્યાગ થાય છે. ૧૯, ૨૦ એ હાથને કર્મેન્દ્રિય જાણીશું, બે પગને ગતીન્દ્રિય જાણીશું, સિંગને જનનેન્દ્રિય અથવા

* “ વચ ” સંજ્ઞાનો અર્થ ગુણાકાર થાય છે. તેથી સમ્યગ્વચ સાદી રીતે ગુણાકાર, અર્થાત્ જેમાં વારંવાર તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે એવું સાંખ્યશાસ્ત્ર.

આનંદેન્દ્રિય જાણવું, મળત્યાગ કરવામાં ગુદેન્દ્રિય જાણવું. ૨૧ શબ્દ વિશેષનો ઉચ્ચાર કરવા માટે વાકુલેન્દ્રિય જાણવું એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયયુક્ત છઠું મન છે. એ પ્રમાણે અગિયાર ઇન્દ્રિયોને જાણીને સુદ્ધિરહિત મનને તજવું. અર્થાત્ મનને તજવાથી પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનો ત્યાગ થાય છે અને સુદ્ધિને તજવાથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો ત્યાગ થાય છે. ૨૨ શ્રવણ ઇન્દ્રિય કરણ, શબ્દ વિષય અને શ્રવણક્રિયા, અર્થાત્ શ્રવણક્રિયા નિષ્પન્ન કરવાને ઓત્ર, શબ્દ અને ચિત્ત, એ ત્રણ ઉપયોગી છે. તેમજ ત્વચા, સ્પર્શ અને ચિત્ત, એ ત્રણ સ્પર્શનક્રિયા કરવામાં ઉપયોગી છે. એજ રીતે દર્શનક્રિયામાં ચક્ષુ, રૂપ અને ચિત્ત, રસગ્રહણ ક્રિયામાં શ્રુત્વા, રસ અને ચિત્ત તથા ગંધગ્રહણ ક્રિયામાં ઘ્રાણ, ગંધ અને ચિત્ત ઉપયોગી છે. ૨૩ એ પ્રમાણે પાંચ ત્રિક (ત્રણનો સમુદાય) શબ્દાદિ જ્ઞાનની અભિવ્યક્તિ કરે છે, જેથી કારણ કર્મ અને કર્તારૂપ ત્રણ પ્રકારનો ભાવ જૂદા જૂદા અર્થરૂપે ઉપસ્થિત થાય છે. એ પ્રત્યેક ભાવ ત્રણ ત્રણ રૂપે રહેલો છે. ૨૪ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ, એવા તેના ત્રણ પ્રકાર છે; તે ભાવોમાં હર્ષાદિ સર્વને સાધનારા ત્રણ પ્રકારના અનુભવ રહેલા છે. ૨૫ ઇષ્ટશ્રવણથી હર્ષ, ઇષ્ટદર્શનથી પ્રીતિ, ઇષ્ટ પ્રાપ્તિથી આનંદ, ઇષ્ટની ભેટથી સુખ અને ચિત્તની શાંતતા, એ લક્ષણ વૈરાગ્યથી, સ્વભાવથી, કે, ઇષ્ટલાભથી ઉપજેલાં હોય તથાપિ સાત્ત્વિક ગુણનાં છે. ૨૭ અસંતોષ, પરિતાપ, શોક અને અક્ષમા, એ રંજેગુણનાં લક્ષણ છે તથા તે પણ સ્વભાવથી કે, ક્રોધ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલાં જેવામાં આવે છે. ૨૭ ગમે તે કારણથી અવિવેક, મોહ, પ્રમાદ, નિદ્રા અને તંદ્રા, એ લક્ષણ પ્રવૃત્ત થાય તો તેને તમોગુણ જાણવો. ૨૮ હવે જે શરીરમાં કે, મનમાં કાંઈ પ્રીતિયુક્ત ભાવ વર્તેલો હોય તો તે વખતે સાત્ત્વિક ભાવ પ્રવર્તે છે એમ જાણવું તથા તેને રાખીને રંજેભાવ તથા તમોભાવનો ત્યાગ કરવો. ૨૯ જે મનમાં કાંઈ અસંતોષયુક્ત કે, પોતાને અપ્રીતિ કરે એમ વર્તેલું હોય તો તે વખતે રંજેગુણ પ્રવર્તે છે એમ જાણવું. ૩૦ જે શરીર કે, મનમાં કાંઈ મોહયુક્ત વર્તેલું હોય તે જાણવામાં ન આવતું હોય કે, તે વિષે કાંઈ તર્ક પણ પહોંચતો ન હોય તો તે વખતે તમોગુણ પ્રવર્તે છે એમ જાણવું. ૩૧ ઓત્ર એ આકાશનું આશ્રિત ભૂત છે અને શબ્દ ઓત્રનો આશ્રિત છે; માટે ઓત્ર અને શબ્દ એ બન્ને પરંપરાવડે તો આકાશજ છે, તથાપિ શબ્દનું વિજ્ઞાન થવાથી આકાશ અને ઓત્ર એ બન્ને વિજ્ઞાનના વિષય થતા નથી, તેમ શબ્દ આકાશ અને ઓત્રથી જૂદો પણ નથી, માટે શબ્દનું વિજ્ઞાન થવાથી આકાશ અને ઓત્ર એ અજ્ઞાનના પણ વિષય થતા નથી. પણ શબ્દ આકાશનો ગુણ છે તથા ઓત્ર આકાશનું કાર્ય છે, માટે ઓત્રાદિનો લય કરવાથી શબ્દ અને આકાશ કે, જે તેથી ભિન્ન નથી તેનો પણ લય થશે. ઓત્રાદિ ચિત્તથી જૂદાં નથી માટે ચિત્તનો લય કરવાથી ઓત્રાદિ સર્વનો લય થશે. ચિત્ત પણ સુદ્ધિથી જૂદું નથી માટે સુદ્ધિનો લય થવાથી સર્વનો લય થશે. ૩૨ એજ પ્રમાણે ત્વચા, ચક્ષુ, શ્રુત્વા, નાસિકા તથા સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એ સર્વનો લય ચિત્તમાં તથા ચિત્તનો લય સુદ્ધિમાં કરવો. ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોના વિષયો મળીને દશે પોતપોતાનાં કર્મ એકી વખતે કરે છે તથા અગિયારમું મન તે સર્વમાં અનુગત છે તથા એકી વખતે તે સર્વનું જ્ઞાન કરનાર પારમી સુદ્ધિ છે. ૩૩, ૩૪ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તે પારે ભાવ એકેકે કાળે પ્રવતતા નથી તથાપિ “ આત્માનો તેમાંથી નાશ થાય છે ” એમ સમજવું નહિ. જ્ઞાન, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ ત્રણ જે વખતે એકેકે કાળે

ભાસમાન થાય છે. તે આત્માનું વાસ્તવ તત્ત્વજ નથી. અયુગપદ્ધભાવ (એકે કાળે બહુનો ભાસ ન થવો) એજ આત્માનું વાસ્તવિક તત્ત્વ છે. આત્મા અનેક ભાવોને એકે કાળે જાણે છે એવો જે વ્યવહાર છે તે લૌકિક છે. જેમ વ્યવહારમાં યુગપદ્ધભાવ મિથ્યા છે તેમ સ્વપ્નમાં યુગપદ્ધભાવ દેખાય છે તે પણ મિથ્યા છે. ૩૫ પૂર્વે જોયેલા કે, સાંભળેલા ભાવોને સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો તથા મન પુનઃ ચિંતન કરીને તેનો વિષયમાં સંગ કરવાની ભાવના કરે છે તથા સ્વપ્નદર્શી પુરૂષ સાત્વિકાદિ ત્રણ ગુણોસંહિત તે ભાવનાને અનુસરે છે, તેને “ સ્વપ્ન ” કહે છે. ૩૬ તમોગુણવડે લગ્નાયત્તા ચિત્તની પ્રવૃત્તિ પ્રકાશાત્મક આત્માને ખેંચી લઇને મોક્ષની પેઠે અનંતપણાસંહિત અવસ્થામાં લાવીને તેને દેહમાં વિરામ પમાડી દે છે—પૂર્વે કહેલા યુગપદ્ધભાવનો ઉચ્છેદ કરે છે, તેને “ તામસ સુષ્પ ” કહે છે તથા તે સુષ્પનો અનુભવ સુષુપ્તિમાં થાય છે. ૩૭ કૈવલ્ય સુષ્પ પણ સુષુપ્તિના સંરખ્તુજ છે પરંતુ પ્રકાશાત્મક છે. જે સુષ્પ વેદમોષિત આનંદ બ્રહ્મયુક્ત છે કે, જેમાં દ્વૈત-દુઃખ જોવામાં નથી આવતું, તથા જેમાં અવ્યક્ત તમોભાવ જેવું કાર્મ હોય નહિ (યદ્યપિ વસ્તુતઃ તમોભાવ નથી તથાપિ દ્વૈત-દર્શનના અભાવની સમતાથી જેમાં જ્ઞાત્ આદિ વિભાગ છે નહિ) તેમ અદ્વૈતદર્શન માત્ર છે તે સુષ્પને “ કૈવલ્ય સુષ્પ ” કહે છે. ૩૮ મોક્ષમાં પણ અહંકારથી માંડીને ધડાપર્યંત દસ્યમાન ગુણ કેટલાકને પોતાના કર્મના હેતુથી પ્રતીત થઇને વજ્જના પાંજરાની પેઠે, આવિર્ભૂત થાય છે અને કેટલાકને ત્રણે કાળમાં હોતોજ નથી. ૩૯ પૂર્વે કહેલાં જૂતાદિ સમાહારને અધ્યાત્મચિંતકો “ ક્ષેત્ર ” કહે છે તથા મનમાં જે ભાવસ્થિત છે તેને “ ક્ષેત્રજ ” કહે છે. એ પ્રમાણે સર્વ જૂતો અનાદિ કાળની અવિદ્યારૂપ કાર્યવડે કર્મને વશ થઇને સ્વભાવથી વ્યવહારમાં પ્રવર્તે છે. ૪૦ તો ઉચ્છેદ કોનો ? તથા શાશ્વત પણ કોણ ? અથવા શાશ્વત આત્માનો ઉચ્છેદ કેમ થાય ? તાત્પર્ય કે, જૂતાદિ સમુદાયનો સ્વરૂપે કરીનેજ અભાવ છે તો તેનો ઉચ્છેદ સંભવતો નથી, તેમ આત્મા શાશ્વત છે માટે તેનો પણ ઉચ્છેદ સંભવતો નથી. ૪૧ જેમ નાની નદીઓ મોટા નદમાં સમાઇને પોતાનાં નામ તથા રૂપનો ત્યાગ કરે છે અને તે મોટા નદ પણ સમુદ્રમાં સમાઇને પોતાનાં નામ તથા રૂપનો ત્યાગ કરે છે, તેજ પ્રમાણે મહત્ત્વી આરંભીને ધર્મપર્યંત રહેલાં સર્વ સત્ત્વોનો ઉત્પત્તિના વિપરીત ક્રમવડે લય થાય છે, અર્થાત્ સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મમાં લય પામે છે, સૂક્ષ્મ કારણમાં લય પામે છે અને કારણ શુદ્ધ બ્રહ્મમાં લય પામે છે. ૪૨ એ પ્રમાણે જીવ ઉપાધિમિશ્ર હોવાથી દર્પણમાં દેખાતા સુષ્પની પેઠે તેનું ગ્રહણ થાય છે ખરૂં, પરંતુ જ્યારે તે ઉપાધિરહિત થાય ત્યારે તેની સંજ્ઞા (આ હું “ દૈનંદત હું ” એમ ગ્રહણ) કેમ કરીને સંભવે ? ૪૩ મોક્ષ પામવાની ઇચ્છાવાળો જે પુરૂષ આ વિદ્યાને જાણે છે તથા સાવધ થઇને આત્માને પ્રાપ્ત કરવા માટે શમાદિ સાધનમાં તત્પર થાય છે, તે પુરૂષ, જેમ કમળનું પત્ર જળથી સીંચાયા છતાં જળથી લેપાયમાન થતું નથી, તેમ અનિષ્ટ એવાં કર્મફળથી લેપાતો નથી. ૪૪ જ્યારે પ્રાણી પ્રજનાં નિમિત્તથી અને દેવતાઓના નિમિત્તથી પ્રાપ્ત થયેલાં અનેક દદ બંધનો-માંથી મુક્ત થઇને સુષ્પ-દુઃખનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે પંચ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને દશ ઇન્દ્રિયાત્મક લિંગ શરીરરહિત થઇને સર્વોત્તમ ગતિને પામીને મુક્ત થાય છે. ૪૫ પુરૂષ “ તત્ત્વમસિ ” મહાવાક્યનો યોધ થવાથી અને વેદમાં કહેલાં શમદમાદિ આચરવાથી જરા અને મરણનો ભય તજીને સૂઈ રહે છે, અર્થાત્ તેને જરા-મૃત્યુનો ભય રહેતો નથી. તથા

એ પ્રમાણે જ્યારે તેનાં પુણ્ય અને પાપનો ક્ષય થાય છે તથા તે પુણ્ય-પાપનાં ફળરૂપ સુખ-દુઃખ નાશ પામે છે ત્યારે માત્ર અસ્મિતા બુદ્ધિતત્વમાં રહીને તથા ત્યાં આસક્તિ ન થઇને-હાર્દાક્રશામ્ય સગુણુ બ્રહ્મનો આશ્રય કરીને નિર્દોષ તથા નિર્ગુણુ બ્રહ્મને જૂએ છે. ૪૬ જેમ કરોળિયો પોતે ઉત્પન્ન કરેલા તાંતણાના ધરમાં રહે છે, તેમજ જીવ પણ અવિદ્યાને વશ થઇને પોતાના કરેલા કર્મના ધરમાં રહે છે. જેમ કરોળિયો પોતાના તાંતણાના ધરનો ત્યાગ કરે છે, તેમ જીવ પણ કર્મથી મુક્ત થઇને દુઃખનો ત્યાગ કરે છે અને જેમ માટીનો ગોળો વેગથી પથ્થર સાથે પછડાયો હોય તો તેના ચૂરેચૂરા થઇ જાય છે, તેમ તેનાં કર્મબંધન પણ નાશ પામે છે. ૪૭ જેમ “ ૩૩ ” નામે મૃગ જૂના શીંગડાને તજી દે છે તથા જેમ સર્પ જૂની ત્વચાને તજી દઇને જોવામાં ન આવે તેમ આદ્યો જાય છે, તેમ મુક્ત થયેલો પુરૂષ દુઃખને તજી દે છે. ૪૮ જેમ આસક્તિ વિનાનું પક્ષી જળમાં પડતા ઝાડને તજીને ઉડી જાય છે, તેમ સુખ-દુઃખને તજીને ક્ષિંગરહિત થયેલો મુક્ત પુરૂષ શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે છે. ૪૯ આ પ્રમાણે જ્ઞાન ધવાથી મૈથિલ રાજાએ પોતાના નગરને અભિવડે બળતું જોઇને પોતેજ કહ્યું હતું કે, -મિથિલા નગરી બળે છે તેમાં મહાર્ કાંઈ બળતું નથી. એ પ્રમાણે પંચશિખ આચાર્યે કહેલા આ મોક્ષજ્ઞાનને સાંભળીને તથા તેથી તે રાજાએ સમગ્ર જગતને મિથ્યા જોઇને પરમાર્થનો નિશ્ચય કર્યો અને શોકરહિત તથા પરમ સુખી થઇને વર્તવા લાગ્યો. ૫૦, ૫૧ હે રાજા ! જે આ મોક્ષના નિશ્ચયનો પાઠ કરશે તથા નિરંતર તેને વિચાર કરશે તે પુરૂષ, જેમ મૈથિલ રાજા કપિલના શિષ્ય પંચશિખને પામીને મુક્ત થયો, તેમ દુઃખરહિત થઇને ઉપદ્રવોનો અનુભવ નહિ કરે તથા મુક્ત થશે. ૫૨

इमं हि यः पठति च मोक्षनिश्चयं महीपते सततमवेक्षते तथा ।

उपद्रवाज्જાનુભવત્યદુઃખિતઃ પ્રમુચ્યતે કપિલમિત્યેત્ય મૈથિલઃ ॥ ૫૨ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे पंचशिखवाक्यं नाम गुर्जर-
भाषायां षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

અધ્યાય ૪૭ મો-દમ-બાહ્યેન્દ્રિયનિગ્રહની પ્રશંસા.

युधिष्ठिर उवाच ॥ किं कुर्वन् सुखमाप्नोति किं कुर्वन् दुःखमाप्नुयात् ॥

किं कुर्वन् निर्मयो लोकः सिद्धश्चरति भारत ! ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે. કે:-હે ભારત ! મનુષ્ય શું કરીને સુખને પામે તથા શું કરીને દુઃખને પામે ? તેમજ શું કરીને ભયરહિત થઇને સિદ્ધ થઈ શકે ? ૧ ભીષ્મ કહે છે કે, -વેદાધ્યયનમાં એકાગ્ર થયેલા વ્રદ્ધો સર્વ વર્ણને અને વિશેષે કરીને બ્રાહ્મણને દમ (ઇન્દ્રિયદમન કરવાનો ગુણ) રાખવાની પ્રશંસા કરે છે. ૨ જે પુરૂષ ઇન્દ્રિયોને દમન કરી નથી તેના કાંઈ કર્મની બરાબર સિદ્ધિ થતી નથી. ક્રિયા, તપ અને સત્ય, એ સર્વ દમમાં રહેલું છે. ૩ દમ તેજને વધારે છે અને દમ પવિત્ર ગુણ છે. જે પુરૂષ દમશીળ છે તે પાપરહિત અને ભયરહિત થઇને મહત્ પદાર્થ (મોક્ષ) ને પામે છે. ૪ દમગુણથી યુક્ત પુરૂષ સુખથી શયન કરે છે, સુખથી જાગે છે અને સુખથી લોકમાં વ્યવહાર કરે છે તથા તેનું મન પણ

પ્રસન્ન રહે છે. ૫ દમવડે તેજને ધારણ કરાય છે, દમવડે રાજસ ગુણને જીતી શકાય છે તથા દમવડે કામાદિ ધણા વિકારોને આત્માથી પૃથક્ જણવામાં આવે છે. ૬ જેમ પ્રાણીઓને વ્યાધાદિ હિંસક પશુઓથી સદૈવ ભય રહે છે, તેમ દમ ગુણ વિનાના પુરૂષોથી પણ પ્રાણીઓને સદા ભય ઉત્પન્ન થયા કરે છે. બ્રહ્મદેવે એવા અદાંત (દમ ગુણ વિનાના) પુરૂષોને અટકાવવાને માટે રાજને ઉત્પન્ન કર્યો છે. ૭ સર્વ આશ્રમોમાં દમજ મુખ્ય છે; તે આશ્રમોના ધર્મ પાળવામાં જે અધિક ફળ છે, તે દમ ગુણવાળાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૮ જેઓને દમ ગુણ ઉપજ્યો છે તેઓનાં લક્ષણ કહું છું:-અદીનતા, અસંરંભ (અભિનિવેશનો અભાવ), સંતોષ, શ્રદ્ધાળુપણું. ૯ અક્રોધ, સરળતા, લૌકિક અર્થના અતિ ભાષણનો અભાવ, અભિમાનનો અભાવ, ગુરૂપૂજા, અસૂચાનો ત્યાગ, પ્રાણીઓ ઉપર દયા, ચાડીઆપણાનો અભાવ. ૧૦ રાજદિની વાર્તાનું વર્જન, મિથ્યા ભાષણનો અભાવ, સ્તુતિ કે, નિંદાનો ત્યાગ, મોક્ષના અર્થવાળા થઈને સુખ-દુઃખાદિના અનુભવમાં તે પછીના વખતની આશા ન રાખવી અર્થાત્ જે સમયે જે સુખ-દુઃખ પ્રાપ્ત થયાં તે ભોગવવાં પણ તે પછી “મને અમુક સુખ પ્રાપ્ત થાય” એમ ઇચ્છા ન રાખવી. એવાં લક્ષણ દમ ગુણવાળા પુરૂષનાં હોય છે. ૧૧ વળી દમ ગુણવાળો મનુષ્ય ક્રોધની સાથે વૈર કરતો નથી, શકતા છોડીને બીજાનો સત્કાર કરે છે, ક્રોધ નિંદા કે, સ્તુતિ કરે તેથી વિષાદ કે, હર્ષ ન પામતાં સમાન મન રાખે છે, સારાં આચરણ રાખે છે, શીળ ગુણથી સંપન્ન હોય છે, ચિત્તને શુદ્ધ રાખે છે, ધીરજવાળો હોય છે તથા તેણે કામાદિ દોષને જીતેલા હોય છે. ૧૨ એવો દમગુણવાળો પુરૂષ લોકમાં સત્કાર પામીને મૃત્યુ પામ્યા પછી સ્વર્ગમાં જાય છે, વળી તે પુરૂષ સર્વ લોકને દુકાળમાં દુર્લભ અન્નાદિ આપીને આનંદ પામે છે તથા સુખી થાય છે. દમગુણયુક્ત સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં ઉદ્યોગી હોય છે તથા ક્રોધ મનુષ્યોનો દ્રેષ કરતો નથી. જળના મોટા ધરાની પેઠે ક્ષોભ પામતો નથી, પણ પોતાના મનમાં જ્ઞાનવડે તૃપ્ત રહીને પ્રસન્ન થાય છે. ૧૪ જેને સર્વ પ્રાણીઓથી સદૈવ અભય હોય છે તથા સર્વ પ્રાણીઓને જેનાથી સર્વદા અભય હોય છે એવો દમગુણવાળો બુદ્ધિમાન પુરૂષ સર્વ ક્રોધજે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. ૧૫ મોટો અર્થ સિદ્ધ થયો હોય તથાપિ તે હર્ષ પામતો નથી કે મોટું સંકટ ઉત્પન્ન થયું હોય તથાપિ તે શોકને પામતો નથી એવો અપાર બુદ્ધિવાળો બ્રાહ્મણ દમગુણયુક્ત કહેવાય છે. ૧૬ જે સદૈવ વેદનું અધ્યયન કરનારો, સતપુરૂષોએ આચરેલા માર્ગનું સેવન કરનારો, પવિત્ર અને દમ ગુણવાળો પુરૂષ હોય છે તે પોતાનાં દમગુણયુક્ત કર્મવડે મોટા ફળને ભોગવે છે. ૧૭ અસૂચા ગુણનો ત્યાગ, ક્ષમા, શાંતિ સંતોષ, મધુર વચન બોલવાપણું, સત્ય, દાન અને અનાયાસ, એ કાંઈ દુરાત્મા પુરૂષોનો માર્ગ નથી, પણ દમગુણવાળા પુરૂષનો માર્ગ છે. ૧૮ કામ, ક્રોધ, લોભ, બીજાની ઇર્ષ્યા તથા પોતાની વડાઇનું કથન, એ દુરાત્મા પુરૂષોનો માર્ગ છે. બ્રહ્મચર્ય આચરનાર, ઇન્દ્રિયજીત અને જેનું વ્રત પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે એવા બ્રાહ્મણે આ ધોર અધિકારરૂપ સંસારમાં પરાક્રમ કરીને કામ અને ક્રોધને વશ કરવા તથા દેહનું પતન થવાના કાળની વાટ જોતાં જોતાં, ઉપદ્રવ થવા છતાં પણ ઉપદ્રવરહિત હોય તેમ મનને દૃઢ રાખીને વ્યવહાર કરવો. ૧૬-૨૦

ચિકમ્પ્ય ઘોરે તમસિ બ્રાહ્મણઃ સંશિતવ્રતઃ

કાલાકાંક્ષી ચરેહ્લોકાન્ નિરપાય દ્વાત્મવાન્ ॥ ૨૦ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां दमप्रज्ञसायं
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

અધ્યાય ૪૮ મો-અમૃતપ્રાશી કોને કહેવો ?

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ દ્વિજાતયો વ્રતોપેતા યદિદં મુંજતે હવિઃ

અન્નં બ્રાહ્મણકામાય કથમેતત્પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે, -હે પિતામહ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વ્રતદીક્ષા ધારણ કરીને દેવતાને આપતાં શેષ રહેલા હવિ તથા માંસમઘાદિનું પૂર્વ કહેલા-એ પ્રકારના તંત્રમાં કહેલા સ્વર્ગ-પુત્રાદિ કામના અર્થે ભક્ષણ કરે છે તે યુક્ત છે કે, અયુક્ત છે ? તે કહેા; અર્થાત્ “ પ્રાણી માત્રની હિંસા કરવી નહિ ” એમ વેદમાં કહેલું છે અને પશુ હોમવાનેા વિધિ પણ વેદમાં કહેલો છે તે પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે કે, નહિ, તે કહેા ? ૧ ભીષ્મ કહે છે કે- જો એ વેદમાં નહિ કહેલાં વ્રતને ધારણ કરીને કાર્ય સિદ્ધ કરવાને અર્થે માંસ તથા મઘનું ભક્ષણ કરે છે તેઓ તો આ લોકમાં પણ અધોગતિને પામેલા છે તથા પરલોકમાં પણ અધોગતિને પામે છે. હે યુધિષ્ઠિર ! જે પુરૂષો વેદમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે દીક્ષા લઇને કળની પ્રીતિવાળા થઇને માંસ-મઘાદિનું સેવન કરે છે તેઓ સ્વર્ગમાં જન્મને પછીથી અધોગતિને પામે છે. ૨ યુધિષ્ઠિર કહે છે કે, -કેટલાક પુરૂષો ઉપવાસ કરીને દેહપીડા કરવી તેને “તપ” કહે છે. હે મહારાજ ! તેને “ તપ ” કહેવું કે, ન કહેવું ? તો જે તમે બીજો પક્ષ સ્વીકાર કરતા હો તો પછી કોને તપ કહેવું તે કહેા ? ૩ ભીષ્મ કહે છે કે, -કેટલાક પુરૂષો એક માંસ કે, એક પક્ષ સુધી ઉપવાસ કરવા તેને “ તપ ” માને છે, પણ તેથી આત્મવિદ્યામાં વિદ્ય થાય છે માત્રે સત્પુરૂષો તેને “ તપ ” માનતા નથી. ૪ આત્મવિદ્યાને ઉપકાર કરનાર તપ આ પ્રમાણે છે:-સર્વ પ્રાણીને ભય ઉત્પન્ન કરનારાં કર્મોના ત્યાગ કરવો તથા સર્વ પ્રાણીઓનું આરાધન કરવું એટલે પ્રાણીઓ જેમ પ્રસન્ન રહે તેમ કરવું તેને ઉત્તમ “તપ” કહે છે. કદાચિત્ તેવો પુરૂષ ત્યાગી ન હોય પણ ગૃહસ્થ હોય તથાપિ એ પ્રમાણે આચરણ કરે તો તેને સદા ઉપવાસી અને સદા બ્રહ્મચારી જણાવો. ૫ તેનેજ સદૈવ મુનિ અને તેનેજ વૈશ્વદેવની અંતે પ્રાપ્ત થયેલા અતિથિનું દેવની પેઠે પૂજન કરનારો જણાવો, હે ભારત ! જે ગૃહસ્થ ધર્મને અર્થે એવું તપ કરતો હોય તેને સદૈવ જાગ્રત જણાવો. ૬ વળી તે તપ કરનારાએ સદૈવ માંસભક્ષણ કરવું નહિ, સદા પવિત્ર રહેવું, સદા અમૃતનું ભોજન કરવું, સદૈવ દેવતા અને અતિથિનું પૂજન કરવું. ૭ સદા વિદ્યસાશી (દેવો અને પિતૃઓના અવશેષને જમનાર) થવું, સદૈવ અતિથિને ભોજન કરાવવાના વ્રતવાળા થવું; સદૈવ શ્રદ્ધાયુક્ત થવું તથા સદૈવ દેવતા અને બ્રાહ્મણને પૂજનારા થવું. ૮ યુધિષ્ઠિર કહે છે કે-સદા ઉપવાસી કેવી રીતે થવાય ? સદા બ્રહ્મચારી કેવી રીતે થવાય ? વિદ્યસાશી કેવી રીતે થવાય ? અને સદૈવ અતિથિના વ્રતવાળા કેવી રીતે થવાય ? ૯ ભીષ્મ કહે છે કે:-પ્રાતઃકાળનું ભોજન તથા સાયંકાળનું ભોજન, એ બેની વચમાં જે કંઈ ભક્ષણ કરતો નથી તેને સદા ઉપવાસી જણાવો. ૧૦ જે ત્રૈવર્ણિક (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય) ઋતુકાળમાં સ્ત્રી સાથે ગમન કરે છે અને બીજે સમયે નથી કરતો તેને સદા બ્રહ્મચારી જણાવો. જે પુરૂષ સદા જ્ઞાનનિષ્ઠ છે

તેને સદા સત્યવાદી જાણવો. ૧૧ જે પુરૂષ વૃથામાંસબક્ષણ કરતો નથી તેને અમાંસાશ્ત્રી (માંસ બક્ષણ નહિ કરનાર) જાણવો. જે નિત્ય દાન કરે છે તેને સદા પવિત્ર જાણવો. જે દિવસે સૂતો નથી તેને સદા જાગનારો જાણવો. ૧૨ હે યુધિષ્ઠિર ! જે પુરૂષ, પોતાના પોષ્યવર્ગ તથા અતિથિના ભોજન કર્યા પછી જમે છે તે કેવળ અમૃત જમે છે એમ જાણવું. ૧૩ જે બ્રાહ્મણ અતિથિ આદિકે ભોજન ન કર્યું હોય ત્યાં સુધી જમતો નથી તે સ્વર્ગને જીતે છે. ૧૪ જે પુરૂષે દેવ, પિતૃ અને અતિથિને આપતાં શેષ રહેલા અન્નને જમે છે તેને “વિધસાશી” કહે છે. ૧૫ તેઓને બ્રહ્માના સ્થાનમાં અનંત લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા તેઓ અપ્સરાઓ સહિત દેવરૂપ થઈને અનંત લોકોમાં વિચરે છે. ૧૬ જે પુરૂષો દેવતા અને પિતૃઓની સાથે ભોજન કરે છે તેઓ પુત્ર અને પૌત્રસહિત વિનાશ કરે છે તથા તેઓને સર્વોત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭

દેવતામિદ્ધ ચે સાર્ધે પિતૃભ્યશ્ચોપમુંજતે

રમન્તે પુત્રપૌત્રૈશ્ચ તેષાં ગતિરનુત્તમા ॥ ૧૭ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां अमृतप्राप्तीको
नाम अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

અધ્યાય ૪૮ મો-પ્રહ્લાદ અને ઇંદ્રનો સંવાદ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ યદિદં કર્મ લોકેઽસ્મિન્ શુભં વા યદિ વાશુભમ્
પુરુષં યોજયત્યેવ ફલયોગેન ભારત ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે ભારત ! આ લોકમાં શુભ કે, અશુભ કર્મ જે પુરૂષને ફળના યોગથી યોજે છે તેનો કર્તા પુરૂષ છે કે, નહિ ? એવો મને સંશય છે. હે પિતામહ ! હું તે સંશયનું યથાર્થ નિરાકરણ તમારાથી સાંભળવાને ઇચ્છું છું. અર્થાત-કહ્યાદ મતવાળા તાર્કિકો પુરૂષને “ કર્તા ” કહે છે; કપિલ મતવાળા સાંખ્યો “ અકર્તા ” કહે છે. જે કર્તા માનીશું, તો મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે નહિ, કેમ કે, સ્વાભાવિક કર્તૃત્વનો અભિની ઉજ્યુતાની પેઠે, આશ્રય નાશ થયા વિના નાશ સંભવતો નથી. જે પુરૂષને અકર્તા માનીશું તો જડ દેહ કાંઈ પ્રેરણા કરી શકતો નથી અને ચેતનને કર્તૃત્વ નથી એમ શાસ્ત્ર કહે છે, માટે શાસ્ત્ર અનર્થક થાય એવો સંશય પડે છે. ૧,૨ બીજમ કહે છે કે:-હે યુધિષ્ઠિર ! આ વિષે પણ પ્રહ્લાદ અને ઇંદ્રના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૩ એક વખતે પ્રહ્લાદ એકાંતમાં બેઠો હતો. તેની શુદ્ધિ જોવાને ઇન્દ્ર તેની પાસે ગયો. તે પ્રહ્લાદ ફળની ઇચ્છાથી રહિત હતો, તેણે પાપનો નાશ કર્યો હતો અથવા કામને દૂર કર્યો હતો, તે ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો અને ધણો વિદ્વાન હતો, તે આજસરહિત, ગર્વરહિત, સાત્ત્વિક ગુણવાળો અને પોતાને યોગ્ય એવા શમાદિ ધર્મમાં આસક્ત હતો. નિંદા અને સ્તુતિ એ બન્ને તેને સમાન હતાં, તે દમગુણયુક્ત થઈને એકાંત ધરમાં બેઠેલો હતો, તે સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિરૂપ અપરિણામી પરમાત્માને જાણતો હતો, તે પ્રિય

* તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં જે બક્ષણ હોવાં જોઈએ તે પ્રહ્લાદના નિમિત્તે કહે છે.

વસ્તુની પ્રાપ્તિથી હર્ષને પામતો નહોતો કે, અગ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિથી ક્રોધને પામતો નહોતો. તે સુવર્ણ અને માટીનું ઢેકું, એ બન્નેમાં સમાન દૃષ્ટિથી જોતો હતો, તે આનંદથી ચિન્માત્ર આત્માને વિષે કુતર્કથી પસાલવ ન પામતાં, ધીર સરખો હતો. તેણે નિશ્ચય કરવાના તત્વનો નિશ્ચય કર્યો હતો, પ્રાણીમાત્રમાં “ પર કોણ અને તેથી અવર (નીચો) કોણ ? ” તેને તે જાણતો હતો. તે સર્વજ્ઞ તથા નિર્વિશેષ દર્શનવાળો હતો. એવો પ્રદ્ભાદ ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરીને એકાંતમાં બેઠો હતો, ત્યાં ઇન્દ્ર તેની બુદ્ધિને જાણવાની ઇચ્છાથી તેની પાસે જઈને બોલ્યો કે, -જે ગુણોવડે આ લોકમાં કોઈ પણ પુરૂષ સર્વ પુરૂષોમાં માનવતો થાય-માન પામે, તે સધળા ગુણો ત્હારામાં સ્થિર થયેલા છે એમ મને જણાય છે. ૪-૯ છતાં પણ ત્હારી બુદ્ધિ (ઉપર ઉપરથી જોતાં) બાળકના સરખી દિસે છે. વારં, તું આત્માને જાણનારો છે ત્યારે અમને કહે કે, તે આત્મજ્ઞાનને અર્થે વિશેષ પ્રશસ્ત સાધન શું માનેલું છે ? ૧૦ તું પાશવડે બંધાયો, સ્થાનથી બ્રજ થયો, શત્રુઓના વશમાં આવી પડ્યો અને લક્ષ્મીરહિત થયો પણ હે પ્રદ્ભાદ ! તું શોક કરવા યોગ્ય દશાનો શોક કરતો નથી. ૧૧ હે પ્રદ્ભાદ ! તું પોતાનું દુઃખ જોઈને પણ સ્વસ્થ સરખો દેખાય છે, તે જ્ઞાનવડે કે ધીરજવડે ? તે મને કહે. ૧૨ એ પ્રમાણે ઇંદ્રના વચનને સાંભળીને જેણે નિશ્ચય કરવા યોગ્ય તત્વનો નિશ્ચય કરેલો છે એવા ધીર પ્રદ્ભાદે મધુર વચનથી પોતાના જ્ઞાનનું બ્યાખ્યાન કરવા માંડતાં આ પ્રમાણે કહ્યું. ૧૩ પ્રદ્ભાદ કહે છે કે, -જે પુરૂષ, પ્રાણીઓને ભોગ તથા અપવર્ગ (સ્વર્ગ-મોક્ષ) સિદ્ધ કરી આપનારી અનુલોભ અને પ્રતિલોભ પરિણામવાળી મૂળ પ્રકૃતિ કે, જે કર્તા, કરણ અને ક્રિયારૂપ છે તેને આત્માથી જૂદી જાણતો નથી તેને મૂર્ખપણાવડે જડતા ઉપજે છે, પણ જે તેને આત્માથી જૂદી જાણે છે તેને જડતા ઉપજતી નથી. ૧૪ સર્વ ભાવ તથા અભાવ સ્વભાવવડેજ પ્રવૃત્ત થાય છે, ભોગ અને અપવર્ગરૂપ પુરૂષાર્થ કાંઈ છે નહિ. અર્થાત્ જેમ ગાલણી ગાયના બાવલામાં સ્વભાવથી દૂધ ભરાય છે-તેને પ્રેરકની કાંઈ જરૂર રહેતી નથી, તેમ સર્વ ક્રિયાઓ પ્રકૃતિવડેજ બને છે. હવે ત્યારે પ્રકૃતિજ કર્મને કરનારી છે ત્યારે તેનો ભોક્તા પુરૂષ (આત્મા) હોય એ ત્યાગયુક્ત નથી, માટે પુરૂષ ભોક્તા ન થતાં પ્રકૃતિજ ભોગવનારી થાય છે. ૧૫ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પુરૂષાર્થનોજ સંભવ નથી તો પછી કોઈ કર્તા નથી એ પણ સિદ્ધ છે. પુરૂષ કાંઈ કર્તા નથી પરંતુ તેને અવિદ્યાથી માત્ર કર્તાપણાનું અભિમાન ઉપજે છે. ૧૬ જે પુરૂષ પોતાને સારા કે, માહા કૃત્યનો કરનાર માને છે તે પુરૂષની બુદ્ધિ તત્વને નહિ જાણનારી અને દોષવાળી છે એમ હું માનું છું. ૧૭ હે શક ! જે પુરૂષજ કર્તા હોય તો તે પોતાના કલ્યાણ માટે જે જે ઉપકર્મ કરે છે તે સધળા સિદ્ધ થવા જોઈએ. ૧૮ પણ પૂર્વે એવું કોઈ વખત થયું નથી. આપણા જોવામાં તો એમ આવે છે કે, પુરૂષો યત્ન કરીને પણ જે અનિષ્ટને સંપાદન કરવાને ઇચ્છતા નથી તે અનિષ્ટ તેઓને પ્રાપ્ત થાય છે અને જે અગ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિને ઇચ્છે છે તે વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ ન થતાં નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે પછી પુરૂષાર્થનું ફળ ક્યાં રહ્યું ? ૧૯ વળી કેટલાક પુરૂષોને અનિષ્ટ વસ્તુની નિવૃત્તિ અને ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ પ્રયત્ન વિના સ્વયમેવ સ્વભાવથી સિદ્ધ થયેલી જોવામાં આવે છે. ૨૦ કેટલાક ધણા રૂપવાન તથા બુદ્ધિમાન પુરૂષો, રૂપ વિનાના તથા અરૂપ બુદ્ધિવાળા પુરૂષો પાસેથી ધન મળવાની ઇચ્છા કરતા દેખાય છે. ૨૧ જે પુરૂષને સ્વભાવથી પ્રેરિત થયેલાં શુભ અને અશુભ સર્વ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે તો “ હું સુખી છું,

હું કર્તા છું, હું ભોક્તા છું.” એવું અભિમાન શા માટે કરવું જોઈએ? ૨૨ મોક્ષ અને આત્મજ્ઞાન એ સર્વ પશુ સ્વભાવથીજ થાય છે એવું મ્હારું નિશ્ચય માનવું છે. કેમ કે, બધું પશુ અસત છે ત્યારે મોક્ષ પશુ અસત છે, હું એથી બીજે પ્રકારે માનવો નથી. ૨૩ કેટલાક શુભ અને અશુભ ફળના યોગને કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો માને છે, પશુ હું તમને કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો સર્વ વિષય કહું તે સાંભળો. ૨૪ જેમ કાગડો ભાતના દાણા ખાતો ખાતો, તે બીજાને પ્રકાશ કરે છે એ તેનો સ્વભાવ છે, તેમ સર્વ પ્રકારનાં કર્મ સ્વભાવને માત્ર પ્રકાશિત કરે છે, કાંઈ પ્રેરણા કરતાં નથી. ૨૫ જે મનુષ્ય માત્ર વિકારનેજ જાણે છે પશુ તે વિકારોના પરમ ઉપાદાન બ્રહ્મને જાણતો નથી તેને મૂર્ખપણાથી જડતા પ્રાપ્ત થાય છે; પશુ જે પર પ્રકૃતિરૂપ બ્રહ્મને જાણે છે તેને સ્તંભ થતો નથી. ૨૬ જે આત્મજ્ઞાની પુરૂષ આ લોકના સર્વ ભાવોને સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા સમજે છે તેને દર્પ કે, માન શું કરશે? ૨૭ હે ઇન્દ્ર! હું સમગ્ર ધર્મના વિધિને જાણું છું તથા પ્રાણીની અનિત્યતાને પશુ જાણું છું, માટે હું શોક કરતો નથી કેમ કે, આ સર્વ અંતવાન છે; અને એટલા માટે હું મમત્વ વિનાનો, અલંકાર વિનાનો, પ્રાર્થના વિનાનો, વાસના વિનાનો, સ્વરૂપમાં સ્થિતિવાળો અને દેહાદિના અભિમાન વિનાનો થઈને પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને લયને જોઉં છું. ૨૮, ૨૯ હે ઇન્દ્ર! આત્મજ્ઞાની, દમગુણયુક્ત, તૃષ્ણારહિત અને પ્રાર્થના વિનાનો હું છું તેથી મને કાંઈ પ્રકારનો શ્રમ થતો નથી તથા હું સર્વ લોકને અપાયરહિત જોઉં છું. ૩૦ હું વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનારી પ્રકૃતિમાં અને તેના વિકારરૂપ ધર્મ અને અધર્મનાં ફળરૂપ સુખ-દુઃખમાં પ્રીતિ નથી રાખતો, દ્વેષ અથુ નથી રાખતો; તેમજ હું મ્હારો કાંઈ દ્વેષ કરનારો અથવા પુત્ર-મિત્રાદિક કે, જે “મ્હારો” હોય તેવાને પશુ દેખતો નથી. ૩૧ સ્વર્ગ, મૃત્યુ કે, પાતાળમાં કાંઈ પશુ કાળે મ્હારી કામના છે નહિ, તેમ જ્વેય, બુદ્ધિ કે, જ્ઞાન, એઓની સાથે પશુ મ્હારે કાંઈ કામ નથી. ૩૨ ઇન્દ્ર કહે છે કે, -હે પ્રદ્લાદ! જે ઉપાયથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તથા જે ઉપાયથી શાંતિ મળે તે ઉપાય તું મને સારી રીતે કહે? કેમ કે, હું તને એજ વાત પુછું છું. ૩૩ પ્રદ્લાદ કહે છે કે, હે ઇન્દ્ર! પુરૂષ સરળતાથી, સાવધાનપણાથી, બુદ્ધિની નિર્મળતાથી અને વૃદ્ધીની સેવા કરવાથી મોક્ષ પામે છે. ૩૪ સ્વભાવથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, સ્વભાવથી શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તું જે કાંઈ જુએ છે તે સર્વ સ્વ-ભાવથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૫ એ પ્રકારે દૈત્યના રાજા પ્રદ્લાદે કહેલું જ્ઞાન સાંભળીને ઇન્દ્રને વિસ્મય થયો તથા હે રાજા! પ્રસન્ન થઈને તેના વચનની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. પછી ત્રણ લોકનો સ્વામી ઇન્દ્ર દૈત્યપતિ પ્રદ્લાદનું પૂજન કરીને તથા આજ્ઞા લઈને પોતાના સ્થાનમાં ગયો. ૩૭

સ તદામ્બર્યઃ દૈત્યેન્દ્રં ત્રૈલોક્યપતિરીશ્વરઃ ।

અસુરેન્દ્રેન્દ્ર-પામન્ડ્ય જગામ સ્થંભિવેશનમ્ ॥ ૩૭ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे अक्रमवहादत्संवादो नाम
मुर्ध्निर्भाषायां एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

અધ્યાય ૫૦ મો-અલિરાજ અને ઇન્દ્રનો સંવાદ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ યયા બુદ્ધયા મહીપાલો મ્રદ્યશ્રીર્ધિષ્ઠરેન્મહીમ્ ।

કાલદંડવિનિષ્પિદ્યસ્તન્મે બ્રૂહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે,-હે પિતામહ ! જેની રાજ્યલક્ષ્મી નાશ પામી છે તથા જે કાળના દંડથી કચરાયો છે-વિપત્તિથી અસ્ત થયેલો છે એવા રાજાએ કેવી શુદ્ધિ રાખીને પૃથ્વીમાં ફરવું જોઈએ તે મને કહો ? ૧ ભીષ્મ કહે છે કે,-આ વિષે પણ ઇન્દ્ર અને વિરાચનના પુત્ર અલિના સંવાદરૂપ પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૨ એક સમયે ઇન્દ્ર સર્વ અસુરોને જીતીને અલ્હાની પાસે ગયો અને તેણે હાથ જોડી તથા પ્રણામ કરીને અલિરાજની વાત પૂછી કે,-હે અલ્હા ! જે એક વખત યાચકોને ધન આપતો હતો પણ તે આજે થતું નહોતું તે અલિરાજ આજે મને જડતો નથી. હે અલ્હા ! અલિ ક્યાં છે ? તે તમે મને કહો. ૩, ૪ તે અલિ વાયુ, વરુણ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિરૂપ થઈને પ્રાણીઓમાં ફરતો હતો તથા જળ પણ પોતેજ થતો હતો. તે અલિ હમણું ક્યાં છે ? તે હું જાણતો નથી. હે અલ્હા ! અલિરાજ ક્યાં છે ? તે મને કહો. અલિ પોતેજ સૂર્ય થઈને આથમતો હતો તથા દિશામાં પ્રકાશ કરતો હતો. ૬ તેમ આગસ વિનાનો તેજ યોગ્ય સમયે વરસાદ વરસાવતો હતો, તે અલિ મને જડતો નથી. હે અલ્હા ! મને અલિ ખતાવો. ૭ અલ્હા કહે છે કે:-હે ઇન્દ્ર ! તું મને પૂછે છે તે સાંઝે કહેવાય નહિ; પણ પૂછ્યું તો અસત્ય બોલવું જોઈએ નહિ માટે તે અલિ હું તને ખતાવું છું. ૮ હે ઇન્દ્ર ! ઊંટમાં, બળદમાં, ખરમાં અથવા ઘોડામાં જે પ્રાણી સૌથી મોટો હોય અને શૂન્ય ઘરમાં રહેતો હોય તે અલિ છે એમ તું જાણજો. ૯ ઇન્દ્ર કહે છે કે:-હે અલ્હા ! જે શૂન્ય ઘરમાં મને અલિનો સમાગમ થાય તો તેને હું માંડે કે, ના માંડે ? તે વિષે મને આજ્ઞા આપો. ૧૦ અલ્હા કહે છે કે:-હે ઇન્દ્ર ! તું અલિની હિંસા કરીશ નહિ, અલિ વધને યોગ્ય નથી. ત્હારે ઇન્દ્રપદની ઇચ્છા હોય તો તેને જે ન્યાય હોય તે પૂછવું, પણ તેનો વધ તો કરવો નહિ. ૧૧ ભીષ્મ કહે છે કે:-ભગવાન અલ્હાદેવનું એવું વચન સાંભળીને લક્ષ્મીવડે વીંટાયેલો ઇન્દ્ર ઐરાવત ઉપર બેસીને પૃથ્વીમાં ફરવા લાગ્યો. ૧૨ પછી ફરતા ફરતા ભગવાન અલ્હાએ જેમ કહ્યું હતું તેમ ખરના વેષને ધારણ કરનારો અને એકાંત ઘરમાં સ્થાન કરીને રહેલો અલિરાજ ઇન્દ્રના જોવામાં આવ્યો. ૧૩ ઇન્દ્ર કહે છે કે:-હે દાનવ ! હવે તું ખરચોનિને પામીને છાલાં ખાઈને નિર્વાહ કરે છે ? તું આવી અધમ જાતિમાં આવી પડ્યો છે. છતાં આ શોક કરવા યોગ્ય દશાનો શોક કરતો નથી; તેથી મને આશ્ચર્ય લાગે છે. ૧૪ ત્હારા શત્રુઓનો વંશ લક્ષ્મી અને મિત્રોથી રહિત થયો છે તથા તેનું વીર્ય અને પરાક્રમ નાશ પામ્યું છે. પણ તેઓની પૂર્વે ન જોયેલી એવી દશા જોઈને મને ખેદ થાય છે. ૧૫ હે અલિ ! તું હજારો વાહન સાથે પોતાના યાત્રીજનને સાથે લઈને સર્વ લોકમાં પોતાના પ્રતાપને વિસ્તાર પમાડતો ફરતો હતો તથા અમારી ગણના પણ કરતો નહોતો. ૧૬ તું જેઓમાં શ્રેષ્ઠ છે એવા બીજા દૈત્યો પણ ત્હારી આજ્ઞામાં રહેતા હતા. ત્હારા ઐશ્વર્યના સમયમાં ખેડ્યા વિના પૃથ્વીમાંથી પાક ઉપજતો હતો. ૧૭ પણ આજ તને આ સંકટ આવી પડ્યું છે એ શોક કરવા જેવું છતાં તું તેનો કેમ શોક કરતો નથી ? સમુદ્રના પૂર્વ કાંઠા ઉપર રહીને જગતને

જાણે ગળી જતો હોય તેણે તું, જ્યારે પોતાના શાન્તિજનને નિત્ય વિભાગ પાડી આપતો હતો, તે વખતે ત્હારું મન કેવું હતું ? હે દાનવેશ્વર ! જ્યારે હજારો દેવાંગનાઓ ભક્તીવડે પ્રકાશમાન થઇ રહેલા ત્હારા વિહારમાં અનેક વર્ષ સુધી નૃત્ય કરતી હતી તથા તે સર્વ દેવાંગનાઓએ કમળના હાર પેહેરેલા હતા અને સુવર્ણના સરખી કાંતિવાળી હતી, ત્યારે ત્હારું મન કેવું હતું અને આજ કેવું છે ? ત્હારું જન અત્યંત મોટું, સોનાનું તથા રત્નથી જડેલું હતું. ૧૮-૨૧ તે સ્થળમાં જ હજાર ગંધર્વો સાત પ્રકારે નૃત્ય કરતા હતા. તું યજ્ઞ કરતો હતો ત્યારે પશુને અધિવાનો સ્તંભ (યૂપ) ધણો મોટો અને સોનાનો હતો. ૨૨ તથા તે જે સ્થળમાં દશ કરોડ ગાયોનું દાન કર્યું હતું અને તે પછી નિત્ય તું હજાર ગાયોનું દાન આપતો હતો. હે દૈત્ય ! તે વખતે ત્હારી બુદ્ધિ કેવી હતી ? ૨૩. જે વખતે બળવાન પુરૂષે ફેંકેલી *શમ્યાના વિધિવડે તું સધળી પૃથ્વીમાં યજ્ઞ કરતો કરતો સધળી પૃથ્વીનું ગ્રહણ કરીને કરતો હતો હે વખતે ત્હારું હૃદય કેવું હતું ? ૨૪ હે અસુરધિપ ! હમણાં હું ત્હારા જતને, બંને ચામરને, સોનાની ઝારીને કે, બ્રહ્માએ આપેલી માળાને દેખતો નથી. ૨૫ બલિ કહે છે કે, -હે ઇન્દ્ર ! તું મ્હારી સોનાની ઝારીને, મ્હારા જતને, મ્હારા ચામરને અને બ્રહ્માએ આપેલી માળાને દેખતો નથી. ૨૬ તું મને *ગુફામાં સંતા-ડેલાં મ્હારાં તે રત્નો વિષે પૂછે છે, પણ જ્યારે મ્હારો વખત આવશે ત્યારે હું તને તે દેખાડીશ. ૨૭ હમણાં તું સમૃદ્ધિવાળો થમને જોી સમૃદ્ધ હમણાં નાશ પામી છે તેની આગળ પોતાની બડાઈનું કથન કરે છે તે ત્હારા યજ્ઞને અને ફળને અનુરૂપ નથી. ૨૮ જે પુરૂષે આત્મતાની, જ્ઞાનવડે તૃપ્ત, ક્ષમાવાળા અને બુદ્ધિમાન છે તેઓ સમૃદ્ધિ સમયે હર્ષ પામતા નથી કે, દુઃખમાં શોક પામતા નથી. ૨૯ હે ઇન્દ્ર ! તું પ્રાકૃત બુદ્ધિવડે હમણાં મ્હારી પાસે પોતાની પ્રશંસા કરે છે, પણ હમણાં જેવી મ્હારી અવસ્થા છે તેવી આગળ ઉપર ત્હારી અવસ્થા થશે, ત્યારે તું આમ બોલીશ નહિ. ૩૦

ત્વં તુ પ્રાકૃતયા બુદ્ધયા પુરંદર વિકલ્પસે

યદાહમિવ ભાષી સ્યાસ્તદા નૈવં વદિષ્યતિ ॥ ૩૦ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे बलिवासवसंवादो नाम
गुर्जरभाषायां पंचाक्षतमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

અધ્યાય ૫૧ મો-ઈન્દ્ર અને બલિનો સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ पुनरेव तं तं शक्रः प्रहसन्निदमब्रवीत्

निश्चसंतं यथा नागं प्रव्याहाराय भारत ॥ ૧ ॥

* મૂળ તરફ સ્થૂલ અને ટોચ તરફ સૂક્ષ્મ એવા છવીશ આંગળના દંડને “શમ્યા” કહે છે, તે શમ્યાને એક બળવાન પુરૂષ ફેંકે અને તે જ્યાં પડે ત્યાં યજ્ઞ કરેલા; વળી ત્યાં યજ્ઞ પૂરો થાય ત્યારે ત્યાંથી તે શમ્યા ફેંકવી તે જ્યાં પડે તે સ્થળમાં યજ્ઞ કરેલા. તેને “શમ્યાદૈવ વિધિ” કહે છે. બલિરાજાએ એ પ્રમાણે સધળી પૃથ્વીમાં યજ્ઞ કર્યા હતા, તે અહીં કહ્યું છે.

* મૂળ પ્રકૃતિમાં અંતર્ધાન થયેલાં.

ભીષ્મ કહે છે કે:-હે ભારત ! પછી ઇન્દ્રે સારી રીતે ઉત્તર પ્રાપ્ત થાય એ માટે પુંદ્રવાદા મારતા નાગ જેવા બહિરાંગને પુનઃ પણ હસતાં હસતાં આવી રીતે કહ્યું. ૧ ઇન્દ્ર કહે છે કે,-હે બલિ ! તું પોતાના યાતિજનસહિત હજારો વાહનો લઇને સર્વ લોકમાં પોતાનો પ્રતાપ જણાવતો જણાવતો તથા અમારી મજાના પણ નહિ કરતો જતો હતો. ૨ તે આજ પોતાની આવી અત્યંત દીન અવસ્થાને જોઇને શોક કરે છે કે, નથી કરતો ? પૂર્વે તું સર્વ લોકોને પોતાના સ્વાધીનમાં થયેલા જોઇને અપાર આનંદને પામતો હતો ત્યારે હવે આ બહારથી ત્હારી પડતી દશા થઇ છે તેને જોઇને, તું શોક કરે છે કે, નથી કરતો ? ૩-૪ બલિ કહે છે કે,-હે ઇન્દ્ર ! હું આ લોકમાં કાળના વારાફરતી સ્વભાવથી સધળું અનિત્ય સમજીને શોક કરતો નથી કેમ કે, આ સધળું અતવાન છે એ નિશ્ચય જાણું છું. ૫ હે દેવાધિપ ! પ્રાણીઓના દેહ અતવાન છે તેથી હું તેનો શોક કરતો નથી. હે ઇન્દ્ર ! મને આ ખરપણું પ્રાપ્ત થયું છે તે મ્હારા અપરાધથી થયું નથી પણ કાળના પર્યાયથી પ્રાપ્ત થયું છે. ૬ શરીર અને જીવિત એ બંને જન્મની સાથેજ ઉત્પન્ન થાય છે, તે બંને સાથેજ વૃદ્ધિ પામે છે અને સાથેજ નાશ પામે છે. ૭ હું આ ખરપણું પામીને કેવળ અવશ થયો નથી કેમ કે, હું દેહ ધર્મવટે પરાભવ પામેલાં નથી, અર્થાત્ આત્મા અસંગ છે એમ જાણું છું. ત્યારે એવી રીતે જાણનારા મને શું દુઃખ ઉત્પન્ન થવાનું હતું ? ૮ હે વજ્રધારી ! જેમ નદીઓની ઉવટની ગતિ સાગર છે તેમ પ્રાણીઓની ઉવટની ગતિ મૃત્યુ છે. ૯ જે પુરૂષો એ રીતે રૂંડે પ્રકારે જાણતા નથી તેઓ મોહને પામે છે. જે પુરૂષો એ પ્રકારે નહિ જાણવાથી રજોગુણને આવીન થઇને મોહમાં આસક્ત થાય છે, તેઓ સંકટને પામીને દુઃખી થાય છે તથા તેઓની બુદ્ધિ નાશ પામે છે. ૧૦ જે પુરૂષ બુદ્ધિમાન છે તે સર્વ દુઃખનો નાશ કરે છે, તેઓમાંથી કામ, મોહાદિ પાપ દૂર થાય છે તથા બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ એટલે મોહથી ઉત્પન્ન થયેલી મલિનતાને દૂર કરીને પ્રસન્ન થાય છે. ૧૧ જે પુરૂષો બુદ્ધિરૂપી સત્વ ગુણમાંથી નીકળીને રજોગુણ તથા તમોગુણવડે પરાભવને પામે છે તેઓ વારંવાર જન્મ ધારણ કરે છે અને જન્મ લીધા પછી કામાદિ વિષયોથી પ્રેરિત તથા દીન સરખા થઇને પરિતાપ પામે છે. ૧૨ મને બલે અર્થસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાઓ કે, અનર્થ પ્રાપ્ત થાઓ, જીવિત પ્રાપ્ત થાઓ કે, મરણ પ્રાપ્ત થાઓ, સુખરૂપ રૂળ પ્રાપ્ત થાઓ કે, દુઃખરૂપ રૂળ પ્રાપ્ત થાઓ, પણ તે માંહેના કાઇનો હું દ્રેષ કરતો નથી કે, કાઇને ઇચ્છતો પણ નથી. ૧૩ જે દેહાત્મવાદી એવું જાણે છે કે, હું હાણું છું, તો તેથી તે હણેલાનેજ હણે છે કેમ કે, દેહ જડ હોવાથી હણાયલોજ છે અને આત્મા ચેતન હોવાથી હણાતો નથી. જે પોતાને દેહથી અન્ય જાણીને “ હું કર્તા ” એવા અભિમાનવાળો થઇને એમ જાણે છે કે, હું હણનારો છું અને અન્યને હણું છું, તો તે પણ હણાએલો છે કેમ કે, તે આત્મારૂપે પોતાને માને છે તથાપિ દેહની પેઠે, તે દસ્ય છે માટે જડ છે. એ રીતે દેહાત્મવાદી અને બુદ્ધ્યાત્મવાદી, એ બેમાંથી એકે જાણતા નથી કે, કાણુ હણે છે અને કાણુ હણાય છે; અથવા જે હણે છે અને જે હણાય છે તે બેમાંથી એકે આત્મતત્વને જાણનારો નથી. ૧૪ હે ઇન્દ્ર ! જે કાઈ પુરૂષ શત્રુને હણીને તથા તેને જીતીને પોતાને આત્મારૂપે જાણે છે તે આત્મા નથી પણ આત્માભાસ છે કેમ કે, આત્મા તો સદૈવ અકર્તા છે, જે કર્તા છે તેજ કરે છે. ૧૫ લોકની ઉત્પત્તિ અને નાશ બંને કાણુ

કરે છે ? જે એમ કહે છે કે, હું કરું છું, તો તે પણ કાર્ય છે અને તેનો પણ કર્તા બીજો છે. અર્થાત્ મન એ જગતની ઉત્પત્તિ તથા લય કરનાર છે અને મનનો પણ કર્તા બીજો છે. ૧૬ સર્વ પ્રાણીઓ પૃથ્વી, અગ્નિ, આકાશ, જળ અને પાંચમો વાયુ, એ પાંચ મહા-બૃતમાંથી પ્રકટ થાય છે ત્યારે તેનો શોક શો કરવો ? ૧૭ બલે, કોઈ ધણી વિદ્યાવાળો હો અથવા થોડી વિદ્યાવાળો હો, બળવાન હો અથવા દુર્બળ હો, દર્શનીય (રૂપવાન) હો અથવા કદરૂપો હો તથા ભાગ્યશાળી હો અથવા હીનભાગ્ય હો, પણ સર્વને ગંભીર એવો કાળ પોતાના તેજવડે ગ્રહણ કરે છે. એમ સઘળું જગત કાળના વશમાં પ્રાપ્ત થયેલું છે એમ હું જાણું છું તો મને શાનું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય ? ૧૮, ૧૯ કાળે જેને બાળેલું છે તેનેજ મનુષ્ય બાળે છે, કાળે જેને હણેલો છે તેનેજ પુરૂષ હણે છે; જે પ્રથમથીજ નાશ થયેલું છે તેનોજ તે નાશ કરે છે અને જે પ્રાપ્ત થવાનું છે તેનેજ તે પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૦ કાળ-રૂપી મહાસાગરમાં ખેટ નથી તો કિનારાં શાનો હોય અને પેલીપાર પણ ક્યાંથી હોય ? હું કાળરૂપી દિવ્ય વિધિના અંતને વિચારીને જોઉં છું પણ દેખતો નથી. ૨૧ હે શમીપતે (ઇન્દ્ર) ! જો મહારા દેખતાં કાળ પ્રાણીઓનો નાશ ન કરતો હોત, તો મને હર્ષ ગર્વ કે, ક્રોધ થાત. ૨૨ મને છાલાં ખાનાર ગંધડાનું રૂપ ધારણ કરીને એકાંત ઘરમાં વસેલો જોઈને, મહારી પાસે આવીને તું મહારી નિંદા કરે છે. ૨૩ પણ હું તો ધારું તેટલાં અનેક પ્રકારે પોતાનાં રૂપને કરી શકું એમ છું અને તે રૂપ એવાં લયંકર છે કે, જેને જોઈને તું મહારી પાસેથી તરત નાસી જાય. ૨૪ કાળ સઘળું ગ્રહણ કરે છે અને કાળ સઘળું આપે છે, કાળેજ સર્વ કરેલું છે, માટે હે ઇન્દ્ર ! તું પુરૂષપરાક્રમનો ગર્વ કરીશ નહિ. ૨૫ હે ઇન્દ્ર ! પૂર્વે હું ક્રોધ પામતો હતો ત્યારે ત્રણે લોક વ્યથિત થતા. હે ઇન્દ્ર ! વૃદ્ધિ થવી અને હાસ (ઘટાડો) થવો એ આ લોકનો સનાતન ધર્મ છે તેને હું જાણું છું. ૨૬ તું પણ એજ પ્રમાણે જાણ અને વિસ્મય પામીશ નહિ. ઐશ્વર્ય અને તેનું પ્રકટ થવું એ કોઈ વખત સ્વાધીનમાં નથી. ૨૭ પહેલાં કુમાર અવસ્થામાં ત્હારું જેવું ચિત્ત હતું તેવુંજ હમણાં પણ છે, અર્થાત્ ત્હારામાં બાળક બુદ્ધિ છે. પણ હે ઇન્દ્ર ! તું વિચાર કરીને જો અને આત્માને વિષે સ્થિતિવાળી બુદ્ધિ રાખ. ૨૮ હે વાસવ ! દેવ, મનુષ્યો, પિતૃઓ, ગંધર્વો, ઉરગ તથા રાક્ષસો, એ સર્વ મહારા સ્વાધીનમાં હતા તે તું જાણે છે. ૨૯ મહારી બુદ્ધિની અદેખાઈ કરીને મોહ પામેલા પુરૂષો “ જે દિશામાં વિરોચનનો પુત્ર બલિ છે તે દિશાને પણ નમસ્કાર હો ” એમ કહીને મહારે શરણે આવતા હતા. ૩૦ હે ઇન્દ્ર ! મહારો આજ બંશ ધર્યો છે તેથી હું તેનો શોક કરતો નથી, પણ સર્વને શાસન કરનાર ઇન્દ્રના વશમાં રહેલો છું. ૩૧ આ મહારી બુદ્ધિનો નિશ્ચય છે. તેં એમ જોયું છે કે; ઉત્તમ કુળમાં જન્મ પામેલો, રૂપવાન અને પ્રતાપવાળો પુરૂષ પોતાના પ્રધાનસહિત દુઃખથી જીવે છે; એ એમજ બનવાકાળ છે. ૩૨ તેમ તેં એવું પણ જોયું છે કે, દુષ્ટકાળમાં ઉત્પન્ન થયેલો, મૂઢ અને દુષ્ટ પુરૂષ પોતાના પ્રધાનોસહિત સુખથી જીવે છે; એ એમજ બનવાકાળ છે. ૩૩ હે ઇન્દ્ર ! પવિત્ર અને રૂપવાળી સ્ત્રી દુષ્ટ ભાગ્યવાળી જોવામાં આવે છે અને હીન લક્ષણવાળી તથા કદરૂપી સ્ત્રી ઐશ્વર્ય ભાગ્યવાળી જોવામાં આવે છે. ૩૪ હે ઇન્દ્ર ! તું ઔરોવતના ઉપર બેસવાની દશાને પામ્યો છે અને અમે આજે ગંધડાની જાતિમાં પ્રવેશ કરવાની દશાને પામ્યા છીએ, તે દશા અમારી કરેલી નથી તેમ હે ઇન્દ્ર ! ત્હારી પણ કરેલી નથી. હે ઇન્દ્ર ! આ

ફળ મહારા કરેલા કર્મનું છે એમ પણ નથી. સમૃદ્ધિ મળવી કે, સમૃદ્ધિ નાશ થવી એ કાળક્રમનું કૃત્ય છે, અર્થાત્ કરેલાં કર્મ પણ કાળની અપેક્ષા કરીનેજ ફળ આપે છે. ૩૫, ૩૬ તથાપિ દેવનો રાજ્ય થઇને શાબતો, શ્રીમાન અને પ્રકાશમાન તું આજે મહારા ઉપર આવીને ગર્જના કરે છે તે જો કાળનું કરેલું ન હોય અને તેજ કાળ મહાર્ આક્રમણ કરીને રહેલો ન હોય તો ભલે, તું વજ્રસહિત સામે આવે, તો પણ હું આ જગ્યોએ તને એક મૂકીથી પાડી નાંખું. ૩૭, ૩૮ પણ હમણાં મહારે પરાક્રમ કરવાનો વખત નથી પણ શાંતિ સમવાનો વખત આવ્યો છે. કાળ સર્વની સ્થાપના કરે છે અને કાળ સર્વનું પાતન કરે છે. ૩૯ દાનેશ્વરો જેનું પૂજન કરે છે એવો હું ગર્જના કરતો અને પ્રતાપને વિસ્તારનારો હતો. તેની પાસે પણ કાળ આવ્યો તો તે બીજા કોની પાસે નહિ જાય ? ૪૦ હે દેવરાજ ! તમારામાંના મહાત્મા બાર આદિત્યનાં તેજને મેં એકલાએ ધારણ કર્યાં હતાં. ૪૧ હે ઇન્દ્ર ! હું જળને ધારણ કરતો હતો તથા વરસાવતો હતો. ૪૨ હું ત્રણે લોકને તપાવતો હતો તથા પ્રકાશ કરતો હતો. હુંજ સંરક્ષણ કરતો હતો તથા લૂંટી પણ લેતો હતો. હું આપતો હતો અને હું લઇ લેતો હતો. હું બાંધતો હતો અને હુંજ છોડતો હતો. એ પ્રમાણે હું લોકોમાં સમર્થ અને ઐશ્વર્યવાળો હતો. ૪૩ હું અમરાધિપ ! તે બધું મહાર્ ઐશ્વર્ય આજ જતું રહ્યું છે અને કાળની સેનામાં ડૂબી ગયેલા મને તે માંહેનું કંઈ દેખાતું નથી. ૪૪ હે શચીપતે ! હું કર્તા નથી, તું કર્તા નથી કે, બીજો પણ કોઇ કર્તા નથી. હે ઇન્દ્ર ! કાળના ક્રમે કરીને સ્વયમેવ લોકોનું રક્ષણ થાય છે અને સંહાર પણ થાય છે. ૪૫ વેદને જાણનારા લોકો તે કાળને “ આયુષ્ય ” કહે છે, માસ અને પખવાડીઆં તેનું ધર છે, દિવસ અને રાત્રિથી તે ધર બંધ થયેલું છે, ઋતુ તેનું દાર છે અને વાયુ તેનું મુખ છે અથવા કેટલાક (તાર્કિકાદિ) તે કાળને માસાદિવડે ઉપવક્ષિત “ દ્રવ્ય વિશેષ ” કહે છે. એ કાળનું અધિષ્ઠાન “ માયાશબ્દ છે ” એમ કહે છે. તે દિવસ, રાત્રિ અને ઋતુ એ સંગ્રાઓથી વીંટાયેલું છે. વસંતાદિ ઋતુમાં કરવાને વેદમાં કહેલું ધ્યાન તથા જ્યોતિષોમ આદિ કર્મ જેનું દાર એટલે પ્રાપ્તિ-સાધન છે તથા વર્ષ જેનું મુખ છે એવો કાળ માત્ર નિર્વિષય ધ્યાનવડેજ ગમ્ય છે. એ પ્રમાણે આયુ (જ્ઞાન) ને પ્રતિપાદન કરનારા ઉપનિષદને જાણનારા લોકો કહે છે. ૪૬ “ આ સર્વ જગત કાળરૂપ છે તેનો શુદ્ધિથી વિચાર કરવો તેથી મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે, ” એમ કેટલાક કહે છે. એ વિચાર પંચ કોશસંબંધી છે તથા શ્રુતિમાં પ્રત્યેકને પાંચ પ્રકારનો કહેલો છે એમ હું જાણું છું. ૪૭ તે જ્ઞાન, મહાસમુદ્ર જેવું ગંભીર, ગહન, અનાદિ, અનંત, અક્ષર અને જગતરૂપે ક્ષર છે. ૪૮ જે પુરૂષો તત્ત્વદષ્ટિવાળા છે તેઓ જ્ઞાનને નિરૂપાધિ છતાં શુદ્ધિ-સત્ત્વમાં પ્રવેશ કરીને ઉપાધિયુક્ત થયેલું દેખે છે. અર્થાત્ જો જીવજ ઉપાધિરહિત હોય તો તે જ્ઞાન છે. ૪૯ આત્મા જ્ઞાનરૂપ છતાં અવિદ્યાવડે પંચ મહામૂત સંબંધી વિપર્યાસ (વિપરીતપણા) ને પોતાના વિષે દેખે છે. પણ તે સર્વ અવિદ્યાવડે પ્રકાશેલું છે માટે તેને આત્માને વિષે માનવું નહિ કે, જેથી પુનઃ અવિદ્યાકૃત સંસાર ઉત્પન્ન થાય નહિ. ૫૦ જ્ઞાનજ સર્વ પ્રાણીઓની ગતિ છે, તેને પામવાનો યત્ન કરવાનું પ્રયોજન નથી કેમ કે, તે નિત્ય પ્રાપ્ત છે. દોડવાથી જે પાછળ રહી જતું નથી અને ઉભા રહેવાથી જે કાઠી નંખાતું નથી એવું તે જ્ઞાન છે. અર્થાત્ તે નિત્યપ્રાપ્ત, અહેય અને અવિકારી છે. ૫૧ તેને પાંચે ઇન્દ્રિયો પાંચે પ્રકારે (પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને

સ્મૃતિથી) જોઇ શકતી નથી. કેટલાક તેને “અગ્નિ” કહે છે અને કેટલાક “પ્રજ્વલિ-
કાળાભિમાની સૂતાત્મા” કહે છે. પર તેઓ તે કાળને એક છતાં “ઋતુ, માસ, પક્ષ,
દિવસ, ક્ષણ, પૂર્વાહ્ણ, પરાહ્ણ, મધ્યાહ્ન અને મુહૂર્ત” એવી રીતે અનેક પ્રકારે કહે છે.
આ સર્વ જગત જેના વશમાં છે તે કાળને તું એવો જાણજે. ૫૩, ૫૪ હે વાસવ ! હે
શ્રમીપતે ! બળ અને વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા અનેક સહસ્ર જે ઇન્દ્રો થઇ ગયા છે તેવો
તું પણ એક ઇન્દ્ર છે. ૫૫ હે શક ! તું અતિશય બળવાન, દેવોનો રાજા અને બળવડે
સમર્થ છે તથાપિ જ્યારે કાળ પ્રાપ્ત થશે ત્યારે જેનું વીર્ય મોટું છે એવો કાળ તને પણ
બાંધી લેશે. ૫૬ કાળ સર્વનું ગ્રહણ કરે છે માટે હે ઇન્દ્ર ! તું સ્થિર થા. હું, તું અને
પૂર્વે જે થઇ ગયા તે સર્વે પણ તે (કાળ) ને દૂર કરી શકીએ તેમ નથી. ૫૭ તું જે
રાજ્યલક્ષ્મીને પામીને એમ ધારે છે કે, આ અનુત્તમ રાજ્યલક્ષ્મી મ્હારેજ વિષે રહેલી છે,
તે મિથ્યા છે કેમ કે, લક્ષ્મી એક સ્થળમાં રહેતી નથી. ૫૮ હે દેવાધિપ ! તે હજારો
ઉત્તમ ઇન્દ્રોના વિષે પૂર્વે રહેલી છે અને તે એક વાર મ્હારે વિષે પણ રહેલી હતી, તે
અંત્ય રાજ્યલક્ષ્મી મ્હારો પણ ત્યાગ કરીને હમણાં તને પ્રાપ્ત થયેલી છે. ૫૯ માટે હે
ઇન્દ્ર ! પુનઃ તું એ પ્રમાણે કરીશ નહિ, ત્હારે તો શાંત થવું ધટે છે, કેમ કે, એ રાજ્ય-
લક્ષ્મી તને પણ એવોજ (પૂર્વે થઇ ગયેલા ઇન્દ્રના જેવોજ) જાણીને ઉતાવળે બીજા
પાસે જશે. ૬૦

મૈત્રં શક્ય પુનઃ કાર્ષીઃ શાન્તો ભવિતુમર્હસિ ।

ત્વામપ્યેવં વિધં ક્ષાત્વા ક્ષિપ્રમન્યં ગમિષ્યાતિ ॥ ૬૦ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां बलिवासवसंवादो

नाम एकपंचमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

અધ્યાય ૫૨ એ-લક્ષ્મી અને ઇન્દ્રનો સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ शतक्रतुरथापश्यद् बलेर्दोसां महात्मनः ।

स्वरूपिणीं शरीरादि निष्कामंતી तदा भियम् ॥ १ ॥

બીષ્મ કહે છે કે:—પછી ઇન્દ્રે મહાત્મા બલિરાજના શરીરમાંથી નીકળતી મૂર્તિમાન
પ્રકાશિત રાજ્યલક્ષ્મીને જોઇ. ૧ બળવાન ઇન્દ્ર તેજવડે પ્રકાશિત તે લક્ષ્મીને જોઇને વિસ્મય
પામ્યો તથા તેથી જેનાં નેત્ર ઉત્પ્લુક થયાં છે એવા ઇન્દ્રે બલિને પૂછ્યું. ૨ ઇન્દ્ર કહે છે કે:—
હે બલિ ! આ પોતાના તેજવડે પ્રકાશિત, ચોટલાવાળી, જેણે હાથમાં બાળબાળ પહેર્યા
છે એવી અને સુંદર દેખાતી, આ કોણ ત્હારા શરીરમાંથી નીકળીને બહાર છે ? ૩ બલિ
કહે છે કે,—એ આશ્ચર્ય છે, દૈવી છે કે, માનુષી છે તેને હું જાણતો નથી; હે ઇન્દ્ર ! ત્હારી
પ્રશ્નમાં આવે તો તું તેને પૂછ અથવા ન પૂછ; ગમે તેમ કર. ૪ ઇન્દ્ર કહે છે કે:—હે બાલે !
સુંદર રૂપવાળી તથા ચોટલાવાળી ! બલિરાજના શરીરમાંથી નીકળેલી તું કોણ છે ? હે
નિર્લજ્જ હાસ્યવાળી સ્ત્રી ! હું તને જાણતો નથી માટે ત્હારું નામ શું છે તે કહે ? ૫ હે
સુંદર બુકુટીવાળી સ્ત્રી ! પોતાના તેજવડે મને પ્રકાશ કરતી અને આ ઉત્તમ દૈત્યને તજીને

નીકળેલી તું કાણ છે ? એ હું તને પૂછું છું માટે મને કહે. ૬ લક્ષ્મી કહે છે કે,—અમે વિરોચન બ્રહ્મતો નથી કે, વિરોચનનો પુત્ર આ બલિ પણ બ્રહ્મતો નથી; અને “વિધિત્વા” કહે છે તથા મને “દુઃસહા” પણ કહે છે. ૭ હે ઇન્દ્ર ! મને “ભૂતિ” અને “લક્ષ્મી” પણ કહે છે તથા મને “શ્રી” પણ કહે છે. હે ઇન્દ્ર ! તું મને બ્રહ્મતો નથી કે, સર્વ દેવો પણ બ્રહ્મતા નથી. ૮ ઇન્દ્ર કહે છે કે:—હે દુઃસહે ! તું બલિના શરીરમાં ધણા કાળ સુધી રહેલી છે તથાપિ હમણાં તેને તજ દે છે તે શું મ્હારા અર્થે કે, બલિના અર્થે તે મને કહે ? ૯ લક્ષ્મી કહે છે કે:—ધાતા કે, વિધાતા મને કાષ્ટ પ્રકારે ધારણ કરવાને સમર્થ નથી. હે ઇન્દ્ર ! સમય આવ્યો એટલે હું તેના શરીરમાંથી નીકળી છું. હે શક ! તેની તું અવગણના કરીશ નહિ. ૧૦ ઇન્દ્ર કહે છે કે:—હે શિખાન્દિન ! તે બલિને શા માટે અને કેવી રીતે તબ્બો તથા હે નિર્મળ હાસ્યવાળી ! શું કરવાથી તું મ્હારો ત્યાગ નહિ કરે ? તે મને કહે ? ૧૧ લક્ષ્મી કહે છે કે:—હું સભામાં, વ્રતમાં, દાનમાં, તપમાં, પરાક્રમમાં અને ધર્મમાં રહેલી છું. બલિ રાગ તેથી વિમુખ થયો છે. ૧૨ પ્રથમ બલિરાગ બ્રાહ્મણોનું ખસન કરનાર, સત્યવાદી અને જીતેન્દ્રિય હતો. પણ પછીથી તેણે બ્રાહ્મણોની ઇર્ષ્યા કરવા માંડી તથા પોતે ઉચ્છિષ્ટ છતાં ધૃતનો સ્પર્શ કર્યો. ૧૩ બલિરાગ સદા યજ્ઞ કરતો હતો પણ તેમાં મ્હાંજળ પૂજન કરતો હતો અને કાળવડે પીડિત થયેલો તથા જેનો કાળ આવી રહેલો છે એવો મહાત્મા તે, લોકોને પોતાનાં પરાક્રમ કહી બતાવતો હતો. ૧૪ હે ઇન્દ્ર ! તેથી હું તેનાથી દૂર થયેલી છું અને હવે ત્હારામાં નિવાસ કરીશ. ત્હારે મને ત્હારા તપવડે અને પરાક્રમવડે સ્થાવર થઈને ધારણ કરી રાખવી જોઈએ. ૧૫ ઇન્દ્ર કહે છે કે:—હે કમળમાં રહેનારી લક્ષ્મી ! દેવ, મનુષ્યો અને સર્વે પ્રાણીઓમાં એવો કાષ્ટ પુરૂષ નથી કે, જે એકલો તને સહન કરી શકે. ૧૬ લક્ષ્મી કહે છે કે,—દેવ, ગંધર્વ, અસુર કે, રાક્ષસ, એમાંથી કાષ્ટ પણ એવો નથી કે, જે મને એકલો સહન કરવાને શક્તિમાન હોય. ૧૭ ઇન્દ્ર કહે છે કે:—હે શુભે ! તું નિરંતર મ્હારા વિષે કેવી રીતે રહી શકે ? તે તું મને કહે, હું ત્હારા કહેવા પ્રમાણે કરીશ, માટે જે સાચું હોય તે ત્હારે મને કહેવું જોઈએ. ૧૮ લક્ષ્મી કહે છે કે:—હે દેવેન્દ્ર ! જે રીતે હું ત્હારા વિષે નિરંતર રહું, તે ઉપાય તને કહું તે સાંભળ. વેદમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે તું મ્હારા ચાર વિભાગ કર. ૧૯ ઇન્દ્ર કહે છે કે:—હે લક્ષ્મી ! મ્હારી જેટલી શક્તિ અને જેટલું બળ હશે તે પ્રમાણે હું ધારણ કરીશ તથા કાંઈ વખત ત્હાં ઉદ્ધામન કરીશ નહિ. ૨૦ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનાર પૃથ્વીજ મનુષ્યોને ધારણ કરવાને સમર્થ છે. તેજ ત્હારા એક ચરણને સહન કરવાને સમર્થ છે એમ હું માનું છું. ૨૧ લક્ષ્મી કહે છે કે:—જે મ્હારો ચરણ પૃથ્વી ઉપર રહેલો છે તે મેં આ પૃથ્વી ઉપર સ્થાપન કર્યો. હે ઇન્દ્ર ! હવે મ્હારા બીજા ચરણને સ્થિર કરવાની જગ્યા બતાવ. ૨૨ ઇન્દ્ર કહે છે કે:—મનુષ્યોમાં જળજળ પ્રવાહી થઈને સર્વત્ર ભ્રમણ કરે છે, માટે તેજ ત્હારા બીજા ચરણને સહન કરો. જળજળ ત્હારા ચરણને સહન કરવાને સમર્થ છે. ૨૩ લક્ષ્મી કહે છે કે:—મેં આ મ્હારો બીજો ચરણ જળમાં સ્થાપન કર્યો. હે ઇન્દ્ર ! હવે મ્હારા ત્રીજા ચરણને સ્થિર કરવાની જગ્યા બતાવ. ૨૪ ઇન્દ્ર કહે છે કે:—વેદ, યજ્ઞ અને દેવો જેના વિષે રહેલા છે, તે અગ્નિ ત્હારા ત્રીજા ચરણને સારી રીતે ધારણ કરશે. ૨૫ લક્ષ્મી કહે છે કે:—મ્હારો ત્રીજો ચરણ મેં અગ્નિમાં સ્થાપન કર્યો. હે ઇન્દ્ર ! હવે મ્હારા ચોથા ચરણને સ્થિર કરવાની

અતઃ પત્તવ. ૨૬ ઈંદ્ર કહે છે કે:-મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરનાર અને સત્યવાદી જે સંનળન પુરુષો છે તે ત્હારા ચોથા ચરણને સહન કરે. સત્પુરુષો ત્હારા ચરણને સહન કરવાને સમર્થ છે. ૨૭ લક્ષ્મી કહે છે કે:-જે મ્હારા ચરણ, તે સત્પુરુષોમાં ધારણ કરવાને ક્ષમી, તે આ મેં ધારણ કર્યો. હે ઈંદ્ર! એ પ્રકારે પ્રાણીમાં મૂકેલા મ્હારા ચરણને તું ધારણ કર; અર્થાત્ પૃથ્વીમાં વૃક્ષ, જળમાં તીર્થાદિ પુણ્ય, અગ્નિમાં યજ્ઞાદિ ધર્મ અને સત્પુરુષોમાં વિદ્યા, એ ચાર લક્ષ્મીના ચરણ છે. તેનો નાશ અનુક્રમે ચોરી, કામ, અપવિત્રતા અને શમાદિ ગુણોનો ત્યાગ, એ ચારવડે થાય છે. ૨૮ ઈંદ્ર કહે છે કે:-આ રીતે મેં તને સ્થાપન કરી છે, માટે પ્રાણીઓમાંથી જે કોઈ તને હણશે તેને હું શાસન કરીશ, આ મ્હારા વચનને સર્વેએ સાંભળનું. પછી લક્ષ્મીએ તનેલો દૈત્યનો રાગ બલિ બોધ્યો. ૨૯ બલિ કહે છે કે:-સૂર્ય, જેટલા કાળ સુધી પૂર્વ દિશામાં તપશે, તેટલા કાળ સુધી દક્ષિણ દિશામાં તપશે અને તેટલા કાળ સુધી પશ્ચિમ દિશામાં તપશે તથા તેટલાજ કાળ સુધી ઉત્તર દિશામાં તપશે. ૩૦ ન્યારે સૂર્ય મધ્યાહ્ન કાળે અસ્ત નહિ પામે ત્યારે દેવ તથા અસુરનું પુત્ર યુદ્ધ થશે અને તે વખતે હું તમને છતીશ. ૩૧ હે ઈંદ્ર! ન્યારે સૂર્ય એક સ્થળમાં રહીને સર્વ લોકોને તાપ કરશે ત્યારે દેવ અસુરનું યુદ્ધ થશે, તેમાં હું તને છતવાનો છું. (એનો અર્થ એવો છે કે, મેં ઉપર મધ્ય ભાગે બ્રહ્મલોક છે તથા તેની ચાર બાજુ પૂર્વમાં ઇંદ્રની, દક્ષિણમાં યમની, પશ્ચિમમાં વરુણની અને ઉત્તરમાં કુબેરની પુરીઓ છે. હવે સૂર્ય ઇંદ્રની પુરીમાંથી નીકળીને સર્વદા મેંડેને ડાબી બાજુ શપીને (તેની) પ્રદક્ષિણ કરે છે. જે વખતે સૂર્ય પૂર્વમાં તપતો હોય તે વખતે દક્ષિણમાં સુર્યોદય, પશ્ચિમમાં મધ્યસ્થાન અને ઉત્તરમાં અસ્તનો સમય હોય છે; તથાપિ ચારે પુરીઓમાં સૂર્ય તપે છે એમ કહેવાય. બીજું એ ધ્યાનમાં રાખવું કે, ભાસ્વ (પ્રકાશવા ચોખ્ખ વસ્તુ)ની અર્પેલાંએ “ભાસકત્વ” કહેવાય છે. જે ભાસ્વ ન હોય તો ભાસકત્વ કહેવાનું પ્રયોજન નથી. તેથી જે પુરીનો ઉચ્છેદ (નાશ) થાય ત્યાં સૂર્ય તપતો નથી એમ કહેવાનો બ્યવહાર છે. હવે બલિએ કહ્યું કે, જેટલો કાળ સૂર્ય પૂર્વમાં તપે છે તેટલો કાળ દક્ષિણમાં તપે છે, એટલે જેટલા કાળમાં પૂર્વની પુરીનો ઉચ્છેદ થશે તેથી બમણા કાળમાં દક્ષિણની પુરીનો ઉચ્છેદ થશે. એ પ્રમાણે બીજી પુરીઓના ઉચ્છેદનો કાળ પણ બમણો-બમણો સમજવો. જેમ બ્રહ્માના એક દિવસના સોળ ભાગ કરીએ તો તેમાંના એક ભાગ સુધી સૂર્ય તપ્યા પછી ઇંદ્રની પુરીનો ઉચ્છેદ થશે, એ ભાગ સુધી સૂર્ય તપ્યા પછી યમની પુરીનો ઉચ્છેદ થશે, ચાર ભાગ સુધી સૂર્ય તપ્યા પછી વરુણની પુરીનો ઉચ્છેદ થશે અને આઠ ભાગ સુધી સૂર્ય તપ્યા પછી કુબેરની પુરીનો ઉચ્છેદ થશે. એ પ્રમાણે ચારે પુરીઓનો ઉચ્છેદ થશે એટલે સૂર્યને જોનાર અને નહિ જોનાર અથવા ઉદય અને અસ્ત કહેનાર કોઈ રહેશે નહિ; માટે તે સર્વદા મધ્યમાં રહેલા બ્રહ્મલોકોનેજ પ્રકાશ કરશે તથા ત્યાં સદા મધ્યાહ્ન રહેશે. (કેમ કે, સૂર્ય ચારે બાજુ ફરે તથાપિ બ્રહ્મલોકને તો સદાકાળ સરખોજ પ્રકાશ થશે) માટે બલિએ કહ્યું કે, ન્યારે સૂર્ય મધ્યાહ્નના સમયે અસ્ત પામશે નહિ તથા ન્યારે એક સ્થળમાં રહીને સર્વ લોકોને તાપ કરશે, તે વખતે (બ્રહ્માના મધ્યાહ્ન વખતે) વૈવસ્વત મનુ અધિકારથી બ્રહ્મ થશે તથા સાવર્ણિ મનુ થશે, તે વખતે બલિ ઈંદ્ર થશે અથવા વૈવસ્વત મનુના કાળના આઠ ભાગ કરીને તેમાં પાછળ કહ્યું તેમ સર્વ પુરીનો ઉચ્છેદ થ્યા પછી

મન્વંતર બદલાશે ત્યારે બલિ ઇંદ્ર થશે.) ૩૨ (એ રીતે મન્વંતરના પહેલાજ અષ્ટમાંસમાં ગોતાના રાજ્યનો ઉચ્છેદ (પૂર્વમાં ઇંદ્રની પુરી અને તેનો ઉચ્છેદ પ્રથમ) થવાનો સાંભળીને કર્મના ફળરૂપ ઇંદ્રપદને નિત્ય માનીને કોપેલો ઇંદ્ર બોલ્યો). ઇંદ્ર કહે છે કે, -બ્રહ્માએ મને આજ્ઞા કરી છે કે, મ્હારે તને હણવો નહિ તેથી હે બલિ ! હું ત્હારા મસ્તકમાં વજ્ર મારતો નથી. ૩૩ હે દૈત્યરાજ ! તું ત્હારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જ; ત્હારું કલ્યાણ થાઓ; અર્થાત્ ત્હારે કાંઈ લય રાખવો નહિ. સૂર્ય મધ્યાહ્નમાં રહીને કાંઈ દિવસ તપવાનો નથી. ૩૪ બ્રહ્મદેવે સૂર્યને ફરવાનો માર્ગ પૂર્વથીજ નિર્માણ કરી મૂકેલો છે તેથી સત્યવડે તે, પ્રજામાં તપતો નિરંતર બ્રમણ કરે છે. ૩૫ જ માસ સુધી તેનું ગમન ઉત્તરમાં થાય છે તથા જ માસ સુધી દક્ષિણમાં થાય છે. તેથી સૂર્ય લોકોને શીતળતા તથા ઉષ્ણતા આપતો ચાલ્યો જાય છે. ૩૬ બીજમ કહે છે કે:-હે ભારત ! એ પ્રકારે ઇંદ્ર દૈત્યના રાજ બલિને કહ્યું, તે સાંભળીને તે દક્ષિણ દિશામાં ગયો તથા ઇંદ્ર ઉત્તર દિશામાં ગયો. એ પ્રમાણે બલિ રાજ્યએ અનહંકાર સંગ્રહ વાક્ય કહ્યું તે સાંભળીને ઇંદ્ર આકાશમાં ચઢ્યો; અર્થાત્ બલિનાં વાક્ય અહંકારરહિત નહોતાં પરંતુ તેમાં કાંઈક અહંકાર હતો માટે તેને અનહંકાર સંગ્રહ કહ્યો છે. તાત્પર્ય કે, આ જગ્યાએ ત્રણ પક્ષ બતાવ્યા છે. જેવા કે, જે અહંકારરહિત હોય તેને જગતનો એકેક કાળે સમૂળ ઉચ્છેદ થાય છે. જેમ પુરાણોમાં પ્રલયકાળે મેરૂ ઉપરની ચારે પુરીઓનો ઉચ્છેદ એકેક કાળે થયો છે, તેમ સાહંકારને જગતનો ઉચ્છેદ છેજ નહિ. જેમ ઇંદ્રના મતથી પુરીઓનો ઉચ્છેદ નથી તેમ અને સાહંકાર છતાં વિવેકીને ક્રમે કરીને જગતનો નાશ થાય છે. જેમ બલિના મતથી પુરીઓનો ઉચ્છેદ ક્રમે કરીને છે તેમ. ૩૭ છેવટે બલિનું વચન સાંભળીને-એટલે જગતનો નાશ ક્રમે કરીને જણીને ઇંદ્ર ઉત્તર દિશામાં ગયો-એટલે શ્રુતિ-યુક્તિ બળવડે વિચાર કર્યો તથા આકાશમાં ગયો-હાદાકાશમાં ગયો. ૩૮

इत्येतद् बलिना गीतमनहंकारसंज्ञितम् ।

वाक्यं श्रुत्वा सहस्राक्षः क्षमेवाकरोहे तदा ॥ ૩૮ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे श्रीसन्निधानो नाम गुर्जर-
भाषायां द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ૫૨ ॥

અધ્યાય ૫૩ મો-ઇન્દ્ર અને નમુચિનો સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

शतक्रतोश्च संवादं नमुर्चेश्च युधिष्ठिर ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે:-હે યુધિષ્ઠિર ! અનહંકારપણા વિષે ઇન્દ્ર અને નમુચિના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું દર્શાવ આપવામાં આવે છે. ૧ ક્ષોભ ન પમાડી શકાય એવા સમુદ્રના સરખા અક્ષોબ્ય, પ્રાણીઓના ઉત્પત્તિ-લયને જળજનાર અને લક્ષ્મીથી હીન એવા નમુચિને બેઠેલો જોઈને ઇન્દ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું કે:-હે નમુચિ ! તું પાશવડે બધાથો, સ્થાનથી બેઠ થયો, શત્રુઓના તાબામાં આવી પડ્યો અને લક્ષ્મીથી હીન થયો; છતાં હે નમુચિ ! તું

શોક કરે છે કે, નથી કરતો ? ૨-૩ નમુચિ કહે છે કે:-જે શોકનું નિવારણ થઇ શકે એમ નથી તે શોકવડે શરીર પરિતાપ પામે છે, શત્રુઓ હર્ષ પામે છે તથા તેથી દુઃખ મટતું નથી એટલા માટે હું શોક કરતો નથી. ૪ હે ઇન્દ્ર ! આ સમગ્રું અંતવાન એટલે છેવટે નાશ પામનાર છે, સંતાપથી રૂપ નાશ પામે છે અને સંતાપથી લક્ષ્મી પણ નાશ પામે છે. ૫ હે દેવેશ્વર ! સંતાપથી આયુષ્ય અને ધર્મ બંને નાશ પામે છે, માટે શોકથી ઉપ-જેહું દુઃખ દૂર કરીને જ્ઞાની પુરૂષે પોતાના મનવડે આત્મસ્વરૂપ એવા કલ્યાણનું ચિંતન કરવું. જ્યારે જ્યારે પુરૂષ કલ્યાણમાં મન કરે છે ત્યારે ત્યારે તેના સર્વ અર્થ સિદ્ધ થાય છે એમાં સંશય નથી. ૬,૭ જગતનો શાસ્તા એકજ પુરૂષ છે, બીજો શાસ્તા નથી. તે ગર્ભમાં સૂતેલા પુરૂષને શાસન કરે છે. તે શાસ્તા પુરૂષ મ્હારી જેમ જેમ યોજના કરે છે તેમ તેમ જેમ જળ નીચાણ પ્રદેશમાંથી વહે છે તેમ, સ્વભાવવડે હું ઉપસ્થિત થયેલી દશાને વહન કરું છું; અર્થાત્ અંતર્યામી પુરૂષ મને જેમ પ્રેરણા કરે છે તેમ હું વર્તું છું; તેમાં મ્હારે શોક કરવાનું શું કારણ છે ? ૮ હું બંધ અને મોક્ષને જાણું છું તથા તે બેમાં જ્ઞાનથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવું એ ઉત્તમ છે, એમ પણ હું જાણું છું. તથાપિ ધર્મયુક્ત શ્રેષ્ઠ આશાઓના નિમિત્તથી કર્મ કરીને અંતર્યામી પરમાત્મા મને જેમ યોજે છે તેમ હું વહન કરું છું. ૯ જેવી જેવી રીતે પ્રાણીને કાર્મ વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાની હોય છે તેવી તેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે અને જે વસ્તુ જેમ બનવાની નિર્માણ કરી હોય છે તેમજ બને છે. ૧૦ ધાતા પ્રાણીને જે જે ગર્ભમાં નાખે છે ત્યાં ત્યાં પુનઃ પુનઃ જન્મ ધારણ કરે છે, પણ પ્રાણી જ્યાં જન્મ લેવાને ઇચ્છે છે ત્યાં જન્મ ધારણ કરી શકતો નથી. ૧૧ જે ભાવ મને હમણાં પ્રાપ્ત થયો છે તે પ્રમાણે મ્હારું ભવિતવ્ય (બનવાકાળ) હતું; એ પ્રકારે જેને જે ભાવ પ્રાપ્ત થવાનોજ છે તે ભાવ તેને પ્રાપ્ત થાય છે એમ જોઈને હું કાર્મ વખત મોહને પામતો નથી. ૧૨ પ્રાણીઓ કાળના ક્રમમાં આવેલાં સુખ-દુઃખવડે હણાય છે તેમાં કાર્મ તેના યોજના કરનારો નથી, માત્ર તે દુઃખનો દ્રેષ કરનારો જે મનુષ્ય પોતાને કર્તાપણાના અભિમાનવાળો માને છે એજ દુઃખ છે. ૧૩ ઋષિયો, દેવો, મોટા અસુરો, વેદવ્રતી જાણુ-વામાં વૃદ્ધ થયેલા પુરૂષો અને વનમાં રહેનારા મુનિયો, એમાંથી કોને કોને આપદાઓ નથી અનુસરતી ? પરંતુ લોકોમાં જેઓ સદસદ વસ્તુના વિવેકને જાણનારા છે તેઓ શ્રમ-યુક્ત થતા નથી-તે આપદાઓથી ભય પામતા નથી. ૧૪ જે પડિત હોય છે તે કોધ નથી પામતો કે, આસક્ત નથી થતો, તેમ શોક નથી કરતો કે હર્ષ નથી પામતો, તેજ પ્રમાણે અતિશય દુર્નિવાર્ય દુઃખમાં પડીને શાયતો પણ નથી. પરંતુ હિમાલય પર્વતની પેઠે સ્વ-ભાવથીજ અચળ રહે છે. ૧૫ પરમ અર્થસિદ્ધિ જેને મોહ પમાડતી નથી, તેમ સમય આવ્યે સંકટ પણ જેને મોહ પમાડતું નથી, જે પુરૂષ મધ્યમ રીતે રહીને સુખ અને દુઃખ, બંનેનું સેવન કરે છે તેને “ ધુરધર પુરૂષ ” જાણીએ. ૧૬ પુરૂષને જે જે અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તે તે અવસ્થામાં પરિતાપ ન પામતાં આનંદ માનવો, એ રીતે શ્રમ-દુઃખને કરનારો, વૃદ્ધિ પામેલો, સંતાપરૂપ મનોવિકાર શરીરમાંથી નાશ કરવો. ૧૭ જે સદસ્ (શ્રૌત સમાજ) પરિપત્ (સ્માર્ત સમાજ) કે, સભા (લૌકિક સમાજ) કે, જેમાં મયા છતાં, તે સદસ્, પરિપત્ અથવા સભા ધર્માધર્મ કે, ન્યાયાન્યાયનો નિર્ણય કરીને સર્વદા અભય નથી આપતી તેને “ સદસ્, પરિપત્ કે, સભા ” કહેવી નહિ. પણ જે જીવિમાન પુરૂષ

તેમાં ધર્મના તત્વનો નિર્ણય કરે છે તેનેજ “ સભ્ય ” (શ્રેષ્ઠ) જાણવો. અર્થાત્ ધર્મના તત્વનો નિર્ણય કરવો પણ કઠિન છે તો બ્રહ્મતત્વનો નિર્ણય કઠિન હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ? ૧૮ શુદ્ધિમાન પુરૂષનાં કૃત્યનો મર્મ જાણવો કઠિન છે. ડાહ્યો પુરૂષ મોહ ઉપજવાનું સ્થાન હોય ત્યાં પણ મોહ પામતો નથી. વૃદ્ધ ગૌતમ ગૃહસ્થાશ્રમથી બ્રષ્ટ થયો તથા દુઃસહ આપ-ત્તિને પામ્યો તથાપિ મોહને પામ્યો નથી. તાત્પર્ય કે, તું ગૌતમની સ્ત્રીને જોઈને મોહ પામી ગયો તથા તેં બ્યલિચાર કર્યો, પણ ધન્ય છે ! ગૌતમને કે, જેણે પોતાની સ્ત્રીને શાપ દઈ શિલા બનાવી દીધી પણ તેવી સ્ત્રીનો અંગીકાર કરી ગૃહસ્થાશ્રમ ચાલતો રાખવા ઇચ્છા ન કરી ? ૧૯ આવી રીતે નમુનિએ માર્મિક મહેણું મારીને ઇન્દ્રને એવું સમજાવ્યું કે, હું તારા જેવો અજિત ચિત્તવાળો નથી પણ જીતેન્દ્રિય છું. અલબ્ધ એવી ચિત્તની સ્થિરતા મંત્રવડે, બળવડે, વીર્યવડે, બુદ્ધિવડે, પૌરૂષવડે, શીલવડે કે, ધનસંપત્તિવડે પ્રાપ્ત થતી નથી, તો તેમાં શોક કરવાનું શું કારણ છે ? ૨૦ મને જન્મ આપનારાએ તારા માટે પૂર્વથી જો આવુંજ નિર્માણ કરી રાખ્યું છે તો હું પણ તેજ આચરીશઃ મૃત્યુ મને શું કરશે ? ૨૧ પુરૂષને જે સુખ કે, દુઃખ મળવાનું હોય છે તેજ મળે છે, જે સુખ કે, દુઃખ જવાનું હોય છે તેજ જાય છે અને જે પામવાનું હોય છે તેજ પામે છે. ૨૨ જે માણસ એ વાતને સારી રીતે જાણીને મોહ પામતો નથી તથા સર્વ પ્રકારનાં દુઃખમાં બ્યથિન થતો નથી તેજ માણસને સર્વ પ્રકારના ધનવાળો જાણવો. ૨૩

एतद्विदित्वा कात्स्वर्णेन यो न मुह्यति मानवः ।

कुशली सर्वदुःखेषु स वै सर्वधनो नरः ॥ २३ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शक्रनमुचिसंवादे
नाम त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

અધ્યાય ૫૪ મો-બલિ અને ઇન્દ્રનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे किं श्रेयः पुरुषस्य हि

बन्धुनाशे महीपाल राज्यनाशेयवा पुनः ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે રાજન્ ! ત્યારે પુરૂષ કઠિન સંકટમાં ફળી જાય તથા તેના બંધુઓનો અથવા તેના રાજ્યનો પણ નાશ થાય ત્યારે તે પુરૂષે શું કરવું શ્રેય છે ? તે

* આ સ્થળે જાણવા જેવી બાબત છે કે, ઘણા ગ્રંથોમાં “ ગૌતમના શાપથી અહર્યા શિલા-પથર થઈ ગઈ. ” એવી કથા આવે છે. પરંતુ વાલ્મીકીય સમાચારમાં તેવી કથા નથી. તેમાં તો માત્ર ગૌતમે પોતાની પત્ની અહર્યાને શાપ દેતાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે “ વાતમહા નિવાહારા તપ્યન્તી મસ્મશાયિનો । અહર્યા સર્વભૂતાનામાશ્રમેઽસ્મિન્ વસિષ્ઠસિ ॥ બાળકાંડ, સર્ગ ૪૮, સ્લોક ૩૦. ભાવાર્થ:-“ તું હસ્તમાં શયન કરનારી, આહાર નહિ કરનારી અને માત્ર વાયુનું ભક્ષણ કરનારી થઈને તપ કરીશ તથા સર્વ પ્રાણીઓને અહર્યા થઈને આ આશ્રમમાં વસીશ. ” વળી ગૌતમના શાપથી ઇન્દ્રનાં વૃષણ વૃદી પડ્યાં હતાં. અન્યત્ર “ સહસ્ર ભગવાવાળો થયો ” એવી કથા જોવામાં આવે છે. શોધક દૃષ્ટિથી જોતાં વાલ્મીકીયમાં વર્ણવી કથા સત્ય બાસે છે. સંશોધક.

કહે. ૧ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમેજ અમારા સર્વોત્તમ વ્યાખ્યાન કરનારા છો માટે એ હું તમને પુછું છું તથા તમારે પણ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો ઘટે છે. ૨ બીજમ કહે છે કે:-હે રાજન ! જે પુરૂષ પોતાના પુત્ર, સ્ત્રી અને ધન એ સર્વથી રહિત થયો હોય અને જે કઠિન સંકટમાં ડૂબી ગયો હોય તેણે ધીરજ રાખીને સર્વ સહન કરવું એજ શ્રેયસ્કર છે. ૩ જે પુરૂષ ધીરજથી યુક્ત હોય છે તેનું શરીર જલદી ધસાઇ જતું નથી. શોક ન કરવાનો સ્વભાવ રાખવાથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે અને ઉત્તમ આરોગ્ય પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪ શરીરના આરોગ્યવડે પુનઃ લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. હે તાત ! જે બુદ્ધિમાન પુરૂષ સાત્ત્વિક વૃત્તિને ધારણ કરીને રહે છે તેને ઐશ્વર્ય, ધૈર્ય અને કર્મને વિષે દૃઢતા પ્રાપ્ત થાય છે. હે યુધિષ્ઠિર ! આ જગ્યાએ પણ હું તને બલિ અને ઇન્દ્રના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું દર્શાવે પુનઃ પણ કહું છું. પૂર્વે જ્યારે દેવ અને અસુરનું યુદ્ધ થયું તથા દૈત્ય અને દાનવોનો ક્ષય થયો. ૫-૭ જ્યારે વામને ત્રણ લોકનું આક્રમણ કરીને ઇન્દ્રને રાજ્ય આપ્યું અને ઇન્દ્ર દેવતાઓના રાજ થયો, જ્યારે દેવતાઓના યત્ન થવા લાગ્યા અને ચારે વર્ણુ વ્યવસ્થાપૂર્વક વર્તવા લાગી. ૮ જ્યારે ત્રણે લોક સમૃદ્ધિવાન થયા અને ષભાદેવ પ્રસન્ન થયા ત્યારે ઇન્દ્રો, વસુઓ, આદિત્યો, બન્ને અશ્વિની-કુમાર, ઋષિયો, ગંધર્વો, સર્પ, રાજાઓ સિદ્ધો અને બીજા દેવોથી વીંટાયલો સમર્થ ઇન્દ્ર, ચાર દાંતવાળા, સારી રીતે કબજામાં રાખેલા તથા શોભાયમાન એવા હસ્તીઓના રાજ ઐરાવત ઉપર બેસીને ત્રણ લેકમાં ફરવા નીકળ્યો. ૯-૧૦ ફરતાં ફરતાં કોઇક સમયે ઇન્દ્રે સમુદ્રના તટ ઉપર કોઈ એક પર્વતની ગુફામાં વિરોચનના પુત્ર બલિને દીડો, તેને જોઇને તેની પાસે ગયો. ૧૧ દૈત્યનો રાજા બલિ, દેવના રાજા ઇન્દ્રને ઐરાવતની પીઠ ઉપર બેઠેલો તથા દેવતાઓના સમૂહથી વીંટાયલો જોઇને મનમાં શોક પામ્યો નહિ કે, તેને દુઃખ પણ ઉત્પન્ન થયું નહિ. પોતાના શત્રુની રાજ્યલક્ષ્મીને જોઇને બલિને કાંઈ વિકાર થયો નહિ તથા પૂર્વની પેઠેજ તે ભય પામ્યા વિના બેસી રહ્યો. ૧૨ તે જોઇને ગજરાજ ઐરાવત ઉપર બેઠેલા ઇન્દ્રે બલિને આ પ્રમાણે કહ્યું કે:-હે દૈત્ય ! મને જોઇને ત્હારા મનમાં દુઃખ ઉપજતું નથી તે ત્હારા શૌર્ય-વંડે, ટક્કોનું સેવન કરવાવડે અથવા તપના પ્રભાવવડે ? આવી રીતે મનને નિર્વિકાર રાખવું તે સર્વથી દુષ્કર છે. ૧૩-૧૪ હે વિરોચનના પુત્ર ! શત્રુઓએ તને વશ કર્યો છે તથા સર્વોત્તમ અન્યંત સ્થાનમાંથી હીનસ્થાનમાં આણ્યો છે; હવે તું શાનો આશ્રય કરીને શોક કરવા જેવી દશાનો શોક કરતો નથી. ૧૫ પ્રથમ તેં સ્વજાતિના પુરૂષોમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ પદને ભોગવ્યું છે, સર્વોત્તમ મોટા ભોગ ભોગવ્યા છે અને હવે શત્રુઓએ ત્હારાં રત્ન અને રાજ્ય લઈ લીધાં છે, તથાપિ તું શોક કેમ નથી કરતો ? તે કહે. ૧૬ ત્હારા આપદાહાઓના જે રાજ્યાસન ઉપર પૂર્વે તેં અધિકાર ભોગવ્યો છે, તે (રાજ્યાસન)ને આજ શત્રુઓએ લઇ લીધું છે તથાપિ તું તેનો શોક કેમ કરતો નથી ? ૧૭ તને વરણુના પાશથી બાંધ્યો, વજ્રવડે હણ્યો તથા ત્હારી સ્ત્રીઓ અને ત્હારું ધન લઇ લીધું, એટલું એટલું કર્યા છતાં પણ તું શોક કેમ કરતો નથી ? તે કહે. ૧૮ ત્હારી લક્ષ્મી નાશ પામી છે અને ત્હારો વૈભવ પણ જતો રહ્યો છે, તથાપિ તું તેનો શોક કરતો નથી એ મહાદુષ્કર કાર્ય છે. ત્રણ લોકના રાજ્યનો પોતાની પાસેથી નાશ થયેલો જોઇને ત્હારાથી બીજા કોણ જીવવાનો પણ કિત્સાહ રાખે ? ૧૯ ઇન્દ્ર એ પ્રમાણે તેનો પરાભવ કરીને એવાં તથા બીજાં પણ અનેક

કોર વચન બોલ્યો, બલિયે તેને સુખેથી સાંભળ્યાં તથા તે વિરોધનના પુત્રે કાંઈ પણ ગભરાયા વિના જવાબ દીધો. ૨૦ બલિ કહે છે કે, -હે ઇન્દ્ર ! તેં મને અત્યંત વશ કરેલો છે; હવે તું મ્હારા આગળ પોતાનાં વખાણુ કરે તેથી શું ફળ છે ? હે પુરંદર ! હું તને વજ્ર ઉગામીને ઉભો રહેલો જોઉં છું. ૨૧ તું પૂર્વે અશક્ત હતો પણ હવે ધણા ધણા મત્ત કરવાથી તું ઇન્દ્ર થયો છે. ત્હારા વિના આવી ફૂર વાણી બીજો કાણુ બોલે. ૨૨ જે પુરુષ શક્તિમાન છતાં પણ હાથ આવેલા પરાક્રમી શત્રુ ઉપર દયા કરે છે તેનેજ “ પુરુષ ” કહે છે. ૨૩ બે જણુ વિવાદ કરીને યુદ્ધ કરતા હોય ત્યાં જય-પરાજયનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, પણ છેવટે તેમાંથી એક જય પામે છે અને બીજો પરાજય પામે છે. ૨૪ હે દેવશ્રેષ્ઠ ! “ મેં ” મ્હારા પરાક્રમવડે સર્વે પ્રાણીઓના ઇશ્વરને જીત્યો છે ” એવું કહેવાનો સ્વભાવ ત્હારે રાખવો ઘટિત નથી. ૨૫ હે ઇન્દ્ર ! હે વજ્રધારી ! તું આવા રાજ્યપદને પામ્યો છે અને અમે ત્હારાથી પરાજય પામીને આવી દશાને પામ્યા છીએ તે કાંઈ અમારું કૃત્ય નથી કે, ત્હારું પણ નથી. ૨૬ જેવો તું આજ છે તેવો હું પૂર્વે હતો તથા અમે જેવા હમણું છીએ તેવો તું પાછો થવાનો છે; માટે “ કાષ્ઠથી ન થાય એવું કર્મ મેં ” કર્યું છે ” એમ માનીને તું બીજાની અવગણના કરીશ નહિ. ૨૭ હે ઇન્દ્ર ! પુરુષ કાળક્રમવડે સુખ અને દુઃખમાં પડે છે. તને આજ ઇન્દ્રત્વ પ્રાપ્ત થયું છે તે પણ કાળક્રમવડેજ, પણ કાંઈ ત્હારા પોતાના કૃત્યથી પ્રાપ્ત થયું નથી. ૨૮ જ્યારે મ્હારો ઉદયકાળ આવશે ત્યારે મને પણ તે કાળ યોગ્યપદને પમાડશે અને તને પણ આ કાળ યોગ્ય પદ પમાડવાને લાઈ જશે; તેથી જેવો તું આજ છે તેવો હું નથી અને આજ અમે જેવા છીએ તેવો તું પણ નથી. ૨૯ માતા-પિતાની સેવા, દેવતાઓનું પૂજન, બીજો કોઈ યુષ્ઠ કે, સાંઈ આચરણુ પણ કાળે પીડેલા મનુષ્યને સુખ ઉત્પન્ન કરે તેમ નથી. ૩૦ કાળવડે પીડાયેલા પુરુષનું રક્ષણ કરવાને વિદ્યા, તપ, દાન, મિત્રો કે, બાંધવો શક્તિમાન નથી. ૩૧ પુરુષો હજારો ઉપાય કરે તથાપિ જે અનર્થ અવશ્ય આવવાનોજ છે-પ્રાપ્ત થવાનો છે તેને શુદ્ધિબળ સિવાય સહન કરવાને શક્તિમાન નથી. ૩૨ કાળક્રમવડે હણાયલા પુરુષનો રક્ષણ કર્તા કોઈ છે નહિ. હે ઇન્દ્ર ! તું જે પોતાને કર્તા માને છે તે મોટું દુઃખ છે. ૩૩ બે તું કર્તા હોત તો ત્હારો કોઈ કર્તા હોત નહિ; પણ જેથી કર્તાના પણ કરનારો છે તેથી કર્તા પણ ઇશ્વર (સમર્થ) નથી. ૩૪ મેં તને કાળે કરીને જીત્યો છે અને હું ત્હારાથી કાળવડે જીતાયો પણ છું. જેઓ ગમન કરનારો છે તે સર્વમાં કાળજ સર્વોત્તમ ગતિ કરનારો છે અને કાળજ પ્રજાને ગતિમાન કરે છે. ૩૫ તું સાધારણુ પ્રાકૃત મનુષ્યના જેવી શુદ્ધિ રાખીને આ પ્રલય (પ્રલય-રૂપ કાળ) ને પણ જીજીતો નથી. કેટલાક પ્રાકૃત શુદ્ધિવાળા પુરુષો તને પોતાના કર્મવડેજ શ્રેષ્ઠતા પામેલો સમજે છે, પણ તું તેઓના જેવી પ્રાકૃત શુદ્ધિવાળો થઈને “ આ કાળનું કૃત્ય છે ” એમ કેમ જીજીતો નથી ? ૩૬ “ સર્વ લોકની કાળવડે પ્રવૃત્તિયો થાય છે ” એમ જીજીતો છતાં પણ અમારા સરખો પુરુષ કાળવડે હણાઈને કેમ શોક કરે, મોહ પામે અથવા ભ્રમિત થાય ? ૩૭ નિરંતર કાળવડે વીંટાયલા મ્હારા સરખાની અથવા મ્હારી શુદ્ધિ દુઃખ પામીને, ભાગી ગયેલા નાવની પેઠે, ડૂબી જાય છે. ૩૮ હે ઇન્દ્ર ! હું, તું અને બીજા પણ જે દેવોના રાજ્યો થશે તે સર્વ હજારો ઇન્દ્ર જે માર્ગે ગયા છે તે માર્ગે જશે. ૩૯ તું પણ જે હમણું દુર્ધર્ષ તથા સર્વોત્તમ લક્ષ્મીવડે દેદીપ્યમાન જણાય છે, પણ

ન્યારે કાળનો પરિણામ આવશે ત્યારે મ્હારી પેઠેજ તે કાળ, તેને પણ પોતાના ફેરામાં લઇ લેશે. ૪૦ કાળવડે અનેક સહસ્ર ઇન્દ્રો તથા દેવતાઓ પણ પ્રત્યેક યુગમાં નાશ પામી ગયા છે, માટે કાળનું અતિક્રમણ કોઇથી થઇ શકે એમ નથી. ૪૧ તું આ ઇન્દ્રપદને પામીને જાણે સર્વ પ્રાણીઓના ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્મદેવનું સનાતન પદ પામ્યો હોય ના ? એમ પોતાને બહુ કહી માને છે. ૪૨ પણ આ સ્થાન અચળ કે, અનંત નથી, તેમ બીજા કોઇનું સ્થાન પણ અચળ કે, અનંત નથી પણ તું જે માને છે કે, આ મ્હારું ઇન્દ્રપદ અચળ અને અનંત છે, એ ત્હારી નાદાની છે. ૪૩ હે સુરેશ્વર ! જે ત્હારા ઉપર વિશ્વાસ નથી રાખતો તેના ઉપર કાળથી નિરંતર વીંટાયલો તું વિશ્વાસ રાખે છે અને જે અનિશ્ચિત છે તેને નિશ્ચિત માને છે. ૪૪ “ આ મ્હારી રાજ્યલક્ષ્મી છે ” એમ તું મોહથી તેની ઇચ્છા રાખે છે, પણ એ ત્હારી નથી, અમારી નથી કે, બીજા કોઇની પણ નથી કેમ કે, તે સદાકાળ સ્થિર રહે એવી નથી. ૪૫ રાજ્યલક્ષ્મી બીજા અનેકની પાસે જઇને પછી તેઓનું અતિક્રમણ કરીને ત્હારી પાસે આવી છે. હે ઇન્દ્ર ! એ ચંચળ રાજ્યલક્ષ્મી ત્હારી પાસે પણ થોડા સમય રહીને, ગાય જેમ વાડાને છોડીને જતી રહે છે, તેમ વળી બીજાની પાસે જશે એણે એટલા રાગ લોકોનું અતિક્રમણ કર્યું છે કે, તેની મ્હારાથી ગણતરી થઇ શકતી નથી. ૪૬-૪૭ અને હે ઇન્દ્ર ! હવે પછી પણ ત્હારા કરતાં બીજા ઘણા એવા થશે કે, જેઓનું અતિક્રમણ કરીને તે ચાલી જશે. જેઓએ વૃક્ષ, ઔષધિ, રત્નો, પ્રાણીઓ, વન અને ખાણો સહિત આ પૃથ્વીને પૂર્વે ભોગવી છે તેઓને હું હરણાં જોઉં છું-સ્મરણ કરું છું. ૪૮ પૃથુ, ઐલ, મય, ભયંકર નરકાસુર, શંખરાસુર. ૪૯ અશ્વઘ્રાવ, પુલોમા, સ્વર્ભાનુ અમિતધ્વજ, પ્રહ્લાદ, નમુચિ, દક્ષ, વિપ્રચિત્તિ, વિરોચન. ૫૦ કીનિષેવ, સુહોત્ર, ભૂરિહા, પુષ્પવાન, વૃષ, સત્યેષુ, ઋષભ, બાહુ, કપિલાશ્વ, વિરૂપક. ૫૧ બાણુ, કાર્ત્તસ્વર, વહ્નિ, વિશ્વદંષ્ટ્ર, નૈઋતિ, સંકાય, વરીતાક્ષ, વરાહ, અશ્વ, રૂપિપ્રભ. ૫૨ વિશ્વજિત્, પ્રતિરૂપ, વૃષાંક, વિરૂકર, મધુ, હિરણ્યકશિપુ અને કૈટભ. ૫૩ એ વિના પણ અનેક દૈત્યો, દાનવો, રાક્ષસો તથા બીજાઓ પૂર્વે થઇ ગયા તે તથા તેઓની પૂર્વે થઇ ગયા તે અને જે દૈત્યેન્દ્રો, દાનવેન્દ્રો અને બીજાઓને અમે સાંભળ્યા છે તેઓ સર્વ દૈત્યેન્દ્રો પૃથ્વીને તજીને ગયા છે. ૫૪, ૫૫ કાળે એ સર્વને હણ્યા છે. કાળજ સર્વથી બળવતર છે. તું એકલોજ કાંઈ સો યજ્ઞ કરનારો નથી. પણ તે સર્વેએ સો સો યજ્ઞ કરીને દેવતાઓનું યજ્ઞ કર્યું છે. ૫૬ તે સર્વ દૈત્યો ધર્મપરાયણુ, નિરંતર યજ્ઞ કરનારા, આકાશમાં ગમન કરનારા, સન્મુખ રહીને યુદ્ધ કરનારા. ૫૭ કવચને ધારણ કરનારા, હાથમાં પરિધ (નામે આયુધ)ને ઝાલનારા, સેંકડો માયાને ધારણ કરનારા, ઇચ્છામાં આવે તેવાં રૂપ ધારણ કરનારા. ૫૮ સંગ્રામમાં ઉતરીને પરાજય પામ્યા હોય એમ સાંભળવામાં નહિ આવેલા, સત્યવ્રતને પાળનારા, ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ગતિ કરનારા. ૫૯ વેદમાં કહેલાં વ્રતને પાળનારા. બહુશ્રુત, સમર્થ પોતાના ઇચ્છેલા ઐશ્વર્યને પામેલા, ૬૦ પણ તેથી ઐશ્વર્યના મહરહિત, પાત્ર જોઇને થોડા દાન કરનારા, અદેખાઇ વિનાના, ૬૧ અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર યથા-થોડા દયા રાખનારા હતા. તેઓ સર્વ દક્ષની પુત્રીના પુત્રા હતા તથા પ્રજાપતિના વંશ-માંના હતા. ૬૨ તેઓ સર્વ પ્રતાપવાળા તથા તેજસ્વી હતા, પણ તે સર્વનો કાળે સંહાર કર્યો છે. હે ઇન્દ્ર ! તું ન્યારે આ પૃથ્વીને ભોગવીને લાગ કરશે ત્યારે તું પોતાના શોકને

કમળમાં રાખી શકવાનો નથી. તું કામભોગથી ઇચ્છાને તજી દે તથા લક્ષ્મીથી થયેલા મર્વને પણ છોડી દે કેમકે, એમ કરવાથી જ્યારે તારા રાજ્યનો નાશ થશે ત્યારે તું શોકને સહન કરવાને શક્તિમાન થઇશ. તું શોક સમયે શોચ કરીશ નહિ અને હર્ષ સમયે ખુશી થઇશ નહિ. ૬૩-૬૫ જે થઇ ગયું તેનો તથા હવે પછી જે થશે તેનો ત્યાગ કરીને જે તને હમણાં પ્રાપ્ત થયું છે તેવડે નિર્વાહ કર; અર્થાત્ ભૂતકાળનું ચિંતન અને ભાવિકાળની ઇચ્છાને છોડી દે. આજસરહિત કાળે મહારા સરખા સદા ઉલ્લોગી મનુષ્યને પકડી લીધો. ૬૬ તો હે ઇન્દ્ર ! મહારા વચનનું ક્ષમા કરજે, પરંતુ થોડા વખતમાં તે કાળ તને પણ આવીને પકડશે. હે દેવેન્દ્ર ! મને ત્રાસ પમાડીને તું વાણીવડે મહારાં છોડાં પાડે છે-દુઃખ દે છે. ૬૭ અને હું મનને કળજે સંધીને બેસી રહ્યો છું. ત્યાં તું પોતાને મોટા માને છે, પણ એમ સમજ કે, કાળ પ્રથમ મહારી પાસે આવ્યો છે અને હવે તારી પછવાડે દોડે છે. ૬૮ હે દેવેન્દ્ર ! કાળે પ્રથમ મને હણ્યો છે; તેથી તું ગર્જના કરે છે, પણ સંગ્રામમાં હું જે વખતે ક્રોધ પામું, તે વખતે મહારી સામે ઉભો રહેવાને ત્રણ લોકમાં કોણ સમર્થ છે ? ૬૯ પણ હે ઇન્દ્ર ! મહારાથી બળવાન કાળ પ્રાપ્ત થયો છે તેથી તું આ જગ્યાએ ઉભો રહ્યો છે. એક હજાર વર્ષ હજી પૂરાં થયાં નોંધ્યો. ૭૦ કેમ કે, હું મોટા તેજવાળો છું પરંતુ મહારાં અંગ સારી સ્થિતિમાં નથી. હું ઇન્દ્રના સ્થાનથી બ્રહ્મ થયો અને સ્વર્ગના તને ઇન્દ્ર કયો છે. ૭૧ આ અત્યંત વિચિત્ર જીવલોકમાં હમણાં તું કાળના ક્રમવડે સેવન કરવા થોડા થયો છે; નહિ તો શું કરીને તું ઇન્દ્ર થયો અને શું કરીને અમે પદબ્રહ્મ થયા ? ૭૨ કાળજી કર્તા અને વિકર્તા (વિપરીત કર્તા) છે, આડાનું બીજું સર્વ નકામું છે. માટે જે જ્ઞાની પુરૂષ હોય તેણે નાશ, વિનાશ, અશ્વર્ય, સુખ, દુઃખ જન્મ તથા મરણ આદિ પામીને હર્ષ ન પામવો કે, શોક પણ ન કરવો, હે ઇન્દ્ર ! તું મને જાણે છે અને હું તને પણ જાણું છું. ૭૩-૭૪ હે કાળથી લગ્નમરહિત થયેલા ! તું મહારા આગળ આડાઈ શું કરે છે ? તારા જાણવામાં છે કે, પૂર્વે મહારે પરાક્રમ કેવું હતું ? સંગ્રામમાં મેં કેવું પરાક્રમ કરેલું હતું ? એટલુંજ દષ્ટાંત બસ છે. હે સચીપતે ! પૂર્વે મેં આદિત્યો, રૂદ્રો, સાધ્યા દેવો, વસુઓ અને મરૂતો, એ સર્વને જીત્યા છે. હે ઇન્દ્ર ! તારા જાણવામાં છે કે, જ્યારે દેવ અને અસુરોનું યુદ્ધ થયું ત્યારે મેં સંગ્રામમાં વેગથી એકલા મળેલા દેવોને નસાડ્યા હતા. સંગ્રામમાં મેં તારા મસ્તક ઉપર વન, વનવાસી, શિખર અને અધિત્યકાસહિત પર્વતો વારંવાર નાંખ્યા હતા; તેથી તે પર્વતો ભાંગી ગયા હતા. હું શું કરવાને સમર્થ નથી ? પણ કાળનું અતિક્રમણ થઇ શકે એમ નથી. ૭૫-૭૬ તું વજ્રધારી છે તથાપિ એક મુક્કીવડે તને મારી નાંખવાનો મહારામાં ઉત્સાહ નથી એમ ન જાણતો. પણ આ મહારે પરાક્રમ કરવાનો સમય નથી પરંતુ આ ક્ષમા કરવાનો કાળ છે. ૮૦ અને હે ઇન્દ્ર ! તેથીજ હું તારાથી સહન ન કરી શકાઉં એવો છતાં પણ તારા બોલવાને સહન કરું છું ! હું આજ એવી દશામાં છું કે, જેનો કાળ પરિણામ પામ્યો છે, જે કાળરૂપી અગ્નિથી વીંટાયેલો છે, જે કાળના પાશથી બંધાયેલો છે અને જેણે મનને નિયમમાં રાખ્યું છે તેના આગળ તું આવીને પોતાનાં વખાણ કરે છે. પણ આ કાળો અને બચકર પુરૂષ કે, જેનું લોકો ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી તે, જેમ પશુને દોરડાથી બાંધે છે, તેમ મને બાંધીને ઉભો રહ્યો છે. લાભ અને અલાભ, સુખ તથા દુઃખ, કામ અને ક્રોધ, જન્મ તથા મરણ, વધ અને બંધન

તથા મોક્ષ, એ સર્વ કાળવડે પ્રાપ્ત થાય છે. હું કર્તા નથી કે; તું પણ કર્તા નથી, પણ સમર્થ કર્તા એવો કાળ, જેમ આ ઉપર આવેલા ફળને પકવે છે તેમ અને પણ પકવે છે. એક પુરૂષ જે કર્મ કરીને કાળવડે સુખને પ્રાપ્ત કરે છે તેજ કર્મને બીજને પુરૂષ કાળવડે કરીને દુઃખથી યુક્ત થાય છે. કાળને જાણનાર પુરૂષને કાળ સ્પર્શ કરે ત્યારે તેણે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૮૧-૮૨ હે ઈન્દ્ર ! હું તેથી શોક કરતો નથી, તેમ શોક કરવાથી કાંઈ સહાય મળે તેમ પણ નથી. જે શોક કરનારનો શોક, દુઃખને ખેંચી લેતો નથી અથવા શોક કરવાથી દુઃખને મટાડવાનું સામર્થ્ય પણ આવતું નથી. ૮૭ તો તેજ કારણથી હું આજ શોક કરતો નથી. એવાં બળિરાજનાં વચન સાંભળીને “ પાક ” નામના અસુરને શાસન કરનાર, હજાર નેત્રવાળો ભગવાન ઈન્દ્ર કોરને સમાવીને આ રીતે બોલ્યો કે:-જેણે હાથમાં વજ્ર લઈને ઉગામ્યું છે એવા અને અને વરૂણના પાશોને પોતાના મુખની આગળ બેઠને કોની બુદ્ધિ વ્યથિત થાય નહિ ? સર્વને હજીનારા મૃત્યુની પણ બુદ્ધિ વ્યથિત થાય. એમ છતાં પણ તત્વને જાણનારી અને સ્થિર એવી ત્હારી બુદ્ધિ વ્યથિત થતી નથી. ૮૮-૯૦ સત્ય પરાક્રમવાળા હે બલિ ! નિશ્ચય તું આજ ધૈર્યવાન હોવાથીજ વ્યથિત થતો નથી. શરીરને ધારણ કરનારો કયો પુરૂષ જગતને કાળવડે અતિમાન થયેલું જોઈને શરીર તથા દ્રવ્યમાં વિશ્વાસ કરવાનો ઉત્સાહ રાખે ? હું પણ એજ રીતે આ લોકને નાસવંત તથા કાળજીથી ધોર, ગુપ્ત, નિરંતર ગતિમાન અને પરિણામવાળા અગ્નિમાં નાંખેલો બાળું છું. જેને કાળે સ્પર્શ કયો છે તેણે કાંઈ પુરૂષ તેને તથા શકે એમ નથી. ૯૧-૯૩ હું પણ એવીજ રીતે આ લોકને નાશ કરવાનું બાળું છું. સુદૃઢ અને મહત્ સર્વ પ્રાણી તેમાં રંધાઈ જાય છે. કાળનો કોઈ નિયામક નથી તથા તે સદા સાવધાન રહીને પ્રાણીઓને રાંધ્યા કરે છે, - પરિણામને પમાડે છે-નાશ કરે છે. ૯૪ નિવૃત્તિ નહિ પામનારા કાળના સ્થાનમાં પહોંચેલો કોઈ પ્રાણી છૂટતો નથી. દેહધારી પ્રાણીઓ અસાવધ છે અને તેમાં કાળ સાવધ રહીને જાગે છે. ૯૫ તે કાળ પ્રયત્નવડે પણ દૂર થયો હોય એમ પૂર્વે કાંઈએ જોયું નથી. તે પ્રાચીન, સનાતન અને સર્વ પ્રાણીઓનો સાધારણ ધર્મ છે. ૯૬ કાળનો પરિહાર થઈ શકતો નથી અને તેનું ઉલ્લંઘન પણ થઈ શકતું નથી. જેમ આજવદું કરનારો મનુષ્ય મુદ્દલ રકમમાં બાજન મેળવતો જાય છે, તેમ કાળ પણ રાત્રિ, દિવસ, માસ, ઋતુ, કાષ્ઠા, લવ અને કળા, એ સર્વને એકત્ર કરતો જાય છે. “ હું આ કામને બાજ કરીશ ” અને “ બાકીના કામને કાલે કરવાનો છું. ” એ પ્રમાણે કહેનારા પુરૂષને કાળ; જેમ નદીનો વેગ ઝાડને લઈ જાય છે, તેમ લઈ જાય છે. “ અરે ! મેં એને હમણાંજ દીઠો હતો; એ સાથી મરી ગયો. ” કાળ જેને લઈ જાય છે તેના વિષે લોકો એમ બોલતા સાંભળાય છે. ભાગ, સ્થાન, ઐશ્વર્ય અને દ્રવ્ય, એ સર્વ નાશ પામે છે, કાળ આવીને જીવલોકના જીવતરને લઈ જાય છે, કાંઈ પદાર્થ ઉચ્ચતાને પામે છે અને જ્યાં સુધી તે ત્યાંથી પડતો નથી ત્યાં સુધી તે પદાર્થજ છે, અર્થાત્ પડ્યો એટલે તેનો અભાવ થાય છે. ૯૭-૧૦૧ એ રીતે સર્વ કાંઈ અનિત્ય અને અનિશ્ચિત છે તેમાં કાંઈ પણ વ્યવસાય કરવો એ દુષ્કર છે, એમ જાણીને તત્વને જાણનારી ત્હારી અચળ બુદ્ધિ વ્યથા પામતી નથી. ૧૦૨ બળવાન કાળે આક્રમણ કરીને આ લોકને પાચન કરવા માંડ્યા છે તેમાં હું પૂર્વે હતો એટલું મનથી પણ જાણી શકાતું નથી. ૧૦૩ તે કાળ નાના અને મોટા સર્વને એવા તો ફેંકી દે છે

કે, તે જાણવામાં પણ આવતું નથી. લોકો ઇર્ષ્યા, અભિમાન, લોભ, ક્રોધ, ભય, સ્પૃહા, મોહ અને અહંકારમાં આસક્ત થઇને મોહને પામે છે. તું તો પદાર્થના તત્વને જાણનારો, વિદ્વાન, જ્ઞાની અને તપસ્વી હોવાથી, જેમ હાથમાં રહેલા આમળાને જેઈ શકાય છે, તેમ કાળને અત્યંત સ્પષ્ટ જુએ છે. હે વિરોચનપુત્ર ! તું કાળના ચારિત્ર્યના તત્વને જાણનાર, સર્વ શાસ્ત્રમાં વિશારદ, કૃતાત્મા અને જ્ઞાનીઓએ સ્પૃહા કરવા જેવો છે. તે જુદીવડે આ સર્વ લોકને જાણેલા છે એમ હું માનું છું. ૧૦૪-૧૦૭ તું સર્વ જગ્યાએ વિહાર કરે છે તથાપિ મુક્ત છે કેમ કે, કોઈ જગ્યાએ આસક્ત થતો નથી. તું જીતેન્દ્રિય છે તેથી તને રમેણુશુ કે, તમેણુશુ સ્પર્શ કરતો નથી. ૧૦૮ તું પ્રીતિ અને સંતાપ બંનેથી રહિત આત્માનું ઉપાસન કરનારો છે. તને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર મિત્રભાવવાળો, વૈર વિનાનો અને શાંત મનવાળો જેમને ત્હારા વિષે મ્હારી બુદ્ધિ દયાવાળી થઈ છે. ત્હારા સરખા બોધને પામેલા પુરૂષને બંધનમાં પડેલો છતાં, હું હજીવા ઇચ્છતો નથી કેમ કે, સૌજન્ય એ પરમ ધર્મ છે તથા ત્હારા ઉપર મને કૃપા ઉપજી છે. કાળક્રમથી આ વર-જીના પાશ કે, જેથી તને બાંધેલો છે તે પ્રજાઓના ઉપચારવડે છૂટી જશે. હે મહાસુર ! ત્હારું કલ્યાણ થાઓ, જ્યારે વડુ વૃદ્ધ સાસુની પાસે કામ કરાવશે. ૧૦૯-૧૧૨ જ્યારે પુત્ર મોહ (મૂઢતાથી)થી પિતાને કામ બતાવીને મોકલશે, જ્યારે શત્રો બ્રાહ્મણોની પાસે પગ ધોવરાવશે. ૧૧૩ જ્યારે શત્રો નિર્ભય થઇને બ્રાહ્મણ જાતિની સ્ત્રીની સાથે સમાગમ કરશે, જ્યારે પુરૂષો વિગ્નતીય યોનિમાં બીજ મૂકશે. ૧૧૪ જ્યારે કાંસાનાં વાસણ વાપરવામાં બેળસેળ થશે, જ્યારે કુપાત્ર પુરૂષોવડે બલિ આપવામાં આવશે અને જ્યારે ચારે વર્ણની સમગ્ર પ્રજા અમર્યાદ થશે. ૧૧૫ ત્યારે ત્હારો એક એક પગ ક્રમે કરીને છૂટો થશે. અમા-રાથી ત્હારે ભય રાખવો નહિ, પણ તે સમયની વાટ જો. તું પીડારહિત, સ્વસ્થ ચિત્તવાળો, રોગરહિત અને સુખી થા. ૧૧૬ જેણે ગજરાજનું વાહન કરેલું છે એવો ઇંદ્ર બલિરાજને આમ કહીને પાછો વળ્યો તથા દેવાધિપતિ ઇન્દ્ર સર્વ અસુરોને જીતીને ત્રણ લોકમાં એકજ રાજ થયો અને હર્ષવડે આનંદ પામ્યો. ૧૧૭ મહર્ષિયો તે ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા કેમ કે, તે સર્વ સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીનો ઇશ્વર હતો; અગ્નિ ઇશ્વર છતાં પણ યજ્ઞમાં તેના માટે હવ્યનું તથા અર્પણ કરેલા અમૃતનું વહન કરતો હતો. ૧૧૮ વળી સર્વ સ્થાનમાં રહેલા ઉત્તમ બ્રાહ્મણોએ જેની સ્તુતિ કરેલી છે, તેથી જે પ્રસન્ન થયેલો છે તથા ક્રોધ ઉતરી જવાથી જેનું ચિત્ત શાંત થયું છે અને જેનું તેજ વિશેષ પ્રકાશિત છે એવો દેવાનો ઇશ્વર ઇન્દ્ર પોતાના સ્થાનમાં-સ્વર્ગમાં જઇને હર્ષ પામ્યો. ૧૧૯

દ્વિજોત્તમૈઃ સર્વગતૈરભિષ્કૃતો વિદિસતેજા ગતમન્યુરીશ્વરઃ ।

પ્રજાંતચ્ચેતા મુદિતઃ સ્વમાલયં ત્રિવિષ્ટપં પ્રાપ્ય મુમોદ વાસવઃ ॥૧૧૯॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां बलिवासवसंवाद्वा
नाय चतुःपंचाशच्चमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

અધ્યાય ૫૫ મો-લક્ષ્મી-ઇન્દ્ર સંવાદ. લક્ષ્મી આદિ ઐશ્વર્ય
કેવા સ્થળમાં રહે છે ?

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ પૂર્વરૂપાણિ મે રાજન્ પુરુષસ્ય મવિષ્યતઃ ।

પરામવિષ્યતઃૈવ તન્મે બ્રૂહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે પિતામહ ! હે રાજન્ ! પુરુષનો ઉદય થવાનો હોય કે, પરા-
ભવ થવાનો હોય તેનાં પૂર્વરૂપ (આગમયથી જણાતાં લક્ષણ) કેવાં હોય છે ? તે મને
કહો. ૧ બીજમ કહે છે કે,-ત્હારે કલ્યાણ થાઓ. તેં આ પ્રશ્ન બહુ સારો કર્યો છે. જે
પુરુષનો ઉદય થવાનો હોય અથવા પરાભવ થવાનો હોય તેનું મનજ તેનાં પૂર્વરૂપને કહે
છે. ૨ હે યુધિષ્ઠિર ! આ જગ્યાએ પણ હું તને લક્ષ્મીની સાથે થયેલા ઇન્દ્રના સંવાદરૂપ
પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપું છું. ૩ નારદ મુનિ કે, જે અત્યંત તપના સમૂહના
બળથી ઉત્તમ અને અધમ બન્ને લોકને જોઈ શકતા હતા, જે બ્રહ્મલોકમાં વસનારા ઋષિ-
ઓની બરાબર હતા, જે બ્રહ્માના સરખા અમાપ અને પ્રકાશિત તેજવાળા હતા, જે પાપ-
રહિત હતા, જે મોટા તપવાળા હતા અને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ત્રણે લોકમાં ફરતા
હતા, ૪, ૫ તે નારદ મુનિ કોઈ એક સમયે પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને પવિત્ર જળનો સ્પર્શ કર-
વાની ઇચ્છાથી ધ્રુવના દ્વારથી નીકળેલી આકાશગંગાને કિનારે ગયા તથા ત્યાં જઈને સ્નાન
કર્યું. ૬ તે સમયે “ શંખર ” અને “ પાક ” નામના અસુરને હજીનાર વજ્રધારી હજાર
નેત્રવાળો ઇન્દ્ર પણ દેવ અને ઋષિઓએ સેવેલી તે નદીને કિનારે આવ્યો. ૭ પછી બન્ને
જણાએ તે નદીમાં ઉતરીને તથા સ્નાન કરીને સંક્ષેપમાં મંત્રનો જપ કર્યો, પછી સૂક્ષ્મ
સુવર્ણની રેતીવાળા નદીના તટ ઉપર બેઠા. ૮ તે બન્ને તે સ્થળમાં બેસીને, પવિત્ર કર્મ-
વડે ખ્યાતિ પામેલી તથા દેવર્ષિઓએ અને મહર્ષિઓએ કહેલી કથાઓ એક બીજાને કહેવા
લાગ્યા. ૯ તથા પૂર્વે પોતાને શું બન્યું હતું ? તે પણ એકચિત્ત થઈને એક બીજાને કહેતા
હતા, પછી તે બન્ને જેના કિરણોનો સમુદાય પ્રસરેલો છે એવા ઉદય પામતા સૂર્યના
પૂર્ણમંડળને જોઈને ઉભા થયા તથા ઉપસ્થાન કર્યું સૂર્ય ઉદય થતો હતો તેની ચારે બાજુ
જાણે બીજે સૂર્ય ઉદય પામતો હોય અથવા જાણે કોઈ તેજનું બિંબ ઉદય પામતું હોય
તેવી કાંતિવાળું એક તેજનું મંડળ આકાશમાં દેખાયું. હે ભારત ! પછી તે તેજ તેઓના
સમીપમાં આવતું દેખાયું. ૧૦-૧૨ આકાશને વિષે રહિને ત્રણે લોકને પ્રકાશિત કરતું,
પોતાની કાંતિવડે અપ્રતિમ શોભતું અને પક્ષીઓમાં એટલે ગરૂડે રચેલું તે વિમાન હતું. ૧૩
તે વિમાનમાં યોગ્ય શોભાવાળી અપ્સરાઓ આગળ બેઠેલી હતી. તેમાં સર્વથી મોટી સૂર્યના
સરખા કાંતિવાળી, સૂર્યનાં તેજની કિરણો સરખા, જેણે નક્ષત્ર સરખા અલંકારને ધારણ
કરેલા છે એવી, જેણે મોતીની માળા પહેરેલી છે એવી, કમળમાં રહેનારી અને સાક્ષાત
કમળના પત્રમાં બેઠેલી લક્ષ્મીને તે બન્ને જણાએ જોઈ. ૧૪-૧૫ સ્ત્રીઓમાં સર્વોત્તમ એવી
તે લક્ષ્મી વિમાનના શિખર ઉપરથી ઉતરીને, જ્યાં દેવર્ષિ નારદ તથા ઇન્દ્ર બેઠા હતા તે
તરફ ચાલી. ૧૬ ઇન્દ્ર તેને આવતી જોઈને, ઉઠીને તેની સામે ગયો તથા નારદ પણ ઈન્દ્રની
પાછળ ગયા. ઇન્દ્રે તેની પાસે જઈને તથા બન્ને હાથ બેઠીને દેવીને નિવેદન કર્યું કે,-હું
ઇન્દ્ર છું. ૧૭ પછી સર્વ વિધિને જાણનાર ઈન્દ્રે તેનું સારી રીતે પૂજન કર્યું, હે રાજન્ ! પછી
દેવના રાજા ઈન્દ્રે લક્ષ્મીને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૧૮-ઇન્દ્ર કહે છે કે:-હે સુંદર હાસ્યવાળી સ્ત્રી !

તું કાણુ છે અને શા કારણથી અહીં આવી છે ? હે સુંદર બ્રહ્મીવાળી સ્ત્રી ! તું ક્યાંથી આવે છે અને હે શુભે ! ત્યારે ક્યાં જવું છે. ? ૧૯ લક્ષ્મી કહે છે કે:-પુણ્યવાન ત્રણે લોકમાં સ્થાવર અને જંગમ સર્વ પ્રાણીઓ મને પોતાની કરી લેવાની ઇચ્છાથી અત્યંત પરિશ્રમ કરીને યત્ન કરે છે. ૨૦ તે હું સૂર્યના કિરણથી પ્રકુલિત થયેલા ક્ષમણમાં ઉત્પન્ન થયેલી લક્ષ્મી છું. સર્વ પ્રાણીઓના અબ્યુદયના અર્થે મને ઉત્પન્ન કરી છે. ૨૧ મને “ પદ્મા, શ્રી અને પદ્મભાલિની ” કહે છે. હે બલસૂદન ! હે ઈન્દ્ર ! હું લક્ષ્મી છું, હું જ્યોતિ (ઐશ્વર્ય) છું. શ્રદ્ધા, મેધા, સન્નતિ, વિજિતિ (વિજય), સ્થિતિ, ધૃતિ, સિદ્ધિ અને ત્યારે વૈભવ, તે પણ હુંજ છું. હુંજ સ્વાહા, સ્વધા, પ્રણામ, નિયમ અને સ્મૃતિ છું. ૨૨, ૨૩ હે બલસૂદન ! વિજય કરતા રાજાઓની સેનાતે મોખરે, ધ્વજાઓમાં, ધર્મશીલ પુરોના નિવાસ-સ્થાનમાં, ધર્મશીલ રાજાઓના દેશમાં, ધર્મવાળા નગરમાં અને વિજયવાળા શર-પુરૂષ કે, જે સંગ્રામમાં પાછો ન વળે એવો હોય તેનામાં સદૈવ રહું છું. ૨૪, ૨૫ વળી હું, જે પૂરૂષ ધર્મશીલ, મોટી જીલ્લિવાળો, બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરનારો, વિનયવાળો અને દાન કરવાના આચરણવાળો હોય તેનામાં સદૈવ વસું છું. ૨૬ સત્ય અને ધર્મના અધારણવાળી હું પૂર્વે અસુરોમાં વસતી હતી, પણ હવે તેઓને વિપરીત થયેલા જાણીને ત્યારે વિષે નિવાસ કરવાની મ્હારી રૂચિ થઇ છે. ૨૭ ઈન્દ્ર કહે છે કે:-હે સુંદરમુખી ! દૈત્યો કેવા આચરણવાળા હતા ત્યારે તું તેઓમાં રહેતી હતી ? અને હવે તેઓમાં તેં એવું શું જોયું ? કે, જોયું દૈત્ય અને દાનવોને છોડીને તું અહીં આવી છે ? ૨૮ લક્ષ્મી કહે છે કે:-ન્યારે દૈત્યો પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તતા હતા, ન્યારે તેઓ ધર્મથી ચલિત થયા નહોતા અને ન્યારે તેઓની ઇચ્છા સ્વર્ગના માર્ગમાં જવાની હતી, ત્યારે હું તેઓને વિષે રહેલી હતી. ૨૯ ન્યારે તેઓ દાન કરતા હતા, વેદાદિકનું અધ્યયન કરતા હતા, યજ્ઞ કરતા હતા, પિતૃ અને દેવતાઓનું પૂજન કરતા હતા, ગુરુ અને અતિથિનો સત્કાર કરતા હતા તથા ન્યારે સત્યને પાળતા હતા ત્યારે હું તેઓમાં નિવાસ કરતી હતી. ૩૦ ન્યારે તે અસુરોનાં અંતઃકરણુ નિર્મળ હતાં, તેઓએ સ્ત્રીઓને જતી હતી (અર્થાત્ કામને જત્યો હતો), તેઓ અગ્નિમાં હોમ કરતા હતા, ગુરુઓનું સેવન કરતા હતા, બહારની ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરતા હતા, બ્રાહ્મણનું સેવન કરતા હતા, તેઓએ ક્રોધને જત્યો હતો, તેઓ નિરંતર દાન કરતા હતા, બીજનો ઉત્કર્ષ જોઇને પરિતાપ પામતા નહોતા, પોતાના પુત્ર, પ્રધાન અને સ્ત્રીઓનું પોષણ કરતા હતા, ઈર્ષ્યા કરતા નહોતા. ૩૧ અમર્ય શાખીને એક બીજની સ્પૃહા કોઇ વખત કરતા નહોતા, બીજની સમૃદ્ધિ જોઇને કોઇ દિવસ સંતાપ નહિ પામનારા અને ધીર હતા. ૩૨ તેઓ દાતા હતા, સંગ્રહ કરનારા હતા, સંજ્ઞન હતા, તેઓની લાગણી કામળ હતી, તેઓની મેહેરબાની મોટા ફળને આપનારી હતી. તેઓ સરળ સ્વભાવવાળા, દબલકા અને જીતેન્દ્રિય હતા. ૩૩ તેઓના સેવક અને પ્રધાનો નિરંતર સંતાપ પામેલા રહેતા, તેઓ કૃતજ્ઞ અને પ્રિય વચનને બોલનારા હતા, જેને જેટલું ઘટે તેટલું તેને માન અને દ્રવ્ય આપનારા હતા, લજ્જવાળા અને નિયમપૂર્વક આચરણ કરનારા હતા. ૩૪ ન્યારે પર્વ આવે ત્યારે તેઓ ઉત્તમ પ્રકારે સ્નાન કરીને તથા સુંદર અંદનાદિનો લેપ કરીને સારા અન્નકારને ધારણ કરતા હતા, ઉપવાસ અને તપ કરતા હતા, બ્રહ્મવાદી સરખા જણાતા હતા. ૩૫ તેઓ સૂતા હોય અને સૂર્ય ઉગ્યો ત્યાં એમ થવા દેતા નહોતા. (તેઓ સૂર્ય-

૬૫ પૂર્વે જન્મતા હતા) અને સ્વર્ગસ્ત થયા પહેલાં સુષ્ઠ જતા નહોતા, રાત્રિમાં દહીં તથા સાથવાને નિરંતર વર્જતા હતા. ૩૭ તે બ્રહ્મવાદીઓ કહી જતા હોય ત્યારે મદ્દ કે, ધૃતને બેઠને જતા હતા, તેઓ મંગળ વસ્તુઓનાં પણ દર્શન કરતા હતા તથા બ્રાહ્મણોને પણ પૂજતા હતા. ૩૮ તેઓ સદા ધર્મયુક્ત બોલતા હતા, સદૈવ પ્રતિગ્રહ કરતા નહોતા, રાત્રિમાં અર્ધભાગ જેટલો સમય સૂઈ રહેતા હતા, દિવસે સૂતા નહોતા. ૩૯ તેઓ દીન, અનાથ, વૃદ્ધ, દુર્બળ, માંદા અને સ્ત્રીઓના ઉપર દયા કરવાનું તથા તેઓના અર્થે પોતાના ઉત્પન્નમાર્થી વિભાગ કાઢવાનું પસંદ કરતા હતા. ૪૦ તેઓ ત્રાસ પામેલાને, વિષાદ પામેલાને, ઉદ્વેગ પામેલાને, ભયથી પીડાયલાને, આધિવાળાને, કૃશને જેનું ધન હરણ થયું હોય તેને અને સંકટવડે પીડાતાને નિરંતર આશ્વાસન આપતા હતા. ૪૧ તેઓ ધર્મ પ્રમાણેજ વર્તતા હતા પણ પરસ્પર હિંસા કરતા નહોતા, એક બીજાને કામ પડે તો સહાય કરતા હતા. ગુરૂ અને વૃદ્ધોનું ઉપાસન કરતા હતા. ૪૨ તેઓ પિતૃ, દેવ અને અતિથિને યથાયોગ્ય પૂજતા હતા તથા તેઓના જમતાં શેષ રહેલું અન્ન જમતા હતા, તેઓમાંના કેટલાક નિરંતર સત્ય અને તપને ધારણ કરીને અતિશય સ્વાદ્વાળું અને મુંદર ભોજન જમતા નહોતા, તેઓ પરસ્ત્રીની સાથે ગમન કરતા નહોતા, તેઓ જેમ પોતાના મત્રે દયા રાખીને વર્તતા હતા તેમ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખીને વર્તતા હતા. ૪૩, ૪૪ તે આકાશમાં (ક્ષિપત સ્ત્રી આદિમાં), પશુઓમાં, વિજ્ઞાતીય યોનિમાં અને પર્વદિ વસમાં કાઈ વખત પોતાના ઇન્દ્રિયનો વિસર્ગ કરતા નહોતા (અયોગ્ય સમયે અને દિવસે મૈથુન કરતા નહિ.) ૪૫ હે પ્રભો ! તેઓમાં ત્યાગ, દાન, દક્ષતા, આર્જવ ઉત્સાહ, અનહકાર, પરમ સૌહાર્દ (મૈત્રી), ક્ષમા ૪૬ સત્ય, નિત્યદાન, તપ, પવિત્રતા, કરુણા, કૌમળ વાણી, મિત્રોનો દ્રોહ ન કરવો એ સર્વ ગુણ હતા. ૪૭ નિદ્રા, નિદ્રા સંબંધી આળસ, અપ્રીતિ, અસુખા (સામાનો ઉત્કર્ષ સહન ન કરવાનો ગુણ.) બેદરકારી, નિરંતરહપણું, ખેદ, રુદ્ધા (ખુશામત,) એવા ગુણો તેઓમાં હતા નહિ. ૪૮ હું પૂર્વે એવા ગુણવાળા દાનવોમાં પ્રગ્નની ઉત્પત્તિનું ગ્રહણ કરીને, અનેક યુગ જતાં સુધી વસતી હતી. ૪૯ પછી કાળ બદલાવાની સાથે દાનવોના ગુણ પણ બદલાઈ ગયા એટલે તેઓ કામ અને ક્રોધને વશ થયા અને તેઓમાંથી ધર્મ નીકળી ગયો, તે મેં જોયું. ૫૦ પછી ત્યારે સલાસદો અને વૃદ્ધો તેઓને કથા કહેતા હતા, ત્યારે અધમ ગુણવાળા તે દાનવો વૃદ્ધોને હસતા હતા તથા તેઓના માનના ઉત્કર્ષને સહન કરતા નહોતા. ૫૧ વળી જુવાનીઆઓ વૃદ્ધોને આવતા બેઠને ઉભા થઈને નમસ્કાર પણ કરતા નહોતા અને પૂર્વની પેઠે સત્કાર પણ નહોતા કરતા. પર પિતા વ્યવહાર ચલાવવાને શક્તિમાન છતાં પણ પુત્ર, સર્વનો સ્વામી થઈને વ્યવહાર ચલાવતો હતો તથા તેઓ રાજસેવક નહિ છતાં રાજસેવક થઈને નિર્ભ્રજપણે પોતાની પ્રસિદ્ધિ કરતા હતા. ૫૩ વળી જેઓ અધર્મયુક્ત નિંદા કર્મવડે ધણા દ્રવ્યને ત્રાસ કરતા હતા તેવા દ્રવ્ય ઉપર દાનવોની ઈચ્છા થવા લાગી ૫૪ તેઓ રાત્રિયે ઘાંટા કાઢી બોલતા હતા તથા તેઓની હોમશાળાઓમાં અગ્નિ મંદ તેજથી બળતો હતો. પુત્રો પિતાઓનું (આરાધનું) ઉદ્ધંધન કરવા લાગ્યા અને સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામીઓનું ઉદ્ધંધન કરવા લાગી. ૫૫ તે દાનવો ચાતા, પિતા, વૃદ્ધ, આચાર્ય, અતિથિ અને ગુરૂ, એઓના ગુરૂપણને પસંદ કરતા નહોતા તથા પોતાના બાળકોનું પાલન કરતા નહોતા. ૫૬ ભિક્ષુને ભિક્ષા અને દેવતાઓને બલિ

આપ્યા વિના અન્ન જન્મતા હતા. તેમજ પિતૃ, દેવ, અતિથિ, અને ગુરૂનું પૂજન કર્યા વિના તથા વિભાગ કાઢ્યા વિના જન્મતા હતા. ૫૭ તેઓના રસોઈઆઓ મન, વાણી અને કર્મવડે પવિત્રતા પાળતા નહોતા, તેઓનું ભોજન (રસોઈ) ઢાંક્યું થતું નહોતું. ૫૮ કાગડા તથા ઉંદરડા ખાય તેવી રીતે તેઓનાં ધાન્ય વેરાયલાં હતાં. તેઓ દૂધને ઉઘાડું મૂકી રાખતા હતા તથા ઉચ્છિષ્ટ છતાં ઘૃતને સ્પર્શ કરતા હતા. અર્થાત્ ભોજન કરતાં ઉચ્છિષ્ટ મુખથી ઘૃતને સ્પર્શ કરતા હતા. ૫૯ તેઓના ધરની મુખ્ય સ્ત્રી કાદાળી, દાતરડું, પેટી, કાઠીઓ, પરચુરણુ ધરનો સામાન, કાંસાનાં વાસણુ, દ્રવ્ય અને ખીજાં સાહિત્યની તપાસ રાખતી નહોતી. ૬૦ તેઓનાં કાટ-કિણાઓ અને ઘર વગેરે પડી જતાં હતાં પરંતુ સુધરાવતા નહિ. પશુઓને આંગણે બાંધ્યા પછી તેઓને ઘાસ-પાણી નાંખીને બાહર કરતા નહિ. ૬૧ બાળકો જોઇ રહેતાં છતાં પોતે ભક્ત્ય પદાર્થને ભક્ષણ કરતા હતા. તેમજ તે દાનવો પોતાના સઘળા પોખ્ય વર્ગને પોપણુ કર્યા વિના એકલા જન્મતા હતા. ૬૨ તેઓ કેવળ પોતાનાજ અર્થે દૂધપાક, ખીચડી, માંસ, માલપૂડા તથા જલેબી આદિ ભોજન રસાવતા હતા અને યજ્ઞાદિ નિમિત્ત વિના વૃથા માંસનું ભક્ષણ કરતા હતા. ૬૩ તેઓ સૂર્ય ઉઠ્યા પછી શય્યામાંથી ઉઠતા હતા તથા પ્રભાત કાળમાં ઉંઘતા હતા. દિવસે અને રાત્રિયે ઘેરેઘેર તેઓમાં કલહ થતા હતા. ૬૪ અનાર્થ પુરૂષો આર્થ પુરૂષને ખેઠેલો જોઇને, તેની પાસે બેસીને તેનું સેવન કરતા નહોતા. જેઓ બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમમાં રહીને ધર્મને સાધતા હતા. તેઓનો અનાશ્રમી અને વિધર્મી પુરૂષો દ્રેષ કરતા હતા તથા તે વિધર્મી પુરૂષો પોતપોતામાં પરસ્પર પણ દ્રેષ કરતા હતા. ૬૫ પ્રગમમાં વર્ણસંકરતા થતી હતી. કોઈ પવિત્રતા પાળતું નહોતું, જે બ્રાહ્મણો વેદને જાણનારા હતા અને જેઓ વેદને જાણનારા નહોતા એમ સ્પષ્ટ હતું. ૬૬ તે બન્નેમાં બહુમાન અને અવમાનજ નિરંતર વિશેષ હતા: અર્થાત્ તેઓ માત્ર માનને અર્થે વેદાધ્યયન કરતા હતા, ધર્મના અર્થે નહિ. સ્ત્રીઓ હાર, આશ્રુપણુ કે, વસ્ત્રાદિ ગયાં કે છે તેની તળવીજ રાખતી નહિ. ૬૭ પુરૂષો દાસીઓ રાખીને તેને સેવતા હતા અને તે રખાત સ્ત્રીઓ દુર્જન મનુષ્યોએ આચરવા જેવાં કર્મ આચરતી હતી. સ્ત્રીઓ પુરૂષના વેષે ફરતી હતી અને પુરૂષો સ્ત્રીના વેષને ધરતા હતા. ૬૮ તેઓ રમત, ગમત અને સ્ત્રીસેવન આદિ વિહારમાં પરમ હર્ષ પામતા હતા. મમર્થ પુરૂષોએ યોગ્ય વારસોને જે વારસો આપેલો હોય તે અથવા જે કાંઈ દાન ધર્મના કારણથી વંશપરંપરા ધર્મોદ્ધા આપેલું હોય તેને તેઓ પાળતા નહોતા અને કદાચિત્ પાળવાનો સંભવ હોય તો, શ્રદ્ધા વિના પાળતા હતા. કાંઈ વખતે કોઈ મિત્રે પોતાના મિત્ર પાસેથી રૂપિયા ઉછીના કે, કરજે લીધા હોય અને જ્યારે તેનો હાથ તાણમાં હોવાથી તે રૂપિયાની બાબતમાં શક પડે તો, એક વાળના અગ્રના કરોડમાં હિસ્સા જેટલા સ્વાર્થ માટે તેના દ્રવ્યનો નાશ કરતા હતા. આર્યવર્ણના પુરૂષોમાં પણ પારકું ધન હરણ કરવાની રૂચિવાળા તથા દુકાન માંડીને વેચવા-સાટવાનો રોજગાર કરનારા થયા હતા. શુદ્રો તપોધન થયા હતા અર્થાત્ શુદ્રો છતાં તપ કરતા હતાં. કેટલાક શુદ્રો વ્રતને ધારણ કરીને અને કેટલાક મિથ્યા વ્રતને ધારણ કરીને વેદનું અધ્યયન કરતા હતા. ૬૯-૭૨ શિષ્ય ગુરૂની સેવા કરતો નહોતો. કાંઈ ગુરૂ શિષ્યનો મિત્ર થતો હતો. વિવાહાદિ પ્રસ્તુત થઇ રહ્યા પછી શ્રમિત થયેલાં હોય તેવાં વૃદ્ધ પિતા અને વૃદ્ધ માતા ધરમાં સ્વામિન્ય (અધિકાર) વિનાનાં થઇને

પુત્રાની પાસે અન્ન માગતાં હતાં. ૭૩ તે દાનવોમાં જેઓ વંદને જાણનારા, યાત્રી અને ગંભીરાધર્મ સમુદ્ર સરખા હતા. ૭૪ તેઓ ખેતીઆદિ કર્મ કરવામાં આસક્ત થયા તથા જેઓ મૂર્ખ હતા તેઓ શ્રાદ્ધને જમતા થયા. જેઓએ પોતાના પુત્રો-શિષ્યોને ગુરુઓને ઘેર અધ્યયન કરવાને મોકલ્યા ન હોય તેઓને ઘેર જઇને ગુરુઓ કુશળ પ્રશ્ન પૂછતા હતા તથા તેઓને પોતાની શાળામાં મોકલવાની ક્રિયા કરતા હતા. વડુ સાસુ અને સસરા બેઠાં હોય, તેમના આગળ ઉભી રહીને ધરના માણસોને શિખામણુ દેતી હતી, પોતાના સ્વામીને પણ શિખામણુ દેતી હતી અને પોતાની પાસે બોદાવીને વાત કહેતી હતી. પિતા પ્રયત્નથી પણ પોતાના પુત્રનું મન રાખતો હતો અથવા ક્રોધના આવેશથી તેઓને વિભાગ આપીને જુદા કરતો હતો અને પોતે દુઃખથી નિવાસમાં રહેતો હતો. અગ્નિમાં બળી જવાથી અથવા ચોર કે, રાજાઓએ હરણુ કરવાથી ધનને નાશ પામેલું જોઇને મિત્ર અથવા અન્ય કે, જેઓની તેણે સંભાવના કરી હોય તેવા પુરૂષો પણ દ્રેષથી હસતા હતા. તેઓ કૃતદં, નાસ્તિક, પાપી, ગુરૂની સ્ત્રી ઉપર કુદૃષ્ટિ રાખનારા થયા હતા. તેઓ અભક્ષ્યનું ભક્ષણુ કરવામાં પ્રીતિવાળા, મર્યાદારહિત અને નષ્ટ તેજવાળા થયા હતા. તેઓ કાળ બદલાતાં એવા એવા અનાચાર કરવા લાગ્યા હતા. ૭૫-૮૦ માટે હું હવે દાનવોમાં રહીશ નહિ, એવી મ્હારી બુદ્ધિ છે. હે ઈન્દ્ર ! એ માટે મને સ્વયમેવ પ્રાપ્ત થયેલી જોઇને મ્હાફે અભિ નંદન કર. ૮૧ હે દેવેશ્વર ! તું મ્હાફે પૂજન કરીશ એટલે બીજા દેવતાઓ મને અગ્રેસર કરશે. ત્યાં હું જમીશ ત્યાં મ્હારા સરખી તેજસ્વી, મ્હારા જેવા ગુણોવાળી અને મ્હારા વિષે જેમણે પોતાને અર્પણુ કરેલી છે એવી સાત દેવીઓ તથા આઠમી “જ્યા” નામની દેવી આવીને નિવાસ કરશે. એ સાતનાં નામ આ પ્રમાણે છે:-શ્રદ્ધા, મૃતિ, આશા, ક્ષાંતિ, વિગિતિ, સન્નતિ, અને ક્ષમા. ૮૨-૮૩ હે ઇન્દ્ર ! એ સર્વમાં સર્વથી મુખ્ય “વૃત્તિ” નામની આઠમી છે. તે દેવીઓ અને હું, અસુરોનો ત્યાગ કરીને તમારા (દેવતાઓના) દેશમાં આવ્યાં છીએ. ૮૪ દેવતાઓનો અંતરાત્મા ધર્મનિષ્ઠ છે માટે અમે દેવતાઓમાં નિવાસ કરીશું. એ પ્રમાણે દેવીનું વચન સાંભળીને દેવપિ નારદ તથા ત્રાસુરને હણનાર ઇન્દ્ર તેને પ્રસન્ન કરવાને અર્થે અભિનંદન આપવા લાગ્યા. પછી, સુગંધયુક્ત, સુખકર સ્પર્શવાળો અને સર્વ ઇન્દ્રિયોને સુખ ઉપગમવનાર એવો અગ્નિનો મિત્ર પવન દેવતાઓના માર્ગમાં વાવા લાગ્યો. તે સમયે લક્ષ્મીસહિત બેઠેલા ઇન્દ્રને જેવા માટે પવિત્ર અને ઇષ્ટ એવા રથમાં દેવતાઓ આવેલા હતા. ૮૫-૮૮ પછી સહસ્ર નેત્રવાળો તથા દેવતાઓનો સ્વામી ઇન્દ્ર, સ્ત્રીઓની સાથે તથા મહર્ષિ અને મિત્ર એવા નારદની સાથે અશ્વયુક્ત રથમાં બેસીને સહકારયુક્ત દેવની સલામાં ગયો. ૮૯ પછી વજ્રને ધારણુ કરનાર ઇન્દ્રના તથા લક્ષ્મીદેવીના મનોગત ભાવને જાણીને, જેનું પૌરૂષ દેવતાઓએ જાણેલું છે એવા નારદે, તે વખતે “મહર્ષિએ સહિત શિવ આવ્યા છે” એમ લક્ષ્મીને કહ્યું. ૯૦ તે સમયે પિતામહ બ્રહ્મા દેવના સ્થાનમાં તેજોમય અંતરિક્ષમાંથી અમૃતની વૃષ્ટિ થઇ. જગત્રા વિના હુંદુભિ વાગવા લાગ્યા તથા દિશાઓ નિર્ભજ થઇને પ્રકાશવા લાગી. ૯૧ તે સમયે મેઘ પણ ઝંટુ પ્રમાણે અનાજ તથા વનસ્પતિ આદિમાં વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો, કોઇ પણ ધર્મના માર્ગથી ચલાયમાન ન થવા લાગ્યું, પૃથ્વી પણ અનેક રત્નની ખાણોથી અલંકૃત થવા લાગી અને દેવતાઓના નિવાસ સ્થાનમાં સુંદર ધ્વનિયુક્ત જ્યોતનાં વાળિત્ર વાગવા લાગ્યાં. ૯૨ મનુષ્યો પણ પુણ્ય

કરનારાઓના માર્ગમાં રહેનારા—પુણ્ય કરનારા તથા સ્વતંત્ર અંતઃકરણવાળા થઇને યજ્ઞદિ
ક્રિયાઓ કરવામાં શોભવા લાગ્યા. મનુષ્ય, દેવ, કિનર, યક્ષ અને રાક્ષસ, એ સર્વ પ્રસન્ન
મનવાળા તથા સમૃદ્ધિવાળા થયા. ૯૩ પવનથી કંપિત થયેલા વૃક્ષથી પશુ અકાળે પુષ્પ
પડતાં નહોતાં; તો ફળ તો શાનાંજ પડે ? ગાયો દૂધ આદિ રસને આપનારી તથા કામ-
દુર્ગાઓ થઈ હતી અને કાંઈના મુખમાંથી કંઠાર વાણી નીકળી નહોતી. ૯૪ એ રીતે જે
પુરૂષો સર્વ કામને આપનારા ઈન્દ્રાદિ દેવોએ કરેલી આ લક્ષ્મીની પૂજનો પાઠ બ્રાહ્મણની
સભામાં રહીને કરી તેઓના મનોરથ સફળ થશે તથા તેઓ લક્ષ્મીને પામશે. ૯૫ હે
કૌરવશ્રેષ્ઠ ! તેં મને જે પૂછ્યું હતું, તે ઉદ્ય અને પરાભવનું સર્વોત્તમ નિદર્શન મેં તને
અર્થેતિ કહી સંભળાવ્યું છે. હવે ત્યારે તત્ત્વની પરીક્ષા કરીને તેને જાણવું યોગ્ય છે. ૯૬

સ્થયા કરુણાં વર યત્પ્રત્યોદિતં ભવામ્ભવસ્યેહ પરં નિદર્શનમ્ ॥

તદ્વદ્ય સર્વે પરિકીર્તિતં મયા પરીક્ષ્ય તત્ત્વં પરિગતુમર્હસિ ॥ ૯૬ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे श्रीवासवसंवादे नाम गुर्जर-
भाषायां पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

અધ્યાય ૫૬ મો—જૈગીષવ્ય અને અસિત મુનિનો સંવાદ.

मुधिष्ठिर उवाच ॥ किं शीलः किं समाचारः किं विद्यः किं पराक्रमः ॥

प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ १ ॥

મુધિષ્ઠિર કહે છે કે:—બ્રહ્મનું સ્થાન કે, જે પ્રકૃતિથી પર અને નિશ્ચળ છે તેને કેવા
શીલવાળો, કેવા આચારવાળો, કેવી વિદ્યાવાળો અને કેવા પરાક્રમવાળો પુરૂષ પામે છે ? તે
કહેા. ૧ બીજમ કહે છે કે,—જે પુરૂષ મોક્ષધર્મમાં નિયમવાળો, થોડું ભોજન કરનારો અને
જીતેન્દ્રિય હોય તે પ્રકૃતિથી પર એવા બ્રહ્મના સ્થાનને પામે છે. ૨ હે ભારત ! આ સ્થળમાં
પશુ જૈગીષવ્ય અને અસિતના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું દર્શાવ કહું છું. ૩ એક સમયે
મહા જ્ઞાનવાળા, ધર્મના તત્ત્વને જાણનારા તથા ક્રોધ અને હર્ષરહિત એવા જૈગીષવ્ય
મુનિને અસિત નામવાળા દેવલે પૂછ્યું. ૪ દેવલ કહે છે કે:—હે જૈગીષવ્ય ! તમને કોઈ
પ્રશ્નામ કરે તો તમે પ્રસન્ન થતા નથી અને કોઈ નિંદા કરે તો કોપ પામતા નથી માટે
તે તમારી શુદ્ધિ કેવી છે ? એવી શુદ્ધિ તમને ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ ? અને તે શુદ્ધિ રાખવામાં
તમારો શો હેતુ છે તે કહેા ? ૫ બીજમ કહે છે કે:—એ પ્રમાણે દેવલના પૂછવાથી તે મહા-
તપસ્વી મુનિએ મંદેહરહિત પુષ્કળ અર્થયુક્ત પદવાળું અને પવિત્ર મહા વાક્ય આ પ્રમાણે
કહ્યું. ૬ જૈગીષવ્ય કહે છે કે:—હે ઋષિશ્રેષ્ઠ ! જે સર્વોત્તમ ગતિ છે, જે સર્વથી છેલ્લી સીમા
છે અને જે પુણ્ય કર્મવાળા પુરૂષોની શાંતિ છે, તે મોટી શાંતિ વિશે હું તને કહીશ. ૭ હે
દેવલ ! તે શાંતિવાળા મનુષ્યો નિંદા કરનારા પુરૂષો પ્રત્યે સમાન શુદ્ધિ રાખે છે. જે અતિશય
કરી હોય તથા પોતે જે શુભકર્મ કર્યું હોય તેને ગુપ્ત રાખે છે. ૮ તેઓને કોઈ અહિત
વચન કહે તો તેઓ તેના પ્રત્યે અહિત કે, હિત બોલતા નથી. તે શુદ્ધિવાળા પુરૂષો પોતાને

મારવા આવેલા પુરૂષને મારવાની ઇચ્છા કરતા નથી. ૯ તેઓ અપ્રાપ્ત વસ્તુનો શોધ કરતા નથી, પણ જે સમયે જે પ્રાપ્ત થયું હોય તેજ તેઓ કરે છે. તેઓ જે વસ્તુ મ્હાં મ્હાં હોય તેનો શોધ કરતા નથી તથા ભવિષ્યકાળને માટે પ્રતિજ્ઞા પણ કરતા નથી. ૧૦ હે દેવજી ! કોઈ કામથી કોઈ અર્થનું પૂર્ણ કરવાનું તેઓને પ્રાપ્ત થાય તો; શક્તિમાન અને વ્રતવાળા તેઓ પોતાની સમૃદ્ધિ પ્રમાણે તેનું પૂર્ણ કરે છે. ૧૧ તેઓની જિજ્ઞાસા પરિપક્વ હોય છે, તેઓ મોટા બુદ્ધિમાન હોય છે અને તેઓએ ઇન્દ્રિયો તથા ક્રોધને જીત્યો હોય છે, તેઓ મન, કર્મ કે, વચનવડે કોઈ સ્થળમાં કોઈનો અપરાધ કરતા નથી. ૧૨ તેઓ ઇર્ષ્યાવિહિત થઈને અન્યોઅન્યની હિંસા કોઈ પણ સમયે કરતા નથી. તે ધીર પુરૂષો પારકી સમૃદ્ધિને જોઈને કોઈ વખત પરિતાપ પામતા નથી. ૧૩ તેઓ કોઈ વખત બીજાની નિંદા કે, અત્યંત પ્રશંસા કરતા નથી, તેઓ નિંદા અને પ્રશંસાવડે વિકાર પામતા નથી. ૧૪ તેઓ સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં આસક્ત હોય છે, કોઈના ઉપર ક્રોધ કરતા નથી, હર્ષ પામતા નથી કે, અપરાધ પણ કરતા નથી, ૧૫ તેઓએ પોતાના હૃદયની અંધિને છાડી નાખેલી હોય છે, તેઓ પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ફરતા ફરે છે, તેઓના કોઈ બાંધવો હોતા નથી પરંતુ તેઓ કોઈના બાંધવ નથી હોતા એમ નહિ. ૧૬ તેઓના કોઈ શત્રુઓ હોતા નથી અને તેઓ પણ કોઈના શત્રુ હોતા નથી. જે પુરૂષો નિરંતર એ પ્રમાણે વર્તે છે તેઓ સર્વ કાળ સુખવડે જીવે છે. ૧૭ હે દિગ્વિશિષ્ટ ! જેઓ ધર્મ પ્રમાણે પોતાનું વર્તન કરે છે તેઓ સુખી થાય છે. પણ જેઓ ધર્મના માર્ગથી અટક થાય છે તેઓ હર્ષને પામે છે અને ઉદ્વેગને પણ પામે છે. ૧૮ હું પણ તે માર્ગમાં સ્થિતિ કરીને રહ્યો છું માટે હું કોની અને કયે પ્રકારે અસુખા કહું ? તેમજ મ્હારી કામ નિંદા કરે કે, સ્તુતિ કરે તોપણ હું ક્યા હેતુવડે હર્ષ પામું. ૧૯ જીવંતો જેની પાસેથી જે ઇચ્છે છે તેની પાસેથી તે પામે, પણ નિંદા કે, પ્રશંસાવડે મ્હારે તો હાસ-વૃદ્ધિ (વધારો-ઘટાડો) કાંઈ થવાનો નથી. ૨૦ જે તત્વને જાણનારો હોય તેણે અપમાન પામીને તે (અપમાન) થી અમૃતની પેટે તૃપ્ત રહેવું અને જેમ જેથી ઉદ્વેગ થાય છે, તેમ માનથી ઉદ્વેગ પામીને તે (માન) થી દૂર રહેવું. ૨૧ જે પુરૂષનું અપમાન થાય છે તે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં નિર્ભય થઈને સુખવડે સૂએ છે તથા તે સર્વ દોષથી મુક્ત થાય છે. પણ જે અપમાન કરે છે તે સમજીને પશ્ચાત્તાપને પામે છે. ૨૨ પરમગતિની ઇચ્છા કરનારા અને બુદ્ધિવાળા પુરૂષો આ વ્રતને અહણ કરીને સુખ પામે છે. ૨૩ જીવેન્દ્રિય પુરૂષ સર્વ સ્થાનમાંથી સર્વ યજ્ઞોના ફળનું અહણ કરીને પ્રકૃતિથી પર બ્રહ્માના સ્થાનને પામે છે. ૨૪ એવી રીતે જેને પરમ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેના પ્રદાને દેવો, ગંધર્વો, પિશાચો કે, રાક્ષસો પણ અનુસરી શકતા નથી. ૨૫

નાસ્ય દેવા ન ગંધર્વા ન પિશાચા ન રાક્ષસાઃ ।

પ મન્વન્દ્રોહાન્ત પ્રાપ્તસ્ય પરમો ગતિમ્ ॥૨૫॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां जैमिनीयस्मि

नसंवादे षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

અધ્યાય ૫૭ મો-વાસુદેવ અને ઉગ્રસેનનો સંવાદ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ પ્રિયઃ સર્વસ્ય લોકસ્ય સર્વસત્ત્વામિનંદિતા ॥

ગુણૈઃ સર્વેરુપેતદ્ધ કોમ્વસ્તિ ભુવિ માનવઃ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-આ પૃથ્વીમાં સર્વ પ્રાણીઓનું અભિનંદન કરનાર, સર્વ લોકને પ્રિય અને સર્વ ગુણોવડે યુક્ત એવો મનુષ્ય કોણ છે. ? ૧ બીજમ કહે છે કે:-હે ભરત-શ્રેષ્ઠ ! તે પૂછ્યું તે હું તને નારદના સંબંધમાં ઉગ્રસેન અને વાસુદેવનો સંવાદ થયો હતો તે કહું છું. ૨ ઉગ્રસેન કહે છે કે:-નારદના ગુણનું કથન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે માટે તે “ ગુણુવાળો છે ” એમ હું માનું છું; માટે નારદમાં એવા કયા ગુણ છે ? તે મને કહો કેમ કે, હું તમને પૂછું છું. ૩ વાસુદેવ કહે છે કે,-હે કુકુર દેશના અધિપતિ ! હે નરાધિપ ! નારદના જે ગુણોને હું સારા માનું છું તે હું તમને સંક્ષેપમાં કહું છું તે સાંભળો. ૪ નારદને પોતાના ઉત્તમ આચરણ માટે અહંકાર નથી કે, જે તેના દેહને પરિતાપ ઉત્પન્ન કરે, તેમજ જેવું વેદમાં કહ્યું છે તેવુંજ તેનું આચરણ છે અને તેવુંજ તેનું અધ્યયન છે માટે નારદ સર્વત્ર પૂજ્ય છે. ૫ અપ્રીતિ, ક્રોધ અને ચપળતા એ અવગુણો સંબંધી ભય નારદને નથી કેમ કે તે અવગુણો તેનામાં છે નહિ; વળી તે દીર્ઘસૂત્રી નથી તથા શ્વેરો છે માટે સર્વત્ર પૂજ્ય છે. ૬ નારદની પાસે બેસીને તેનું ઉપાસન કરવું યોગ્ય છે કેમ કે, કામથી કે, લોભથી તેના વચનમાં વિપરીતપણું ઉપજતું નથી માટે તે સર્વત્ર પૂજ્ય છે. ૭ તે અધ્યાત્મ શાસ્ત્રના વિધિ તથા તેના તત્ત્વને જાણે છે. તે ક્ષમાશીલ, શક્તિમાન અને જીતેન્દ્રિય છે, તેમજ સરળ અને સત્યવાદી છે, માટે તે સર્વત્ર પૂજ્ય છે. ૮ તે તેજવડે, યશવડે, બુદ્ધિવડે, જ્ઞાનવડે, વિનયવડે, જન્મવડે અને તપવડે વૃદ્ધ છે, માટે તે સર્વત્ર પૂજ્ય છે. ૯ તે ઉત્તમ શીલવાળો, નિરંતર સુખથી શયન કરનારો, સાંઝે ભોજન કરનારો (નિયમિતાદિ ગુણુવાળું), સારા આદરવાળો, પવિત્ર, સાંઝે વચન બોલનારો અને મધ્યાં વિનાનો છે, માટે તે સર્વત્ર પૂજ્ય છે. ૧૦ તે બીજાનું કલ્યાણ કરવામાં યત્નવાળો છે, તેનામાં પાપ નથી અને તે બીજાનો અનર્થ જોઈને પ્રસન્ન થતો નથી, માટે તે સર્વત્ર પૂજ્ય છે. ૧૧ વેદ, શ્રુતિઓ અને આખ્યાનોમાંથી તે અર્થને શોધી કાઢે છે-જાણે છે, તેમજ તે સહનશીલ તથા અવગ્રા પામે એવો નથી, માટે તે સર્વત્ર પૂજ્યલો છે. ૧૨ તે સર્વત્ર સમભાવ રાખે છે માટે કાઈને પ્રિય નથી તેમ કાઈ પ્રકારે કાઈને અપ્રિય પણ નથી, વળી મનને અનુકૂળ આવે તેવું બોલનારો છે, માટે તે સર્વત્ર પૂજ્યલો છે. ૧૩ તે અહંકૃત અને વિચિત્ર કથાઓને જાણનારો, પંડિત, લાલચુ નહિ એવો, શક્તા વિનાનો, દીનતારહિત, ક્રોધરહિત અને લોભરહિત છે, માટે તે સર્વત્ર પૂજ્યલો છે. ૧૪ કોઈ પદાર્થ માટે, ધન માટે કે, કામ માટે તેણે કોઈ વખત પૂર્વે પણ કળ્યો કર્યો નથી તથા તેના દોષ ઉચ્છિન્ન થયેલા છે માટે તે સર્વત્ર પૂજ્યલો છે. ૧૫ તે દૃઢચિત્તવાળો, અનિદિન અંતઃકરણવાળો, વેદને જાણનારો, સૌજન્યવાળો અને મોહરૂપી દોષરહિત છે માટે તે સર્વત્ર પૂજ્યલો છે. ૧૬ તે સર્વ સંગ્રામ રહિત છે છતાં આસક્ત હોય તેવો જણાય છે, તેને બહુ મોટા સંશય નથી તથા તે મોક્ષમાં હોશીઆર છે માટે તે સર્વત્ર પૂજ્ય છે. ૧૭ તે કામના અંધ ચિંતન કરતો નથી, કોઈ વખત પોતાની પ્રશંસા

કરતો નથી, કોઈ વખત બીજાની ઇર્ષ્યા કરતો નથી તથા તેનાં વચન કોમળ છે માટે તે તે સર્વત્ર પૂજ્ય છે. ૧૮ તે લોકોનાં અનેક પ્રકારનાં ચિત્તને જીએ છે ખરો, પણ તેની નિંદા કરતો નથી, વળી તે સંસર્ગ વિદ્યામાં કુશળ છે માટે તે સર્વત્ર પૂજ્ય છે. ૧૯ તે કોઈ પ્રકારનું દુઃખ-સુખ પ્રાપ્ત થાય પણ તેની ઇર્ષ્યા કરતો નથી, પોતાની નીતિવડે જીવન ચલાવે છે, પોતાના સમયને મિથ્યા જવા દેતો નથી અને તેણે પોતાના મનને વશમાં રાખેલું છે માટે તે સર્વત્ર પૂજ્ય છે. ૨૦ તેણે શ્રમ કરેલો છે, તેણે દબ્ધાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે સમાધિથી તૃપ્ત થતો નથી, નિરંતર ઉઘોગી છે તથા સર્વદા સાવધ રહે છે, માટે તે સર્વત્ર પૂજ્ય છે. ૨૧ તેને બીજો કોઈ કલ્યાણના માર્ગે યોજે છે ત્યારે તે લજ્જા પામતો નથી પણ તે માર્ગમાં યુક્ત થાય છે તથા બીજાની શુભ વાતને ઉઘાડી કરતો નથી માટે તે સર્વત્ર પૂજ્ય છે. ૨૨ તે દ્રવ્યનો લાભ થાય તેથી હર્ષ પામતો નથી તથા લાભ થાય નહિ તેથી વ્યથિત થતો નથી, તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે અને તે કોઈ વસ્તુમાં આસક્ત નથી, માટે તે સર્વત્ર પૂજ્ય છે. ૨૩ તે સર્વ શુભ્યુથી સંપન્ન, દક્ષ, પવિત્ર, નિવિકારી, કાળને જાણનાર તથા પ્રિયને જાણનાર છે, માટે તેને કોણ પ્રિય નહિ કરે ? અર્થાત્ સર્વ કોઈ તેનું પ્રિય કરશે. ૨૪

તં સર્વગુણસંપન્નં દક્ષં શુચિમનામયમ્

કાલજ્ઞં ચ પ્રિયજ્ઞં ચ કઃ પ્રિયં ન કરિષ્યતિ ॥ ૨૪ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां बामुदेवोद्भसेन-
संवादो नाम सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

અધ્યાય ૫૮ મો-શુકદેવના પ્રશ્નનો ત્યાસે આપેલો ઉત્તર.

युधिष्ठिर उवाच ॥ आद्यंतं सर्वभूतानां ज्ञातुमिच्छामि कौरव

ध्यानं कर्म च कालं च तथैवायुर्युगे युगे ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે કૌરવ ! સર્વ પ્રાણીઓનો આદિ અને અંત તથા ધ્યાન, કર્મ, કાળ અને પ્રત્યેક યુગમાં આયુષ્ય, એ સર્વ હું જાણવાને ઇચ્છું છું. ૧ વળી સમગ્ર લોકોનું તત્વ તથા પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને લયને પણ જાણવાને ઇચ્છું છું. પંચમૂર્તથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ (ઉત્પત્તિ) અને લય બ્રહ્મમાંથી જ થાય છે કે, બીજા ક્યામાંથી થાય છે ? એ ક્યાંથી થાય છે ? ૨ સત્પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા હે બીજા ! જો તમે અમારા ઉપર કંઈ જાણ રાખો છો તો એ મારા પ્રશ્નના ઉત્તર કૃપા કરીને આપો. ૩ પૂર્વે તમે મને ભૂથ ઋષિયે ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણને કહેલી પવિત્ર કથા કહી હતી તે સાંભળીને મહારી બુદ્ધિ ઉત્તમ થયેલી છે. ૪ મહારી બુદ્ધિ ઉત્તમ ધર્મવાળી અને અલૌકિક સ્વરૂપમાં સ્થિતિવાળી થયેલી છે માટે પૂર્વે તમે સંક્ષેપમાં કહેલી કથાને વિસ્તારથી જાણવાના હેતુથી હું તમને પૂછું છું; તો તમારે મને કહેવું જોગ્ય છે. ૫ બીજા કહે છે કે:-આ સંબંધમાં વ્યાસ મુનિયે પોતાના પુત્ર કરેલા પ્રશ્નથી તેને જે કહ્યું હતું તેનો પુરાતન ઇતિહાસ હું તને

કહું છું. ૬ વ્યાસના પુત્ર શુક મુનિયે છ અંગ* અને ઉપનિષદસહિત સમગ્ર વેદનું અધ્યયન કર્યું તથા ધર્મના વ્યાખ્યાનમાં ઉપયોગી એવાં પરદર્શનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને નૈષ્ઠિક કર્મ આચરવાની ઇચ્છા કરી. ૭ તથા તે પછી દ્વૈપાયન વ્યાસમુનિ કે, જેના ધર્મ અને અર્થ મંથનથી સમગ્ર સંશય છિન્ન થયેલા છે, તેને શુક મુનિયે આ સંદેહ નિવેદન કર્યો. ૮ શ્રીશુક કહે છે કે:-આ સકળ પ્રાણીના સમુદાયનો કર્તા કોણ છે? વળી કાળના જ્ઞાનવડે જેની સ્થિતિ કહેલી છે તે ઈશ્વર કોણ છે? અર્થાત્ ઇશ્વર આવદ્યવડે જીવ ભાવને પામીને કયા ધર્મથી કેવા ભાવને ભોગવે છે? તથા બ્રહ્મણનું કૃત્ય શું છે? તે મને કહો. ૯ ભીષ્મ કહે છે કે:-સર્વજ્ઞ, જ્ઞાની અને સર્વ ધર્મને જાણનારા વ્યાસ મુનિયે પુત્રનો એવો પ્રશ્ન સાંભળીને તેને ભૂત અને ભવિષ્યસહિત સર્વ જ્ઞાન કહ્યું. ૧૦ વ્યાસ કહે છે કે:-જ્યારે કાંઈ નહોતું ત્યારે આદિ અને અંત વિનાનું, જન્મરહિત, જરા (પરિણામ-વિકાર) રહિત, નિશ્ચળ અશ્વા સ્થિર, અવિનાશી, જેનો તર્ક કરી શક્ય નહિ એવું અને જે જાણવામાં ન આવે એવું બ્રહ્મ હતું. કોઈ કહેશે કે, જેનો તર્ક થઈ શકતો નથી તથા જે જાણવામાં આવતું નથી તે “ છે ” એમ શા ઉપરથી જાણવું? તેનો ખુલાસો એવો છે કે, જેમ મનુષ્ય દર્પણદ્વારા પોતાના મુખને જોઈ શકે છે, તેમ પરમાત્માને પણ સુદ્ધિરૂપી દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો જ જોઈ શકાય છે અને તેથી તથા વ્યતિરેકના પ્રકારથી આત્માને જાણી શકાય છે. ૧૧ ઇશ્વરનું કાળરૂપે પ્રતિપાદન કરેલું છે તેમાં એમ સમજવાનું છે કે, કાળનું કાંઈ સ્વરૂપ કહી શકાતું નથી કે, તે જાણવામાં આવતું નથી માટે અવ્યક્ત છે, તેમ ઇશ્વર પણ અવ્યક્ત છતાં મનના કલ્પેના ભાવવડે વ્યક્ત થાય છે. (કાળ કેવી રીતે વ્યક્ત થાય છે તે કહી બતાવે છે કે) નેત્ર મીચીને ઉઘાડતાં જેટલી વાર લાગે તેને “ નિમેષ ” કહે છે. પંદર નિમેષની એક કાષ્ઠ થાય છે. ત્રીસ કાષ્ઠની એક કળા થાય છે અને ત્રીસ કળા તથા એક કળાનો એક દશાંશ મળીને એક મુહૂર્ત થાય છે. ૧૨ ત્રીશ મુહૂર્તનો એક દિવસ-રાત્રિ થાય છે, એવી સંખ્યા મુનિઓએ બાધિલી છે. ત્રીશ રાત્રિ દિવસનો એક માસ થાય છે તથા બાર માસનો એક સંવત્સર થાય છે. ૧૩ એક સંવત્સરમાં બે અયન હોય છે. કાળની ગણના જાણનારા પુરૂષો તેમાંના એકને “ ઉત્તરાયન ” અને બીજાને “ દક્ષિણાયન ” કહે છે. ૧૪ મનુષ્યલોકમાં સૂર્ય રાત્રિ અને દિવસના વિભાગ કરે છે. પ્રાણી

* વેદનાં છ અંગ જેવાં કે, છંદ, કલ્પ, જ્યોતિષ, નિરૂક્ત, શિક્ષા અને વ્યાકરણ, આ છ અંગોનું વર્ણન પાણિનીય શિક્ષામાં આ પ્રમાણે છે.

છંદઃ પાદૌ તુ વેદસ્ય હસ્તૌ કલ્પોડય પઠ્યતે । જ્યોતિષામયનં ચક્ષુનિરૂક્તં શ્રોત્રમુચ્યતે ॥ શિક્ષા ઘ્રાણં તુ વેદસ્ય મુખં વ્યાકરણં સ્મૃતમ્ ।

છંદ વેદના ચરણ છે. કલ્પ હાથ છે, જ્યોતિષ ચક્ષુ સ્થાને છે, નિરૂક્ત કર્ણ છે, શિક્ષા નાસિકા છે અને વ્યાકરણ મુખ છે.

+ છ દર્શન-છ શાસ્ત્ર જેવાં કે. ન્યાય, વૈશેષિક-ન્યાય, પૂર્વમીમાંસા, ઉત્તરમીમાંસા, યોગ અને સાંખ્ય. જ્ઞાતમપ્રણીત ન્યાયશાસ્ત્રમાં સોળ પદાર્થોનું વર્ણન છે, કણાદમણીત વૈશેષિક ન્યાયશાસ્ત્રમાં સપ્ત પદાર્થોનું વર્ણન છે, ઠેઠમિનિમણીત પૂર્વમીમાંસામાં કર્મકાંડનું વર્ણન છે, વ્યાસમણીત ઉત્તરમીમાંસામાં વેદાંતવિષયક જીવ-બ્રહ્મનું વર્ણન છે, પતંજલિમણીત યોગશાસ્ત્રમાં યમ-નિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગ સાધનનું વર્ણન છે અને કપિલમણીત સાંખ્યશાસ્ત્રમાં તત્ત્વોનું વર્ણન અને પ્રકૃતિ-પુરુષનું વિવેચન છે. આ છ શાસ્ત્રો છે અને વેદનાં “ છાંગ ” કહે છે. સંશોધક.

આવને રાત્રિ નિદ્રા કરવાને માટે નિર્માણ કરી છે અને દિવસ કર્મ કરવા માટે નિર્માણ કર્યો છે. ૧૫ એક માસ એ પિતૃઓનો રાત્રિ-દિવસ છે, તેમાંથી શુક્લપક્ષ (એક પખવા-ડીયું) પિતૃઓનો દિવસ છે તેમાં તેઓ કર્મની યંત્રા કરે છે તથા કૃષ્ણપક્ષ (એક-ત્રીન્નું પખવાડીયું) રાત્રિ છે તેમાં તેઓ નિદ્રા કરે છે. ૧૬ મનુષ્યોનું એક વર્ષ એ દેવતાઓનો રાત્રિ-દિવસ છે; તેમાં રાત્રિ તથા દિવસનો વિભાગ આ પ્રમાણે છે:-ઉત્તરાયન દેવનો દિવસ છે અને દક્ષિણાયન દેવની રાત્રિ છે. ૧૭ જીવ લોકના રાત્રિ-દિવસ જે પૂર્વે કહેલા છે તેજ પ્રમાણે, તેનાં વર્ષની ગણના કહ્યા પછી હું બ્રહ્માના રાત્રિ-દિવસ કહીશ. અર્થાત્ જીવનાં રાત્રિ-દિવસના પ્રમાણથી બ્રહ્માના રાત્રિ-દિવસનું પ્રમાણ બનાવીશ તથા તેજ પ્રમાણે સત્ય-યુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ અને કળિયુગ, એ ચાર યુગોનાં જૂદાં જૂદાં વર્ષ પણ કહીશ. ૧૮, ૧૯ દેવનાં ચાર હજાર વર્ષનો “કૃતયુગઃ” કહેવાય છે તથા ચારસો વર્ષનો મંધિકાળ અને તેટલાજ વરસનો સંધ્યાંશ એટલે ચારસો વરસનું એ યુગ વચ્ચેનું અંતર ગણાય છે. ૨૦ કૃતયુગ પછીના બીજા યુગોમાં યુગકાળ, સંધ્યાંશકાળ ચાથે ચાથે ભાગે ઘટતો જાય છે. (એટલે ત્રેતાયુગનું પ્રમાણ ત્રણ હજાર વરસનું, તેથી ત્રણસો વરસની સંધ્યા અને ત્રણસો વરસનો સંધ્યાંશકાળ જણાયો; દ્વાપર યુગનું પ્રમાણ એ હજાર વર્ષનું, તેની બેસો વરસની સંધ્યા અને બેસો વરસનો સંધ્યાંશ જણાયો; તથા કળિયુગનું પ્રમાણ એક હજાર વર્ષનું, તેની સો વરસની સંધ્યા અને સો વરસનો સંધ્યાંશ જણાયો. એ પ્રમાણે દેવનાં બાર હજાર વરસ થવાથી એક ચોક્કડી અથવા ચારયુગનો સમૂહ થાય છે.) ૨૧ એ સર્વ કાળોનાં રૂપ છે અને તે સનાતન લોકને ધારણ કરે છે. હે તાત ! કાળ નામે ચતુર્યુગાત્મક એ જીવનું સ્વરૂપ આદિ અને અંતરહિત છે તથા મનરૂપી ઉપાધિવડે ચાર પ્રકારનું ભાસે છે, તેમ છતાં પણ “તે સર્વ વિકારરહિત બ્રહ્મ છે” એમ બ્રહ્મવેત્તા મુનિયો જાણે છે. ૨૨ સત્યયુગમાં સધળો ધર્મ ચતુષ્પાદ એટલે ચાર પાયાવાળો અર્થાત્ સંપૂર્ણ હતો. અધર્મવડે તેમાં કોઈ પ્રકારનો ઉપદેશ હતો નહિ અને તેવા વેદની તેમાં પ્રવૃત્તિ હતી. અર્થાત્ સત્યયુગમાં કેવળ ધર્મયુક્ત વેદની પ્રવૃત્તિ હતી. ૨૩ સત્યયુગ પછીના યુગોમાં અનુક્રમે ધર્મનો એક એક પાયો કમી થતો ગયો તથા તેની જગ્યોએ ચોરી, જૂઠું અને કપટ, એવા અધર્મના પાયા ઉપજતા ગયા. ૨૪ સત્યયુગમાં પ્રજા રોગ વિનાની હતી તથા તેમના સર્વ અર્થ સિદ્ધ થતા હતા. તે યુગની પ્રજાનું આયુષ્ય ચારસો વર્ષનું હતું. ત્રેતાયુગથી તેમાં પણ ચોથે ચોથે ભાગે ક્ષય થતો ગયો. અર્થાત્ પછીના યુગોમાં રોગ પ્રસરતા ગયા, અર્થની સિદ્ધિ પણ ન્યૂન થવા લાગી અને આયુષ્ય પણ ત્રણસો, બેસો તથા સો વરસનું થયું. ૨૫ એજ પ્રમાણે વેદનો અભ્યાસ અથવા વેદનાં વચનોનું માહાત્મ્ય, આયુષ્ય, આશીર્વાદ અથવા કલ્યાણકારી વસ્તુ અને વેદનું ફળ એ પણ પ્રત્યેક યુગમાં ઘટતું ગયું એમ અને સાંભળ્યું છે. ૨૬ સત્યયુગના ધર્મ જૂદા છે, ત્રેતાયુગના જૂદા છે, દ્વાપરના જૂદા છે અને કળિયુગમાં પણ મનુષ્યોના ધર્મ જૂદા છે. એ રીતે યુગના ઘટાડાના પ્રમાણમાં ધર્મનો પણ ઘટાડો થવાથી પ્રત્યેક યુગના ધર્મ ભિન્ન ભિન્ન થાય છે. ૨૭ સત્યયુગમાં તપને શ્રેષ્ઠ કહેલું છે, ત્રેતાયુગમાં જ્ઞાનનેજ ઉત્તમ કહેલું છે, દ્વાપરયુગમાં યજ્ઞનેજ ઉત્તમ કહ્યો છે અને કળિયુગમાં કેવળ જ્ઞાનનેજ ઉત્તમ કહેલું છે. ૨૮ એ પ્રમાણે ચાર યુગ બાર હજાર વર્ષના થાય છે

એવા આર યુગ એક હજાર વખત થઇ જાય ત્યારે બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય છે. ૨૬ અને તેટલાજ વખત સુધીની બ્રહ્માની એક રાત્રિ થાય છે. તે રાત્રિના આરંભમાં ઇશ્વર એવા બ્રહ્મદેવ યોગ નિદ્રાવડે સૂઇ જઇને ધ્યાન કરે છે એટલે વિશ્વનો પ્રલય થાય છે અને રાત્રિના અંતમાં જાગૃત થાય છે ત્યારે વિશ્વની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૩૦ જે પુરુષો એ પ્રમાણે એક હજાર યુગ સુધીના બ્રહ્મદેવના દિવસને જાણે છે અર્થાત્ બ્રહ્મદેવની કલ્પનાવડે ઉત્પન્ન થયેલા જગતને જાણે છે તથા જે પુરુષ એક હજાર યુગ સુધીની બ્રહ્મદેવની રાત્રિને જાણે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મદેવની કલ્પનાના પ્રતિસંહાર (કલ્પનાના અંધ પાડવા) ને પ્રલયને જાણે છે તે અહોરાત્ર (રાત્રિ-દિવસ) અથવા ઉત્પત્તિ-પ્રલયને જાણનારા પુરુષ કહેવાય છે. ૩૧ સ્વતઃ નિર્વિકાર છતાં પણ બ્રહ્મારૂપ જીવ રાત્રના અંતમાં જાગૃત થયા પછી માયાવડે પોતાના રૂપને વિકારયુક્ત કરે છે. તે પ્રથમ મહાભૂત (અહંકાર) ને ઉત્પન્ન કરે છે. અહંકારથી આકાશાદિ પંચભૂતાત્મક મનને ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ કાળ અને આકાશ આદિ સર્વ કેવળ મનનાંજ સ્વરૂપ છે અને જાગૃત તથા નિદ્રાજ સૃષ્ટિ અને પ્રલય છે. ૩૨

પ્રતિબુદ્ધો વિકુરુતે બ્રહ્માક્ષયં ક્ષયાક્ષયે ।

સૃજતે ચ મહદ્ભૂતં તસ્માદ્વચકાત્મકં મનઃ ॥૩૨॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे शुकानुमन्ने गुर्जरभाषायां
अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

અધ્યાય ૫૮ મો-જગદુત્પત્તિ વર્ણન.

व्यास उवाच ॥ ब्रह्मतेजोमयं शुकं यस्य सर्वमिदं जगत् ॥

एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं स्थावरजंगमम् ॥૧॥

વ્યાસમુનિ કહે છે કે:-મહત્ત્વ અથવા જેને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિત્વ કહેયું છે તેજ સૂક્ષ્મ વાસનામય બીજ છે. એ વાસનામય બીજ એક છતાં જ્યારે તે પ્રકટ થાય છે-સ્ફુરી આવે છે ત્યારે તેમાંથી સ્થાવર અથવા નિત્ય-ચેતન અને જંગમ અથવા અનિત્ય-અચેતન જગત ઉત્પન્ન થાય છે. ૧ બ્રહ્માના દિવસના આદિ ભાગમાં બ્રહ્મા જાગૃત થઇને માયાવડે જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, તે એવી રીતે કે, સૃષ્ટિના આદિ કાળમાં મહત્ત્વ થાય છે, પછી તત્કાળ તે મહત્ત્વ પંચ ભૂતાત્મક મનરૂપે થાય છે. તાત્પર્ય કે, મન, મહત્ત્વ, મતિ, બ્રહ્મા, પૂર્વબુદ્ધિ, ખ્યાતિ, ઇશ્વર, પ્રજ્ઞા, સવિત્, ચિતિ અને સ્મૃતિ, એ સર્વ શબ્દો મનના સમાન અર્થવાચક (પર્યાય) છે. માટે જ્યારે મન કલ્પના કરવાને તત્પર થાય છે ત્યારે તે બ્રહ્મા (મન)ના દિવસનો આદિભાગ અથવા આરંભ છે. તે મન માયા એટલે પ્રાંતિરૂપ જ્ઞાનવડે અથવા વાસનાવડે જગતને સરજે છે. જગત સર્વ યદ્યપિ એકે કાળે ઉત્પન્ન થયેલું દેખાય છે તથાપિ તેનો ક્રમ છે, તે એવો કે, પ્રથમ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિરૂપ મહત્ત્વ પ્રકટે છે. તે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વ્યક્ત નથી હોતી માટે તેને “અવ્યક્ત” કહે છે. એ અવ્યક્તમાંથી વ્યક્ત મન

* કાઇ કહેશે કે,-જગત તો પ્રથમથીજ હવું પણ તે જાણવામાં નહોતું તેને આપણે ઇન્દ્રિયાના યોગથી જાણીએ છીએ; ત્યારે તેને મનથી ઉત્પન્ન થયેલું કેમ કહ્યો છે? એ સંદેહનું નિરાકરણ કરવા માટે હવે વ્યાસ મુનિ કહે છે.

ઉપજે છે. તે મન આકાશાદિ પંચમહાભૂતરૂપે થાય છે, એટલે આકાશાદિ પંચમહાભૂત પ્રતીત થાય છે. ૨ પ્રકાશાત્મક ચિદાત્માનો પરાભવ કરીને એટલે તેના ઉપર માયાનું આવરણ કરીને, અર્થાત્ “હું એક છું તે બહુરૂપે થાઉં” એમ પ્રાર્થનાત્મક અને “હું જન્મતરૂપે છું કે, બ્રહ્મરૂપે છું?” એમ સંશયાત્મક થઇને; ઈશ્વર (મનથી) નસાત ભાવેને સરજે છે. તે મન આત્માથી દૂર જનારું (એટલે જગતરૂપે ઉપજનારું) અને ધણા રૂપને ધારણ કરનારું છે. ૩ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાથી પ્રેરિત કરેલી સૃષ્ટિને મન વિકારયુક્ત કરે છે. તે મનથી આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો શબ્દ ગુણ છે. ૪ આકાશ વિકાર પામે છે ત્યારે સર્વ ગંધનું વહન કરનારો, પવિત્ર અને બળવાન વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે, તે વાયુનો સ્પર્શ ગુણ છે. ૫ વાયુ વિકાર પામે છે ત્યારે તેમાંથી પ્રકાશમાન તેજ ઉત્પન્ન થાય છે, તે તેજ ક્રાંતિમાન વીર્યરૂપે થાય છે અને તેનો ગુણ રૂપ છે. ૬ તેજ વિકાર પામે છે ત્યારે તેમાંથી રસાત્મક જળ ઉત્પન્ન થાય છે. જળમાંથી ગંધ ગુણવાળો પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન કહેવાય છે. ૭ પૂર્વ ભૂતોના સર્વ ગુણો ઉત્તરોત્તર ભૂતમાં આવે છે. એટલે આકાશ એકજ-શબ્દગુણવાળું છે. વાયુમાં શબ્દ અને સ્પર્શ એ બે ગુણ આવે છે. તેજમાં શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ ત્રણ ગુણ આવે છે. જગમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ એ ચાર ગુણ આવે છે. પૃથ્વીમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ રસ અને ગંધ, એ પાંચ ગુણ આવે છે. તેમાંથી જે ભૂત જેટલા કાળ પર્યંત જે રૂપે રહે છે તેટલા કાળ પર્યંત તે ગુણવાળું કહેવાય છે. એ વ્યવસ્થા સૂક્ષ્મ ભૂતોની જાણી. સ્થૂળ ભૂતોમાં તો પંચીકરણ થયા પછી સર્વ ભૂત પાંચ ગુણયુક્ત થાય છે. ૮ કેટલાક મૂખ પુરૂષો જળમાં ગુલાબ વગેરેના ગંધને જાણીને, મૂર્ખતાથી જળને “ગંધવાળું” કહે છે, પણ તે તેઓની ભૂલ છે, ગંધ તો માત્ર પૃથ્વીનોજ ગુણ છે છતાં તે ગંધ જળ તથા વાયુમાં દેખાય છે તે માત્ર પૃથ્વીના સંસર્ગથીજ. ૯ મહત્, અહંકાર અને પંચભૂત, એ સાત પ્રકારના ભાવ કે, જે અનેક પ્રકારના વીર્યવાળા છે તે જૂદા જૂદા થઇને જ્યાં સુધી એકઠા મળ્યા નહોતા ત્યાં સુધી પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરી શક્યા નહીં. ૧૦ પછી વ્યાપક એવા તે સર્વ એકત્ર થઇને એક બીજનો આશ્રય કરીને રહ્યા તથા પુર એટલે શરીરને ધારણ કર્યું અને પુરૂષરૂપે થયા તથા તેઓનું એક નામ “પુરૂષ” એવું પડ્યું. ૧૧ પંચ સ્થૂળ ભૂત, દશ ઈન્દ્રિયો અને મન એવાં સોળ તત્વથી શરીર ઉત્પન્ન થયું છે. એ શરીર ઉપર કહેલાં ભૂતોના પરસ્પર આશ્રયથી ઉપજેલું છે તથા તેમાં પોતપોતાનાં કર્મસહિત મહાભૂતો પ્રવેશ કરે છે, તાત્પર્ય કે, પ્રત્યેક પુરૂષનાં બિન્નબિન્ન કર્મની સૂક્ષ્મ વાસનાથી વાસિત થયેલી સૂક્ષ્મભુદ્ધિ આત્મામાં લીન થઇને રહેલી હોય છે, તે સૃષ્ટિ સમયે પ્રકટ થાય છે અને સોળ તત્વોના મિશ્રણથી પુરૂષરૂપે બને છે. ૧૨ (એ રીતે સ્થૂળ શરીરમાં લિંગ શરીરનો પ્રવેશ કર્યા પછી, તેમાંજ ચૈતન્યનો પ્રવેશ થાય છે તે વિષે કહે છે કે)-જગતનો આદિ કર્તા પોતાની ઉપાધિરૂપ માયાના એક દેશમાંથી ઉપજેલાં ભૂતોને પ્રદણ કરીને તેમાં પ્રવેશ કરે છે, અર્થાત્ તે રૂપે જાય છે. એમ પ્રવેશ કરવાનું ધારણ એજ કે, તેથી તે જ્ઞાનમય તપનું આયોગ્ય કરી શકે. શ્રુતિમાં કહેલું છે કે, પરમેશ્વર તે તે ઉપાધિને અનુસરે છે તેનું ધારણ એવું છે કે, તેથી તેને

■ एकोहं बहुभ्याम् । એ શ્રુતિ પ્રમાણે

■ મહત્ત્વ, અહંકાર અને આકાશાદિ પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂત. એમ સાત.

પ્રેક્ષાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે તે ઉપાધિમાં પ્રવેશ કરીને જીવભાવને પામેલા પ્રજાપતિને “બ્રહ્મા” કહે છે. ૧૩ તે બ્રહ્મા સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓને તથા દેવ, ઋષિ અને પિતૃઓને સરજે છે. ૧૪ વળી તે બ્રહ્માએ ચૌદ લોકને, નદીઓને, સમુદ્રોને, દિશાઓને, પર્વતોને, વનસ્પતીઓને, મનુષ્યોને, કિન્નરોને, રાક્ષસોને, પક્ષીઓને, પશુઓને, મૃગોને અને સર્પોને પણ સરજ્યાં છે. વળી તેમણે આકાશાદિ તથા ધટાદિને પણ સરજ્યાં. ૧૫ એ રીતે ઉત્પન્ન થયેલા પ્રાણી આદિનાં જે જે કર્મ પૂર્વની સૃષ્ટિમાં હતાં તે તે કર્મ તેઓને પછીની સૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થયાં અને પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થનારાં પ્રાણીઓને તે તે કર્મ એવીજ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬ પૂર્વ સૃષ્ટિમાં જેનો સ્વભાવ હિંસા કરવાનો હોય, તે પછીની સૃષ્ટિમાં પણ હિંસા કરવાના સ્વભાવવાળોજ થાય છે. તેમજ જે ક્રામળ કે, ક્રૂર સ્વભાવનો ધર્મી કે, અધર્મી, સાચો કે, જૂઠો, જેવો હોય તેવોજ ઉત્પન્ન થાય છે. કેમ કે, તેઓ પૂર્વ જન્મની તે તે વાસનાઓથી વાસિત થયેલા હોવાથી તેઓને તેવા તેવા ગુણ અનુકૂળ થયેલા હોય છે અને તેથી તેઓ તે તે ગુણને પામે છે. ૧૭ જગતરૂપી ઇન્દ્રજળને વિસ્તાર પમાડનાર બ્રહ્મા આકાશાદિ મહાભૂતોમાં, રૂપાદિ ઇન્દ્રિયોના અર્થમાં અને દ્રવ્યની આકૃતિયોમાં ભિન્ન ભિન્ન પાતું ઉત્પન્ન કરે છે તથા જીવોને વિનિયોગ એટલે ભોક્તાભાવ તથા ભોજ્યભાવરૂપ સંબંધ પણ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૮ કેટલાક મીમાંસક પુરૂષો ધાતા (બ્રહ્મદેવ) ને “કર્મ” કહે છે, એટલે તેઓ એમ કહે છે કે, પુરૂષનું સામર્થ્ય કર્મના વિષેજ રહેલું છે માટે કર્મજ એક છે. કેટલાક દૈવજ (જેશીઆદિ) પુરૂષો તેને “દૈવ” કહે છે. એટલે આદિત્ય આદિ ગ્રહોજ શુભ કે, અશુભ ફળને આપનાર છે. કેટલાક આકાશાદિ ભૂત સંબંધી વિચાર કરનારા પુરૂષો (સ્વભાવવાદી સાંખ્ય વગેરે) સ્વભાવને શુભાશુભ ફળ આપનારાં માને છે. ૧૯ કેટલાક પુરૂષો એમ કહે છે કે, પુરૂષપરાક્રમ, દૈવની ઇચ્છાથી અનેકું કર્મ અને સ્વભાવથી પ્રાપ્ત થયેલું ફળ, એ ત્રણે એકજ છે, એમાં કાંઈ જૂદું પાડી શકાય એમ નથી. ૨૦ આદર્શત અથવા જૈન મતવાળા પુરૂષો “જૂતાદિના અનેકપણાનું કારણ આ પ્રમાણેજ છે” એમ વિશેષપણું બતાવીને કહેતા નથી. અર્થાત્ “તેનું કારણ કહી શકાય તેનું નથી” એમ કહે છે તથા તેઓ “જૂતાદિના અનેકપણાનું કાંઈ કારણ નથી” એમ પણ કહેતા નથી. અર્થાત્ તેનું કારણ નથી એમ પણ નહિ. તાત્પર્ય કે, જૂતાદિ જે અનેક જૂદાં જૂદાં દેખાય છે તેનું કારણ “દૈવ છે કે, કર્મ છે?” એમ પૂછવાથી તે એમાંથી અમુકનો નિર્ણય કરીને કહેતા નથી. દૈવ અથવા કર્મ એ એમાંથી એકને કારણરૂપે સિદ્ધ કરી શકાતું નથી કે, અસિદ્ધ પણ કરી શકાતું નથી કે, તેમ “તે બંને એકઠાં મળીને કારણરૂપ છે” એમ પણ કહેવાતું નથી, તેમ “તે બંને પણ કારણ નથી” એમ પણ કહેવાતું નથી. પણ જેઓ સત્ત્વસ્થ એટલે રજોગુણ તથા તમોગુણ તથા તમોગુણરહિત અતઃકરણમાં સંપ્રજાત સમાધિરૂપ અવસ્થામાં રહેલાં છે તેવા યોગીઓ સર્વત્ર સમાન એવા બ્રહ્મનેજ કારણરૂપે દેખે છે. દૈવજ પુરૂષો જગતના અનેકપણાનું કારણ “કાળ છે” એમ કહે છે. પગિણામવાદી સાંખ્યના મતથી સ્વભાવ કારણ છે. કર્મવાદી મીમાંસકના મતથી નિર્ણય (નિયમ) કારણ છે. અનિયમ વાદી જૈનોના મતથી યદચ્છા (એની મેળે બનવાપણું) કારણ છે. લોકાયતિક (આર્વાક) ના મતથી પૃથ્વી આદિ ભૂત કારણ છે. તટસ્થ ઈશ્વર વાદીઓના મતથી પુરૂષ કારણ છે. એમ જૂદા જૂદા અનેક મત છે. પરંતુ સત્ત્વસ્થ એવા યોગીઓએ જગતની વિચિ-

તેનાનું કારણ “અહ” કહ્યું છે. ૨૧ એ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું સાધન તપ છે. તપજ પ્રાણીને કલ્યાણ આપનાર છે. તપનું મૂળ શમ અને દમ છે, મનુષ્ય મનવડે જેની ઇચ્છા કરે છે તેને શમ અને દમવડે પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૨ જે ભૂત જગતને સરજે છે-અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપી ભૂતને તપવડે પામી શકાય છે. જ્યારે પુરૂષ બ્રહ્મભાવને પામે છે ત્યારે તે બીજા સર્વ ભૂતનો પ્રભુ થાય છે. ૨૩ ઋષિયો તપવડે રાત્રિદિવસ વેદનું અધ્યયન કરે છે અને ભગવાન સ્વયંભૂએ તપવડેજ પરમેશ્વર પાસેથી વેદવિદ્યાને પ્રાપ્ત કરીને, શિષ્ય-પ્રશિષ્ય ક્રમે કરીને પ્રવર્તાવી છે. ૨૪ વળી બ્રહ્મદેવ ઋષિયોનાં નામ તથા વેદમાં જે જે ઉત્પત્તિ કહેલી છે તે તથા વેદમાં કહેલાં કર્મ એ સર્વની પ્રવૃત્તિ તપવડે કરી છે. ૨૫ બ્રહ્મદેવે વેદના શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરીનેજ પ્રથમ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી છે તથા ઋષિયોનાં નામ અને વેદમાં જે સૃષ્ટિ કહેલી છે તે સર્વ વેદ શબ્દોના ઉચ્ચારણવડે ઉપજાવેલી છે. ૨૬ જ્યારે પ્રલય કાળનો અંત થાય છે ત્યારે સૃષ્ટિના આદિ કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ પ્રાણી તથા પદાર્થોની બ્રહ્મદેવ, નામ, ભેદ, તપ, કર્મ, યજ્ઞ, આખ્યા, એકાલોક, અપરાલોક, શુદ્ધાલોક અને સિદ્ધિ એ દશને ઉત્પન્ન કર્યા છે અને તેથી આત્માની સિદ્ધિ (મુક્તિ) થાય છે. તાત્પર્ય કે, આત્માની (પોતાની) મુક્તિ નામ આદિ દશ ક્રમેથી કહેલી છે. હવે એ દશ ક્રમનું વિવરણ કરે છે. નામ એ વેદાધ્યયનનો ભેદ છે. નામવડે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ વેદાભ્યાસ કરવાથી મુક્તિ મળે છે તેને દશ પૈકીનું એક સાધન સમજવું. ભેદ એ બીજાનું સાધન છે. તેનો અર્થ એવો છે કે, પુરૂષ જ્યારે પત્ની કરે છે ત્યારે પોતાના અંગના એ ભેદ કરે છે અને તેથી પત્ની અર્ધુ અંગ થાય છે એ પ્રમાણે સ્ત્રી-પુરૂષ એ ભેદ-એક અંગના થાય છે માટે તેને “ ભેદ ” કહે છે. તાત્પર્ય કે, ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ પાળવાવડે પણ મુક્તિ મળે છે. તપ એ ત્રીજું સાધન છે. કૃત્ત્વં ચદ્રાયણાદિ વ્રત કરવાં તેને “ તપ ” કહે છે અને તે તપ વાનપ્રસ્થ આશ્રમ ધારણ કરીને આચરવાનાં હોવાથી વાનપ્રસ્થ આશ્રમના ધર્મ પાળવા એ મુક્તિનું ત્રીજું સાધન છે. ચોથું સાધન કર્મ છે. કર્મ એટલે સંધ્યા ઉપાસન આદિ સમજવું. પાંચમું સાધન યજ્ઞ છે. યજ્ઞ એટલે જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞ જાણવા. છઠું સાધન આખ્યા એટલે કીર્તિ છે. તળાવ ખોદાવવાં અને ઘાટ બંધાવવા વગેરે કર્મ કીર્તિ ઉત્પન્ન કરનારાં છે તથા તે દ્વારા ધર્મ થાય છે માટે તે પણ મુક્તિનું સાધન છે. આલોક એટલે ધ્યાનાદિમાં જોવું. આલોક ત્રણ પ્રકારના છે માટે સાતમો આઠમો અને નવમો પ્રકાર આલોક છે. વેદાદિમાં કહેલા યજ્ઞનાં અંગનું ધ્યાન કરવું તે વિરાટ આદિનું ધ્યાન કહેવાય છે. તે વિરાટદષ્ટિ એકાદષ્ટિ અથવા એકાલોક સાતમું સાધન છે. એજ પ્રમાણે દેહને વિષે રહેલા પ્રતીક (પ્રતિનિધિ) નું ધ્યાન કરવું તે અપરાદષ્ટિ અથવા અપરાલોક આઠમું સાધન છે, વિદ્યા દહરાદિ અહંબ્રહ્મ ઉપાસન કરવાવડે શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તે શુદ્ધાલોક નવમું સાધન છે. પછી “ કુંવલ ” નામે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી તે દશમું સાધન છે. એ પ્રમાણે વેદમાં મુક્તિનાં દશ સાધન કહેલાં છે. ૨૭ વેદોક્ત કર્મમાં વેદવાદી પુરૂષોએ જે ગહન બ્રહ્મને પ્રસ્તાવાદિ દેવતારૂપે કહેલું છે અને જેને ઉપનિષદમાં અતિશય સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે તે બ્રહ્મ પૂર્વે કહેલા નામાદિ દશ ક્રમવાળા યોગવડે જાણવામાં આવે છે. ૨૮ દેહના અભિમાની જીવને જે આ સૃષ્ટિમાં પોતાનાથી બીજા પદાર્થો જુદા દેખાય છે તેનું કારણ કર્મ છે. સુપુત્રિ અવસ્થામાં કે, સમાધિમાં જ્યારે કર્મ વિરામ પામે છે ત્યારે દ્વૈતપણું દેખાતું નથી. એ દ્વૈતપણું સખ-દુઃખ, શીત-

ઉપર તથા માન-અપમાન આદિ દ્વંદ્વ (જોડાં) વાળું છે અને તે, કર્મના યોગથી ભાસ-
માન થાય છે. પણ જ્યારે તત્ત્વમત્યાદિ વાક્યવડે આત્માનું સારી રીતે જ્ઞાન થાય છે ત્યારે
આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે અર્થાત્ પોતેજ આત્મા છે એમ જાણે છે; ત્યારે વિજ્ઞાનરૂપ
બળથી જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયરૂપ ભેદભુક્તિનો ત્યાગ થાય છે. ૨૯ બ્રહ્મનાં બે સ્વરૂપ જાણવા
જેવાં છે. તેમાંનું એક સ્વરૂપ શબ્દબ્રહ્મ છે અને બીજું પરબ્રહ્મ છે. પ્રણવ એટલે ઓંકારને
“ શબ્દબ્રહ્મ ” કહે છે અને તે ઓંકારની ત્રણ માત્રાથી પર જે તુરીયબ્રહ્મ છે તેને “ પર-
બ્રહ્મ ” કહે છે. જે પુરૂષ શબ્દબ્રહ્મમાં કુશળ છે એટલે પ્રણવનું ઉપાસન કરવામાં કુશળ છે
તેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩૦ બ્રહ્મનું ઉપાસન કરવા માટે ક્ષત્રિયાદિ યજ્ઞ કરે છે,
તેમાં ક્ષત્રિયો પશુઓની હિંસારૂપ યજ્ઞ કરે છે. વૈશ્યો ડાંગર આદિ ધાન્યનો હોમ કરીને
યજ્ઞ કરે છે. શૂદ્રો ત્રણે વર્ણની સેવારૂપ યજ્ઞ કરે છે અને બ્રાહ્મણો તપરૂપી યજ્ઞ કરે છે.
૩૧ સત્યયુગમાં એ યજ્ઞનો વિધિ (એટલે નહિ પ્રવૃત્ત થયેલા કર્મને પ્રવર્તાવવારૂપ વિધિ)
હતો નહિ કેમ કે, ત્યારે તે સર્વ વિધિ સ્વતઃસિદ્ધ હતા. ત્રેતાયુગમાં તે યજ્ઞનો વિધિ કરવો
પડ્યો. દ્વાપર યુગમાં તે યજ્ઞો નાશ પામવા લાગ્યા અને કળિયુગમાં તો નાશ પામી ગયા.
તાત્પર્ય કે, સત્યયુગમાં પુરૂષો ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરતા હતા. ત્રેતાયુગમાં ધર્મના અનુષ્ઠાનનો
આરંભજ કરતા હતા. દ્વાપરયુગમાં ધર્માનુષ્ઠાનની માત્ર ઇચ્છાજ કરતા હતા અને કળિયુગમાં
તો પ્રજા ધર્માનુષ્ઠાનથી વિમુખ થઇ જવા લાગી. ૩૨ સત્યયુગમાં મનુષ્યો અદ્વૈતમાં સ્થિતિ-
વાળા હતા, તેઓ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ તથા વેદથી પ્રતિપાદન કરેલા કાવ્ય યજ્ઞ,
એ સર્વને દ્વૈતરૂપ જાણીને અને તેના સ્વર્ગોદિ ફળને પણ અનાત્મભૂત-નાશવંત જોઇને
તપવડે યોગમાંજ આસક્ત થતા હતા. ૩૩ ત્રેતાયુગમાં મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ ધર્મમાં સ્વયમેવ
થતી નહોતી, તેથી વેદ, યજ્ઞ, વર્ણ અને આશ્રમ, એ સર્વનો ઉપદેશ કરનારા-ધર્મમાં
પ્રવર્તાવનારા મોટા બળવાળા ઋષિયો પ્રકટ થયા હતા અને તેઓ સ્થાવર તથા જંગમ
સર્વને સર્વ પ્રકારે ધર્મનો ઉપદેશ આપી નિયમમાં રાખતા હતા. ૩૪ એ પ્રમાણે ત્રેતા-
યુગમાં વેદ, યજ્ઞ અને વર્ણાશ્રમના ધર્મ એકત્ર થયા હતા તથા દ્વાપરયુગમાં આયુષ્યનો
રોધ થવાથી તે ધર્મનો ભ્રંશ થવા લાગ્યો હતો. ૩૫ કળિયુગમાં તો જેમાં ધર્મ પીડાને
પામ્યો છે એવા યજ્ઞસહિત સમગ્ર વેદ કોઈકજ નજ્યોએ જોવામાં આવે છે અને કોઈ
નજ્યોએ જોવામાં આવતા પણ નથી; અર્થાત્ સઘળા વેદ તથા તેમાં કહેલા યજ્ઞ પણ
કવચિત્ જણાય છે અને કવચિત્ નથી જણાતા તથા એકલા વેદની પણ તેજ દશા થયેલી
છે; તેજ પ્રમાણે તેમાં કહેલા ધર્મ પણ નાશ પામ્યા છે તથા કેટલાકનું મરડી-મચરડીને
રૂપાંતર કરી નાંખ્યું છે. ૩૬ સત્યયુગમાં ધર્મના ચાર પાદ કહેલા છે. તે હમણાં પણ
જીતેદ્રિય તપસ્વી (યોગનિષ્ઠાવાળા) અને વેદાંતને જાણનારા બ્રાહ્મણોમાં દેખાય છે માટે તે
બ્રાહ્મણોજ સત્યયુગરૂપ છે. ૩૭ ત્રેતાયુગમાં બ્રાહ્મણો પોતાના આચારોદિ ધર્મનું ઉદ્ધવન ન
કરીને અગ્નિહોત્રાદિ આચરનારા, વેદનું પઠન કરનારા, વેદમાં કહેલા યજ્ઞોદિ ધર્મસહિત
એકાદશી આદિ વ્રતને આચરનારા અને તીર્થ ક્ષેત્રોદિમાં જઈને ધર્મ આચરનારા હતા.
વળી તેઓ યજ્ઞોદિ કર્મ સ્વર્ગોદિ ફળની પ્રાપ્તિ માટે કરતા હતા. દ્વાપરમાં આ લોકના
સુખ-પુત્રોદિને માટે યજ્ઞ વગેરે કરતા હતા અને કળિયુગમાં શત્રુમારણ આદિ ફળ માટે
યજ્ઞોદિ કર્મ કરતા હતા. ૩૮ જેમ વર્ષાઋતુમાં વૃષ્ટિના યોગથી સમગ્ર સ્થાવર-જંગમ

પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને અતિ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ પ્રત્યેક યુગમાં ધર્મ અને અધર્મ વૃદ્ધિ પામે છે તથા ક્ષય પામે છે. તાત્પર્ય કે, વર્ષાઋતુમાં વૃષ્ટિ થવાથી સ્વાભાવિક રીતે પ્રાણી તથા વનસ્પતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ કૃતાદિ યુગમાં સ્વાભાવિક રીતે ધર્મની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ થાય છે. ત્રેતાયુગમાં સ્વાભાવિક રીતે ધર્મના ક્ષયનો આરંભ થઇને અધર્મની ઉત્પત્તિ થવા માંડે છે. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક યુગમાં જાણવું. ૩૯ જેમ પ્રત્યેક ઋતુ બદલાતાં તે તે ઋતુનાં ચિહ્ન (શીત, ઉષ્ણ આદિ)નો ફેરફાર થાય છે, તેમ એકજ ઇશ્વર સૃષ્ટિ કાળમાં બ્રહ્મા થઇને જગતની ઉત્પત્તિ કરે છે તથા વિષ્ણુ થઇને જગતની સ્થિતિ કરે છે અને રૂદ્ર થઇને સંહાર કરે છે. તાત્પર્ય કે, જેમ યુગ અને ઋતુઓ એકજ કાળનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ થઇને પ્રજામાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મને ઉત્પન્નવે છે, તેમ એકજ ઇશ્વર ભિન્ન ભિન્ન રૂપે થઇને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને ક્ષય કરે છે. ૪૦ જેનો આદિ અને અંત નથી એવો કાળ ચાર યુગ આદિ જૂદાં જૂદાં રૂપને ધારણ કરે છે, પ્રગતે ઉત્પન્ન કરે છે અને સંહાર કરે છે; તે સર્વ મેં તને પૂર્વે કહેલું છે. ૪૧ તેજ કાળ જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ્જ એવા ચાર પ્રકારના રૂપને ધારણ કરીને પ્રકટ થાય છે, તે ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીને ધારણ કરે છે તથા પોષણ કરે છે, તેમનાં સ્થાનરૂપ થાય છે તથા તે કાળનાજ સ્વાભાવથી મુખ-દુઃખાદિ અનેક દંદ તેઓ (પ્રાણીઓ)ને પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૨ કાળ પ્રાણીઓનો માત્ર આત્માજ છે એમ નથી, પણ તે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિરૂપ, દર્શ (અભાવાર્યા) આદિ કાળરૂપ, યજ્ઞ, શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયારૂપ, યજ્ઞાદિનો પ્રકાશ કરનાર વેદરૂપ, યજ્ઞાદિનું અનુદાન કરનાર કર્તારૂપ, દેહાદિ કાર્યરૂપ અને ક્રિયાના કૃણ (સ્વર્ગ) રૂપ પણ છે; અર્થાત્ એ સર્વ કાળાત્મા પુરૂષનાજ રૂપ છે. હે પુત્ર ! તું જે મને પૂછે છે તે સર્વ મેં તને કહ્યું છે. ૪૩

સર્ગકાલક્રિયા લેદાઃ કર્તા કાર્યક્રિયાફલમ્ ।

પ્રોક્તં તે પુત્ર સર્વં વૈ યન્માં ત્વં પરિપૃચ્છસિ ॥ ૪૩ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुकानुप्रश्ने गुर्जरभाषायां एको-
नवष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

અધ્યાય ૬૦ મો-પ્રલયવર્ણન.

व्यास उवाच ॥ प्रत्याहारं तु वक्ष्यामि शर्वर्यादी गतेहनि ॥

यथेदं कुरुतेध्यानं सुसूक्ष्मं विश्वमीश्वरः ॥ ૧ ॥

* વ્યાસમુનિ કહે છે કે:—સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવામાં દિવસ વીતી ગયા પછી ન્યારે રાત્રિ પડે ત્યારે-રાત્રિના આરંભમાં બ્રહ્મદેવ આ વિશ્વને જેવી રીતે અત્યંત સૂક્ષ્મ કારણ અવસ્થાને પમાડે છે તેને “ પ્રત્યાહાર ” અથવા “ પ્રલય ” કહે છે. એ પ્રલય કેવી રીતે થાય છે ? તે હું તને કહીશ. ૧ સંકર્ષણના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અમિની જ્વાળાઓ-મહેની સાત જ્વાળાઓ તથા આકાશમાં રહેલાં સૂર્યનાં કિરણ વિશ્વને બાળી નાખે છે, તે વખતે સમગ્ર જગત જ્વાળાઓવડે બરાબર બળવા માંડે છે. ૨ પ્રથમ પૃથ્વી ઉપર જે

* ગયા અધ્યાયમાં જગતની ઉત્પત્તિ કહીને હવે તેનો પ્રલય કહે છે.

સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીઓ હોય છે તે લય પામે છે અને તે સર્વ પૃથ્વીરૂપ થઈ જાય છે. ૩ ત્યારે સર્વ સ્થાવર-જંગમનો લય થાય છે ત્યારે પૃથ્વી વૃક્ષ વિનાની તથા તુલ્ય વિનાની થવાથી કાચબાની પીઠ જેવી જણાય છે. ૪ પૃથ્વીના ગંધ ગુણને ત્યારે જળ પ્રહણ કરે છે ત્યારે ગંધરહિત થયેલી પૃથ્વી જળમાં લય પામે છે. જેમ ઘી ઉષ્ણ જળમાં ઓગળી જાય છે, તેમ જળમાં ઓગળી ગયેલી પૃથ્વી જળરૂપ થયા પછી સર્વ જગ્યાએ કેવળ જળ-જળાકાર થઈ રહે છે. તે જળમાંથી મોટા મોટા મોળા ઉઠે છે તથા મોટા મોટા ધુધવાટા થાય છે. તે સઘળા વિશ્વને પૂરીતે ચારે બાજુ પ્રસરે છે, ૫-૬ હે તાત ! પછી ત્યારે અગ્નિ જળના રસ ગુણનું શોષણ કરી લે છે ત્યારે રસહીન થયેલું જળ પણ અગ્નિમાં લીન થઈને રહે છે. એ રીતે સર્વત્ર અગ્નિ-અગ્નિજ થઈને રહે છે. ૭ એ પ્રમાણે આકાશના મધ્યમાં રહેલા સૂર્યને અગ્નિની જ્વાળાઓ ઢાંકી દે છે ત્યારે જ્વાળાઓવડે ભરાઈ ગયેલું સઘળું આકાશ પ્રકાશમાન થઈ રહે છે. ૮ પછી ત્યારે વાયુ અગ્નિના રૂપ ગુણનું હરણ કરે છે ત્યારે અગ્નિ શાંત થઈને વાયુમાં મળી જાય છે. (જેમ એક દીવો પ્રચંડ વાયુના વેગથી વાયુમાં મળી જઈને અદૃશ્ય થઈ જાય છે. તેમ આ મહા અગ્નિ પણ મહા બળવાન વાયુમાં મળીને અદૃશ્ય થઈ જાય છે) ત્યારે મોટા વાયુ વાવા માંડે છે. પછી વાયુ દશે દિશાઓમાં ફોટે છે. ૧૦ ત્યારે આકાશ વાયુના સ્પર્શ ગુણને ગળી જાય છે અર્થાત્ ત્યારે વાયુ આકાશમાં મળી જાય છે ત્યારે વાયુ અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને વર્ણુ વિભાગ વિનાનું કેવળ ધ્વનિવાળું માત્ર આકાશ રહે છે. ૧૧ એવી રીતે નાદ-વાળું આકાશ કે, જેને રૂપ નથી, રસ નથી, ગંધ નથી કે, આકૃતિ નથી તથા જે સર્વ લોકમાં ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય પદાર્થોમાં શબ્દાયમાન થાય છે, તે માત્ર રહે છે. ૧૨ આકાશનો ગુણ શબ્દ છે તે મનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. મન અવ્યક્ત (સૂક્ષ્મ) છતાં આકાશાદિરૂપે વ્યક્ત થયેલું છે માટે આકાશ મનમાં લય પામે છે. એ મનના લયને બ્રહ્માની સૃષ્ટિનો પ્રલય જણાવો. અથવા પરમાત્માના મનથી બ્રહ્મ ઉત્પન્ન થયા છે માટે મનને વિષે આકાશાદિ સૃષ્ટિના લયને બ્રહ્મદેવની સૃષ્ટિનો લય જણાવો. મનથી વિરાટની કલ્પના થયેલી છે માટે વિરાટનો લય પણ મનમાં જ થાય છે. ૧૩ પછી “ હું ” એવા અભિમાનવાળું મન સીમા-વિનાના જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, ધર્મ આદિ આત્માના ગુણમાં પ્રવેશ કરે છે તથા તેને ચંદ્રમા ગણે છે. અહીં હિરણ્યગર્ભના સમષ્ટિ મનને ચંદ્રમા કહ્યો છે માટે વ્યષ્ટિ મન સમષ્ટિ મનમાં લીન થાય છે, એમ સમજવું. એ રીતે વ્યષ્ટિ મન સમષ્ટિ મનમાં લીન થયા પછી સમષ્ટિ મન રહે છે. ૧૪ તે “ ચંદ્રમા ” નામે સમષ્ટિ મનને ઘણા કાળે ઉપાધિરૂપ સંકલ્પ વશ કરે છે કેમ કે, વિચારાત્મક ચિત્તની વૃત્તિનો સંકલ્પ ગળી જાય છે, તે સંકલ્પનો નિરોધ કરવો મહા કઠિન છે તથા સંકલ્પનો નિરોધ થવો એજ અનુત્તમ જ્ઞાન છે. (આમાં સમ-જ્ઞાનું એ છે કે, જેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવી હોય, તેણે પ્રણવ એટલે ઓમ્કારરૂપી બીજા બ્રહ્મનું ઉપાસન કરવું. અ, ડ, મ્ = ઓમ્ છે. તેમાં સ્થૂલ ભૂતાત્મક વિરાટ અક્ષર છે. સ્થૂલ ભૂત (આકાશાદિ) નો પ્રલય મનમાં થાય છે એમ જે પાછળ કહ્યું છે તે જ કરવો પ્રલય ડ કારમાં કરવા બરાબર છે. અર્થાત્ જે પુરૂષ “ સ્થૂલ ભૂત મનમાંથી ઉપ-જેલાં છે માટે તેમાં લય પામે છે ” એમ વિચારીને મનોમાત્ર રહે છે તે યોગીએ અ કારનો ડ કારમાં લય કર્યો છે અને તે ઐશ્વર્યવાળો યોગી થાય છે. ડ કારરૂપ મન અથવા જેને

“અંદ્રમા કે, સમષ્ટિ મન” કહેલું છે, અથવા જેને “સૂક્ષ્મ સમષ્ટિ શરીર” પણ કહે-
 નામાં આવે છે તેનો લય કારણરૂપ મૂં કાર અથવા સંકલ્પમાં થાય છે. અર્થાત્ સમાધિ
 કરનાર યોગી મનનો લય સંકલ્પમાં કરીને સંકલ્પમાત્ર રહે છે, તે વખતે તેને “હું” એવું
 જ્ઞાન રહેતું નથી, પણ કાંઈક અતિ સૂક્ષ્મ કલ્પના રહે છે. તે સૂક્ષ્મ કલ્પના અથવા મૂં
 કરનો લય અર્ધમાત્રામાં થાય છે તથા તેનેજ સર્વોત્તમ જ્ઞાન માનેલું છે.) ૧૫ એ જ્ઞાનનો
 લય કાળમાં થાય છે તથા તે કાળને અર્ધમાત્રા કહે છે. “બળ” નામે તે કાળને શક્તિ
 ગણે છે. અર્થાત્ અર્ધમાત્રાની ઉપર બિંદુનાદ શક્તિ છે કે, જેને યોગીઓ “શાંત” કહે
 છે અને અર્ધમાત્રારૂપ કાળનો તેમાં લય થાય છે. એ બળ શક્તિને કાળ ગણે છે અને તે
 કાળને વિદ્યા વશ કરે છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે, યોગી સમાધિ કાળમાં સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ
 અને કારણ દેહનો તુરિય અવસ્થામાં લય કરીને, તે તુરિય અવસ્થાનો લય “બળ” નામે
 શક્તિને વિષે કરે છે. પણ “હું છું” એટલો જીવપણાનો અનુભવ રહેવાથી કાળ કે; જેને
 અર્ધમાત્રા કહે છે, તેમાં તે લીન થાય છે. કેમ કે, “હું છું” એમ જીવનો અનુભવ થયો
 એટલે “બ્રહ્મ નથી” એવો પણ અનુભવ થાય છે એમ માનવુંજ જોઈએ પણ તેદલાથી
 પરંજય ન પામનારા યોગીના કાળને વિદ્યા એટલે “બ્રહ્મવ્યતિરિક્ત કાંઈ છે નહિ” એવો
 બોધ વશ કરે છે. અર્થાત્ પછી તેને “હું બ્રહ્મ છું” એમ જ્ઞાન થાય છે અને તે આત્મા-
 રૂપે રહે છે. ૧૬ (યોગીઓ આત્મભાવને કેમ પામે છે? તેનો ક્રમ કહે છે કે,) ન્યારે
 પાછળ કહ્યા પ્રમાણે વિદ્યા કાળને વશ કરે છે ત્યારે આકાશનો ઘોષ અથવા બિંદુનાદ
 શક્તિનો તુરિયપદરૂપ આત્મામાં લય કરે છે. એ બિંદુનાદ શક્તિનો લય જે સ્થાનમાં થાય
 છે તે અન્યક્ત અને પરમબ્રહ્મ છે. તેજ સર્વોત્તમ અને નિલતત્ત્વ છે. એ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણી
 માત્ર બ્રહ્મમાં લય પામીને કેવળ બ્રહ્મ માત્ર અવશિષ્ટ રહે છે તેને પ્રલય જણાવે. ૧૭ એ
 પ્રમાણે મેં તને રૂંડે પ્રકારે કહ્યું છે; એમાં કાંઈ સંશય નથી. પરમાત્મસ્વરૂપ યોગી પુરુષો
 વિદ્યાની અત્યંત ઉત્કંઠાવાળા શિષ્યને જોઈને એ તત્ત્વનો ઉપદેશ કરે છે. તે મેં તને કહ્યું
 છે. ૧૮ એ પ્રમાણે એક હજાર મહાયુગના આદિ સમયમાં દિવસ અને તેની અંતે રાત્રિ
 પણ એક હજાર મહાયુગની થાય છે, તેમાં વારંવાર બ્રહ્મા સૃષ્ટિનો વિસ્તાર કરે છે અને
 લય કરે છે તથા એથી એમ સમજવાનું છે કે, બ્રહ્માએ દિવસે કરેલી સૃષ્ટિ એ બ્રહ્મનું
 વ્યક્ત સ્વરૂપ છે તથા ઓમ્ કારરૂપ છે. યોગીઓ એ પ્રણવના ઉપાસનાના સાધનથી
 અન્યક્ત બ્રહ્મને પામે છે, એ બ્રહ્માની રાત્રિ તથા સૃષ્ટિનો પ્રલય છે. ૧૯

एवं विस्तरसंक्षेपौ ब्रह्माव्यक्ते पुनः पुनः ।

युगसाहस्रयોरादावहोरात्रस्तथैव च ॥ १९ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे मुकानुप्रप्ते गुर्जरभाषायां
 चण्डितमोघ्यायः ॥ ६० ॥

ॐ नमः शिवाय

અધ્યાય ૬૧ મો-દ્વાન મહાત્મ્ય વર્ણન.

व्यास उवाच ॥ भूतग्रामे नियुक्तं यत्तदेतत्कीर्तितं मया ।

ब्राह्मणस्य तु यत्कृत्यं तत्ते वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ ૧ ॥

*આસમુનિ કહે છે કે:—ભૂત સમુદાયમાં જેની યોગ્યતા કરેલી છે તે તત્ત્વ મેં તમને કહ્યું; હવે બ્રાહ્મણનું કર્તવ્ય શું છે ? તે હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૧ બ્રાહ્મણના મુળર્માં જન્મ પામેલા બાળકને જાતકર્મ આદિ દક્ષિણાવાળાં કર્મની ક્રિયા ઉપવીત આપ્યા પહેલાં કરવી તથા ઉપવીત આપ્યા પછી વેદમાં પારંગત એવા આચાર્ય પાસે જઈને તથા ગુરૂની સેવામાં આસક્ત થઈને તેણે સમગ્ર વેદનું અધ્યયન કરવું. પછી ગુરૂને ગુરૂદક્ષિણા આદિથી સંતોષ પમાડીને તે (ગુરૂ)ના ઋણમાંથી મુક્ત થવું અને યજ્ઞને જાણનારા તે બ્રાહ્મણે ધેર પાછા આવવું. ૨,૩ આચાર્યની આજ્ઞા લઈને બ્રહ્મચર્યાદિ ચારમાંહેના એક આશ્રમનો વિધિ-પૂર્વક શરીર પડતાં સુધી અંગીકાર કરીને રહેવું. અર્થાત્ કદાપિ આશ્રમહીન રહેવું નહિ. ૪ જે તેને પ્રજ્ઞની ઉત્પત્તિ કરવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે સ્ત્રીસહિત રહેવું એટલે ક્ષમ કરવું અથવા તેવી ઇચ્છા ન હોય તો બ્રહ્મચર્ય પાળીને રહેવું અથવા યતિ (સંન્યાસી)ના ધર્મેને આચરીને વનમાં કે, ગુરૂની સમીપમાં રહેવું. ૫ એ સર્વ ધર્મનું મૂળ ગૃહસ્થાશ્રમ છે કેમ કે, એના વિષે ઇદ્રિયોનું દમન કરનારા ગૃહસ્થના મળ પરિપક્વ થઈને તે ગૃહસ્થ દાનાદિ કર્મવડે સર્વત્ર સિદ્ધિને પામે છે. ૬ ગૃહસ્થ પુરૂષ કે, જેણે વેદનું અધ્યયન કરેલું હોય તેણે પ્રજ્ઞને ઉત્પન્ન કરીને તથા યજ્ઞ કરીને દેવ, પિતૃ અને મનુષ્ય એ ત્રણેનાં ઋણમાંથી મુક્ત થવું. એવી રીતે કે, પ્રજ્ઞ ઉત્પન્ન કરીને પિતૃના ઋણમાંથી, યજ્ઞ કરીને દેવના ઋણમાંથી તથા દાનાદિ કરીને મનુષ્યના ઋણમાંથી મુક્ત થવું. તે પછી વૈદિક કર્મોવડે પવિત્ર થયેલા ગૃહસ્થે બીજા આશ્રમોમાં જવું. ૭ બીજો આશ્રમ ધારણ કરીને પૃથ્વીમાં જે સર્વથી અતિ-શય પવિત્ર સ્થાન હોય તેમાં જઈને વસવું તથા ઉત્તમ યશમાં પ્રમાણભૂત થવાને ત્યાં રહીને યત્ન કરવો. અર્થાત્ વેદોક્ત ધર્મ આચરીને યશ પ્રાપ્ત કરવો. ૮ અતિશય મોટાં તપ કરવાથી, વિદ્યાનું પારાયણ કરવાથી, યજ્ઞ કરવાથી અથવા દાન કરવાથી બ્રાહ્મણોના યશની વૃદ્ધિ થાય છે. ૯ જે પુરૂષની સત્કાર્તિ પૃથ્વી ઉપર ન્યાં સુધી રહે છે ત્યાં સુધી તે પુરૂષ પુણ્ય કરનારાઓના લોકને ભોગવે છે. ૧૦ બ્રાહ્મણે બીજાને અધ્યયન કરાવવું તથા અધ્યયન કરવું, બીજાને યજ્ઞ કરાવવા તથા યજ્ઞ કરવા. કામની પાસેથી વૃથાદાન લેવું નહિ અથવા વૃથાદાન આપવું નહિ. (અપાત્ર પાસેથી પ્રતિગ્રહ કરવો કે, અપાત્રને દાન આપવું તે વૃથા-પ્રતિગ્રહ અને વૃથાદાન કહેવાય છે. અધ્યયન કરાવવું વગેરે છ કર્મ બ્રાહ્મણનાં છે.) ૧૧ ક્રોધને યજ્ઞ કરાવ્યાથી, શિષ્ય પાસેથી અથવા કન્યાથી જે અતિશય ધન પ્રાપ્ત થાય તો, તેવડે યજ્ઞ કરવો અથવા દાન કરવું, પણ તે ધનનો ઉપભોગ એકલાએ ક્રોધ પણ પ્રકારે કરવો નહિ. ૧૨ જે બ્રાહ્મણ ધર બાંધીને રહેતો હોય, અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમી હોય, તે પુરૂષ જે દેવ, ઋષિ, પિતૃ અને ગુરૂઓના અર્થે પ્રતિગ્રહ કરે તો તે તેણે સુખેથી કરવો કેમ કે, દેવ તથા ઋષિ વગેરેથી બીજાં ક્રોધ મોટું નીર્થ નથી. ૧૩ જેઓ અંતરમાં રહેલા કામ, ક્રોધ તથા લોભ આદિ શત્રુઓવડે પરિતાપ પામેલા હોય તથા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ઉદય પામવાને ઇચ્છતા હોય, તેવા વૃદ્ધ, રોગી અને બૂખે મરતા મનુષ્યોને પોતે પ્રાપ્ત કરેલા દ્રવ્યમાંથી પોતાની શક્તિ ઉપરાંત પણ આપવું. ૧૪ વળી જેઓ યોગ્યતાવાળા અને કુળ, શીળ, રૂપ અને વિદ્યા આદિથી પરિપૂર્ણ હોય તેઓને કાંઈ પણ આપવું અયોગ્ય

* પર્વોક્ત અર્થને સ્પષ્ટ કરવાના હેતુથી સાંખ્ય અને યોગનું નિરૂપણ કરવાને માટે પ્રથમ તે શાસ્ત્રનો કેવો અધિકારી જોઈએ ? તેનું વર્ણન બે અધ્યાયવડે કરે છે.

તથી કેમ કે, “ ઉચ્ચૈઃશ્રવા ” નામે અશ્વ સત્પુરૂષ (ઇદ્ર)ને પણ આપ્યો હતો અને તે તેણે લીધો હતો એમ આપણે જાણીએ છીએ. ૧૫ વળી એક સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા અને મોટા વ્રતવાળા બ્રાહ્મણે, કાઈ એક મનુષ્યને તેની ઇચ્છા મુજબ શાંત કરીને તથા પોતાના બ્રાહ્મ આપીને તેના બ્રાહ્મનું રક્ષણ કર્યું હતું. તેથી તે બ્રાહ્મણ સ્વર્ગમાં ગયો હતો. ૧૬ સાંકૃતિના પુત્ર રતિદેવે મહાત્મા વસિષ્ઠને ઉજીણ તથા શીત જળ આપ્યું હતું તેથી તે સ્વર્ગ લોકમાં પૂજ્ય છે. ૧૭ અત્રિગોત્રનો “ ઇદ્રદમન ” નામે રાજા હતો, તેણે પાત્ર જોઈને અનેક પ્રકારનું ધન આપ્યું હતું તેથી તે બુદ્ધિમાન રાજા અતંત લોકમાં એટલે સ્વર્ગમાં ગયો હતો. ૧૮ ઉશીનરના પુત્ર શિખિ રાજાએ બ્રાહ્મણના અર્થે પોતાના અંગ તથા પ્રિય એવો પોતાનો ઔરસ પુત્ર અર્પણ કર્યો હતો તેથી તે આલોકમાંથી સ્વર્ગમાં ગયેલો છે. ૧૯ કાશીના રાજા પ્રતદેને બ્રાહ્મણને પોતાનાં બન્ને નેત્ર આપ્યાં હતાં તેથી તે હજી આ લોકમાં તથા પરલોકમાં અતુલ કીર્તિને ભોગવે છે. ૨૦ “ દેવાવ્રધ ” નામે રાજાએ પરમ સમૃદ્ધિવાળું (બારે મૂલનું) સોનાની આડ સળાઓવાળું એક દિવ્ય હથોડી આપ્યું હતું (દાન કર્યું હતું) તેથી તે પોતાના દેશસહિત સ્વર્ગમાં ગયો હતો. ૨૧ અત્રિના પુત્ર સાંકૃતિયે પોતાના શિષ્યોને નિર્ગુણ બ્રહ્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો તેથી અત્યંત તેજસ્વી તે સાંકૃતિ સર્વોત્તમ લોકને પામ્યો હતો. ૨૨ પ્રતાપી અંબરીષ રાજાએ બ્રાહ્મણોને અગિયાર અબજ ગાયો આપી હતી તેથી તે પોતાના દેશસહિત સ્વર્ગમાં ગયો હતો. ૨૩ સાવિત્રીએ દિવ્ય એવાં બે કુંડળ તથા જનમેજયે પોતાનું શરીર અર્પણ કર્યું હતું, તેથી તે બન્ને ઉત્તમ લોકને પામ્યાં હતાં. ૨૪ વૃષાદિર્ણિયે સર્વ રત્ન આપી દીધાં હતાં તથા યુવનાશ્વ રાજાએ પોતાની પ્રિય સ્ત્રીઓ અને રમણીય મહેલ આપી દીધો હતો તેથી તે બન્ને સ્વર્ગ લોકને પામીને ત્યાં રહેલા છે. ૨૫ વિદેહના પુત્ર નિમિયે બ્રાહ્મણોને દેશ આપ્યો હતો, જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે બ્રાહ્મણોને પૃથ્વી આપી હતી અને ગય રાજાએ નગરોસહિત પૃથ્વી આપી હતી. ૨૬ જ્યારે વૃષ્ટિ ઘણ નહિ અને દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે જેમ બ્રાહ્મણે ઉત્પન્ન કરનારા પ્રજાપતિ પ્રજાને જીવાં, તેમ વસિષ્ઠ મહામુનિયે સર્વ બ્રાહ્મણોને જીવાડ્યાં હતાં. ૨૭ કર્મ-ધમનો પુત્ર કૃતાત્મા મરૂત હતો, તેણે અંગિરા મુનિને કન્યા આપી હતી તેથી તે તત્કાળ સ્વર્ગને પામ્યો હતો. ૨૮ પાંચાલ દેશનો રાજા મહા બુદ્ધિમાન “ બ્રહ્મદત્ત ” નામે હતો તેણે ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને શંખપર્યંત લાંડાર આપ્યો હતો તેથી તેને ઉત્તમ લોક પ્રાપ્ત થયા હતા. ૨૯ “ મિત્રસહ ” નામે રાજાએ મહાત્મા વસિષ્ઠને પોતાની પ્રિયા દમયંતી આપી હતી તે દમયંતીસહિત સ્વર્ગમાં ગયો હતો. ૩૦ મોટા યશવાળા “ સહસ્રજિત્ ” નામે રાજપિયે બ્રાહ્મણના અર્થે પોતાના પ્રિય બ્રાહ્મણને ત્યાગ કર્યો હતો તેથી તે સર્વોત્તમ લોકને પ્રાપ્ત થયો હતો. ૩૧ “ શતદ્રુમ ” નામે રાજા “ મુદ્ગલ ” નામે ઋષિને સર્વ ઇચ્છિત વસ્તુઓથી પરિપૂર્ણ સુવર્ણનું ઘર આપીને સ્વર્ગમાં ગયો હતો. ૩૨ જગતમાં જેનું નામ પ્રકાશિત છે એવો “ શાલ્વ ” નામે પ્રતાપી રાજા ઋચીક મુનિને રાજ્ય આપીને સર્વોત્તમ લોકને પામ્યો હતો. ૩૩ “ લોમપાદ ” નામે સમર્થ રાજપિયે ઋષ્યશૃંગ મુનિને પોતાની પુત્રી શાંતા આપી હતી તેથી અત્યંત વિસ્તારવાળા સર્વ ઇચ્છિત પદાર્થો તેને પ્રાપ્ત થયા હતા. ૩૪ “ મદિરાશ્વ ” નામે રાજા “ હિરણ્ય હસ્ત ” નામે બ્રાહ્મણને અત્યંત સુંદર એવી કન્યા આપીને દેવ લોકોથી સ્તુતિ કરાતા એવા લોકને પામ્યો હતો. ૩૫ “ પ્રસેનજિત્ ”

નામે મોટા તેજવાળા રાજાએ વાહરડાંસહિત એક બહાં ગાયેનું દાન કર્યું હતું તેથી તે સર્વોત્તમ લોકને પામ્યો હતો. ૩૬ આ વર્ણુવેલા અને ખીજા પણ કેટલાક શિષ્ટાત્મા તથા જીતેન્દ્રિય મહાત્મા પુરૂષો દાનવડે તથા તપવડે સ્વર્ગને પામેલા છે. ૩૭ તથા તેઓની કપિસિંહ્યાં સુધી પૃથ્વી રહેશે. ત્યાં સુધી સ્થિર થયેલી છે. એ સર્વ દાન કરવાથી, યજ્ઞ કરવાથી તથા પ્રગ્નની ઉત્પત્તિ કરવાથી સ્વર્ગને પામ્યા છે. ૩૮

तेषां प्रतिष्ठिता कीर्त्तिर्यावत्स्थास्यति मेदिनी ।

दानयज्ञप्रजासर्गैरते हि दिवमाप्नुवन् ॥ ૩૮ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां गुकानुमन्त्रे
एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ૬ ? ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

અધ્યાય ૬: મો-અધિકારીનું લક્ષણ.

वासस उवाच ॥ त्रयी विद्यामवेक्षेत वेदेषूकामथांगत ।

ऋक्सामवर्णाक्षरतो यजुषोऽथर्वणस्तथा ॥ ૧ ॥

વાસ કહે છે કે:—બ્રાહ્મણે ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ તથા અથર્વવેદના મૂળાક્ષરાત્મક વર્ણુ અને સ્વરસહિત, અક્ષરસહિત તથા વેદનાં છ અંગોએ સહિત વેદમાં કહેલી કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનરૂપ ત્રણ વિદ્યાઓનું અવલોકન નિરંતર કરવું. ૧ કેમ કે, એ વિદ્યાઓમાં અને બ્રાહ્મણનાં છ કર્મને વિષે સ્થિતિવાળા અગવાન રહેલા છે. વળી જે બ્રાહ્મણો વેદાધ્યયન કરવામાં કુશળ છે તથા જેઓ અધ્યાત્મવિદ્યામાં કુશળ છે એવા સત્યવાળા મહાભાગ બ્રાહ્મણો જગતની ઉત્પત્તિ અને ક્ષયને જાણી શકે છે. એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણે ધર્મથી આચરણ કરવું તથા શિષ્ટ પુરૂષોએ માન્ય કરેલાં કર્મ કરવાં. ૨-૩ વળી બ્રાહ્મણે પ્રાણીઓને પીડા ન થાય તેવી રીતે પોતાની જીવિકા ચલાવવી. તેણે સત્પુરૂષો પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, શિષ્ટ થવું અને શાસ્ત્રોમાં કુશળતા સંપાદન કરવી. ૪ બ્રાહ્મણે સ્વધર્મ પ્રમાણે ક્રિયાઓ કરીને સત્ય ગુણુવાળા કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવી. જે પુરૂષ ગૃહસ્થાશ્રમવાળો થઈને પોતાનાં ધર્મકર્મ આચરે છે તેને બ્રાહ્મણ જાણવો. ૫ બ્રાહ્મણે નિરંતર શ્રદ્ધા રાખીને પંચ મહાયજ્ઞવડે દેવાદિનું પૂજન કરવું. તેણે સંતોષી, સાવધ, દમ ગુણુથી યુક્ત, ધર્મને જાણનારા, જીતેન્દ્રિય થવું તથા હર્ષ, મદ અને ક્રોધનો ત્યાગ કરવો. કેમ કે, જે બ્રાહ્મણ ઉપર્યુક્ત ગુણુવાળો હોય છે તે કલેશને પામતો નથી. દાન, અધ્યયન, યજ્ઞ, તપ, લગ્ન, સરણતા અને દમ, એ ગુણુવડે તેજની વૃદ્ધિ થાય છે, તેનું પાપ કમી થાય છે—નાશ પામે છે. જેનું પાપ નાશ પામ્યું છે એવો, બુદ્ધિમાન, અદ્ય આહાર કરનારો અને જીતેન્દ્રિય બ્રાહ્મણ કામ તથા ક્રોધને જીતીને બ્રહ્મા પદને પામે છે. બ્રાહ્મણે અગ્નિ અને બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવું, દેવતાઓને પ્રણામ કરવો. ૬-૮ મિથ્યા વાણીનો ત્યાગ કરવો અને અધર્મયુક્ત હિંસાને વર્જવી. બ્રાહ્મણની વૃત્તિ પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી છે. ૧૦ બ્રાહ્મણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને કર્મ કરવાં કેમ કે, જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા પછી કર્મ કરવાથી કર્મની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી સંસારરૂપ નદી કે, જે પાંચ દિગ્દિશોરૂપ જગથી ભરેલી હોવાથી ભયાનક, લોભરૂપી

કિન્નરનાળી હોવાથી અત્યંત દુસ્તર (તરવાને કઠિન) અને કોષરૂપી કાલવથી જેમી પાર ન જઈ શકાય અથવા જેને તરવાની હામ ન ભીડી શકાય એવી છે, તે સંસારરૂપ નદીને શુદ્ધિમાન પુરૂષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાવડે તરી જાય છે. શુદ્ધિમાન પુરૂષે અત્યંત મોહ પશ્ચાન્નારા કાળને નિરંતર તૈયાર થઈ રહેલો જોવો. ૧૧, ૧૨ સધળું જગત, જેનું પણ અલકાવી શકાય નહિ તેવું વિષાતાએ નિર્માણ કરેલું છે, એવા સ્વભાવરૂપી ઝરામી ગુન્થાધને મોહ પામે છે. (કાળરૂપી મોટા જળના પ્રવાહનું વણું ન કરે છે.) તે પ્રવાહ એવો છે કે, જેમાં વર્ષરૂપી મોટાં વમળ થયાં કરે છે, જેમાં માસરૂપી લહેરો ઉઠે છે, જેનો ઋતુરૂપી વેગ છે, જેમાં પખવાડીઆંરૂપી વેલા અને ધાસ તથાથ છે, જેમાં નિમેષ અને ઉન્મેષરૂપી શીશુ તરે છે, જેમાં દિવસ અને રાત્રિરૂપી જળ ભરેલું છે, જેમાં કામરૂપી ભય ૨ મગર છે, જેમાં વેદ અને યજ્ઞરૂપી નાવ ફરે છે, જેમાં ધર્મરૂપી બેટ છે તથા જે બેટમાં પ્રાણીઓને અથા અને કામરૂપી જળ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમાં સત્ય વચન અને મોક્ષરૂપી સામો કિનારો છે, જેમાં હિંસારૂપી વૃક્ષ તથાયાં જાડ છે, જેના મધ્યમાં યુગરૂપી મોટા ધરો છે અને જેની બહુધા પ્રજામાંથી ઉત્પત્તિ થયેલી છે એવો કાળરૂપી મોટો જળનો સમુદાય છે, અને તે વિષાતાએ સરજેલાં પ્રાણીઓને યજ્ઞલોક પ્રત્યે ખેંચી જાય છે. ૧૪-૧૭ શુદ્ધિમાન અને ધીર પુરૂષો એ કાળરૂપી મોટા સમુદ્રને શુદ્ધિરૂપી નાવવડે તરી જાય છે; પણ જેઓ પોતાના મનને વશમાં રાખી શકતા નથી તથા જેઓને શુદ્ધિરૂપી નાવ પ્રાપ્ત થયું નથી એવા પુરૂષો શું કરવાના છે? અર્થાત્ તેઓ તે કાળરૂપી મહાસાગરને તરી શકવાના નથી. ૧૮ શુદ્ધિમાન પુરૂષજ તેને તરી શકે છે. નિર્શુદ્ધ પુરૂષો તરી શકતા નથી; એ વાત યથાર્થજ છે કેમ કે, જે શુદ્ધિમાન પુરૂષ હોય છે તે દૂર રહીને પણ સર્વ સ્થાનમાં ગુણ ક્યા છે અને દોષ ક્યા છે? તેને જોઈ શકે છે. ૧૯ જે અઃપ શુદ્ધિવાળો પુરૂષ કામાત્મા એટલે કામના વિષે આસક્ત છે તથા જેનું મન નિર્જળ છે તે સંશયન પામે છે તેવો શુદ્ધિહીન પુરૂષ કાળ મહાસાગરને તરી શકતો નથી કેમ કે, જે ઉલ્લાગ ન કરતાં બેસી રહે છે તે તેની પાર જતો નથી. ૨૦ તે કાળ મહાસાગરમાં પડેલા જે પુરૂષને વેદ અને યજ્ઞરૂપી નાવ હાથ નથી લાગતું તે પુરૂષ મોહ પામીને (કર્તવ્યશન્ય થઈને) મોટા દોષનો સંગ્રહ કરે છે—અર્થાત્ દોષયુક્ત થાય છે. જ્ઞાની છતાં જે પુરૂષને કામરૂપી મગરે પકડેલો છે તો, તે જ્ઞાન પણ તેને નાવરૂપે તારનારું થતું નથી; અર્થાત્ કામવાસનાયુક્ત પુરૂષ જ્ઞાની છતાં પણ દુષ્ટ છે. ૨૧ એટલા માટે વિચક્ષણ પુરૂષે કાળ મહાસાગરમાંથી તરી નીકળવાને યત્ન કરવો. (હવે તરી નીકળવાનો ઉપાય એજ છે કે) મનુષ્યે પ્રાણીય મનુ—અર્થાત્ પ્રાણીયને ચોમ ધર્મથી વર્તવું. પ્રાણીય નિર્માણ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો અને ત્રણ વેદને જાણનારો તથા જ્ઞાન, યજ્ઞ અને અધ્યયન, એવાં ત્રણ કર્મોને કરનારો હોવો જોઈએ કેમ કે, તેવો પ્રાણીય પેતાના જ્ઞાનરૂપી નાવવડે કાળ મહાસાગરમાંથી તરીને પેલીપાર જાય છે. ૨૨ ૨૩ જે પુરૂષ જાતકર્માદિ સંસ્કારને પામેલો છે (અથવા જેને પૂર્વના સંસ્કાર ઉદય થયેલા છે), જેણે ભદિરિદ્રિયોનો નિગ્રહ કરેલો છે, જે સત્ત્વ નિયમમાં રહે છે તથા જેણે પોતાના મનને કમળમાં રાખેલું છે. તેમજ જે શુદ્ધિમાન છે તેને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં વૃક્ષાળી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪ જે એવા પ્રાણીય હોય તેઓના પ્રત્યે ગ્રહસ્થે દેહો હોયો નહિ તથા તેઓની અસુખા પણ કરવી નહિ અને ગ્રહસ્થ પુરૂષે પૂર્વે કહેલા ધર્મો

વિષે ક્રોધ અને અસુખાનો ત્યાગ કરીને વર્તવું તથા નિરંતર પત્ય મહાયજ કરીને દેવાદિનું પૂજન કરવું અને યજ કરતાં શેષ રહેલું અન્ન જમવું. ૨૫ તેણે સત્પુરૂષો જે ધર્મને અમ્યં રતા હોય તે ધર્મનું આચરણ કરવું અને શિષ્ટ પુરૂષો જે કર્મ કરતા હોય તે કર્મ કરવું ક્રોધને પીડા થાય નહિ, એવી રીતે અનિર્ઘ કર્મથી પોતાની જીવિકા સંપાદન કરવી. ૨૬ જે પુરૂષ વેદવિદ્યા અને વિજ્ઞાનના તત્ત્વને જાણ્યો હોય, જે શિષ્ટ પુરૂષોએ કહેલા આચાર પ્રમાણે વર્ત્યો હોય, જે વિચક્ષણ હોય, જે પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ક્રિયાને જાણનારો હોય, જેનાં કર્મમાં દુરાચારનું મિશ્રણ ન થયું હોય અર્થાત્ જે શુદ્ધ કર્મને કરનારો હોય, જે ક્રિયાવાળો, શ્રદ્ધાવાળો, દમગુણવાળો, જ્ઞાની, અસુચારહિત અને ધર્મ તથા અધર્મના ભેદને સમજનારો હોય, તે પુરૂષ સર્વ દુસ્તરને તરી જાય છે. ૨૭, ૨૮ જે બ્રાહ્મણ સંતોષવાળો, સાત્ત્વધાન, દમગુણયુક્ત, ધર્મને જાણનારો, ચિત્તને જીતનારો તથા હર્ષ, મદ અને ક્રોધરહિત હોય તે ક્રોધ વખતે કષ્ટ પામતો નથી. ૨૯ એ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી બ્રાહ્મણની વૃત્તિ છે; જે બ્રાહ્મણ એ વૃત્તિથી વર્તીને તથા જ્ઞાનવાન થઈને કર્મ કરે છે તે સર્વ સ્થાનમાં સિદ્ધિને પામે છે. ૩૦ વિચક્ષણ પુરૂષ ધર્મની ઇચ્છાથી આ લોકમાં અધર્મ કરે છે, તથા અધર્મના જેવા ધર્મ જાણ્યો હોય તેને પણ તે નાખુશીથી આચરે છે. ૩૧ પણ જે “હું ધર્મ કરું છું” એમ જાણીને અધર્મ કરે છે અને “હું અધર્મ કરું છું” એમ જાણીને ધર્મ કરે છે તે મૂર્ખ પુરૂષ તે બંને કર્મને ન જાણીને જન્મ પામે છે તથા મરણ પામે છે-તેનો મોક્ષ થતો નથી. ૩૨

ધર્મ કરોમીતિ કરોત્યધર્મમધર્મકામચ્છ કરોતિ ધર્મમ ।

उमे बालः कर्मणी न प्रजानन् स जायते म्रियते चापि देही ॥ ३२ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे शुकानुप्रश्ने गुर्जरभाषायां द्विषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

અધ્યાય ૬૩ મો-જ્ઞાનપ્રશંસા.

व्यास उवाच ॥ अथ चेद्रोचयेदेतदुद्धेन कौतसा यथा ॥

उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानवान् प्लववान् भवेत् ॥ १ ॥

વ્યાસ મુનિ કહે છે કે:-પાછળ (જે અધ્યાયમાં) કહેલા સાધનનું સંપાદન કર્યા પછી, હવે જે શાંતિરૂપ દૈવલ્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે તે જે પ્રીતિકર હોય તો જ્ઞાનવાળા થવું, અર્થાત્ મોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. કેમ કે, મનુષ્ય જ્ઞાનરૂપી નાવ વિના કાળરૂપી અથવા સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબે છે અને ઉપર આવે છે તથા એવી સ્થિતિમાં પ્રવાહથી તણાયો પણ જાય છે. માટે જ્ઞાનરૂપી નાવમાં બેસીને સંસાર સમુદ્રને તરી જવો. ૧ જે પુરૂષોએ જ્ઞાનવડે નિશ્ચય કરેલો છે તે જ્ઞાનરૂપી નાવવડે અજ્ઞાની પુરૂષોને તારે છે, પણ અજ્ઞાની પુરૂષો પોતે તરી શક્તા નથી કે, તેઓ બીજાને પણ કાંઈ પ્રકારે તારી શક્તા નથી. ૨ માટે જેનાં રાગાદિ દોષ છિન્ન થયેલા હોય તથા જે સ્ત્રીસંગથી મુક્ત થયેલો હોય તેવા મુનિએ દેશ, કર્મ, અનુરાગ, અર્થ, ઉપાય, અપાય, નિશ્ચય, ચક્ષુ, આહાર, સંહાર, મન અને દહન, એવા બાર યોગ કરવા. (તે બાર યોગનું વિવેચન કરે છે કે:-

સચ્ચાન, પવિત્ર, કાંકરી-અગ્નિ-રેતી આદિ જ્યાં ન હોય તેવા તથા શુદ્ધ-જળ-આશ્રય આદિથી મનને અનુકૂળ હોય તેવા સ્થાનમાં અસન કરવું તેને “ દેશયોગ ” કહે છે. આહાર-વિહાર નિયમિત રાખીને, કર્મની ચેષ્ટાઓને નિયમિત રાખીને તથા જાગરવું અને ઉત્થવું પણ નિયમિત રાખીને યોગ કરવો તેને “ ક્રમયોગ ” કહે છે. સારા શિષ્યને પાસે સખવો તેને “ અનુરાગયોગ ” કહે છે. દ્રવ્ય- (કાષ્ઠ, જળ આદિ અનુકૂળતા માટે) પાસે સખવું તે “ અર્થયોગ ” કહેવાય છે. આસનાદિનો યોગ કરવો તેને “ ઉપાયયોગ ” કહે છે. પ્રીતિ વગેરે કમી કરવી તેને “ અપાયયોગ ” કહે છે. ગુરૂ અને વેદના વચનમાં નિશ્ચિત ફળ ભુક્તિ રાખવી તેને “ નિશ્ચયયોગ ” કહે છે. નેત્રાદિને નિયમમાં રાખવાં તેને “ ચક્ષુયોગ ” કહે છે. શુદ્ધ આહાર લેવો તેને “ આહારયોગ ” કહે છે. સ્વાભાવિક વિષયની પ્રવૃત્તિનો સંકોચ કરવો તેને “ સંહારયોગ ” કહે છે. સંકલ્પ-વિકલ્પને સમાવવા તેને “ મનોયોગ ” કહે છે. અને સંસારમાં જન્મ, મૃત્યુ, વૃદ્ધતા તથા રોગ વગેરે દુઃખરૂપી દોષને દેખીને વૈરાગ્ય રાખવો તેને “ દશનયોગ ” કહે છે. મુમુક્ષુ પુરૂષે આ બાર યોગને અનુસરવા.) પછી જે પુરૂષ ઉત્તમ જ્ઞાનની ઈચ્છા રાખતો હોય તેણે પોતાની ભુક્તિવડે વાણી અને મન, એ બેને કપ્પળમાં રાખવાં તથા સૂક્ષ્મ ભુક્તિરૂપ જ્ઞાનવડે આત્માનો-જીવભાવનો લય કરવો. જે, શાંતિ એટલે કૈવલ્યને ઇચ્છતો હોય તેણે એ રીતે કરવું. તાત્પર્ય કે, પાછળ કહેલા બાર ગુણોથી યુક્ત અધિકારીએ યોગસાધન આ રીતે કરવું. વાણી આદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારને તજીને માત્ર મનવડે રહેવું અને મન પણ “ વિષયની કલ્પના કરવાના સ્વભાવ-વાળું છે. ” એમ નિશ્ચય કરીને નિશ્ચયાત્મક ભુક્તિસ્વરૂપે રહેવું એટલે મનનો ભુક્તિમાં લય કરવો, એનેજ “ ઉત્તમ જ્ઞાન ” કહે છે. અર્થાત્ તે કાળે ઇન્દ્રિયો અને મનથી અતિરિક્ત માત્ર કર્તા વિષયનુંજ જ્ઞાન રહે છે. ૩,૪ ભુક્તિનો આત્મામાં લય કરવો એટલે ભુક્તિનું કાર્ય તજીને “ હું આત્મા માત્ર છું ” એવા ભાવથી રહેવું. એમ આત્મસ્વરૂપે રહેવાથી કૈવલ્યરૂપ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે જે ઇન્દ્રિય, મન અને ભુક્તિ આદિનો દશા એટલે જાણનારો હોય છે અર્થાત્ જ્ઞાની હોય છે તે પુરૂષ ભલે મહાદાશ્વ કર્મ કરનારો, સર્વ વેદને જાણનારો, બ્રાહ્મણ છતાં વેદને નહિ જાણનારો, યજ્ઞ કરનારો, ધાર્મિક, અત્યંત પાપ કરનારો, પુરૂષોમાં વાઘ જેવો શૂરો અથવા કલેશ-યુક્ત હોય એટલે, ગમે તેવો હોય તથાપિ જરા-મરણરૂપ મહાદુર્ગમ સમુદ્રને તરી જાય છે અર્થાત્ જ્ઞાની મનુષ્યને કોઈ પણ પ્રકારનાં પાપ નડતાં નથી. ૫,૭ એ પ્રમાણે યોગવડે શાંતાત્માની પ્રાપ્તિ થતાં સુધી એજ યોગનું સાધન કરનારો પુરૂષ યોગને જાણવાની ઇચ્છા રાખનારો હોય-યોગનો અભ્યાસ કરનારો હોય તથાપિ કર્મકાંડનું ઉલ્લંઘન કરીને વર્તે છે, અર્થાત્ યોગનું સાધન કરવાની ઇચ્છાવાળો પરાક્ષ જ્ઞાનવાળો છતાં પણ પોતાના કર્મનો ત્યાગ કરવાથી દોષને પામતો નથી તો પછી જે પુરૂષ યોગનું સાધન કરે છે તે દોષને નજ પામે, એમાં શું આશ્ચર્ય ? ૮ (અક્ષર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવા માટે યોગનો ઉપદેશ કરતાં તેને રથના રૂપકથી વર્ણવીને કહે છે કે-) યોગ એ એક રથ છે ધર્મ તે (રથ)નું ઉપરથ અથવા સારથીને ખેસવાની પાટલી છે, લજ્જા અથવા અધર્મથી નિવૃત્તિ, વરૂથ અથવા રથનું રક્ષણ કરનાર લાકડાનો કઠોરો છે, પૂર્વે કહેલા ઉપાય અને અપાય (બાર સાધનમાં ગણાવેલા) એ ઉધો છે, અપાન વાયુ રથની ધરી છે, પ્રાણ વાયુ ધંસરી છે, ભુક્તિ તેનો હડો છે, જીવ તેનું નાડણું છે. ૯ સાવધાનતા ભેગા

ધરીના છેડા આગળનાં સુંદર વાંકાં લાકડાં છે (જેના ઉપર રહીને ધરીના છેડા મળજી રહે છે), આચારનું પ્રહણ તેનાં ચક્ર છે, દર્શન, સ્પર્શન, ધ્રાણ (ગંધ પ્રહણ) અને શ્રવણ, એ ચાર ઘોડા બેઠેલા છે. ૧૦ પ્રજા, જેમાં ચક્રના આરા ખાસેલા હોય છે તે નાહડી છે અથવા શમદિ નાભિ એટલે રહીને ખેસવાનો મધ્ય ભાગ છે, સર્વ શાસ્ત્ર તેના પરોક્ષો છે, જ્ઞાન હાંકનારો સારથી છે, ધાર એવો ક્ષેત્ર (જીવ) તેમાં બેઠેલો છે, મહા અને દમ એ બે આગળ દોડનારા સેવક છે. ૧૧ ત્યાગ તેની પાછળ દોડનારો કુશળ સેવક છે, પવિત્રતા જેનો માર્ગ છે એવો તે રથ ખ્યેય વસ્તુની એકતાનતા લક્ષ્ય તરફ જાય છે— તે રથને એ પામવાનું સ્થાન છે. તે રથમાં જીવ બેઠેલો છે અને તે દિવ્ય રથ જીવને લખને પ્રહસાંકમા જીવને શાભે છે. ૧૨ જે પુરૂષ યોગરથને બેડીને અક્ષરની પાસે જવાની ઇચ્છાથી ઉતાવળો થતો હોય તેને માટે હું ઉતાવળે પહોંચાડનારું સાધન (અંતરંગ સાધન) કહું છું. ૧૩ યોગ કરનારા પુરૂષે આસનાદ સિદ્ધ કરીને તથા યમ નિયમાદિથી યુક્ત થઈને ધારણ કરવી. ચિત્ત એક વિષયમાં સ્થાપન કરવું તેને “ ધારણ ” કહે છે. એ ધારણ વિષયોના અનેક બેદ હેવાથી આક્રમકારી છતાં તેના સાત પ્રકાર છે કે, જેમાં સર્વ બેદનો સમાવેશ થાય છે. સૂર્યમંડળ, ચંદ્રમંડળ અને ધ્રુવમંડળ આદિ દૂર પદાર્થોની ધારણ કરવી અથવા પાસેના એટલે નાકનો અગ્ર ભાગ, ભૂકૃતનો મધ્ય ભાગ તથા કંઠનો ખાડો ઇત્યાદિ પદાર્થોની ધારણ કરવી તથા તે વિના બીજી પણ ધારણોએ છે; તે સવનો સાત ધારણોમાં અંતર્ભાવ થવાથી સાત ધારણોએ કહેલી છે. પાંચ ભૂત તથા અહંકાર અને અવ્યક્ત એ સાત ધારણના પ્રકાર છે. ૧૪ પ્રથમ પૃથ્વીની, પછી વાયુની, પછી જળની, પછી તેજની, પછી આકાશની, પછી અહંકારની અને પછી અવ્યક્તની ધારણ ક્રમપૂર્વક શુદ્ધિવડે કરવાથી પૃથ્વી આદિનું ઐશ્વર્ય ક્રમથી પ્રાપ્ત થાય છે. (દેહના વિષે પચભૂત અને અહંકાર તથા અવ્યક્તની ધારણ કરવી હોય તો—પગથી તે ઘૂંટણ સુધીના ભાગને પૃથ્વી જાણીને પૃથ્વીની ધારણ કરવી; ઘૂંટણથી ગદા સુધી જાણવું સ્થાન જાણીને જળની ધારણ કરવી, ગુદાથી હૃદય સુધી અગ્નિનું સ્થાન જાણીને અગ્નિની ધારણ કરવી અને એજ પ્રમાણે હૃદયથી બન્ને ભ્રમરના મધ્ય ભાગ સુધી વાયુનું સ્થાન જાણીને વાયુની ધારણ કરવી તથા બન્ને ભ્રમરના મધ્ય ભાગથી તે મસ્તકના અંત સુધી આકાશનું સ્થાન જાણીને આકાશની ધારણ કરવી. ધારણ કરવાનો પ્રકાર એવો છે કે, પૃથ્વીમાં વાયુને જીકાર બીજસંહિત સ્થાપન કરીને તે સ્થળમાં ચાર મુખવાળા અને સૃષ્ટિના કારણરૂપ પ્રહરેવનું ધ્યાન કરવું, એ પ્રકારે પાંચ ધરી ધ્યાન કરવાથી પૃથ્વીનો જય થાય છે. જળના સ્થાનના વિષે જીકાર બીજસંહિત વાયુનું સ્થાપન કરીને ચાર હાથવાળા, સુંદર હાસ્ય કરતા, નિર્મળ રૂદ્રાકના જેવા શુભ્ર અને પીળાં વસ્ત્રને ધારણ કરનારા ભગવાન નારાયણદેવનું તે સ્થળમાં પાંચ ધરી ધ્યાન કરવાથી સર્વ રોગથી મુક્ત થવાય છે. અગ્નિના સ્થાનમાં જીકાર બીજસંહિત વાયુનું સ્થાપન કરીને તે સ્થળમાં ત્રણ નેત્રવાળા, વરદાનને અપનારા, ઉગતા સૂર્ય સરખા તેજસ્વી, સબળ શરીરે ભસ્મ ધારણ કરનારા અને અત્યંત પ્રસન્ન રૂદ્રદેવનું સ્મરણ કરીને પાંચ ધરી ધ્યાન કરવાથી ધ્યાન કરનાર પુરૂષ અગ્નિથી દાઝતો નથી. વાયુના સ્થાનમાં જીકાર બીજસંહિત વાયુનું સ્થાપન કરીને ઉપર કહેલા રૂદ્રદેવના જેવા ઇશ્વરનું ધ્યાન કરવાથી વાયુની પેઠે તે, આકાશમાં ગતિવાળો થાય છે. આકાશમાં જીકાર બીજસંહિત વાયુનું સ્થાપન કરીને

તે સ્થાનમાં આકાશ જેવા નિરાકાર મહાદેવનું બિંદુરૂપે એક મહર્ત્ ચિંતન કરવું. એ પાંચે ધારણાઓમાં લઘુકારાદિ બીજા કલાં છે ત્યાં અનુક્રમે જકાર, ડકાર, ઘકાર, અર્ધમાત્રા અને બિંદુ મૂકવાં. અવ્યક્તધારણામાં નાદનું ધ્યાન કરે તથા અહંકારધારણામાં સ્થૂલ દેહના સંગતો અભિમાન તણને “હુજ આ સધળું વિશ્વ હું” એમ અભિમાન કરવું. મોઘી અવ્યક્તધારણા પછી શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય છે. ૧૫ યોગી જ્યારે યોગસમાધિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેને જે અનુભવ જે પ્રકારના ક્રમથી થાય છે તે કહું છું તથા પોતાના દેહના વિષે ધ્યાન કરનારા પુરૂષને યોગ સંબંધી ભૂમિકાની જળા આદિ જે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ કહું છું. ૧૬ યોગી, ગુરૂએ કહેલી યુક્તિવડે સ્થૂળ દેહનો અધ્યાસ નજીવી વખતે સદ્ગમપણાથી આવાં રૂપને જુએ છે. એટલે-તે પૃથ્વીના સ્થાનમાં ધ્યાન કરે છે ત્યારે તે શિયાળામાં પડતો ધૂમસ જેમ આકાશમાં વ્યાપ્ત થયો હોય તેના સરખું દેખે છે. (એની રીતિ આ પ્રમાણે છે:-શમદમાદિથી સંપન્ન થઇને એકાંત જગ્યાએ સ્થિર આસનપર સુખેથી બેસીને પ્રથમ પ્રાણાયામ કરવા. પછી ગુરૂએ કહેલી યુક્તિવડે સ્થૂળ દેહના સંગતો ત્યાગ કરવો. પછી ચરણથી તે ઘૂંટણ પર્યંત પૃથ્વીનું સ્થાન છે, તેમાં ચિત્તની ધારણા કરવી. એમ ધારણા કરતાં કરતાં તે સ્થાન અંતર્ધાન થઇ જઇને તેની જગ્યાએ માત્ર ધૂમસ દેખાશે. ત્યારે એવું દેખાશે કે, દેહનો ઘૂંટણ સુધીનો ભાગ જાણે ધૂમસમાં ડૂબી ગયેલો છે અને ઉપરનો ભાગ દેખાય છે એને “ભૂમિનો જય” કહે છે. એ પ્રમાણે પૃથ્વીનો જય થયા પછી જળના સ્થાનમાં એટલે ઘૂંટણથી તે ગુદા સુધીના અંગમાં ચિત્તની ધારણા કરતાં કરતાં ધૂમસ અને ઘૂંટણથી ગુદા સુધીનું સ્થાન અંતર્ધાન થાય છે તથા ગુદા સુધી શરીર કદમાંત સમુદ્રના જળમાં ડૂબેલું હોય તેવું દેખાશે. એ રીતે થાય તેને જળમાં “પૃથ્વીનો લય” કહે છે તથા “જળનો જય” કહે છે. એ પ્રમાણે આગળ પણ ભૂતનો લય અને જય સમજવો.) ૧૭,૧૮ જળનો જય થયા પછી ગુદાથી હૃદય સુધીના અંગમાં ચિત્તની ધારણા કરવી. તેથી હૃદય સુધીનું અંગ તથા જળ અંતર્ધાન થઇને અગ્નિના રૂપનો પ્રકાશ થાય છે તેથી હૃદય સુધી રાતા અધકારમાં ડૂબેલો પુરૂષ દેખાશે એને “જળનો અગ્નિમાં જય” તથા “અગ્નિનો જય” કહે છે. ૧૯ પછી હૃદયથી તે ભૃકુટી સુધીની ધારણા કરવાથી ભૃકુટી સુધી નીચેનું અંગ તથા અગ્નિ અંતર્ધાન થઇને માત્ર વાયુના અપાટા ભાસે છે, માટે કહ્યું છે તે તેજ વિરામ પડ્યા પછી વૃક્ષ, મહેલ, પર્વત આદિમાં જે શક્તી પેટે જાય છે એવો માત્ર વાયુ પ્રકાશ થાય છે તથા તે વાયુમાં જેમ કરોળિયો પોતાનો તાંતણો આકારમાં અદ્ધર ફેંકીને તે ઉપર ચઢે છે, તેમ ભૃકુટીથી ઉપરનો ભાગ વાયુમાં નિરાધાર તરતો દેખાય છે એમ સકળ વાયુમય દેખાય છે તેને વાયુમાં “અગ્નિનો લય” અને “વાયુનો જય” કહે છે. ૨૦ તેજનો સંહાર અને વાયુનો જય થયા પછી વાયુ સંબંધી સદ્ગમરૂપ એટલે રૂપાદિહીન સ્વરૂપ શ્વેત ગતિને પામે છે. અર્થાત્ વાયુનો લય આકાશમાં થાય છે. પ્રવૃત્તિના આવરણરૂપ રમેગુણ અને તમેગુણ એવા મળ તેમાં નથી માટે તે પ્રકાશમય અને સ્વચ્છ છે તથા તેથીજ તેને “શ્વેત” કહેલું છે-વાયુનો જય થયા પછી પૂર્વે જે ભૃકુટીથી મસ્તકના અંત સુધીનો ભાગ દેખાતો હતો તે અને વાયુ, એ સર્વ અંતર્ધાન થઇને માત્ર નીલ વર્ણવાળું તથા ચોમાણરૂપ આકાશ દેખાય છે. તે આકાશ બ્રહ્મરૂપ થવાને ઇચ્છનારા યોગીને પ્રસન્ન કરનારું સ્થાન છે કેમ કે, તે

સ્થળમાં ભૂતજ્ય સંપૂર્ણ થાય છે. ૨૧ એ પ્રમાણે પૃથ્વી આદિ ભૂતોનો જ્ય કર્યા પછી તેથી જે ફળ થાય છે તે હું કહું છું, સાંભળ, જ્યારે યોગી પૃથ્વીનો જ્ય કરે છે—પૃથ્વી તત્વનો જ્ય કરવામાં સિદ્ધ થાય છે ત્યારે તે પૃથ્વી સંબંધી ઐશ્વર્યને પામીને તેથી સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ૨૨ વળી તે પ્રજાપતિ બ્રહ્મદેવ જેવો—ક્ષોભ ન પમાડી શકાય તેવો થઇને પોતાના શરીરમાં પ્રજાને સરજે છે. જ્યારે તે વાયુનો જ્ય કરે છે ત્યારે તે પોતાનાં એક આંગુલાથી, આંગળીથી, હાથથી કે, પગથી એકલોજ પૃથ્વીને કંપાવે છે. આકાશનો જ્ય કરવાથી આકાશરૂપ થઇને આકાશમાં સર્વભૂતપણાને લીધે પ્રકાશે છે. તથા તેની ઇચ્છા હોય તો તે અદૃશ્ય પણ થઈ જાય છે. જળા ભૂતનો જ્ય કરવાથી તે પોતાની મરજીમાં આવે તો સર્વ જળાશયને પી જવાને સમર્થ થાય છે. ૨૩—૨૪ અગ્નિનો જ્ય કરવાથી તે યોગીને અગ્નિના રૂપનું દર્શન થતું નથી અથવા તેની ઇચ્છાથી અગ્નિ શાંત થઇ જાય છે; જે “હું છું” એવા અહંકારના વિષે ધારણા કરે અને અહંકારનો જ્ય થાય તો પૃથ્વી આદિ પંચભૂત કે, જે અહંકારમાં સમયકાં છે તેનો પણ જ્ય થાય છે. ૨૫ આત્મારૂપ બુદ્ધિની ધારણા કરીને, તેનો જ્ય કરવાથી પંચભૂત અને અહંકાર, એ છનોએ જ્ય થાય છે. એવી સાત ધારણાઓ કરનાર યોગી ઐશ્વર્યવાન થાય છે તથા “સંશય-વિપર્યયરૂપ દોષરહિત હું સર્વેશ્વર અને સર્વજ્ઞ છું” એવું જ્ઞાન તેને પ્રકાશે છે. ૨૬ તેજ પ્રમાણે યોગી વ્યક્ત જીવને અવ્યક્ત બ્રહ્મરૂપે જાણે છે અને બુદ્ધિના કાર્યરૂપ આ સર્વ વ્યક્ત લોકને વીસરી જાય છે. તાત્પર્ય કે, જીવને બ્રહ્મરૂપે જાણે છે. ૨૭ હું તને તે અવ્યક્તનું પ્રતિપાદન કરનારી વિદ્યા વિસ્તારથી કહું છું તે સાંભળ. પણ તે પહેલાં સાંખ્ય-શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વ્યક્તનું નિરૂપણ કરું છું તે ધ્યાનમાં રાખ. ૨૮ મૂળ પ્રકૃતિ, મહત આદિ સાત વિવૃતિયો, સોળ વિકાર અને એક પુરૂષ એવી રીતે પચીસ તત્વ સાંખ્ય અને યોગ બન્નેમાં સરખાં છે; પરંતુ તેમાં જે ફેરફાર છે તે હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૨૯ જે જન્મે છે, વૃદ્ધિ પામે છે, જીર્ણ થાય છે અને મરે છે, એવાં ચાર લક્ષણથી યુક્ત હોય તેને “વ્યક્ત” કહે છે. ૩૦ તેથી જે ઉલટા ગુણવાળું દ્રવ્ય હોય તેને “અવ્યક્ત” કહે છે. વેદમાં અને વેદાંતમાં પણ એ આત્મા (જીવ અને બ્રહ્મ) કહેલા છે. ૩૧ (કાર્યરૂપ ઉપાધિવાળો જીવ છે અને કારણરૂપ ઉપાધિવાળો જીવ છે અને કારણરૂપ ઉપાધિવાળો ઇશ્વર છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે તેને અનુસારે જીવેશ્વરનો વિભાગ બતાવે છે કે)—જન્મ આદિ ચાર લક્ષણવાળો, મહત્ત્વ-અવ્યક્ત-પંચ તન્માત્રા-એકાદશ ઇન્દ્રિયો-પંચભૂત-એવી ઉપાધિવાળો, ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ એવા ચાર વર્ગના અર્થવાળો અને વ્યક્ત એવો જીવ છે તથા અવ્યક્તથી ઉત્પન્ન થયેલો એટલે માયા ઉપાધિવાળો ઇશ્વર છે. એ જીવ અને ઇશ્વર બંને ચેતન તથા જડ છે. અર્થાત્ ચિદ-ચિદાત્મક છે. ઇશ્વર બિંબરૂપ છે અને જીવ પ્રતિબિંબરૂપ છે, બુદ્ધિ-સત્વ જીવનું સ્વરૂપ છે અને ચિદાત્મા ક્ષેત્ર ઇશ્વરનું સ્વરૂપ છે. જે પુરૂષો વિષયમાં રાગ (પ્રીતિ) વાળા છે તેઓના મતથી વેદમાં કહેલો (સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કરેલો) જીવ-ઇશ્વરનો ભેદ તત્વથી છે—ખરેખરો છે; પણ જેઓ જ્ઞાની પુરૂષ છે તેઓના મતથી તે ભેદ બિંબ પ્રતિબિંબ જેવો છે. એટલે જેમ બિંબ સત્ય અને પ્રતિબિંબ મિથ્યા છે તેમ જીવ મિથ્યા અને ચિન્માત્રજ સત્ય છે. ૩૨ સાંખ્ય મતવાળા ઉત્પત્તિના વિપરીત ક્રમથી વિષયોનો લય કરે છે અને આંતે આત્મારૂપે રહે છે. એ પ્રમાણે

જે પુરૂષને તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે તે જીવ-મુક્ત થાય છે. ૩૩ જીવ-મુક્તનાં લક્ષણ કહે છે કે, જીવ-મુક્ત મનુષ્યના મનમાં અહંકાર તથા મમત્વ રહેતું નથી, સુખ-દુઃખ, માન-અપમાન આદિ દ્વંદ્વ પણ તેને ભામતાં નથી, તેના સધળા સંશય નાશ થયેલા હોય છે, તે ક્રોધ કરતો નથી કે, દ્વેષ પણ કરતો તથી. મિથ્યા (અસત્ય) વચન બોલતો નથી. ૩૪ કોઈ નિંદા કરે અથવા મારે તો તે સર્વને મિત્ર ગણીને નનું અશુભ ચિંતવતો નથી. વાણીવડે, મનવડે કે, કર્મવડે કોઈને દંડ કરતો નથી, અર્થાત્ કોઈના પ્રત્યે ક્રોધ ભાવણ ઉચ્ચારતો નથી, કોઈનું અનિષ્ટ ચિંતવતો નથી કે, કોઈને શરીરવડે પીડા ઉત્પન્ન કરતો નથી. ૩૫ કોડીથી આરંભીને બ્રહ્માપર્યંત સર્વ જીવના વિષે સમાનચુદ્ધિવાળો હોય છે. કોઈ પદાર્થની ઈચ્છા કરતો નથી તેમ કોઈ પદાર્થનો દ્વેષ પણ કરતો નથી-માત્ર ગમે તેવી રીતે પોતાના દેહનો નિર્વાહ કરીનેજ આનંદમાં રહે છે. કોઈ વસ્તુમાં તેની લાલસા ચોંટતી નથી, કોઈ વસ્તુથી તેના મનને પીડા ઉત્પન્ન થતી નથી; તેણે પોતાના મનને તથા ઇન્દ્રિયોને નિરંતર કબજામાં રાખેલાં હોય છે, તે કોઈ કાર્યની ઈચ્છાવાળો હોતો નથી તેમ તે, સદા તુચ્છ વેષવાળો પણ હોતો નથી, તેનાં મન તથા ઇન્દ્રિયો સર્વદા વિક્ષિપ્ત એટલે અનેક વિષયોમાં ભ્રમતાં (અનેકાગ્ર) હોતાં નથી, તેને કોઈ મનોરથ સંપાદન કરવાનો પણ હોતો નથી, અર્થાત્ તે સત્ત્વ સંકરપવાળો હોવાથી તેના સર્વ મનોરથો સિદ્ધજ થયેલા હોય છે, પણ તે સંકરપ તો કરતોજ નથી. ૩૭ સર્વ પ્રાણીને સમાન ગણીને તેઓના પ્રત્યે સમાનભાવ-મિત્રભાવ રાખે છે. માટીના દેશને, પથરાને અને સોનાને સમાન ભાવથી જુએ છે. તેને પ્રિય અને અપ્રિય અને સમાન હોય છે. તે ધીર અને પોતાની સ્તુતિ તથા નિંદામાં સમાન હોય છે. ૩૮ સર્વ ઇચ્છાઓમાં નિરપેક્ષ હોય છે, બ્રહ્મચર્યમાં દૃઢ વ્રતવાળો છે તથા સર્વ પ્રાણીઓમાં કોઈની હિંસા કરતો નથી. ઉપયુક્ત જે સાંખ્યમતનો પુરૂષ હોય છે તે મુક્તિને પામે છે. ૩૯ એ રીતે સાંખ્યમતથી મુક્તિ કહીને યોગના મતથી જે કારણોથી મુક્તિ થાય છે તે પણ કહું છું તે સાબળ. જે યોગી યોગનાં અંશરૂપ અભિમાદિ સિદ્ધિયોને પરમ વૈરાગ્યના બળથી ઉલ્લંઘન કરીને પાર જાય છે-તે સિદ્ધિયોરૂપ યોગના અંશરૂપમાં લોભાતો નથી તે મુક્ત થાય છે. (આ ઉપરથી સાંખ્ય અને યોગમાં જે તફાવત છે તે જાણવામાં આવે છે. એવી રીતે કે, અભિમાદિ પદાર્થો યોગના મતથી સત્ય છે પરંતુ વૈરાગ્યના બળથી તેને તજી દઈને પાર જવાનું છે, પણ સાંખ્યના મતથી તો, છીપી-લીપીમાં જેમ રૂપાનો ભાસ અસત્ય દેખાય છે, તેમ અભિમાદિ સિદ્ધિયો વગેરે અસત્ય છે માટે તેનો બાધ કરીને જ્ઞાની મુક્તિ પામે છે. યોગ મતવાળાનું માનવું એમ છે કે, પ્રધાન તત્ત્વ સત્ય છે માટે તેનાથી ઉપજેલા તમામ પદાર્થો સત્ય છે, પરંતુ સાંખ્યના મતથી પ્રજ્ઞાનોદિ સર્વ પ્રપંચ માયામય હોવાથી અસત્ય છે. એ પ્રમાણે સાંખ્ય અને યોગના વિષે જે ભિન્નપણું દેખાય છે તે, શાસ્ત્રનું કથન કરનારા અચાર્યની કહેવાની પ્રત્યજ્ઞાના ભિન્નત્વથી દેખાય છે, પણ વસ્તુતઃ પરિણામે તે બેમાં કોઈ તફાવત નથી કેમ કે, બ્રહ્મને પામવારૂપ ફળ બંનેથી થાય છે. ૪૦ મેં તને એ જૂદા જૂદા કથન કરવાના ભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી સાંખ્ય અને યોગરૂપ શુદ્ધિ કહી તેમાં કોઈ સંશય કરવા જેવું નથી. કેમ કે, પુરૂષ એ પ્રમાણે વર્તવાથી સુખ-દુઃખ આદિ દ્વંદ્વથી રહિત થઈને બ્રહ્મને પામે છે. ૪૧ (તથા મન અને કર્મવડે તે બેમાંથી ગમે તે માર્ગ ચિત્તની યોજના કરવાથી બ્રહ્મની પણ પેલી પાર

જાય છે. અર્થાત્ ગમે તે વર્ણનો પુરૂષ સાંખ્ય અને યોગનો ઉપદેશ પામીને તેને અનુચિત કરવાથી મુક્તિને પામે છે, કાંઈ બ્રાહ્મણને પામે અને બીજી વર્ણના પુરૂષોએ તેના વિશે અધિકાર નથી એમ નહિ.)

इतेषा भावजा बुद्धिः कथिता ते न संशयः

एवं भवति निर्द्वन्द्वो ब्रह्म णं चाधिगच्छति ॥ ૪૧ ॥

(કર્મણા મનસા યુક્તાં બ્રહ્મણં ચાતિવર્તતે)

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे शुक्रानुप्रश्ने गृर्जरभाषायां त्रिषष्टि-
तमोऽध्यायः ॥ ૬૩ ॥

અધ્યાય ૬૪ મો-ચાર્વાકાદિ મત સમીક્ષા.

व्यास उवाच ॥ अथ ज्ञानफलं धीरो गृहीत्वा शान्तिमात्मनः

उन्मज्जन् निमज्જન્ જ્ઞાનમેવામિસંશ્રયેત્ ૧ ॥

વ્યાસ કહે છે કે:-યોગ અને સાંખ્ય એ બેમાં સાંખ્ય શ્રેષ્ઠ છે, માટે સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબતા પુરૂષે ધીરજ રાખીને અને આત્મને શાંતિ આપનાર જ્ઞાનરૂપી નાવને મહણ કરીને (જ્ઞાન)નોજ આશ્રય કરવો. ૧ શ્રી શુક કહે છે કે:-તમે જે જ્ઞાનનો આશ્રય કરવાનું કહેો છો તે જ્ઞાન ખરે કયા પ્રકારનું જણવું ? રજા-સર્પ ન્યાયથી માત્ર અવિદ્યાનો ત્યાગ કરીને તથા તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને આત્મનિષ્ઠ થવું કે, ધ્યાન કરવાવડે જેમ જીવડો ભમરી થાય છે, ખ્યેય વસ્તુની સરૂપતા પામવારૂપ યોગને આચરવો ? અથવા “ આત્માનો નાશ થાય છે ” એમ શૂન્યવાદી અને ચાર્વાકાદિએ માનેલી નિવૃત્તિનો આશ્રય કરવો ? માટે જેથી જન્મ અને મરણ તરી જવાય એવો માર્ગ કયો છે ? તે કહેો. અર્થાત્ પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે કે, નિવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે ? તે કહેો. ૨ વ્યાસ કહે છે કે:-જે પુરૂષ “ અધિજ્ઞાન સત્તાવિના સ્વભાવથીજ અહંકારાદિ ઉન્મજ્જ થઈને ભાસમાન થાય છે ” એમ માને છે તથા જેઓ બુદ્ધિવડે તર્ક કરીને ભાગ-ભાગ કરવામાં કુશળ ન હતાં અનુમાન કરે છે તેઓ પ્રાઈ તત્ત્વને પામી શકતા નથી. (એ રીત શૂન્યવાદીઓનું ખંડન થાય છે, તે સમજાવવા માટે પ્રથમ તેઓના લિન્ન લિન્ન મત જણાવીએ છીએ) બીજાં આચાર્યોનો એવો મત છે કે “ હું ” એવો અનુભવ થવાની સાથે જડ અહંકાર અને તેનો પ્રકાશ બન્ને સમગ્રજ છે માટે અહંકાર અને તેનો પ્રકાશ કરનારી ચેતનસત્તા એ બન્ને આત્મા છે. ત્રીજાં આચાર્યોનો એવો મત છે કે “ અહમ (હું) ” નો અર્થ આત્મા છે અને પ્રકાશ આત્માનો ગુણ છે તથા તે, ત્રણ લક્ષણ સુધી રહે છે. સાંખ્ય આચાર્યોનો એવો મત છે કે,-નિત્ય પ્રકાશસ્વરૂપજ આત્મા છે અને “ અહમ ” અર્થ આત્મા નથી તથા તેમાં પણ આત્મા અને અનાત્મા બન્ને તાત્વિક (સત્ય) છે. લૈકાવતિક (અર્થલભ્ય) નું માનવું એવું છે કે, અનાત્મા (જડ) જ સ્થિર છે, ચિદાત્મા (ચૈતન્ય આત્મા) તો દેહનો નાશ થવાથી નાશ પામે છે. વેદાંતવાદીઓનું માનવું એવું છે કે, આત્મા સત્ય છે અને અનાત્મા મિથ્યા છે. શૂન્ય વાદીઓનું માનવું એવું છે કે, આત્મા અને

અન્યથા બન્ને નથી. એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન મતોનું વર્ણન કરીને, હવે તેમાં પ્રથમ શ્રુત્ય-વાદીઓના મતને ખોટો કરાવે છે કે, આત્મા ન હોય તો જ્ઞાન નિરર્થક થાય, કેમ કે, જ્ઞાનરૂપી અધિજ્ઞાન વિના અહંકારાદિ પોતાના સ્વરૂપે કરીનેજ પ્રકાશ થાય છે, એમ માનવું સમુક્તિક નથી. કેમ કે, આ પ્રત્યક્ષ જગત મિથ્યા બ્રમ છે, એવું તો શ્રુત્યવાદીએ માનવું પડે છે અને અધિજ્ઞાન વિના તેવો બ્રમ સંભવતો નથી; અર્થાત્ જ્યારે જગત બ્રાંતિરૂપ છે ત્યારે તે બ્રાંતિ કયા પદાર્થને જોઈને થાય છે? તે કહેવું જોઈએ. પણ શ્રુત્યવાદીઓ તે કાંઈ બતાવી શકતા નથી માટે તેઓ બુદ્ધિહીન છતાં પોતાના શિષ્યોને અસત્ય બુક્તિયોથી રંજન કરે છે; તેથી શ્રુત્યવાદ અસતંત જગવા જેવો છે. ૩ હવે લૌકાયતિક મતનું ખંડન કરે છે કે, જેઓ “કવળ સ્વભાવથીજ જગત ઉત્પન્ન થયું છે” એમ માને છે, તેઓ મુંજના ધાસની અંદર રહેલા સળિયાને પણ જોતા નહિ હોય; અર્થાત્ મુંજ અથવા શર-કટના ઉપર છાંદુ હોય છે તેને ઉકેલવાથી માંહે રહેલી સળી દેખાય છે, એ સળીને તેઓ પ્રત્યક્ષ દેખતા નથી માટે તે “નથી” એમજ સ્વભાવવાદી લૌકાયતિક કહેતા હશે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે:-લૌકાયતિકના મતમાં પ્રત્યક્ષજ પ્રમાણ છે. તેઓ અનુમાનને પ્રમાણ તરીકે કબૂલ રાખતા નથી. તેઓ કહે છે કે, જેમ દૂધમાંથી દહીં થવાનું કારણ સ્વભાવ છે, તેમ જગત ઉત્પન્ન થવાનું કારણ પણ સ્વભાવજ છે; ઈશ્વર વગેરે અદૃષ્ટ (દીકામાં ન આવે એવું) કોઈ કારણ છે નહિ, કેમ કે, જો હોત તો તે જોવામાં આવત. પણ ઈશ્વર પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી માટે તે “છ” એમ માનવાને કાંઈ પ્રમાણ નથી. એવા તેઓના મતને દૂષિત કરે છે કે,-શરકટના છાંડામાં ઢંકાઈ રહેલી સળી પ્રત્યક્ષ દેખાતી નથી માટે તે “નથીજ” એમ કહેવાશે શું? નહિજ કહેવાય. તેમ કોઈ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ જોવામાં ન આવે માટે તે “નથી” એમ કહેવાય નહિ અને તેજ રીતે જગતનો કર્તા ઈશ્વર જોવામાં ન આવે તેથી તે “નથી” એમ ન કહેવાય. માટે ચાવીકા જે એમ માને છે કે, પ્રત્યક્ષ વિના બીજાં પ્રમાણ નથી એ વાત ભૂલ-ભરેલી છે. તેમજ શ્રુત્યવાદીઓ માને છે કે, સ્વ-ભાવથીજ શ્રુત્યમાં જગતરૂપ બ્રાંતિ જણાય છે તથા લૌકાયતિક પણ માને છે કે, સ્વાભા-વથીજ દેહાદિ ઉપજે છે. એ બન્ને પક્ષ નિરર્થક છે. માટે જે અદૃષ્ટ બુદ્ધિવાળા પુરૂષો તે બન્ને પક્ષનો આશ્રય કરીને સ્વભાવને જગતનું કારણ માનીને વર્ને છે તેઓને કલ્મશુની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૪,૫ કેમ કે, સ્વભાવ એ માત્ર મનથી કલ્પેલું મોહનું કાર્ય છે. અર્થાત્ તે માત્ર મૂઢ પુરૂષોએ મનથી કલ્પેલો છે. સ્વસ્થ એટલે પોતાનો, માથ એટલે સત્તા અથવા કારણ તે સ્વભાવ કહેવાય છે તથા પોતાનું અને બીજાઓનું જે કારણ તે પરિભાવ કહેવાય છે, પણ એટલાજ ઉપરથી જે અવસ્તુરૂપ સ્વભાવને કારણ માનીને નિવૃત્તિ પામે છે તેઓનો નાશ થાય છે. સ્વભાવ અને પરિભાવ શું છે? તે હું તને તત્વથી કહું છું તે સાંભળ. ૬ જો લૌકાયતિકના કહેવા પ્રમાણે ક્ષીરદધિ ન્યાયથી એટલે જેમ દૂધમાંથી દહીં સ્વયમેવ ઉપજે છે, તેમ જગત બનવું હોય તો, ખેતી વગેરે અને રસોઈ વગેરે સર્વ કર્મ નિરર્થક થાત. તેની પણ ઉત્પત્તિ સ્વભાવથીજ થવી જોઈતી હતી પણ તેમ નથી. બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ ખેતી વગેરે કર્મ, ધાન્યને એકઠું કરવાનું કર્મ, વાહન, આસન અને ધર વગેરે ઉત્પન્ન કરવાનાં કર્મ પોતાની બુદ્ધિથી શોધી કાઢેલાં છે તથા તેજ પ્રમાણે રમત-ગમ્મત કરવાનાં સ્થળ અને સાધન, ધર બાંધવાનાં સાધન, રોગનાં કારણ અને તેનાં ઔષધ, એ

સર્વ બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ પોતાની બુદ્ધિવડે શોધી કાઢીને તેની યોજના યોગ્ય સ્થાનમાં કરી છે તથા તે તે વિષયના જ્ઞાનવાળા પુરૂષો તે તે કર્મને કરે છે. ૭,૮ બુદ્ધિજ પુરૂષોને ધન પ્રાપ્ત કરી આપે છે અને બુદ્ધિજ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરી આપે છે. રાગઓ રાગ્ય ભોગવે છે તે પણ પોતપોતાની બુદ્ધના પ્રમાણમાં ભોગવે છે—અર્થાત્ અધિક બુદ્ધિવાળા અધિક ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત કરે છે. ૯ પ્રાણીઓમાં જડ થું છે અને ચેતન થું છે ? અર્થાત્ ચિદાત્મા અને માયાનો વિવેક પણ જ્ઞાનવડે થાય છે. હે તાત ! એ બન્નેમાં બાધ કરી શકાય એવું થું છે તથા જેનો બાધ થઇ શકે નહિ એવું તત્ત્વ થું છે ? એ પણ વિદ્યારૂપ બુદ્ધિની વૃત્તિવડે સમજાય છે. માયિક પદાર્થોના લયનું સ્થાન પણ વિદ્યાજ છે. માટે જગતનું કારણ સ્વભાવ નથી પણ વિદ્યા—માયા છે અને તેનું અધિજ્ઞાન જ્ઞાનસ્વરૂપ ચિદાત્મા છે, એમ તાત્પર્ય છે. ૧૦ (એ પ્રમાણે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ બુદ્ધિમાંથી થાય છે અને પ્રલય પણ બુદ્ધિમાંજ થાય છે એમ જણાવીને બ્યાવહારિક ઉત્પત્તિપ્રલયનું નિરૂપણ કરે છે કે,) અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ ચાર પ્રકારની છે. મનુષ્ય તથા પશુ આદિ જરાયુજ કહેવાય છે, પક્ષી તથા સર્પ આદિ અંડજ કહેવાય છે, ઘાસ તથા વનસ્પતિ આદિ ઉદ્ભિન્નજ કહેવાય છે અને જૂ તથા લીપ વગેરે સ્વેદજ કહેવાય છે. ૧૧ એ ચાર પ્રકારના જીવોમાંથી સ્થાવર જીવો કરતાં જંગમ જીવો ઐષ્ટ છે કેમ કે, વિશેષે કરીને તેઓમાં યેષા કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે. ૧૨ જંગમ જીવોમાં બે પ્રકાર છે, બે પગવાળા અને બહુ પગવાળા. તેમાં બહુ પગવાળા જીવો કરતાં બે પગવાળા યદ્યપિ ઘણા પ્રાણીઓ છતાં તે ઐષ્ટ છે. ૧૩ બે પગવાળા જીવોમાં પણ બે પ્રકાર છે, એક પૃથ્વીમાં ફરનારા “ પાર્થિવ ” અને આકાશાદિમાં ફરનારા “ ખેચર ” તેમાં ખેચર બે પગવાળા જીવ કરતાં બે પગવાળા પાર્થિવ જીવો ઐષ્ટ છે કેમ કે, તેઓ અન્ન ખાય છે. ૧૪ પાર્થિવ બે પગવાળા પણ બે પ્રકારના છે, મધ્યમ અને ઉત્તમ. તેમાં ઉત્તમ કરતાં મધ્યમ ઐષ્ટ છે કેમ કે, તેઓ જાતિ અને ધર્મને ધારણ કરનારા છે. ૧૫ એ મધ્યમ પણ બે પ્રકારના છે, ધર્મજ અને અધર્મજ. તેમાં ધર્મજ ઐષ્ટ છે કેમ કે, કાર્ય તથા અકાર્યનો વિવેક કરી શકે છે. ૧૬ ધર્મજમાં પણ બે પ્રકાર છે, વેદજ (વેદને જાણનાર) અને અવેદજ. તેમાં વેદજ ઐષ્ટ છે કેમ કે, તેઓમાં વેદ સ્થિતિ કરીને રહેલો છે. ૧૭ વેદજ પુરૂષો પણ બે પ્રકારના છે, પ્રવક્તા અને અપ્રવક્તા. તેમાં પ્રવક્તા એટલે વેદનું પઠન કરનારા ઐષ્ટ છે કેમ કે, તેઓ વેદમાં કહેલા સર્વ ધર્મને ધારણ કરે છે. ૧૮ વેદના પ્રવક્તાઓ ધર્મ, ક્રિયા અને ફળસહિત સમગ્ર વેદોને જાણે છે તથા ધર્મસહિત સમગ્ર વેદ પ્રવક્તાઓમાંથી નીકળેલા છે. ૧૯ પ્રવક્તાઓ પણ બે પ્રકારના છે, આત્મજ (આત્માને જાણનારા) અને આત્માને ન જાણનારા. તેમાં આત્મજ ઐષ્ટ છે કેમ કે, તેઓ જન્મ અને અજન્મને જાણી શકે છે. અર્થાત્ તેઓ જન્મ થવાના હેતુઓને તથા જન્મ નહિ થવાના હેતુઓને જાણે છે. ૨૦ એ પ્રમાણે જેઓ પ્રવૃત્તિરૂપ અને નિવૃત્તિરૂપ ધર્મને જાણે છે તેને સર્વજ્ઞ (સર્વને જાણનારો) જાણવો, તેનેજ ત્યાગી, સત્ય સંકલ્પવાળો તથા સત્ય, પવિત્ર અને સામર્થ્યવાળો જાણવો. ૨૧ જે પુરૂષ વેદ શાસ્ત્રમાં કુશળ હોય તથા જેણે પરમાત્માનો નિશ્ચય કરેલો હોય, તેમજ જેનાં સમગ્ર કર્મની બ્રહ્મજ્ઞાનના વિષે સમાપ્તિ થઇ હોય, તેનેજ દેવો “બ્રાહ્મણ” કહે છે. ૨૨ જ્ઞાનવાળા પુરૂષો અંતરમાં રહેલા પરમાત્માને તથા બહાર રહેલા પરમાત્માને જાણે છે, તે પરમાત્માને

યજ્ઞરૂપે અને યજ્ઞના દેવતારૂપે જાણે છે. હે તાત ! તેઓનેજ બ્રાહ્મણો અને દેવો જાણવા. ૨૩ તેઓના વિષે આ ઉત્પન્ન થયેલું વિશ્વ અ. સધળું જગત રહેલું છે. તેઓના મહા-ત્મ્યરૂપ પદાર્થની બરાબર બીજું કંઈ છે નહિ. ૨૪ તેઓ આદિ, અંત, નાથ અને સર્વ કર્મનું ઉક્ષેપન કરીને ચારે પ્રકારના સવ પ્રાણીઓના ઈશ્વર તથા સ્વયંભૂ છે અથવા બ્રહ્મ-દેવની કરેલી ચારે પ્રકારની સૃષ્ટિના ઈશ્વર છે. ૨૫

આચન્તે નિધનં ચૈવ કર્મ જ્ઞાતીત્ય સર્વશઃ ।

ચતુર્વિધસ્ય ભૂતસ્ય સર્વસ્યેશાઃ સ્વયંમુખઃ ॥ ૨૫ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां नृकानुमन्त्रे
चतुःषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

અધ્યાય ૬૫ મો-નાસ્તિકમત નિરાકરણપૂર્વક યુગ ધર્મ વર્ણન.

व्यास उवाच ॥ एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।

ज्ञानदानं च કર્માણિ કુર્વેન્ સર્વત્ર સિદ્ધયતિ ॥ ૧ ॥

વ્યાસ કહે છે કે:-પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી અર્થાત્ નિત્ય એવી બ્રાહ્મણની એજ જ્ઞાતિ-વર્તન છે કે, તેણે જ્ઞાનયુક્ત થઈ- સર્વ કર્મ કરવાં, કેમ કે, જ્ઞાનવાન પુરૂષજ કર્મ કરીને સર્વત્ર સિદ્ધિ મેં પામે છે. તાત્પર્ય કે, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વિના કરેલાં કર્મ અંત-વાન હોવાથી મોક્ષફળને આપતાં નથી. ૧ જે તે કર્મમાં સંશય ન હોય તો તે કરેલું કર્મ સિદ્ધિને આપે છે. હવે સંશયનું સ્વરૂપ કહે છે કે, શું કર્મ સ્વભાવથીજ નિત્ય છે કે, કર્મથી જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થાય છે માટે તે પણ કામ્ય કર્મ છે ? જે કર્મ નિત્ય હોય તો તે કામ્ય કર્મ કહેવાય નહિ. કેમ કે, કામ્ય કર્મ તો અંતવાન હોવાથી અનિત્ય છે. જે કર્મ કામ્ય હોય તો ન કરવાથી પ્રત્યવાય લાગે નહિ. ૨ હવે જે પુરૂષને બ્રહ્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારું કર્મ હોય તો, તેજ કર્મને બતાવનારો વેદવિધિ પણ નિત્યવિધિ થાય; અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનના અર્થે કરેલાં કર્મથી નિત્યકર્મની પણ સિદ્ધિ થાય છે. આ જગ્યાએ કર્મની ઉત્પત્તિ અને ઉપલબ્ધિ એવા બે હેતુઓ છે. સ્ત્રીસંગ્રહ કરવો એ કામ્ય કર્મ છતાં તે સ્ત્રીથી યજ્ઞસિદ્ધિ પણ થાય છે. કામના અર્થે એક સ્ત્રી કરવી અને યજ્ઞના અર્થે બીજી સ્ત્રી કરવી એમ કંઈ શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા કરેલી નથી માટે કામ્ય એવા સ્ત્રીસંગ્રહથી યજ્ઞકર્મ પણ થાય એમ સમજવામાં આવે છે એ ઉપપત્તિ છે. ઉપલબ્ધિ (પ્રાપ્તિ) એવી છે કે, ખેરના લાકડાનો યજ્ઞ-સ્તંભ કરવો એ સર્વ યજ્ઞના સમાન છતાં કામ્ય યજ્ઞ પણ તેનાથી સિદ્ધ થાય છે એ રીતે કામ્ય અને નિષ્કામ બન્ને પ્રકારનાં કર્મ તને ઉપપત્તિ અને ઉપલબ્ધિસહિત કહું છું તે સાંભળ. ૩ ફેટલાક કહે છે કે, કર્મનું કારણ પુરૂષપરાક્રમ છે, ફેટલાક દેવ એટલે ગ્રહો અથવા કાળને વખાણીને કહે છે કે, દૈવજ કર્મનું કારણ છે, ફેટલાક કહે છે કે, સ્વભાવ એટલે સ્વરૂપની સત્તા માત્ર કર્મનું કારણ છે, ફેટલાક કહે છે કે, દૈવ એટલે દષ્ટાદૃષ્ટ યત્ન, કાળ અને સ્વભાવ, એ ત્રણને અનુસરીનેજ પૌરૂષકર્મ ફળ આપે છે, માટે પુરૂષપરાક્રમ અથવા પૌરૂષકર્મ દેવની સહાયથી અથવા સ્વભાવની સહાયથી ફળ આપે છે, એકલું કંઈ

કરવાને સમર્થ નથી, કેટલાક કહે છે કે, દૈવ, કાળ અને સ્વભાવ એ ત્રણ એકત્ર મળે છે ત્યારેજ પૌરુષકર્મ ફળ આપનાર થાય છે, “ પૌરુષકર્મ ફળદાયક છે ” એવો શ્રીમત્સકનો મત છે. “ કાળ (દૈવ) બળવાન છે ” એવો દૈવમતો મત છે અને “ સ્વભાવ બળવાન છે ” એવો શૂન્યવાદી તથા ભૌતિકાત્મિકનો મત છે. ૪,૫ આર્હત મતવાળા (જૈન) “ જન્મ તને આત્મ છે, આત્મ નથી, બંને નથી અને નહિ, બંને નથી ” એમ કહે છે. એમાં જૈન લોકો જે સર્વત્ર સત્ ભંગીઓ (વિકલ્પ) બતાવે છે તેનો સમાવેશ કરેલો છે. એવી રીતે કે, ૧ જગત છે, ૨ જગત નથી, ૩ જગત છે અને નથી, ૪ જગત છે અને અવકાશ છે, ૫ જગત નથી અને અવકાશ છે, ૬ જગત છે અને નથી તથા અવકાશ છે, ૭ જગત અવકાશ છે. એવી સાત ભંગીઓ (વિકલ્પ) જૈનના મતમાં છે. એ સર્વ પક્ષોમાંથી સ્વભાવવાદીઓનો મત તુચ્છ છે કેમ કે, તેઓના કહેવા પ્રમાણે સ્વભાવથીજ ઉત્પત્તિ હોય તો કૃતહાન એટલે કરેલા કર્મનો નાશ અને અકૃતાભ્યાગમ એટલે નહિ કરેલા કર્મની પ્રાપ્તિ થવારૂપ દોષ* ઉપજે છે. આર્હત મત પણ તુચ્છ છે કેમ કે, અંધ અને મોક્ષ એ વસ્તુ માત્રનું સ્વરૂપ છતાં “ તેમાં છે અને નથી ” એવો વિકલ્પ કરવો ઉચિત નથી. માટે વ્યવહાર પક્ષે જોઈએ તો દષ્ટાદષ્ટ યત્ન, કાળ અને સ્વભાવ, એ ત્રણના સહાયથી પૌરુષકર્મ ફળદાતા બને છે એવો સમુચ્ચય પક્ષજ હીક છે અને પરમાર્થપક્ષે જોઈએ તો સમાન દષ્ટિવાળા યોગી પુરૂષો બ્રહ્મનેજ જગતના કારણરૂપે માને છે તેઓનોજ મત શ્રેષ્ઠ છે. ૬ કર્મના વિષે આવા સંશય ઉપજવાનું કારણ પાપ છે કેમ કે, ત્યારે સત્યુગમાં મનુષ્યો તપસ્વી, શાંત અને સત્વમાં સ્થિતિવાળા હતા ત્યારે તેઓને એવા સંશય થતા નહોતા, પણ ત્રેતા, દ્વાપર અને કળિમાં પાપનો અંશ લગવાથી સંશયવાળા થયા છે. ૭ સત્યયુગમાં મનુષ્યો ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ, એ પ્રમાણે વેદમાં ત્રણ ભેદ જોતા નહોતા તથા કામ અને દેવને તજીને તપ એટલે જ્ઞાનનું ઉપાસન કરતા હતા. ૮ એટલા માટે જે પુરૂષ તપ તથા ધર્મવડે યુક્ત છે અને જે નિત્ય જ્ઞાનરૂપ તપ આચરે છે તેજ અત્યંત વખાણવા યોગ્ય પુરૂષ છે કેમ કે તે પુરૂષ મનથી જે જે કામનાઓને ઇચ્છે છે તે સર્વ જ્ઞાનરૂપ તપવડે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ૯ તપ એટલે જ્ઞાનવડે પુરૂષ બ્રહ્મરૂપ થાય છે. બ્રહ્મને જગત ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય છે માટે તે જાની પુરૂષ પણ તેવા સામર્થ્યવાળો થાય છે. માટે બ્રહ્મરૂપ થયેલો જાની પુરૂષ સર્વ પ્રાણીઓનો ઈશ્વર થાય છે. ૧૦ (શુક્રે) એવો પ્રશ્ન કર્યો હતો કે, જ્ઞાન શબ્દથી વિદ્યા, કર્મ, કે, આત્મનાશ એ ત્રણમાંથી શું સમજવું ? તેમાંથી છેલ્લાનો ઉત્તર તો સ્વભાવવાદનું ખંડન કરીને કર્યો કે, આત્મનાશ જ્ઞાન નથી. હવે કર્મ પણ જ્ઞાન નથી તે સિદ્ધ કરતાં કહે છે કે,) વેદમાં જે પ્રસ્તાવાદિ કૃત્યરૂપે બ્રહ્મ કહ્યું છે તેને વેદના બળજીનારાઓ પણ બળજીતા નથી, પણ વેદાંતમાં તો તેને સ્પષ્ટ જ્ઞાનસ્વરૂપ કહ્યું છે. કર્મના યોગથી એટલે ભાવનારૂપ ઉપાસના કરવાથી, જેમ કોડા ભમરીના રૂપને પામે છે, તેમ પુરૂષ બ્રહ્મભાવને પામે છે એમ કહેવું સંયુક્તિક નથી કેમ કે, ભાવનાવડે બીજાને દિવ્ય જન્મ પામ્યા છતાં પણ જે જન્ય છે તે અનિત્ય છે. એમ અનિત્યપાત્ર લાગુ થાય છે. ૧૧ ક્ષત્રિયો મોટા સમારંભ કરીને યજ્ઞ કરે છે, વૈશ્યો આભારિ

* સુધિવિદ્યા બળજીનારા પણ એમજ કહે છે કે, જગતમાં જે છે તેનો નાશ નથી અને જે નથી તે પ્રાપ્ત થતું નથી.

આપીને યજ્ઞ કરે છે, શુદ્ધો સેવા કરીને યજ્ઞ કરે છે અને બ્રાહ્મણો જપ કરીને યજ્ઞ કરે છે. ૧૨ કર્મના વિષે નિષાવાળો તથા સ્વાધ્યાયનું પઠન કરનારો પુરૂષ “દિગ્” કહેવાય છે, તે બીજા કર્મ કરે કે, ન કરે તથાપિ સર્વ પ્રાણી ઉપર મૈત્રીભાવ રાખનારા પુરૂષને “બ્રાહ્મણ” જાણવો. ૧૩ ત્રેતાયુગના આરંભમાં વેદ, યજ્ઞ, વર્ણ અને આશ્રમ સંપૂર્ણ હતા, પણ પછીથી જેમ જેમ આયુષ્ય ઓછું થતું ગયું તેમ તેમ વેદાદિનો પણ દ્વાપરાદિ યુગમાં હ્રાસ થતો ગયો. અર્થાત્ દ્વાપરયુગમાં તેના વિભાગ કરવાની જરૂર પડી. ૧૪ દ્વાપરયુગમાં તથા કળિના આરંભમાં વેદનો નાશ થવા લાગ્યો અને કળિયુગના અંતમાં તો વેદ કાષ્ટ જગ્યોએ દેખાય છે અને કાષ્ટ જગ્યોએ નથી પણ દેખાતો ૧૫ તે યુગમાં અધર્મથી પીડા-યલો ધર્મ નષ્ટ થઈ જાય છે તેજ પ્રમાણે ગાય, પૃથ્વી, જળ અને ઔષધિઓના રસ પણ નષ્ટ થાય છે. ૧૬ કળિયુગમાં અધર્મવડે વેદ અંતર્ધાન થાય છે તથા વેદમાં કહેલા ધર્મ, આશ્રમ આદિ પણ અંતર્ધાન થાય છે. મનુષ્યો આ યુગમાં સ્થાવર અને જંગમ વસ્તુઓને વેચે છે, યજ્ઞનાં ફળને વેચે છે તથા દ્રવ્ય લઈને વેદ ભણાવે છે. ૧૭ જેમ વરસાદ વરસવાથી પૃથ્વીમાંથી થયેલા સર્વ પ્રાણીની પુષ્ટિ થાય છે, તેમ વેદ પણ અત્યેક યુગમાં યમ-નિયમાદિ યોગનાં અંગની પુષ્ટિ કરે છે. ૧૮ કાળનું નાનાપણું (લિન્ન લિન્નપણું) અનાદિ છે અને અનંત છે, એ નિશ્ચય છે; એ મેં તને પૂર્વે કહેલું છે. કાળ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે અને નાશ કરે છે. અર્થાત્ કાળનું નાનાપણું જીવનાં સ્વરૂપ છે અને કાળજ આત્માનું સ્વરૂપ છે. ૧૯ જે સર્વ પ્રાણીઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન અને લયનું સ્થાન છે તેજ યમ એટલે નિયંતા છે. તે યમરૂપી સર્વાતર્યામી આત્માના વિષે લય થવા પછી સર્વ પ્રાણી બ્રહ્મભાવેથી રહે છે પણ વિકારયુક્ત લિન્ન લિન્ન રૂપથી રહેતાં નથી. ૨૦ હે તાત ! એ પ્રમાણે તું મને જે પૂછે છે તે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, ધારણ, વેદ, કર્તા, કાર્ય અને ક્રિયાનું ફળ, એ સર્વ કાળ છે. એ સર્વ મેં તને કહ્યું. માટે અજાનદૃત જીવપણાનો આધ કરીને બ્રહ્મભાવને પ્રગ્લ્ભ કરનારે જ્ઞાનજ છે, એમ જાણવું. ૨૧

सर्गः कालो धृतिर्वेदाः कर्ता कार्यं क्रियाफलम् ।

एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २१ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुक्रानुमते पंच-
षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

અધ્યાય ૬૬ મો-મોક્ષધર્મન.

भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तोभिप्रशस्यैतत्परमर्वेस्तु शासनम् ।

मोक्षधर्मार्थसंयुक्तमिदं प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે:-એ પ્રમાણે વ્યાસે કહેલું જ્ઞાન સાંભળીને શુકે મહર્ષિ (વ્યાસ)ના ઉપદેશની પ્રશંસા કરી અને પછી મોક્ષધર્મરૂપ અર્થવાળો આ પ્રશ્ન પૂછવાનો આરંભ કર્યો. ૧ શુક કહે છે કે:-જે પુરૂષ શુદ્ધિમાન, વેદને જાણનારો, યજ્ઞ કરનારો, જીતેન્દ્રિય અને

અસંખ્યારહિત હોય તે પ્રત્યક્ષ અનુમાનવડે ન જાણી શકાય એવા અસાધિક પ્રહારને શી રીતે જાણે ? ૨ તપવડે, પ્રહાર્યવડે, સર્વસ્વત્યાગ કરવાવડે કે, બુદ્ધિવડે તે પ્રહાર જાણવામાં આવે છે ? અથવા સાંખ્ય કે, યોગશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી જાણવામાં આવે છે ? એ હું તમને પૂછું છું તે મને કહો. ૩ વળી પુરૂષો જે ઉપાયથી મન તથા ઇન્દ્રિયોના એકાગ્રપણાને પ્રાપ્ત કરી શકે તે તમે મને કહો. ૪ વ્યાસ કહે છે કે:-કોઈ પુરૂષ વિદ્યા અને તપ પ્રાપ્ત કર્યા વગર, ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ કર્યા વગર અને સર્વ વસ્તુઓના ત્યાગ કર્યા વગર સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ૫ પ્રહાર્યની સર્વ સૃષ્ટિઓમાં મહાભૂત એ પ્રથમ ઉત્પન્ન કરેલી સૃષ્ટિ છે, તે મહાભૂત દેહધારીઓના શરીરમાં રહેલાં છે, અર્થાત્ મૂઢ શરીરાભિમાની જીવ તે મહાભૂતના વિષે આત્મબુદ્ધિ કરી બેઠેલા છે. ૬ દેહના વિષે પૃથ્વી તત્ત્વ રહેલું છે, જળ તત્ત્વથી શરીરમાં રેતેલ ઉપજ્યો છે, અગ્નિ તત્ત્વથી બને નેત્ર ઉપજેલાં છે, વાયુ તત્ત્વથી પ્રાણ, અપાન આદિ વાયુ ઉપજ્યા છે, આકાશ તત્ત્વ નેત્ર, કાન આદિ પોકળ ભાગમાં રહેલું છે. ૭ જેમ રાગના રથને ચક્ષુવનારા શરત્રીરો હોય છે, તેમ પાદ ઇન્દ્રિયના દેવતા વિષ્ણુ છે, હાથના દેવતા ઇન્દ્ર છે અને કાઠામાં અગ્નિ દેવતા છે કે, જે બેઃજનની ઇચ્છા કરે છે. એ ઉપરથી સમજવું કે, રાગના રથનો જ્ય, પરાજ્ય ઇત્યાદિનો આભિમાની રાગ હોવાથી તેનું સુખ-દુઃખ જેમ રાગને થાય છે તેમ પાદાદિ ઇન્દ્રિયોના આભિમાની જીવ હોવાથી જીવનેજ તેનો ફળભોગ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ઇન્દ્રિયના દેવોને આભિમાન ન હોવાથી તેઓને ફળભોગ પ્રાપ્ત થતો નથી. એત્ર ઇન્દ્રિયનું સ્થાન કાન છે અને દિશાઓ તેની દેવતા છે, ત્રાઈ ઇન્દ્રિયનું સ્થાન જીહ્વા છે અને તેની દેવતા સરસ્વતી છે. એજ પ્રમાણે બીજાં ઇન્દ્રિયનાં સ્થાન તથા દેવતા જાણવા. ૮ દેહનું પોષણ કરવાને અને આહારની સિદ્ધિ થવાને કર્ણ, ત્વચા, ચક્ષુ, જીભ અને નાસિકા એ દર્શનીય ઇન્દ્રિયો નિર્માણ કરેલાં છે. ૯ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ ઇન્દ્રિયોના અર્થ અથવા વિષય છે તેને ઇન્દ્રિયોથી નિરંતર જૂઠાજ જાણવા. ૧૦ જેમ સારથી ઘોડાઓને વશમાં રાખે છે, તેમ મન ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખીને પ્રેરણા કરે છે તથા તેજ પ્રમાણે બુદ્ધિ ઉપાધિવાળો જીવ સદૈવ તે મનને પ્રેરણા કરે છે. ૧૧ એ સર્વ ઇન્દ્રિયોના રાગ મન છે તેથી તેની ઉત્પત્તિ કરવામાં તથા લય કરવામાં અર્થાત્ તેને નિશ્ચેષ્ટ કરવામાં તથા તેને કાર્યમાં વ્યાપ્ત કરવામાં માનસબુદ્ધિ ઉપાધિયુક્ત જીવજ સમર્થ છે. ૧૨ ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોના અર્થ, સ્વભાવ, બુદ્ધિની વૃત્તિ, મન, પ્રાણ, અપાન અને જીવ એ સર્વ નિરંતર દેહમાંજ રહેલાં છે, તે કર્મનો ઉદય થવાથી સ્વમની પેઠે પ્રકટ થાય છે. બુદ્ધિના વિષે સ્વમાના દેહની પેઠે દેહ રહેલો છે મારે દેહ એ બુદ્ધિ-સત્ત્વનો આશ્રય થઈ શકે નહિ. ૧૩ તેમ ગુણ, શબ્દ અને ચેતના એ પણ બુદ્ધિ-સત્ત્વનો આશ્રય નથી. પણ અનાદિ વાસના તે સત્ત્વનું કારણ છે. “ આ સાત્ત્વિક છે, આ રાજસ છે ” એમ ગુણ બુદ્ધિના ધર્મ છે, એમ વ્યવહારમાં જોવામાં આવે છે પણ વસ્તુતઃ સત્ત્વાદિ ગુણ બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થયેલા નથી. ૧૪ એ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન પ્રાણજીવ સત્ત્વ તત્ત્વથી ઉપજેલા લિંગશરીરમાં પાંચ ઇન્દ્રિય, પાંચ વિષય અને સ્વાભાવાદિ છ ગુણ મળીને સોળ ગુણોએ વીંટાયેલા આત્માને ચેતના-મનવડે પોતાના વિષે જૂએ છે. ૧૫ આત્મા નેત્રવડે દેખાતો નથી તથા સંઘળી ઇન્દ્રિયોવડે પણ જાણવામાં આવે એવો નથી, પણ મનરૂપી દીવાવડે મહાન આત્મા પ્રકાશિત થાય છે. ૧૬ તે આત્મા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ

વિનાનો તથા નિર્વિકાર છે. તે શરીર વિનાનો અને દ્વિય વિનાનો છતાં શરીરમાં રહેલો છે. ૧૭ જે પુરૂષ મૃત્યુ ધર્મવાળા સર્વ દેહોના વિષે અવ્યક્તપણે રહેલા આત્માને ગુરૂ તથા વેદનાં વાક્યથી જાણે છે તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૧૮ જ્ઞાની પુરૂષો વિદ્યા અને કુળવાળા બ્રાહ્મણમાં, ગાયમાં, હાથીમાં, કૂતરામાં અને ચાંડાલમાં સમાન બુદ્ધિવાળા હોય છે.* ૧૯ એક મહાન આત્મા કે, જેણે સર્વ જગતને વિસ્તાર્યું છે તે સર્વ સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીઓના વિષે વ્યાપી રહેલો છે. ૨૦ જ્યારે પુરૂષ સર્વ પ્રાણીઓના વિષે આત્માને જુએ છે તથા આત્માના વિષે સર્વ પ્રાણીઓને જુએ છે ત્યારે સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મારૂપ તે પુરૂષ બ્રહ્મભાવને પામે છે. ૨૧ વેદની જેટલી વાણી છે તેટલી સઘળો આત્મા છે. અર્થાત્ શબ્દ બ્રહ્મ છે અને સઘળી વેદવાણી બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનારી છે, જે પુરૂષ નિરંતર એ પ્રમાણે જાણે છે તે મોક્ષને પામે છે. ૨૨ બ્રહ્મ સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા છે તથા સર્વ પ્રાણીઓના વિષે રહેલો છે. તેને પામવાને દેવમાર્ગ કે, પિતૃમાર્ગ છે નહિ. માટે દેવતાઓ પણ સ્થાન વિનાના બ્રહ્મનું સ્થાન ઝોળવામાં મોહ પામી ગયા છે. તાત્પર્ય કે, આકાશતુલ્ય વિભુ આત્મા છે, તેને મરણ પછી પમાતું હશે? એવી કલ્પના કરવી નિરર્થક છે. ૨૩ (જેમ એક ગામથી બીજે ગામ જવાનો માર્ગ હોય છે, તેમ મરણ પામ્યા પછી પ્રાણી નીકળીને બ્રહ્મમાં મળી જશે, એવી કલ્પના કરવી મિથ્યા છે. માત્ર જીવતાં જે બ્રહ્મરૂપ થાય છે તેજ બ્રહ્મને પામે છે.) જેમ આકાશમાં ચાલનારા પક્ષીઓનો અને જળમાં ચાલનારાં માછલાંનો માર્ગ જણાતો નથી, તેમ આત્માને જાણનારા પુરૂષોનો પણ માર્ગ જણાતો નથી. ૧૪ કાળ સર્વ પ્રાણીમાત્રને પોતાની મેળે પોતાના વિષે પરિણામ પમાડે છે પણ તે કાળ જેના વિષે પરિણામ પામે છે તે આત્માને આ લોકમાં કોઇ જાણતું નથી. ૨૫ તે બ્રહ્મ ઉંચે, આડે કે, નીચે નથી, વચમાં પણ નથી અને દ્વિયો તેને કોઇ જગ્યાએ કોઇ પણ પ્રકારે ગ્રહણ કરી શકતી નથી. (આ ઉપરથી અમુક સ્થાનમાં મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત અસંસ્ય હરે છે.) ૨૬ આ સર્વ લોક મુક્ત પુરૂષના સ્વરૂપમાં રહેલા છે, તેની બહાર કંઈ નથી. જે ધનુષ્યમાંથી છૂટું બાણ સદાકાળ તેની તે દિશામાં ચાલ્યું જાય તથાપિ બ્રહ્મને પહોંચી શકે નહિ; અર્થાત્ બ્રહ્મની ગતિ પ્રાપ્ય નથી. ૨૭ જે કોઇ પદાર્થ મનના સરખો વેગવાળો હોય તથાપિ તે, જગતના કારણરૂપ બ્રહ્મના અંતને પામી શકશે નહિ. બ્રહ્મ સર્વ સૂક્ષ્મ પદાર્થોથી અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, તેમ બ્રહ્મથી બીજો સૂક્ષ્મ પદાર્થ પણ નથી. ૨૮ બ્રહ્મ સર્વ તરફ હાથ પગવાળું, સર્વ તરફ નેત્રવાળું, મસ્તકવાળું, મુખવાળું અને સર્વ તરફ કર્ણવાળું છે તથા સર્વને વીંટીને રહેલું છે. ૨૯ તે બ્રહ્મ અણુથી પણ અણુરૂપ છે, મોટાથી પણ મોટું છે તથા સર્વ પ્રાણીઓના અંતર ભાગના વિષે રહેલું છતાં જોવામાં આવતું નથી. ૩૦ અગ્નિ અને ક્ષર એ બે પ્રકાર આત્માનાજ છે. સર્વ પ્રાણીના વિષે જે આત્મા દેખાય છે તે આત્માનો ક્ષર-ભાવ છે અને જે આત્માનું દિવ્ય સત્સ્વરૂપ છે તે અગ્નિભાવ છે. ૩૧ સ્થાવર અને જંગમ સર્વ પ્રાણીનો પ્રથમ સ્થિર, ઉપાધિ દોષથી પરાભવ નહિ પામેલો અને સ્વનંત્ર છતાં પણ નવ દારવાળા દેહને પામીને

* “ સમાન બુદ્ધિવાળા હોય છે ” એનો એવો અર્થ છે કે, તે સર્વમાં આત્મબુદ્ધિ સમાન મળે છે; એટલે પોતાના આત્માને જેવું સુખ-દુઃખાદિ દેહ જણાય છે તેવું સર્વને જણાય; એવી બુદ્ધિવાળા હોય છે.

મતિમાન થાય છે. ૩૨ ગમન, લંગ તથા વિકલ્પ* આદિ ધર્મવાળા શરીરનું તથા અહં-કાસદિ જાવેનું ગ્રહણ કરવાવડે તત્વજ્ઞાની પ્રરૂપે આત્માને “ હંસ ” કહે છે. (કેમ કે, જે મતિમાન છે તેને હંસ નામ આપેલું છે.) ૩૩ એ હંસ શબ્દવડે જે જીવ નામે અક્ષર જાણ કર્યું છે તેજ કૂટસ્થ અક્ષર છે, જ્ઞાની પુરૂષ તે (કૂટસ્થ અક્ષર)ને પામીને પ્રાણ એટલે દેહત્યાગ કરવાના સાધનને તજે છે; અર્થાત્ મરણ અને જન્મને તજે છે. તાત્પર્ય કે, જીવ-જાણની એકતા કરવાથી જીવ-મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૪

हंसोक्तं चाक्षरं चैव कूटस्थं यत्तदक्षरम् ।

तद्विद्वानक्षरं प्राप्य जहाति प्राणजन्मनी ॥ ૩૪ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां गुकानुमन्त्रे षट्-
षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ૬૬ ॥

અધ્યાય ૬૭ મો-યોગ સાધન વર્ણન.

व्यास उवाच ॥ पृच्छतस्तव सत्पुत्र यथावदिह तत्त्वतः ।

सांख्यज्ञानेन संयुक्तं यदेतत्કીર્તિતં મયા ॥ ૧ ॥

વ્યાસ કહે છે કે:-હે સત્પુત્ર ! તેં પૂછ્યું તેથી મેં તને તત્વથી સાંખ્યજ્ઞાનસહિત શાસ્ત્ર યથાવત્ કહ્યું. ૧ દેવે હું યોગશાસ્ત્ર સંબંધી ત્હારા સધળા કાર્યને પાર પાડીશ-યોગશાસ્ત્ર સંબંધી ત્હારી સધળી જ્ઞાસા પ્રણી કરીશ માટે તે યોગશાસ્ત્રને સાંભળ. હે તાત ! બુદ્ધિ, મન તથા ઇન્દ્રિયોનું એકપણું તથા તે સર્વનું સર્વવ્યાપક આત્માની સ્મરે એકપણું, એજ સર્વોત્તમ જ્ઞાન છે. અર્થાત્ ધૃત્વાદિ વૃત્તિયોનું દ્વાર ઇન્દ્રિયો અને દુઃખાદિ વૃત્તિયોનું દ્વાર મન, એ સર્વનું બુદ્ધિસ્વરૂપે અવસ્થાન (સ્થિતિ)-બુદ્ધિની વૃત્તિયોના નિરોધજ યોગના મતમાં સર્વોત્તમ જ્ઞાન છે, પણ અહમ્બ્રહ્માસ્મિ એવું બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન એ જ્ઞાન નથી. શિષ્યે ચિત્તને જીતીને, બાહ્યોદ્રેષોને જીતીને, ધ્યાનયુક્ત-ધ્યાનના અભ્યાસવાળા થઇને, આત્મામાંજ પ્રીતિવાળા થઇને, શાસ્ત્રના તત્વને જાણીને, યમ-નિયમાદિ આચરીને તથા યોગ સંબંધી દોષનો ત્યાગ કરીને ઉપર્યુક્ત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું; અર્થાત્ યોગનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારા પુરૂષે પ્રથમ મનને જીતવું, પછી ઇન્દ્રિયોને જીતવી વગેરે ઉપર કહેલા ગુણ-યુક્ત થવું. પંડિત પુરૂષોએ યોગના દોષ પાંચ કહેલા છે. ૨-૪ પાંચ દોષના નામ-કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય અને પાંચમી નિદ્રા. શમ ગુણવડે ક્રોધને જીતવો, સંકલ્પનો ત્યાગ કરવાવડે કામને જીતવો. ૫ ધીર પુરૂષે બુદ્ધિના સેવનવડે (નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિના અભ્યાસવડે) નિદ્રાને જીતવી, ધીરજવડે શિશ્રુ તથા ઉદરનું રક્ષણ કરવું. અર્થાત્ ખાવાની લોલુપતા તથા બાલિ-ચારાદિની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતાં, તેને ધીરજથી દબાવવી. નેત્રવડે હાથપગનું કંટક આદિથી રક્ષણ કરવું. ૬ મનવડે નેત્ર અને કર્ણનું રક્ષણ કરવું. અર્થાત્ આલસાપાસહિત પરચી આદિનું દર્શન-શ્રવણ થતા દેવું નહિ. ધ્યાનાદિવડે તથા યજ્ઞાદિ કર્મવડે મન અને વાણીનું રક્ષણ કરવું. અર્થાત્ ધ્યાન અને યજ્ઞાદિ કર્મમાં મન અને વાણીની પ્રેરણા કરવાથી તે

અવળે માર્ગે જતાં અટકશે. સાવધાન રહેવાવડે બચને તજવો અને શુદ્ધિમાન પુરૂષના સેવ્યવડે દંભનો ત્યાગ કરવો. ૭ યોગ કરનારે પ્રથમ એ પ્રમાણે યોગના દોષને નિરંતર સાવધાન રહીને જીતવા તથા નિરંતર અમિનું અને બ્રહ્મણીનું પૂજન કરવું. દેવતાએને પ્રણામ કરવો. ૮ કામપ્રધાન વાણીનો ત્યાગ કરવો તથા જે વાતચિત હિંસાપ્રયુક્ત હોય કે, મનનો ભંગ કરનારી હોય તેનો પણ ત્યાગ કરવો. (એ પ્રમાણે શુદ્ધિનો માત્ર નિરોધ કરવાથી સુકિત થતી હોય તો બ્રહ્મજ્ઞાનનું શું પ્રયોજન છે ?" એવી શંકાનું નિરસન કરવા માટે પ્રથમ બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ કહે છે કે,)-જેને "બ્રહ્મ" કહે છે તે તેજોમય (જ્ઞાનમય) વીર્ય (બીજ) છે. આ સર્વ વિશ્વ એ બીજનો સાર છે. ૯ આ દશ્યમાન સર્વ સ્થાવર-જંગમ તે પરમ તત્ત્વથી થયેલું છે. તે બ્રહ્મરૂપ તેજની વૃદ્ધિ ધ્યાનાદિથી થાય છે. (તે ધ્યાનાદિ ક્યાં ક્યાં છે ? તે જગજ્વાને માટે કહે છે કે,) ધ્યાન, અધ્યયન, દાન, સત્ય, લગ્ન, સરળતા, ક્ષમા, પવિત્રતા, આચારની રૂઝે પ્રકારે શુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, એ દશવડે તેજ વધે છે, પાપનો નાશ થાય છે. ૧૦, ૧૧ સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થાય છે અને વિજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે. યોગ સિદ્ધ કરનારાએ ધ્યાનાદિ દશ આચરવાં. વળી જે પુરૂષ સર્વ પ્રાણીઓમાં અને પદાર્થોમાં સમાન શુદ્ધિને રાખે છે, ઇશ્વરેચ્છાથી જે પ્રાપ્ત થાય તેવડે નિર્વાહ ચલાવે છે. ૧૨ જેનાં પાપ નાશ થયેલાં છે, જે તેજસ્વી થયેલો છે, જે અદ્ય આહાર કરે છે, જેણે ઇન્દ્રિયોને જીતેલી છે અને જેણે કામ તથા ક્રોધને વશ કરેલા છે તે પુરૂષ મહત્તત્ત્વના લય સ્થાવર-જંગમ પ્રકૃતિને વશ કરવાને ઇચ્છે છે. અર્થાત્ યોગીએ હિપ-યુક્ત ગુણ રાખી બ્રહ્મપદને પામવાની ઇચ્છા રાખવી. ૧૩ (હવે યોગનો અભ્યાસ કરવાની રીતિ કહે છે કે,) સાવધાનીથી જાગરણ તથા ઇન્દ્રિયોનું એકાગ્રપણું કરીને, આમલી રાત્રે તથા પાછલી રાત્રે મનને શુદ્ધિમાં ધારણ કરવું. અર્થાત્ મનને સંકલ્પરહિત કરવું. ૧૪ જેમ પખાલનાં છિન્નમાંથી જળ નીકળે છે તેમ પાંચ ઇન્દ્રિયોણી છિન્નવાળા પ્રાણીના ઇન્દ્રિય નામના છિન્નમાંથી બહાર દબે છે-શુદ્ધિ ઇન્દ્રિયદ્વારા બહાર પ્રસરે છે અને તેથી મનનું એકાગ્રપણું થતું નથી માટે યોગને જાણનારા પુરૂષે, જેમ મચ્છીમાર જળને કરડી ખાય તેવાં માછલાંને પ્રથમ પકડીને લઇ લે છે, તેમ મનને પ્રથમ વશ કરવું. મનને વશ કર્યા પછી શ્રાવણ, ચક્ષુ, જીહ્વા અને નાસિકા ઇન્દ્રિયને વશ કરવાં. ૧૫, ૧૬ યોગીએ એ સર્વ ઇન્દ્રિયોને કબજે કરીને, તેને મનમાં ધારણ કરવી અને પછી સંકલ્પનો નાશ કરીને મનને શુદ્ધિમાં ધારણ કરવું. ૧૭ યોગી પુરૂષે પાંચે ઇન્દ્રિયોનું ખ્યેય વસ્તુ સાથે અનુસંધાન કરીને તેનું મનમાં સ્થાપન કરવું. એટલે પછી જેમ કાષ્ટ વિનાનો અગ્નિ સ્વયમેવ શાંત થાય છે, તેમ પાંચ ઇન્દ્રિયો અને જીહ્વા મન પણ સ્વયમેવ શુદ્ધિમાં લય પામશે. ૧૮ તે સર્વ શુદ્ધિમાં લય પામ્યાં એટલે તે, સંકલ્પથી હિપ્ત થયેલી મહિનતાનો સ્વયં ત્યાગ કરશે અને મહત્તત્ત્વરૂપ બ્રહ્મનો પ્રકાશ થશે. પછી જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિની શિખા ધૂમાડા વિગતની હોય, તેમ મળર્ણહત, સૂર્યના સરખો પ્રકાશવાળો અને આકાશમાંના વીજળીના અગ્નિના જેવો તેજસ્વી આત્મા શુદ્ધિના વિષે ભાસમાન થશે. અર્થાત્ "હું છું" એટલુંજ માત્ર જ્ઞાન રહે અને તે વિના બીજું કંઈ ભાસમાન થાય નહિ; એનું નામજ બ્રહ્મપ્રકાશ છે. એ આત્મા સર્વત્ર વ્યાપક છે માટે તે સર્વ સ્થળમાં જણાય છે. ૧૯, ૨૦ એ આત્માને મહાત્મા શુદ્ધિમાન બ્રહ્મણે જાહેર છે. જે પુરૂષો ધીરજવાળા, મોટી શુદ્ધિવાળા

અને સર્વ આણીઓના હિતના વિષે પ્રીતિવાળા છે તે આ આત્માને જુએ છે, ૨૧ એ પ્રમાણે જે પુરૂષ રાગાદિને તજીને, પ્રશંસનાય નિયમ પાળીને તથા એકાંતમાં એકલો બેસીને નિયમિત કાળ સુધી (૭ માસ સુધી) યોગ સાધના કરે છે તે પુરૂષ અક્ષરની સમાનતાને પામે છે—અસ્મિતા (“ હું છું ” એવા જ્ઞાન) રહિત શુદ્ધાત્મસ્વરૂપને પામે છે. ૨૨ યોગમાં જે વિદ્ય ઉપજે છે તેનો ત્યાગ કરવો. વિદ્ય આ પ્રમાણે છે:—યોગમાં કોઈ વખત પ્રભોહ થાય છે એટલે ધ્યેય વસ્તુનો લય થઈ જાય છે, કોઈ વખત બ્રમ થાય છે એટલે ન હોય તે જોવામાં આવે છે, કોઈ વખત આવર્ત થાય છે એટલે ધ્યેય વસ્તુનું યથાવત્ ધ્યાન થતું નથી, વળી નાસિકાથી દિવ્ય ગંધનું પ્રહણ કરવાની શક્તિ આવે છે, કાનથી દૂરના શબ્દ સંભળાય છે, નેત્રથી દૂરનું દર્શન થાય છે, તેમજ છલ્લા અને સ્પર્શ ઇન્દ્રિયોથી પણ એવાજ અદ્ભુત કર્મ બને છે. શીત અને ઉષ્ણ સ્પર્શના વિષે પણ એવી અદ્ભુત શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, વાયુની પેઠે આકાશગમન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૩ સકળ જ્ઞાત્રના અર્થનું જ્ઞાન થાય એવી જુદી પ્રાપ્ત થાય છે, દિવ્ય સ્ત્રી આદિ ઉપસર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે, એ સર્વ સિદ્ધિયો યોગના બળથી પ્રાપ્ત થાય તથાપિ તેને વિદ્યનુલ્પ સમજીને તેનો અનાદર કરવો અને તત્ત્વવેત્તા યોગી પુરૂષે આત્માના વિષેજ પ્રીતિ રાખવી. કેમકે, તે સર્વ સિદ્ધિયો જુદીવડે કલ્પેલી છે. ૨૪ યોગી પુરૂષે પ્રાતઃકાળમાં પ્રથમ રાત્રિમાં અને પાછલી રાત્રિમાં યોગનો અભ્યાસ કરવો તથા સર્વદા નિયમમાં રહેવું. વળી પર્વતના શિખર ઉપર, જેનાં મૂળ બંધાયેલાં હોય તેવા વૃક્ષ ઉપર અથવા વૃક્ષની પાસે બેસીને યોગનો અભ્યાસ કરવો. ૨૫ જેમ ધનાદિ સાહિત્યની કામનાવાળો પુરૂષ તે ધનાદિનું ચિંતન કરે છે, તેમ યોગીએ ઇન્દ્રિય સમુદાયને કબજામાં રાખીને તથા એકાગ્ર થઈને અવિનાશી એવી આત્મ વસ્તુનું નિત્ય ચિંતન કરવું અને મનને યોગથી ઉદ્દમ કરવું નહિ. ૨૬ વિષયવા-સનાથી મુક્ત પુરૂષે જે ઉપાયથી ચંચળ મનને નિયમમાં આણી શકાય તે ઉપાયનું નિરંતર સેવન કરવું. અર્થાત્ અક્ત આલંબન આપીને કે, અવ્યક્ત આલંબન આપીને મનને વશ કરવું. તાત્પર્ય કે, સાકારનું ધ્યાન કરીને મનને વશ કરવું અથવા નિરાકારનું ધ્યાન કરીને મનને વશ કરવું અને તે ધ્યાન એટલે સુધી કરવું કે, જેથી મન ધ્યેય વસ્તુમાંથી ચલ્લા-યમાન થાય નહિ. ૨૭ યોગી પુરૂષે પોતાને વસવા માટે પર્વતની શ્લેષ ગુફાઓ, દેવાલય, કે, શ્લેષ ધર શોધી કાઢીને ત્યાં જવું તથા એકાગ્ર થવું. ૨૮ વાણી, કર્મ અથવા મનવડે ધન દારાદિનો પરિગ્રહ કરવો નહિ. પણ સર્વ પદાર્થની ઉપેક્ષા કરવી, આહારમાં નિય-મિત થવું અને પ્રાપ્ત તથા અપ્રાપ્ત વસ્તુમાં સમાન જુદી રાખવી. ૨૯ કોઈ પુરૂષ સ્તુતિ કરે અથવા નિંદા કરે તથાપિ યોગીએ તે બંનેના ઉપર સમાન દષ્ટિ રાખવી અને બેમાંથી એકેનું શુભ ચિંતન કે, અશુભ ચિંતન કરવું નહિ. ૩૦ વળી યોગીએ લાલ મેળવીને હર્ષ પામવો નહિ કે, લાલ ન મળવાથી ચિંતા કરવી નહિ, પણ વાયુની પેઠે સર્વ આણીન્ય વિષે સમાન, આસક્તિરહિત અને સ્થાનરહિત થઈને વર્તવું. ૩૧ એ પ્રમાણે સર્વત્ર સમાન જુદીવાળા અને સ્વસ્થ ચિત્તવાળા સત્પુરૂષને નિરંતર યોગ સાધન કરનાં ૭ માસે પ્રજુવ-રૂપ પ્રત્યક્ષ પ્રકાશ થાય છે. ૩૨ યોગી પુરૂષે સુવર્ણની પ્રાપ્તિ કરવાને અનેક પ્રકારની વેદનાઓથી પીડાયેલી સઘળી પ્રજાને જોઈને, દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગથી વિરામ પામવું તથા માટીનું ઢેકું અને સુવર્ણ એ બંનેમાં સમાન જુદી રાખીને વર્તવું. કદાચિત્ સુવર્ણ

પ્રાપ્ત થાય તથાપિ સત્પુરૂષે તેથી વિરામ પામવો. પણ મોહ પામવો નહિ. ૩૩ આ યોગ માર્ગમાં હીનવચ્ચનો શુદ્ધ અથવા ધર્મની દૃઢતાવાળો તો પણ અધિકારી થઈ શકે છે અને આ માર્ગવડે પરમગતિને પામી શકે છે. અર્થાત્ તત્ત્વમસ્યાદિ વાક્યાર્થના વિચારરૂપ સાંખ્યમાં તો ત્રૈવલ્લિકનોજ અધિકાર છે પણ યોગમાં તો સર્વનો અધિકાર છે. ૩૪ સત્પુરૂષો મન અને બુદ્ધિયુક્ત સ્થિર ધ્વનિયોવડે જોને જુઓ છે, જે સ્વરૂપ નામ અને રૂપ વિનાનું છે, તેજ સ્વરૂપ જન્મહીન છે. જન્મરહિત છે એનું કારણ કે, તે પ્રાચીન છે વળી તેનો ક્ષય થતો નથી માટે જરારહિત છે. તે સર્વ બાવ અને વિકારથી રહિત છે માટે સનાતન છે. તે નિત્ય અને એક વસ્તુની યોગી પુરૂષને પ્રાપ્ત થાય છે. તે વસ્તુ આજુથી પણ આજુ હોવાથી દુર્લભ છે, તે મોટાથી પણ મોટી હોવાથી અનંત છે. જે પુરૂષે પોતાના ચિત્તને જીતેલું છે, તે પુરૂષ પોતાની બુદ્ધિવડે તે મુક્ત વસ્તુને જોઈ શકે છે. ૩૫ બુદ્ધિમાન પુરૂષ મહાત્મા વ્યાસ મહર્ષિયે યથાવત્ કહેલાં વચન (સાંખ્ય અને યોગ મંત્રથી વચન)ને મનવડે વિચારીને એટલે ગુરૂના વચનથી સાંભળ્યા પછી તેના શબ્દ અને અર્થનો વિચાર કરીને અને પોતાની મેળે યુક્તિવડે પરીક્ષા કરીને શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ એવી બ્રહ્મની સમાનતાને જગતનો લય થતા સુધી પામે છે-અર્થાત્ યોગવિદ્યાવડે પરાક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી પુરૂષ બ્રહ્મલોકમાં જઈને બ્રહ્મના જેવા ભોગને ભોગવે છે તથા સૃષ્ટિનો લય થયા પછી બ્રહ્મદેવની સાથે તેની મુક્તિ થાય *છે. પરાક્ષ જ્ઞાની તે અક્ષરના સાત્ત્વપણાને પામે છે એ પૂર્વે કહેલુંજ છે. ૩૬

॥ इदं मत्पर्वचर्चनं महात्मनो यथावदुक्तं मनसानुददय च ॥

॥ अवेक्ष्य चेमां परमोष्ठिसात्म्यतां प्रयाति चाभूतगतिं मनीषिणः ॥ ૩૬ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुमते सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ૬૭ ॥

અધ્યાય ૬૮ મો-બ્રહ્મવિદ્યાવડે શાશ્વત સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શુક ઉવાચ ॥ यद्दिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ॥

॥ कां दिशं विद्यया यांति कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥ ૧ ॥

શુક કહે છે કે:—“ કર્મ કરવાં ” એવું વેદનું વચન છે (જેમ “ આ લોકમાં કર્મ કરીને સૌ વરસ સુધી જીવવાની આશા રાખી+ મ્હ. ”) અને “ કર્મનો ત્યાગ કરવો ” એવું પણ વેદનું વચન છે. (જેમ “ કર્મવડે, ધનવડે કે, પ્રજાવડે મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી,

* મુક્તિમાં પણ આવોજ બાવાર્થ છે કે, “ ને બ્રહ્મજોડેજી પરાન્તકાલે પરામૃતા: પરિમુક્ત્વંતિ સર્વે ! ” ૪૬૫ પછી તેનો મુક્ત થાય છે. ” મુક્તિમાંથી પુનરાવૃત્તિને માનનારા આવાકથનો અર્થ “ મુક્તિમાંથી છવ પાછો આવે છે ” એવા તાત્પર્યમાં કરે છે. સંશોધક.

+ કુર્વન્નવેદ કર્માણિ ઝિઝીવિષેઽહત * સમા: । એ મુક્તિનો અર્થ. સંશોધક.

એકલા ત્યાગથીજ ધણીક મુક્તિને પામી ગયા છે* ૬૦) ત્યારે કર્મનો ત્યાગ કરીને
 બ્રહ્મવિદ્યા જાણવાથી કેવી ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને કર્મ કરવાવડે કેવી ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે ?
 ૧ તે સાંભળવાને હું ઇચ્છું છું માટે તે મને કહેા. કર્મનો ત્યાગ અને કર્મનો વિધિ એ
 બન્ને પ્રતિકૂળ હોવાથી પરસ્પર વિરૂપ ભાવન પડે છે. ૨ બીજા કહે છે કે:-એ પ્રમાણે
 યુવનું વચન સાંભળીને પરાશરના પુત્ર વ્યાસે પોતાના પુત્ર શુકને કહ્યું કે:-ક્ષર અને અક્ષર
 એ બન્ને કર્મમય તથા વિદ્યામય છે તેનું હું ત્હારી આગળ નિરૂપણ કરીશ. ૩ હે વત્સ !
 જે જે ગતિ કર્મવડે અને વિદ્યાવડે પ્રાપ્ત થાય છે તે એકચિત્તે સાંભળ. એ બન્ને વચ્ચે
 આકાશ જેટલો અનંત અંતર છે. ૪ “ ધર્મ છે ” એવો અસ્તિકને પક્ષ છે, તે (આ-
 સ્તિક)ને કોઈ કહે કે,-ધર્મ નથી, તેથી તે જેનું આસ્તિકને ક્રોધ ઉપજાવનારું થાય તેવો
 ત્હારો આ પ્રશ્ન મને કલેશ ઉપજાવનારો છે. ૫ વેદની જેમાં સ્થિતિ છે એવા આ બે
 માર્ગ છે, એક પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ અને બીજો નિવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ. તેમાં પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મનો
 સમાવેશ નિવૃત્તિલક્ષણ ધર્મમાં કરેલો છે. ૬ પ્રાણી કર્મવડે બંધનને પામે છે અને વિદ્યા-
 વડે મુક્તિને પામે છે માટે પરમ તત્વને જાણનારા યોગી પુરૂષો કર્મ કરતા નથી. ૭ કર્મ
 કરીને મૃત્યુ પામ્યા પછી, સોળ તત્વનો મૂર્તિમાન દેહ ઉત્પન્ન થાય છે અને બ્રહ્મવિદ્યા
 જાણીને મૃત્યુ પામ્યા પછી નિત્ય, અચ્યક્ત તથા વિકારરહિત આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે.
 ૮ જે પુરૂષો અદ્ય જુદિવાળા થઈને પોતાની અદ્યજુદિમાંજ પ્રતિવાળા છે તેઓ કર્મની
 પ્રશંસા કરે છે તથા તેવડે સ્ત્રી આદિને રંજન કરીને અને તેની વાસનાઓથી વાસિત
 થઈને સેંકડો દેહને પામે છે. ૯ જે પુરૂષો ધર્મના વિષે નિપુણ છે તથા જેઓને પરમ
 જુદિ પ્રાપ્ત થયેલી છે તેઓ જેમ નદીમાંથી જળ પીનારો ફૂવાને વખાણતો નથી, તેમ કર્મની
 પ્રશંસા કરતા નથી. ૧૦ કર્મ કરીને તેનું ફળ સુખ કે દુઃખ અને જન્મ કે મરણ પુરૂષને
 મળે છે અને વિદ્યાવડે તો એનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે કે, જે સ્થાનમાં ગયા પછી તે શોક
 કરતો નથી. ૧૧ વળી જે સ્થાનમાં ગયા પછી તેનું મૃત્યુ થતું નથી, જન્મ થતો નથી, પુનઃ
 જન્મ થતો નથી અથવા પુનઃ દેહાદિરૂપે રહેતોજ નથી. તે સ્થાન બ્રહ્મવિદ્યાથી પ્રાપ્ત થાય છે.
 ૧૨ જે સ્થાનમાં ઉત્કૃષ્ટ, અચ્યક્ત, અચક્ત, દૃઢસ્થ નિત્ય, અવ્યાકૃત-આવસ્થા, અનાયાસ
 કલેશ વિના પ્રાપ્ત થાય એનું મોક્ષ સ્વરૂપ આ જે દૃઢરહિત આત્મા છે તે સ્થાન બ્રહ્મવિદ્યાથી
 પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૩ જે સ્થાનમાં સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વથી બંધ થતો નથી, જે સ્થાનમાં માનસ
 કર્મવડે પણ બંધ થતો નથી, જે સ્થાનમાં નિરંતર સર્વના વિષે સમાન અને મિત્રાભાવ
 રહેલો છે તથા જે સ્થાનમાં મનુષ્ય સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં આસક્ત થાય છે તે સ્થાન
 અથવા તે સ્થિતિ બ્રહ્મવિદ્યાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪ હે તાત ! વિદ્યામય પુરૂષ જૂદો છે
 અને કર્મમય પુરૂષ જૂદો છે, જેમ કર્મ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ચંદ્રમા છે. તેની કળા પ્રતિદિન
 વધીને પાછી પ્રતિદિન ક્ષય થાય છે તથા અમાવસ્યાના દિવસે પંદર કળાઓ ક્ષીણ થઈને
 એકજ કળા બાકી રહે છે, તેમ કર્મ કરનારાઓનું ઐશ્વર્ય પ્રથમ વૃદ્ધિ પામીને પાછું ક્ષીણ
 થઈ જાય છે. ૧૫ યાગ્યવલ્ક્ય મુનિએ આકાશમાં વાંકા સુતરના તાર જેવા નવા ચંદ્રમાને
 જોઈને એ ચંદ્રમાનું દટાંત પૂલહારણ્યકમાં વિસ્તારથી કરેલું છે. ૧૬ તેથી અનુમાન થાય

• ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેન, ત્યાગેનૈકન અમૃતત્વમાનયુઃ । એ મુક્તિને
 અર્થ.

અરોમ્ભ.

છે કે, અગ્નિઆર ઇન્દ્રિયાત્મક આ વિરાટદેહ પણ કર્મરૂપી કળા અને ધન, અમ્મ આદિ સાહિત્યથી ભરેલો છે, તે જાણે મનોમય સૂત્રાત્મા આપણા દેહાદિવડે મૂર્તિમાન થયેલો છે. હે તાત ! તું એ મૂર્તિમાન વિસદ્ દેહને પણ સાત્વિક રાજસ અને તામસ એવાં ત્રિગુણાત્મક કર્મવડે ચંદ્રમા જેવો જાણુ-એટલે તે પણ ચંદ્રની પેઠે વૃદ્ધિ તથા ક્ષય ગુણવાળો છે એમ સમજ. ૧૭. જેમ કમળમાં જળનું પિંદુ રહેલું છતાં કમળથી અલગ છે, તેમ વિસદ્-દેહમાં જે દેવ રહેલો છે તેને ક્ષેત્રજ જાણવો. એ ક્ષેત્રજ પુરૂષે યોગવડે ચિત્તને જીતેલું છે. અર્થાત્ જોણે યોગવડે ચિત્તને જીતેલું છે તે પુરૂષ પોતાના આત્માને જીવરૂપે નહિ, પણ ક્ષેત્રજરૂપે જુએ છે. ૧૮ તમેગુણ, રમેગુણ અને સત્વગુણ, એ ત્રણ જીવના ગુણ છે, માટે જીવને ગુણાત્મક સમજવો. અર્થાત્ કર્તૃત્વાદિ ધર્મ આત્માના ગુણ નથી, માટે અજ્ઞાનથી પુરૂષ જ્યાં સુધી આત્મામાં કર્તૃત્વાદિ ગુણના ધર્મનો અરોપ કરે છે ત્યાં સુધી આત્માને જીવરૂપે જુએ છે, પણ જ્યારે જીવને વિજ્ઞાનરૂપે જુએ છે એટલે જીવમાં વિજ્ઞાન ધર્મનો આરોપ કરે છે ત્યારે જીવને આત્મારૂપે જુએ છે. જ્યારે આત્માને ચૈતન્ય સત્તારૂપે જુએ છે ત્યારે આત્માજ જાણીએ છીએ એમ જાણવું ૧૯ દેહ અચેતન છતાં, જ્યારે ચેતનાયુક્ત થાય છે ત્યારે તેને જીવન ગુણયુક્ત એટલે “ સચેતન ” કહે છે. તે સચેતનપણું જીવનો ગુણ છે. જીવ સર્વ દેહને એટાયુક્ત કરે છે તથા જીવયુક્ત કરે છે. એ જીવથી પર વસ્તુ તે છે કે, જોણે બૂલોંક, બુવલોંક આદિ સમત લોકની કલ્પના કરેલી છે, એમ ક્ષેત્રને જાણનારા યોગીઓ કહે છે. અર્થાત્ પરમાત્મ સદ્, ચિત્ અને આનંદરૂપ છે. જેમ ક્રિયાવડે એક ગામથી બીજે ગામ જવાય છે, તેમ (ગામની પેઠે) તે બ્રહ્મ ક્રિયાપ્રાપ્ય નથી પણ જ્ઞાનપ્રાપ્ય છે. માટે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના વિષે જ્ઞાન અને કર્મનું એકત્રપણું ધટતું નથી. ૨૦

॥ સચેતનં જીવગુણં વદન્તિ સ ચેષ્ટતે જીવયતે ચ સર્વમ્ ॥

॥ તતઃ પરં ક્ષેત્રાવિદો વદન્તિ પ્રાકલ્પયણો ભુવનાનિ સત્ ॥ ૨૦ ॥

હિતિ શ્રી મહાભારતે શાન્તિપર્વણિ મોક્ષધર્મે શુકાનુવ્રજે ગુર્જરભાષાયાં
અષ્ટપદ્ધિતમોઽધ્યાયઃ ॥ ૬૮ ॥

અધ્યાય ૬૮ એ-બ્રહ્મચર્યાશ્રમના ધર્મ.

શુક ઉવાચ ॥ હરાત્પ્રભૂત યઃ સર્ગઃ સજ્જાનોંદ્રિયાણિ ચ ॥

॥ બુદ્ધયૈશ્ચર્યામિસર્ગોયં પ્રધાનશ્ચાત્મનઃ કુતમ્ ॥ ૧ ॥

શુક કહે છે કે:-પ્રધાન પુરૂષથી આરંભીને ચોવીશ તન્વાત્મક સૃષ્ટિ ઇશ્વરથી થયેલી છે અને વિષયોસહિત ઇન્દ્રિયોની સૃષ્ટિ બુદ્ધિના ઐશ્વર્યથી ઉપન્ન થયેલી ઉત્તમ સૃષ્ટિ છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. અર્થાત્ જૂતમયી સૃષ્ટિ ઇશ્વરે કરેલી છે તે સર્વને સાધારણ છે અને પ્રત્યેક પુરૂષે પોતાની બુદ્ધિથી જે સૃષ્ટિ કલ્પેલી છે તે જીવકૃત સૃષ્ટિ છે અને તે પ્રત્યેક પુરૂષને અસાધારણ છે. એ વાત પૂર્વે તમારા કહેવાથી મ્હારા જાણવામાં આવી છે. ૧ હવે પ્રુનઃ પણ આ લોકમાં યુગ યુગના અનુસારે સત્ય પુરૂષોનું આચરણ કેવું હોય છે તથા સત્પુરૂષો ક્યા આચરણવડે જન્મતમાં વર્તે છે ? તે હું સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૨ વેદમાં એજ

કહેલું છે કે, કર્મ કરેા અને કર્મ તજે. ત્યારે કર્મ કરવાં તે શું અને કર્મ તજવાં તે શું ? તે હું શી રીતે જાણી શકું ? માટે તે મને કહેવું યોગ્ય છે. ૩ હું લોકાના આચરણની રીતિને જાણીને, ગુરૂના શાસનથી પવિત્ર થઇને અને ધર્માનુષ્ઠાન કરીને મ્હારી બુદ્ધિને સંસ્કારયુક્ત કરીશ તથા મુક્ત થઇને વૃદ્ધિપરિણત આત્માના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીશ. ૪ વ્યાસ કહે છે કે:-અહરેવે જે પ્રમાણે પ્રથમથીજ મનુષ્યોની વૃત્તિ નિર્માણ કરેલી છે તે વૃત્તિ પ્રમાણે પૂર્વે થઇ ગયેલા મહર્ષિઓએ આચરણ કરેલું છે. અર્થાત્ કર્મનો યોગ જ્ઞાન સાથે મુક્તિપ્રાપ્તિમાં થતો નથી પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ કર્મનું આચરણથઇ શકે છે. ૫ મહર્ષિઓ અલ્પવૃદ્ધિ-રૂપ કર્મવડે ઉત્તમ લોકને પ્રાપ્ત કરે છે તથા પોતાના કલ્યાણના હેતુરૂપ યજ્ઞાદિને મનવડે આત્મામાં આરોપણ કરે છે. ૬ તે ઋષિઓ વનમાં રહીને કૃષ્ણ તથા મૂળનું ભોજન કરે છે, અત્યંત મોટું તપ કરે છે, પવિત્ર તીર્થોમાં ફરે છે તથા પ્રાણીઓની ક્ષિંસા કરતા નથી. ૭ તેઓ સાંગેશ્વરો શયન ન સંજાળાય તથા ધૂમાડો ન થતો હોય તે વખતે-તેવા ઘરમાં સમય પ્રાપ્ત થવાથી ભિક્ષા કરે છે અથવા વાનપ્રસ્થ થઇને વનમાં આશ્રમ બાંધીને રહે છે તથા ત્યાં ધૂમાડો અંતર્ધાન થયા પછી ભોજન કરે છે, એવી રીતે આચરણ કરીને અલ્પલોકને પામે છે. ૮ તે ઋષિઓ કાષ્ઠની સ્તુતિ કરતા નથી કે, કાષ્ઠને નમસ્કાર કરતા નથી, શુભ અને અશુભ બન્નેનો ત્યાગ કરીને અરણ્યમાં એકલા ફરે છે તથા જે મળે તેવડે ભોજન કરીને તૃપ્ત રહે છે. ૯ શુક કહે છે કે:-એ તો ખરું, પણ “ કર્મ કરવું ” અને “ કર્મ ન કરવું ” એવી રીતે વેદનું વચન લોકના કહેવા પ્રમાણે વિરૂદ્ધ દેખાય છે. તેમાંથી એ બન્ને વાક્ય જે પ્રમાણ હોય તો તે શાસ્ત્ર પરસ્પર વિરોધી હોવાથી શાસ્ત્રજ નથી. ૧૦ જે બન્ને વચન અપ્રમાણ હોય તો શાસ્ત્રજ અપ્રમાણ ઠરશે. એમાંનું એક વાક્ય પ્રમાણ હોય તો બીજું અપ્રમાણ વાક્ય કહેનાર શાસ્ત્ર પણ પ્રમાણ કહેવાય નહિ. માટે બન્ને વિરૂદ્ધ વાક્યો શી રીતે પ્રમાણ થઈ શકે ? તે હું સાંભળવાને ઇચ્છું છું. હું એટલું સાંભળવાને ઇચ્છું છું કે, કર્મની સાથે જ્ઞાનનો અવિરોધ થઇને મોક્ષપ્રાપ્તિ શી રીતે થાય ? ૧૧ બીજા કહે છે કે:-ગધવતી (સત્યવતી) ના પુત્ર, અત્યંત તેજવાળા વ્યાસે પોતાના પુત્રનું એવું વચન સાંભળીને તથા તેના વાક્યની પ્રશંસા કરીને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૧૨ વ્યાસ કહે છે કે:-અલ્પચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને ભિક્ષુક, એ સર્વ શાસ્ત્રમાં કલ્પા પ્રમાણે આચરણ કરે તો ઉત્તમ ગતિને પામે છે. ૧૩ અથવા કાઈ પુરૂષ શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે એ ચારે આશ્રમનું સેવન કરે તથા કામ અને દ્વેષથી રહિત થાય તો તેની બુદ્ધિ પરમાત્માના વિષે યોગ્ય થાય છે. ૧૪ અહીંને પહોંચવાને આર આશ્રમરૂપ ચાર પગથીઆવાળી નીસરણી છે, પ્રરૂપ તે નીસરણી ઉપર ચઢીને અલ્પલોકમાં સન્માનને પામે છે. ૧૫ ધર્મ અને અર્થમાં કુશળ એવા પુરૂષે પોતાના આયુર્યનો ચોથો ભાગ અલ્પવૃદ્ધિમાં ગાળવો તથા કાષ્ઠની અસ્યા (પરાકર્ષ ન સહન થતો તેને અસ્યા કહે છે) કર્યા સિવાય ગુરૂની પાસે અથવા ગુરૂના પુત્રની પાસે નિવાસ કરીને રહેવું. ૧૬ (ગુરૂના ઘેર નિવાસ કરવાની રીતિ આ પ્રમાણે છે.) દર્બની સાદડી ઉપર કે, પૃથ્વી ઉપર પથારી કરીને સ્નર્ધ રહેવું તથા સર્વની પહેલાં જાગવું. જાગ્યા પછી શિષ્યે અથવા દાસે ગુરૂના ઘરનું જે કામ કરવા જેવું હોય તે સર્વ કરવું. સર્વ કામ ચપળતાથી પૂર્ણ કરીને ગુરૂની પાસે જઇને ઉભા રહેવું. અલ્પચારીએ (શિષ્યે) ગુરૂના ઘેર જે કર્મ આકરને કરવાં ઘટે તે સર્વ કર્મ કરવાં યોગ્ય છે માટે આકરની પેઠે સર્વ

આગાઓને મસ્તકપર ચઢાવવી અને “ મને અમુક નથી આવડતું ” કે “ મહારાથી અમુક નહિ થાય ” એમ કહેવું નહિ. સર્વ કર્મમાં કુશળ થવું. ૧૭, ૧૮ જ્યારે ગુરૂનાં ધરનાં સમગ્ર કર્મ પૂરાં થાય ત્યારે અબ્યુદયના હસ્તગાવાળા શિષ્યે, પછી ગુરૂના પાસે અધ્યયન કરવું. ૧૯ શિષ્યે ચતુર થવું અને કોઈના ઉપર અપરાધ મૂકવાની ટેવ ન રાખવી. ગુરૂ જ્યારે જ્યારે બોલાવે ત્યારે ત્યારે તેમની પાસે હાજર રહેવું. શિષ્યે નિરંતર પવિત્ર, ડહા અને ગુણવાન થવું. ગુરૂને પ્રિય હોય તેવું વચનજ બોલવું. શિષ્યે જીનેદ્રિય થઈને તથા સ્થિર ચિત્તવાળા થઈને નેત્રવડે ગુરૂનાં દર્શન કરવાં. ૨૦ ગુરૂએ બોજન કર્યું ન હોય તો બોજન કરવું નહિ, ગુરૂએ જળપાન આદિ પાન ન કર્યું હોય તો કાંઈ પીવું નહિ, ગુરૂ એકા ન હોય તો એસવું નહિ તથા ગુરૂ સત્તા ન હોય તો સત્તું નહિ. ૨૧ હાથ ચતા રાખીને જેમ કામળ સ્પર્શ લાગે તેમ ગુરૂના ચરણને ખન્ને હાથવડે ચાંપવા. જમણા હાથવડે જમણા ચરણ અને ડાબા હાથવડે ડાબા ચરણ ચાંપવો. ૨૨ ગુરૂને પ્રથમ પ્રણામ કરીને બોલવું કે, -હે ભગવન! મને અધ્યયન કરાવો, હે ભગવન! આ કામ મેં કર્યું છે અને આ કામ હું કરવાનો છું. ૨૩ હે મહારાજ! હવે વળી તમે જે કામની આજ્ઞા કરશો તે કરીશ. એ પ્રમાણે સર્વ કર્મ વિષે ગુરૂની આજ્ઞા લઈને તથા યથાચોગ્ય ગુરૂને નિવેદન કરીને ગુરૂનાં કાર્ય કરવાં અને કાર્ય કર્યા પછી “ સર્વ કાર્ય કર્યા છે ” એવી રીતે ગુરૂને નિવેદન કરવું. એ રીતે વર્તન કરતાં જ્યારે અધ્યયન પૂરું થાય અને બ્રહ્મચારીનું કૃત્ય સમાપ્ત થાય ત્યારે જે રસ અને જે ગંધનું બ્રહ્મચારી સેવન કરતા નથી તે સર્વ રસ અને ગંધનું બ્રહ્મચારીએ ગુરૂ-કુળમાં નિવાસ પૂરો કર્યા પછી સેવન કરવું, એવો ધર્મશાસ્ત્રમાં નિશ્ચય કરેલો છે. જળી બ્રહ્મચારીના જે નિયમો શાસ્ત્રમાં વિસ્તારથી કહેલા છે તે સર્વ નિરંતર પાળવા તથા નિરંતર ગુરૂની પાસે રહેવું. એ પ્રમાણે ગુરૂની પ્રીતિ સંપાદન કર ને પછી શિષ્યે ગુરૂ પ્રસન્ન થાય તેવી ભેટ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ગુરૂને આપીને બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાંથી ગૃહસ્થાશ્રમ આદિ આશ્રમમાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે જવું અને તેમાં કહેલાં કર્મ કરવાં. એવી રીતે વેદમાં કહેલાં વ્રત અને ઉપવાસ કરતાં આયુષ્યનો ચોથો ભાગ વીતી જાય ત્યાં સુધી ગુરૂ-કુળમાં નિવાસ કર્યા પછી ગુરૂને ત્રિધિ પ્રમાણે ગુરૂદક્ષિણા આપીને પોતાના ઘેર પાછા જવું. ૨૪-૨૯ ઘેર ગયા પછી ધર્મ પ્રમાણે પ્રાતઃ કરેલી સ્ત્રીસહિત ચતુર્વર્ણે અમિનું ઉત્પાદન કરીને-અમિહોત્ર ધારણ કરીને આયુષ્યના બીજા ભાગમાં ગૃહસ્થાશ્રમી તથા વ્રત આદિનું આચરણ કરનારા થવું. ૩૦

ધર્મલઙ્ઘૈર્યુતો દારૈરગ્નીનુત્પાદ્ય યત્નતઃ ।

દ્વિતીયમાયુષો ભાગં ગૃહમેધા મહેદ્ વ્રતી ॥ ૩૦ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां भुक्तानुममे एको-
नसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

ॐ नमः शिवाय

અધ્યાય ૭૯ મો-ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ.

સ્વાસ ઉવાચ ॥ દ્વિતીયમાયુષો ભાગં ગૃહમેધી ગૃહે વસેત્ ।

ધર્મલઙ્ઘૈર્યુતો દારૈરગ્નીનાદિય સુમતઃ ॥ ૧ ॥

બાસ કહે છે કે:-ધર્મ પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરેલી સ્ત્રીસહિત અગ્નિને ધારણ કરીને રૂઢી રીતે વ્રત આચરનારા પુરૂષે આયુષ્યના બીજા ભાગમાં ગૃહસ્થાશ્રમી થઈને ઘેર રહેવું. ૧ પંડિતોએ ગૃહસ્થની વૃત્તિઓ ચાર પ્રકારની કહેલી છે. *કુસલધાન્ય પ્રથમ વૃત્તિ છે અથવા બીજો પ્રકાર એ છે કે, ગૃહસ્થે ધડા ભરીને અગ્નિનો સંચય કરવો તથા તે થઈ રહે ત્યારે બીજું પ્રાપ્ત કરવું. ૨ અધ્ધસ્તન વૃત્તિના ત્રીજો પ્રકાર છે. એટલે એક દિવસ ચાલે એટલા અગ્નિનો સંચય કરવો. ચોથો પ્રકાર કાપોતી વૃત્તિ અથવા શલોચ્છ વૃત્તિ છે એટલે ખરવાડ વગેરેમાંથી ખેડૂતો ધાન્ય લઈ ગયા પછી, પડી રહેલા દાણા વીણીને તેવડે પોતાના નિર્વાહ કરવો. જો ધર્મ પ્રમાણે આચરવામાં આવે તો, એ ચાર પ્રકારમાંથી પહેલા કરતાં બીજો ઉત્તમ છે, તેથી ત્રીજો ઉત્તમ છે અને તેથી ચોથો ઉત્તમ છે. એટલે તેથી સર્વોત્તમ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩ ગૃહસ્થોમાંથી કોઈ ગૃહસ્થ યજ્ઞ કરવો, યજ્ઞ કરાવવો, અધ્યયન કરવું, અધ્યયન કરાવવું તથા દાન આપવું અને લેવું, એવાં છ કર્મવડે નિર્વાહ કરે છે અને વળી અન્ય ગૃહસ્થ યજ્ઞ કરવો, અધ્યયન કરવું તથા દાન કરવું, એ ત્રણ કર્મવડે નિર્વાહ કરે છે. વાનપ્રસ્થ અધ્યયન અને દાન એ બે કર્મ કરે છે. તથા ચતુર્થાશ્રમવાળો પુરૂષ પ્રજુવનું ઉપાસન કરીનેજ નિર્વાહ કરે છે. ૪ ગૃહસ્થાશ્રમમાં આચરવા યોગ્ય મોટાં મોટાં વ્રત શાસ્ત્રમાં કહેલાં છે, તેમાંનાં કેટલાંક આ સ્થળે કહીએ છીએ. ગૃહસ્થે પોતાનાજ અર્થે અન્ન રાંધવું નહિ. યજ્ઞાદિ કર્મના પ્રયોજન વિના મિથ્યા પશુનો વધ કરવો નહિ. ૫ બકરા વગેરે પ્રાણીનું અથવા પીપલા વગેરે વનસ્પતિનું છેદન યજ્ઞવેદના મંત્ર વિના કરવું યોગ્ય નથી; અર્થાત્ યજ્ઞના અર્થેજ મંત્રપુરસ્કાર તેનું છેદન થવું જોઈએ, પણ માત્ર બક્ષણના અર્થે તેનું છેદન થવું યોગ્ય નથી. ગૃહસ્થે કોઈ વખત દિવસે શયન કરવું નહિ, તેમ પહેલી રાત્રિએ અને પાછલી રાત્રિએ પણ શયન કરવું નહિ. ૬ ભોજનના જે બે સમય મુકર કરેલા છે તે વિના વચમાં કોઈ બક્ષણ કરવું નહિ. ઋતુ પ્રાપ્ત થયા પછી સોળ દિવસ સુધી સ્ત્રીઓને ઋતુકાળ ગણાય છે તે ઋતુકાળ સિવાય સ્ત્રીને પોતાની પાસે મૈથુનાર્થે બોલાવવી નહિ. ગૃહસ્થના ઘરમાં આવેલો બાહ્યજી પૂજન પામ્યા વિનાનો તથા ભોજન કર્યા વિનાનો રહેવો જોઈએ નહિ. વળી ગૃહસ્થે અતિથિઓનું પૂજન કરવું. ૭ જે અતિથિએ નિરંતર હવ્ય તથા કવ્યને ધારણ કરે છે, જે અતિથિઓ વેદવિદ્યામાં અને વ્રતમાં પારંગત છે તથા જેઓ આત્રિય અને ચારે વેદમાં પારંગત છે તે અતિથિઓનું પૂજન કરવાથી દેવતાઓ તથા પિતૃઓ પ્રસન્ન થાય છે. ૮ જે અતિથિઓ સ્વધર્મથી જીવન કરનારા હોય, દમયણ્યુક્ત હોય, ક્રિયાવાળા હોય અને તપસ્વી હોય તે અતિથિઓના પૂજનના અર્થે હવ્ય અને કવ્ય શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. ૯ જે પુરૂષે દંભના અર્થે નષ્ટ, લોભ આદિ વધાર્યા હોય, જે પુરૂષ પોતાના ધર્મને પ્રસિદ્ધ કરવાનું બહાનું ધારણ કરીને ફરતો હોય, જેણે શાસ્ત્ર-વિધિનું ઉલ્લંઘન કરીને અગ્નિહોત્રનો લગ કર્યો હોય તથા જેણે ગુરૂની સાથે ઠગાઈ કરી હોય તેવા તથા ચાંડાલાદિ સર્વ પ્રાણીઓનો આ ગૃહસ્થાશ્રમમાં વિભાગ છે; અર્થાત્ ગૃહસ્થ પાસેથી તેઓને દુકડો મળવો જોઈએ. વળી જેઓ અત્ર રાંધતા નથી એવા બહારવારી

* કુસલ એટલે કોડીઓ ભરીને ગૃહસ્થે અન્ન સંચય કરવું તથા તેવડે કુટુંબનો નિર્વાહ કરવો એ ગૃહસ્થની પ્રથમ વૃત્તિ છે.

+ એટલે કે, પોતે જે કાંઈ અનુજ્ઞાન-જપ વગેરે કરતો હોય તેની પ્રતિજ્ઞાના અર્થે. સંશોધક.

તત્સા સંન્યાસી ધર્મેષુ પશુ ગૃહસ્થે અમ્ભ આપવું. ૧૦, ૧૧ ગૃહસ્થ પુરૂષે નિરંતર યજ્ઞ કરીને ભોજન કરવું કેમ કે, તે અમૃત ભોજન કહેવાય છે. યજ્ઞનું શેષ અમૃત છે અને હવિ (હૃતંદ્રવ્ય) સહિત ભોજન કરવું તે પશુ અમૃત છે. ૧૨ ગૃહસ્થે વિધસાશી ધર્મ પોતાના પોષ્ય વર્ગને ભોજન કરાવ્યા પછી જે ભોજન કરે છે તે “વિધસાશી” કહેવાય છે અને યજ્ઞ કરતાં શેષ રહેતા અમ્ભને “અમૃત” કહે છે. ૧૩ ગૃહસ્થે પોતાની સ્ત્રીના વિષેજ આસક્ત થવું, તેણે ઇંદ્રિયોનું દમન કરીને કમળમાં રાખવી તથા કાષ્ઠની મોટાઈ જોઈને અદેખાઈ કરવી નહિ. વળી ગૃહસ્થ પુરૂષે ઋત્વિક, પુરોહિત, આચાર્ય, મામો, અતિથિ, આશ્રિત, વૃદ્ધ, બાળક, રોગી, વૈદ્ય, શ્રાતિજન, સંબંધી, આધિવ, માતા, પિતા, સગેત્ર સ્ત્રીઓ, ભાઈ, પુત્ર, પોતાની સ્ત્રી, દીકરી અને દાસવર્ગ, એટલાની સાથે વિવાદ (તકરાર) કરવો નહિ કેમ કે, તેમાંથી કલ્લ ઉપજે છે, માટે એટલાઓની સાથે જે સંવાદ કરતો નથી, તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. ૧૪-૧૬ એટલાઓવડે જે જ્ય પામે છે તે સર્વ લોકને જીતે છે એમાં સંશય નથી. આચાર્ય બ્રહ્મલોકનો સ્વામી છે. પિતા બ્રહ્મપતિના લોકનો સ્વામી છે. ૧૭ અતિથિ ઇંદ્ર લોકનો સ્વામી છે. ઋત્વિજ દેવલોકનો સ્વામી છે. કુળની સ્ત્રીઓ અપ્સરાના લોકની અધિષ્ઠાત્રી છે. શ્રાતિની સ્ત્રીઓ વિશ્વેદેવોના લોકની અધિષ્ઠાત્રીઓ છે. ૧૮ સંબંધી અને આધિવો દિશાઓના સ્વામી છે. માતા અને મામા આદિ પૃથ્વીના સ્વામી છે. બાળક, રોગી, વૃદ્ધ અને કૃશ આકાશના સ્વામી છે. ૧૯ મોટો ભાઈ પોતાના પિતાની બરાબર છે. પોતાનાં સ્ત્રી અને પુત્ર પોતાનાં અંગ છે. સેવકવર્ગ પિતાની હાથા છે અને દીકરી પરમ દીનસ્વરૂપ ગાય સમાન છે. અર્થાત્ એ સર્વનું તે પ્રભાણે ગણીને પોષણ કરવું. ૨૦ અને એટલાજ માટે એ સર્વમાંથી કોઈ એક, બે કે, સર્વ મળીને ગૃહસ્થ પુરૂષનો અધિક્ષેપ કરે-કપટા દે કે, આળ આપે તો ક્રોધથી તપી ન જતાં સહન કરવું. જે પુરૂષ ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મમાં આસક્ત હોય, વિદ્વાન હોય, ધર્મશીળ હોય તથા જેણે શ્રમને જીતેલો હોય તેવા ધર્મવાળા પુરૂષે અમિહોત્રાદિ કર્મ દ્રવ્યના અર્થે કરવાં નહિ કે, બીજા પશુ એવા ધર્મ દ્રવ્યના અર્થે આચરવા નહિ. ગૃહસ્થની ત્રણ વૃત્તિયો છે તેમાંથી ઉત્તરોત્તર વૃત્તિગો અત્યંત કલ્યાણકારી કહેલી છે. એ વૃત્તિયોનું આચરણ કાર્યથી આતુરાશ્રમનું ફળ મળે છે. અબ્યુદયની ઇચ્છાવાળાએ એ વૃત્તિયોના જેમ નિયમો કહેલા છે તેમ વર્તવું. ૨૧-૨૩ તથા કુંભધાન્ય (ધડો ભરીને ધાન્ય રાખવું). દાણા વીણીને ખાવું અથવા યદ્યજ્ઞથી મળે તે ઉપર નિર્વાહ કરવો. જે દેશમાં એવા યોગ્ય પુરૂષો વસતા હોય તે રાજ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ૨૪ એવો પુરૂષ પોતાના પૂર્વના દશ પિતામહ પુરૂષોને તથા પોતાની પછી થનારા દશ પુરૂષોને પવિત્ર કરે છે. જે પુરૂષ મનમાં કલેશ પામ્યા વિના ગૃહસ્થની તે વૃત્તિયોને અનુસરે છે. ૨૫ તે માંધાતા આદિ ચક્રવર્તી રાજાઓના સરખી ઉત્તમ ગતિને પામે છે અથવા જીતેદ્રિય પુરૂષો જે ગતિને પામે છે તેવી તેઓની અતિ થાય છે. ૨૬ ઉદાર મનવાળા ગૃહસ્થ લોકોને સ્વર્ગલોક હિતકર છે માટે તેઓને વિમાન-મુક્ત અત્યંત રમણીય સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૭ ગૃહસ્થાશ્રમમાં નિયમ પ્રમાણે સ્થિતિ કરીને વર્તનારા પુરૂષને સ્વર્ગલોક મળે છે કેમ કે, બ્રહ્મદેવે સ્વર્ગલોકની ઉત્પત્તિનું કારણ ગૃહસ્થાશ્રમને ઉત્પન્ન કર્યો છે માટે જે પુરૂષ, તે આશ્રમને અનુસરે છે તે પુરૂષ, કમે કરીને ગૃહસ્થાશ્રમને પામ્યા પછી સ્વર્ગલોકમાં પૂજાય છે. ૨૮ એ ગૃહસ્થાશ્રમ કરતાં ઐષ પરમ

ઉદ્ધર ત્રીજો આશ્રમ કહ્યો છે. તે આશ્રમ શરીરનું શોષણ કરીને અસ્થિ તથા અર્ધમાત્ર શરીરને ધારણ કરનારા, વનમાં રહેનારા તપસ્વી કે, જેઓ વનમાં રહીને તથા તપ કરીને દેહનો ભાગ કરે છે તેઓનો છે. હું તે વાનપ્રસ્થ આશ્રમના ધર્મ તને કહું તે સાંભળ. ૨૬

અતઃ પરં પરમમુદારમાશ્રમં તૃતીયમાદુસ્યજતાં કલેવરમ્ ।

વનૌકસાં ગૃહપતિનામનુત્તમં શ્રુણુષ્વ સંશ્લિષ્ટશરીરકારિણામ્ ॥ ૨૭ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुप्रश्ने सप्त-
तितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

અધ્યાય ૭૧ મો-વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસાશ્રમ ધર્મનિરૂપણ.

भीष्म उवाच ॥ प्रोक्ता गृहस्थवृत्तिस्ते विहिता या मनीषिभिः ।

तदनंतरमुक्तं यत्तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે:-શુદ્ધિમાન પુરૂષોએ કહેલી ગૃહસ્થની વૃત્તિ મેં તને કહી, હે યુધિ-
ષ્ઠિર ! તે પછી વ્યાસે શુક મુનિને જે કહ્યું તે હું તને કહું છું, તે સાંભળ. ૧ પૂર્વે કહેલી
ગૃહસ્થવૃત્તિમાં પણ સ્ત્રીસહિત વ્રત કરવાનાં કહેલાં છે તેથી જેઓ ખેદ પામીને, ગૃહસ્થા-
શ્રમનો પણ તિરસ્કાર કરીને તથા ત્રીજી કપોતી (કપોતની પેઠે દાણા વીણી ખાવાની)
વૃત્તિનો પણ તિરસ્કાર કરીને ત્રીજો વાનપ્રસ્થાશ્રમ ધારણ કરીને રહે છે તેઓની વૃત્તિ હું
તને કહું છું. હે પુત્ર ! ત્હારું કલ્યાણ થાઓ, ગૃહસ્થાશ્રમનો પ્રથમ અંગીકાર કર્યા પછી
જેમાં પુરૂષ પ્રવ્રત થયેલો છે એવા તથા જેઓએ પવિત્ર દેશમાં નિવાસ કરેલો છે એવા
સર્વ લોકના તથા સર્વ આશ્રમના આશ્રયરૂપ વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં વર્તનારના ધર્મ હું તને
કહું છું તે સાંભળ. ૨-૩ વ્યાસ કહે છે કે:-ગૃહસ્થ પુરૂષ જ્યારે પોતાના શરીર ઉપર
કરચલીઓને તથા વાળને ઘોળા થયેલા દેખે, તેમજ જ્યારે પુત્રના પુત્રને દેખે ત્યારે તેણે
(ગૃહસ્થે) વનમાં જઈને નિવાસ કરવો. ૪ પોતાના આયુષ્યના ત્રીજા ભાગમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમ
ધારણ કરીને ત્યાં વસવું અને ગૃહસ્થાશ્રમ ધારણ કરતી વખતે જે અગ્નિ લીધેલો હોય તે
અગ્નિનું તથા દેવતાઓનું સેવન કરવું. ૫ વાનપ્રસ્થાશ્રમીએ નિયમમાં રહેવું તથા નિયમિત
આહાર કરવો. પોતાના આહારના છ વિભાગ કરીને તે માંહેના પાંચ દેવ, પિતૃ, અતિથિ,
ભૂત તથા જંતુઓને આપીને છઠ્ઠા ભાગનું પોતે ભોજન કરવું. સાવધ રહેવું. આળસ્યા-
દિથી કર્મનો લોપ કરવો નહિ. ગૃહસ્થાશ્રમમાં જેવા અગ્નિહોત્ર, ગાયો અને યજ્ઞનાં સર્વ
અંગ હતાં તેવાંજ આ આશ્રમમાં પણ રાખવાં. ૬ આ આશ્રમમાં પણ પંચ મહાયજ્ઞ
કરવા અથવા અગ્નિહોત્ર, દર્શશ્રાદ્ધ, પૂર્ણમાસી શ્રાદ્ધ, ચાતુર્માસ્ય યજ્ઞ અને પશુયાગ ઇત્યાદિ
યજ્ઞ કરવા તથા હજવડે નહિ ખેડેલાં ડાંગર, જવ, નમાર વગેરે પવિત્ર હૃતદ્રવ્યની આહુતિ
આપવી. ૭ વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પણ ગાર્હસ્થ્યની પેઠે જીવિકાના અર્થે ચાર વૃત્તિયો કહેલી છે.
કેટલાક વાનપ્રસ્થાશ્રમવાળા તત્કાળ અન્ન લાવીને નિર્વાહ કરે છે, કેટલાક એક માસ ચાલે
તેટલા અન્નનો સંગ્રહ કરે છે. ૮ કેટલાક એક વરસ ચાલે તેટલા અન્નનો સંગ્રહ કરે છે
અને કેટલાક ચાર વરસ ચાલે તેટલા અન્નનો સંગ્રહ કરે છે. વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓ ઉપર્યુક્ત

સંગ્રહ અતિથિનું પૂજન કરવાને માટે અથવા યજ્ઞ કરવાને માટે કરે છે. ૯ તેઓ વર્ષાઋતુમાં આદ્યશ તરફ દષ્ટિ કરીને તપ કરે છે, હેમંતઋતુમાં જળમાં પ્રવેશ કરીને તપ કરે છે, ગ્રીષ્મઋતુમાં પંચામિ તાપે છે અને નિરંતર નિયમિત બોજન કરે છે. ૧૦ કેટલાક પૃથ્વી ઉપર લોટે છે, કેટલાક ચરણની એડી ઉપર કે, અંગુઠા ઉપર ઉભા રહે છે, કેટલાક એક સ્થળમાં બેસી રહીને જે અન્ન આદ્યશત્રુતિથી પ્રાપ્ત થાય તે ઉપર નિર્વાહ કરે છે, કેટલાક ત્રણ કાળ સ્નાન કરે છે. ૧૧ કેટલાક દાંતનેજ ખાંડણી-સાંમેલું માનીને અનાજને ઝાડકા ખાંડવા વિનાજ લક્ષણ કરીને ચલાવે છે. કેટલાક પથરાંવડે ફળ, મૂળ કે, અનાજને છૂંદીનેજ લક્ષણ કરે છે. કેટલાક દાંતનેજ ધંડી માનીને આખું અનાજ ચાવીને નિર્વાહ કરે છે, કેટલાક શુકલપક્ષમાં એકવાર જવળી (રાખડી) અને કદીજ પીએ છે. ૧૨ કેટલાક કૃષ્ણપક્ષમાં પીએ છે, કેટલાક દૈવયોગથી જે મળ્યું તેનુંજ લક્ષણ કરીને ચલાવે છે, કેટલાક મૂળ ખાંધને, કેટલાક ફળ ખાંધને અને કેટલાક દઢ વ્રતવાળા વાનપ્રસ્થ પુરૂષો પુષ્પ લક્ષણ કરીને ચલાવે છે. ૧૩ એ રીતે વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં રહેલા પુરૂષો યથાન્યાય નિર્વાહ કરે છે. બુદ્ધિમાન વાનપ્રસ્થ દીક્ષાવાળા પુરૂષોની એવી બીજી પણ અનેક પ્રકારની દીક્ષાઓ છે. ૧૪ ચોથા આશ્રમમાં કહેલો ઉપનિષદોક્ત ધર્મ સર્વ આશ્રમમાં સાધારણ છે, તે વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં પણ સાધારણ છે. તે વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં તથા ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ સાધારણ ધર્મ છે. (એ ધર્મ એવો છે કે, શાંત, દાંત, ઉપરતિવાળો, નિતિક્ષાયુક્ત (સહનશીલ) અને એકાગ્ર થઈને આત્માના વિષેજ આત્માને જોવો.) ૧૫ હે તાત ! આ યુગમાંજ સર્વ અર્થને જાણનારા બ્રાહ્મણોએ એ ધર્મને અંગીકાર કર્યો છે તેથી તે સર્વ વર્ણમાં સાધારણ થઈ ગયો છે. અગસ્ત્ય, સપ્ત ઋષિયો, મધુચંદ, આદ્યમર્ષણ, સાંકૃતિ, સુદિવાતંડી, યથાવાસ, અકૃતશ્રમ, અહોવીર્ય, કાવ્ય, તાંડ્ય, મેધાતિથિ, બુધ, બળવાન, કર્ણનિર્વાક, શૂન્યપાલ અને કૃતશ્રમ ઈત્યાદિ ઋષિયોએ વાનપ્રસ્થ ધર્મને આચર્યો છે તથા તેથી તેઓ સ્વર્ગને પામ્યા છે. ૧૬-૧૮ હે તાત ! ઉગ્ર તપ કરનારા તથા ધર્મના વિષે નિપુણતાને જાણનારા ઋષિયોમાંથી પ્રત્યક્ષ ધર્મવાળા અનેક ભિક્ષુ સમુદાય તથા બીજા પણ ઘણા બ્રાહ્મણો વનમાં ગયા છે. વૈખાનસ, વાલ્મીલ્ય, સૈકત અને બીજા પણ ઘણા કર્મ કરીને તથા કષ્ટ વેદીને નિરંતર ધર્મને પાળતા હતા, ઇન્દ્રિયજીત હતા અને તે સર્વ ઋષિયો કે, જેઓના સંકલ્પ સિદ્ધ થતા હતા એવા પ્રત્યક્ષ સિદ્ધિવાળા તેઓ વનમાં ગયા અને ઉત્તમ ગતિને પામ્યા છે. ૧૯-૨૧ એ ઉત્તમ ગતિ કયી છે ? એમ પૂછ્યો તો, -નક્ષત્ર, ગ્રહ અને તારાઓથી ભિન્ન જે તેજના સમુદાય દેખાય છે તે એઓનાં સ્થાન છે. હવે વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં તપ કરતાં કરતાં જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાથી શરીર છેક ક્ષીણ થઈ જાય તથા વ્યાધિવર્ડે શરીર પીડિત થાય ત્યારે આયુષ્યના ચોથા ભાગમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરવો. પછી એક દિવસમાં સાધ્ય થાય એવી પ્રાજ્ઞપત્ય કે, ત્રૈધાતવી ઇષ્ટિ કરવી તથા સર્વ વેદ એકજ દક્ષિણા કદપવી. પછી જીવતશ્રાદ્ધ કરવું અને આત્માના વિષે સ્થિતિ કરવી. તેમજ પોતાના આત્માવડેજ વિરામ પામવો અને પોતાનોજ આશ્રય લેવો. અર્થાત્ સ્ત્રી આદિથી આનંદ મેળવવાની કે, રાજ્ય આદિથી આશ્રય મેળવવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. પછી આત્માના વિષે સર્વ અગ્નિનું સમારોપણ કરીને સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો. જો ત્યાગ કરવા જેવો તીવ્ર વૈરાગ્ય જ હોય તો તત્કાળ થઈ શકે તેવા બ્રહ્મયજ્ઞ, ઇષ્ટિયો, દર્શન, પૌર્ણમાસ, મિત્રવિદાદિક યજ્ઞ સર્વદા કરવા

અને એ યજ્ઞ જ્યાં સુધી યજ્ઞ કરનારાને આત્મયજ્ઞ (યોગાભ્યાસ) પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી કરવા. જ્યાં સુધી દેહનો પાત થાય ત્યાં સુધી ગાર્હપત્ય અગ્નિને હૃદયમાં ધારણ કરવો, અન્વાહાર્ય અગ્નિને મનમાં ધારણ કરવો અને આહવનીય અગ્નિને મુખમાં ધારણ કરવો. અર્થાત્ અગ્નિનો ત્યાગ કરીને તે (અગ્નિ) ને પોતાના દેહના વિષે કલ્પવો તથા પ્રાણુમિહોત્ર વિધિથી પ્રાણુદિ પંચ વાયુને યજ્ઞુર્મંત્રવડે પાંચ કે, છ આહુતિયો આપીને ભોજન કરવું. ભોજન કરવાના અન્નને નિંદવું નહિ. ૨૨-૨૬ પછી વાનપ્રસ્થ કેશ, લોમ અને નખ મુંડાવી નાંખવા. એ રીતે વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાંથી કર્મવડે પવિત્ર થયેલો પુરૂષ ચતુર્થાશ્રમમાં જઈ શકે છે. ૨૭ જે દિવસે સર્વ પ્રાણીને અભયદાન આપીને સંન્યસ્ત ધારણ કરે છે તેને તેજોમય લોક પ્રાપ્ત થાય છે તથા મરણ પછી મુક્તિને પામે છે. ૨૮ સંન્યાસ આશ્રમમાં રહેલો આત્મજ્ઞાની પુરૂષ અત્યંત શીલવૃત્તિવાળો, જેનાં પાપ જતાં રહ્યાં છે, જે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પણ કાંઈ કર્મ કરવાને ઇચ્છતો નથી, જેને ક્રોધ કે, મોહ નથી તથા જેણે સંધિ અને વિગ્રહ બંનેનો ત્યાગ કરેલો છે એવો ઉદ્ધારીન વૃત્તિવાળો થાય છે. ૨૯ સંન્યસ્ત ધારણ કરનારો પુરૂષ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય (અચોર્ય), ધ્વજ્ઞચર્ય અને અપરિગ્રહ, એવા પાંચ યમ તથા શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાન, એવા પાંચ નિયમ પાળતાં કલેશ પામતો* નથી તથા સંન્યાસી શાસ્ત્રમાં કહેલા નિયમ પ્રમાણે મંત્રપુરઃસર શિખા અને યજ્ઞોપવીતને જળમાં નાંખીને આ લોકમાં અને પરલોકમાં પરાક્રમવાળો થાય છે. તે પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં સુધી જીવીને તત્કાળ મુક્તિને પામે છે અથવા ક્રમે કરીને મુક્તિને પામે છે. કેમ કે, તે આત્માને જાણનારો હોય છે તથા ધર્મમાં તત્પર અને જીતેન્દ્રિય હોય છે માટે તેને યથેષ્ટ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે એમાં સંશય નથી. ૩૦ એ રીતે વાનપ્રસ્થાશ્રમ પછી પરમ શ્રેષ્ઠ, જેમાં અત્યંત ઉત્તમ ગુણો રહેલા છે એવો, ત્રણે આશ્રમોની અપેક્ષાથી સર્વોપરી, ઉત્તમ અને છેલ્લામાં છેલ્લી સર્વોત્તમ ગતિરૂપ ચતુર્થાશ્રમ સર્વથી મોટો કહેલો છે. એ આશ્રમનું હું તને નિરૂપણ કરી બતાવું છું તે તું સાંભળ. ૩૧

તતઃ પરં શ્રેષ્ઠમતીત્ય સદ્ગુણૈરાધિષ્ઠિતં ત્રીનાધિવૃત્તિમુત્તમમ્ ।

ચતુર્થમુક્તં પરમાશ્રયં શૃણુ પ્રકીર્ત્યમાનં પરમં પરાયણમ્ ॥ ૩૧ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुप्रभे
एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

* પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં જે અષ્ટાંગ યોગ સાધન બતાવ્યાં છે. તેમાં પ્રથમ આ જે યમ તથા નિયમ વર્ણવેલા છે. “તત્રાઽહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહા યમાઃ । શૌચસંતોષ-તપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ” ॥

સંશોધક.

અધ્યાય ૭૨ મો-જ્ઞાનીનાં લક્ષણ.

શ્રીશુક ઉવાચ ॥ વર્તમાનસ્તથૈવાત્ર વાનપ્રસ્થાશ્રમે યથા ।

યોક્તઘ્યોત્તમા કથં શત્રુયા લેચં વૈ કાંક્ષતા પરમ્ ॥ ૧ ॥

*શ્રી શુક કહે છે કે:-વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં જેમ વર્તવાનું કહેલું છે તેમ યજ્ઞાદિ કર્મ કરીને વર્તતાં પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આત્માનો યોગ શી રીતે કરવો ?-પરમ તત્વને જાણવાની ઇચ્છાવાળા છતાં પણ વાનપ્રસ્થે પરમાત્માને શી રીતે જાણવો ? (એ શંકા છે.) ૧ બ્યાસ કહે છે કે:-અભ્યર્ચ્ય અને ગાર્હસ્થ્ય એ બે આશ્રમથી સંસ્કાર પામીને તથા અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરીને વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં યોગનો અભ્યાસ કરવો. હું તને તેનો સરળ આર્થ કહું છું કે, સંસ્કાર પામેલા પુરૂષે જે પરમ અર્થને સિદ્ધ કરવાનો છે તે હવે તું એક ચિત્તથી સાંભળ. ૨ નિસરણીરૂપ પહેલા ત્રણ આશ્રમમાં રહીને ચિત્તના અપરિપક્વ દોષને પરિપક્વ કરીને-તજીને સર્વોત્તમ સંન્યસ્ત આશ્રમમાં જવું કેમ કે, તે આશ્રમ સર્વ આશ્રમથી શ્રેષ્ઠ છે. ૩ માટે ત્યારે પણ હું જે રીતિ કહું છું તેને સાંભળવી અને તે પ્રમાણે વર્તવું. સંન્યસ્ત લીધા પછી એકલાએજ ધર્માચરણ એટલે યોગસાધના કરવી, પણ પોતાના યોગરૂપી કાર્યની સિદ્ધિના અર્થે ખીભની સહાયની અપેક્ષા રાખવી નહિ. ૪ જે પુરૂષ સર્વત્ર આત્માને જોઈને સર્વત્ર એકલો ફરે છે તે પુરૂષનું કાર્ધ જતું નથી કેમ કે, તે સર્વમાં પોતાને વ્યાપક દેખે છે તથા તેનું કાર્ધ કમી થતું નથી કેમ કે, તેને અક્ષય મોક્ષ મુખ પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે. તેણે અગ્નિનો અને ઘરનો ત્યાગ કરેલો હોય છે તથા અનના અર્થેજ ગામમાં જાય છે. ૫ નિર્વાહ સમાધાનવાળા તે મુનિએ-સંન્યાસીએ ખીજ દિવસના માટે અનનો સંગ્રહ કરવો નહિ; તેણે થોડું ખાવું તથા એકવાર જમવું. ૬ જેની પાસે જળ પીવાને એક કપાળ (કાચલું અથવા અપ્પર) હોય, ઝાડનાં મૂળમાં રહ્યો હોય, કાપાચવસ્ત્ર પહેરેલું હોય, સાથે અન્ય સોળતી ન હોય અને જેને સર્વ ગ્રાણીઓ વિષે પ્રીતિ કે, દ્રેષ ન હોય તેને ભિક્ષુ જાણવો. ૭ જેમ ત્રાસ પામેલા હાથીઓ ખાડામાં પડે છે ત્યાંથી પાછા નીકળવા પામતા નથી, તેમ જેના પ્રત્યે નિંદાયુક્ત વાણી કહ્યા પછી તે નિંદા કરનાર પ્રત્યે પાછી આવતી નથી-અર્થાત્ જેની નિંદા કર્યા છતાં તે નિંદા કરનારને નિંદતો નથી તે પુરૂષને એ કૈવલ્યાશ્રમ (સંન્યાસાશ્રમ)માં વસવાને યોગ્ય જાણવો. ૮ એવો પુરૂષ કોઈ વખત કોઈ પણ મનુષ્યનું અને તેમાં વિશેષે કરીને બ્રાહ્મણનું અવાચ્ય (ન કહેવા જેવું) કર્મ કે, વચન) જોતો નથી કે, સાંભળતો પણ નથી તથા પોતે પણ પોતાના મુખથી તેવું અવાચ્ય કોઈ પણ પ્રકારે બોલતો નથી. ૯ (ત્યારે તે શું બોલે છે ? એમ પૂછો તો,) જે વચન બ્રાહ્મણનું હિત કરનારું હોય તેવુંજ વચન તે નિરંતર બોલે છે તથા તે યોગી કોઈ પોતાની નિંદા કરતો હોય તેને સાંભળીને પણ પોતાના સંસારરૂપી રોગની ચિકિત્સા કરતો જાનોમાને બેસી રહે છે. ૧૦ જે પોતે એક છતાં તેનાવડે આકાશ સર્વકાળ સંપૂર્ણ ભરાયલું રહે છે તથા જે પોતે એક ન છતાં મનુષ્ય સમુદાયથી વ્યાપ્ત જગત સ્થનરૂપ

* ગયા અધ્યાયમાં કહ્યું કે, વાનપ્રસ્થ આશ્રમવાળાને ત્રીજા વેરાગ્ય ન હોય તો તેણે યજ્ઞ કરીને અગ્નિનું ઉપાસન કરવું તથા આત્મજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરવું. પરંતુ “ યજ્ઞ કર્મમાં ચંચાલતા પુરૂષને આત્મજ્ઞાન થવું અશક્ય છે ” એમ માનીને શ્રીશુક પૂછે છે.

દેખાય છે તેને દેવતાઓ “બ્રહ્મણ” કહે છે. અર્થાત્ જે આત્માને જાણે છે તે એમ જાણે છે કે, આ સકળ વિશ્વ હું—આત્માજ છું. કે, જે રૂપાદિને ધારણ નથી કરતો એમ વિચાર કરીને જગતને જુએ છે ત્યારે જગત મિથ્યા હોવાથી શૂન્યરૂપ દેખે છે. દેવો તેનેજ “બ્રહ્મ” જાણે છે. ૧૧ જે પુરૂષને ગમે તે મનુષ્ય વસ્ત્રથી ઢાંકે છે કે, ભોજન કરાવે છે અને જે ગમે ત્યાં સૂઈ રહે છે તેને દેવતાઓ “બ્રહ્મણ” કહે છે. ૧૨ જે પુરૂષ સાપથી ખીતો હોય તે, મનુષ્યોના જથ્થામાં રહેવાથી ખીલે છે, નરકથી ખીતો હોય તે, સ્વાદિષ્ટ અને અનેક પ્રકારનાં ભોજનથી ખીલે છે તથા મહદ્દથી ખીતો હોય તે, સ્ત્રીથી ખીલે છે. તેને દેવતાઓ “બ્રહ્મ” જાણે છે. ૧૩ જે માન આપવાથી હર્ષ પામતો નથી કે, અપમાન કરવાથી ક્રોધ પામતો નથી તથા જેનાથી સર્વ પ્રાણીઓને ભય થતો નથી તે પુરૂષને દેવતાઓ “બ્રહ્મ” જાણે છે. ૧૪ જે પુરૂષ મરણની પણ ઇચ્છા કરતો નથી તેમ જીવવાની પણ ઇચ્છા કરતો નથી; પરંતુ જેમ ચાકર પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા શી થાય છે ? તે સાંભળવાને વાટ જોઈ ઉભો થઈ રહે છે તેમ કાળનીજ વાટ જુએ છે. ૧૫ જેનું ચિત્ત દોષથી વ્યાપ્ત થયેલું હોતું નથી તથા જેની વાણી પણ દોષથી વ્યાપ્ત થયેલી હોતી નથી તથા જે સર્વ પાપથી મુક્ત થયેલો હોય છે એવા અજ્ઞતશત્રુને ભય ક્યાંથી હોય ? ૧૬ સર્વ પ્રાણીઓથી જેને નિરંતર નિર્ભયતા હોય છે તથા જેનાથી સર્વ પ્રાણીઓને નિર્ભયતા હોય એવા મોહથી મુક્ત થયેલા ત્યાગી પુરૂષને કોઈ પણ સ્થાનમાંથી ભય થતો નથી. ૧૭ જેમ મનુષ્ય તથા અશ્વ આદિ ચરણથી ચાલનારાં સર્વ પ્રાણીઓનાં પગલાં હાથીના પગલામાં અંતર્ધાન થઈ જાય છે, તેમ ઇન્દ્રિયાદિનાં સર્વ સ્થાન કૌંજર (હાથીના અથવા સમાધિસ્થ યોગી)ના પદના વિષે અંતર્ધાન થાય છે. ૧૮ એજ પ્રમાણે સર્વ ધર્મ અને અર્થનું અંતર્ધાન અહિંસામાં થાય છે. માટે જે મનુષ્ય હિંસા કરતો નથી તે નિરંતર અમૃતરૂપ થઈને વસે છે. અર્થાત્ અહિંસારૂપ સંન્યાસયોગથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯ જે પુરૂષ હિંસા કરતો નથી, સર્વત્ર સમાન જુદિવાળો છે, જે સત્ય વચન બોલે છે, જે ધૃતિ-ધીરજ રાખે છે, જેણે ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રાખેલી છે અને જેણે સર્વ પ્રાણીઓને શરણ આપેલું છે, તે ઉત્તમ ગતિને પામે છે. ૨૦ એ પ્રમાણે આત્માનુભવવંદ તૃપ્ત થયેલા, નિર્ભય અને અપેક્ષારહિત યોગી પુરૂષને મૃત્યુ અતિક્રમણ કરતું નથી પણ તે, મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરે છે. અર્થાત્ મૃત્યુ તેનો પરાલભ કરી શકતું નથી પણ તે, મૃત્યુનો પરાલભ કરી શકે છે. ૨૧ જેને સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરમાં “હું” એવું અભિમાન નથી તેથી જે સર્વ આસક્તિયોથી મુક્ત છે તથા તેથીજ જે આકાશની પેઠે નિર્લેપ થઈને રહેલો છે એવો મૂર્તિરહિત, જ્ઞાતૃ-જ્ઞેય-જ્ઞાન એ ત્રણ પ્રકારથી રહિત હોવાને લીધે જે કેવળ એકજ છે તથા શાંત છે એવા મુનિને દેવતાઓ “બ્રહ્મ” જાણે છે. ૨૨ જેનું જીવતર ધર્મના અર્થે છે એટલે યોગશાસ્ત્રમાં જે ધર્મમેધનામે નિવિંકટપ સમાધિ કહ્યો છે તેનાથી ઉપજેલા પુણ્યના અર્થે છે તથા જેનો ધર્મ તેના સમીપ રહેનારા ભક્તોને અર્થે છે અને જેના દિવસ-રાત્રિયો એટલે સમાધિ અને વ્યુત્થાન પુણ્યના અર્થે એટલે લોકની શિક્ષાના અર્થે છે તેને દેવતાઓ “બ્રહ્મવેત્તા” કહે છે. ૨૩ જે પુરૂષ અબ્યુદયની વાસના રાખતો નથી તથા તેથી કાર્યનો આરંભ કરતો નથી, નમસ્કાર કે, સ્તુતિથી ઉપજતા સુખની વાસના રાખતો નથી; તેમજ સર્વ બંધનોથી મુક્ત થયેલો છે તેને દેવતાઓ “બ્રહ્મણ” કહે છે. ૨૪ સર્વ

પ્રાણીઓ મુખથી આનંદ પામે છે તથા દુઃખથી ત્રાસ પામે છે, માટે તેઓને લય ઉત્પાદન કરવાથી જેના મનમાં ખેદ ઉપજતો હોય એવા શ્રદ્ધાવાળા મુનિએ કર્મ કરવાં નહિ. ૨૫ કેમ કે, કર્મ માત્રમાં હિંસા તો રહેલીજ છે. સર્વ પ્રાણીઓને અલય દક્ષિણા આપવારૂપ દાન સર્વ દાન કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, માટે જે મનુષ્ય હિંસામય ધર્મનો ત્યાગ કરે છે તે મોક્ષને પામે છે તથા સઘળા પ્રજાથી તે વિશેષ અલયપણાને પામે છે. ૨૬ એવો મુનિ વાનપ્રસ્થની પેઠે વિકાસેલા મુખમાં “ પ્રાણાય સ્વાહા ” ઇત્યાદિ મંત્રાવડે આહુતિયોનો હોમ કરતો નથી, પણ ઇદ્રિય તથા મન આદિને આત્માના વિષે હોમે છે-આત્મામાં તેનો લય કરે છે. (તેનો પ્રકાર એવો છે કે, -) ચરાચર પ્રાણીમાત્રની નાલિ ત્રેલોક્યાત્મા વૈશ્વાનરનું સ્થાન છે. એ પ્રાણીમાત્રનાં મસ્તકથી હડપચી સુધીનું અંગ વૈશ્વાનરનું અંગ છે; અથવા નાભિથી હૃદય સુધીનું અંગ તેનું છે એવા બે પક્ષ છે. કેટલાક કહે છે કે, મસ્તકથી હડપચીપર્યંતના અંગમાં વૈશ્વાનરનું ઉપાસન કરવું અને કેટલાક કહે છે કે, નાભિથી હૃદયપર્યંતના અંગમાં વૈશ્વાનરનું ઉપાસન કરવું. એ બન્ને મત કૃતાકૃત છે, આ સઘળું જગત વૈશ્વાનરરૂપ છે માટે ગમે ત્યાં તેનું ઉપાસન કરવું, એજ ઠીક છે. ૨૭ જે પુરૂષ નાભિથી હૃદયપર્યંત પ્રાદેશ-માત્ર સ્થાનમાં આવિર્ભૂત (પ્રકટ થયેલું) જે ચિન્માત્ર તત્ત્વ છે તેમાં પ્રાણનો લય કરે છે તેને આત્માવાળ-આત્મારૂપ યંત્ર કરનારો જાણવો (વાનપ્રસ્થની પ્રાણાહુતિમાં અને યોગીની પ્રાણાહુતિમાં જે ફેર છે તે આથી સમજાય છે.) એ રીતે જે મનુષ્ય પ્રાણથી ઉપજક્ષિત થયેલા સઘળા પ્રપંચને-સંખ્યા પ્રાણમય જગતને આત્મામાં લીન કરે છે-આત્માવિના બીજા જગતને દેખતો નથી તેણે આત્મારૂપ અગ્નિહોત્ર કર્યો છે એમ જાણવું. તે આત્મારૂપ છે માટે આત્મામાં હોમ થયો એટલે દેવસહિત સર્વ જગત તૃપ્ત થાય છે. કેમ કે, આત્મામાં સર્વ જગતનો સમાવેશ છે. ૨૮ જેઓ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એવા ત્રણ દેહના વિષે વ્યાપી રહેનાર અથવા ત્રણ લોકને ધારણ કરનાર તથા ત્રણ ગુણથી વીંટાયેલા ઇશ્વરને તથા સર્વ ઉપાધિરહિત અત્યંત સૂક્ષ્મ પરમાત્મપણાના લાવને જાણે છે તેઓ સર્વ લોકમાં પૂજ્ય ગણાય છે અને સમર્થ એવા દેવતાઓ પણ તેઓની સ્તુતિ કરે છે તથા તેઓ સ્વર્ગલોકને પામે છે. ૨૯ સર્વ વેદ, યજ્ઞાદિ, વેદ, કર્મકાંડ આદિ વિધિ, સમગ્ર નિરૂક્ત (શબ્દવડેજ માત્ર સમજવામાં આવે એવું પરલોક આદિ) અને આત્માનું સત્ત્વ સ્વભાવપણું, એ સર્વને શરીરાત્મ પ્રત્યગ્ રૂપના વિષેજ છે એમ જે પુરૂષ જાણે છે તે પુરૂષનું સેવન કરવાને દેવતાઓ પણ નિરંતર સ્પૃહા કરે છે. ૩૦ જે પુરૂષ પૃથ્વી ઉપર બેઠેલા, આકાશમાં પણ પહોંચી ગયેલા, માપ વગરના અને સુવર્ણમય પક્ષીને જાણે છે તેની દેવતાઓ પણ ઇચ્છા કરે છે. તે પક્ષી ઇંડામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે, ઇંડામાં છે, પીંજાવાળું છે, અંતરિક્ષમાં રહેલું છે, ભોજ્ય આત્માના વિષે રહે છે તથા તે પ્રકાશનાં કિરણોથી પ્રકાશિત છે. એ બ્રહ્મ પક્ષી મોદ અને પ્રમોદ તેની બે પાંખો છે તથા પક્ષીની પેઠે અસંગ છે માટે તેને “ પક્ષી ” કહેલું છે. તે પૃથ્વીમાં, આકાશમાં અને સર્વ જગ્યાએ વ્યાપ્ત છે, અપ્રમેય છે, સુવર્ણમય છે એટલે ચિન્મય છે, બ્રહ્માંડની મધ્યે પ્રકટ થયેલું છે તથા ઇંડામાં એટલે દેહમાં છે. પક્ષીને જેમ પીંજા હોય છે તેમ અનેક અંગ દેવતાઓથી “ બ્રહ્મ ” પણ યુક્ત છે. તે પક્ષીનું મસ્તક અગ્નિ છે, આકાશ નાભિ છે અને પૃથ્વી ચરણ છે એમ વેદમાં પણ કહેલું છે. કિરણની પેઠે પસાર પામે એવાં ચક્ષુ, શ્રોત્ર આદિ ઇદ્રિયોથી તે પ્રકાશિત છે. તે ભોજ્ય

અતઃ આ એટલે દેહના વિષે રહે છે. તે ધ્વજરૂપ પક્ષીને જાણનારાની દેવતાઓ પણ સ્મરણ કરે છે. ૩૧ વળી બુદ્ધિરૂપી ગુફાના વિષે કાળચક્ર મૂકેલું છે તે નિરંતર ભ્રમણ કરે છે. તે જૂનું પણ થતું નથી. છ ઋતુઓ તેની નાઈડી છે. બાર આસરૂપી તેના બાર આરા છે. દર્શન તથા સંક્રાંતિ આદિ પર્વ તેનાં પર્વ એટલે સંધાયલા અવયવો છે. જે ચક્રના મુખ ઉપર આ સધળું વિશ્વ ઉપર જાય છે અને નીચે આવે છે તથા તે કાળચક્ર જગતના આયુષ્યને કાપતું ચાલ્યું જાય છે. ૩૨ જે (આત્મા) આનંદરૂપ છે તે જગતનું શરીર છે. તે સર્વ લોકોના ધર્મર ચઢને વર્તે છે. તે આનંદરૂપ આત્માના વિષે આપેલું અભિદાન દેવતાઓને તૃપ્ત કરે છે તથા તે દેવો તૃપ્ત થઈને મનુષ્યતા મુખને પામીને તેને તૃપ્ત કરે છે. અર્થાત્ પ્રાણાદિનું આત્મામાં પ્રવિશાપન કરવાથી સર્વ આત્મારૂપ જગત અને દેવતાઓ તૃપ્ત થાય છે—આનંદરૂપ બાસે છે. ૩૩ જે પુરૂષ પૂર્વોક્ત સૂક્ષ્મ પરમાત્મપણાને પામતો નથી અને વાત, પિત્ત તથા કફથી ઉત્પન્ન થયેલા અથવા સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીર-મય ઉપાધિરૂપે રહે છે તે તેજોમય, નિત્ય અને પ્રાચીન એવા આત્માના તત્વને જાણ્યા છતાં ઉપાધિનો ત્યાગ કરી શકતો નથી, તો નિર્ભય એવા અનંત લોકને પામે છે. એવા સુરૂપથી પ્રાણીઓ કાઈ વખત ત્રાસ પામતાં નથી અને પ્રાણીઓથી તે પણ કાંઈ વખત ત્રાસ પામતો નથી. ૩૪ જે બ્રાહ્મણ પોતે નિંદા કરવા યોગ્ય ન થઈને અન્યની નિંદા કરતો નથી તે પરમાત્માને જોઈ શકે છે. જે પુરૂષનો મોહ નાશ પામેલો છે તથા જેનાં પાપ નાશ પામેલાં છે તે પુરૂષ આ લોકમાં રહીને અથવા પરલોકમાં જઈને ભોગ ભોગવવા યોગ્ય લોકને પામતો નથી તેનો મોક્ષ થાય છે. ૩૫ જે પુરૂષ જીવન્મુક્ત થાય છે તેને ક્રોધ કે, મોહ હોતો નથી, તેને માટીનું ટેકું તથા સુવર્ણ બન્ને સમાન હોય છે, તેના પંચકોશ નાશ પામ્યા હોય છે, તેણે સંધિ અને વિગ્રહ તજી દીધેલા હોય છે, તે નિંદા અને સ્તુતિથી દૂર થયેલો હોય છે, તેને પ્રિય અને અપ્રિય હોતું નથી તથા તે બિંદુ થઈને ઉદાસીનની પેઠે ફરે છે. ૩૬

અરોષમોહઃ સમલોષ્ટકાંચનઃ પ્રહીણકોશો ગતસંધિવિગ્રહઃ ।

અપેતર્નિદાસ્તુતિરપ્રિયાપ્રિયશ્ચરન્નુદાસીનવદેષ મિશ્રુકઃ ॥ ૩૬ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुप्रभे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

અધ્યાય ૭૩ મો-જ્ઞાનદશા વર્ણન.

व्यास उवाच ॥ प्रकृत्यास्तु विकारा ये क्षेत्रं स्तैरधिष्ठितः ।

न चैनं ते प्रजानन्ति स तु जानाति तानपि ॥ ૧ ॥

વ્યાસ કહે છે કે:-પ્રકૃતિના વિકાર કે, જે દેહ, ઇન્દ્રિય તથા મન આદિ છે તેઓએ ક્ષેત્રરૂપે કર્તારૂપ અને ભોક્તારૂપ બનાવી દીધા છે, એમ છતાં પણ પ્રકૃતિના વિકારો ક્ષેત્રરૂપે જાણીતા નથી પણ ક્ષેત્ર તે વિકારોને જાણે છે. ૧ જેમ સારથી સારી પેઠે કબજામાં રાખેલા અને દૃઢ એવા ઉત્તમ અશ્વોવરે ગમનરૂપ કાર્ય સાધે છે, તેમ ક્ષેત્ર છતાં મનચક્ષિત

ઇન્દ્રિયોવડે સર્વ કાર્યને સાધે છે. ૨ ઇન્દ્રિયોથી તેના વિષયો સૂક્ષ્મ છે, વિષયોથી મન સૂક્ષ્મ છે, મનથી બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ છે અને બુદ્ધિથી મહાન આત્મા સૂક્ષ્મ છે, મહાન આત્માથી અબ્યક્ત સૂક્ષ્મ છે, અબ્યક્તથી અમૃત (મોક્ષગતિ-આનંદસ્વરૂપ) સૂક્ષ્મ છે અને અમૃતથી સૂક્ષ્મ કંઈ છે નહિ એ અમૃતજ સર્વની પરિસીમા છે અને એજ સર્વોત્તમ અર્થ છે. ૩૪ એ પ્રમાણે આત્મા સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં અત્યંત સૂક્ષ્મરૂપે રહેલો છે તે બહિર્દષ્ટિવાળાને પ્રકાશમાન થતો નથી, પણ સૂક્ષ્મદર્શી પુરૂષો અત્યંત સૂક્ષ્મ અને એજ બુદ્ધિવડે તેને જુએ છે. ૫ યોગી પુરૂષ છઠ્ઠા મનસહિત પાંચ ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોના વિષયોને બુદ્ધિવડે ચલત-ત્વરૂપ અંતરાત્મામાં લીન કરીને ધ્યેય, ધ્યાન અને ધ્યાતૃરૂપ ત્રિપૂરીનું ચિંતન કરે છે. ૬ તે ચિંતન અથવા ધ્યાનવડે આજ વૃત્તિથી વિરામ પામીને “ હું જ્યાં છું ” એવા વાક્યથી ઉપજેલી બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ વિદ્યાથી મનને સંસારયુક્ત કરીને પછી ઇશ્વરભાવને પણ લય કરે છે તથા અત્યંત શાંતાત્મા થઇને અમૃત પદ (કેવલ્ય)ને પામે છે. ૭ મનુષ્ય સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ થઇને પોતાની સ્થિતિને ચલાયમાન કરે છે-ઇન્દ્રિયોને વશ થાય છે એટલે તેની બુદ્ધિ ચલાયમાન થાય છે તથા ઇન્દ્રિયોને પોતાના આત્માનો ભોગ આપીને મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરે છે. ૮ માટે સર્વ સંકલ્પનો નાશ કરીને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિમાં ચિત્તનો નિવેશ કરવો-ચિત્તને સ્થાપન કરવું. સત્વ (સૂક્ષ્મબુદ્ધિ)માં ચિત્તનું સારી રીતે સ્થાપન થયું એટલે કાળને પણ નાશ કરી શકે છે; પણ કાળ કંઈ તેનો નાશ કરી શકતો નથી. ૯ યોગી પુરૂષ ચિત્તને નિર્મળ કરવાવડે આ લોકમાં શુભાશુભ કર્મનો લાગ કરી શકે છે. જેનો આત્મા (ચિત્ત) નિર્મળ થયો છે તે આત્માના વિષે સ્થિતિ કરીને અનંત કાળના સુખ-આત્માનંદરૂપ સુખને પ્રાપ્ત કરે છે-ભોગવે છે. ૧૦ ચિત્તના પ્રસાદ (નિર્મળતા)નું લક્ષણ એવું છે કે, જેમ મનુષ્ય સ્વપ્ના (ઉંઘ)માં સુખથી સૂઈ રહે છે તથા જેમ દીવો વાયુ વગરના પ્રદેશમાં પ્રકાશ કરતો છતાં હાલતો નથી, તેવી ચિત્તની સ્થિરતા થાય છે. ૧૧ એ પ્રમાણે પહેલી રાત્રિયે તથા પાછલી રાત્રિયે આત્માનો પરમાત્મામાં યોગ કરનારો પુરૂષ કે, જે અલ્પ આહાર કરે છે તથા જેનો આત્મા (મન) અત્યંત શુદ્ધ થયેલો હોય છે તે પોતાના સ્વરૂપને આત્માના વિષે જુએ છે. ૧૨ હે પુત્ર ! આ અનુશાસનરૂપ શાસ્ત્ર સર્વ વેદનું રહસ્ય છે તથા કેવળ અનુમાન પ્રમાણથીજ સિદ્ધ કરેલું અથવા શાસ્ત્રનાં વચનોથીજ નિશ્ચય કરેલું નથી, પણ આત્માના અનુભવનું શાસ્ત્ર છે. ૧૩ સર્વ પ્રકારનાં ધર્માખ્યાનમાં તથા સર્વ પ્રકારનાં સત્સા-ખ્યાનમાં જે સારભૂત છે તથા દશહળર ઋગ્વેદના મંત્રનું મંથન કરીને કાઢેલું અમૃત તે આ છે. ૧૪ જેમ મંથન કરવાથી હઠીમાંથી માંખણ અને કાઠમાંથી અગ્નિ તત્વરૂપે નીકળે છે, તેમ મેં વિદ્વાનોનું જ્ઞાન પુત્રને અર્થે તત્વરૂપે કાઢ્યું છે. ૧૫ હે પુત્ર ! ત્યારે આ અનુશાસનરૂપ શાસ્ત્ર સ્નાતકને કહેવું, પણ જેઓનું ચિત્ત શાંત થયું નથી, જેઓ દમગુણ-યુક્ત નથી તથા જેઓ તપસ્વી નથી તેઓને આ જ્ઞાન કહેવું નહિ. ૧૬ તેમજ જે પુરૂષ વેદને બાજુતો ન હોય, વેદ નહિ બાજુનારા પુરૂષને અનુસરનારો હોય, બીજાના ઉત્કર્ષને સહન કરી શકતો ન હોય, સરળ રીતે ચાલતો ન હોય તથા ગુરૂએ કહેલી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવો ન હોય તેને આ જ્ઞાન કહેવું નહિ. ૧૭ વળી જે તર્કશાસ્ત્રવડે રૂઝ થયેલો હોય અને ચાડીએ હોય તેને પણ આ જ્ઞાન કહેવું નહિ. જેનાં આચરણ પ્રમાણ કરનાર તથા પ્રમાણ કરવા યોગ્ય હોય તેવા પુરૂષને તથા પોતાના વહાલા પુત્રને, કિષ્કિંધને કે, અનુસર-

નારાને આ રહસ્ય ધર્મરૂપ શાસ્ત્ર કહેવું, પણ બીજા કોઇને કોઇ પણ પ્રકારે કહેવું નહિ. ૧૮-૧૯ ને કોઇ મનુષ્ય રત્નથી ભરેલી આ સઘળી પૃથ્વી આપવાને તત્પર થાય અને વળી કોઈ અન્ય મનુષ્ય આ જ્ઞાન આપવા તત્પર થાય તો, તે બેમાંથી આ જ્ઞાન મહાશ્વ કરવું શ્રેષ્ઠ છે એમ તત્ત્વવેત્તા પુરૂષે જાણવું. ૨૦ આથી પણ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અત્યંત ગુણ છે, તે શાસ્ત્ર અતિમાનુષ (મનુષ્યની સમજ શક્તિની બહાર) છે. મહર્ષિયો તે શાસ્ત્રને જાણે છે તથા વેદાંતમાં તેનું કથન કરેલું છે. ૨૧ તું જો મને તે પૂછતો હોય તો હું તને કહીશ. ૨૨ હે પુત્ર ! તું ત્હારા મનમાં જેને શ્રેષ્ઠ માનતો હોય તથા તને કોઇ પણ સ્થળમાં સંશય હોય તો તે તું મને પૂછ. આ હું ત્હારી પાસેજ છું. હે પુત્ર ! હવે હું તને પુનઃ શું કહું ? અર્થાત્ તું મને પ્રશ્ન કર કે, જેથી ત્હારી ધર્મ શું સાંભળવાની છે ? તે જાણીને તદ્દનુસાર હું તને કથન કરું. ૨૩

यच्च ते मनसि वर्तते परं यत्र चास्ति तव संशयः क्वचित् ।

भूयतामयमहं तवाग्रतः पुत्र किं हि कथयामि ते पुनः ॥ २३ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुવ્રજે ત્રિસ-
મિતમોઽધ્યાયઃ ॥ ૭૩ ॥

અધ્યાય ૭૪ મો-અધ્યાત્મવિદ્યા.

शुक उवाच ॥ अध्यात्मं विस्तरेणेह पुनरेव वदस्व मे ।

यदध्यात्मं यथा वेद भगवन् ऋषिसत्तम ॥ ૧ ॥

શુક કહે છે કે:-હે ભગવન્ ! હે ઋષિસત્તમ ! અધ્યાત્મશાસ્ત્ર શું છે ? તમે તેને જેવી રીતે જાણો છો તેવી રીતે મને પણ વિસ્તારથી કહો. આત્માની આઠ પુરીઓ સંબંધી જ્ઞાન અધ્યાત્મ શાસ્ત્રમાં કથન કરેલું હોય છે. તે આઠ પુરીઓનાં નામ. (૧) કર્મેન્દ્રિયો, (૨) જ્ઞાનેન્દ્રિયો, (૩) મન આદિ ચતુષ્ટય, (૪) પાંચપ્રાણ, (૫) પાંચભૂત, (૬) કામ, (૭) કર્મ, (૮) અવિદ્યા, એ સર્વ મને વિસ્તારથી કહો. ૧ વ્યાસ કહે છે કે:-હે તાત ! જેને પુરૂષનું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર કહે છે તે હું તને કહીશ. તે અધ્યાત્મની વ્યાખ્યા તને કહું તે સાંભળ. ૨ જેમ સમુદ્રમાં લહેરો હોય છે, તેમ પ્રાણીના સમુદાયમાં પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ, એવાં પાંચ મહાભૂત છે. ૩ જેમ કાચબો પોતાનાં અંગને પ્રસારીને પુનઃ પાછાં ખેંચી લે છે, તેમ મહાભૂત નાનાં ભૂતમાં રહીને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય કરે છે. ૪ એ પ્રમાણે સર્વ સ્થાવર અને જંગમ અર્થ ભૂતમય છે અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય દેહની મહિજ કહેવામાં આવે છે. ૫ ભૂતની ઉત્પત્તિ કરનારા ઇશ્વરે પાંચજ મહાભૂત ઉત્પન્ન કરેલાં છે તથાપિ તેઓના દેહમાં દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી આદિ રૂપથી વિષમપણું ઉત્પન્ન કરેલું છે. એ વિષમપણું થવાનું કારણ એવું છે કે, મનુષ્ય મરણ કાળે જે જે ભાવનું ચિંતન કરીને મરે છે-જેમાં તેની વાસના યાવજીવિત દેહ થયેલી હોય છે તે તે ભાવને પામે છે. ૬ શુક કહે છે કે:-એ વિષમપણું શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલું છે તેને કેવી રીતે જાણવું ? તેમાંનાં કેટલાંક ભૂત ઇન્દ્રિયરૂપે થયાં છે તથા કેટલાંક ભૂત

ઈન્દ્રિયોના ગુણરૂપ છે, એ પ્રમાણે સ્વરૂપનો ભેદ છે અને ગુણનો પણ ભેદ છે, તે ભેદને શી રીતે જાણવો ? ૭ વ્યાસ કહે છે કે:-તે સર્વ હું તને યથાર્થ કમથી કહીશ, માટે તું એકાગ્ર થઈને સાંભળ. ૮ શબ્દ, શ્રોત તથા દેહનાં છિદ્ર એ ત્રણે સ્વરૂપથી ભિન્ન છે તથા તેઓના વિષય જૂદા જૂદા છે એ ગુણનો ભેદ છે. એ પ્રકારે સર્વ ઠેકાણે સ્વરૂપભેદ અને ગુણભેદ જાણવો. શબ્દ, શ્રોત અને છિદ્રો, એ ત્રણ આકાશથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. પ્રાણ, એષા અને સ્પર્શ એ ત્રણ વાયુના ગુણ છે. ૯ રૂપ, ચક્ષુ અને વિપાક, એ ત્રણ પ્રકારનો અગ્નિ છે. રસ, રસન (ઇન્દ્રિય) અને રસેહ, એ ત્રણ જળના ગુણ છે. ૧૦ દ્રવ્ય (સંધવાનો પદાર્થ,) ઘ્રાણ (સંધવાની ઇન્દ્રિય) અને શરીર, એ ત્રણ પૃથ્વીના ગુણ છે. ઇન્દ્રિયોના સમુદાયસહિત પાંચ જૂતનો વિકાર એટલો જાણવો. ૧૧ વાયુથી સ્પર્શ ગુણ ઉપજ્યો છે, જળથી રસગુણ ઉપજ્યો છે, તેજથી રૂપગુણ ઉપજ્યો છે, આકાશથી શબ્દગુણ ઉપજ્યો છે અને પૃથ્વીથી ગંધગુણ ઉપજ્યો છે. ૧૨ સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક મન, નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ અને પૂર્વવાસનાત્મક સ્વભાવ, એ ત્રણ પણ જૂતમાંથીજ ઉત્પન્ન થયાં છે કેમ કે, તેઓ પણ સત્વાદિ ગુણોથી શ્રોત્રાદિ કાર્યસ્વરૂપને પામેલાં છતાં શબ્દાદિ ગુણોનું અતિક્રમણ કરતાં નથી. આ જગ્યોએ એવો આશય છે કે, જે ઇન્દ્રિય જે અર્થનું ગ્રહણ કરનાર હોય છે તે તેના ગ્રાહ્યના સગ્ગતીય ગુણનો આશ્રય કરનાર હોય છે. જેમ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયરૂપ અર્થનું ગ્રહણ કરનાર છે માટે તે રૂપના, સગ્ગતીય તેજનો આશ્રય કરનાર છે; માટે ચક્ષુ ઇન્દ્રિય તેજમાંથી થયેલું છે એમ કહેવાય છે. તેજ પ્રમાણે મન, બુદ્ધિ અને પૂર્વવાસનારૂપ અહંકાર એ ત્રણે ભાવ પાંચે વિષયનું ગ્રહણ કરનારા છે. માટે પાંચે વિષયનાં સગ્ગતીય પાંચ જૂતમાંથી તેઓની પણ ઉત્પત્તિ થયેલી છે એમ જાણવું. મનસહિત ઇન્દ્રિયોને ઉત્પન્ન કરનારી બુદ્ધિજ છે. ૧૩ જેમ કાચનો પોતાનાં અંગને પ્રસારીને પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યારે પુનઃ ખેંચી લે છે, તે પ્રમાણે બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયોના સમુદાયને પણ ઉત્પન્ન કરીને પુનઃ ખેંચી લે છે. ૧૪ જે ચરણના તળિયાથી આરંભીને મસ્તક પર્યંત સધળા શરીરને વિષે “ હું ” એવો અનુભવ કરે છે તે બુદ્ધિનું સ્વરૂપ છે. તે કૃત્યમાં બુદ્ધિ ઉત્તમતાથી રહેલી છે. ૧૫ બુદ્ધિજ શબ્દાદિ ગુણપણને પામે છે અને બુદ્ધિજ ઇન્દ્રિયોને વિષયમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. છદ્મ મનસહિત સર્વ ઇન્દ્રિયો પણ બુદ્ધિમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે. બુદ્ધિ ન હોય તો શબ્દાદિ ગુણ પણ ક્યાંથી હોય ? ૧૬ પુરૂષના શરીરમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો છે, છઠું મન છે, સાતમી બુદ્ધિ છે અને આઠમો ક્ષેત્રજ છે. ૧૭ ચક્ષુ બહારના પદાર્થને જુએ છે, મન તે ઉપર સંશય ઉઠાવે છે, બુદ્ધિ તેનો નિશ્ચય કરે છે અને તેનો સાક્ષી ક્ષેત્રજ છે, એમ કહેલું છે. ૧૮ રજ, તમ અને સત્વ, એ ત્રણ ગુણ ચિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા છે અને દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી આદિ સર્વ પ્રાણીઓમાં સમાનપણે રહેલા છે અને તેઓને કાર્ય ઉપરથી ઓળખવા, તેમાં જે આત્માના વિષે પ્રીતિયુક્ત લાગે છે, શાંત હોય છે તેમ આતિશય શુદ્ધ લાગે છે તેને સત્વગુણ જાણવો. ૧૯-૨૦ જે દેહમાં અથવા મનમાં સંતાપયુક્ત લાગે છે તેને મનમાં રજેગુણ પ્રવૃત્ત થયો છે એમ જાણવું. ૨૧ મનમાં જે મોહ (મૂઢતા) યુક્ત થાય તથા તે શું થાય છે ? એની સ્ફુટતા થઈ શક્તી ન હોય તેમજ જે જાણવામાં ન આવે અને તર્કમાં પણ ન આવે એવું થતું હોય તેને તમેગુણ જાણવો. ૨૨ અકસ્માત એટલે કોઈ પણ નિમિત્ત વિના અથવા કોઈ પણ નિમિત્તથી મનમાં આનંદર્થ, પ્રીતિ,

આનંદ, સમતા અને ચિત્તની સ્વસ્થતા પ્રવર્તે ત્યારે સાત્વિકગુણ પ્રવર્તે છે એમ જાણવું. અર્થાત્ એ સર્વ સત્વગુણનાં લક્ષણ છે. ૨૩ અભિમાન, મિથ્યા ભાવણ, લોભ, મોહ અને અક્ષમા, એને રજેગુણનાં ચિહ્ન જાણવાં તથા તે પશુ સત્વગુણનાં લક્ષણની પેઠે નિમિત્તથી કે, નિમિત્ત વિના પશુ પ્રવર્તે છે. ૨૪ તેમજ મોહ, પ્રમાદ (અસાવધપણું-મેકાળજી), નિદ્રા, તંદ્રા (ઉંઘ સંબંધી આળસ), અજ્ઞાન અથવા અજ્ઞાપણું-કાંઈ કહે તે છતાં ન જાણવાપણું, એ લક્ષણો નિમિત્તથી કે, નિમિત્ત વિના-ગમે તેવી રીતે પશુ પ્રવૃત્ત થાય તેા તેને તામસગુણની પ્રવૃત્તિ જાણવી. ૨૫

તથા મોહઃ પ્રમાદઃચ નિદ્રા તંદ્રા પ્રબોધિતા ।

કયં ચિદમિષર્તન્તે વિદ્યેયા તામસા ગુણાઃ ॥ ૨૫ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुममे
चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

અધ્યાય ૭૫ મો-અધ્યાત્મવિદ્યા.

न्यास उवाच ॥ मनः प्रसृजते भावं बुद्धिरध्यवसायिनी ।

इदं प्रियाप्रिये वेद त्रिविधा कर्मचोदना ॥ ૧ ॥

ન્યાસ કહે છે કે:-મન, સંકલ્પમાત્રથી પદાર્થને ઉત્પન્ન કરે છે, બુદ્ધિ તે (પદાર્થ)નો નિશ્ચય કરે છે અને અહંકાર “ તે પદાર્થ અનુકૂળ છે કે, પ્રતિકૂળ છે ” તે જાણે છે, એ પ્રકારે કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલું બુદ્ધિનું ત્રિવિધપણું જાણવું-અર્થાત્ બુદ્ધિના એવા ત્રણ પ્રકાર કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. ૧ ઇન્દ્રિયોથી વિષયો સૂક્ષ્મ છે, મનથી બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ છે અને બુદ્ધિથી આત્મા સૂક્ષ્મ છે. ૨ બુદ્ધિજ મનુષ્યનો આત્મા છે. બુદ્ધિજ સ્વયમેવ જ્યારે આત્મામાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે તે (બુદ્ધિ)જ મનરૂપે થાય છે. ૩ ઇન્દ્રિયો જૂદી જૂદી છે માટે બુદ્ધિ પણ જૂદે જૂદે રૂપે થાય છે. તે જ્યારે સાંભળવાનું કામ કરે છે ત્યારે “ શ્રોત્ર ” કહેવાય છે અને જ્યારે સ્પર્શ કરવાનું કામ કરે છે ત્યારે “ સ્પર્શન્દ્રિય ” કહેવાય છે. ૪ તેજ પ્રમાણે જ્યારે જોવાનું કામ કરે છે ત્યારે “ ચક્ષુ ઇન્દ્રિય ” કહેવાય છે અને જ્યારે રસ ગ્રહણ કરવાનું કામ કરે છે ત્યારે “ રસન્દ્રિય ” કહેવાય છે અને જ્યારે સુંઘવાનું કામ કરે છે ત્યારે “ ઘ્રાણેન્દ્રિય ” કહેવાય છે, તે પ્રમાણે બુદ્ધિજ જૂદે જૂદે પ્રકારે વિકારને પામે છે. ૫ એ પ્રમાણે વિકારને પામેલી બુદ્ધિનાં રૂપને “ ઇન્દ્રિયો ” કહે છે. તેના વિષે અદૃશ્ય એવા ક્ષેત્રજ્ઞની સત્તા રહેલી છે. પુરૂષ વિષે રહેલી બુદ્ધિ નિરંતર ત્રણમાંથી એક ભાવમાં રહે છે. ૬ બુદ્ધિ કાંઈ વખત આનંદને પામે છે, કાંઈ વખત શોકને પામે છે અને કાંઈ વખત આનંદ કે, શોક બેમાંથી એકને નથી હોતું, એ ભાવસ્વરૂપ બુદ્ધિ ત્રણે ભાવનો લય કરીને વખતે પોતાની સત્તાથીજ વર્તે છે. ૭ જેમ મોટા મોટા તરંગવર્ગો નદીઓનો સ્વામી સમુદ્ર ભરતી વખતે નદીઓના તરંગને દાબી નાખે છે, તેમ નિરેશ્વ સમયે આનંદમય, શોકમય કે, આનંદ-શોકરહિત, એ કર્મથી સાત્વિક, રાજસ અને તામસ ભાવોને બુદ્ધિ દાબી નાખે છે; અર્થાત્ તેનું ત્રિવિધપણું પ્રકટ બાસમાન થતું નથી. ૮ જ્યારે

શુદ્ધિ કાર્મ પદાર્થની ધૃષ્ટા કરે છે ત્યારે તે, મનરૂપે થાય છે પણ વસ્તુતઃ શુદ્ધિ વિના પીઠનું કાર્મ તત્વ દેહમાં રહેલું નથી કેમ કે, ઇન્દ્રિયગોલકરૂપ જે ઇન્દ્રિયોનાં અધિષ્ઠાન છે તે પણ શુદ્ધિમાં છે, પણ તેનાથી જૂદાં નથી. રૂપાદિ જ્ઞાનને “મેધા” કહે છે, તે મેધામાં સ્થાપન કરેલાં ઇન્દ્રિયો “મેધ્ય” કહેવાય છે. એ મેધ્ય સર્વ ઇન્દ્રિયોને સમગ્ર છતવી. ૯ જે જે ઇન્દ્રિયની પાછળ જ્યારે જ્યારે શુદ્ધિ જાય છે ત્યારે ત્યારે વિભાગ નહિ પામેલી શુદ્ધિ સંકલ્પાત્મક મનમાં રહેલી હોય છે અને તેથી શુદ્ધિવડે અનુગ્રહીત કરેલું ઇન્દ્રિય સંકલ્પથી ઉપજેલા ધડાનું ગ્રહણ કરે છે. ૧૦ એ પ્રમાણે રૂપાદિ વિષયોને પણ પ્રથમ મન કલ્પે છે અને પછી શુદ્ધિવડે અનુગ્રહીત ઇન્દ્રિયદ્વારા તેનું ગ્રહણ થાય છે. માટે સર્વ સાત્ત્વિકાદિ ભાવો દેહમાં રહેલા છે તે મન, શુદ્ધિ અને અહંકાર એ ત્રણે વિષે અર્થને અનુસરીને પ્રવૃત્ત થાય છે. અર્થાત્ જેમ રથના આરાઓ તેના પૈડાના પૂંઠીઆને અનુસરીને પ્રવૃત્ત થાય છે-પૂંઠીઆના ફરવાથી આરા ફરે છે, તેમ રૂપાદિ જે અર્થને અનુસરીને મન આદિ પ્રવૃત્ત થાય છે તે પ્રમાણે “સાત્ત્વિક, રાજસ કે, તામસ” કહેવાય છે. ૧૧ કાષ્ઠ કહેશે કે, વિષયોના સ્વરૂપની સત્તાનો અભાવ છે ત્યારે ઇન્દ્રિયસન્નિકર્ષ આદિ તથા તેથી ઉપજેલું ઘટાદિ જ્ઞાન શી રીતે થાય? તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે, સત્તા અથવા સત્ત્વ ત્રણ પ્રકારનું છે. હીંપમાં રૂપ બાસે છે તે રૂપાનું સત્ત્વ પ્રાતિભાસિક કહેવાય. ધડાનું સત્ત્વ વ્યાવહારિક કહેવાય અને બ્રહ્મનું સત્ત્વ પારમાર્થિક કહેવાય. તે સત્ત્વને ક્રમથી સત્, સત્તર અને સત્તમ કહીએ છીએ. હવે વિષયો પણ સત્તમ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે માટે તે પણ સત્તમ છે. શુદ્ધિ સત્તમ ઇન્દ્રિયોવડે એટલે શુદ્ધિમાં રહેલા વિષયોસહિત ઇન્દ્રિયોવડે મન દીવાનો અર્થ સિદ્ધ કરે છે. કહેવાનું એ છે કે, જેવો જેવો અકસ્માત યોગ થાય તે પ્રમાણે ઉદાસીન થઇને ફરનારાં ઇન્દ્રિયોના સાધનથી સત્તમ બ્રહ્મને આવરણ કરનારા અજ્ઞાનનો મનવડે નાશ કરવો. એમ કરવાથી સત્તમ બ્રહ્મ સ્વતઃ પ્રકાશમાન થાય છે અને વિષયો તેમાં અધ્યસ્ત છે એમ જોવામાં આવે છે. જેમ ઇન્દ્રિયોવડે હીંપ જોયા પછી “તે રૂપું છે” એવો આવરણરૂપ ભ્રમ, ઇન્દ્રિયોથી નાશ કર્યો એટલે શુદ્ધિમાં રહેલા રૂપાપણનો નાશ ન થતાં પણ તેમાં હીંપ બાસમાન થાય છે અને તેથી રૂપું તેમાં અધ્યસ્ત છે તે સ્વયં જોવામાં આવે છે. માટે અધિજ્ઞાનનું ગ્રહણ કરવું એજ ઇન્દ્રિયોના અન્વય-વ્યતિરેકનો ઉપક્રમ છે. એ પ્રમાણે ઘટાદિના અધ્યાસ વિષે ઇન્દ્રિયદ્વારા મનવડે સત્તમ બ્રહ્મનું આવરણ કરનારા અજ્ઞાનનો નાશ કર્યો એટલે શુદ્ધિમાં રહેલા આકાશાદિ ભાવ જે સત્તમથી જૂદા નથી તેવડે-તે રૂપે સત્તમ બ્રહ્મ સ્વયમેવ પ્રકાશ થાય છે, માટે ઇન્દ્રિય સત્તમનોજ પ્રકાશ કરનાર છે, આકાશાદિ તો દોરડીમાં સાપની પેઠે, માત્ર અવિદ્યાથી કે, સાંક્ષિથી બાસમાન થનારાં છે, તાત્પર્ય કે, વિષયોના સ્વરૂપના સત્ત્વનો અભાવ છતાં પણ-વિષયો વસ્તુતાએ સત્ત્વ ન છતાં પણ જેમ અજ્ઞાનવડે દોરડીમાં સર્પ પ્રતીત થાય છે તેમ શુદ્ધિ વિષે અવિદ્યાવડે વિષયનાં સ્વરૂપ પ્રતીત થાય છે. ૧૨ તે જ્ઞાનનું રૂપ એવું છે કે, આ જન્મત એવી રીતે શુદ્ધિ કલિપત છે એમ જાણીને, જેમ સ્વપ્નામાંના ધનનો નાશ થવા પછી જાગેલો પુરૂષ શોકાદિને પામતો નથી તેમ, ડાહ્યો પુરૂષ અગ્રિય થવાથી શોક કરતો નથી કે, ગ્રિય થવાથી હર્ષ પામતો નથી, તે નિરંતર અદેખાઇ વિનાનો રહે છે. ૧૩ વાર, જે એમજ હોય એટલે ઘટાદિ સર્વ આત્મામાંજ અધ્યસ્ત હોય તો ઘટાદિને જાણનારા પુરૂષે પણ

અલ્પને જાણ્યું છે; ત્યારે શ્રવણાદિ સાધનનો શો ઉપયોગ છે ? એમ શંકા કરનારે જાણવું કે, ભલે, ઇન્દ્રિયો નિર્દોષ હોય તથાપિ તે ઇચ્છિત વિષયમાં ગાત્ર ચયેલાં હોય છે ત્યારે અદૃઢ પુરૂષ તેઓને કબ્જામાં રાખી શકતો નથી અને તેથી પ્રવૃત્ત થાય છે. એવી રીતે કબ્જામાં ન રહેતાં કામ્ય વિષય તરફ પ્રવૃત્ત થયેલાં ઇન્દ્રિયોથી આત્માનું જ્ઞાન થવું શક્ય નથી. પણ જેમ દીવો કરવાથી ઘટાદિ આકૃતિનો પ્રકાશ થાય છે તેમ, મનવડે જ્યારે ઇન્દ્રિયરૂપી ઘોડાની રાશો સારી રીતે ખેંચીને પકડી રાખે છે ત્યારે આત્માનો પ્રકાશ થાય છે—આત્માનો પ્રકાશ ઇન્દ્રિયોના સંયમથી થાય છે. ૧૪, ૧૫ જેમ રાત્રિનો અંધકાર જવાથી સર્વ પ્રાણીઓને પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આ અલ્પજ્ઞાન વિષે પણ સમજવું. એટલે અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો નાશ થવાથી આત્માનો પ્રકાશ થાય છે. ૧૬ કાંઈ કહેશે કે, યોગી પુરૂષો પણ બીજાઓની પેઠે ઇન્દ્રિયોવડે વિષયને ગ્રહણ કરે છે તેઓને અલ્પનો પ્રકાશ કેમ થાય ? તેના સમાધાન માટે કહે છે કે, જેમ જળનું પ્રાણી જળમાં ફરે છે છતાં જળથી લેપાતું નથી, તેમ મુક્ત થયેલા આત્માવાળો યોગી પુરૂષ ગુણ તથા દોષવડે લેપાતો નથી. ૧૭ એજ પ્રમાણે દૃઢ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ કે, જેણે મનને વશ કરેલું છે તે વિષયોને ભોગવવા છતાં પણ આસક્તિ ન હોવાથી તેમાં કાંઈ પ્રકારે લેપાતો નથી. ૧૮ જે પુરૂષ પૂર્વનાં કર્મોના સંન્યાસ—ત્યાગ કરીને સર્વદા આત્મા વિષેજ પ્રીતિ રાખે છે—આત્માનું ખ્યાન કરીને તદાકાર થાય છે તથા સર્વ પ્રાણીનો આત્મારૂપ જે પુરૂષ ભોજ્ય વર્ગમાં આસક્તિ રાખતો નથી. ૧૯ તેની બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયો વગેરે અલ્પાકાર થાય છે તથાપિ ચિત્ત અને અચિત્તનું ઐક્ય બની શકતું નથી. અર્થાત્ આત્મા તો સર્વદા વિષયોને જાણે છે પણ વિષયો આત્માને જાણતા નથી. ૨૦ તે જડ અને આત્માથી ભિન્ન છે એમ તેની બુદ્ધિ વિષે રહે છે. જડ અને ચેતનનો ભેદ જાણ્યા પછી સત્ત્વ અને ક્ષેત્રજનો ભેદ કહ્યું તે સાંભળ. ૨૧ ક્ષેત્ર વિષયોનો દૃષ્ટા તથા સાક્ષી છે અને સત્ત્વ વિષયોનો સષ્ટા—બનાવનારો છે. સૂક્ષ્મ એવા ક્ષેત્રજ અને સત્ત્વમાં એજ અંતર છે. એ બેમાંથી એક ગુણો (વિષયો)ને સરજે છે અને એક ગુણોને સરજતો નથી. એ બંને પ્રકૃતિવડે જૂદા થયેલા છે—જૂદા જણાય છે, નહિ તો તેઓ સર્વદા એકજ છે. ૨૨ જેમ મત્સ્ય જળમાં છે તથાપિ જળથી ભિન્ન છે. અથવા જેમ મચ્છર અને ઝિમ્મું એ બંને જોડાયલાંજ છે તથાપિ ભિન્ન છે, તેમ સત્ત્વ પુરૂષમાં ક્ષેત્રજ છે, પરંતુ પ્રકૃતિથી ભિન્ન છે. ૨૩ અથવા “ મુંજ ” નામે ધાસમાં—સરકટમાં ઈર્ષીકા હોય છે તે મુંજથી જૂદી હોય છે અને તેની સાથે એક પણ છે, તેમજ સત્ત્વ અને ક્ષેત્રજ અન્યોન્યમાં રહેલા છતાં જૂદા છે અને એકત્ર પણ છે. ૨૪

इषीका वा यथा मुंजे पृथक् च सह चैव च ।

तथैव सहितः श्रेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ ॥ २४ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुमते पंच
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

અધ્યાય ૭૬ મો-અધ્યાત્મવિદ્યા.

વ્યાસ ઉવાચ ॥ સુજાતે તુ ગુણાન્ સત્ત્વં ક્ષેત્રજસ્ત્વચ્ચિત્તિષ્ઠતિ ।

ગુણાન્ વિક્રિયતઃ સર્વાનુદાસીનવદીશ્વરઃ ॥ ૧ ॥

વ્યાસ કહે છે કે:-આગળ કહ્યા પ્રમાણે સત્ત્વ ગુણોને-વિષયોને સરજે છે અને ક્ષેત્રજ તેનો અધિષ્ઠાતા થઇને જાણે છે, સત્ત્વાદિ ગુણો વિશારને પામે છે તે સર્વને ક્ષેત્રજ ઇશ્વર ઉદાસીન-તટસ્થપણે રહીને જૂએ છે ? ૧ જ્યારે ઇશ્વર કાંઈ કરતો નથી ત્યારે ગુણોમાં વિકાર કોણ ઉત્પન્ન કરે છે ? એ શંકાનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે, જેમ કરોળીઓ પોતાના શરીરમાંથી સૂત્ર કાઢીને તેની જળ બનાવે છે, તેમ સ્વભાવવડે સત્ત્વાદિ ગુણોમાં વિકાર સ્વયમેવ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે તે સર્વ વિષયોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨ એ ગુણો તત્ત્વજ્ઞાનવડે અદર્શનને પામ્યા છતાં ઘટાદિની પેઠે નિવૃત્ત થતા નથી, પણ રજ્જુમાં સર્પની પેઠે બાધિત થાય છે. કારણ કે, ઘડો નાશ થયા પછી પણ તેનાં કાચલાં આદિ રૂપમાં માલુમ પડે છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે, અહીં ઘડો ભાગેલો છે, પણ ગુણોનો નાશ થયા પછી તેવું કાંઈ રહેતું નથી માટે ગુણોનો નાશ થતો નથી પણ બાધ થાય છે. કેટલાકનો એવો અભિપ્રાય છે, પરંતુ કેટલાક તાર્કિક આદિ તો દુઃખાદિ આત્માના ગુણોની અત્યંત નિવૃત્તિ જ માને છે તથા એજ પ્રમાણે સાંખ્યાદિ પણ સંસારના હેતુ દષ્ટિ અને દશ્યનો સંયોગ યદ્યપિ અનાદિ છે તથાપિ તેનો નાશ માને છે. ૩ એ અન્નેનો વિચાર કરીને પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે નિશ્ચય કરવો, એ વિધિ પ્રમાણે એટલે નિવૃત્ત (નાશ) અથવા બાધ એમાંના ગમે તે નિશ્ચિત પક્ષથી આત્માનો સિદ્ધાંત કરવો તેથી મહાન એવો આત્માનો આશ્રય ગ્રાસ થાય છે. ૪ આત્મા અનાદિ છે તથા અનંત છે. તે આત્માને જાણીને મનુષ્યે નિરંતર જગતમાં ક્રોધ ન રાખતાં, હર્ષ ન કરતાં તથા ઇર્ષ્યાનો ત્યાગ કરીને નિરંતર ફરવું-વર્તવું. ૫ એ પ્રમાણે બુદ્ધિનાં ચિંતન રૂપ હૃદયની દૃઢ અંધિનો નાશ થવાથી જેના સમગ્ર સંશય છેદાઈ ગયા છે એવા પુરૂષે શોક ન કરતાં સુખથી રહેવું. ૬ જેમ કોઈ મૂર્ખ મનુષ્ય પૃથ્વી ઉપરથી જળવડે સંપૂર્ણ ભરેલી નદીમાં પડે તથા તેમાં નીચે જાય અને ઉપર આવે એમ ફળકાં ખાઇને કલેશ પામે, તેમ સંસારરૂપી નદીને તરી જવાની વિદ્યા વિનાના અજ્ઞાની પુરૂષો પણ તેમાં ફળકાં ખાતાં કલેશ પામે છે. પણ જે ડાહ્યો પુરૂષ હોય છે તે જળ અને સ્થળના ભેદને સમજીને સ્થળમાં ફરે છે અને જળમાં પડતો નથી, તેમ જે જ્ઞાની પુરૂષ કેવળ જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે તે પણ કલેશને પામતો નથી. ૭,૮ એ પ્રમાણે પુરૂષ પ્રાણીઓના જન્મ અને મરણને જાણીને તથા તેના વિષે વિષય ભાવને જોઇને સર્વોત્તમ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. ૯ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એજ જન્મનું સાદૃશ્ય છે અને તે વિશેષે કરીને બ્રાહ્મણનું કર્તવ્યજ છે. બ્રાહ્મણે આત્મજ્ઞાની થવું એજ સંપૂર્ણ મોક્ષનું સાધન છે. ૧૦ આત્માને જાણીને બુદ્ધ-જ્ઞાની તથા શુદ્ધ-પુણ્ય-પાપહીન થવું એ સિવાય બુદ્ધ અથવા શુદ્ધનું બીજું શું લક્ષણ છે ? અર્થાત આત્મજ્ઞાનજ બુદ્ધનું લક્ષણ છે. આત્માને જાણવાવડે બુદ્ધિમાન પુરૂષો કૃતકૃત્ય થઇને મુક્ત થાય છે. ૧૧ મૃત્યુ પામ્યા પછી પરલોકમાં જે અજ્ઞાની પુરૂષોને મોટો ભય ઉત્પન્ન થાય છે; તેવો મોટો ભય જ્ઞાની પુરૂષોને ઉપજતો નથી, જ્ઞાની પુરૂષને જે સનાતન ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેનાથી વધારે શ્રેષ્ઠ ગતિ કોઈને પ્રાપ્ત થતી નથી. ૧૨ કેટલાક લોકો આદિ ભોગને દોષાકાંત જોઇને પણ પોતાને

તે પ્રાપ્ત નહિ થવાથી શોક કરે છે. અર્થાત્ જ્ઞાની પુરૂષો ભોગને દોષાકાંત જોઈને તેની ઉપેક્ષા કરે છે અને અજ્ઞાની પુરૂષો તેને ધૃષ્ટ છે; એ બેમાં મોટો અંતર છે. તેમાં જે પુરૂષો જ્ઞાની છે તે, તેવા ભોગને જોઈને શોક કરતા નથી કેમ કે, તેઓ તત્ત્વવેત્તા હોવાથી તેમાં સત્ય શું છે અને મિથ્યા શું છે ? તેને જાણે છે. ૧૩ એવો જ્ઞાની પુરૂષ જે કર્મ કરે છે તે નિષ્કામ બુદ્ધિથી કરે છે અને તેથી તે કર્મ તેનાં પ્રાચીન કર્મોનો નાશ કરનારા થાય છે, કર્મવડે સર્વ કર્મોનો ઉચ્છેદ થાય છે એમ તો નથી, પણ તે બંને-આ જન્મમાં કરેલું અને પરજન્મમાં કરેલું કર્મ જ્ઞાની પુરૂષને પ્રિયદ્રવ્ય કે, અપ્રિયદ્રવ્ય ભોગને આપતું નથી; અર્થાત્ જ્ઞાની પુરૂષનાં કર્મ પાપ-પુણ્યરૂપ દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરતાં નથી, તેથી તે કર્મ કરે છે છતાં તે કર્મથી તેને બંધન થતું નથી. ૧૪

यत्करोत्यनमिसंधिपूर्वकं तच्च निर्नुदति यत्पुरा कृतम् ।

न प्रियं तदुभयं न चाप्रियं तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः ॥ ૧૪ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुमते
षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ૭૬ ॥

અધ્યાય ૭૭ મો-અજ્ઞાન નદીનું વર્ણન.

શુક ઉવાચ ॥ યસ્માદ્ધર્માત્પરો ધર્મો વિદ્યતે નેહ કચ્છન ।

યો વિશિષ્ટઃ ધર્મેભ્યસ્તં ભવાન્ પ્રવ્રવીતુ મે ॥ ૧ ॥

શુક કહે છે કે:-આ લોકમાં જે ધર્મથી અન્ય ઉત્તમ ધર્મ નથી તથા જે ધર્મ સધળા ધર્મથી વિશેષ ગુણવાળો છે તે ધર્મ મને કહો. ૧ વ્યાસ કહે છે કે:-જે ધર્મ સર્વથી પ્રાચીન અને ઋષિઓએ સ્થાપન કરેલો છે તથા જે સર્વ ધર્મથી વિશેષ ગુણવાળો છે તે હું તને આ જગ્યાએ કહું છું તે તું એકચિત્તે સાંભળ. ૨ ઇન્દ્રિયો તોફાની છે માટે ચલ્લવડે તેને બુદ્ધિથી નિયમમાં રાખવી, તે ઇન્દ્રિયો બાળકની પેઠે ચારે બાજુ નાસભાગ કરનારી છે માટે, પિતા જેમ પોતાના બાળકોને વશ રાખે છે, તેમ પુરૂષે ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી. ૩ મન અને ઇન્દ્રિયોની એકાગ્રતા એજ પરમ તપ છે, તેજ સર્વ ધર્મથી મોટો ધર્મ છે અને તેજ ઉત્તમ ધર્મ છે. ૪ માટે પુરૂષે પોતાની બુદ્ધિવડે છટ્ટા મનસહિત સર્વ ઇન્દ્રિયોને એકાગ્ર કરીને તથા આત્મા વિષે તૃપ્ત થઈને-કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છા-રહિત થઈને બેસવું તથા ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય, એ ત્રણમાંથી એકેનું ચિંતન કરવું નહિ. ૫ એમ કરતાં જ્યારે ઇન્દ્રિયો બાહ્ય અને આભ્યંતર વિષયોમાંથી નિવૃત્ત થઈને પર-બ્રહ્મરૂપ સર્વના અધિજ્ઞાન વિષે સ્થિર થશે ત્યારે તું સ્વયમેવ સાશ્વત આત્માનું દર્શન કરી શકીશ. ૬ જેવો ધૂમાડારહિત અગ્નિ હોય, તેવો તે સર્વનો આત્મા અને મહાત્મા છે તેને તું જોઈશ, બુદ્ધિમાન અને મહાત્મા બ્રાહ્મણો એ આત્માને જોઈ શકે છે. ૭ જેમ પુષ્પ અને ફળવાળું મોટું વૃક્ષ કે, જેને અનેક શાખાઓ હોય, પણ તે વૃક્ષ જાણતું નથી કે, મ્હારાં પુષ્પ ક્યાં છે અને મ્હારાં ફળ ક્યાં છે ? ૮ તેમ હું ક્યાંથી આવ્યો અને ક્યાં જઈશ ? તે આત્મા જાણતો નથી. આત્મા વૃક્ષની પેઠે જડ છે માટે તેને બુદ્ધિ જાણવી.

પણ બીજો એક અંતરાત્મા છે તે સર્વ વસ્તુને જોઈ શકે છે. ૯ તે અંતરાત્મા પ્રકાશિત જ્ઞાનરૂપી દીવાવડે સ્વયમેવ પોતાને જોઈ શકે છે. માટે તું પણ ઉપાધિરહિત આ, તેમી તું સર્વને જાણનારો થઈને પોતાના આત્માને પણ જોઈ શકાશે. ૧૦ અને જેમ સાપ પોતાની કાંચળીને ઉતારી મૂકે છે, તેમ તું પણ સર્વ પાપથી મુક્ત થઈને પરમ જ્ઞાનરૂપ શુદ્ધિને પામીશ તથા તને જીવનમુક્ત સુખ પ્રાપ્ત થશે. ૧૧ અજ્ઞાનરૂપી એક મોટી નદી છે-તેના પ્રવાહ ચારે બાજુ નીકળીને વહે છે, તે મહાધાર છે અને સર્વ લોકને પોતાના પ્રવાહ સાથે તાણી જાય છે, તેમાં પાંચ ઈન્દ્રિયોરૂપી મગર છે, મનના સંકલ્પરૂપી કિનારા છે, લોભ અને મોહરૂપી ધાસથી તેના કાંઠા છવાયલા છે, કામ અને ક્રોધરૂપી તેમાં પેટે ચાલનારાં પ્રાણીઓ-માછલાં તમા સર્પ આદિ છે, સત્યરૂપી તીર્થ છે, અસત્યરૂપી જળનો લોભ છે અને ક્રોધરૂપી કાદવ છે, એવી ઉત્તમ નદી છે. તેની ઉત્પત્તિ અવ્યક્તમાંથી છે અથવા તેની ઉત્પત્તિ વ્યક્ત નથી એટલે કાંઈને સ્પષ્ટ જણાતી નથી. તે ધણી ઉતાવળથી વહન કરે છે તથા અદૃઢ શુદ્ધિવાળા પુરૂષોથી તે તરી શકાય તેવી નથી. કામરૂપી મગરવડે તે ભરાઈ ગયેલી છે. એવી નદીને તું શુદ્ધિરૂપી નાવથી તરી જા. ૧૨, ૧૪ વળી તે નદી સંસારરૂપી સમુદ્રને મળે છે અને વાસનારૂપી પાતાળના જળ સુધી હેડી છે તેથી તરી શકાય તેવી નથી. હે તાત ! તે સ્વયં જન્મ પામેલી છે અથવા આત્મામાંથી જન્મ પામે છે અને તેમાં જીવવાના રસાદિ વિષયોરૂપી અમ્બવા રસપ્રહણ કરનારા જીવ્વા ઈન્દ્રિયરૂપી આવર્તવમળ છે. તે નદીને તરી જવું બહુ કઠિન કામ છે. જે પુરૂષોએ પોતાના મનને વશ કરેલું હોય છે, જેઓ ધીરજવાળા હોય છે અને જેઓ શુદ્ધિવાળા હોય છે તેઓ એ નદીને તરી જાય છે. એ નદીને જે પુરૂષ તરી ગયો તે પુરૂષને સર્વ તરફથી મુક્ત થયેલો જાણવો, તેનેજ જીવેન્દ્રિય, આત્મજ્ઞ અને પવિત્ર જાણવો. ૧૫, ૧૬ તું જ્યારે ઉત્તમ શુદ્ધિ રાખીને તે નદીને તરીશ ત્યારે બ્રહ્મરૂપ થઈશ અને ત્યારેજ સર્વ સંસારને તરીશ તથા ત્યારે આત્મા પાપરહિત થઈને નિર્મળ થશે. તું જ્ઞાનરૂપ પર્વત ઉપર ચડીને, ક્રોધ તથા હર્ષને તજીને તથા સંજ્ઞાનતા રાખીને ત્યારે નીચે પૃથ્વી ઉપર ચાલતાં પ્રાણીઓને જો. ૧૭, ૧૮ એ રીતે તું સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને લયને જોઈ શકાશે. પડિતો તે પુરૂષનેજ સર્વ પ્રાણીઓથી શ્રેષ્ઠ ગણે છે તથા તત્વને જાણનારા તથા ધર્મવાળા મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ મુનિયો યોગવડે અજ્ઞાનરૂપી નદીને તરી જવારૂપ ધર્મને સર્વથી શ્રેષ્ઠ માને છે. ૧૯ હે પુત્ર ! સર્વત્ર વ્યાપક આત્માના જ્ઞાનનું આ શાસ્ત્ર છે તે ત્યારે હિત ઇચ્છનારા, અનુસરનારા તથા ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનારા શિષ્યને કહેલું. ૨૦ આ આત્મજ્ઞાન જે મેં તને કહ્યું છે તે સર્વ જ્ઞાનથી અત્યંત શુભ છે. હે તાત ! જેમાં આત્મા સાક્ષીરૂપ વર્ણવેલો છે એવું આ જ્ઞાન મેં તને કહ્યું છે. ૨૧ એ જ્ઞાનરૂપ આત્મા પુરૂષ નથી કે, સ્ત્રી નથી તેમ નપુંસક પણ નથી. તે સુખ અને દુઃખથી રહિત છે તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનરૂપ-ત્રણે કાળોમાં સર્વ બ્રહ્મ છે. ૨૨ તે જ્ઞાનને જાણ્યા પછી કોઈ સ્ત્રી અથવા પુરૂષ પુનઃ જન્મ પામતા નથી. જેને જન્મ નથી એવા આત્માની પ્રાપ્તિના અર્થે એ યોગધર્મ કહેલો છે. ૨૩ યદ્યપિ જૂઠા જૂઠા તંત્રકારોએ પોત-પોતાના તંત્રને અનુસારે જગતની ઉત્પત્તિના પ્રકાર જૂઠા જૂઠા કહેલા છે તથાપિ સર્વ વાદીઓએ શમાદિ શુદ્ધયુક્ત પુરૂષના સુખમિતી પેઠે સુખ-દુઃખના સંપર્કરહિત અવસ્થાનને મુક્તિ માનેલી છે. વળી કટલાક વાદીઓ દેહના નાશને “ મુક્તિ ” કહે છે,

કેટલાક શત્રુ ભાવને, કેટલાક દુઃખના નાશને કેટલાક લિંગના ભંગને, કેટલાક અવિદ્યાની નિવૃત્તિને, કેટલાક સ્વરૂપસ્થિતિને અને કેટલાક પરમાનંદની પ્રાપ્તિને “ મુક્તિ ” કહે છે. તે સર્વ શબ્દ માત્રવડે જૂદી જૂદી કલ્પનાઓ છે. માટે સર્વ મતનું જે પ્રકારે મુક્તિમાં પર્યવસાન આવે તે પ્રકારે મ્હારાં આ વચનોનું પણ મુક્તિમાં પર્યવસાન થાય છે, તેથી જે મેં કહ્યું છે તે યથાર્થ છે. હે પુત્ર ! તે સર્વ મત છે, પરંતુ તેમાં ફળનો વિરોધ નથી માટે પરિણામે એકજ છે. તેથી સર્વ તત્ત્વવાળાને આ શાસ્ત્ર પણ ગ્રહણ કરવા જેવું છે કેમ કે, તેઓના ફળની સાથે આ શાસ્ત્રનું ફળ વિરોધી નથી. ૨૪ માટે પ્રીતિયુક્ત, ગુણવાળા, દમ-ગુણયુક્ત અને સારા પ્રેમવાળા પુત્રે પ્રશ્ન કર્યો હોય તો, આ સ્થળમાં જે શાસ્ત્ર મ્હારા પુત્રને કહ્યું છે તે શાસ્ત્ર યથાર્થ કહેવું; અર્થાત્ પ્રીતિયુક્ત વગેરે ગુણવાળા અધિકારીના પૂછવાથી ગુરૂએ આ શાસ્ત્ર તેને પ્રીતિપૂર્વક કહેવું. ૨૫

તત્પ્રીતિયુક્તેન ગુણાન્વિતેન પુત્રેણ સત્પુત્રવમાન્વિતેન ।

પૃષ્ઠો હિ સંપ્રીતિમતા યથાર્થે બ્રૂયાત્સુતસ્યેહ યદુક્તમેતત્ ॥ ૨૫ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे शुकानुप्रभे गुर्जरभाषायां
सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

અધ્યાય ૭૮ મો-અધ્યાત્મજ્ઞાન.

व्यास उवाच ॥ गंधान्नसामानुरुक्ष्यात्सुखं वा नालंकारांश्चाप्नुयात्तस्य तस्य ।

मानं च कीर्तिं च यशश्च नेच्छेत् स वै प्रचारः प्रश्यतो ब्राह्मणस्य ॥૧૧॥

વ્યાસ કહે છે કે:-અહ્નજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળા પુરૂષે સુગંધવાળા અને રસવાળા પદાર્થોની ઇચ્છા કરવી નહિ; અથવા તે તે ગંધ તથા રસ આદિ વિષયોનો ત્યાગ પણ કરવો નહિ. અર્થાત્ વિષયોનો રાગ-દ્વેષ ન કરવો; પરંતુ ઉદાસીનતા રાખવી. તેજ પ્રમાણે માન, કીર્તિ અને યશની પણ ઇચ્છા ન કરવી. કેમ કે, અહ્નને જાણનારા અહ્નનિષ્ઠનો એવો બ્યવહાર છે. ૧ આહારાણે અહાર્યર્થ પાળીને સર્વ વેદનું અધ્યયન કરવું. પરંતુ માત્ર ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદને જે જાણે છે તેને મુખ્ય આહાર જાણવો નહિ. ૨ ત્યારે કોને આહાર જાણવો? જે સર્વ પ્રાણુના વિષે પોતાના જ્ઞાતિજન જેવી મમતા અને દયા રાખે છે તે પુરૂષને સર્વજ્ઞ અને સર્વ વેદનો જ્ઞાતા જાણવો. વળી જે આહાર કામનારહિત છે તે કોઈ વખત મરતો નથી તથા તેવા અકામપણાવડે તે “ આહાર નથી. ” એમ થતું નથી. અર્થાત્ જે નિર્દય અને સકામ છે તેને “ વેદને જાણનારો ” અને “ આહાર ” કહેવો નહિ, પણ જે સદય અને નિષ્કામ છે તેનેજ “ વેદને જાણનારો ” અને “ આહાર ” જાણવો. ૩ અનેક પ્રકારની ઇષ્ટિયો કરવાથી અને ભારે દક્ષિણાઓવાળા યજ્ઞ કરવાથી પણ જે તે પુરૂષ દયા અને નિષ્કામપણાને અનુસરતો નહિ હોય તો તેને કોઈ પ્રકારે આહારપણું પ્રાપ્ત થશે નહિ. ૪ ન્યારે પુરૂષ કોઈથી લય પામતો નથી અને તેનાથી બીજો કોઈ લય પામતો નથી, તેમજ ન્યારે તે કોઈ પદાર્થની ઇચ્છા કરતો નથી કે, કોઈ પદાર્થનો દ્વેષ કરતો નથી, ત્યારે જો પુરૂષ અહાપણાને પામે છે. ૫ ન્યારે પુરૂષ સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે મન, કર્મ અને વચનવડે

જાણવાના કરતો નથી ત્યારે તે બ્રહ્મપણ્યને પામે છે. ૬ જગતમાં કામબંધનજ એક બંધન છે, આ લોકમાં બીજું બંધન નથી. જે પુરૂષ કામરૂપી બંધનથી મુક્ત થયો તે બ્રહ્મભાવને પામે છે. ૭ જે પુરૂષ કામરૂપી બંધનથી મુક્ત થાય છે તે પુરૂષ, જેમ ધૂમાડાના વાદળાથી ચંદ્રમા મુક્ત થઇને નિર્મળ ભાસે છે, તેમ નિર્મળ થાય છે અને તે ધીર પુરૂષ કાળની પ્રતીક્ષા કરીને ધીરજથી દિવસ નિર્ગમન કરે છે. ૮ જેમ નદીઓ, નિશ્ચળ સ્થિતિવાળો રાત્રિ-દિવસ જે જળથી ભરાયા કરે છે તેવા સમુદ્રમાં આવીને મળે છે તથા તેમાં લય પામી જાય છે, તેમ જે ધીર પુરૂષ પ્રત્યે સઘળા કામ પ્રાપ્ત થઇને તથા પ્રવેશ કરીને લય પામે છે તે પુરૂષ શાંતિને પામે છે. પણ જે કામની અભિલાષાવાળો છે તે શાંતિ પામતો નથી. ૯ જે પુરૂષમાં સર્વ કામ લય પામે છે તેવા પુરૂષ (યોગી)ને માત્ર સંકલ્પથી સર્વ કામ પ્રાપ્ત થાય છે માટે કામથી મનોહર તો તેજ પુરૂષ છે; પણ સ્વર્ગાદિ કામની કામનાવાળો પુરૂષ તેવો નથી કેમ કે, સ્વર્ગને પામ્યા પછી પણ “સંયોગના અંતે વિયોગ છે” એ નિયમથી તે પુનઃ સ્વર્ગથી પડે છે. ૧૦ વેદનું રહસ્ય સત્ય છે, સત્યનું રહસ્ય દમ છે, દમનું રહસ્ય દાન છે, દાનનું રહસ્ય તપ છે. ૧૧ તપનું રહસ્ય ત્યાગ છે, ત્યાગનું રહસ્ય સુખ છે, સુખનું રહસ્ય સ્વર્ગ છે અને સ્વર્ગનું રહસ્ય શમ છે. તે શમજ શુદ્ધિ પ્રસાદરૂપ સત્વ છે. ૧૨ તે સત્વ શોક અને તમ (અજ્ઞાનાંધકાર કે, મોહ) ને કોહોવરાવી નાખનાર છે તથા તૃષ્ણાસહિત સંતાપને પણ કોહોવરાવી નાખનાર છે. એ શાંતિ લક્ષણુ ઉત્તમ સત્વને સંતોષવડે ઇચ્છું-સંતોષથી તે સત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. સંતોષવાળો શોકરહિત, મંમતા-રહિત, શાંત, પ્રસન્નાત્મા અને અદેખાઇ રહિત-એ છ લક્ષણથી યુક્ત જે પુરૂષ હોય તે જ્ઞાનવડે તૃપ્ત થઇને મોક્ષને પામે છે. ૧૩, ૧૪ એ પ્રમાણે મુક્તનાં લક્ષણુ કહીને મુક્તિનું સાધન કહે છે કે, સુખ અને સ્વર્ગરૂપ કળનો ત્યાગ કરીને પૂર્વે કહેલાં સત્ય, દમ, દાન, તપ, ત્યાગ અને શમ એ છ ગુણોના રાજસ અને તામસ પ્રકાર વર્જીને તથા સાત્ત્વિક પ્રકાર ગ્રહણ કરીને શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન અથવા આગમ, અનુમાન અને અનુભવ એ ત્રણ પ્રકારવડે પ્રાપ્ત કરેલા (જાણેલા) આત્માને જીવતાં છતાંજ આ શરીરમાં રહેલો છે એમ જે જાણે છે તે પૂર્વોક્ત મુક્ત લક્ષણને પામે છે. ૧૫ અધ્યાત્મજ્ઞાન અકૃત્રિમ એટલે ઉત્પન્ન કરેલું નથી અને તેથીજ તે નાશ થાય એવું પણ નથી; તે સ્વભાવસિદ્ધ છે અને ગુણાધાન તથા મલાપકર્ષણરૂપ સંસ્કારહીન છે; એ પ્રમાણે જે અધ્યાત્મરૂપ સુકૃત-પુણ્યસ્વરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે તે અવિનાશી સુખને ભોગવે છે. ૧૬ કેવળ શાસ્ત્રથી અધ્યાત્મજ્ઞાન થયું એટલે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ નથી; બીજા પણ સાધનની અપેક્ષા છે. તે સાધન એવું છે કે, મનને પ્રચારરહિત કરીને તથા સર્વ બાબુથી તેને ખેંચી લાવીને એકાગ્ર કરીને પુરૂષ આત્મસ્વરૂપમાં જે તુષ્ટિ પામે છે, તે તુષ્ટિ બીજે પ્રકારે પ્રાપ્ત થતી નથી, અર્થાત્ મનની એકાગ્રતા કરવાનો અભ્યાસ કરવો. ૧૭ જેવડે ભોજન કર્યા વિના તૃપ્તિ થાય છે, જેવડે દ્રવ્ય મળ્યા વિના સંતોષ થાય છે અને જેવડે સ્નેહ વિના (વગર લી ખાધે) બળ આવે છે તેને જે જાણે છે તેને “વેદને જાણુનારો” કહેવો. અર્થાત્ બ્રહ્મને જાણવાવડે તે સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે માટે બ્રહ્મને જાણનારોજ વેદને જાણનારો કહેવાય છે. ૧૮ જે બ્રહ્મણુ સારી રીતે ઇન્દ્રિયોનું રક્ષણ કરીને તથા તેનો નિરોધ કરીને બ્રહ્મનું ધ્યાન કરે છે તેને આત્માના વિષે પ્રીતિવાળો કહે છે. ૧૯ જેમ ચંદ્રનું શરીર પ્રથમ ક્ષીણ

થઇને પછી વૃદ્ધિને પામે છે, તેમ પરમતત્વ (બ્રહ્મ)ના વિષે એકાગ્ર કરેલું તથા દિવસે દિવસે કામ ક્ષીણ થવાથી નિશ્ચય થયેલું મન સર્વ રીતે વધારે સુખ પામતું જાય છે. ૨૦ સ્થૂલ પૃથ્વી આદિ તથા એકાદશ ઇન્દ્રિયોને “વિશેષ” કહે છે. પાંચ તન્માત્રાઓ અને બુદ્ધિ એઓને “અવિશેષ” કહે છે. જે મુનિ તે અવિશેષ ભૂત એટલે પાંચ તન્માત્રાઓ તથા બુદ્ધિ અને ગુણ એટલે મહત્ તથા અવ્યક્ત, એઓના ત્યાગ કરે છે તે (મુનિ)નું દુઃખ, જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી અંધકાર સહેજ દૂર થાય છે, તેમ સહેજ દૂર થાય છે. ૨૧ એ રીતે જેણે કર્મનું, ગુણનું અને ઐશ્વર્યનું ઉદ્ધંધન કરેલું છે, તેમજ જે વિષયમાં આસક્ત નથી એવા બ્રહ્મણને જરા અને મૃત્યુ પામી શકતાં નથી; અર્થાત્ તે, જરા અને મૃત્યુને પણ ઉદ્ધંધી જાય છે. ૨૨ તે દયાવાળો થઇને સર્વથી વિરક્ત હોય છે, તે રાગદ્વેષ શૂન્ય થઇને સ્થિર થાય છે તથા શરીરમાં રહેલો જ્ઞાતાં ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોના અર્થ (વિષયો)ને અતિક્રમણ કરીને વર્તે છે. ૨૩ તે પુરૂષ સર્વના પરમ કારણરૂપ બ્રહ્મને પામે છે તેથી કાર્યરૂપ અવ્યક્તનું અતિક્રમણ-ઉદ્ધંધન કરે છે અને એ રીતે પરમપદ પામેલા પુરૂષને પુનઃ જન્મ લેવો પડતો નથી. ૨૪

कारणं परमं प्राप्य अतिक्रान्तस्य कार्यताम् ।

पुनरावर्तनं नास्ति संप्राप्तस्य परं पदम् ॥ २४ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुप्रभे अष्ट-
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

અધ્યાય ૭૮ મો-અધ્યાત્મજ્ઞાન.

व्यास उवाच ॥ ब्रह्मणि मोक्षजिज्ञासुरर्थधर्मावबुद्धितः ।

वका गुणवता शिष्यः भाव्यः पूर्वमिदं ब्रह्म ॥ १ ॥

વ્યાસ કહે છે કે:-માનાપમાનાદિ દ્રવ્ય, અર્થ તથા ધર્મ એ સર્વનું જેણે સેવન કર્યું છે એવો શિષ્ય જે મોક્ષતત્વને જાણવાની ઇચ્છાવાળો હોય તો ગુણવાન આચાર્ય તેને પ્રથમ આ મહા અધ્યાત્મ જ્ઞાન શ્રવણ કરાવવું. ૧ આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી એ પાંચ ભૂતમાં સર્વનો સમાવેશ થાય છે. ભાવ, અભાવ અને કાળ, એ સર્વનો પણ એ પાંચ ભૂતમાં સમાવેશ થાય છે. કણાદના મતથી દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમ-વાય અને અભાવ એવા સાત પદાર્થ કહ્યા છે. તેમાં પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ, દિશા, આત્મા અને મન, એ નવ દ્રવ્ય કહ્યાં છે. તેમાંથી “કાળ” નામે કાંઈ પદાર્થ નથી કેમ કે, અતીત અને અનાગતોદિ વ્યવહારનો હેતુ કાળ છે પરંતુ તે કાંઈ નૂતનત્વ, પુરાણત્વાદિની પેઠે વસ્તુ નથી. માત્ર દ્રવ્યના વિષે રહેલી અતીતત્વાદિ અવસ્થાથી તેજ-દ્રવ્ય-વહાર માત્ર થાય છે. માટે કાળ દ્રવ્ય નથી, દિશા પણ દ્રવ્ય નથી કેમ કે, સૂર્યની ઉપાધિથી આકાશમાંજ પૂર્વ આદિ કલ્પના કરેલી છે માટે આકાશ વિના દિશા કાંઈ જૂદું દ્રવ્ય નથી. મન પણ જૂદું દ્રવ્ય નથી કેમ કે, ઔત્રાદિ ઇન્દ્રિયની પેઠે, તે જે જે વિષયનું ગ્રહણ કરે છે તેના સંજ્ઞાતીય દ્રવ્યમાંથી તેની ઉત્પત્તિ છે એમ પાછળ સિદ્ધ કરેલું છે. મન પાંચે વિષ-

પને પ્રહણ કરે છે માટે પાંચે ભૂતમાંથી તેની ઉત્પત્તિ છે; અર્થાત્ મન પાંચભૂતથી પૃથક્ દ્રવ્ય નથી. ગુણુ યોવીય છે તે પણ આશ્રય વિના રહી શકતા નથી. ગુણોનાં આશ્રયભૂત પાંચભૂત છે માટે પાંચભૂત વિના એકલા ગુણોનો સંભવ નથી તેથી તે પૃથક્ દ્રવ્ય નથી. કર્મ પણ દ્રવ્યનીજ એકાદ હાલવા ચાલવાની અવસ્થા છે માટે કર્મ પણ પૃથક્ પદાર્થ નથી. સદસત્ વ્યવહારના હેતુને “ સામાન્ય ” કહે છે, અધિગ્ધાનની સત્તાથીજ સદસત્ વ્યવહારની કલ્પના થાય છે માટે સામાન્ય પણ પૃથક્ પદાર્થ નથી. નિત્ય દ્રવ્યના વિષે વૃત્તિવાળા વિશેષ અનંત છે, એમ કહેલું છે તેથી વિશેષની કલ્પના પણ મિથ્યા છે. કેમ કે, સર્વત્ર એક આત્મા વિના બીજું કંઈ નિત્ય દ્રવ્ય છેજ નહિ ત્યારે કણુદ કહે છે, તેમ નિત્ય દ્રવ્યના વિષે વૃત્તિવાળા અનંત વિશેષ તો ક્યાંથીજ હોય ? વળી સમવાય જેમ દ્રવ્યમાં રહેલો છે, તેમ રૂપાદિ પણ સમવાય વિનાજ દ્રવ્યમાં રહેશે માટે સમવાયની કલ્પના કરવી પણ નિરર્થક છે. અભાવ પણ કંઈ વસ્તુ નથી; માટે ભાવ, અભાવ અને કાળ એ સર્વનો પાંચ ભૂત-માંજ સમાવેશ થાય છે. ૨ આકાશ અવકાશાત્મક છે, આત્ર ઇન્દ્રિય આકાશમય છે, તેનો ગુણુ શબ્દ છે. એ રીતે શરીરના સ્વરૂપને પ્રકાશ કરનારા વેદ વાક્યને જાણનારા પુરૂષે આકાશ મહાભૂતમાંથી ઉપજેલા આત્ર ઇન્દ્રિયનો ગુણુ શબ્દ જાણવો. ૩ ચરણુ ઇન્દ્રિય વાયુમય છે, પ્રાણુ અને અપાન પણ વાયુમય છે. સ્પર્શ વાયુની ઇન્દ્રિય છે તથા સ્પર્શ ગુણુ વાયુ-મય છે. ૪ તાપ, પાક, પ્રકાશ, જ્યોતિ અને નેત્ર, એ સર્વ અગ્નિતત્ત્વમય છે. અગ્નિને ગુણુ રૂપ છે તથા તે રાતું, ગૌર કે, કાળુ હોય છે. ૫ ક્લેદ (બિનાશ), ક્ષુદ્રતા (માંહે પેસીને પાથિવ અવયવને છૂટાં કરવાનો ગુણુ) અને ર્નેહ, એ ત્રણ જળના ગુણુ કહેલા છે. શરીરમાં રૂધિર, મજ્જા, વસા અને બીજું પણ જે કંઈ સ્નિગ્ધ જોવામાં આવે છે તે સર્વ જલાત્મક છે. ૬ રસન ધર્મવાળું જીહ્વા જળનું ઇન્દ્રિય છે. રસ જળનો ગુણુ છે. સમુદા-યાત્મક પૃથ્વીનો ધાતુ છે. શરીર, હાડકાં, દાંત, નખ, મૂછ, રોમ, કેશ, શિરા, સ્નાયુ, ચર્મ, એ સર્વ પૃથ્વીનાં રૂપ છે. ઘ્રાણુ તેની ઇન્દ્રિય છે અને તેનું સ્થાન નાસિકા છે. ૭, ૮ ગંધ ઘ્રાણુ ઇન્દ્રિયનો વિષય છે અને તે પૃથ્વીમય છે. એ ભૂતોમાંથી ઉત્તરના (પછીના) ભૂતમાં પૂર્વ (પ્રથમ) ભૂતના ગુણુ હોય છે, તેથી આકાશમાં શબ્દ ગુણુ, વાયુમાં શબ્દ, સ્પર્શ એ ગુણુ; તેજમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ ત્રણુ ગુણુ; જળમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ રસ ચારગુણુ અને પૃથ્વીમાં શબ્દ, સ્પર્શ રૂપ, રસ, ગંધ પાંચ ગુણુ છે. ૯ તેમજ સર્વ પ્રાણીઓમાં અવિદ્યા, કામ અને કર્મ ગુણો હોય છે, એ સર્વ ગુણો પાંચ ભૂતના સમુદાયનો વિસ્તાર છે એમ મુનિયો કહે છે. પાંચ ભૂત, ભાવના, જ્ઞાન, કર્મ એમ આઠ, નવમું મન, દશમી બુદ્ધિ તથા અગિયારમો આત્મા એટલાથી શરીર ઉત્પન્ન થયું છે. ૧૦ અગિયારમો અનંત આત્મા સર્વથી પર છે, બુદ્ધિનો સ્વભાવ નિશ્ચય કરવાનો છે. મનનો સ્વભાગ સંશય કરવાનો છે. આત્માને કર્મનો સંયોગ થવાથી તે “ જીવ છે ” એમ અનુમાન થાય છે. એ જીવને “ ક્ષેત્ર ” કહે છે. ૧૧ કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર, કળિ, એ કાળનાં સ્વરૂપ છે. એ કાળા-ત્મક સર્વ ભાવોવડે-પુણ્ય-અપુણ્ય આદિ સંસ્કારાત્મક ભાવોવડે સર્વ પ્રાણીમાત્ર યુક્ત છે, એમ જે જુએ છે તથા તે સ્વરૂપતઃ નિર્મળ છે, એમ જે જાણે તે પુરૂષ મોહયુક્ત કર્મનું સેવન કરતો નથી. ૧૨

॥ एभिः कालात्मकैर्भावैः सर्वैः सर्वमम्बितम् ॥

॥ पश्यत्यकलुषं कर्म स मोहं नानुवर्तते ॥ १२ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां मुकानुममे
एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

અધ્યાય ૮૦ મો-અધ્યાત્મક કથન.

व्यास उवाच ॥ शरीराद्विप्रयुक्तं हि सूक्ष्मभूतं शरीरिणाम् ।

कर्मभिः परिपश्यन्ति शास्त्रोक्तैः शास्त्रवेदिनः ॥ ૧ ॥

* વ્યાસ કહે છે કે:-જીવ સ્થૂલ શરીરથી મુક્ત થયેલો છતાં પણ સૂક્ષ્મ શરીરમાં
નંદન હોય છે, એવા સૂક્ષ્મ જીવને પણ યોગશાસ્ત્રને જાણનારા યોગીઓ શાસ્ત્રમાં કહેલાં
કનવડે-યોગના અનુદાનવડે સંભાધિમાં સાક્ષાત જુએ છે. ૧ લિંગ દેહના અસ્તિત્વ વિષે
માત્ર વિદ્વાનોનો અનુભવજ પ્રમાણ નથી; યુક્તિ પણ છે. એવી કે, જેમ આકાશમાં સૂર્યનાં
કિરણો સજડ છતાં પણ સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જોવામાં આવતાં નથી; પરંતુ ગુરૂએ કહેલી યુક્તિવડે
તે દક્ષ્યમાન થઈને અતિશય સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. તેમ અતિ માનુષ સત્ત્વ-લિંગાત્મા સ્થૂલ
દેહથી મુક્ત થઈને અનેક લોકમાં ફરે છે તે સ્થૂલ દૃષ્ટિથી ગ્રહણ કરી શકાતો નથી પણ
યોગીઓ ગુરૂએ કહેલી યુક્તિથી તેને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે છે. ૨ જેમ સૂર્યનાં કિરણો પ્રત્યેક
જળના પાત્રમાં જૂદાં જૂદાં રૂપયુક્ત દેખાય છે, તેમ પ્રત્યેક જૂદા જૂદા દેહમાં સત્ત્વપ્રધાન
લિંગાત્મા જૂદો જૂદો ભાસે છે. ૩ એમ સૂક્ષ્મ સત્ત્વ શરીરથી મુક્ત થાય છે ત્યારે સત્ત્વને
જાણનારા જીતેન્દ્રિય યોગીઓ તેને પોતાના સત્ત્વ (આત્મા) વડે જુએ છે. ૪ તે યોગીઓ
પ્રધાન પુરૂષ કે, જે જગતનું કારણ છે તેનાથી જગતને ભિન્ન જાણતા નથી તથા પોતાના
વિષે ચિંતન કરેલું-કદ્યેલું જે કર્મરૂપી રજ-કામાદિ વ્યસન છે તેનો પણ તેઓએ ત્યાગ
કરેલો હોય છે. એવા સર્વ યોગીઓ ગમે તો નિદ્રિત હોય કે, જાગ્રત હોય પરંતુ લિંગ
શરીર તેઓના સ્વાધીનમાં રહે છે. ૫ જે રીતે દિવસે તેજ રીતે રાત્રિયે અને જે રીતે
રાત્રિયે તેજ રીતે દિવસે યોગી પુરૂષોને નિરંતર લિંગાત્મા વશ રહે છે. એ યોગી પુરૂષોનો
લિંગાત્મા નિરંતર સૂક્ષ્મ એવા સાત ગુણોવડે-મહત્, અહંકાર અને પંચતન્માત્રાવડે મુક્ત
થઈને ધન્દ્રાદિ લોકમાં ફરે છે તથા ત્રણે કાળમાં તે મિથ્યા છે માટે સદા અનિત્ય છે
તથાપિ વ્યવહાર પક્ષે અજર અને અમર છે. ૬, ૭ એ પ્રમાણે યોગીઓને સૂક્ષ્મ દેહ પ્રત્યક્ષ
થાય છે એમજ નથી પણ મૂઠ પુરૂષોને પણ તેવો અનુભવ થાય છે. એવી રીતે કે, મન
અને બુદ્ધિથી પરાલવ પામેલો પુરૂષ સ્વપ્નામાં પોતાના દેહને અને બીજાના દેહને સ્પૃહથી
ભિન્ન જુએ છે તથા સ્વપ્નામાં પણ સુખ અને દુઃખને જાણે છે. ૮ એ સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ
પુરૂષ દુઃખ અને સુખને પામે છે, તે અવસ્થામાં પણ તે ક્રોધ અને લોભવડે દુઃખ પ્રાપ્ત
કરે છે. ૯ અથવા ઘણા ધનને પ્રાપ્ત કરીને ખુશ પણ થાય છે. તે અવસ્થામાં પણ તે

* આગળ કહ્યા પ્રમાણે પંચભૂત, અવિદ્યા, કામ, કર્મ, મન અને બુદ્ધિ, એ દશના સમુદાયને
“ક્ષેત્ર” કહે છે. તેથી ભિન્ન આત્મા અગિયારમો છે. પણ તે દશમાં અંતર્ગત છે તે બતાવવાને
કહે છે.

પુણ્ય કરે છે અને પોતે જીવતો હોય તેમ સર્વને જુએ છે. ૧૦ એ પ્રમાણે જેમ સ્વપ્નમાં પ્રાણી વસે છે, તેમ ગર્ભમાં શયન કરે છે, અગ્નિના મધ્યમાં ગર્ભરૂપે રહે છે તથા દસ માસ સુધી માતાની કૃપમાં વસે છે, તથાપિ તે અનની પેઠે પચી જતો નથી એ આશ્ચર્ય છે; અથવા તેની દૃષ્ટિએ ગર્ભસ્થાનમાં અગ્નિ આદિનો અભાવ છે માટે તે જઠરાગ્નિ આદિથી દુઃખ પામતો નથી. ૧૧ એ પ્રમાણે પરમેશ્વરના અંશરૂપ જંગતના આત્માને સર્વ ભૂતિયોના હૃદયસ્થાનમાં રહેલો છતાં તમોગુણ અને રજોગુણથી આવિષ્ટ પુરૂષો દેખાતા નથી ૧૨ આત્માને જોવાનો એજ માર્ગ છે કે, જેઓ તે આત્માને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા હોય તેઓ તેને યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિથી જોઈ શકે છે તથા એ રીતે આત્માને જોઈને તેઓ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ, ત્રણે શરીરનું ઉદ્ધવન કરે છે. અર્થાત્ યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે અનુશન કરીને જેઓ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરને તજે છે-તેની પેલી પાર જાય છે તેઓ આત્માને પામે છે. સંન્યાસીઓનો સંન્યાસ ધ્યાનના અર્થેજ છે. બીજા આશ્રમવાળાઓને પણ કર્મના અવકાશમાં ધ્યાન કહેલુંજ છે. શાંતિલ્ય મુનિ આ સમાધિ વખતના શમને-સર્વ વૃત્તિયોના ઉપશમાત્મક ભાવને “યોગ” કહે છે. ૧૩, ૧૪ જે પુરૂષ ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોના અર્થ, મન, બુદ્ધિ, મહત્ત્વ, અવ્યક્ત અને પુરૂષ, એ સાત સૂક્ષ્મને જાણે છે તથા સર્વજપાતું, તૃપ્તિ, અનાદિ બોધ, સ્વતંત્રતા, અલુપ્ત દૃષ્ટિ અને વિભુની અનંત શક્તિ, એ ષડંગ “મહેશ્વર” કહેવાય છે તેને જાણે છે, તે ત્રિગુણાત્મક અજ્ઞાનના અત્યંત પરિણામના વિષે રહેલા પરબ્રહ્મને સાક્ષાત જુએ છે. ૧૫

વિદિત્વા સત્ત સૂક્ષ્માનિ ષડંગં ચ મહેશ્વરમ્ ।

પ્રધાનવિનિયોગક્તઃ પરં બ્રહ્માનુપદ્યયતિ ॥ ૧૫ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां मुकानुप्रभे अष्टौ-
तितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

અધ્યાય ૮૧ મો-અધ્યાત્મજ્ઞાન.

व्यास उवाच ॥ इति कामद्रुमश्चित्रो मोहसंचयसंभवः ।

क्रोधमानमहास्कंधो विधित्सापरिषेचनः ॥ ૧ ॥

*વ્યાસ કહે છે કે:-હૃદયરૂપી ભૂમિના વિષે વિચિત્ર કામનારૂપી વૃક્ષ ઉત્પન્ન થયેલું છે, તે મોહરૂપી બીજથી ઉત્પત્તિ પામેલું છે, ક્રોધ અને માન એ બે તેની મોટી શાખા છે, વિધિત્સા એટલે કર્મ કરવાની ઇચ્છા તેની ચારે બાજુ મોટો ક્યારો છે. ૧ અજ્ઞાનરૂપી તેનાં મૂળ છે તેના આધારથી તે વૃક્ષ ટકી રહેલું છે. પ્રમાદરૂપી જળનું તેને સિંચન કરવામાં આવે છે, અસૂયારૂપી તેનાં પાંદડાં છે, પૂર્વનાં કરેલાં કુપ્ફૃતરૂપી તેનો સાર (વૃક્ષનો અંતર્ગત મધ્ય ભાગ) છે ૨ સંમોહ અને ચિંતારૂપી તેની પાંખડીઓ છે, શોકરૂપી તેની ઉપશાખાઓ છે, ભયરૂપી તેના અંકુર છે. મોહ પમાડનારી તૃષ્ણારૂપી વેલોથી વીંટામલો

* અર્થ એ અધ્યાયવડે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીરથી આત્માનો વિવેક કરીને હવે મૂળ અજ્ઞાનથી વિપક્ષ તેનો વિવેક કરવાનો આરંભ કરે છે.

છે. ૩ અને અત્યંત લોભી અને ફળની ઇચ્છવાળા પુરૂષો લોભના પાસથી યુક્ત થઇને તેની આસપાસ વીંટાઇને તે ફળ આપનારા મહાવૃક્ષનું ઉપાસન કરે છે. દહનધન કરનારા શરીર અથવા વાસનાને લોભના પાશ સમજવા. ૪ જે પુરૂષ તે પાસને વશ કરીને એટલે વાસનાઓને જીતીને વૃક્ષને ખેંચે છે-કામનો નાશ કરે છે. તે પુરૂષ સુખ અને દુઃખથી મુક્ત થઇને (વૈષયિક સુખ તે પણ દુઃખજ ગણાય છે) તે ખન્ને દુઃખના અંતને પામે છે. ૫ પણ મૂઢ બુદ્ધિવાળા પુરૂષો સ્ત્રી આદિ જે સાધનોવડે કામરૂપી વૃક્ષને વૃદ્ધિ પમાડે છે તેજ સ્ત્રી આદિ સાધનો, જેમ વિષની ગાંઠ રોગીનો નાશ કરે છે તેમ, તે વૃદ્ધિ કરનારનો નાશ કરે છે. ૬ પરંતુ જે પુણ્યવાન પુરૂષ છે તે યોગજન્ય પ્રસાદથી નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ ક્ષેત્ર તરવારવડે કામરૂપી વૃક્ષનું યજ્ઞાત્મકરે છેદન કરી નાંખે છે. ૭ એ પ્રમાણે જે કેવળ કામનું નિવર્તન કરી જાણે છે તથા કામશાસ્ત્રને અધનકર્તા જાણે છે તે સર્વ દુઃખને ઉદ્ધવન કરી જાય છે. ૮ શરીર એક નગરરૂપ છે અને તેમાં રાજ્ય કરનારી રાણી બુદ્ધિ છે, બુદ્ધિનો સ્વભાવ તત્ત્વનિર્ણય કરવાનો છે. એવી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિનો અર્થચિંતક પ્રધાન મન છે તે પણ તેજ (શરીર) નગરમાં રહે છે. ૯ મનદ્વારા બુદ્ધિના ભોગના અર્થે વિષયરૂપી ધનને આપનારી ઇન્દ્રિયો નગરવાસી મનુષ્યો છે. એ ઇન્દ્રિયોરૂપી પૌરજન (નગરવાસી પુરૂષ)ને પાળવાને મનની મોટી ક્રિયા પ્રવૃત્તિ છે; એટલે યજ્ઞ, દાન, ક્ષેત્ર, આરામ આદિ દષ્ટાદષ્ટ ફળ આપનારી ક્રિયાઓની પ્રવૃત્તિ તે ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવાના અર્થે કરે છે. તેમાં રાજસાહકાર એ જે મોટા દોષરૂપી મનના કારભારી છે. તે દોષ મનની કરેલી ઇન્દ્રિયોનું પાલન કયારૂપ ક્રિયાને ઉલટી કરી નાંખીને મલિન કરી નાંખે છે તેથી તે ક્રિયાનું ફળ સુખ-દુઃખરૂપ મિશ્ર મળે છે. એ પ્રમાણે દોષયુક્ત મન પ્રધાને મેળવેલું ફળ નગરના અધિપતિ-મન, બુદ્ધિ અને અહંકારસહિત. પૌરજન-ઇન્દ્રિયો ભોગવે છે. ૧૦ એમ થાય છે એટલે પછી તે જે ઉન્મત્ત કારભારી જેવા દોષ પરસ્ત્રીગમનાદિ નિષિદ્ધ માર્ગે તે સુખાદિરૂપ અર્થને પ્રાપ્ત કરીને ભોગવે છે. એવી રીતે રાજસાહકાર અને તામસાહકાર જળવાન થાય છે એટલે બુદ્ધિ કે, જે પ્રથમ દુર્ધર્ષ એટલે શુદ્ધ સત્ત્વમય હોય છે તે પણ મનની સાથે દોષયુક્ત-મલિન થાય છે. ૧૧ બુદ્ધિ પણ રાજસ અધિકારયુક્ત થઇ એટલે ધર્મ-અધર્મને યથાર્થ જાણી શકતી નથી તથા તામસ અહંકારથી અધર્મનેજ ધર્મ જાણે છે. મન દુષ્ટ થયું એટલે ઇન્દ્રિયોરૂપી પૌરજન પણ દોષયુક્ત થઇને ત્રાસ પામેલા નગરવાસી લોકોની પેઠે કાષ્ઠ જગ્યોએ સ્થિરતા પામતા નથી. એજ પ્રમાણે દોષ પામેલી બુદ્ધિ પણ જેના અર્થે ધન પુત્રાદિ જે અર્થને હિતકર માનીને તેનું ચિંતન કરે છે તેજ અર્થ અનર્થરૂપ થઇને તેને દુઃખકારક થાય છે અને તે અર્થ પણ નાશ પામે છે. ૧૨ અર્થ નાશ થયા પછી બુદ્ધિસહિત મન જે અર્થનું સ્મરણ કરે છે તે તેને ખેદકારક થાય છે કેમ કે, તે અર્થ તેને પ્રાપ્ત થતો નથી તેથી મન પરિતાપને પામે છે. મનના તાપથી બુદ્ધિ પણ પરિતાપને પામે છે. કેમ કે, જ્યારે સંકલ્પરૂપી મન બુદ્ધિથી જૂદું થાય છે ત્યારે તે કેવળ “મન” કહેવાય છે, વસ્તુતઃ એ બુદ્ધિ અને મન જૂદાં ન હોવાથી સંકલ્પાત્મક મન તપે છે એટલે નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ પણ તપેજ છે. ૧૩ કાષ્ઠ કહેલી કે, બુદ્ધિ અને મન તો જડ છે; તે પરિતાપને પામે તેથી અપ્રત્યાને સું લાગે-વળગે? તેનું સમાધાન આપતાં કહે છે કે, બુદ્ધિમાં આત્મા પ્રતિબિંબરૂપે રહેલો છે. તે આત્માને માત્ર દુઃખનુંજ ફળ આપનારો બુદ્ધિમાં રહેલો. રજોગુણ વીંટી લે

છે તેથી પરિચ્છેદ, પરિતાપ આદિ બુદ્ધિના ધર્મ આત્મામાં હોય તેમ જણાય છે. એમ ક્ષય છે એટલે મન રજોગુણની સાથે મિત્રતા કરે છે-પ્રવૃત્ત થવાને તત્પર થાય છે. રજો-ગુણની સાથે એકત્ર મળેલું મન આત્માને અને પૌરુષનને-ધન્વિયોને પોતાના વશમાં કરીને રજોગુણને સ્વાધીન કરે છે-દુઃખમાં નાંખે છે. જેમ દુષ્ટ પ્રધાન રાજાને અને પૌરુષનને સ્વાધીન કરીને શત્રુને અર્પણ કરે છે, તેમ રજોગુણયુક્ત મન પણ આત્મા, બુદ્ધિ અને ધન્વિયોને આધીને રજોગુણના વશમાં નાંખે છે. અજ્ઞાનદૃત કુરાળ્યની એવી દુર્ભવસ્થા થાય છે, તે આ રૂપકથી બતાવ્યું છે. ૧૪

તન્મનઃ કુરુતે સત્ત્વં રજસા સહ સંગતમ્ ।

તં જ્ઞાવાય જનં પૌરં રજસે સંપ્રયચ્છતિ ॥ ૧૪ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां नृकानुमते
एकाक्षीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

અધ્યાય ૮૨ મે-પંચમહાભૂતાદિના ગુણોનું વર્ણન.

भीष्म उवाच ॥ भूतानां परिसंस्मरानं भूयः पुत्र निशामय ।

द्वैपायनमुवाच ॥ अष्टं स्मरन्ना परयानय ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે:-હે પુત્ર ! હે નિષ્પાપ ! શ્રીઆસ મહામુનિના મુખમાંથી નીકળેલી આકાશાદિ ભૂતોની ગણના “ મને ધન્ય છે કે, મેં આત્મ અધ્યાત્મ સાંભળ્યું ” એમ પોતાની આત્મ સ્તુતિ કરીને પુનઃ પણ સાંભળ. ૧ એ અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર પ્રદીપ્ત અગ્નિ સરળી (અજ્ઞાનથી આવૃત્ત નહિ માટે) કાંતિવાળા બ્યાસે ધૂમસમાન તેજવાળા (ઢોકલાં અગ્નિ સરળી) મુકે મુનિને કહ્યું કે,-હે પુત્ર ! તેમાંથી અજ્ઞાનનો નાશ કરનાર શાસ્ત્ર હું તને પણ કહું છું. ૨ આત્મા સૂક્ષ્મ, અણુ, હ્રસ્વ કે, દીર્ઘ છે નહિ પણ તેવા ગુણો ભૂતોમાં રહેલા છે, એ રીતે આત્માનું નિર્ગુણત્વ સિદ્ધ કરવા માટે પૃથ્વી આદી ભૂતોના ગુણોનું કથન કરે છે કે, સ્થિરતા, ગુરુતા, કઠિનતા, ધાન્યાદિ ઉત્પત્તિરૂપ પ્રસવાર્થતા, ગંધ, વિશાળતા, ગંધે ગ્રહણ કરવારૂપ શક્તિ, સંઘાત (અવયવે અવયવનું વળગી રહેવાપણું), મનુષ્યાદિને આશ્રય આપવાપણું અને ધૃતિ (ધારણ કરવાપણું), એ પૃથ્વીના ગુણ છે. ૩ શીતળતા, કલેદ (બીજ પદાર્થને બીનું કરવાનો ગુણ), દ્રવત્વ, સ્નેહ સૌમ્યતા, જીવમાંથી અગ્નિ ટપકાવવાનો ગુણ, ઝમવું, ખરક, કરા, રૂપસમુદાય થવો અને પાર્થિવ પદાર્થનું પામન, એટલા જળના ગુણ છે. ૪ દુર્લભપણું, જ્વલન કર્મ, તાપ, પાક, પ્રકાશન, શોક, રોગ, કલકાસ અથવા શીઘ્ર ગામિત્વ, તીક્ષ્ણતા તથા નિરંતર ઉપર જવાના ગુણ, એટલા અગ્નિના ગુણ છે. ૫ અનુભૂ અને અશીત સ્પર્શપણું, વાઈધન્વિયમાં સ્થાન કરીને રહેવું, ગમનાદિમાં સ્વતંત્રતા, ખળ, સ્પ્રિયતા, મૂલાદિનો મોક્ષ કરવાપણું, ઉલ્લેખ્યાદિ કર્મ, આસાદૃષ્ટિસાદિ ચેષ્ટા, માણસે વિદ્યનું વિપ્રાધિપાણું અને જ-મ-મરણ એ વાયુના ગુણ છે. ૬ શબ્દ, આપકપણું, હિદ્રત્ત અપ્રમયત્વનો અભાવ (બીજા ક્ષેત્રને આશ્રય ન આપવાપણું), અનાલંબનત્વ (બીજા ક્ષેત્રના આશ્રયથી ન

● બીજા ભૂતોના દશ દશ ગુણ છે તેટલા જળના ગુણોના નથી તથાગ્નિ સહાદિ જોવામાંથી દશ ગુણ છે.

રહેવાપણું), અવ્યક્તપણું, અવિકારીપણું, અપ્રતિધાતીપણું (ખીજને આધાત ન કરવાપણું) એમ ઇન્દ્રિયનું ઉપાદાન કારણ તે છે માટે જૂતપણું, દેહાંતર્ગત છિદ્રોમાં તે છે માટે વિકૃત-ત્વપણું, એ ગુણો આકાશના છે. એ રીતે પાંચ જૂતોના સ્વરૂપમાં લક્ષિત કરેલા ગુણો પચાસ છે. ૭,૮ ધૈર્ય, ઉત્પત્તિ-ત્યાગ-ભાગની કુશળતા, સ્મરણ, વિસર્ગ-બ્રાંતિ, ક્રુધાન્ન, ક્ષમા, વૈરાગ્યાદિ સત્, રાગ-દ્વેષાદિ અસત અને અસ્થિરપણું એ નવ મનના ગુણ છે. ૯ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ એવી વિશેષ વૃત્તિયોનો નાશ, ઉત્સાહ, ચિત્તની સ્થિરતા, સંશય, પ્રતિ-પત્તિપ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણ વૃત્તિ, એ પાંચ બુદ્ધિના ગુણ છે. ૧૦ યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે પિતામહ! ઇન્દ્રિયો જડ છે માટે તેના ગુણો પણ જડ છે એ તો ઠીક; પણ મન અને બુદ્ધિ પણ જડ છતાં તેમાં ધૈર્ય અને ઉપપત્તિ આદિ ચેતનના ગુણો શી રીતે દેખાય છે? માટે પાંચ ગુણવાળી બુદ્ધિ કેવી રીતે છે તથા પાંચ ઇન્દ્રિયોના ગુણ પણ કેવી રીતે છે? એ સર્વ સ્પષ્ટ જ્ઞાન મને કહો. ૧૧ ભીષ્મ કહે છે કે:-પચાસ ગુણ જૂતોના અને પાંચ ગુણ બુદ્ધિના તથા પાંચ જૂત એ પણ બુદ્ધિનાજ ગુણો છે, એમ કરીને સાઠ ગુણ બુદ્ધિના કહેલા છે. તે ગુણો ચેતન્યવડે મિત્ર છે. હે પુત્ર! એવી જૂતની વિભૂતિ (વૈભવ) અક્ષરે સરજેલી છે અને તેને નિત્ય કહેતા નથી. ૧૨ માટે જગતની ઉત્પત્તિ આદિ વિષયમાં ખીજ વાદીઓએ વેદવિરૂદ્ધ કથન કરેલા વાદ કે, જે મેં તને જણાવ્યા છે તે સર્વ વિચાર કરતાં દોષયુક્ત જણાય છે; અર્થાત્ તે યુક્તિપુરઃસર કથન કરેલા છે છતાં યુક્તિવિરૂદ્ધ છે-વેદમાં કહેલો મતજ સરસ અને યુક્તિયુક્ત છે. તેથી હે પુત્ર! હવે તું આ જગ્યોએ મેં કહેલા નિત્યસિદ્ધ એવા બ્રહ્મના સકળ તત્વને મ્હારી પાસેથી પામીને બ્રહ્મસંબંધી ઐશ્વર્યથી શાંતબુદ્ધિવાળો થા-નિવૃત્તિ પામ. ૧૩

તત્પુત્ર ચિંતાકલિલં તદુક્તમનાગતં વૈ તવ સંપ્રતીહ ।

ભૂતાર્થતત્ત્વં તદ્વાપ્ય સર્વં ભૂતપ્રમાવાદ્ મથ શાંતબુદ્ધિઃ ॥ ૧૩ ॥

इति श्री महाभारते ज्ञान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुमन्त्रे द्व्य-
शीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

અધ્યાય ૮૩ મો-સૃષ્ટિનો નાશ કરવાને બ્રહ્માએ ક્રોધાગ્નિ પ્રકટ કર્યો.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ ય દમે પૃથિવીપાલાઃ શરતે પૃથિવીતલે ।

પૃતનામધ્યે પતે હિ મહાસંજ્ઞા મહાબલાઃ ॥ ૧ ॥

*યુધિષ્ઠિર પૂછે છે કે:-જે આ રાજાઓ હમણાં સંજારહિત થઇને સેનાની મધ્યે

* ગયા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, બુદ્ધિ શાંત થવી એજ કલ્યાણકર છે. જો એમ હોય તો “મૃત્યુ અત્યંત વિસ્મરણ છે” એમ કહેલું છે માટે મૃત્યુ થયા પછી એની મેળે શાંતિ થશે, ત્યારે તે સાધવાને આટલો બધો પ્રયાસ કરવાનું શું કારણ છે? એ રાંઝા સાથે કહે છે કે, મરણ-જન્મ તો એક ગામથી બીજે ગામ જવા જેવું છે, તેથી મંદ સ્વરૂપનો નાશ થતો નથી, જો થતો હોય તો કરેલા કર્મને નાશ અને નહિ કરેલા કર્મની પ્રાપ્તિરૂપ દોષ લાગુ પડે છે અને વિસ્મરણ થાય છે તે તો માત્ર સ્મૃત્તિ દેહમાં થાય છે. એનો નિર્ભય કરવા માટે આ અધ્યાયમાં મૃત્યુ અને પ્રભવપ્રતિના સંવાદનું વર્ણન છે.

પૃથ્વી ઉપર સૂતેલા છે તેઓ મોટા બળવાળા હતા. ૧ તે માંહેના એક એક વીરનું બળ
 સહા બયાનક હતું, કેટલાકમાં તો દશહજાર હાથીનું બળ હતું. તેઓને તેઓના સરખા
 તેજવાળા અને બળવાળા પુરોહિતો સંત્રામમાં હણ્યા છે. ૨ તેઓ એવા તો પરાક્રમવાળા,
 તેજવાળા તથા બળવાળા હતા કે, તે (પ્રાણી)ઓને સંત્રામમાં હણી એવા બીજા કોઇને
 મેં જોયા નથી. ૩ એમ છતાં પણ એ મોટા બુદ્ધિવાળા પુરોહિતો પ્રાણી જતા રહ્યા છે
 અને તેઓ પૃથ્વી ઉપર પડેલા છે. જેઓના પ્રાણી ગયા છે એવા તે પુરોહિતો વિશે “મૃત્યુ
 પામ્યા” એ શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૪ ઘણું કરીને બયાનક પરાક્રમવાળા આ રાજાઓ
 મૃત્યુ પામ્યા છે, તે જોઇને મને એક સંશય થાય છે કે, એ “મરી ગયા” એવી સંજ્ઞા
 ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ? ૫ એ મૃત્યુ કોણ? એ મૃત્યુ ક્યાંથી ઉત્પન્નું અથવા આવ્યું? એ
 મૃત્યુને કોણે મોકલ્યું? કે, જોથી એ સર્વ પ્રજાને લઇ જાય છે. હે દેવસમાન પિતામહ!
 તે તમે મને કહો. ૬ બીજા કહે છે કે:-હે તાત! પૂર્વે કૃતયુગમાં “અનુકંપક” નામે
 રાજા હતો તેને સંત્રામમાં શત્રુઓએ કબજે કર્યો હતો કેમ કે, યુદ્ધમાં તેનું વાહન ક્ષીણ
 થઈ ગયું હતું-થાકી કે, ભાગી ગયું હતું. ૭ તેનો એક પુત્ર “હરિ” નામે હતો તે નારા-
 યણ સરખો બળવાન હતો તેને પણ તેના પાયદળસહિત તથા સેનાસહિત સંત્રામમાં શત્રુ-
 ઓએ હણ્યા. ૮ એથી શત્રુના વશમાં પડેલો તે અનુકંપક રાજા વળી પુત્રના શોકથી યુક્ત
 થઇને અધિક શોકવાળો થયો. એવામાં દૈવની ઈચ્છાથી તે શાંતિરહિત રાજાએ પૃથ્વી ઉપર
 ફરતા નારદ મુનિને દીડા. ૯ તે નરપતિએ, નારદ મુનિને જોઇને “પોતાને શત્રુએ પકડ્યો
 છે તે તથા સંત્રામમાં પોતાનો પુત્ર મૃત્યુ પામ્યો છે.” તે સર્વ જાણ બતાવ્યું હતું. તેમ કહ્યું.
 ૧૦ રાજાનું વચન સાંભળીને તપકૃપી ધનવાળા નારદે પુત્રના શોકને નાશ કરનાર આ
 આખ્યાન તેને કહ્યું. ૧૧ નારદ કહે છે કે:-હે રાજા! હે પૃથ્વીપતિ! આજ હું તને મોટું
 વિસ્તારવાળું આખ્યાન જેવું બતાવું છું તેવું અને મેં જેવું સાંભળ્યું છે તેવું કહ્યું છું; તે તું
 સાંભળ. ૧૨ પૂર્વે મોટા તેજવાળા પિતામહ બ્રહ્મદેવે પ્રજાને ઉત્પન્ન કરી, પણ તે પ્રજા
 અતિશય વૃદ્ધિ પામી તથા અતિ ઘણી થઇ ગઈ તેને જોઇને બ્રહ્મદેવને ડીક લાગ્યું નહિ.
 ૧૩ હે રાજા! પ્રાણીઓ જગતમાં એટલાં બધાં વ્યાપી ગયાં કે, કોઈ જગ્યાએ સૂક્ષ્મ
 પણ અંતર-પ્રાણી જગ્યા જોવામાં આવતી નહોતી. હં નૃપ! ત્રણે લોક એવા સજડ ભરાઈ
 ગયા કે, પછી તેમાં શ્વાસ લેવાની પણ જગ્યા રહી નહિ. ૧૪ હે જૂપતે! તે જોઇને પ્રજા-
 પતિના મનમાં જગતનો સંહાર કરવા સંબંધી ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ. પછી બ્રહ્મદેવે બહુ બહુ
 વિચાર કર્યો પણ જગતનો સંહાર કરવાના હેતુરૂપ કારણ પ્રાપ્ત થયું નહિ. ૧૫ એટલે
 બ્રહ્મદેવને ક્રોધ થયો તે ક્રોધથી તેમનાં મુખાદિ છિદ્રોમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો, તે અગ્નિવડે
 બ્રહ્મદેવે સર્વ દિશાઓને બાળવા માંડી. ૧૬ પછી ભગવાન બ્રહ્મદેવના કોપમાંથી ઉત્પન્ન
 થયેલા અગ્નિએ આકાશને, પૃથ્વીને, સ્વર્ગને અને ચરાચર જગતને બાળવા માંડ્યું. ૧૭
 પિતામહ બ્રહ્મદેવ ક્રોધ્યા એટલે જંગમ અને સ્થિર સર્વ પ્રાણી તેના ક્રોધના મોટા વેગથી
 બળવા લાગ્યાં. પછી અહિંસાને જાણી પેટે મસ્તકપર ધારણ કરનાર, અહિંસાને માન્ય
 કરનાર, વેદ અને યજ્ઞના પ્રતિ, શત્રુના વીરને હણનાર-અર્થાત્ પરાક્રમી દેવ શિવ સર્વ લોકને
 બાળતા જોઇને બ્રહ્માને શરણે ગયા. ૧૮,૧૯ પ્રજાનું હિત કરવાની ઈચ્છાથી શંકર બ્રહ્મદેવની
 પાસે ગયા, તેને જોઇને તે બ્રહ્મ બ્રહ્મદેવ જાણે હમણાં સળગી ઉડશે એવા ક્રોધરૂપ થઇને

સદાશિવ પ્રત્યે બોલ્યા કે:-હું આજ ત્હારો કયો મનોરથ પૂર્ણ કરું ? તું વરદાન પામવાને યોગ્ય છે એમ હું માનું છું. હે શંભો ! હું ત્હારા હૃદયમાં જે હશે તે ત્હારું પ્રિય આજ કરીશ. ૨૦, ૨૧

કરવાણ્યથ કં કામં વરાહોંસિ મતો મમ ।

કર્તા હાસ્મિ પ્રિયં શંભો તવ યદ્ દૃદિ વર્તતે ॥ ૨૧ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां मृत्युप्रजापति-
संवादोपक्रमे ज्येष्ठीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

અધ્યાય ૮૪ મો—મૃત્યુ-મૌતની ઉત્પત્તિ.

સ્થાણુકવાચ ॥ પ્રજાસર્ગનિમિત્તં મે કાર્યવસ્તામિમાં પ્રમો ।

વિદિ સૃષ્ટાસ્ત્વયા હીમા મા કુળ્યાસાં પિતામહ ॥ ૧ ॥

શિવ કહે છે કે:-હે પ્રમો ! પ્રજાની સૃષ્ટિના નિમિત્તથી આ મ્હારું કાર્ય છે એમ તમે જાણો. તમેજ આ પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરેલી છે માટે હે પિતામહ ! તમારે પ્રજાઓના ઉપર કોપ કરવો યોગ્ય નથી. ૧ તમારા તેજથી ઉત્પન્ન થયેલા અમિત્વે પ્રજાઓ સર્વ સ્થાનમાં દ્વંષ થાય છે; એ રીતે દ્વંષ થતી પ્રજાઓને જોઈને મને કરુણા ઉત્પન્ન થાય છે માટે હે જગતના પ્રમો ! એઓના ઉપર કોપ કરશો નહિ. ૨ પ્રજાપતિ કહે છે કે:-હું કોપ કરતો નથી તેમ પ્રજાની ઉત્પત્તિ ન થાય એવી પણ મ્હારી ઇચ્છા નથી; પરંતુ પૃથ્વી ઉપર ભાર ઓઠા થાય માટે સંહાર કરવાની જરૂર છે એમ જાગીને હું તેમ કરું છું ૩. હે મહાદેવ ! આ પૃથ્વીદેવી ભારવડે જળમાં ડૂબી જાય છે તેથી તે ભારથી પીડાઈને મને નિરંતર પ્રેરણા કરતી હતી કે, મ્હાસ ભારનો સંહાર કરો. ૪ પછી તેનો ભાર ન્યૂન કરવાને માટે પ્રજાનો સંહાર કરવો જોઈએ, તે વિષે મેં બહુ વિચાર કર્યો પણ મને આ વૃદ્ધિ પામેલી પ્રજાનો સંહાર કરવાનો કોઈ ઉપાય જડ્યો નહિ ત્યારે મને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. ૫ શિવ કહે છે કે:-હે દેવના ધૃશ્વર ! એમ સંહાર કરવાના અર્થે તમે ક્રોધ ન કરતાં પ્રસન્ન થાઓ અને સ્થાવર તથા જંગમ સર્વ પ્રજાઓ તમારા ક્રોધવડે નાશ ના થાઓ. ૬ સર્વ સરોવરો, સર્વ શાસ-વેલાઓ, સ્થાવર અને જંગમ ચાર પ્રકારનો ભૂતસમુદાય, એ સર્વ ભરમવસાત થઈ ગયું છે તથા સર્વ જગતમાં પ્રલય વર્તી રહ્યો છે. હે સાધો ! હે ભગવન ! તમે પ્રસન્ન થાઓ, એટલુંજ હું વરદાન માગું છું. ૭, ૮ આ પ્રજાઓ એકવાર નાશ પામી એટલે તે કોઈ પ્રકારે પણ પુનઃ આવશે નહિ. માટે હે પિતામહ ! તમારો ક્રોધ નિવૃત્તિ પામે અને તમારા તેજવડે પ્રાણીઓના હિતની ઇચ્છાથી બીજો કોઈ ઉપાય શોધી કાઢો કે, જેથી આ સર્વ પ્રાણીઓ દ્વંષ થાય નહિ અને પ્રજાઓની સંતતિ ઉભરી જઈને અભાવને પણ પામે નહિ. હે લોકના ધૃશ્વરના ધૃશ્વર ! તમે મ્હારી યોજના અહંકારના આધિષ્ઠાતૃપણમાં કરેલી છે. ૯, ૧૧ તથા હે જગન્નાથ ! આ સ્થાવર અને જંગમ જગત તમારાથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. માટે હે મહાદેવ ! હે પિતામહ ! હું તમને પ્રસન્ન કરીને મૃત્યુ પામી-પામીને પુનઃ ઉત્પન્ન થાય તેવી પ્રજા માગું છું. ૧૨ નારદ કહે છે કે:-શિવનું એવું વચન સાંભળીને જેણે વાણી તથા મનને નિમગ્નમાં

સામેલા છે એવા બ્રહ્મદેવે પોતાના તેજનો પોતાના આત્માના વિષે પુનઃ ઉપસંહાર કર્યો. ૧૩ પછી લોકોએ પૂજેલા ભગવાન બ્રહ્મદેવે અમિનો ઉપસંહાર કરીને પ્રજાની પ્રતિતિ-જન્મ અને નિવૃત્તિ-મરણની કલ્પના કરી કે, જેથી પ્રજાનો પૃથ્વીમાંથી છેક નાશ પણ ન થાય તેમ અત્યંત ભાર પણ ન થાય. ૧૪ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા તે અમિનો બ્રહ્મદેવ ઉપસંહાર કરતા હતા તે વખતે તે મહાત્માનાં સમગ્ર છિદ્રોમાંથી એક સ્ત્રી ઉત્પન્ન થઈ. ૧૫ તે સ્ત્રીએ રાતું અને કાળું વસ્ત્ર પહેર્યું હતું તથા નેત્રનું પૃષ્ઠ અને નેત્રની માંહેનો ભાગ પણ તેનો કાળો હતો. તેણે દિવ્ય કુંડળ પહેર્યો હતો તથા તે દિવ્ય અક્ષરથી અક્ષરકૃત થયેલી હતી. ૧૬ તે કન્યા બ્રહ્મદેવનાં શરીરનાં છિદ્રોમાંથી નીકળીને દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલી. તેને જગતના ઈશ્વર એવા તે બન્ને દેવોએ દીડી. ૧૭ હે રાજન ! સર્વ લોકોના આદિ બ્રહ્મદેવે તેને જતી જોઈને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું કે, -હે મૃત્યુ ! આ પ્રજાનો તું નાશ કર. ૧૮ જગતનો સંહાર કરવાની બુદ્ધિથી ક્રોધ પામીને મેં ત્હારું ચિંતન કર્યું છે તેથી તું ઉપજ છે, માટે તું જડ અને પડિત સર્વ પ્રજાઓનો સંહાર કર. ૧૯ હે સ્ત્રી ! તું સાગ-માઠનો કે, નાના-મોટાનો ભેદ રાખ્યા વિના સામાન્ય રીતે સઘળી પ્રજાનો મ્હારી આગ્રાથી સંહાર કર, તેથી તું પરમ કલ્યાણને પામીશ. ૨૦ બ્રહ્મદેવે આવાં વચન મૃત્યુને કહ્યાં તેથી જેણે કમળની માળા ધારણ કરેલી છે એવી તે દેવી મૃત્યુ અતિશય દુઃખિત થઈને વિચાર કરવા લાગી તથા જાણે અશ્વપાત કરતી હોય તેવી જોવામાં આવી. ૨૧ હે રાજન ! મૃત્યુનાં અશ્વપાત થવાથી સર્વ પ્રાણીનો એકેક કાળે ક્ષય ન થાઓ ! એવા વિચારથી બ્રહ્મદેવે તેનાં આંસુ પોતાના બન્ને હાથવડે ગ્રહણ કર્યાં તથા મનુષ્યોના હિતના અર્થે પુનઃ પણ તેની પાસે એજ પ્રાર્થના કરી. ૨૨

પાણિન્યઃ । ચૈવ જગદ્દા તામ્યભૂણિ જનેશ્વર ।

માનવાનાં હિતાર્થાય યય.ચે પુનરેવ હ ॥ ૨૨ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां मृत्पुत्रजापति
संवादो नाम चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

અધ્યાય ૮૫ મો-બ્રહ્મા અને મૃત્યુનો સંવાદ.

नारद उवाच ॥ विनयि दुःखमबला सात्मनैरायतेक्षणा ॥

उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा तमवावजिता तदा ॥ १ ॥

નારદ કહે છે કે:-વિશાળ નેત્રવાળી તે સ્ત્રી (મૃત્યુ) પોતાની મેળેજ પોતાના દુઃખને દૂર કરીને-આંસુ લોહી નાખીને, સરળ થઈને તથા બ્રહ્મદેવની આગળ બન્ને હાથ જોડીને બોલી કે, -હે વચન બોલનારા પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ પિતામહ ! તમેએ સરજેલી મ્હારા સરખી સ્ત્રી સર્વ પ્રાણીઓને ભય ઉત્પન્ન કરનારી તથા દૂર કર્મ કરનારી કેમ થાય ૧,૨ હું અધર્મથી ભય પામું છું માટે મને કોઈ ધર્મયુક્ત કાર્યની આગ્રા કરો. હું ભય પામેલી છું તેને તમે બુઝો અને મ્હારા ઉપર કલ્યાણયુક્ત દષ્ટિ કરો ૩. હું બાળકને, વૃદ્ધને અને આયુષ્યના મધ્યમાં આવેલાં પ્રાણીઓને અપરાધ કર્યાં સિવાય હરણ કરીશ નહિ-નાશ કરીશ નહિ. હે

આણીઓના ઇશ ! તમને નમસ્કાર છે; તમે મહારા ઉપર કૃપા કરો ૪. હું મનુષ્યોના પ્રિય પુત્રોને, મિત્રોને, ભાઈઓને, માતાઓને અને પિતાઓને નાશ કરીશ નહિ કેમ કે, જો હું નાશ કરું તો તેઓના સંબંધી મને શાપ દેશે તેથી ભય પામું છું. ૫ જેઓનાં સર્ગ-વહાલાં મરણ પામ્યાં હોય તે દીન મનુષ્યોના નેત્રની બિનાશ મને અનંત કાળસુધી દહન કરે તેથી હું અત્યંત ભય પામું છું માટે તમારા ચરણે આવી છું. ૬ હે દેવ ! યમના સ્થાનમાં પાપકર્મ કરનારાઓને યાતના ભોગવવામાં આવે છે; માટે હે વરદ ! હે પ્રભો ! હું તમારી કૃપા માગું છું તેથી મહારા ઉપર કૃપા કરો. ૭ હે લોકના પિતામહ ! તમારી પાસેથી મહારી એટલીજ કામના પરિપૂર્ણ થાઓ તથા હે મહેશ્વર અક્ષરેવ ! તમને પ્રસન્ન કરવાના અર્થે હું તપ કરવાને ઇચ્છું છું. ૮ પિતામહ કહે છે કે:-હે મૃત્યો ! મેં પ્રજાઓના સંહાર કરવાના હેતુથી ત્હારી કલ્પના કરી છે-મેં તને ઉત્પન્ન કરી છે; માટે જા અને સર્વ પ્રજાઓના સંહાર કર. વિચાર કરીશ નહિ. ૯ મેં તને એટલાજ માટે ઉત્પન્ન કરી છે માટે એ તો એમજ થશે; બીજે પ્રકારે થવાનું નથી. હે પાપરહિત અને નિર્દોષ અંજ વાળી સ્ત્રી ! મેં જે પ્રમાણે વચન કહ્યું છે તે પ્રમાણે તું કર. ૧૦ હે મહાબાહો ! હે શત્રુઓનાં નગરને જીતનાર રાજા ! અક્ષરેવનું એવું વચન સાંભળીને મૃત્યુ કાંઈ બોલી નહિ તથા ભગવાન પિતામહની સામે નીચું જોઈને ઉભી રહી. ૧૧ અહ્યાએ તેને પુનઃ પુનઃ એ પ્રમાણે કહ્યું તથાપિ તે સ્ત્રી (મૃત્યુ) જાણે મરી ગયેલી હોય તેમ, જાનીમાની ઉભીજ થઈ રહી એટલે દેવતાઓના ઇશ્વરના પણ ઇશ્વર અક્ષરેવ પોતાની મેળે પોતાના આત્માના વિષે પ્રસન્ન થયા તથા હાસ્ય કરીને તે લોકાધીશ્વરે સર્વ લોક તરફ જોયું. ૧૨-૧૩ કોઈથી પરાજય ન પામેલા ભગવાન અહ્યાનો રોષ નિવૃત્ત થયો એટલે તે મૃત્યુ કન્યા અક્ષરેવની પાસેથી ગદ્ય એમ અમે સાંભળ્યું છે. ૧૪ હે રાજેન્દ્ર ! તે કન્યા પ્રજાનો સંહાર કરવાની વાતનો અંગીકાર ન કરીને ઉતાવળે નાસી જતી હોય તેમ, માયાના અંતર્વર્તિ ગોતીર્યમાં ગદ્ય. ૧૫ તે દેવીએ ત્યાં જઈને પંદર પદ્મ વર્ષ સુધી એક ચરણથી ઉભાં રહી અત્યંત કઠિન તપ કર્યું. ૧૬ તે દેવી ત્યાં રહીને પરમ કઠિન તપ કરતી હતી તેવામાં મહા તેજસ્વી અક્ષરેવે તેને પુનઃ પણ આ પ્રમાણે વચન કહ્યું કે,-હે મૃત્યો ! મહાર્ વચન માન અને પ્રજાનો સંહાર કરવાનું અંગીકાર કર. પણ હે તાત ! મૃત્યુએ ઉતાવળથી તે વચનનો અનાદર કરીને પુનઃ પણ સાત પદ્મ વર્ષ સુધી એક ચરણથી ઉભા રહીને તપ કર્યું. હે માનદ ! વળી પુનઃ પણ તેર પદ્મ વર્ષ સુધી તેજ પ્રમાણે તપ કર્યું. હે તાત ! પુનઃ પણ દશહજાર પદ્મ વર્ષ સુધી મૃગોની સાથે ફરીને તપ આચર્યું. હે નરશ્રેષ્ઠ ! હે મોટી શુદ્ધિવાળા રાજા ! વળી તે મૃત્યુ દેવીએ વીસ હજાર વર્ષ સુધી વાયુનો આહાર કરીને તપ કર્યું તથા પુનઃ પણ તેટલાંજ વર્ષ સુધી ઉત્તમ પ્રકારે મૌન ધારણ કરીને રહી. ૧૭-૨૦ હે રાજા ! એક હજાર અને આઠ પદ્મ વર્ષ સુધી જળમાં રહીને તપ કર્યું. હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! તે પછી તે કન્યા ગંડકી નદીના કીનારે ગઈ અને ત્યાં પણ વાયુ તથા જળનો આહાર કરીને પુનઃ તપ કરવા લાગી. પછી તે મહા ભાગ્યવતી સ્ત્રી મૃત્યુ ગંગા કીનારે ગઈ અને ત્યાં તપ કર્યું તથા ત્યાંથી મેરૂ પર્વતના વિષે ગદ્ય અને લાકડાની પેટ ફેવળ ચેષ્ટા રહિત થઈને પ્રજાનું હિત કરવાની પ્રવ્રજાથી તપ કર્યું, ત્યાંથી હિમાચળના શિખર ઉપર કે, ન્યાં દેવતાઓએ યજ્ઞ કર્યો હતો ત્યાં ગઈ તથા હે રાજેન્દ્ર ! ચરણના એક અંગુઠા ઉપર

ઉભા રહીને તેણે એક નિર્ધર્મ વર્ષ સુધી તપ કર્યું અને યત્નવડે પિતામહને પ્રસન્ન કર્યા. ૨૧-૨૪ પછી સર્વ લોકોની ઉત્પતિ તથા નાશના કરનાર બ્રહ્મદેવ તે સ્થળમાં આવીને તેને કહેવા લાગ્યા કે-હે પુત્રી ! તું આ શું કરે છે ? હવે તું મ્હાફે વચન આપ્યું કર. ૨૫ એવું બળવાન પિતામહનું વચન સાંભળીને મૃત્યુએ કહ્યું કે-હે દેવ ! હું પુનઃ પણ તમારી કૃપા માગું છું કે, હું પ્રજનનું હરણ કરીશ નહિ. ૨૬ પછી બ્રહ્મદેવે તેને અધર્મથી ભય પામેલી તથા પુનઃ પણ કાલાવાલા કરતી જોઇને તેના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો તથા આ પ્રમાણે વચન કહ્યું કે-હે મૃત્યો ! મ્હારી આજ્ઞાથી પ્રજાનો સંહાર કરતાં તને અધર્મ થવાનો નથી. માટે હે શુભે ! તું પ્રજાનો સંહાર કર. હે ભદ્રે ! આ સ્થળમાં મ્હાફે કહેલું વચન મિથ્યા થવાનું નથી. ૨૭-૨૮ આ સ્થળમાંજ સનાતન ધર્મ ત્હારા વિષે પ્રવેશ કરશે તથા હું અને બીજા દેવો નિરંતર ત્હારા હિતમાં આસક્ત રહીશું. ૨૯ વળી મ્હારા મનવડે ઇચ્છેલું એક બીજું વરદાન તને આપું છું કે, પ્રજા વ્યાધિથી પીડા પામીને નાશ પામશે તેથી લોકો મરણનો દોષ ત્હારા ઉપર નાખશે નહિ. ૩૦ હે મૃત્યો ! પુરૂષના વિષે તું પુરૂષરૂપે ચંદ્રશ અને સ્ત્રીના વિષે સ્ત્રીરૂપે ચંદ્રશ; તેમજ નપુંસકના વિષે નપુંસકરૂપે ચંદ્રશ. ૩૧ હે મહારાજ ! એ પ્રમાણે બ્રહ્મદેવનું વચન સાંભળીને મૃત્યુએ પુનઃ પણ હાથ જોડીને દેવોના ઇશ્વર અર્ચનાથી મહાત્મા બ્રહ્મદેવને સંહાર કરવાની ના કહી. ૩૨ તેથી બ્રહ્મદેવે પુનઃ કહ્યું કે-હે મૃત્યો ! મનુષ્યોનો સંહાર કર. હે શુભે ! હું ચિંતન કરીશ કે, જેથી તને અધર્મ ઉત્પન્ન થાય નહિ. ૩૩ હે મૃત્યો ! ત્હારાં અશ્રુનાં જે બિંદુઓ મ્હારા જીવામાં આવ્યાં તથા જેને મેં ત્હારા બે હાથ વડે ઝીલી લીધાં હતાં તે અશ્રુનાં બિંદુઓ ભયાનક રૂપવાળાં વ્યાધિરૂપ થઇને સમય પ્રાપ્ત થયે મનુષ્યોનો સંહાર કરશે. ૩૪ જ્યારે સર્વ પ્રાણીઓનો અંતકાળ પાસે આવે ત્યારે તું કામ અને ક્રોધને એકત્ર કરીને ઘેરણા કરજે. એ પ્રમાણે કરવાથી તું સમાન વૃત્તિવાળી રહીશ અને તને અધર્મ પ્રાપ્ત થશે નહિ; પરંતુ અત્યંત ધર્મ પ્રાપ્ત થશે. ૩૫ એ પ્રમાણે કરવાથી તું ધર્મનું પાલન કરી શકીશ અને પોતાના આત્માને અધર્મમાં ડૂબાડીશ નહિ; માટે તું આ પ્રાપ્ત થયેલા અધિકારને પસંદ કર તથા કામની ચોજના કરીને આ લોકમાં સર્વ પ્રાણીઓનો સંહાર કર. ૩૬ એ પ્રમાણે બ્રહ્મદેવની આજ્ઞાથી તે “મૃત્યુ” નામની સ્ત્રીએ બ્રહ્મદેવની આજ્ઞાનો લોપ કરવાથી તથા તેના શાપથી ભય પામીને પ્રજાનો સંહાર કરવાની હા કહી અને તે દિવસથી પ્રાણીઓના અંતકાળના વિષે કામ તથા ક્રોધને મોકલીને-તેઓને મોહ પમાડીને-મૃત્તિજ કરીને તેઓના પ્રાણોનું હરણ કરવા લાગી. ૩૭ મૃત્યુનો અશ્રુપાત થવાથી બ્રહ્માએ જે અશ્રુઓનાં બિંદુઓ ઝીલી લીધાં હતાં તે સર્વ રોગ થઇને સર્વ મનુષ્યોના શરીરને જીવિતના અંતકાળે પીડા ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યાં. માટે હે અનુકંપક રાજા ! તું શુદ્ધિવડે ઓધ પામીને ત્હારા મરણ પામેલા પુત્રનો શોક કરીશ નહિ. ૩૮ જ્યારે જીવતરનો અંત આવે છે ત્યારે સર્વ જીવો પરલોક-કર્મ જાય છે તથા ત્યાંથી આવીને પુનઃ જન્મ ધારણ કરે છે જેમ મનુષ્ય સુપુત્રિમાં ઉઘીને જાય છે ત્યારે ઉઘતા પહેલાંની વાસનાઓમાં પુનઃ તત્પર થઇને તે પોતાના કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમ હે રાજસિંહ ! સર્વ મનુષ્યો પોતાનો અંતકાળ આવેથી મૃત્યુને પામે છે તથા દેવની પેઠે પુનઃ જન્મ પામે છે. ૩૯ (એ રીતે મૃત્યુ કોણ છે તથા મૃત્યુ કોનાવડે ઉપજે છે ? એ પ્રશ્નોને કિતર કહીને હવે મૃત્યુ કંઈનું ક્ષાય છે ? એ પ્રશ્નોને

ઉત્તર કહે છે કે,)-ભયાનક નાદવાળો, અને મોટા બળવાળો વાયુ સર્વ પ્રાણીઓના પ્રાણ-રૂપ છે તે અનેક પ્રકારના દેહમાં રહેલો છે, માટે વાયુજ સર્વ દેહોમાં શ્રેષ્ઠ દેવ છે. ૪૦ જ્યારે દેવતાઓના પુણ્યનો ક્ષય થાય છે ત્યારે તેઓ મનુષ્યપણાને પામે છે અને જ્યારે મનુષ્યોના પુણ્યની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે તેઓ દેવપણાને પામે છે. માટે સર્વ દેવતાઓ શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય થાય છે અને સર્વ મનુષ્યો શ્રેષ્ઠ દેવપણાને પામે છે. એથી રાજાઓમાં મિંહ જેવા ત્હારા પુત્રનો તું શોક કરીશ નહિ કેમ કે, ત્હારો પુત્ર સ્વર્ગને પામીને આનંદ ભોગવે છે. ૪૧ હે રાજન ! એ પ્રમાણે પ્રજાઓનું મૃત્યુ નિર્માણ કરેલું છે તે જ્યારે જ્યારે જો જો પ્રાણીનો સમય પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ત્યારે તે તે પ્રાણીનો યોગ્ય રીતે સંહાર કરનાર થાય છે અને તેનાં અશ્રુપાત એ વ્યાધિયો છે તે પણ સમય પ્રાપ્ત થયે પ્રાણીઓનો સંહાર કરે છે. ૪૨

एवं मृतुर्देवसृष्टा प्रजानां प्राप्ते काले संहरती यथावत्

तस्याश्चैव व्याधयस्तेश्रुपानाः प्राप्ते काले संहरतीह जंतून् ॥ ४२ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां मृत्युप्रजा-
पतिसंवादे पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥८५॥

અધ્યાય ૮૬ મો-ધર્મસ્વરૂપ નિર્ણય.

युधिष्ठिर उवाच ॥ इमे वै मानवाः सर्वे धर्मं प्रतिविगंकिताः

कोय धर्मः कुतो धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:—આ સર્વ લોકો ધર્મના સ્વરૂપના વિષે શંકાવાળા છે, માટે હે પિતામહ ! ધર્મ તે શું છે—તેનું લક્ષણ શું છે ? તથા ધર્મ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો ? તે મને કહો. ધર્મ આ લોકના અર્થ છે કે, પરલોકના અર્થ છે ? અથવા ધર્મ બંને લોકના અર્થ છે ? હે પિતામહ ! તે મને કહો. ૧ બીજમ કહે છે કે:—સદાચાર, સ્મૃતિ અને વેદ, એવું ત્રણ પ્રકારનું ધર્મનું લક્ષણ છે. વળી અર્થ (પ્રયોગન) એ પણ ધર્મનું ચોથું લક્ષણ છે એમ પડીતો કહે છે. ૨ ધર્મના અર્થે હિતકર જે વચનો છે તેનો પડીતો ન્યૂનાધિક ભાવવડે તથા વિપરીત ભાવવડે પણ નિશ્ચય કરે છે. ૩ જેમ ગૃહસ્થાશ્રમીનો મોક્ષ નથી કેમ કે, વિષયલપટ પુરુષોજ ગૃહસ્થાશ્રમને ઈચ્છે છે, સંન્યાસમાં પણ મોક્ષ નથી કેમ કે, આળસુ પુરુષો સંન્યાસને પ્રલભ્ય કરે છે, ઈત્યાદિ. માટે સત્ય જોતાં વિક્ષેપ વગરના ચિત્તવાળા દૃઢ પુરુષને તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ જનક તથા વસિષ્ઠ આદિની પેઠે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા મનુષ્યોને વેદાંત શ્રવણાદિમાં પ્રત્યક્ષ વિક્ષેપ થાય છે માટે સંન્યાસ ધર્મ યોગ્ય છે. એ રીતે લોક વ્યવહારનો નિર્વાહ થવાને માટે ધર્મનો નિયમ કરેલો છે. ૪ ધર્મ આ લોકમાં તેમ પરલોકમાં પણ સુખ આપનારો છે. માટે જ્યાં સુધી ઉત્તમ ધર્મ પ્રાપ્ત થયો નથી ત્યાં સુધી પાપી પુરુષ પાપવડે યુક્ત થાય છે ૫ પાપી પુરુષ કોઈ પણ આપત્તિમાં પડીને પાપ ન કરે અથવા અધર્મ કરનારો પુરુષ કોઈ આપદામાં પડીને અધર્મ ન કરે તો તેથી તે પાપથી મુક્ત થતો નથી. ધર્મનું સ્થાન આચારમાં છે માટે આચારનો આશ્રય

કરીને તું ધર્મને જાણીશ. પુરૂષ બીજાના પાપને જુએ છે પણ પોતાના પાપને જોતો નથી. ૬ જેમ ધર્મમાં સ્થિતિવાળો ચોર બીજાનું ધન ચોરી લે છે તથા તેવડે ધર્મ કરે છે, પરંતુ ચૌર્ય કર્મરૂપી અધર્મથી મુક્ત થતો નથી અથવા પોતાના પાપકર્મને જોતો નથી. વળી જેમ ચોર, દેશની અરાભ્યસ્થિતિમાં બીજાનું ધન હરણ કરીને આવંદ કરે છે પણ બીજાને એમ કહેતો નથી કે, મેં પાપકર્મ કર્યું છે. ૭ પણ જ્યારે તેજ પુરૂષ (ચોર)નું ધન બીજે કોઇ લાઇ જાય છે ત્યારે તે, રાજની ઇચ્છા કરે છે-રાજ પોતાનું રક્ષણ કરે એમ ઇચ્છા કરે છે અને પોતાના ધનવડે જ્યો સંતોષ પામેલા છે તેઓની રૂપલા કરે છે કે, મને આરંધ ધન તેઓ પાછું આપે તો ઠીક. ૮ તેઓ નથી આપતા ત્યારે કોઇ પણ પ્રકારની શંકા રાખ્યા વિના પવિત્રના જેવો થઇને રાજદ્વારમાં ફરીયાદ કરવા જાય છે તથા પોતાના અંતરાત્માના વિષે કોઇ પ્રકારનું દુશ્ચરિત જોતો નથી, એમ છે તથાપિ સત્યનું વચન ઉત્તમ છે: સત્ય કરતાં બીજું કાંઈ ઉત્તમ નથી, સત્યવડે સઘળા લોકનું ધારણ થએલું છે અને સર્વ કાંઇ સત્યના વિષે રહેલું છે, માટે સત્યજ સર્વોત્તમ ધર્મ છે. ૧૦ પાપ કરનારા નિર્દય પુરૂષો પણ પોતપોતામાં સત્યને મધ્યમાં રાખીને એક-બીજાનો દ્રોહ કરતા નથી તથા તેથીજ તેઓનામાં તકરાર ઉડતી નથી. એથી રીતે તેઓ સત્યના આશ્રયથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે. ૧૧ તે પાપીઓ પણ અસ્પર્શ પ્રતિજ્ઞાનો ભંજ્ય કરીને વર્તે, તો તેઓ નિશ્ચય પામે. વળી બીજાનું ધન હરણ કરવું નહિ એ પણ સનાતન ધર્મ છે. ૧૨ કટલાક અજવાન પુરૂષો એમ માને છે કે, એ ધર્મ નિર્જળ પુરૂષોએ પ્રવર્તવેલો છે. પણ જ્યારે તેઓના પ્રત્યે દૈવ પ્રતિફળ થાય છે એટલે તેઓ પોતેજ નિર્જળ થઇ જાય છે ત્યારે તેઓ પણ એમ કહે છે કે, બીજાનું ધન બળાતકારે હરણ ન કરવું એ ધર્મ છે. ૧૩ કોઇ પુરૂષ સદાકાળ બળવાન કે, સદાકાળ સુખી રહેતો નથી માટે ત્યારે કુટિલતાવાળી બુદ્ધિ કદાપિ કરતી નહિ. ૧૪ સરળ બુદ્ધિવાળા નિર્જળ પુરૂષને અસાધ્ય પુરૂષથી, ચોરથી કે, રાજાથી ભય નથી કેમ કે, તે કોઇને કાંઇ પણ પીડા ઉત્પન્ન કરતો નથી તેથી તે પવિત્ર થઇને નિર્જયપણે વસે છે. ૧૫ જે પુરૂષ ચાર હોય છે તે ગામમાં આવેલા હરણની પેઠે, સર્વ પાસેથી શંકાશીલ દષ્ટિથી જુએ છે તથા પોતે અનેક પ્રકારે પાપ આચર્યું હોય છે તેથી બીજા જગ્યાએ પણ પાપબુદ્ધિથી જુએ છે. ૧૬ પરંતુ જે મનુષ્ય પવિત્ર હોય છે તે સર્વકાળ નિર્જય થઇને તથા આનંદ પામીને સર્વ સ્થાનમાં ફરે છે અને પોતાનું કાર્મ પણ દુશ્ચરિત બીજાના વિષે જોતો નથી. ૧૭ વળી દાન કરવું એ ધર્મ પણ પ્રાણીઓના હિતમાં આસક્ત પુરૂષોએ કહેલો છે. ધનવાન પુરૂષો એમ જાણે છે કે, એ ધર્મ કુપણ પુરૂષોએ પ્રવર્તવેલો છે. ૧૮ પણ જ્યારે દૈવ પ્રતિફળ થાય છે અને એ ધર્મવાન પુરૂષોજ દીન થઇ જાય છે ત્યારે એ ધર્મ તેઓનેજ પસંદ પડે છે. કેમ કે, આ લોકમાં કોઇ સર્વકાળ ધનવાન રહેતું નથી કે, સર્વકાળ સુખી પણ રહેતું નથી, ૧૯ (એ રીતે ધર્મના અનેક પ્રકાર કલા પછી ધર્મનું સામાન્ય લક્ષણ કહે છે કે),-જે કર્મ બીજા પુરૂષો પોતાના પ્રત્યે કરે નહિ એમ જે પુરૂષ ઇચ્છતા હોય, તેઓએ તે કર્મ બીજા પુરૂષો પ્રત્યે કરવું નહિ, એનું નામ ધર્મ છે. કેમ કે, તે કર્મ જેવું પોતાને અગ્રિય લાગે છે તેનું બીજાને પણ અગ્રિય લાગે એમ સમજવું. ૨૦ જે પુરૂષ પરસ્પીનો ભર-હોય તે અન્ય તેવા (ભર)ને શું કહેવાને ચોગ્ય છે ? કેમ કે, તે પોતેજ હોયવાળો છે. પણ જ્યારે

તનો સ્વભાવ એવો છે કે, બીજાને જે તે જરૂરપણામાં આસક્ત બુદ્ધિએ તો સહન કરી શકે નહિ, એમ હું માનું છું. અર્થાત્ પોતાનો દોષ તેની નજરમાં આવતો નથી પરંતુ સામાનો તેવો દોષ નજરે ચડે છે. ૨૧ જે માણસ જીવતરને ઇચ્છતો હોય તેણે બીજાનો ધાત કેમ કરાવવો ? નજ કરાવવો જોઈએ. જેવું જેવું આપણે પોતાનું ઇચ્છીએ તેવું તેવું સામાનું પણ ઇચ્છું, એ ધર્મ છે. ૨૨ જેટલા ધનની જરૂર હોય તે કરતાં અધિક ધન જેટલું હોય તેવડે બીજા ધન વગરના મનુષ્યોનો નિર્વાહ કરવો, એજ કારણ માટે વિધાતાએ વ્યાજ-વટંતરનો ધંધો પ્રવર્તાવેલો છે. અર્થાત્ જે વ્યાજવૃદ્ધિનો ધંધો કરવો તો ગરીબ લોકોનો નિર્વાહ ચલાવવા માટે કરવો પણ કેવળ ધનના વધારા માટે કરવો નહિ. ૨૩ જેથી દેવતા સન્મુખ થાય એવા માર્ગથી આચરણ કરવું એટલે દમ, દાન, દયા આદિ રાખવાં અથવા ન્યારે ન્યારે લાભ-પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે ત્યારે ધર્મમાં રિચ્છિત કરવી એ સારી વાત છે. ૨૪ સર્વ વસ્તુઓ સામ ઉપાયથી પ્રાપ્ત થઈ હોય તે ધર્મથી પ્રાપ્ત થયેલી છે, એમ પાંડિતો કહે છે. હે યુધિષ્ઠિર ! અથવા તેનું લક્ષણ સાંભળ. જે પોતાને પ્રિય લાગે તે ધર્મ છે એમ જાણીને બીજા પ્રત્યે તેમ કરવું અને જે પોતાને અપ્રિય લાગે છે તે બીજાને પણ અપ્રિય લાગશે એમ જાણીને તે બીજા પ્રત્યે ન કરવું. ૨૫ લોકો દયાપ્રધાન ધર્મને ગ્રહણ કરે માટે વિધાતાએ પૂર્વથી તે ધર્મ નિર્માણ કર્યો છે તથા સૂક્ષ્મ ધર્મની પ્રાપ્તિ થવાને માટે સત્પુરૂષોનું ઉત્તમ ચારિત્રજ નિયમિત કર્યું છે-અર્થાત્ ન્યાં ધર્માધર્મની શંકા પડે ત્યાં સત્પુરૂષોનું આચરણ જોઈને વર્તવું તથા બીજા જગ્યાએ તો જેમાં દયા મુખ્ય છે, એજ ધર્મ છે એમ જાણવું. ૨૬ હે કુરુકુળમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રમાણે તને ધર્મનું લક્ષણ કહ્યું, માટે તારે કોઈ પણ પ્રકારે કુટિલપણાની બુદ્ધિ કરવી નહિ. ૨૭

ધર્મલક્ષણમાલ્યાતમેતત્સે કુરુસત્તમ ।

તસ્માદનાર્જવે બુદ્ધિર્ન તે કાર્યા કથંચન ॥ ૨૭ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां मुकानुमन्त्रे
धर्मलक्षणे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

અધ્યાય ૮૭ મો-ધર્માધર્મ વર્ણન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ સૂક્ષ્મં સાધુ સમુદિષ્ટં નિયતં બ્રહ્મલક્ષણમ્ ।

પ્રતિમા ત્વસ્તિમે તાલ્પિતાં બ્રૂયામનુમાનતઃ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-તમે સૂક્ષ્મ અને નિયમિત તથા વેદથીજ જાણી શકાય એવા ધર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું તે ઠીક છે, પરંતુ મને અનુમાનથી એક સ્ફુરણા ઉપજી છે તે હું તમને કહું છું. ૧ મહારા હૃદયમાં જે અનેક પ્રશ્ન હતા તે સધળાનો ઉત્તર તમે આપ્યો છે; તથાપિ હે રાજન ! હું મહારા કુતર્કનો નિગ્રહ કરી શકતો નથી તેથી વળી પુનઃ પ્રશ્ન કરું છું. ૨ આ શરીરવાળા પ્રાણી પોતાની મેળેજ આત્માને જીવાડે છે, સરજે છે અને મારે છે. તેથી તમે જે કહ્યું કે, અન્યને સુખ કે, દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાથી ધર્મ કે, અધર્મ ઉત્પન્ન થઈને કાળાંતરે જીવને સુખ-દુઃખ આપનારો થાય છે તે માત્ર વેદવચનથી જાણી શકાય છે, પણ હે ભારત ! તેટલાથી તેનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી કેમ કે, અનાદિથીજ

સુખાદિ પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ દષ્ટ (પ્રત્યક્ષ) કારણથી સ્વાભાવિક ધર્મ પ્રમાણે જગતની વિચિત્રતા માલૂમ પડે છે ત્યારે વૈદિક ધર્મ કે, જે અદષ્ટ છે તેની કલ્પના કરવાની શી જરૂર છે ? ૩ વળી બીજી રીતે પણ વૈદિક ધર્મનું ધર્મત્વ ખંડન કરી શકાય છે; તે એવી રીતે કે, વેદમાં સુખી પુરૂષના ધર્મ જૂદા કહ્યા છે અને દુઃખી પુરૂષના ધર્મ પણ જૂદા કહ્યા છે. હવે આપદાઓની કાંઈ ગણતરી નથી ત્યારે આપદામાં પડેલા પુરૂષના ધર્મ પણ અનંત હોવા જોઈએ તથા જ્યારે એમ હોય ત્યારે વેદમાં પણ તે અનંત ધર્મની ગણના કરી બતાવવી અશક્ય હોવાથી વૈદિક ધર્મ દુર્જય છે. ૪ વળી તમે સદાચારને ધર્મ કહો છો તો સદાચાર પાળનારને સત્પુરૂષ કહેવા અને સત્પુરૂષ આચરે તેને “સદાચાર” બોલુવો એ રીતે તેમાં સાધ્ય અને અસાધ્યનો વિવેક થઈ શકતો નથી માટે સત્પુરૂષનું આચરણ પણ ધર્મનું યથાર્થ લક્ષણ નથી. ૫ વળી (પ્રાકૃત-શ્રદ્ધાદિ પુરૂષ વેદાંતાદિને ધર્મ બુદ્ધિથી સાંભળે છે, યદ્યપિ શ્લોક વેદ સાંભળે તો તેના કાનમાં સીસું કે, લાખ રેડવારૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. માટે) ધર્મના રૂપથી પ્રાકૃત પુરૂષો અધર્મ આચરતા પણ જોવામાં આવે છે, તેમ અપ્રાકૃત-સાધ્યજીવિ પુરૂષો અધર્મરૂપે ધર્મનું આચરણ કરતા પણ જોવામાં આવે છે. (જેમ અગસ્ત્યે પોતે અપ્રાકૃત છતાં પણ દંડકારણ્યને શાપ આપવારૂપ અધર્મ કર્યો હતો. એ રીતે બ્રહ્મ પુરૂષોમાં શિષ્ટનાં લક્ષણ જોવામાં આવે છે તથા શિષ્ટ પુરૂષોમાં બ્રહ્મનાં લક્ષણ જોવામાં આવે છે, માટે સદાચાર (સત્પુરૂષોનો આચાર) પણ ધર્મનું યથાર્થ લક્ષણ નથી કેમ કે, તેથી ધર્મનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી) ૬ કાળભેદવડે ધર્મમાં પણ ફેરફાર કરી નાખનારા વેદ પણ ધર્મનો નિશ્ચય કરવામાં શક્તિ રાખવા જેવા નથી કેમ કે, શાસ્ત્રમાં કુશળ પુરૂષોએ એવું પ્રમાણ બતાવેલું છે કે, વેદનાં વચનો પણ દરેક યુગમાં ઓછા ઓછા ધર્મ આચરવાનું કહે છે એમ અને સાંભળ્યું છે. ૭ તેમાં કહ્યું છે કે, કૃતયુગના ધર્મ જૂદા છે, ત્રેતાયુગના ધર્મ જૂદા છે, દ્વાપરયુગના ધર્મ જૂદા છે અને કલિયુગના ધર્મ જૂદા છે. અર્થાત્ દરેક યુગમાં મનુષ્યોની શક્તિના પ્રમાણમાં ધર્મ ફરકેલો છે. ૮ “વેદનું વચન સ્મૃતિથી બળવાન છે માટે તે સત્ય છે” એમ કહેવું માત્ર લોકસંપ્રદાના અર્થે (લોક સંજનના અર્થે) હોય એમ જણાય છે. કેમ કે, સ્મૃતિયો વેદમાંથી નીકળીને સર્વત્ર પ્રસરેલી છે, માટે સ્મૃતિયોજ પ્રમાણ છે. ૯ જે સ્મૃતિઓ સઘળીજ પ્રમાણ હોય તો, તે પ્રમાણજ છે, પણ “જ્યાં શ્રુતિના વચનને બાધ ન આવતો હોય ત્યાં સ્મૃતિ પ્રમાણ છે અને શ્રુતિના વચનને બાધ આવતો હોય ત્યાં સ્મૃતિ અપ્રમાણ છે” એમ કહેશો તો સ્મૃતિ અપ્રમાણજ છે. કેમ કે, સ્મૃતિનું પ્રમાણ સાપેક્ષ છે એટલે સ્મૃતિને પ્રમાણ ઠરાવવાને વેદના પ્રમાણની અપેક્ષા રહે છે. હવે જ્યાં સ્મૃતિ અને શ્રુતિ એ બેનો વિરોધ હોય ત્યાં એક સ્મૃતિને અપ્રમાણ કરી ત્યારે સઘળી સ્મૃતિયો પણ અપ્રમાણ ઠરે છે. એ રીતે પ્રમાણ પણ અપ્રમાણવડે વિરૂદ્ધ હોય તો પછી તેને “શાસ્ત્ર” નામ કેમ સંભવે ? ૧૦ કોઈ ધર્મ કરવું હોય તેમાં બળવાન અને દુરાત્મા આવીને જે વિક્રિયા ઉત્પન્ન કરે છે તે વડે ધર્મની વ્યવસ્થા (મર્યાદા) પણ નાશ પામે છે.* ૧૧ અને ધર્મનું તત્ત્વ એ પ્રમાણે બળીએ છીએ અથવા કોઈના કહેવાથી એ પ્રમાણે

* જનમેજયના અધમેધમાં ઇન્દ્રના અપરાધથી અધમેધની સંસ્થાનો લોપ જોવામાં આવ્યો છે. શા. ૬.

જાણીએ છીએ અથવા નથી જાણતા અથવા તે અમારાથી જાણી શકાય તેવું જ નથી, કાંતો ધર્મનું તત્વ અસ્થાની ધાર કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છે અથવા કાંતો પર્વત કરતાં પણ મોટું છે. ૧૨ ધર્મનું તત્વ પ્રથમ ગંધર્વનગર જેવું દેખાય છે પણ જ્યારે વિદ્વાનો તેની સૂક્ષ્મ રીતે નિરીક્ષા કરે છે ત્યારે તે પુનઃ જોવામાં આવતું જ નથી. જેમ “આતુર્માંસ્ય યગ્ન કરનારને અક્ષય્ય પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. અમે સોમનો રસ પીએ અને અંમર થઈએ.” ઇત્યાદિ વેદનાં વચનો ગંધર્વનગરની જેમ પ્રથમ અદ્ભુત જોવામાં આવે છે, પણ જ્યારે વિદ્વાનો તે ઉપર સૂક્ષ્મ વિચાર કરે છે કે, જે કૃતક (ઉત્પન્ન કરેલું) છે તે અનિત્ય છે કેમ કે, તે કાર્ય છે. જે જે કાર્ય હોય છે તે તે અનિત્ય છે; જેમ ધડો કાર્ય છે અને તે અનિત્ય છે તેમ. તેમજ “જેમ આ લોકમાં કર્મથી એકત્ર થએલા લોકનો ક્ષય થાય છે તેમ પરલોકમાં પણ કર્મથી એકત્ર થએલા લોકનો ક્ષય થાય છે,” ઇત્યાદિ ઉત્પત્તિ-પૂર્વક ઉપનિષદમાં જ્યારે જુએ છે ત્યારે તે અદર્શન થાય છે—તુચ્છ જેવું થઈ જાય છે. ૧૩ હે ભારત ! જેમ વાવ કે, દૂવાની પાસે પશુઓને જળ પીવાનો હવાડો કર્યો હોય તેમાંથી નીકા આંધીને ખેતરમાં કે, ક્યારડામાં જળ લઈ જવામાં આવતું હોય તો તે જળ અખંડ વહેતું જણાય છે ખરું, પણ હવાડામાંનું જળ ઓછું થતાં થતાં છેવટે બંધ થઈને તે નીકા સૂકાઈ જાય છે, તેમ વૈદિક ધર્મ પણ ક્ષીણ થતો થતો કળિયુગના અંતમાં જોવામાં આવશે નહિ એવી ભવિષ્ય વિષે સ્મૃતિ છે. ૧૪ (ધર્મ શી રીતે ક્ષીણ થશે ? તે ઉપપાદન કરી ખતાવે છે કે,) કેટલાક કામનાથી ધર્મ આચરશે, કેટલાક, “પોષણ કરનારને જાણાવવું જોઈએ.” ઇત્યાદિ ઇચ્છાઓને વશ થઈને ધર્મ આચરશે અને કેટલાક બીજાં કારણથી એટલે યજ્ઞાદિના ઉદ્દેશથી ધનપ્રાપ્તિ થાય એવાં કારણથી ધર્મ આચરશે; એ રીતે બીજા પણ કેટલાક લોકો દાંભિક તથા શ્રદ્ધારહિત થઈને મિથ્યા ધર્માચરણ કરશે. કેટલાક મૂઠ્ઠા દષ્ટિથી એમ કહે છે કે, કામનાસહિત કરેલો ધર્મ જ ધર્મ છે, નિષ્કામ કાંઈ છે નહિ માટે નિષ્કામ ધર્મ છે નહિ અથવા ધર્મ જ નથી. એવું બોલનારાઓનાં વચનને મતપુરૂષો “હવારો.” કહે છે તથા તેઓને ઉન્મત્ત કરીને હસે છે. ૧૫-૧૬ દ્રોણાચાર્યોદિ મોટા પુરૂષોએ જ્ઞાતધર્મનો ત્યાગ કરીને રાજધર્મનો અંગીકાર કર્યો હતો માટે એવાં કાંઈ આચાર નથી કે, એકથી સર્વનું હિત થાય. જે આચારવડે એક પુરૂષ એકતાને મેળવે છે તેજ આચારવડે બીજા પુરૂષને પીડા થાય છે. જેમ શમાદિ ગુણધર્મના ગુણ ધારણ કરવાથી વિશ્વામિત્રનો અબ્યુદય થયો અને તેજ શમાદિ ગુણ ધારણ કરવાથી જમદગ્નિને સહસ્રાન્નું નથી પીડા ઉત્પન્ન થઈ. તેમજ તેજ આચારવડે વસિષ્ઠાદિ પુરૂષો સમાનરૂપે પણ જાણ્યા છે. એટલે બીજને બાધ કરે છે, પોતે બાધ પામે છે અને નથી પણ પામતા. એવી રીતે સર્વ આચારની અનેકાવ્રતા પ્રત્યેક સ્થળમાં જોવામાં આવે છે. ૧૭-૧૮ (એવી રીતે શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને સદાચાર ધર્મનો નિર્ણય કરવામાં પ્રમાણ નથી એમ કહીને સુધિશ્વર પોતાનો મત કહે છે કે,) અનાદિકાળથી પ્રવૃત્ત થયેલા સ્વભાવવડેજ સુખ-દુઃખ અને કાર્યકાર્યની વ્યવસ્થા થાય છે પણ શ્રુતિ આદિથી પ્રમાણ થયેલા ધર્મવડે વ્યવસ્થા થતી નથી માટે પડિતા ચિરકાળથી ચાલતા આવેલા તે ધર્મને પૂર્વથી “ધર્મ” કહે છે તથા તે પૂર્વથી ચાલતા આવેલા આચારવડે અનંત કાળ સુધીની ધર્મની મર્યાદા થાય છે. ૨૦

ચિત્તામિત્તઃ કલિમિત્તઃ પૂર્વે ધર્મે ઉદાહરતઃ

તેનાચારેણ પૂર્વેણ સંસ્થા ભવતિ શાશ્વતી ॥ ૨૦ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि योक्षधर्मे गुर्जरभाषायां गुकानुमते सप्ता
शीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

ॐ नमः शिवाय

અધ્યાય ૮૮ મો-તુલાધાર વૈર્ય અને જળજિહ્વ મુનિનો સમાગમ.

મીઠ્ઠમ ઉવાચ ॥ અત્રાવ્યુદાહરતીમમિતિહાસં પુગનનમ્

તુલાધારસ્ય વાકયાનિ ધર્મે જાજલિતા સહ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે:-હવે “ સુખાદિની વ્યવસ્થામાં સ્વભાવ નિયામક છે કે, ધર્મ નિયામક છે ” એ વિચારના સંબંધમાં તુલાધારે જળજિહ્વની સાથે ધર્મના પ્રમાણના અર્થ જે વચન કહ્યાં હતાં, તે પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૧ “ જળજિહ્વ ” નામે વનમાં ફરનારો મહા તપસ્વી (વાનપ્રસ્થ) બ્રાહ્મણ સમુદ્રકંઠે તપ કરતો હતો. ૨ તે જળજિહ્વ નિરંતર નિયમમાં રહેતો હતો, નિયમિત આહાર કરતો હતો, ચીર (વસ્ત્ર) અને મૃગ્યર્મ પહેરતો હતો તથા મસ્તકપર જટા ધારણ કરતો હતો. તે શુદ્ધિમાન જળજિહ્વ મુનિએ ધણીક વર્ષ સુધી શરીરપર કાદવ અને મળને ધારણ કરોને તપ કર્યું. ૩ હે રાજન્ ! તે મહા તેજસ્વી અને જળમાં નિવાસ કરનારો મુનિ કે, જેના મનના સ્વભાવે વેગ હતો તે વિપ્રર્ષિ જળજિહ્વ કોઈક વખત સર્વ લોકને જોતો જોતો કરતો હતો. ૪ એ રીતે સમુદ્રના અંત સુધી વન અને જંગલસંહિત પૃથ્વીને જોઈને પુનઃ પોતાના સ્થાનમાં આવ્યો તથા પોતાના જળવાસમાં રહીને એકવાર વિચાર કરવા લાગ્યો કે, આ લોકમાં સ્થાવર અને જંગમ સર્વ પ્રાણીઓમાં કોઈ પણ મ્હારા સમાન નથી કે, જે જળમાં અને આકાશમાં મ્હારી બરાબર ગમન કરી શકે. ૫-૬ અથવા એવો કોઈ નથી કે, રાક્ષસોથી અદૃશ્ય રહીને તથા જળની માંહે બોલીને ગમન કરી શકે. (જળજિહ્વે એવી સિદ્ધિ તપોબળથી પ્રાપ્ત થઈ હતી તેથી એમ કહેતો હતો.) તે વખતે પિશાચોએ તેને કહ્યું કે, ત્હારે એમ બોલવું યોગ્ય નથી-ત્હારે એવો મૂર્ખ કરવો યોગ્ય નથી. ૭ હે દિવ્યચેત્ ! વણિકનો ધર્મ આવરનાર “ તુલાધાર ” નામે એક મોટા યશવાળો વાણીઓ કાશીમાં રહે છે, તે ત્હારાથી વિશેષ સામર્થ્યવાળો છે તે પણ ત્હારી પેઠે બોલવાને યોગ્ય નથી, તો તેનાથી અદ્ય સામર્થ્યવાળો તું આવું બોલે તે કેમ સંભવે ! અથવા તે વાણીઓ છતાં પણ ગર્વ કરતો નથી તો ત્હારે શમાદિ ગુણવાળા બ્રાહ્મણ થઈને ગર્વ કરવો કેમ થશે ? ૮ એ પ્રમાણે જૂતોનું વચન સાંભળીને મહાતપસ્વી જળજિહ્વે બોલ્યો કે.-હું તે મોટી શુદ્ધિવાળા યશસ્વી તુલાધારને જોવાને ઇચ્છું છું. જળજિહ્વે એવું વાક્ય સાંભળીને રાક્ષસોએ તે ઋષિને સમુદ્રમાંથી બહાર કાઢ્યો અને કહ્યું કે,-હે દિવ્ય ! આ માર્ગે થઈને તું કાશીએ જ. ૯-૧૦ એ પ્રમાણે જૂતોનું વચન સાંભળીને જળજિહ્વે મુનિ ઉદાસ થઈને કાશીએ ગયો અને ત્યાં જઈ તુલાધારને મળ્યો અને તેને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૧૧ યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે તાત ! જળજિહ્વે મુનિએ એવું શું કુબ્ધર કર્મ કર્યું હતું ? કે, જેથી તે પરમ સિદ્ધિને પામ્યો હતો ? ૧૨ ભીષ્મ કહે છે કે:-તે જળજિહ્વે મુનિ અત્યંત ધીર તપ કરતો હતો. એ મહાતપસ્વી બ્રાહ્મણ સામર્થ્યને

અને પ્રાતઃકાળે સ્નાન તથા આયમન કરીને પોતાનું પાલક કર્મ કરવામાં પ્રીતિવાળો હતો. ૧૩ તે જાજલિ અમિનું સારી રીતે ઉપાસન કરતો હતો તથા નિરંતર સ્વાધ્યાયનું પઠન કરતો હતો. જાજલિ મુનિ વાનપ્રસ્થાન ત્રિધને જાણનારો થઈને કાંતવડે પ્રકાશિત હતો. ૧૪ જાજલિ વનમાં તપ કરતો હતો પણ એના મનમાં એમ થતું નહોતું કે, હું ધર્મવાન છું અર્થાત્ હજી મેં કંઈ ધર્મ સંપાદન કર્યો નથી એમ તેનું મન નિરાભમાન રહેતું હતું. વપાન્નગુમાં તે આકાશ સામા નેત્ર કરીને સૂઈ રહેતો હતો. હેમંત ઋતુમાં જળમા આશ્રય કરતો હતો. ૧૫ ઉચ્ચકાળમાં વાયુ તથા તડકાને સહન કરતો હતો પરંતુ તેને ધર્મ પ્રાપ્ત થયો નહિ—હું ધર્મવાન છું એવું માન ઉપજ્યું નહિ. તેણે પૃથ્વીપર કષ્ટવડે જેટલા પ્રકારની શપ્થાઓ થઈ શકે તેટલા પ્રકારે કરી—અર્થાત્ અનેક પ્રકારે તેણે કષ્ટયુક્ત આસન અને શયન કર્યું. ૧૬ પછી કોઈક કાળે તે જાજલિ મુનિ વર્ષાઋતુમાં આકાશ સામે જોઈને શયન કરી રહ્યો હતો તથા આકાશમાંથી પડતા જળને વારંવાર પોતાના મસ્તકવડે ગ્રહણ કરતો હતો. ૧૭ હે પ્રભો ! તેથી તેની જટા પલ્લવી ગઈ અને પરસ્પર ગુંથાઈ ગઈ. એવી જટા સાથે તે નિરંતર અરણ્યમાં જતો હતો તેથી પોતે મળયુક્ત તો હતોજ, પણ તેથી વધારે મલીન થતો ગયો અને જટા પણ મેલથી ભરતી ગઈ; અથવા તે નિમળ—નિષ્પાપ મુનિ મળયુક્ત થતો ગયો. ૧૮ પછી કોઈક વખત મહા તપસ્વી જાજલિ આહાર દ્યો વિના માત્ર વાયુનું લક્ષણ કરીને તથા એકાગ્ર થઈને કાષ્ઠની પેઠે ઉભો રહ્યો અને તે સ્થળમાંથી કોઈ દિશા તરફ હાલ્યો ચાલ્યો પણ નહિ. ૧૯ હે ભારત ! જાજલિ પૃથ્વીમાં દાટેલા કાષ્ઠના થાંભલાની પેઠે, ચેષ્ટાહીન થઈને તપ કરતો હતો તેવામાં કોઈ બે ચક્રાંએ તેના મસ્તક ઉપર જટામાં માળો ઘાલ્યો. ૨૦ તેને જાણીને બ્રહ્માજિ જાજલિ મુનિ મહા ક્યાવાન હતા તેથી તેમણે પોતાની જટામાં ઘાસ અને તાંતણા આદિ ઘાલીને માળો ખનાવતાં તે બે નર—માદા, ચક્રા—ચક્રીને નિવારણ કર્યો નહિ. ૨૧ મહા તપસ્વી મુનિ પોતાના સ્થાનથી ચક્ષાયમાન થતા નહોતા તેથી તે બંને દંપતી તે સ્થાનમાં “ સુખ મળશે ” એમ વિશ્વાસ રાખીને રહ્યાં. ૨૨ એમ કરતાં વર્ષાકાળ વીતી ગયો અને શરદઋતુ આવી એટલે મુનિના વિશ્વાસથી તે બંને ચક્રા—ચક્રીએ કામથી મોહિત થઈને ગર્ભાધાન વિધિનો આરંભ કર્યો. ૨૩ તથા હે રાજન ! બંને પક્ષીએ સમય આવ્યે ઋષિના મસ્તકપર ઇંડાં મૂક્યાં. તેજસ્વી અને પ્રશંસા કરવા યોગ્ય વ્રતવાળા મુનિએ તે જાણ્યું ખરું. ૨૪ પણ મહા તેજસ્વી જાજલિ પોતાના સ્થાનથી ચલિત થયા નહિ કેમ કે, “ ધર્મ સંપાદન કરવો ” એવું નિરંતર તેમના મનમાં રહેલું હતું અને અધર્મ કરવો તેમને પસંદ નહોતા. ૨૫ હે વિભો ! પછી તે બંને પક્ષી દરરોજ ચારે કરી આવીને તથા હર્ષ પામીને વિશ્વાસથી તેમના મસ્તક ઉપર રહેતાં હતાં. ૨૬ એમ કરતાં ઇંડાં પુષ્ટ થયાં અને તેમાંથી બચ્ચાં ઉત્પન્ન થયાં તે પણ ત્યાંજ મોટાં થવા લાગ્યાં પણ જાજલિ પોતાના સ્થાનમાંથી ચક્ષાયમાન થયા નહિ. ૨૭ જેણે વ્રત ધારણ કર્યું છે એવા ધર્માત્મા જાજલિ મુનિ ચક્રાનાં ઇંડાનું રક્ષણ કરીને ચેષ્ટા વિના તથા એકાગ્ર થઈને તેજ પ્રમાણે ઉભા થઈ રહ્યા. ૨૮ એમ કરતાં કાળાંતરે તે બચ્ચાંને પાંખો આવી, ત્યારે પણ મુનિએ જાણ્યું કે, હવે ચક્રાનાં બચ્ચાંને પાંખો આવી છે. ૨૯ પછી તેજ સ્થળમાં તે બચ્ચાં લગાર મોટાં થયાં તેઓને જોઈને નિયમ તથા વ્રતવાળા અને શુદ્ધિમાનમાં અથવા અનન કરનાગ્રંથોમાં શ્રેષ્ઠ તે મુનિ

અત્યંત પ્રસન્ન થયા. ૩૦ પછી તે અચ્ચા-પક્ષી મોટાં થયાં ત્યારે પણ તેઓને જોઈને મુનિને મોટો હર્ષ થયો તથા પક્ષીઓ પણ નિર્જય થઈને પોતાનાં સંતાનસહિત ત્યાં વસતાં હતાં. ૩૧ પછી ન્યારે તેઓને પાંખો પૂરેપૂરી આવી રહી ત્યારે ઉડવા લાગ્યાં અને પાછાં આવીને માળામાં પેસી જવા લાગ્યાં. એવી રીતે તે પક્ષી દરરોજ ઉડીને બહાર જતાં હતાં તથા સાંજે આવીને પાછાં પોતાના માળામાં પેસતાં હતાં, એટલું થયું તથાપિ જાગૃતિ મુનિ પોતાના સ્થાનથી ચલાયમાન થતા નહોતા. ૩૨ કોઈ વખત તે પક્ષીઓ એક વાર બહાર જઈને પાછાં માળામાં આવતાં હતાં અને પાછાં બહાર જતાં હતાં એમ તે વાર-વાર કરતાં હતાં તથા કોઈ વખત પોતાનાં માતા-પિતા (ચકલા-ચકલી) વિના એકલાં બહાર જતાં હતાં. તોપણ જાગૃતિ ચલાયમાન થતા નહોતા. ૩૩ હે રાજન્ ! તે પક્ષીઓ દિવસે બહાર જઈને સાંજે પાછાં પોતાના તેજ માળામાં નિવાસ કરવાને આવતાં હતાં. ૩૪ તે પક્ષીઓ કોઈ વખતે પાંચ દિવસ સુધી આકાશમાં ઉડીને જતાં હતાં અને છઠ્ઠે દિવસે પાછાં આવતાં હતાં તોપણ જાગૃતિ પોતાના સ્થાનથી ચલિત થતા નહોતા. ૩૫ એમ કરતાં ન્યારે પક્ષીઓના પ્રાણુ પ્રખળ થયા-હવામાં ઉડવાની શક્તિ વંધતી ગઈ ત્યારે તે સર્વ પક્ષીઓ ઉડી ગયાં અને ઘણા દિવસ સુધી પાછાં આવ્યાં નહિ. ૩૬ હે રાજન્ ! કોઈ વખત પક્ષીઓ ઉડી જતાં હતાં અને એક મહિના સુધી પાછાં આવતાં નહોતાં તથાપિ જાગૃતિ મુનિ ત્યાંજ સ્થિર હોવા રહેતા હતા. ૩૭ એક વખત તે પક્ષીઓ ઉડી ગયાં અને તે પુનઃ દેખાયાંજ નહિ, ત્યારે જાગૃતિના મનમાં મોટો વિરમ્ય હ. પન્ન થયો અને તેમના મનમાં થયું કે, મેં ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો માટે હું હવે સિદ્ધ થયો, એવી રીતે ગર્વે તેમના મનમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૮ નિયમિત વ્રતવાળા જાગૃતિ મુનિએ એવી રીતે પક્ષીઓને ઉડી ગયેલાં જોઈને પોતાના વિષે માન ભરેલી દૃષ્ટિથી જોયું તથા પોતાને માન આપીને મનમાં અત્યંત પ્રસન્ન થયા. (તેમના મનમાં થયું કે, મહારા મસ્તક ઉપર પક્ષીઓએ માળો બાંધ્યો, અચ્ચાં જણ્યાં અને તે મોટાં થઈને ઉડવા શીખ્યાં તથા પરિપક્વ વયને પામીને ઉડી પણ ગયાં તથાપિ હું ચલાયમાન થયો નહિ માટે મને ધન્ય છે, મેં ખરેખરે ધર્મ સિદ્ધ કર્યો છે તથા મહારા જેવો બીજો ધર્મવાન કોઈ નથી. એવી રીતે જાગૃતિ પોતાના મનમાં પ્રસન્ન થયા). ૩૯ પછી તે મોટા તપવાળા મુનિએ નદીમાં સ્નાન કરીને જળનો સ્પર્શ કરીને ઋષિને તૃપ્ત કર્યો-હોમ કર્યો તથા ઉદય પામતા સૂર્યનું ઉપસ્થાન કર્યું. ૪૦ પછી “મહારા મસ્તક ઉપર ચકલાં ઉત્પન્ન થઈ મોટાં થયાં.” એમ મનમાં ગર્વ કરીને જપ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ મુનિ જાગૃતિએ આકાશ સામું જોયું અને બન્ને બાહુ યાજ્ઞીને બારે નાદ કર્યો તથા મોટેથી બોલ્યો કે, -મેં ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો છે એમાં ફેર નથી. ૪૧ જાગૃતિનો શબ્દ થયા પછી આકાશમાંથી વાણી થઈ તેને જાગૃતિએ સાંભળી. તે વાણી એવી થઈ કે, -હે જાગૃતિ ! તારો ધર્મ તુલાધારની બરાબર નથી. ૪૨ હે દિવ ! કાશીપુરીમાં મોટી શુદ્ધિવાળો “તુલાધાર” નામે વાણીઓ રહે છે તે પણ તારી પેઠે બોલવાને યોગ્ય નથી, તો તું શી ગણતરીમાં છે. ૪૩ આ વાણીને સાંભળીને તેમને ક્રોધ થયો તથા હે રાજન્ ! તે મુનિ તુલાધારને જોવાની ઇચ્છાથી પૃથ્વીમાં બમણું કરવા લાગ્યા તથા ન્યાં સાંજ પડતી ત્યાં રાતવાસો રહીને બીજો દિવસે પુનઃ માર્ગે ચાલતા હતા. ૪૪ એમ કરીને ઘણે દિવસે વારાણસી (કાશી) નજરામાં પહોંચ્યા તથા હ્રમન ઉપર પ્રવેશીને

માથ વેચતા તુલાધારને જોયો. ૪૫ બડોળ (જે મૂળ ધન ઉપર વેપાર કરેલો હોય, તે પૂંછ) ઉપર નિર્વાહ કરનાર તે તુલાધાર પણ બ્રાહ્મણને આવતો જોઇને મનમાં અત્યંત આનંદ પામ્યો અને ઉભો થયો તથા તેનું આગત સ્વાગત કરીને તેનો સારો સત્કાર કર્યો. ૪૬ તુલાધાર કહે છે કે:-હે બ્રહ્મન ! તું આવતો હતો તે વખતથી હું તને જાણું છું એમાં કાંઈ સંશય નથી, પણ હે દિગ્મેશ્વર ! હું તાં જે વચન કહું તે સાંભળ. ૪૭ તે સમુદ્રના નીચણના પ્રદેશમાં અથવા સમુદ્રના કાંઠા ઉપર રહીને તપ કર્યું છે, પરંતુ તે પહેલાં કોઈ વખત તે ધર્મની સંજ્ઞા-ધર્મનું લક્ષણ કોઈ પ્રકારે પણ જાણ્યું નથી. ૪૮ હે વિષ્ણુ ! પછી તપ કરતાં કરતાં તું જ્યારે સિદ્ધ થયો ત્યારે ત્હારા મસ્તક ઉપર પક્ષીઓ જન્મ પામ્યાં તથા તે તેઓની સંભાવના કરી. ૪૯ હે દિગ્ ! જ્યારે તેઓને પાંખો આવી અને અહીંથી-તહીં આવે કરવા લાગ્યાં ત્યારે તે પોતાના મસ્તક ઉપર ચક્ષુમાં ઉત્પન્ન થવાથી “ મને મોટો ધર્મ પ્રાપ્ત થયો ” એમ માન્યું. ૫૦ હે દિગ્મેશ્વર ! પછી તે ત્હારા સંપર્ધી આકાશવાણી સાંભળી તેથી તું અમર્ષના વશમાં પડીને અહીં આવ્યો છે. હે દિગ્સતતમ ! હવે હું ત્હારું શું પ્રિય કરું ? તેની મને આજ્ઞા કર. ૫૧

એ વાચં ત્વમથાશ્રીર્મીમાં પ્રતિ દ્વિજસત્તમ ।

અમર્ષવશમાપન્નસ્તતઃ પ્રાપ્તો મથાનિહ ।

કરધાણિ પ્રિયં કિન્તે તદ્ મૃહ દ્વિજસત્તમ ॥ ૫૧ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां तुलाधारजाजलि-
संवादे अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

અધ્યાય ૮૮ મો-તુલાધાર અને જળજલિનો સંવાદ-કાશ્યકર્મ નિષેધ.

भीष्म उवाचः ॥ इत्युक्तः स तदा तेन तुलाधारेण धीमता ।

प्रोवाच वचनं धीमान् जाजलिर्जपतांवरः ॥ ૧ ॥

બીષ્મ કહે છે કે:-શુદ્ધિમાન તુલાધારે એ પ્રમણે કહ્યા પછી જપ કરનારાઓમાં એક અને શુદ્ધિમાન જળજલિ આવું વચન બોલ્યા. ૧ જળજલિ કહે છે કે:-હે વણીકપુત્ર ! સર્વ પ્રકારના રસ, સર્વ પ્રકારના ગંધ, વનસ્પતિયો, ઔષધીઓ તથા ઔષધીઓનાં મૂળ અને ફળ વેચતાં વેચતાં-અર્થાત્ નહિ વેચવા જેવા પદાર્થ વેચવાના દોષવાળો છતાં પણ તને નિષ્ણવાળી શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે. હે મોટી શુદ્ધિવાળા ! એ સર્વ તને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયું ? તે સમજું તું મને કહે. ૨-૩ બીષ્મ કહે છે કે:-એ પ્રકારે યજ્ઞવાળા બ્રાહ્મણનું વચન સાંભળીને, ધર્મ તથા અર્થને તત્વથી જાણનારા વૈશ્યે ધર્મનાં સૂક્ષ્મ તત્વ કહેવા માંડ્યાં. ૪ તુલાધાર કહે છે કે:-હે જળજલે ! હું રહસ્યસદિત સનાતન ધર્મને જાણું છું. તે ધર્મનું રહસ્ય એવું છે કે, સર્વ પ્રાણીનું હિત કરવું. તથા સર્વ પ્રાણી સાથે મિત્રભાવ રાખવો, એજ ધર્મ પ્રાપ્તીને છે એમ સર્વ લોક જાણે છે. ૫ હે જળજલ ! પ્રાણીઓનો દ્રોહ કર્યા સિવાય અથવા તેઓનો અપમાન દ્રોહ કરીને જે વૃત્તિ ચલાવે એજ પરમ ધર્મ છે તથા

ક મંકટમાં અંબુદ્રોહ કરીને વૃત્તિ ચલાવવી અથવા મનુષ્યની જીવિમ પ્રાણીનો દ્રોહ કર્યો સિવાય અન્યતી નથી એજ અપમાન કરવો હશે કે.

તેવડે હું જીવું છું. ૬ હું જૂદાં કરેલાં કાષ્ઠ તથા ધાસવડે આ ધંધો ચલાવીને નિર્વાહ કરું છું. હે વિપ્રો ! હું અળતો (લાખતો રસ), કમળકાષ્ઠ, સંપત તપખીર તથા કસ્તૂરી આદિ સારા-માઠા સુગંધી પદાર્થો અને લવણ આદિ મધ વર્જીત અનેક પ્રકારના રસ એવા ધણી પદાર્થોને ખીજની પાસેથી ખરીદ કરું છું અને કપટ રાખ્યા વિના લોકોને વેચતાં આપું છું. ૭-૮ હે જનજિ ! જે પુરૂષ સર્વનો મિત્ર હોય તથા જે સર્વના હિતમાં મન, કર્મ અને વચનવડે પ્રીતિવાળો હોય તે ધર્મને જાણે છે, એમ જાણવું. ૯ હું કાષ્ઠની સાથે પ્રીતિ કરતો નથી કે, કાષ્ઠની સાથે વિરોધ પણ કરતો નથી. હું કાષ્ઠનો દ્વેષ કરતો નથી કે, કાષ્ઠની ઇચ્છા પણ રાખતો નથી, હે જનજિ ! તું મહારા વ્રતને જો: હું સર્વ પ્રાણીઓની સાથે સમાન વ્રતિ રાખીને વર્તું છું. હે જનજિ ! મ્હારું ત્રાજવું સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમાન રહેલું છે. ૧૦ હું બીજાઓનાં કૃત્યની નિંદા નથી કરતો કે, સ્તુતિ પણ નથી કરતો; કેમ કે, હે વિપ્રેન્દ્ર ! જેમ આકાશના રંગ ધડી ધડીમાં અનેક તરેહના થઇ જાય છે, તેમ આ જગતમાં પણ લોકોના રંગ ધડી ધડીમાં બદલાયા કરે છે તથા વિચિત્ર છે. ૧૧ હે શુદ્ધિવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ જનજિ ! એ પ્રમાણે સર્વ લોકો ઉપર સમાન શુદ્ધિવાળો તથા જેના મનમાં માટી, પથ્થર અને સોનું સમાન છે એવો મને જાણ. ૧૨ જેમ આંધળા, બેહેરા અને મૂળા કે, જેઓનાં ઇન્દ્રિયદ્વાર દૈવે બંધ કરેલાં છે તે માત્ર આસોચ્છૈસ લાખને જીવે છે, તેમ હું સર્વ દેખું છું તથાપિ તેઓની પેટેજ વર્તું છું. ૧૩ જેમ વૃદ્ધ, સ્વેગી અને જેઓનું શરીર ક્ષીણ થઇ ચૂકું છે એવા પુરૂષો વિષયોમાં નિરપ્રહ હોય છે તેમ અર્થ, કામ અને ભોગ વિષે મહારી પણ સ્પૃહા નાશ પામેલી છે. ૧૪ જ્યારે પુરૂષ કાષ્ઠથી ભય પામતો નથી તથા કાષ્ઠ પુરૂષ તેનાથી ભય પામતો નથી, તેમજ જ્યારે નથી દ્વેષ કરતો કે, નથી ઇચ્છા કરતો ત્યારે તે સ્વભરૂપ થાય છે. ૧૫ જ્યારે પુરૂષ કાષ્ઠ પણ પ્રાણી ઉપર મન, કર્મ કે, વચનવડે પાપલાવના કરતો નથી ત્યારે તે સ્વભરૂપ થાય છે. ૧૬ જગતમાં તે વિના બીજો કાષ્ઠ ધર્મ થયો નથી, ચવાતો નથી કે, થશે પણ નહિ, પરંતુ સર્વ પ્રાણીઓને જે અભય આપે છે તેજ અભયપદને પામે છે. ૧૭ જેમ લોકો મૃત્યુના મુખથી ઉદ્દેગ પામે છે, તેમ સર્વ લોકો જેનાથી ઉદ્દેગ પામે છે તે પુરૂષ દૂર વાણીવાળા તથા કંઠાર દંડવાળા યમરાજથી મોટા ભયને પામે છે. ૧૮ જેઓ વૃદ્ધ છે, જેઓને પુત્ર અને પૌત્ર છે અને જેઓ હિંસા કરતા નથી એવા મહાત્માનાં આચરણને જોઇને અમે તે પ્રમાણે આનંદ પામીએ છીએ. મૂઢ પુરૂષોએ સત્પુરૂષનાં આચરણથી મોહિત થઇને વેદ-માંથી ક્ષિપ્ત થયેલા પરંપરાગત ધર્મને તજી દીધો છે. શ્રેષ્ઠ પુરૂષ આચરણમાં પડવાથી અનાચાર કરે છે; તેના અનાચારને જોઇને, તેના બીજા સધળા સારા આચારનો પણ મૂર્ખ પુરૂષો ત્યાગ કરે છે. કેવળ મૂર્ખ પુરૂષો ત્યાગ કરે છે એટલુંજ નહિ, પણ વિદ્વાન, તપસ્વી અને બળવાન પણ તેથી મોહ પામે છે. ૧૯-૨૦ હે જનજિ ! જે, સત્પુરૂષોએ આચરણ ધર્મને અનુસરે છે તેને ધર્મ તત્કાળ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે જે પુરૂષ સત્પુરૂષોની સાથે દ્રોહ વિનાની શુદ્ધિથી વર્તે છે તથા દમગુણયુક્ત રહે છે તેને જલદીથી ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૧ જેમ નદીમાં દૈવયોગે કાષ્ઠ તણાવું જતું હોય તેને દૈવયોગે બીજા કાષ્ઠનો સમાગમ થાય છે, તેમાં વળી બીજાં કાષ્ઠ આવીને પરસ્પર વળગે છે અને તેમાં ધાસ, કાષ્ઠ, બજાં આદિ એકઠાં થાય છે તથા તે સર્વનો સંયોગ જેમ દૈવયોગથી થાય છે તેમ વિયોગ પણ

દૈવયોગે થાય છે, એજ પ્રમાણે આ લોકમાં સત્પુરૂષો, પિતા, માતા, બ્રાતા આદિનો સંયોગ અને વિયોગ દૈવથી થાય છે, એમ માનીને હર્ષ-શોક કરવો નહિ. ૨૨-૨૩ હે મુનિ ! જેનાથી કાંઈ પણ પ્રાણી કાંઈ વખત કાંઈ પણ પ્રકારે ઉદ્દેગ પામતું નથી તે પુરૂષને સર્વદા સર્વથી અભય પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪ હે વિદ્વન્ ! જેમ જળાશયના કાંઠાપર ભૂંકતા વરૂથી સર્વ જળચર પ્રાણીઓ ઉદ્દેગ પામે છે, તેમ જેનાથી સર્વ જંતુઓ ઉદ્દેગ પામે છે તેને સર્વ તરફથી ભય સમજવો. ૨૫ એ રીતે સર્વને અભયદાન આપવું શ્રેષ્ઠ છે માટે જે સહાયવાળા હોય, જે દ્રવ્યવાળા હોય અને જે સામર્થ્યવાળા હોય તેઓએ પોતાનું બને તેટલું કરીને સર્વ પ્રાણીને અભય આપવું; કેમ કે, અભયદાન ઐશ્વર્યનો હેતુ છે તથા પર-લોકને પમાડનારું છે. અભયદાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ૨૬ તેથી પાંડિતો અભયદાન આપનારાને “ ઉત્તમ ” કહે છે. જેઓના હૃદયમાં બહારનું અદ્ય સુખ લીટીની પેઠે, કાતરાયલું હોય, તેઓએ કીર્તિ માટે પણ અભયદાનરૂપી ધર્મ કરવો. જેઓ કુશળ હોય તેઓએ સમગ્ર જગતને બ્રહ્મસ્વરૂપ જાણીને તેના અર્થે પણ અભયદાન કરવું. ૨૭ તપ કરવાથી, યજ્ઞ કરવાથી, દાન કરવાથી અને વેદનાદિ વાક્યોનું ચિંતન કરવાથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે ફળ અભયદાનરૂપ ધર્મ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૮ આ લોકમાં જે પુરૂષ સર્વ પ્રાણીઓને અભયદાનરૂપી દક્ષિણા આપે છે તેને સર્વ યતનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પણ અભય દક્ષિણા પામે છે. ૨૯ કેમ કે, પ્રાણીઓની હિંસા ન કરવારૂપ ધર્મથી અન્ય એકે શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી. હે મહામુનિ ! જે ધર્મથી કાંઈ વખત કાંઈ પણ પ્રાણીને કાંઈ પણ પ્રકારે ઉદ્દેગ થતો નથી, તે ધર્મ આચરનાર પુરૂષને સર્વ પ્રાણીથી અભયની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩૦ જેમ ધરમાં સાપ ભરાયો હોય તેથી ધરમાં વસનારાં મનુષ્યો ઉદ્દેગ પામે છે, તેમ હિંસા કરનાર પુરૂષ આ લોકમાં કે, પરલોકમાં સુખ ન પામીને ધર્મને પણ પામતો નથી. ૩૧ જે પુરૂષ આત્માને જાણે છે તે સર્વત્ર આત્મા વિના બીજું કાંઈ જોતો નથી તથા પોતાને પણ સર્વનો આત્મા જાણે છે. એ રીતે સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના આત્મારૂપે જાણનારો પુરૂષ કોને મારે અને શાવડે મારે ? એવા બ્રહ્મજ્ઞ પુરૂષના માર્ગને વિષે દેવતાઓ પણ મોહ પામે છે. કેમ કે, તેને બ્રહ્માના લોક આદિ પદની પણ વાસના નથી માટે તેના પદની ઇચ્છા કરનારા દેવોને પણ તેનો માર્ગ દુર્બલ થઇ પડે છે. ૩૨ સર્વ દાનથી અભય આપવાનું જ્ઞાન ઉત્તમ કહેલું છે. હે જનજિ ! એ હું તને સાચું કહું છું માટે તું તે ઉપર શ્રદ્ધા રાખ. ૩૩ (અભયદાનની શ્રેષ્ઠતા પ્રતિપાદન કરવા અર્થે કામ્ય કર્મની નિંદા કરીને તુલાધાર મોક્ષો કે,)-કામ્ય કર્મ કરનાર પુરૂષ પ્રથમ સારા ભાગ્યવાળો થઇને-સ્વર્ગાદિ લોકને પામીને પુનઃ હીન ભાગ્યવાળો થાય છે-મૃત્યુ લોકમાં પડે છે તથા તેના સત્કર્મોના ક્ષય થયેલો જોઇને મનુષ્યો તેની નિરંતર નિંદા કરે છે. ૩૪ હે જનજિ ! સૂક્ષ્મ ધર્મ કાંઈ કારણ વિનાનો હોય નહિ, અર્થાત્ અભયદાનાત્મક સૂક્ષ્મ ધર્મની પ્રવૃત્તિ થવાનું કારણ એટલે-તે ધર્મ કરવાનું ફળ ન હોય એમ નથી. વેદમાં જે યજ્ઞાદિ સ્થૂલ ધર્મનું કથન કરેલું છે તે બ્રહ્મ તથા સ્વર્ગાદિ પામવાને માટે કરેલું છે; અર્થાત્ શમ-દમાદિ ધર્મ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિને અર્થે છે તથા યજ્ઞાદિ ધર્મ સ્વર્ગ પ્રાપ્તિને અર્થે છે અને યજ્ઞાદિ સ્થૂલ ધર્મથી પણ અદિસારૂપ સૂક્ષ્મ ધર્મ થાય છે. ૩૫ અહિંસા ધર્મ બહુ સૂક્ષ્મ છે તથા તેમાં અપવાદ બહુ છે માટે તે જાણી શકાતો નથી, પરંતુ વેદના હિંસક યજ્ઞના વિધિમાં પણ “ અહિંસા

એક છે” એમ સ્થળે સ્થળ જોવામાં આવે છે તેથી અહિંસારૂપ એક આચાર સમજવામાં આવે છે. ૩૬ તું જે એમ કહે છે કે, અળતો, પદ્મકાષ્ઠ આદિ નહિ વેચતો જેવા પદાર્થને તું કેમ વેચે છે ? તે વિષે કહું તે સાંભળ. જે પુરૂષો પશુઓના વૃષણને કાપી નાખે છે, જેઓ તેઓનાં નાક વીધે છે, જેઓ તેઓને આંધે છે અને દામે છે-દોરકાવડે દામણ ઘાલે છે, જેઓ તેઓની પાસે ધણી બોળે વહેવરાવે છે અને જેઓ પ્રાણીઓને હણીને બક્ષણ કરે છે, તેઓની નિંદા તું કેમ નથી કરતો ? અને હું, જેમાં હિંસા નથી એવો લાક્ષારસ અને પદ્મકાષ્ઠાદિ વેચું છું તેની નિંદા કરે છે. વળી મનુષ્યો મનુષ્યોને દાસભાવે ભોગવે છે. ૩૭,૩૮ તથા પોતાનો કાર્મ વધ કરે, બંધન કરે અથવા પોતાને કાર્મ અટકાવી રાખે, તેથી જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તે જાણવા છતાં પણ બીજાઓનો વધ, બંધન અને નિરોધ (કેદ) કરીને રાત્રિ-દિવસ તેઓની પાસે કામ કરાવે છે અથવા તેઓને પીડા કરે છે. ૩૯ જેઓનાં પાંચ દંદ્રિયોમાં તથા પાંચ બુદ્ધિઓમાં આદિત્ય, ચંદ્રમા, વાયુ, ઇન્દ્રિયા, પ્રાણ, યજ્ઞ અને યમ દેવતાઓ વસે છે તેવાં જીવતાં પ્રાણીઓને પણ મનુષ્યો વેચે છે તો મરી ગયેલાં વેચે એમાં તો શું આશ્ચર્ય ? બકરો, અમ્મિ, વરૂણ, ઘેરો, સૂર્ય, ઘેરો, પૃથ્વી, વિરાટ, ગાય, વાછરડું અને સોમ (રસ), એટલાં વેચવાથી ધર્મની સિદ્ધિ થતી નથી. તેને પણ લોકો વેચે છે તો પછી હે બ્રહ્મા ! તેલ, ઘી, મદ્ય અથવા બીજાં ઔષધો વેચવામાં શો દોષ છે ? જે પશુઓ મચ્છર અને ડાંસ આદિથી રક્તિ જગ્યામાં સુખે કરીને વૃદ્ધિ પામ્યાં હોય તથા તેઓ પોત-પોતાની માતાને પ્રિય છે, એમ જાણીને પણ લોકો તેને અનેક પ્રકારે આક્રમણ કરીને જે સ્થળ ધણી ડાંસ અને મચ્છરથી વ્યાપ્ત હોય તથા જ્યાં બહુ કાદવ હોય ત્યાં લઈ જાય છે તથા તેઓને ગળે ઝૂંસરી મૂકીને બાર ખેંચાવે છે અને પીડિત કરે છે; અર્થાત્ યજ્ઞને અર્થે પણ વિધિ વિના પ્રાણીનો વધ કર્યો હોય તો તે પણ દોષાવહ છે તો યજ્ઞના અર્થ વિના પ્રાણીનો વધ કર્યો હોય તે દોષાવહ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ? ૪૦-૪૪ એવી રીતે પશુઓને હણવારૂપ કર્મથી, ગર્ભહત્યાનું પાપ વધારે છે એમ હું માનતો નથી. કેટલાક લોકો ધૃષ્ટિ (ખેતી) ને સારી માને છે પણ તે વૃત્તિ પણ પરમ દારૂણ છે. ૪૫ ખેતી કરનારો મનુષ્ય, જેના મુખમાં લોહ જડેલું છે એવા એક કાષ્ઠ (હળ-ચવડ) વડે પૃથ્વીને અને પૃથ્વીમાં રહેનારા સર્પાદિ પ્રાણીઓને હણે છે તથા હે જનજલિ ! ગાડે જોડેલા બે બળદ હોય છે તેઓને તું જો. ૪૬ વેદમાં “અદન્યા” (હણવાને નહિ યોગ્ય) એવું ગાયનું નામ છે તેને હણવાને કાણ યોગ્ય છે ? કાષ્ઠ મનુષ્ય કદાચિત્ પોતાનું બાણ વ્યાધ્વ આદિ પશુને હણવાને છોડે અને તે જો અજાણતાં ગાયને વાગે તો તેથી પણ મોટું પાપ થાય છે તો પછી જાણી-જોઈને ઓવધ કરનારને જે પાપ થાય તેમાં તો પૂછવાનું જ શું છે ? ૪૭ પૂર્વે ઋષિયોએ અને યોગીઓએ નહુષ રાજાને એમ કહ્યું હતું કે, તે ગાયને હણી છે તેથી પોતાની માતાને હણ્યા બરાબર પાપ કર્યું છે તથા તે વૃષભને હણ્યો છે તેથી પ્રજાપતિને હણ્યા બરાબર પાપ કર્યું છે. ૪૮ હે નહુષ ! તે અકાર્ય કર્યું છે માટે અમે ત્હારે અર્થે પીડા પામીશું. પછી હે જનજલિ ! જેમ ઋષિયોએ પૂર્વે ઇંદ્રની બ્રહ્મહત્યા સ્ત્રી આદિમાં ઋતુસાવ છત્યાદિ રૂપે વહેંચી નાખી હતી; તેમ નહુષે કરેલો ઓવધ પણ મહાભાગ ઋષિયોએ એકસો એક રોગરૂપે પૃથ્વીમાં વહેંચી નાખ્યો. ૪૯ ઋષિયોએ નહુષને કહ્યું કે, ઓવધ કરનારો મનુષ્ય બ્રહ્મહત્યા કરનારો છે, કેમ કે, ઓવધ

કરનારાને સ્મૃતિમાં બૂણહત્યારો કહેલો છે, માટે અમે ત્યારે હૃતદ્રવ્ય અગ્નિમાં હોમીયું નહિ. ૫૦ મહાત્મા અને તત્વાર્થને જાણનારા સર્વ શાંત ઋષિઓએ તથા પતિઓએ એમ કહીને પોતાના તપોબળથી નહુષને ગોહત્યા કરનારો છતાં “ બુદ્ધિપૂર્વક હત્યા કરનારો નથી ” એમ કહ્યું તથા પ્રમાદથી કરેલા તેના દોષને સર્વ લોકોમાં રોગરૂપે વહેંચી નાખ્યો. ૫૧ એ રીતે પ્રમાદથી થયેલ ગોવધનો પણ એટલો બધો દોષ છે કે, જેથી તે અદ્યપિ લોકોને રોગરૂપે પીડે છે તો પછી બુદ્ધિપૂર્વક કરેલા ગોવધનો દોષ મોટો હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ? પરંતુ જાણી ! તું આવા અકર્યાણુકારી અને ભયાનક આચારને અંધપરંપરા કેવળ આચરે છે પણ તેમાં કુશળ થઈને જાણતો નથી કે, તેનું કારણ શું છે ? અર્થાત્ “ મધુપર્ક-દિમાં ગવાલંભ કરવો.” એનું પરાપૂર્વથી ચાલતું આવેલું છે માટે તું પણ તેમ કરે છે, પરંતુ મહર્ષિઓએ ગોવધ અટકાવવાને તે આચાર કરેલો છે તેમ તું જાણતો નથી. જો જાણે તો તને માલુમ થાય કે, હિંસા કરવાથી કેવું મોટું પાપ થાય છે ? એ રીતે પ્રત્યેક ધર્મનું કે, આચારનું કારણ જાણીને ધર્મ કરવો પણ ગતાનુગતિક થવું નહિ. હે જાણી ! કાષ્ઠ મને મારે અથવા કાષ્ઠ મહારી સ્તુતિ કરે તે વિષે પણ હું તને કહું તે સાંભળ. ૫૩ તે એમ છે કે, તે બે (નિંદાકર્તા અને સ્તુતિકર્તા) માં મને કાષ્ઠ વહાલો-અળખામણો નથી, પરંતુ તે બન્ને સમાન છે. બુદ્ધિમાન પુરૂષો આ પ્રકારના ધર્મને વખાણે છે. ૫૪ તે ધર્મ ઉપપત્તિથી સંયુક્ત છે તથા યતિઓ તે ધર્મનું સેવન કરે છે, તેમજ ધર્મશીલ પુરૂષો નિરંતર તે ધર્મને નિપુણ દૃષ્ટિથી જુએ છે. ૫૫

उपपत्त्या हि संयुक्तो यतिभिर्नैव सेव्यते

सततं धर्मशीलैश्च निपुणेनोपलक्षितः ॥ ૫૫ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां तुलाधार-
जाजलिसंवादे एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ૮૯ ॥

અધ્યાય ૯૦ મો-તુલાધાર અને જાજલિનો સંવાદ-મોક્ષધર્મપ્રશંસા.

जाजलिरुवाच ॥ अयं प्रवर्तितो धर्मस्तुलां धारयता त्वया

स्वर्गद्वारं च वृत्तिं च भूतानामवरोत्स्यते ॥ ૧ ॥

જાજલિ કહે છે કે:-તેં ત્રાજુડીઓ ઝાલતાં (અથવા ત્રાજુડીઓ ઝાલી માટે) આ ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો છે કે, જેથી કૃષિ આદિને દુષણ આપવાથી સ્વર્ગનું દ્વાર તથા પ્રાણીઓની જીવનવૃત્તિ એ બન્ને બંધ થાય છે. ૧ ખેતીવડે અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે તથા તું પણ તેથીજ જીવે છે. હે વાણીઆ ! પશુઓના ખાતરવડે ઓષધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તથા મનુષ્યો પણ પશુઓ વડેજ જીવે છે. ૨ યજ્ઞ પણ તેથીજ થાય છે. પરંતુ તું તો એમ કહે છે કે, સર્વ યજ્ઞ હિંસાત્મક છે માટે અહિંસાનું પ્રતિપાદન કરવાના બ્રહ્માનાથી તું યતની પણ નિંદા કરીને નાસ્તિકના સરખાં વચન બોલે છે. માત્ર ખેતીનોજ લાગ કરે તો આ લોક જીવેજ નહિ. ૩ તુલાધાર કહે છે કે:-હે જાજલિ ! હિંસા કર્યાં સિવાય પ્રાણીઓની વૃત્તિ કેમ ચાલે ? તે હું તને કહીશ. અર્થાત્ મહારા જેવો રોગગાર કરીને અથવા વાનપ્રસ્થની પેઠે, વનફળ આદિથી નિર્વાહ કરીને જીવિકા ચલાવી શકાય છે, તો પછી જેમાં હિંસા

આદિ દોષ રહેલા છે તેવી ખેતી શા માટે કરવી ? એમ કહું છું. માત્ર ખેતીને દૂષણ આપવાથી કું નાસ્તિક થઇ જતો નથી કે, તેથી મેં યજ્ઞની નિંદા કરી એમ પણ કહેવાનું નથી કું યજ્ઞની નિંદા કરતો નથી, પણ એમ કહું છું કે, યજ્ઞ કરીને પણ યજ્ઞના બોક્તા પરમાત્માને જે જાણે તેવો પુરૂષ દુર્લભ છે. ૪ બ્રાહ્મણને આચરવારૂપ યજ્ઞ (યોગ) ને તથા જે પુરૂષો તે યજ્ઞ (યોગ) ને જાણનારા છે તેઓને મ્હારો નમસ્કાર છે. બ્રાહ્મણે યોગયજ્ઞરૂપ યોગતાના યજ્ઞનો લાગ કરીને જ્યોતિષ્ટોમાદ ક્ષત્રયજ્ઞ-હિંસામય યજ્ઞ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે. ૫ હે બ્રાહ્મણ ! લોભીઆ, દ્રવ્યના લાલચુ અને નાસ્તિક પુરૂષોએ અર્થ-વાદરૂપ વેદનાં વચન ન જાણીને સત્યના આભાસ જેવું અસત્ય પ્રવર્તાવ્યું છે, અર્થાત્ હિંસામય યજ્ઞ કરવાનું જે કથન કરેલું છે તે અર્થવાદરૂપ છે. ૬ હે જગજિ ! “ યજ્ઞ કરીને આ આપવું, ક્ષણાં આપવું, દક્ષિણાવાળો યજ્ઞ પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે, જે વધારેમાં વધારે દક્ષિણા આપવાને સમર્થ હોય તે જો તેથી ઉતરતી દક્ષિણા આપે તો તે નિંદાય છે. શાસ્ત્રમાં કહેલી દક્ષિણા ન આપવાથી અકલ્યાણકારી ક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે” ઇત્યાદિ સર્વ વાતો અર્થવાદ છે તથા તેવો વાદ લોભી અને ધન ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષોએ પ્રવર્તાવેલો છે. ૭ (એ પ્રમાણે ક્ષત્રયજ્ઞની નિંદા કરીને બ્રાહ્મણુયજ્ઞનું સ્વરૂપ કહે છે,)-જ્યારે સુકૃતવડે (પાપ ન કરવાવડે) પ્રાપ્ત કરેલા હૃતદ્રવ્યથી દેવતાઓ સંતોષ પામે છે ત્યારે હિંસાત્મક હૃતદ્રવ્યનું શું પ્રયોજન છે ? સુકૃતવડે પ્રાપ્ત કરેલું હૃતદ્રવ્ય ત્રણ પ્રકારનું છે, એક તો નમસ્કારરૂપ હવિ (હૃતદ્રવ્ય) છે, કેમ કે, નમસ્કારને વેદમાં યજ્ઞ કહ્યો છે. બીજું સ્વાધ્યાયનું પઠન કરવારૂપ હૃતદ્રવ્ય છે કેમ કે, સ્વાધ્યાયના પઠનને વેદમાં યજ્ઞ કહ્યો છે અને ત્રીજું જ્વ, ડાંગર આદિ ઓષધિઓ હૃતદ્રવ્ય છે કેમ કે, તેવડે હોમ કરવાનું વેદમાં કહેલું છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે દેવતાઓનું પૂજન કરી શકાય છે. ૮ પણ અસ-ત્પુરૂષો કે, જેઓ સકામશુદ્ધિથી ઇષ્ટ, પૂર્તાદિ કરીને દેવનું યજ્ઞન કરે છે તેઓને યોગતાના જેવુંજ લોભિયું સંતાન પ્રાપ્ત થાય છે. લોભી યજ્ઞમાન કે, ઋત્વિજ હોય તેથી સંતાન લોભિયું પ્રાપ્ત થાય છે અને યજ્ઞમાન કે ઋત્વિજ સમાન શુદ્ધિવાળા હોય તો તેઓને સમાન શુદ્ધિવાળું સંતાન પ્રાપ્ત થાય છે. ૯ જેવો યજ્ઞમાન તથા જેવો ઋત્વિજ હોય છે તેવીજ પ્રજા થાય છે. જેમ આકાશમાંથી નિર્મળ જળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ યજ્ઞ કરવાથી નિર્મળ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦ હે બ્રહ્મન ! અગ્નિમાં નાખેલી આહુતિ સૂર્યને પ્રાપ્ત થાય છે, સૂર્યથી વૃષ્ટિ થાય છે, વૃષ્ટિથી અન્ન થાય છે તથા અન્નથી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧ પૂર્વે પ્રજાઓ અત્યંત શ્રદ્ધાવાળી થઇને યજ્ઞ કરતી હતી તેથી ક્ષણની આથા ન રાખ્યા છતાં પણ તેઓને સર્વ કામ્ય ક્ષણ પ્રાપ્ત થતાં હતાં. જેમ આપસ્તંબ્ય કહે છે કે, મનુષ્ય જે ક્ષણની આશાથી આંખાનું વક્ષ રોપે છે તેને ક્ષણની સાથે અનિશ્ચિત જાત્ય અને સુવાસ બન્ને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ઇન્દ્રને પ્રસન્ન કરવાના હેતુથી જે યજ્ઞાદિ કરે છે તેને કામ્યક્ષણ વગર ઇન્દ્રાએ પણ મળે છે. તેમ પૂર્વે પણ નિષ્કામ યજ્ઞ કરનારી પ્રજાને પૃથ્વી વગર ખેડે એ પાક આપતી હતી તથા જગતનું શુભ થાઓ, એવું ચિંતન કરવાથી વેલાઓ ઉત્પન્ન થઇ ક્ષણવાન થતા હતા. ૧૨ તેઓ યજ્ઞ કરતા હતા પણ કર્મનું ક્ષણ કર્તાને મળે છે, એમ જોતા નહોતા-ઇચ્છતા નહોતા. જે પુરૂષો યજ્ઞનું ક્ષણ છે કે,

નથી ? એવી શંકાવાળા થઇને કોઇ પણ પ્રકારે યજ કરે છે તે પુરૂષો અસાધુ, ધૂર્ત, લોભી અને દ્રવ્યના પ્રયોજનવાળા થાય છે, જે પુરૂષ પ્રમાણુ અને શુભ એવા વેદને અપ્રમાણુ અને અશુભ કહે છે તે પુરૂષ અશુભ કર્મ કરનારા અને પાપી પુરૂષોના લોકને પામે છે. ૧૩-૧૪, અથવા જે મનુષ્ય પ્રમાણુ કે, અપ્રમાણુ પણ અશુભ કર્મને કરે છે તે પણ અશુભ કર્મ કરનારા અને પાપી પુરૂષોના લોકને પામે છે. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! તે પુરૂષ-સદૈવ પાપી અને અજ્ઞાની રહે છે તેની કદાપિ સુક્તિ થતી નથી. ૧૫ (એ પ્રમાણે ફળની આશા રાખ્યા સિવાય કરેલા કર્મની પ્રશંસા કરીને તથા દ્વાલિક અને કુતર્કી પુરૂષોની નિંદા કરી વિદ્વાન પુરૂષો કેવા વિચારથી કર્મ કરે છે તે કહે છે) જે બ્રાહ્મણ હોય છે, તે, કર્તાપણાનું અભિમાન તથા ફળની અભિલાષાને તજીને “ વેદોક્ત કર્મ કર્તાવ્ય છે ” એમ સમજીને તે વેદોક્ત કર્મ કરે છે. તે એમ સમજે છે કે, યજ્ઞાદિ કર્મમાં ઋત્વિક્, હુતદ્રવ્ય, મંત્ર, અગ્નિ આદિ સર્વ ઉપરકર બ્રહ્મજ છે. લોકમાં બ્રહ્મવિના બીજું કંઈ છેજ નહિ, તેથી હું “ યજ્ઞો કરનારો છું ” એવું તે અભિમાન રાખતો નથી. ૧૬ વિદ્વાન પુરૂષ કરેલું કર્મ અપૂર્ણ-ખોડવાળું હોય તથાપિ તે શ્રેષ્ઠ છે એમ અમે વેદમાં સાંભળીએ છીએ. તેમજ આત્મજ્ઞાની પુરૂષ કરેલા કર્મનો ફત્તરા તથા જૂઠા આદિથી ઉપધાત થાય તથાપિ તે શ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ મૂઠ પુરૂષે કર્મ સાંગોપાંગ કરેલું જતાં પણ તે કામ્ય બુદ્ધિથી કરેલું હોય તો શ્રેષ્ઠ નથી. કર્મનો ઉપધાત થવાથી જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે તે પણ કામ્ય કર્મ માટેજ છે; કેમ કે “ આ ઉપધાત થવાથી અમુક કર્મનો નાશ થયો ” એવી જેની બુદ્ધિ થાય છે તેનું સમાધાન પ્રાયશ્ચિત્ત વિના થતું નથી, પરંતુ જેને ફળાભિસંધિ છે નહિ તેથી જે ઉપ-ધાતસંહિત કે, ઉપધાતરહિત કર્મને પણ ધર્મચાર્યણુ કરી બેસે છે તેને પ્રાયશ્ચિત્તનું શું પ્રયો-જન છે. ? ૧૭ (એવી રીતે વિદ્વાનના કર્મચત્રની પ્રશંસા કરીને બીજા યજ વિષે કહે છે કે,) કેટલાક પુરૂષો સત્ય પાળવારૂપ યજ કરે છે, કેટલાક પુરૂષો ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવારૂપ યજ કરે છે, કેટલાક પુરૂષો પરમ પુરૂષાર્થની પ્રાપ્તિ કરવાના લોભરૂપ યજ કરે છે-આત્મ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવારૂપ યજ કરે છે, કેટલાક પુરૂષો ધનાદિ વિષયોમાં તૃપ્તિ પામીને-વૈરાગ્ય પામીને વૈરાગ્ય રાખવારૂપ યજ કરે છે અને કેટલાક પુરૂષો જે મળે તે બીજાને આપી દેવારૂપ યજ કરે છે. એ સર્વ મનુષ્યો ઇર્ષ્યાવિનાના હોય છે. તેઓ ક્ષત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના તત્વને જાણનારા હોય છે તથા યોગરૂપી યજ વિષે સ્થિતિવાળા હોય છે. તેઓ નિરંતર પ્રણવનો જપ કરે છે તથા બીજાઓને સતોષ પમાડવારૂપ કર્મ કરે છે. ૧૮, ૧૯ આત્મા સર્વ દેવતામય છે અને તે બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષ વિષે રહેલો છે. હે જગજ્ઞ ! બ્રહ્મવેત્તા નિરં-તર બ્રહ્માનંદમાં તૃપ્ત રહે છે અને બ્રહ્મવેત્તા તૃપ્ત થયો એટલે સર્વ દેવો પણ તૃપ્ત થાય છે. ૨૦ જેમ મનુષ્ય સર્વ પ્રકારના રસથી તૃપ્ત થયો હોય તેને કોઈ મનુષ્ય બીજા રસ જાતી આપે તો તે, રસને લગાર પણ ઈચ્છતો નથી, તેમ જ્ઞાનરૂપી રસવડે તૃપ્ત થયેલા બ્રહ્મવેત્તાને મુખ આપનારી નિત્ય તૃપ્તિ રહે છે. ૨૧ એવી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાનો હેતુ ધર્મ છે. કેમ કે, જે મુનિયો હોય છે તેઓ એક ધર્મનોજ આશ્રય કરે છે, ધર્મમાંજ સુખ માને છે તથા તેઓએ સમગ્ર કાર્ય અને અકાર્યનો નિશ્ચય કરેલો હોય છે. જતાં પણ અમારા સત્તાત્મા પ્રાણથી પ્રાણાદિનું ઉત્પત્તિ સ્થાન જૂતાત્મા છે એવી રીતે શુદ્ધ અંતઃકર-ણવાળો જ્ઞાની વિચાર કરે છે. ૨૨ કેટલાક પુરૂષો કે, જેઓ જ્ઞાનવાળા અને વિજ્ઞાનવાળા

હોય છે, જેઓ સંસાર સમુદ્રને તરીને પેલીપાર જવાને ઇચ્છનારા હોય છે અને જેઓ સાત્વિક વૃત્તિવાળા હોય છે તેઓ અતિશય પુણ્ય અને ફળને આપનારા, પુણ્યવાન પુરુષોથી યુક્ત અને જ્યાં જઈને પછીથી શોક કરવો પડતો નથી એવા બ્રહ્મના સ્થાનને પામે છે. ૨૩, ૨૪ તેઓ સ્વર્ગને ઇચ્છીને ધનવંટે બ્રહ્મનું યજ્ઞન કરતા નથી; પરંતુ સત્પુરુષોના માર્ગને અનુસરીને હિંસારહિત યજ્ઞ કરે છે. ૨૫ તેઓ વનસ્પતિ, ઓષધિઓ, ફળ અને મૃણવંટે યજ્ઞ કરે છે તથા ધનરૂપ ફળની ઇચ્છાવાળા લોભી ઋત્વિજો તેઓને યજ્ઞ કરાવતા નથી. ૨૬ એવા બ્રાહ્મણો પોતાના આત્માનેજ યજ્ઞ સામગ્રી કહીને યજ્ઞ કરે છે; અર્થાત્ તેઓ લોકના ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી સર્વ કર્મની સમાપ્તિ કરીને માનસિક યજ્ઞ કરે છે. ૨૭ એ રીતે ધનના લોભી ઋત્વિજો તેઓને યજ્ઞ કરાવતા નથી કે, તેઓ તેવા ઋત્વિજોની ઇચ્છા પણ કરતા નથી, ત્યારે તે લોભી ઋત્વિજો ફળની ઇચ્છાવાળા અસાધુ પુરુષોને યજ્ઞ કરાવે છે. સત્પુરુષો તો પોતાના ધર્માચરણવડે પ્રજાને સ્વર્ગ પમાડે છે. હે જનજિ ! હું એમ જાણીને સર્વત્ર સમાન બુદ્ધિ રાખું છું. ૨૮ હે મહામુનિ ! બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણો ધુમન્રાત્રિ આદિ પુનર્જન્મ આપનારા જે માર્ગનું સેવન કરે છે તથા અર્ચિ-દિવસ આદિ અપુનર્જન્મ આપનારા માર્ગનું સેવન કરે છે—અર્થાત્ તેઓ સકામ બુદ્ધિથી કે નિષ્કામ બુદ્ધિથી જે માર્ગનું ઉપાસન કરે છે તે માંગે વિમાનમાં બેસીને જાય છે. “કર્મવડે પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જ્ઞાનવડે દેવલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે” એમ વેદમાં કહ્યું છે, એજ અર્થ અહીં જણાવેલો છે. હે જનજિ ! કર્મ કરનાર અને જાની એ બન્ને દેવમાન (વિમાન)માં બેસીને પરલોકમાં જાય છે પણ તેમાંથી એક (કર્મ કરનાર)ને પુનઃ આ લોકમાં આવવું પડે છે તથા બીજા (જ્ઞાની)ને આવવું પડતું નથી. ૨૯, ૩૦ જ્ઞાનીઓના સંકલ્પ સિદ્ધ થાય છે માટે તેઓને અર્થે ગાડાં પોતાની મેળે જોડાય છે તથા તેઓ યજ્ઞ સામગ્રીને પોતાની મેળે વહન કરે છે, તેમજ તેઓની ગાયો પોતાની મેળે દોહોવાય છે. કેમ કે, તેઓ મનમાં જે ઇચ્છે છે તે તેઓને સિદ્ધ થાય છે. ૩૧ તેઓ યજ્ઞ કરવાના હોય છે ત્યારે પોતાની મેળેજ મનઃકલ્પિત યજ્ઞ સ્તંભનું ગ્રહણ કરીને સંપૂર્ણ દક્ષિણાવાળો યજ્ઞ કરે છે. માટે જે પુરુષ એવી રીતે યોગાભ્યાસવડે શુદ્ધ ચિત્તવાળો થયેલો હોય છે તે મધુષર્કમાં ગાયની હિંસા કરવાને યોગ્ય થાય છે. ૩૨ હે બ્રહ્મન ! માટે જેઓ તેઓના જેવા સિદ્ધિવાળા નથી તેઓ પણ બીજા આદિ પણ કે, ઓષધિઓનો વધ કરીને યજ્ઞ કરવાને યોગ્ય નથી. માટે “લાગજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે” એમ જાણીને હું તને ત્યાગીનાં લક્ષણ કહું છું તે સાંભળ. ૩૩ જે કોઈનું ભલું-ભુલું ઇચ્છતો નથી, જે ગ્રહાદિનો આરંભ કરતો નથી, જે કોઈની પાસેથી નમસ્કાર કે, સ્તુતિને ઇચ્છતો નથી, જેનો આત્માનંદ ક્ષય પામતો નથી તથા જેનાં કર્મ ક્ષય પામ્યાં છે તેને દેવતાઓ “બ્રાહ્મણ” કહે છે. ૩૪ હે જનજિ ! જે પુરુષ કોઈને જ્ઞાનાદિનું શ્રવણ કરાવતો નથી, જે દેવાદિનું પૂજન કરતો નથી, જે બ્રાહ્મણાદિને કાંઈ આપતો નથી તથા જે કામ્ય વૃત્તિની ઇચ્છા રાખ્યા કરે છે તે કયી ગતિને પામશે ? અર્થાત્ તે પિતૃલોકના માર્ગે પણ નહિ જાય. પરંતુ જ્યારે તે ઉપર કહેલાં ત્યાગીનાં લક્ષણ રાખીને યજ્ઞ નારાયણ પરમાત્માનું સેવન કરશે ત્યારેજ સદ્ગતિને પામશે. ૩૫ જનજિ કહે છે કે:-હે વણિક ! તેં જે આત્મયજ્ઞ કરનાર મુનિઓનું રહસ્ય કહ્યું તે અમે સાંભળ્યું નથી, કેમ કે, તે તત્ત્વ પરમ ગહન છે અને તે માટેજ હું તને પૂછું છું. પૂર્વના જે આચાર્યો થઈ ગયા તેઓએ

તે યોગધર્મનું અવલોકન કરીને કહ્યું નહિ હોય અથવા કહ્યું હશે તો તે ધર્મને અત્યંત રહસ્ય જાણીને અથવા “ સર્વ કોઈ તેને આચરી શકશે નહિ ” એમ જાણીને તે ધર્મનું લોકોમાં સ્થાપન નહિ કર્યું હોય ? વાર, તેને એમ કહ્યું તેમ મંદબુદ્ધિવાળા પુરૂષો આત્મારૂપી યજ્ઞ-ભૂમિમાં યજ્ઞ કરી શકે તેમ નથી ત્યારે હે વાણિક ! તેઓ કયા કર્મવડે સુખને પામે ? તે તું અને કહે ! કેમકે, હે મહાભાગ ! હું ત્હારા ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા રાખું છું. ૩૬, ૩૭ તુલાધાર કહે છે કે—એ પુરૂષો દાનિક હોય તેઓને અત્યંત કરવો યોગ્ય નથી, પણ જેઓ શ્રદ્ધાવાળા છે તેઓને તો એક જ યજ્ઞ કરવાવડે બાહ્ય યજ્ઞની સિદ્ધિ થાય છે. તેઓ ધીવડે, દૂધવડે, કદીવડે શાઓકત વિધિપૂર્વક ચાર વાર હૃતદ્રવ્ય ગ્રહણ કરીને, શરૂ થઈ જાય છે. “ સત્તે તે બ્રહ્મ સમિધઃ ” એ મંત્રવડે હોમ કરવાથી અથવા વિશેષ કરીને શ્રૌતયજ્ઞના વિધિ પ્રમાણે હોમ કરવાથી યજ્ઞનું ફળ પામે છે, જેઓથી આવું થઈ ન શકે, તેઓએ ગાયના પૂંછડાવડે પિતૃતર્પણાદિ કરીને, ગાયના સંગ ઉપર અભિષેક કરીને, ગાયની ખરીની મૃત્તિકાવડે સ્નાન કરીને અને તેવાજ બીજા વિધિથી ગાયનું સ્પર્શન આદિ કરીને પોતાના પ્રાપ્તો નાશ કરવો. તેઓને તેટલાવડે પણ યજ્ઞનું ફળ મળે છે. ૩૮. આ પ્રમાણે પશુહિંસારહિત વ્રતાદિ દ્રવ્ય દેવતાને અર્થે યોજાતા અને યજ્ઞ કરનારને સ્ત્રી ન હોય તો મનઃક્રોધિત સ્ત્રી (શ્રદ્ધારૂપી) કરીને યજ્ઞ કરે તથા “ અત્યંત સેવન કરવા યોગ્ય દેવતા યજ્ઞ છે ” એમ માને, તો તેને યથાવત યજ્ઞ- (વિષ્ણુ) ની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩૯. પુરોહિત સર્વ પશુઓમાં મેષ્ય કહેવાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “ જે પુરૂષ પુરોહિતવડે યજ્ઞ કરે છે તે સર્વ પ્રકારના પશુમેધથી યજ્ઞ કરે છે એમ જાણવું ” (એ રીતે શ્રદ્ધાવાળા અજ્ઞાની પુરૂષોના યજ્ઞનું વર્ણન કરીને વિદ્વાનોના યજ્ઞનું કથન કરે છે કે,) હે જનજલિ ! વિદ્વાન પુરૂષને સર્વ નદીઓ સરસ્વતી જેવી પવિત્ર અને તીર્થરૂપ છે તથા સર્વ પર્વતો પ્રણયવાન પ્રદેશ છે. ૪૦. આત્માજ તેને સર્વોત્તમ તીર્થ છે, માટે તું અમુક પ્રદેશનો અતિથિ યજ્ઞ નહિ, અર્થાત્ “ અમુક સ્થળમાં યજ્ઞ કરવાથીજ ફળ થશે અને અમુક પ્રદેશમાં યજ્ઞ કરવાથી ફળ નહિ થાય ” એમ માનીશ નહિ હે જનજલિ ! એ પ્રમાણે જે પુરૂષ અથવા ધર્મ આચરતાં પ્રત્યેક ધર્મનું કારણ જાણીને પછી તેનું આચરણ કરે છે તે ઉત્તમ લોકને પામે છે. ૪૧. બીજા કહે છે કે—એ પ્રમાણે નિરંતર સત્પુરૂષોએ જેનું સેવન કર્યું છે તથા જે ઉપપત્તિ (યુક્તિ) વડે યુક્ત છે, એવા આ પ્રકારના ધર્મની તુલાધાર પ્રશંસા કરે છે—તુલાધારે પ્રશંસા કરી. ૪૨.

પતાનીદયકાન્ ધર્માન્ તુલાધારઃ પ્રશંસતિ ।

ઉપપત્યાભિસંપન્નાભિત્યં સન્નિર્નિષેધિતાન્ ॥ ૪૨ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां तूलाधर भाज-
किसंवादे नवमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

અધ્યાય ૬૧ મો—તુલાધાર અને જનજલિના સંવાદની સમાપ્તિ.
તુલાધાર ઉચ્ચારે ॥ સન્નિર્નિષેધિતાં પંચાભિસંપન્નાભિત્યં ॥

॥ પ્રત્યક્ષં ક્રિયતાં સાધુ તત્તો જ્ઞાસ્યસિ તદ્વાત ॥ ૧ ॥

તુલાધાર કહે છે કે:-સત્પુરૂષો અથવા અસત્ પુરૂષો જે માગે ગયા છે તે માગે કયો છે ? તે તું સારી રીતે પ્રત્યક્ષ કરી જો; તેથી તને સમજશે કે, આ માર્ગ સારો છે અને આ માર્ગ સારો નથી. અર્થાત્ તેથી તું જાણી શકીશ કે, અહિંસાધર્મજ એક છે. ૧ આ ધર્મ પક્ષીઓ ચારે બાજુ ભ્રમણ કરે છે તેમાંનાં કેટલાક ત્હારા મસ્તક ઉપર ઉત્પન્ન થયેલાં પક્ષીઓ (તે જાતિનાં) છે તથા કેટલાક બાજુ અને બીજી જાતિનાં પક્ષીઓ છે. હે મહા બ્રહ્મન ! તે પક્ષીઓ પોતપોતાનાં તે તે સ્થાનમાં પ્રવેશ કરતી વખતે હાથ-પગ અને પાંખો આદિ સર્વ દેહનો સંક્રાંત્ય કરીને પ્રવેશ કરે છે તેને તું જો અને તેઓને બોલાવીને ધર્મનું તત્ત્વ પ્રત્યક્ષ કર. ૨,૩ તે તે પક્ષીઓની સંભાવના કરી છે માટે તું તેઓનો પિતા છે અને તેથી તેઓ ત્હારી પશુ સંભાવના કરશે. હે બ્રહ્મ ! નિશ્ચય તું તેઓનો પિતા છે માટે તું પોતાના પુત્રોને બોલાવીને પૂછી જો. ૪ બીજમ કહે છે કે:-પછી તે જાજાબીએ પક્ષીઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યાં તેથી તે પક્ષીઓ તેની પાસે આવ્યાં અને અહિંસારૂપ ધર્મના વિશ્વાસથી મિત્રાંકુષણે ઉત્તર આપવા લાગ્યાં કે:-હે બ્રહ્મન ! અહિંસા આદિ કરેલું કર્મ આલોકમાં અને પરલોકમાં પ્રત્યક્ષ ફળ આપે છે. પશુ જો તે અહિંસાનો નાશ થયો-અર્થાત્ હિંસા ઉત્પન્ન થઈ તો તે શ્રદ્ધાનો નાશ કરે છે અને તે અશ્રદ્ધા વિશ્વામધાતીનો નાશ કરે છે. અર્થાત્ તે અમારી હિંસા ન કરી તો અમને ત્હારો વિશ્વાસ-શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ અને અમે ત્હારી પાસે આવ્યાં; એ અહિંસાનું પ્રત્યક્ષ ફળ છે. પશુ હિંસારૂપ કર્મ શ્રદ્ધા-વિશ્વાસનો નાશ કરે છે. તું પક્ષીઓની હિંસા કરતો હોત તો અમે ત્હારી પાસે આવત નહિ. ૫,૬ જે પુરૂષો લાલાલાલમાં સમાન સુદ્ધિવાળા છે, જેઓને શ્રદ્ધા છે, જેઓ ઇન્દ્રિયોનું દમન કરનારા છે, જેઓની વૃત્તિ શાંત છે તથા જેઓ “ યજ્ઞ કરવો છે ” એવી ઇચ્છાથી યજ્ઞ કરે છે પશુ “ કર્તા હું છું ” તથા “ યજ્ઞનું ફળ મને પ્રાપ્ત થાઓ ” એવા વિચારથી યજ્ઞ કરતા નથી તેઓએ યજ્ઞ ન કરવો એમ કાંઈ નથી, પરંતુ તેઓએ તો યજ્ઞ કરવોજ. ૭ હે દિગ્ ! પ્રકાશરૂપ ચિદાત્મા-સંબંધી શ્રદ્ધા સૂર્યની પુત્રી છે એટલે સૂર્યની પેઠે પ્રકાશ ધર્મવાળા સત્વની પુત્રી હોય તેવી છે. તે શ્રદ્ધા પુરૂષનું રક્ષણ કરનારી છે તથા તેને વિશુદ્ધ જન્મ આપનારી છે. વાણી અને મન તેનાથી બહાર છે. અર્થાત્ શ્રદ્ધા નિશ્ચયાત્મક છે અને મન સંકટપાત્મક છે માટે શ્રદ્ધા અંતરંગ છે અને મન બહિરંગ છે. તાત્પર્ય કે, જપ, ધ્યાન અને ધર્મથી પશુ શ્રદ્ધા એક છે. ૮ હે ભારત ! મંત્રાદિના ઉચ્ચારમાં સ્વર કે, વર્ણાદિના વિપર્યાયથી જે કર્મ નષ્ટ થયું હોય તેનું શ્રદ્ધા રક્ષણ કરે છે તથા વ્યગ્ર મનવડે કરેલું ધ્યાનાદિ નષ્ટ થયું હોય તેને પેશું શ્રદ્ધા પરિપૂર્ણ કરે છે. પશુ શ્રદ્ધાવડે છિન્ન થયેલાં વાણી અને મનને યજ્ઞાદિ કર્મ પરિપૂર્ણ કરવાને સમર્થ નથી; અર્થાત્ શ્રદ્ધાસહિત ભણેલાં મંત્ર, કરેલું કર્મ કે, ધરેલું ધ્યાન વગેરે છતાં પશુ પરિપૂર્ણ થાય છે પશુ શ્રદ્ધારહિત કરેલું કાંઈ પશુ પરિપૂર્ણ થતું નથી. ૯ આ જન્મોએ શ્રદ્ધાની અધિકતા વિષે આચીન વિદ્વાનો, પૂર્વે બ્રહ્માએ કહેલી ગાથાનું વર્ણન કરે છે, તેમાં પવિત્ર પશુ શ્રદ્ધા વિનાના અને અપવિત્ર પશુ શ્રદ્ધાવાળા પુરૂષની વાત છે. ૧૦ એક વખતે દેવતાઓ યજ્ઞકર્મમાં ઓત્રિય પરંતુ કૃપણ અને અનાજ વેચનારો (કણીઓ) પરંતુ હિદાર, એ બેના ચિત્તને સમાન માનતા હતા. ૧૧ એ બન્નેના ચિત્તને સમાન વિચારીને દેવતાઓએ તેમના અન્નની સમાન કલ્પના કરી તેથી પ્રજાપતિએ તેઓને કહ્યું કે, આ કલ્પના

તમે વિષમ કરી છે. ૧૨ કેમ કે, જે ઉદાર છે તેનું અન્ન શ્રદ્ધાવડે પવિત્ર છે અને જે કૃપણ છે તેનું અન્ન અશ્રદ્ધાવડે હણાયલું છે. દાણા વેચનાર છતાં પણ તે ઉદાર છે માટે તેનું અન્ન ભોજન કરવા યોગ્ય છે, પણ શ્રોત્રિય છતાં કૃપણ છે માટે તેનું અન્ન ભોજન કરવા જેવું નથી. ૧૩ જે પુરૂષ અશ્રદ્ધાવાળો છે તે એકલોજ દેવતાઓને બલિદાન આપવાને યોગ્ય નથી તથા “ તેનું અન્ન ખાવું નહિ ” એમ ધર્મને જાણનારા કહે છે. ૧૪ અશ્રદ્ધા પરમ પાપ છે અને શ્રદ્ધા તે પાપથી મુક્તિવાનારી છે. જેમ સર્પ જીર્ણ થયેલી (જૂની) ત્વચા (કાંચળી)નો ત્યાગ કરે છે, તેમ શ્રદ્ધાવાળા પુરૂષનું પાપ નાશ પામે છે. ૧૫ પવિત્ર પુરૂષો શ્રદ્ધાસંહિત જે નિવૃત્તિને પામે છે તે સર્વથી મોટી છે. જે પુરૂષના આચરણમાં રાગાદિ દોષ હોય નહિ એવો શ્રદ્ધાવાન પુરૂષ સર્વદા પવિત્રજ છે. ૧૬ શ્રદ્ધાવાળા પુરૂષને તપવડે શું કાર્ય છે, આચરણનું શું કામ છે અને આત્માનું પણ શું કામ છે ? એવો પુરૂષ તો શ્રદ્ધામયજ હોય છે, તેમાંથી જેવા પ્રકારની તે શ્રદ્ધા રાખતો હોય છે તેવા પ્રકારનો તે થાય છે. જે સાત્વિકી, રાજસી કે, તામસી શ્રદ્ધાવાળો હોય છે તો તે પુરૂષ સાત્વિક, રાજસ કે, તામસવૃત્તિવાળો થાય છે. ૧૭ હે મુનિ ! એ પ્રમાણે ધર્મનાં તત્ત્વને જાણનારા મુનિઓએ ધર્મનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે અને અમે પણ તે ધર્મની જિજ્ઞાસા કરતા હતા તેથી તેવા ધર્મજ્ઞ મુનિઓના કહેલા ધર્મશાસ્ત્રથી તેને અમે પામ્યા છીએ. ૧૮ હે મોટી શુદ્ધિવાળા ! તું શ્રદ્ધા રાખ. તેથી પર વસ્તુ તને પ્રાપ્ત થશે. હે જાનલિ ! જે પુરૂષ વેદના વચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખનારો છે તથા જે તેમાં કહેલા અર્થને કરવાના નિશ્ચયરૂપ શ્રદ્ધા રાખનારો છે, તે પુરૂષને ધર્માત્મા જાણવો તથા તે પુરૂષ પોતાના શ્રદ્ધાચક્ત માર્ગમાં રહ્યો હોય તો તેનેજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ જાણવો. ૧૯ ભીષ્મ કહે છે કે:-એવો સંવાદ થયા પછી થોડા વખતમાં તુલાધાર અને જાનલિ, એ બન્ને હાદાકાશાખ્ય બ્રહ્મને પામીને યોગૈશ્વર્યવડે ક્રીડા કરવા લાગ્યા તથા પોતે કરેલાં કર્મવડે પ્રાપ્ત કરેલા પોતપોતાના નિવાસ સ્થાનમાં ગયા. (અથવા-એવો સંવાદ થયા પછી થોડા વખતમાં તે બન્ને પરલોકમાં ગયા તથા પોતપોતાના કર્મથી પ્રાપ્ત કરેલા સ્થાનમાં જન્મને રહ્યા.) એ પ્રમાણે તુલાધારે જાનલિ મુનિને ઘણા પ્રકારે ધર્મનું કથન કર્યું તથા જાનલિએ પણ તેણે કહેલો સનાતન ધર્મ સારી રીતે જાણ્યો-પ્રાપ્ત કર્યો. હે કૌતેય ! જેનું બળ પ્રખ્યાત છે એવા તુલાધારનાં વચન સાંભળીને તે બ્રાહ્મણ જાનલિ શાંતિજ પામી ગયો. એ રીતે તુલાધારે યથાયોગ્ય દૃષ્ટાંત આપીને બહુ માન્ય અર્થવાળું ભાષણ કર્યું હતું. હવે તું બીજું શું સાંભળવાને ઇચ્છે છે ? ૨૦-૨૩

॥ एवं बहुमतार्थं च तुलाधारेण भाषितम् ।

॥ यथौપम्योપदेशेन किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ૨૩ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां तुलाधारजाजलि-
संवादे एकवचनितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

અધ્યાય ૯૨ મો-વિચખ્યુગીતા-હિંસાયજ્ઞનિષેધ.

મોક્ષ ઉવાચઃ ॥ મત્રાપ્યુદાહરન્તીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ॥

॥ પ્રજાનામનુકંપાર્થં ગીતં રાજા વિચલ્યુના ॥

બીજમ કહે છે કે:-વિચખ્યુ રાગએ પ્રભુઓના ઉપર દયા કરવાને અર્થે અહિંસાની સ્તુતિ અને હિંસાની નિંદા વિષે જે કહ્યું હતું તે સંખંધી પુરાતન ઇતિહાસનું દટાંત આપવામાં આવે છે. ૧ એક વખત વિચખ્યુ રાગએ યજ્ઞ કરવાની જગ્યાએ જ્યાં ગાય બાંધી હતી ત્યાં એક આખલાના દેહને કાપી નાખેલો જોયો તથા ગાયો અત્યંત ખરાડા પાડતી હતી તે પશુ જોયું. વળી તે કર્મ કરનારા નિર્દય બ્રાહ્મણોને પણ જોયા. ૨ આ સંધળું જોઇને તે એક નિશ્ચયયુક્ત વચન બોલ્યો કે,-આ લોકમાં ગાયોને કલ્યાણ હો; અર્થાત્ કોઇએ ગાય કે, બળદનો યજ્ઞના અર્થે વધ કરવો નહિ. એ રીતે જે વખતે બળદની હિંસા પ્રવૃત્ત થઈ હતી તે વખતે તેણે એવું આશીર્વાચન કહ્યું. ૩ તે બોલ્યો કે,-હિંસાયુક્ત યજ્ઞ ક્ષત્રિયોના છે અને તે વિના બીજન યજ્ઞ બ્રાહ્મણે કરવાના છે એવી શાસ્ત્રની વ્યવસ્થા છે. તે વ્યવસ્થાની મર્યાદાને તોડીને અત્યંત મૂઢ, “બ્રહ્મ છે નહિ” એમ બોલનારા અને “આત્મા દેહ છે કે, બીજને કોઈ? બીજને કોઈ હોય તો તે કર્તા છે કે, અકર્તા, અકર્તા હોય તો એક છે કે, અનેક? એક છે તો સંગવાળો છે કે, અસંગ?” એવા સંશયવાળા તથા યજ્ઞાદિદ્વારાજ ખ્યાતિને ઇચ્છનારા પુરૂષોએ યજ્ઞાદિ કર્મમાં પશુ આદિની હિંસા કરવી એમ વ્યાખ્યાન કરેલું છે. ૪ અહિર્વેદીના વિષે અને જ્યોતિષોમાદિ સર્વે કર્મમાં પુરૂષો પોતાની કામના ભરેલી ઇચ્છાઓથીજ પશુની હિંસા કરે છે, પણ કોઇ શાસ્ત્રમાં તેમ કરવાનું કહેલું નથી, કેમ કે, ધર્માત્મા મનુ કે, જે સર્વ વેદના અર્થ તથા તત્ત્વને જાણનારો હતો તેણે અહિંસાનેજ શ્રેષ્ઠ કહેલી છે. ૫ માટે જ્ઞાની પુરૂષે શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં પ્રમાણનું બળાબળ જોઇને ધર્મ કરવો કેમ કે, ધર્મની ગતિ બહુ સૂક્ષ્મ છે. પરંતુ સર્વ પ્રાણીઓમાંથી કોઇની પણ હિંસા નજ કરવી એ સર્વ ધર્મથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. ૬ કોઇ કહેશે કે, ગૃહસ્થથી પંચસૂના* (પાંચ વધસ્થાનનું પાપ) તજવું બની શકે તેમ નથી તેનું કેમ કરવું? તો-ગામના સમીપમાં વાસ કરીને તથા પ્રશસ્ત (વખાણવા લાયક) આચરણ કરીને ભિક્ષાના અર્થે ગામમાં પેસવું; અર્થાત્ સંન્યાસી થવું. વળી તેણે ફળ શ્રુતિઓનો ત્યાગ કરવો તથા આચારને અનાચાર કરવો-ગૃહસ્થના આચારને તજ દેવો. જેઓ ક્ષુદ્ર શુદ્ધિના મનુષ્યો હોય છે તેઓજ ફળની ઇચ્છા રાખીને કર્મ કરે છે. ૭ જે મનુષ્ય યજ્ઞ, વૃક્ષ અને યૂપ ઇત્યાદિને ઉદ્દેશીને તે બહાને મિથ્યા માંસ ભક્ષણ કરે છે તો તે ધર્મ કોઇ પણ પ્રકારે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય નથી. ૮ યજ્ઞમાં સુરા, મત્સ્ય, મધ, માંસ, આસવ, તક્ષમિત્ર ભાત (તક્ષ-ઓખાની ખીચડી)

* ગૃહસ્થ મનુષ્યને પોતાને ઘેર સદાય પાંચ હિંસાસ્થાન છે તે એવાં કે કણ્ઠજીવી પેવળી જુલ્હી ઉલ્લુકમોડય માર્જની । પંચસૂના ગૃહસ્થસ્ય તામિઃ સ્વર્ગે ન વિદંતિ ॥

બાવાર્થ:-દાળ વગેરે છડવાનો ખાડણીઓ, અનાજ દળવાની ધંદી, રસોઇ કરવાનો ચૂલો, પાણી-આરં અને સાવરણી આ પાંચ ગૃહસ્થને ત્યાં હિંસાસ્થાન છે કેમ કે, તે તે સ્થળમાં સૂક્ષ્મ જીવોની પણ હિંસા થવાનો સંભવ છે અને તેથીજ ગૃહસ્થ સ્વર્ગને પામી શકતો નથી” એ પંચસૂનાની નિવૃત્ત્યર્થે શાસ્ત્રમાં દરરોજ પંચમહાયજ્ઞ કરવાને કહેલું છે. સંશોધક.

એ સર્વ ક્ષુર્ત લોકોએ પ્રવર્તવેલું છે; વેદમાં એવી કલ્પના કરીજ નથી. ૯. માનવડે, મોક્ષ-
પટે અને લોકપતે ભોગ ભોગવવાની લોલુપતાથી ડગ લોકોએ એવું કલ્પી કહેલું છે કેમ
કે, જે સાચા બ્રાહ્મણો હોય છે તેઓ તો સર્વ યજ્ઞમાં વિપ્લવેજ યજ્ઞ છે. ૧૦. વિપ્લવનું
પૂજન કરવાને મઘાદિની જરૂર નથી, પરંતુ દૂધપાક, પુષ્પ અને સુગંધ આદિથી પૂજન
કરવાનું કહેલું છે તથા તેના અર્થે યજ્ઞના કામમાં આવે એવા પવિત્ર વૃક્ષ પણ કહેલાં છે.
૧૧ વિપ્લવના પૂજનના અર્થે બીજું પણ જે કરવું હોય તે સર્વ પરમ ઉદારતાથી તથા
શુદ્ધ ભાવથી અત્યંત ચોખ્ખા પાણીને અને સારી રીતે શોધન કરીને-શુદ્ધ કરીને કરવું
અને જે તે પ્રમાણે શુદ્ધ કરેલું હોય છે તેનોજ સર્વદા વિપ્લવ અંગીકાર કરે છે. ૧૨ યુધિ-
ષ્ઠિર કહે છે કે:-આપત્તિ શરીરનું શોષણ કરે છે અને શરીર આપત્તિનો નાશ કરે છે,
એમ છતાં અત્યંત હિંસારહિત થનાર પુરૂષની આપદાઓ કેમ નાશ પામે તથા તેનાથી
કર્મનો આરંભ પણ કેમ થાય? અને કર્મનો આરંભ થાય નહિ ત્યારે દેહનો નિર્વાહ પણ
કેવી રીતે થાય? ૧૩ બીજમ કહે છે કે:-જેમ વર્તવાથી શરીર ગ્લાનિ પામે નહિ તથા
મૃત્યુના વશમાં આવી પડે નહિ તેવી રીતે કર્મના વિષે ધર્મનું આચરણ કરવું, પણ ધર્મના
અર્થે શરીરનો નાશ કરવો નહિ, જે સમર્થ હોય તેણે ધર્મ આચરવો. ૧૪

યથા શરીરં ન ગ્લાયેન્નેયાન્મૃત્યુવશં યથા ।

તથા કર્મસુ વર્તેત સમર્થો ધર્મમાચરેત્ ॥ ૧૪ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां विचरुगुगीतायां
दिनचतितमोऽध्यायः ॥ ૧૨ ॥

સ્ક્ર ૩૩૩૩૩૩૩૩

અધ્યાય ૬૩ મો-કોઈ પણ કાર્ય ઘણું વિચારીને કરવું-તે વિષે
ચિરકારીનું આખ્યાન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ કથં કાર્યં પરીક્ષેત શીઘ્રં વાચચિરેણ વા ॥

॥ સર્વથા કાર્યદુર્ગેસ્મિન્ ભગવાન્ પરમો ગુરુઃ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-એ રીતે જ્યારે અહિંસા ધર્મ અવશ્ય આચરવા યોગ્ય છે, ત્યારે
ગુરુ આદિના વચનથી સર્વ પ્રકારે કાર્યની મુશ્કેલી આવી પડે-હિંસાદિ કર્મ કરવું પડે ત્યારે
ત્યાં ઉતાવળે અથવા ધણીવારે પણ કાર્યની પરીક્ષા શી રીતે કરવી? અર્થાત્ જ્યાં હિંસા-
કાર્ય વિના ચાલેજ નહિ એવા સંકટમાં તે કાર્ય ધીમે ધીમે અથવા તત્કાળ પણ શી રીતે
સાધવું? તમે કહેશો કે, ગુરૂજનની તેવી આજ્ઞા ન માનવી તો ગુરુ એજ એક ભગવાન
છે માટે ગુરૂજનની આજ્ઞા માનવીજ પડે. એવા વખતે કેમ કરવું? તે કહેા. ૧ બીજમ કહે
છે કે:-આ જગ્યાએ પણ પૂર્વે આગિરસ ક્ષત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા ચિરકારીના વૃત્તાંતના ઇતિ-
હાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૨ હે ચિરકારક (ધણીવારે કાર્ય કરનાર) ત્હારું
કલ્યાણ થાઓ. હે ચિરકારી! ત્હારું પણ કલ્યાણ થાઓ. જે બુદ્ધિમાન પુરૂષ વિચાર કરીને
ધણીવારે કર્મ કરનાર હોય છે તે પોતાના કામમાં અપરાધ કરતો નથી-જૂલ ખાતો નથી.
૩ મૌતમનો “ ચિરકારી ” નામે એક મોટી બુદ્ધિવાળો પુત્ર હતો, તે કોઈ કામ કરવું હોય

જો, સધળે ફરીને અને બહુ વિચાર કરીને કામ કરતો હતો. ૪ તે કાંઈ પણ અર્થને વિચાર ધણીવારે કરી રહેતો હતો, તે ધણીવારે જગતો હતો, ધણીવારે મરતો હતો તથા કાંઈ કામ કરવું હોય તો તેમાં પણ ધણીવારે કામમાં પ્રવૃત્ત થવાના સ્વભાવવાળો હતો તેથી સર્વ લોકો તેને “ચિરકારી એટલે ધણીવારે કરનાર” એ નામથી ઓળખતા હતા. એનું ચિરકારીપણું જોઈને કેટલાક હલકા બુદ્ધિવાળા તથા ટુંકી દષ્ટિવાળા મનુષ્યો તેને આગ્રહ થઈ ગયેલો તથા બુદ્ધિ વિનાનો કહેતા હતા. ૬ હવે એક વખત એમ થયું કે, ચિરકારીના પિતા ગૌતમે કાંઈ વખત પોતાની સ્ત્રી અહલ્યાનો અભિચાર જોયો તેથી કોષ કરીને બીજા પુત્રને આજ્ઞા નહિ કરતા ચિરકારીનેજ આજ્ઞા કરી કે, આ ત્હારી માતાને તું મારી નાખ. ૭ એ પ્રમણે આજ્ઞા કરીને જપ કરનારાએમાં એક મહામાઝ ગૌતમ કાંઈ વિચાર કર્યા વિનાજ વનમાં ચાલ્યા ગયા. ૮ હવે પુત્ર તો સ્વભાવથીજ ચિરકારી હતો તેથી તેણે ધણીવારે “વારૂ, તેમ કરીશ” એમ કહ્યું. અને પછી પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રથમ ધણીવાર સુધી વિચાર કરવા લાગ્યો કે મ્હારે મ્હારા પિતાની આજ્ઞા શી રીતે પાળવી? અને માતાને શી રીતે ન હણવી? હું આ ધર્મસંકટમાં અસત્ પુરુષોની પેઠે શી રીતે પૂખી શકું નહિ? ૯-૧૦ પિતાની આજ્ઞા એ પરમ ધર્મ છે અને માતાનું રક્ષણ કરવું એ પણ મ્હારો ધર્મ છે તથા પુત્રપાત્રું સ્વતંત્ર નથી, માટે તે મને શી રીતે પીડા કરે નહિ. ૧૧ પોતાની મા અને વળી સ્ત્રી, તેનો વધ કરીને કદાપિ કેમ સુખી થતો નથી. તેમ પિતાની આજ્ઞાનું અપમાન કરીને પણ પ્રતિષ્ઠા કોને મળે? ૧૨ પિતાની અવજ્ઞા ન કરવી એ યોગ્ય છે તથા માતાનું રક્ષણ કરવું પણ યોગ્ય છે. તે બંને યોગ્ય છે પરંતુ અહિં તો બંને પરસ્પર વિરુદ્ધ થઈ પડ્યાં છે. હવે હું તે બંને ધર્મનું ઉત્તરન શી રીતે ન કરી શકું? ૧૩ વેદમાં કહે છે કે, પોતાના જોતનું શીલ અને આચરણનું ધારણ કરી રાખવા માટે તથા કુળનું ધારણ કરી રાખવા માટે પિતા પોતાના આત્માને સ્ત્રીના વિષે ધારણ કરીને તેનાથી જન્મ પામે છે. ૧૪ માટે મને મ્હારા પિતાએ તથા મ્હારી માતાએ પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન કર્યો છે તેનું જ્ઞાન મને કેમ ન હોય? એ બંને મ્હારી ઉત્પત્તિનાં હેતુ છે એમ હું જાણું છું. ૧૫ પિતા જાતકર્મ સંસ્કાર કરતી વખતે તથા ઉપનયન કરતી વખતે “મહત્તા મહ, પરશુર્મહ” એટલે “પૃથ્વર સરખો તું અચ્છેલ થા અને ફરશીની પેઠે મ્હારા શત્રુઓનો છેદનારો થા” એમ કહે છે તેજ માત્ર પિતાના ગૌરવ (મહત્તા)નો નિશ્ચય દઢ થવાને પરિપૂર્ણ છે (બસ છે) ૧૬ પિતા સર્વથી એક ગુરુ છે તથા પરમ ધર્મસ્વરૂપ છે, તે પોષણ કરે છે તથા અધ્યયન કરાવે છે. પિતા જે કહે છે તેજ ધર્મ વેદમાં નિશ્ચિત કરેલો છે. ૧૭ પુત્ર માત્ર પિતાને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારો છે, પરંતુ પિતા તો પુત્રનું સર્વ કાંઈ છે કેમ કે, પિતા એકલોજ પુત્રને શરીર આદિ સર્વ આપવા જેવા પદાર્થો આપે છે. ૧૮ માટે પિતાનું વચન માન્ય કરવું યોગ્ય છે અને તે ઉપર કાંઈ વખત વિચાર કરવા રહેવું નહિ કેમ કે, જે પિતાની આજ્ઞા પાળે છે તેનાં પાપ નાશ થાય છે અને તે પવિત્ર થાય છે. ૧૯ પુત્રને ઇચ્છિત વસ્ત્ર આપવામાં, ઇચ્છિત ભોજન આપવામાં, વેદાધ્યયન કરાવવામાં, સર્વ લોકમાં ચાલતા વ્યવહારનું શિક્ષણ આપવામાં, ગર્ભાધાનાદિ સર્વ સંસ્કાર કરવામાં તથા સ્ત્રી બને ઉપવીત સંસ્કાર આપવામાં પિતા ધર્મસમાન છે, પિતા સ્વર્ગસમાન છે તથા પિતા એજ પરમ તપ છે. જે એક પિતાજ પ્રસન્ન થાય તો તેને સર્વ દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે.

૨૦,૨૧ પિતા આનંદ પામીને પુત્રને જે આશીર્વાદ આપે છે તે સર્વ સફળ થાય છે. પિતા જે કર્મ પસંદ કરે છે તે કર્મ પુત્ર કરે એટલે તેનાં સર્વ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઇ ચૂકે છે. ૨૨ પુષ્પ દીંટામાંથી ખરે છે અને ફળ વૃક્ષ ઉપરથી પડે છે. પરંતુ પિતા કલેશ પામવા છતાં પણ સ્નેહથી પુત્રનો ત્યાગ કરી શકતો નથી. ૨૩ એ તો મેં પુત્ર પ્રત્યે પિતાનું ગૌરવ કેટલું છે ? તેનો વિચાર કર્યો. પિતા કાંઈ નાનુંસૂનું સ્થાન નથી. હવે માતા વિષે મ્હારે વિચાર કરવાનો છે. ૨૪ મ્હારા દેહમાં મનુષ્યપણું આપનાર જે આ પાંચ ભૂતનો સમુદાય છે તેનો હેતુ મ્હારી માતા છે. જેમ અગ્નિનો હેતુ અરણી છે, તેમ પુત્રનો હેતુ માતા છે. ૨૫ પુરૂષોને માતાનો દેહ અરણીના સ્થાને છે કેમ કે, તેજ ઉત્પત્તિ કરનારી છે. સર્વ દુઃખને પામેલા પુરૂષોનું નિવૃત્તિ સ્થાન તેની માતા છે. માતા હોય તો પુત્ર સનાથ કહેવાય છે પણ માતા મરણ પામી હોય તો છોકરાં અનાથ કહેવાય છે. ૨૬ પુરૂષ ભલે લક્ષ્મીરહિત થયેલો હોય તથાપિ જે પોતાના ઘેર જઈને “ઓ મા” એમ માતાને બોલાવીને બેસે છે-જેની માતા જીવતી હોય છે, તે શોક કરતો નથી કે, તેને વૃદ્ધપણું ખેંચતું નથી-જલદી વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી. ૨૭ જે પુરૂષને પુત્ર હોય અને તેના પણ પુત્ર હોય તથાપિ જે પુરૂષે પોતાની માતાનો આશ્રય કર્યો હોય-તેની માતા જીવતી હોય તો, તે પુરૂષને ભલે સો વર્ષ પૂરાં થયાં હોય તથાપિ તે બે વર્ષના બાળકની પેઠે, માતાના આગળ વર્તી શકે છે. ૨૮ પોતાનો પુત્ર સમર્થ હો કે, અસમર્થ હો, તે સૂકાઈ ગયેલો હો કે, પુષ્ટ હો તથાપિ માતા તેનું રક્ષણ કરે છે. બીજું કાંઈ વિધિપૂર્વક પોષણ કરતું નથી. ૨૯ ન્યારે પુત્રનો પોતાની માતાથી વિયોગ થાય છે ત્યારેજ તે વૃદ્ધ થાય છે, ત્યારેજ તે દુઃખિત થાય છે અને ત્યારેજ તેને જગત શૂન્ય થાય છે. ૩૦ માતાના સરખી બીજ છાયા નથી, માતાના સરખી બીજ ગતિ (શરણ) નથી, માતાના સરખું બીજું રક્ષણ નથી અને માતાના સરખું બીજું વહાલું નથી. ૩૧ માતા પુત્રને કૂખમાં ધારણ કરી રાખે છે તેથી તે “ધાત્રી” કહેવાય છે, જન્મ આપે છે માટે “જનની” કહેવાય છે, બાળકના અંગની વૃદ્ધિ કરે છે માટે “અંબા” કહેવાય છે તથા વીર પુત્રને જન્મ આપે છે તેથી “વીરસુ” કહેવાય છે. ૩૨ માતા બાળકની સેવા કરે છે માટે “શુશ્રૂ એટલે સેવા કરનારી” કહેવાય છે. જે પુરૂષનું મસ્તક મેદ અને મજ્જા આદિનો નાશ થવાથી સૂકા નુંબડા જેવું રસ્તામાં રખડતું ન હોય તેવો ચેતનાવાળો કાંઈ પણ પુરૂષ માતાના એવા અવ્યવહિત દેહને હણે નહિ. ૩૩ જે વખતે માતા અને પિતાના પ્રાણ (ઉપસ્થેન્દ્રિય)નો યોગ થાય છે તે વખતે માતા અને પિતા જે અભિલાષ કરે છે તે અભિલાષની યથાર્થતા માતાનાં વિષેજ રહે છે. ૩૪ માતા પુત્રનું જે ગોત્ર જાણતી હોય તેજ ખરું ગોત્ર છે તથા માતા પોતાના પુત્રને જે કહે તેજ તે છે. માતા ગર્ભનું ધારણ કરવાના સંબંધથી પુત્ર ઉપર પ્રીતિ અને સ્નેહ કરે છે; માટે પુત્ર તેના પ્રત્યુપકારના બદલામાં માતા ઉપર પ્રીતિ અને સ્નેહ કરવો, પણ વસ્તુતઃ પ્રગ્ન તો પિતાનીજ ગણાય, માટે પિતાની આજ્ઞાનું ઉક્ષંધન કરતું નહિ. ૩૫ પુરૂષ ન્યારે સ્ત્રીનું પાણિગ્રહણ કરે છે ત્યારે પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે, હું ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણના વિષે સ્ત્રીનું ઉક્ષંધન કરીશ નહિ; એમ પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી જે પુરૂષો પરસ્ત્રી પ્રત્યે જાય છે તો તે પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય નથી. અર્થાત્ પૂજન કરવા યોગ્ય નથી. તાત્પર્ય કે, જે પિતા એવો હોય તે પિતાની આજ્ઞા માનવી નહિ. પણ મ્હારો

પિતા તો તેવા નથી માટે મ્હારે તેની આજ્ઞા માનવીજ જોઇએ. ૩૬ (ત્યારે પિતાની આજ્ઞાથી માતાને હજીવી કે કેમ ?) પણ પુરૂષ સ્ત્રીનું બરણ-પોષણ કરે છે તેથી “ભર્તા” કહેવાય છે અને પાલન કરે છે તેથી “પતિ” કહેવાય છે; પણ ન્યારે તે પુરૂષ બરણ-પોષણરૂપ તથા રક્ષણ કરવારૂપ પોતાના ધર્મનો ત્યગ કરીને પોતાની ભાર્યા કે, પત્નીના પ્રાણ હરવાની ધમ્મિકા કરે ત્યારે તેને ભર્તાપણુના કે, પતિપણુના ગુણથી રહિત માનીને ભર્તા કે, પતિ ગણાયો નહિ. અર્થાત્ એવા ગુણહીન અને ઉન્મત્તના સરખી આજ્ઞા કરનારા મ્હારા પિતાની આજ્ઞા મ્હારે માનવી નહિ. ૩૭ (કોઇ કહેશે કે “વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને તો હજીવીજ જોઇએ કેમ કે, તેમ ન કરે તો કુળમાં વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય.”) તો એવી રીતે વ્યભિચાર કરવામાં સ્ત્રીનો અપરાધ નથી પણ પુરૂષનોજ અપરાધ છે. કેમ કે, જો કોઇ પુરૂષ સ્ત્રીની પ્રાર્થના કરનારજ ન હોય તો વ્યભિચાર દોષ ઉપજેજ નહિ. માટે પરસ્ત્રી સમાગમરૂપ મોટા દોષને આચરનારો પુરૂષજ અપરાધી થાય છે. ૩૮ (કોઇ કહેશે કે “સ્ત્રીએ પણ ખીજ પુરૂષની પ્રાર્થના કબૂલ રાખી માટે તે પણ અપરાધી થાય છે.”) જો એમ હોય તોપણ મ્હારી માતાનો તેમાં અપરાધ નથી. કેમ કે, સ્ત્રીઓને સ્વામી પરમ દેવત કહેલું છે. મ્હારી માતા પોતાના સ્વામીના જોવો વેષ કરીને આવેશા ઇન્દ્રને જોઇને-ઇન્દ્રને ન ઓળખતાં તેને પોતાનો સ્વામી જાણીને તેણે પોતાનું શ્રેષ્ઠ શરીર તેને અર્પણ કર્યું માટે મ્હારી માતાનો તેમાં અપરાધ નથી, તથા તેથી ગર્ભની ઉત્પત્તિ થઇને કુળમાં વર્ણસંકર થવાનો નથી માટે તે વધ પામવાને પણ યોગ્ય નથી. ૩૯ સ્ત્રીઓ સર્વ કામમાં પુરૂષને આધીન હોય છે, તેમનું અંગબળ અદ્ય હોય છે તથા પુરૂષો તેમના ઉપર બળાત્કાર કરીને પણ વ્યભિચાર કરી શકે છે. એવી રીતે સર્વ કાર્યમાં પરાધીન હોવાથી સ્ત્રીઓનો અપરાધ નથી પણ પુરૂષોજ અપરાધી થાય છે. ૪૦ વળી જો મૈથુનજન્ય તમિના અર્થે ઇન્દ્રપ્રત્યે વચન* કહેલું છે, તે વચન સંભારી આપનાર ઇન્દ્રનેજ વ્યભિચારનો અધર્મ થાય છે, મ્હારી માતાને થતો નથી, માટે મ્હારી માતા વધને યોગ્ય નથી. ૪૧ એ પ્રમાણે એક તો સ્ત્રી, તેમાં વળી માતા અને તેમાં વળી પતિવ્રતાના ધર્મને આચરનારી તેથી અત્યંત ગૌરવવાળી એવી માતાને વિવેક વિનાના પશુઓ પણ અવધ્ય (વધ નહિ કરવા યોગ્ય) જાણે તો પછી, હું તો વિવેકી બ્રાહ્મણ છું તે જાણું એમાં શું આશ્ચર્ય ? ૪૨ સર્વ દેવતાઓ એક સ્થાનમાં મળે તે સર્વની તુલ્ય પિતા છે એમ પડિતો કહે છે અને પુત્ર માતાને મનુષ્યલોક તથા દેવલોક એ બન્નેના સમુદાય તુલ્ય માનીને સ્નેહથી માતાની પાસે જાય છે; અર્થાત્ પિતાને સંતોષ પમાડવાથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે અને માતાને સંતોષ પમાડવાથી આ લોક તથા પરલોક બન્ને સુખાવહ થાય છે. ૪૩ એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં તેના કંડા સ્વભાવ (ઉતાવળે કામ ન કરવાના સ્વભાવ)થી ધણો વખત વીતી ગયો અને તેના પિતા વનમાંથી પાછા ઘેર પણ આવ્યા. ૪૪ ચિરકારીને આજ્ઞા કરીને ગયા પછી મહા બુદ્ધિમાન ગૌતમ, તપ કરવાને

* એ વિષે એવી આખ્યાયિકા છે કે, ત્વષ્ઠાના પુત્ર બિશિસને ઇન્દ્રે હણ્યો તેનો તૃતીયાંશ સ્ત્રીઓમાં આત્મવરૂપે ધારણ કરેલો હતો. તે વખતે સ્ત્રીઓએ વરદાન માગ્યું હતું કે, અમે ન્યાં સુધી સંતાન જાણી શકીએ ત્યાં સુધી અમને પુરૂષનો સંગ હો. એ સ્ત્રીઓએ કહેલા વચનને ઇન્દ્રે સંભારી આપ્યું હતું તેથી જાણી-જુઝીને વ્યભિચાર કરનાર ઇન્દ્રને અધર્મ છે પણ અજાણપણે લેવાંયેલી ચિરકારીની માતાને અધર્મ નથી એવો અર્થ છે.

ગયા હતા, તેટલા વખતમાં વિચાર કરીને જોયું તો “ પોતાની પત્ની વધ કરવાને યોગ્ય નથી ” એમ જણાયું. ૪૫ ત્યારે ગૌતમ પોતાના અધ્યયનના બળથી તથા ક્રોધનો પરા-જય કરવાથી ચિત્તને સ્થિર કરીને પશ્ચાત્તાપ પામવા લાગ્યા તથા દુઃખવડે અત્યંત સંતાપ પામીને અને તેમમાં આંસુ આણીને બોલ્યા કે, - મહારા આશ્રમે ત્રણ લોકનો રાજા ઇન્દ્ર અતિથિનું વ્રત ધારણ કરીને તથા બ્રાહ્મણનો વેપ લઇને આશ્રમે હતો. તેને મેં વચનવડે શાંત કર્યો તથા આગત-સ્વાગત કરીને સત્કાર કર્યો. મેં જેમ ઘટે તેમ તેને અર્ધ, પાંચ આદિ પણ નિવેદન કર્યું. મેં એમ જણ્યું કે, મહારા આદર-સત્કારથી અતિથિ પ્રસન્ન થઈ મહારા ઉપર સ્નેહ કરશે માટે મેં તેને એમ કહ્યું કે:-હું તમારો સેવક છું. એમ છતાં પણ ઇન્દ્રની લાંબુપતાથી મહારી સ્ત્રીને દુઃખ લાગ્યું, તેમાં મહારી સ્ત્રી અહલ્યાનો અપરાધ નથી. ૪૬-૪૮ એ રીતે સ્ત્રી અપરાધી નથી તેમ હું પણ અપરાધી નથી અને તેવીજ રીતે દેવતાઓનો સ્વામી તથા માર્ગે જનાર પ્રવાસી ઇન્દ્ર પણ અપરાધી નથી. કેમ કે, માર્ગે જતાં ઇન્દ્ર આશ્રમમાં આશ્રમે અને અહલ્યાને જોઇને તેનું મન ચળ્યું તથા તેમાંથી આતું કૃત્ય નીપજ્યું, તેમાં ઇન્દ્ર ગિચારો શું કરે? એમાં ધર્મનો અપરાધ ઇન્દ્રે કર્યો નથી, પણ પ્રમાદ માત્ર અપરાધી થાય છે. ૫૦ સંકટ ઇર્ષ્યાથી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેલું છે અને તે ઇર્ષ્યાથી ઇર્ષ્યરેતા મુનિઓ પણ સંકટમાં પડેલા છે. હું પણ ઇર્ષ્યાથી ક્ષોભ પામીને દુઃકૃતરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો છું. ૫૧ પતિવ્રતા સ્ત્રી કે, જેને મેં પાણિગ્રહણ કરી લાવીને મહારા આશ્રમમાં વસાવી છે તથા જેનું મહારે ભરણ-પોષણ કરવું યોગ્ય છે તેથી જે મહારી ભાર્યા થયેલી છે, તેને વ્યસનીપણાથી હણીને મેં પાપકર્મ કર્યું છે તેમાંથી મને કાણ તારશે? પર બીજા પુત્રને આજ્ઞા નહિ કરનાં મેં પ્રમાદથી અતિ ઉદારચુદ્ધિ-વાળા ચિરકારીને વધ કરવાની આજ્ઞા કરી છે, પણ આજ જે તે ખરેખરોજ ચિરકારી (મોટું કામ કરનારો) થાય તો તે આ પાપથી મહાં રક્ષણ કરે. ૫૩ હે ચિરકારી! ત્હાં કલ્યાણ થાઓ. હે ચિરકારી! ત્હાં કલ્યાણ છે જો આજ તું ચિરકારી થાય તો ખરેખરો ચિરકારી છે. ૫૪ હે ચિરકારી! મહાં અને ત્હારી માતાનું તથા તે સાથે મેં જે તપ કર્યું છે તે સર્વનું તું આજ રક્ષણ કર તથા ત્હાં પણ પાપથી રક્ષણ કર અને તું ચિરકારી થા. ૫૫ તું જન્મથી ચિરકારી છે અને ત્હાં ચિરકારીપણું ત્હારી અત્યંત બુદ્ધિ-વડે છે. એ ત્હાં ચિરકારીપણું આજ તને સફળ થાઓ તથા આજ તું ચિરકારી થા. ૫૬ ત્હારી માતાએ ત્હારી ચિરકાળ (ઘણા કાળ) સુધી આશા રાખી હતી તથા ચિરકાળ (ઘણા કાળ) સુધી તને ગર્ભમાં ધારણ કરી રાખ્યો હતો. હે ચિરકારક! માટે ત્હાં ચિરકારીપણું આજ સફળ કર. ૫૭ હે ચિરકારી! તું રડતો હોય તો અમે બન્ને તને ઘણીવારે જાનો રાખી શકતાં હતાં. અમે ઘણી વાર તને હાથમાં ઝાલી રાખતાં ત્યારે ઘણીવારે તું ઉઘતો હતો. એ રીતે અમારા બેના ચિર સંતાપ (લાંબા વખત સુધીનાં દુઃખ) સાથે જોઇને તું આજ ચિરકારી થજે. ૫૮ હે રાજન! એ પ્રમાણે અત્યંત દુઃખ પામીને ગૌતમ મહર્ષિ ઘેર ગયા તે વખતે પોતાના ચિરકારી પુત્રને પોતાની પાસે આવતો

* “ યોગધર્મમાં જે પ્રમાદ થાય છે તે ઇદ્રિયો નહિ જતાવાથી થાય છે, તેમ ઇદ્રનો અહીં પણ તેવો પ્રમાદ છે માટે તે અપરાધી નથી ” મુનિએ એકું દ્રેષરહિતપણાવડે તત્ત્વ દૃષ્ટિથી કહ્યું છે, પણ વ્યવહારપણે તે સમજવું નહિ.

એવો પદ ચિરકારી પોતાના પિતાને આવતા જોઈને પરમ દુઃખ પામ્યો અને હાથમાં હથિયાર મૂકી ઈર્ષ્યે, પિતાના બંને મરણ આગળ મસ્તક નમાવીને તેમ પિતા પ્રત્યક્ કર્યા હાથો, ૬૦ ગૌતમે પોતાના પુત્રને મસ્તક નમાવીને પૃથ્વી ઉપર પડ્યો એવો તથા પોતાની પત્નીને પણ લાગવડે *પાપાણુરૂપ થઈ ગયેલી જોઈ તેથી તે પરમ દુઃખ પામ્યો. ૬૧ તે મહાત્માએ પછી પોતાની પત્નીનો સંસર્ગ કર્યો નહિ અથવા તેને પાપાણુરૂપમાંથી જન્મત કરી નહિ, તથા આશ્રમમાં રહેલા તે મુનિએ એકાંતમાં જઈને પુત્રનું પણ સંધાધાન કર્યું. ગૌતમે વિચાર કર્યો કે, મહારા પુત્ર એકાંતમાં છતાં પણ આશ્રમમાં રહેલા તેણે મહારી પત્નીને વધ કર્યો નથી આટલે એ પુત્ર સાવધાન છે. પુત્રના હાથમાં લગ્ન છતાં “તું ત્હારી માતાને વધ કરજે” એમ આત્મા આપીને હું મહારા કર્મને અર્થે વનમાં ગયો હતો, તે વખતે વધરૂપ અર્થ થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ હતો પણ પુત્ર વિનયવાળો હોવાથી તે સંપૂર્ણ થયો નથી. ૬૨-૬૩ વળી પુત્રને પોતાના ચરણમાં નમેલો જોઈને પિતાને એમ પણ વિચાર થયો કે, આણે શસ્ત્રમહણ કરવારૂપ જે ચપળતા કરી છે તેને પુત્ર મહારા બંધથી ઢાકે છે. ૬૪ પછી પિતાએ ઘણીવાર સુધી પુત્રનાં વખાણ કર્યા, ઘણીવાર સુધી તેનું મસ્તક સંધ્યું, ઘણીવાર સુધી બાથે તેને ભેટ્યો તથા પછી કહ્યું કે, -હે પુત્ર! ચિરજીવ-ધાણી ઉન્મત્સ્યાળો થા. ૬૫ એ પ્રમાણે તે મોટા જાનવાળા ગૌતમ પ્રીતિ અને હર્ષના સમુદાયથી યુક્ત થઈને તથા પોતાના પુત્રને અભિનંદન આપીને આ વચન બોલ્યા. ૬૬ હે ચિરકારિક! ત્હારે કલ્યાણ થાઓ. તું ધણા કાળ સુધી ચિરકારી થા. હે સૌમ્ય! એ કર્મના વિગે ધણા કાળ સુધી તું દુઃખી ન થઈને ત્હારે કામ ધણા કાળ સુધી કર. ૬૭ તે વખતે મુનિઓમાં એક અને વિદ્વાન એવા ગૌતમ વિચાર કરીને બહુકાળે કાર્ય કરનારા ધીર પુરૂષોના ગુણને ઉદ્દેશીને એક ગાથા પણ બોલ્યા હતા. ૬૮ તે એવી કે, કોઈની સાથે મિત્રતા બાંધવી તો ધણા-કાળે બાંધવી તથા કરેલી મિત્રતાનો ત્યાગ કરવો હોય તો ધણા કાળે કરવો, કેમ કે, ધણા-કાળે કરેલી મિત્રતા ધણાકાળ સુધી ટકી રહે છે. ૬૯ પ્રીતિ કરતામાં, ગર્વ કરવામાં, અભિમાન કરવામાં, દ્રોહ કરવામાં અને પાપકર્મ કરવામાં જે ચિરકારી હોય તે વખણાય છે, ૭૦ જેઓ પોતાના બાંધવો, મિત્ર, ચાકર અને સ્નેહન, એઓના અવ્યક્ત (૨૫૪ નહિ જણાતા) અપરાધમાં ચિરકારી (ઘણીવાર સુધી વિચારીને પછી કરવારા) હોય છે, તેઓ વખણવા ચોગ્ય છે. ૭૧ હે બારત! એ પ્રમાણે ગૌતમ મુનિ પોતાના પુત્રના કર્મ (માતાનો વધ નહિ કરવારૂપ કર્મ) થી અને તેના ચિરકારીપણાથી મસલ થયા. ૭૨ એજ પ્રમાણે પુરૂષે પ્રત્યેક કાર્યમાં પ્રથમ વિચાર કરીને તથા ઘણીવાર તેનો નિશ્ચય કરીને વર્તવું કેમ કે, તેથી મનમાં ધણાકાળ પર્યંત પરિતાપ થાય તેવું કર્મ બનતું નથી. ૭૩ જે પુરૂષ પોતાના કોષને ઘણીવાર સુધી દબાવી રાખે છે તથા કરવાના કર્મને ધણા કાળ સુધી સુલતવી રાખે છે તેનાથી પસ્તાવો થાય એવું કોઈ કર્મ બનતું નથી. ૭૪ જુદા પુરૂષોનું સેવન ધણા કાળ સુધી કરવું, ધણા કાળ સુધી તેમની ખાસે બેસીને તેમનું સેવન કરવું, ધણા કાળ સુધી ધર્મનું સેવન કરવું તથા તત્વનું શોધન પણ ધણા કાળ સુધી કરવું. ૭૫ જે પુરૂષ ધણા કાળ સુધી વિદ્વાનોની પાસે બેસે છે, જે પુરૂષ ધણા કાળ સુધી મિષ્ટ પુરૂષોનું સેવન કરે છે અને જે પુરૂષ ધણા કાળ સુધી આત્માનો સંયમ કરે છે તે

* બીજા ગ્રંથોમાં એમ લખેલું છે કે, ગૌતમના સાપથીજ અહર્યા પાપાણુરૂપ થઈ ગયો હતો.

પુરૂષ ધણા કાળ સુધી અવસ્થા પામતો નથી. ૭૬ કોઈ મનુષ્ય ધર્મયુક્ત વચન બોલતો હોય અને તેમાં આપણને કોઈ પ્રશ્ન કરે તો તેનો ઉત્તર પણ ધણે કાળે આપવો, કેમ કે, એમ કરવાથી આપણે ધણા કાળ સુધી પરિતાપને પામતા નથી. ૭૭ એ રીતે કલા પક્ષી અત્યંત મોટું તપ કરનારા ગૌતમ મુનિ તે આશ્રમમાં ધણા વર્ષ નિર્ગમન કરીને પક્ષી પુનઃસહિત સ્વર્ગમાં ગયા. ૭૮

॥ ઉપાસ્ય बहुलास्तस्मिन्नाश्रમે सुमहातपाः ।

। समाः स्वर्गं गतो विप्रः पुत्रेण सहितस्तदा ॥ ७८ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां चिरकारिकोपा-
ख्याने त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

અધ્યાય ૬૪ મો-દુમત્સેન અને સત્યવાનનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं राजा प्रजा रक्षेत्र च किञ्चित्प्रघातयेत् ॥

॥ पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-એ પ્રમાણે અહિંસા એજ ધર્મ અને હિંસા એજ પાપ હોય તો દંડ કરવા યોગ્ય મનુષ્યોનો દંડ કરનારા રાજાએ પ્રજાનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું ? અને કોઈની હિંસા કેવી રીતે ન કરવી ? અર્થાત્ દંડ ન કરે તો પ્રજાનું રક્ષણ થાય નહિ અને દંડ કરે તો હિંસા થાય ત્યારે તેણે કેવી રીતે વર્તવું ? સત્પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા હે પિતામહ ! એ હું તમને પુછું છું. ૧ બીજા કહે છે કે:-આ જગ્યાએ પણ સત્યવાન રાજા સાથે દુમત્સેનના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું દર્શાવતું આપવામાં આવે છે. ૨ અમે સાંભળ્યું છે કે, અપરાધીઓને પિતાની આજ્ઞાથી વધ કરવાને લઈ જવામાં આવતા હતા તેને જોઈને, સત્યવાને પૂર્વે કોઈએ નહિ કહેલું એવું વચન કહ્યું હતું; અર્થાત્ “ દંડ કરવા યોગ્ય પુરૂષોનો પણ દંડ કરવો નહિ ” એમ તેણે કહ્યું હતું. ૩ તે બોલ્યો કે,-દંડય (દંડ કરવાને યોગ્ય) પુરૂષોનો દંડ કરવાથી ધર્મ અધર્મપણાને પામે છે અને અધર્મ ધર્મપણાને પામે છે. કેમ કે, જેને વધ કહેલો છે તેજ ધર્મ થાય એમ બનવું સંભવિત નથી. કેમ કે, વધ તો પ્રત્યક્ષ અધર્મ છે; તેનેજ ધર્મ કહેવા જેવું વ્યાઘાત દોષવાળું બીજું વચન નથી. ૪ પુત્રનાં એવાં વચન સાંભળીને તેનો પિતા દુમત્સેન બોલ્યો કે,-ત્યારે અપરાધીનો પણ વધ કરવો નહિ તેને તું ધર્મ કહે છે ત્યારે અધર્મ કોને કહેવો ? હે સત્યવાન ! દંડ કરવા યોગ્ય પુરૂષોનો વધ કરવામાં ન આવે તો ચોર લોકો પ્રજાને હણે અને પ્રજામાં ધર્મની અને વર્ણની ભ્રષ્ટતા થાય. ૫ વળી જેમાં અધર્મ મુખ્ય છે એવા કળિકાળમાં “એ મ્હારું છે” એવી રીતે કોઈનું પણ કોઈ વસ્તુ ઉપર સ્વામિત્વ રહે નહિ તથા તીર્થગમન અને વેપાર આદિ લોકનો વ્યવહાર પણ અટકી પડે, પરંતુ જો તું હિંસા ન કરવાથી પણ ભ્રષ્ટ થાય નહિ એમ જાણતો હોય તો મને કહે. ૬ સત્યવાન કહે છે કે:-ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ત્રણે વર્ણને પાછળથી કબજામાં સોંપવી. તે પાછળથી તેને ધર્મના પાશવડે બાંધી ભેશે અને ધર્મના પાશવડે બંધાયેલી તે ત્રણે વર્ણની પ્રજા ધર્મ આચરી શકશે, એટલુંજ નહિ

પણ સૂત-માગધ આદિ પ્રતિલોભ તથા અનુલોભ જાતિઓ. પણ તેઓને જોઇને ધર્મ આચરશે. ૭ તે પ્રજામાંથી જે પુરૂષ બ્રહ્માના વચનનું ઉલ્લંઘન કરે તે (પુરૂષ)ને બ્રાહ્મણે રાજાની હજુરમાં મોકલવો અને કહેવું કે:-આ પુરૂષ મ્હારું વચન સાંભળતો નથી માટે રાજાએ તે પુરૂષ ઉપર પોતાનો દંડ ધારણ કરવો. ૮ શાસ્ત્રમાં શરીરનો ભેદ કર્યા સિવાય જે શાસન બતાવેલું હોય તે કરવું; પણ કર્મ અને નીતિશાસ્ત્રનું યથાવિધિ અવલોકન કર્યા વિના બીજે પ્રકારે એટલે શરીરનો ભેદ કરવારૂપ શાસન કરવું નહિ. ૯ રાજાઓ, એક ચોરનો નાશ કરતાં સાથે બીજા નિરપરાધીઓનો પણ વંધ કરે છે, કેમ કે, એક ચોર કે, જે અપરાધી હોય છે તેનું મૃત્યુ થવાથી તે (ચોર)ની સ્ત્રી, માતા, પિતા તથા પુત્ર આદિ જેઓ તેના ઉપર આધાર રાખીને જીવતાં હોય છે તેઓનો પણ વધ થાય છે, માટે જ્યારે રાજાને કાંઈ બીજો પુરૂષ અપરાધ કરે ત્યારે એકના અપરાધથી ઘણાનો વધ કરવો અધિકૃત છે, એ સારી પેઠે વિચારી રાખવું. ૧૦ કેમ કે, પુરૂષ દુર્જન છતાં કોઈ વખત સજ્જનના સમાગમથી તે દુર્જન સજ્જન થાય છે, તેમજ દુર્જનથી કાંઈ વખત સારી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧ માટે દુર્જનનો પણ મૂળમાંથી વધ કરવો નહિ, કેમ કે, મૂળમાંથી વધ કરવો એ સનાતન ધર્મ નથી. વળી વધ કર્યા વિના પણ કરેલા કર્મનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપી શકાય છે. ૧૨ તે એવી રીતે કે, તે (ગુન્હેગાર)નું સર્વસ્વ હરણ કરવા વગેરેનો ભય દેખાડવો, તેને બાંધવો અને વિરૂપ કરવો એ પ્રકારે તેને શિક્ષા કરવી. પણ જેથી તેનાં સ્ત્રી-પુત્રાદિ ભૂખે મરણ પામે એમ કરવું નહિ, અથવા જે તેઓ પુરોહિતની સભામાં જાય તો દંડ કરવો નહિ. ૧૩ એટલે જે તે ચોર લોકો શરણી ઇચ્છા કરીને પોતાના પુરોહિતની પાસે જાય અને તેને કહ્યું કે, હે બ્રહ્મા! અમે પુનઃ પાપ કરીશું નહિ. ૧૪ એમ ક્ષમા માગનારો ચોર છોડી દેવાને યોગ્ય છે; એવી બ્રહ્મદેવની આજ્ઞા છે. જે બ્રાહ્મણે દંડ અને મૃગ્યધર્મ ધારણ કર્યા હોય તથા જેણે મુંડન કરાવ્યું હોય તેવો બ્રાહ્મણ પણ અપરાધી હોય તો શિક્ષા પામવાને યોગ્ય છે. ૧૫ જે પુરૂષ મોટો અપરાધ કરે તેને મોટી શિક્ષા થવી યોગ્ય છે અને જે પુરૂષ એક અપરાધ કર્યા પછી પુનઃ પણ તેવો અપરાધ કરે તે પુરૂષ પણ મોટી શિક્ષા પામવાને યોગ્ય છે અને તે વખતે તે પહેલાંની પેઠે પુરોહિતની સભાને શરણે જાય તથાપિ તેને છોડી દેવો યોગ્ય નથી. ૧૬ હુમત્સેન કહે છે કે, જે જે સમયે પ્રજાઓને નિયમમાં રાખી શકાય છે તેટલા તેટલા કાળ સુધી ધર્મની પ્રગતિ કહેવાય છે અને જ્યાં સુધી લોકો ધર્મની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે નહિ ત્યાં સુધી પ્રજાઓ ધર્મના બંધનમાં રહે અને તું કહે છે તેમ થાય. પણ જ્યારે ચોરલોકનો વધ થાય નહિ ત્યારે સર્વ પ્રજાઓ ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરે. પૂર્વના અને તેની પૂર્વના લોકો સારી રીતે શાસન કરી શકાય તેવા હતા. ૧૭-૧૮ તે મનુષ્યો કામળ, અદ્યપદ્રોહ કરનારા, અધિક સત્વવાળા અને અદ્ય ક્રોધવાળા હતા. પૂર્વે સત્યયુગમાં અપરાધીને “ તને શિક્ષા છે ” એટલું કહેવું એજ દંડ હતો, પછી ત્રેતાયુગમાં વાણીવડે અપમાન કરવું એ દંડ થયો. ૧૯ પછી દ્વાપરયુગમાં અપરાધીની મીલકતનું હરણ કરવું એ દંડ થયો અને કળિયુગમાં વધ કરવો એ દંડ છે. એક જાણુનો વધ કરવાથી પણ સર્વ લોકોને કબજામાં રાખવા અશક્ય છે માટે ચોરના પક્ષના સર્વનો વધ કરવો પડે છે. ૨૦ ચોર લોકો મનુષ્યોના કે, દેવોના પણ નથી તેમ ગંધર્વ કે, પિતૃઓના પણ નથી તથા આ લોકમાં કોઈ

કોઈનું છે પણ નહિ, માટે ચોરનો વધ કરવાથી તેની ભાર્યા આદિનું કાંઈ જતું નથી. ૨૧ વળી ચોર લોકોને મર્યાદામાં વર્તાવી શકતા નથી. તેઓ શ્મશાનમાંથી શયના અલંકારરૂપ પદ્મને પણ ચોરી લે છે, પિશાચથી હણાયેલા મનુષ્યે (જેને પિશાચ વળગ્યું હોય તેણે) મૂકેલા તે (પિશાચ)ના બળિને પણ લઈ લે છે એવા તે અજ્ઞાન અને મૂઢ બુદ્ધિવાળા હોય છે. તેઓને દેવતાના સોગંદ આદિથી પણ નિયમમાં કોણ રાખી શકે ? ૨૨ સત્યવાન કહે કે, જે એમ કરીને પણ તમે તેઓને હિંસાથી રક્ષણ ન કરી શકતા હો—અર્થાત્ તેઓને સારા માર્ગે ચલાવીને (સારા પુરૂષ કરીને) તેઓના વધથી તેઓને બચાવી ન શકતા હો તો કોઈ યત્ન કરીને તેઓનો અંત કરવો; અર્થાત્ સર્વભેદ યત્ન કરીને વધ કરવા યોગ્ય જે પુરૂષો રાખી મૂક્યા હોય તેઓનો તેમાં વધ કરવો કે, જેથી તેઓનું પણ કલ્યાણ થાય—સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થાય. ૨૩ રાજાઓ લોકોનો વ્યવહાર રૂઢી રીતે ચલાવવાને પરમ તપ કરે છે. તે રાજાઓ જ્યારે પોતાના દેશમાં ચોરને જીતે છે ત્યારે લાજ પામે છે તથા લોક વ્યવહારને અર્થે પોતાની પ્રજાઓ નિર્દોષ રહે એમ ઇચ્છીને પિતૃઓની પેઠે તપસ્વી થાય છે. ૨૪ ત્રાસવડે પ્રજા સારા આચરણવાળી થાય છે માટે રાજાઓ દુષ્ટ પુરૂષોને ત્રાસ આપે છે. રાજા કાંઈ સ્વેચ્છાવડે—પોતાની ગમ્મતને અર્થે દુષ્ટ પુરૂષોનો નાશ કરતો નથી, એ રીતે જોતાં રાજા બહુધા પુણ્યવડેજ પ્રજાનું શાસન કરે છે. ૨૫ રાજા જ્યારે પુણ્યવડે પ્રજાનું શાસન કરે છે ત્યારે પ્રજા પણ પુણ્યવાળાં કર્મ કરે છે તથા એ પ્રમાણે પુણ્યથી પુણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને લોકો તે પ્રમાણે વર્તે છે. કારણ કે, મોટા પુરૂષના આચરણને જોઈને તે પ્રમાણે વર્તવાનો લોકોનો સ્વભાવ છે. ૨૬ જે પુરૂષ પોતાના મનને વશ રાખ્યા સિવાય બીજાને વશમાં રાખવાને ઇચ્છે છે તેને સર્વ વિષયોમાં ઇન્દ્રિયોએ જીતેલો જોઈને મનુષ્યો હસે છે; માટે રાજાએ સારાં આચરણ કરીને પ્રજાને સુધારવી. ૨૭ જે પુરૂષ દંભ કે, મોહથી રાજાની સાથે અઘટિત ચાલતો હોય તેને સર્વ ઉપાયવડે શિક્ષા કરવી કેમ કે, તેમ કરવાથી તે પાપથી નિવૃત્ત થઈ શકે છે. ૨૮ જે પુરૂષને દુષ્કૃત કર્મનો અટકાવ કરવો હોય તેણે પ્રથમ તો પોતાનાજ મનને કબજે રાખવું તથા પોતાનો બાંધવ કે, પુત્ર પણ તેવું દુષ્કૃત કરે તો તેને મોટા દંડ કરીને શાસન કરવું. ૨૯ જે સ્થળમાં પાપ કર્મ કરનારો નીચ પુરૂષ મોટા દુઃખને પામતો નથી તે સ્થળમાં પાપ વૃદ્ધિને પામે છે અને ધર્મનો હાસ (ઘટાડો) થાય છે. ૩૦ હું જે પ્રમાણે કહું છું તે પ્રમાણેજ દયાવાળા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ કહેલું છે તથા હે પુત્ર ! પૂર્વે થયેલા પિતામહોએ પણ મને એ પ્રમાણે ઉપદેશ કરેલો છે. ૩૧ કૃતયુગમાં રાજાએ પ્રજાનું આશ્વાસન કરીને તથા અત્યંત દયા રાખીને જ્ય મેળવવો. એ પ્રજાનું શાસન કરવાનો પ્રથમ કલ્પ છે. ૩૨ ત્રેતાયુગમાં ધર્મનો એક ચતુર્થાંશ ઓછો કરીને રાજ્ય ચલાવવું. દ્વાપરમાં ધર્મના બે ચતુર્થાંશ ઓછા કરવા તથા તે પછીના કળિયુગમાં એકપાદ ધર્મથી રાજ્ય ચલાવવું. ૩૩ જ્યારે કળિકાળ પ્રાપ્ત થાય છે અને રાજાઓનાં આચરણ બ્રહ્મ થાય છે ત્યારે કાળના બળથી ધર્મની સોળમી કળા રહે છે. ૩૪ હે સત્યવાન ! હવે પ્રથમ કલ્પ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવતાં પ્રજાના ધર્મની મિશ્રતા થાય ત્યારે મનુષ્યોનાં આયુષ્ય, શક્તિ અને કાળ ઉપર વિચાર કરીને યથાયોગ્ય દંડ આપવો. ૩૫ જેમ આ લોકમાં બ્રહ્મની પ્રાપ્તિને અર્થે સત્પુરૂષો સર્વના કળરૂપ જ્ઞાનનો ત્યાગ કરતા નથી, તે પ્રમાણે પ્રાણીઓના ઉપર દયા કરવાને અર્થે અહિંસારૂપ ધર્મનો પણ ત્યાગ કરવો નહિ એમ મનુએ કહેલું છે. ૩૬

॥ सत्याय हि यथा नेह जह्याद्धर्मफलं महत् ।

॥ भूतानामनुकंपार्थं मनुः स्वायंभुवोब्रवीत् ॥ ३६ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुभ्रमत्सेनसत्यवत्सं-
वादे चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

અધ્યાય ૬૫ મો-ગોકપિલીય-કપિલ અને સ્યુમરશ્મિનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ अविरोधेन भूतानां योगः पाकृण्यकारकः ॥

॥ यः स्यादुभयभाग्धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે પિતામહ ! જે ધર્મમાં પ્રાણીઓની હિંસા કર્યા વિના જૈન-
ચર્ચાદિ છ ગુણુ અથવા +ઉત્પત્તિ આદિ પ્રકૃતિના છ ગુણુને ઉત્પન્ન કરનારો યોગ થાય તથા
જે ધર્મ ગૃહસ્થને અને યોગીને સમાન રીતે કલ્યાણકારી હોય તે ધર્મ મને કહો. ૧ ગૃહસ્થ
ધર્મમાં ૪૫ અસૂના અનિવાર્ય છે અને યોગમાં હિંસાનો સર્વ પ્રકાર ત્યાગ કહેલો છે. એ
બંને ધર્મ સમાન રેષાપર ચાલ્યા જાય છે. એટલે તત્વનિષ્ઠાવાળો મુનિ ન્યાયથી ધન પ્રાપ્ત
કરીને અને તેવડે અતિથિ, પિતૃ અને દેવતાનું પૂજન કરીને નિર્વાહ કરે છે તથા સત્યવાદી
થઈને વર્તે છે અને યોગી પણ પ્રાણાયામ કરીને તથા ધારણા કરીને પાપનો નાશ કરે છે
અને પ્રત્યાહાર તથા ધ્યાનવડે સંસર્ગ અને જૈશ્વર્યના ગુણોને પણ તજે છે. એ રીતે
ગૃહસ્થ અને યોગી સમાનપણે પોતાનું કલ્યાણ સાધે છે. હે પિતામહ ! એ બેમાંથી વધારે
ઉત્તમ માર્ગ કયો છે ? ૨ બીજમ કહે છે કે:-એ બંને ધર્મ મોટા છે, એ બંને ધર્મ
આચરવાને પરમ કર્મ છે, એ બંને ધર્મ મોટું ફળ આપનારા છે અને એ બંને ધર્મ
સત્પુરુષોએ આચરેલા છે. ૩ હે પાર્થ ! એ બંને ધર્મ પ્રમાણુ છે તે હું તને આ જગ્યાએ
બતાવું છું માટે ધર્મના તત્વ વિષે ત્હારા સંશયનો નાશ થાય એવી રીતે તું તેઓને
સાંભળ. ૪ હે યુધિષ્ઠિર ! આ સ્થળમાં પણ કપિલ અને વ્રજલના સંવાદરૂપ પ્રાચીન ઇતિ-
હાસનું ઉદાહરણુ આપવામાં આવે છે તે તું સાંભળ. ૫ અમે સાંભળ્યું છે કે, પૂર્વે નહુષ
રાજાને ઘેર ત્વષ્ટા આવ્યો હતો તેને મધુપર્ક આપવા અર્થે નહુષે પ્રાચીન, સનાતન
અને નિશ્ચળ એવા વેદને જોઈને વધ કરવાના અર્થે એક ગાય આણી. ૬ અને ગાયને વધ
કરવાને તૈયાર કરી હતી તેવામાં અદીન આત્માવાળા, સત્ત્વ ગુણુમાં સ્થિતિવાળા, સંયમમાં
પ્રીતિવાળા, જ્ઞાનવાન અને નિયમિત ભોજન કરનારા કપિલ મુનિએ તે (ગાય)ને જોઈ. ૭
ગાયને જોઈને ધર્મના વિષે સ્થિતિવાળા તથા જોને કાષ્ઠ તરફનો ભય નથી એવા કપિલ
મુનિ સત્પ્રજ્ઞ, દૃઢ અને સત્ય એવી ઉત્તમ બુદ્ધિને ધારણુ કરીને વારંવાર બોલ્યા કે:-
અરે ! આ કર્મ વેદનું છે. આ આત્મા વેદની છે. ૮ તે સાંભળીને “ સ્યૂમરશ્મિ ” નામે
ઋષિ પોતાના યોગ બળથી તે ગાયમાં પ્રવેશ કરીને કપિલ પ્રત્યે બોલ્યા કે:-અહો ! ન્યારે

* સમસ્ત ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન, યશ. લક્ષ્મી, વૈરાગ્ય અને ધર્મ. એ ઐશ્વર્યાદિ ૭ ગુણ છે.

+ ઉત્પત્તિ, પ્રલય, જન્મ, મરણ, વિદ્યા અને અવિદ્યા. એ છ જ્ઞાનને “ઉત્પત્તિ આદિ છ ગુણ” કહે છે.

* ખાંડણીઓ, ધંદી, ચૂલો, પાણીઆંચ અને સાવરણી. એ પાંચ હિંસાનાં સ્થાન છે તેને “પંચચૂના” કહે છે.

વેદનું કર્મ આનું છે ત્યારે બીજા ક્યા કર્મ તેવા નથી ? અર્થાત્ આ ગૃહસ્થધર્મ પ્રતિ-
 પાદન કરનાર કર્મકાંડ જેમ પ્રમાણુ છે તેમ યતિધર્મનું પ્રતિપાદન કરનાર જ્ઞાનકાંડ પણ
 પ્રમાણુ છે. માટે એક બીજાના ધર્મને નિંદવો યોગ્ય નથી. ૯ જે પુરૂષો તપસ્વી, ધૃતિ-
 વાળા અને વેદમાં કહેલા વિજ્ઞાનરૂપ નેત્રવાળા હોય છે તે પુરૂષો વેદમાં કહેલાં સર્વ વચનને
 ઋષિપરંપરા પ્રાપ્ત થયેલા તથા જ્ઞાનાત્મા પરમેશ્વરનાં વચન માને છે; અર્થાત્ વેદનો એક
 અક્ષર પણ અપ્રમાણુ નથી. ૧૦ પરમેશ્વરને કોઈ પ્રકારની તૃષ્ણા નથી, કોઈ પ્રકારનો
 પરિતાપ કે, શોક નથી, કોઈ પ્રકારની પ્રાર્થના નથી કે, સર્વ સ્થળમાં કોઈ પ્રકારનો
 આરંભ કરતો નથી; ત્યારે તેને વેદમાં વિષમ વચન શા માટે કહેવું પડે ? અર્થાત્ વેદનાં
 સર્વ વચન વિષમતારહિત અને સર્વ ધર્મને સમાન છે માટે તે સર્વ વચન પ્રમાણુ છે.
 પણ જ્ઞાનકાંડની અપેક્ષાથી કર્મકાંડ અપ્રમાણુ છે કે, કર્મકાંડની અપેક્ષાથી જ્ઞાનકાંડ અપ્ર-
 માણુ છે એવું વેદમાં નથી. ૧૧ કપિલ કહે છે કે:—હું વેદની નિંદા કરતો નથી કે, વેદમાં
 વિષમ વચન છે એમ પણ કહેવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી પણ જૂદા જૂદા આશ્રમવાળા-
 ઝોનાં કર્મનો અર્થ એક છે એમ અમે સાંભળ્યું છે. ૧૨ સંન્યાસી પરમપદને પામે છે,
 વાનપ્રસ્થ પણ પરમપદને પામે છે અને ગૃહસ્થ તથા બ્રહ્મચારી પણ પરમપદને પામે છે.
 ૧૩ એ ચારે માર્ગ દેવયાન એટલે દેવલોકમાં લઇ જનારા તથા સનાતન છે. એમાંથી કયો
 મોટો અને કયો નાનો છે ? તે તેના ફળ ઉપરથી જાણવામાં આવે છે. એવી રીતે કે,
 સંન્યાસી મોક્ષને પામે છે, વાનપ્રસ્થ બ્રહ્મલોકને પામે છે, ગૃહસ્થ સ્વર્ગલોકને પામે છે
 અને બ્રહ્મચારી ઋષિના લોકને પામે છે. ૧૪ એ પ્રમાણુ સર્વ અર્થને જાણીને વેદમાં કહેલા
 સ્વર્ગાદિ ફળને આપનારા યજ્ઞ કરવા એમ વેદમાં કહેલું છે તથા બીજી સિદ્ધાંતદર્શક શ્રુતિ
 એવી પણ છે કે, સ્વર્ગાદિ ફળને આપનારા કર્મનો ત્યાગ કરવો. કેમ કે, ત્યાગજ પરમ
 શ્રેયસ્કર છે. ૧૫ માટે કર્મનો આરંભ ન કરવાથી દોષ ઉપજતો નથી પણ કર્મનો આરંભ
 કરવાથી મોટો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ કહેશે કે, કર્મવિધિ અને ત્યાગવિધિ એ બેમાંથી
 વધારે બળવત્તર વિધિ કયો છે તે જાણવું કઠિન છે. કેમ કે, બન્ને માર્ગમાં નિંદા અને
 સ્તુતિ સમાન છે. ૧૬ તો, અહિંસા શાસ્ત્રવિના બીજું કોઈ હિંસાશાસ્ત્ર પ્રત્યક્ષ ફળવાળું
 અને ઉત્તમ હોય અને તે વેદશાસ્ત્રમાં કહેલું પ્રત્યક્ષ ફળ આપનારું નહિ પણ બ્યવહારપક્ષે
 પ્રત્યક્ષ ફળ આપનારું હોય, તે તમે કહો. અર્થાત્ વેદમાં અને શાસ્ત્રમાં તો હિંસા કરવાથી
 પણ સ્વર્ગાદિ ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે એવું કહેલું છે, પરંતુ તે આપણે વેદમાં કલ્પાથીજ
 જાણીએ છીએ તેને પ્રત્યક્ષ જોવાનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી. પણ યોગનું ફળ તો પ્રત્યક્ષ
 છે. જેમ આપસ્તંબે કહ્યું છે કે, યોગીએને સંકલ્પસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓ દૂરની વસ્તુને
 જોઇ શકે છે અને મનવેગે ગમન કરી શકે છે ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષ ફળ યોગથી જાણાય છે. વળી
 શ્રુતિ પણ તેને બીજા આશ્રમે કરતાં શ્રેષ્ઠ કહે છે. અનુમાન યુક્તિથી પણ બીજા આશ્રમે
 કરતાં યોગાશ્રમ શ્રેષ્ઠ જાણાય છે. જેમ કે, દોરડીમાં સર્પની પ્રતીતિ મિથ્યાજ્ઞાનથી થાય છે,
 તેમ જગતમાં આત્માનું બંધન પણ મિથ્યાજ્ઞાનનું કાર્ય છે, એમ શ્રુતિમાં કહેલું છે. માટે
 અજ્ઞાનનો નાશ થવાથીજ બંધનની નિવૃત્તિ થાય છે. જેમ દોરડીમાં જણાતા સાપથી ભય
 પામેલા મનુષ્યને હજાર વાર ગંગાસ્નાન કરાવવાથી પણ તે ભયની નિવૃત્તિ થવાનો સંભવ
 નથી, તેમ મિથ્યા જ્ઞાનથી ઉપજેલા બંધનની નિવૃત્તિ પણ હજારો યજ્ઞ કરવાથી થવાની

નથી, પરંતુ અજ્ઞાનના અધિજ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર કરીને તે અજ્ઞાનનો બાધ કરવાથી બંધનની નિર્વૃત્તિ થાય છે. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, પરમાત્માનું જ્ઞાન થવાથી હૃદયની ત્રિય તૂટી જાય છે, સર્વ સંશય ક્ષાય જાય છે અને કર્મનો નાશ થાય છે. માટે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ ફળ પ્રત્યક્ષ, અનુજ્ઞાન અને આગમ (શાસ્ત્ર) એ પ્રકારથી પ્રાપ્ત થાય છે અને કર્મનું ફળ તો માત્ર વેદના વચન ઉપરથીજ જાણવામાં આવે છે. કર્મફળ પ્રત્યક્ષ કે, અનુમાનથી જાણી શકાતું નથી. માટે કર્મવિધિ અને ત્યાગવિધિમાં બળવાન વિધિ કયો છે? એ સહેલથી જાણી શકાય એમ છે, અર્થાત ત્યાગ-વિધિજ બળવાન છે, પણ હિંસામય કર્મવિધિ બળવાન નથી. વેદમાં કોઈ સ્થળે ગૃહસ્થ ધર્મની અધિક પ્રશંસા કરી છે, તે અધિકારીની શ્રદ્ધા જતા માટેજ કરી છે. માટે અમારા સમજવામાં છે કે, અહિંસા શાસ્ત્ર વિના પ્રત્યક્ષ ફળવાળું બીજું શાસ્ત્ર નથી પણ તમારા જાણવામાં જે કોઈ વેદશાસ્ત્ર વિના પ્રત્યક્ષ ફળ આપનારું હિંસાશાસ્ત્ર હોય તો કહો. ૧૭ સ્વમરશ્મિ કહે છે કે:-“સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યે યજ્ઞ કરવો” એવું વેદનું વચન નિરંતર સાંભળવામાં આવે છે તથા પ્રથમ ફળની કલ્પના કરીને પછી યજ્ઞનો વિસ્તાર કરવામાં આવે છે-યજ્ઞનો આરંભ કરવામાં આવે છે. ૧૮ “બકરો, ઘોડો, ઘેટો, ગાય, પક્ષિઓના સમુદાય અને ગામમાં ઉત્પન્ન થનારી અને અરણ્યમાં ઉત્પન્ન થનારી ઓષધિઓ તથા પશુઓ, એ સર્વ પ્રાણીનું અન્ન છે” એમ વેદમાં કહેલું છે. ૧૯ અને “તે અન્ન સાંજે તથા સવારે રોજ ઉપયોગમાં આવે છે” એમ પણ કહેલું છે. “પશુઓ અને ધાન્ય એ યજ્ઞનાં અંગ છે” એમ પણ વેદમાં કહેલું છે, ૨૦ એ સર્વને પ્રજાપતિએ યજ્ઞસાહિત્ય કલ્પેલાં છે તથા સમર્થ પ્રજાપતિએ તેવડે યજ્ઞ કરીને દેવતાઓનું પૂજન કર્યું હતું. ૨૧ “તે યજ્ઞમાં એક બીજાથી શ્રેષ્ઠ સાત સાત પ્રકારના પ્રાણીઓ ગ્રહણ કરવા” એવું વેદમાં કહ્યું છે. તે સાત પ્રકારના પ્રાણ્ય પશુઓ અને સાત પ્રકારના આરણ્ય પશુઓ આ પ્રમાણે છે. ગાય, બકરો, મનુષ્ય, ઘોડો, ઘેટો, ખચ્ચર અને ગધેડો, એ સાત પ્રાણ્ય પશુ યજ્ઞમાં ઉપયોગી છે તથા સિંહ, વાઘ, વરાહ, મહિષ (પાંડો), હાથી, રીંછ અને વારણ, એ સાત આરણ્ય પશુઓ કહેલા છે, તે પણ યજ્ઞમાં ઉપયોગી છે. તે સર્વથી ઉત્તમ સંજ્ઞાવાળું પશુ મનુષ્ય પણ યજ્ઞમાં ઉપયોગી છે. ૨૨ પ્રાચીન એવા બ્રહ્માદિ ઋષિઓએ અને નારાયણાદિએ તે યજ્ઞકર્મ કરવાની આજ્ઞા આપેલી છે, માટે “હું યજ્ઞના અર્થે બકરો, ઘોડો કે, પુરૂષ આદિનો વધ કરવાને શક્તિમાન છું” એમ જાણતાં છતાં કયો પુરૂષ તેનો શોધ નહિ કરે? ૨૩ આ રીતે યજ્ઞમાં હિંસા કરવાનો દોષ નથી પણ યજ્ઞમાં હોમેલાં પશુ, મનુષ્ય, વૃક્ષ અને ઓષધિઓસહિત યજ્ઞમાન સ્વર્ગને પામે છે. જપાદિથી પ્રાપ્ત થયેલું સ્વર્ગનું સુખ અલ્પ છે અને તેવા યજ્ઞથી થયેલા વિસ્તાર ભરેલાં સ્વર્ગ સુખને આપી શકતાં નથી. ૨૪ યજ્ઞનાં સત્તર અંગ છે, તે આ પ્રમાણે:-ઓષધિઓ, પશુઓ, વૃક્ષો, વેલીઓ, ધૂત, દૂધ, દહીં, હુતદ્રવ્ય, પૃથ્વી, દિશાઓ, શ્રદ્ધા, કાળ, ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, યજ્ઞમાન અને ગૃહપતિ અગ્નિ, એ સત્તર યજ્ઞનાં અંગ છે. ૨૫-૨૬ “તે સર્વ યજ્ઞનાં અંગ છે તથા યજ્ઞ એ સર્વનું મૂળ છે” એમ વેદમાં કહ્યું છે. બળદનો હોમ કરીને યજ્ઞ કરવો હોય તો ધૂત, દૂધ, દહીં, જાણ-દહીં મિશ્ર દૂધ, બળદનું ચર્મ, વાળ, શીંગડું અને ચરણ એટલાથી થાય છે. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક યજ્ઞમાં જેને જે જોઈએ તે શ્રુતિમાં કહેલું છે. તેવડે તે યજ્ઞ કરવો. ૨૭, ૨૮ તે સર્વ સાહિત્ય એકઠું મળે છે તથા તેની સાથે

દક્ષિણા જેઓને આપી છે એવા ઋત્વિજ હોય છે ત્યારે તે સર્વના ગુણ એકત્ર કરવાના ન્યાયથી તેઓને એકત્ર કરીને યજ્ઞ પૂરો થાય છે. ૨૯ તે સર્વ યજ્ઞના અર્થેજ ઉત્પન્ન કર્યા છે તથા તે સંબંધી વેદમાં યથાર્થ વચન કહેલાં છે અને એજ પ્રમાણે પૂર્વના સર્વ મનુષ્યો પ્રવૃત્ત થયેલા છે. ૩૦ જે પુરૂષ “ યજ્ઞ કરવો મહારો ધર્મ છે ” એમ જાણીને ફળની આશારહિત થઈ યજ્ઞનો આરંભ કરે છે તેને હિંસાનો દોષ લાગતો નથી, તે ક્રોધનો દ્રોહ કરતો નથી કે, તેવા કર્મનો આરંભ કરવાનો દોષ પણ તેને લાગતો નથી. ૩૧ યજ્ઞમાં જે જે યજ્ઞના અંગ કહેલાં છે તે ક્રમ પ્રમાણે અને વિધિપુરઃસર ચોળેલાં હોય તો તે પરસ્પર ધારણ કરે છે. ૩૨ જેમાં વેદની સ્થિતિ થયેલી છે તેવાં વેદવચન આર્ષ (ઋષિ) પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલાં છે એમ હું જાણું છું તથા વિદ્વાન પુરૂષો પણ યજ્ઞમાં કહેલા બ્રાહ્મણ-મંત્રોનો વિચાર કરીને તેમજ જાણે છે. ૩૩ વેદ બ્રાહ્મણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે તથા તે બ્રાહ્મણને અર્પણ કરેલો છે, સર્વ જગત યજ્ઞની પછવાડે છે તથા સર્વ જગતની પાછળ યજ્ઞ પણ છે. ૩૪ વેદનું ઉત્પત્તિસ્થાન ઓમ્ (પ્રણવ) છે. માટે યથાશક્તિ કરેલા જેના યજ્ઞમાં એ પ્રણવપૂર્વક નમઃ સ્વાહા, સ્વધા, અને ઘષટ્ એવા ઉચ્ચારની યોજના થાય છે તેને ત્રણે લોકમાં લય નથી, એ પ્રમાણે વેદ, સિદ્ધો, મોટા ઋષિઓ, ઋગ્વેદના મંત્રો, યજુર્વેદના મંત્રો, સામવેદના મંત્રો અને વિધિવડે ચોળેલા હાચિહાણ ઇત્યાદિ સામગ્રાનમાં પૂરવાના અક્ષરો-સ્તોત્ર, એ સર્વ કહે છે. જે પુરૂષમાં એ સર્વ હોય તેને “ દ્વિજ ” જાણીવો. ૩૫-૩૭ વળી બ્રાહ્મણ અગ્નિને ધારણ કરતી વખતે જે ભાવ (દેવ ભાવ) ને પામે છે, સોમનો રસ કાઢતી વખતે જે ભાવ (સ્વર્ગના અધિપતિપણ) ને પામે છે અને ખીજ મોટા મોટા યજ્ઞો કરતી વખતે જે ભાવને પામે છે, તે સર્વ જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યથી સંપન્ન એવા તમો પણ જાણેજ છે. ૩૮ હે બ્રહ્મન ! માટે યજ્ઞ કરવો અને યજ્ઞ કરાવવો એમાં કાંઈ વિચારવા જેવું નથી. સ્વર્ગવિધિથી જે યજ્ઞ કરે છે તેને પરલોકમાં ગયા પછી મોટું સ્વર્ગ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૯ જે પુરૂષો યજ્ઞ કરતા નથી તેઓને આ લોકમાં સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી તેમ પરલોકમાં પણ સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી એવો નિશ્ચય છે, પણ જે વેદમાં કહેલા અર્થવાદને સમજે છે તેને બંને વાતો, એટલે યજ્ઞથી ફળ મળે છે તે તથા મુમુક્ષુને ધર્મમાં રૂચિ ઉપજાવવાને સ્તુતિપૂરક વચન કહેલાં તે, બંને પ્રમાણ છે. ૪૦

નાયં લોકોસ્ત્યયજ્ઞાનાં પરશ્ચેતિ વિનિશ્ચયઃ ।

વેદાદિભ્યઃ પ્રમાણમુભયં તદા ॥ ૪૦ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां गोकपिलीये
पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

અધ્યાય ૯૬ મો-ગોકપિલીય-કપિલ અને સ્યૂમરશિમનો સંવાદ.

કપિલ ઉવાચ ॥ एतावदनुपश्यंतो यतयो यांति मार्गगाः ॥

॥ नैवां सर्वेषु लोकेषु कश्चिदस्ति व्यतिक्रमः ॥ ૧ ॥

કપિલ કહે છે કે:—વેદમાં યજ્ઞાદિના ઉપકારક જે અર્થવાદ કથન કરેલા છે તે તથા આત્મજ્ઞાન સંબંધી અર્થવાદ સમાન નથી. કેમ કે, યોગીઓ દસ્ય બ્રહ્માકર્મે કર્મના ફળ.

રૂપે જુએ છે તથા તેઓ શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિ થતા પહેલાંજ સવિશેષ અવસ્થામાં રહીને પરમાત્માને પામે છે, તેવા યોગીઓને સર્વ લોકમાં કોઈ બોઝ પદાર્થમાં મિથ્યા સંકલ્પ-પણું નથી. અર્થાત્ તેઓના સર્વ સંકલ્પ સિદ્ધ થાય છે. ૧ તેઓ સુખ-દુઃખાદિ દંદશક્તિ હોય છે તથા તેઓએ કોઈ વસ્તુ પ્રાર્થના કરવા જેવી ન હોવાથી કોઈને નમસ્કાર પણ કરતા નથી. તેઓને પ્રાર્થનારૂપી બંધન નથી. તેઓ જ્ઞાની, સર્વ પાપથી મુક્ત થયેલા, પવિત્ર અને નિર્મળ થઈને રહે છે. ૨ તેઓએ મોક્ષને વિષે, ત્યાગને વિષે નિશ્ચય કરેલો હોય છે. તેઓ બ્રહ્મરૂપ, બ્રહ્મભય અને બ્રહ્મ વિષેજ સ્થિતિવાળા હોય છે. ૩ તેઓ શોકરહિત અને રગ્નેત્રણ વિનાના હોય છે અને તેથી તેઓને સનાતન લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેની ઉત્તમ ગતિને પામીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં શું પ્રયોજન છે ? ૪ સ્યૂમરશ્મિ કહે છે કે, - યદ્યપિ સર્વની એજ પરિસીમા છે અને એજ પરમ ગતિ છે તથાપિ ગૃહસ્થનો આશ્રય કર્યા વિનાનો એકેકે આશ્રમ છે નહિ. ૫ જેમ સર્વે પ્રાણીઓ માતાનો આશ્રય કરીને જીવે છે, તેમ બીજા આશ્રમો ગૃહસ્થાશ્રમનો આશ્રય કરીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે. ૬ ગૃહસ્થજ યજ્ઞ કરી શકે છે અને ગૃહસ્થજ તપ કરી શકે છે. સુખની ઈચ્છવાળો જે કંઈ ચેષ્ટા કરે છે-જે કંઈ અલ્પ ધર્મ કરે છે તે ધર્મના ફળરૂપ સુખનું મૂળ ગૃહસ્થાશ્રમજ છે. ૭ સર્વ પ્રાણીવાળા પ્રાણીઓ પ્રજાની ઉત્પત્તિને જોઈને સુખ પામે છે, તે પ્રજાની ઉત્પત્તિ ગાર્હસ્થ્ય વિના બીજા એકેકે આશ્રમમાં નથી. ૮ વળી જે ધાસ, ધા-પો અને બીજી સોમ-પૂર્તિકાદિ ઓષધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું મૂળ પણ ગાર્હસ્થ્ય છે, કેમ કે, ગૃહસ્થના કરેલા યજ્ઞવડે વૃષ્ટિ થવાથી વનસ્પતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને વનસ્પતિરૂપ પ્રાણીની બહાર કંઈ છે નહિ; અર્થાત્ ઓષધિઓજ પ્રાણુ છં-જીવન છે અને તેની ઉત્પત્તિ ગૃહસ્થ ધર્મથી થાય છે માટે ગૃહસ્થ ધર્મજ શ્રેષ્ઠ છે. ૯ “ ગૃહસ્થાશ્રમથી મોક્ષ નથી મળતો ” એવી વાણી કોની સત્ય થઈ શકે ? અર્થાત્ નિશ્ચય ગૃહસ્થાશ્રમથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છેજ. જે પુરૂષે શ્રદ્ધા વિનાના, બુદ્ધિ વિનાના, સૂક્ષ્મ દાંષ્ટ્યી ન જોનારા, પ્રતિષ્ઠા વિનાના, ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવાને અશક્ત, આજસુ, પોતાના કર્મથી પરિતાપ પામેલા અને મૂર્ખ હોય છે તેઓજ “ સંન્યાસાશ્રમ ધારણ કરવામાં પરમ શાન્તિ છે ” એમ જાણે છે. ૧૦, ૧૧ બચવાન બ્રાહ્મણ ત્રણ લોકનો હેતુ અને સનાતન તથા નિશ્ચલ મર્યાદારૂપ છે તે જન્મ-મીજ પૂજનને પામે છે. ૧૨ બ્રાહ્મણો વિષે ગર્ભાધાનથી પહેલાં મંત્રોની પ્રવૃત્તિ થાય છે તથા સ્વર્ગાદિ સિદ્ધ કરવાને, વૃષ્ટિ આદિ સિદ્ધ કરવાને પણ મંત્રોનીજ પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૧૩ વળી દાહક્રિયા કરતાં, શ્રાદ્ધાદિ કરતાં, ગાય, કે પશુઓનાં દાન કરતાં તથા પિંડને જળમાં ડૂબાવતાં પણ મંત્રોનીજ પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૧૪ જ્ઞાનાવાળા અમિ, કન્યાદિ (મંત્ર-રૂપ બસિને લેનાર) અને પિતૃઓ પણ મૃત્યુ પામેલા પ્રીત્યર્થ આપેલું બસિદાન મંત્ર-સહિત હોય છે તો તેનો સ્વીકાર કરે છે, માટે સર્વનું કારણ મંત્ર છે. ૧૫ મનુષ્યો જન્મ પામીને પિતૃ, દેવ અને બ્રાહ્મણના દેણુદાર થાય છે. તે દેવામાંથી મુક્ત થનારૂપ કર્મ વેદમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે કરવા પડે છે અને તેવાં કર્મ કરવાની આજ્ઞા વેદમાં વારંવાર કરેલી છે. છતાં પણ તેવાં કર્મનો ત્યાગ કરનાર મનુષ્યનો મોક્ષ ક્યાંથી થાય ? ૧૬ માટે વેદનાં વચનના અગ્રાનરૂપ (અક્ષરીરૂપણું રૂપ) મોક્ષનું લક્ષણ લક્ષ્મી વિનાના અને આજસુ પંડિ-તોએ પ્રવર્તીવેલું છે, તે સત્યના સરખું દેખાતું છતાં અસત્ય છે. ૧૭ જે બ્રાહ્મણ વેદ-

આત્મમાં કલા પ્રમાણે યજ કરે છે તથા બીજાઓના મનોરથ પૂર્ણ કરીને તૃપ્ત થઇને પોતાના યજોવડે પશુઓસહિત સ્વર્ગમાં જાય છે તથા પાપી પુરૂષો (યમહત) તેને ખેંચી જતા નથી. ૧૮ પુરૂષ વેદોની નિંદા કરવાથી, શકપણું રાખવાથી મહત્પદને પામતો નથી, પણ વૈદિક કર્મ કરવાવડે તેને ખલની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૯ કપિલ કહે છે કે:—શુદ્ધિમાન પુરૂષ ચિત્તની શુદ્ધિ થવાને દર્શશ્રાદ્ધ, પૌર્ણમાસશ્રાદ્ધ, અમિહોત્ર અને ચાતુર્માસ્ય ઇત્યાદિ કર્મ કરવાં કેમ કે, તે સનાતન ધર્મ છે, પણ હિંસાયુક્ત કર્મ ન કરવાં. ૨૦ તમે કહો છો કે, સંન્યાસ ધર્મ આળસુઓએ કલ્પેલો છે તો, જેઓ કર્મનો આરંભ કરતા નથી તેઓજ અત્યંત ધૈર્યવાન છે. કેમ કે, વૈરાગ્યના બળથી તેઓએ કામને છોડેલો છે તથા તેજ કારણથી તેઓ પવિત્ર છે એટલે પ્રીતિઆદિ મળથી રહિત છે અને ખલરૂપ થયેલા છે. તમે કહો છો કે, ત્રણ પ્રકારનાં ઋણ આપ્યા વિના મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી તો, સંન્યાસીઓ ખલનો સાક્ષાત્કાર કરીને દેવ, ઋષિ અને પિતૃઓને તૃપ્ત કરે છે કેમ કે, દેવતાઓ અમૃતની ઇચ્છા કરે છે તથા ખલજ્ઞાનજ અમૃતરૂપ છે. ૨૧ તમે કહ્યું કે, યજ કરનાર મનુષ્ય પશુઓ સહિત સ્વર્ગમાં જાય છે પણ મોક્ષ વિષે તો મન અત્યંત વિરૂદ્ધ છે. કારણ કે દેવતાઓ પણ સર્વ પ્રાણીના આત્મારૂપ તથા સર્વ પ્રાણીના દ્રષ્ટા ખલના માર્ગ વિષે મોહ પામે છે. કેમ કે, ખલને પામવાનો, એક ગામથી બીજે ગામ જવાના માર્ગ જેવો માર્ગ નથી તથા દેવતાઓ તેવો માર્ગ શોધે છે; અર્થાત્ ખલ સર્વનો આત્મા હોવાથી તેનું મન સંભવતું નથી તો માર્ગ ક્યાંથીજ હોય ? તે આત્મા પદ વિનાનો પુરૂષ છે, અર્થાત્ તે ગતિ કરતો નથી. ૨૨ વિદ્વાનો ગુરૂના વચનવડે તેને વિરાટ, સૂત્રાત્મા અંતર્યામી અને શુદ્ધ, એવા ચાર પ્રકારનો જાણે છે, માટે ઉપાધિસહિત આત્મા અને ઉપાધિરહિત આત્મા, એવું આત્માનું દ્વિવિધ્ય (દ્વિવિધપણું) કહેવામાં આવે છે તે યોગ્ય છે. કાષ્ઠ કહેશે કે, એ સર્વનો આત્મા છે માટે સર્વદા પ્રાપ્તજ થયેલો છે તો, બાહ્ય, વાણી, ઉદર અને ઉપરચ એ ચાર જાણે ઢાંકવાનાં દાર હોય, તેમ તેને ઢાંકનારાં છે; અર્થાત્ બાહ્યરૂપ કર્મેન્દ્રિય, વાણીરૂપ વાગિન્દ્રિય, રસરૂપ રસનેન્દ્રિય અને ઉપરચરૂપ સ્પર્શનેન્દ્રિયવડે આત્મા ઢાંકાઈ રહેલો છે. પ્રાણી ઇન્દ્રિયોના ભોગમાં લુપ્ત થઇને આત્માને તેનો નિયંત્રા જાણતો નથી, માટે આત્મા સર્વત્ર છતાં સર્વને પ્રાપ્ત નથી. વળી દેહ, ઇન્દ્રિય, મન અને શુદ્ધિરૂપ ચાર આત્માનાં મુખ તે ભોગની પ્રાપ્તિનાં સાધન છે. એથી પણ આત્મા કર્મોદિવડે ઢાંકાયેલો હોવાથી ભોક્તૃત્વાદિરૂપે તેનું અન્યથા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે માટે તે ઢાંકાયેલો જણાય છે. બાવાર્થ કે, આત્મા ભોક્તા છે એમ ત્રિપરીત જ્ઞાન થવાથી આત્માના સત્ય સ્વરૂપને અજ્ઞાનીઓ જાણી શકતા નથી. માટે કર્મેન્દ્રિય, વાગિન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય અને ઉપરચેન્દ્રિયનો સંયમ કરીને તે આત્માને જાણવો. ૨૩ સંયમ કરવાનો માર્ગ એવો છે કે, શુદ્ધિમાન પુરૂષ પાસાવડે રમવું નહિ, બીજાનું ધન લેવું નહિ, વર્ણસંકરનું હવિષ્યાન લેવું નહિ અને ક્રોધ કરીને પ્રહાર કરવો નહિ એવી રીતે ચરણ અને હાથનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું-ચરણ કે, હાથવડે દુષ્કર્મ કરવું નહિ. ૨૪ કાષ્ઠને ગાળો દેવી નહિ, મિથ્યા બાપણ કરવું નહિ, ચાડીઆપણું કરવું નહિ, પારકી કૃત્ય કરવી નહિ, સસ વચન બોલવું, થોડું બોલવું અને સાવધ રહેવું. એમ કરીને વાણીદારનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું-વાણીવડે દુષ્કર્મ કરવું નહિ. ૨૫ ધણા ઉપવાસ કરીને જૂએ મરવું નહિ, ઘણું બોજન કરવું નહિ, કાષ્ઠ વિષયમાં લજ્જતા રાખવી નહિ. સત્પુરૂષોની સાથે સમાગમ

કરવો તથા દેહનો નિર્વાહ કરવા માટેજ આહાર લેવો પણ સ્વાદ માટે નહિ. એમ કરીને ઉદરદારનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું. ૨૬ હે વીર ! લમવિધિથી જેની સાથે સંબંધ થયો છે તે વિના બીજી સ્ત્રી સાથે વિહાર કરવો નહિ, ઋતુપ્રાપ્તિ થયા પછી સોળ દિવસ સુધી “ઋતુકાળ” કહેવાય છે તે વિના બીજી વખતે સ્ત્રીની સાથે વિહાર કરવો નહિ અને એકપત્નીવ્રત ધારણ કરવું. એમ કરીને ઉપસ્થદારનું રક્ષણ કરવું. ૨૭ હે દ્વિજ ! જે બુદ્ધિમાન પુરૂષનું ઉપસ્થ, ઉદર, બાહુ અને વાણી, એ ચાર દારનું સારી રીતે રક્ષણ થાય છે તે પુરૂષનાં તે દાર સફળ થાય છે. ૨૮ પણ જે પુરૂષ તે દારનું રક્ષણ કરતો નથી તેનાં તે દાર નિષ્ફળ થાય છે. તે પુરૂષને તપ કરીને શું કામ છે અને યજ્ઞ કરીને પણ શું કામ છે ? તેમજ તેને આત્માની સાથે પણ શું કામ છે ? અર્થાત્ તેને તપ, યજ્ઞ અને આત્મજ્ઞાન ફળ આપતાં નથી. ૨૯ જેણે ઉત્તરીય વિના વસ્ત્ર પહેરેલું છે, જે પાશર્થ્યા વિના શયન કરે છે તથા જે પોતાના બાહુના ઉશીકા ઉપર સ્પર્શ રહે છે, તેને દેવતાઓ “બ્રાહ્મણ” જાણે છે. ૩૦ જે મુનિ સુખ-દુઃખરૂપી વાડીમાં એકલો ફરે છે તથા જે બીજાને સુખ-દુઃખ આપવાનો વિચાર કરતો નથી તેને દેવતાઓ “બ્રાહ્મણ” જાણે છે. ૩૧ જે પ્રકૃતિ તથા વિદ્યુતિ શું છે ? તેને તથા આ સર્વ જગતને જાણે છે અને સર્વ પ્રાણીઓની ગતિને પણ જાણે છે તેને દેવતાઓ “બ્રાહ્મણ” કહે છે. ૩૨ જેને સર્વ પ્રાણીઓથી અભય છે તથા જેનાથી સર્વ પ્રાણીઓ ભયરહિત છે, તેમજ જે સર્વ પ્રાણીના આત્મારૂપ છે તેને દેવતાઓ “બ્રાહ્મણ” કહે છે. ૩૩ જેઓ ઉપર્યુક્ત લક્ષણવાળા બ્રાહ્મણને ઓળખતા નથી તથા દાન અને યજ્ઞક્રિયાની ફળરૂપ ચિત્તની શુદ્ધિને પણ જાણતા નથી તે મૂઢ પુરૂષો ગુરૂ આદિએ કહેલા બ્રહ્મજ્ઞાનનો અનાદર કરીને સ્વર્ગોદિ ફળમાં પ્રીતિ કરે છે. ૩૪ જેનો આશ્રય કરીને આશ્રમમાં રહેલા પ્રાણીઓને પોતાનાં કર્મસંહિત સંસારરૂપ અજ્ઞાનનો નાશ કરનાર વેદાંત શ્રવણ આદિ તપ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સદાચારનો આશ્રય કરીને અનાદિ, સનાતન (મુમુક્ષુ પુરૂષોએ નિત્ય અનુષ્ઠેય), જેનું ફળ બ્રહ્મચારી (ચંચળ) નથી એવું ધર્મ વિષે સંક્ષિપ્ત રીતે કથન કરેલું, આપદારહિત, ધર્મના આચારરૂપ તથા જેથી સાવ-ધાનપણું અને કામાદિવડે પરાજય ન પામવાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૫, ૩૬ જેનાં યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ કર્મ પ્રત્યક્ષ ફળ આપનારાં છે, જે કર્મ પરમેશ્વરપણાને આપનારાં છે તથા જેનાં કર્મ અવિનાશી છે તેવું યોગરૂપી તપ આચરવાને અશક્ત પુરૂષો ગુણ રહિત (નિષ્કળ) અને અનૈકાંતિક (બ્રહ્મચારી-ચંચળ) યજ્ઞોદિ કર્મમાં આશક્ત થાય છે. યજ્ઞનાં કાર્ય જાણવાં ધણાં કઠિન છે અને તે જાણ્યાં તો આચરવાં કઠિન છે અને તે આચર્યાં તો તેનું ફળ અંતવાણું (નાશ-વંત) છે, હે સૂ્યમરશ્મિ ! તેને તું પણ જાણે છે. ૩૭, ૩૮ સૂ્યમરશ્મિ કહે છે કે:-હે ભગવન્ ! વેદમાં કર્મ કરવાની તથા કર્મ તજવાની એવી બન્ને પરસ્પર વિરૂદ્ધ આગ્રાઓ કહેલી છે માટે તે બેમાંથી એકનું ગ્રહણ કરતાં વેદનાં પ્રામાણ્યને હાનિ પહોંચે છે. તો તે હાનિ જેવી રીતે ન પહોંચે, અર્થાત્ જેવી રીતે વેદ પ્રમાણરૂપ રહે અને જેવી રીતે ત્યાગ પણ સફળ થાય, અર્થાત્ વેદમાં કહેલાં ત્યાગનાં વચન પણ પ્રમાણ થાય, એવી રીતે એ બન્ને માર્ગને સ્પષ્ટ કરીને મને કહો. ૩૯ કપિલ કહે છે કે:-કર્મ માર્ગના આશ્રયે રહેલા તમે પણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં સ્થિતિવાળા થઈને ઘટાદિને પ્રત્યક્ષ જુઓ છો અને એજ

જ્ઞાન કરવાથી સર્વ દોષથી શૂન્ય આત્માસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૪૬ જે પુરૂષ શાસ્ત્રમાં કહેલા જ્ઞાનને અનુસરે છે તેને યથે ક્ત સાધનના અનુદાનથી ઉપજેલું જ્ઞાન સર્વ સંસારરૂપ બંધનનો નાશ કરે છે, પણ જ્ઞાન વિના વેદમાં કહેલી પ્રવૃત્તિ પણ પ્રભને જન્મ-મરણરૂપ પ્રવાહમાં નાખીને ક્લેશ ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૦ તમે (કર્મમાર્ગી) જ્ઞાની છો અને સર્વ પ્રકારે વિદ્યરરહિત છો એ વાત ખરી, તથાપિ તમારામાં શમાદિ સાધનની ન્યૂનતા છે માટે “દૈતદર્શન વિના સર્વત્ર એક આત્માજ જોવો” એવું એકાત્મજ્ઞાન તમારામાંથી કાઢીનેજ ઉપજે છે. ૫૧ તમારામાંહેના કેટલાક શાસ્ત્રને યથાર્થ ન જાણીને વાદના બળથી જ્ય મેળવે છે તથા કામ અને દ્રેષથી પરાભવ પામીને અહંકારને સ્વાધીન થાય છે. ૫૨ તેઓ શાસ્ત્રના તત્વને યથાર્થ ન જાણીને શાસ્ત્રમાં કહેલી બ્રહ્મ વસ્તુની ચોરી કરે છે—“બ્રહ્મ નથી” એમ કહે છે. તેથી તેઓને “શાસ્ત્રચોર” કહીએ છીએ. વળી તેઓ દંભ અને મોહના સ્વાધીનમાં પડીને શમાદિ સાધનનો આરંભ કરતા નથી. ૫૩ તેઓ પોતેજ બ્રહ્મ વિદ્યામાં નિર્ગુણપણું જુએ છે અને તેના જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય આદિ ગુણોને ન જાણીને બીજને પણ જણાવી શકતા નથી. એ તમોમય શરીરવાળા અંતે પાછા તમોમય શરીરને સ્વાધીન થાય છે—વારંવાર દેહને ધારણ કર્યા કરે છે. ૫૪ જે પ્રાણીની જે પ્રકૃતિ હોય છે તે પ્રકૃતિના વશમાં રહીને તે વર્તે છે તથા તેવા પુરૂષનો ક્રોધ, દંભ, અસત્ય, મદ, દ્રેષ અને કામ એવા પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો નિરંતર વદ્ધિ પામ્યા કરે છે. ૫૫ પણ જે યોગી પુરૂષો હોય છે તેઓ “પ્રકૃતિના ગુણને બંધન કરનારા છે,” એમ જાણીને તથા શુભાશુભ સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરીને ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ આદિમાં આસક્ત થાય છે. ૫૬ સ્થૂમ-રશ્મિ કહે છે કે:-હે બ્રહ્મન! મેં કર્મનાં જે વખાણ અને સંન્યાસની નિંદા કહી હતી તે પણ શાસ્ત્રમાંથીજ કહેલી હતી કેમ કે, શાસ્ત્રને જાણ્યા વિના વાણીની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ૫૭ વેદમાં કહ્યું છે કે, જે આચાર ન્યાયયુક્ત છે તે સર્વ શાસ્ત્ર છે ને જે આચાર ન્યાયયુક્ત નથી તે સર્વ અશાસ્ત્ર છે. ૫૮ “કાઇ પણ કર્મની પ્રવૃત્તિ શાસ્ત્રવિના છે નહિ” એવું વેદમાં કહેલું છે; પણ વેદવચનથી જે વિરૂદ્ધ છે તે અશાસ્ત્ર છે. ૫૯ કેટલાક પુરૂષો કે, જેઓનો ગર્વ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે, જેઓની ભુદ્ધિ અજ્ઞાનથી ઢરણ થયેલી છે તથા જેઓ તમોગુણથી વીર્યાયેલા છે તેઓ આ લોકને શાસ્ત્રથી રહિત જુએ છે—તેના ત્રિપે આદર કરે છે તથા શાસ્ત્રમાં કહેલા દોષ-જેવા કે, કૃતનો નાશ અને અકૃતની પ્રાપ્તિ આદિને જોતા નથી અને અમારી પેઠે શોક કરે છે. શીત, ઉષ્ણ આદિ ઇન્દ્રિયોના અર્થ તો પશુ, પામર અને પંડિત, એ સર્વને સમાન છે. ૬૦ તેમ ચારે વર્ણ અને ચારે આશ્રમના મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિ એક વસ્તુના આશ્રમન ઉપર રહેલી છે, તે વસ્તુ સુખ છે અને તે પણ તમારે સર્વની સાથે સમાન છે. એમ છતાં પણ સર્વ પ્રકારે તમે તેનો સિદ્ધાંત કરી આપ્યો છે અને તે સિદ્ધાંત કરવામાં તમોએ શક્તિમાન થઈને શાસ્ત્રનું અનંતપણું સિદ્ધ કર્યું છે. તમે ત્યાગ-ભ્રામ કરવામાં કુશળ છો તેથી તમોએ અમોને શાંતિ આપી છે. ૬૧, ૬૨ યદ્યપિ તમોએ આત્મા ત્રિપે સ્થિતિ રાખીને વર્તવાનું કહ્યું તથાપિ તે દુષ્કર છે. કેમ કે, સર્વ પ્રકારે કૃતકૃત્ય થઈને, દેહ માત્રનો આશ્રય કરીને, મનને છૂટીને તથા ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને વર્તવાને કાણુ શક્તિમાન છે ? અર્થાત્ સંન્યાસ વિના મોક્ષ દુર્ભાવ્ય છે. ૬૩ જેનાથી ન્યાયશાસ્ત્ર દૂર રહેલું છે તથા જે સર્વ ભોક્ત્રી નિંદા કરે છે એવો પુરૂષ વેદવચનનો આશ્રય કરીને “મોક્ષ છે”

એમ કહેવાને યોગ્ય છે; અર્થાત્ ગૃહસ્થ થઈ તથા કર્મકાંડ કરીને માત્ર વેદવચનથી મોક્ષ સિદ્ધ કરી શકાય નહિ, પણ સંસારનો ત્યાગ કરીને વેદવચનથી મોક્ષ સિદ્ધ કરી શકાય છે. ૬૪ કારણ કે, કુટુંબના અંગે વળગેલું દાન, અધ્યયન, યજ્ઞ, પ્રભવૃદ્ધિ અને આર્જવ આદિ કર્મની સાથે મોક્ષસિદ્ધિ કરવી દુષ્કર છે. ૬૫ ને એમજ હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમીનો મોક્ષજ થાય નહિ. માટે યજ્ઞાદિ કર્મ કરનારને અને યજ્ઞકર્મરૂપ કાર્યને ધિક્કાર છે કેમ કે, તે નિરર્થક શ્રમ છે. એ રીતે કર્મકાંડની વ્યર્થતા થવાની સાથે જેઓ કર્મકાંડને વ્યર્થ જાણે છે તેઓને નાસ્તિકતાનો દોષ પણ લાગે છે તથા વેદની ક્રિયાઓ નિરર્થક થાય છે. હે ભગવન્ ! તે કર્મકાંડનો એ પ્રકારે નાશ થાય તે યોગ્ય નથી કેમ કે, સર્વ વેદના વચનની એકવાક્યતા થયા વિના તે પ્રમાણુ ગણાય નહિ. માટે કર્મકાંડની અનતતા સાંભળવાને હું ઉતાવળથી ધ્રુજા કરું છું. ૬૭ માટે હે બ્રહ્મન્ ! હું શિષ્ય થઈને તમારી પાસે આવ્યો છું માટે તમે મને વેદની એકવાક્યતા શી રીતે થાય ? અર્થાત્ કર્મકાંડને અને જ્ઞાનકાંડનો પરસ્પર વિરોધ શી રીતે દૂર થાય ? તે કહો. તમે જે રીતે મોક્ષને જાણો છો તે રીતે હું તમારી પાસેથી જાણવાને ઇચ્છું છું. ૬૮

॥ तत्त्वं वदस्व मे ब्रह्मन्नुपमञ्जोऽग्न्यधीहि भोः ।

॥ यथा ते विदિનો मोक्षस्तथेच्छाम्युપશिक्षितुम् ॥ ૬૮ ॥

इति श्री महाभारते सान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां गोकपिलीये षण्ण-
वतितमोऽध्यायः ॥ ૯૬ ॥

૨૬૩૩૩૩૩૨

અધ્યાય ૯૭ મો-ગોકપિલીય-કપિલ અને સ્યૂમરશ્મિનો સંવાદ.

કપિલ ઉવાચ ॥ वेदाः प्रमाणं लोकानां न वेदाः पृष्ठतः कृताः ॥

॥ द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ॥ ૧ ॥

કપિલ કહે છે કે:—સર્વ લોકમાં વેદ પ્રમાણુ છે અને વેદને વ્યર્થ ગણ્યા નથી. બ્રહ્મનાં બે સ્વરૂપ જાણવા યોગ્ય છે. એક શબ્દબ્રહ્મ એટલે કર્મકાંડ અને બીજું પરબ્રહ્મ એટલે આત્મસ્વરૂપ. ૧ જે પુરૂષ શબ્દબ્રહ્મમાં કુશળ હોય તે પરબ્રહ્મને પામે છે. અર્થાત્ કર્મકાંડથી ચિત્તશુદ્ધિ કર્યા પછી બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. વેદમાં ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કારવડે જે શરીરની ઉત્પત્તિ કહેલી છે તેને વેદના મંત્રોવડે સંસ્કારયુક્ત કરવામાં આવે છે. ૨ જ્યારે એ રીતે શરીર શુદ્ધ થાય છે ત્યારે તે બ્રાહ્મણુ બ્રહ્મવિદ્યાને પાત્ર થાય છે, એવી રીતે કર્મ મોક્ષમાં ઉપયોગી છે માટે તે અંતવાન નથી એમ જાણ. તે કર્મ ક્રોધ રીતે અંતવાન નથી તે હું તને કહું છું. યજ્ઞથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે તે સ્વર્ગની પેઠે માત્ર શાસ્ત્રથીજ જાણવામાં આવે એવી નથી અથવા પર્વતવહ્નિની પેઠે અનુમાનથી જાણવામાં આવે તેવી પણ નથી, પરંતુ પ્રત્યક્ષ અને સ્વમેવ જાણી શકાય તેવી છે. ૩ જે પુરૂષો યજ્ઞાદિ કર્મ કરીને ક્રોધ પ્રકારના ફળની આશા ન રાખતા હોય તથા જેઓ “ યજ્ઞાદિ કર્મ ધર્મ છે ” એટલુંજ જાણીને યજ્ઞ કરતા હોય, જેઓ “ પ્રાપ્ત કરેલા ધનનો સારે ભાગે વ્યય કરવો ” એમ જાણીને યજ્ઞ કરતા હોય, જેઓ લોભી ન હોય, જેઓ રાગ-દ્રેષથી રહિત હોય અને જેઓ “ ઉત્પન્ન કરેલા ધનને તીર્થ (સત્પાત્ર)માં પ્રતિપાદન કરવું ” એમ જાણતા

હોય તેઓને યજ્ઞ ચિત્તશુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪, ૫ જેઓ સર્વદા પાપકર્મ કરતા ન હોય, જેઓ કોઈ વખત યજ્ઞાદિ કર્મ કરતા હોય, જેઓના મનના સંકલ્પ સિદ્ધ થતા હોય, જેઓનો જ્ઞાનનો નિશ્ચય અત્યંત શુદ્ધ હોય. ૬ જેઓ કોઈના ઉપર ક્રોધ ન કરતા હોય, જેઓ કોઈની અસૂચા ન કરતા હોય, જેઓ અહંકાર ન રાખતા હોય, જેઓ અદેખાઈ ન કરતા હોય, જેઓની નિષ્ઠા જ્ઞાનના ઉપાવરૂપ શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન, એ ત્રણમાં હોય, જેઓનાં જન્મ, કર્મ અને વિદ્યા, એ ત્રણવાનાં શુદ્ધ હોય અને જેઓ સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં આસક્ત હોય તેઓને તીર્થસ્વરૂપ ગણવા. ૭ પોતાના કર્મમાં આદરવાળા એવા ગૃહસ્થો ધણા થયા છે. એવા જનકાદિ ધર્મયુક્ત રાજાઓ અને યાગવલ્ક્યાદિ યથાવિધિ વર્તનારા બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થો પૂર્વે થયા છે. ૮ તેઓ સર્વના વિષે સમાન શુદ્ધિવાળા, આર્જવવાળા, સંતુષ્ટ, જ્ઞાનના નિશ્ચયવાળા, સંત્યસંકલ્પાદિ ધર્મના અત્યક્ષ ફળવાળા, પવિત્ર અને નિરૂપાધિક બ્રહ્મ વિષે શ્રદ્ધાવાળા હતા. ૯ વળી તેઓએ પ્રથમ યજ્ઞાદિ કર્મ કરીને પોતાના આત્માને સંસ્કારયુક્ત કરેલો હતો, તેઓ યથાવિધિ વ્રત આચરતા હતા અને અતિ સંકટમાં પણ તેઓ એકત્ર થઈને ધર્મ આચરતા હતા ૧૦ પૂર્વે તેઓ એકત્ર થઈને ધર્મ આચરતા હતા તેમાં તેઓને એ ધર્માચરણ સુખરૂપ હતું તથા તેઓને કોઈ પ્રકારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડતું નહોતું. ૧૧ તેઓ સત્ય ધર્મનો આશ્રય કરીને કોઈથી લગાર પણ ભય પામતા નહોતા. તેઓ પોતાની શ્રદ્ધાને અનુસરતા નહોતા પણ શાસ્ત્રને અનુસરતા હતા. તેઓ ધર્મના કામમાં કપટ કરના નહોતા. ૧૨ તેઓ ધર્મ કાર્યમાં જે વિધિ સર્વોત્તમ હોય તેનેજ આચરતા હતા તેથી તેઓને કોઈ વખત કોઈ પણ પ્રકારે પ્રાયશ્ચિત્ત હેજ નહિ પણ “ જેઓ ધર્મ આચરવાને અશક્ત હોય છે તેઓનેજ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે ” એવું વેદમાં કહેલું છે. ૧૪ પ્રાચીન કાળમાં એવા ધણા બ્રાહ્મણો થઈ ગયા છે તે સર્વ યજ્ઞ કરનારા, વેદમયી વિદ્યામાં વૃદ્ધ થયેલા, પવિત્ર, સદાચરણવાળા, યશવાળા, નિત્ય યજ્ઞ કરનારા, પ્રાર્થનારૂપ બંધનથી રહિત અને જ્ઞાનવાળા હતા. તેઓના કામ અને ક્રોધ દૂર થયેલા હતા, તેઓના આચાર અને કર્મ અન્યથી આચરી શકાય નહિ તેવા હતા, તેઓ પોતાનાં કર્મવડે વખણાયેલા હતા, તેઓ સ્વભાવવડે પ્રદાસ પામવા યોગ્ય હતા, તેઓ સરળ વર્તણૂકવાળા હતા, તેઓમાં શમ ગુણ નિરંતર વાસ કરીને રહેલો હતો અને તેઓ પોતાના કર્મમાં યથાવિધિ વર્તતા હતા, તેથી તેઓના યજ્ઞ, વેદ, યથાશાસ્ત્ર કર્મ, શાસ્ત્ર અને સમય સમયના સંકલ્પ, એ સર્વ ક્રમ પ્રમાણે અનંત હતા, એવી સનાતન શ્રુતિ અમે સાંભળી છે. તેઓ દીનતારહિત અને સત્વવાળા હતા તથા તેઓનો આચાર અને કર્મ અન્યથી આચરવાં કઠિન હતાં, એવા તેઓ પરિપૂર્ણ થયા હતા તેથી તેઓનું તપ અવિદ્યાનું નિવર્તન કરવાને શક્તિવાળું થયું હતું. એવા પુરૂષો આપસમય વિના અન્ય સમયમાં સ્વસ્થપણે જે આચરણ કરના હતા તે “ સદાચાર ” કહે છે. તે સદાચાર સાવધાનયુક્ત અને કામ-ક્રોધાદિથી પરાભવ પામેલો નહિ હતો. ૧૫-૨૧ તે (સદાચાર)ને વિષે કોઈ પણ વર્ણમાં અપૂર્ણનું પૂર્ણ તથા પૂર્ણનું અપૂર્ણ એવો વ્યતિક્રમ હતો નહિ. પ્રાચીન, સનાતન અને નિશ્ચળ સદાચારરૂપ સુક્ષ્મ ધર્મને આચરવાને અશક્ત પુરૂષોએ તે એકજ સદાચારરૂપ આશ્રમના ચાર ભાગ પાડ્યા, તેને “ ચર. આશ્રમ ” કહે છે. જેમ માનસિક બાહ્યચારને બદલાવવાને અસમર્થ બ્રહ્મચારીઓએ ગૃહસ્થધર્મ અંગીકાર કર્યો, તેમાં યજ્ઞાદિ

કર્મ કરવાથી માનસિક દોષ સાધારણ રીતે પકડ થયા એટલે જેમાં વૈરાગ્યનો ભાગ થયો છે એવા વાનપ્રસ્થ આશ્રમનો અંગીકાર કર્યો, તે આશ્રમમાં દોષો સારી રીતે પકડ થયાં એટલે સંન્યસ્ત ધારણ કર્યું; એ રીતે ચઢતા ક્રમે ચાર આશ્રમો ઉપજેલા છે. ૨૨ સંતપુરૂષો તે સદાચારને ધરમાંથી નાકળીને પ્રાપ્ત કરે છે—સંન્યાસ ધારણ કરીને વિધિપૂર્વક સદાચારને પામે છે અને પરમ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. કેટલાક પુરૂષો ધરમાંથી નીકળીને વનમાં જાય છે વાનપ્રસ્થ થાય છે અને કેટલાક ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીનેજ સદાચારને પાળે છે તથા કેટલાક બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં રહીનેજ સદાચાર પ્રમાણે વર્તે છે. અર્થાત્ ગમે તે આશ્રમમાં રહીને પણ સદાચારવાળા પુરૂષનો મોક્ષ થાય છે. જેઓ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં રહીને સદાચારને પાળે છે તે બ્રાહ્મણો આકાશમાં તેજેભય થઇને રહેલા દૃષ્ટિએ આવે છે. ૨૩-૨૪ તેઓ આકાશમાં અનેક તારાના સમુદાય તથા અનેક નક્ષત્ર સરખા દેખાય છે. અગત્ય તથા વસિષ્ઠ આદિ ગૃહસ્થો વૈરાગ્યથી બ્રહ્મભાવને પામેલા છે. ૨૫ તેઓ પુનઃ સંસારમાં આવે છે તથાપિ પાપરૂપ યોનિપ્રવેશાદિ દુઃખથી લેપાતા નથી પણ જેમ પ્રાણી એક ધરમાંથી બીજા ધરમાં જાય છે, તેમ તેઓ એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં પ્રવેશ કરે છે. ૨૬ એજ પ્રમાણે ગુરૂનું સેવન કરનાર અતિ દૃઢ નિશ્ચયવાળો બ્રહ્મચારી પણ કોઈ વખત પાપકૃત્યથી લેપાતો નથી. એ પ્રમાણે આચરણ કરનારને “બ્રાહ્મણ” જણાવે અને તે વિના બીજાને તો માત્ર “નામનાજ બ્રાહ્મણ” જાણવા. ૨૭ કેમ કે, મનુષ્ય સારા-માઠા કર્મવડેજ “બ્રાહ્મણ” અથવા “બ્રાહ્મણક (નામનો બ્રાહ્મણ)” કહેવાય છે. એ પ્રમાણે જેઓના રાગાદિ દોષ પરિપક્વ થયેલા છે તેઓને “ત્વં” પદના અર્થનો સાક્ષાત્કાર થવાથી ઉપજેલા આનંદ (બ્રહ્મભાવ)થી તંથા “તત્ત્વમસિ” વાક્યના અર્થના વિજ્ઞાનરૂપ શ્રુતિ-અધ્યયનથી સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપ થાય છે એવી સનાતન શ્રુતિ અમે સાંભળી છે. એવી રીતે જેઓની તૃષ્ણા દૂર થયેલી છે તથા જેઓએ શુભાશુભનો કે, નિત્યાનિત્યનો નિર્ણય કરેલો છે એવા મુમુક્ષુ પુરૂષોને જગત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિના અભિમાની (ક્રમે) વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાણ કરતાં એકા પરમાત્મા પુરૂષ વિષે જે ઉપનિષત્ વિદ્યા છે તેમાં કહેલો શમ, દમ, તપ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન આદિ સર્વ વર્ણાશ્રમનો સાધારણ ધર્મ માન્ય છે, એમ સ્મૃતિમાં કહેલું છે. સિદ્ધ થયેલા અને મનને જીતનારા બ્રાહ્મણો તે પૂર્વોક્ત ધર્મને નિરંતર સાધે છે અને તે ધર્મથી શુદ્ધ થયેલા બ્રાહ્મણો તુરિય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરે છે. અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં કહેલા જ્ઞાનનું શ્રવણ પણ સંન્યાસમાંજ વિશેષ વિના બને છે. ૨૮-૩૦ યતિનો ધર્મ સનાતન, નિત્ય, જેમાં મોક્ષ આપનારી બ્રહ્મવિદ્યા રહેલી છે એવો અને જેનું મૂળ સતોષ છે, ત્યાગ જેનો આત્મા છે તથા જ્ઞાન જેનું અધિજ્ઞાન છે એવો છે. ૩૧ વળી તે ધર્મ ગમે તે આશ્રમના ધર્મની સાથે મિશ્ર કરીને આચરી શકાય એવો છે માટે મુમુક્ષુઓ તેને બીજા આશ્રમમાં રહીને અથવા કેવળ સંન્યાસ આશ્રમમાં રહીને પોતપોતાના વૈરાગ્ય પ્રમાણે આચરે છે. એ ધર્મ વશિક અને પારધી આદિ સર્વને કલ્યાણનો હેતુ છે માટે તે ભગે તમે જાઓ, જાઓ; માત્ર જે પુરૂષ દુર્બળ એટલે સંસારમાં પ્રીતિવાળો છે તેનાથી એ

* મનુસ્મૃતિમાં પણ આવાજ બાવાર્થનો સ્લોક છે કે:—“યથા કાઠમયો હસ્તી ચંચલ કર્મમયો મૃગઃ । તન્ના ત્રિમોડનચાયાન યસ્મે નામ વિદ્મિ ॥ બાવાર્થ:—કાઠનો ઢાળો, અમડાનો મૃગ અને બચ્ચા વિનાનો બ્રાહ્મણ: આ ત્રણે ફક્ત નામધારીજ છે.” સંસ્કૃત.

મોક્ષ થાકી જવાય છે, માટે જે પુરૂષ પવિત્ર (રાગાદિ દોષથી રહિત) હોય છે તે બ્રહ્મનું પદ ઇચ્છીને સંસારથી મુક્ત થાય છે. ૩૨ સ્યૂમરશ્મિ કહે છે કે:-જે પુરૂષો પ્રાપ્ત થયેલા ધનવડે ભોગને ભોગવે છે, દાન કરે છે, યજ્ઞ કરે છે, ધારણ કરે છે કે, પ્રતિબદ્ધ પ્રહણ કરે છે અથવા ત્યાગ રાખીને રહે છે; ૩૩ એ સર્વમાંથી મૃત્યુ પામ્યા પછી સર્વોત્તમ પ્રકારે સ્વર્ગને જીતનારો કાણુ છે? અર્થાત્ ગાર્હસ્થ્યમાં કે, સંન્યાસમાં યથોક્ત આચારવાળા પુરૂષનો નિવૃત્તિ ધર્મ યદ્યપિ સમાન છે તથાપિ મૃત્યુ પામ્યા પછી તેઓના કલ્યાણમાં કાંઈ તફાવત છે કે નહિ? હે બ્રહ્મન! આ મહારા પ્રશ્નનો યથાર્થ ઉત્તર આપો. ૩૪ કપિલ કહે છે કે:-વ્યવહારમાં ધનાદિનું પ્રહણ કરવું, એ સર્વ સાંકડું છે તથા તેમાં ગુણ પણુ રહેલા છે તથાપિ ત્યાગીના સરખું સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી એ તો તું પણ જાણે છે. અર્થાત્ ગૃહસ્થ અને ત્યાગીને મોક્ષ તો સમાન છે તથાપિ ત્યાગીને દૃષ્ટ સુખ (પ્રત્યક્ષ અથવા આ લોકનું સુખ) અધિક છે. ૩૫ સ્યૂમરશ્મિ કહે છે કે:-તમે જ્ઞાનમાં સ્થિતિવાળા છો અને ગૃહસ્થના કર્મમાં નિશ્ચયવાળા છો તથા સર્વ આશ્રમની સ્થિતિનું મોક્ષરૂપ ફળ તો એક છે એમ તમે કહો છો. ૩૬ ત્યારે જ્ઞાન તથા કર્મ એ બન્ને સમાન મહત્તાવાળાં ગણીએ તો કાંઈ તફાવત રહેતો નથી અને બન્નેમાંથી એક વિશેષ મહત્તાવાળું હોય તો તે કયું? હે ભગવન! એ મને યથાન્યાય અને યથાવત્ (જેમ હોય તેમ) કહો. ૩૭ કપિલ કહે છે કે:-કર્મ માત્ર સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીરની શુદ્ધિ કરનારાં છે અને જ્ઞાન એ મોક્ષનું સાધન અને સર્વોત્તમ ગતિરૂપ છે. તેનો ક્રમ એવો છે કે, કર્મવડે રાગાદિ દોષ પરિપક્વ થયા પછી બ્રહ્માનંદનું જ્ઞાન શાસ્ત્રથી ઉપજીને મનમાં ઠસે છે. ૩૮ પછી સૌંભવ્ય, ક્ષમા, શાંતિ, અર્હત્સા, સત્ય, સરળતા, અદ્રોહ, અનભિમાન, લજ્જા, સહનતા અને શમ, એ ગુણો પ્રવૃત્ત થાય છે. ૩૯ તે ગુણો બ્રહ્મના માર્ગરૂપ છે તથા તે ગુણોવડે પર વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે વિદ્વાન પુરૂષ પોતાના મનથી જાણવું કે, કર્મવડે દોષની શુદ્ધિ થયા પછી વૈરાગ્યાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૪૦ માટે સર્વ પ્રકારે શાંત, અત્યંત શુદ્ધ, જ્ઞાનના નિશ્ચયવાળા અને સંતોષી બ્રાહ્મણો જે અહંકારરહિત ગતિને પામે છે તેને “ પરમ ગતિ ” કહે છે. ૪૧ એ પરમગતિનું લક્ષણ જેમાં કહેલું છે તે વેદ, કર્મ અને બ્રહ્મના સ્વરૂપ વેદિતવ્ય (જાણવાનું) તથા કર્મનું અનુષ્ઠાન અને બ્રહ્મનું જ્ઞાન, એ સર્વને જે જાણે તેને “વેદવિત્” કહેવો. અન્ય સર્વને ધમણની પેઠે શ્વાસ લેનારા જાણવા. ૪૨ વેદવિત બ્રાહ્મણો સર્વને જાણે છે કેમ કે, તેઓ વેદને જાણે છે અને વેદમાં સર્વ રહેલું છે. (વર્તમાન કાળમાં) જે છે તથા (ભૂત અને ભવિષ્યમાં) જે નથી, તે સર્વની સ્થિતિ અથવા સ્વરૂપતત્વ વેદમાં છે. ૪૩ સર્વ શાસ્ત્રમાં સ્વરૂપતત્વ એકજ છે. જે જગત પ્રતીતિકાળમાં છે અને બાધકાળમાં નથી; તે જગતનું સ્વરૂપતત્વ એકજ છે; અર્થાત્ જગત જ્ઞાનીઓને દેખાય છે છતાં માયા-નગરની પેઠે તેઓનાં મન તે જીજ્ઞ નહિ અને અજ્ઞાનીને જગત અત્યંત અસત્ છતાં પણ વજના પાંજરાની પેઠે અતિશય દૃઢપણે છેજ. જે પુરૂષ સતરૂપ બ્રહ્મને અને અસતરૂપ જગતને જાણે છે તેવો તત્ત્વજ્ઞ તો નિર્વિશેષ લયસ્થાનને અંત અને સર્વવિશેષ લયસ્થાનને મધ્ય જાણીને તેને તત્ત્વરૂપે એકજ જાણે છે. ૪૪ (એ રીતે બ્રહ્મજ્ઞ પુરૂષની સમાધિ અને વ્યુત્થાન દશા વિષે કહે છે કે,) વેદમાં જેની સ્થિતિ કથન કરેલી છે તે સર્વની પ્રાપ્તિ ત્યાગદશામાં એ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં થાય છે. અર્થાત્ ખેતર, વાડી, ધર, પશુ, પત્ની,

પુત્ર, શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એ સર્વનો અનુક્રમે ત્યાગ કરવાથી નિર્વિકલ્પ સમાધિ થાય છે તથા તેમાં આત્માનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે. વ્યુત્થાન દશામાં જેની મોક્ષમાં સ્થિતિ છે એવો સંતોષ પ્રાપ્ત થાય છે. વેદમાં કહ્યું છે કે “મનુષ્યના સૌ આનંદની ખરાબર એક ગંધર્વનો આનંદ છે” અને એમ કહેતાં છેવટે કહ્યું છે કે, “શ્રોત્રિય અને કામથી નહિ હણાયલા પુરૂષને તે બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત થાય છે” તે શ્રુતિઓમાં સર્વત્ર શ્રોત્રિયત્વ અને અકામહતત્વ અનુગત છે. તેમાં શ્રોત્રિયત્વ સર્વત્ર સમાન છે અને અકામહ-તત્વ આનંદના ઉત્કર્ષને ગતાવનાં છે. એ અકામહતત્વ કે, જેને સંતોષ કહેલો છે, તે સર્વ આનંદમાં અનુગત છે માટે બ્રહ્મવેત્તાની વ્યુત્થાન દશા તે આનંદની પરિસીમા છે. ૪૫ (મોક્ષનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે):-મોક્ષ અખાધિત છે, સત્ય એટલે મૂર્ત અને અમૂર્ત અપ્રપંચાત્મક છે. તે સર્વનું આત્મા છે માટે વિદિત (જાણેલું) છે. વળી સ્થાવર અને જંગમ સર્વ પોતપોતાના દેહ વિષે તાદાત્મ્ય બુદ્ધિ (તે આત્મા હું હું એવી બુદ્ધિ) કરી બેઠા છે માટે તેઓને વેદિતવ્ય (જણાવવા જેવું) છે, તે સર્વ એટલે ખોડ-ખાંપણ વિનાનું પૂર્ણ છે, તે સુખરૂપ છે, તે સર્વોત્કૃષ્ટ શિવરૂપ એટલે શાંત છે, તે ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત છે માટે તે “બ્રહ્મ” કહેવાય છે, જેનાથી અન્યકતની ઉત્પત્તિ છે એવું તે છે, પરિણામરહિત છે માટે અવ્યય છે અને વળી અસંગ છે. મોક્ષનું એવું સ્વરૂપ છે. ૪૬ ઇન્દ્રિયોનો જ્ય કરવાના સામર્થ્યને “તેજ” કહે છે. અપકાર કરનારના ઉપર પણ ક્રોધ ન ઉપજવાના ગુણને “ક્ષમા” કહે છે. નિષ્કામપણાવડે સર્વ પ્રકારના કર્તવ્યથી વિરામ પામવાને “શાંતિ” કહે છે. એ રીતે તેજ, ક્ષમા અને શાંતિ એ ત્રણ દુઃખાદિ વિકારને ઉત્પન્ન નહિ કરનારાં તથા શુભ છે. તેમજ અકૃત્રિમ, જગતના કારણરૂપ અથવા આકાશની પેઠે અસંગ, નિત્ય, એકરૂપ અને અવિનાશી બ્રહ્મ છે. બુદ્ધિરૂપી નેત્રવાળા પુરૂષે તેજ આદિ સર્વ (ત્રણ) કારણથી જે અકૃત્રિમ આદિ બ્રહ્મને જાણે છે તે બ્રહ્મને તથા બ્રહ્મને જાણનારા તે બ્રહ્મવેત્તાને નમસ્કાર છે. ૪૭

તેજઃ ક્ષમા શાંતિરનામયં શુભં તથાવિષં વ્યોમ સનાતનં ધ્રુવમ્ ।

પતૈઃ સર્વૈર્ગમ્યતે બુદ્ધિનેત્રૈસ્તસ્મૈ નમો બ્રહ્મણે બ્રાહ્મણાય ॥ ૪૭ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां गोकापिलीये मत्स-
नवतितमोऽध्यायः ॥ ९.७ ॥

અધ્યાય ૯૮ મો-કુંડધારોપાખ્યાન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्ममर्थं च कामं च वेदाः शंसन्ति भारत ॥

॥ कस्य लाभो विशिष्टोत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર પૂછે છે કે:-હે ભારત ! વેદ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરૂષાર્થને વખાણે છે તેમાંથી કયા પુરૂષાર્થનો લાભ વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે ? હે પિતામહ ! તે મને કહો. ૧ બીજા કહે છે કે:-આ સ્થળમાં પૂર્વે કુંડધારે પોતાના ભક્ત ઉપર પ્રીતિથી જે ઉપકાર

હવે આ અધ્યાયમાં મોક્ષધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાને જે અશક્ત હોય તેને ત્રિવર્ગમાંથી કયો શ્રેષ્ઠ છે ? એ જાણવાના હેતુથી યુધિષ્ઠિરનો પ્રશ્ન છે.

કર્ષો હતો તેનો પુરાતન ઇતિહાસ હું તને કહીશ. ૨ કાષ્ઠક બ્રાહ્મણ બહુજ નિર્ધન હતો તેણે પોતાના મનની કામના પૂર્ણ થવાને ધર્મ આચરવાનો વિચાર કરી યજ્ઞ કરવાનું ધાર્યું. પણ યજ્ઞ માટે ધન નહોતું તેથી તેણે ધનને અર્થે અત્યંત કઠિન તપ કર્યું. ૩ “ દેવતાઓનું પૂજન કરવાથી ધન મળશે ” એવો નિશ્ચય કરીને તેણે દેવતાઓનું પૂજન કર્યું. પરંતુ ભક્તિ-વડે દેવતાઓનું પૂજન કરવાથી પણ ધન મળ્યું નહિ ૪ ત્યારે તેને ચિંતા થઇ કે, મનુષ્યોએ જડ નહિ કરી નાખેલો એવો કયો દેવ હશે કે, જે મને શીઘ્ર પ્રસન્ન થાય ? એવામાં તેણે પોતાના સૌમ્ય મનથી પોતાની પાસે દેવના અનુચર “ કુંડધાર ” નામે મેધને સ્થિર રહેલો જોયો. ૫, ૬ તે મહાબ્રાહ્મ કુંડધારને જોઇનેજ તેના ઉપર બ્રાહ્મણની પ્રીતિ થઇ અને તેણે વિચાર્યું કે, આ દેવ મહાદેવ શ્રેય કરશે કેમ કે, આનું શરીર શ્રેય કરે એવું છે. ૭ આ કુંડધાર નિરંતર દેવની પાસે રહે છે તથા બીજા મનુષ્યોથી વીંટાયેલો નથી માટે મને ઉતાવળે પુષ્કળ ધન આપશે. ૮ પછી બ્રાહ્મણે ધૂપ, સુગંધ, પુષ્પની ઉત્તમ માળાઓ અને અનેક પ્રકારનાં બલિદાનથી તેનું પૂજન કરવા માંડ્યું. ૯ પછી થોડા વખતમાં તે મેધ પ્રસન્ન થયો તથા તેનો ઉપકાર કરવામાં નિયમવાળા આવી વાણી બોલ્યો કે,—જે પુરૂષે બ્રહ્મહત્યા કરી હોય, મધપાન કર્યું હોય, ચોરી કરી હોય કે, વ્રતભંગ કર્યો હોય તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત સત્પુરૂષોએ ઠરાવ્યું છે પણ કૃતધનનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઠરાવ્યું નથી. ૧૦, ૧૧ આશાનો પુત્ર ધર્મ છે, અસ્યાનો પુત્ર ક્રોધ છે, ઠગાઇનો પુત્ર લોભ છે, પણ કૃતધનતાને પ્રભુ ઉત્પન્ન થવી યોગ્ય નથી. ૧૨ પછી રાત્રિમાં તે બ્રાહ્મણ ન્યાં દર્બની સાદડી ઉપર સૂઇ રહ્યો હતો ત્યાં કુંડધારના પ્રભાવથી સ્વપ્નમાં તેણે સર્વ પ્રાણી માત્રને જોયાં. ૧૩ શમ, તપ અને ભક્તિવડે ભોગવર્જિત એવા શુદ્ધ ચિત્તવાળા બ્રાહ્મણે કુંડધારની ભક્તિના પ્રત્યયરૂપ સ્વપ્નને રાત્રિમાં જોયું. ૧૪ હે સુધિષ્ઠિર ! તેણે સ્વપ્નમાં જોયું કે, દેવતાઓમાંનો એક મોટા તેજવાળો મહાત્મા મણિભદ્રદેવ દેવની આગ્રાથી તેમની પાસે દ્વિગ માગવા આવેલા પુરૂષોને નિવેદન કરતો હતો. ૧૫ ત્યાં દેવતાઓ, શુભકર્મયુક્ત સન્નિવૃત્તોને રાત્ર્ય અને ધન આપતા હતા અને અશુભ કર્મવાળા દુષ્ટજનનાં રાત્ર્ય તથા ધનાદિને લઈ લેતા હતા. ૧૬ હે ભરતર્ષભ ! તે સ્થળમાં મોટી કાંતિવાળો કુંડધાર સર્વ દેવોના દેખતાંજ તે (દેવો) ની આગળ પૃથ્વીપર પડ્યો; અર્થાત્ પ્રણામ કર્યાં. ૧૭ પછી દેવોના કહેવાથી ઉત્તમ સ્વભાવવાળા મણિભદ્રે, પૃથ્વીપર પડેલા કુંડધારને કહ્યું કે,—હે કુંડધાર ! તું શું ઇચ્છે છે ? ૧૮ ત્યારે કુંડધાર બોલ્યો કે,—જો દેવતાઓ મહારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હોય, તો આ એક બ્રાહ્મણ મહારા ભક્ત છે. હું તેના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને ઇચ્છું છું. જેથી તેના સુખનો ઉદય થાય. ૧૯ પછી દેવતાઓના વચનથી મણિભદ્રે મોટા તેજવાળા કુંડધારને પુનઃ આ પ્રમાણે વચન કહ્યું. ૨૦ મણિભદ્ર કહે છે કે,—હે કુંડધાર ! ઉઠ, ઉઠ, ત્હારું કલ્યાણ થાઓ, તું કૃતકૃત્ય થઇને સુખી થા, જો આ બ્રાહ્મણ ધનની ઇચ્છા કરતો હોય તો તેને ધન આપો. ૨૧ આ ત્હારો મિત્ર બ્રાહ્મણ, જેટલું ધન માગતો હોય તેટલું અસંખ્ય ધન હું દેવતાઓના વચનથી આપવાને તૈયાર છું. ૨૨ હે સુધિષ્ઠિર ! પછી કુંડધારે “ મનુષ્યપાત્રું ચંચળ અને નાશવંત છે ” એમ વિચારીને “ બ્રાહ્મણે તપ કરવું એજ શ્રેયસ્કર છે ” એમ નિશ્ચય કર્યો. ૨૩ કુંડધાર કહે છે કે,—હે ધન આપનારા દેવ ! હું આ બ્રાહ્મણને અર્થે ધનની યાચના કરતો નથી પણ તમે બ્રાહ્મણ ઉપર બીજો અનુગ્રહ કરો એમ હું ઇચ્છું છું. ૨૪ હું મહારા ભક્તને રત્નથી સંપૂર્ણ

ભરેલી પૃથ્વી અથવા મોટા રત્નનો ભંડાર મળે એવી ઇચ્છા રાખતો નથી, પણ આ બ્રાહ્મણ ધાર્મિક થાય એટલું ઇચ્છું છું. ૨૫ આ બ્રાહ્મણની બુદ્ધિ ધર્મમાં રમણ કરે તથા ધર્મ ઉપરજ પોતાનું જીવંતર ગાળે તથા તેના મનમાં ધર્મજ મુખ્ય થાઓ એટલો અનુ-
ગ્રહ તેના ઉપર થવો જોઈએ એમ હું માનું છું. ૨૬ મણિભદ્ર કહે છે કે:-ધર્મનું ફળ રાજ્ય છે તથા અનેક પ્રકારનાં મુખ છે, માટે પોતાના શરીરને કલેશ આપ્યા વિના તે ધર્મનાં ફળને સદૈવ ભોગવા. ૨૭ બીજા કહે છે કે:-પછી મોટા યસવાળા કુંડધારે વારં-
વાર દેવતાઓ પાસેથી બ્રાહ્મણ માટે ધર્મનીજ પ્રાર્થના કર્યા કરી ત્યારે દેવતાઓ તેનાપર પ્રસન્ન થયા. ૨૮ મણિભદ્ર કહે છે કે:-હે કુંડધાર ! સર્વ દેવતાઓ ત્હારા ઉપર તેમજ આ બ્રાહ્મણ ઉપર પણ પ્રસન્ન થયા છે માટે આ બ્રાહ્મણ નિશ્ચય ધર્મોત્તમા થશે અને બુદ્ધિને ધર્મને વિષે ધારણ કરશે. ૨૯ હે યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રમાણે બીજાઓને દુર્લભ એવું મનવાં-
ચ્છિત વરદાન પામીને, જેણે કાર્ય કરેલું છે એવો મેધ પ્રસન્ન થયો. ૩૦ પછી તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણે પોતાની આજીવ્યાજી તથા મુખની આગળ નાખેલાં સૂક્ષ્મ એવાં રેશમી ચીર જેવાં પણ તે તેને જોઈને વૈરાગ્યને પામ્યો. ૩૧ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,-આ પુરૂષ સત્કર્મને જાણતો નથી ત્યારે બીજા કાણ સુકૃતને જાણશે ? માટે હું વનમાં જઈશ અને ત્યાં ધર્મવડે જીવંતર ચલાવીશ. ૩૨ બીજા કહે છે કે,-પછી તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ દેવતાઓની કૃપાથી ઉપ-
જેલા વૈરાગ્યવડે વનમાં ગયો તથા ત્યાં જઈને તેણે અત્યંત મોટા તપનો આરંભ કર્યો. ૩૩ તે બ્રાહ્મણે દેવતાઓ તથા અતિથિને અર્પણ કરતાં વધેલાં ફળ અને મૂળનું ભોજન કરવા માંડ્યું તથા હે મહારાજ ! તેની બુદ્ધિ ધર્મ વિષે દૃઢ થઈ. ૩૪ પછી તે બ્રાહ્મણે મૂળ અને ફળ સર્વનો આહાર મૂકી દીધો અને માત્ર પાંદડાં ખાઈને નિર્વાહ કરવા માંડ્યો; પછી તે બ્રાહ્મણે પાંદડાંનું ભોજન પણ તજી દીધું અને માત્ર જળનુંજ પાન કરવા માંડ્યું. ૩૫ પછી ઘણાં વર્ષ મુધી તે વાયુનું લક્ષણ કરીને રહ્યો, પણ તેના પ્રાણ ક્ષય પામ્યા નહિ એ આશ્ચર્ય સરખું થયું. ૩૬ ધર્મ વિષે શ્રદ્ધા રાખનારા તથા ક્રિયા તપ કરનારા તે બ્રાહ્મણને ઘણું કાળે દિવ્ય દર્શિ પ્રાપ્ત થઈ. ૩૭ પછી તેને એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ કે, હું કોઈના ઉપર પ્રસન્ન થઈને જો ધન આપું તો મહારી વાણી મિથ્યા થાય નહિ. ૩૮ આવા વિચારથી તેનું હૃદય હર્ષ પામ્યું અને આનંદયુક્ત મુખથી તેણે પુનઃ તપનો આરંભ કર્યો તથા તે સિદ્ધ પુરૂષ જેને સર્વથી પરમ તત્ત્વ માનતો હતો તેનું તેણે પુનઃ ચિંતન કરવા માંડ્યું. ૩૯ પછી તેને એવો વિચાર થયો કે, જો હું-કોઈના ઉપર પ્રસન્ન થઈને રાજ્ય આપું તો તે અલ્પ કાળમાં રાજ થાય અને મહારી વાણી મિથ્યા થાય નહિ. ૪૦ હે ભારત ! પછી તે બ્રાહ્મણના તપના યોગથી અને તેની પ્રીતિથી પ્રેરાયલા કુંડધારે તેને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યું. ૪૧ હે રાજન ! ત્યારે તેને કુંડધારનાં દર્શન થયાં ત્યારે તેણે યથાવિધિ તેનું પૂજન કર્યું તથા પરમ વિસ્મય પામ્યો. ૪૨ પછી કુંડધાર બોલ્યો કે,-તને ઉત્તમ એવાં દિવ્ય ચક્ષુ પ્રાપ્ત થયાં છે માટે હે વિગ્ર ! તેવડે તું રાજાઓની ગતિ તથા બીજા સર્વ લોકને જો. ૪૩ પછી તે બ્રાહ્મણે પોતાના દિવ્ય ચક્ષુવડે દરથી હજારો રાજાઓને નરકમાં દુષેષા જોયા. ૪૪ કુંડધાર કહે છે કે:-તે મહાઈ ભાવથી પૂજન કર્યું છે, છતાં જો તું-દુઃખ પામે તો તેમાં મેં ત્હાં શું દિત કર્યું ? તથા મેં ત્હારા ઉપર શો અનુગ્રહ કર્યો ? ૪૫ વાઈ, હજી તું પુનઃ જો, જો, કે, મનુષ્યે કામ ભોગની ઇચ્છા કેમ

કરવી ! તે તને જાણશે. સ્વર્ગનું દાર સદૈવ રોકાયલું છે અને મનુષ્યોમાં તો તે વિશેષે રોકાયલું છે. ૪૬ બીજા કહે છે કે:-પછી તેણે જોયું તો કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય, મદ, નિદ્રા, તંદ્રા અને આળસવડે સ્વર્ગનાં દારને રોકાયલાં હતાં. ૪૭ ત્યારે કુંડધાર કહે છે કે:- આ કામાદિ પુરૂષોએ સ્વર્ગાદિ લોકનાં દારને રોકેલાં છે કેમ કે, દેવતાઓને મનુષ્યોથી ભય છે, અને તેથીજ તેઓ દેવતાના વચનથી મનુષ્યોને નિરંતર વિધન કર્યા કરે છે. ૪૮ દેવતાઓની આગા વિના કોઈ ધાર્મિક થઈ શકતો નથી, પણ તું જે પોતાના તપવડે ધન તથા રાજ્ય બીજાને આપવાને શક્તિમાન થયો છે તે દેવનીજ કૃપા છે. ૪૯ બીજા કહે છે કે:-પછી તે ધર્માત્મા બ્રાહ્મણે કુંડધાર મેઘના આગળ પોતાનું મસ્તક નમાવીને દંડવત પ્રણામ કર્યો અને કહ્યું કે-તમે મારા ઉપર મોટો અનુગ્રહ કર્યો છે. ૫૦ પહેલાં કામ અને લોભથી દોરાઈને તમારો સ્નેહ ન જાણતાં મેં જે તમારો અવગુણ લીધો હોય તેની અને ક્ષમા કરવી ઘટે છે. ૫૧ પછી કુંડધારે કહ્યું કે,-એ સર્વ મેં તને ક્ષમા કર્યું છે. એમ કહીને કુંડધાર તે બ્રાહ્મણમેદને પોતાના બાહુઓથી બેસીને તેજ સ્થળમાં અંતર્ધાન થયો. ૫૨ પછી કુંડધારની કૃપાથી તપવડે સિદ્ધિને પામેલો તે બ્રાહ્મણ સર્વ લોકમાં ફરવા લાગ્યો, તે આકાશમાં ગમન કરવા લાગ્યો. તે જે અર્થનો અંકટપ કરતો હતો તે અર્થ સિદ્ધ થતો હતો. ૫૩ તેમજ ધર્મ, શક્તિ તથા યોગથી જે પરમગતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વ તેને પ્રાપ્ત થઈ હતી. ૫૪ દેવતા, બ્રાહ્મણ, સત્પુરૂષો, યક્ષ, મનુષ્ય અને ચારણ આદિ સર્વ ધાર્મિક પુરૂષોનું પૂજન કરે છે પણ ધનવાન કે, કામી પુરૂષનું પૂજન કરતા નથી. ૫૫ હે યુધિષ્ઠિર ! તારી પ્રીતિ ધર્મમાં છે તેથી દેવતાઓ તારા ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન છે એમ જાણવું. ધર્મમાં કોઈકે અનિર્વાચ્ય સુખની કળા રહેલી છે તથા ધર્મમાં પરમ સુખ રહેલું છે. ૫૬

॥ સુપ્રસન્ના હિ તે દેવા યસ્યે ધર્મે રતા મતિઃ ।

ધર્મે સુલક્ષ્ણા કાચિદ્ધર્મે તુ પરમં સુખમ્ ॥ ૫૬ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां कुंडधारोपाख्याने अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

અધ્યાય ૬૯ મો-ચક્ષુમાં થતી હિંસા અશાસ્ત્રીય છે.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ વહ્નનાં યજ્ઞતપસામેકાર્થનાં પિતામહ !

ધર્માર્થ ન સુજાર્થાર્થ કથં યજ્ઞઃ સમાહિતઃ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે પિતામહ ! જેનો ચિત્તની શુદ્ધિરૂપ કે, ઇશ્વરની પ્રસન્નતારૂપ અર્થ છે એવા યજ્ઞ પ્રકારના યજ્ઞ અને તપમાંથી, જે યજ્ઞ સુખ અને ધનને અર્થે નહિ પણ કેવળ ધર્મને અર્થે કરવાનો કહેલો છે તે કેવો હોય ? તે કહો. ૧ બીજા કહે છે કે:- પૂર્વે યજ્ઞ કરવાને અર્થે ઉચ્છૃષ્ટિ બ્રાહ્મણનું જે વૃત્તાંત બન્યું હતું તે નારદે કહેલું છે. તે વિષયનો પ્રાચીન ઇતિહાસ હું તને કહીશ. ૨ નારદ કહે છે કે:-અધિક ધર્મવાળા એક વિદર્ભદેશમાં એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે દાણા વીણી લાસીને પોતાનો નિર્વાહ કરતો હતો તેથી “ ઉચ્છૃષ્ટિ ” એવા નામથી પ્રખ્યાત હતો. તે બ્રાહ્મણે એક વખત મનમાં યજ્ઞ કરવાનો

નિશ્ચય કર્યો. ૩ પછી તેણે વનમાં જઈને ભોજન માટે સામો પ્રાપ્ત કર્યો તથા શાક માટે કડવી અને રસરહિત પશુ તપ વડે સ્વાદુપણાને પામેલી “ સૂર્યપર્ણી ” અને “ સુવર્ચળા ” નામે વનરપતિની ભાજી પ્રાપ્ત કરી. ૪ હે શત્રુઓને તાપ પમાડનાર મુધિષિર ! એટલાવડેજ તેણે જેથી સર્વ પ્રાણીમાત્રની હિંસા ન થાય તથા સ્વર્ગ મળે એવો યજ્ઞ મૂળ અને કૃણવડેજ સંપૂર્ણ કર્યો અને સિદ્ધિને પામ્યો. ૫ તે બ્રાહ્મણની વ્રતવડે કૃશ થયેલી અને પવિત્ર સ્ત્રી “ પુષ્કરધારિણી ” નામે હતી તે યદ્યપિ પતિના કહેવા પ્રમાણે કરતી હતી તથાપિ “ સત્ય ” નામનો તેનો સ્વામી કે, જે અહિંસાપ્રધાન યજ્ઞ કરતો હતો તેને તે અનુકૂળ નહોતી. ૬ પરંતુ “ સ્વામી શાપ દેશે ” એવા ભયથી તેના સ્વભાવનું અનુવર્તન કરતી હતી. તે સ્ત્રી મોરનાં ખરી પડેલાં પીછાંથી ગૂંથેલું વસ્ત્ર પહેરતી હતી, એમ કહે છે. ૭ તેણે પોતાના સ્વામીની આજ્ઞાથી યજ્ઞનું કૃણ ન ઈચ્છીને એક યજ્ઞ કરવા માંડ્યો. ૮ હવે તે વનમાં તે બ્રાહ્મણની પાસે (પડોશમાં-વનમાં) એક મૃગ રહેતો હતો તે, સત્ય બ્રાહ્મણની પાસે જઈને બોલ્યો કે,-અરે ! તેં આ દુષ્કૃત કર્મ કરવા માંડ્યું છે. ૯ કેમ કે, મંત્રના અંગભૂત પશુનો હોમ કર્યા વિના તેં આ યજ્ઞ કર્યો છે તે યોગ્ય નથી. માટે મને તું અગ્નિમાં હોમીને અને યજ્ઞ પરિપૂર્ણ કરીને સ્વર્ગમાં જા. એમ કરવાથી તું પ્રશંસા પામીશ. ૧૦ પછી સૂર્યમંડળની અધિષ્ઠાત્રી દેવી પશુ પ્રલક્ષરૂપે તેની પાસે આવી અને કહેવા લાગી કે,-મહારા અર્થે તારે આ પશુને યજ્ઞમાં હોમવો જોઈએ તારે બ્રાહ્મણે કહ્યું કે,-હું પશુનો વધ કરનાર નથી કેમ કે, એ હરણુ આ વનમાં વસે છે માટે મહારા પાડોશી છે અને પાડોશીને હણવાનો દોષ છે. ૧૧ એવું બ્રાહ્મણનું વચન સાંભળીને “ યજ્ઞમાં દુષ્કૃત યું છે ? ” તે જોવાને ગઈ હોય તેમ, તે સાવિત્રી દેવી રસાતળને જોવાના હેતુથી યજ્ઞના અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને અંતર્ધાન થઈ. ૧૨ સાવિત્રીના અયા પછી હરિણે, હાથ જોડીને પુનઃ સત્ય બ્રાહ્મણની પ્રાર્થના કરી કે,-તું મને યજ્ઞમાં હોમ. ત્યારે સત્ય બ્રાહ્મણે તેને આલિંગન કરીને કહ્યું કે,-તું અહીંથી જા. ૧૩ તેથી તે હરિણુ આઠ પગલાં જઈને પાછો વળ્યો અને બોલ્યો કે,-હે સત્ય ! ભલા, તું મહારા વધ કર, હું યજ્ઞમાં વધ પામીને સદ્ગતિને પ્રાપ્તીશ. ૧૪ હું તને દિવ્ય નેત્ર આપું છું, તેવડે તું દિવ્ય અપ્સરાઓ અને ગંધર્વોનાં વિચિત્ર વિમાનને જો. ૧૫ પછી બ્રાહ્મણે ઘણીવાર મુઘી વિમાન અને અપ્સરા આદિને જોયાં તથા તેથી સ્વર્ગના વૈભવ માટે તેનું મન લલચાયું અને પાસે ઉભેલા મૃગને જોઈને તથા તેના વધ કરીને સ્વર્ગવાસ પ્રાપ્ત કરી લેવાના વિચારે મનને પ્રમળ કર્યું. ૧૬ પરંતુ તે કાંઈ સાધારણ હરિણુ નહોતો, એ તો ધર્મ કાંઈ કારણથી મૃગરૂપ થઈને ઘણા વર્ષથી વનમાં રહેલો હતો, તેણે એ રીતે યજ્ઞમાં દેહ સમર્પીને પોતાનો છુટકા કરી લીધો, પરંતુ એ કાંઈ યજ્ઞનો સત્ય અને ઉત્તમ વિધિ નથી, કેમ કે, તેમાં હિંસા થઈ છે. ૧૭ હવે આ રીતે હિંસાત્મક યજ્ઞ કરવાથી તે સત્ય બ્રાહ્મણનું મોટું તપ નાશ થયું, માટે હિંસા કરવી એ કર્મ યજ્ઞીય નથી. ૧૮ પછી ભગવાન ધર્મે તેને યજ્ઞ કરાવ્યો તથા તપ વિષે ઉત્તમ એવી તેની સ્ત્રીનું પણ સમાધાન થયું કે, હિંસાત્મક યજ્ઞ શ્રેષ્ઠ નથી. ૧૯ માટે અહિંસાજ સધળો ધર્મ છે અને હિંસાધર્મ તો ઉપર આખ્યાયિકામાં કહ્યો તેવો તપનો નાશ કરનાર છે. બ્રાહ્મવાદી પુરૂષોનો ધર્મ એજ છે, એ હું તને સત્ય કહું છું. ૨૦

અહિંસા સકલો ધર્મો હિંસાધર્મસ્તથાવિધઃ ।

સત્યં તેહં યો ધર્મઃ સત્યવાદિનામ્ ॥ ૨૦ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां यज्ञहिंसा निंदा
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

અધ્યાય ૧૯૯ મો-ધર્મ-માર્ગ.

અધ્યાય ૧૯૯ મો-ધર્મ-માર્ગ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ કથં ભવતિ પાપાત્મા કથં ધર્મં કરોતિ વા ।

કેન નિર્વેદમાદત્તે મોક્ષં વા કેન ગચ્છતિ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર *પૂછે છે કે:-પુરૂષ પાપી કેમ થાય છે અને ધર્મ કેમ કરે છે ? તેમજ કયા ઉપાયવડે વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તથા કયા ઉપાયથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે ? ૧ બીજા કહે છે કે:-તે સર્વ ધર્મને જાણેલા છે તથાપિ તું પ્રજ્ઞમાં ધર્મની સ્થિતિ થવાને માટે પૂછે છે તો મોક્ષ, વૈરાગ્ય, પાપ અને ધર્મ, એ સર્વની ઉત્પત્તિ હું તને કહું તે સાંભળ. ૨ હે ભરતર્ષભ ! પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે તે વિષય પ્રાપ્ત થયો એટલે તેના વિષે કાંતો પ્રીતિ કે, કાંતો દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩ હવે જો પ્રીતિ કે, દ્વેષ ઉપજ્યો તો પુરૂષ તે પ્રાપ્ત કરવાને કે, તજવાને યત્ન કરવા માંડે છે અને મોટા કર્મનો આરંભ કરે છે. તેમજ ઇષ્ટ એવા રૂપ તથા ગંધનો અભ્યાસ કરવા માંડે છે. ૪ પછી તેને તે વિષયમાં પ્રીતિ થાય છે અને તે પછી અગ્રિય વિષયમાં દ્વેષ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી લોભ ઉપજે છે અને પછી મોહ ઉપજે છે. ૫ એ પ્રમાણે લોભ અને મોહથી પરંભવ પામેલા તથા રાગ (પ્રીતિ) અને દ્વેષથી યુક્ત પુરૂષની બુદ્ધિ ધર્મમાં સ્થિર થતી નથી, પણ જે જે ધર્મ કરે છે તે તે કપટથી કરે છે. ૬ તેવો પુરૂષ કાંઈ પણ નિમિત્તથીજ ધર્મને આચરે છે અને નિમિત્તથીજ દ્રવ્યને પણ ઇચ્છે છે અને તેવા નિમિત્ત અથવા કપટથી અર્થની સિદ્ધિ થઈ એટલે, હે કુરુનંદન ! તે દ્રવ્યમાંજ પોતાની બુદ્ધિને આસક્ત કરે છે. ૭ તથા પછી પાપ કરવાની બુદ્ધિ કરે છે. હે ભારત ! સ્નેહીઓ અને પંડિતો તેને વારે છે. ૮ તથાપિ તે શાસ્ત્રમાં કહેલા આયુર્વૈદ ઉત્તર શાધી કાઢીને તેઓને ખતાવે છે અને પાપકર્મ કર્યે જાય છે. એવા પુરૂષને પ્રીતિ તથા મોહથી ત્રણ પ્રકારનો અધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. ૯ એટલે, તે પાપનું ચિંતન કરે છે (માનસિક), પાપ વચન બોલે છે (વાચિક) અને પાપ કર્મ કરે છે (ક્રિયિક). તે અધર્મ માર્ગે મૂઢત થાય છે તેના દોષને સત્પુરૂષો જાણે છે. ૧૦ પણ જેઓ તેના જેવાજ શીલવાળા હોય છે તેઓ તે પાપકર્મવાળાની સાથે મિત્રતા રાખે છે. એવો પુરૂષ આ લોકમાં સુખ પામતો નથી તો પછી પરલોકમાં તો સુખ ક્યાંથીજ પામે ? ૧૧ પાપાત્મા પુરૂષ એવો હોય છે. હવે ધર્મમાં પુરૂષ વિષે સાંભળ. ધર્મ વિષે કુશળ પુરૂષ જેમ જેમ બીજાનું હિત કરે છે તેમ તેમ કુશળ ધર્મવડે તેને પોતાની ઇચ્છિત ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨ જે પુરૂષ પોતાની બુદ્ધિવડે પ્રથમથીજ રાગ-મોહ અદિ દોષને દેખે છે તે પુરૂષ સુખ-

* અહિંસા ધર્મજ વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ કરવાના દ્વારથી મોક્ષનો હેતુ છે એમ નિશ્ચય કરીને ધર્મથી વિરક્ત પાપની ઉત્પત્તિનો ત્યાગ કરવાને માટે આ અધ્યાયમાં યુધિષ્ઠિર પૂછે છે.

દુઃખનો વિવેક કરવામાં કુશળ થઇને સત્પુરુષોનું પશુ સંવન કરે છે. ૧૩ એવા પુરુષની સત્પુરુષોના સહવાસથી તથા અભ્યાસથી ધર્મબુદ્ધિ વૃદ્ધિ પામે છે તથા તે ધર્મમાં આનંદ માને છે અને ધર્મ ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે. ૧૪ એવો પુરુષ ધર્મવડે ધનને પામે છે એટલે ધનવડે ધર્મનાજ મૂળનું સિંચન કરે છે. ૧૫ તથા જ્યાં જ્યાં ગુણને જુએ છે તેની તેનીજ વૃદ્ધિ કરે છે. એ પ્રમાણે પુરુષ ધર્માત્મા થાય છે અને તેને તેના જોવોજ ધર્માત્મા મિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬ એ પ્રમાણે તે પુરુષ મિત્ર તથા ધનનો લાભ પામીને આ લોકમાં તથા પર-લોકમાં આનંદ પામે છે. હે ભારત ! પુરુષ શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ અને ગંધ, એ પાંચ વિષયો ઉપર સ્વામિત્વપણુને પામે છે એનેજ ધર્મનું ફળ કહે છે—અર્થાત્ ધર્મનું ફળ એજ છે કે, ઇન્દ્રિયોને પોતાના સ્વાધીન કરવી: અથવા ધર્મનું ફળ એ છે કે, તેને શબ્દાદિ વિષયો માત્ર સંકલ્પથી સિદ્ધ થાય છે. હે યુધિષ્ઠિર ! તે પુરુષ સંકલ્પસિદ્ધિરૂપ ધર્મના ફળને પામીને હર્ષ પામતો નથી, પણ તેથી નૃત્તિ પામીને પોતાના જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુવડે વૈરાગ્ય પામે છે. જ્યારે જ્ઞાનરૂપી નેત્રવાળો પુરુષ કામ, રસ, ગંધ, શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ વિષયોમાં આનંદ માનતો નથી તથા મનને વાસિત કરતો નથી ત્યારે તે કામથી મુક્ત થાય છે, પણ ધર્મને છોડતો નથી. ૧૭, ૨૦ તે પુરુષ સ્વર્ગાદિ લોકોમાં પણ નાશવંત જાણીને ધર્મનાં ફળ સ્વર્ગાદિની ઇચ્છા કરતો નથી. પછી તે મોક્ષને અર્થે યત્ન કરે છે પણ તે મોક્ષનાં સાધન પ્રાપ્ત કર્યા વગર યત્ન કરતો નથી. ૨૧ જ્યારે પુરુષ ધીમે ધીમે વિષયોમાંથી વૈરાગ્ય પામતો જાય છે અને પાપકર્મનાં ત્યાગ કરે છે ત્યારે તે પુરુષ ધર્માત્મા થાય છે અને ઉત્તમ મોક્ષને પામે છે. ૨૨ હે તાત ! હે ભારત ! તું મને જે પૂછે છે તે પાપ, ધર્મ, વૈરાગ્ય અને મોક્ષ વિષે મેં તને કહ્યું. ૨૩ હે યુધિષ્ઠિર ! માટે તું ગમે તેવી સ્થિતિમાં રહીને પણ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થા કેમ કે, હે કૌંતેય ! જે પુરુષો ધર્મમાં સ્થિતિવાળા છે તેઓને સદાકાળની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪

॥ તસ્માદ્ધર્મે પ્રવર્તેથા: સર્વાવસ્થં યુધિષ્ઠિર ।

ધર્મે સ્થિતાનાં કૌંતેય સિદ્ધિર્ભવતિ શાશ્વતી ॥ ૨૪ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां प्राश्निको नाम

सप्ततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

અધ્યાય ૧૦૧ મો-મોક્ષનો ઉપાય.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ મોક્ષ: પિતામહેનોક ઉપાયાજ્ઞાનુપાયત: ॥

॥ તમુપાયં યથાન્યાયં શ્રોતુમિચ્છામિ ભારત ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે પિતામહ ! તમે મોક્ષ, ઉપાયથી પ્રાપ્ત કરવાનાં કહ્યો છે તે મોક્ષ, ઉપાય કર્યા સિવાય પ્રાપ્ત થતો નથી. હે ભારત ! તે ઉપાયને હું યથાન્યાય સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૧ બીજમ કહે છે કે:-હે અર્થને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય મોટી બુદ્ધિવાળા ! હે પાપરહિત ! સાંભળેલા અર્થની પરીક્ષા કરી જોવાને યોગ્ય કર્શન એટલે પોતાની બુદ્ધિના સાક્ષીપણરૂપ ઉપાય ત્હારા વિષેજ તે યોજેલો છે કે, જોવડે તું નિરંતર ધર્માદિ સર્વ અર્થને મોધિ છે. એ ઉપાય એ પ્રકારનો છે. એક પ્રવ્રતિરૂપ અને બીજો નિવ્રતિરૂપ. તેમાં

સામ્ય ધર્મના વિષે જે કરવાપણીની શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને “ પ્રવૃત્તિરૂપ ઉપાય ” કહે છે, અને માત્ર આવરણ જવાથી જ્ઞાન માત્રમાં સ્થિતિ થાય છે તેને “ નિવૃત્તિરૂપ ઉપાય ” કહે છે, જેમ ધડાને બનાવવો હોય તે વિષે જે શુદ્ધિ યોજવી તે પ્રવૃત્તિરૂપ ઉપાય છે અને ધડો ઉત્પન્ન થયા પછી જે શુદ્ધિ થવી તે નિવૃત્તિરૂપ ઉપાય છે. એજ પ્રમાણે શમ, દમ આદિ નિવૃત્તિધર્મ પ્રાપ્ત થયા એટલે યજ્ઞાદિ પ્રવૃત્તિધર્મનું કાંઈ કારણ નથી કેમ કે, નિષ્કામ યજ્ઞ-યાગાદિકર્મ ચિત્તની શુદ્ધિ દ્વારા નિવૃત્તિના હેતુઓ છે. ૩ પૂર્વ સમુદ્રમાં જવાનો જે માર્ગ છે તે માર્ગે જવાથી પશ્ચિમ સમુદ્ર તરફ જવાતું નથી, તેમ મોક્ષનો પણ એકજ માર્ગ છે તે હું તને વિસ્તારથી કહું છું તે સાંભળ. ૪ ક્ષમાવડે ક્રોધનો નાશ કરવો, સંક-
 ૧ દ્વેષનો ત્યાગ કરવાવડે કામનો નાશ કરવો, આળસ આદિનો ત્યાગ કરવાપૂર્વક ભગવાનના ધ્યાન આદિ સાત્ત્વિક ધર્મનું સેવન કરવાવડે નિદ્રાનો નાશ કરવો. ૫ સાવધાનપણે વર્તીને લોકાપવાદથી ઉપજેલા ભયનું રક્ષણ કરવું, ત્વં પદના અર્થ (ક્ષેત્ર)ના વિષે મનની ધારણા કરીને પ્રાણવાયુને જીતવો-રોકવો, ઇચ્છા, દ્વેષ અને ક્રીની અભિલાષારૂપ કામને ધીરજવડે રોકવાં. ૬ વિપરીત જ્ઞાનરૂપબ્રમ, અજ્ઞાનરૂપી સંમોહ અને અનેક ક્રાંતિને સ્પર્શ કરનારા જ્ઞાનરૂપ સંશય કે, જેને “ આવર્ત ” કહે છે તે, એ ત્રણનો તત્ત્વના અભ્યાસવડે નાશ કરવો. ૭ વળી તત્ત્વના પુરૂષે નિદ્રા એટલે અનનુસંધાન (ધ્યેય પદાર્થમાં વૃત્તિ ન ચોટવી તે) અને પ્રતિભા એટલે અન્યાનુસંધાન (ધ્યેય પદાર્થ કરતાં બીજાના વિષેજ ચિત્તની વૃત્તિ ચોટવી તે) એ બે દોષનો નાશ જ્ઞાનાભ્યાસવડે કરવો. (ધ્યેય વસ્તુનું કથન, તેનુંજ ચિંતન, તેનોજ એક બીજાને બોધ અને તેજ એક પરમતત્ત્વ, એમ માનવું તેને પડિતો “ જ્ઞાનાભ્યાસ ” કહે છે.) ૭ શ્લેષમ તથા અવગણ આદિ ઉપદ્રવ અને જ્વર, અતિસાર આદિ રોગ, એ બન્નેને હિતકારક સામ્ય (માફક આવે તેવું) અને (નિયમિત) ભોજનવડે નાશ કરવા સંતોષવડે લોભ અને મોહને જીતવા. વિષયોને તત્ત્વ દર્શનવડે એટલે તેઓમાં રહેલા અનર્થને જોવાવડે તજવા. ૮ દયાવડે અધર્મને જીતવો અને પાલન કરવાવડે ધર્મને જીતવો. આવતા સમયનું ચિંતન ન કરવાવડે આશાને જીતવી અને અભિલાષ તજવાવડે દ્રવ્યને જીતવું. ૯ સર્વ પદાર્થને અનિલ જાણવાવડે રોહને તજવો તથા પડિત પુરૂષે વાયુનો નિગ્રહ કરવારૂપ યોગવડે ક્ષુધાને જીતવી અને કંઠણુવડે મનનું માન જીતવું તથા સંતોષવડે તૃષ્ણાને જીતવી. ૧૦ ઉદ્ધોગવડે તંદ્રા (આળસ)ને જીતવી, નિશ્ચય (વેદ વચનના વિશ્વાસ)વડે વિપરીત તર્કને જીતવો, મૌન રાખવાવડે બહુ ભાષણ કરવાની ટેવને જીતવી તથા શરપણાવડે ભયને તજવો. ૧૧ એ પ્રમાણે યોગનાં અંગ જાણવાં. હવે યોગનો ક્રમ કહું છું. પ્રથમ વાણી આદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના આપારને તજીને મનવડે રહેવું. મન પણ વિષયની કલ્પના કરે છે તેને તજીને શુદ્ધિના સ્વરૂપમાં તેને ધારણ કરવું. (અર્થાત્ સંકલ્પ-વિકલ્પને છોડી દેવા. જ્ઞાન ચક્ષુવડે શુદ્ધિનો લય કરવો. એટલે શુદ્ધ ત્વં પદના અર્થના જ્ઞાનનું ચિંતન કરીને તેમાં શુદ્ધિનો લય કરવો. તે જ્ઞાનનો પણ આત્માવબોધમાં એટલે “ આ આત્મા બ્રહ્મ છે ” એવા બોધના વિષે લય કરવો અને આત્માવબોધરૂપ શુદ્ધિની વૃત્તિનો પરમ ચૈતન્ય પ્રકાશના વિષે લય કરવો અને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપે રહેવું. ૧૨ એ રીતે પવિત્ર કર્મ કરનારા પુરૂષ શાંત મનથી યોગની ક્રિયાને જાણીને આદરવી તથા જ્ઞાનીઓ જેને પાંચ યોગદોષ કહે છે તેને તજવા. ૧૩ એ પાંચ દોષનાં નામ:-કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય અને નિદ્રા. એ પાંચ યોગદોષનો ત્યાગ કરીને તથા વાણીનો નિગ્રહ કરીને સાધનવડે યોગનો અભ્યાસ કરવો. ૧૪ યોગના વિષે જ્ઞાન, અભ્યાસ, દાન, સત્ય, લજ્જા, નમ્રતા,

ક્ષમા, પવિત્રતા, આહારશુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોનો સંયમ. ૧૫ એટલાવડે તેજ વધે છે અને પાપનો નાશ થાય છે. વળી સંકલ્પ સિદ્ધ થાય છે અને વિતાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૧૬ તેજસ્વી અને જેનું પાપ નાશ થયું છે એવો પુરૂષ ઇન્દ્રિયોનો જય કરીને, લઘુ (મોડો) આહાર કરીને તથા કામ અને ક્રોધને પોતાના સ્વાધીન કરીને પોતાના આત્માને પ્રહ્લપદના વિષે પમાડવાને ઇચ્છે છે અર્થાત્ તે પ્રહ્લરૂપ થાય છે. ૧૭ મોક્ષનો નિર્મળ અને પવિત્ર માર્ગ આ છે. વેદાંતશ્રવણનો અભ્યાસ કરવાથી મૂઢપણાનો ત્યાગ, વૈરાગ્યથી અસંગપણું, સંતોષ, ક્ષમા અને દૃઢતાથી કામ તથા ક્રોધનો ત્યાગ, અદૈન્ય (પરિપૂર્ણ મનોરમપણું), અનુદીર્ઘ્યત્વ એટલે ગર્વ આદિ અહંકાર-રહિતપણું, નિર્ભયપણું, અવ્યવસ્થિતિ એટલે એક જગ્યોએ ધર કરીને નહિ રહેવાપણું. ૧૮ તથા કામથી વિપરીતપણે એટલે નિષ્કામપણે વાણી, કાયા અને મન, એ ત્રણનો નિયમ, એ મોક્ષનો નિર્મળ અને પવિત્ર માર્ગ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, યોગ નિષ્કામ કરવો પણ યોગથી પ્રાપ્ત થતી સિદ્ધિયોને દૃષ્ટી નહિ. ૧૯

एष मार्गो हि मोक्षस्य प्रसन्नो विमलः शुचिः ।

तथा वाक्याय मनसां नियमः कामतोऽन्यथा ॥ १९ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां योगाचारानुवर्धनं
नाम एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

અધ્યાય ૧૦૨ બે-મોક્ષનો ઉપાય.

भीष्म उवाच ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ।

॥ नारदस्य च संवादं देवलस्यासितस्य च ॥ १ ॥

भीષ્મ કહે છે કે:—આ મોક્ષ વિષયમાં દેવલ અસિત ઋષિની તથા નારદ ઋષિની વચ્ચે થયેલા સંવાદના પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૧ એક વખતે નારદે બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ અને વૃદ્ધ એવા દેવલ મુનિને પ્રાણી માત્રની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય વિષે પ્રશ્ન કર્યો. ૨ નારદ કહે છે કે:—હે પ્રહ્લન! આ સ્થાવર અને જંગમ વિશ્વ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયું તથા પ્રલય થયા પછી ક્યાં જાય છે? તે મને કહો. ૩ અસિત કહે છે કે:—સમગ્ર પ્રાણીઓની બુદ્ધિરૂપી વાસનાવડે પ્રેરેલો પરમાત્મા સમય આવ્યે જેનાવડે આ સર્વ પ્રાણીને સરજે છે તેને જૂતચિંતક વિદ્વાનો પાંચ મહાજૂત કહે છે. ૪ આત્માએ પ્રેરેલો કાળ એ પાંચ મહાજૂતમાંથી જૂતો (પ્રાણી આદિ)ને સરજે છે, “ તે પ્રાણીથી પર એતન ઇશ્વર તથા અએતન પ્રધાન ભિન્ન છે ” એમ જે કહે છે તે નિશ્ચય અસત્ય બોલે છે એમ જાણવું. ૫ હે નારદ! એ પાંચને અનાદિ કાળના, પરિણામશૂન્ય તથા આશંતશૂન્ય જાણવા. અર્થાત્ જેમ સ્વપ્નમાં હાથી ઉત્પન્ન થતો નથી કે, નાશ થતો નથી, તેમ જૂત પણ ઉત્પત્તિ અને નાશરહિત છતાં જે ઉત્પત્તિ-નાશ જણાય છે તે જેનારાની માત્ર ભ્રાંતિ છે. એ સર્વે મહત્ત્વ એટલે બુદ્ધિ-સત્ત્વના તેજના રાશિ હોય તેવા છે—અર્થાત્ સત્ત્વપ્રધાન બુદ્ધિનાં કાર્ય છે તથા તે પાંચની સાથે સ્વભાવથીજ યુક્ત થયેલા કાળને પણ છદ્દો જાણવો. ૬ તે પાંચનાં નામ આ પ્રમાણે છે:—જળ, અંતરિક્ષ, પૃથ્વી, વાયુ અને અગ્નિ છે. જૂતથી બીજું કાંઈ શ્રેષ્ઠ હતું નહિ. કેમ કે, જે જે કાંઈ દ્રવ્ય છે તે સર્વ જૂતમય છે. મારે એ

વિષે સંશય રાખવો નહિ. ૭ એ છ કોઈ ઉત્પત્તિથી કે, કોઈ યુક્તિથી સત્ થઈ શકે એમ નથી, માટે તેઓને અસત્ કહેવામાં કોઈ સંશય રાખવા જેવું નથી. કેમ કે, સર્વત્ર કાર્યરૂપ જગતમાં તે જ્યો પ્રવેશ કરેલો છે એમ તું જાણે છે. તથા જે બુદ્ધિસત્ત્વમાંથી પ્રકટ થયેલાં છે તેને પણ “ અસત્ એટલે અજ્ઞાન છે ” એમ તું જાણે છે. કેમ કે, તને “ હું અજ્ઞાન છું ” એવો અનુભવ થાય છે. ૮ પાંચ ભૂત, કાલ, ભાવ (પૂર્વ સંસ્કાર) અને અભાવ (અજ્ઞાન) એ આઠ અનાદિ નિરંતર છે તથા પ્રાણી માત્રની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયનાં સ્થાન છે. ૯ પ્રાણીઓ તે આઠના વિષે અભાવપણાને પામે છે, પ્રાણીઓ તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામીને પણ તેમાં પાંચ પ્રકારમાં વેહેંચાઈ જાય છે. (કોઈ કહેશે કે, દેહનો લય તો પંચભૂતમાં થાય તે સંભવિત છે પણ જીવ ચૈતન્યનો અંશ હોવાથી તેનો લય પંચભૂતમાં થવો સંભવિત નથી.) એનું સમાધાન એવું છે કે, જેમ જળરૂપ ઉપાધિનો નાશ થવાથી ચંદ્રના બિંબનો નાશ થયોજ કહેવાય છે, તેમ બુદ્ધિસત્ત્વરૂપ ઉપાધિનો નાશ થવાથી જીવનો નાશ થયો સમજવો. ૧૦ પ્રાણીના દેહમાં દેહ પૃથ્વીમય છે, ઔત્ર આકાશથી ઉપજેલું છે, ચક્ષુ અભિથી ઉપજેલું છે, ગતિ વાયુથી ઉપજેલી છે અને રૂપિર જળથી ઉપજેલું છે. ૧૧ નેત્ર, નાસિકા, કાન, ત્વચા અને જીભ, એ ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના પાંચ વિષયનું ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાન કરનારી છે, એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે, ૧૨ રૂપના વિષે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો દર્શન ગુણ છે, શબ્દના વિષે કર્ણ ઇન્દ્રિયનો શ્રવણ ગુણ છે, ગંધના વિષે નાસિકા ઇન્દ્રિયનો ઘ્રાણ (ગંધ) ગુણ છે અને રસના વિષે જીહ્વા ઇન્દ્રિયનો રસન ગુણ છે, એ રીતે પાંચ વિષયોમાં પાંચ ઇન્દ્રિયોના પાંચ ગુણ ઉત્પત્તિવડે જાણવા. ૧૩ રૂપ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ, એ પાંચ વિષયો તથા તેના ગુણને પાંચ ઇન્દ્રિયો પાંચ પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન ગ્રહણ કરે છે. ૧૪ રૂપ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, શબ્દ અને તેના ગુણો, એ સર્વને ઇન્દ્રિયો જાણતી નથી પણ ક્ષેત્ર ઇન્દ્રિયોરૂપ સાધનથી તેઓને જાણે છે. ૧૫ ઇન્દ્રિયોથી ચિત્ત પર છે, ચિત્તથી મન પર છે, મનથી બુદ્ધિ પર છે અને બુદ્ધિથી ક્ષેત્ર પર છે. ૧૬ પ્રથમ પ્રાણી, ઇન્દ્રિયોના સાધનથી વિષયોને જૂદા જૂદા જાણે છે. પછી મનવડે તેનો વિચાર કરે છે તથા બુદ્ધિવડે નિશ્ચય કરે છે. બુદ્ધિમાન ક્ષેત્ર પુરૂષ ઇન્દ્રિયોવડે પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થોનો નિશ્ચય કરે છે, માટે બુદ્ધિ પણ ઇન્દ્રિય છે. ૧૭ એ રીતે અધ્યાત્મ શાસ્ત્રને જાણનારા પુરૂષો ચિત્ત, પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન અને આઠમી બુદ્ધિ, એ આઠને “ જ્ઞાનેન્દ્રિય ” કહે છે. ૧૮ ચરણ, હાથ, ગુદા, લિંગ અને મુખ. એને “ કર્મેન્દ્રિય ” કહે છે તે પણ તું સંભળ. ૧૯ બોલવાને માટે તથા ભોજનના માટે મુખ છે, ગમન કરવાને માટે બે ચરણ છે, કામ કરવાને માટે બે હાથ છે. ૨૦ ગુદા અને લિંગ એ બે ઇન્દ્રિય મળ-મૂત્ર આદિનો ત્યાગ કરવારૂપ સમાન કર્મ કરે છે. તેમાંથી ગુદા અન્નથી થયેલા મળનો ત્યાગ કરે છે તથા ઉપસ્થ (લિંગ) એ કામ સંબંધી (વીર્ય)નો ત્યાગ કરે છે. એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય, વિના છકું બળ એટલે પાંચ પ્રાણને પણ ઇન્દ્રિયરૂપ ગણેલા છે, એ પ્રમાણે જ્ઞાનેન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રિય અને ઇન્દ્રિયોના ગુણ, એ સર્વ મેં તને શાસ્ત્ર પ્રમાણે કહ્યાં છે. ૨૨ એ પ્રમાણે જગત અવસ્થાની પરીક્ષા કરીને હવે સ્વમ અવસ્થાની પરીક્ષા કરતાં કહે છે કે, જ્યારે ઇન્દ્રિયો પોતાના કર્મથી શ્રમિત થઈને વિરામ પામે છે ત્યારે પ્રાણ વિના બીજી ઇન્દ્રિયો પોતાના કર્મનો ત્યાગ કરે છે તેથી પુરૂષ નિદ્રાવશ થાય છે. ૨૩ ઇન્દ્રિયો વિરામ પામ્યા છતાં જે મન વિરામ પામતું નથી તો તે એકલું વિષયોનું સેવન કરે છે તેને “ સ્વપ્નદર્શન ” જાણવું. ૨૪ જે વાસનામય સાત્વિક, રાજસ અને તામસ વિષયો જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે

તેજ સાત્ત્વિક આદિ વિષયો સ્વપ્નમાં પણ ભોગપ્રદ કર્મયુક્ત થાય છે, અર્થાત્ જાગૃતનીજ વાસનાઓ કર્મનાં ફળ આપવા તત્પર થઈને સ્વપ્નમાં પણ ભાસમાન થાય છે. ૨૫ સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળા પુરૂષના સ્વપ્નમાં આનંદ, કર્મની સિદ્ધિ, જ્ઞાન, પરમ વૈરાગ્ય, એ વિષયોનું સ્મરણ થાય છે. એજ પ્રમાણે રાજસ અને તામસ પુરૂષનાં સ્વપ્ન પણ જાણવા સાત્ત્વિક, રાજસ કે, તામસ પુરૂષોમાંથી ગમે તે પુરૂષમાં જે વાસનામય ભાવો જે કર્મની ગતિના આશ્રયે રહેલા હોય છે, સ્મૃતિ તેજ ભાવોનો આશ્રય કરે છે; અર્થાત્ પૂર્વે કરેલાં સાત્ત્વિકાદિ કર્મના સંસ્કાર-બળથી પુરૂષને સ્વપ્નમાં તેવા તેવા ભાવનું સ્મરણ થાય છે અને તે જ્ઞાન સ્મૃતિરૂપ છતાં પણ ભોગને આપનારા કર્મના બળથી પ્રત્યક્ષની પેઠે દેખાય છે. ૨૫ જાગૃતમાં તે સ્વપ્નભાવનો નાશ થાય છે અને જાગૃતનો નાશ સ્વપ્નમાં થાય છે તથા સ્વપ્ન અને જાગૃત એ બન્ને ભાવનો નાશ સુષુપ્તિમાં થાય છે. સુષુપ્તિમાં જાગૃત તથા સ્વપ્નનો નાશ થાય છે ખરો, પણ તે આત્મીય નાશ ન હોવાથી પુનઃ જાગૃતમાં કે, સ્વપ્નમાં જઈને કર્મભોગ ભોગવવા પડે છે. પણ એ બન્ને (જાગૃત અને સ્વપ્ન) સદાકાળ સુધી નિવૃત્તિ થાય તો એ નિત્ય સુષુપ્તિજ મોક્ષ છે અને તે ઇચ્છા કરવા યોગ્ય છે કેમ કે, જે જાગૃત અને સ્વપ્નભાવનો સુષુપ્તિમાં થોડા કાળસુધી નાશ થઈ શકે છે તેનો અનંત કાળસુધી પણ લય થશે. પૂર્વે કહેલાં-ચિત્ત, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય. મન, બુદ્ધિ, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને સાત્ત્વિકાદિ ત્રણ ભાવ, એ સત્તર ભોગ્ય છે તથા અદારમો જીવ ભોક્તા છે. જેમ અગ્નિમાં ગરમી છે, તેમ જીવ પણ એ સત્તર ભાવોમાં તાદાત્મ્ય એટલે તદ્રૂપણાને પામી ગયો છે, પરંતુ એ સત્તર ભાવો નાશ કરી શકાય તેવા છે અને તેમાં રહેલો અદારમો આત્મા અવિનાશી છે. ૨૮ કોઈ કહેશે કે, ભોક્તા પણ વિકારવાન દેખાય છે તો તેને અવિનાશી કેમ કહેવાય ? તેનું સમાધાન એવું છે કે, અવિદ્યાસહિત પ્રાણીઓના અષ્ટાદશ ગુણુ ભોગ્ય વર્ગ છે અને તે દેહી-(જીવ) નો આશ્રય કરીને રહેલા છે-ન્યારે દેહીનો દેહથી વિયોગ થાય છે ત્યારે તેઓ પણ શરીર-સહિત નાશ પામે છે. અર્થાત્ દેહી પણ અવિદ્યાથી ભોગ્યવર્ગમાં અંતર્ભૂત ગણાય છે. ૨૯ પણ ખરૂં જોતાં તે ભોગ્ય પદાર્થનો અનુભવ કરનાર હોવાથી વિનાશવંત દેહાદિથી જુદો અને અવિનાશી છે; અથવા પાંચભૂતનો સમુદાય એ શરીર છે અથવા એક અનુભવ, શરીર-સહિત અદાર ગ્રણુ અને ગરમીસહિત વીસ ગુણોનો સમુદાય જે પંચમહાભૂતથી ઉપજેલો છે તે શરીર છે. તે શરીરમાં બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ અનુભવ ક્ષેત્ર નથી પણ માત્ર, મેય અને માન, એ સર્વને પ્રકાશ કરનારો અખંડ જ્ઞાનરૂપ જે અનુભવ તે ક્ષેત્ર છે. ૩૦ તે ક્ષેત્ર વાયુ-(પ્રાણ વાયુ) સહિત આ શરીરને ધારણ કરે છે, પ્રાણ વાયુ તો તે પ્રતાપયુક્ત ક્ષેત્રનું દેહનો ભેદ કરવામાં એક નિમિત્ત માત્ર છે. જેમ મુદ્દગર ઘડાને ફાડવાને નિમિત્ત-માત્ર છે, ફાડનાર તો પુરૂષ છે, તેમ દેહને ધારણ કરવાને અને મૃત્યુ પમાડવાને પ્રાણવાયુ પણ નિમિત્ત માત્ર છે. ૩૧ એજ રીતે પ્રાણાદિ નિમિત્તથી કાષ્ઠક દેહ ઉત્પન્ન થાય છે અને કાષ્ઠક દેહ નાશ પામે છે. ન્યારે તે પુણ્ય પાપ ભોગવી રહે છે ત્યારે દેહ નાશ પામે છે અને સંચિત પુણ્ય-પાપથી પ્રેરાઈને સમય આગ્યે દેહને ધારણ કરે છે. ૩૨ એ પ્રમાણે કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા એક દેહનો ત્યાગ કરીને બીજા દેહમાં જાય છે. જેમ પુરૂષ એક ઘર જૂનું થાય ત્યારે તેનો ત્યાગ કરીને બીજા ઘરમાં જાય છે, તેમ જીવ પણ કાળની પ્રેરણાથી બીજા દેહમાં જાય છે. ૩૩ જે પુરૂષ બુદ્ધિમાન અને નિશ્ચયવાળા હોય છે તેઓ તેથી પરિતાપ પામતા નથી પણ જે પુરૂષો દીન અને દેહના સંબંધને વળગી રહેલા હોય છે તેઓ મૃત્યુથી પરિતાપ પામે છે. ૩૪ આત્મા કાષ્ઠનો નથી અને આત્માનું કાષ્ઠ છે નહિ.

એ તો નિરંતર એકલો છે અને માત્ર શરીર સુખ-દુઃખને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૩૫ પ્રાણી કોઈ વખત જન્મતો નથી કે, મરતો પણ નથી, માત્ર એક દેહનો ત્યાગ કરીને બીજા દેહમાં જાય છે અને કોઈ વખત પરમ ગતિને પણ પામે છે. ૩૬ પ્રાણીનો દેહ પુણ્ય અને પાપથી ઉત્પન્ન થયેલો છે તે કર્મનો ક્ષય થવાથી દેહનો પણ ક્ષય થતો જાય છે. એ પ્રમાણે દેહીનો દેહ ક્ષીણ થાય છે એટલે બ્રહ્મપણ્યને પામે છે. ૩૭ પુણ્ય અને પાપનો ક્ષય કરવાના અર્થે સાંખ્યનું જ્ઞાન કથન કરેલું છે. જ્યારે સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં કહેલા જ્ઞાનને અનુસરવાથી પુણ્ય અને પાપનો ક્ષય થાય છે ત્યારે જીવ બ્રહ્મભાવને પામીને પરમગતિને પામે છે, તે પડિતા શાસ્ત્ર દર્શિથી જુએ છે.

॥ પુણ્યપાપક્ષયાર્થે हि सांख्यज्ञानं विधीयते ।

तत्क्षये ह्यस्य पश्यन्ति ब्रह्मभावे परां गतिम् ॥ ૩૮ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां नारदासित-
संवादे अधिकशततमोऽध्यायः ॥ ૧૦૨ ॥

અધ્યાય ૧૦૩ બે-વિદેહરાજ અને માંડવ્ય ઋષિનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ ज्ञातरः पितरः पौत्रा ज्ञातयः सुहृदः सुताः ॥

॥ अर्थहेतोर्हताः क्रूरैरस्माभिः पापकर्मभिः ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:—ક્રૂર અને પાપ કર્મ કરનારા અમોએ અર્થ (ધનાદિ) ના લોભથી લાઇઓ, પિતૃઓ, પૌત્રો, જ્ઞાતિઓ, સ્નેહીઓ અને પુત્રોને હણ્યા છે. ૧ હે પિતામહ ! હું અર્થના અર્થે ઉત્પન્ન થયેલી આ તૃષ્ણાનો ક્ષય શી રીતે કરું ? તૃષ્ણાએજ અમારી પાસે પાપ કર્મ કરાવ્યું છે. બીજમ કહે છે કે:—આ વિષે પણ વિદેહ રાજાએ પોતાને પ્રશ્ન કરનારા માંડવ્ય પ્રત્યે કહેલા પુરાતન ઇતિહાસનું દર્શાવ આપવામાં આવે છે. ૩ વિદેહ રાજાએ કહ્યું કે,—મ્હારૂં આ લોકમાં કોઈ છે નહિ, તેથી હું અત્યંત સુખમાં જીવું છું. આ ત્રિવિધા નગરી સળગી જાય છે તેમાં મ્હારૂં કાંઈ સળગતું નથી. ૪ જે પુરૂષો વિવેકી છે તેઓને તો બ્રહ્મલોક પર્યંતના વિષયો પ્રાપ્ત થયા છતાં દુઃખજ છે અને જેઓ વિવેકી નથી તેઓને તો તે વિષયો પ્રાપ્ત ન થાય છતાં પણ મોહને પમાડે છે. ૫ જગતમાં જે કામ-સંબંધી સુખ છે, અને જે મહત્ સુખ છે તે સર્વ સુખ, તૃષ્ણાનો ક્ષય કરવાથી ઉપજેલા સુખની સોજમી કળાને પણ યોગ્ય નથી. ૬ જેમ બળદ મોટો થતો જાય છે તેમ તેનું શીંગડું પણ વધતું જાય છે, તેમ તૃષ્ણા પણ વધતા દ્રવ્યની સાથે વધતી જાય છે. ૭ જે આ જગતમાં કાંઈ પણ વસ્તુ “ મ્હારૂં ” એમ માનીને મમતા કરી તો તેનો નાશ થવાથી તેજ વસ્તુ પરિતાપ ઉત્પન્ન કરનારી થાય છે. ૮ અનેક પ્રકારના કામાદિ વિષયોને અનુસરવું નહિ કેમ કે; કામમાં પ્રીતિ એજ દુઃખ છે. કદાચિત દ્રવ્ય મળે તો ધર્મ કરવો પણ દ્રવ્યની ઇચ્છા કરવી નહિ. કેમ કે, જેને દ્રવ્યની ઇચ્છા ધર્મ કરવાના અર્થે થાય છે તેના કરતાં તે માટે દ્રવ્યની ઇચ્છા ન રાખવી એજ ઉત્તમ છે. જેમ ચરણ કાઢવમાં બોળાને ઘોવા કરતાં, તેમાં ન બોળવો એજ શ્રેષ્ઠ છે. ૯ જ્ઞાની પુરૂષે સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર પોતાના સમ્માન જુદા રાખવી કેમ કે, એમ કરવાથી તે કૃતકૃત્ય અને અત્યંત શુદ્ધ આત્માવાળો

થઇને સર્વને ત્યાગ કરે છે. ૧૦ જે પુરૂષ સત્ય અને અસત્ય, શોક અને આનંદ, પ્રિય અને અપ્રિય તથા ભય અને નિર્ભયતા આ દ્વંદ્વો ત્યાગ કરે છે, તે પુરૂષ શાંત અને વિકારરહિત થાય છે. ૧૧ કુલુદ્ધિવાળા પ્રેમથી તૃષ્ણા તળતી નથી તથા જેમ જેમ પુરૂષ ક્ષીણ થતો જાય છે, તેમ તેમ તૃષ્ણા ક્ષીણ થતી નથી તથા જે પ્રાણીનો અંત થતા સુધી રહેનારા રોગ જેવી છે તે તૃષ્ણાનો જે પુરૂષ ત્યાગ કરે છે તેજ સુખી થાય છે. ૧૨ જે ધર્માત્મા પુરૂષ ચંદ્રના સરખા નિર્મળ અને વિકાર વિનાના પોતાના ચરિત્ર (મદાયાર) ને જુએ છે તે આ લોકમાં સુખ અને કીર્તિ મેળવીને પણ સુખ પામે છે. ૧૩ વિદેહ રાજાનું આવું વચન સાંભળીને, તે માંડવ્ય બ્રાહ્મણ આનંદ પામ્યો તથા તેના વચનનો સત્કાર કરીને મુક્ત થયો. ૧૪

રાજસ્તદ્વચનં શ્રુત્વા પ્રીતિમાનમ્બદ્ધિજઃ ।

પૂજાયિત્વા ચ તદ્વાક્યં માંડવ્યો મોક્ષમાશ્રિતઃ ॥ ૧૪ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां मांडव्यजनकसंवादे
अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

ॐ

અધ્યાય ૧૦૪ થો-પિતા-પુત્રસંવાદ-કાશ્ય કર્મના ત્યાગ વિષે.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ અતિક્રામતિ કાલેઽસ્મિન્સર્વંમૃતમયાવહે ॥

॥ किं श्रेयः प्रतिपद्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે પિતામહ ! સર્વ પ્રાણીઓને ભય ઉત્પન્ન કરે એવો આ કાળ વીતી જાય છે તેમાં પ્રાણીએ શું કલ્યાણ સાધવું ? તે મને કહો. ૧ બીજમ કહે છે કે,-આ વિષે પણ પિતા અને પુત્રના સંવાદરૂપ ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે; હે યુધિષ્ઠિર ! તે તું સાંભળ. ૨ હે પાથ ! સ્વાધ્યાયમાં આસક્ત એવા કોઇક બ્રાહ્મણને એક શુદ્ધિમાન પુત્ર હતો તથા તેનું નામ પણ “ મેધાવી ” હતું. ૩ તે પુત્ર મોક્ષધર્મમાં વિચક્ષણ હતો. તેણે મોક્ષધર્મમાં અવિચક્ષણ તથા સ્વાધ્યાયમાં આસક્ત એવા પોતાના પિતાને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૪ પુત્ર કહે છે કે:-હે તાત ! મનુષ્યોનું આયુષ્ય ઉતાવળે નાશ થાય છે એમ જાણતાં છતાં ધીર પુરૂષે શું કરવું યોગ્ય છે ? હે પિતા ! મને અનુક્રમે તે સંબંધી યથાર્થ યુક્તિ કહો કે, જેથી હું તે ધર્મનું આચરણ કરું. ૫ પિતા કહે છે કે:-હે પુત્ર ! પ્રથમ બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ ધારણ કરીને વેદનું અધ્યયન કરવું, પછી ગૃહસ્થ થઇને પિતૃઓને પવિત્ર કરવા માટે પુત્રોની ઇચ્છા કરવી તથા અમિધારણ કરીને વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞ કરવા, પછી વનમાં જઇને મુનિ થવાની ઇચ્છા કરવી-વાનપ્રસ્થાશ્રમ ધારણ કરવો. ૬ પુત્ર કહે છે કે:-લોકો આ રીતે નિરંતર હજીયલા છે અને સર્વ પાસેથી વીંટાયલા છે, વળી નિષ્ફળ ન થાય તેવા તેઓ, મનુષ્યો ઉપર નિત્ય નિત્ય પડતું નાખે છે; એમ છતાં પણ તમે આ ભયાનક જેવું વચન શું બોલો છો ? ૭ પિતા કહે છે:-લોકો શી રીતે હજીયલા છે ? શાનાથી વીંટાયલા છે ? નિષ્ફળ ન થાય એવું અહીંયાં શું પડે છે ? તું જાણે, મને ભય પમાડતો હોય તેમ આ શું કહે છે ? ૮ પુત્ર કહે છે કે:-મત્યુવડે લોકો હજીયલા છે, વૃદ્ધાવસ્થાવડે તે સર્વ વીંટાયલા છે, રાત્રિ અને

દિવસ રોજ રોજ પડે છે, છતાં પણ તમે કેમ સમજતા નથી ? ૯ જ્યારે હું એમજ જાણું છું કે, મૃત્યુ આવ્યું એટલે ક્ષણવાર જીવું રહેવાનું નથી, તો પછી જ્ઞાનવડે રક્ષિત થયેલો ન થઈને જન્મતમાં ફરતાં હું વાટ જોઈને કેમ ખેંસી રહું ? ૧૦ એક રાત્રિ વીતે છે તેમ આયુષ્ય ઘટતું જાય છે તેથી, જેમ થોડા જળમાં માછલું હોય, તેમ ક્યો પુરૂષ સુખ પામે ? અર્થાત્ જેમ થોડા જળમાંથી રાત્રિ-દિવસ જળ વઘા કરતું હોય તેમાં રહેલા મત્સ્યને સુખ થતું નથી, તેમ થોડા આયુષ્યમાં રાત્રિ-દિવસરૂપે કાળ આપ્યો જાય છે એ તેથી પુરૂષને સુખ કેમ થાય ? ૧૧ જે મનુષ્યનું મન ફૂલ વીંછુનારની પેઠે સુખાદિ પ્રાપ્ત કરવામાં ગૂંથાયલું હોય અને તે તે કામનાઓ તેને પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તથાપિ મૃત્યુ તે વખતે આવીને ઉભું રહે છે. ૧૨ મનુષ્ય એમ ધારે છે કે, આ કામ કાલે સવારે કરીશું, આ કામ પહેલે પહોર કરીશું અને અમુક કામ પાછલે પહોર કરીશું પણ મૃત્યુ એમ જોતું નથી કે, આણે કામ પૂરું કર્યું છે કે, નથી કર્યું ? ૧૩ માંટ જેથી કલ્યાણ થાય એવું હોય તે કાર્ય તમે આજેજ કરો. કલ્યાણ સાધતા પહેલાં તમારો ઘણો કાળ વીતી જાય એમ તમે ધરશો નહિ. કોણ જાણે છે કે, આજ કાનો મૃત્યુકાળ થવાનો છે ? ૧૪ મૃત્યુ, કાર્ય પૂરાં કરી રહ્યા પહેલાંજ પુરૂષને ખેંચવા માંડે છે, માંટ યુવાન છતાંજ ધર્મશીલ થતું કેમ કે, જીવતરને કાંઈ નિમિત્ત નથી. મૃત્યુના આગળ કાંઈ નિમિત્ત બતાવ્યે ચાલે તેમ નથી. ૧૫ ધર્મ કાર્યથી આ લોકમાં અને પરલોકમાં અનંત કાળ સુધી આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ જે પુરૂષ મોહવડે વીંટાયેલો છે તે પુત્ર અને સ્ત્રીના અર્થે નિરંતર ઉદ્વેગમાં ગૂંથાયેલો રહે છે અને કાર્ય કે, અકાર્ય કરીને પણ તેઓને સંતુષ્ટ કરે છે. પણ જેમ જળના પૂરનો જળરો પ્રવાહ સતેલા વ્યાઘ્રને પણ ખેંચી જાય છે, તેમ મૃત્યુ કાર્યમાં અસાવધ પુરૂષને ખેંચી જાય છે. પુરૂષ પોતાના મનોરથ સિદ્ધ કરવાની તજવીજ કરતો હોય છે અને જે જે કામ તેને પ્રાપ્ત થયાં છે તેટલાંથી તે તૃપ્ત થયો નથી એટલામાં, જેમ વડે થેટાને લઈ જાય છે, તેમ મૃત્યુ તેને ઉપાડીને ચાલતું થાય છે. “ આ કાર્ય કર્યું છે અને આ કાર્ય કરવાનું છે; આ બીજું કાર્ય થોડું કર્યું છે અને થોડું કરવાનું છે, ” એ પ્રમાણે વિચારથી યુક્ત પુરૂષને મૃત્યુ લઈ જાય છે. જે કર્મ કરીને હજી તો તેનું ફળ પણ મેળવ્યું નથી એવા ખેતર, દુકાન કે, ઘરમાં આસક્ત થયેલા પુરૂષોને મૃત્યુ ઉપાડીને ચાલતું થાય છે. ગમે તો દુર્બળ હો કે, બળવાન હો, ગમે તો બુદ્ધિમાન, શરો, જડ કે, કવિ હો અને તેણે ગમે તો પોતાના સર્વ મનોરથના વિષય પ્રાપ્ત ન કર્યાં હો તથાપિ મૃત્યુ તેને ખેંચીને લઈ જાય છે. જે મનુષ્યોથી મૃત્યુ, જરા (ધડપણ), વ્યાધિ અને અનેક કારણથી ઉપજતાં દુઃખનો ત્યાગ થઈ શકે એમ નથી તો તમે સ્વરચની પેઠે કેમ ખેંસી રહ્યા છો ? મનુષ્ય, જન્મ પામ્યો એટલે કાળ આવીને તેનો અંત કરે છે અને દેહધારણ કર્યો એટલે જરા (જીર્ણ થવારૂપ વિકાર) તેને વળગે છે. ૧૬-૨૩ “ જરા ” અને “ મૃત્યુ ” નામના બે ભાવવડે સ્થાવર અને જંગમ સર્વ પદાર્થો યુક્ત થયેલા છે. મૃત્યુની સેના આવતી હોય તેને સત્ય વિના કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ પણ વખત બળાકારથી બાંધ કરી શકતો નથી; માત્ર સત્યજ્ઞ તેને અટકાવે છે. સત્યમાં મોક્ષ રહેલો છે. વેદમાં કહ્યું છે કે, ગામમાં રહેનારા પુરૂષની ગામ ઉપર જે પ્રીતિ થાય છે એ મૃત્યુનું ઘર છે. ૨૪, ૨૫ અને અરણ્ય એ દેવ-તાઓનું નિવાસ સ્થળ છે. ગામમાં રહીને સ્ત્રી, પુત્ર અને ધનાદિ ઉપર જે પ્રીતિ કરવી તે પ્રીતિ નથી, પણ પ્રીતિ કરનારને બાંધવાનો બંધ છે. ૨૬ પુણ્યશાળી પુરૂષો તે બંધને કાપીને જાય છે, પણ દુષ્કર્મવાળા પુરૂષો તે (બંધન) ને કાપી શક્તા નથી. જે પુરૂષ મન,

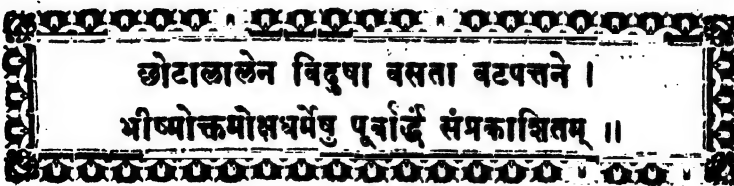
વાણી અને કર્મવડે પ્રાણીઓની હિંસા કરતો નથી. ૨૭ તથા તેના જીવતર ચલાવવાના પદાર્થોનું ફરણ કરીને નાશ કરતો નથી તે પ્રાણીઓવડે બંધાતો નથી. માટે મનુષ્યોએ સત્યના વ્રતવાળા, સત્યના આચારવાળા અને સત્ય વ્રતજ પરમ શરણુ છે એમ માનનારા થવું. ૨૮ વળી સત્યનીજ ઇચ્છા રાખવી, સર્વત્ર સમાન જુદિવાળા થવું તથા ઇદ્રિયોનું દમન કરવું અને એ રીતે સત્યવડેજ અંતક્ર એટલે મૃત્યુને જીતવું. અમૃત (મુક્તિ) અને મૃત્યુ એ બન્ને દેહમાંજ રહેલાં છે. ૨૯ મોહથી મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે અને સત્યવડે અમૃત પ્રાપ્ત થાય છે. માટે હું કામ અને ક્રોધથી રહિત થઇને સત્યનો આશ્રય કરીશ અને સુખવડે કુશળ થઇશ તથા એવી રીતે અમર થયેલો હું મૃત્યુનો ત્યાગ કરીશ. હું શાંતિયજ્ઞમાં પ્રીતિવાળો, ઇદ્રિયોનું દમન કરનારો અને બ્રહ્મયજ્ઞમાં સ્થિતિવાળો મુનિ થઇશ. ૩૦, ૩૧ તથા ઉત્તરાયનમાં વાણી, મન અને કર્મવડે તેવાજ યજ્ઞ કરીશ. પરંતુ મ્હારા સરખા બ્રાહ્મણ હિંસાયુક્ત યજ્ઞો કરવાને શી રીતે યોગ્ય છે ? અર્થાત્ હું હિંસાયુક્ત યજ્ઞ કરીશ નહિ. ૩૨ જે પુરૂષ જ્ઞાની હોય તે પિશાચની પેઠે અંતવાન એવા ક્ષેત્રયજ્ઞ કેમ કરે ? હે પિતા ! હું આત્માવડે આત્માના વિષે ઉત્પન્ન થયેલો છું અને આત્માના વિષે રહેલો છું, માટે હું આત્મારૂપ યજ્ઞ કરીશ, મને પ્રજા (સંતતિ) શું તારવાની છે ? અર્થાત્ પુત્ર ઉત્પન્ન કરીને તેનાવડે હું મુક્તિ પામું એમ થવાનું નથી, હું મુક્તિને સ્વયમેવજ પ્રાપ્ત કરીશ. જે પુરૂષમાં વાણી અને મન સર્વદા સારી રીતે એકાગ્ર કરેલાં હોય તથા તપ, ત્યાગ અને યોગ પણ સારી રીતે ધારણ કરેલા હોય તે પુરૂષ તે તપ, ત્યાગ અને યોગવડે સર્વ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરે છે. વિદ્યાસમાન બીજું નેત્ર નથી અને વિદ્યાસમાન બીજું ફળ નથી. ૩૩-૩૫ પ્રીતિ (રાગ) સમાન બીજું દુઃખ નથી અને ત્યાગસમાન બીજું સુખ નથી. સમતા, સત્યતા, શીલ વિષે સ્થિતિ, ઇદ્રિયોને દંડ કરવો, સમતા રાખવી અને સર્વ ક્રિયાઓથી વિરામ પામવું, તેના જેવું બ્રાહ્મણને બીજું ધન નથી. ૩૬, ૩૭ હે બ્રાહ્મણ ! જે તું મરવાનો છે તેને ધન, બાંધવ અને સ્ત્રીઓવડે શું ફળ છે ? માટે યોગરૂપી ગુફામાં આત્માનો પ્રવેશ કરવાનું ઇચ્છા અથવા વાસનામય ગુફામાં પ્રવિષ્ટ થયેલા આત્માને તેમાંથી બહાર કાઢવાની ઇચ્છા કર. તું વિચાર તો કર કે, ત્હારા પિતા અને પિતામહ એ સર્વ ક્યાં ગયા ? ૩૮ બીજમ કહે છે કે:-હે રાજન ! પુત્રનું એવું વચન સાંભળીને પિતાએ પણ તે પ્રમાણે આચરણ કર્યું, માટે તું પણ સત્યધર્મમાં પરમ આસક્ત થઇને તેમજ વર્તન કર. ૩૯

પુત્રસ્યૈતદ્વચ્ચઃ શ્રુત્વા તથાકાર્ષીત્ પિતા નૃપ ।

તથાત્વમપિ વર્તેસ્વ સત્યધર્મપરાયણઃ ॥ ૩૯ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभट्टायां पितापुत्रसंवादो नाम चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

॥ मोक्षधर्मपूर्वाद्धं संपूर्णम् ॥

શ્રીમદ્દામાતમ્ શાન્તિપર્વ.

૩ મોક્ષધર્મ-ઉત્તરાર્ધ.

અધ્યાય ૧૦૫ મો-સંન્યાસધર્મ ચર્ચન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ કિં શીલઃ કિં સમાચારઃ કિં વિદ્યઃ કિં પરાયણઃ ।

॥ પ્રાપ્નોતિ બ્રહ્મણઃ સ્થાનં યત્પરં પ્રકૃતેર્ધુવમ્ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે—હે પિતામહ ! જે સ્થાન પ્રકૃતિથી પર અને અવિચળ છે એવા બ્રહ્મના સ્થાનને કેવા સ્વભાવવાળો. કેવા આચારવાળો, કેવી વિદ્યાવાળો અને શાને વિષે પરમ આસક્તિવાળો પુરૂષ પામે છે ? ૧ બ્રાહ્મ કહે છે કે—જે પુરૂષ મોક્ષ ધર્મ વિષે આસક્ત હોય, જે પવિત્રે અજનો આહાર કરતો હોય, જે જીતેન્દ્રિય હોય તે પુરૂષ પ્રકૃતિથી પર અને અવિચળ એવા બ્રહ્મના સ્થાનને પામે છે. ૨ વળી જે મુનિ લાલ અને અલાલમાં સમાન બુદ્ધિવાળો હોય તથા કામ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ તેની અપેક્ષા કરનારો ન હોય તેવા પુરૂષે પોતાને ઘેરથી નીકળીને સંન્યાસ ધારણ કરવો. તેવા પુરૂષે પોતાના નેત્રથી, મનથી કે, વાણીથી કોઈને દૂષણ આપવું નહિ, તેણે પ્રત્યક્ષ કે પરાક્ષમાં પણ કોઈને અથવા પોતાને દૂષણ લાગે તેવું વચન કોઈ પણ કાળે બોલવું નહિ. ૪ કોઈ પણ બ્રાહ્મીની હિંસા કરવી નહિ, પણ સર્વની સાથે મિત્રભાવ રાખીને વર્તવું, તથા જીવંતર પામીને કોઈની સાથે વૈર કરવું નહિ. ૫ કોઈ નિંદા કરે તો તે નિંદાને સહન કરવી, કોઈનું અપમાન કરવું નહિ, કોઈ મનુષ્ય ક્રોધ ઉત્પન્ન કરનારું વચન કહે તથાપિ તેનું પ્રિય બોલવું અને કોઈ મનુષ્ય માળો દે તથાપિ તેનું કુશળ પૂછવું. ૬ મનુષ્યના સમુદાયમાં જન્મને અનુકૂળ કે, પ્રતિકૂળ કાંઈ કહેવું નહિ. બિક્ષાવૃત્તિવડે નિર્વાહ કરવા છતાં પણ પ્રથમથી નિશ્ચય કરી રાખેલા સ્થળે જન્મને બિક્ષા કરવી નહિ. લોકો પોતાની ઉપર ધૂળ નાખે કે, ધિક્કાર કરે તથાપિ પોતાના ધર્મ વિષે અચળ થઈને વર્તવું. ઉપર ઉપરથી ક્રોધને સારું લગાડવાનાં વચન પણ કહેવાં નહિ. વળી પુરૂષે ક્રોધને એટલે દયાવાળો થવું. પોતાને વિષે ક્રૂરપણે વર્તનારાની સાથે પણ ક્રૂરપણું કરવું નહિ. નિર્ભય થઈને વર્તવું અને પોતાના મુખથી પોતાનાં વખાણ કરવાં નહિ. ૮ જે વખતે રસોડામાંથી ધૂમાડો બહુ થાય, તે વખતે ખાણીઆમાં સાંબેલાને ચળક ન થતો હોય, જે વખતે અગારા છાંટી નાખ્યા હોય, જે વખતે મનુષ્યો ભોજન કરતા હોય તથા જે વખતે પાત્રમાં સકળ ભોજન પીરસાઈ રહ્યું હોય તે વખતે મુનિએ મૌન ધારણ કરીને બિક્ષા લેવાનો આરંભ કરવો. ૯ જેટલા અન્નસાડે પોતાનો આહાર

સંપૂર્ણ થાય તેટલા અન્નની પણ ઇચ્છા ન કરતાં જેટલાથી માત્ર પ્રાણનું ધારણ થઈ શકે તેટલાજ અન્નની ઇચ્છા કરવી. અર્થાત્ અન્નાદિને વિષે પણ આદર કરવો નહિ તોપણ વસ્ત્રાદિમાં તો આદર ન જ કરવો, એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? અન્નાદિ ન મળે તેથી ખેદ પામવો નહિ તથા મળે તો હર્ષ પણ પામવો નહિ, ૧૦ વળી જે ચંદન અને હાર આદિનો લાભ સર્વ પુરુષોને પ્રાપ્ત થતો હોય, તેવા સાધારણ લાભની ઇચ્છા પણ કરવી નહિ તથા કોઈ સારી રીતે પૂજન અર્ચન કરીને ભોજન કરવા લઈ જાય તો જવું નહિ. એવી રીતે પૂજન પામીને જે લાભ થાય તે લાભની નિંદાજ કરવી. ૧૧ અન્નના દોષ બતાવીને તેની નિંદા ન કરવી અથવા તેના ગુણ જોઈને તે (અન્ન)નાં વખાણુ પણ ન કરવાં. વળી મુનિએ પોતાને શયન કરવાનું સ્થળ તથા બેસવાનું સ્થળ નિરંતર એકાંતમાંજ પસંદ કરવું. ૧૨ સૂનું ધર, વૃક્ષનું મૂળ, ચરણ અને ગુફા એવા એકાંત વાસ પસંદ કરવા. વળી પિશાચના જેવી અજ્ઞાતવર્યાનું આચરણ કરીને, આત્માને વિષેજ પ્રવેશ કરવો. ૧૨ યોગને અનુસરવાવડે તથા સંગનો ત્યાગ કરવાવડે નિશ્ચળ અને અવિનાશી બ્રહ્મભય થવું. તેમજ કર્મવડે સુકૃત અને દુષ્કૃતની ઇચ્છા કરવી નહિ. ૧૪ નિરંતર મનમાં તૃપ્ત રહેવું, સારી રીતે-અત્યંત સંતુષ્ટ રહેવું તથા નિરંતર પ્રસન્ન એટલે નિર્મળ મુખવાળા તથા નિર્મળ ઇન્દ્રિયોવાળા રહેવું. મુનિએ કોઈનો ભય રાખવો નહિ, નિરંતર પ્રણવનો જપ કરવો, મૌનવ્રત પાળવું અને પરમ વૈરાગ્ય રાખવું. ૧૫ તેણે એમ જાણવું કે, આ ભૂતભય શરીરનો ધણીકાળ સુધી અભ્યાસ કરેલો છે તથા પ્રાણીઓ જન્મે છે અને મરે છે, એવું જોઈને સ્પૃહા રાખ્યા વિના સર્વને સમાન બુદ્ધિથી જોઈને ભાત આદિ પાકા અન્નથી કે, ફળ-મૂળ આદિ કાચા આહારથી માત્ર દેહને ધારણ કરી રાખવો. વળી જે પુરુષ પોતાના આત્માવડે આત્માને વિષે-પોતાના મનમાં શાંત થયેલો હોય તેણે જે આહાર મળે તે ઉપર નિર્વાહ કરીને ઇન્દ્રિયોને જીતવી. ૧૬ તપસ્વી પુરુષે વાણીના વેગને, મન તથા ક્રોધના વેગને, હિંસાના વેગને, ઉદ્વેગના વેગને અને ઉપરચના વેગને સહન કરવા તથા ક્રોધએ કરેલી નિંદાથી હૃદયમાં દુઃખ લગાડવું નહિ. ૧૭ કોઈ વખાણુ કરે અથવા કોઈ નિંદા કરે તો બન્ને વિષે સમાન બુદ્ધિ રાખીને મધ્યસ્થપણે રહેવું, કેમ કે, સંન્યાસીના આશ્રમ વિષે એ વ્રત સર્વથી પવિત્ર છે. ૧૮ એવા મહાત્મા પુરુષે સર્વ પ્રકારથી ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવું અને સર્વ સ્થાનમાં સંગ-રહિત રહેવું. વળી તેણે પોતાના પૂર્વાશ્રમમાં રહેલા આશ્રમ વર્ગમાં કદી ફરવું નહિ. સૌમ્ય ધારણ કરવું. ધર કરીને રહેવું નહિ અને પરમાત્મામાં એકાગ્ર થવું. ૧૯ વાનપ્રસ્થ અને ગૃહસ્થ, એ બન્નેમાંથી કોઈનો પણ સંગ કરવો નહિ. જે આહારાદિ કરવાનો પ્રથમથી નિશ્ચય ન કરી રાખ્યો હોય તે આહારાદિ કરવાની ઇચ્છા કરવી નહિ અને તે પ્રાપ્ત થવાથી હર્ષિત થવું નહિ. ૨૦ જે પુરુષ આત્માને જાણીને એ સર્વ ધર્મનું આચરણ કરે છે તેને સંન્યાસીના ઉપર્યુક્ત ધર્મ મોક્ષ આપે છે, પણ જે પુરુષ આત્માને જાણ્યા વિના સંન્યાસીના ધર્મનું આચરણ કરે છે તેને તો કેવળ શ્રમજ છે. ૨૧ હારિત મુનિ કહે છે કે, એ સર્વ ધર્મ જ્ઞાની પુરુષને મોક્ષ સ્થાનમાં લઈ જનારા વિમાન જેવા છે. ૨૨ માટે જે પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓને અભયદાન આપીને પોતાને ધેરથી સંન્યાસ ધારણ કરીને નીકળે છે તે પુરુષને તેજેમય લોક પ્રાપ્ત થાય છે અને તે અનંતકાળ સુધી રહે છે. ૨૩

અમયં સર્વમૂલેભ્યો દત્ત્વા ય પ્રવ્રજેદ્ ગૃહાત્ ।

લોસ્તેજોમયાસ્તસ્ય તથાનંત્યાય કલ્પતે ॥ ૨૩ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टतरार्द्धे गुर्जरभाषायां हारी-
तंग तायां पंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

અધ્યાય ૧૦૬ ટૂં-વૃત્રામુર અને શુક્રાચાર્યનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ धन्या धन्या इति जनाः सर्वेऽस्मान्प्रवदन्त्युत ॥

॥ न दुःखितततः कश्चित् मानस्मान्भिरस्ति ह ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-અમને સર્વ લોકો “ તમે ધન્ય છો, તમે ધન્ય છો । ” એમ કહે છે, પરંતુ આલોકમાં અમારા કરતાં કોઈ વધારે દુઃખી મનુષ્ય છે નહિ. ૧ હે કુરુકુળમાં એક પિતામહ ! મનુષ્યોમાં દેવતાઓથી જન્મ પામીને અને લોકોમાં સંભાવિત થઈને પણ અમે જે દુઃખ પામ્યા છીએ તેથી અમને એમ લાગે છે કે, શરીર ધારણ કરવું એજ મોટું દુઃખ છે; માટે અમે દુઃખને નાશ કરનારો સંન્યાસ ધર્મ ક્યારે આચરીશું ? ૨, ૩ હે પિતામહ ! ગ્રાણુ, ઉદાન, સમાન, અપાન અને વ્યાન એ પાંચ ગ્રાણુ, વાણી, હસ્ત, ચરણ, શુદ્ધ તથા ઉપસ્થ, એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો; કર્ણ ત્વચા, શ્રદ્ધા, નાસિકા અને નેત્ર એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો; મન અને બુદ્ધિ, એ સત્તર તથા મુક્તિનાં વિરોધી હોવાથી સંસારના હેતુબદ્ધ પાંચ યોગદોષ જેવા કે, કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય અને નિદ્રા એ પાંચ તથા શબ્દાદિ દશ ઇન્દ્રિયોના અર્થ એટલે વિષય; પંચ સ્થૂલ ભૂત અને અવિદ્યા, કામ, કર્મ, એ આઠ; એમ સર્વ મળીને અડત્રીસ થાય છે. તે અડત્રીસથી જેઓનું વ્રત પ્રસંશા કરવા યોગ્ય છે એવા મુનિઓ મુક્ત થઈને પરમપદને પામે છે તથા પુનઃ સંસારમાં આવતા નથી. હે શત્રુને પરિતાપ કરનાર પિતામહ ! અમે રાજ્ય છોડીને એવા ક્યારે થઈશું ? ૪, ૫ બીજમ કહે છે કે:- હે મહારાજ ! આલોકમાં કોઈ પણ વસ્તુ અંત વગરની નથી, સર્વ પદાર્થની ગણના થઈ શકે એમ છે. તમે જેને પ્રસિદ્ધ એવો પુનર્જન્મ કહો છો તેનો પણ અંત છે, માટે આલોકમાં કોઈ વસ્તુ અચળ અને નિત્ય નથી, એમ સમજીને તમારે જાણવું કે, દુઃખનો પણ અંત છે. ૬ તમે કહેશો કે, ઐશ્વર્યમાં લુપ્ત થયેલા અમો પરમ ગતિ પામવાના છીએ શું ? તો ઐશ્વર્યનો પણ અંત છે અને તેના અંતની સાથે તમને વૈરાગ્ય થશે ત્યારે તમે પરમગતિને પામશો. હે રાજન્ ! તમે એમ માનો છો કે ઐશ્વર્ય દોષરૂપ છે, પણ એમ નથી. તેનું કારણ એમ છે કે, ઐશ્વર્યમાં આશા રહે છે ત્યારે તે મોક્ષનો પ્રતિબંધ કરનાર થાય છે. તથાપિ તમે ધર્મજ છે માટે શમાદિ સાધનનો અભ્યાસ કરવાવડે કેટલાક કાળે મોક્ષ પામશો. ૭ તે રાજન્ ! પુણ્ય અને પાપ મનુષ્યને નિરંતર વિવશ કરી રાખવાને સમર્થ નથી તથાપિ પુણ્ય અને પાપથી ઉત્પન્ન થયેલા અધિકારવડે તે રોધાય છે ખરો. ૮ જેમ કાળજની રજયુક્ત વાયુ મનશીલના પથ્થરાઓની રજ સાથે મળીને અનેક રંગનો દેખાય છે તથા આકાશને પણ તેવા રંગનું કરી મૂકે છે. ૯ તેજ પ્રમાણે તમેશુણ્થી વીટાયશે અવિદ્યારૂપ ઉપાધિવાળો જીવ રંગ વિનાનો છતાં સમાદિ સહિત હોવાથી (રાગાદિના ધર્મવડે) સુખી દુઃખી બાસે છે અને જેમ વાયુ પોતાના ઉત્પત્તિ સ્થાન આકાશને પણ પોતાના જેવા વર્ણનું કરી મૂકે છે, તેમ તે પણ પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાન અંતર્માં ત્રિશુણ્ણતીત આત્માને પણ પોતાના જેવો સુખ-દુઃખવાળો કેખાડે છે અને જેમ

વાયુ આકાશમાં ભમે છે, તેમ તે પણ અનેક પ્રકારની યોનિમાં જન્મ લેતો ભમે છે. બિંબ અને પ્રતિબિંબમાં ભેદ નથી માટે પ્રતિબિંબમાં રહેલા કંપાદિ ધર્મ બિંબ વિષે માનવામાં આવે છે. એજ રીતે જીવમાં રહેલો સંસાર (જન્મ-મરણાદિ) બ્રહ્મમાં ભાસે છે. માટે દુઃખાદિ આત્માના ધર્મ નથી તેથી જેમ વાયુમાંથી કાળજીની રજ શમી જાય છે, તેમ આત્મામાંથી પણ સુખ-દુઃખાદિ ભાવ સહેલથી નાશ થઈ શકે તેવા છે તેથી ત્હારે શોધના કરવા જેવું નથી. ૧૦ તું એમ કહીશ કે, દેહ અને આત્માનો યોગ અનાદિ છે માટે તેનો ઉચ્છેદ થવો અશક્ય છે, તો જાણવું કે, દેહ અને આત્માનો યોગ અજ્ઞાનથી ઉપજ્યો છે-અર્થાત્ આત્મા અસંગ છે છતાં તેને દુઃખવાળો અને સુખવાળો ઇત્યાદિ માનવું એ માત્ર ભ્રમ છે. તે ભ્રમ અથવા અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અધિકારને પ્રાણી ન્યારે જ્ઞાન-રૂપી દિપકથી દૂર કરે છે ત્યારે સનાતન બ્રહ્મનો પ્રકાશ થાય છે. ૧૧ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ યત્ન કર્યા વિના સાધ્ય થાય એવી છે. કર્મ કરવાથી તે પ્રાપ્ત થતું નથી, કેમ કે, કર્મથી ઉપજેલો પદાર્થ સંસ્કાર્ય કે, વિકાર્ય હોય છે. માટે સંસ્કાર્ય કે, વિકાર્ય પદાર્થની પેઠે બ્રહ્મ જે કર્મથી પ્રાપ્ત થાય એવું હોત તો તે સંસ્કાર્ય કે, વિકાર્ય પદાર્થની પેઠે અનિત્ય હોત. જેમ આકર શેકની સેવા કરીને બોજન પામે છે તેમ બ્રહ્મ ઉપાસન (સેવા) કરવાથી પ્રાપ્ત થાય તેવું નથી. જે હોત તો બોજનની પેઠે અનિત્ય હોત. જેમ ચાલવાથી ગામ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ બ્રહ્મ આત્મા હોવાથી ગમનથી પ્રાપ્ત થાય તેવું નથી. જેમ ડાંગરને ખાંડવાથી ચોખા નીકળે છે, તેમ ઉપાસન કરીને દોષ દૂર કરવાથી બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થાય તેવું નથી, કારણ કે, તે ડાંગરની પેઠે છોડાંરૂપી સંગવાળું નથી. તે સંસ્કાર આપવાથી શુદ્ધ થાય તેવું નથી કેમ કે, તે અસંગ હોવાથી તેને સંસ્કારનું પ્રયોજન નથી, જેમ દૂધને વિકાર પમાડીને દહીં કરવામાં આવે છે, તેમ બ્રહ્મને વિકાર પમાડીને મુક્તિ મેળવાતી નથી, કેમ કે, જે તે વિકાર પામે તેવું હોય તો દહીંની પેઠે અનિત્ય હોય, માટે જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનનો નાશ કરવાથી કંઠમાં રહેલા અને ભૂલથી બીજી જગ્યાએ શોધાતા મણિની પેઠે પ્રાપ્ત છતાં પણ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે મુનિઓ જે એમ કહે છે કે, બ્રહ્મ અચત્નસાધ્ય છે તે યોગ્ય છે. એટલા માટે હે યુધિષ્ઠિર ! ત્હારે, બીજા વાક્યાએ અને દેવોએ પણ મુક્ત પુરૂષોનું ઉપાસન કરવું. બ્રહ્મપ્રાપ્તિ સંબંધી વિદ્વાનોનો અનુભવ એવોજ છે. અને જેઓ વિદ્વાન એટલે જ્ઞાની છે તેઓ બ્રહ્મનું ઉપાસન કરવાથી વિરામ પામતા નથી, માટે ત્હારે પણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે ઉદ્યોગ કરવો, કેમ કે, ઉદ્યોગી પુરૂષને અવશ્ય બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉદ્યોગ એવા છે કે, બ્રહ્મના સ્વરૂપનું જ્ઞાન જ્ઞાની પુરૂષો પાસેથી પ્રાપ્ત કરવું. ૧૨ હે રાજન્ ! એ સંબંધી એક પુરાતન ઇતિહાસ કહેવશ્ય છે તેને તું એકચિત્તે સાંભળ. પૂર્વે “વત્રાસુર” દૈત્યનું ઐશ્વર્ય નાશ પામ્યું ત્યારે તેણે શું કર્યું હતું ? તે હું તને કહું છું. ૧૩ હે ભારત ! ન્યારે વત્રાસુર પોતાના શત્રુઓથી પરાજય પામ્યો, ન્યારે તેને સહાય કરનાર કોઈ રહ્યો નહિ અને ન્યારે શત્રુઓએ તેનું રાજ્ય લઈ લીધું ત્યારે તે સંગરહિત બુદ્ધિને ધારણ કરીને શોક કર્યા વિના વર્તેતો હતો. પછી પૂર્વે વત્રાસુરને રાજ્યવ્રષ્ટ થયેલો જોઇને એક વખતે શુકાચાર્યે પૂછ્યું કે, -હે દાનવ ! તું પરાજય પામ્યો છે તેવી તને વ્યથા તો થતી નથી ? ૧૫ વત્રાસુર કહે છે કે, -હું સત્યવડે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ તથા લયને નિઃસંશય જાણું છું તેથી શોક પામતો નથી કે, હવે પણ પામતો નથી. ૧૬ કાળે પ્રેરેલા જીવો અવશ્ય મળે પાપવડે

નરકમાં હોય છે અને પુણ્ય કરવાથી, જ્યાં સંતોષ પામવા યોગ્ય સર્વ ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે તેવું સ્વર્ગને પામે છે, એમ બુદ્ધિમાન પુરુષો કહે છે. ૧૭ પછી નરકમાં કે, સ્વર્ગમાં પોતાને તે કાળ વીતાવીને પુણ્ય-પાપની તેઓ સમાપ્તિ કરે છે; તથા તેમાંથી જે કાંઈ પુણ્ય-પાપ અવશેષ રહ્યાં હોય છે તે વડે મનુષ્યો કાળથી પ્રેરાઈને પશુ આદિ યોનિમાં વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે અને મરે છે. ૧૮ જે જીવો કામના પાશથી બંધાયેલા છે તેઓ અવશ થઈને હજારો વાર તિર્યક્ (પશુ-પક્ષી)ની યોનિમાં ઉત્પન્ન થઈને હજારોવાર નરકમાં પડે છે અને નીકળે છે. ૧૯ એ પ્રમાણે અતીન્દ્રિય વસ્તુને જાણનારો હું, એ રીતે જન્મ-મરણને પામતા અનેક જીવોને જાણું છું તથા કર્મ પ્રમાણે ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે તે પણ જાણું છું. ૨૦ મનુષ્યોએ પૂર્વ જન્મમાં જેવું આચરણ કર્યું હોય છે, તેના અનુસાર ચમચાતના ભોગવ્યા પછી તેઓને તિર્યક્ યોનિ, નરક, ભાગ્ય, સુખ, દુઃખ, પ્રિય કે, દ્રેષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે સર્વ પ્રાણીઓ જે માર્ગે આવે છે તે માર્ગે પાછા જાય છે. તે માર્ગે કાળની ગણનાથી ગણાયેલો એટલે કાળના સ્વાધીનમાં છે તથા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું મુખ્ય સ્થાન છે; અર્થાત્ જન્મ-મરણનો પ્રવાહ અનંત છે તથા તે કર્મના માપથી મપાયેલો છે તેથી જેઓ નૈષ્કર્મ્યનો આશ્રય કરે છે તેઓને જન્મ-મરણરૂપી માર્ગે જવું-આવવું પડતું નથી. એવી રીતે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું પરાયણ પરમાત્મા છે. વૃત્રાસુર એવી રીતે બોલતો હતો તેથી ભગવાન શુકાચાર્યને આશ્ચર્ય લાગ્યું કે, અસુર યોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલા જીવને પણ આવું જ્ઞાન છે ? પછી શુકાચાર્ય તેની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવા માટે બોલ્યા કે, -હે બુદ્ધિમાન ! હે તાત ! તું આવા દુષ્ટ (દોષયુક્ત) લવારા કેમ કરે છે ? ૨૧-૨૩ વૃત્રાસુર બોલ્યો કે, પૂર્વે મેં જય પ્રાપ્ત કરવાના લોભથી મોટું તપ કર્યું હતું તે તો તમે તથા બીજા બુદ્ધિમાન ઋષિઓએ પણ પ્રત્યક્ષ જોયું છે. ૨૪ મેં ગંધ અને બીજા વિવિધ રસાદિ વિષ-યોને પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી મહારા તેજવડે ત્રણ લોકને વશ કરીને દેહલાંક પ્રાણીઓનો નાશ કર્યો હતો. ૨૫ હું અગ્નિની જ્વાળાઓમાં પ્રવેશ કરતો હતો તથા વિમાનમાં બેસીને આકાશમાં ઉડતો હતો અને એવી રીતે પ્રાણીમાત્રથી નિર્ભય થઈને નિરંતર સર્વથી અજેય હતો. ૨૬ એ પ્રમાણે મેં પોતાના કર્મવડે તથા તપવડે પ્રાપ્ત કરેલું ઐશ્વર્ય નાશ કર્યું છે. હે ભગવાન ! તેથી હવે હું ધીરજ રાખીને શોક કરતો નથી. ૨૭ જ્યારે શુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા મહાત્મા મહેંદ્રની સાથે ભગવાન આવ્યા હતા ત્યારે મેં સર્વ ઐશ્વર્યવાન, પાપને હરણ કરનારા, જીવ સમુદાયના સ્થાનમૂત અને સમર્થ એવા ભગવાનને જોયા હતા. ૨૮ તે ભગવાન વિકુંદાના પુત્ર છે માટે “વૈકુંઠ” કહેવાય છે, તે પૂર્ણ છે માટે “અનંત” કહેવાય છે, તે શુદ્ધ છે માટે “શુક્લ” કહેવાય છે, તે વ્યાપક છે માટે “વિષ્ણુ” કહેવાય છે, વળી તે સનાતન એટલે દૃટસ્થ, મુંજના જેવા પીળા કેશવાળા, હિરણ્યના સરખી દેદાપ્ય-માન દાદી, મુંજવાળા અને સર્વ પ્રાણીઓના પિતામહ છે. ૨૯ હે ભગવાન ! મેં જે તપ કર્યું હતું તેના પુણ્યનો કાંઈક ભાગ હજી અવશેષ હશે એમાં ફેર નથી, કેમકે, જેથી હું કર્મના ફળ વિષે આપને પ્રશ્ન કરવાને ઇચ્છું છું. ૩૦ આલણાદિ વર્ણમાં ઉત્તમ ઐશ્વર્ય કયા વર્ણ વિષે રહેલું છે અને તે ઉત્તમ ઐશ્વર્ય શી રીતે નાશ પામે છે ? ૩૧ વળી પ્રાણીઓ શા વડે જીવે છે તથા પુનઃ સૃષ્ટિ વિષે શી રીતે પ્રવૃત્ત થાય છે ? અથવા જીવ કયું પરમ ફળ પામીને અજરામર થઈને રહે છે ? ૩૨. હે વિપ્ર ! તે ફળ કયા કર્મવડે અથવા કયા યત્નવડે પ્રાપ્ત થવું શક્ય છે, એ મને કહેવું જોઈએ. ૩૩ એ પ્રમાણે વૃત્રાસુરે પ્રશ્ન કરવાથી

તે શુકાચાર્ય મુનિએ જે પ્રયુત્તર કહ્યો તે પ્રયુત્તર. હે રાજસિંહ ! હું તને કહું છું, તેને હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! તું ત્હારા બાઇઓ સહિત એકઠિતે શ્રવણ કર. ૩૪

इतिदिमुक्तः स मुनिस्तदानीं प्रत्याह यत्तच्छृणु राजसिंह

मयोध्यमानं पुरुषर्षभ तत्तत्त्व्यं चेत्तः सहस्री रीयैः ३४

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां वृषगीतासु
षडधिकसप्ततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

અધ્યાય ૧૦૭ મો-સનત્કુમારે વિષ્ણુનું માહાત્મ્ય કહ્યું.

उशनोवाच—नमस्तस्मै भगवते देवाय प्रभविष्णवे

यस्य पृथ्वीतलं तात साकाशं बाहुगोचरम् १

શુક્રાચાર્ય કહે છે કે:-હે તાત ! જે સમર્થ દેવ ભગવાનના બન્ને બાહુઓની વચ્ચે આકાશ સહિત પૃથ્વીનું ૫૪ આવી રહેલું છે તે ભગવાનને નમસ્કાર છે. ૧ હે દાનવોને વિષે શ્રેષ્ઠ ! જેણે મોક્ષસ્થાનને પોતાના મસ્તકવડે ધારણ કરેલું છે તે વિષ્ણુનું ઉત્તમ માહાત્મ્ય હું તને કહીશ. ૨ એ પ્રમાણે વૃત્રાસુર અને શુક્રાચાર્ય સંભાષણ કરતા હતા તેવામાં ધર્મ-આત્મા સનતકુમાર તેમના સંશયનું છેદન કરવાને તે સ્થળમાં આવી પહોંચ્યા. ૩ હે રાજન ! તે ધર્મ-આત્મા સનતકુમારનો વૃત્રાસુરે તથા શુક્રાચાર્યે સત્કાર કર્યો. તે પછી તે મુનિશ્રેષ્ઠ મોટા યોગ્ય આસન ઉપર બેઠા. ૪ ત્યાર પછી શુક્રાચાર્યે મોટી બુદ્ધિવાળા સનતકુમારને કહ્યું કે,-આ દાનવોના રાજા વૃત્રાસુરને વિષ્ણુનું ઉત્તમ માહાત્મ્ય કહો. ૫ પછી સનતકુમાર, શુક્રાચાર્યનાં એવાં વચન સાંભળીને, બુદ્ધિમાન અને દાનવોમાં શ્રેષ્ઠ વૃત્રાસુર પ્રત્યે વિષ્ણુના માહાત્મ્યયુક્ત અર્થવાણું વચન બોલ્યા કે, હે દૈત્ય ! હું તને વિષ્ણુનું ઉત્તમ માહાત્મ્ય કહું છું તે તું સાંભળ. હે શત્રુઓને પરિતાપ કરનાર વૃત્ર ! આ સકળ જગત વિષ્ણુને વિષે રહેલું એમ તું જાણજે ; ૭ હે મહાબાહો ! વિષ્ણુજ સચરાચર બ્રાણી સમુદાયને સરજે છે અને સમય પ્રાપ્ત થયે સંહાર કરે છે. વળી તેજ પુનઃ જગતને સરજે છે. ૮ તે વિષ્ણુને વિષે જગત લય પામે છે તથા તેનાથીજ તે ઉત્પન્ન થાય છે. તે વિષ્ણુ જ્ઞાનવાળા પુરૂષથી પણ જાણવામાં આવવા શક્ય નથી તેમ તપવડે કે, યજ્ઞ કરવાવડે પણ જાણવામાં આવે તેવા નથી (ત્યારે કોઈ કહેશે કે તેની પ્રાપ્તિ થવાનો માર્ગ નહિ હોય શું ? પણ એમ નથી); ઇન્દ્રિયોના સંયમ કરવાથી તેની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. યજ્ઞાદિ કર્મ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને નિર્મળ કરે છે તથા શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, સમાધાન ઇત્યાદિ ગુણો અંતરને નિર્મળ કરે છે. એવી રીતે ઇન્દ્રિયોને નિર્મળ કરીને જે મનમાં સંકલ્પ માત્ર રહીને બુદ્ધિવડે મનને પણ નિર્મળ કરે છે; અર્થાત્ સમાધિ અવસ્થામાં બુદ્ધિ વિષે મનનો લય કરે છે, તે પુરૂષ પરલોકમાં જઈને મોક્ષ પામે છે ૧૦ જેમ સોની રૂપાને ધણા પ્રયત્નથી અગ્નિમાં શુદ્ધ કરે છે, તેમ જીવ પોતે કરેલા કર્મ વડે અનેક જન્મને પામીને ઉપર કહેલા કર્મથી શુદ્ધ થાય છે. કદાપિ કોઈ અતિશય યત્ન કરે તો તે એક જન્મવડેજ શુદ્ધ થાય છે. ૧૧ ૧૨ શરીર ઉપર થોડીક રજ પડી હોય તો તેને કોઈ પુરૂષ અલ્પ પ્રયત્નથી શુદ્ધ કરે છે, પણ શરીરમાં ઘણી રજ ચોટી ઘઈ હોય તો તેને કાઢવાને માટે મોટો યત્ન કરવો પડે છે.

તે પ્રમાણે જીવના પશુ અલ્પ દોષનો નાશ કરવાને અલ્પ પ્રયત્ન કરવા પડે છે અને ધણા દોષનો નાશ કરવાને ધણા પ્રયત્ન કરવા પડે છે. ૧૩ (કાઈ કહેશે કે, કર્મ કરવા છતાં પશુ ચિત્તની શુદ્ધિ જોવામાં આવતી નથી માટે કર્મ કરવાં વ્યર્થ છે, તો એમ નથી, તેજ કર્મની વારંવાર આવૃત્તિ થવાથી ફળની સિદ્ધિ થાય છે.) જેમ થોડાંક પુષ્પવડે તલ કે, સરસવને પાસ દેવાથી તલ કે, સરસવ પોતાની વાસને છોડતા નથી; પણ ધણાં પુષ્પવડે એવાજ પાસ ધણીવાર દેવાથી તે પુષ્પનો વાસ તલ કે, સરસવમાંથી જતો નથી પરંતુ તલ કે, સરસવ પુષ્પના વાસમાં વાસિત થઈ રહે છે, તેમજ કર્મ વારંવાર કરવાથી ચિત્તને તેનો પાસ બેસી જાય છે તે પછી જતો નથી. એટલે અનેક જન્મોમાં સ્ત્રી-આદિનો સંગ કર્યો છે માટે તેમાં બેઠેલો પાસ એકાએક છૂટતો નથી; પરંતુ શુદ્ધિથી વિચાર કરવાથી અને યત્નવડે અભ્યાસ કરવાથી તે દોષની નિવૃત્તિ થાય છે. ૧૪-૧૬ હે દાનવ ! કર્મવડે મનુષ્ય વિષયોમાં પ્રીતિવાળો અને અપ્રીતિવાળો થાય છે. હવે તે કર્મના વિષે પ્રીતિના હેતુઓ જેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે સાંભળ. ૧૭ વળી મનુષ્ય જે રીતે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તથા વિઘ્નાદશામાં જે નિમિત્તથી રહે છે કે, જેથી તે કર્મથી નિવૃત્ત થાય છે તે સર્વ હું તને અનુક્રમે કહું છું. હે વિભો ! તે સર્વ તું એકચિત્ત થઈને સાંભળ. ૧૮ જેને આદિ નથી અને અંત નથી એવા શ્રીમાન હરિ પ્રાણી માત્રના સ્થાનરૂપ છે તે સમર્થ ભગવાન સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીને સરજે છે. ૧૯ તે પરમેશ્વરજ સર્વ પ્રાણીમાં ફર એટલે જડરૂપ અને અક્ષર એટલે જીવરૂપ થાય છે તથા તે જીવ એકાદશ વિકારરૂપ થઈને ઇન્દ્રિયોવડે જગતનું પાન કરે છે એટલે અગિયાર ઇન્દ્રિયોવડે જગતને જાણે છે-ગ્રહણ કરે છે. આ જગ્યોએ જે ફર એટલે જડ સૃષ્ટિ કહી તે મહત્ત્વથી થયેલો પ્રથમ સર્ગ (સૃષ્ટિ) છે. “પ્રાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે” એમ જે કહ્યું છે તે “ભૂતસર્ગ” નામે બીજો સર્ગ છે અને ઇન્દ્રિયોના ત્રીજા સર્ગને “વૈકારિક સર્ગ” કહે છે. એ ત્રણે સર્ગ પ્રકૃતિથી થયેલા છે માટે તેને “પ્રાકૃતસર્ગ” કહે છે. ૨૦ હે દૈત્ય ! તે જગતરૂપ ઇશ્વરના ચરણ પૃથ્વી છે, સ્વર્ગલોક મસ્તક છે, દિશાઓ બાહુ છે, આકાશ કાન છે. ૨૧ સૂર્ય નેત્ર છે, ચંદ્ર મન છે, મહત્ત્વ શુદ્ધિ છે અને જળ રસ છે. ૨૨ હે દાનવશ્રેષ્ઠ ! આકાશમાં રહેલા ગ્રહો ભમરની પાસે રહેલા છે અને નક્ષત્રો સમુદાય બંને નેત્રની પાસે છે; અને વિષ્ણુના ચરણને વિષે પૃથ્વી રહેલી છે. ૨૩ રજોગુણ, તમોગુણ અને સત્વગુણ, એ પશુ નારાયણરૂપ છે એમ તું જાણ. હે તાત ! સર્વ આશ્રમનું ફળ નારાયણ છે અને સર્વ કર્મનું ફળ પણ એજ છે એમ કહેલું છે. ૨૪ તેજ પ્રમાણે અકર્મનું ફળ પણ પરમાત્મા છે. તે પરમાત્માનાં રૂપાં વેદના મંત્રો છે. પ્રણવ અક્ષર સરસ્વતી (વાણી) છે. ૨૫ ધણા વર્ણ અને ધણા આશ્રમના આશ્રયવાળો પરમ ધર્મ પણ તેજ છે અને એજ બ્રહ્મ સત્ (કારણરૂપ) અને અસત્ (કાર્મરૂપ) તપરૂપ પણ છે. ૨૭ શ્રુતિ, શાસ્ત્ર, ઇન્દ્રાદિ ગ્રંથ અને એ સર્વથી યુક્ત જે યજ્ઞ, તે બ્રહ્મજ છે. એજ પિતામહ બ્રહ્મદેવ, વિષ્ણુ, અશ્વિનીકુમાર, ઇન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ, યમ અને કુબેર છે એ સર્વ તેનાંજ જૂદાં જૂદાં રૂપ છે તથા તેઓ તેની સાથે એકપણાને પામે છે. આ સમજા જગત તે એકજ દેવના સ્વાધીનમાં છે એમ તું જાણ. ૨૭, ૨૮ હે દૈત્યેન્દ્ર ! જગતમાં વિવિધ પ્રકારે તેજ થયેલો છે; વેદમાં તેની એકતા કહેલી છે. જ્યારે પ્રાણી બ્રહ્મને વિદ્યા નથી જુએ છે ત્યારે બ્રહ્મનો પ્રકાશ થાય છે. ૨૯ જગતમાં ધણા જીવો સંહાર અને ઉત્પત્તિની હબરો કોટિઓનો અતુલ્ય કરે છે અને તેમાં ભમે છે. હે દૈત્ય ! પ્રજાની ઉત્પત્તિ

અને લયનું પરિભાષ્ય અનેક હજાર વાપીઓ જેટલું છે. ૩૦ તે વાપીઓ એક યોજન પહોળી છે, એક યોજન ઊંડી છે અને પાંચસો યોજન લાંબી છે. વળી તે એક વાપી એકસો એક યોજન વૃદ્ધિ પામે છે. ૩૧ હવે તે પૈકીની એક વાપીનું જળ વાળના અમ્મ ભાગવડે દિવસમાં એક વાર કાઢી નાખવું; બીજી વાર નહિ. એ રીતે દરરોજ એક એક વાળના અમ્મ બિંદુ જેટલું જળ કાઢી નાખતાં નાખતાં જ્યારે તે સઘળા વાપીઓનું જળ ઉલ્લેચાઈ રહે અને સૂકાઈ જાય ત્યારે સંસારનો પણ જ્ઞાન વિના ઉચ્છેદ થાય એમ જાણવું. અર્થાત્ જેમ તે કાર્ય બનવું અશક્ય છે, તેમ જ્ઞાન વિના સંસારનો નાશ થવો પણ દુર્વિદ્ય છે. કદાચ પૂર્વોક્ત રીતે કાઢી યુગો જતાં એકાદ વાપીનું શોષણ થયું તો તેથી પણ શું ફળ છે ? એકનો મોક્ષ થયો છતાં બીજા અનંત કાઢી જવો તેમના તેમ છે, માટે જ્ઞાનવિના સંસારનો નાશ થતો નથી. ૩૨ જીવના છ વર્ણ છે, એવું ઉત્તમ પ્રમાણ છે. એક કૃષ્ણવર્ણ, બીજો ધુન્નવર્ણ, ત્રીજો નીલવર્ણ. ચોથો રક્તવર્ણ, પાંચમો હારિદ્રવર્ણ અને છઠ્ઠો શુક્લવર્ણ, તેમાંથી જ્યારે તમોગુણનું આધિક્ય થાય, સત્વગુણની ન્યૂનતા થાય અને રજોગુણની સમાનતા થાય ત્યારે કૃષ્ણવર્ણ જાણવો. જ્યારે તમોગુણનું આધિક્ય થાય, સત્વગુણની સમાનતા થાય અને રજોગુણની ન્યૂનતા થાય ત્યારે ધુન્નવર્ણ જાણવો. જ્યારે રજોગુણની અધિકતા થાય, સત્વગુણની ન્યૂનતા થાય અને તમોગુણની સમતા થાય ત્યારે નીલવર્ણ જાણવો. જ્યારે રજોગુણની અધિકતા થાય, સત્વગુણની સમતા થાય અને તમોગુણની ન્યૂનતા થાય, ત્યારે મધ્યમ એટલે રક્તવર્ણ થાય છે. એ રક્તવર્ણ પ્રવૃત્તિમાં કુશળ લોકોને અત્યંત સહ્ય છે. જ્યારે સત્વની અધિકતા થાય, રજોગુણની ન્યૂનતા થાય અને તમોગુણની સમતા થાય ત્યારે પીળો (હારિદ્ર) વર્ણ જાણવો. એ વર્ણ સુખકર છે. જ્યારે સત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય, રજોગુણની સમાનતા થાય અને તમોગુણની ન્યૂનતા થાય ત્યારે શુક્લવર્ણ જાણવો. એ વર્ણ અત્યંત સુખ કરનારો છે. એ પ્રમાણે વર્ણને અનુસરતી જીવની સુખ-દુઃખની સ્થિતિ છે. તેમાંથી કૃષ્ણવર્ણ સ્થાવર સૃષ્ટિનો મુખ્ય સર્ગ છે. તે ચોથો સર્ગ છે. (મહત્તત્વનો પ્રથમ સર્ગ, બીજો ભૂતસર્ગ અને ત્રીજો વૈકારિક સર્ગ, એ પાછળ કહેલું છે). ચોથો સ્થાવર સૃષ્ટિનો સર્ગ છે, ધૂન્નવર્ણનો તિર્થંક યોનિનો સર્ગ પાંચમો છે, પીળો દેવસર્ગ છઠ્ઠો છે, નીલવર્ણનો માનુષસર્ગ સાતમો છે, મધ્યમ (રક્ત) વર્ણનો અનુગ્રહ+ સર્ગ આઠમો છે, શ્વેત વર્ણનો કૌમારસર્ગ નવમો છે. ૩૩ એ સર્વમાં શુક્લવર્ણનો કૌમારસર્ગ નિર્મળ છે તથા શોકરહિત છે. હે દાનવોના ઇન્દ્ર ! એ સર્ગમાં શ્રમવિના મુક્તિ સિદ્ધ થાય છે અન્યથા, હે દૈત્ય ! જીવ હજારો યેનિઓમાં જન્મ લીધા પછી સિદ્ધિને પામે છે. ૩૪ ઇન્દ્રે સત્તશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પામીને જે ગતિને આત્માના અનુભવની કહેલી હતી તે ગતિ શુક્લવર્ણની છે. પ્રજાઓના જીવોની ગતિનો આધાર વર્ણ ઉપર છે અને વર્ણનો આધાર કાળ ઉપર છે, અર્થાત્ હે અસુરેન્દ્ર ! જીવ ચાર યુગરૂપ છે. એટલે ધર્મમાં પ્રીતિવાળા જીવને સત્યયુગનો કાળ કહેવો, ધર્મમાં આલંબન કરનારા જીવને ત્રેતાયુગનો કાળ કહેવો, અધર્મથી દૂર રહેલા જીવને દ્વાપરયુગનો કાળ કહેવો અને અધર્મમાં પ્રીતિવાળા જીવને કળિયુગનો કાળ કહેવો. એવા જીવના પૂર્વ જન્મના સંસ્કારના બળથી જેવો જેવો સત્યવાદિ ગુણનો આવિર્ભાવ થાય છે, તેવી તેવી ગતિ થાય છે. ૩૫ દશ

ધન્વિયો અને આર અંતઃકરણ મળીને જીવની ચૌદ ગતિઓ છે. તે પ્રત્યેક ગતિની એક એક લાખ (વિષય ભેદે કરીને) વૃત્તિઓ છે. એવી ચૌદ લાખ વૃત્તિઓથી ગુણ જીવની પરમગતિ છે. તે અનેક વૃત્તિઓવડે તે જીવ ઉંચા પદને ચડે છે. ત્યાં સ્થિર થાય છે અને ત્યાંથી પડે છે. એ રીતે ચઢવું, સ્થિર થવું અને પડવું, એ સર્વ તેનું જ કરેલું છે એમ હું જાણુજે. ૩૬ કૃષ્ણવર્ણની મતિ અત્યંત અધમ થાય છે તથા તે પોતાની ચૌદ લાખ વૃત્તિઓને દુર્માર્ગે પ્રવર્તાવીને નરકમાં રંધાયા કરે છે-નરકમાં પડે છે અને તેમાં અનેક કટપ સુધી સ્થિતિ કરે છે એમ કહેલું છે. ૩૭ એવી રીતે લાખો યુગ નરકમાં રહ્યા પછી તે તિર્થંકરોનિરૂપ ધૂત્રવર્ણને પામે છે. તે યોનિમાં શીત તથા વાયુ આદિથી પીડાઈને તે દીન સરખા નિવાસ કરે છે. જ્યારે તેના પાપના ભોગનો ક્ષય થાય છે ત્યારે દેવયોગથી પ્રાચીન પુણ્યનો ઉદય થવાથી તે જીવ વિવેકયુક્ત ચિત્તવાળો થાય છે. જ્યારે તે જીવ સત્વગુણથી યુક્ત થઈને તથા પોતાની બુદ્ધિથી તમોગુણની પ્રવૃત્તિને દૂર કરીને કલ્યાણના માટે યત્ન કરે છે, ત્યારે સત્વગુણનો ઉત્કર્ષ થાય છે. તો શમદમાદિની અભિમાની દેવતાની સૃષ્ટિને પામે છે-આઠમા રક્તવર્ણના અનુબ્રહ્મ સર્ગને પામે છે. જન સત્વગુણ ઓછો હોય તો નીલપણાને પામીને મનુષ્યલોકમાં જન્મે છે અને મરે છે. ૩૮-૩૯ એ મનુષ્યલોકમાં ઉત્પત્તિ અને ક્ષય પામતો તથા શાસ્ત્રોક્ત ધર્મથી ખેડીમાં કલેશ પામતો સેંકડો કટપ કાઢી નાખે છે તથા તે પછી દેવસર્ગરૂપ હારિદ્રવર્ણને પામે છે. તે હારિદ્રવર્ણમાં એટલે દેવરૂપમાં પણ હળવો કટપ સુધી વસે છે, ત્યાંથી પુનઃ મનુષ્ય થાય છે અને મનુષ્યમાંથી પુનઃ દેવ થાય છે. એ રીતે ફરતો તે સ્વર્ગરૂપી નરકમાં પણ મુક્તિ પામતો નથી અને ત્યાં ઓગણીસ હજાર કટપ સુધી રહે છે. એટલા સમય સુધી ત્યાં રહ્યા પછી તેને એ નરકમાંથી મુક્ત થયેલો જાણવો. ૪૦-૪૧ મનુષ્યયોનિ વિના બીજી સ્થાવરયોનિમાં અને તિર્થંકરોનિમાં જેમ મુક્તિ મળતી નથી તેમ દેવયોનિમાં પણ મુક્તિ મળતી નથી; તે માત્ર પુણ્ય ભોગવવાનું સ્થાન છે; અર્થાત્ જેમ તિર્થંકરૃષ્ટિ ત્યાગ કરવા જેવી છે તેમ દેવૃષ્ટિ પણ અનિત્ય હોવાથી ત્યાગ કરવા જેવી છે. ૪૨ દેવલોકમાં ગયેલો જીવ જ્યારે જ્યારે દેવલોકમાંથી પડે છે ત્યારે ત્યારે મનુષ્યપણાને પામે છે અને આઠસો કટપ સુધી મનુષ્યયોનિમાં રહીને મુક્તિને પામે છે. ૪૩ જે તે મનુષ્યયોનિમાં કલિરૂપ થાય છે તો કાળના યોગથી સર્વથી અધમ એવી સ્થાવરયોનિમાં-કૃષ્ણવર્ણમાં પડે છે. હે અસુરના વિષે વીર ! હવે જીવ જે રીતે સિદ્ધ થાય છે-મુક્તિ પામે છે તે હું કહું છું. ૪૪ મુસુહુ પુરૂષ પ્રથમ સાતસો વ્યૂહનો આશ્રય કરીને રક્ત, પછી હારિદ્ર અને પછી શુક્લ થઈને બીજા લોકને પામે છે. અર્થ એ છે કે, ઔત્ર, ત્વચ્ચા, ચક્ષુ, જિહ્વા, શ્રાણુ, મન અને બુદ્ધિ એ સાત પ્રકારે બુદ્ધિ થયેલી છે માટે એ સાતનો વ્યૂહ એટલે સમુદાય કહેવાય છે. તેઓની વૃત્તિઓ સેંકડો છે માટે તે વ્યૂહ સાતસો કહેવાય છે. તેમાંથી જે દેવી એટલે સાત્ત્વિક વૃત્તિઓ છે તે રક્તવર્ણ છે. તેનો પ્રથમ આશ્રય કરીને એટલે શમદિ ગુણને ધારણ કરીને પછી હારિદ્રવર્ણનો આશ્રય કરવો. એટલે શમદમાદિના અભિમાની પ્રજાપતિ દેવો તુલ્ય થવું. પછી શુક્લવર્ણના એટલે કૌમારસર્ગના વિષે જવું; અર્થાત્ બાળકની પેઠે રાગ-દ્વેષરહિત થવું. પછી તે અનુત્કૃષ્ટ અને અર્ચ્યતમ + એવા સગુણાત્મભૂત

* કૃષ્ણવર્ણ અને ધૂત્રવર્ણ અથવા સ્થાવરયોનિ તથા તિર્થંકરોનિ એ જે માત્ર ભોગભૂમિ છે. એમાં માત્ર પાપાદિ ભોગવવાનાં છે.

+ ચંદ્રલોક અર્ચ્ય, ઘસલોક અર્ચ્યતર અને યોગેશ્વરજ્ઞાનેકપ્રાપ્ય લોક અર્ચ્યતમ છે.

આઠ (આઠ પુરીષ) લોકોને પામે છે. ૪૫ હે મોટા પ્રતાપવાળા ! એ આઠ પુરીષો, બીજો સાકનો સમુદાય અને બીજા સોના સમુદાય એ સર્વને મોટા તેજસ્વી પુરુષોએ મન-વડે રેકિર્લા છે; અર્થાત્ પંચ તત્વ, પંચ પ્રાણુ, પંચ કોશ, દશ ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ્યતુષ્ટ્ય, અવિદ્યા, કામ, કર્મ, એને “ આઠ પુરીષો ” કહે છે; દશ ઇન્દ્રિયો, દશ ઇન્દ્રિયોના દશ વિષયો, પાંચ પ્રાણુ, ચિત્તચતુષ્ટ્ય, અવિદ્યાદિસમૂહ, એ ત્રીસ જાતના તથા ત્રીસ સ્વપ્નના મળીને સાકનો સમુદાય થાય છે. જે આઠ છે તેજ સાઠ છે તથા તેની વૃત્તિઓરૂપે તેજ સોસો છે. એ સર્વને મહા તેજસ્વી પુરુષ મનવડે રેકે છે. પરંતુ શુક્લવર્ણની એવી ગતિ છે કે, તેમાં જાત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણ અવસ્થાનોજ રોધ થાય છે અને ચતુર્થ-અદૈત-શિવનો પ્રકાશ થાય છે. કર્મના ભોગના અર્થે આરંભ થયેલા એક દેહના વિષે દષ્ટિ-ચુષ્ટિના-અભિપ્રાય પ્રમાણે સેંકડો લય અને ઉદયરૂપ જન્મ રહેલા છે. ૪૬ જે યોગી જીવ-નુક્ત થયાં છતાં પણ પ્રારબ્ધ કર્મ ભોગવી ન રહ્યો હોય તેને અનિષ્ટ એવો એક જન્મ લેવો પડે છે અને પછી યોગના ઐશ્વર્યથી ઉપસ્થિત થયેલા દિવ્ય ભોગનો ત્યાગ કરવાને તે સમર્થ ન હોય તો મહલોક, જનલોક, તપલોક અને સત્યલોક એવા ચાર લોકમાં દિવ્ય ભોગને ભોગવે છે. પોતાના યોગબળની અધિકતા પ્રમાણે કે, ન્યૂનતા પ્રમાણે તેને તે લોક પ્રાપ્ત થાય છે કેમ કે, યોગીની સત્ત્વ શુદ્ધાત્મક જે છટ્ટી ગતિ છે તેની સિદ્ધિ થયા છતાં પણ જે સિદ્ધિ ન થયો હોય-બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયા છતાં પણ જીવનુક્તિ ન પામ્યો હોય, પરંતુ રાગાદિ દોષ નાશ પામ્યા હોય તે પુરુષ યોગમાં સિદ્ધ થયા છતાં પણ ક્રમ મુક્તિનો અધિકારી થાય છે. ૪૭ એ રીતે જે રૂઢે પ્રકારે યોગનું અનુશાન કરવાને અશક્ત હોય તે પરોક્ષપણે બતાવેલા સ્વર્ગલોકમાં પૂર્વે કહેલા શુદ્ધિના સમત્યૂહમાં અવશપણે સો કલ્પ સુધી નિવાસ કરે છે તથા કર્મનાં શેષ ફળને ભોગવે છે. ત્યાંથી પુનઃ મનુષ્યલોકમાં આવીને કુળ-વાન, ધનવાન અને શાળવાન ઇત્યાદિ ગુણ્યુક્ત પુરુષના ધરમાં જન્મ પામે છે. ૪૮ પછી તે મનુષ્યલોકમાંથી પુનઃ સ્વર્ગમાં જાય છે અને ત્યાંથી આવીને પુનઃ મનુષ્ય થાય છે. વળી ત્યાંથી આગળના લોકમાં જાય છે અને પુનઃ મનુષ્ય થાય છે. એ પ્રમાણે કરતાં તે સાતમી ભૂમિકામાં જાય છે. એવી રીતે તે સાતવાર ફરે છે અર્થાત્ જે યોગીપુરુષ ધ્યેય વસ્તુમાં અહંબ્રહ્મ ન કરે તો સાતમા બ્રહ્મલોકને પામીને પણ પુનઃ મૃત્યુલોકમાં આવે છે. પણ જે અહંબ્રહ્મ કરે તો બ્રહ્મદેવની સાથે તેની પણ મુક્તિ થાય છે. ૪૯ જે પૃથ્વી આદિ સાત લોકોનો સંહારના બીજરૂપ પ્રલય માનીને જીવલોકમાં રહે છે-અર્થાત્ જે પુરુષ મન અને શુદ્ધિસહિત પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપી સાત લોકોનો જ્ઞાનવડે બાધ કરીને જીવલોકમાં રહે છે-શોક-મોહભાવથી સારી રીતે દૂર રહે છે તે પુરુષ દેહનો અંત થવાથી પરિણામરહિત, આદિ-મધ્ય-અંતરૂપ ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદશન્ય શુદ્ધ બ્રહ્મને પામે છે. એ શુદ્ધ બ્રહ્મને કેટલાક શેવો “ કૈલાસ ” કહે છે, કેટલાક વૈષ્ણવો “ વૈકુંઠ ” કહે છે, કેટલાક હૈરણ્યગર્ભ બ્રહ્માનો “ બ્રહ્મલોક ” કહે છે, કેટલાક વૈશેષિક શેષનું “ સ્થાન ” કહે છે, કેટલાક સાંખ્યો નર એટલે જીવનું “ પરમસ્થાન ” કહે છે અને કેટલાક ઉપનિષદને માનનારા ચિન્માત્ર દેવ વિષ્ણુ કે, જે પરમબ્રહ્મ તૂર્ણમૂર્તિ છે તે (વિષ્ણુ)નું “ પરમપદ ” કહે છે. ૫૦ ન્યારે પ્રજાનો સંહાર થવા માંડે છે ત્યારે જેઓની કાયાઓ દગ્ધ થયેલી છે એવી પ્રજાઓ અને જેણા કરનારા સર્વ દેવો બ્રહ્માની પાસે આવે છે તથા જે બ્રહ્મલોકથી જૂદા છે તે પણ

અહલોકમાં આવે છે. એના અર્થ એવો છે કે, જ્ઞાનરૂપ પ્રલયાગ્નિવડે જેઓના સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહ ભસ્મ થયેલા છે એવા જીવો તથા ચેષ્ટાત્મક ઇન્દ્રિયોરૂપી દેવતાના સમૂહ એ સર્વ અહને પામે છે, તેમજ પ્રકૃતિ વગેરે પણ અહલોકને પામે છે. ૫૧ (એ પ્રમાણે આત્મભોધરૂપ આત્મતિક પ્રલય કલા પછી અર્વાંતર પ્રલય વિષે કહે છે કે)-પ્રલય કાળે જેઓ દેવપણાને પામેલા છે અને કર્મનાં સમગ્ર ફળને ભોગવી રહ્યા નથી તે જીવો પૂર્વ કલ્પમાં પ્રાપ્ત કરેલા પોતપોતાના સ્થાનને પામે છે. કેમ કે, સર્વ કલ્પ પોતપોતાથી પૂર્વના કલ્પના હોય છે. જ્યારે કર્મ નિર્ણયપણે ભોગવાઈ રહે છે ત્યારે અતિ અહના પદને પામે છે. એજ પ્રમાણે સર્વ દેવ પણ સ્વર્ગનો નાશ થવાથી બીજાની પેઠે મનુષ્યપણાને પામે છે અને જ્યારે સમગ્ર કર્મનો ભોગ થઈ રહે છે ત્યારે અહલોકને પામે છે. પર જે યોગીઓ સિદ્ધલોકથી પતન પામેલા છે તેઓ પણ કર્મનો ભોગ સમાપ્ત કરીને પુનઃ સિદ્ધની ગતિથી ક્રમે કરીને મુક્તિને પામે છે અને બીજા જીવો કે, જેઓ તેઓના જેવા બળવાળાં અને સિદ્ધિવાળા હોય છે પરંતુ સિદ્ધિઓના ભોગને ઇચ્છતા નથી તેઓ તેઓનાથી ઉચ્ચતા માગે એટલે ક્રમે છોડીને-જીવન્મુક્ત થઈને અહલાવને પામે છે. જીવોએ જેવાં જેવાં કર્મ કરેલાં હોય છે તેવાં તેવાં ફળ તે એક કલ્પમાં એકવાર કે, બેવાર આરોહ-અવરોહ-કરીને પણ ભોગવે છે. તાત્પર્ય કે, સેવાર પ્રલય થાય તથાપિ કૃત કર્મનો નાશ નથી. પણ જે તત્વ-જ્ઞાન થાય તો તે (પ્રાચીન કર્મ)નો નાશ થાય છે. માટે સંસારથી લાય પામેલા મનુષ્યે તત્વજ્ઞાનનોજ આશ્રય કરવો. ૫૩ (એ પ્રમાણે અહલોક કલા પછી કહે છે કે)-અહને જાણનારો પુરૂષ જ્યાં સુધી પોતાના શેષ પ્રારબ્ધ કર્મને ભોગવે છે ત્યાં સુધી તેના અંગમાં તે કર્મને અનુસરતી પ્રજા તથા પરવિદ્યા અને અપર વિદ્યારૂપ શુક્લ વર્ણની દેવીઓ રહે છે. અર્થાત્ વિશુદ્ધ દૈવલ્યાવાય થતાં સુધી સમગ્ર જગત છે, તે પછી નથી. યોગવડે ચિત્તને શુદ્ધ કરીને-યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રસાદાર, ધ્યાન, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ સંયમનું અનુદાન કરીને જે આત્મિક પાંચ તત્વ દેખાય છે તેને પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપ જાણવાં. એમ ઇન્દ્રિયોથી જગતને મન્દ્રજાળની પેઠે દેખાવ માત્ર જાણું એટલે તેનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ થાય છે, આવી રીતે પુરૂષ, વિશુદ્ધ દૈવલ્યાવાથી જગતનો લય કરવાથી અહલાવને પામે છે. તે મનુષ્યોનામાં રહીને શુદ્ધ મનથી અહનું શોધન કરતાં કરતાં પરમ શુદ્ધ ગતિને પામે છે-અહને સાક્ષાત્કાર થાય છે તથા અહને સાક્ષાત્કાર થવા પછી દુઃખ વડે પ્રાપ્ત થાય તેવું અહસ્થાન કે, જે નિર્વિકાર, નિલ અને શાશ્વત છે તેને પામે છે ૫૪, ૫૫. હે અતિ બળવાળા વૃત્રાસુર ! નારાયણનું બળ મેં તને એ રીતે કહ્યું છે. ૫૬ વૃત્રાસુર કહે છે કે:-હે અદીનસત્વ ! એમ છે ત્યારે મ્હારે કાંઈ પણ ખેદ નથી તથા તમે જે વચન કહ્યાં તેને હું સારી રીતે સમજી શકું છું. હવે હું તમારા વચનને સાંભળીને પાપ તથા કલ્મષ વિનાનો થયો છું. ૫૭ હે મહર્ષે ! હે ભગવન્ ! મહા કાંતિવાળા તથા અનંત સ્વરૂપવાળા વિષ્ણુનું તે સન્નાતન અને અનંત બળવાળું ચક્ર પ્રવૃત્ત થયેલું છે કે, જેના વિષે સર્વ ઉત્પતિ અને સ્થિતિ પ્રવૃત્ત થયેલી છે, તે મહાત્મા અને ઉત્તમ પુરૂષ છે તથા તેના વિષે આ સર્વ વિશ્વની સ્થિતિ થયેલી છે. ૫૮ બીજા કહે છે કે:-હે યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રમાણે કહીને વૃત્રાસુરે આત્માનો યોગ કરીને-સમાધિ કરીને પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો તથા પરમસ્થાન (મુક્તિ) ને પામ્યો. ૫૯ યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે પિતામહ ! પૂર્વે સનત્કુમારે વૃત્રાસુરને ભગવાનના વિષે જે ઉપદેશ કર્યો હતો તે જનાર્દન ભગવાન આ દેવ છે. ૬૦ બીજા કહે છે કે:-એ

ભગવાન જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ નિર્વિકારપણે રહેનારા મહાદેવ છે તે ઉદ્ધાર મનવાળા ભગવાન પોતાના તેજવડે તેના વિષે રહીને અનેક પ્રકારના જગત આદિ ભાવોને સરજે છે. ૬૧ તે મૂળસ્થાનરૂપ ચિન્માત્રના અષ્ટમાંશવડે નિષ્પન્ન થયેલા મૂર્તિમાન કેશવને તું જાણીને. ત્યાં સુધી તે મૂર્તિમાન છે ત્યાં સુધીજ અનિત્ય છે, પણ તે ભગવાનનું અમૂર્ત સ્વરૂપ નિત્ય છે એમ સમજવું. એ બુદ્ધિમાન ભગવાન અવશેષ રહેલા અષ્ટમાંશવડે ત્રણે લોકની ભાવના કરે છે. ૬૨ સમષ્ટિ કાર્યાત્મા ઇશ્વર આ લોકના મનુષ્યોનાં શરીરની અપેક્ષાથી નિત્ય છતાં પણ કલ્પનો અંત થવાની સાથે નાશ પામે છે અને તે ભગવાન કે જે અતિશય બળવાન અને સમર્થ છે તે જળના વિષે શયન કરે છે તથા નિર્મળ આત્માવાળા વિદાતા તે બ્રહ્મને પામે છે. ૬૩ તે અનંત પરમાત્મા સર્વ કારણોને પોતાની સત્તા સ્ફૂર્તિ આપીને પરિપૂર્ણ કરે છે. તે સનાતન એટલે સર્વદા એકરૂપ છતાં પણ લોકોના વિષે માયિક ઉપાધિવિશિષ્ટ શ્રી કૃષ્ણરૂપે ફરે છે. એવા છતાં પણ તે શ્રીકૃષ્ણ, આપણી પેઠે ઉપાધિ ધર્મવડે રોધાતા નથી માટે “અનિરૂદ્ધ” કહેવાય છે. સર્વને આધાર આપવા યોગ્ય અનિરૂદ્ધ બ્રહ્મકારરૂપ થઈને જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણના વિષે જેમ બીજામાં વૃક્ષ અને ફળમાં બીજ છે, તેમ સર્વ જગત છે. ૬૪ યુધિષ્ઠર કહે છે કે:-હે પિતામહ ! ત્રત્રાસુરે આત્માની શુભ ગતિ જોયેલી હશે એમ હું માનું છું અને એટલાજ માટે તે સુખી થઈને શોક કરતો નથી અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યામાં ત્રત્રાસુરનો અધિકાર હશે ? પણ મહારો અધિકાર હશે કે, નહિ ? એ સંદેહ છે. ૬૫ હે પિતામહ ! જે શુક્લવર્ણનો અને શુક્લ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો “સાધ્ય” નામે દેવ હોય તથા હે પાપરહિત ! જે તિર્યકગતિથી તથા નરકથી મુક્ત થયેલો હોય, તે પુનઃ સંસારમાં આવતો નથી. ૬૬ જે પુરૂષ હારિદ્ર વર્ણનો એટલે અધિક સત્ત્વવાળો, અરૂપ રંજેગુણવાળો અને સમાન તમેગુણવાળો અર્થાત્ છદ્મ દેવસર્ગમાં હોય તથા જે રક્તવર્ણનો એટલે અધિક રંજેગુણવાળો, સમાન સત્ત્વગુણવાળો તથા અરૂપ તમેગુણવાળો, અર્થાત્ મધ્યમ અનુબ્રહ્મસર્ગમાં હોય અને તેથી ક્ષદ્ધાસિત રંજેગુણ સમાન હોવાથી આવરણની પ્રવ્રત્તિને ઉદ્રેક (આતશયપાણ) હોય, તો હે રાજા તેની તિર્યક આદિ ગતિ થવાનો સંભવ છે. ૬૭ પરંતુ અમે તો હારિદ્રગતિથી બ્રહ્મ થયેલા અને અમુખકારક સુખ-દુઃખમાં આમકત એવા દેવળ રંજેગુણપ્રધાન રક્તવર્ણમાં રહેલા ક્ષીએ, તેથી નીલ કે, કૃષ્ણ એવી અધમ ગતિમાંથી દ્રાણ જાણે ક્ષીએ ગતિને પામીયું. ૬૮ બીજા કહે છે કે:-તમે પાંડવો શુદ્ધ વંશવડે સંપન્ન છો તથા તમારાં આચરણ પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે માટે તમે દેવલોકમાં વિહાર કરીને પુનઃ મનુષ્યપણાને પામશો. ૬૯ તમે પ્રગતી ઉત્પત્તિના કાળમાં મમય પ્રાપ્ત થશે ત્યારે સુખપૂર્વક દેવલોકમાં જઈને તથા ત્યાં સુખ ભોગવીને પછી સુખપૂર્વક સિદ્ધોની ગણનાને પામશો; તમે સર્વે નિર્મળ છો માટે તમારે ભય શખવો નહિ. ૭૦

प्रजाविसर्गं च सुखेन कलं प्रत्येत्य देवेषु सुखानि भुञ्ज्वा ।

सुखेन सयास्वथ सिद्धसंख्यां मा वो भयं भूद्विमलाः स्व सर्वे ॥७०॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तराद्धे गुर्जरभाषायां वृत्रगीतासु

सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

અધ્યાય ૧૦૮ મો-વૃત્રાસુરવધકથા.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ અહો ધર્મિષ્ઠતા તાત વૃત્રસ્યામિતતેજસઃ ।

યસ્ય વિજ્ઞાનમતુલં વિષ્ણોર્મોક્ષિષ્ઠ તાદૃશી ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે તાત ! જે અમાપ તેજવાળા વૃત્રાસુરનું જ્ઞાન તુલના વિનાનું હતું તથા તેની વિષ્ણુભક્તિ પણ તેવીજ (તુલના વિનાની) હતી તે વૃત્રાસુરની ધર્મિષ્ઠતા આશ્ચર્યકારક છે, ૧ રાજાઓના વિષે વ્યાધ જેવા હે પિતામહ ! અમિત તેજવાળા વિષ્ણુનું પદ દુર્વિજેય (દુઃખથી જાણી શકાય તેવું) છે છતાં પણ તે પદનું વૃત્રાસુરને શી રીતે જ્ઞાન થયું ? ૨ વૃત્રાસુરના વધને પ્રસિદ્ધ કરનારા તમારા વચન ઉપર મને શ્રદ્ધા છે તથાપિ જોઈએ તેવી સ્પષ્ટતા થઈ નથી માટે મને પુનઃ પ્રશ્ન કરવાની જીદ્દિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. અર્થાત્ તમે વૃત્રાસુરનો વધ કહ્યો એ વાત સત્ય છે, તેમ વૃત્રાસુર વૈશ્ણવ હતો માટે તે વધ પામવાને યોગ્ય નહોતો એ વાત પણ સત્ય છે. એ રીતે આ બે વિરુદ્ધ કોટી એકત્ર પ્રાપ્ત થવાથી મને સંશય છે. ૩ હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! વૃત્રાસુર ધાર્મિક, વિષ્ણુનો ભક્ત અને વેદાંતવાક્યના વિષે તત્વજ્ઞ હતો. ઇન્દ્રે તેનો વધ શી રીતે અને શા માટે કર્યો ? તે મને સંશય છે. ૪ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ઇન્દ્રે જે રીતે વૃત્રાસુરને જીત્યો તે વિષે મારે પ્રશ્ન છે, તેનો ઉત્તર કહો ૫ હે પિતામહ ! જે રીતે બન્નેનું યુદ્ધ થયું તે પણ મને વિસ્તારથી કહો કેમ કે, તે જાણવાનું મને મોટું કુતુહલ છે. ૬ ભીષ્મ કહે છે કે:-પૂર્વે ઇન્દ્ર રથમાં બેસીને તથા સઘળા દેવોને લઈને વૃત્રાસુરની સાથે યુદ્ધ કરવાને ગયો તે વખતે તેણે પોતાની પાસે પાંચસો યોજન ઉંચો અને ત્રણસો યોજન પહોળો એવો મોટો પર્વત પડેલો હોય તેવા વૃત્રાસુરને ઉભેલો જોયો. ૭ ૮ હે શત્રુને દમન કરનાર યુધિષ્ઠિર ! દેવતાઓ, ત્રણે લોક એકત્ર મળીને આવે તથાપિ જીતવાને કઠિન એવા વૃત્રાસુરના રૂપને જોઈ ત્રાસ પામ્યા અને ક્રોધ પ્રકારે શાંતિ ઉત્પન્ન થઈ નહિ. ૯ વૃત્રાસુરનું એવું અદ્ભુત મોટું સ્વરૂપ જોઈને તેના ભયથી તેજ કાળે ઇન્દ્રના ચરણુ તો જડ થઈ ગયા હે રાજન્ ! પછી દેવ અને અસુર એ સર્વેનું યુદ્ધ થવાનો આરંભ થયો. તે વખતે ભારે ક્રોધાલસ થયો અને વાદિત્રના ધ્વનિ થવા લાગ્યા. ૧૦ ૧૧ હે કૌરવ્ય ! હે રાજન્ ! વૃત્રાસુરે ઇન્દ્રને જોયો પણ તેના મનમાં કાંઈ ગભરાટ કે, કાંઈ ભય કે, “ એ પરાક્રમ કરશે ” એવી કલ્પના પણ ઉત્પન્ન થઈ નહિ. ૧૨ પછી ત્રણે લોકને ભય ઉત્પન્ન કરે એવું દેવતાના રાજા ઇન્દ્રનું તથા મહાત્મા વૃત્રાસુરનું યુદ્ધ થયું. ૧૩ તેઓ તરવારોથી, “ પટ્ટિશ ” નામે આયુધથી, ભાલાથી, “ શક્તિ ” નામે આયુધથી, તોમરથી મુહુરથી, અનેક પ્રકારની શિલાઓથી, મોટા શબ્દવાળાં ધનુષ્યોથી, અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય શસ્ત્રોથી, અગ્નિથી અને બળતા કાષ્ઠોથી યુદ્ધ કરતા લાગ્યા. એ વખતે દેવ અને અસુરના સૈન્યવટે સઘળા રણજૂમિ વ્યાપ્ત થઈ ગઈ હતી. ૧૪, ૧૫ બ્રહ્મદેવ વગેરે સર્વ દેવતાઓ અને મહાભાગ ઋષિઓ પણ તે યુદ્ધ જોવાને આવ્યા હતા. ૧૬ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ઉત્તમ પ્રકારનાં વિમાનોમાં બેસીને સિદ્ધો તથા અપ્સરાઓસહિત શ્રેષ્ઠ વિમાનોમાં બેસીને ગંધર્વો તે યુદ્ધ જોવાને આવ્યા હતા. ૧૭ પછી ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ વૃત્રાસુર અંતરિક્ષને વીંટી લઈને તથા ધણી ચપળતાથી દેવતાઓના રાજા ઇન્દ્ર ઉપર પાપાણુની વૃષ્ટિ કરીને તેને ઢાંછી નાખ્યો. ૧૮ તે જોઈને સંગ્રામમાં ક્રોધ પામેલા દેવતાઓના સમુદાયે આરે

બાબુ બાબુની વૃષ્ટિ કરી અને તેથી વૃત્રાસુરે કરેલી પાપાણીની વૃષ્ટિને દૂર કરી. ૧૯ કુરુકુળમાં આદ્ય જેવા હે યુધિષ્ઠિર ! પછી મોટી માયાવાળા તથા મોટા બળવાળા વૃત્રાસુરે સર્વ રીતે માયાયુદ્ધ કરીને દેવના રાગ ઇન્દ્રને મોહિત કર્યો. ૨૦ વૃત્રાસુરની માયાથી પીડિત થયેલા ઇન્દ્રને મોહ ઉત્પન્ન થયેલો જોઇને અન્ય રથમાં બેઠેલા ઇન્દ્રને વસિષ્ઠ ઋષિ બોધ કરવા લાગ્યા. ૨૧ વસિષ્ઠ કહે છે કે:-હે ઇન્દ્ર ! તું દેવતાઓમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, તું દૈત્ય અને અસુરનો નાશ કરનારો છે અને ત્હારામાં ત્રણે લોકનું બળ રહેલું છે તો તું શા માટે ખેદ પામે છે ? ૨૨ આ બ્રહ્મદેવ, વિષ્ણુ અને જગતના પતિ શિવ, ભગવાન સોમદેવ અને સર્વ મોટા ઋષિઓ ત્હારી સહાયતા કરે છે. ૨૩ હે ઇન્દ્ર ! જેમ કોઇ સાધારણ મનુષ્ય ખેદ કરે તેમ ત્હારે ખેદ કરવો નહિ, પરંતુ હે સુરાધિપ આર્ય પુરૂષને યોગ્ય યુદ્ધના વિષે બુદ્ધિ કરીને શત્રુનો નાશ કર. ૨૪ જેને સર્વ લોક નમસ્કાર કરે છે, એવા જગતના શુર અને ત્રણ નેત્રવાળા દેવ ભગવાન શંકર તને જૂએ છે માટે હે સુરાધિપતે ! મોહનો ત્યાગ કર. ૨૫ વળી હે ઇન્દ્ર ! બૃહસ્પતિ આદિ સર્વ બ્રહ્મર્ષિઓ દ્વિવ્ય સ્તવનવડે ત્હારો જય થવાના અર્થે ત્હારી સ્તુતિ કરે છે. ૨૬ બીજમ કહે છે કે:-મહાત્મા વસિષ્ઠે એ પ્રમાણે બોધ કરવાથી ઉત્તમ તેજવાળા ઇન્દ્રમાં અતિશય બળ ઉત્પન્ન થયું. ૨૭ પછી ભગવાન ઇન્દ્રે બુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરીને તથા મોટા યોગવડે યુક્ત થઇને માયાનું આકર્ષણ કર્યું. ૨૮ પછી શ્રીમાન અંગિરાના પુત્ર તથા બીજા મોટા ઋષિઓ વૃત્રાસુરના પરાક્રમને જોઇને મહાદેવની પાસે ગયા અને લોકોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી વૃત્રાસુરનો વિનાશ કરવા માટે પ્રાર્થના કરી. ૨૯ તેથી ભગવાન જગતપતિ મહાદેવ જ્વરરૂપે થયા અને તે રૌદ્ર (ક્રોધ સંબધી) તેજ (જ્વર) લોકોના પતિ વૃત્રાસુરના વિષે પ્રવેશ કર્યો. ૩૦ તેજ પ્રમાણે સર્વ લોકોએ પૂજેલા અને લોકોનું રક્ષણ કરવામાં પ્રીતિવાળા દેવ ભગવાન વિષ્ણુએ પણ ઇન્દ્રના વજ્રના વિષે પ્રવેશ કર્યો. ૩૧ પછી બુદ્ધિમાન બૃહસ્પતિ, મોટા તેજવાળા વસિષ્ઠ અને સર્વ મહર્ષિઓ ઇન્દ્રની પાસે ગયા. તથા લોકોએ મત્કાર આપેલા ઇન્દ્રને મળીને એકાગ્ર ચિત્તથી બોલ્યા કે:-હે પ્રભો ! તું વૃત્રાસુરનો સંહાર કર. ૩૨, ૩૩ મહાદેવ કહે છે કે:-હે ઇન્દ્ર ! આ મહાન વૃત્રાસુર મોટા બળથી વીંટાયેલો છે તથા વિશ્વનો આત્મારૂપ, સર્વ સ્થાનમાં ગતિ કરનારો અને ઘણી માયાવાળો છે. ૩૪ એવી રીતે તે પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. માટે તું યોગને ધારણ કરીને ત્રણ લોકથી પણ દુર્જય અને અસુરમાં શ્રેષ્ઠ એવા અસુરને હણ. હે દેવાધિપતિ ! તું તેની અવગણના કરીશ નહિ. હે અમરોના અધીશ્વર ! તે અસુરે બળ પ્રાપ્ત કરવાને સાઠ હજાર વર્ષ તપ કર્યું છે તથા બ્રહ્મદેવે તેને વરદાન આપેલું છે. ૩૬ હે સુરેશ્વર ! તેને વરદાન એવું આપ્યું છે કે, તું યોગીઓના જેવું મહત્વ પામીશ, તું મોટી માયાવાળો ચક્રશ, ત્હારા વિષે મોટું બળ પ્રાપ્ત થશે તથા તને સર્વોત્તમ તેજ પ્રાપ્ત થશે. ૩૭ હે ઇન્દ્ર ! આ મહાદેવ તેજ ત્હારા વિષે પ્રવેશ કરે છે, માટે તું પણ બ્રહ્મ થયેલા દાનવને વજ્રવડે હણ. ૩૮ ઇન્દ્ર કહે છે કે:-હે ભગવન ! હે દેવશ્રેષ્ઠ ! હું તમારી કૃપાવડે અત્યંત દુર્જય દાનવને તમારા દેખતાં વજ્રવડે હણીશ. ૩૯ બીજમ કહે છે કે:-પછી વૃત્રાસુરના વિષે જ્વરનો પ્રવેશ થવા માંડ્યો. જે વખતે તે મહાસુરના વિષે જ્વરે પ્રવેશ કરવા માંડ્યો તે વખતે હર્ષવડે દેવતાઓનો અને ઋષિઓનો મોટો નાદ થયો તથા હજારો કુંકુ બીઓ, મોટા શબ્દ કરનારા શંખ, “મુરજ” નામે વાદ્ય અને “ડિડિલ” નામે વાદ્ય

વાગવા લાગ્યાં, તેવડે સર્વ અસુરોની સ્મૃતિનો લોપ થયો અને વૃત્રાસુરની માયાનો એક ક્ષણમાં નાશ થયો. ૪૦, ૪૨ “ વૃત્રાસુર જ્વરવડે આવિષ્ઠ થયો છે ” એમ જાણીને ઋષિઓ તથા દેવતાઓ ઇન્દ્રની તથા મહાદેવની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અને ઇન્દ્રને યુદ્ધ કરવાને પ્રેરવા લાગ્યા. ૪૩ પછી યુદ્ધના સમયે જેની ઋષિયો સ્તુતિ કરે છે એવા અને રથમાં બેઠેલા મહાત્મા ઇન્દ્રનું રૂપ અત્યંત દુર્દર્શ (ન જોઇ શકાય તેવું) થયું. ૪૪

રથસ્થસ્ય હિ શક્રસ્ય યુદ્ધકાલે મહાત્મનઃ ।

ઋષિભિઃ સ્તૂયમાનસ્ય રૂપમાસીત્ સુદુર્દશમ્ ॥ ૪૪ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां वृत्रवधे अष्टाधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

અધ્યાય ૧૦૮ મો-વૃત્રાસુરવધ અને બ્રહ્મહત્યાના વિભાગ.

भीष्म उवाच ॥ वृत्रस्य तु महाराज ज्वराविष्टस्य सर्वशः ॥

॥ अमघन् यानि लिङ्गानि शरीरे तानि मे भृश ॥ १ ॥

भीષ્મ કહે છે કે:—હે મહારાજ ! સર્વ પ્રકારે જ્વરથી આવિષ્ઠ થયેલા વૃત્રાસુરના શરીરના વિષે જે જે ચિહ્ન થવા લાગ્યાં તે હું તને કહું છું સાંભળ. ૧ તેનું મુખ બળવા લાગ્યું, આકૃતિ બખૂનક થવા લાગી, શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જવા લાગ્યો અને શરીરમાં મોટો ઠંપ થવા લાગ્યો. ૨ વળી તેને મોટો શ્વાસ ઉપડ્યો, તીવ્ર એવો રોમહર્ષ (રૂવાં ઉભાં થવાં તે) થયો અને હે રાજન્ ! મોટા નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગ્યો તથા તેના મુખ-માંથી શિવના સરખી એક દારૂણ અને અતિ બયાનક શિયાળ બહાર નીકળી. હે ભારત ! એ તેની સ્મૃતિ હતી. તેનાં બન્ને પાસાં આગળ પ્રજ્વલિત ઉમાંડીઆં પ્રાપ્ત થયાં, ગીધ, કંક અને ચીબડીઓ અત્યંત દારૂણ શબ્દ કરવા લાગી તથા તેઓને જાણે કાષ્ઠએ છોડી મૂકી હોય તેમ, વૃત્રાસુરના મસ્તક ઉપર ચઢી પેઠે કરવા લાગી. ૩, ૫ પછી ઇન્દ્રે રથમાં બેસીને તથા હાથમાં વજ્ર ઉગ્રાભીને દેવતાઓએ સહાયવડે પૂર્ણ કરેલા સંગ્રામના વિષે તે દૈત્યના સામે જોયું. ૬ હે રાજેન્દ્ર ! પછી તે મોટા દૈત્યે અમાનુષ નાદ કર્યો તથા તીવ્ર જ્વરથી યુક્ત થઈને બગાસું ખાધું. ૭ જે વખતે વૃત્રાસુર બગાસું ખાતો હતો તે વખતે ઇન્દ્રે વજ્રનો પ્રહાર કર્યો અને પ્રલયકાળના અગ્નિના સરખા, અત્યંત મોટા તેજવાળા વજ્રવડે તત્કાળ મોટી કાયાવાળા વૃત્રાસુર દૈત્યને નીચે પાડ્યો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વૃત્રને પૃથ્વી ઉપર પડેલા જોઈને પુનઃ પણ ચારે બાજુથી દેવોનો મોટો હર્ષનાદ થયો. ૮, ૯ એ પ્રમાણે દાનવોના શત્રુ, મોટા યશ્સ્વાળા વિષ્ણુયુક્ત ઇન્દ્રે વૃત્રાસુરને હણીને વજ્રસહિત સ્વર્ગના વિષે પ્રવેશ કર્યો. હે કૌરવ ! હવે વૃત્રાસુરના શરીરથી મહાબયાનક બ્રહ્મહત્યા નીકળી તે સર્વ લોકોને બચ ઉત્પન્ન કરનારી, વિકાસ દાંતવાળી, બિહામણી, વિકૃત વેશવાળી તથા કાળા અને પિંગટ વર્ણની હતી. ૧૦, ૧૨ તેના કેશ મસ્તક ઉપર છૂટા અને વેરા-યલા હતા. તેનાં નેત્ર બયાનક હતાં, તેણે મનુષ્યનાં મસ્તકોની ખોપરીઓની માળા પહેરી હતી. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે કૃત્યા સરખી હતી. ૧૩ હે ધર્મજ ! તેનું શરીર રૂંધેરમાં ખરડાયેલું હતું તથા તેણે વ્રક્ષની ખાલોનાં વહકલ પહેર્યાં હતાં. હે રાજેન્દ્ર ! એવા રૂપવાળા અને બચ

ઉત્પન્ન કરે એવી અભિહત્યા વૃત્તાસુરના શરીરમાંથી નીકળીને ઇંદ્રને શોધવા લાગી. હે ભરત-સતતમ ! હે કુરંદન ! કોષ્ઠએક સમયે ઇંદ્ર લોકોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી સ્વર્ગની સામે જોઇને જતો હતો, તે વખતે તે અભિહત્યાએ મોટા બળવાળા ઇંદ્રને બહાર નીકળેલો જોઇને તે (દેવતાઓના સ્વામી)ને પકડ્યો તથા તેને અત્યંત ચોંટી પડી. ઇંદ્રે જોયું કે, આ અભિહત્યાથી ઉપજેલો ભય પ્રાપ્ત થયો છે, એમ વિચારીને તે નાઠો અને ઘણાં વર્ષ સુધી કમળના ખિસ (નળા)માં પેસીને સંતાપ રહ્યો. પણ હે કૌરવ્ય ! અભિહત્યા તેની પાછળ પડી અને યત્નથી તેને શોધી કાઢીને પુનઃ તેને પકડ્યો, તે વખતે ઇંદ્ર તેજસ્વિત થઈ ગયો. પછી ઇંદ્ર અભિહત્યાને દૂર કરવાને અત્યંત યત્ન કર્યું તથાપિ દેવનો રાગ ઇંદ્ર અભિહત્યાને દૂર કરી શક્યો નહિ. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! અભિહત્યાએ ગ્રહણ કરેલો દેવનો રાગ પછી પિતામહની પાસે ગયો અને મસ્તક નમાવીને પ્રણામ કરી તેમનું પૂજન કર્યું. હે ભરતર્થભ ! અભિદેવે જાણ્યું કે, ઇંદ્રને શ્રેષ્ઠ આલણની હત્યાએ ગ્રહણ કરેલો છે, તેથી અભિદેવ પણ વિચાર કરવા લાગ્યા. હે મહા-બાહો ! પછી અભિ તે અભિહત્યાને શાંત કરતા હોય તેમ, મધુર સ્વરથી બોલ્યા કે, હે સ્ત્રી ! આ ઇંદ્ર છે, તું એને મૂકી દે અને મ્હારું પ્રિય કર. ૧૪-૨૩ બોલ કે, તું શું ઇચ્છે છે ? હું તારા અર્થે તારી કયી કામના સંપાદન કરું ? ૨૪ અભિહત્યા કહે છે કે, -ત્રણ લોકને બનાવનારા અને ત્રણ લોકવડે પૂજેલા એવા તમે મ્હારા ઉપર પ્રસન્ન થયા છો તો મ્હારાં સર્વ કાર્ય થયેલાં છે; હવે હું જાઉં છું, પણ ત્હારે ક્યાં રહેવું ? તે નક્કી કરી આપો. ૨૫ તમે લોકોનું સંરક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી આવી મર્યાદા કરી છે તથા હે દેવ ! આ ધર્મની સ્થાપના પણ તમેજ કરી છે. ૨૬ હે ધર્મજ ! હે સર્વ લોકના ઇન્દ્ર ! હે સમર્થ ! તમે પ્રસન્ન થયા એટલે હવે હું ઇંદ્રથી દૂર જઈશ, પણ તમે મ્હારો નિવાસ નક્કી કરો. ૨૭ બીજમ કહે છે કે:-પછી અભિદેવે તે (અભિહત્યા)ને કહ્યું કે, -ત્હારા કહેવા પ્રમાણે ત્હારો નિવાસ નક્કી કરીશું. (એવી રીતે ઉપાય કરીને અભિદેવે ઇંદ્રની અભિહત્યા દૂર કરી.) ૨૮ પછી મહાત્મા અભિદેવે અગ્નિનું ધ્યાન કર્યું તેથી અગ્નિ અભિહત્યાની પાસે આવીને આ વચન બોલ્યો કે, હે ભગવન ! હે દેવ ! હે પ્રથંસા કરવા યોગ્ય દેવ ! હું તમારી પાસે આવ્યો છું માટે મને જે કામ કરવાની આજ્ઞા કરવી હોય તે કહેવું જોઈએ. ૨૯, ૩૦ અભિ કહે છે કે:-ઇંદ્રનો અભિહત્યાથી છુટકારો કરવાને હું તેને ઘણું પ્રકારે વિભક્ત કરી નાખવાનો છું માટે તેનો ચતુર્થાશ તું ગ્રહણ કર. ૩૧ અગ્નિ કહે છે કે:-હે અભિન ! હું તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે અભિહત્યાના ચતુર્થાશને ગ્રહણ તો કરીશ, પણ તેથી મ્હારો મોક્ષ થવાનો અંત ક્યારે આવશે ? તે હે પ્રભુ ! તમે વિચારી નિશ્ચય કરો. હે સર્વ લોકોએ પૂજેલા દેવ ! તમારાથી એટલું જાણવાની મને ઇચ્છા છે. ૩૨ અભિ કહે છે કે:-જે વખતે તું પ્રજ્વલિત થયો હોઈશ, તે વખતે અજ્ઞાનથી વીંટાયેલો જે પુરૂષ તને પ્રાપ્ત કરીને પણ બીજ, ઔષધી અને રસવડે ત્હારું યજન નહિ કરે તો તે પુરૂષના વિષે અભિહત્યા જશે અને તેજ સ્થળમાં નિવાસ કરીને રહેશે, હે અગ્નિ ! ત્હારે હવે મનમાં એ વિષે સંતાપ કરવો નહિ. ૩૩, ૩૪ એવું પિતામહનું વચન સાંભળીને હવ્ય અને કવ્યનું વહન કરનાર ભગવાન અગ્નિએ તેમનું વચન અંગીકાર કર્યું અને હે પ્રભો ! તે પ્રમાણે અભિહત્યા અગ્નિને પ્રાપ્ત થઈ. ૩૫ હે મહારાજ ! પછી પિતામહે વૃક્ષ, ઔષધીઓ અને ઘાસ આદિને બોલાવીને, તેમને પણ એજ અર્થ કહ્યો. ૩૬ હે રાજન ! અભિએ વૃક્ષ, ઔષધીઓ અને તૃણ એ સર્વને જેમ હતું તેમ સર્વ કહ્યું તે સાંભળીને તેઓ પણ અગ્નિની પેઠે મનમાં વ્યથિત થઈને અભિદેવ

પ્રત્યે આ પ્રત્યે આ પ્રમાણે બોલ્યાં કે,—હે પિતામહ ! બ્રહ્મહત્યા અમને વળગશે તેનો અંત ક્યારે આવશે ? અમને દેવે હણ્યાજ છે તેને તમારે પુનઃ હણવાં યોગ્ય નથી. ૩૭, ૩૮ હે દેવ ! અમે અમિ, તાપ, દાઢ અને પવને પ્રેરેલો વરસાદ, એ સઘળું નિરંતર સહન કરીએ છીએ, તેમ અમને કોઈ કાપે છે કે, તોડે છે તો તેને પણ સહન કરીએ છીએ, છતાં પણ અમે તમારી આજ્ઞાથી બ્રહ્મહત્યાને ગ્રહણ કરીશું. પણ હે ત્રણ લોકના સ્વામિન ! બ્રહ્મહત્યાથી અમારો છૂટકો ક્યારે થશે ? તેની તમે કદપના કરો. ૩૯, ૪૦ બ્રહ્મા કહે છે કે:—જે પુરૂષ પર્વ સમય પ્રાપ્ત થયો છતાં મોહથી તમારું હૃદય કે, ભેદન કરશે તેની પાછળ બ્રહ્મહત્યા જશે; અર્થાત્ પવિત્ર દિવસોમાં વૃક્ષાદિનું હૃદય કરનારને બ્રહ્મહત્યાનો અંશ મળશે. ૪૧ બીજમ કહે છે કે:—પછી વૃક્ષ, ઔષધીઓ અને તૃણ, મહાત્મા બ્રહ્માએ જે આજ્ઞા કરી તેને માન્ય કરી અને ન્યાંથી આન્યાં હતાં ત્યાં ગયાં. ૪૨ હે બારત ! પછી લોકોના પિતામહ બ્રહ્મદેવે અપ્સરાઓને બોલાવીને મધુર વાણીથી શાંત કરતા હોય તેમ કહ્યું કે,—ઈન્દ્રથી પ્રાપ્ત થયેલી આ “ બ્રહ્મહત્યા ” નામે ઉત્તમ સ્ત્રી છે માટે તેના એક ચતુર્થાંશ ભાગને મહારા વચનથી તમે અંગીકાર કરો. ૪૩, ૪૪ અપ્સરાઓ કહે છે કે:—હે દેવેશ્વર ! અમે તમારી આજ્ઞાથી બ્રહ્મહત્યાનું ગ્રહણ કરવાને તત્પર છીએ તથાપિ હે પિતામહ ! એથી અમારો છૂટકો થશે ? તેનો નિશ્ચય કરો. ૪૫ બ્રહ્મા કહે છે કે:—જે પુરૂષ રજસ્વળા સ્ત્રીની સાથે મૈથુન કરશે તેને તે બ્રહ્મહત્યા તત્કાળ લાગશે, માટે તમે તમારા મનના પરિતાપને દૂર કરો. ૪૬ બીજમ કહે છે કે:—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પિતામહનું એવું વચન સાંભળીને આનંદ પામેલી અપ્સરાઓનો સમુદાય પોતપોતાના સ્થાનમાં જઈને આનંદ પામ્યો. ૪૭ પછી મોટા તપવાળા અને ત્રણલોકને બનાવનારા દેવે પુનઃ પણ જળનું ધ્યાન કર્યું અને ધ્યાન કરવાની સાથે તે જળ આવીને હાજર થયું. ૪૮ હે રાજન ! તે જળ, અમિત બળવાળા બ્રહ્મદેવની પાસે આવીને પિતામહને પ્રણામ કરીને આવું વચન બોલ્યું કે,—હે દેવ ! હે શત્રુને દમન કરનારા ! હે લોકેશ્વર ! હે પ્રભો ! અમે તમારી આજ્ઞાથી તમારી પાસે આન્યાં છીએ, માટે અમને આજ્ઞા કરો. ૪૯, ૫૦ બ્રહ્મા કહે છે કે:—આ મહાબળવાનક બ્રહ્મહત્યા વૃત્તાસુરમાંથી નીકળીને ઇન્દ્રને વળગેલી છે માટે તેનો એક ચતુર્થાંશ તમે ગ્રહણ કરો. ૫૧ જળ કહે છે કે:—હે લોકેશ્વર ! હે પ્રભો ! તમે જેમ કહો છો તેમ થાઓ; પરંતુ તમારે એ બ્રહ્મહત્યાથી કાળાંતરે અમારો મોક્ષ થાય એવો સંકેત કરવો જોઈએ. ૫૨ હે દેવેશ્વર ! તમે સર્વ જગ તની પરમગતિરૂપ છો, માટે તમારા વિના અમારાપર બીજો કોણ કૃપા કરશે કે, જે અમને સંકટથી બહાર કાઢશે ? ૫૩ બ્રહ્મા કહે છે કે:—જે મૂઢ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ “ જળ તો અત્ય છે. ” એમ જણીને તેના વિષે કંઈ, મૂત્ર કે, મળ નાખશે તેના વિષે આ બ્રહ્મહત્યા તત્કાળ જશે. અને પછીથી તેના વિષેજ નિવાસ કરશે તથા તમારો એ બ્રહ્મહત્યાથી મોક્ષ થશે, એ હું તમને સાચું કહું છું. ૫૪, ૫૫ પછી હે યુધિષ્ઠિર ! બ્રહ્મહત્યાએ ઇન્દ્રનો ત્યાગ કરીને, બ્રહ્મદેવે તેને જે પ્રમાણે વહેંચી નાખી હતી તે પ્રમાણે તેણે બ્રહ્માની આજ્ઞાથી તે તે સ્થાનમાં નિવાસ કર્યો. ૫૬ હે રાજન ! એ પ્રમાણે ઇન્દ્રને બ્રહ્મહત્યા પ્રાપ્ત થઈ હતી. પછી ઇન્દ્રે પિતામહની આજ્ઞાથી અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો, ૫૭ હે મહારાજ ! અમે એમ સાંભળ્યું છે કે, ઇન્દ્રને બ્રહ્મહત્યા પ્રાપ્ત થઈ હતી તેથી તે અશ્વમેધ કરવાવડે શુદ્ધ થયો હતો. ૫૮ હે પ્રથ્વીપતે ! એ રીતે ઇન્દ્રદેવ લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરીને તથા હજારો શત્રુઓનો

નાશ કરીને અત્યંત હર્ષ પામ્યો. પદ હે પાર્થ ! વૃત્રાસુરના રૂધિરથી શિખંડ (અણ્ણાડી) ઉત્પન્ન થયેલ છે તેથી તે દીક્ષિત અને તપોધન બ્રાહ્મણોએ ભક્ષણ કરવાને અયોગ્ય છે. ૬૦ હે કુરુનંદન ! તું પણ સર્વ અવસ્થાઓના વિષે બ્રાહ્મણોનું પ્રિય કર કેમ કે, પૃથ્વી ઉપર એ પ્રખ્યાતિ પામેલા દેવ છે. ૬૧ હે કૌરવ્ય ! એ પ્રમાણે બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતાવડે અમિત તેજવાળા ઇન્દ્રે “ વૃત્રાસુર ” નામે મોટા અસુરનો ઉપાયપૂર્વક વધ કર્યો. ૬૨ હે કૌતેય ! જે પ્રમાણે શત્રુઓનો નાશ કરનાર દેવ ઇન્દ્ર છે તેવોજ તું પણ પૃથ્વીમાં અપરાજિત યદ્યથ. ૬૩ જે બ્રાહ્મણો આ ઇન્દ્રની દિવ્ય કથાને પર્વે પર્વે મધ્ય ભાગે કથન કરશે તેને પાપ પ્રાપ્ત થશે નહિ. ૬૪ હે તાત ! એ પ્રમાણે વૃત્રાસુરની કથાના નિમિત્તથી ઇન્દ્રનું અતિ અદ્ભુત મહાકૃત્ય મેં તને કહ્યું, હવે બીજું તું શું સાંભળવાને ઇચ્છે છે ? ૬૫

इत्येतद्व્રજमाश्रित्य शक्रस्यात्यद्भुतं महत् ।

कथितं कर्म ते तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६५ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टुत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां वृत्रवधो
नाम नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ૧૦૯ ॥

અધ્યાય ૧૧૦ મો-જવરોત્પત્તિ કથા-મહાદેવે દક્ષ્યજ્ઞનો લંગ કર્યો.
યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ પિતામહ મહાપ્રાજ્ઞ સર્વશાસ્ત્રવિશારદ ॥

॥ अस्मिन् वृत्रवधे देव विवक्षा मम जायते ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:—હે પિતામહ ! હે મોટી બુદ્ધિવાળા ! હે સર્વ શાસ્ત્રના વિષે નિપુણ ! હે દેવ ! આ વૃત્રવધના વિષે મને કાંઈક કહેવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. ૧ હે રાજન્ ! હે નિષ્પાપ ! તમે કહ્યું કે, વૃત્રાસુર જવરવડે મોહિત થયો હતો તે વખતે ઇન્દ્રે તેને પોતાના વજ્રથી માર્યો. ૨ હે મહાપ્રાજ્ઞ ! એ જવર કેવી રીતે અને કયા સ્થળમાંથી ઉત્પન્ન થયો ? હે પ્રભો ! હું જવરની ઉત્પત્તિ બરાબર સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૩ બીજમ કહે છે કે:—હે રાજન્ ! હું તને લોકમાં પ્રખ્યાત એવી જવરની ઉત્પત્તિ કહું તે સાંભળ. હે ભારત ! તેનો જેવો વિસ્તાર છે તેવો કહીશ. ૪ હે મહારાજ ! ત્રણ લોકના વિષે પૂજવા યોગ્ય એવું મેરૂનું “ જ્યોતિષ્ક ” નામે સૂર્ય સંગ્રામી શિખર છે. તે શિખર સર્વ પ્રકારનાં રત્નોવડે અલંકૃત, બુદ્ધિના તર્કમાં ન આવે એવું અમાપ અને ન્યાં સર્વ લોકોમાં કોઇ પણ જગ ન શકે એવું છે. હે ભારત ! પૂર્વે એક વખત તે શિખર ઉપર સુવર્ણથી અલંકૃત પર્વતના તટના વિષે મહાદેવ, જેમ પલંગના વિષે શોભતા હોય તેમ, બેઠા હતા. પર્વતના રાજ હિમાલયની પુત્રી પાર્વતી પણ તેમની પાસે નિરંતર બેઠેલાં હતાં તથા મહાત્મા દેવો, અમાપ બળવાળા વસુઓ, દેવના ઉત્તમ વૈદ્ય બન્ને અશ્વિનીકુમારો તથા ગુણકોવડે વીંટા-યલો યજ્ઞોનો સ્વામી કે, જે કૈલાસના વિષે રહે છે તે સમર્થ રાજ બુધેર પણ પાસે બેઠેલા હતા. વળી મહામુનિ શુક્રાચાર્ય, સનતકુમાર આદિ મહર્ષિઓ, અંગિરા આદિ દેવર્ષિઓ, વિશ્વાવસુ ગંધર્વ, નારદ, પર્વત અને અપ્સરાઓના અનેક સમુદાય ત્યાં આવીને મહાદેવનું ઉપાસન કરતા હતા. ૫, ૧૧. તે વખતે કલ્યાણકારી અને અનેક પ્રકારના સુગંધને વેહેનારો સુખાકારી વાયુ વાતો હતો. સર્વ ઋતુઓનાં પુષ્પથી યુક્ત પુષ્પવાળાં વૃક્ષ પણ ફૂલી રહ્યાં

હતાં. ૧૨ વળી જેમ વિદ્યાધરો મહાદેવનું ઉપાસન કરતા હતા, તેમ હે ભારત ! તે સ્થળમાં પશુના પતિ મહાદેવની તપશ્વી ધનવાળા સિદ્ધો ઉપાસના કરતા હતા. ૧૩ હે મહારાજ ! અનેક પ્રકારનાં રૂપને ધારણ કરનારાં ભૂત, મહારૌદ્રસ્વરૂપવાળા રાક્ષસો, મોટા બળવાળા પિશાચો અને બહુરૂપને ધારણ કરનારા, અનેક પ્રકારનાં આયુધને ઊગામીને રહેલા, વાયુના સરખા વેગવાળા અને બળવાન, મહાદેવના અનુચરો પણ ત્યાં ઉભા હતા, ૧૪, ૧૫ તે સમયે ભગવાન નંદીશ્વર પણ પોતાના તેજથી પ્રજ્વલિત થઇને તથા હાથના વિષે દેદીપ્યમાન ત્રિશૂળ ધારણ કરીને મહાદેવની આજ્ઞાના વિષે ઉભો રહ્યો હતો. ૧૬ હે કુરુનંદન ! સર્વ નદીઓના વિષે શ્રેષ્ઠ અને સર્વ તીર્થના જળથી ઉત્પન્ન થયેલી નદી ગંગા પણ ભૂતિમાન થઇને તે દેવનું ઉપાસન કરતી હતી. ૧૭ એ પ્રમાણે દેવર્ષિ અને દેવોએ પૂજ્યમાન અને અત્યંત મોટા તેજવાળા ભગવાન મહાદેવ તે સ્થળમાં બેઠેલા હતા. ૧૮ હવે કોઈક સમયે દક્ષપ્રજાપતિ પૂર્વે કહેલા યજ્ઞનાં વિધાન પ્રમાણે યજ્ઞ કરતો હતો. ૧૯ ઈન્દ્રાદિ સર્વ દેવોએ તેના યજ્ઞમાં જવાની બુદ્ધિ કરી. ૨૦ અમે એમ સાંભળ્યું છે કે, પછી તે મહાત્માઓ મહાદેવની રજા લઇને તથા અગ્નિ અને સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા વિમાનમાં બેસીને ગંગાદ્વારના વિષે ગયા. ૨૧ સર્વ દેવતાઓ યજ્ઞમાં જવાના અર્થે નીકળ્યાં. તેને બોધને પર્વતરાજની પુત્રી સાધ્વી પાર્વતીએ પોતાના સ્વામી પશુપતિ (મહાદેવ) ને આવું વચન કહ્યું કે:-હે ભગવન્ ! આ ઈન્દ્રાદિ દેવો કયાં જાય છે ? તે મને સત્ય કહો. હે તત્ત્વજ ! એ વિષે મને મોટો સંશય છે. ૨૨, ૨૩ મહાદેવ કહે છે કે:-હે મહાભાગે ! “ દક્ષ ” નામે ઉત્તમ પ્રજાપતિ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે છે ત્યાં સર્વ દેવો જાય છે. ૨૪ પાર્વતી કહે છે કે:-હે મહાદેવ તમે એ યજ્ઞમાં કેમ જતા નથી ? અથવા કયા અટકાવથી તમારું જવું ત્યાં થતું નથી ? ૨૫ મહાદેવ કહે છે કે:-હે મહાભાગે ! પૂર્વે દેવતાઓએજ એમ કયું છે કે, કોઈ પણ યજ્ઞમાં મહારો ભાગ કાઢ્યો નથી. ૨૬ હે ઉત્તમ પુરૂષોએ વર્ણન કરવા યોગ્ય સતિ ! એવા પૂર્વથી ચાલતા આવેલા સંપ્રદાયથી દેવતાઓ યજ્ઞમાં મહારો ભાગ કે. જે ધર્મ પ્રમાણે આપવો જોઈએ તે આપતા નથી. ૨૭ પાર્વતી કહે છે કે:-હે ભગવન્ ! સર્વ પ્રાણીના વિષે તમારો પ્રભાવ તથા તમારો શુણ્ણુ અધિક છે. વળી તમે તમારા તેજ, યશ અને લક્ષ્મીવડે બીજાઓથી અજ્ઞેય અને અધૃષ્ટ છો. ૨૮ હે મહાભાગ ! યજ્ઞમાં તમારા ભાગને પ્રતિષેધ થવાથી મને અત્યંત દુઃખ ઉપજ્યું છે તથા હે અનન્ધ ! તે સાંભળીને મને ધૂળરી આવે છે. ૨૯ બીજમ કહે છે કે:-એ પ્રમાણે તે દેવી પોતાના સ્વામી મહાદેવને કહીને અતઃક રણમાં પરિતાપ પામતી છાની રહી. ૩૦ પછી મહાદેવે દેવીના મતને જાણીને તથા તેના હૃદયમાં જે કરવાની ઇચ્છા હતી તેને જાણીને નંદીને આજ્ઞા કરી કે:-હે નંદિન ! તું ઉભો રહે. પછી સર્વ યોગેશ્વરના ઈશ્વર, મોટા તેજવાળા મહાદેવે પોતાના યોગબળવડે ભયાનક અનુચરોદ્ધારા તે દક્ષના યજ્ઞનો ભંગ કર્યો. ૩૧ દેવનાદેવ અને પિનાક ધનુષ્યને ધારણ કરનારા મહાદેવે તે યજ્ઞનો એકાએક નાશ કર્યો. તેમના કેટલાક અનુચરોએ ત્યાં જઇને હોકારા કરવા માંડ્યા, કેટલાકે હાસ્ય કરવા માંડ્યું. ૩૨ કેટલાકે રૂધિરવડે અગ્નિને છાંટવા માંડ્યો, કેટલાક યજ્ઞસ્તંભને ઉપાડીને વિકૃત મુખવાળા થઇને ફરવા લાગ્યા. ૩૪ કેટલાક યજ્ઞના પરિચારકોને મુખવડે ગળી જવા લાગ્યા. હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે ચારે બાજુથી ભંગ થતો તે યજ્ઞ મૃગનું રૂપ ધારણ કરીને આકાશમાં જવા લાગ્યો. “ યજ્ઞ મૃગરૂપે આકાશમાં નાશી

જાય છે ” એવું જોઇને, હાથમાં ધનુષ્ય લઇને અને તેમાં બાણ ચોળીને મહાદેવ તેની પછવાડે પ્રક્યા. ત્યારે દેવના ઈશ્વર અને અમાપ જતેવાળા મહાદેવના કપાળમાંથી કોધવડે પ્રસરેલો પરસેવાનો ખિંદુ ઉત્પન્ન થયો અને તે (ખિંદુ) પૃથ્વી ઉપર પડ્યો કે, તરત પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખો અત્યંત મોટો અગ્નિ પ્રકટ થયો. હે પુરુષ-શ્રેષ્ઠ ! તે અગ્નિના વિષે એક પુરુષ પ્રકટ થયો; તે અત્યંત ડીંગણો, રાતી આંખવાળો, માંજરી દાઢીવાળો, ભયાનક, ઉભા કેશવાળો, અત્યંત કંવાટાવાળો, બાજ અને ધૂવડ જેવો, વિકાળ, કાળા રંગનો અને રાતા વસ્ત્રવાળો હતો. જેમ અગ્નિ વનને બાળી મૂકે, તેમ મોટા બળવાળા તે પુરુષે યજ્ઞને બાળી મૂક્યો. ૩૫, ૪૧ તથા દેવતાઓને અને ઋષિઓને નસાડતો સર્વ દિશાઓમાં ફરવા લાગ્યો. સર્વ દેવતાઓ પણ એનાથી ભય પામીને દસે દિશાઓમાં નારી ગયા. ૪૨ હે પૃથ્વીપતે ! તે સ્થળમાં ભ્રમણ કરતા તે પુરુષવડે પૃથ્વી પણ અત્યંત ચક્રાચમાન થઈ. ૪૩ અને સઘળા જગતમાં હાહાકાર થઈ ગયો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે જોઇને સમર્થ પિતામહ બ્રહ્મા, મહાદેવની પાસે ગયા તથા તેમનું દર્શન કરીને બોલ્યા. ૪૪ બ્રહ્મા કહે છે કે:-હે પ્રભો ! હે સર્વ દેવના ઈશ્વર ! સર્વ દેવા તમારો ભાગ આપશે. માટે હવે તમે તમારા કોધનો પ્રતિસંહાર કરો-તમારા કોધને પાછો ખેંચી લો. ૪૫ હે શત્રુઓને પરિતાપ આપનાર મહાદેવ ! આ સર્વ દેવતાઓ અને ઋષિઓ તમારા કોધથી શાન્તિ પામતા નથી. ૪૬ હે દેવશ્રેષ્ઠ ! હે ધર્મજ્ઞ ! તમારા પરસેવાથી આ જે પુરુષ ઉત્પન્ન થયો છે તે “ જ્વર ” એવા નામે પ્રખ્યાત થઇને લોકોના વિષે ફરશે. ૪૭ પરંતુ હે પ્રભો ! એ સઘળું તેજ એક પુરુષના વિષે એકત્ર થયેલું છે માટે, તેને ધારણ કરવાને સઘળી પૃથ્વી પણ સમર્થ નથી માટે તેને ધણે પ્રકારે વિભક્ત કરીને ઉત્પન્ન કરો. ૪૮ એ પ્રમાણે યજ્ઞના વિષે પોતાનો ભાગ કટાયો તથા બ્રહ્મદેવે પ્રાર્થના કરી તેથી મહાદેવે અમાપ બળવાળા ભગવાન બ્રહ્માને “ તથાસ્તુ ” એ પ્રમાણે કહ્યું. ૪૯ અને “ પિનાક ” નામના ધનુષ્યને ધારણ કરનારા મહાદેવ હાસ્ય કરીને પરમ પ્રસન્ન થયા પછી બ્રહ્માના કહેવા પ્રમાણે મહાદેવને યજ્ઞનો ભાગ મળવા લાગ્યો. ૫૦ હે પુત્ર ! પછી સર્વ પ્રાણીઓને શાંતિ થવા માટે ધર્મજ્ઞ મહાદેવે એક જ્વરના અનેક પ્રકાર કર્યા, તે તું સાંભળ. ૫૧ હાથીઓને માટે “ શીર્ષાભિતાપ ” (મસ્તકનું દુઃખનું) નામે જ્વર ઉત્પન્ન કર્યો, પર્વતોને શિલાજીત જ્વર છે, જળને લીલ જ્વર છે, સર્પને કાંચળી જ્વર છે. ૫૨ બળદને ખરવાળો જ્વર છે. પૃથ્વીના પૃથ્થ વિપર ઉપર જ્વર છે. હે ધર્મજ્ઞ ! પશુઓને પણ નેત્રથી દેખાય નહિ તે જ્વર છે. ૫૩ ઘોડાઓને રંધ્રાગત-ગળામાં માંસ બાઝે છે તે જ્વર છે. મોરને મસ્તકપર શિખા પુટે છે તે જ્વર છે, ક્રાયલને નેત્રરોગ જ્વર છે, એમ મહાત્માએ કહ્યું છે. ૫૪ સર્વ બકરીઓને પિત્તભેદ થાય છે તે જ્વર છે એમ અમે સાંભળ્યું છે. સઘળા પોપટોને ઝીણી હેડકી થાય છે તે જ્વર છે. ૫૫ હે ધર્મજ્ઞ ! વ્યાઘ્રને થાક લાગે તે જ્વર છે. હે ભારત ! મનુષ્યોને તો જ્વર તે જ્વરજ કહેવાય છે. ૫૬ એ માહેશ્વરનું તેજ અત્યંત દારૂણ છે. તે મરણ સમયે જન્મ સમયે અને જન્મ-મરણની મધ્યે મનુષ્યના દેહના વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૫૭ એ જ્વર સર્વ પ્રાણીઓએ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય તથા માન આપવા યોગ્ય ઈશ્વર છે. ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ વૃત્રાસુર એ જ્વરવડે ઘેરાયો હતો. ૫૮ એ જ્વરના બળથી તેને બગાડું આવ્યું હતું તે વખતે ઈન્દ્રે તેને વજ્રનો પ્રહાર કર્યો હતો તથા હે ભારત ! તે વજ્ર વૃત્રાસુરના દેહમાં પ્રવેશ કરીને તેને ચીરી

નાખ્યો હતો. પદ વળવડે ચીરી નાખેલો તે મહાયોગી વૃત્રાસુર અમાપ તેજવાળા વિષ્ણુના પરમસ્થાનને પામ્યો હતો. ૬૦ તે કારણથી તે સમયે વિષ્ણુની બક્તિવડે જન્મત વ્યાપ્ત થયેલું હતું અને તેથી યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામેલો તે વૃત્રાસુર વિષ્ણુના સ્થાનને પામ્યો હતો. ૬૧ એ પ્રમાણે મેં તને વૃત્રાસુરની કથાના પ્રસંગથી જ્વરનો મહા વિસ્તાર કર્યો. હે પુત્ર ! હવે હું બીજું શું કરું ? ૬૨ જે પુરૂષ દહ્યિતવાળો થઇને આ જ્વરની ઉત્પત્તિનું શ્રવણ કરે છે અથવા સારી રીતે ધ્યાન આપીને એનું પઠન કરે છે તે પુરૂષ રોગથી મુક્ત, સુખી અને આનંદયુક્ત થાય છે તથા તેણે જે જે કામનાઓ ધારી હોય છે તે તે પ્રાપ્ત થાય છે. ૬૩

इमां ज्वरोत्पात्तिमकीनमानसः पठेत्सदा यः सुसमाहितो नरः ॥

विमुक्तरोગः स सुखी मुदायुतो लभेत् कामान् स यथामनीषितान् ॥ ६३ ॥

इति श्री महाभास्ते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां ज्वरोत्प-
त्तिर्नाम दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

અધ્યાય ૧૧૧ મો-વીરભદ્રે દક્ષયજ્ઞનો ભંગ કર્યો.

जनमेजय उवाच ॥ प्राचेतसस्य दक्षस्य कथं वैषस्वर्तेतरे ॥

॥ विनाशमगमद्ब्रह्मन् हयमेधः प्रजापतेः ॥ १ ॥

જનમેજય કહે છે કે:-હે બ્રહ્મન્ ! વૈવસ્વત મન્વંતરમાં પ્રયેતાના પુત્ર દક્ષપ્રજાપતિનો અશ્વમેધ કેવી રીતે નાશ થયો ? તે કહો. ૧ પાર્વતીદેવીને તે યજ્ઞથી પરિતાપ થયો તે જોઇને સર્વના આત્મારૂપ પ્રભુ મહાદેવ કોપ પામ્યા હતા, પણ પછી દક્ષે તેમની કૃપા સંપાદન કરીને યજ્ઞ શી રીતે પૂરો કર્યો ? તે હું જાણવાને ઇચ્છું છું માટે તે મને યથાર્થિત કહો. ૨ વૈશંપાયન કહે છે કે:-પૂર્વે હિમાચળના પૃથ ઉપર કે, જ્યાં ગંગા નદીનું દ્વાર છે, જે પ્રદેશનું સિદ્ધ અને ઋષિઓ સેવન કરે છે. ૩ જે પ્રદેશ ગંધર્વ અને અપ્સરાઓથી વ્યાપ્ત છે તથા જે અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષ તથા વેલીઓથી વીંટાયેલો છે, ત્યાં દક્ષપ્રજાપતિએ યજ્ઞ કરવા માંડ્યો હતો. ૪ તે વખતે જે લોકો પૃથ્વીનાં અને અંતરિક્ષમાં રહેતા હતા તથા જેઓ સ્વર્ગલોકમાં રહેતા હતા તે સર્વ ઋષિઓના સમુદાયથી વીંટાયલા અને ધર્મ આચરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ પ્રજાપતિ દક્ષની આગળ હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા હતા. ૫ તેના યજ્ઞમાં ભાગ લેવાને દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, પિશાચ, ઊરગ, રાક્ષસ, “હાહા” અને “હ્રૂ” નામના ગંધર્વો, તુંબરૂ, નારદ, વિશ્વાવસુ, વિશ્વસેન, તથા બીજા ગંધર્વ અને અપ્સરાઓ, આદિત્યો, વસુઓ, રૂદ્ર સાધ્યાદેવો અને મરૂત સમુદાય, એ સર્વ ઈન્દ્રસહિત આવ્યા હતા. વળી ઊષ્મપા, સોમપા, ધૂમપા, આન્યપા તથા બીજા ઋષિઓ અને પિતૃઓ યુજ, બ્રહ્મા સહિત આવ્યા હતા, એ સર્વ તથા એ વિના બીજા પણ ઘણા આવ્યા હતા. જરા-અંડજ, ઉદ્બિજજ અને સ્વદેજ, એ ચાર પ્રકારના પ્રાણીઓ પણ ત્યાં આવ્યા હતાં. દક્ષ પ્રજાપતિએ નોતરૂં (નિમંત્રણ) દઇને તેડાવેલા સર્વ દેવતાઓ પોતાની પત્નીઓસહિત વિમાનમાં બેસીને આવેલા હતા. ૬-૧૦ તેઓ પ્રજાવલિત અગ્નિની પેઠે શોભતા હતા તે સર્વને જોઇને ક્રોધવડે યુક્ત થયેલા દધીચિ ઋષિ બોલ્યા કે,-આ તો યજ્ઞ નથી અથવા ધર્મ પણ નથી કે, જ્યાં રૂદ્રનું પૂજન થતું નથી. આ શું તમે સર્વના વધ અને અંધન

પ્રાપ્ત થયા છે. અથવા શું કાળ વિપરિત થઈ ગયો છે ? ૧૧ ૧૨ અથવા શું તમે પ્રાપ્ત થયેલા વિનાશને મોહથી દેખતા નથી ? આ મહાભયાનક વિનાશ આ મોટા યજ્ઞમાં ઉપસ્થિત થયો છે તેને તમે સર્વ દેખતા નથી. ૧૩ એ પ્રમાણે કહીને મહાયોગી દ્વીપિએ પોતાના ધ્યાનરૂપી નેત્રવડે જોયું તો, મહાદેવ, વરદાન આપનારી દેવી પાર્વતી તથા તે (દેવી)ના સમીપમાં ઉભેલા નારદ મુનિને જોયા અને પરમ સંતોષ પામ્યા. પછી યોગ જાણનારા દ્વીપિ મુનિએ આ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો કે, આ સર્વ એક વિચારવાળા થયા છે કે, જેથી તેઓએ મહાદેવને નિમંત્રણ મોકલ્યું નથી. એવો નિશ્ચય કરીને દ્વિપિ મુનિ તે સ્થળમાં તેમની પ્રાપ્તિ ગયા અને બોલ્યા કે,—અપૂર્ણનું પૂર્ણ કરવાથી તથા પૂર્ણ કરવા યોગ્યનું પૂર્ણ ન કરવાથી મનુષ્યને નિરંતર પુરૂષહત્યાસમાન પાપ થાય છે. ૧૪ ૧૭ હું. પૂર્વે કોઈ સમયે અસત્ય બોલ્યો નથી અને હવે પછી પણ કદાપિ અસત્ય બોલવાનો નથી, તેથી દેવતાઓ અને ઋષિઓની વચ્ચે સત્ય કહું છું કે, પશુઓ (મનુષ્યો)ના ભર્તા, જગતના સૃષ્ટા સર્વના સ્વામી તથા યજ્ઞમાં સર્વથી આગળ ભાગ લેનારા પ્રભુ મહાદેવ આ સ્થળમાં આવ્યા છે એમ જાણજો; અર્થાત્ થોડીવારમાં તે આવશે. ૧૮ ૧૯ દક્ષ કહે છે કે:—જેઓના હાથમાં ત્રિશુળ છે અને જેઓ કપર્દા (જટા)ને ધારણ કરનારા છે એવા રૂદ્ર ધણા છે, હું તે રૂદ્રોનાં અગિયારે સ્થાનમાં ફરી વળ્યો છું, પણ તેમાં કોમ્પ મહાદેવ છે, એમ જાણતો નથી—તેમાં કોમ્પ મહાદેવ કહેવાતો હોય તેવાને ઝાળખતો નથી. ૨૦ દ્વીપિ કહે છે કે:—તમે સર્વનો એક મંત્ર (વિચાર) છે તેથી તમેએ મહાદેવને નિમંત્રણ કર્યું નથી. પણ જેમ હું શંકરથી પર બીજું કંઈ દેવત દેખતો નથી તેમ આ પણ સત્ય કહું છું કે, દક્ષનો આ મોટો યજ્ઞ પૂર્ણ થનાર નથી. ૨૧ દક્ષ કહે છે કે:—અપ્રતિમ દેવ વિષ્ણુનો સમસ્ત હવિરૂપ તથા વિધિ પૂર્વક મંત્રથી પવિત્ર થયેલો ભાગ સુવર્ણના પાત્ર મૂકીને આ યજ્ઞના સ્વામીને હું અર્પણ કરું છું કેમકે, તેજ પ્રભુ, વિભુ અને આહુતિ પમાડવા યોગ્ય છે. ૨૨ સતી દેવી કહે છે કે:—હું શું દાન, નિયમ કે, તપ કરું ? કે જેથી આત્યંત ભગવાન મહારા પતિ આજ યજ્ઞમાં અરધો તથા ત્રીજો ભાગ પામે. ૨૩ એ પ્રમાણે બોલતી તથા ક્ષોભ પામેલી પોતાની પત્ની સતીને અત્યંત હર્ષ પામેલા ભગવાન મહાદેવ કહેવા લાગ્યા કે,—હે દેવિ ! હે કૃશોદરાંગિ ! તું મને જાણતી નથી, હું યજ્ઞનો સ્વામી છું માટે મને “મખેશ” (મખ-યજ્ઞ તેનો ઇશ-સ્વામી) કહે છે, તો મને—મખેશને ત્હારે કયું વચન કહેવું યોગ્ય છે ? ૨૪ હે વિશાળ નેત્રવાળી સ્ત્રી ! હું જાણું છું કે, જે સતપુરૂષો નથી અને જેઓ ધ્યાન વિનાના છે તેઓ મને જાણતા નથી. આજ તને મહારા સ્વરૂપના વિષે મોહ થયો છે તો એમજ જાણજો કે, ઈન્દ્રસહિત સર્વ દેવો અને ત્રણે લોક પણ સર્વ પ્રકારે મૂઢ થઈને મને જાણતા નથી. ૨૫ યજ્ઞમાં સ્તવન કરનારા મહાર્ષિ સ્તવન કરે છે, સામગાન કરનારા વ્રાહ્મણો મહાર્ષિ પૂજન કરે છે અને અધ્વર્યુઓ મહારા ભાગની કલ્પના કરે છે. ૨૬ સતી દેવી કહે છે કે:—અત્યંત પ્રાકૃત પુરૂષ સ્ત્રીઓની સભામાં પોતાની પ્રશંસા કરે છે અને ગર્વ કરે છે એમાં કંઈ સંશય નથી. ૨૭ મહાદેવ કહે છે કે:—હે દેવિ ! હે તત્ત્વમધ્યમે ! હે ઉત્તમ પુરૂષોએ વર્ણન કરવા યોગ્ય દેવિ ! હું પોતાની પ્રશંસા કરતો નથી. હે વરાસોહ ! તું મહારા સામર્થ્યને જો કે, હું યજ્ઞના અર્થે શું ઉત્તમ કરું છું. ૨૮ એ પ્રમાણે પોતાના પ્રાણથી પણ વધારે પ્રિય એવી પોતાની પત્ની સતીને કહીને ભગવાન મહાદેવે પોતાના મુખમાંથી એક ભયાનક અને

૩૧માં ઉભાં કરે એવો ભૂત ઉત્પન્ન કર્યો. ૨૯ તેને મહાદેવે કહ્યું કે, જન તું દક્ષના યજ્ઞને ભંગ કર. પછી પોતાના મુખમાંથી છોડેલા સિંહ જેવા તે એક ભૂતે, બીજા રમત કરતો હોય તેમ, દેવીનો ક્રોધ સમાવવાના અર્થે, દક્ષના યજ્ઞને ભંગ કર્યો. વળી દેવીના ક્રોધથી ઉપજેલી મહા ભયાનક મહાકાળી પણ તે વીર “પોતાના ક્રોધને યોગ્ય કર્મ કરે છે કે, નહિ” તેના સાક્ષીપણાને માટે-જેવાને માટે મહાદેવની રજા લઈને તથા મસ્તકવડે પ્રણામ કરીને તે વીરની સાથે ગઈ. ૩૦-૩૨ તે વીરનું શૌર્ય, બળ અને ૩૫ મહાદેવની સમાન હતું તેથી તે વીર, ભગવાન મહાદેવજી ક્રોધરૂપે મૂર્તિમાન થયા હોય એવો, દેખાતો હતો. ૩૩ દેવીના ક્રોધનો નાશ કરનાર તે વીર અનંત બળવાળો, અનંત વીર્યવાળો અને અનંત બળવાન પુરુષત્વવાળો હતો તથા તે “વીરભદ્ર” એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો. ૩૪ તે વીરભદ્રે પોતાના રામ કૂપથી “રૌમ્ય” નામે ગણના ઇશ્વરોને સરજ્યા તથા ૩૬ના સરખા જે મળ્યું તે સરજ્યા તે “રૌદ્ર” નામે પ્રખ્યાત થયા. તેઓનાં પરાક્રમ પણ ૩૬ની ખરોખર હતાં. ૩૫ મોટી કાયાવાળા સેંકડો અને હજારો વીરો ઉત્પન્ન થઈને દક્ષનો યજ્ઞ નાશ કરવાની ઇચ્છાથી તત્કાળ તૃપ્તી પડ્યા. ૩૬ અને પછી તેઓએ “કિલકિલ” એવી કિલકારીઓ કરીને આકાશને ભરી કાઢ્યું, તેઓના મોટા શબ્દવડે આકાશમાં રહેલા દેવો ત્રાસ પામ્યા. ૩૭ પર્વતો જમીન ઉપર પડ્યા લાગ્યા, પૃથ્વી કંપવા લાગી, વાયુઓ ભમવા લાગ્યા, જળનાં સ્થાન ક્ષોભ પામવા લાગ્યાં અને અગ્નિ ઝાંખા થઈ જવા લાગ્યા. ૩૮ વળી સૂર્ય પ્રકાશવા ન લાગ્યો તથા ગ્રહો, નક્ષત્રો અને ચંદ્રમા પણ પ્રકાશ ન આપવા લાગ્યા. ૩૯ ઋષિઓ પણ પ્રકાશ થતા નહોતા તેમ દેવ કે, મનુષ્યો પણ પ્રકાશ થતા નહોતા. એ પ્રમાણે સર્વત્ર અધકાર થઈ જવાની સાથે અપમાન પામેલા તે ગણ્યોએ યજ્ઞનો ભંગ કર્યો. ૪૦ કેટલાક ભયાનક વીરો પ્રહાર કરવા લાગ્યા; કેટલાક યજ્ઞસ્તંભને ઉપાડી નાખવા લાગ્યા, કેટલાક ચોળી નાખવા લાગ્યા તથા કેટલાક કચરી નાખવા લાગ્યા. ૪૧ વાયુના જેવા વેગવાળા તથા મનના જેવી મતિવાળા તેઓ આમ તેમ દોડવા લાગ્યા, તે સ્થળમાં જે યજ્ઞના પાત્ર તથા દિવ્ય અલંકાર હતાં તેનો ચૂરો કરી નાખ્યો. ૪૨ તથા તેને આસપાસ વેરી નાંખ્યાં, તેથી જેમ આકાશના પૃથ્વી ઉપર તારાઓ દેખાતા હોય તેમ, દેખાવા લાગ્યાં. ત્યાં દિવ્ય એવાં અન્ન અને પાન પદાર્થના પર્વત જેવડા જે ઢગલા કરેલા હતા તે સર્વ વેરી નાખ્યાં. ૪૩ દેવની નદીઓ ચાલવા લાગી, તેમાં લી અને દૂધપાકનો કાદવ થયો, તેમાં હોઈનું દિવ્ય જળ હતું, ખાંડ અને સાકરરૂપી રેતી હતી. ૪૪ તે નદી જ રસની વહેતી હતી તથા ગોળના કિનારા થયે હતા તેથી તે મનોરમ દેખાતી હતી. તે સ્થળમાં ઉત્તમ મલ્લ-માંસ, અનેક પ્રકારના ભક્ત્ય, દિવ્ય શરબત, દિવ્ય ચાટણુ અને ચુસીને ખાવાના પદાર્થ હતા. તે સર્વને ૩૬ના મળ્યો પોતાનાં અનેક પ્રકારનાં મુખવડે ભક્ષણ કરવા લાગ્યા, ખગાડવા લાગ્યા અને ફેંકી દેવા લાગ્યા. ૪૫, ૪૬ ૩૬ના કોપથી ઉત્પન્ન થયેલા તેઓ મોટી કાયાવાળા અને પ્રલય કોળના અગ્નિ સરખા ભયાનક હતા. તેઓએ દેવોના સૈન્યને નસાડી મૂક્યું તથા ચારે બાજુ ફરીને બહિરાવવા લાગ્યા. ૪૭ તેઓ અનેક પ્રકારના આકારવાળા થઈને રમવા લાગ્યા તથા દેવતાઓની સ્ત્રીઓને ઉચકીને ફેંકી દેવા લાગ્યા. એ રીતે ૩૬ના ક્રોધથી ૩૬ના સમાન કર્મવાળા તે વીર, દેવતાઓએ પ્રયત્નથી રક્ષિત કરેલા તે યજ્ઞને સર્વ બાજુથી શક્ષિ દબા કર્યો અને સર્વે પ્રાણીઓને ભય ઉત્પન્ન કરે તેવો ભયાનક નાદ કર્યો. ૪૮, ૪૯ પછી વીરભદ્રે

યજ્ઞનું મસ્તક છેદી નાખ્યું અને મોટા નાદ કર્યો તથા હર્ષ પામ્યો. ત્યારે ષ્ઠાદિ દેવ અને દક્ષ પ્રજાપતિ તેનાં આવા ભયંકર કર્મોને જોઈને હાથ જોડીને તેની પાસે આવ્યા તથા બોલ્યા કે,—તમે કોણ છો ? તે કહો. વીરભદ્ર કહે છે કે:—હું રૂદ્ર નથી કે, દેવી નથી, તેમ યજ્ઞનો ભાગ લેવાને પણ આવ્યો નથી. ૫૦, ૫૧ પણ સતી દેવીને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો તેથી સર્વના આત્મારૂપ પ્રભુ મહાદેવ કોપ પામ્યા. હું તમારા યજ્ઞનું દર્શન કરવાને આવ્યો નથી કે, કોઈ વિપ્રેન્દ્રે મોકલવાથી કૌતુકવડે પણ આવ્યો નથી. પરંતુ હું ત્હારા યજ્ઞનો નાશ કરવાને આવ્યો છું એમ જાણજે. મ્હારું નામ વીરભદ્ર છે તથા હું રૂદ્રના કોપથી ઉત્પન્ન થયો છું. ૫૩ તેમ જ આ દેવી “ ભદ્રકાળી ” નામની છે, તે દેવીના કોપથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. દેવના દેવ મહાદેવે મોકલેલાં અસે બન્ને આ યજ્ઞમાં આવ્યાં છીએ. ૫૪ માટે હે વિપ્રેન્દ્ર ! તું દેવના દેવ સત્ત્વિના પતિને શરણે જા. કેમ કે, દેવનો ક્રોધ પણ હિતકર છે પરંતુ બીજાથી વરદાન પ્રાપ્ત થાય તે પણ ઠીક નથી. ૫૫ વીરભદ્રનું એવું વચન સાંભળીને ધર્મ આચરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ દક્ષ પ્રજાપતિએ મહાદેવને પ્રણામ કર્યા અને સ્તોત્ર પાઠવડે તેમને પ્રસન્ન કર્યા. ૫૬ દક્ષ બોલ્યો કે,—હું ઇશાન, અવિનાશી, સ્થિર, નિર્વિકાર અને સર્વ જગતના પતિ એવા મહાત્મા મહાદેવને શરણે જાઉં છું. ૫૭ એ પ્રમાણે પ્રજાપતિ દક્ષે સારી રીતે સંપાદન કરેલા દ્રવ્યવડે અને યજ્ઞવડે દેવતાઓનું યજ્ઞ કરવાનો આરંભ કર્યો હતો તથા તેમાં સર્વ દેવોને અને તપસ્વી ધનવાળા ઋષિઓને બોલાવ્યા હતા. ૫૮ પરંતુ વિશ્વપાલન જેનું કર્મ છે એવા મહેશ્વર દેવને બોલાવ્યા નહોતા તેથી મહાદેવે ક્રોધ પામીને યજ્ઞનો ભંગ કરવાને ગણેશને મોકલ્યા. ૫૯ તે ગણેશને જન્મને યજ્ઞમંડપને સળગાવી દીધો, બાહ્યો નાસી ગયા અને સાહિલ તારા તારા (છૂટું છૂટું—વેરાયલું) થઇ ગયું, મહાત્મા રૂદ્રના ક્રોધથી પ્રભવ-હિત થઇને યજ્ઞની પરિચર્યા કરનાર મનુષ્યોનાં હૃદયને ગણેશને શરવડે ભેદી નાખ્યાં હતાં, તેથી તેઓ જૂમો પાડતા પડ્યા હતા. તેઓએ યજ્ઞ સ્તંભને બોદીને ઉપાડી નાંખ્યો હતો તથા છેદી નાખ્યો હતો. તે જગ્યોએ ઉચે ઉડતા અને ઉડીને નીચે બેસતા, માંસના લોભી ગીધની પાંખોના વાયુવડે સઘળું કંપાયમાન થઇ રહ્યું હતું. સેંકડો શિયાળામાં ભૂકતાં હતાં, તે ભૂમિ યક્ષ અને ગંધર્વનાં ટોળાં, પિશાચ, ઉરગ તથા રાક્ષસોથી ભરાઇ ગઇ હતી. દક્ષ પ્રજાપતિએ યજ્ઞની એવી દશા થયેલી જોઈને પ્રાણુ તથા અપાન વાયુને રોકીને—મનને એકાગ્ર કરીને યત્નથી મહાદેવની સ્તુતી કરી તેથી બહુ નેત્રવાળા અને શત્રુને જીતનારા દેવના દેવ ઇશ્વર ત્યારે બાજૂ દષ્ટિ ફેરવીને યજ્ઞ કુંડમાંથી ઉત્પન્ન થયા ૬૦ ૬૪ તેમનું તેજ હજાર સૂર્ય સરખું હતું તથા તે પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખા પ્રતાપવાળા હતા. તેમણે (મહાદેવે) હાસ્ય કરીને દક્ષને કહ્યું કે,—હે દક્ષ ! બોલ, હું ત્હારું શું પ્રિય કરું ? ૬૫ પછી દેવોના ગુરૂ મહાદેવે તેને યજ્ઞાધ્યાય કહી સંભળાવ્યો ત્યારે પ્રજાપતિ દક્ષે તેમ (મહાદેવ) ને હાથ જોડીને અને શક્તિહીન ભય પામેલા મનુષ્યની પેઠે મુખ તથા નેત્રમાં આંસુ આણીને ગદ્ગદ વાણીવડે કહ્યું કે,—હે દેવ જો તમે મ્હારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો, જો હું તમોને પ્રિય હોઉં, જો હું અનુગ્રહ પામવાને યોગ્ય હોઉં અથવા જો તમે મને વરદાન આપતા હો તો, મેં ધણે કાળે અને ધણે પ્રયત્ને સારી રીતે સંપાદન કરેલી જે યજ્ઞસામગ્રી તમારા ગણેશને બાળી નાખી છે, ખાઇ ગયા છે, પી ગયા છે, નાશ કરી છે, ચૂરો કરી નાખ્યો છે અને છેદી નાખી છે, તે સર્વ—આ પ્રકારની મ્હારી યજ્ઞની સામગ્રી મિથ્યા ન થાઓ એવું હું વરદાન માગું

ક્રુ. ૬૬, ૬૮ દક્ષતું એતું વચન સાંભળીને ધર્મના અધ્યક્ષ, વિરૂપ નેત્રવાળા, ત્રણ નેત્રવાળા, પ્રજના પતિ અને “ ભગ ” નામે દેવના નેત્રનું હરણ કરનાર મહાદેવે કહ્યું કે, —તથાસ્તુ— એમ થાઓ. ૭૦ એ રીતે મહાદેવથી વરદાન પામીને પછી દક્ષે ધૂંટણુવડે પૃથ્વી ઉપર પડીને એક હગ્ગર અને આઠ નામવડે વૃષભધ્વજ મહાદેવની સ્તુતિ કરી. ૭૧

જાનુશ્વામવર્જીં ગત્વા દક્ષો લઘ્વા મવાહરમ્ ।

નાન્નામણ્સહસ્રેણ સ્તુતવાન્ વૃષભધ્વજમ્ ॥ ૭૧ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपूत्तराद्धे गुर्जरभाषायां दक्ष-
यज्ञधर्मो नाम एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

અધ્યાય ૧૧૨ મો-શિવસહસ્રનામ-સ્તોત્રપાઠ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ वैर्नामधेयैः स्तुतवान् दक्षो देवं प्रजापतिः ।

वक्तुमर्हसि मे तात श्रोतुं भद्रा ममानघ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:—હે તાત ! પ્રજાપતિ દક્ષે જે નામોવડે મહાદેવની સ્તુતિ કરી હોય તે નામ મને કહેવાં યોગ્ય છે. હે નિષ્પાપ ! તે સાંભળવાની રહારી થ્રદા છે. ૧ ભીષ્મ કહે છે કે:—દેવના દેવ, અદ્ભૂત કર્મવાળા તથા ગુપ્ત પ્રતવાળા મહાદેવનાં નામ હું તને કહું તે સાંભળ. હે ભારત ! જે નામ અશ્રદ્ધાદિ દુર્ગુણવાળા પુરૂષને કહેવાં યોગ્ય નથી તથા જે નામ પ્રકાશ છે તે સર્વ હું તને કહીશ. ૨ હે દેવ ! હે દેવેશ ! હે દેવારિણ્યસદ્ધન— ઇન્દ્રિયોના શત્રુ કામાદિના બળને નાશ કરનાર અથવા દેવના શત્રુઓના બળને નાશ કરનાર મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. દેવના રાજા ઇન્દ્રના બળને આશ્રય આપનાર તથા દેવ અને દાનવોએ પૂજેલા હે દેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૩ હે સહસ્રાક્ષ ! એટલે યોગમાં પ્રથમ પ્રાપ્ત એવી સાંખ મૂર્તિ જેને એક સમયે સમગ્ર વિષયોને પ્રકાશ કરવાનાં અનેક ઇન્દ્રિય છે એવા હે દેવ ! મનુષ્યાદિની ઇન્દ્રિયોથી વિલક્ષણુ ઇન્દ્રિયોવાળા હે દેવ ! સોમ, સૂર્ય અને અગ્નિરૂપ ત્રણ નેત્રવાળા હે દેવ ! હે યક્ષના સ્વામી કુબેરના ત્રિય ! તમને નમસ્કાર છે. સર્વ સ્થળમાં જેના ચરણ છે, સર્વ સ્થળમાં જેના હાથ છે, સર્વ સ્થળમાં જેનાં નેત્ર, મસ્તક અને મુખ છે તથા સર્વ સ્થળમાં જેના કાન છે એવા હે દેવ ! તમને નમસ્કાર છે. તમે સર્વને વીંટીને રહેલા છો. હે શંકુકર્ણ ! હે મહાકર્ણ ! હે કુંભકર્ણ ! હે અર્ણવાક્ષય ! (સમુદ્ર જેનું સ્થાન છે એવા) હે ગળેન્દ્રકર્ણ ! હે ગોકર્ણ ! હે પાણીકર્ણ ! તમને પ્રણામ છે. હે સો ઉદરવાળા ! હે સો આવાર્તવાળા ! હે સો જીહ્વાવાળા ! તમને નમસ્કાર છે. ૪-૬ ગાય-ત્રીને જાણનારા તમારૂં ગાયત્રીવડે ગાન કરે છે. સૂર્યનું ઉપાસન કરનારા તમને સૂર્યરૂપ

* એક હગ્ગર અને આઠ નામનો અર્થ આરંભ થાય છે. તેટલાં નામની સંખ્યા પૂરેપૂરી નહિ પણ થોડી વધારે હશે, તથાપિ તેનો પાઠ કરવાથી અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એવો ભ્રમ છે. આ જગત્તે મૂળમાં કહેલાં નામ માત્ર લખીને પતાવી ન હતાં તે તે નામના અર્થ ક્યાં છે. એ નામનું પઠવ કરવાથી મુક્તિ મળે છે માટે તેનો અર્થ અધ્યાત્મ ઉપર ધરાવવો. જેમ દેવ એટલે ઇન્દ્રિયો, દેવેશ એટલે ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી બુદ્ધિ, દેવારિ—એટલે કામાદિ ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

+ શંકુકર્ણ આદિ સાત ગણ છે તે મહાદેવથી અભિન્ન છે માટે તેઓને મહાદેવરૂપ ગણ્યા છે,

માનીને પૂજે છે, ઋષિઓ તમને બ્રહ્મા, ઇંદ્ર અને ઉગ્રે રહેલા આકાશરૂપ માનીને પૂજે છે માટે તમે ગાયત્રીગાય, અર્કચર્ચા, બ્રહ્મા, શતકૃત, ઉર્ધ્વ અને આકાશ છો. ૭ હે મહામૂર્તિ ! હે સમુદ્રતુલ્ય ! હે આકાશતુલ્ય ! તમારી પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને યજ્ઞમાનરૂપ આઠ મૂર્તિરૂપ મૂર્તિના વિષે, જેમ ગાયો વાડામાં રહે છે તેમ, સર્વ દેવતાઓ રહે છે. ૮ હું તમારા શરીરના વિષે ચંદ્ર, અગ્નિ, વરુણ, સૂર્ય, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને બૃહસ્પતિને જોઉં છું. ૯ હે ભગવન્ ! તમેજ કારણરૂપ, કાર્યરૂપ, ક્રિયારૂપ તથા સત્ અને અસતના કારણરૂપ છો. તમેજ જગતના ઉત્પત્તિસ્થાન તથા વિનાશસ્થાન છો. ૧૦ તમે જગતને ઉત્પન્ન કરો છો માટે ભવ છો, તમે રૂ(પાપ)ને દ્ર (વ) એટલે નસાડી મૂકનારા છો માટે રૂદ્ર છો, તમે જગતની હિંસા કરો છો માટે શર્વ છો, તમે વરદાનને આપો છો માટે વરદ છો, તમે બ્રહ્માદિ સ્થાવર પર્યંત જીવો કે, જે “પશુ” કહેવાય છે તેના પતિ છો માટે પશુપતિ છો, તમે અજ્ઞાનરૂપ અંધકનો ધાત કરો છો માટે અંધકધાતી છો. હે ભવ ! હે શર્વ ! હે રૂદ્ર ! હે વરદ ! હે પશુપતિ ! હે અંધકધાતિન્ ! તમને નમસ્કાર છે. ૧૧ હે ત્રણુ જટાવાળા ! હે ત્રણુ શીર્ષવાળા ! હે ત્રણુ શ્લેષવાળા ! હે ત્રિશ્લેષવડે વ્યવહાર કરનારા ! હે શાસ્ત્ર, આચાર્ય અને ધ્યાનરૂપ ત્રણુ નેત્રવાળા ! અને હે ત્રિપુરનો નાશ કરનારા ! તમને નમસ્કાર છે. ૧૨ સર્વને સહન કરવાને યોગ્ય એવા હે ચંડ ! સર્વના વિષે સર્વને ધારણુ કરવાને સમર્થ હે કુંડરૂપ ! હે બ્રહ્માડને ધારણુ કરનારા ! હે દંડને ધારણુ કરનારા-શાસ્તા ! હે સમાનરૂપ અને કર્ણરૂપ-વક્ત્રરૂપ ! અને હે સંન્યાસીરૂપ તમને પ્રણામ છે. ૧૩ જેની દાદો તથા કેશ ઉર્ધ્વ છે, જેનો વર્ણુ શુક્લ છે, જેનું શરીર જગતરૂપે વિસ્તાર પામેલું છે, જેનો વર્ણુ રજોગુણરૂપ રક્ત છે તથા જેનું સ્વરૂપ તમેગુણરૂપ ધૂમ્ર છે અને જગતનું રક્ષણુ કરવાના અર્થે કંઠમાં વિષને ધારણુ કરવાથી જેનો કંઠ નીલ થયો છે એવા તમને નમસ્કાર છે. ૧૪ જેના સમાન બીજને નથી એવા તમે છો, તમે વિરૂપ એટલે વિવિધ રૂપવાળા છો, તમે શિવ એટલે પરમ કલ્યાણકારી છો, તમે સૂર્ય એટલે સૂર્યમંડળરૂપ છો, તમે સૂર્યમંડળમાં શોભનારા છો તથા તમારી ધ્વજ અને પતાકા સૂર્યના સરખી તેજસ્વી છે એવા હે શિવ ! તમને પ્રણામ છે. ૧૫ તમે ગણોના નાથ છો, તમારો સ્કંધ વૃષના સમાન બળવાળો છે, તમે હાથમાં ધનુષ્યને ઝાલેલું છે, તમે શત્રુને દમન કરો છો, તમે જગત (દુષ્ટ)ને દંડ કરો છો તથા તમે પાંદડાં અને વસ્ત્રકલનાં વસ્ત્રને ધારણુ કરો છો એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૧૬ તમે હિરણ્યગર્ભ-બ્રહ્મારૂપ છો. તમારું કવચ હિરણ્ય (સુવર્ણ) છે તમે હિરણ્યવડે શિખા કરેલી છે એવા હે હિરણ્યપતિ ! તમને પ્રણામ છે. ૧૭ પૂર્વે દેવાદિ સૃષ્ટિએ તમારી સ્તુતિ કરેલી છે, તમે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છો, તમારું સ્તવન વર્તમાનકાળના વિષે પણ થાય છે, માટે હે સ્તુતિ-પાત્ર દેવ ! તમને પ્રણામ છે. તમે સર્વરૂપ છો, તમે સર્વનું ભક્ષણુ કરનારા-સંહાર કરનારા છો, તમે સર્વ પ્રાણીના અંતરાત્મા છો, હે સર્વરૂપ મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૧૮ યજ્ઞમાં હોમ કરનારા તમે હોતા છો; તમે મંત્ર છો; તમારી ધ્વજ અને પતાકા શુક્લ વર્ણુની છે. હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. તમારી નાભિના વિષે જગત રહેલું છે, જગતના નાભિ (નાઇડી)ના સ્થાનમાં તમે છો તથા સર્વ જગત, જેમ આરા નાભિના આધારે રહે છે, તેમ તમારા આધારે રહેલું છે. સર્વત્ર કરનારા સર્વ કરતાં પણ તમે શ્રેષ્ઠ

ફરનારા છે—અર્થાત્ તમે જગતની અંદર અને બહાર વ્યાપ્ત છો, માટે હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૧૯ *તમારી નાસિકા કૃશ છે; તમારું આંગ કૃશ છે; તમે પોતે પણ કૃશ છો. હે કૃશરૂપ મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. તમે નિરંતર રૂઢી રીતે હર્ષ પામેલા રહો છો અને કિલકારીઓ કરો છો, માટે હે હૃષ્ટરૂપ મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૨૦ +તમે વર્તમાનકાળમાં પ્રાણીઓના દેહના વિષે શયન કરો છો, તમે (જગતમાં અંતર્ધાન થઇને) શયન કરેલું છે, તમે (વિશ્વરૂપે) શયન કરીને ઉઠેલા છો, તમે : (આત્મારૂપે) સ્થિતિમાન છો, તમે (કાળરૂપે) દોડો છો, તમે (સન્યાસીરૂપે) મુંડ છો અને તમે (યોગી કે, બ્રહ્મચારી રૂપે) જટાધારી છો. હે સર્વ ક્રિયાના કરનારરૂપ મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૨૧ હે મહાદેવ ! તૃષ કરવાનું તમારું આચરણ છે, તમે મુખવડે વાદિત્ર વગાડો છો, તમે નદીમાં ઉત્પન્ન થયેલાં કમળની ભેટના લોભી છો અને તમે ગીત તથા વાદિત્રમાં શોભતા છો, હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૨૨ તમે સર્વથી પ્રાચીન છો માટે જ્યેષ્ઠ છો, તમે ગુણો વડે અધિક છો માટે શ્રેષ્ઠ છો તમે, બળના અભિમાની દેવ ઇન્દ્રનો પરાજ્ય કર્યો છે માટે બળપ્રમથન છો, તમે કાળને પણ નિયમમાં રાખો છો માટે કાળનાથ છો, તમે સમર્થ છો માટે કટ્ય છો, તમે મહાપ્રલયરૂપ છો માટે ક્ષય છો અને તમે અવાંતર પ્રલયરૂપ છો માટે અક્ષય છો. હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૨૩ ભયાનક દુઝ્ઝુલિ જેવું તમારું હાસ્ય છે, તમે ભોજન કરવારૂપ ભયાનક વ્રતને ધારણ કર્યું છે, તમે ઉગ્ર છો અને તમારે દશ દિશાઓરૂપ દશ બાહુઓ છે, એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૨૪ તમારા હાથમાં કપાળ (મનુષ્યના મસ્તકની ખોપરી) છે, ચિત્તાની ભસ્મ તમને પ્રિય છે, તમેજ ભયંકર છો અને તમેજો શમાદિ ભયંકર વ્રત કટ્યાંત સુધી ધારણ કર્યો છે, એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૨૫ તમારા મુખ ઉપર અનેક પ્રકારનાં ક્ષત થયાં છે (ઘા વાગ્યા છે), તમારી જીભ્વા અગ્નના જેવી છે, તમે મોટી દાદોવાળા છો, તમે યજ્ઞમાં રાંધેલા માંસના તથા રમશાનમાંના કાચા માંસના લોભી છો, તુંબડીની બનાવેલી વીણા તમને વ્હાલી છે, એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૨૬ તમે વૃષ્ટિ કરનારા વૃષરૂપ છો, તમે ધર્મનું હિત કરનારા-ધર્મની વૃદ્ધિ કરનારા વૃષ્ય છો; તમે નંદીરૂપ બળદ છો, તમે ધર્મરૂપે વૃષ છો, તમે વાયુરૂપે સર્વત્ર ગમન કરનારા અથવા કાળરૂપે ગતિમાન કાંકટ છો, તમે નિયંતારૂપે દંડ છો, તમે સર્વે પ્રાણીને નિરંતર પકવ કરનાર ધર્મપત્ર છો એવા હે મહાદેવ ! તમને પ્રણામ છે. ૨૭ તમે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છો, તમે વરદાનરૂપ છો, તમે વરદાન આપનારા છો, તમે ઉત્તમ માળાઓ ઉત્તમ સુગંધ અને ઉત્તમ વસ્ત્રરૂપ છો તથા તમે શ્રેષ્ઠ એવાં અતિશય વરદાન આપો છો, હે વરદાતા મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૨૮ તમે રાગ (પ્રીતિવાળા) છો અને રાગ વિનાના (વિરક્ત) પણ છો; તમે ભાવનારૂપ છો, તમે અક્ષની માળાને ધારણ કરો છો; તમે કારણરૂપે જગતથી જૂદા છો અને કાર્યરૂપે જગતમાં મળેલા પણ છો, તમે વૃક્ષાદિરૂપે છાયારૂપ છો અને સૂર્યાદિરૂપે તાપરૂપ પણ છો; હે ઉભયરૂપધારી મહાદેવ ! તમને પ્રણામ છે. ૨૯ તમે અધોરૂપ છો અને ધોરરૂપ છો, તમે ધોરમાં પણ વિશેષ ધોરરૂપ છો, તમે કલ્યાણરૂપ છો અને શાંતરૂપ છો તથા શાંતમાં પણ વિશેષ શાંતરૂપ છો. હે ધોર અને શાંતરૂપ મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૩૦ તમે (આત્મારૂપ) એક વેગવાળા છો, તમે

(સ્મરણ) બહુ નેત્રવાળા છો, તમે (આનંદરૂપ) એક મસ્તકવાળા છો એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. તમે રૂદ્ર છો, સુદ્ર વસ્તુમાં તમને લોભ છે, વિભાગ કરીને આપવું તમને પ્રિય છે—અલિદાન આપવામાં તમે પ્રીતિવાળા છો એવા હે શંકર ! તમને નમસ્કાર છે. ૩૧ તમે વિશ્વકર્મા (કારીગર) છો, તમે શ્વેત અંગવાળા છો, તમે નિરંતર શમ યુષ્ણવાળા છો, ચંડિકારૂપ શત્રુને ભયંકર તમારે ધંટા છે, તમે ધંટનાદરૂપ છો, નાદના હેતુનો અભાવ છતાં પણ તમે નાદવાળા છો—અનાહત ધ્વનિવાળા છો. એવા હે શંકર ! તમને નમસ્કાર છે. ૩૨ એક હજાર પુરુષોએ સાથે વગાડેલી ધંટા એક છતાં પણ જેના વિષે પરિસમાપ્ત થાય છે એવા યોગ બળવાળા તમે તે ધંટારૂપ છો, જેને એવી ધંટાઓની માળા પ્રિય છે એવા તમે છો, પાંચ પ્રાણ વાયુઓ ધંટાની પેઠે જેને શબ્દનો હેતુ છે એવા તમે છો, તમે વાયુએ વહન કરેલા ગંધરૂપ છો, તમે કાલાહલરૂપ છો એવા હે શંકર ! તમને નમસ્કાર છે. ૩૩ હંકારે ક્રોધનો વર્ણ છે. હંકાર શમયુષ્ણ છે, અને હં જૂરાદિ લોક છે તથા હંકારની પાર શાંત બ્રહ્મ છે. એવી રીતે કે, હકાર આકાશ છે અને ઉકાર છદ્મી શિવની મૂર્તિ સૂર્ય છે, એ બંનેવડે નામ રૂપાત્મક પ્રપંચ જોવામાં આવે છે. હંકાર એ તેનું કારણ ઇશ્વર છે, તેની પાર તુરીય શાંત બ્રહ્મ છે. માટે હં હં હંકારની પાર શાંત બ્રહ્મરૂપ તમે છો. ક્રોધરહિત એ હંકાર તમને પ્રિય છે. તમે “ શાંત થા, શાંત થા. ” એ પ્રમાણે નિત્ય કહેા છો માટે શમશમ છો તથા તમે પર્વત અને વૃક્ષમાં સ્થાન કરીને રહેા છો માટે ગિરિવૃક્ષાલય કહેવાઓ છો એવા હે શિવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૩૪ તમે હૃદય, જીહ્વા, છાતી આદિ અંતર માંસના વિષે શિયાળના જેવા લોભી છો, તમે પાપ સમુદ્રથી તારનારા છો, તમે તરનારા છો, તમે યજ્ઞરૂપ છો, તમે યજ્ઞમાનરૂપ છો, તમે આજ્ઞાજીના મુખમાં પડેલી આહુતિથી તૃપ્ત થનારા છો તથા અગ્નિના મુખમાં પડેલી આહુતિથી પણ તૃપ્ત થનારા છો એવા હે દેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૩૫ તમે ઋત્વિગાદિરૂપથી યજ્ઞને વહન કરનારા છો, તમે જીર્ણોદય છો, તમે સત્વમય છો, તમે રજોમય છો, તમે તટ યોગ નદીરૂપ છો તથા તમે તટવાળી નદીઓના પતિ સમુદ્રરૂપ છો એવા હે શિવ તમને નમસ્કાર છે. ૩૬ તમે અન્નને આપનારા છો, તમે અન્નના પતિ છો, તમે અન્નનું ભોજન કરનારા છો એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. તમારે હજાર મસ્તક છે, હજાર ચરણ છે. ૩૭ તમેએ હજાર ત્રિશૂળ ઉગામેલાં છે અને તમારે હજાર નેત્ર છે એવા હે દેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ઉગતા સૂર્ય સમાન તમારો વર્ણ છે; તમે આળકના સરખું રૂપ ધારણ કરો છો. ૩૮ તમે આળક એવા અનુચરનું રક્ષણ કરો છો તથા આળકની સાથે રમત કરો છો એવા હે મહાદેવ ! તમને પ્રજ્ઞામ છે. હે વૃદ્ધરૂપ ! હે લુપ્ધરૂપ ! હે ક્રુધારૂપ ! અને હે દાંભ કરનાર મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૩૯ તમારા કેશ ગંગાના તરંગવડે ચિહ્નિત છે, તમારા કેશ મુંજ સમાન છે, છ કર્મવડે તમે સંતોષ પામેા છો, યજ્ઞ, અધ્યયન અને દાન એવાં ત્રણ કર્મમાં તમે આસક્ત છો, એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૪૦ તમે વર્ણાશ્રમનાં જૂદાં જૂદાં કર્મ વિધિપ્રમાણે સંપૂર્ણ કરાવો છો, જેના વિષે અથવા જેના પ્રત્યે ધોષ (ધ્વનિ) કરવામાં આવે છે તે તમે છો, ધોષરૂપ પણ તમે છો અને કાલાહલરૂપ પણ તમે છો, એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર

છે. ૪૧ તમારાં નેત્ર ધાળાં અને પિંગટ વર્ણનાં છે, તમારી દષ્ટિ કૃષ્ણ અને રક્ત વર્ણની છે, તમે શ્વાસને જીએ છે. તમે આયુધરૂપ છો, તમે વિદ્યારણુ રૂપ છો, તમે કૃષ્ણરૂપ છો એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૪૨ તમે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના વિષે કથનીય (કથા કરવા યોગ્ય) છો, તમે ધર્માદિની કથારૂપ પણ છો, તમે નિરીશ્વર સાંખ્ય-શાસ્ત્રના પ્રવર્તાવનારા કપિલ પણ છો; તમે સેશ્વર સાંખ્યયોગ પ્રવર્તાવનાર પાતંજલ પણ છો, તમે વેદાંત વિચારરૂપ સાંખ્ય છો તથા તમે નિદિધ્યાસનરૂપ યોગ પણ છો, એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૪૩ તમે રથને યોગ્ય છો, તમે વિરથ (રથવિનાના ગમન કરનારા) પણાને પણ યોગ્ય છો, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને આકાશ, એ ચાર માર્ગના વિષે તમારા રથની ગતિ છે, કૃષ્ણ એવા મૃગચર્મનું તમારે ઉત્તરીય છે અને સર્પનું તમારે ઉપરીત છે એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૪૪ તમે સર્વ લોકોના ધંશ છો માટે તમે ધશાન છો, તમારૂં શરીર વજ્જના સમુદાયની પેઠે કઠિન છે, તમારા કેશ પિળા વર્ણના છે, એવા હે મહાદેવ ! તમને પ્રણામ છે. તમે ત્રણ અંબક (નેત્ર)ના નાથ છો, તમે અંબિકાના પણ નાથ છો. તમે વ્યક્તસ્વરૂપ છો અને અવ્યક્તસ્વરૂપ છો, એવા હે મહાદેવ તમને નમસ્કાર છે. ૪૫ તમે કામરૂપ છો, તમે કામને આપનારા-મનોરથને પૂરનારા છો, તમે કામનો નાશ કરનારા છો, તમે તૃપ્ત થઇને કે, અતૃપ્ત થઇને ફરો છો, તમે સર્વરૂપ છો, તમે સર્વ વસ્તુને આપનારા છો, તમે સર્વનો નાશ કરનારા છો, તમારો સંધ્યાસમાન વર્ણ છે, એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૪૬ મોટા મેઘસમાન તમારૂં રૂપ છે અને તમે મહાકાળસ્વરૂપ છો. એવા હે શિવ ! તમને પ્રણામ છે. હે સ્થૂલ ! હે સૂક્ષ્મ ! હે જટિલ ! હે વલ્કલધારિન ! હે અગ્નિ (મૃગચર્મ) ધારિન ! તમને નમસ્કાર છે. ૪૭ પ્રકાશિત સૂર્ય અને અગ્નિસમાન દેદીપ્યમાન તમારી જટા છે, વલ્કલ અને અગ્નિ તમારાં વસ્ત્ર છે, હજાર સૂર્યસમાન નિરંતર તમારો તાપ છે એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૪૮ તમે જગતને મોહ પમાડનારા છો; જેમાં સેંકડો આવર્ત છે એવા ગંગાજળવડે બીના થયેલા તમારા કેશ છે, તમે ચંદ્રનું વારંવાર આવર્તન કરો છો, તમે યુગનું પણ આવર્તન કરો છો અને તમે મેઘનું પણ આવર્તન કરો છો, એવા હે મહાદેવ ! તમને પ્રણામ છે. ૪૯ તમે અન્ન છો, તમે ભોક્તા છો, તમે અન્ન આપનાર છો તમે અન્નનું ભોજન કરનારા છો; વળી તમેજ અન્નના સ્રષ્ટા તથા પકવનારા, તે પકવેલા અન્નને ખાનારા અને પવન તથા અગ્નિરૂપ છો; એવા હે દેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૫૦ હે દેવના દેવ ! હે ધશ ! તમે જરાયુજ. અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિલજ એવા ચાર પ્રકારના પ્રાણીના સમુદાય છો. ૫૧ તમે ચરાચર વિશ્વના સરજનારા તથા સંહાર કરનારા છો. અહાર પુર-પોમાં ઉત્તમ એવા હે દેવ ! અહમ્વાદીઓ તમને “ અહમ ” કહે છે. ૫૨ અહમવાદીઓ તમને “ મનનું છેવટનું ઉત્પત્તિ સ્થાન-આકાશ, વાયુ ” અને “ તેજના ભંડારરૂપ-ઋગ, યજુર અને સામવેદરૂપ ” તથા “ ઓંકારરૂપ ” કહે છે. ૫૩ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા હે મહાદેવ ! સામવેદનું ગાન કરનાર અહમવાદીઓ “ હાચિ હાચિ હુ વા હાચિ હાચિ હાચિ ” એ પ્રમાણે વારંવાર તમારૂં ગાન કરે છે. ૫૪ તમે યજુર્મય છો, તમે ઋગ્વેદમય છો અને તમે આહુતિમય છો. વેદ અને ઉપનિષદના ગણો (સ્તુતિ કરીને) તમારૂં સ્તવન કરે છે. ૫૫ તમે આહાણુ છો, તમે ક્ષત્રિય છો. તમે વૈષ્ય છો, તમે શૂદ્ર છો અને ધીજા જે અધમવર્ણ

છે તે પણ તમેજ છો. મેઘસમુદાય, વિજળી અને ગર્જના પણ તમેજ છો. ૫૬ સંવત્સર, ઋતુઓ, માસ, અર્ધમાસ, યુગ, નિમેષ, કાષ્ઠા, નક્ષત્ર, ગૃહ અને કળા, એ સર્વ તમેજ છો. ૫૭ વૃક્ષોમાં તમે થડ છો, પર્વતમાં તમે શિખર છો, પશુઓમાં તમે વ્યાધ છો, પક્ષીઓમાં તમે ગરૂડ છો અને સર્પોમાં તમે શેષ છો. ૫૮ સમુદ્રમાં તમે ક્ષીરસાગર છો, યંત્રોમાં તમે ધનુષ છો, આયુધમાં તમે વજ્ર છો અને વ્રતમાં તમે સત્ય છો. ૫૯ દ્રેષ, ઇચ્છા, પ્રીતિ, મોહ, ક્ષમા, અક્ષમા, વ્યવસાય, ધીરજ, લોભ, કામ, ક્રોધ, જ્ય, પરાજ્ય, એ સર્વ તમેજ છો. ૬૦ તમે ગદાધારી છો, તમે બાણધારી છો, તમે “ અદ્વાજ ” નામે આયુધધારી છો અને તમે પદ્મમતે ધારણ કરનારા છો, તમે હેદનારા, ભેદનારા, પ્રહાર કરનારા, લપ્ત જનારા, માનનારા અને પિતા છો એમ અમે માન્ય કરેલું છે. ૬૧ તમે દસ+ લક્ષણયુક્ત છો, તમે ધર્મ અર્થ અને કામ છો, તમે ગંગા, સમુદ્ર, નદીઓ, તળાવો અને સરોવર છો. ૬૨ વેલા, વેલીઓ, ઘાસ, ઔષધીઓ, પશુઓ, મૃગો, પક્ષીઓ, દ્રવ્ય, કર્મ, સમારંભ, કાળ, પુષ્પ, ફળ, ફળપુષ્પને આપનાર, એ સર્વ તમેજ છો. ૬૩ તમે દેવતાઓમાં આદિ પુરૂષ છો અને તેઓમાં અંતે પણ તમેજ રહેવાના છો, તમે ગાયત્રી અને ઓંકાર છો, તમે હરિતવર્ણ, તમે નીલવર્ણ, તમે રક્તવર્ણ, તમે રોહિતવર્ણ તથા તમે અરુણવર્ણ છો. ૬૪ તમે કદ્રવર્ણ, કપિલવર્ણ કળોતર્ણ અને સ્યામવર્ણના છો. ૬૪ તેમજ તમે વર્ણરહિત છો; ઉત્તમ (સુંદર) વર્ણના છો, વર્ણને ઉત્પન્ન કરનારા છો અને અનુપમ છો. તમે સુવર્ણ નામવાળા તથા સુવર્ણપ્રિય છો. ૬૫ તમે ઇન્દ્ર, યમ, વરૂણ, કુબેર, અગ્નિ, પ્રલય, ચિત્ર-ભાનુ, સ્વર્ભાનુ અને ભાનુ છો. ૬૬ તમે અગ્નિહોત્ર, હોમ કરનારા, હોમ કરવા યોગ્ય અને હુતદ્રવ્ય છો, તમે સમર્થ છો, તમારું નામ ત્રિસુપર્ણના વિષે પ્રસિદ્ધ છે તથા યજ્ઞ-વેદીના ચત્ત્રીયમાં પણ તમે વિદિત છો. ૬૭ તમે બ્રહ્મ છો, તમે પવિત્રમાં પાવિત્ર છો, મંગળમાં મંગળ છો, તમે દેહને શબ્દયુક્ત કરો છો માટે ગિરિક છો, તમે દેહને ગતિયુક્ત કરો છો માટે તમે હિંડિક કહેવાઓ છો, ઉપાધિવિશિષ્ટ રૂપવડે તમે વૃક્ષની પેઠે નાથવાન છો માટે વૃક્ષ કહેવાઓ છો, તમે શુદ્ધરૂપવડે પ્રાણીને જીવાડો છો માટે જીવ કહેવાઓ છો અને તમે દેહરૂપ પણ છો. ૬૮ તમે પ્રાણ, સત્ત્વ, રજ અને તમ છો, તમે સ્તીરહિત છો માટે અપ્રમદ છો, અર્થાત્ ઉર્ધ્વરેતા છો તથા તમે પ્રાણ, અપાન, સમાન ઉદાન અને વ્યાનસ્વરૂપ છો. ૬૯ તમે ઉન્મેષ, નિમેષ, છીંક અને યગાસારૂપ છો, તમારી દષ્ટિ રક્ત છે અને તે અંતર્ગત છે, તમારું મુખ મોઢું છે તથા તમારું ઉદર પણ મોઢું છે. ૭૦ તમારો રોમ નિર્મળ અથવા શ્વેત છે, તમારી દાઢી જૂંપરી છે, તમારા કેશ ઉભા છે તથા તમે અત્યંત ગતિવાળા છો. તમે ગીત અને વાદિતના તત્વને જાણનારા છો. ગીત અને વાદિત તમને પ્રિય છે. ૭૧ તમે સંસારરૂપી નદીમાં ફરનારા જળચર મત્સ્યરૂપ જીવ છો, જેમ મત્સ્ય જળમાં અંધાય છે, તેમ વાસનારૂપી જળમાં અંધાનારા જીવ પણ તમેજ છો, તમે દુર્ધર છો, તમે લીલાવડે બીજને ધારણ કરો એવા છો તમે કલિને પણ વશ કર્યો છે અને તમે અકાળ, અતિકાળ, દુષ્કાળ અને કાળરૂપ છો. ૭૨ તમે મૃત્યુ છો, તમે હેદ કરવાનું સાધન છો, હેદનરૂપ કર્મ છો, તમે મિત્ર છો, તમે શત્રુનો ક્ષય કરનાર છો,

+ અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇન્દ્રિયશિષ્ટાન, એ દશ (યમ-નિયમ.)

તમે મેઘકાળ છો, તમે મોટી દાઢવાળા છો તથા તમે સંવર્તક મેઘરૂપ એટલે પ્રલયકાળના મેઘરૂપ છો. ૭૩ તમે પ્રકાશવાળા છો માટે તમને “ધંટ” કહે છે, તમે માયાથી વીંટાયલા હોવાથી તમારો પ્રકાશ ઢાંકેલો છે માટે તમે અધટ છો, તમે મનુષ્યોને કર્મના ફળવડે યોજે છો માટે તમે ધંટી છો, તમે ધંટા રાખો છો, સ્થાવર અને જંગમને ચર એટલે ચાલનારા (નાશવંત) કહે છે. એ ચરવડે તમે ક્રીડા કરો છો (જેમ સોગર્હાવડે રમાય છે તેમ) માટે તમે ચરચેલી છો, તમે સર્વ કાર્યમાં કારણરૂપે મળેલા છો માટે તમને “મિલીમિલી” કહે છે, તમે પ્રજુવરૂપ છાહ છો, તમે અગ્નિના શરીરથી ઉત્પન્ન થયેલા *અષ્ટાદશાણું મંત્રરૂપ છો, તમે પરમ હંસ છો તથા તમે ત્રણ દંડને ધારણ કરનારા છો. ૭૪ તમે ચાર યુગ છો, તમે ચાર વેદ છો, તમે ચાતુર્હોત્રના પ્રવર્તાવનારા છો, તમે ચાર આશ્રમના નેતા છો તથા તમે ચાર વર્ણને ઉત્પન્ન કરનારા છો. ૭૫ સદૈવ તમને અક્ષ (રાક્ષ કે, પાસા) પ્રિય છે, તમે ધૂર્ત છો, તમે ગણના અધ્યક્ષ છો, તમે ગણના અધિપતિ છો, તમે રાતાં વસ્ત્ર તથા રાતાં પુષ્પને ધારણ કરો છો, તમે વાણીના ધરા છો અને તમને જેર પ્રિય છે. ૭૬ તમે અદ્યપશિષ્પી છો, તમે શિષ્પીઓમાં શ્રેષ્ઠ છો, તમે સર્વ શિષ્પને પ્રવર્તાવનાર છો, તમે ભગદેવનાં નેત્રને ફાડી નાખવાના અંકુશરૂપ છો, તમે ચંડ છો અને તમે પૂષાના દાંત નાશ કર્યા છે. ૭૭ તમે સ્વાહારૂપ છો, તમે સ્વધારૂપ છો, તમે વષટ્કારરૂપ છો અને તમે નમસ્કારરૂપ છો. એવા હે દેવ ! તમને વારંવાર નમસ્કાર છે. તમારૂં વ્રત ગૂઢ છે, તમારૂં તપ ગુહ્ય છે, તમે તારક મંત્રરૂપ છો અને તમે અત્યંત નક્ષત્રવાળા આકાશરૂપ છો. ૭૮ તમે જગતના આદિ કર્તા છો, તમે ભૌતિક સૃષ્ટિના ઉત્પન્ન કર્તા છો, તમે જગતને એકત્ર કરીને સ્થાપન કરનારા છો, તમે અદ્ય વિધિરૂપ છો, તમે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ છો, તમારો કાષ્ઠધારણકર્તા નથી, તમે છાહા એટલે છાહાવેતા છો, તમે તપ છો, તમે સત્ય છો, તમે અભયચર્ય છો અને તમે આર્જવરૂપ છો; અર્થાત્ તમે તપ આદિ ચાર અભવિદ્યાનાં સાધનરૂપ છો. ૭૯ તમે જરાયુજ્ઞદિ પ્રાણીના આત્મારૂપ છો, તમે પ્રાણીને ઉત્પન્ન કરનારા છો, તમે પ્રાણીરૂપ છો, તમે ભૂત અને ભવિષ્ય સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ સ્થાન છો, તમે ભૂલોક, ભૂવલોક અને સ્વલોકરૂપ છો, તમે નિશ્ચયરૂપ છો, તમે દશ-ગુણયુક્ત છો તથા તમે મહેશ્વર છો. ૮૦ તમે દીક્ષાને ધારણ કરેલી છે તથાપિ તમે દીક્ષારહિતજ છો, તમે ક્ષમાવાન છો, તમારૂં દમન કરવાને કાષ્ઠ શક્તિમાન નથી, જેઓ ઉન્મત્ત થઇને વર્તે છે તેનો તમે નાશ કરો છો, તમે ચંદ્રને આવર્તાવો છો-પુનઃ લાવો છો માટે તમે માસ છો, તમે યુગને પુનઃ લાવો છો માટે કલ્પ છો, તમે પ્રલય કરો છો માટે સંવર્ત છો અને તમે સૃષ્ટિને પુનઃ ઉત્પન્ન કરો છો માટે સંપ્રવર્તક છો. ૮૧ તમે સ્ત્રીની અભિજ્ઞાપારૂપ કામ છો. તમે સત્પુત્રની ઉત્પત્તિના હેતુ િંદુરૂપ છો, તમે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અણુ છો, તમે સ્થૂલ છો, તમને કરેણીની માળા બહુ વહાલી છે, તમારૂં મુખ નંદીના સરખું છે, તમે ભયાનક મુખવાળા, સુંદર મુખવાળા, નકારા મુખવાળા અને મુખરહિત છો. ૮૨ વળી તમે ચાર મુખવાળા, બહુ મુખવાળા અને સંત્રામમાં અગ્નિના સમાન મુખવાળા છો, તમે હિરણ્યગર્ભ છો, તમે પક્ષીની પેઠે અસંજ છો, તમે શેષરૂપ છો તથા તમે વિરાટરૂપ છો. ૮૩ તમે અધર્મનો નાશ કરનારા

* “ ઓં હ્રદ્ર વીલિલીલીલીલીમિલિમિલિમિલિ ઓં સ્વાહા ” એ અષ્ટાદશાણું મંત્ર છે.

છો, તમારો પાર્શ્વ ભાગ મહાન છે, તમે અત્યંત તીક્ષ્ણ (વિષ)ને ધારણ કરનારા છો. તમે ગણના અધિપતિ છો, તમે કૃષ્ણાવતારમાં રમતના વિષે ગાયત્રી પેઠે બરાડનારા છો. વિષજ્ઞાદિથી ગાયોને ઉગારનારા પણ તમે છો તથા તમે બળદ ઉપર વાહન કરનારા છો. ૮૪ તમે ત્રણ લોકના રક્ષણ કરનારા છો, તમે ગોવિંદ છો, તમે ઇંદ્રિયોના માર્ગની પેઠે ચતિના આશ્રમભૂત છો માટે ગોમાર્ગ કહેવાયો છો, તમે ઇંદ્રિયોથી અગ્રાણ છો માટે અમાર્ગ છો, તમે સર્વથી પ્રથમ કરવા ચોગ્ય છો, તમે સ્થિર છો, તમે ત્રણ લોકને ધારણ કરવામાં સ્તંભરૂપ છો, માટે તમને “ સ્થાણુ ” કહે છે તથા તમે કોષથી કંપાય-માન થાઓ તેવા નથી પણ તમે પોતેજ ખીજને કંપાવનારા છો. ૮૫ તમે મૃલરૂપે પ્રાપ્ત થાઓ ત્યારે દુઃખથી પણ તમને અટકાવી શકાય નહિ, તમે જ્યારે અમૃતરૂપે અનુગ્રહ કરો છો ત્યારે દુષ્ટ વિષનો પણ નાશ કરો છો, સંગ્રામમાં તમે દુઃખથી પણ સહન કરી શકાઓ એવા નથી, તમારું ઉલ્લંઘન કરવાને કોષ સમર્થ નથી, તમારી ધર્ષણ કોષથી કરાય એમ નથી. તમે કોષથી કંપાયા કંપો તેમ નથી, તમારા વિષે વ્યાપ્ત થવાને કે, તમને વીંટી લેવાને કોષ સમર્થ નથી. તમે કોષથી જીતાઓ તેવા નથી તથા તમે જ્યસ્ત્વરૂપી ધર્મરાજ છો, તમે શીઘ્ર ગતિ કરવાવાળા છો. ૮૬ તમે ચંદ્રસ્વરૂપ છો, તમે યજ્ઞસ્વરૂપ છો. તમે શીત, ઉષ્ણ, ભૂખ, વૃદ્ધાવસ્થા તથા આધિ આદિને ધારણ કરનારા છો. આધિઓ અને વ્યાધિઓને પણ તમેજ ધારણ કરી રહ્યા છો. તમે વ્યાધિના નાશ કરનારા છો અને સ્વતઃ વ્યાધિરૂપ પણ છો. ૮૭ તમે મ્હારા યજ્ઞરૂપી મૃગના નાશ કરનારા પારધિ છો. તમે વ્યાધિઓના ઉત્પત્તિસ્થાન છો. વ્યાધિ તમારા પ્રત્યે આવતા નથી. તમે શિખંડી એટલે શિખંડવાળા છો. કમળસમાન તમારાં નેત્ર છે, કમળના વનમાં તમે નિવાસ કરો છો. ૮૮ તમે દંડને ધારણ કરનારા છો. તમે ત્રણ વેદરૂપી ત્રણ નેત્રવાળા છો, તમારો દંડ બચકર છે અને તે બ્રહ્માંડનો નાશ કરનાર છે. તમે વિષરૂપ અમિતું પાન કરનારા છો, તમે દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો, તમે સોમપાન કરનારા અને દેવતાઓના પતિ છો. ૮૯ હે જગન્નાથ ! તમે અમૃતનું પાન કરનારા છો. હે દેવનાદેવ ! તમે ગણના ઇશ્વર છો. તમે વિષ તથા અમિથી રક્ષણ કરનારા છો. તમે મૃત્યુથી રક્ષણ કરનારા છો. તમે દૂધનું પાન કરનારા છો. તમે સોમમાં અમૃત આપીને જગતનું રક્ષણ કરનારા છો, તમે સ્વર્ગાદિ સુખથી બ્રહ્મ થયેલાઓનું રક્ષણ કરનારા છો. તમે “ તુષિતા ” નામે દેવોના આદિ બ્રહ્માનું રક્ષણ કરનારા છો. ૯૦ તમે હિરણ્યરેતા (અંજિ) પુરૂષ છો. તમેજ સ્ત્રી પુરૂષ અને નપુંસક છો. તમે બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધ છો. જેની દાઢો જીર્ણ થઈને ખરી પડી છે એવા નાગેન્દ્ર (મોટા હાથી) તમે છો. તમે ઈન્દ્ર છો. હે વિશ્વના કરનારા ! તમેજ વિશ્વના કર્તા છે. ૯૧ તમે વિશ્વના સંહાર કરનારા છો. તમે વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનારા પ્રજાપતિઓને વરદાન આપનારા છો. તમે વિશ્વનું પાલન-પોષણ કરીને પોતાના વિષે ધારણ કરો છો. તમે વિશ્વરૂપ છો, તમે તેજસ્વી છો અને તમારું સુખ સર્વ તરફ છે. ચંદ્ર અને સૂર્ય તમારાં નેત્ર છે, પિતામહ તમારું હૃદય છે. ૯૨ મહોદધિ તમારી રૂપ છે, સરસ્વતી તમારી વાણી છે, વાયુ તમારું બળ છે, અંજિ તમારું વીર્ય છે, દિવસ અને રાત્રિ તમારું નિર્મેષ અને ઉન્મેષરૂપ કર્મ છે. ૯૩ હે શિવ ! બ્રહ્મા, વિષ્ણુ કે, પ્રાચીન ઋષિઓ પણ તમારું મહાત્મ્ય ચચાર્થ જાણવાને શક્તિમાન નથી. ૯૪ જે તમારી મૂર્તિઓ અત્યંત મહત્ત્વ હોવાથી મ્હારી

હૃદિએ પડતી નથી તેવડે, જેમ પિતા ઔરસ પુત્રનું રક્ષણ કરે, તેમ તમે મ્હાં નિરંતર રક્ષણ કરો. ૯૫ હે નિષ્પાપ ! હું તમારે રક્ષણ કરવા યોગ્ય છું માટે તમે મ્હાં રક્ષણ કરો. હે ભગવન ! તમને નમસ્કાર છે. તમે ભક્તના ઉપર દયા કરનારા ભગવાન છો અને હું તમારો સદૈવ ભક્ત છું. ૯૬ જે અગ્નેય આત્મા હજારો જીવોને અજ્ઞાનવડે વીંટીને પેતે જેય, જ્ઞાન અને યજ્ઞ ભાવથી શત્રુ મળેને કમરૂપી સમુદ્રની અંતે—કામ સમુદ્રનો નાશ થયા પછી આત્મારૂપે પ્રકાશી છે તે શિવ મ્હાં નિરંતર રક્ષણ કરો. ૯૭ નિદ્રારહિત, જેમણે શ્વાસને જીત્યો છે, સત્ય વિષે રહેલા અને જેમણે ઈન્દ્રિયોના સંયમ કરેલો છે એવા સમાધિ કરનારા યોગીઓ જેને જ્યોતિઃસ્વરૂપે જૂએ છે તે યોગાત્મા મહાદેવને નમસ્કાર છે. ૯૮ જે નિરંતર જટા રાખે છે, ઈંડને ધારણ કરે છે, જેનું ઉઘર લાંબુ છે, જેનો બાણુનો ભાથો કમંડળ છે—અર્થાત્ કમંડળના જળવડે યજ્ઞ—રાક્ષસાદિના નાશ કરે છે એવા બ્રહ્મારૂપ મહાદેવને નમસ્કાર છે. ૯૯ જેના કેશ વિષે મેંધ છે, જેના સર્વ અંગના સંધિઓ વિષે નદીઓ છે અને જેની કૃષ્ણ વિષે ચાર સમુદ્ર છે એવા જળાત્મક મહાદેવને નમસ્કાર છે. ૧૦૦ ન્યારે યુગનો અંત આવે છે ત્યારે સર્વ પ્રાણીનું બક્ષણ કરીને—પોતાને વિષે લીન કરીને જળની મધ્યે શયન કરે છે તે જળશાયી મહાદેવને નમસ્કાર છે. ૧૦૧ જે રાહુના મુખમાં પ્રવેશ કરીને રાત્રિમાં સોમરસને પીએ છે તથા જે રાહુ મળેને સૂર્ય—ચંદ્રને મળે છે તે મ્હાં રક્ષણ કરો. અર્થ એવો છે કે, ગળાની બારી આગળ તાળવાની મધ્યમાં જે માંસ લટકે છે તેને “ ધંટિકા ” કહે છે. તે ધંટિકાનું બીજું નામ “ લંઘિકા ” છે. ઇચ્છા અને પિંગળા નાડીઓ કે, જેનું દૈવત ચંદ્ર અને સૂર્ય છે તેનો એ રોધ કરે છે માટે ધંટિકાને રાહુનું મુખ કહે છે. એ ધંટિકા આગળ જીવવાનું અગ્ર ધારણ કરવાથી વાયુ રોકાય છે. હઠયોગીઓ તેને “ ખેચરીમુદ્રા ” કહે છે. તે જ્યોત્સને જે અમૃત છે તેનું પાન રાત્રિમાં કરે છે એમ કહેવાતો હેતુ એ છે કે, જ્ઞાત, જ્ઞાન અને જેય ભાવરહિત સમાધિ અવસ્થામાં તે અમૃતનું પાન કરાય છે, માટે એ ત્રિપુટીરહિત અવસ્થા રાત્રિ છે અને ત્યાં અમૃતખિંદુ ઝરે છે તે સોમ છે. તે સોમનું પાન કરનાર શિવ મ્હાં રક્ષણ કરો. ૧૦૨ ચતુર્મુખ બ્રહ્માની સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થયેલા અત્યંત બાળક રૂપ દેવો અને પિતૃઓ કે જેઓ યજ્ઞમાં યથાયોગ્ય બળિદાનને ગ્રહણ કરે છે તથા જેઓ સ્વાહા અને સ્વધા શબ્દવડે હર્ષ પામે છે તેઓ હર્ષ પામે, તેઓને મ્હારા નમસ્કાર છે. ૧૦૩ સર્વ પ્રાણીઓના દેહમાં જે અંગુષ્ઠ માત્ર પુરૂષો રહેલા છે તેઓ નિરંતર મ્હાં રક્ષણ કરો તથા મને નિરંતર તૃપ્ત કરો. ૧૦૪ જેઓ દેહમાં રહીને રૂદન કરતા નથી પણ જેઓ દેહધારીઓને રૂદન કરાવે છે, જેઓ દેહમાં રહીને હર્ષ પામતા નથી પણ દેહધારીઓને હર્ષ પમાડે છે, તેઓને નિરંતર નમસ્કાર છે. ૧૦૫ જે રૂદ્ર દેવતાઓ નદીમાં, પર્વતમાં, યુક્ષાઓમાં, વૃક્ષોનાં મૂળમાં, ગાયોના જોડાઓમાં, વનમાં, દુર્ગમ જગ્યામાં, ચાર માર્ગના ચકલામાં, રાજમાર્ગમાં, ચોતરા ઉપર, નદીઓ આદિના તટમાં, હસ્તિશાળામાં, ઘોડશાળામાં, રથશાળામાં, જીર્ણ થયેલા બાજવાળા બંજલોમાં, પાંચ ભૂતોમાં, દિશાઓમાં, વિદિશાઓમાં, ચંદ્ર અને સૂર્યના મધ્યમાં, ચંદ્ર અને સૂર્યના કિરણમાં, રસાતાળમાં તથા તેની પણ પાર રહેલા છે, તે રૂદ્ર દેવતાઓને નિત્ય નિત્ય વારંવાર નમસ્કાર છે. જેઓની સંખ્યા નથી, જેઓનું પ્રમાણ નથી અને જેઓનું રૂપ

નથી એવા અસંખ્ય ગુણવાળા રૂદ્રોને નિત્ય નિત્ય નમસ્કાર છે. ૧૦૬, ૧૧૦ તમે સર્વ પ્રાણીને ઉત્પન્ન કરનારા છો અને તમે સર્વ પ્રાણીના પતિહર છો, તેમજ તમે સર્વ પ્રાણીના અંતરાત્મા છો, તેથી તમને અમે નિમંત્રણ કર્યું નથી. ૧૧૧ અનેક પ્રકારની દક્ષિણાઓવાળા યજ્ઞોવડે તમારું યજ્ઞ થાય છે તથા તમે સર્વના કર્તા છો માટે તમને નિમંત્રણ કર્યું નથી. ૧૧૨ અથવા હે દેવ ! હું તમારી સૂક્ષ્મ આયાવડે મોહ પામેલો હતો તે કારણથી તમને નિમંત્રણ કર્યું નથી. ૧૧૩ હે ભવ ! તમે સૃષ્ટિ વિષે મને અધિકાર આપ્યો તેથી હું રાજસભાવને પામી ગયો છું અને તમે તો કેવળ સત્વગુણવડે ગ્રહણ થાઓ એવા છો માટે હું તમને જાણી શક્યો નથી. હે દેવ ! તમારું કલ્યાણ થાઓ, મહારા ઉપર કૃપા કરો. હે દેવ ! મ્હારું હૃદય તમારા વિષે છે, મહારી બુદ્ધિ તમારા વિષે છે અને મ્હારું મન પણ તમારા વિષે છે. ૧૧૪ દક્ષ પ્રજાપતિ એ પ્રમાણે મહાદેવની સ્તુતિ કરીને વિરામ પામ્યો તથા ભગવાન મહાદેવ પણ અત્યંત પ્રસન્ન થઇને પુનઃ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા કે:-હે દક્ષ ! હે સુવ્રત ! આ સ્તોત્રવડે હું સંતોષ પામ્યો છું, હું તને ધણું શું કહું ? પણ આ સ્તોત્રથી તું નિરંતર મહારી પાસે રહીશ-મહારા લોકને પામીશ. ૧૧૫, ૧૧૬ હે પ્રજાપતે ! એક હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞનું અને એક સો વાજપેય યજ્ઞનું ફળ તને મહારી કૃપાથી પ્રાપ્ત થશે. ૧૧૭ એવી રીતે કહીને પછી લોકના અધિપતિ મહાદેવે વાક્યને બોલી જાણનારા પુરૂષોએ માન્ય કરેલું તથા દક્ષને આશ્વાસન આપનારું આવું વચન કહ્યું કે:-હે દક્ષ ! હે દક્ષ ! આ વિદ્ય જોઇને ત્હારે મનમાં ક્રોધ કરવો નહિ કેમ કે, હું ત્હારા યજ્ઞને ભંગ કરનારો છું એ તેં પૂર્વકદપે પણ જોયુંજ છે-અર્થાત્ સર્વ કદપ સમાન હોવાથી જે પૂર્વ કદપમાં બન્યું હતું તે આ કદપે પણ અવશ્ય બન્યા કરે છે માટે જે અવશ્યભાવી છે તેનો શોક શો કરવો. ૧૧૮-૧૧૯ હે સુવ્રત ! હું તને પુનઃ પણ વરદાન આપું છું તે તું પ્રસન્ન બુખવાળો થઇને ગ્રહણ કર. તે વરદાનને તું એકચિત્તે સાંભળ. ૧૨૦ મેં જ અંગવાળા વેદ-માથી ઉદ્ધાર કરીને તથા સાંખ્ય અને યોગમાંથી યુક્તિપૂર્વક ઉદ્ધાર કરીને અત્યંત મોટું તપ કર્યું છે. તે તપ દેવ દાનવાથી થતું કઠિન છે, પૂર્વે કોઇએ તેવું તપ કર્યું નથી. તે સાધન કાળે અને ફળ કાળે સર્વદા કલ્યાણકારી છે. તેને સર્વ વર્ણ અને સર્વ આશ્રમવાળા પુરૂષો આચર્ય શકે છે-સર્વને એ વ્રત આચરવાનો અધિકાર છે. તે મોક્ષનું હેતુભૂત છે. તે ધણું વર્ષ આચરવાથી સિદ્ધ થાય તેવું છે, તે પાંચ યમ અને પાંચ નિયમથી સંયુક્ત છે, તે ધણું ગુપ્ત છે-તેને ધણા જાણુ તત્વથી જાણુતા નથી અને એટલાજ માટે અપ્રાણ-કર્મક પુરૂષોએ તેને નિદેહું છે પરંતુ બુદ્ધિમાન-જ્ઞાની પુરૂષે નિદેહું નથી, તે અશ્રમના ધર્મથી કોઇ જગ્યાએ વિપરીત અને કોઇ જગ્યાએ સમાન છે-અર્થાત્ તે વિપરીત છતાં પણ વસ્તુતઃ સમાન છે. જ્ઞાન અને સિદ્ધાંતવડે તેનો નિશ્ચય થયેલો છે, એવું આ વ્રત આશ્રમ ધર્મને ઉદ્ધંધીને આચરેલું છે. ૧૨૧-૧૨૩ હે દક્ષ ! તેને “ પાશુપત વ્રત ” કહે છે અને પૂર્વે એ વ્રતને મેં ઉત્પન્ન કરેલું છે. એ વ્રતને રૂડી રીતે આચરવાથી ધણું ફળ થાય છે. ૧૨૪ હે મહાભાગ ! તને તે વ્રતનું ફળ પ્રાપ્ત થાઓ અને તેથી ત્હારા મનનો પરિતાપ નાશ પામે. એ પ્રમાણે વરદાન આપીને અમાપ પરાક્રમવાળા મહાદેવ પોતાની પત્નીસહિત અને પોતાના અનુચરસહિત દક્ષ પ્રજાપતિની આગળથી અદર્શન થઈ ગયા. ૧૨૫ જે પુરૂષ દક્ષે કહેલા આ સ્તોત્રનું શ્રવણ કરે છે કે, કીર્તન કરે છે તે કોઇ પ્રકારના

અશુભ ક્ષણને પામતો નથી તથા દીર્ઘ આયુષ્યવાળો થાય છે. ૧૨૬ ને પ્રમાણે સર્વ દેવોમાં ભગવાન મહાદેવ ઉત્તમ છે, તેમ સધળાં સ્તોત્રમાં વેદનુલ્લ આ સ્તોત્ર ઉત્તમ છે. ૧૨૭ ને મનુષ્યોને યજ્ઞ, રાજ્ય, સુખ, ઐશ્વર્ય, કામ, અર્થ અને ધનની ઇચ્છા હોય તેઓએ આ સ્તોત્રવડે ભક્તિપુરઃસર મહાદેવનું સ્તવન કરવું. ૧૨૮ તથા જેઓને વિદ્યાની ઇચ્છા હોય તેઓએ તો યજ્ઞવડે પણ શ્રવણ કરવું. આ સ્તોત્રનું શ્રવણ કરવાથી પુરૂષ બાંધિત હોય, દુઃખિત હોય, દીન હોય, ઘૂંટારાઓએ ઘેરેલો હોય, ભયથી પીડાયેલો હોય કે, રાજકાર્યમાં ગુન્હેગાર થયો હોય તથાપિ તેમાંથી મુક્ત થાય છે. તેમ બીજા પણ મોટા ભયથી મુક્ત થાય છે. ૧૨૯ વળી આજ દેહવડે શિવના ગણની સમાનતાને પામે છે અને તેજ તથા યશવડે મુક્ત થઈને નિર્મળ થાય છે. ૧૩૦ ને ધરમાં આ સ્તવનનો પાઠ થાય છે તે ધરમાં રાક્ષસ, પિશાચ, બૂત કે, વિનાયક, એમાંનું કોઈ વિદ્ર કરતું નથી. ૧૩૧ ને સ્ત્રી શિવ ઉપર ભક્તિ રાખીને તથા બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરીને આ સ્તવનનું શ્રવણ કરે છે તે સ્ત્રી પિતાના પક્ષ (પિયર)માં અને માતાના પક્ષ (મોસાળ)માં દેવની પેઠે પૂજ્ય છે. ૧૩૨ ને પુરૂષ એકાગ્ર થઈને આ સંપૂર્ણ સ્તોત્રનું શ્રવણ કરે છે અથવા કીર્તન કરે છે તેનાં સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. ૧૩૩ આ સ્તોત્રનું કીર્તન કરવાથી મનમાં ને ધાર્યું હોય તથા વાણીવડે ને ઉચ્ચાર્યું હોય તે સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૩૪ ને પુરૂષ મહાદેવને, સ્વામી કાર્તિકેયને, પાર્વતી દેવીને અને નંદીશ્વરને ઉત્તમ પ્રકારે બલિ આપીને, ઇદ્રિયોનું દમન કરીને તથા નિયમ પાળીને આ શિવસહસ્રસ્તવનનાં નામ ક્રમે કરીને મહણ કરે છે તે મનુષ્ય ઇચ્છેલા અર્થને, ભોગને અને કામને તત્કાળ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૩૫, ૧૩૬ અને મરણ પછી સ્વર્ગને પામે છે અને તેનો જન્મ તિર્થકથોનિમાં થતો નથી. એ પ્રમાણે પરાશરના સમર્થ પુત્ર ભગવાન આસે કહ્યું છે. ૧૩૭

મૃતશ્ચ સ્વર્ગમાપ્નોતિ તિર્યશ્ચ ચ ન જાયતે ।

इत्याह भगवान् व्यासः पराशरसुतः प्रभुः ॥ १३७ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपूतार्ये गुर्जरभाषायां शिवसह-
स्रनामस्तवो नाम द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

અધ્યાય ૧૧: મો-અધ્યાત્મ કથન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ અધ્યાત્મ નામ યદિદં પુરુષસ્યેહ વિદ્યતે ॥

यदध्यातमं यतश्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિરઃ કહે છે કે:-હે પિતામહ ! પુરૂષના આત્મા સંબંધી ને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર કહેવાય છે તે અધ્યાત્મ શું છે તથા તે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયું છે ? તે મને કહો. ૧ બીજા કહે છે કે:-હે તાત ! જેમાં સર્વ જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે તથા ને સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એવા અધ્યાત્મશાસ્ત્ર વિષે તું ત્હારી બુદ્ધિવડે મને પૂછે છે તો હું સ્પષ્ટ કથન કરીશ. હે તાત !

• એ પ્રમાણે સ્તવન પાઠાદિથી ચિત્તની શુદ્ધિ થયા પછી પુરૂષે શું બળવું ? તે વિષે યુધિષ્ઠિર પ્રશ્ન કરે છે.

તેનું વ્યાખ્યાન સાંભળ. ૨ પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ અને પાંચમો અગ્નિ, એ મહાભૂત કહેવાય છે તથા તે સર્વ પ્રાણીમાત્રના ઉત્પત્તિસ્થાન અને નાશસ્થાન છે. ૩ હે ભારતભ્રૂ ! સર્વ જુતોનો ગુણસમુદાય એટલે કાર્યસમૂહ, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીર તથા બુદ્ધિ આદિ ભૌતિક સર્વ ભાગ પરમ કારણરૂપ આત્મામાં નિરંતર લીન થાય છે તથા તેમાંથી પુનઃ પેદા થાય છે. ૪ તે આત્મામાંથી પ્રાણીઓ પેદા થાય છે અને તેમાંજ પુનઃ પુનઃ લય પામે છે. જેમ સમુદ્રમાંથી લહેરો ઉત્પન્ન થઈને પુનઃ તેમાંજ લીન થાય છે, તેમ જુતોમાંથી મહા-ભૂત ઉત્પન્ન થઈને પુનઃ તેમાં લીન થાય છે. ૫ જેમ કાચનો પોતાના અંગને પ્રસારીને પુનઃ પોતાને વિષે ખેંચી લે છે, તેમ નાનાં ભૂત મોટાં ભૂતમાંથી ઉત્પન્ન થઈને પુનઃ તેમાંજ સમાઈ જાય છે. ૬ આકાશથી શબ્દ ઉપજે છે, કઠિનતા પૃથ્વીનો ગુણ છે, વાયુથી પ્રાણ ઉપજે છે, જળથી રસ ઉપજે છે. તેજથી રૂપ ઉપજે છે. ૭ એ પ્રમાણે સર્વ સ્થાવર અને જંગમ ભૂતમય છે તથા પ્રકયકાળમાં પુનઃ ભૂતમાંજ લીન થાય છે. એમ છે માટે ભૂતના કર્તા જ્ઞાને ઉદ્દેશીને સૃષ્ટિ થાય છે એ કહેવા માત્ર છે. પણ વસ્તુતઃ જેમ દોરડી-માંથી સર્પ ઉપજે છે, તેમ સૃષ્ટિ ઉપજે છે. ૮ ભૂતને ઉત્પન્ન કરનાર અહંકાર સર્વ દેહો આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતની અને તેના વિષયોની કલ્પના કરે છે તથા જે ભૂતમાં જે કાર્ય જુએ છે તે હું કહું છું તે સાંભળ. ૯ શબ્દ, એ ઐત્ર તથા છિદ્ર, એ સર્વ આકાશથી ઉપજેલાં છે એટલે તે આકાશના ગુણ છે. રસ, રસેહ અને જીહ્વા એ જળના ગુણ છે. ૧૦ રૂપ, ચક્ષુ અને જ્યોતિ, એ ત્રણ પ્રકારનું તૈજ છે—તેજના ત્રણ ગુણ છે. દ્રેય (સુંઘવાનો પદાર્થ), દ્રાણ (સુંઘવાતી ઇન્દ્રિય) અને શરીર, એ ત્રણ પૃથ્વીના ગુણ છે. ૧૧ પ્રાણ (આસોચ્છ્વાસ), સ્પર્શ અને એષ્ટા, એ ત્રણ વાયુના ગુણ છે. હે રાજન ! એ પ્રમાણે મેં પાંચ ભૂતથી ઉપજેલા સર્વ ગુણોનું વ્યાખ્યાન કર્યું. ૧૨ એ પંદર સત્વ, રજ, તમ, કાળ, કર્મ, બુદ્ધિ અને છહું મન, એ છ વાનાં ઇશ્વરે કલ્પ્યાં છે. ૧૩ એ પ્રમાણે નું ચરણના તળિયાથી ઉપર અને મસ્તકથી નીચે જે શરીરને જુએ છે તે સર્વમાં એકવીશ તત્વાત્મક બુદ્ધિ રહેલી છે. અર્થાત્ બુદ્ધિજ તે તે રૂપે થયેલી છે. ૧૪ મનુષ્યમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો છે, છહું મન છે, સાતમી બુદ્ધિ છે અને આઠમો ક્ષેત્રજ છે. ૧૫ એ સર્વમાં ઇન્દ્રિયો અને કર્તા તે તેના કાર્ય ભાગે કરીને જૂદા જૂદા જાણવા. તથા સત્વ, રજ અને તમ એ ભાવ પણ ઇન્દ્રિયોને આશ્રયે રહેલા છે તેને પણ જૂદા જાણવા. ૧૬ જેમ કે, નેત્ર જુએ છે, મન સંશય કરે છે, બુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે અને ક્ષેત્રજ સાક્ષી છે. ૧૭ હે ભારત ! તમ, સત્વ, રજ. કાળ અને કર્મ, ગુણોને વારંવાર વિષયો પ્રતિ લાગ જાય છે. એ બુદ્ધિજ મનસહિત ઇન્દ્રિયોરૂપે થયેલી છે તથા તમ આદિ પાંચ ગુણો પણ બુદ્ધિનું કાર્ય છે. બુદ્ધિ ન હોય તો ગુણો ક્યાંથી હોય ? ૧૮ જેનાથી જોવાય છે તેને “ નેત્ર ” કહેવું, જેનાથી સંભળાય છે તેને “ ઐત્ર ” કહેવું. જેનાથી સુંઘાય છે તેને “ દ્રાણ ” કહેવું. જેનાથી રસ લેવાય છે તેને “ રસના ” કહેવી. ૧૯ જેનાથી સ્પર્શ કરવામાં આવે છે તેને “ સ્પર્શ ઇન્દ્રિય ત્વચા ” કહેવી. એ સર્વ બુદ્ધિના વિકાર છે. ન્યારે બુદ્ધિ કામ પદાર્થની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે તેને “ મન ” કહે છે. ૨૦ પાંચ ઇન્દ્રિયો એ બુદ્ધિના પાંચ જૂદાં જૂદાં અધિષ્ઠાન છે અને તેને “ ઇન્દ્રિયો ” એવી સંજ્ઞા આપી છે. તે ઇન્દ્રિયો ન્યારે દ્વિષ્ઠિ થાય છે ત્યારે બુદ્ધિ પણ દ્વિષ્ઠિ થાય છે. ૨૧ પુરૂષમાં રહેલી બુદ્ધિ સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ભાવોમાં વર્તે છે, તેથી પુરૂષ જ્ઞાન

વખત આનંદ મેળવે છે અને કોઇ વખત શોએ છે. ૨૨ તથા કોઇ વખત સુખ કે, દુઃખ-
રહિત થઇને રહે છે. જેમ નદીઓનો સ્વામી તરંગવાળો સાગર કોઇ વખત કાંઠા ઉપર
ફરી વળે છે અને કાંઠાની માંહે રહે છે, તેમ ભાવાત્મિક શુદ્ધિ ત્રણે ગુણોમાં ફરી વળે
છે—એ પ્રમાણે સત્વાદિ ભાવયુક્ત શુદ્ધિ સુખાદિ ભાવયુક્ત મનમાં વર્તે છે. ૨૩, ૨૪
જેમ, ત્યારે રજોગુણમય ભાવ પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે શોકાદિ ભાવ તેને અનુસરે છે.
પુરુષમાં કોઇક વખત હર્ષ, પ્રીતિ, આનંદ, સુખ, શાંતચિત્તા વગેરે સાત્ત્વિક ગુણો
ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ પ્રમાણે પરિતાપ, શોક, સંતાપ, અક્ષમા, એ આદિ ચિદ્ધ રજોગુણોમાં
છે તે હેતુઓવાડે કે, હેતુઓ વિના પણ જોવામાં આવે છે. અવિદ્યા, રાગ (પ્રીતિ),
મોહ, પ્રમાદ, જડતા, લય, અસમૃદ્ધિ, દીનતા, નિદ્રા, તંદ્રા. એ આદિ અનેક પ્રકારના
ગુણો પણ હેતુસંહિત કે, હેતુ વિના ઉપજે છે, તેને તમોગુણના ભાવ જાણવા. ૨૫-૨૮
તે ભાવોમાંથી શરીર કે, મનને જો કાંઈ પ્રીતિયુક્ત દેખાય તો એમ ધારવું કે, તે સમયે
મનમાં સાત્ત્વિક ભાવ પ્રવૃત્ત થયો છે; એમ સમજીને તેની ઉપેક્ષા કરવી, પણ તેમાં આસક્ત
થવું નહિ. ૨૯ હવે જે કાંઈ દુઃખયુક્ત અથવા પોતાને અપ્રીતિકર દેખાય તો એમ જાણવું
કે, રજોગુણ પ્રવૃત્ત થયો છે, માટે તેનાથી ક્ષુભિત થવું નહિ. ૩૦ જો શરીર કે, મનમાં
ન જાણવામાં આવે એવું કે જોતો તર્ક થાય નહિ એવું મોહયુક્ત જોવામાં આવે તો
જાણવું કે, તમોગુણ પ્રવૃત્ત થયો છે. ૩૧ એ પ્રમાણે શુદ્ધિની જેટલી ગતિઓ છે તે
સંખ્યા મેં તને સ્પષ્ટ કહી બતાવી છે. એ સર્વને જાણીને જાની થવું કેમ કે, એ વિના
જ્ઞાનીનું બીજું લક્ષણ શું છે? ૩૨ સત્વ (શુદ્ધિ-સત્વ) અને ક્ષેત્રજ એ બન્ને સ્વરૂપ છે,
એ બન્નેનાં જે અંતર છે તેને તું જાણ કે તેમાંનું એક ગુણોને સરજે છે અને બીજું
ગુણોને સરજતું નથી. ૩૩ જેમ માછલું જળથી જૂદું છે તથાપિ તેમાં મળીનેજ રહે છે,
તેમ શુદ્ધિસત્વ અને ક્ષેત્રજ સ્વભાવથી તો જૂદાંજ છે તથાપિ તે બન્ને સર્વદા જોડાયલાં
રહે છે. ૩૪ ગુણો આત્માને જાણતા નથી પણ આત્મા ગુણોને સર્વ પ્રકારે જાણે છે,
માટે જે મૂઠ પુરૂષ હોય છે તેજ આત્મા અને ગુણોને એક જાણે છે. વસ્તુતઃ જોઈએ તો
આત્માને જળ અને માછલાંની પેઠે, ગુણોનો યોગ થયેલો છે અને તે માત્ર ગુણોનો દ્રશ્ય
છે. ૩૫ કોઇ કહેશે કે, ગુણો જ્ઞાનો આશ્રય કરીને પ્રવર્તે છે? તો,—શુદ્ધિસત્વરૂપ ગુણોને કોઈનો
આશ્રય-ઉપાદાન કારણ નથી કેમ કે, અજ્ઞાનસ્વરૂપને ઉપાદાનરૂપે કહી શકાય પણ તે તો
તુચ્છ છે. આ ગુણની સૃષ્ટિનું અધિકારન ચેતનસત્તા છે. એ ચેતનમાં ગુણોને અધ્યસ્ત
કરેલા છે. “ગુણોનું સ્વરૂપ અનિર્વચનીય હોવાથી ગુણોને કોઈ પુરૂષ કોઇ વખત જાણે છે”
એમ કહેવાય નહિ. કેમ કે, જેમ દોરડીમાં જોયેલા સર્પનું ઉપાદાન કારણ અજ્ઞાન છે, તેનું
કાર્યદારા અનુમાન થાય છે પણ તે આકાશના પુષ્પ જેવું હોવાથી પ્રત્યક્ષ થતું નથી, તેમ
ગુણોનો પણ સત્વમાં અધ્યાસ હોવાથી, તેનું ઉપાદાન કારણ માત્ર અનુમાનથી જાણ-
વામાં આવે છે. એ રીતે હોવાથી જેનું ઉપાદાન આકાશના પુષ્પની પેઠે મિથ્યા હોવાથી
તેનું કાર્ય પણ મિથ્યાજ હોય માટે તેને કોઇ જાણી શકે નહિ. ૩૬ સત્વ, ગુણોને સરજે
છે અને ક્ષેત્રજ તેને જૂએ છે, એ સત્વ અને ક્ષેત્રજનો યોગ આત્મા છે. ૩૭ ઇન્દ્રિયો
અચેતન અને જડ છે પણ તે શુદ્ધિને દીપકની પેઠે, વિષયનો પ્રકાશ કરે છે, માટે ઇન્દ્રિયો
દીપકની પેઠે સહકારિણીઓ છે. શુદ્ધિ કારણ છે અને ચિદાત્મા પ્રમાત્મની પેઠે ત્રીજો છે.

એ ઉપરથી ચેતન બુદ્ધિથી જુદું છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૩૮ એ રીતે જેમ બુદ્ધિવાળા પુરૂષને દીપક અને નેત્રના સાધનથી દોરડીમાં સર્પનો ભાસ થાય છે, તેમ ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિના સાધનથી ચેતન ધડાને જાણે છે. તે સર્વ એવા સ્વભાવવાળું છે એમ જાણીને પુરૂષે જગતમાં રહેવું પણ શોક કે, હર્ષ કરવો નહિ તથા મત્સર પણ રાખવો નહિ. ૩૯ જો બુદ્ધિ આ ગુણોને સરજે છે તો તે સ્વભાવથીજ સિદ્ધ છે. જેમ કરાળિયો તાંતણું કાઢે છે, તેમ ગુણો વિષે સમજવું. ૪૦ જેમ ધડા બાગે છે તથાપિ કાચલાંરૂપે જણાય છે, તેમ ગુણો વિષે પણ સમજવું. તેઓનો પ્રધ્વંસ થાય છે તથાપિ નિવૃત્તિ થતી નથી, તેમ તેઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે પણ સૂક્ષ્મ અવયવદ્વારા જેવામાં આવતી નથી, એવો કેટલાકનો નિશ્ચય છે. કેટલાક એમ કહે છે કે, ગુણોનો ધ્વંસ થયો એટલે તેની નિવૃત્તિ થાય છે. ૪૧ એ રીતે આત્મા અને મનના તાદાત્મ્યપણાંરૂપ હૃદયનો દૃઢ અંધિ જે બુદ્ધિ અને ચિંતામય છે તેને છોડીને તથા શોકરહિત થઇને અને સંશયયુક્ત થઇને સુખથી બેસવું. ૪૨ જેમ અજ્ઞાની પુરૂષો પૃથ્વી ઉપર મોહરૂપી જળથી ભરેલી સંસારરૂપી નદીને તળિયે પડે છે અને દુઃખ પામે છે, તેમજ આ પુરૂષ પણ બુદ્ધિ યોગની પાછળ પડીને દુઃખ પામે છે. ૪૩ જે પુરૂષો વિદ્વાન, ધીર અને અધ્યાત્મને જાણનારા હોય છે તેઓ જળની પાર તરી જાય છે તેથી તેઓ દુઃખ પામતા નથી કેમ કે, જ્ઞાનજ સર્વોત્તમ નાવ છે. ૪૪ અજ્ઞાનીઓને જે મોટો ભય હોય છે તે જ્ઞાનીઓને નથી તથા સુખમાં કાંઈને વધતું-ઓછું સુખ મળતું નથી કેમ કે, એકવાર જેને જાણનો અનુભવ પ્રત્યક્ષ થયો તેને સર્વ કાળ તે જાણનાંદ જેવુંજ સુખ આપે છે તથા તે જ્ઞાન જેને જેને થાય છે તે સર્વને તેવુંજ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૫ જ્ઞાની પુરૂષ બહુ દોષવાળું જે કર્મ વર્તમાનકાળમાં કરે છે તથા તેણે જે પૂર્વ કાળમાં દોષવાળું કર્મ કરેલું હોય છે તે સર્વને તે પોતાના એક જ્ઞાનવડેજ નાશ કરે છે. વળી તે પુરૂષ પોતાની અજ્ઞાન દશામાં બીજાએ કરેલા અનિષ્ટને જે દોષ આપે છે તથા રાગાદિ દોષથી પોતે જે અનિષ્ટ કરે છે તે બંને અનિષ્ટને દોષ આપવારૂપ કર્મ કરતો નથી. કેમ કે, તે કાંઈ સ્થળમાં દ્વેષભાવ જોતો નથી તેથી દોષ રહિત થઇને બીજાના દોષને પણ જોતો નથી. ૪૬

યત્કરોતિ बहुदोषमेकतस्तच्च दूषयति यत्पुरा कृतम् ॥

नाप्रियं तदुभयं करोत्यसौ यच्च दूषयति यत्કरोति च ॥ ૪૬ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टतरार्द्धे गुर्जरभाषायां पंचमौक्तिके त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ૧૧૩ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

અધ્યાય ૧૧૪ મો-નારદ અને સમંગનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ सुदुःखाच्च सुमृत्योश्च त्रसन्ते प्राणिनः सदा ॥

॥ उभयं नो यथा न स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:—હે પિતામહ ! પ્રાણીઓ સુખ-દુઃખ અને મૃત્યુ એ બેથી સદા ત્રાસ પામે છે, એ બંને જે પ્રકારે અમને પ્રાપ્ત ન થાય તે કહેા. ૧ બીજમ કહે છે કે:—હે ભારત ! આની ઉપર પણ નારદ અને સમંગના સંવાદરૂપ પુરાતન પ્રતિષ્ઠાસનું દર્શાવ આપ-

વાર્તા આવે છે. ૨ નારદ કહે છે કે:-હે સમંગ ઋષિ ! અન્ય સર્વ લોકો મસ્તકવડે પ્રણામ કરે છે પણ તમે છાતીવડે પ્રણામ કરો છો-અર્થાત્ અત્યંત નમ્ર છો, તમે પોતાના બાહુ-વડેજ નહીને તરો છો-અર્થાત્ અત્યંત નિરપેક્ષ છો તથા તમે નિરંતર શોકરહિત અને મનમાં હર્ષવાળા દેખાઓ છો. ૩ તમારા મનમાં સૂક્ષ્મ પણ હિદ્દેગ હોય તેમ દેખાતું નથી, તમે નિરંતર તૃપ્ત હો તેમ સ્વસ્થ દેખાઓ છો અને બાળકની પેઠે ચેષ્ટા કરો છો. ૪ સમંગ કહે છે કે:-હે માન આપનારા ! હું જૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ સર્વનાં તત્વને જાણું છું તેથી ઉદાસ નથી. ૫ આ જગતમાં “ આરંભ માત્ર પુનઃ ફળ આપનાર છે ” એમ હું જાણું છું તથા તે ફળ જગતમાં વિચિત્ર મળે છે તે પણ જાણું છું તેથી હું મનમાં ખેદ પામતો નથી-અર્થાત્ હું આરંભજ કરતો નથી તેથી મને “તેનું ફળ ભોગવવું પડશે” એવો ખેદ થતો નથી. ૬ હે નારદ ! મૂર્ખ, ધન, સ્ત્રીઆદિથી રહિત, પ્રતિષ્ઠાવાળા, ધનાદિથી યુક્ત, આંધળા અને જડ, એ સર્વ જીવે છે અને અમે પણ જીવો છીએ તે તું જો. ૭ જેઓના શરીરમાં રોગ નથી એવા પુરૂષો, દેવો, બળવાન અને નિર્બળ એ સર્વ પોતાના પૂર્વ કર્મવડે જીવે છે, કાંઈ આરંભ કરવાવડે જીવતા નથી, માટે આરંભરહિત એવા અમને તું પૂજજે. ૮ જેના ધનની ગણતરી હજારોથી થાય તેઓ પણ જીવે છે; જેના ધનની ગણતરી સેંકડોથી થાય તેઓ પણ જીવે છે; (કેટલાક) માત્ર શાકવડે જીવે છે અને અમારી પાસે કશુંએ નથી તોપણ અમે જીવો છીએ તે તું જો. ૯ શોકનું મૂળ અજ્ઞાન છે, તે અશ્વરામાં નથી તે તું જો !! અમે શોક કરતા નથી, તો હે નારદ ! અમારે ધર્મનો શો ઉપયોગ છે ? કે, યજ્ઞાદિ કર્મનો પણ શો ઉપયોગ છે ? જો સુખ કે, દુઃખ દૈવનેજ આધીન છે તો તે અમને બાય ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી. ૧૦ બુદ્ધિમાન પુરૂષો એમ કહે છે કે, ઇન્દ્રિયો મોહાદિશીરહિત થાય છે તેનું મૂળ બુદ્ધિ છે તથા ઇન્દ્રિયોજ મોહ પામે છે અને શોક પામે છે. જેની ઇન્દ્રિયો મૂઢ થઈ ગયેલી છે તેને બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતીજ નથી. તાત્પર્ય કે, જે મોહાદિ દશ્ય પદાર્થ છે તે બુદ્ધિ આદિ અનેક બેદવાળા અહંકારરૂપી દશ્ય-નોજ ધર્મ છે, પણ અદશ્ય એવા દ્રશ્યનો ધર્મ નથી. ૧૧ મૂઢ પુરૂષનો ગર્વ તે પણ મોહજ સમજવો. જે પુરૂષ મૂઢ હોય છે તેને આ લોક સુખાવહ નથી ને પરલોક પણ સુખાવહ નથી. દુઃખ પણ નિરંતર થતાં નથી કે, સુખનો લાભ પણ નિરંતર પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે સુખાદિને આગમાપાયી (પ્રાપ્ત થાય અને નાશ થાય એવાં) જાણીને “ હું સુખી છું ” એવો ગર્વ ન કરવો કે, “ હું દુઃખી છું ” એમ દીનતા પણ ન રાખવી. ૧૨ ચક્રના પેરાની પેઠે આ સંસારચક્રને ફરતું જોઈને મહારા સરખો આત્મજ પુરૂષ કદાપિ પરિ-તાપ પામે નહિ, પ્રિય ભોગ અથવા સુખની કદાપિ અભિલાષા કરવી નહિ કે, પ્રાપ્ત થયેલા દુઃખનું પણ ચિંતન કરવું નહિ. ૧૩ જે પુરૂષ યોગારૂઢ થયો હોય તે પુરૂષે બીજા પુરૂષનું સુખ જોઈને તે (સુખ) ની સ્પૃહા કરવી નહિ તથા જે લાભ પ્રાપ્ત થતો નથી તે (લાભ) ની ઇચ્છા પણ કરવી નહિ. કદાચિત્ પુષ્કળ દ્રવ્યનો લાભ થાય તથાપિ હર્ષ પામવો નહિ. તેમજ અર્થનો નાશ થવાથી ખેદ પણ કરવો નહિ. ૧૪ જ્યારે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેથી મુક્ત થવાને આંધવો, દ્રવ્ય, કુળવાનપણું, વિદ્વતા, મંત્ર અને વીર્ય, એમાંનું કંઈ પણ સમર્થ નથી, માત્ર સમદમ્ભાદિરૂપ ઉત્તમ શીલવડેજ શાંતિ પમાય છે. ૧૫ યોગ વિના બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી અને યોગ વિના સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. હે રાજન્ ! મન

પ્રજ્ઞ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાનું સ્તંભન કરવાના સામર્થ્યને “યોગ” કહે છે, એ એક અને તેથી થયેલા કુઃખનો ત્યાગ એ બેનેજ સુખ જાણવું. ૧૬ પ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિથી હર્ષ ઉપજે છે અને હર્ષથી ગર્વ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ ગર્વ નરકમાં નાખે છે, માટે હું તે પ્રિય વસ્તુનોજ ત્યાગ કરું છું. ૧૭ માટેજ હું શોક, ભય અને ગર્વ કે, જે સુખ-કુઃખમાં મનુષ્યને મોહ પમાડે છે તેને જ્યાં સુધી આ દેહ યેષા કરે છે-હાલે છે ચાલે છે, ત્યાં સુધી સાક્ષીની પેઠે જોયા કરું છું, અર્થાત્ જે જ્ઞાન થયા પછી પણ દેહ પડતાં સુધી સાક્ષીની પેઠે જોયા કરતો નથી પણ વિષયમાં સંગ કરે છે તેનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલું છતાં પણ નાશ પામે છે. ૧૮ માટે હું અર્થ અને કામનો ત્યાગ કરીને, શોક-સંતાપરહિત થઈને તત્ત્વ તૃષ્ણા અને મોહને તજીને આ પૃથ્વીમાં રહું છું. ૧૯ જેમ મેં અમૃત પીધું હોય તેમ, મને મૃત્યુથી, અધર્મથી, લોભથી કે, ક્રોધથી પણ ભય નથી, મને આ લોકમાં કે, પર-લોકમાં પણ ક્રોધથી ભય નથી. ૨૦ હે નારદ ! હે બ્રહ્મણ ! હું નિશ્ચય એવું યોગરૂપી તપ કરીને થકા બ્રહ્મને જાણું છું અને તેને જાણવાવડે મને શોક પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ બાધ કરતો નથી-અર્થાત્ શીતાબ્જાદિથી ઉપજેલા શોક દેહના સ્વભાવથી અવશ્ય પ્રાપ્ત તો થાય પરંતુ જેમ મૂઠ પુરૂષને બાધ કરે છે, તેમ જ્ઞાનીને બાધ કરતો નથી. ૨૧

एतच्च ब्रह्मन् विजानामि महत् कृत्वा तपोव्ययम् ।

तेन नारद संप्राप्तो न मां शोकः प्रबाधते ॥ २१ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टसाराद्धे गुर्जरभाषायां समंग-
नारदसंवादे चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

અધ્યાય ૧૧૫ મો-નારદ અને ગાલવન્નરુપિનો સંવાદ.

कुचिष्ठिर उवाच ॥ अतस्त्वहस्य शास्त्राणां संततं संश्रवात्मनः ।

अकृतव्यवसायस्य श्रेयो ब्रूहि पितामह ॥ ૧ ॥

કુચિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે પિતામહ ! જે પુરૂષ શાસ્ત્રોના તત્ત્વને જાણતો ન હોય તથા જે નિરંતર સંશયાત્મા હોય અને જેણે એક પણ નિશ્ચય ન કર્યો હોય તેવા પુરૂષનું કલ્યાણ શી રીતે થાય ? તે કહો. ૧ બીજમ કહે છે કે,-ગુરૂજનનું પૂજન, નિરંતર વૃદ્ધોનું સેવન અને શાસ્ત્રોનું શ્રવણ, એ ત્રણને “આત્યંતિક કલ્યાણ” કહે છે. ૨ આ વિષે પણ ગાલવ મુનિ અને દેવર્ષિ નાદરના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું દષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. ૩ એક સમયે મોહ અને કલ્પશક્તિ, જ્ઞાનવડે તપ, છતેન્દ્રિય, કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા તથા જેણે મનનો નિગ્રહ કરેલો છે એવા નારદને ગાલવ મુનિએ કહ્યું કે,-હે નારદમુનિ ! આ લોકમાં પુરૂષ જે ગુણવડે માનવતો થાય છે તે સર્વ ગુણો તમારામાં સ્થિર થયેલા છે એમ અમે જોઈએ છીએ. ૪, ૫ તમે મોહરહિત છો માટે અમે જે ઘણા કાળથી મોહિત થઈ રહેલા તથા લોકતત્ત્વ (આત્મતત્ત્વ) ને નહિ જાણનારા છીએ તેમનો સંશય દૂર કરવાને યોગ્ય છો. ૬ અનેક શાસ્ત્રોમાં ચૈત્યવંદન, તપશ્ચિદારોહણ અને અભિહોન આદિ અનેક કર્મ કહેલાં છે, પણ “તેમાં આ કલ્યાણ કરનારું છે અને આ કલ્યાણ કરનારું નથી” એવી વિશેષતા અમે જાણી શકતા નથી કેમ કે. એવી રીતે માંડે-માંડું જાણવાનો

કર્મ હેતુ અમને જડતો નથી, માટે અમે સર્વ કર્મને સમાન જાણીએ છીએ. પરંતુ તે કર્મમંદિલાં ફેટલાંક એવાં છે કે, તે પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોય છે અને એવા બે પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મ આચરવાથી પુરૂષ ઉભયભ્રષ્ટ થાય, એવો ભય રહે છે. માટે તે સર્વ કર્મોમાંથી અમારે કરવાને યોગ્ય કયું કર્મ છે ? તેનો અમે નિશ્ચય કરી શકતા નથી કેમકે, સર્વ કર્મ કલ્યાણકારી છે એમ અમારી સમ્માન બુદ્ધિ રહે છે. પણ તમે વિશેષ જ્ઞાનવાળા છો તેથી તમારે અમને કહેવું યોગ્ય છે. ૭ હે ભગવન ! સર્વ શાસ્ત્ર જૂદા જૂદા ધર્મ આચરવાનો બોધ કરે છે અને તે શાસ્ત્રોવડે લોકોને એવો બોધ મળેલો છે કે, આ કલ્યાણકારી છે, અમુક કલ્યાણકારી નથી તથા વળી અમુક કલ્યાણકારી છે, આ કલ્યાણકારી નથી ઇત્યાદિ. એવી રીતે વિવિધ શાસ્ત્રથી વિવિધ રીતે બોધ પામેલા લોકો વિવિધ માર્ગે ચલી ગયા છે તથા “પોતા-પોતાનાજ શાસ્ત્રમાં કલ્યાણ છે-બીજામાં નથી” એમ માનીને પોતાના શાસ્ત્રનું અભિનંદન કરીને સંતુષ્ટ રહે છે. જેમ અમે અમારા શાસ્ત્રથી સંતુષ્ટ રહીએ છીએ તેમ તેઓ પોતાના શાસ્ત્રથી પણ સંતુષ્ટ રહે છે. તે જોઈને અમને સંદેહ થાય છે કે, કાંતો અમારું શાસ્ત્ર અયથાર્થ છે, કાંતો બીજાનું શાસ્ત્ર અયથાર્થ છે. પણ જેમ અમને અમારા શાસ્ત્રમાં અયથાર્થતા દેખાતી નથી તેમ બીજાને પણ પોતાના શાસ્ત્રમાં અયથાર્થતા દેખાતી નથી તેથી અમારા મનમાં સંદેહ ઉપજે છે અને એમાંથી ખરેખર કલ્યાણકારી શું છે ? તેનો અમે નિશ્ચય કરવાને સમર્થ થતા નથી. ૮, ૯ જો એકજ શાસ્ત્ર હોય તો તેમાંથી શું કલ્યાણકારી છે ? તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે, પણ શાસ્ત્ર ધણું હોવાથી કલ્યાણની વસ્તુ ગુપ્ત થઈ ગઈ છે. ૧૦ એ કારણથી મને કલ્યાણ વસ્તુ અનેક પ્રકારની શંકાયુક્ત જણાય છે, તેથી હે ભગવન ! હું તમારી પાસે શિષ્ય થઈને આવ્યો છું. તમે મને ઉપદેશ કરો. ૧૧ નારદ કહે છે કે:- હે તાત ! હે ગાલવ ! મનુષ્યના સંકલ્પથી ઉપજેલાં જૂદા જૂદા વિચારનાં શાસ્ત્ર ચાર પ્રકારનાં છે. એટલે “ધર્મ નથી” એમ બોધ આપનારું એક નાસ્તિકાનું અવૈદિક શાસ્ત્ર છે, “ચૈત્યાદિનું” વંદન કરવું એજ ધર્મ છે” એવો બોધ કરનારું બૌદ્ધાદિનું કલ્પેલું એક બીજું શાસ્ત્ર છે, “વેદોક્ત એજ ધર્મ છે” એમ બોધ કરનારું વેદને અનુસરનારાઓ કલ્પેલું ત્રીજું શાસ્ત્ર છે તથા “ધર્મ અને અધર્મથી અતીત વસ્તુ માત્ર છે.” એમ બોધ કરનારું ચોથું શાસ્ત્ર છે. એ સર્વમાં જોણે કલ્યાણ બુદ્ધિથી જે માન્યું તેજ તેનું ગ્રેય છે. માટે એ શાસ્ત્રોનો આશ્રય કરીને-ગુરૂ પાસેથી પ્રાપ્ત કરીને પોતાની બુદ્ધિવડે તેનું સારી રીતે મનન કર એટલે તેમાં સત્ય કયું છે ? તેને તું સ્વયમેવ જાણીશ. ૧૨ હે વિપ્ર ! તે તે શાસ્ત્રના અનેક પ્રકારના ગુણરૂપ ધર્મનું કથન જૂદું જૂદું છે તે પણ જો. જેમ બીજાઓ તમ-શિલાપર આરોહણ કરવાને ધર્મ સમજે છે, તે આપણા મતમાં અધર્મ છે, અને આપણે યજ્ઞમાં પશુવધ કરીએ છીએ તે તેઓના મતમાં અધર્મ છે. ૧૩ સ્થૂલ દષ્ટિએ જોઈએ તો, તેઓના શાસ્ત્રનું જે અભિપ્રેત છે તે સિદ્ધ થતું નથી. તેઓ પરમ ગતિને પામતા નથી અને જેઓ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કરે છે તેઓને પણ તે તે શાસ્ત્રમાં કહેલાં ફળ અને સાધન યદ્યપિ નિષ્ઠ દેખાતાં નથી તથાપિ તે પરમ ગતિ પમાડે છે એમ નિઃસંશયપણે માલુમ પડતું નથી. ૧૪ પરંતુ જે રૂઝે પ્રકારે કલ્યાણ કરનારું તથા સંશયરહિત છે તે એ છે કે, પોતાના મિત્રો ઉપર કૃપા કરવી, શત્રુઓનો નિમ્રદ કરવો, ધર્મ, અર્થ અને કામ એ, ત્રિવર્ત્તનો સંપ્રદ કરવો, એનેજ બુદ્ધિમાન પુરૂષો “કલ્યાણ” કહે છે. તળી પાપ

કર્મથી સદૈવ નિવૃત્ત થવું, નિરંતર પુણ્ય કરવાનું આચરણ રાખવું તથા સત્પુરૂષો સાથે સમાગમ રાખવો, એ નિઃસંશય કલ્યાણકારી છે. વળી સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર કામળ મન રાખવું, બ્યવહારમાં સરળપણું રાખવું અને મધુર વાણી બોલવી એ સંદેહ વિનાનું કલ્યાણ છે. દેવ, પિતૃઓ અને અતિથિને બલિદાન આપવાં તથા પોતાના પોષ્ય વર્ગનો ત્યાગ ન કરવો એ સંશય વિનાનું કલ્યાણ છે. અબાધિત આત્મતત્ત્વને “સત્ય” કહે છે. તે સત્યનું શ્રવણ કરવાથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે. સત્યનું જ્ઞાન થવું ધણું દુષ્કર છે. ૧૫-૧૬ જેથી પ્રાણીઓનું અત્યંત હિત થાય તેને હું સત્ય કહું છું. અહંકારનો ત્યાગ કરવો, પ્રમાદનો નિગ્રહ કરવો, ૨૦ સંતોષ રાખવો, એકલા રહીને ધર્મનું આચરણ કરવું તેને “આત્યંતિક કલ્યાણ” કહે છે. ધર્મવડે વેદનું અધ્યયન કરવું-વેદાંતનું અધ્યયન કરવું. ૨૧ તથા જ્ઞાનના અર્થરૂપ આત્માનંદનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છાને નિઃસંશય “શ્રેય” કહે છે. જેને કલ્યાણનો અર્થ હોય તેણે શબ્દ, રૂપ, રસ, સ્પર્શ અને ગંધ, એ વિષયોનેજ કેવળ કાંઈ પણ પ્રકારે સેવવા નહિ. ૨૨ જેને કલ્યાણની ઇચ્છા હોય તેણે રાત્રિમાં જગરણ, દિવસે નિદ્રા, આળસ, ચાડી અને મદ, એ સર્વને સેવવાં નહિ તથા આહારાદિને પણ અતિશય સેવવો નહિ કે, છેક તેનો ત્યાગ પણ કરવો નહિ. ૨૩, ૨૪ બીજાની નિંદા કરીને કદાપિ પોતાનો ઉત્કર્ષ દેખાડવો નહિ, પરંતુ પોતાના ગુણોવડેજ ઉત્કર્ષની ઇચ્છા કરવી. વળી પોતાથી જે નીચો હોય તેનાથી પોતાનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છવો નહિ, પરંતુ જે પોતાથી ઉત્તમ હોય તેનાથી ઉત્કર્ષ ઇચ્છવો. ૨૫ જે પુરૂષો ગુણ-રહિત અને આત્મસંભાવિત હોય છે તેઓ પોતાના ઐશ્વર્ય તથા ગુણોનો ક્ષય થવાથી બીજા ગુણવાન પુરૂષની વારંવાર નિંદા કરે છે. ૨૬ જ્યારે તેઓને કાંઈ બોધ કરે છે ત્યારે તેઓ કબૂલ કરે છે કે, અમુક પુરૂષો અમારાથી મોટા છે. પરંતુ પોતાના માનથી ગર્વ પામેલા તેઓ પોતાને તો વિશેષ ગુણવાનજ માને છે. ૨૭ જે પડિત અને ગુણવાન મનુષ્ય કાંઈની નિંદા કરતો નથી કે, પોતાના ગુણનું વર્ણન કરતો નથી તે ઉત્તમ યશને પામે છે. ૨૮ પવિત્ર એવાં પુષ્પો પોતાના સુગંધને કહેતાં નથી પણ તેના ગુણવડે તે વખણાય છે, તેમજ નિર્મળ એવો સૂર્ય પોતાના સુખથી કહેતો નથી પણ તે આકાશમાં શોભે છે. ૨૯ એજ પ્રમાણે બીજાં પણ જે પોતાના સુખથી પોતાનાં વખાણ કરતાં નથી તે યશવડે લોકોમાં પ્રકાશ પામે છે. ૩૦ પરંતુ જે મૂર્ખ મનુષ્ય લોકોમાં પોતાનાં વખાણ પોતાના સુખથી કરે છે તે શોભતો નથી. વિદ્વાન માણસને ખાડામાં પૂર્યો હોય તથાપિ શોભે છે. ૩૧ મોટી જૂઓ પાડીને પણ જે અસત્ વચન કહ્યાં હોય છે તે સ્વમેવ શમી જાય છે, પરંતુ ધીમેથી પણ જે સુભાષિત વચન ઉચ્ચાર્યું હોય છે તે લોકોમાં દીપી નીકળે છે. ૩૨ જેમ સૂર્યકાંતના યોગથી સૂર્ય પોતાના અગ્નિરૂપને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ મૂર્ખ અને ગર્વિષ્ઠ પુરૂષો ધણાં તુચ્છ વચન ઉચ્ચારે છે તેથી તેની અંદર રહેલું માત્ર હલકાપણું જાણવામાં આવે છે. ૩૩ માટે પડિતો અનેક પ્રકારના શાસ્ત્રવડે બિન્ન બિન્ન યથા ગયેલા જ્ઞાનને પણ શોધે છે કેમકે, મનુષ્યોને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એમ મને સમંજાય છે. ૩૪ પૂજ્યા વિના કાંઈ પણ કહેવું નહિ, કદાપિ કાંઈ કાંઈ પૂછે પરંતુ તે અન્યાયથી પૂછતો હોય તો, તેને કહેવું નહિ. શુદ્ધિમાન પુરૂષ પોતે જ્ઞાનવાળો હોય તથાપિ તેણે જડની પેઠે બેસી રહેવુંજ ઠીક છે. ૩૫ માટે જ્યાં નિરંતર ધર્મને આચરનારા, ઉદાર અને પોતાના ધર્મમાં આસક્ત એવા સત્પુ-

રૂપે રહેતા હોય ત્યાં નિવાસ કરવાની ઇચ્છા કરવી. ૩૬ જેને કલ્યાણની ઇચ્છા હોય તેણે, જ્યાં ચારે વર્ણના લોકો પોતાનો ધર્મ છોડીને વર્તતા હોય ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારે નિવાસ કરવો નહિ. ૩૭ કોઈ મનુષ્ય કર્મ કરતોજ નથી તથા દેવયોગે જે મળે તેવડે નિર્વાહ ચલાવતો હોય તથાપિ પુણ્યવાનના સંગથી તે નિર્મળ પુણ્યને પામે છે અને પાપીઓના સંગથી તેને પાપ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૮ જેમ મનુષ્ય જળ, અગ્નિ અને ચંદ્રનો સ્પર્શ જાણી શકે છે, તેમ પાપ અને પુણ્ય એ બંનેના સ્પર્શને પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ. ૩૯ જે પુરૂષો દેવ આદિને નૈવેદ્ય કર્યા પછી મધુર અને તીખા ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના રસ ઉપર લક્ષ્ય ન રાખતાં માત્ર ઉદર પૂરણ કરવાના હેતુથીજ ભોજન કરે છે તેઓને શિષ્ટ પુરૂષો જાણવા, પણ જેઓ ઇન્દ્રિયોનું પોષણ કરવાના હેતુથી અનેક પ્રકારના રસની પરીક્ષા કરીને ભોજન કરે છે તેઓને કર્મના પાશમાં બંધાયલા જાણવા-અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોનું પોષણ કરનારાઓનો સંસાર કદાપિ નિવૃત્ત થતોજ નથી. ૪૦ જે દેશમાં ધર્મ પૂજનારાઓ પોતાને પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન થાય, એવી રીતે પૂજતા હોય (અર્થાત્ પ્રશ્ન કરનારને શાસ્ત્રના વચન ઉપરજ શ્રદ્ધા ન હોય) તથા તે સત્કારપૂર્વક પ્રશ્ન ન કરતા હોય, તેઓને જે દેશમાં બ્રાહ્મણધર્મનો નિષ્ક્રિય કહેલો હોય તે દેશને જ્ઞાની (આત્મવેત્તા) પુરૂષે તજવો. ૪૧ જ્યાં શિષ્ય અને ગુરૂની વૃત્તિ સારી રીતે સ્થાપન થયેલી હોય તથા તે વૃત્તિ શાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે યથાયોગ્ય ચાલતી હોય તે દેશનો કોણુ ત્યાગ કરે? ૪૨ જે દેશમાં લોકો કોઈ પણ આધાર વિના અને ન હોય તેવા દોષ પંડિતમાં કાઢીને, તે દોષ “ નિશ્ચય છે ” એમ ખોલતા હોય તે દેશમાં પોતાનું સન્માન થવાને ઇચ્છનારો કયો પંડિત નિવાસ કરે? ૪૩ જે દેશમાં લોભી પુરૂષોએ બહુધા ધર્મના સેતુઓને તોડી નાખ્યા હોય તેવા દેશને, જેનો છેડો સળગી ઉઠ્યો છે એવા વસ્ત્રની પેઠે, કોણુ નહિ ત્યાગ કરે? ૪૪ જે દેશમાં મત્સરરહિત થઇને નિઃશંકપણે ધર્મનું આચરણ કરતા હોય ત્યાં પુણ્યવાન સત્પુરૂષોમાં નિવાસ કરવો. ૪૫ જે દેશમાં મનુષ્યો પોતાનો કોઈ પણ સ્વાર્થ સિદ્ધ થવાના કારણથી ધર્મ અને અર્થનું સેવન કરતા હોય તે દેશમાં કોઈ પણ દિવસ રહેવું નહિ. ૪૬ કેમ કે, તે લોકો પાપ કરનારા હોય છે એમ જાણવું. જ્યાં આગળ પોતાની જીવિકા ચલાવવાને ઇચ્છનારા પુરૂષો પાપ કર્મથી જીવિકા ચલાવે છે તે દેશમાંથી, જેમ સાપના રાક્ષસથી નાસી જઇએ, તેમ નાસી જવું. ૪૭ જે કર્મ કરવાથી તીવ્ર દુઃખમાં ફાળી જવું પડે તથા પૂર્વ કર્મની વાસનાથી બંધનમાં પડવું પડે તે કર્મ પોતાનું કલ્યાણુ ઇચ્છનારા પુરૂષે પ્રથમથીજ તજવું. ૪૮ જે દેશમાં રાજા તથા રાજાના સમીપના પુરૂષો પોતાના કુટુંબિયોથી પેહેલાં ભોજન કરે છે તે દેશને જ્ઞાની પુરૂષે તજવો. ૪૯ જે દેશમાં નિરંતર ધર્મ પાળનારા તથા વેદને જાણનારા ઔત્રિય બ્રાહ્મણો પ્રથમ ભોજન કરતા હોય તથા તેઓ યજ્ઞ કરાવવામાં તથા યજ્ઞ કરવામાં પ્રીતિવાળા અને ઉદ્યોગી હોય તે દેશમાં નિરંતર નિવાસ કરવો. ૫૦ જે દેશમાં સ્વાહા, સ્વધા અને વષટકારના ઉચ્ચાર બોલીને નિરંતર વિધિપૂર્વક અનુજ્ઞાન થતાં હોય ત્યાં પંડિત પુરૂષે વસવું, વિચારવા રહેવું નહિ. ૫૧ જે દેશમાં વૃત્તિહીન થયેલા અપવિત્ર બ્રાહ્મણો જેવામાં આવે તે દેશને વિષયુક્ત માંસની પેઠે, પાસે હોય તથાપિ તજીને દૂર જવું. ૫૨ જે દેશમાં લોકો પ્રસન્ન થઇને વગર માગ્યે આપતા હોય તે દેશમાં જીતેન્દ્રિય પુરૂષે કૃતકૃત્ય થઇને સ્વસ્થચિત્તે વસવું. ૫૩ જે દેશમાં અવિનયવાળા પુરૂષનો દંડ થતો હોય

તથા સત્પુરુષોના સત્કાર થતો હોય તે દેશમાં ફરવું તથા પુણ્યવાન સત્પુરુષો સાથે નિવાસ કરવો. ૫૪ જે દેશમાં જે લોકો દમગુણયુક્ત પુરુષો ઉપર ક્રોધ કરતા હોય તથા સત્પુરુષો પ્રત્યે દુરાચારી થઈને વર્તતા હોય તેવા અવિનયવાળા અને લોભી પુરુષો ઉપર મોટો દંડ પડતો હોય તે દેશમાં વસવું. ૫૫ જે દેશમાં રાજા નિરંતર ધર્માચરણ કરતો હોય તથા ધર્મવડે રાજ્યનું પાલન કરતો હોય, તેમજ સર્વ સંપત્તિથી યુક્ત થઈને વિષયાભિલાષને દૂર રાખતો હોય, ત્યાં વિચાર કર્યા વિના પણ નિવાસ કરવો. ૫૬ રાજ્યએ જેવું આચરણ કરવા યોગ્ય હોય તેવું આચરણ કરવું. શુભ આચરણ કરનારા રાજ્યો પોતાના સર્વ દેશમાં રહેનારી પ્રજાઓને અકલ્યાણ પ્રાપ્ત થવાનો સમય આવ્યો હોય તથાપિ તત્કાળ તેઓનું કલ્યાણ થાય એવી યોજના કરે છે. ૫૭ હે તાત ! ત્હારા પૂજવાથી કલ્યાણ વિશે મેં તને કહ્યું, પરંતુ પોતાના આત્માનું શ્રેય પ્રાધાન્યથી ગણાવવું શક્ય નથી. ૫૮ માટે જે પુરુષ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ભવિકા ચલાવીને તથા સ્વધર્મરૂપ તપવડે પોતાની બુદ્ધિને સ્થિર કરીને વર્તે છે તેને “ મોક્ષ ” નામે શ્રેય પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૯

एवं प्रवर्तमानस्य वृत्तिं प्रणिहितात्मनः ।

तपसैवैह बहुलं श्रेयोव्यक्तं भविष्यति ॥ ५९ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां श्रेयोवाचिको नाम
पंचदशधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

અધ્યાય ૧૧૬ મો-અરિષ્ટનેભિ અને સગરરાજાનો સંવાદ-ભુવ-મુકાબલણ

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं नु युक्तः पृथिवीं चरेदस्मद्विधो नृपः ॥

॥ नित्यं कैश्च गुणैर्युक्तः संगपाशास्त्रિमुच्यते ॥ ૧ ॥

*યુધિષ્ઠિર પૂછે છે કે:-અમારા જેવા રાજ્યએ કેવો યોગ રાખીને પૃથ્વીમાં ફરવું ? તથા નિરંતર કેવા ગુણોને ધારણ કરવા કે, જેથી સંસારાદિના સંગરૂપી પાશથી મુક્ત થવાય ? ૧ બીજા કહે છે કે:-એ વિષે હું તને, પૂર્વે સગરે પ્રશ્ન કરવાથી અરિષ્ટનેભિએ કહેલાં વચનનો પુરાતન ઇતિહાસ કહું છું તે સાંભળ. ૨ સગર કહે છે કે:-હે બ્રહ્મન ! આ લોકમાં પુરુષ કયું પરમ કલ્યાણકારી કર્મ કરવાથી સુખ ભોજવે છે તથા કયું પરમ કલ્યાણકારી કર્મ કરવાથી શોક કરતો નથી અને ક્ષોભ પામતો નથી ? તે હું જાણવાને ઇચ્છું છું. ૩ બીજા કહે છે કે:-એ પ્રમાણે સાંભળીને સર્વ શાસ્ત્ર જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અરિષ્ટનેભિએ વૈરાગ્યને સર્વથી ઉત્તમ સંપત્તિરૂપ જાણીને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૪ અરિષ્ટનેભિ બોલ્યો કે:-લોકમાં મોક્ષસુખજ સર્વોત્તમ સુખ છે, પણ જે પુરુષ પુત્ર, પશુ, અને ધાન્ય ઇત્યાદિમાં અત્યંત આસક્ત હોય છે તે મૂઠ એ મોક્ષસુખને જાણતો નથી. ૫ જે પુરુષની બુદ્ધિ ધન-પુત્રાદિમાં આસક્ત થયેલી છે તેના મનને કાષ્ઠ દિવસ શાંતિ મળતી નથી તથા તેની ચિકિત્સા (ઉપાય) કરવી પણ અશક્ય છે. જે પુરુષ સ્નેહરૂપી પાશથી બંધાએલો

* આ અધ્યાયમાં યુધિષ્ઠિર, “ સર્વ શાસ્ત્રમાં મોક્ષધર્મઅર્થિસાપ્રધાન કહેલો છે ” તે સાંભળીને તથા “ સભ્યએ હિંસા કર્યા વિના વર્તવું ” કહિને છે ” એમ માનીને પૂછે છે.

હોય તેને મોક્ષ થતો નથી. ૬ હું તને સ્નેહથી ઉત્પન્ન થયેલો પાશ કહું તે સાંભળ; એ પાશને મનુષ્ય કાનવાળો તથા મસ્તકવાળો છે અર્થાત્ જીવતો અને સાવધાન છે તેજ માની મનુષ્ય સાંભળી શકે છે. ૭ તું સમય પ્રાપ્ત થયે પુત્રોની સંભાવના કર અને જ્યારે તેઓ પુત્રાન થાય તથા પોતાની મેળે પોતાની વૃત્તિ ચલાવવાને સમર્થ થાય ત્યારે તેઓને તજીને તથા મુક્ત થઇને ત્હારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કર. ૮ તું જીવનનીમાં ત્હારી જીને આનંદથી લાડ લડાવજે, પરંતુ કાળે કરીને જ્યારે તે પુત્રવાળી અને વૃદ્ધ થાય ત્યારે તેને તજી દેજે અને પરમ અર્થરૂપ મોક્ષને જાણીને સુખથી વિહાર કરજે. ૯ તું ઇન્દ્રિયોવડે ઇન્દ્રિયોના અર્થને-વિષયોને વિધિ પ્રમાણે ભોગવીને, પછી ભલે પુત્રવાળો કે, પુત્ર વિનાનો હોઇને પણ ત્યાગી થઇને સુખ ઉપજે એવી રીતે વિચરજે. ૧૦ તું ઇન્દ્રિયોવડે ઇન્દ્રિયોના અર્થને યથાવિધિ ભોગવીને, પછી તેમાંથી ઉત્સુકતાને તજીને સુખ ઉપજે એમ વિચરજે. સંસારમાં તને જે જે વિષય પ્રાપ્ત થાય છે તે તે “દૈવ ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થાય છે” એમ જાણીને તેની પ્રાપ્તિ વિષે રાગ-દ્વેષરહિત થા. ૧૧ એ પ્રમાણે મેં તને સંક્ષેપમાં મોક્ષાર્થ કહ્યો છે. હવે તેજ હું તને પુનઃ વિસ્તારથી કહું છું તે સાંભળ. ૧૨ જે પુરૂષો મુક્ત હોય છે તે પુરૂષો જગતમાં નિર્ભય અને સુખી થઇને ફરે છે, પરંતુ જેઓની વાસના સંસારના વિષયોમાં ઓટી રહેલી હોય છે તે પુરૂષો નાશ પામે છે એમાં સંશય નથી. ૧૩ એ વિષયમાં દૃષ્ટાંત એવું છે કે, જે જીવડાં તથા કીડીઓ આદિ આહારનો સંચય કરી રાખે છે તે નાશ પામે છે, માટે જે પુરૂષો આસક્તિરહિત છે તે સુખી છે અને આસક્તિવાળા છે તે નાશ પામે છે. ૧૪ ત્હારી જીવિ મોક્ષ વિષે હોય તો ત્હારે ત્હારાં સ્વજન વિષે એવી ચિંતા ન કરવી કે, આ મ્હારાં સ્ત્રી-પુત્રાદિ મ્હારા વિનાનાં થઇને શું કરશે? ૧૫ મનુષ્ય પોતાની મેળેજ (એકલોજ) જન્મે છે અને પોતાની મેળેજ (એકલો) શ્રદ્ધ પામે છે. તેમજ સુખ, દુઃખ અને મૃત્યુ પણ પોતાની મેળેજ (એકલો) પામે છે. ૧૬ જેને ભોજન અને વસ્ત્ર મળે છે તથા માતા-પિતા જેનું રક્ષણ કરે છે તે મનુષ્ય પણ પૂર્વે કરેલાં કર્મથી ફળ પામે છે. ૧૭ જગતમાં એનું કાંઈ નથી કે, જે ન કર્યું હોય અને પ્રાપ્ત થાય. પૂર્વે કરેલાં કર્મના ફળનો વિભાગ આપનારા વિધાતાએ ભક્ષ્ય, સર્વ પ્રાણી અને પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કરી મૂક્યાં છે તેનું રક્ષણ પોતપોતાના કર્મવડે થઇને જેનું હોય તેને પ્રાપ્ત થવાને તે હોડયાજ કરે છે. ૧૮ પુરૂષ પોતેજ મૃતિકાનો એક ગોળો છે તથા સર્વદા પર-તંત્ર છે, એવા અદ્દ પુરૂષે પોતાના સ્વજનનું પોષણ કરવાને કે, રક્ષણ કરવાને અમત્વ રાખવું તેમાં શો હેતુ છે વાર? ૧૯ તું ત્હારા સ્વજનનું રક્ષણ કરવાને મોટો પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ જ્યારે ત્હારા દેખતાં તેને મૃત્યુ હણે છે ત્યારે એજ જોઇને ત્હારે અનમાં સમ-જવું જોઇએ કે, હું કંઈ કરવાને સમર્થ નથી. ૨૦ કદાચિત્ તે સ્વજનો જીવતા રહેશે અને તુંજ તેઓનું બરણ તથા રક્ષણ પૂરું કર્યા વિના તેઓને તજીને આલ્થો જઈશ-મરી જઈશ. ૨૧ અથવા પરદેશમાં ગયેલા ત્હારું સ્વજન કે, જે મૃત્યુ પામ્યું હશે અથવા દુઃખી હશે અથવા સુખી હશે, તેને તું જાણીશ પણ નહિ, એ પ્રમાણે પોતાના અસામર્થ્યને જાણીને પણ ત્હારે પોતાની મેળે જ્ઞાન પામવું જોઇએ. ૨૨ અથવા તું મૃત્યુ પામીશ કે, જીવતો રહીશ તથાપિ “મનુષ્ય-પ્રાણી પોતપોતાનું કૃત કર્મ હશે તે પ્રમાણેજ ફળ ભોગવશે” એમ જાણીને ત્હારે પોતે-પોતાનું હિત કરવુંજ ઉત્તમ છે. ૨૩ તું “આ ભોડમાં કાણુ

કેનં છે ? ” એવો નિશ્ચય રાખીને મોક્ષને વિષે મન ધારણ કરે તથા હું તને પુનઃ પશુ કહું છું તે તું સાંભળ. ૨૪ જે પુરૂષે ક્ષુધા અને તૃષ્ણા આદિ ભાવને જીતેલા છે તથા જેણે ક્રોધ, લોભ, મોહ ઇત્યાદિ ભાવને જીતેલા છે, એવા સત્યવાન પુરૂષને મુક્ત જાણવો. ૨૫ જે પુરૂષ ક્ષૂત રમવામાં, સ્ત્રીઓ ભોગવવામાં, મદ્યપાન કરવામાં અને મૃગયા કરવામાં ગાફલ થઇને મોહથી આસક્ત થઇ જતો નથી તેનેજ નિરંતર મુક્ત જાણવો. ૨૬ જે પુરૂષ નિરંતર એવો વિચાર કરે છે કે, મ્હારે હજી દિવસે દિવસે કેટલાક ભોગ ભોગવવાના બાકી છે અને રાત્રિએ રાત્રિએ હજી કેટલાક ભોગ ભોગવવાના બાકી છે ? એમ ભોગ ભોગવવાથી કંટાળીને તેમાં દોષભુક્તિ કરે છે તેને મુક્ત જાણવો. ૨૭ જે પુરૂષ સદા જીતેન્દ્રિય થઇને “ વિષયભૂત સ્ત્રીઓ ઉપર આસક્તિજ પ્રતઃ પુનઃ જન્મ થવાનો હેતુ છે ” એમ માને છે તથા તેનાથી પોતાને મુક્ત થયેલો-સ્ત્રીની અભિલાષારહિત થયેલો જોવાને ઇચ્છે છે તેને યશસ્વર મુક્તજ સમજવો. ૨૮ જે પુરૂષ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, નાશ, અને કર્મ, એ સર્વને તત્વથી જાણે છે-અર્થાત્ જે જન્મ, મરણ અને જીવનરૂપી કલેશને જાણે છે, તેને આ લોકમાં મુક્ત સમજવો. ૨૯ જે પુરૂષ હજારો અને કરોડો ગાડાં અજમાથી માત્ર બીજેર અજનેજ નિર્વાહને અર્થે પોતાનું માને છે તથા સધળા મહેલમાંથી એક શય્યા કરવા જેટલી જગ્યોનેજ પોતાને માટે પૂરતી જગ્યો માને છે તે પુરૂષ મુક્ત થાય છે. ૩૦ જે પુરૂષ સમગ્ર લોકને મૃત્યુવડે હણાયલા, વ્યાધિથી પીડા પામેલા અને જીવિકાના સાધન વિના કૃશ થયેલા માને છે તેજ મુક્ત થાય છે. ૩૧ જે પુરૂષ એ પ્રકારે જુએ છે તેને સંતોષી જાણવો અને જે એવી રીતે જોતો નથી તે હણાય છે. જે પુરૂષ અદ્યથી પણ સંતુષ્ટ રહે છે તેને આ લોકમાં મુક્ત જાણવો. ૩૨ “ આ સધળું જગત અગ્નિરૂપ છે અને ચંદ્રરૂપ છે ” એમ જે જાણે છે-અર્થાત્ જે એમ જાણે છે કે, જઠરાગ્નિ સર્વનો ભોક્તા છે અને અજ સર્વનું ભોજ્ય છે, તે પુરૂષને માયા કૃત સુખ-દુઃખાત્મક અદ્ભુત ભાવો સ્પર્શ કરતા નથી, અને તેનેજ મુક્ત જાણવો. ૩૩ શયન કરવાને પલંગ પ્રાપ્ત થયો હોય અથવા ભૂમિ પ્રાપ્ત થઇ હોય તથાપિ એ બન્ને જે પુરૂષને સમાન છે તથા ભોજનને માટે ઉંચા પ્રકારની શાળના ચોખા પ્રાપ્ત થયા હોય અથવા ફાદરા જેવું કદન્ન પ્રાપ્ત થયું હોય, તથાપિ તે બન્ને જેને સમાન છે તેને સદૈવ મુક્ત જાણવો. ૩૪ પહેરવા માટે દુઃખ-દર્ભનું શુભેલું વસ્ત્ર, રેશમી વસ્ત્ર, વહકલ કે, ઘેટાનું ચામડું પણ પ્રાપ્ત થયું હોય તથાપિ જે પુરૂષને સમાન હોય તેને મુક્ત જાણવો. ૩૫ જે પુરૂષ સર્વ લોકને પાંચ ભૂતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા દેવો છે તથા તે સર્વને જોઇને આ લોકમાં સમાન ભુક્તિથી વર્તે છે તેને મુક્ત જાણવો. જે પુરૂષના મનમાં સુખ અને દુઃખ, લાભ અને હાનિ, જય અને પરાજય, ઇચ્છા અને દ્વેષ, ભય અને ઉદ્વેગ, એ સર્વ સમાન છે, તે પુરૂષને સર્વથા મુક્ત જાણવો. જે પુરૂષ પોતાના શરીરને રક્ત, મૂત્ર, મળ અને વાત-પિત્ત-કફાદિ દોષના સમુદાયરૂપ ઇત્યાદિ ધણા દોષથી ભરેલું જુએ છે તેને સર્વ પ્રકારે મુક્ત જાણવો. ૩૬ જે પુરૂષ પોતાના શરીરને, જેમાં કરચલીઓ પડી જાય છે એવું, જેમાં પળીઓ આવે છે એવું, જેને વિવર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે એવું અને વૃદ્ધાવસ્થાથી વાંકું વળી જનારું જુએ છે તે મુક્તિ પામે છે. ૩૭ જે પુરૂષ એમ જાણે છે કે, શરીરમાંથી કાળે કરીને પુરૂષતત્વનો નાશ થાય છે, નેત્રની જોવાની શક્તિ પણ જતી રહે છે, બહેરાપણું પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને બળ પણ ઘટી જાય છે, તે પુરૂષ

મુક્તિ પામે છે. ૪૦ જે પુરૂષ, ઋષિઓ, દેવો અને અસુરોને આ લોકમાંથી પરલોકમાં મથેલા ભુએ છે તે મુક્ત થાય છે. ૪૧ જે પુરૂષ “આ પૃથ્વીમાં હજારો ભૂપતિઓ કે, જેઓ મોટા પ્રતાપવાળા હતા તેઓ પણ પૃથ્વીને તણે ચાલ્યા ગયા છે.” એમ વિચારે છે તે મુક્તિને પામે છે. ૪૨ જે પુરૂષ એમ વિચારે છે કે, આ લોકમાં દ્રવ્ય અથવા વિષયો પ્રાપ્ત થવા દુર્લભ છે, કલેશ પ્રાપ્ત થવો સુલભ છે તથા કુટુંબના અર્થે દુઃખ ભોગવવું પડે છે, તે પુરૂષ મુક્ત થાય છે. ૪૩ જગતમાં પોતાનાં સંતાન ગુણરહિત ઉત્પન્ન થાય છે તથા પોતાનાં સ્વજન પણ વિપરીત ગુણવાળાં થઈ જાય છે અને એવું વારંવાર ઘણી જગ્યાએ થાય છે, છતાં પણ એવો મૂર્ખ કાણ હશે કે, જે મોક્ષનો આદર નહિ કરે ? ૪૪ જે પુરૂષ શાસ્ત્રથી અને લોકથી જ્ઞાન પામીને મનુષ્યપણાને સારરહિત દેખે છે તે પુરૂષ સર્વ પ્રકારે મુક્તજ થાય છે. ૪૫ માટે તમારે આ મ્હારાં વચન સાંભળીને ગમે તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને અથવા મોક્ષાશ્રમ (સંન્યસ્તાશ્રમ) માં રહીને પણ બુદ્ધિ અવિકળ રાખવી અને મુક્તિની પેઠે ફરવું. ૪૬ અરિષ્ટનેભિનું એવું ફરું વચન સાંભળી સગરરાજાએ મોક્ષના ગુણોવડે મુક્ત થઈને પ્રજનું પાલન કરવા માંડયું. ૪૭

તત્તસ્ય વચનં શ્રુત્વા સમ્યક્ સ પૃથિવીપતિઃ ॥

મોક્ષર્જ્યેય ગુણેયુક્તઃ પાલયામાસ ચ પ્રજાઃ ॥ ૪૭ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां सगरारिष्टनेमिसंवादे षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

અધ્યાય ૧૧૭ મો. ઉશના-શુક્રચાર્યનું ચરિત્ર.

युधिष्ठिर उवाच ॥ तिष्ठते मे सदा तात कौतूहलमिदं हृदि ॥

॥ तदहं भो मिच्छामि त्वत्तઃ કુદાપતામ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:—હે તાત ! હે કુરૂવંશના પિતામહ ! મ્હારા મનમાં આ એક કૌતૂહલ નિરંતર રહે છે તે હું તમારાથી સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૧ દેવર્ષિ મોટી બુદ્ધિવાળા ઉશના કે, જેનું “કાવ્ય” એવું નામ છે તે સદૈવ અસુરોનું પ્રિય શા માટે કરે છે અને દેવોનું અપ્રિય શા માટે કરે છે ? ૨ અમાપ બળવાળા દાનવો કે, જેઓ દેવોની સાથે નિરંતર વૈર આધીને રહેલા છે તેઓના તેજની તેણે શા માટે વૃદ્ધિ કરી છે ? ૩ વળી દેવના સરખી કાંતિવાળા ઉશના (શુક્રચાર્ય) શુક્રત્વ (શુક્ર-વીર્યથી ઉત્પન્ન થવાપણા)ને કેમ પામ્યો ? અને સમૃદ્ધિને પણ શી રીતે પામ્યો ? એ સર્વ મને કહો. ૪ હે પિતામહ ! તેજસ્વી શુક્ર આકાશની મધ્યે થઈને, જેમ વસિષ્ઠાદિ મુનિઓ આકાશ માર્ગે સ્વર્ગાદિ લોકમાં જાય છે, તેમ કેમ જતો નથી ? એ સર્વ હું જાણવાને ઇચ્છું છું. ૫ બીજા કહે છે કે:—હે રાજા ! હે પાપરહિત પૂર્વે એ સર્વ મેં જે પ્રમાણે સાંભળ્યું છે તે પ્રમાણે હું યથા ભતિ તને કહું છું તે તું સાવધાન થઈને સાંભળ. ૬ તે ભુગુનો વંશજ મુનિ દહ પ્રતવાળો

અને સર્વને માન્ય છે, તે દેવતાઓનું અહિત કરનારો કાષ્ઠ *કારણથી થયો છે. એ બ્રહ્માને પુત્ર યોગસિદ્ધ અને મહામુનિ છે. ૭ તેણે એક સમયે પોતાના યોગબળથી જન્મતન્મ પ્રજા ઇન્દ્રના કોશના અધિપતિ, યજ્ઞ અને રાક્ષસોના સ્વામી ધનદ-કુબેરના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને તથા તે ધનપતિને રોકીને યોગવડે તે (કુબેર) ના દ્રવ્યનું હરણ કર્યું. ૮, ૯ ન્યારે પોતાના ધનનું હરણ કર્યું ત્યારે કુબેરને ધણો સંતાપ થયો અને તેથી તે કુબેર ક્રોધ કરીને તથા મનમાં હિંદ્રેષ પામીને દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાદેવની પાસે ગયો. ૧૦ અને તેણે અમિત તેજવાળા મહાદેવને સર્વ નિવેદન કર્યું. કુબેરે દેવશ્રેષ્ઠ, અહુરપને ધારણ કરનારા અને સૌમ્ય-મૂર્તિ રૂપને કહ્યું કે,—હે દેવ ! ઉશનાએ (શુકે) યોગબળવડે મને રોકીને મ્હાર ધન લઈ લીધું તથા મોટા તપવાળો તે સર્વને સ્વાધીનમાં કરીને, પછી મ્હાર શરીરમાંથી નીકળી ગયો. ૧૧, ૧૨ કુબેરનું એવું વચન સાંભળીને મહાયોગી મહાદેવ ક્રોધ પામ્યા અને હે રાજન્ ! પોતાનાં નેત્રને રક્ત કરીને હાથમાં ત્રિશૂળ લઈને ઉભા થયા. ૧૩ “ઉશના ક્યાં છે ? ક્યાં છે ?” એમ કહીને અને પોતાનું શ્રેષ્ઠ આયુષ લઈને મહાદેવ ન્યારે ઉઠ્યા ત્યારે ઉશના પણ શિવની ઇચ્છાને જાણીને દૂર ઉભો રહ્યો. ૧૪ ઉશનાએ (શુકે) તે મહાત્મા યોગીનો ક્રોધ જાણ્યો, પરંતુ ઉશના પણ સમર્થ હતો તેથી તે તેમનું જવું, આવવું અને સ્થિર રહેવું, એ સર્વને જાણી ગયો. ૧૫ પછી પોતાના ઉત્તમ તપવડે મહાત્મા મહાદેવનું ચિંતન કરીને, જેનું શરીર યોગવડે સિદ્ધ થયેલું છે એવો ઉશના ત્રિશૂળના અગ્ર ભાગ ઉપર સૂક્ષ્મરૂપે વળગી ગયો. ૧૬ તે વખતે શંકરે જાણ્યું કે, એ તપવડે સિદ્ધ થયેલો છે માટે સૂક્ષ્મ થઈને ત્રિશૂળના અગ્ર ભાગને વળગી ગયો છે તેથી હવે ત્રિશૂળ મારવું કેને ? એમ વિચાર કરીને મહાદેવે તે ત્રિશૂળને ધનુષ્યરૂપ કરવાને પોતાના હાથવડે નમાવ્યું. ૧૭ અમાપ તેજવાળા મહાદેવે ત્રિશૂળને પોતાના હાથવડે નમાવ્યું તેથી તે સમર્થ અને ભયંકર આયુધને ધારણ કરનારા દેવે તેને “+પિનાક” એવું નામ આપ્યું. ૧૮ એ પ્રમાણે કરવાથી ઉશના (શુકે) શિવના હાથમાં પડ્યો. મહાદેવે તેને પોતાના હાથમાં આવેલો જોઈને, હાથવડે ધીમે રહીને પોતાના મુખમાં નાખ્યો. ૧૯ એ રીતે સમર્થ બૃહ્મપુત્ર ઉશના મહાદેવના પેટમાં પેઠા તથા પેટમાં ફરતા લાગ્યો. ૨૦ યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:—હે રાજન્ ! ઉશના (શુકે) બુદ્ધિમાન અને દેવના દેવ મહાદેવના જઠરમાં શું કરવા ફરવા લાગ્યો તથા મોટા તેજવાળા શુકે ત્યાં શું કર્યું ? ૨૧ બીજમ કહે છે કે:—પૂર્વે મહાત્રતવાળા શુકે ચાલ-લાની પેઠે સ્થિર થઈને જળાની મધ્યે અનેક દશ કોટિ અને અનેક લક્ષ વર્ષ તપ કરવામાં કાઢ્યાં હતાં. ૨૨ ન્યારે તે મહાદુશ્વર તપ કરીને મોટા ધરામાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે

* આ સંબંધમાં એવી આખ્યાયિકા છે કે, પૂર્વે દેવો દેવતાઓને હુમ્મ આપીને બ્રહ્માની પ્રતીકના આશ્રમમાં જતા રહેતા હતા અને દેવો તે આશ્રમમાં પેસી શક્તા નહોતા તેથી તેઓ ત્રિશૂળના રાજા ગયા. પછી વિષ્ણુએ ચક્રવડે બ્રહ્માની પ્રતીકનું શિર છેદી નાંખ્યું અને ધણા અસુરોને પણ માર્યા. મરતાં બાકી રહેલા અસુરો શુકના રાજા ગયા. પછી પોતાની માતાના વધથી ખેદ પામીને શુકે, અસુરોને અભયદાન આપ્યું તથા તે દિવસથી શુકનાર્ય દેવોને બાધ કરવા લાગ્યો. શુકે દેવોનું અમિય કેમ કરે છે ? તેનું આજ કારણ છે.

+ “હાથવડે” મ્હેણું હોય ત્યારે સંસ્કૃતમાં **પાણિના** એમ કહેવાય છે. એનો મધ્યમ વર્ણ કાઠી નાખીને તે ઉપર ક ક પ્રત્યય મૂકતાં **પિનાક** શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

સર્વં દેવદી શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મા તેમી પાસે ગયા. ૨૩ અને તેને પૂછ્યું કે, કેમ ભાષ ! ત્હારે તપ વૃદ્ધિ તો પામ્યું છે ? વિષ્ણુ પણ ત્યાં ગયા અને પૂછ્યું કે, કેમ ભાષ ! તું કુશળ તો છે ? અને મહાદેવે પણ ત્યાં જઈને પૂછ્યું કે, કેમ ભાષ ! તપ સારી રીતે તો કર્યું છે ? એવી રીતે પૂર્વે ઉશનાએ તપ કર્યું હતું તેથી તે મહાદેવના જઠરમાં અન્નની પેઠે પચી ગયો નહિ પણ ફરવા લાગ્યો. ૨૪ મોટી બુદ્ધિવાળા, અચિંત્યસ્વરૂપ અને સદા સત્ય ધર્મમાં આસક્ત એવા મહાદેવે શુકના તપનો પોતાના શરીરમાં યોગ થવાથી તથા પોતાનો યોગ શુકને થવાથી પોતાના શરીરમાં શુકની વૃદ્ધિ થતી જોઈ. ૨૫ હે મહારાજ ! તે શુકવડે તથા તપ અને ધનવડે ભરપૂર થઈને મહાયોગી મહાદેવ ત્રણ લોકમાં વીર્યવાન થઈને શોભવા લાગ્યા. ૨૬ પછી યોગાત્મા મહાદેવે સમાધિ કરવા માંડી એટલે વાયુ આદિના રોધ થવાથી ઉદરમાં રહેલો ઉશના ઉદ્વેગ પામવા લાગ્યો અને ગભરાઈને જઠરમાં આમ-તેમ બહુજ ફરવા લાગ્યો. ૨૭ શુકાચાર્ય શંકરના શરીરમાંથી બહાર નીકળી જવાનું શોધતો હતો પણ શંકર તેને રોકી રાખતા હતા તેથી તે, તેજ સ્થળમાં રહીને મહાયોગી શંકરની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. ૨૮ જઠરમાં રહેલો મુનિ ઉશના વારંવાર બોલવા લાગ્યો કે:-હે શત્રુઓનું દમન કરનાર દેવ ! મ્હારા ઉપર કૃપા કરો, કૃપા કરો. ૨૯ તે વખતે દેવશ્રેષ્ઠ મહાદેવે પોતાનાં સર્વ છિદ્ર રોકીને તેને કહ્યું કે,-તું મ્હારા લિંગદ્વારથી બહાર નીકળી જા. ૩૦ મહાદેવે એમ કહ્યું પરંતુ સર્વ તરફથી બંધ થઈ રહેલા તે મુનિને દાર જડતું નહોતું તથા શંકરના તેજવડે બળ્યો-બળ્યો થઈને તે આમ-તેમ ભ્રમવા લાગ્યો. ૩૧ છેવટે તે દાર તેને જડતું એટલે લિંગદ્વારે બહાર નીકળીને શુકપણા (વીર્યરૂપ)ને પામ્યો. એ રીતેથી તે મનુષ્યની પેઠે વીર્યથી ઉપજેલો હોવાથી બીજા ઋષિઓની પેઠે આકાશમાર્ગે ગમન કરી શકતો નથી. ૩૨ તેજથી જાણે બળતો હોય તેમ પ્રકાશમાન થતો તેને બહાર નીકળેલો જોઈને શિવને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો તથા હાથમાં ત્રિશૂળ ઉગ્રામીને ઉભા થયા. ૩૩ તે વખતે પશુપતિ એવા પોતાના પતિને દેવીએ વાર્યા; દેવીએ શંકરને વાર્યા એટલે શુક દેવીનો પુત્ર થઈને તેના શરણે ગયો. ૩૪ તે જોઈને દેવી બોલી કે:-આ શુક પુત્ર થઈને મ્હારી પાસે આવ્યો છે માટે તમારે એની હિંસા કરવી નહિ; મહાદેવના ઉદરમાંથી નીકળેલા ક્રોધનો નાશ થવો યોગ્ય નથી. ૩૫ હે રાજન્ ! શંકર, દેવીનું એતું વચન સાંભળીને પ્રસન્ન થયા અને હસીને બોલ્યા કે:-શુક પોતાની ઇચ્છિત જગ્યાએ ગય. હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે શંકરે વારંવાર કહ્યું. ૩૬ તે સાંભળીને બુદ્ધિમાન મહામુનિ ઉશના વરદાન આપનારા મહાદેવને તથા ઉમાદેવીને પ્રણામ કરીને પોતાની ઇચ્છામાં આવ્યું ત્યાં ચાલ્યો ગયો. ૩૭ હે તાત ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તું અને મહાત્મા ભાર્ગવનું જે ચરિત્ર પૂછે છે તે મેં તને એ રીતે કહ્યું. ૩૮

एतत्ते कथितं तात भार्गवस्य महात्मनः ।

चरितं भरतश्रेष्ठ यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ૩૮ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे उत्तराध्याये गुर्जरभाषायां धर्मशास्त्र-
वर्णनसमाप्तं समाप्तं ॥ ११७ ॥

અધ્યાય ૧૧૮ મો—પરાશરમીતા—જનકરાજ અને પરાશરમુનિનો સંવાદ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ અતઃ પરં મહાબાહો ચક્ષ્ણેયસ્તદ્ બ્રવીહિ મે ।

ન તૃપ્યામ્યમૃતસ્યેષ વચસસ્તે પિતામહ ॥ ૧ ॥

*યુધિષ્ઠિર પૂછે છે કે,—હે મહાબાહો ! હવે સર્વ સંગ્રહોષનો નાશ કરનાર જે કલ્યાણ હોય તે મને કહો. હે પિતામહ ! જેમ અમૃત પીવાથી કોઈ તૃપ્ત થાય નહિ તેમ હું તમારા વચન સાંભળીને તૃપ્ત થતો નથી. ૧ હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! પુરૂષ કયું શુભ કર્મ કરીને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પરમ કલ્યાણને પામે છે ? તે મને કહો. ૨ ભીષ્મ કહે છે કે:—પૂર્વે મોટા યશવાળા જનકે મહાત્મા પરાશરને જે પૂછ્યું હતું તે હું તને આ જગ્યાએ કહું છું. ૩ જનકે પૂછ્યું કે,—હે પરાશર ! આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પ્રાણીઓનું કલ્યાણ શું છે ? તથા તે કલ્યાણના અર્થે જે જાણવા જેવું હોય તે મને કહો. ૪ એ સાંભળી તપવડે યુક્ત, સર્વ ધર્મના વિધાનને જાણનારા અને અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાવાળા મુનિએ રાજાને આ વચન કહ્યું. ૫ પરાશર કહે છે કે,—આ લોકમાં તથા પરલોકમાં ધર્મજ કલ્યાણકારી છે. “ધર્મથી પરમ કલ્યાણ બીજું નથી” એમ બુદ્ધિમાન પ્રજોએ કહેલું છે. ૬ પુરૂષ ધર્મ આચરવાથી સ્વર્ગલોકમાં પૂજન પામે છે. હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! મનુષ્યોનો કર્મવિધિ પણ ધર્મ-ત્મક છે. ૭ માટેજ સત્પુરૂષો ધર્મમાં નિજાવાળા થઈને આ લોકમાં કર્મ આચરે છે. ૮ હે તાત ! આ લોકમાં મનુષ્યો જેના વિષે પ્રવૃત્ત થયેલા છે તે જીવિકા ચાર પ્રકારની છે તથા તે (જીવિકા) કામ (સંકલ્પ)થી ઉત્પન્ન થયેલી છે. ચાર પ્રકારની જીવિકા એવી છે કે, બ્રાહ્મણે પ્રતિગ્રહ કરવો, ક્ષત્રિયે કર લેવો, વૈશ્યે ખેતી આદિ કર્મ કરવાં અને શૂદ્રે સેવા કરીને પગાર લેવો. ૯ એ રીતે પાપ અને પુણ્યવાળાં કર્મનું અનેક પ્રકારના ક્રમથી સેવન કરીને પોતાની જીવિકા ઇચ્છનાર પાંચ ભૂતરૂપ વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલાં પ્રાણીઓની વૃત્તિ ચાર પ્રકારની છતાં પણ અવાંતર ભેદના તારતમ્યથી અનેક પ્રકારની થાય છે. તાત્પર્યે કે, પાપીઓને તેવા કર્મથી તિર્થંકૃન્નતિ પ્રાપ્ત થાય છે, પુણ્યવાનને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે, પાપપુણ્ય સમાન હોય તો મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને પુણ્ય કે, પાપ ન હોય તો તત્ત્વજ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે. ૧૦ જેમ ત્રાંબા આદિ હલકી ધાતુના પાત્રને સોનાનો કે, રૂપાનો ઢોળ ચઢાવવામાં આવે છે, તેમ પ્રાણી પૂર્વ કર્મના વશ થઈને તે કર્મથી રંગાઈ જાય છે. ૧૧ જેમ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ધૂળમાં મળી ગયેલાં બીજ જેવામાં આવતાં નથી તથાપિ વર્ષાઋતુમાં વરસાદનો યોગ થતાં ફૂટી નીકળે છે, તેમ કૃત કર્મ જેવામાં આવતાં નથી પણ સમય આવે છે ત્યારે તે કર્માનુરૂપ ફળ આપે છે. એ રીતે સુકૃત કર્યું ન હોય તો સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી અને સુકૃત કર્યું હોય છે તો, પુરૂષ દેહનો નાશ થયા પછી તે કર્મના ફળરૂપ સુખને ભોગવે છે. ૧૨ હે તાત ! જેને “દૈવ” કહે છે તે હું કોઈ દેખતો નથી, દૈવ ઉત્પન્ન થવાને કાંઈ સાધન નથી પણ સ્વભાવવડેજ દેવ, ગંધર્વ અને દાનવ સિદ્ધ થયેલા છે. ૧૩ વળી મરણ પામ્યા પછી અકૃત કર્મ તેને પ્રાપ્ત થાય છે

* શુક કે, જેને રૂદ્ર પણ હલુવાને સમર્થ ન થયા, જે તેના જઠરમાં પણ પચી ન ગયા અને જે પાર્વતીદેવીના પુત્રપણને પામ્યા, એવા સમર્થ છતાં પણ કુબેરના ધનનો માત્ર સંગ કરવાના કાચથી તેની ભર્વ ગતિનો પ્રતિબંધ થયો. તો પછી તે ધનાદિનો સંગ બીજાને શું ન કરે ? એવા ભયથી હવે યુધિષ્ઠિર પૂછે છે.

કેમ કે, જો કર્મ કર્યું હોય તો તે મનુષ્યને સાંભરવું જોઈએ. પણ તે સાંભરવું નથી ત્યારે ફળની પ્રાપ્તિ જોઈને લોકો માત્ર ચાર પ્રકારનાં કર્મની કલ્પના કરે છે. એમ ચાર્વાકાદિ સ્વભાવનેજ મુખ્ય માનીને કર્મને સુખ-દુઃખનું કારણ ગણતા નથી. પણ જો કર્મ ન કર્યું હોય તો મૃત્યુ થયા પછી તે પ્રાપ્ત ન થવું જાણ્યું. જે કર્મ કર્યું નથી તે કર્મ મૃત્યુ પછી પ્રાપ્ત થવું નથી કેમ કે, જો કર્મ કર્યા વિના ફળ મળે અથવા કર્મ કર્યા છતાં ફળ ન મળે તો ફળહાનાદિ દોષ પ્રાપ્ત થાય, તેમ લોકવચનથી પણ વિરુદ્ધ કહેવાય. કેમ કે, માર્ગે જતાં રાજમાર્ગમાંથી ધન જડે ત્યારે લોકો તેના કારણમાં ચાર પ્રકારનાં કર્મ કહે છે. એવાં કે, પુણ્ય, પાપ, નીતિ અને અનીતિ તેમાં પણ નીતિમાનને દુઃખ અને અનીતિમાનને સુખ થવું જોવામાં આવે છે ત્યારે તેના કારણરૂપે પુણ્ય કર્મ કે, પાપ કર્મ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪ જેમ લોકમાં પુણ્યાદિ ચાર કર્મ સુખાદિના હેતુ કહેવાય છે તેમ વેદમાં પણ એવું સાંભળીએ છીએ, પરંતુ વેદનાં વચન કે, જે કર્મની પ્રધાનતા બતાવે છે, તે મનની શાંતિના અર્થે છે. જેમ ત્હારો શત્રુ સુખી છે અને તું દુઃખી છે એમાં ત્હારો દોષ નથી માટે ત્હારે સંતોષ કરવો નહિ કેમ કે, એ દૈવકૃત છે. એમ દૈવનું પ્રતિપાદન બૃહસ્પતિ આદિ લૌકાયતિક શાસ્ત્રનું પ્રતિપાદન કરનારાઓને માન્ય નથી કેમ કે, તેઓ પ્રત્યક્ષનેજ પ્રમાણ માનતા હતાં અને ધર્મ પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી તેમ અનુમાન પણ પ્રત્યક્ષ ઉપરથીજ ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી તે (અનુમાન)નો પણ વિષય નથી. માટે જે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ બંનેનો વિષય નથી એવો ધર્મ માત્ર બોલવાનેજ અર્થ છે એમ તેઓનું કહેવું છે. પણ તે યથાર્થ નથી. ૧૫ કેમ કે, ફળવૈચિત્ર્યને જોઈને કર્મવૈચિત્ર્ય પણ માનવુંજ જોઈએ. માટે પુરૂષે અશ્રુવડે, મનવડે, વાણીવડે કે, કર્મવડે ચાર પ્રકારનું જેવું જેવું કર્મ કર્યું હોય છે તેવું તેવું ફળ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬ હે રાજન્ ! કોઈ વખત નિરંતર દુઃખજ પ્રાપ્ત થાય છે, કોઈ વખત સુખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઈ વખત સુખ અને દુઃખ બંને મિથ પ્રાપ્ત થાય છે-એટલે પગમાં દુઃખ તો હાથમાં સુખ એમ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વભાવવાદીના મતમાં એમ થઈ શકવું ન જોઈએ. કેમ કે, અગ્નિ કે, જોનો ઉજ્જ્વલ સ્વભાવ છે તે કેટલોક વખત ઉજ્જ્વલ, કેટલોક વખત શીત અને કેટલોક વખત નહિ ઉજ્જ્વલ અને નહિ શીત, એવું જોવામાં આવતું નથી. કોઈ કહેશે કે, કર્મ તો જગદી વિનાશ પામે છે તો તે કાળાંતરે સુખ-દુઃખ આપવાને કેમ સમર્થ થાય ? તો કહેવાનું કે, કર્મ ગમે તો બહું હો કે, જુદું હો પણ તેનો નાશ થતો નથી. ૧૭ હે તાત ! કોઈક વખત મંસાર સમુદ્રમાં મગ્ન થયેલો પુરૂષ જ્યાં સુધી દુઃખમાંથી મુક્ત થાય ત્યાં સુધી તેનું મુક્ત કર્મ પક્ષપાતરહિત દૃઢસ્થપણે પણ રહે છે. ૧૮ અને દુષ્કૃતનો ક્ષય થયો એટલે પેલું દૃઢસ્થપણે રહેલું સુકૃત તેને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે સુકૃત કર્મનો ક્ષય થયો એટલે પાણું દુષ્કૃત કર્મ આવીને ઉભું રહે છે. હે રાજન્ ! કર્મની ગતિ ત્હારે એ પ્રકારે જાણવી. ૧૯ પુણ્ય અને પાપ બંનેને મૂળમાંથી ઉખાડી નાખવાવડે જે સુખ ઉત્પન્ન થાય છે તે સુખને ઉત્પન્ન કરનારા ગુણ, દમ, ક્ષમા, ધૃતિ, તેજ, સંતોષ, સત્ય વચન બોલવાપણું, લજ્જા, અહિંસા, અભ્યસનીપણું અને દક્ષતા, એટલા છે. ૨૦ પ્રાણીને સંપૂર્ણ જીવિત સુધી એકલું સુખ કે, એકલું દુઃખજ પ્રાપ્ત થવું નથી માટે વિચક્ષણ પુરૂષે સુખ અને દુઃખ બંનેને ક્ષણભંગુર જાણીને નિરંતર અકાદર્શનરૂપ સમાધિમાં યત્ન કરવો. ૨૧ બીજાએ કરેલું સુકૃત કે, દુષ્કૃત બીજાને પ્રાપ્ત

થતું નથી પણ જે પુરૂષ જેવું કર્મ કરે છે તેનેજ તેવું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨ જે પુરૂષ સુખ અને દુઃખના હેતુ પુણ્ય અને પાપને તત્વજ્ઞાનવડે આત્મામાં લીન કરીને જ્ઞાનમાર્ગ વડે ગમન કરે છે તે પુરૂષ ઇષ્ટ વસ્તુને પામે છે; તેમજ જે પુરૂષ પૃથ્વીમાં રહીને સ્ત્રી, પુત્ર, પશુ, ઘર, ધન અને વાડી આદિમાં આસક્ત રહે છે તે પુરૂષ સ્વર્ગ-નરકાદિ માર્ગે જાય છે. ૨૩ આપણે બીજાએ કરેલા જે કર્મની નિંદા કરીએ તે કર્મ પોતે પણ કરવું નહિ; તેમ જે યોગી પુરૂષ બીજાના કર્મની નિંદા કરે છે તે પણ ઉપહાસને પામે છે. માટે સંગ અને અસૂયા બંનેથી રહિત થઇને યોગીએ યોગયુક્ત થવું એ ઉત્તમ છે. ૨૪ જેમ અસૂયા દોષવાળો યોગી નિંદાને પાત્ર છે તેજ પ્રમાણે હે રાજન્ ! જે ક્ષત્રિય થઇને જાય પામતો હોય, બ્રાહ્મણ થઇને સર્વ પદાર્થનું ભક્ષણ કરતો હોય, વૈશ્ય થઇને ઇચ્છાનો ત્યાગ કરતો હોય, શૂદ્ર થઇને સેવારૂપી કર્મ કરવામાં આજીવન હોય, વિદ્વાન થઇને નીચ આચરણવાળો હોય, કુળવાન થઇને સદાચરણથી લીન હોય, બ્રાહ્મણ થઇને સત્યથી બ્રષ્ટ થયેલો હોય, સ્ત્રી થઇને શીલરહિત હોય. ૨૫ સંસારના પદાર્થમાં પ્રીતિવાળો થઇને યોગસાધના કરતો હોય, અન્નાદિનો પાક પોતાનેજ અર્થ કરતો હોય, મૂર્ખ થઇને ઉપદેશ કરનારો હોય, દેશમાં નિવાસ કરનારો થઇને રાજ્યથી રહિત હોય અને રાજ્ય યોગરહિત થઇને પોતાની પ્રજા પર સ્નેહરહિત હોય તે સર્વ શોક કરવા યોગ્ય છે. ૨૬

રાગી યુક્તઃ પચમાનોત્તમહેતોર્મૂર્ખો વક્તા નૃપહીનં ચ રાષ્ટ્રમ્ ।

एते सर्वे शोच्यतां यान्ति राजन् यश्चायुक्तः स्नेहहीनः प्रजासु ॥ ૨૬ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां परा-
शरगीतायां अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ૧૧૮ ॥

અધ્યાય ૧૧૮ મો-પરાશર ગીતા-આયુષ્ય દુર્લભ છે.

પરાશર ઉવાચ ॥ મનોરથરથં પ્રાપ્ય હૃદિયાર્થહયં નરઃ ॥

रश्मिभिर्ज्ञानसंभूतैर्यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥ ૧ ॥

પરાશર કહે છે કે:—જે પુરૂષ લોહાંતરમાં ગતિ કરવાના સાધનરૂપ મનોરથરૂપી રથ કે, જેને શબ્દાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયરૂપી અશ્વ જેડેલા છે, તેને પામીને—મન-ઇન્દ્રિયો સહિત દેહને પામીને જ્ઞાનરૂપી રાશીવડે ધોડાને સત્ય માર્ગે ચલાવીને મોક્ષ માર્ગમાં જાય છે તેને બુદ્ધિમાન જાણવો—અર્થાત્ જે દેહને પામીને સધળા વિશ્વને બ્રહ્મભાવવડે જુએ છે તે મુક્તિ પામે છે. ૧ જે પુરૂષ કાંઈ પણ આલંબન વિના—નિરાલંબ મનવડે રહેલો હોય અને તેથી વૃત્તિહીન થયેલો હોય તે પુરૂષને ધ્યાનરૂપ ઇશ્વરભક્તિ પ્રશસ્ત છે—અર્થાત્ તે પુરૂષે નિર્વિ-કલ્પ સમાધિવડે રિયતિ કરવી શ્રેષ્ઠ છે. તે ભક્તિ પોતાના જેવા પરોક્ષજ્ઞાનવાળા આચાર્ય પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલી ન જોઇએ પરંતુ અપરોક્ષજ્ઞાની કે, જેણે સર્વ કર્મનું ઉલ્લંઘન કરેલું છે તેની પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલી જોઇએ—અર્થાત્ અપરોક્ષજ્ઞાનવાળા ગુરૂ પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું યોગ્ય છે. ૨ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં વાર લગાડવી નહિ કે, દિવસ વૃથા જવા દેવા નહિ. કેમ કે, આયુષ્યનું રક્ષણ થવું મહા કઠિન છે; પરંતુ જ્યાં સુધી આયુષ્ય પ્રાપ્ત થયેલું છે ત્યાં સુધી પુણ્ય કર્મ કરીને પોતાના આત્માનો ઉત્કર્ષ થવાને માટે યત્ન કરવો, પણ હે રાજન્ !

એવા અસુખલ આયુષ્યને શુભાવનું* નહિ. ૩ વ્રતગીતામાં કહેલા કૃષ્ણ, ધૂમ્ર, નીલ, રક્ત, હારિદ્ર અને શુક્લ, એવા છ વર્ણથી જે બ્રહ્મ થયેલા છે એટલે ઉચ્ચ વર્ણથી નીચ વર્ણમાં જાય છે તથા જે વિક્રિયા પામીને રાજસ કર્મનું સેવન કરે છે તે સન્માનને પામતો નથી. ૪ પુરૂષ પુણ્યકર્મ કરવાવડે નીચ વર્ણમાંથી ઉચ્ચ વર્ણમાં જઈ શકે છે તથા દુર્લભ વર્ણને પામીને પણ પાપ કર્મ કરવાવડે પુરૂષ પુનઃ નીચવર્ણમાં પછી પડે છે. ૫ અજ્ઞાનવડે કલ્મશિત પાપકર્મ થઈ ગયું હોય તો તપવડેજ તેનો નાશ કરવો. જે પાપકર્મ પોતાની મેળે કર્યું હોય તે દુઃખરૂપે ફળે છે. માટે જેમાંથી દુઃખરૂપી ફળનો ઉદય થાય છે તેવા પાપકર્મનું સેવન કરવું નહિ. ૬ પાપયુક્ત કોઈક કર્મ કદાપિ મોટા ફળને આપનારું હોય તથાપિ, જેમ પવિત્ર પુરૂષ ચાંગલનું સેવન કરતો નથી, તેમ બુદ્ધિમાન પુરૂષે તે કર્મનું સેવન કરવું નહિ. ૭ “ પાપકર્મનું ફળ નીચ અને કષ્ટદાયક છે ” એમ હું જોઉં છું કેમ કે, પાપકર્મ કરનારની બુદ્ધિ વિપરીત થઈ જાય છે તેથી દેહાદિ અનાત્મ વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ થાય છે અને તેથી આત્મા શોભતો નથી. ૮ જે મૂર્ખ પ્રરૂપને યોગમાં પ્રવ્રત થયા છતાં પણ વૈરાગ્યપત્ર થતો નથી તે પુરૂષને મોટા પરિતાપ થાય છે કેમ કે, તેને યોગની ઉત્તર ભૂમિકાનો લાભ થતો નથી. ૯ જે વસ્ત્ર સ્વયં શુદ્ધ હોય પણ તેને બીજા કશાનો ગ્રાહ ખેંચી ગયો હોય તો તેને પુનઃ શુદ્ધ કરવાનો યત્ન કરાય છે, પણ જે વસ્ત્ર લિલામા આદિથી રંગેલું હોય તેની શુદ્ધિ કરવાનો યત્ન થતો નથી. હે રાજન ! એજ પ્રમાણે કેટલાંક પાપની શુદ્ધિ થઈ શકે છે અને કેટલાંક પાપની શુદ્ધિ થઈ શકતી નથી તે તું જાણ. ૧૦ જે પુરૂષ બુદ્ધિ-પૂર્વક પાપકર્મ કરીને પછી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને શુભકર્મ કરે છે તે પુરૂષ શુભ અને અશુભ બન્ને કર્મનાં જૂદાં જૂદાં ફળ ભોગવે છે. ૧૧ અજ્ઞાનવડે જે હિંસાદિ કર્મ કર્યું હોય તે, અહિંસારૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી નાશ થાય છે. એ પ્રમાણે વેદના વચનને અનુસરીને સ્મૃતિકાર કહે છે. ૧૨ તેજ પ્રમાણે જાણી-જૂઝીને જે હિંસાદિ કર્મ કર્યું હોય તેને અહિંસારૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત નાશ કરી શકતું નથી, એમ વેદને જાણનારા સ્મૃતિકાર બ્રાહ્મણો કહે છે. ૧૩ બીજાઓનો એવો મત છે; પણ મહારા મતમાં તો એમ છે કે, ગમે તેવું પુણ્યવાળું કર્મ બુદ્ધિપૂર્વક કર્યું હોય કે, જેમાં પાપ મળ્યું હોય કે, ન મળ્યું હોય તોપણ તેનો થોડો કે, ઘણો ભોગ ભોગવ્યા વિના નાશ થતું નથી. ૧૪ પ્રથમ મનવડે સંકલ્પ થયો કે, આ કામ આવી રીતે કરવું છે અને પછી બુદ્ધિવડે નિશ્ચય કર્યો કે, એ એમજ કરવું છે, એમ મન તથા બુદ્ધિવડે જે સ્થૂલ કર્મ કર્યો હોય તે કર્મ સ્થૂલ કે, સૂક્ષ્મ સુખ-દુઃખાદિ ભોગ આપે છે. ૧૫ હે ધર્મજ ! કોઈ નરકપ્રાપક કર્મ હિંસાયુક્ત કર્મવડે અબુદ્ધિ-પૂર્વક (અજાણતાં) કર્યું હોય તો તેનું અલ્પ ફળ આપે છે; પણ ફળ તો આપેજ છે. ૧૬ કોઈ કહેશે કે, વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠના મો પુત્ર માર્યા તો તેનું નરકપાતરૂપ ફળ તેને કેમ પ્રાપ્ત થયું નહિ ? માટે આપણે પણ તેની પેઠે હિંસક કર્મ કરીશું અને પછી તપ કરીશું

* કોઈ એક રાત્રે એકનો એક પ્રિય પુત્ર મરણ પથારીએ પડ્યો હતો. તેને બચાવવાને માટે રાત્રે વેદને પોતાનું સઘળું રાત્ર્ય આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને કહ્યું કે, આ મહારા પ્રિય પુત્રને જે એક ક્ષણવારનું આયુષ્ય આપો તો હું આપને આ મહારૂં સઘળું રાત્ર્ય અર્પણ કરું. પરંતુ વેદ કે, અન્ય કોઈ પણ તે કામ કરી શક્યા નહિ. માટેજ એક કવિએ કહ્યું છે કે : “ **જાણુ કાલકલ્પમાત્રં ન લક્ષ્યતે હેમકોટિમિઃ કાચિ** । એક ક્ષણ કે, એક નિમેષ માત્ર પણ આયુષ્ય કસે એ સોના મહેરોવડે પણ મળી શકતું નથી. ” સંલેખક.

તો તે કર્મ આપણને બાધ કરશે નહિ, એમ કાંઈએ જાણવું નહિ; પણ ધર્માત્મા પુરૂષે દેવ અને મુનિઓએ કરેલાં કર્મને જોઈને તેવાં કર્મ કરવાં નહિ તથા તેઓનાં તેવાં કર્મ સાંભળીને તેઓની નિંદા પણ કરવી નહિ. ૧૭ હે રાજન્ ! જે પુરૂષ તે સર્વ વાતનું મનમાં ચિંતન કરીને તથા પોતાથી શું બનવું શક્ય છે ? તે જાણીને શુભ કર્મ કરે છે તેને કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮ જેમ કાચા ઘડામાં જળ ભર્યું હોય તો, તે જળ તેમાં રહેવું નથી એટલુંજ નહિ પણ તે ઘડાનો નાશ થાય છે; પરંતુ પાકા ઘડામાં જળ ભર્યું હોય તો તેમાં રહે છે, એજ રીતે તેજસ્વી પુરૂષને પુણ્ય કર્મ, પાપ કર્મ કે, ઉદાસીન કર્મ બાધ કરી શકવું નથી. ૧૯ વળી જે ઘડામાં જળ ભર્યું હોય છે તેમાં કાંઈ બીજું જળ રહે તો વૃદ્ધિ પામેલા જળમાં બીજું જળ પડીને વૃદ્ધિ પામે છે, તેજ પ્રમાણે કર્મ-યુક્ત પ્રાણી બીજું કર્મ કરે તેથી તે કર્મ માત્ર વૃદ્ધિ પામે છે. ૨૦ હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે જે જે પુણ્ય કર્મ બુદ્ધિપૂર્વક કર્યાં હોય છે તેમાં જે સમ હોય છે તે સમાન ફળ આપે છે અને વિષમ હોય છે તે વિષમ ફળ આપે છે. એવા સર્વના સાધારણ ધર્મ છે. ૨૧ રાજના વિશેષ ધર્મ એ છે કે, રાજાએ વૃદ્ધિ પામેલા શત્રુઓને જીતવા, પ્રજાનું રૂડી રીતે પાલન કરવું, ઘણા યજ્ઞો કરીને અગ્નિનું પૂજન કરવું તથા વૈરાગ્ય હોય તો આયુષ્યના મધ્ય ભાગમાં તથા વૈરાગ્ય ન હોય તો આયુષ્યના અંત ભાગમાં વનમાં જઈને રહેવું ૨૨ હે રાજેન્દ્ર ! દમગણયુક્ત તથા ધર્મશીલ પુરૂષે બીજાં પ્રાણીઓને પોતાના સમાન જેવાં-જાણુવાં તથા પ્રાણવિદ્યાની પ્રાપ્તિના અર્થે અને શીક્ષના અર્થે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતાથી મોટા એવા પ્રાણવિદ્યા આપનારા ગુરુઓનું પૂજન કરવું. હે રાજન્ ! મત્ય અને શીક્ષવડે સુખપ્રાપ્તિ થાય છે એમ જાણવું. ૨૩

દમાન્વિતઃ પુરુષો ધર્મશીલો ભૂતાનિ ચાત્માનમિવાનુપચ્યેત્ ॥

ગરીયસઃ પૂજયેદાત્મશક્ત્યા સત્યેન શીલેન સુખં નરેન્દ્ર ॥ ૨૩ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मसूत्तराद्धे गुर्जरभाषायां पराशर-
गीतायां ऊनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

અધ્યાય ૧૨૦ મો-પરાશરગીતા-દાનમહાત્મ્ય.

પરાશર ઉવાચ ॥ કઃ કસ્ય ચાપકુરુતે કશ્ચ કસ્મૈ પ્રયચ્છતિ ॥

॥ પ્રાણીં કરોત્યયં કર્મ સર્વમાત્માર્થમાત્મના ॥ ૧ ॥

પરાશર કહે છે કે,-કોણ કોના ઉપર ઉપકાર કરે છે અને કોણ કોને આપે છે ? પ્રાણી પોતે પોતાના અર્થે સર્વ કર્મ કરે છે. ૧ લોકો ગુરૂતાલીન અને સ્નેહરહિત પોતાના સગાભાઈનો પણ ત્યાગ કરે છે તોપણ બીજા મનુષ્યનો ત્યાગ કરે એમાં શું કહેવું ? અર્થાત્ પોતે કરેલું કર્મ પોતેજ ભોગવે છે માટે જેથી આત્માનું હિત થાય તેવું કર્મ જાતેજ કરવું. ૨ શ્રેષ્ઠ પુરૂષે શ્રેષ્ઠ પુરૂષને દાન આપવું તથા શ્રેષ્ઠ પુરૂષ પાસેથી દાન લેવું એ બંને સમાન છે. તે બેમાંથી દાન કરવું-અને તે વળી પ્રાણીઓને કરવું શ્રેષ્ઠ છે. ૩ ન્યાયથી પ્રાપ્ત થયેલા ધનની ન્યાયવડે વૃદ્ધિ કરવી તથા યતનથી ધર્મના અર્થે તેનું રક્ષણ કરવું એ નિશ્ચય છે. ૪ ધર્મ કરવાને માટે પણ દુષ્ટ કર્મથી ધન પ્રાપ્ત કરવું નહિ, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે

સર્વ કાર્ય કરવાં પણ સ્મૃદ્ધિનું ચિંતન કરવું નહિ. ૫ કદાપિ પોતાની શક્તિ અદ્ય હોય તો અતિથિને પીવાને ઠંડું જળ અથવા ન્હાવાને અમિથી તપાવેલું જળ કે, ઠંડુંજ જળ આપવું અને શક્તિ હોય તો ક્ષુધાતુરને ભોજન આપવું, તેથી પણ દાનનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૬ રતિદેવે ફળવડે, પાંદડાવડે અને મૂળવડે મુનિઓનો સત્કાર કર્યો હતો તેથી તે મહાત્મા રતિદેવે લોકામાં ઈષ્ટ ગતિને પ્રાપ્ત કરી હતી. ૭ એવાંજ ફળ, પત્રવડે શૈભ્ય રાજાએ “માઠર” નામના મુનિને સંતોષ્યા હતા તેથી તેને પરમ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું હતું. ૮ મનુષ્ય જન્મે છે ત્યારથી દેવતા, અતિથિ, પોષ્યવર્ગ, પિતૃઓ અને પોતે, એટલાનો દેવાદાર થાય છે માટે તેઓનું દેવું આપી મુક્ત થવું. ૯ સ્વાધ્યાયનું પઠન કરીને મહર્ષિઓના ઋણથી મુક્ત થવું. યજ્ઞ કર્મ કરીને દેવતાઓના ઋણથી મુક્ત થવું. શ્રાદ્ધદાન કરીને પિતૃઓના ઋણથી મુક્ત થવું અને સત્કાર કરીને મનુષ્યોના ઋણથી મુક્ત થવું. ૧૦ વેદશાસ્ત્રમય કરવાવડે ઉચ્ચાર કરવાવડે તથા પંચયજ્ઞ કરતાં વધેલા અન્નવડે તેમજ પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરવાવડે પોતાના ઋણથી પણ મુક્ત થવું. તેમ પુત્રદિ પોષ્યવર્ગનું પણ વિધિપૂર્વક જાતકર્માદિ કર્મ કરીને તેઓના ઋણથી મુક્ત થવું. ૧૧ મુનિઓ કે, જેઓની પાસે ધન નહોતું તથાપિ તેઓ અમિમાં સારી રીતે હોમ કરવાથી તથા ધ્યાન-ધારણાદિ કરીને પ્રયત્નથી સિદ્ધ થઇને સિદ્ધિને પામ્યા છે. ૧૨ હે મહાબાહો ! ઋચીકનો પુત્ર યમનો ભાગ લેનારા દેવોની ઋગ્વેદના મંત્રોથી સ્તુતિ કરીને વિશ્વામિત્રના પુત્રપણાને પામ્યો. ૧૩ દેવના દેવ મહાદેવની કૃપાથી ઉશના શુક્રપણાને પામ્યો અને દેવીની સ્તુતિ કરીને યશવડે આવૃત્ત થઇને આકાશમાં આનંદ કરે છે. ૧૪ અસિત, દેવલ, નારદ, પર્વત, કક્ષિવાન, જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામ અને બુદ્ધિમાન તાંડ્ય ૧૫ વસિષ્ઠ, જમદગ્નિ, વિશ્વામિત્ર, અત્રિ, ભરદ્વાજ, હરિશ્ચન્દ્ર, કુંડધાર તથા અત્રિવા ૧૬ એ મહર્ષિઓ સાવધાન થઇને તથા ઋગ્ મંત્રોવડે વિષ્ણુની સ્તુતિ કરીને બુદ્ધિમાન વિષ્ણુની કૃપાથી તપવડે સિદ્ધિને પામ્યા છે. ૧૭ અયોઃય પુરૂષો પણ વિષ્ણુનું સ્તવન કરવાથી યોગ્યતાને પામ્યા છે; માટે નિંદ્રા કર્મ કરીને આ લોકમાં વૃદ્ધિ ઈચ્છવી નહિ. ૧૮ જે ધન ધર્મવડે મળે તે ધનને ધન્ય છે, જે ધન અધર્મવડે મળે તે ધનને ધિક્ક છે. ધનની આકાંક્ષાવડે સનાતન ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ. ૧૯ જે પુરૂષે અમિહોત્ર લીધું હોય તેને હિતમ પુણ્યવાન મનુષ્ય જાણવો. હે રાજેન્દ્ર ! હે પ્રભો ! સર્વ વેદ તથા અમિઓમાં રહેલા છે. ૨૦ અમિહોત્ર ધારણ કરનારો તેનેજ માનવો કે, જેની ક્રિયાનો લોપ થતો નથી કેમ કે, કાંતો અમિહોત્ર ધારણ નજ કરવું એ ઐષ્ટ છે, પણ અમિહોત્ર ધારણ કર્યા પછી તેની ક્રિયાનો લોપ કરવો એ ઐષ્ટ નથી. ૨૧ અમિજ આત્મા, માતા, પિતા, ઉત્પત્તકર્તા અને ગુરુ છે. હે નરઆધ્ર ! અમિનીજ સેવા કરવી યોગ્ય છે. ૨૨ જે પુરૂષ માનને તજીને વૃદ્ધોનું સેવન કરે છે, જે વિદ્વાન થઇને કામથી રહિત છે, જે કૃપાદષ્ટિવડે પ્રાણીમાત્રને જૂએ છે, જે આયાસશૂન્ય થઇને ધર્મ આચરે છે તથા આ લોકમાં જે હિંસાયુક્ત નથી તે આર્ય-પુરૂષનું સત્પુરૂષો પૂજન કરે છે. ૨૩

માનં ત્યક્ત્વાં યો નરો વૃદ્ધસેવી વિદ્વાન્ ફલીષઃ પશ્યતિ પ્રીતિચોગ્મઃ ॥

દાસ્યેજ હીનો ધર્મયુક્તો ન દાન્તો લોકેસ્મિન્ વૈ પૂજ્યતે સદ્ગિરાર્યઃ ॥ ૨૩ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां पराशरगीतायां

विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ૧૨૦ ॥

અધ્યાય ૧૨૧ મો-પરાશરગીતા-આતુર્વકર્મકર્તાભ.

પરાશર ઉવાચ ॥ વૃત્તિઃ શાકાશાઙ્ગેર્ન્યક્ષિચ્ચો હીનસ્ય શોભના ॥

॥ પ્રીત્યોપમાતા નિર્વિદ્યા ધર્મિષ્ઠાન્ કુરુતે સદા ॥ ૧ ॥

પરાશર કહે છે કે:-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય, એ ત્રણે વર્ણથી હીન એવા શૂદ્રની વૃત્તિ ઉત્તમ છે. કેમકે, શૂદ્રની સેવા પ્રીતિથી કરી હોય તો તે સેવકાને ધર્મિષ્ઠ કરે છે. (એ વૃત્તિને સુંદર કહેવાનું બીજું કારણ એ છે કે, સેવામાં દષ્ટ (આ લોકનું) ફળ અને અદષ્ટ (પરલોકનું) ફળ, બન્ને રહેલાં છે. વળી બ્રાહ્મણની વૃત્તિ જે યજ્ઞ કરાવવારૂપ, ક્ષત્રિયની વૃત્તિ જે કર લેવારૂપ તથા વૈશ્યની વૃત્તિ જે વેપારરૂપ, તેને આચરવાથી શૂદ્રને ધર્મિષ્ઠપણું પ્રાપ્ત થતું નથી). ૧ શૂદ્રને પિતાથી અને પિતામહથી મળેલી નિશ્ચિત વૃત્તિ હોય નહિ તોપણ તેણે ત્રણે વર્ણની સેવા કરવા સિવાય બીજી વૃત્તિની શોધ કરવી નહિ, પરંતુ સેવાવૃત્તિની યોજના કરવી. ૨ સર્વકાળ અને સર્વ અવસ્થાના વિષે ધર્મને જાણનારા સત્પુરૂષો સાથે સમાગમ કરવો પણ અસત્પુરૂષો સાથે સમાગમ કરવો નહિ એમ મ્હારું માનવું છે. ૩ જેમ ઉદયગિરિના વિષે રહેલો મણિકાંચનાદિ પદાર્થ સૂર્યના કિરણના યોગથી પ્રકાશિત દેખાય છે, તેમ સત્પુરૂષના યોગથી હીનવર્ણનો પુરૂષ પણ દીપ્ત છે. ૪ શ્વેત વસ્ત્રને જેવા રંગવડે રંગવામાં આવે છે તેવું રૂપ તે (વસ્ત્ર) નું થાય છે એટલુંજ તું મ્હારી પાસેથી જાણજે. ૫ અને એમ જાણીને તું ગુણોમાંજ રંગાજે-ગુણુવાળો થજે, પણ કોઇ સમયે દોષમાં પ્રીતિ કરીશ નહિ કેમ કે, આ લોકમાં મનુષ્યોનું જીવિત અનિત્ય અને અત્યંત ચલસ્વભાવવાળું છે. ૬ જે પુરૂષ સુખમાં કે, દુઃખમાં રહીને પણ શુભ કર્મજ કર્યા કરે છે તેનેજ સર્વ શાસ્ત્રનો જ્ઞાતા જાણવો. ૭ બુદ્ધિમાન પુરૂષ જે કર્મ ધર્મરહિત જતાં પણ તે મોટું ફળ આપનારું હોય તો તેવા કર્મનું કદાપિ સેવન કરવું નહિ. કેમ કે, આ લોકમાં સંજ્ઞાનો તેને હિતકર કહેતા નથી. ૮ જે રાજા પ્રજાનું રક્ષણ કરનારો ન હોય અને કોઈની હજાર ગાયો લાવીને દાન કરે તો તે રાજાને ગોદાનનું શબ્દ માત્રથીજ ફળ મળે છે. સત્ય રીતે જેતાં તો તે રાજાને ચોર જાણ્યાં. ૯ સ્વયંભૂ પરમાત્માએ પૂર્વે લોકમાં સત્કાર પામેલા બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કર્યા અને બ્રહ્માએ લોકોનું ધારણ કરવામાં પ્રીતિવાળા એક પુત્રને-મેઘ દેવતાને સરજ્યો. ૧૦ વૈશ્યે એ મેઘદેવતાનું પૂજન કરીને ખેતી અને પશુપાલન આદિ ધનોપાર્જનનાં કર્મ કરવાં, રાજાએ રક્ષણ કરવું અને બ્રાહ્મણોએ તેઓને પોતપોતાના કર્મમાં યોજવાં. ૧૧ તેજ પ્રમાણે શૂદ્રોએ પણ સરણપણે વર્તીને, શકતાને તજીને, કોઈને તજીને તથા હન્ય અને કન્યની યોજના કરીને-દેવને તથા પિતૃઓને બળિદાન આપીને પૃથ્વી શુદ્ધ કરવી આદિ કર્મ કરવાં કેમ કે, એમ કરવાથી ધર્મનો નાશ થતો નથી. ૧૨ ધર્મનો નાશ થતો નથી ત્યારે પ્રજાઓ સુખી થાય છે. હે રાજેન્દ્ર! પ્રજાઓનાં સુખવડે સ્વર્ગમાં દેવતાઓ હર્ષ પામે છે. ૧૩ માટે જે રાજા સ્વધર્મ પ્રમાણે પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે તે પૂજ્ય છે, તેમજ જે બ્રાહ્મણ અધ્યયન કરે છે, જે વૈશ્ય ધન પ્રાપ્તિ કરે છે અને જે શૂદ્ર નિરંતર ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને સેવા કરે છે તે પણ પૂજન પામે છે. હે નરપતે! એથી ઉચ્ચી રીતે ચાલવાથી મનુષ્ય સ્વધર્મથી બ્રહ્મ થાય છે. ૧૪, ૧૫ પ્રાણને સંતાપ આપીને પણ ન્યાયથી પેદા કરેલી ત્રણ કાકિની (૬૦ કોડીઓ) જેટલું દાન કર્યું હોય તથાપિ તે મોટું ફળ આપે છે, તો જે પુરૂષ તેવી હજારો કાકિનીઓ દાનમાં આપે

તેનું ફળ કેટલું થાય ? ૧૬ હે ચંજન ! જે પુરૂષ બ્રાહ્મણોના સત્કાર કરીને જેવું જેવું તેઓને આપે છે તેવું તેવું જિદ્દ પામેલું ફળ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭ જે દાન સામા જાનને સત્કૃપથી આપ્યું હોય તે દાન સર્વથી “ ઉત્તમ ” (પ્રથમ) કહેવાય છે, જે દાન આગવાથી આપ્યું હોય તેને પડિતો “ મધ્યમ ” કહે છે. જે દાન અવગા કરીને તમા શ્રદ્ધાવિતા આપણામાં આવે છે તેને સત્યદર્શી મુનિઓ “ અધમ દાન ” કહે છે. ૧૮, ૧૯ સંસાર સાગરમાં ફૂગતા પુરૂષે તેમાંથી વિવિધ ઉપાય કરીને તરી જવું તમા જે રીતે કરવાથી ગૃહપુશ્પાંથી મુક્ત થવાય તેવો પ્રયત્ન કરવો. ૨૦ બ્રાહ્મણ દમગુણવડે શોભે છે, ક્ષત્રિય વિજયવડે શોભે છે, વૈશ્ય ધનવડે શોભે છે તથા શૂદ્ર નિરંતર સેવા કરવાના ઉત્સાહ વડે શોભે છે. ૨૧

દમેન શોભતે શિષ્યઃ ક્ષત્રિયો વિજયેન તુ ।

ધમેન વૈશ્યઃ શૂદ્રસ્તુ નિત્યં દાસ્યેણ શોભતે ॥ ૨૧ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टतरार्द्धे मुर्जरभाषायां पराशर-
गीतायां एकविंशत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

અધ્યાય ૧૨૨ મો. પરાશરગીતા-દેવ અને અસુરોનું વર્ણન.

પરાશર ઉચ્ચત્ર ॥ પ્રતિગ્રહગતા વિપ્રે ક્ષત્રિયે યુધિ નિર્જિતાઃ ॥

॥ વૈશ્વે ન્યાયાર્જિતાઃૈવ શૂદ્રે શુભૂષ્યાર્જિતાઃ ॥ ૧ ॥

પરાશર કહે છે કે:—બ્રાહ્મણે પ્રતિગ્રહ કરવાથી જે ધન મેળવ્યું હોય, ક્ષત્રિયે યુદ્ધમાં જ્ય મેળવીને જે ધન પ્રાપ્ત કર્યું હોય, વૈશ્યે અવહારમાં ન્યાયથી વર્તીને જે ધન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તથા શૂદ્રે સેવાકૃતિથી જે ધન સંપાદન કર્યું હોય. ૧ તે સ્વરૂપ હોય તથાપિ, જે ધર્મના અર્થે વાપર્યું હોય તો મોટું ફળ આપે છે. ત્રણે વર્ણની નિરંતર સેવા કરનારને “ શૂદ્ર ” કહે છે. ૨ બ્રાહ્મણ જે બ્રાહ્મણના ધર્મ પ્રમાણે જીવિકા સંપાદન ન કરી શકે તો હોય તો તેણે ક્ષત્રિયધર્મથી કે, વૈશ્યધર્મથી વર્તીને પણ પોતાની જીવિકા ચલાવવી, તેથી તે ધર્મભ્રષ્ટ થતો નથી, પણ ન્યારે શૂદ્રના ધર્મને આચરે છે ત્યારે ધર્મભ્રષ્ટ થાય છે. ૩ ન્યારે જીવિકા ન મળે ત્યારે શૂદ્રે પણ વેપાર, પશુપાલન તથા શિલ્પ ઉપર જીવિકા ચલાવવાય, એવા રાજ્યાર કરવા. ૪ જે પુરૂષે પૂર્વે કોઈ સમયે નાટકમાં વેષ લેવાનું તથા અન્ય પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરીને જીવિકા ચલાવવાનું, મઘ-માંસ ઉપર જીવિકા ચલાવવાનું, લોહ કે, ચર્મનો વિક્રય કરવાનું. એવા જે કર્મ ન કર્યા હોય તે કર્મ કરવાં નહિ કેમ કે, તે કર્મ લોકોમાં નિંદિત છે. પણ જે પૂર્વે તે કર્મ કર્યું હોય તો તેનો ત્યાગ કરવાથી મોટો ધર્મ થાય છે એમ વેદમાં કહેલું છે. ૫. ૬ જે પુરૂષને ધન—ધાન્ય આદિ સમૃદ્ધિ મળેલી છે તેવો પુરૂષ જે મદમાં નિમગ્ન થઈને પાપ કર્મ આચારે. તો યજ્ઞ પુરૂષે તેનું આચરણ ગ્રહણ કરવું નહિ. ૭ પુરાણોમાં સાંભળ્યું છે કે, પૂર્વે પ્રભુઓ દમ ગુણમુક્ત ધર્મમુક્ત અને ન્યાયથી ધર્મને અનુસરનારી હતી. તેઓને ન્યારે દંડ કરવો હોય ત્યારે રાજા હુમથી “ધિક” એટલું જોણતો તેથી સજા થતી હતી. ૮ હે રાજન ! આ લોકમાં સદૈવ ધર્મજન પ્રજામાં પાત્ર છે. પૃથ્વી ઉપર જે પુરૂષો ધર્મ જિદ્દ છે એટલે જેઓના

ધર્મની વૃદ્ધિ થએલી છે તેઓ ગુણોતુંજ સેવન કરે છે. ૯ હે રાજન્ ! હે તાત ! વૃદ્ધિ પામતા ધર્મને જોઇને અસુરોથી સહન થઈ શક્યું નહિ. તેથી ક્રમે કરીને વૃદ્ધિ પામતા અસુરોએ પ્રજાઓમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૦ પ્રજાઓમાં એ અસુરો એટલે કામ-ક્રોધાદિની વૃદ્ધિ થવાથી ધર્મનો નાશ કરનારો ગર્વ ઉત્પન્ન થયો. પ્રજા જ્યારે ગર્વવાળી થઇ ત્યારે ગર્વની પાછળ ક્રોધ પણ ઉત્પન્ન થયો. ૧૧ હે રાજન્ ! જ્યારે ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો ત્યારે પ્રજાઓનું જે લગ્નયુક્ત આચરણ હતું તે લગ્ન પણ નાશ પામી અને તેઓને મોહ (વિવેકશત્યતા) ઉપજ્યો. ૧૨ જ્યારે એ રીતે સર્વ પ્રજાઓ મોહવડે વીંટાઇ ત્યારે તેઓ પ્રથમ જે પ્રકારે ધર્મને જોતી હતી તે પ્રકારે જોવા ન લાગી. દેવ અને આહ્વાણ આદિની અવગણના કરવા લાગી તથા પરસ્પર નાશ કરીને વૃદ્ધિ પામવા લાગી. ૧૩ તે સમયે “ધિક્” એવો દંડ તેઓને પ્રાપ્ત થયા છતાં તેઓનું નિયમન થઈ શક્યું નહિ અને દેવ તથા આહ્વાણનું અપમાન કરીને તેઓ વિષયને સેવવા લાગી. ૧૪ એ સમયે દેવતાઓ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ, બહુ રૂપને ધારણ કરનારા, ગુણોથી અધિક અને ધીર એવા શિવના+ શરણે ગયા. ૧૫ ત્યારે શિવે દેવતાઓના તેજયુક્ત પોતાના એક બાણવડે આકાશમાં ફરનારા તે ત્રણે અસુરોને પોતાનાં નગરોસહિત પૃથ્વી ઉપર પાડ્યા. તાત્પર્ય કે, આહ્વાણો સાક્ષાત્કાર થવાથી કામ, ક્રોધ અને લોભ, એ ત્રણે અસુરો માયારૂપી આકાશમાં રહેતા હતા, ત્યાંથી સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરરૂપી નગરોસહિત શુદ્ધ ચિન્માત્ર ઐશ્વર્યરૂપી પૃથ્વીમાં પડ્યા એટલે લીન થયા. તેઓને પાડનાર એક બાણના સ્થાને જીવાત્માને સમજવો અને દેવોના સ્થાને ઇંદ્રિયોને સમજવી. ૧૬ તે સર્વ કામાદિ અસુરોનો અધિપતિ, ભયંકર પરાક્રમવાળો, દેવોને ભય ઉપજાવનારો તથા મહાભીમ (ભયંકર) મહામોહ હતા તેને જાણપાણિએ (શિવે) અર્થાત્ જાણના જેવી તીક્ષ્ણ અને હાથમાં રહેલી એટલે સ્વાધીન બુદ્ધિવડે તે (મહામોહ)નો નાશ કર્યો. ૧૭ એ રીતે જ્યારે “મહામોહ” નામે અસુરનો નાશ થયો ત્યારે મનુષ્યો પોતાના મૂળ સ્વભાવને પામ્યા. જીવ પોતાના મૂળરૂપે-અહ્મરૂપે થયો. તથા પૂર્વે મરીચિ આદિ જે ઋષિયો વેદમાંજ સ્થિતિવાળા હતા તેઓ પણ અહ્મદશાને પામ્યા પછી વેદમાંજ સ્થિતિવાળા થયા. ૧૮ પછી વસિષ્ઠાદિ સમર્પિઓ સ્વર્ગના વિષે ઇંદ્રને રાજગાદીએ સ્થાપન કરીને એટલે ઇંદ્રિયોને વશ કરવાના કામમાં હૃદયકાશમાં ચિદાત્માને સ્થાપન કરીને લોકોને ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. ૧૯ એ સમર્પિ કરતાં પણ અહ્મવેદા શ્રેષ્ઠ છે કેમ કે, એ સમર્પિઓરૂપી અવયવો ઉપર શરીરમાં રહેલો અશરીર છે તથા તે શરીરમાં ગણેશાદિ પર્યક્તના અધિપતિઓ કે, જેઓ યોગવિદ્ધનો નાશ કરનારા છે તેઓ છે. “ગૌતમ અને ભરદ્વાજ ઔત્રના સ્થાને છે.” ઇત્યાદિ વચનો શ્રુતિમાં છે તેથી ઋષિયોને અવયવ કહ્યા છે. ૨૦ જે પુરૂષો મોટા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે, જેઓ વૃદ્ધ છે અને જેઓ નૂતન પ્રજાથી પૂર્વના છે, તેઓના હૃદયમાંથી પણ કામાદિ આસુરભાવનાશ પામતો નથી. ૨૧ અને તેથીજ શરીરધારી પુરૂષો એવા આસુરભાવના યોગથી ભયાનક પરાક્રમવાળા થઇને આસુરભાવવાળાં કર્મોનું સેવન કરે છે. ૨૨ જે પુરૂષો અત્યંત મૂર્ખ છે તેઓ તેવાંજ કામાદિ કર્મના વિષે સ્થિતિ કરીને રહેલા છે, તેનુંજ સ્થાપન કરે છે તથા અઘાપિ તેનેજ સેવે છે. ૨૩ માટે

* શમ, દમાદિ દેવો.

+ ભમત, સ્વમ, સુષુપ્તિના અભિમાની વિશ્વ, તેજસ અને પ્રાણ-

વિશટ, આત્મા અને અંતર્યામી, એ ત્રણથી શ્રેષ્ઠ અદ્વૈતસ્વરૂપ શિવના શરણે ગયા.

હે રાજન્ ! હું તને શાસ્ત્રથી વિચાર કરીને કહું છું કે, નિત્ય સાધનયુક્ત થઇને આત્મ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી અને હિંસાયુક્ત કર્મનો ત્યાગ કરવો. ૨૪ ઝાલા પુરૂષે ધર્મના અર્થે પણ ન્યાયનો ત્યાગ કરીને સંકર માર્ગથી (નીચ કર્મથી) દ્રવ્યપ્રાપ્તિ કરવી નહિ કેમ કે, સત્પુરૂષે તેને કલ્યાણકારી કર્મ કહેતા નથી. ૨૫ માટે તું પણ એવા ધર્મને જાણનારો બધિવોનો પ્રિય, દમગુણયુક્ત અને ક્ષત્રિય છે માટે પ્રજા, સેવક તથા પુત્રોનું પોતાના ધર્મ પ્રમાણે પાલન કર. ૨૬ પ્રત્યેક જન્મમાં ઇષ્ટ અને અનિષ્ટનો યોગ થયાજ કરે છે, વૈર અને ર્નેહ પણ થાય છે, તેમજ અનેક જાતિઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૭ માટે તું આત્માના ગુણોના વિષે પ્રીતિયુક્ત થા, પણ દોષોના વિષે કદાપિ પ્રીતિવાળો થઇશ નહિ. કેમ કે, ગુણરહિત અને દુર્ણુદ્ધિવાળો માણસ પણ પોતાના ગુણોના વિષે તો અતિશય સંતોષજ પામે છે. ૨૮ હે મહારાજ ! ધર્મ અને અધર્મની પ્રવૃત્તિ મનુષ્યોમાં થાય છે, પણ મનુષ્ય વિના બીજા પ્રાણીના વિષે ધર્માધર્મની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ૨૯ માટે પુરૂષે ધર્મશીલ, જ્ઞાની, અન્નાદિની ઇચ્છા રાખીને કે, ઇચ્છા રાખ્યા વગર આત્મરૂપ થઇને લોકોમાં ફરવું તથા દોષની હિંસા (દ્રોહ) કરવી નહિ. ૩૦ જ્યારે તેવા પુરૂષનું ચિત્ત એમ કરતાં કરતાં વાસનારહિત અને અહંકારરહિત થાય એ ત્યારે તે પ્રજ્ઞાનદેશી કલ્યાણને પામે છે. ૩૧

यदा व्यपेतहृल्लेखं मनो भवति तस्य वै ।

नानृत चैव भवति तदा कल्याणमृच्छति ॥ ૩૧ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां परा-
शरगीतायां द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ૧૨૨ ॥

૨૬૩૩૩૩૩૩૩૩

અધ્યાય ૧૨૩ મો-પરાશરગીતા-ગૃહસ્થનું કર્તવ્ય.

पराशर उवाच ॥ एष धर्मविधिस्तात गृहस्थस्य प्रकीर्तितः ।

तयोर्विधिं तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ ૧ ॥

પરાશર કહે છે કે:-હે તાત ! ગૃહસ્થના ધર્મનો વિધિ એ પ્રમાણે તને કહ્યો, હવે હું તને ગૃહસ્થના ધર્મનો તથા તપનો વિધિ કહું છું તે તું સાંભળ. ૧ હે નરસિંહ ! ગૃહસ્થ પુરૂષને વિશેષે કરીને રાજસ તથા તામસ ભાવોવડે તે તે પદાર્થોના સંગથી પ્રાપ્ત થયેલું મમત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨ મનુષ્ય, ઘર, બળદ, ખેતર, ધન, સ્ત્રીઓ, પુત્ર અને ચાકર આદિ પદાર્થોમાં આસક્ત થાય છે તેથી તેમાં મમત્વ (મહારાપણું) ઉપજે છે. ૩ એ પ્રમાણે મમત્વમાં પ્રવૃત્ત થયેલો મનુષ્ય તે તે પદાર્થમાં રહેલું અનિત્યપણું દેખતો નથી પણ તેમાં નિત્યતા જુએ છે તેથી રાગ-દ્વેષ વૃદ્ધિ પામે છે. ૪ હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે રાગ અને દ્વેષથી પરાભવ પ્રાપ્તેલા તથા દ્રવ્યને વશ થઇને અનુસરનારા મનુષ્યને મોહથી ઉત્પન્ન થયેલી રતિ પ્રાપ્ત થાય છે-મોહથી દ્રવ્યમાં અધિક અધિક પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૫ રતિસુખ પ્રાપ્ત થયું એટલે તે રતિપરાયણ સર્વ મનુષ્યો પોતપોતાને કૃતાર્થ માને છે તથા પ્રાપ્ત સુખરૂપ રતિ કરતાં બીજા કોઈ ઉત્તમ લાભને માનતા નથી. ૬ પછી લોભથી પરાજન્ય પામીને તે મનુષ્ય દ્રવ્યાદિના સંગથી તેને ઉત્પન્ન કરવા માટે બીજા લોકો પાસેથી

આજ-વતન-તર આદિ રાજગારથી દ્રવ્ય એકદુઃ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. ૭ એવો પુરૂષ એમ જાણે છે કે, આ કર્મ કરવા જેવું નથી-આ અકાર્ય છે-છતાં પણ દ્રવ્યની ઇચ્છાથી તેનું સેવન કરે છે. વળી તે પોતાનાં બાળકામાં સ્નેહ રાખે છે તથા સ્નેહથી વિદ્યાર્થને પછી જ્યારે બાળકાનો નાશ થાય છે ત્યારે પરિતાપ પામે છે. ૮ વળી તે માનવડે યુક્ત બ્રહ્મને જોનાથી પોતાનો પરાજય થાય છે એવાં સ્ત્રી આદિનું રક્ષણ કરે છે અને તે ભોગી પુરૂષ એમ ધારે છે કે, હું આ સ્ત્રીઆદિવડે ભોગસંપન્ન થઈશ. પણ જોનાથી ભોગસંપન્ન થવાની આશા રાખે છે તેનાથીજ તેનો વિનાશ થાય છે. ૯ માટે જે પુરૂષો બુદ્ધિથી યુક્ત છે તથા અવિનાશી બ્રહ્મને જાણનારા છે તે પુરૂષો જે શુભ કર્મની ઇચ્છા રાખતા હોય તો તેઓએ નિષિધ એવાં કામ્ય કર્મનો ત્યાગ કરવો કેમ કે, તેમ કરવાથીજ સુખ મળે છે. ૧૦ હે રાજન્ ! પુરૂષ જોના વિષે સ્નેહ કરે છે એ સ્નેહનું પાત્ર જ્યારે નાશ પામે છે તથા જ્યારે ધન નાશ પામે છે, તેમજ જ્યારે આધિ, આધિ અને પરિતાપ ઉપજે છે, ત્યારે તે, સર્વથી વૈરાગ્ય પામે છે. ૧૧ જ્યારે તે વૈરાગ્ય પામે છે ત્યારે તેને આત્મજ્ઞાન થાય છે અને આત્મજ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે શાસ્ત્રને જીએ છે. હે રાજન્ ! શાસ્ત્રને જોવાથી તેને તપજ દષ્ટિએ આવે છે. ૧૨ જે પુરૂષ સ્ત્રીઆદિથી ઉપજતા સુખના વિષે દોષબુદ્ધિ આણીને તપ કરવાનો નિશ્ચય કરે છે એવો સારાસારનો વિવેક કરનાર મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ-દુર્લભ છે. ૧૩ હે તાત ! તપ સર્વને આચરવા યોગ્ય છે, જીનેદ્રિય તથા દમગુણવાળો શ્વર હોય તથાપિ તે તપ આચરવાને યોગ્ય છે. ૧૪ હે રાજન્ ! સમર્થ એવા પ્રજાપતિએ કાઈ કાઈ દેશ-કાળમાં બ્રહ્મના વિષે પ્રીતિવાળા થઈને અને વ્રતાદિ કરીને પોતાના તપવડે પ્રજાઓને સરજી છે. ૧૫ એજ પ્રમાણે આદિત્ય, વસુઓ, રૂદ્રો, અગ્નિ, અશ્વિનીકુમારો, વાયુઓ, વિશ્વદેવો, સાધ્યદેવો, પિતૃઓ, દેવતાઓ, યક્ષો, રાક્ષસો, ગંધર્વો, સિદ્ધો અને બીજા જે જે સ્વર્ગમાં વસે છે તે સર્વ દેવો પણ પૂર્વે તપ કરીને સિદ્ધિ પામ્યા છે. ૧૬, ૧૭ વળી બ્રહ્મદેવે બ્રાહ્મણોને તપવડે પૂર્વે સરજેલા છે તેઓ પણ પોતાના તપવડે પૃથ્વી અને સ્વર્ગને સુખી કરતા ફરે છે. ૧૮ મૃત્યુલોકમાં પણ રાજાઓ, ગૃહસ્થો અને મોટા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા જે પુરૂષો દેખાય છે તે સર્વ તપનુંજ ફળ છે. ૧૯ પહેરવાના અર્થે જે રેશમનાં વસ્ત્ર મળે છે તથા ઉત્તમ અન્નકાર પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ વાહન, આસન અને પાન પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વ તપનુંજ ફળ છે. ૨૦ મનને અનુકૂળ તથા રૂપવાળી એવી હજારો સ્ત્રીઓ, પ્રાપ્ત થવી તથા હવેલીના પૃષ્ઠ ઉપર નિવાસ પ્રાપ્ત થવો તે સર્વ તપનુંજ ફળ છે. ૨૧ જોઓએ તપરૂપ શુભ કર્મ કર્યું છે તેઓને શ્રેષ્ઠ શયન, અનેક પ્રકારનાં ભોજન અને જે જે પદાર્થની ઇચ્છા થાય તે તે પદાર્થો પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨ હે પરંતપ ! તપ કરનારને ત્રણ લોકમાં પણ કાંઈ અપ્રાપ્ય વસ્તુ નથી. પણ જોઓને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી એવા પુરૂષને જે ઉપભોગ પ્રાપ્ત થાય તે તથા વૈરાગ્ય ઉપજે તે તપનુંજ ફળ છે. ૨૩ હે તપશ્રેષ્ઠ ! પુરૂષે પોતાની બુદ્ધિવડે અને મનવડે શાસ્ત્રને જોઈને-શાસ્ત્રનું જ્ઞાન સંપાદન કરીને અને તે ઉપર વિચાર કરીને સુખી છતાં કે, દુઃખી છતાં પણ લોકનો ત્યાગ કરવો. ૨૪ પુરૂષને અસંતોષજ દુઃખ આપનારો છે તથા લોકથીજ ઇન્દ્રિયો ભરી જાય છે. ઇન્દ્રિયોના ભગવાથી બુદ્ધિ, જેમ અભ્યાસ વિનાની વિદ્યા નાશ પામે, તેમ નાશ પામે છે. ૨૫ જ્યારે બુદ્ધિ નાશ પામે છે ત્યારે પુરૂષને કાંઈ વાતનો નિર્ણય જડતો નથી, માટે

જ્યારે સુખનો ક્ષય થાય ત્યારે પુરૂષે ઉત્તમ તપ કરવુંજ એક છે. ૨૬ ને પદાર્થ મનુષ્યને
 ૭૫ હોય છે તેને “ સુખ ” કહે છે અને જે પદાર્થ અણુમતો હોય છે તેને “ દુઃખ ”
 કહે છે. જે પુરૂષ દોષરહિત તપ કરે છે તે પુરૂષને નિરંતર કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે તથા
 તેની જાતમાં પ્રખ્યાતિ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ તે વિષયને પણ ભેગમવી શકે છે.
 ૨૭, ૨૮ પણ જે પુરૂષ કળાની ઇચ્છારૂપ દોષયુક્ત કર્મ કરે છે તેને તેનું રૂંડું કળ મળવું
 નથી પણ વિષયાત્મક, અગ્રિય, અપમાનયુક્ત અને અનેક પ્રકારનું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે.
 ૨૯ એવા પુરૂષને ધર્મ, તપ અને દાનરૂપ કર્મમાં અવિહિત કર્મ કરવાની ઇચ્છા હોય
 છે તથા તેથી પાપકર્મ કરીને નરકને પામે છે. ૩૦ હે નરએક ! જે પુરૂષ સુખ કે,
 દુઃખમાં છતાં સારા આચરણથી ચલાયમાન થતો નથી તે પુરૂષને શાસ્ત્રદષ્ટિવાળો કહેવો.
 ૩૧ હે પૃથ્વીપતે ! ધનુષ્યમાંથી છોટા બાણને પૃથ્વીપર પડતાં જેટલીવાર ભાગે તેટલીવાર
 પણ જે સ્ત્રીના સ્પર્શમાં, રસમાં, રૂપમાં, સુવાસમાં કે, શ્રવણમાં પ્રીતિ થઈ મછ તો પછી,
 તે વિષયનો નાશ થવાથી પ્રાણીને તીવ્ર વેદના થાય છે. પણ એવા મૂર્ખ પુરૂષો સર્વોત્તમ
 મોક્ષસુખને વખાણતા નથી. ૩૨, ૩૩ માટે જે જ્ઞાની હોય છે તેઓને મોક્ષરૂપ ઉત્તમ કળના
 અર્થે ક્ષમાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે નિરંતર ધર્મવૃત્તિવડે વર્તાવે કામ તથા
 લોભથી પરાભવ પામતો નથી. ૩૪ ગૃહસ્થ પુરૂષે પ્રયત્ન કર્યો વિના જે વિષય પ્રાપ્ત થાય
 તે સેવવા યોગ્ય છે તથા પ્રયત્ન કરીને સ્વધર્મનુંજ સેવન કરવું યોગ્ય છે. એવી મહારી
 શુદ્ધિ છે. ૩૫ જે પુરૂષો માનવાળા, મોટા કુળમાં જન્મેલા, નિરંતર શાસ્ત્રનું અવલોકન
 કરનારા, ક્રિયા અને ધર્મ વિનાના તથા જેઓનાં મન અશક્તિવડે મૂઢ થઈ ગયાં છે એવાં
 મનુષ્યોનાં જ્યારે માનવીક્રિયામાણુ કર્મ નાશ પામે છે ત્યારે આ લોકમાં તેઓને માટે તપ
 કરવા કરતાં બીજું કોઈ ઉત્તમ કર્મ નથી. ૩૬, ૩૭ હે રાજન ! ગૃહસ્થ પુરૂષે સ્વધર્મમાં
 રહીને પોતાના સઘળા પ્રયત્નથી યજ્ઞ અને શ્રાદ્ધના અર્થે ડહાપણથી કર્મ કરવાનો નિશ્ચય
 કરવો. ૩૮ કેમ કે, જેમ સઘળી નદીઓ અને નદ્ર છેવટે સમુદ્રમાં સ્થિતિ પામે છે તેમ
 સર્વ આશ્રયવાળા મનુષ્યો ગૃહસ્થના વિષે સ્થિતિ પામે છે. ૩૯

यथा नदी नदाः सर्वे सागरे यांति संस्थितिम् ।

एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यांति संस्थितिम् ॥ ૩૯ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तराद्धे गुर्जरभाषायां पराशर-
 गीतायां त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ૧૨૩ ॥

અધ્યાય ૧૨૪ મો-પરાશરગીતા-આરે વર્ણના વિશેષ ધર્મ.

जनक उवाच ॥ वर्णो विशेषो वर्णानां महर्षे केन जायते ॥

॥ एतद्विज्ञास्वहं वारुं तं ब्रूहि वदतां वर ॥ ૧ ॥

જનક કહે છે કે:—હે મહર્ષે ! પૂર્વે કહેલા કૃષ્ણ, ધૃત્ર, નીલ, રક્ત, પીત, શ્વેત
 એ ૭ વર્ણ છે. તેમાંથી એક વિશેષ વર્ણ સ્વાભાવિક વર્ણથી અધિકતારૂપ વર્ણ શા કાર-
 ÷ણથી હોય છે તે હું જાણવાને ઇચ્છું છું. બ્રાહ્મણ કરનારાઓમાં એક હે મુનિ ! તે મને
 કહે. ૧ “ જેનાથી જે સંતાન થાય તેજ (પિતા) તે (સંતાન) જાણવું ” એમ શ્રુતિમાં

કહ્યું છે. ત્યારે પ્રથમ બ્રાહ્મણથી થયેલી સૃષ્ટિમાં ક્ષત્રિય વર્ણ શી રીતે ઉત્પન્ન થયો ? ૨ પરાશર કહે છે કે:-હે મહારાજ ! તમે કહો છો તે પ્રમાણેજ જેનાથી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે તે જાતિનોજ તે થાય. પણ તપનો ભાગ કમી થવાથી જૂદી જૂદી જાતિઓ થઈ છે. ૩ બીજા ઉત્તમ હોય છે અને ક્ષેત્ર પણ ઉત્તમ હોય છે તો તેમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ ઉત્તમજ હોય છે. પરંતુ બીજા અને ક્ષેત્રમાંથી એકાદ હીન ગુણવાળું હોય છે તો જે ઉત્પન્ન થાય છે તે તેથી અધમ થાય છે. ૪ ધર્મને જાણનારા પુરૂષો જાણે છે કે, જ્યારે પ્રજાપતિએ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા માંડી ત્યારે તેમના મુખમાંથી, બાહુમાંથી, જંઘામાંથી અને પગમાંથી પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ છે. ૫ એ પ્રમાણે એકજ બ્રહ્માથી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થયેલી છતાં પણ સ્થાનભેદે કરીને જિન્ન વર્ણવાળા થઈ છે. હે તાત ! જેઓ મુખમાંથી ઉપજ્યા છે તેઓ બ્રાહ્મણો છે; જેઓ બાહુમાંથી ઉપજ્યા છે તેઓ ક્ષત્રિય છે, જેઓ જંઘામાંથી ઉપજ્યા છે તેઓ વૈશ્ય છે અને જેઓ ચરણમાંથી ઉપજ્યા છે તેઓ શૂદ્ર છે. ૬ હે ! પુરૂષશ્રેષ્ઠ એ પ્રમાણે ચારે વર્ણની ઉત્પત્તિ જાણવી. એઓથી બીજા જે વર્ણ છે તે સર્વ એ જાતિઓના મિત્ર થવાથી ઉપજ્યા છે. ૭ ક્ષત્રિય, અતિ-રથ, અંબશ, ઉગ્ર, વૈદેહ, શ્વપાક, પુલ્કસ, સ્તેન, નિષાદ, સુત, માગધ, અયોગ, કારણ, પ્રાત્ય અને ચાંડાલ, એ સર્વ જાતિઓ ચારે વર્ણોમાં પરસ્પર સંકરપણું ઉપજવાથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. ૮, ૯ જનક કહે છે કે:-હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! એક બ્રહ્માથી એ સર્વ જાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ છે ત્યારે તેઓનાં ગોત્ર જૂદાં જૂદાં કેમ ? આ લોકમાં અનેક ગોત્ર છે તેનું શું કારણ ? ૧૦ વળી પૂર્વે ગમે ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલા મુનિઓ પણ પોતાની જાતિને પામેલા છે. જેમ કાશીવાને શૂદ્રા સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન કરેલા પુત્રોને બ્રાહ્મણ ક્યાં હતા, તેમજ બીજા પણ જેઓ શુદ્ધ જાતિમાંથી કે, અશુદ્ધ જાતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છતાં તેઓ પોતાની જાતિને પામ્યા છે તેનું શું કારણ ? ૧૧ પરાશર કહે છે કે:-હે રાજન્ ! જેઓએ આત્માને ભાવિન કર્યો છે એવા મહાત્મા ઋષિઓની ઉત્પત્તિ એવા હીન જન્મ-વડે થાય એમ સમજવાનું નથી. ૧૨ કેમકે, મુનિઓ ગમે ત્યાં પુત્રોને ઉત્પન્ન કરીને પોતાના તપવડેજ તેઓને ઋષિપણું ધારણ કરાવતા હતા. ૧૩ હે જનક ! મહારા પિતામહ, ઋષ્ય-શૃંગ, કાશ્યપ, વેદ, તાંડ્ય, કૃપ, કાશીવાન, કમક, યવકીત, ભાષણ કરવામાં ઉત્તમ દ્રોણ, આયુ, મતંગ, દત્ત, યુમદ અને માત્સ્ય, એ આદિ ધણા ઋષિઓ પૂર્વે તપ કરવાવડે પોતાની પ્રકૃતિને-જાણ ઉત્પત્તિસ્થાન બ્રાહ્મણપણાને પામ્યા છે તથા તેઓ દમગુણવડે તથા તપવડે વેદને જાણનારા થઈને સ્થિર થયા છે ૧૪, ૧૬ હે રાજન્ ! જાણ ચાર ગોત્ર ઉપ-જ્યાં હતાં. જેવાં કે:-અંગિરા, કાશ્યપ, વસિષ્ઠ અને ભૃગુ. ૧૭ હે રાજન્ ! બીજાં ગોત્ર કર્મવડે ઉત્પન્ન થયાં છે તથા તપવડે તે નામ તેમને પ્રાપ્ત થયાં છે તથા સત્પુરૂષોએ વરણ-વિવાહ આદિ શ્રીત તથા સ્માર્ત કર્મમાં તેઓને ગ્રહણ કર્યો છે. ૧૮ જનક કહે છે કે:-છે ભગવન્ ! તમે સર્વ વિષયમાં કુશળ છો મારે વર્ણોના વિશેષ ધર્મ મને કહો તથા તે પછી સામાન્ય ધર્મ પણ કહો. ૧૯ પરાશર કહે છે કે:-હે રાજન્ ! પ્રતિગ્રહ કરવો, યજ્ઞ કરાવવો અને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો એ બ્રાહ્મણના વિશેષ ધર્મ છે. ક્ષત્રિયનો વિશેષ ધર્મ એ છે કે, તેણે સર્વનું રક્ષણ કરવું. એજ શૈભા આપનાર છે. ૨૦ વૈશ્યના વિશેષ ધર્મ ખેતી, ઠોર પાળવાં તથા વેપાર કરવો એ છે. હે રાજન્ ! બ્રાહ્મણોનું સેવન કરવું એ

શ્રદ્ધનું કર્મ છે. ૨૧ હે રાજન ! એ મેં તમને વર્ણોના વિશેષ ધર્મ કહ્યા. હવે હું તેઓના સામાન્ય ધર્મ વિસ્તારથી કહું છું તે સાંભળો. ૨૨ સન્નયનતા, અહિંસા, અપ્રમાદ, સંવિભાગ (દેવતા, અતિથિ અને પોષ્યવર્ગ આદિને ભોજન આપવું તે), શ્રાદ્ધકર્મ, અતિથિ-સેવન, સત્ય, અક્રોધ, પોતાની સ્ત્રીના વિષે સંતોષ, પવિત્રતા, નિરંતર અસુયારહિત થવું, આત્મજ્ઞાન અને સહનશીલતા એ તેર ધર્મ સર્વ વર્ણને માટે સાધારણ છે. ૨૩, ૨૪ હે નરપતિ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણને “ દ્વિજાતિ ” કહે છે. તે દ્વિજાતિનો એ ધર્મના વિષે અધિકાર છે. ૨૫ હે રાજન ! એ ત્રણ જ્યારે નિષિદ્ધ કર્મનું આચરણ કરે છે ત્યારે ધર્મથી પડે છે તથા જ્યારે પોતાના વિધેય કર્મનું આચરણ કરે છે ત્યારે અન્યુદયને પામે છે. ૨૬ એથી સમજવું કે, જે, જાતિવડે શ્રદ્ધ હોય એટલાથી તે નરકમાં પડે છે એમ નિશ્ચય નથી, તેમ તે ધર્મ પાળવાને માટે સંસ્કાર પામવો જોઈએ એમ પણ નથી. સંસ્કાર પામ્યા વિના વેદમાં કહેલા ધર્મ આચરવાને તે યોગ્ય થતો નથી; પણ ઉપર કહેલા તેર ધર્મ આચરવાને કાષ્ઠને પ્રતિષેધ કરેલો નથી. ૨૭ હે મહારાજ ! વિદ્વાન બ્રાહ્મણો શ્રદ્ધને “ પ્રજ્ઞપતિ-બ્રાહ્મણતુલ્ય ” કહે છે, પણ હે રાજન ! હું તો શ્રદ્ધને જગતના વિષે મુખ્ય દેવ વિજ્ઞાતુલ્ય જોઉં છું. તાત્પર્ય કે, શ્રદ્ધ એ સ્થૂળ શરીરના અભિમાનરૂપ છે માટે સ્થૂળનો ત્યાગ કરીને સૂક્ષ્મ શરીરને પામે છે તે પણ શ્રદ્ધ છે અને તેને “ વિદેહ ” કહે છે. જે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ બન્નેને તજીને પ્રધાન કારણને આત્મારૂપે ગ્રાસ થાય છે તે પ્રકૃતિમાં લય થનારા કહેવાય છે. એ ત્રણને ઉલ્લંઘીને જે, બ્રહ્મને પામે છે તે બ્રાહ્મણ છે. શ્રદ્ધ જ્યારે ઉત્તમ કર્મ કરે છે ત્યારે વૈશ્ય થાય છે. વૈશ્યમાંથી ક્ષત્રિય અને ક્ષત્રિયમાંથી બ્રાહ્મણ થાય છે. વૈશ્યને બે જન્મે મુક્તિ મળે છે. ક્ષત્રિયને એક જન્મે અને બ્રાહ્મણને તત્કાળ મુક્તિ મળે છે. માટે બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને ક્ષત્રિયો શ્રદ્ધને “ વિદેહ ” એટલે દેહરહિત કહે છે. જ્યારે તે દેહને પામે છે એટલે ક્રમે કરીને વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ થાય છે ત્યારે મુક્તિ પામે છે, એવું દેટલાકનું માનવું છે. પણ મ્હારું (પરાશરનું) માનવું તો એમ છે કે, તે પણ આત્મજ્ઞાન પામવાથી એકજ જન્મે મુક્તિને પામે છે. ૨૮ શ્રદ્ધ જાતિના પુરૂષો પણ પોતાના કામાદિ દોષનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી સત્પુરૂષોના આચરણને અનુસરીને પોતાના ધર્મને પુષ્ટિ આપનારી-કલ્યાણકારી ક્રિયાઓ મંત્રરહિત આચરે તો તેથી તેઓને દોષ લાગતો નથી. ૨૯ જેમ જેમ પુરૂષો મદાચરણનું અવલંબન કરે છે તેમ તેમ સુખ પામીને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં આનંદ પામે છે. ૩૦ જનક કહે છે કે:-હે મહામુનિ ! શ્રદ્ધ અવિહિત કર્મ કરવાથી દોષનો ભાગી થાય છે ? કે, તે “ શ્રદ્ધ છે ” એટલાજ માટે દૂષિત છે ? એવો સંદેહ મને ઉપજ્યો છે તેનું નિરાકરણ કરવું જોઈએ. ૩૧ પરાશર કહે છે કે:-હે મહારાજ ! કર્મ અને જાતિ બંને શ્રદ્ધને દોષ આપનાર છે એમાં સંશય નથી, પણ તેમાં જે વિશેષ છે તે હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૩૨ જે પુરૂષ જાતિથી દુષ્ટ છતાં પાપ કરતો નથી તે પુરૂષ “ જાતિવડે કે, કર્મવડે પણ દૂષિત છે ” એમ જાણવું નહિ. ૩૩ તેમ પુરૂષ જાતિવડે શ્રેષ્ઠ હોય તથાપિ ધિક્કારવા યોગ્ય કર્મ કરતો હોય તો તે કર્મ તેને દૂષિત કરે છે માટે તેનું “ તે કર્મ ઉત્તમ છે ” એમ માનવું નહિ. ૩૪ જનક કહે છે કે:-હે દિગ્જયેષ્ઠ ! આ લોકમાં ક્યાં કર્મ ધર્મવાળાં છે તે કહો કે, જે કર્મ કરવાથી પ્રાણીઓ બીજાઓનો નાશ કરી શકતાં નથી. અર્થાત્ કેવાં કર્મ કરવાથી

પ્રાણીઓ હિંસાદોષથી દૂષિત થાય નહિ તે કહેા. ૩૫ પારાશર કહે છે કે—હે મહારાજ ! તમે મને જે પૂછા છો તે હું કહું છું તે સાંભળો, જે હિંસારહિત કર્મ મનુષ્યોને સદૈવ તારે છે તે હું કહું છું. ૩૬ અગ્નિનો ત્યાગ કરીને ઉદાસીનપણે રહેલા અને પરિત્યાપ ત્રિપાના મુક્તિઓ કલ્યાણકારી કર્મમાર્ગને ક્રમે કરીને ચઢે છે—અર્થાત્ સંન્યસ્ત ધારણ કરીને—ત્યાગી થઈને વિતર્ક, વિચાર, આનંદ અને અસ્મિતા નાશની યોગ્યભૂમિઓમાંથી અતુક્રમે પૂર્વ પૂર્વ ભૂમિનો ત્યાગ કરીને ઉત્તરોત્તર ભૂમિકામાં ચઢવારૂપ યોગમાર્ગનો આશ્રય કરે છે. ૩૭ તથા વિત્તપવાંણા નિરંતર દમગુણયુક્ત, અત્યંત વખાણવા યોગ્ય આચરણવાળા ત્યાગીઓ તે યોગમાર્ગે ચઢીને સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરે છે તથા જરા અને મૃત્યુરહિત અવિનાશી સ્થાનને પામે છે. ૩૮ હે રાજન્ ! સર્વ વર્ણના લોકો ધર્મનાં કાર્ય કરીને તથા સત્ત્વ વચન બેઠીને તેમજ જીવલોકમાં જે દારૂ અધર્મ છે તેને તજીને સ્વર્ગલોકને પામે છે જેમાં કાંઈ વિચારવા જેવું નથી. ૩૯

સર્વે વર્ણે ધર્મકાર્યાણિ સમ્યક્ કૃત્વા રાજન્ સત્યવાક્યાનિ ચોક્તવા ।

ત્યસ્ત્વા ધર્મે દારુણ જીવલોકે યાંતિ સ્વર્ગ નાત્ર કાર્યો વિચારઃ ॥ ૩૯ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां परा-
शरगीतायां चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

અધ્યાય ૧૨૫ મો—પરાશરગીતા—ક્ષત્રિયધર્મની પ્રશંસા અને મરણવિધિ.

પરાશર ઉવાચ ॥ પિતા સત્તાયો ગુરવસ્મિયમ્ ન નિર્ગુણાનાં પ્રમલ્લિત લોકે ॥

॥ અનન્યમક્તાઃ પ્રિયવાદિનમ્ દિતામ્ મદયામ્ તથૈવ રાજન્ ॥

પરાશર કહે છે કે—હે રાજન્ ! જે પુરૂષો ભક્તિ આદિ ગુણોથી રહિત છે તેઓને પિતા, મિત્ર, ગુરૂઓ અને સ્ત્રીઓ પણ યથોક્ત સેવાદળ આપવાને સમર્થ નથી, પણ જેઓ અનન્ય ભક્તિ કરનારા, પ્રિય વચન બોલનારા, હિત આચરનારા તથા ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનારા છે તેઓજ પિતૃ આદિ સેવાનું ફળ પામે છે. ૧ મનુષ્યોને પિતાજ પરમ દૈવત છે અને પિતાને માતાથી પણ વિશેષ કહેલો છે. જ્ઞાનનો લાભજ મોટો લાભ છે તથા જેઓએ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને જીતેલા છે તેઓ પરમ લાભને પામે છે. ૨ સંત્રામના આંગણમાં કે, ન્યાં બાણોમાંથી ઇપજેલા અગ્નિની શય્યા પડેલી હોય છે ત્યાં કોઈ રાજપુત હણાય છે અને ફક્ત થાય છે. પણ તે રાજપુત મૃત્યુ પામ્યા પછી દેવોને પણ અત્યંત દુર્લભ એવા લોકને પામે છે તથા સુખ થાય એવી રીતે સ્વર્ગના ફળને ભોગવે છે. ૩ હે રાજન્ ! જે શત્રુ શાકી મર્યો હોય, ભય પામ્યો હોય, જેના હાથમાંથી હથિયાર પડી ગયું હોય, જે રડતો હોય, અવળા મુખથી નાસતો હોય, રથ, ઘોડા, કવચ વગેરે સામગ્રી વિનાનો હોય, હથિયાર ઉગ્રામીને મારવા ન આવતો હોય, રોગી હોય, જીવિતદાન માગતો હોય, બાળક હોય અથવા વૃદ્ધ હોય, એવા શત્રુને મારવો નહિ. ૪ પણ જે ક્ષત્રિયના પુત્રની પાસે રથ, અથ, કવચ આદિ સામગ્રી હોય, જેણે હથિયાર ઉગ્રામ્યું હોય અને જે પોતાનો બરોબરીઓ હોય, એવા શત્રુની સાથે રાજાએ યુદ્ધ કરવું. ૫ કેમ કે, બરોબરીઓ હોય તેનાથી કક્ષ-

ચિત્ત પોતાનું મૃત્યુ થાય તો પણ ક્રોધ છે, તેમ પોતાથી વિશિષ્ટ હોય તેનાથી મૃત્યુ થાય, તે પણ ક્રોધ છે, એમ નિશ્ચય જાણવું; પણ કોઇ પુરૂષ કે, જે પોતાથી નાનો, કાચર અથવા દીન હોય. તેનાથી પોતાનો વધ થાય એ નિહવા જેવું છે. ૬ હે નરપતિ ! જે પુરૂષ પાપી, પાપ આચરણવાળો અને પોતાથી અધમ હોય તેથી વધ થાય તો, એ વધ મહા કષ્ટકારક સમજવો; કેમ કે, તેવા પુરૂષને હાથે મૃત્યુ થવાથી નિશ્ચય નરકમાં પડવું પડે છે. ૭ હે રાજન ! જે પુરૂષ મૃત્યુના પાશમાં આવી પડ્યો હોય તેનું રક્ષણ કોઇ કરી શકતું નથી. તેમ જેનું આયુષ્ય બાકી છે તેને કોઇ મારી શકતું નથી. ૮ પોતાની ઉપર સ્નેહ રાખનાર મનુષ્યો, જે હિંસાત્મક કર્મ કરતા હોય તેથી તેઓને અટકાવવા તથા બીજાના પ્રાણવડે પોતાના પ્રાણનું પોષણ કરવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. ૯ હે તાત ! ગૃહસ્થ પુરૂષો કે, જેઓ સંસારબંધનથી મુક્તિ પામવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તેઓએ તીર્થસ્થળમાં જઇને તીર્થવાસીને ઉચિત ક્રિયા કરીને મૃત્યુ પામવું એ ઠીક છે. ૧૦ કેમ કે, આયુષ્યનો હ્રય થવાથી મૃત્યુ તો અવસ્ય થાય છેજ; ત્યારે તે મૃત્યુ તીર્થમાં પ્રાપ્ત કરવાથી તીર્થ માહાત્મ્યનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે-અર્થાત્ “ આ મુક્તિક્ષેત્ર છે ” એટલું પણ જેઓ જાણતા નથી એવા મહ અંતઃકરણવાળા પણ તીર્થમાં મૃત્યુ પામે છે તો તેઓને ક્ષેત્રનું ફળ મળે છે, તો પછી જે ક્ષેત્રના ફળને જાણે છે તેને તે ફળ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? તીર્થમાં જઇને પણ યોગ-સમાધિ સિદ્ધ કરીને મરવાથી અથવા બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને મરવાથીજ મોક્ષ થાય છે. ૧૧ માટે જે પુરૂષ તીર્થમાં જઇને પણ બળાત્કારે જળમાં પડીને કે, બીજી રીતે દેહનો ત્યાગ કરે છે તેને પોતાના પૂર્વના દેહ જેવુંજ શરીર પ્રાપ્ત થાય છે-અર્થાત્ એક દેહને તજીને પુનઃ બીજા યાતના શરીરને પામે છે. એવા પુરૂષને એકાદ વટેમાર્ગી કરતાં પણ અધમ જાણવો. કેમ કે, વટેમાર્ગી તો પોતાના ઘરમાંથી નીકળીને બીજા ધારેલી જગ્યાએ જાય છે, પણ આ તો પોતાના દેહમાંથી નીકળીને પુનઃ તેવાજ દેહમાં જાય છે-અર્થાત્ તેણે જે હેતુથી દેહ તજ્યો તે હેતુ પણ તેનો સિદ્ધ થતો નથી. ૧૨ (આ સ્થળે કોઇ શંકા કરશે કે, ત્યારે કાશી આદિ ક્ષેત્રમાં મૃત્યુ પામનારનો મોક્ષ નહિજ થાય શું ? તો તેનું સમાધાન એવું છે કે,) તીર્થમાં મૃત્યુ પામનારને બીજો યાતનાદેહ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું કારણ, તેણે કરેલો આત્મહાત છે, પણ તે દેહ કર્મથી ઉપજેલા ભોગદેહ જેવો ન હોવાથી, તે દેહવડે માત્ર પાપકૃત્યનું પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે-અર્થાત્ તે દેહ રૂદ્ર, પિશાચ આદિ જેવો મોક્ષને યોગ્ય છે. ૧૩ એ યાતનાદેહ પણ શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિસમુદાય, બીજાં પદાર્થ તથા અમેષ્ય વસ્તુઓથી બાંધેલ હોય છે તથા તેમાં પણ જૂત અને ઇંદ્રિયો સાથે મળેલાં હોય છે. ૧૪ અધ્યાત્મનું ચિંતન કરનારા એમ પણ કહે છે કે, તે યાતનાદેહ માત્ર ત્વચા અને અસ્થિ-મય હોય છે. તેમાં મેદ, માંસ આદિ કંઇ હોતું નથી. તેમ સૌંદર્યોદિ ગુણ પણ હોતા નથી. પરંતુ પૂર્વ વાસનાથી માત્ર મનુષ્યપણાને પામ્યો હોય તેવો તે દેહ હોય છે. ૧૫ ત્યારે જીવ તે દેહનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે મનુષ્યદેહની પેઠે, તે પણ ચેષ્ટારહિત અને ચેતના વિનાનો બનને પૃથ્વીમાં હ્રય પામે છે અને તેમાંનાં જૂત પોતાના અસહ સ્વરૂપમાં મળી જાય છે. ૧૬ તે પિશાચનું શરીર પણ, આત્મહત્યાના જેવાંજ બ્રહ્મહત્યાદિ અનેક જન્મ-અપમાનનાં અનેક કર્મ કે, જે કાશી આદિ ક્ષેત્રમાં કર્યાં હોય છે તેથી તે તે સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. હે વૈદેહ ! આ શરીર જે જે સ્થાનમાં મરણ પામે છે તે તે સ્થાનનો

સ્વભાવ તેમાં મુખ્યત્વે દેખાય છે તથા કર્મનાં ફળ પણ તે તે સ્થાનમાં સ્વભાવને અનુ-
સરીને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭ હે રાજન્ ! યાતનાશરીરનો સ્વભાવ એથી વિશ્લેષણ છે. ૩૬,
પિશ્ચાત્ત આદિ યાતના દેહનો નાશ થયા પછી પણ તે, જેમ આકાશમાં મોટો મેઘ બમણ
કરે છે, તેમ પાપનો ક્ષય થતાં સુધી કેટલાક કાળ પર્યંત પોતાનેરૂપે પ્રકટ થતો નથી,
પણ વાસનાથી વીંટાઇને લમ્યા કરે છે. ૧૮ હે નૃપતે ! પછી ન્યારે ઉપાધિથી ઉપજેલી
મલિનતાનો ક્ષય થાય છે ત્યારે તે અધિજ્ઞાનને પામીને સ્થિર થાય છે, તે અધિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયો
મનરૂપી છે. ઇન્દ્રિયોથી મન એક છે અને મનથી આત્મા એક છે—અર્થાત્ ન્યારે તે સંક-
ષ્પરહિત થાય છે ત્યારે મોક્ષ પામે છે. ૧૯ હે રાજન્ ! સર્વ પ્રકારનાં પ્રાણીઓથી જંગમ
પ્રાણીઓ એક છે, જંગમ પ્રાણીઓમાં પણ બે ચરણવાળાં પ્રાણીઓ ઉત્તમ છે, બે ચરણ-
વાળાં પ્રાણીઓમાં પણ દ્વિજ (ત્રૈવર્ણિક) ઉત્તમ છે. ૨૦ હે રાજન્દ્ર ! દ્વિજોમાં પણ જેઓ
પ્રજ્ઞવાળા છે તેઓ ઉત્તમ છે, પ્રજ્ઞવાળાઓમાં પણ જેઓ આત્મજ્ઞાની છે તેઓ ઉત્તમ
છે અને આત્મજ્ઞાનીઓમાં પણ જેઓ ગર્વ વિનાના છે તેઓ એક છે. ૨૧ જે જન્મ
ધારણ કરે છે તેની પાછળ મરણ અવસ્ય આવેજ એવો નિશ્ચય છે. મનુષ્યો ઇન્દ્રિયોવડે જે
કર્મનું સેવન કરે છે તે સર્વ અંતવાળાં છે, એમ જાણીને ગર્વ કરવો નહિ. ૨૨ હે રાજન્ !
ન્યારે સૂર્ય ઉત્તર દિશાને પામે છે—ઉત્તરાયણના સૂર્ય થાય છે, ત્યારે પુણ્ય નક્ષત્ર અને
પુણ્ય મુહૂર્તમાં જે મરણ પામે છે તેને પુણ્યશાળી સમજવો. ૨૩ પુણ્યશાળી પુરૂષનું
મરણ એવું હોય છે કે, તે પોતાની પાસેના મનુષ્યોને કલેશ આપતો નથી, પોતાના
દુષ્ટતનો નાશ કરે છે, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પુણ્ય કર્મ કરે છે તથા પછી કાળકૃત
મરણવડે દેહને તજે છે. ૨૪ ઝેરથી મરવું, ફાંસો ખાઇને મરવું, બળીને મરવું, ચોરના
હાથથી મરવું અથવા વ્યાધિ, સર્પ આદિ દાદોવાળા પ્રાણીથી મરવું એ સર્વ પ્રાકૃતવધ
કહેવાય છે. ૨૫ એવા અકાળમૃત્યુથી પુણ્યશાળી પુરૂષો દેહને તજતા નથી. એવાં અને એ
વિના બીજાં પણ પ્રાકૃતમૃત્યુ કહેવાય છે તેથી પુણ્યશાળી પુરૂષોનું મરણ થતું નથી. ૨૬
હે રાજન્ ! પુણ્યવાન પુરૂષોના પ્રાણ મસ્તકને ફેરીને નીકળે છે, મધ્યમ પુણ્યવાળા પુરૂષોના
પ્રાણ શરીરના મધ્ય ભાગમાંથી નીકળે છે અને દુષ્ટ કર્મ કરનારા પુરૂષોના પ્રાણ શરી-
રના નીચના ભાગમાંથી નીકળી જાય છે. ૨૭ હે રાજન્ ! અજ્ઞાનના જેવો બીજો શત્રુ
નથી, અજ્ઞાનજ પુરૂષનો મોટામાં મોટો શત્રુ છે; કેમ કે, મનુષ્ય અજ્ઞાનથી વીંટાઇનેજ મહા
દાણુ તથા ધોર કર્મ કરે છે. ૨૮ હે રાજપુત્ર ! માટે વેદમાં કહેલા ધર્મથી યુક્ત થઇને
તથા જુદોનું સેવન કરીને તે અજ્ઞાનરૂપી શત્રુનો બાધ કરવાને સમર્થ થવું તથા શુદ્ધિરૂપી
બાણવડે તેનો નાશ કરવો. ૨૯ વળી ધર્મની ઇચ્છાવાળા પુરૂષે, વેદનું અધ્યયન કરીને
તપવડે બહુચારી થવું, શક્તિ પ્રમાણે પંચ મહામય કરવા તથા પોતાના વંશનું સ્થાપન
કરીને તથા ધર્મમાં તત્પર થઇને કલ્યાણને અર્થે વનમાં જવું. ૩૦ પુરૂષે ઉપજોડનો ત્યાગ
કર્તા છતાં પણ દેહનો નાશ કરવો નહિ; કેમ કે, હે તાત ! ચાંપલપાણું પ્રાપ્ત થયા છતાં
પણ મનુષ્યજન્મ સર્વદા રૂડોજ છે. ૩૧ હે પૃથ્વીપતે ! એજ સર્વોત્તમ જાતિ છે તથા જેને
પામીને અને સારાં કર્મ કરીને આત્માનું રક્ષણ કરી શકાય છે. ૩૨ મનુષ્યો વેદનું પ્રમાણ
જાણીને પણ એમ સમજે છે કે, અમે મનુષ્યોનીથી શી રીતે બધું ન થઇએ ? એમ
સમજીને ધર્મ કરે છે. ૩૩ જે પુરૂષ અત્યંત દુર્લભ એવા મનુષ્યદેહને પામીને ધર્મનો દ્રોષ

કરે છે તે કામાત્મા થાય છે અને કામવડે હગાય છે. ૩૪ ને પુરૂષ દીપકની ચેટે સ્નેહથી શ્રદ્ધિ પામનારાં પ્રાણીમાત્રને પ્રીતિયુક્ત દષ્ટિથી જુએ છે પણ વિષયોને પ્રીતિયુક્તદષ્ટિથી જોતો નથી. ૩૫ તેમજ ને સર્વ પ્રાણીઓને સાંત્વ વચન બોલીને, અજ આપીને અને મધુર વચન કહીને પ્રસન્ન રાખે છે તથા સુખ-દુઃખને સમાન માને છે તે પરલોકને વિષે માન પામે છે. ૩૬ હે રાજન્ ! દાન અને ત્યાગજ નેતું સુંદર સ્વરૂપ છે એવા પુરૂષે સરસ્વતી, પુષ્કર ક્ષેત્ર, નૈમિષ ક્ષેત્ર અને પૃથ્વીમાં ને ગીર્ગ પુષ્પ ક્ષેત્ર છે ત્યાં જઈને તપ-વડે અને જળવડે, શરીરનું શોધન કરવું. ૩૭ ને પુરૂષનો દેહ ધરને વિષે પડે છે તેને જલાંજલિ આપવી ઉત્તમ છે. તેમજ તેને ઉચ્ચકોને શ્મશાનમાં લઇ જવો, સ્વતઃ પાળવું અને વિધિપૂર્વક તેની દાહાદિ ક્રિયાઓ કરવી એ પણ ઉત્તમ છે. ૩૮ વળી મનુષ્ય ધર્મ કરે છે, યોગ્ય કરે છે, યત્ન કરે છે, યત્ન કરાવે છે, જ્ઞાન કરે છે, પુણ્ય કર્મ કરે છે, શક્તિ પ્રમાણે પિતૃકાર્ય કરે છે અને બીજું પણ ને પ્રશસ્ત કર્મ કરે છે તે સર્વ દેવ, પિતૃ આદિને ઉદ્દેશીને પોતાનાજ અર્થે કરે છે. ૩૯ હે રાજન્ ! ને પુરૂષનાં કર્મ ફલેશયુક્ત નથી તે પુરૂષને ધર્મશાસ્ત્ર, વેદ અને વેદનાં છ અંગ, એ સર્વ કલ્યાણકારી છે. ૪૦ બીજા કહે છે કે:-હે નરાધિપ ! આ સર્વ મહાત્મા મુનિ પરાશરે પૂર્વે વિદેહ રાજાને કલ્યાણને અર્થે કહ્યું હતું. ૪૧

एतद्वै सर्वमाख्यातं मुनिना सुमहात्मना ।

शिवेहराजाय पुरा श्रेयसोर्थे नराधिप ॥ ૪૧ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां परा-
शरगीतायां पंचविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ૧૨૫ ॥

અધ્યાય ૧૨૬ મો-પરાશરગીતા-પૂર્વકર્મ આવશ્ય કળા આપે છે.

મીઞ્મ ઉચાચ ॥ પુનરેવ તુ પપ્રચ્છ જનકો મિથિકાધિપ: ।

પરાશર મહાત્માનં ધર્મે પરમનિઞ્ચયમ્ ॥ ૧ ॥

બીજા કહે છે કે:-મિથિકાના રાજા જનકે મહાત્મા પરાશરને પુનઃ પણ ધર્મને વિષે પરમ નિશ્ચય શો છે ? તે વિષે પ્રશ્ન કર્યો. ૧ જનક કહે છે કે.-હે બ્રહ્મન્ ! કલ્યાણનું સાધન શું છે ? ઉત્તમ ગતિ કયા છે ? શું કર્યું હોય તો તે નાશ પામે નહિ ? અને ક્યાં ગયેલો પાછો આવે નહિ ? હે મોટી શુદ્ધિવાળા મુનિ ! તે મને કહો. ૨ પરાશર કહે છે કે:-સંગ ન કરવો એ કલ્યાણનું મૂળ છે. હે જ્ઞાનસ્વરૂપ જનક ! જ્ઞાનજ પરમગતિ છે, તપ આત્મર્યુ હોય તો તે નાશ થતું નથી તથા સત્પાત્રને દાન આપ્યું હોય તે નાશ પામતું નથી. ૩ જ્યારે પુરૂષ અધર્મમય પાશને છેદીને ધર્મમાં પ્રીતિવાળો થાય છે તથા અભ્યર્થી ઉત્પન્ન થયેલું દાન-અભયદાન આપે છે ત્યારે તેને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪ ને પુરૂષ એક હજાર ગાયો અને સો ઘોડા આપે છે તેને સર્વ પ્રાણીઓથી અભય પ્રાપ્ત થાય છે.

• “સ્નેહ” શબ્દનો “પ્રીતિ” અને “તેલ” એવા બન્ને અર્થ છે, મઠે દીપક જેમ સ્નેહ (તેલ)થી શ્રદ્ધિ પામે છે તેમ પ્રાણીઓ પણ સ્નેહ (પ્રીતિ)થી શ્રદ્ધિ પામે છે, એવા સ્થેય છે. સંશોધક.

૫ શુદ્ધિમાન પુરૂષ વિષયોની મધ્યે વસે છે, તથાપિ તે તેમાં નથીજ વસતો એમ જાણવું અને દુષ્ટ શુદ્ધિવાળો પુરૂષ વિષયો અસત્ છતાં પણ તેમાં નિરંતર વસેલોજ છે. ૬ જે પુરૂષ જાત્રી છે તેને, જેમ કમળના પત્રને જળ સ્પર્શ કરતું નથી, તેમ અધર્મ સ્પર્શ કરતો નથી, પણ જે પુરૂષ અજાત્રી છે તેને, જેમ લાકડાને લાખ વળગે છે, તેમ અત્યંત પાપ વળગે છે. ૭ અધર્મનો સ્વભાવ એવો છે કે, તેને આચરનારને અવશ્ય ક્ષણદાન આપ્યા વિના છોડતો નથી અને અધર્મનો કરનારો પણ તેના ક્ષણ ભોગવવાને સમયે ક્ષણને પામેજ છે. ૮ પણ જે આત્મદર્શી પુરૂષો છે તેઓને કર્મનું અભિમાન હોતું નથી તેથી તેઓને કર્મક્ષણ ભોગવતું પડતું નથી. જે અસાવધ પુરૂષ પાપ કર્મ અને પુણ્ય કર્મમાં આસક્તિ તણને શુદ્ધિ, કર્મ અને ઇન્દ્રિયોનાં શુભાશુભ કર્મને જાણતો નથી તે મોટા ભયને પામે છે. ૯ જે પુરૂષ પ્રીતિરહિત અને દ્રોષરહિત હોય છે તે વિષયમાં રહેવા છતાં પણ પાપથી લેપાતો નથી. ૧૦ જેમ નદીની મર્યાદામાં બાંધેલા સેતુ તૂટતો નથી અને પ્રવાહમાં વધારો કરે છે, તેમ જે પુરૂષ આસક્તિ તણને ધર્મકાર્ય કરે છે તેનો ધર્મરૂપ સેતુ તૂટતો નથી પરંતુ તપની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૧ જેમ શુદ્ધ સૂર્યકાંત મણિ સૂર્યના તેજને એકત્ર આણીને ગ્રહણ કરે છે, તેમજ હે રાજસિંહ ! જીવ પણ ધ્યાનવડે બ્રહ્માભાવને ધારણ કરે છે. ૧૨ જેમ તલને બહુવાર જૂદાં જૂદાં પુષ્પની ભાવના દેવાથી તે (તલ)માં સુગંધી વધારે આવતી જાય છે, તેમ પુરૂષને પણ ધર્માદિ ગુણોની ભાવના આપવાથી સત્ત્વ ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૩ ત્યારે સ્ત્રીઓને તણ દે છે, સંપત્તિનો ભાગ કરે છે, મહત્પદને મૂકી દે છે, વાહનનો ત્યાગ કરે છે, અનેક પ્રકારના સત્કર્મનો ત્યાગ કરે છે અને ક્ષવળ મોક્ષને વિષેજ શુદ્ધિ પરાવાય છે ત્યારે તેની શુદ્ધિ વિષયોથી નિવૃત્ત થાય છે. જે પુરૂષની શુદ્ધિ વિષયોમાં આસક્ત છે તે કાંઈ પણ પ્રકારે પોતાના હિતને સમજી શકતો નથી. ૧૪ હે રાજન્ ! જેમ માંછડું માંસના લોભથી કાંટામાં પરાવાહને ખેંચાય છે, તેમ તે મનુષ્ય સર્વ વિષયોમાં લુબ્ધ થઈને ખેંચાય છે. ૧૫ દેહ અને ઇન્દ્રિયાદિ સમુદાયવાળો આ મૃત્યુલોક પરસ્પર ઉપકાર કરીને રહેલો છે. એ મૃત્યુલોક ક્ષણના ગર્ભની પેઠે સારરહિત છે તથા જેમ તૂટેલી હોડી સમુદ્રમાં ડૂબે છે, તેમ છેવટે સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબે છે. ૧૬ મનુષ્યે અમુક સમયેજ ધર્મ કરવો, એવી રીતે ધર્મ કરવાનો સમય નિશ્ચિત કરેલો નથી તથા મૃત્યુ પણ પુરૂષના ધર્મ કરવાના સમયની વાટ જોતું નથી માટે પુરૂષે “ હું મૃત્યુના મુખમાં છું ” એમ જાણીને સદૈવ ધર્મની ક્રિયાજ કરવી ઉત્તમ છે. ૧૭ ધર્મવડે ચિત્તની શુદ્ધિ સંપાદન કરીને યોગાભ્યાસ કરવો; કેમ કે, તેથી જેમ, આંધળો પુરૂષ નિત્યના અભ્યાસથી પોતાના ધરમાં ફરે છે, તેમ જાત્રી પુરૂષ ગુરૂએ કહેલી યુક્તિવડે અભ્યાસ કરવાથી અગોચર માર્ગને વિષે પણ જાણ શકે છે. ૧૮ જન્મમાં મરણ રહેલું છે અને મરણના આધારે જન્મ રહેલો છે માટે જે પુરૂષ મોક્ષધર્મને જાણતો નથી તે પુરૂષ ચક્રની પેઠે બંધનમાં આવી પડે છે. ૧૯ માટે જે પુરૂષ જ્ઞાનમાર્ગે ગમન કરે છે તેને આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખ થાય છે. અગ્નિહોત્રાદિ કર્મના વિસ્તાર કલેશયુક્ત છે અને ત્યાગાદિ સુખ આપનારા છે. સર્વ વિસ્તારયુક્ત કર્મ અનાત્મમૂત વિષય મુખને અર્થે છે અને ત્યાગમાત્ર આત્માનું હિત કરનારો છે. ૨૦ જેમ કમળના તંતુને કાઢવ વળગેલો હોય છે તેને તે તત્કાળ તણ દે છે, તેમ પુરૂષને આત્મા મનને પણ જલદીથી તણ દે છે. મનથી કરેલો

સંસાર મનવડેજ નાશ પામે છે; એટલે મનજ આત્માને યોગાનુષ્ઠ કરે છે અને યોગી તે મનને આત્માને વિષે લીન કરી શકે છે. ૨૧ જ્યારે એ પ્રમાણે આત્મા મનવડે સર્વથી છેલ્લી સ્થિતિમાં મુક્ત થાય છે ત્યારે તે સર્વ ઉપાધિથી મુક્ત આત્માને જીએ છે. ૨૨ જે પુરૂષ ઇન્દ્રિયતૃપ્તિરૂપ પારકા કાર્યમાં આસક્ત રહીને પોતાના કાર્યરૂપ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિને સિદ્ધ કરવાને ઇચ્છે છે તે પુરૂષ વિષયોમાં આસક્ત થઇને પોતાના કાર્યથી મુક્ત થાય છે—અર્થાત્ તે પોતાનું કાર્ય સાધી શકતો નથી. ૨૩ જે પુરૂષ યોગથી બ્રહ્મ થાય છે તે, કાંતા તિર્થંક યોનિમાં અધોગતિને પામે છે અથવા સ્વર્ગમાં પરમગતિને પામે છે. જ્ઞાની પુરૂષ યોગબ્રહ્મ થયા છતાં પણ યોગરૂપી સુકૃતવડે ઉત્તમ ગતિને પામે છે અને અજ્ઞાની પુરૂષ અધમગતિને પામે છે એમ જાણવું. ૨૪ જેમ મત્તિકાના ઝનાવેલા પાકા પાત્રમાં પકવ કરેલો પ્રવાહી પદાર્થ જતો નથી, તેમ તપવડે પકવ કરેલા શરીરમાં તે (યોગી) બ્રહ્મલોક પર્યંતના વિષયોને ભોગવે છે, પણ તેથી નાશ પામતો નથી. ૨૫ “ જે પુરૂષ વિષયોને ભોગવે છે તે બ્રહ્મસુખને ભોગવશે નહિ ” એમ નિશ્ચય જાણવું. પણ જે આત્મા-રૂપ પુરૂષ ભોગનો ત્યાગ કરે છે તે નિશ્ચય બ્રહ્મસુખને ભોગવે છે. ૨૬ સ્પર્શમુખ અને સ્વાદમુખ એ બેમાં આસક્ત થયેલો પુરૂષ ધુમસથી વીંટાયેલા પુરૂષની પેઠે, બ્રહ્મદિશાને જોઇ શકતો નથી, પણ જેમ જન્માંધ પુરૂષ અંધન્વથી વીંટાયને માર્ગને જાણી શકતો નથી, તેમ તે પુરૂષ આત્માના માર્ગને જાણી શકતો નથી. ૨૭ જેમ વેપારી મનુષ્ય સમુદ્રને માગે વેપાર કરીને પોતાની મુડીના પ્રમાણમાં ધન મેળવે છે, તેમ મૃત્યુલોકરૂપી સમુદ્રમાં પણ કર્મના અનુસારે પ્રાણીને ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૮ આ લોક રાત્રિ અને દિવસમય (કાળ પ્રધાન) છે. તેમાં મનુષ્ય પરિણામ પામવારૂપ અવસ્થામાં ગતિ કરે છે અને જેમ સર્પ વાસુનું ભક્ષણ કરે છે, તેમ મૃત્યુ પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કરે છે, માટે પ્રાણીમાત્રે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. ૨૯ આ લોકમાં જન્મ પામેલો જીવ પોતે કરેલાં કર્મનાં ફળને પામે છે, પરંતુ કોઇ પણ પ્રાણી શુભ કે, અશુભ કર્મ કર્યા સિવાય સુખ કે, દુઃખને પામતો નથી. ૩૦ ગમે તો પુરૂષ શયન કરતો હોય, ગમે તો ચાલતો હોય અથવા ગમે તો બેસી રહ્યો હોય તથા ગમે તો વિષયમાં પ્રવૃત્ત થયો હોય પરંતુ તે તે અવસ્થામાં પ્રાણીને પૂર્વનાં કરેલાં સારાં કે, માઠાં કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૧ જે પુરૂષ એકવાર તરીને સામે કિનારે ગયો છે તેને પુનઃ જળમાં પડવાની ઇચ્છા થતી નથી, તેમ જે પુરૂષ મુક્ત થયો છે તેને પુનઃ જન્મ લેવો પડતો નથી. આ સંસારરૂપી મહાસાગરમાં પડીને પછી પાર ઉતરવું કઠિન છે. ૩૨ જેમ નાવને ચલાવનાર ખલાસી દોરડાવડે ધણી જળમાંથી નાવને ખેંચીને સામે કિનારે લઈ જાય છે, તેમ મનરૂપી દોરડાવડે શરીર પણ ખેંચાઈ જાય છે. ૩૩ જેમ નદીઓ ત્યારે પાસથી આવીને છેવટે સમુદ્રને મળે છે, તેમ મન પણ સર્વ વિષયોસહિત છેવટે મૂળ પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે. ૩૪ જેમ વેળું ઘર બાંધ્યું હોય, તે જળ આવવાથી નાશ પામે છે, તેમ અનેક સ્નેહપાશથી આસક્ત થયેલા મનવાળા પુરૂષો સ્વભાવના યોગથી નાશ પામે છે—અર્થાત્ મૂળ પ્રકૃતિરૂપ અજ્ઞાનમાંથી લાય પામે છે અને પુનઃ તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૫ જે પુરૂષ શરીરરૂપી ઘરનાં નામ અને રૂપ આત્માને લાગુ કરે છે એવો પુરૂષ જ્યારે પવિત્રતારૂપી તીર્થ પ્રત્યે જુદ્ધિરૂપી માર્ગ ચાલીને જાય છે ત્યારે તેને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩૬ કર્મના વિસ્તાર કલેશવાળા છે અને આત્મ-

ગાનરૂપી સંક્ષેપ સુખાવહ છે. સર્વ વિસ્તારયુક્ત કર્મ ઇન્દ્રિયોના સુખને અથ છે અને ત્યાગજ આત્માનું હિત કરનાર છે એમ મહાપુરુષો કહે છે. ૩૭ કુટુંબની ચિંતા યોગમાં વિધન કરનારી છે માટે તે કરવી નહિ. કેમ કે, મિત્રવર્ગ સંકરૂપથી ઉપજેલો છે. (જેને માન્યો તે મિત્ર, એ રીતે છે.) ગાતિજન કારણથી ઉપજેલાં છે, તેમ સ્ત્રી, પુત્ર અને દાસ પશુ પોતાપોતાના કર્મથી પ્રાપ્ત કરેલા અર્થને ભોગવે છે. ૩૮ માતા કે, પિતા પ્રાપ્તે કાંઈ આપતાં નથી, પોતે જે દાન કર્યું હોય તેજ સ્વર્ગમાર્ગનું ભાતું થાય છે તથા તેજ ઉપયોગમાં આવે છે. અર્થાત્ પ્રાણી પોતાના કરેલા કર્મનુંજ ફળ આ લોકમાં અને પર-લોકમાં ભોગવે છે. ૩૯ હે દક્ષ પુરૂષ ! માતા, પુત્ર, પિતા, ભાઈ, સ્ત્રી અને મિત્રજન, એ સર્વ સોનાની મહેરમાં પાંડેલી છાપના લીટા જેવા છે, જેમ સોનાની મહેર લીટાના યોગથી સિક્કો ગણાય છે તેટલુંજ તેમાં વિશેષ છે. નહિ તો કિંમત તો સોનાના પ્રમાણમાં ઉપજે છે. મત્તિકાના હીકરા ઉપર તેવી છાપના લીટા કર્યા હોય તો કાંઈ સોનાની કિંમત ઉપજતી નથી એથી સમજવું કે, પોતાનું અદૃષ્ટજ સોનાની પેઠે ફળદાતા છે—માતા, પિતા, ભાઈ, સ્ત્રી આદિ સર્વ નિમિત્તરૂપ છે. ૪૦ પ્રાણીએ પૂર્વે પોતે શુભ કે, અશુભ જેવાં કર્મ કર્યા હશે તે તે તેને પ્રાપ્ત થશે. માટે તેને જે જે ભોગ પ્રાપ્ત થાય તે તે “ કરેલા કર્મનું ફળ છે ” એમ ત્હારે જાણવું. જે સમયે કર્મનું ફળ ભોગ આપવાને ઉપસ્થિત થાય છે તે સમયે અંતરાત્મા બુદ્ધિને તેવો ભોગ લેવાની પ્રેરણા કરે છે. તાત્પર્ય કે, કર્મ પ્રમાણેજ બુદ્ધિ સૂઝે છે. ૪૧ માટે જે પુરૂષ ઉલ્લોગનો આશ્રય કરીને પછી સહાયને પ્રાપ્ત કરે છે તે પુરૂષનો કોઈ પણ આરંભ નાશ થતો નથી. ૪૨ જે પુરૂષનું મન એકાગ્ર છે એવા ઉલ્લોગી શરા, ધીર અને પડિત પુરૂષને, જેમ સૂર્યને કિરણ તજતાં નથી, તેમ લક્ષ્મી તજતી નથી. ૪૩ પ્રથંસા કરવા યોગ્ય જે પુરૂષ આસ્થાથી, નિશ્ચયથી, ઉપાયથી, ગર્વરહિતપણાથી અને બુદ્ધિથી કાર્યનો આરંભ કરે છે તેનું કાર્ય બગડતું નથી. ૪૪ પ્રાણીએ પૂર્વે સારાં કે, માડાં જેવાં કર્મ કર્યા હોય છે તે બન્ને પ્રકારનાં કર્મફળ પ્રાણીને ગર્ભમાંથીજ નિયમિત રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તથા જેમ સમાન અતિવાજો વાયુ કરવતથી વહેરેલા લાકડાના વહેરને વેરી નાખે છે, તેમ સમાન અતિવાજું અને અનિવાર્ય મૃત્યુ કાળે કરીને પ્રાણીનો દેહથી વિયોગ કરીને તેને પોતાના કર્મની સમીપ લાવી મૂકે છે. ૪૫ સર્વ પુરૂષ પોતાને યોગ્ય દ્રવ્ય, વિવાહ, પશુ આદિ સ્વયમેવ કરેલો વિસ્તાર એટલે પુત્રાદિ, સંતતિ સારા કુળમાં જન્મ, દ્રવ્યની સમૃદ્ધિ અને ભંડાર એ સઘળું પોતાના કરેલા શુભાશુભ કર્મ પ્રમાણે પામે છે; તેથી તેને માટે યત્ન ન કરતાં આત્મતત્વના સાક્ષાત્કારને અર્થે યત્ન કરવો. ૪૬ બીજમ કહે છે કે:—હે સજન ! એ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન પરાશરે યથાર્થ વચન કહ્યાં તેને સાંભળીને કર્મ જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ જનકરાજ પરમ આનંદ પામ્યો. ૪૭

શ્લુકો જનકો રાજન્ યાદાતપ્યં મનીષિના ।

શ્રુત્વા ધર્મવિદાં શ્રેષ્ઠઃ પરાં મુદમવાપ હ ॥ ૪૭ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तराज्ञे गुर्जरभाषायां पराशर-
मीतार्या षड्विंशत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

અધ્યાય ૧૩૭ મો-હંસગીતા-હંસ અને સાધ્યા દેવોનો સંવાદ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ સત્ત્વં ક્વમં ક્ષમાં પ્રજ્ઞાં પ્રશંસંતિ પિતામહ ॥

૥ વિજ્ઞાંતો મનુજા લોકે કથમેતન્મતં તથ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે પિતામહ ! વિદ્વાન્ પુરૂષો સત્ય, દમ, ક્ષમા અને બુદ્ધિની પ્રશંસા કરે છે, એ વિષે તમારો શો અભિપ્રાય છે. ૧ બીજા કહે છે કે:-હે યુધિષ્ઠિર ! એ વિષે હું તને સાધ્યા દેવોના અને હંસના સંવાદનો પુરાતન ઇતિહાસ કહું છું. ૨ એક સમયે જન્મરહિત અને નિલ એવા ભગવાન પ્રજાપતિ પક્ષીઓના કુળને વિષે હંસનું રૂપ લઇને ત્રણે લોકમાં ફરતા ફરતા સાધ્યા દેવોની પાસે જઇ પહોંચ્યા. ૩ સાધ્યાદેવો તે હંસને જોઇને બોલ્યા કે,-હે પક્ષિન્ ! અમે સાધ્યા દેવો છીએ. તું મોક્ષને જાણનારો છે માટે તને મોક્ષધર્મ વિષે પ્રશ્ન કરીએ છીએ. ૪ હે પક્ષિન્ ! તું પ્રજિત અને ધીર વચન બોલનારો છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે. “સાધુ” શબ્દ તારા વિષે સાર્થક થાય છે. હે પક્ષિન્ ! તું આ જગતમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ થાને માને છે ! અને હે મહાત્મન્ ! તારું મન થાને વિષે આનંદ પામે છે ? ૫ હે પક્ષીઓમાં શ્રેષ્ઠ હંસ ! તું સર્વ કાર્યોમાં જેને શ્રેષ્ઠ કાર્ય માનતો હોય તે કાર્યનો અમને ઉપદેશ કર. હે પક્ષીરાજ ! પુરૂષ જે કાર્ય કરીને સર્વ બંધનોમાંથી શીઘ્ર મુક્ત થાય તે કાર્ય અમને કહે. ૬ હંસ કહે છે કે:-હે અમૃત ભોજન કરનારા દેવો ! તપ, દમ (બહારની ઇન્દ્રિયોનો જય) તથા સત્યને પાળીને, મનનો જય કરીને અને હૃદયના રાગાદિ સર્વ વ્યથિઓને છોડીને પ્રિય તથા અપ્રિયને વશ કરવાં એટલે પ્રિયથી હર્ષ ન પામવો કે, અપ્રિયથી શોક ન કરવો, એ કાર્ય છે, એમ મેં સાંભળ્યું છે. ૭ પુરૂષે બીજાના મર્મને હેદન કરે એવું વચન બોલવું નહિ, નિષ્કુર-કઠોર વચન બોલવું નહિ. કીન પુરૂષની પાસેથી આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ લેવો નહિ, જે વચન બોલવાથી બીજો દોષ ઉદ્ભવ પામે, તેવી અકલ્યાણી અને નરકમાં નાખનારી વાણી બોલવી નહિ. ૮ મુખમાંથી નીકળનારી વાણીરૂપી બાણથી હણાયેલા પુરૂષ રાત્રિમાં અને દિવસે શોક કરે છે. તે બાણ બીજાઓના મર્મસ્થાનમાં પડે છે. માટે ડાહ્યા પુરૂષે બીજાઓ પ્રત્યે વચનરૂપી બાણ ફેંકવાં નહિ. ૯ જો બીજો પુરૂષ તે (ડાહ્યા પુરૂષ) ને એવાં નિષ્કુર વચનરૂપી બાણોથી હૃદયમાં વીધે તો તેણે (ડાહ્યા પુરૂષે) મનમાં શાંતિજ ધારણ કરવી કેમ કે, જે પુરૂષ બીજો પુરૂષ ક્રોધ ઉત્પન્ન થવા ચેષ્ટા કરે છે, છતાં ક્રોધ પામતો નથી પણ હર્ષ પામે છે તે બીજાનું સુકૃત હરણ કરે છે. ૧૦ ક્રોધ મનુષ્ય અસત્ય અભિશાપ આપે છે છતાં જે અગ્નિની પેઠે સળગી ઉઠેલા ક્રોધને થમાવી દેછે તથા જેનું ચિત્ત બીજાઓને સુમન્યું નથી એવાં અસુચારહિત આનંદી પુરૂષ બીજાના સુકૃતને ત્રહણ કરે છે. ૧૧ જ્યારે ક્રોધ મ્હારી નિંદા કરે છે ત્યારે હું ક્રોધ પણ બોલતો નથી અને જ્યારે ક્રોધ મને મારે છે ત્યારે હું તેને ક્ષમા કરું છું. આર્થ પુરૂષો જેને “ક્ષમા” કહે છે તે તથા સત્ય, સરળતા અને સૌજન્ય, એ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે. ૧૨ વેદનું રહસ્ય સત્ય છે, સત્યનું રહસ્ય દમ છે અને દમનું રહસ્ય મોક્ષ છે. માટે સત્ય અને દમજ મોક્ષ આપનારા છે. ૧૩ વાણીનો વેગ બોલવારૂપી છે, મનનો વેગ “ક્રોધ” નામે છે તથા ક્રોધક કાર્ય કરી નાખવાનો પણ વેગ છે, ઉદરનો વેગ ક્ષુધારૂપી છે અને ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયનો વેગ મૃંથુનેશ્વરરૂપી છે, એ સર્વ વેગ ઉત્પન્ન થયાં છતાં તેને જે પુરૂષ સહન કરે છે-ધારણ કરે છે-અટકાવે છે, તેનેજ હું બ્રાહ્મણ અને મુનિ માનું છું. ૧૪

ક્રોધ કરનારાઓમાં જે ક્રોધ નથી કરતા તે શ્રેષ્ઠ છે, સહન ન કરનારાઓમાં જે સહન કરે છે તે શ્રેષ્ઠ છે, અમાનુષ્ય પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય પ્રાણી શ્રેષ્ઠ છે અને અજ્ઞાનીઓમાં જ્ઞાની પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે. ૧૫ કોઈ પુરુષ પોતાની નિંદા કરે તો તેને સાંભળીને તેની નિંદા કરવી નહિ કેમ કે, જે પુરુષ નિંદાને સહન કરે છે તેનો ક્રોધ નિંદા કરનારા પુરુષને આળી નાખે છે અને તેનું સુકૃત, સહન કરનારને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬ બીજા પુરુષે કરેલી અત્યંત સ્તુતિ અથવા નિંદાને સાંભળીને પણ જે પુરુષ મધુર કે, કઠોર વચન બોલતો નથી, જે બીજાથી હણાયા છતાં ધીરજથી બીજાને હણતો નથી તથા તે (હણનારા)નું અશુભ પણ ધમ્મજોતો નથી, તેની દેવ લોકો પણ નિરંતર સ્પૃહા કરે છે. ૧૭ પાપી પુરુષ અપમાન કર્યું હોય, નિંદા કરી હોય કે, હપ્પો હોય તથાપિ તેને ક્ષમાજ કરવી. કેમ કે, એમ કરવાથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮ હું સદૈવ પરિપૂર્ણ છું છતાં પણ સત્પુરુષોની પદ્ધતિનું સેવન કરું છું. મને તૃષ્ણ નથી, મને ક્રોધ નથી, હું કોઈ પ્રકારની લાલચ કરીને ધર્મને તજતો નથી કે, હું વિષયના લાભને અર્થે દેવતાદિની પ્રાર્થના કરતો નથી. ૧૯ મને કોઈ ગાળ દે તો, હું તેને સામી ગાળ દેતો નથી, પણ “ દમજ મોક્ષનું દાર છે ” એમ જાણું છું. હું આ વાત અતિશય મોટી કહું છું કે, મનુષ્ય જન્મ કરતાં બીજું કોઈ વધારે શ્રેષ્ઠ નથી. ૨૦ ધીર પુરુષ, જેમ ચંદ્રમા મેઘથી મુક્ત થઈને નિર્મળ થાય છે, તેમ પાપથી મુક્ત થઈને કાળની વાટ જીએ છે તથા પોતાના ધૈર્યથી સિદ્ધિને પામે છે. ૨૧ જે પુરુષ સર્વ કોષથી પૂજન કરવા જેવો થાય છે, જે પ્લહાંડમંડપના ચાંલલા જેવો સર્વનો આધારભૂત થાય છે અને જેને સર્વ લોકો અત્યંત નિર્મળ વાણી કહે છે તે સંયમવાળો પુરુષ દેવોને પામે છે. ૨૨ સ્પર્દાવાળા લોકો પુરુષની નિશ્ચિંતા કહેવાને જેટલી ધમ્મજ રાખે તેટલી સારા ગુણો કહેવાની રાખતા નથી. ૨૩ માટે જે પુરુષનાં મન અને વાણી સારી રીતે રક્ષિત કરેલાં તથા એકાગ્ર કરેલાં હોય છે તથા જેણે વેદ, તપ અને ત્યાગ એ સર્વને સારી રીતે રક્ષિત અને સ્થિર કરેલાં હોય છે તે પુરુષ આ સર્વ ફળને પામે છે. ૨૪ જે પુરુષ બીજાઓની નિંદા કરતો હોય તેની નિંદા કરીને તથા તેનું અપમાન કરીને પડિતે ઉપદેશ આપવો નહિ. એવા પુરુષની પાસે બીજાની હિંસા કરાવવી નહિ કે, પોતાની પણ હિંસા થવા દેવી નહિ. ૨૫ પડિત પુરુષ અપમાન પામીને જેમ અમૃત પામ્યો હોય, તેમ તપ થવું કેમ કે, અપમાન પામેલો પુરુષ મુખથી શયન કરે છે અને અપમાન કરનારો પુરુષ નાશ પામે છે. ૨૬ ક્રોધ-રહિત પુરુષ જે યજ કરે છે, આપે છે, તપ કરે છે કે, હોમ કરે છે તે સર્વ તેને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ક્રોધી પુરુષના તે સર્વ કર્મને યમરાજ હરણ કરે છે અને શ્રમ નિષ્ફળ થાય છે. ૨૭ હે શ્રેષ્ઠ દેવો ! જે પુરુષનાં ઉપસ્થ, ઉદર, હાથ અને વાણી એ ચાર દાર સારી રીતે રક્ષિત કરેલાં હોય તેને ધર્મજ જાણવો. ૨૮ જે પુરુષ સત્ય, દમ, સરળતા, સુજનતા, ધીરજ અને સહનતા, એ ગુણોનું અતિશય સેવન કરતો હોય, જે પુરુષ નિરંતર સ્વાધ્યાયનું પદન કરતો હોય, જે બીજાઓની સ્પૃહા ન રાખતો હોય અને જે એકાંતમાં નિવાસ કરતો હોય, તે પુરુષ શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે છે. ૨૯ જેમ વાછરડું પોતાની માતાના ચાર આંચળનું સેવન કરીને અમૃત-(દૂધ)ને પામે છે, તેમ પુરુષ સત્ય, દમ, ક્ષમા, અને પ્રજ્ઞા, એ ચારનું સેવન કરીને અમૃત-(મોક્ષ)ને પામે છે. સત્યથી વધારે પવિત્ર કરનારો કોઈ પદાર્થ મને મળ્યો નથી. ૩૦ જેમ સમુદ્રને તરવાનું સાધન નૌકા છે, તેમ સ્વર્ગમાં

અણવાને સત્ય એ પગથીઆં છે એમ હું દેવ અને મનુષ્ય સર્વ પ્રત્યે ગમન કરતાં કરતાં કહું છું. ૩૧ પુરૂષ જેવાઓની સાથે નિવાસ કરે છે, જેવાઓનું સેવન કરે છે તથા જેવો થવાની ઇચ્છા કરે છે તેવો થાય છે. ૩૨ જેમ વસ્ત્ર રંગને વશ થઇને, જે રંગમાં બોળ્યું હોય તેના જેવું થાય છે, તેમ પુરૂષ પણ સત્ પુરૂષ કે અસત્ પુરૂષનું, તપસ્વી કે, ચોરનું; એમ જેવા જેવા પુરૂષનું સેવન કરે છે તેવો તેવો થાય છે. ૩૩ દેવતાઓ સર્વદા સત્પુરૂષોની સાથે સંવાદ કરે છે પણ મનુષ્યના વિષયોને જેવાને જતાજ નથી, કેમ કે, મનુષ્યના સર્વ વિષયભોગ વિનાશવાળા છે. ચંદ્રમા અમૃતમય છતાં પણ ક્ષય-વૃદ્ધિ ધર્મવાળો-અસમાન છે, વાયુ પણ મંદ, મધ્યમ અને તીવ્ર બેદવાળો હોવાથી અસમાન છે. એ પ્રમાણે જે મનુષ્યના અને દેવના વિષયોને ક્ષય-વૃદ્ધિવાળા જીએ છે તેનેજ જ્ઞાની સમજવો. ૩૪ હૃદયના મધ્યમાં રહેલો આત્મપુરૂષ રાગ-દ્વેષાદિ શૂન્ય છે તથા તે રાગદ્વેષરહિત અંતર્યામી પુરૂષવડે દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે. એ અંતર્યામી પુરૂષજ જીવ છે અને તે સત્પુરૂષોએ કહેલા માર્ગમાં વર્તે છે ત્યારેજ દેવો તેનાથી પ્રસન્ન થાય છે. ૩૫ જે પુરૂષો સદૈવ ઉપસ્થ ઇન્દ્રિય તથા ઉદરના વિષયમાં આસક્ત છે તથા જે પુરૂષો ચોરી કરવામાં અને કઠોર વચન બોલવામાં આસક્ત છે, તે પુરૂષો દોષરહિત હોય તથાપિ દેવતાઓ તેઓને બોધને દુરથીજ તેઓના ત્યાગ કરે છે. ૩૬ (વળી) દેવતાઓ નીચ જીવિવાળા પુરૂષથી સંતુષ્ટ થતા નથી, તેમજ જે પુરૂષ સર્વ પદાર્થોનું ભોજન કરે છે અને દુષ્કૃત કર્મ કરે છે તેનાથી પણ સંતોષ પામતા નથી. જે પુરૂષો સત્ય વ્રતક્ષણા, કૃતઞ અને ધર્મમાં આસક્ત હોય છે તેઓની સાથે દેવો સુખનો વિભાગ કરીને સુખનું સેવન કરે છે. ૩૭ કાંઈ પણ બોલવા કરતાં ન બોલવું એજ પ્રથમ શ્રેય છે, સાચું બોલવું એ બીજું શ્રેય છે, ધર્મયુક્ત વચન બોલવું એ ત્રીજું શ્રેય છે અને પ્રિય બોલવું એ ચોથું શ્રેય છે. ૩૮ સાધ્યા દેવો કહે છે કે:-આ લોક કોનાવડે વિદાયેલો છે ? કોનાવડે પ્રકાશતો નથી ? મિત્રો શા હેતુથી તજી દે છે ? અને શા હેતુથી સ્વર્ગે જવાનું નથી ? ૩૯ હંસ કહે છે કે:-લોક અજ્ઞાનથી વીંટાયેલો છે. અદેખા-પથી પ્રકાશતો નથી, મિત્રો લોભના હેતુથી તજે છે અને સંગના હેતુથી સ્વર્ગમાં જવાનું નથી. ૪૦ સાધ્યા દેવો કહે છે કે:-બ્રાહ્મણોમાં એકલો થઇને કોણ આનંદ પામે છે ? એકલો છતાં ધણાઓની સાથે જાનોમાનો કોણ બેસી રહે છે ? દુર્બળ છતાં એકલો બળવાન કોણ છે ? અને ધણા જળ્યુના કલહમાં એકલો છતાં કોણ પડતો નથી ? ૪૧ હંસ કહે છે કે:-બ્રાહ્મણોમાં જ્ઞાનીજ એકલો આનંદ પામે છે. જ્ઞાનીજ એકલો થઇને ધણાઓની સાથે જાનોમાનો બેસી રહે છે. જ્ઞાનીજ એકલો દુર્બળ છતાં બળવાન છે અને જ્ઞાનીજ તેઓના કલહમાં પડતો નથી. ૪૨ સાધ્યા દેવો કહે છે કે:-બ્રાહ્મણોનું દેવપણું શું છે ? સાધુપણું શું છે ? અસાધુપણું શું છે અને મનુષ્યપણું શું છે ? ૪૩ હંસ કહે છે કે:-સ્વાધ્યાય એ બ્રાહ્મણોનું દેવપણું છે, વ્રત એ સાધુપણું છે, નિંદા એ અસાધુપણું છે અને મૃત્યુ એ મનુષ્યપણું છે. ૪૪ બીજમ કહે છે કે:-મેં એ રીતે સાધ્યા દેવોનો ઉત્તમ સંવાદ કર્યો. સ્થૂલ સૂક્ષ્મ બેદોવડે બે પ્રકારનું જે ક્ષેત્ર (દેહ) છે, તે અવસ્થા આદિને અનુરૂપ અભ્યાસવડે જીવનારા જીવોનાં કર્મનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે અને તેનું કારણ જે સત્તામાત્ર છે તે સત્ય અને અખાધિત છે. એથી સમજવું કે, દેહાદિ સર્વ ખાધિત છે. ૪૫

સંવાદ इत्ययं श्रेष्ठः साध्यानां परिकीर्तितः ।

એત્રે છે કર્મણાં યોગિઃ સન્નાવઃ સત્યમુચ્યતે ॥ ૪૫ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोपचाराद्धे गुर्जरभाषायां हंस-
गीतायां सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

—॥—

અધ્યાય ૧૨૮ મો-યોગવિધિવર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ सांख्ये योगे च मे तात विशेषं वक्तुमर्हसि ॥

॥ तव धर्मज्ञ सर्वे हि विदितं कुरुसत्तम ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:—હે તાત ! હે કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ પિતામહ ! સાંખ્ય અને યોગમાં શા ફેર છે ? તે મને કહેવો જોઈએ; કેમ કે, હે ધર્મજ ! તમે સર્વને જાણનારા છો ૧ બીજા કહે છે કે:—સાંખ્યવાળાનું એવું કહેવું છે કે, આ સર્વ આત્મા છે. યોગવાળાનું એમ કહેવું છે કે, જીવ અનેક છે તથા જીવ અને ઇશ્વરનો ભેદ છે. સાંખ્યમતવાળા સાંખ્યશાસ્ત્રની પ્રશંસા કરે છે તથા યોગમતને જાણનારા બ્રાહ્મણો યોગની પ્રશંસા કરે છે. એ બન્ને પક્ષવાળાઓ પોતપોતાના હેતુઓ (યુક્તિઓ) વડે પોતાના પક્ષને શ્રેષ્ઠ ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ૨ યોગમતવાળાઓની એવી યુક્તિ છે કે, ઇશ્વરજ શુભ કર્મ કરાવે છે અને તે શુભ કર્મ કરનારાઓને આ લોકમાંથી ઉંચા સ્થાનમાં લઈ જાય છે અને ઇશ્વર અશુભ કર્મ કરાવે છે તથા તેઓને અધોગતિ પમાડે છે. જીવ અગ્ર તથા અસમર્થ છે માટે ઇશ્વરની પ્રેરણાથી તે પોતપોતાનાં સુખ-દુઃખને ભોગવે છે તથા ઇશ્વરની પ્રેરણાથીજ સ્વર્ગમાં કે, નરકમાં જાય છે. પૃથ્વી અને અંકુરાદિ સર્વ સકર્તૃક (કર્તાની અપેક્ષાવાળું) છે કેમ કે, તે કાર્ય છે. જેમ ઘડો કાર્ય છે માટે તે સકર્તૃક છે તેમ. યોગમતવાળા એ પ્રમાણે યુક્તિવડે “ ઇશ્વર તદસ્થ છે ” એમ કહે છે. વળી તેઓ કહે છે કે, જે ઇશ્વર ન હોય તો સ્વતંત્ર ચેતન (જીવ) અનિષ્ટ ઉત્પન્ન કરનારા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય નહિ અને જે પ્રવર્તે તો તે જાણે છે કે, આમાંથી અનિષ્ટ થવાનું છે. માટે કોઈ ચેતન અધિષ્ઠાતા આ જગતમાં છે. કર્મ પ્રેરણા કરે છે એમ કહેવું સંભવતું નથી, કેમ કે, કર્મ તો પ્રકૃતિનું કાર્ય છે માટે જડ છે અને જડને પ્રેરકપણું સંભવતું નથી. માટે અચરકાત મણિની પેઠે ઇશ્વર ઉદાસીન છતાં પણ પોતાની સત્તામાત્રવડે પ્રધાન તત્વને પ્રવર્તાવે છે અને લોકો ઉપર અનુગ્રહ કરે છે. માટે મોક્ષને આપનાર ઇશ્વર અવર્ય છે એવો યોગનો મત છે. હે શત્રુનો ક્ષય કરનારા યુધિષ્ઠિર ! સારી રીતે વિચાર કરનારા યોગાચાર્યો પોતાના હેતુની ઉત્તમતા એવી રીતે બતાવે છે કે, જે ઇશ્વર ન હોય તો જીવ બંધનમાંથી મુક્ત કેમ થાય ? ૩ સાંખ્ય મતને અનુસરનારા બ્રાહ્મણો પોતાના પક્ષની સ્થાપનાને અર્થે એવો હેતુ કહે છે કે, આ લોકમાં જે મનુષ્ય સર્વ ગતિઓને જાણીને વિષયોથી વિરક્ત થાય છે તે, દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી મુક્ત થાય છે એ સ્પષ્ટ છે, એથી બીજો પ્રકારે થતું નથી. મોટી બુદ્ધિવાળા આચાર્યો સાંખ્યશાસ્ત્રનું તત્વ એવી રીતે બતાવે છે—અર્થાત્ સાંખ્યઆચાર્યોનો મત એવો છે કે, જેમ સફટિક શુદ્ધ છતાં રાતાં પુષ્પની સાથે મૂકવાથી રાતો જળાય છે. એજ રાતા દેખાતા સફટિકને જોઈને બુદ્ધિ ભ્રમિત થવાથી તે “ પદ્મરાગ ” નામનો લાક્ષરંગનો મણિ જાણવા (જોવા)માં આવે છે અને પદ્મરાગ પણ ચંદ્રના અજવાળામાં જોવાથી ચંદ્રનીય મણિરૂપે ભાસે છે. એ રીતે અસાધ્ય પરંપરા થાય છે તેમજ ચિદાત્મા સ્વતંત્ર

શુદ્ધ છતાં માયાના યોગથી ઈશ્વર જોવામાં આવે છે અને અવિદ્યાવડે “ તે બ્રહ્મ છે ” એવી ભ્રૂંદિ નષ્ટ થવાથી સૂત્રાત્મા થાય છે. વળી અવિદ્યાની પ્રબળતાથી તેજ સૂત્રાત્મા વિસદ થાય છે. અવિદ્યા અતિ પ્રબળ થાય છે ત્યારે તેજ વિરાટ બ્યષ્ટિ દેહમાત્રનો અભિ-
માની વિશ્વ થાય છે. જેમ ઘડામાં રહેલા દીપકનો પ્રકાશ માત્ર ઘડાનેજ અજવાળું કરે છે. જે ઘડાનાં છિદ્રોમાંથી કાંઈક પ્રકાશ બહાર નીકળતો હોય છે તો ઘરમાં રહેલા ચોડા બાજને પણ પ્રકાશ કરે છે. ઘડામાંથી દીપક બહાર નીકળે તો સઘળા ઘરમાં પ્રકાશ કરે છે, તેમજ પ્રત્યગાત્મા દેહથી વીંટાયેલો થઈને માત્ર દેહને જાણે છે, દેહની ઇન્દ્રિયોદ્વાર બહાર નીકળીને બ્રહ્માંડની મહિ રહેલા શબ્દાદિ કેટલાક વિષયોને જાણે છે અને શુદ્ધ એ કહેલી યુક્તિથી જ્યારે સર્વ પ્રકારે દેહના અધ્યાસનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે સઘળા ત્રિભુવનના ઉદરમાં વ્યાપ્ત થાય છે. તે વખતે “ હું સર્વાત્મા વિરાટ છું ” એમ માને છે. પછી અવિદ્યા ન્યૂન થવાથી પોતાને સૂત્રાત્મા માને છે, તે અવિદ્યાને પોતાના વશમાં કરીને પછી પોતાને ઈશ્વર માને છે અને જ્યારે માયાનો નાશ થાય છે ત્યારે શુદ્ધિ-માત્રરૂપે પ્રકાશે છે, એવો અનુભવનો ક્રમ છે. તેમાં વિશ્વની વિરાટ, સૂત્રાત્મા, ઈશ્વર અને શુદ્ધ, એ ચાર ગતિઓ ક્રમે કરીને છે. જે તે સર્વ ગતિઓનો સાક્ષાત્કાર થાય-તે ગતિઓ અનુભવવામાં આવે તો એ ચારે દેહમાંથી પાર જઈને પછી બ્રહ્મ પુરૂષ મુક્ત થાય છે એ સ્પષ્ટ છે. બ્રહ્મ-સંબંધી જ્ઞાનના બળથી ક્રમે કરીને ઇશ્વરી આરંભને વિશ્વપર્યંત દેહનો અધ્યાસ ધરી જાય છે અને તેથી પૂર્વ પૂર્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે સર્વ પ્રકારે અધ્યાસની નિવૃત્તિ થવાથી તે સ્ફટિકની પેઠે, ઉપાધિરહિત થઈને પ્રકાશે છે. એ સર્વ અનુભવના બળથીજ સિદ્ધ થાય છે. માટે “ ઈશ્વર-તટસ્થ છે ” એમ માનવાથી શું સિદ્ધ થાય છે? એવું સાંખ્યનું માનવું છે. ૪, ૫ એ રીતે બન્નેનો મત છે તો તેમાંથી જે પક્ષ પોતાનો હોય તેની યુક્તિ ગ્રહણ કરવી. કેમ કે, ત્યારા સરખા શિષ્ટ પુરૂષોએ માનેલા પુરૂષે શિષ્ટ પુરૂષોનાજ મતને ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે અને તેથી જે વચન પોતાના મતને હિતકર હોય તેને ગ્રહણ કરવું. ૬ હે યુધિષ્ઠિર ! એ બન્ને મત જૂદા જૂદા જણાય છે છતાં પણ તે બન્ને તત્ત્વ મ્હારે તો માન્ય છે; કેમ કે, યોગશાસ્ત્રનો મત પ્રત્યક્ષ હેતુવાળો છે અને સાંખ્યશાસ્ત્રનો મત શાસ્ત્રના નિશ્ચયવાળો છે. ૭ હે રાજન્ ! એ બન્ને મત શિષ્ટ પુરૂષોએ માનેલા છે. જે શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેનું અનુદાન કર્યું હોય તો તે, પરમ ગતિને આપે છે. ૮ હે પાપરહિત ! સાંખ્ય અને યોગ એ બન્નેમાં પવિત્રતા, તપ, પ્રાણીઓ ઉપર દયા અને વ્રતધારણુ ઇત્યાદિ સર્વ સાધન સમાન છે, માત્ર તેમનું શાસ્ત્ર સમાન નથી તે એવી રીતે કે, મહદાદિ કારણુ-સહિત જગત, જેમ દોરડીમાં સર્પનો અધ્યાસ થયેલો હોય છે, તેમ આત્માને વિષે અધ્યસ્ત છે-અધ્યાસરૂપ છે. જગતરૂપ અધ્યાસનો અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનવડે બાધ થાય છે ત્યારે સંસારના બીજનો ઉચ્છેદ થાય છે એવો સાંખ્યનો મત છે. યોગનો મત એવો છે કે, અપ્રાપ્ત દુઃખનો ત્યાગ કરવો. એ રીતે હેય (લાગ કરવા યોગ્ય) વસ્તુનો ઉપન્યાસ કરીને પછી દૃષ્ટા અને દ્રશ્યનો સંયોગ એ હેય વસ્તુનો હેતુ છે. એ રીતે હેયનું નિમિત્ત કહી બતાવે છે. તેમજ મહદાદિ દ્રશ્યાકાર થયેલી વૃત્તિનો નિરોધ કરવાથી દૃષ્ટા અને દ્રશ્યનો વિયોગ થવાથી વૃત્તિ દ્રશ્યરૂપ થશે નહિ પણ તે વૃત્તિની સ્વરૂપમાં-આત્મારૂપમાં સ્થિતિ થશે અને એવી રીતે કેવલ્ય પ્રાપ્ત થશે.

જેમ યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે “ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવો તેનું નામ યોગ. ” તે યોગનું-
દૃષ્ટાનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન (સ્થિતિ) થાય છે. યોગવિના બીજા સ્થળમાં દૃષ્ટાની વૃત્તિ
દસ્ય વસ્તુના સરખી થાય છે. એ પ્રમાણે દૃષ્ટા અને દસ્યના સંયોગરૂપ હેતુનો નાશ
થવાથી તેના કાર્યરૂપ દુઃખનો નાશ થાય છે માટે જગતને મિથ્યા કહેવું બર્થ છે. એ
વિષે યોગવાસિષ્ઠમાં કહ્યું છે કે, “ ચિત્તનો નાશ કરવાના બે ક્રમ છે. યોગ અને જ્ઞાન. ”
વૃત્તિના નિરોધને “ યોગ ” કહે છે અને રૂંડે પ્રકારે વિચાર કરવો તેને “ જ્ઞાન ” કહે છે.
કેટલાક પુરૂષને યોગ અસાધ્ય છે અને કેટલાક પુરૂષને તત્ત્વજ્ઞાન અસાધ્ય છે. માટે પરમ-
શિવે એ બે પ્રકાર કહેલા છે. ૯ યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે પિતામહ ! જો યોગ અને
સાંખ્યના સાધન-વ્રત, શૌચ અને દયા આદિ સમાન છે તથા તેનું ફળ પણ સમાન છે
ત્યારે તે શાસ્ત્રો શા કારણથી સમાન નથી ? તે મને કહો. ૧૦ બીજમ કહે છે કે:-રાગ,
મોહ, રનેહ, કામ અને ક્રોધ, એ પાંચ દોષનો યોગવડે એકવાર ઉચ્છેદ કર્યા છતાં તે પુનઃ
પ્રાપ્ત થાય છે અને સાંખ્યમાં તેમ થતું નથી, તાત્પર્ય કે, જ્ઞાનપક્ષમાં વસ્તુતત્ત્વનું અપરોક્ષ
જ્ઞાન થવાથી એકજવાર આધિત થયેલા દૈતસત્યત્વના સંસ્કારનો પુનઃ ઉદય થતો નથી.
જેમ એક વાર મિળ્યું જ્ઞાન થવાથી પ્રતિબંધ આધિત થયું એટલે પુનઃ વિસ્મૃત થતું
નથી, કેમ કે, તે “ મિથ્યા છે ” એવો નિશ્ચય થઇ જાય છે. તેજ પ્રમાણે જગતને મિથ્યા
જાણ્યું એટલે રાગાદિનો ઉદય થતો નથી માટે કર્મ પણ તેને વળગતાં નથી અને કર્મ
વળગતાં નથી તેથી તે સંબંધી દુઃખ પણ વળગતું નથી અને એ રીતે સંસારની ઉત્પત્તિના
કારણનો અભાવ થવાથી તે, સુખવડે મુક્ત થાય છે. યોગ પક્ષમાં તો ચિત્તનો નિરોધ
કરવાના સંસ્કારના બળથીજ દસ્ય સંસ્કારનો નાશ કરવો પડે છે અને એવી રીતે દસ્ય
સંસ્કારનો નાશ થયો એટલે રાગાદિનો ઉચ્છેદ થાય છે અને કર્મે કરીને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય
છે. નિરોધ સંસ્કારનું બળ ન હોય તો વારંવાર નિરોધનો અભ્યાસ કર્યા છતાં પણ રાગા-
દિથી ચિત્ત આક્રાંત થઇને, યોગી યોગથી ભ્રષ્ટ થાય છે. એવી રીતે યોગમાર્ગે જતાં
મોક્ષમાં વિઘ્નોના સંભવ છે માટે સાંખ્ય અને યોગશાસ્ત્ર જૂદાં જૂદાં કહેલાં છે. ૧૧ જેમ
મોટાં મત્સ્ય જળને તોડીને પુનઃ જળને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દોષરહિત થયેલા યોગીઓ
પણ પોતાના યોગબળથી સંસારરૂપી જળને તોડીને આત્મસ્વરૂપને પામે છે. ૧૨ જેમ
બળવાન હરણે ફાંસાને તોડીને અને સર્વ બંધનથી છૂટા થઇને નિર્મળ માર્ગે ચાલ્યા જાય
છે, તેમ યોગીઓ પણ સંસારના બંધનને તોડીને અને નિર્દોષ માર્ગે જઇને સ્વાત્મામાં
મળે છે. ૧૩ હે રાજન્ ! બળવાન યોગીઓ લોભરૂપી બંધનને તોડીને ઉત્તમ, નિર્મળ
અને કલ્યાણરૂપ માર્ગે જાય છે. ૧૪ હે રાજન્ ! જેમ સ્નાયુમયી જળમાં પકડાયેલા
નિર્બળ મૃગ તે (જળ) ને તોડી શકતા નથી અને અંતે નાશ પામે છે, તેમ જીવો
યોગના બળ વિના સંસારના બંધનમાં પડીને નાશ પામે છે. ૧૫ હે કૌતેય ! જેમ જળમાં
સપડાયેલા નિર્બળ મૃગ મૃત્યુ પામે છે, તેમ હે રાજન્દ્ર ! અત્યંત નિર્બળ યોગીઓ પણ
સંસારરૂપી જળને ન તોડી શકવાથી નાશ પામે છે. ૧૬ હે શત્રુદમન ! જેમ પક્ષીઓ
જળ સક્ષમ છતાં પણ તેમાં ગૂંચાઈ જાય છે અને બહાર નીકળી શકતાં નથી તથા નાશ
પામે છે અને જે બળવાન હોય છે તે છટકી જાય છે. ૧૭ તેમ હે શત્રુતાપન ! કર્મરૂપી
બંધનથી બંધાયેલા નિર્બળ યોગીઓ નાશ પામે છે અને જેઓ બળવાન હોય છે તેઓ

મુક્ત થાય છે. ૧૮ હે રાજન્ ! જેમ અદ્ય અમિ હોય અને તે ઉપર ભારે ભારે કષ્ટ પડે તો તે (અમિ) શમી જાય છે-હોલાઈ જાય છે, તેમ નિર્ભય યોગી પણ શમી જાય છે. ૧૯ પણ હે રાજન્ ! એજ અમિ જ્યારે બળવાન થાય છે તથા તેને વાયુનું બળ આવી મળે છે ત્યારે તે સમગ્ર પૃથ્વીને પણ બળવાને સમર્થ થાય છે. ૨૦ તેમ યોગના બળવાળો તથા પ્રદીપ્ત તેજવાળો મહા બળવાન યોગી પ્રલયકાળના સૂર્યની પેઠે સમગ્ર જગતને પણ શોષી લેવાને સમર્થ થાય છે. ૨૧ હે રાજન્ ! જેમ જળનો પ્રવાહ દુર્બળ માણસને ખેંચી જાય છે, તેમ વિષયો બળહીન યોગીને ખેંચી જાય છે. ૨૨ પણ જો એવા પ્રવાહની મધ્યે મોટા હાથીને ઉભો કર્યો હોય તો તે, પ્રવાહને અટકાવે છે, તેમ યોગી પણ યોગનું બળ પામીને ઘણા વિષયોને અટકાવે છે. ૨૩ હે પાર્થ ! યોગના બળથી મુક્ત થયેલા યોગીઓ અવશ થઈને પ્રજાપતિ, ઋષિઓ, દેવો અને મહાભૂતોમાં પ્રવેશ કરે છે, કેમ કે, તેઓ તેમ કરવાને સમર્થ છે. ૨૪ હે રાજન્ ! અમાપ તેજવાળા યોગીના ઉપર સત્તા ચલાવવાને યમ અથવા ક્રોધ પામેલો અતંક અથવા બયાનક પરાક્રમવાળો મૃત્યુ પણ સમર્થ થતો નથી. ૨૫ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! યોગી યોગબળને પામીને પોતાનાં અનેકરૂપ કરીને તેવડે સઘળા પૃથ્વીમાં ફરે છે. ૨૬ કોઈ યોગી દેહવડે વિષયોને ગ્રહણ કરે છે તથા પુનઃ ઉત્પત્તિ આપે છે, હે તાત ! વળી જેમ સૂર્ય પોતાના તેજના ગુણનું આકર્ષણ કરી લે છે, તેમ તે પોતાના યોગસામર્થ્યનું આકર્ષણ પણ કરે છે. ૨૭ હે રાજન્ ! બાળયોગી બંધનને છેદવાને સમર્થ છે માટે તે મોક્ષ કરવાને પણ સમર્થ છે એમાં સંશય નથી. ૨૮ હે પૃથ્વીપતે ! યોગથી પ્રાપ્ત થાય છે એવાં બળ મેં તને કહ્યાં છે. વળી દર્શાતને માટે બીજાં કેટલાંક નાનાં બળ પણ હું તને પુનઃ કહું છું. ૨૯ હું સમાધિની સિદ્ધિને અર્થે નાભિ આદિ દેહના કાષ્ઠ એક ભાગમાં ચિત્તને સ્થિર કરવારૂપ ધારણા વિષે તને સૂક્ષ્મ દર્શાત કહું છું તે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તું સાંભળ. ૩૦ જેમ સાવધાન ધનુષ્યધારી એકાગ્ર થઈને નિશાનને હણે છે, તેમ સારી રીતે યોગને સાધનારો યોગી મોક્ષ પામે છે એમાં સંદેહ નથી. ૩૧ જેવી રીતે કોઈ પુરૂષ તેલથી પૂર્ણભરેલા પાત્રને લઈને નીસરણી ઉપર અહતો હોય તે વખતે જેવું તેમાં નિશ્ચળ મન રાખે છે તેવુંજ નિશ્ચળ મન રાખીને યોગી યોગ-સાધના કરે તો તે (યોગી) પોતાના આત્માને સૂર્યના સમાન નિર્ભય બનાવે છે. ૩૨, ૩૩ હે રાજશ્રેષ્ઠ ! હે કૌંતેય ! જેમ ખલાસી ભરસમુદ્રમાં પડીને અને સાવધાન થઈને સુકાન ઝાલે છે તથા તેમ કરીને સમુદ્રમાંથી ઉતાવળે પાર ઉતારે છે, તેમ તત્વને જાણનારો યોગી યોગવડે સમાધિ કરીને અને આ દેહનો ત્યાગ કરીને દુર્ગમ સ્થાનને પામે છે. ૩૪, ૩૫ હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! હે રાજન્ ! જેમ સારી રીતે સાવધ રહેલો સારથી સારા ઘોડાઓને જોડીને ધારેલા દેશ પ્રત્યે ધનુષ્યધારીના રથને પહોંચાડે છે, તેમ હે નૃપતિ ! ધારણાના વિષે સારી રીતે એકાગ્ર થયેલો યોગી ઉતાવળે સર્વોત્તમ સ્થાનને પામે છે. જેમ નિશાન તાકનારાએ ધનુષ્યમાંથી છોડેલું બાણ નિશાનમાં જઈને ચોટી છે, તેમ યોગી પુરૂષ આત્માને પામે છે. ૩૬, ૩૭ જે યોગી આત્માના (પોતાના) વિષે આત્માને જોઈને-તેનું બ્યાન ધરીને નિશ્ચળ થઈને રહે છે તેનું પાપ નષ્ટ થાય છે તથા તે પવિત્ર પુરૂષોના અવિનાશી પદને પામે છે. ૩૮ હે અમિત પરાક્રમવાળા યુધિષ્ઠિર ! નાભિને વિષે મણિપૂર ચક્રમાં, કંઠના વિષે વિશુદ્ધ ચક્રમાં, ગ્રસ્તકંઠના વિષે સહસ્ત્રહળ ચક્રમાં, હૃદય વિષે અનાહત

સ્થાનમાં અને જાતી, પાસાં, નેત્ર, શ્રવણ અને નાસિકા આદિ સ્થાનમાં ચિત્તની ધારણા કરવી. જે યોગી સાવધાન થઇને એ સ્થાનના વિષે પોતા સૂક્ષ્મ આત્માનો યોગ કરે છે, હે પૃથ્વીપતે ! તે યોગી પોતાનાં શુભાશુભ કર્મનો નાશ કરીને તથા નિશ્ચળ એવા ઉત્તમ યોગને ધારણ કરીને જે મુક્ત થવાની ઇચ્છા કરે તો મુક્ત થાય છે. ૩૬, ૪૧ યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે ભારત ! યોગી કેવો આહાર કરવાથી તથા શું શું જીવવાથી બળને પામે છે ? ને તમારે કહેવું જોઇએ. ૪૨ બીષ્મ કહે છે કે:-હે ભારત ! જે યોગી દાણા વીણી ભોજન કરતો હોય, ખોળ ખાતો હોય, તેમજ જેણે સ્નેહ (ચીકાશવાળા ઘી, તેલ આદિ પદાર્થો) ને તળ્યો હોય તે યોગી બળ પામે છે. ૪૩ હે શત્રુને દમન કરનાર ! જે ઘણા કાળ પર્યંત ઘૂખા સાથવાનું એકવાર બક્ષણ કરતો હોય એવો શુદ્ધ યોગી બળ પામે છે. ૪૪ યોગી ઘણાં પખવાડીયાં, માસ, ઋતુઓ અને સંવત્સર સુધી દૂધમાં મિશ્ર કરેલું જળ પીવાથી બળ પામે છે. ૪૫ સદાકાળ યોગીએ માંસનો ત્યાગ કરવો એટલે માંસને તજવું. હે નરાધિપ ! યોગી માંસનો સદાકાળ ત્યાગ કરીને બળ પામે છે, માંસની સાથે તજવા જેવા બીજા પદાર્થો પણ હઠયોગમાં કહેલા છે. તે એવા છે કે,-માંસ, દહીં, કળથી, લસણ, શાક, તીખો પદાર્થ, ખાટો પદાર્થ, કડવો પદાર્થ, ખોળ, હીંગ, મૌવીર (એક જાતનું મધ), સરસવ અને તેલ, એટલા પદાર્થો યોગીએ યત્નથી વર્જવા. ૪૬ વળી કામ, ક્રોધ, શીત, ઉષ્ણ, વૃષ્ટિ, બય, શોક, શ્વાસ, પુરૂષને યોગ્ય વિષયો, અપ્રીતિ, ભયાનક તથા દુર્જય, તૃષ્ણા, સ્પર્શ વિષય, નિદ્રા અને તંદ્રા આદિ ગુણો કે જે દુર્જય છે, યોગી તે સર્વને જીવવાથી બળ પામે છે. મહાત્મા વૈરાગ્યવાન અને મોટી શુદ્ધિવાળા જે યોગીઓ હોય છે તેઓ પોતાની અધ્યયન અને ધ્યાનરૂપી સંપત્તિવડે સૂક્ષ્મ આત્માને સ્વયમેવ પ્રકાશિત કરે છે. ૪૭, ૪૯ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પંડિત બ્રાહ્મણોથી પણ એ માર્ગ મહાદુર્ગમ છે, એ માર્ગ કોઈકેજ કુશળપણે પાર જઈ શકે છે. જેમ મહાધોર અરણ્યમાં ઘણા સર્પ તથા અજગઢ આદિ હોય, તેમાં ઘણા ખાડા હોય, જળ મળતું ન હોય, દુર્ગમ હોય, ઘણા કાંટા હોય, ભોજન ન મળે એવું હોય, ઝાડીથી ગૂંચાયેલા માર્ગવાળું હોય, જેમાંનાં ઝાડ દાવાનળ ભાગવાથી સળગી ઉઠ્યાં હોય અને જેના માર્ગમાં ચોર ભ્રમતા હોય એવા વનમાં થઇને કોઈકેજ જીવાન પુરૂષ કુશળ-ક્ષેમ જઈ શકે છે. તેમ યોગનો માર્ગ પણ ઘણાં વિઘ્નવાળો હોવાથી કોઈકેજ બ્રાહ્મણ તે માર્ગ કુશળ-ક્ષેમ જઈ શકે છે. પણ ઘણા તો તે માર્ગને જોઇનેજ વિરામ પામે છે કેમ કે, તે માર્ગ ઘણા દોષવાળો છે. ૫૦, ૫૩ હે રાજન્ ! તીક્ષ્ણ અસ્ત્રાની ધાર ઉપર તો કદાચિત્ સુખવડે સ્થિર રહી શકાય, પણ અમૃતાત્મા પુરૂષોએ યોગની ધારણા ઉપર સ્થિર રહેવું મહા કઠિન છે. ૫૪ હે રાજન્ ! જે યોગી યોગ સાધતાં ધારણામાં બ્રજ થાય છે તો, જેમ ખલાસી વિનાનું વહાણ ઉતાડ્યોને સમુદ્રમાં ડૂબાડે છે, તેમ તે યોગીને રોગાદિ આઘાતવાળી અશુભ ગતિને પમાડે છે. ૫૫ હે કૌતેય ! પણ જે પુરૂષ યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે ધારણામાં રહે છે તે પુરૂષ મરણ, જન્મ, સુખ અને દુઃખ એ સર્વને તજ દે છે. ૫૬ અનેક પ્રકારનાં (અનેક) શાસ્ત્રોમાં નિષ્પન્ન થયેલું યોગનું ફળ શું છે ? તે મેં તને આ પ્રમાણે કહ્યું છે પણ યોગશાસ્ત્રનું જે શ્રેષ્ઠ કાર્ય છે તે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય, એ દિગ્ગતિઓમાં નિશ્ચિત થયેલું છે. ૫૭ હે મહાત્મન્ ! તે કાર્ય અથવા ફળ પરમ બ્રહ્મત્વ છે. એ કાર્ય સિદ્ધ કરીને મહાત્મા યોગી તત્કાળ

મુક્ત થાય છે તથા બ્રહ્મા, ઈશ્વર, વરદાન આપનારા વિષ્ણુ, શિવ, ધર્મ પાનન (કાર્તિકેય) મોટા પ્રતાપવાળા બ્રહ્માના પુત્રો, કષ્ટકારી તમોગુણ, અત્યંત મોટા રજોગુણ, શુદ્ધ સત્વગુણ, પરમ પ્રકૃતિ, વરુણની પત્ની સિદ્ધિદેવી, સમગ્ર તેજ, અત્યંત મોટું ધૈર્ય, આકાશમાં તારાઓનો સ્વામી નિર્ભળ ચંદ્ર, વિશ્વેદેવો, ઉરગ લોક, પિતૃઓ, સર્વ પર્વતો, ભયંકર સમુદ્રો સર્વ નદીઓ, સર્વ વન, મેઘ, નાગ, વૃક્ષો, યક્ષોના સમુદાય, દિશાઓ મંધર્વના ટોળા, પુરુષો, સ્ત્રીઓ, એ સર્વમાં જય પામે છે—અર્થાત્ તે સર્વને જીતનારા થાય છે—તે તે રૂપે થઈ શકે છે તથા તે સર્વને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તાવે છે. ૫૮, ૬૧ (કાઈ કહેશે કે, જેમ અગ્નિમાંથી ઝીણા તણખા ઉડે છે, તેમ આત્મામાંથી સર્વ જીવ નીકળીને ફરે છે, એવું વેદમાં કહ્યું છે માટે આત્મા—પુરુષથીજ બ્રહ્માદિની સૃષ્ટિ સંભળાય છે તો યોગી પૂર્વથી સિદ્ધ એવા બ્રહ્માદિમાં પ્રવેશ કરે છે, એમ કેમ કહેવામાં આવે છે ? એનો ખુલાસો કરતાં પિતામહ કહે છે કે,)—હે રાજન્ ! મોટા વીર્યવાળા અને મોટી બુદ્ધિવાળા પરમાત્માને વિષે જગતકર્તાત્વાદિનું નિરૂપણ કરનારી તથા “ આત્મામાંથી આકાશ ઉપજ્યું ” ઇત્યાદિ વેદમાં કહેલી કથા શુભળ છે—અમારા મતથી વિરુદ્ધ નથી. કેમ કે, યોગી નારાયણરૂપ છે. જેણે ચતુર્થ મૂર્તિ નારાયણ વિષે “ હું નારાયણ છું ” એમ અહંબ્રહ્મવડે આત્મા (પોતા) નું સ્થાપન કર્યું છે એવો યોગી નારાયણ ભાવને પામે છે તથા તે મહાત્માનું ચિત્ત સર્વત્ર આપક થાય છે. એમ થવાથી તે સર્વનો પરાભવ કરીને પંચ ભૂતના દેહવાળા પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરે છે—સંકટપ માત્રે રહીને સરજે છે. માટે યોગીની સંપ્રતાત અવસ્થામાં યોગીઓમાં પ્રાણીઓને સરજવાપણું છે અને વ્યુત્થાન દશામાં ભૌતિક પ્રાણીઓને સરજવાપણું છે માટે કાષ્ઠ પણુ શ્રુતિથી યોગશાસ્ત્ર વિરુદ્ધ નથી. વેદાંતીઓ પણ યોગીના યોગૈશ્વર્યનું હરણુ કરી શકતા નથી. ૬૨

કથા ચ યેયં નૃપતે પ્રસક્તા દેવે મહાવીર્યમતૌ શુભેષમ્ ॥

યોગી સ સર્વાનભિભૂય મર્ત્યાન્નારાયણાત્મા કુરુતે મહાત્મા ॥ ૬૨ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तरादेर्गुर्जरभाषायां योगविधौ
सतोपरि अष्टविंशोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

અધ્યાય ૧૨૮ મો—સાંખ્યજ્ઞાન કથન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ सम्यक्संन्यायं नृपते वर्णितः शिष्टसंमतः ॥

॥ योगमार्गो वथान्यायं शिष्यावेह हितैषिणा ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:—હે રાજન્ ! શિષ્ટ પુરુષોએ માનેલો આ યોગમર્મ હિત ઇચ્છનારા અને શુરૂ તમોએ મને—શિષ્યને રૂંડે પ્રકારે યથાન્યાય—જેમ ધટે તેમ—વર્ણવી બતાવ્યો. ૧ હવે હું તમને પૂછું છું માટે મને સમગ્ર સાંખ્યનો વિધિ કહો કેમ કે, ત્રણે લોકમાં જે જ્ઞાન છે તે સર્વ તમોએ જાણેલું છે. ૨ ભીષ્મ કહે છે કે:—કપિલાદિ સમર્થ યતિઓએ આત્માને જાણનારા ઋષભાદિ સાંખ્યાચાર્યોના જે સૂક્ષ્મ જ્ઞાનને પ્રકાશ કરેલું છે તે, તું મહારી પાસેથી સાંભળ. ૩ હે મગ્ધગ્રેષ્ઠ ! જેમાં બીજાં શાસ્ત્રો જેવા ભ્રમ જણાતા નથી

જેમાં ધણુ ગુણ છે અને કેવળ દોષની હાનિ કરનાર છે એવું તે સાંખ્યશાસ્ત્ર છે—અર્થાત્ કોષ જગ્યોએ જીવને સત્ય કહેલો છે, કોષ જગ્યોએ અનેક આત્મા કહેલો છે અને કોષ જગ્યોએ એ એકજ આત્મા કહેલો છે; એવા બ્રમ ખીજાં શાસ્ત્રોમાં છે તેવો સાંખ્યશાસ્ત્રમાં નથી. વળી કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડનો વિરોધ પણ આ સાંખ્યશાસ્ત્રથી નીકળી જાય છે એ ગુણ છે. વળી “એક આત્મા છે” એમ કહેવાથી, બહુ આત્મા માનનારનો એ દોષ ઉપજે છે કે, સર્વ આત્માઓ સમાન હોવાથી એક દેહના આત્માને જે ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વને થવો જોઈએ, એ દોષ પણ સાંખ્ય મતવડે નિરસ્ત થાય છે. ૪ હે રાજન ! જ્ઞાનવડે દોષવાળા વિષયોની સાંખ્યા (ગણના) કરીને તથા દુર્જય એવા મનુષ્યના તથા પિશાચના વિષયોની ગણના કરીને. ૫ તેમજ રાક્ષસોના વિષયોને તથા પક્ષિઓના વિષયોને જાણીને તથા ઉરમના અને ગંધર્વના વિષયોને જાણીને. ૬ વળી પિતૃઓના વિષયોને તથા તિર્યક્ જાતિઓના પ્રાણીઓનાં વિષયોને જાણીને, ગરૂડ આદિ પક્ષીઓના વિષયોને અને વાયુઓના વિષયોને જાણીને. ૭ રાજર્ષિ અને ષ્ઠર્ષિઓના વિષયોને જાણીને, અસુરના અને વિશ્વેદેવોના વિષયોને જાણીને. ૮ દેવર્ષિઓના વિષયોને તથા યોગીઓનાં ઐશ્વર્યને જાણીને, પ્રજાપતિના અને ષઢાના વિષયોને જાણીને. ૯ તેમજ લોકમાં આયુષ્યના પરમ અવધિ (કાળ)ને પણ તત્ત્વથી જાણીને, હે બેલનારાઓમાં ઐદ્ર યુધિષ્ઠિર ! સુખના પરમ તત્ત્વને જાણીને. ૧૦ નિરંતર વિષયને ઇચ્છનારા પ્રાણીઓને સમય પ્રાપ્ત થયે જે દુઃખ થાય છે તેને જાણીને, તિર્યક્-યોનિઓમાં પડનારા જીવોનાં અને નરકમાં પડનારા જીવોનાં દુઃખોને જાણીને. ૧૧ હે ભારત ! સ્વર્ગના સમગ્ર ગુણોને તથા દોષોને જાણીને, વેદનાં વચનોમાં રહેલા દોષને તથા ગુણને જાણીને. ૧૨ હે રાજન ! જ્ઞાનયોગમાં રહેલા ગુણ-દોષને તથા યોગશાસ્ત્રમાં રહેલા ગુણ-દોષને જાણીને, હે નૃપ ! સાંખ્ય જ્ઞાનમાં રહેલા ગુણ-દોષને જાણીને. ૧૩ સત્વના દશ ગુણોને, રજના નવ ગુણોને તથા તમના આઠ ગુણોને જાણીને, બુદ્ધિના સાત ગુણોને, મનના છ ગુણોને અને આકાશના પાંચ ગુણોને જાણીને, વળી પુનઃ બુદ્ધિના ચાર ગુણોને, તમના ત્રણ ગુણોને, રજના બે ગુણોને અને સત્વના એક ગુણને જાણીને—અર્થાત્ વિદત્ત-પણના અભિમાનરૂપ સાંખ્યમાં દોષ છે તેને જાણીને તથા અદ્રેષત્વાદિ સાંખ્યમાં રહેલા ગુણને જાણીને, આનંદ, પ્રીતિ, ઉદ્દેગ, પ્રકાશપણું, પુણ્યશીલપણું, સંતોષ, શ્રદ્ધા રાખવાપણું, આર્જવ (સરળતા), ત્યાગશીલપણું અને ઐશ્વર્ય, એવા સત્વના દશ સ્વાભાવિક ગુણો છે. સુખ-દુઃખને ભોગવતું, બેદ, પુરૂષપરાક્રમ, કામ, ક્રોધ, મદ, ગર્વ, દ્વેષ, નિંદા, એ નવ રજગુણના સ્વાભાવિક ગુણો છે. અંધકાર (અજ્ઞાન), મોહ, મહામોહ, તામિસ, અંધતામિસ, નિદ્રા, પ્રમાદ, આલસ્ય એ આઠ તમોગુણના ગુણો છે. મહદ્, અહંકાર અને પંચતન્માત્રા, એ સાત બુદ્ધિના ગુણો છે. ઓત્રાદિ પાંચ ઇન્દ્રિય તથા મન, એ મનનાં છ રૂપ છે. આકાશાદિ પાંચ ભૂત એ આકાશના પાંચ ગુણ છે. સંશય, નિશ્ચય, ગર્વ, અને રમરણ, એ ચાર બુદ્ધિના પ્રકાર છે. અપ્રતિપત્તિ, વિપ્રતિપત્તિ અને વિપરીતપ્રતિપત્તિરૂપ તમ ત્રણ પ્રકારનું છે. પ્રવૃત્તિરૂપ અને દુઃખરૂપ એવા બે પ્રકારના રજગુણ છે, પ્રકાશ સત્ત્વનું રૂપ છે. બુદ્ધિ આદિનું પુનઃ ગ્રહણ કરવાનું કારણ એ છે કે, પ્રતિલોભ માર્ગે સત્ત્વમાં તેનો લય કરવો, એમ બતાવ્યું છે. એ પ્રમાણે પંચાવન ગુણોમાંથી સત્ત્વાદિ ગુણો યથાર્થ રીતે આત્માની પ્રાપ્તિ કરનારા છે, તેને જાણીને તથા રજગુણ. તમોગુણ વગેરે

ગુણો આત્મમાર્ગે જતાં પ્રતિબંધ કરનારા છે તેનો ત્યાગ કરવાને માટે તેને પણ જાણીને, તેમજ પ્રાકૃત લયને વિષે તથા આત્મતત્ત્વના વિચારને વિષે પણ તે સર્વને જાણીને જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનથી યુક્ત થયેલા-ગ્રંથથી અને અનુભવથી સંપન્ન થયેલા તથા મોક્ષોપયોગી સાત્વિકાદિ ભાવથી વાસિત ચિત્તવાળા થયેલા શુભ પુરૂષો, જેમ સૂર્યનાં સક્ષમ કિરણો આકાશને પામે છે તેમ, શુભ મોક્ષને પામે છે. ૧૪-૧૭ જેમ કુંડળની સાથે સુવર્ણ મળેલું (સંયુક્ત) છે, તેમ રૂપવાળા દ્રવ્યની સાથે ચક્ષુ ઇન્દ્રિય સંયુક્ત છે-અર્થાત્ ચક્ષુથી બ્યતિરિક્ત રૂપ, દ્રવ્ય કે, દેવતાદિ વિષય નથી. એજ પ્રમાણે ગંધ ગુણની સાથે ધ્રાણ્ય ઇન્દ્રિય સંયુક્ત છે, શબ્દની સાથે શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય સંયુક્ત છે, રસ ગુણની સાથે જીહ્વા ઇન્દ્રિય સંયુક્ત છે. ૧૮ અને સ્પર્શની સાથે ત્વચા ઇન્દ્રિય સંયુક્ત છે. એજ પ્રમાણે ત્વચા ઇન્દ્રિયનો દેવતા વાયુ આકાશમાં રહેલો છે, મોહ તમોગુણમાં રહેલો છે, લોભ અર્થ (દ્રવ્ય-વિષય)માં રહેલો છે-અર્થાત્ રજોગુણનું કાર્ય લોભ અર્થમાં રહેલો છે અને તમોગુણનું કાર્ય મોહ તમોગુણ-અજ્ઞાનાવસ્થામાં રહેલો છે. ૧૯ પગલાં મુકતારૂપ પાદકમળમાં વિષ્ણુ-દેવ રહેલા છે, બળરૂપ હસ્તઇન્દ્રિયના વિષે હિર રહેલા છે, ઉદરમાં અમિદેવ રહેલા છે, જળના વિષે પૃથ્વીદેવી રહેલી છે, જળ તેજના વિષે રહેલું છે. ૨૦ તેજ વાયુમાં રહેલું છે, વાયુ આકાશમાં રહેલો છે, આકાશ મહત્ત્વ (અહંકાર)માં રહેલું છે, મહત્ત્વ બુદ્ધિમાં રહેલું છે. ૨૧ બુદ્ધિ તમોગુણમાં રહેલી છે, તમોગુણ રજોગુણમાં રહેલો છે, રજોગુણ સત્ત્વગુણમાં રહેલો છે, સત્ત્વગુણ આત્મા (જીવ)માં રહેલો છે. ૨૨ જીવ ઇશ્વર વિષે રહેલો છે અને ઇશ્વર તે નારાયણ દેવ છે. તે દેવ મોક્ષ વિષે રહેલા છે અને તે મોક્ષ અન્ય કોઇના વિષે આસક્ત નથી. ૨૩ જે નિર્વિકલ્પ કૈવલ્ય વસ્તુ છે તે પોતાના મહિમાને વિષેજ સ્થિત છે. સત્ત્વગુણવાળો દેહ કે, જે બુદ્ધિ સત્ત્વમય સ્વપ્ન શરીર છે તે પ્રાણ, શ્રદ્ધા, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી ઇન્દ્રિય, મન, અજ્ઞ, વીર્ય, તપ મત્ર, અકર્મ, લોક અને નામ એ સોળ વેદમાં કહેલા ગુણોથી વીંટાયેલું છે તેને જાણીને તથા સ્વભાવ અને ચેતનાને દેહમાં આશ્રયેલી જાણીને-સ્વભાવ એટલે પૂર્વકર્મ તથા તેની ઉત્પત્તિનું કારણ બુદ્ધિની શક્તિ કે, જે તેને પ્રકાશ કરે છે તેને લિંગ દેહના આશ્રયે રહેલી જાણીને પછી મધ્યસ્થ-ઉદાસીન આત્મા કે, જેને વિષે પાપ નથી તેને અસંગ જાણવો. જેમ એકજ કર્મવડે સ્થૂલ શરીરના કર્મની અનુવૃત્તિથી સ્વપ્નાના પ્રપંચનો ભ્રમ થાય છે તથા ત્યારે પણ “આત્મા અસંગ છે” એમ જણાય છે. તેમજ જગતરૂપી ભ્રમમાં પણ વિષયની વાસનાવાળાઓને કર્મજ એ ભ્રમનું કારણ છે તથા આત્મા અસંગ છે. અને ઇન્દ્રિયાદિ આત્મા વિષેજ રહેલાં છે. એટલે ઇન્દ્રિયાદિનો આત્મા વિષે અધ્યારોપ કરેલો છે એમ જાણવું. તાત્પર્ય કે, જેમ સ્વપ્નામાં એકજ આત્મા વાસનાના બળથી સર્વ જગતરૂપે થઇને ભાસે છે પરંતુ અસંગ છે, તેમ જગતમાં પણ પૂર્વની વાસનાના બળથી આત્મા સર્વ જગતરૂપે ભાસે છે તથાપિ અસંગ છે. ૨૪, ૨૫ એ રીતે ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોના અર્થને એ સર્વને વિષે રહેલા જાણીને તથા શ્રુતિપૂર્વક મોક્ષની દુર્લભતા જાણીને, પ્રાણ, અપાન, સમાન, વ્યાન, ઉદાન, અધોવાયુ અને ઉર્ધ્વવાયુ કે, જેને “પ્રવાહ” કહે છે તે સર્વને જાણીને, એ સાત*

* જેમ એક વડના એક બીજમાં અનંત બીજ સમાયલાં છે તથા તેમાંના એક બીજમાં અનંત બીજ છે, તેમ એક વાયુમાં સાત વાયુઓ અને તે પ્રત્યેકમાં સાત એ રીતે જગતને અનંત જાણવું.

વાયુઓને વળી સાત સાત પ્રકારે થયેલા જાણીને, પ્રજાપતિ, ઋષિયો અને બીજા અનેક ઉત્તમ માર્ગોને જાણીને, અનેક સપ્તર્ષિઓને જાણીને, હે યત્રુતાપન ! રાજર્ષિઓને પણ અનેક જાણીને, તેજ પ્રભાણે મોટા દેવર્ષિઓને તથા સૂર્ય સરખા બ્રહ્મર્ષિઓને પણ અનેક જાણીને. ૨૬-૨૯ હે રાજન્ ! તે સર્વને કાળે કરીને ઐશ્વર્યથી ભ્રષ્ટ થયેલા જાણીને, હે પૃથ્વીપતિ ! મોટા મોટા પ્રાણીના સમુદાયોનો નાશ થયેલો સાંભળીને. ૩૦ પાપ કર્મ કરનારાઓની અશુભ ગતિને જોઈને યમલોકના વિષે વૈતરણી નદીમાં પડનારાઓના દુઃખને જોઈને. ૩૧ અનેક પ્રકારની યોનિઓમાં આવતા અશુભ જન્મને જોઈને, શાશ્વિત (લોહી) તથા જળનાં પાત્રરૂપ અશુભ જઠર (માતાના ગર્ભ)માં વાસ થાય છે તેને જાણીને. ૩૨ કંક, મૂત્ર, મળ અને તે સર્વના તીવ્ર ગંધથી યુક્ત વીર્ય, રૂધિરના સમુદાયમાં તથા મજ્જા અને સ્નાયુઓના સ્થાનમાં જીવનો વાસ થાય છે તેને જાણીને અને જીવ સંકેડો નસોથી બ્યાસ તથા નવદારવાળા અપવિત્ર દેહમાં ભટકે છે તેને જાણીને પોતાના આત્માના ક્ષિતનો વિચાર કરવો તથા હે રાજન્ ! અનેક પ્રકારના યોગનું સાધન કરવું. ૩૩, ૩૪ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમોગુણવાળા જીવ કે, જે વિષયોને રમણીય માનીને તેનાથી વીંટાયા છે તેને સત્વગુણવાળા જીવ નિહિત માને છે. ૩૫ જેઓએ આત્માને જાણેલો છે એવા મોટા સાખ્યાચાર્યો તે વિષયોની નિંદા કરે છે. વળી સૂર્ય અને ચંદ્રને મોટાં મોટાં ગ્રહણ લાગે છે. ૩૬ તારાઓ પડે છે; નક્ષત્રો અવળા-સવળા થઈ જાય છે, સ્ત્રી-પુરૂષનાં દાંપત્યનો વિયોગ થાય છે, મનુષ્યો દીન થઈ જાય છે. ૩૭ પ્રાણીઓ પણ એક બીજાને અશુભ રીતે ભક્ષણ કરી જાય છે, બાલ્યાવસ્થા મૂઢતા ભરેલી જાય છે. દેહનો અશુભ ક્ષય થાય છે. ૩૮ ધણા મનુષ્યોને રાગ અને મોહ પ્રાપ્ત થાય છે, સત્વગુણ કોઈનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. હજારોમાં દોષકળ પુરૂષ મોક્ષ ભુક્ષિને ધારણ કરે છે. ૩૯ “મોક્ષ દુર્લભ છે” એમ વેદ કહે છે. જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ નથી તેને વિષે બહુ ભાવના-માન રહે છે, લબ્ધ વસ્તુ વિષે હિંદાસીનતા રહે છે. ૪૦ હે રાજન્ ! વિષયો બંધન કરવાના હેતુ એ સર્વ જાણીને પણ મોક્ષના અર્થે યત્ન કરવો. વળી હે કૈતિય ! મૃત્યુ પામેલાઓના અશુભ દેહોને. ૪૧ હે ભારત ! “ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેનારા પ્રાણીઓના ધરમાં વસવું પણ દુઃખભરેલું છે એમ જાણીને બ્રહ્મહત્યા કરનારાઓની અને પતિતની દુર્ગતિ થાય છે તેને જાણીને, ૪૨ દુરાત્મા બ્રાહ્મણો કે, જેઓ સુરાપાન કરવામાં આસક્ત છે તેઓની દુર્ગતિને જાણીને, યુરની પત્ની સાથે આસક્ત થનારાઓની અશુભ ગતિને જાણીને, ૪૪ હે યુધિષ્ઠિર ! જેઓ પોતાની માતાની સાથે સારી રીતે વર્તતા નથી તેઓની નકારી ગતિને જાણીને, લોકોમાં જે મનુષ્યો સારી રીતે વર્તતા નથી તેઓની અશુભ ગતિને જાણીને, ૪૪ અશુભ કર્મ કરનારોની તે જ્ઞાનવડે અશુભ ગતિને જાણીને, તિર્યક્યોનિમાં પડેલા જંતુઓની અનેક પ્રકારની ગતિઓને જાણીને, ૪૫ અનેક પ્રકારનાં વેદનાં વચનને જાણીને, ઋતુઓનો વિપર્યય થતો જાણીને, સંવત્સરનો અને *માસનો ક્ષય થતો જાણીને, ૪૬ +પક્ષનો ક્ષય અને =દિવસનો ક્ષય થતો જાણીને, ચંદ્રની ક્ષય-વૃદ્ધિ પ્રત્યક્ષ થતી જોઈને,

* જે અમાસની વચ્ચે જે સંક્રાંતિઓ આવે ત્યારે “માસ ક્ષય” થાય છે. તેને “ક્ષયમાસ” કહે છે.

+ સાદા ચૌદ દિવસની વચ્ચેમાં જે પર્વ થાય ત્યારે તેર દિવસનું પક્ષ થાય તેને “પક્ષ ક્ષય” કહે છે.

= એક વખત સૂર્ય ઉગે, ત્યારથી બીજી વખત સૂર્ય ઉગે તેટલામાં ત્રણ તિથિઓ સ્પર્શ હોય ત્યારે દિવસનો ક્ષય થાય તેને “ક્ષયતિથિ” કહે છે.

૪૭ સમુદ્રની ક્ષિત્તિ (ભરતી) અને વળા તેનો ક્ષય (ઝોટ) થતો જોઇને, ધનનો ક્ષય અને વળા તેની વૃદ્ધિને જોઈને, ૪૮ સંયોગનો ક્ષય જોઇને તથા વિશેષ કરીને યુગ્મેનો ક્ષય જોઈને, પર્વતોનો અને નદીઓનો ક્ષય થતો જોઇને, ૪૯ વર્ણોનો ક્ષય થતો જોઇને તથા તે ક્ષયનો પણ અંત થતો જોઇને, જરા, મૃત્યુ, જન્મ તથા તેનાં દુઃખને જોઇને, ૫૦ દેહના દોષને તથા દુઃખને જાણીને, દેહની વિક્લવતા (ખોડ-ખાપણ) યથાર્થ જાણીને. ૫૧ પોતાના આત્માને વિષે રહેલા સર્વ દોષને જાણીને તથા પોતાના દેહમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ અશુભ ગંધને જાણીને પુરૂષે મોક્ષના અર્થે યત્ન કરવો. પર યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે અમાર વિક્રમવાળા પિતામહ ! તમે પોતાના શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કયા દોષને જુઓ છો ? તે મને સંશય છે માટે તે (સંશય)નું તત્વથી નિવારણ કરવું યોગ્ય છે, ૫૩ બીજમ કહે છે કે:-હે રાજન ! બુદ્ધિમાન અને મર્મને જાણનારા કપિલ આચાર્યના સાંખ્યમતવાળા પુરૂષો “દેહમાં પાંચ દોષ છે” એમ કહે છે. હે શત્રુનાશન ! તે દોષને સાંભળ. ૫૪ કામ, ક્રોધ, ભય, નિદ્રા અને પાંચમો શ્વાસ, ૫૫ એ પાંચ દોષ સર્વ પ્રાણીઓના દેહમાં દેખાય છે. +ક્ષમાવડે દ્રોધનો ઉચ્છેદ કરવો, સંકટપ વર્જવાવડે કામનો ક્ષય કરવો, ૫૬ સત્વનું જીવન કરવાવડે નિદ્રાનો ક્ષય કરવો, અપ્રમાદવડે ભયનો ક્ષય કરવો. હે રાજન ! અદ્ય ભોજન કરવાવડે પાંચમા શ્વાસનો ક્ષય કરવો-શ્વાસને તજવો. ૫૭ સેંકડો ગુણુવડે બીજ ગુણુને જાણવા, સેંકડો દ્રોષોને જાણવા અને સેંકડો વિચિત્ર હેતુઓવડે બીજા વિચિત્ર હેતુઓને યથાર્થ જાણવા. વિષ્ણુની અનેક માયાઓવડે વીંટાયલો આ લોક જળના શીથ સરખો, ચિત્રામણુની ભીંત સરખો, અને “નલ” નામે ધાસના સરખો અંદરથી સારરહિત છે. ૫૯ વળા આ લોક અધારા ખાડા જેવો અને વરસાદના પરપોટા જેવો અત્યંત નાશવાળો, સુખથી રહિત પરિણામે નાશવાળો અને અસ્વતંત્ર છે. ૬૦ આ લોક, જેમ કાદવમાં કળેલો હાથી બહાર નીકળવાને અસ્વતંત્ર છે, તેમ રજોગુણુમાં રૂબેલો હોવાથી અસ્વતંત્ર છે. માટે હે રાજન ! મોટી બુદ્ધિવાળા સાંખ્યજ્ઞાનીઓ પ્રજાઓમાં થયેલા સ્નેહનો લાગ કરીને સર્વવ્યાપી મહાન સાંખ્યજ્ઞાનના યોગથી રાજસ તથા તામસ અશુભ ગંધને તથા દેહમાં રહેલા સ્પર્શથી ઉપજેલા સાત્વિક શુભ ગંધને તપરૂપી હાથાવાળા જ્ઞાનરૂપી શસ્ત્રવડે છેદી નાખે છે. અને પછી તેઓ દુઃખરૂપી જળથી ભરેલા, ભયાનક, જેમાં ચિંતા અને શોકરૂપી મોટા ધરા છે, જેમાં વ્યાધિ અને મૃત્યુરૂપી મોટા મગર છે, જેમાં ભયરૂપી મોટા સર્પ છે, જેમાં તમોગુણુરૂપી મોટા કાચબા છે અને જેમાં રજોગુણુરૂપી મોટા મત્સ્ય છે એવા સમુદ્રને જ્ઞાનરૂપી નાવમાં બેસીને તરી જાય છે. હે શત્રુદમન ! તે સમુદ્રમાં સ્નેહરૂપી કાદવ છે, જરારૂપી ખડક છે, જ્ઞાનરૂપી દ્વીપ છે, કર્મરૂપી ઉંડાણ છે, સ્થિરવ્રતયુક્ત સત્ત્વરૂપી જળ છે, હિંસારૂપી શીઘ્રવહન કરનારો પ્રવાહ છે, તેમાં અનેક પ્રકારના રસરૂપી ખાણો છે, તેમાં અનેક પ્રકારનાં પ્રીતિરૂપી રત્નો છે, તેમાં દુઃખ અને પરિતાપરૂપી તોફાની પવન વાય છે, તેમાં શોક અને તૃષ્ણુરૂપી મોટાં વમળ થાય છે, તેમાં તીક્ષ્ણ વ્યાધિરૂપ મોટા હાથીઓ છે, હે અરિંદમ ! અસ્થિઓના સમુદાયરૂપી તેની ધાડાઈ છે, તેમાં કફરૂપી શીથ આવે છે, તેમાં દાનરૂપી ભયાનક મોતીઓની ખાણો છે, રૂધિરના ધરારૂપી પરવાળા છે, હાસ્ય અને નિંદારૂપી ગર્જના થયા કરે છે, તે અનેક પ્રકારના જ્ઞાનવડે અત્યંત દુસ્તર (ન તરાય તેવો) છે

+ હવે તે પાંચ દોષોને છતવાના કથાય કહે છે.

અને તેમાં વેદાંતશાસ્ત્રી પેટ છે એવો સર્વ પ્રાણીમય સમુદ્ર કે, જેમાં મોક્ષરૂપી રત્ન ન
જડે એવો વિષય એજ વડવાનળ છે તેને, હે ભારત ! જ્ઞાનરૂપી નાવવડે સિદ્ધ બોક્ષી તરી
જાય છે. તેઓ અજ્ઞાન જ્ઞાનવડે જન્મયુક્ત, દુસ્તર અને સ્થૂળ શરીરને તરીને-વીસરીને
નિર્મળ આકાશના વિષે-હૃદયાકાશના વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૬૧-૭૨ પછી જેમ કમળનાળમાં
છિદ્રદ્વારા જળ પ્રવેશ કરે છે, તેમ સૂર્ય પોતાનાં કિરણોવડે તે સાંખ્યયોગવાળા પુણ્યશાળી
પુરુષોનાં હૃદયાકાશમાં પ્રવેશ કરીને વિષયો પ્રાપ્ત કરી આપે છે કે, જેમ કમળના નાળને
જળમાં મૂકી મુખથી જળ ખેંચીએ તો તે જળ કમળનાં છિદ્રોમાં થઈને મુખમાં આવે છે,
તેમ સૂર્ય આત્માના વિષે એકાગ્ર કરેલા મનદ્વારા અંતરમાં પ્રવેશ કરીને તેજ હૃદયાકાશમાં
સાંખ્યોને પોતાની નાડિઓવડે ચૈદ ભુવનના વિષયોને પમાડે છે. અર્થાત્ વ્યોમસંવિત્ના
હૃદયથી સાંખ્ય મુનિને સર્વજ્ઞતા, સર્વોત્તતા અને સર્વભોગપ્રાપ્તિપણું ઈલાદિ પ્રાપ્ત થાય છે.
૭૩ હે ભારત ! “પ્રવહ” નામે વાયુ હાર્દાકાશમાં તેજ, જળ અને અન્નાત્મક વિષયોને
આત્મસાત્ કરે છે-અર્થાત્ પ્રીતિરૂપી દોષ વગરના વીર્યયુક્ત, તપરૂપી ધનવાળા અને સિદ્ધ
ચતિયોના વિષયો વાયુ સંહાર કરતો નથી. ૭૪ હે ભારત ! સાત વાયુઓમાં જે શ્રેષ્ઠ, સૂક્ષ્મ,
શીતળ, યોગીઓને આકાશની પરમગતિ પમાડે છે. ૭૫ હે પ્રજ્ઞના પતિ કૌતેય ! આકાશ તે
યોગીઓને રજ્જેગુણી પરમગતિને પમાડે છે. હે રાજેન્દ્ર ! રજ્જેગુણ સત્વગુણી પરમ ગતિને
પમાડે છે. ૭૬ હે શુદ્ધાત્માવાળા યુધિષ્ઠિર ! સત્વગુણ પરમ સમર્થ નારાયણ દેવ પ્રત્યે પહોં-
ચાડે છે અને શુદ્ધ આત્માવાળા પ્રભુ પોતાની શક્તિથી પરમાત્મા પ્રત્યે પમાડે છે. ૭૭
હે વિભો ! એ રીતે યોગીઓ પરમાત્માને પામીને તથા નિર્મળ થઈને તેના વિષેજ રહે
છે અને પછી મોક્ષ પામે છે તથા ત્યાંથી પુનઃ સંસારમાં આવતા નથી. ૭૮ હે પાર્થ !
દ્વંદ્વરહિત, સત્ય અને સરળતાવાળા તથા સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયાવાળા તે મહાત્મા-
પુરુષોની તે પરમગતિ છે. ૭૯ યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે પાપરહિત પિતામહ ! એવા ઉત્તમ
સ્થાનરૂપ ભગવાનને પામીને સ્થિરવતવાળા તે મહાત્માઓ સર્વજપણીને પામે છે ત્યારે
તેઓએ પૂર્વે અનુભવેલા જન્મ-મરણની સ્મૃતિ રહે છે કે, નથી રહેતી ? ૮૦ હે કૌરવ !
એના વિષે જે સત્ય હોય તે તમારે મને યથાવત્ કહેવું યોગ્ય છે કેમ કે, તમારા વિના
બીજા પુરુષને પૂછવું યોગ્ય માનતો નથી. ૮૧ મોક્ષનું પ્રતિપાદન કરનારા મંત્રોને પામીને
એ મોટો દોષ મનમાં રૂકુરે છે. હે રાજન્ ! જે મોક્ષમાં પણ મોટા ચતિયોને એવું વિશેષ
દર્શન થતું હોય તો કર્મરૂપ પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મજ શ્રેષ્ઠ છે, એમ હું માનું છું. સંન્યાસાદિ
શ્રમની કાંઈ જરૂર નથી. જે મોક્ષદશામાં કાંઈ જ્ઞાન નજ થતું હોય, તો પણ મોટો દોષ
છે કેમ કે, સુષુપ્તિની પેઠે જ્ઞાન શન્યાવસ્થામાં પણ જ્ઞાન છે, એમ કહેવા જેવું બીજું વિશેષ
દુઃખ કયું છે ?-થું વધારે અયોગ્ય છે ? ૮૨, ૮૩ બીજમ કહે છે કે:-હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે તાત !
તેં આ પ્રશ્ન મહા કઠિન પૂછ્યો છે કે, જેના વિષે પડિતો પણ મોહ પામી જાય એવો
એ પ્રશ્ન છે. તથાપિ યથાન્યાય છે. ૮૪ હું એ પ્રશ્નના ઉત્તર વિષે તને જે પરમતત્ત્વ
કહું છું તે તું સારી રીતે સાંભળ. કપિલના સાંખ્યમતને અનુસરનારા મહાત્માઓની પરમ
ભુદ્ધિ તને એ વિષે જણાશે. ૮૫ પ્રાણીઓને પોતાના દેહમાં રહેલી મનસહિત ઇન્દ્રિયોજ
વિશેષ જ્ઞાનનો હેતુ છે. કેમ કે, તે આત્માના યોગથી વિષયનું જ્ઞાન કરે છે અને તે ઇન્દ્રિ-
યોદ્વારા સૂક્ષ્મ ચિદાત્માને વિષયનું જ્ઞાન થાય છે. ભાવાર્થ કે, પ્રત્યક્ષ એવા બહારના પદા-

ર્થનું-જ્ઞાન નેત્રવડેજ થાય છે, જે નેત્ર ન હોય તો બહારના પદાર્થનું જ્ઞાન થાય નહિ. આથી નેત્ર વિનાના પ્રાણીને બહારના પદાર્થનું જ્ઞાન થાય નહિ તેટલાથી કાંઈ આત્માની જ્ઞાનશક્તિને બાધ આવતો નથી અથવા તેટલાથી કાંઈ આત્માની જાતૃશક્તિ નથી કે, ન્યૂન થઈ એમ થતું નથી કેમ કે, નેત્ર વિનાનો પુરૂષ સ્વપ્નામાં અનેક પ્રકારના પદાર્થને દેખે છે. એજ પ્રમાણે સુષુપ્તિમાં અને સમાધિમાં મનનો લય થાય છે તથાપિ તેથી આત્માની જ્ઞાન-શક્તિનો કાંઈ નાશ થતો નથી એથી સમજાય છે કે, આત્મા તો સદૈવ જ્ઞાનરૂપ છે તથાપિ ઇન્દ્રિયાદિ સાધનના વિયોગથી જ્ઞાનરહિત હોય તેવો દેખાય છે, કાંઈ અજ્ઞાનતાથી નહિ. એ રીતે મોક્ષદશામાં પણ આત્માના સર્વગુણોની કાંઈ હાનિ થઈ શકતી નથી. ૮૬ કોઈ કહેશે કે, જ્યારે આત્માને વિશેષ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોના યોગથી થાય છે ત્યારે ઇન્દ્રિયોજ જ્ઞાનરૂપ હશે તો જાણવું કે, જેમ સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થતું શીણ સમુદ્રના જળથી ભિન્ન જણાય છે ખરું, પણ તેમાં જળ વિના બીજું કાંઈજ હોતું નથી, જ્યારે તેમાંથી જળ દૂર થાય છે ત્યારે તે શીણનો પણ નાશ થાય છે; તેમ આત્મામાંથી અધ્યાસપૂર્વક ઇન્દ્રિયો ઉપજી છે પણ આત્મા વિના તે કાષ્ટ જેવી અને ભીંત જેવી જડ છે તથા જે કાળે તેનાથી આત્માનો વિયોગ થાય છે તે કાળે સમુદ્રના શીણની પેઠે નાશ પામે છે, એમાં સંદેહ નથી. ૮૭ હે શત્રુતાપન ! જેમ આકાશમાં વાયુ સર્વત્ર ફરે છે, તેમ ઇન્દ્રિયો સહિત સૂતેલા દેહધારીનો આત્મા પણ સ્વપ્નામાં સર્વત્ર (વિષયોમાં) ફરે છે. ૮૮ હે ભારત ! જેની રીતે આત્મા જગતમાં સર્વત્ર ફરે છે, સર્વત્ર જૂએ છે, સર્વત્ર સ્પર્શ કરે છે; તેજ પ્રમાણે વિષયોને જાણતો તે જૂએ છે અને સ્પર્શ વિષયોનો સ્પર્શ કરે છે. ૮૯ તેમ સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને જાણે છે. સ્વભાવસ્થામાં સર્વ ઇન્દ્રિયોનો પ્રવર્તક ચૈતન્ય આત્મા તે (ઇન્દ્રિયો) ને સહાયક ન હોવાથી ઇન્દ્રિયો, જેમ વિષ વિનાનો સર્પ સંતાઈ જાય છે, તેમ પોતપોતાના સ્થાનમાં લીન થઈ જાય છે. ૯૦ જ્યારે સર્વ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના સ્થાનમાં લીન થઈને રહેલી હોય છે ત્યારે આત્મા તેની સૂક્ષ્મ ગતિઓનું અતિક્રમણ કરીને ફરે છે એમાં સંશય નથી-ઇન્દ્રિયોના સૂક્ષ્મભાવ આત્માથી વ્યાપ્ત થઈને સૂક્ષ્મપણે વિષયોનો ભોધ કરે છે. ૯૧ હે ભારત ! સત્વના સર્વ ગુણો, રજોગુણના સર્વ ગુણો, તમોગુણના સર્વ ગુણો, બુદ્ધિના ગુણો, મનના અને આકાશના ગુણો, હે ધર્માત્મન ! વાયુના અને રેતના ગુણો, હે પાર્થ ! પૃથ્વીના અને જળના ગુણો, હે યુધિષ્ઠિર ! એ સર્વ ગુણો કે, જેઓ ક્ષેત્રગ્ર પુરૂષમાં સંલિ-હિત છે તે માયિક ગુણોવડે આત્મા જીવના વિષે વ્યાપ્ત થાય છે અને શુભ તથા અશુભ કર્મ પણ તે જીવના વિષે વ્યાપ્ત થાય છે. હે પ્રભો ! જેમ શિષ્યો પોતાના મહાત્મા ગુરૂની પાસે આવે છે, તેમ મનસહિત ઇન્દ્રિયો જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૨-૯૪ જ્યારે તે જીવ પ્રકૃતિનું અતિક્રમણ કરીને નિર્વિકાર આત્માને પામે છે. હે ભારત ! અને સર્વથી એક, આત્મા નારાયણ કે, જે દ્વંદ્વરહિત તથા પ્રકૃતિથી પર છે, જે વિકારરહિત છે તથા જે ગુણથી રહિત છે. ૯૬ જ્યારે પુરૂષ તે પરમાત્માના વિષે પુણ્ય અને પાપથી રહિત થઈને અને રેતેહાદિ પાશથી મુક્ત થઈને પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે ત્યાંથી પાછો આવતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, સમાધિદશામાં તે પુણ્ય પાપાદિથી રહિત થઈને પરમાત્માને પામે છે. પણ હે ભારત ! બ્યુત્થાનદશામાં તે પાછો આવે છે. ૯૭ કેમ કે, મન તથા ઇન્દ્રિયોનો નાશ થયો હોતો નથી તેથી પ્રારબ્ધ કર્મને અનુસરનારી ઇન્દ્રિયપ્રેરણાને આધીન થઈને સમય પ્રાપ્ત

અર્થેથી (બુદ્ધિજ્ઞાન કાળમાં) પાછો આવે છે. ૯૮ ગુણના અર્થવાળા પુરૂષે વર્તમાન દેહને નાશ થાય એટલા સમયમાં વિદેહકૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરવું શક્ય છે. ૯૯ હે કૌતેય ! હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે મેં કહેલા મોક્ષ આપનારા સાંખ્યજ્ઞાનવડે મોટી શુદ્ધિવાળા સાંખ્યજ્ઞાનીઓ પર-મગતિને પામે છે. ૧૦૦ હે કૌતેય ! આ જ્ઞાનની તુલ્ય બીજું જ્ઞાન નથી તેના વિષે ત્હારે સંશય રાખવો નહિ. સાંખ્યજ્ઞાનજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, તે સાંખ્યજ્ઞાનજ અક્ષર, અચંચળ, સર્વોત્કૃષ્ટ બ્રહ્મ અને સદા એક રૂપવાળું છે. ૧૦૧ વળી તેનો આદિ, મધ્ય કે, અંત નથી, તે દૈત્તભાવથી રહિત છે, જગતના જન્મોદિનું હેતુભૂત છે, અખંડ દંડની પેઠે શાશ્વત છે, નિર્વિકાર છે અને શુદ્ધિમાન પુરૂષો જેને “ નિત્ય ” કહે છે તે એ જ્ઞાન છે. ૧૦૨ જેનાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, લય અને વિકાર પ્રવર્તે છે, શાસ્ત્રોમાં જેનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, મોટા ઋષિઓ જેની પ્રશંસા કરે છે. ૧૦૩ સર્વ બ્રાહ્મણો, દેવો અને શમ ગુણને ધારણ કરનારા પુરૂષો જેને વખાણે છે, બ્રાહ્મણ જાતિને જે હિતકર છે. ગુણ શુદ્ધિવાળા બ્રાહ્મણો “ શ્રેષ્ઠ દેવ, અનંત, સર્વોત્કૃષ્ટ અને અચ્યુત ” એમ કહીને જેની પ્રાર્થના કરે છે, તે સાંખ્યજ્ઞાન છે. હે કૌતેય ! અમિત દર્શનવાળા સાંખ્યોએ સારી રીતે યોગને સિદ્ધ કર્યા છે એમ જાણવું. ૧૦૪, ૧૦૫ પરમાત્મા મૂર્તિ વિનાનો છે તથાપિ સાંખ્યજ્ઞાન તેની મૂર્તિ છે એમ વેદમાં કહેલું છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેનું પ્રમાણ એ છે કે ઘટાદિનાં જ્ઞાન છે. ઘટાદિનાં જ્ઞાનજ તેનું અભિજ્ઞાન-જ્ઞાનસાધન છે. ૧૦૬ હે પૃથ્વીપતે ! પૃથ્વી ઉપર બે પ્રકારનાં પ્રાણી છે, તેમાં કેટલાંક જંગમ છે અને કેટલાંક સ્થાવર છે. સ્થાવરથી જંગમ શ્રેષ્ઠ છે. તાત્પર્ય કે, સ્થાવર વસ્તુમાં બ્રહ્મ સતરૂપે ભાસે છે, જંગમમાં સત્ અને ચિત્ત બન્નેરૂપે ભાસે છે તથા જ્ઞાની પુરૂષમાં સત્, ચિત્ત અને આનંદરૂપે ભાસે છે. ૧૦૭ હે નરેન્દ્ર ! હે રાજન્ ! જે જ્ઞાન બ્રહ્મવેદના મહાત્માઓમાં રહેલું છે, જે જ્ઞાન વેદ, સાંખ્ય અને યોગમાં રહેલું છે, જે વિવિધ જ્ઞાન પુરાણમાં રહેલું છે તે સર્વ જ્ઞાનનો સાંખ્યમાં અંતર્ભાવ થાય છે. ૧૦૮ હે મહાત્મા ! જે જ્ઞાન મોટા ઇતિહાસમાં જોવામાં આવે છે. જેને રાજાઓ અને શિષ્ટ પુરૂષો સેવે છે એવા અર્થશાસ્ત્રમાં જે જ્ઞાન રહેલું છે, તેમજ જે જ્ઞાન આ લોકમાં છે તે સર્વનો અંતર્ભાવ સાંખ્યમાં થાય છે. ૧૦૯ હે રાજન્ ! પરમ બળરૂપ, શમ ગુણ, શાસ્ત્રમાં યથાવત્ કહેલું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન, સૂક્ષ્મ તપ અને બીજાં અનેક સુખ, એ સર્વ સાંખ્ય વિજ્ઞાનના નિમિત્તે કહેલાં છે. ૧૧૦ હે પાર્થ ! સાંખ્યજ્ઞાન સંપાદન કરતાં કાંઈક સાધનની વિકળતા થવાથી પુરૂષો સુખથી નિરંતર દેવલોકમાં જાય છે તથા ત્યાં તેઓના અધિપતિપણાને ભોગવીને કૃતાર્થ થાય છે અને પછી તે પુનઃ મનને નિયમમાં રાખનાર બ્રાહ્મણોના વિષે જન્મ લે છે. ૧૧૧ હે રાજન્ ! જેમ દેવતાઓ સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ જે સાંખ્યજ્ઞાની દિવે અતિશય પૂજવા યોગ્ય અને શિષ્ટ પ્રરૂષોએ મેવેલા સાંખ્યજ્ઞાનમાં અત્યંત પ્રીતિવાળા થાય છે, તેઓ પોતાનો દેહ તન્યા પછી તત્ત્વપુરૂષસંસાર દેવના વિષે-પરમાત્માના વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૧૧૨ હે રાજન્ ! જેઓને પરોક્ષ જ્ઞાન થયેલું છે અને જેઓ સાંખ્યજ્ઞાનના વિષે માત્ર આસક્ત છે તે દિવેને તિર્યકગતિ પ્રાપ્ત થતી નથી તથા પાપ કરનારોના નિવાસરૂપ અધોગતિ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, તેમ પ્રધાન પુરૂષની ગતિ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. પરંતુ ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, ૧૧૩ હે રાજન્ ! સાંખ્યજ્ઞાન વિજ્ઞાન, સર્વથી શ્રેષ્ઠ, પ્રાચીન, મોટા સમુદ્ર જેવું અપાર, અગાધ, નિર્મળ, હિદાર

અને શોભાયુક્ત છે. હે વૃપતિ ! મહાત્મા નારાયણ અપ્રમેય સમગ્ર સાંખ્યશાસ્ત્રને જાણે છે. ૧૧૪ હે નરદેવ ! એવી રીતે મેં તને સાંખ્યશાસ્ત્રનું તત્વ કહ્યું. જન્મતનો અંતરાત્મા નારાયણ સૃષ્ટિ કાળે આ પ્રાચીન વિશ્વને ઉત્પન્ન કરે છે અને સંહાર કાળમાં પુનઃ તેના લય કરે છે. ૧૧૫ એટલે સર્વનો સંહાર કરીને તેને પોતાના દેહમાં શમાવી દઇને જળના વિષે શયન કરે છે. ૧૧૬

સંહત્ય સર્વે નિજદેહસંસ્થં કૃત્વાપ્સુ શોતે જગદંતરાત્મા ॥ ૧૧૬ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेचूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां सां-
ख्यकथनं नाम त्रयोपरि ऊनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

અધ્યાય ૧૩૦ મો-વસિષ્ઠ અને જનકનો સંવાદ-ક્ષર તથા અક્ષરનું વર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ किं तदक्षरमित्युक्तं यस्मिन्नावर्तते पुनः ।

॥ किं च तदक्षरमित्युक्तं यस्मादावर्तते पुनः ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-જેને પામીને પુનઃ સંસારમાં આવવું પડતું નથી અને જેને “અક્ષર” કહે છે તે શું છે ? અને જેને પામીને પુનઃ સંસારમાં પડવું પડે છે તથા જેને “ક્ષર” કહે છે તે શું છે ? ૧ હે શત્રુનાશન ! હે મહાબાહો ! હે કુરૂવંશન ! અક્ષર અને ક્ષરનો સ્પષ્ટ ભેદ મને સમજાય તે રીતે કહેા. કેમ કે, તે અર્થ મને સ્પષ્ટ અને યથાર્થ સમજાય માટે હું પ્રશ્ન છું. ૨ કારણ કે, યાત્રી તથા વેદમાં પારંગત બ્રાહ્મણો, મોટા ભાગ્યવાળા ઋષિઓ અને મહાત્મા યતિઓ એમ કહે છે કે, હવે દક્ષિણામનના થોડા દિવસ બાકી રહ્યા છે, તે વીતી જશે અને ભગવાન સૂર્ય ઉત્તરમાં ગમન કરશે એટલે આપ પરમ ગતિને પામવાના છો. જ્યારે એ રીતે આપ પરલોકમાં જશો ત્યારે આ કલ્યાણકારી તત્વ અમે કાની પાસેથી સાંભળીશું ? તમે કૌરવના વંશમાં દીપકતુલ્ય છો તથા જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશથી પ્રકાશિત છો. ૩, ૫ કુરૂવંશના જળને ધારણ કરનારા હે રાજેન્દ્ર ! માટે હું તમારી પાસેથી આ પ્રશ્નનો ખુલાસો સાંભળવાને ઇચ્છું છું. હે રાજેન્દ્ર ! હું આવું અમૃત સાંભળીને તૃપ્ત થતો નથી; ૬ ભીષ્મ કહે છે કે:-આ વિષે હું તને વસિષ્ઠ અને “કરાળ” નામના જનકના સંવાદનો પુરાતન ઇતિહાસ કહું છું. ૭ એક સમયે ઋષિઓની મધ્યે સૂર્ય-સમાન કાંતિવાળા શ્રેષ્ઠ મુનિ વસિષ્ઠ એઠેલા હતા તે સમયે જનક રાજાએ તેમને મોક્ષસંબંધી ઉત્તમ જ્ઞાન વિષે પ્રશ્ન કર્યો. ૮ અધ્યાત્મના વિષે પરમ કુશળ તથા અધ્યાત્મના અનુભવવાળા શ્રેષ્ઠ ઋષિ મૈત્રાવરૂણિ (વસિષ્ઠ) બેઠા હતા તેમના આગળ હાથ જોડીને તથા પ્રણામ કરીને કરાળ જનકે શબ્દવડે કામળ, મધુર, નમ્રતાયુક્ત અને કુતર્કથી રહિત એવું વચન કહ્યું. ૯, ૧૦ જનક બોલ્યો કે:-હે ભગવન ! શ્રેષ્ઠ એવું સનાતન બ્રહ્મ કે, -જેને પામીને યાત્રીઓ પુનઃ સંસારમાં જન્મ પામતા નથી તે વિષે હું સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૧૧ વળી જેના વિષે આ જન્મત લય પામે છે તથા જેને “ક્ષર” કહે છે તે વિષે હું સાંભળવાને ઇચ્છું છું તેમજ જેને “આનંદસ્વરૂપ, સંસારમોચક, કલ્યાણરૂપ, દંડરહિત, અક્ષર” કહે છે તે વિષે હું સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૧૨ વસિષ્ઠ કહે છે કે:-હે રાજા ! આ

જગત જેવી રીતે લય પામે છે તે તથા પૂર્વથી કાળના અંતસુધી પણ લય પામતું નથી તે, હું તને કહું છું; સાંભળ. સમગ્ર ક્ષર પદાર્થ જેટલા કાળે નાશ પામે છે તેનું પ્રમાણ કહું છું. ૧૩ દેવનાં બાર હજાર વર્ષ થાય ત્યારે એક યુગ થાય છે. એવા ચાર યુગ થાયતેને “ચતુર્યુગ” કહે છે. એવા ચતુર્યુગ એક હજાર થાય ત્યારે તેને “કલ્પ” કહે છે અને એવો એક કલ્પ થાય ત્યારે બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય છે. ૧૪ એટલીજ બ્રહ્માની રાત્રિ થાય છે—અર્થાત્ બે કલ્પવડે બ્રહ્માનું અહોરાત્ર થાય છે. હે રાજન્ ! બ્રહ્મા તે રાત્રિના અંતે જાગે છે, ત્યારે અનંત કર્મ કરવાવાળા મહાબૂત હિરણ્યગર્ભને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૫ અમૂર્ત આત્મા શંભુ કે, જેને અણિમા, લઘિમા અને પ્રાપ્તિ આદિ સિદ્ધિઓ સ્વતઃસિદ્ધ પ્રાપ્ત થયેલી છે તે પરિણામરહિત જ્યોતિસ્વરૂપ પરમાત્મા ઉપર કહેલા મૂર્તિમાન અને સર્વના નિયંત્રા હિરણ્યગર્ભને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૬ તે અક્ષરસ્વરૂપ ચોતરફ હાથ, ચરણ, નેત્ર, મસ્તક, મુખ અને કર્ણવાળું છે અને તે સર્વમાં વ્યાપીને રહેલું છે. ૧૭ એ હિરણ્યગર્ભ કે, જેને “અક્ષર” કહે છે તેજ સૂત્રાત્મા ભગવાન છે. તે સર્વ ઐશ્વર્યથી સંપન્ન બુદ્ધિવાળો છે. વેદાંતીઓ તેને “સમાન દષ્ટિવાળો બુદ્ધિ” કહે છે અને યોગીઓ તેને “પ્રથમ કાર્યરૂપ મહત્ત્વ” કહે છે પુરાણમાં તેને “વિરંચિ” અને “બ્રહ્મા” કહે છે. ૧૮ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં તેને અનેક નામોથી “અનેક રૂપે થયેલો” કહે છે. અને વિચિત્ર રૂપવાળો વિશ્વનો આત્મા છે અને તેને “અક્ષર” કહે છે. ૧૯ તેણે પોતાના રૂપવડે ત્રેલોક્યને અનેક આત્માવાળું કર્યું છે, તેમજ તે બહુરૂપયુક્ત હોવાથી તેને “વિશ્વરૂપ” પણ કહે છે. ૨૦ તે મોટા તેજવાળો સૂત્રાત્મા વિકાર પામીને સ્વયં પોતાના બીજા રૂપને સરજે છે તેને “અહંકાર” નામે તત્વ કહે છે તે અહંકાર તત્વનો અભિમાની પ્રજાપતિ વિરાટ છે. ૨૧ એ રીતે અવ્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો વિદ્યાસર્ગ વ્યક્તપણુને પામે છે ત્યારે તે સૃષ્ટિને “અવિદ્યાસર્ગ” કહે છે. મહાન અને અહંકાર એ અવિદ્યાસર્ગ પણ છે. ૨૨ એકજ ભાવથી અવિધિ અને વિધિ બન્ને ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેને વેદશાસ્ત્રના અર્થનું ચિંતન કરનાર પુરૂષો “વિદ્યા” અને “અવિદ્યા” કહે છે—અર્થાત્ અક્ષરથી હિરણ્યગર્ભની સૃષ્ટિ ઉપજે છે તે પ્રથમ છે અને વિરાટની સૃષ્ટિ ઉપજે છે તે બીજી છે એ ત્રણમાંથી એકના વિષે જે વિધિ તે વિદ્યા. એનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે એક ઉદાહરણ છે કે, જેમ કોઇ પુરૂષ દોરડીને દેખીને સર્પ જણવાથી ભય પામતો હોય, તેવામાં બીજો પુરૂષ આવીને કહે કે,—એ તો દોરડી છે, સર્પ નથી. એવું સાંભળીને તેને તત્કાળ સાક્ષાત્કાર થવાથી સર્પની ભ્રાંતિ મટીને ભય પણ તત્કાળ નિવૃત્ત થઇ જાય છે. એ વિધિને વિદ્યા જણાવી. બીજો કોઇ પુરૂષ પણ દોરડીને જોઇને તેને સર્પ માનીને ભય પામ્યો હોય, પણ તેને આત્મ પુરૂષના વચનમાં શ્રદ્ધા ન હોવાથી તે રજજી (દોરડી)ને “આ સર્પ નથી પણ દોરડી છે” એમ માની શકતો ન હોય. તેને કોઇ ડાહ્યો પુરૂષ ઉપદેશ કરે છે કે, ત્હારા જોયેલા સર્પના વિષે તું “એ દોરડી છે” એવી ભાવના કર, તેથી એ સર્પ દોરડી થઇ જશે અને એવી રીતે તે કર્મ શ્રદ્ધાજડ પુરૂષના ભાવનાના બળથી છેવટે તે સર્પ તેને દોરડીરૂપે દેખાય છે. તેમજ સર્પનો દંશ થયો હોય ત્યારે ગરૂડની ભાવના કરવાથી ચઢેલું ઝેર કિતરી જાય છે છતાંદિ અવિદ્યાવિધિ છે. ૨૩ (પાછળ કહેલા મહત્ત્વ અને અહંકાર કે, જેના “સૂત્રાત્મા” અને “વિરાટ” એવાં પણ નામ છે તેની સૃષ્ટિ કલા પછી તેના ઉપાધિની સૃષ્ટિ કહે છે કે,) હે

રાજન્ જૂતસૃષ્ટિ એ અહંકારથી ત્રીજી સૃષ્ટિ છે એમ તું જાણજે. એ જૂત તે પાંચ તન્મા-
ત્રરૂપ જાણવાં એ પાંચ જૂત સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ અહંકારમાં વિકાર પામે છે
તેને એથી “વૈકૃતસર્ગ” કહે છે. ૨૪ હે રાજન્ ! વાયુ, અગ્નિ, આકાશ, જળ અને પૃથ્વી
તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ. ૨૫ એ દશ, એક કાળે ઉત્પન્ન થયાં તેને “અ-
ર્થમય ભૌતિકસર્ગ” કહે છે. એ સર્ગ પાંચમો છે. ૨૬ શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, શ્રુત્વા, ધ્રાણુ
અને વાક્ (વાણી), હાથ, પગ, ગુદા તથા લિંગ, એ દશ યુક્તિદ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય છે. ૨૭,
૨૮. એ રીતે સત્ત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણ ગુણ, પાંચ જૂત, પાંચ તન્માત્રા, દશ ઇન્દ્રિયો
અને મન આ સર્વ મળીને ચોવીશ તત્ત્વ થાય છે. હે રાજન્ ! એ ચોવીશ તત્ત્વમાંથી પાંચ
જૂત તામસ છે, મન અને ક્રૌંત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સાત્ત્વિક છે અને વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયો રાજસ
છે. તેમોગુણમાં જડતા રહેલી છે, સત્ત્વગુણમાં પ્રકાશ રહેલો છે અને રજગુણમાં પ્રવૃત્તિ
રહેલી છે. એ ચોવીશ તત્ત્વનો સમુદાય પ્રત્યેક આકૃતિમાં રહેલો છે. તત્ત્વને જાણનારા
બ્રાહ્મણો ચોવીશ તત્ત્વાત્મક સમુદાયને જાણીને શાંત કરતા નથી. ૨૯ સર્વ પ્રાણીઓનો
ચોવીશ તત્ત્વાત્મક દેહ સમાન છે. હે નરસિંહ ! દેવ, દાનવ અને મનુષ્ય, એ સર્વને તે દેહ
તો સમાનજ છે એમ જાણવું. ૩૦ યક્ષ, જૂત, ગંધર્વ, કિન્નર, મોટા સર્પ, ચારણ, પિશ્ચા-
ચ, દેવ ઋષિ, રાક્ષસ, દંશ, કીડા, મશક (મચ્છર), દુર્ગંધમાં પડેલા જીવડા બિંદર, કૂતરે,
ચાંદલ, હરણ, અંત્યજ, લિપ્ત, હાથી, ઘોડા, ગધેડાં, વ્યાઘ્ર, ઝાડ, બળદ તથા જે જે કાંઈ
મૂર્તિમાન છે તે તે સર્વ વસ્તુમાં એ ચોવીશ તત્ત્વ દેખાય છે. ૩૧-૩૩ પૃથ્વી ઉપર, જળમાં
તથા આકાશમાં દેહધારીઓનાં સ્થાન છે, બીજી કાંઈ જગ્યાએ નથી એમ અમે સાંભળીએ
છીએ-અર્થાત્ પંચ જૂતાંતર્વર્તી દેહવાળો પ્રાણી જીવ છે અને પંચજૂતની બહાર જે છે
તેજ આત્મા છે. ૩૪ હે તાત ! અક્ષરપર્યંત જે કાંઈ વ્યક્ત છે તે ચોવીશ તત્ત્વાત્મક સમુ-
દાય છે અને તે દિવસે દિવસે લય પામે છે માટે તે સર્વ ક્ષર છે. જગત ક્ષય પામે છે
માટે ક્ષર છે. અવ્યક્તથી ઉત્પન્ન થયેલું વ્યક્ત જગત મોહાત્મક છે અને ક્ષર છે. માત્ર પર-
બ્રહ્મ કે, જેથી અવ્યક્તાદિ ઉપન્યાં છે તેજ અક્ષર છે. મહતત્ત્વ અને હિરણ્યગર્ભ એ પણ
અવ્યક્તમાંથી પ્રકટે છે માટે ક્ષર છે કેમ કે, અવ્યક્ત પણ ક્ષર છે. હે મહારાજ ! તું જે
વિષે મને પ્રશ્ન કરે છે તેનો જિત્તર મેં તને કહ્યો. ૩૫-૩૭ ચોવીશ તત્ત્વાત્મક સમુદાય વિના
પૃથ્વીસમો વિષ્ણુતત્ત્વરહિત છતાં પડિતોએ તેની તત્ત્વમાં ગણના કરી છે કેમ કે, તે તત્ત્વનો
આશ્રય કરે છે. ૩૮ વિષ્ણુ જે જે વ્યક્તને સરજે છે તેની તેની મૂર્તિના વિષે પોતે અધિ-
ષ્ઠાતા ન થતાં, તે મૂર્તિજ ચેતનના વિષે અધિષ્ઠાન કરે છે. કેમ કે, ચોવીશ તત્ત્વાત્મક સ-
મુદાય મૂર્તિવાળો છે માટે તે અધિષ્ઠાતા છે અને પૃથ્વીસમો આત્મા અમૂર્ત હોવાથી અધિ-
ષ્ઠાતા થતો નથી. ૩૯ ચોવીશ તત્ત્વાત્મક સમુદાયજ સર્વ મૂર્તિઓના વિષે હૃદયમાં અધિ-
ષ્ઠાન કરીને રહે છે કેમ કે તે ચિત્તની છાયાવાળો છે અને જે કેવળ ચેતન છે તે તો સર્વની
મૂર્તિઓનું કારણ છતાં અમૂર્ત છે. ૪૦ કેવળ અનુપાધિ ચેતન પણ ઉત્પત્તિ અને પ્રણય
ધર્મવાળા પ્રકૃતિથી મૂર્તિમાન થાય છે તથાપિ જે કે, પોતે તો અમૂર્તજ છે અને તેજ
પ્રકૃતિથી તે ચેતન નિર્ગુણ છતાં પણ નિરંતર, ગુણયુક્ત થઈને ગોચર થઈ શકે છે. જેમ
પ્રાણીથી પોતાનું મુખ જોવું બનતું નથી તથાપિ દર્પણના યોગથી જોઈ શકાય છે તેમ અ-
જગચર આત્મા પણ પ્રકૃતિના યોગથી જાણવામાં આવે છે. ૪૧ એ પ્રમાણે મહાન

આત્મા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને લય કરનારો છતાં વિકાર પામીને પ્રકૃતિથી મુક્ત થાય
 સારે શુદ્ધિ વિનાનો મદ્દ પુરૂષ તેને ઉત્પત્તિ-લયવાળો જાણીને “હું-અહંકારજ આત્મા છું”
 એમ માને છે-ભૂત સમુદાય સાથે તેનું તાદાત્મ્ય માને છે. ૪૨ વળી તે તમોગુણ રંજોગુણ
 અને સત્વગુણથી મુક્ત થઈને તે તે યોનિમાં લય પામે છે અને ઉદય પામે છે. વળી તે,
 શુદ્ધિરહિત મનુષ્યોનું સેવન કરવાથી અને તેઓના સહવાસમાં રહેવાથી પોતાને તેઓનાથી
 વિલક્ષણ માનતો નથી અને “હું અમુકનો પુત્ર છું; મ્હારી અમુક મતિ છે, મ્હારા અમુક
 ગુણ છે” એમ તન્મય થાય છે. ૪૩, ૪૪ તે તમોગુણના આશ્રયથી તમોભાવને પામી જાય
 છે, રંજોગુણનો આશ્રય કરવાથી રંજોભાવને પામી જાય છે અને સત્વગુણનો આશ્રય કર-
 વાથી સત્વભાવને પામી જાય છે. એવી રીતે અનેક પ્રકારના ભાવને પામી જાય છે. ૪૫
 સત્વગુણ સ્વચ્છ છે માટે તેને શુદ્ધ કહ્યો છે, રંજોગુણ રંજક છે માટે તેને રક્ત કહ્યો છે
 અને તમોગુણ મલિન છે માટે તેને કૃષ્ણ કહ્યો છે. એ ત્રણ ગુણનાં ત્રણ રૂપ છે. આ
 લોકમાં જે જે પ્રકૃતરૂપ છે તે સર્વ એ ત્રણમાંથી થયેલા છે. ૪૬ તેમાંથી જે તામસ જીવો
 છે તે નરકમાં પડે છે, જેઓ રાજસ છે તે મનુષ્યયોનિમાં જન્મે છે અને જે સાત્વિક છે
 તે દેવલોકમાં જન્મે સુખ ભોગવે છે. ૪૭ કેવળ પાપકર્મ કરવાથી તિર્યક્યોનિ પ્રાપ્ત થાય
 છે, પાપ અને પુણ્ય બંને કરવાથી મનુષ્યયોનિ પ્રાપ્ત થાય છે અને કેવળ પુણ્ય કરવાથી
 દેવયોનિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૮ એ પ્રમાણે જ્યારે પચીસમું તત્ત્વ માયાગોચર થાય છે સારે
 પંડિતો તેને “ક્ષર” કહે છે, જ્યારે જ્ઞાન થાય છે સારે માયાપટલ દૂર થઈને તે પચીસમું
 તત્ત્વ પ્રકાશે છે-અર્થાત્ તત્ત્વ પદાર્થજ અજ્ઞાનપણાથી જીવભાવને પામેલો છે અને જ્ઞાનથી
 મુક્ત થાય છે. (એ રીતે આ અધ્યાયમાં તત્ત્વમસિ મહાવાક્યનો અર્થ જે જીવ બ્રહ્મનો
 અભેદ છે તે સિદ્ધ કર્યો છે). ૪૯

॥ एवमव्यक्तविषयं क्षरमाहुर्मनीषिणः ।

पंचविंशतिमो योग्यं ज्ञानादेव प्रवर्तते ॥૪૯॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां वसिष्ठक-
 रालजनकसंवादे शतोपरि त्रिंशोऽध्यायः ॥ १३० ॥

~~~~~

અધ્યાય ૧૩૧ મો-વસિષ્ઠ-જનકસંવાદ-અજ્ઞાનદશાનું વર્ણન.

વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥ एवमप्रतिबुद्धत्वाद्बुद्धमनुवर्तते

॥ देहो हसहस्राणे तथा समभिपद्यते ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ કહે છે કે:-એ પ્રમાણે જીવાત્મા જ્ઞાન પ્રાપ્ત નહિ થવાથી અજ્ઞાનનું અનુવર્તન
 કરે છે-પુરૂષ પ્રકૃતિનો સંયોગ થવાથી તે (પ્રકૃતિ)નું જ અનુવર્તન કરે છે અને તેથી એક દેહ-
 માંથી બીજા દેહમાં; એમ હજારો દેહને પામે છે. ૧ તે, હજારો તિર્યક્યોનિઓમાં જન્મ પામે
 છે તથા કોઈ વખત દેવતાઓના વિષે જન્મ પામે છે. એ રીતે ગુણો સાથે સંયોગ થવાથી તે
 તે સાત્વિકાદિ ગુણોના સામર્થ્યથી અનેક યોનિમાં જામે છે. ૨ તે, મનુષ્ય થઈને ષષ્ઠી સ્વ-
 ર્ગલોકને પામે છે; સ્વર્ગલોકમાંથી વળી મનુષ્યલોકને પામે છે. મનુષ્યલોકમાંથી નરકમાં જાય

છે અને ક્વચિત્ મોક્ષને પણ પામે છે. ૩ જમ રેશમનો કીડો પોતે તંતુમય ન હતાં પણ પોતાનામાંથી તાંતુણી કાઢીને તેવડે પોતાને વીંટી છે, તેમ જીવ પણ પોતે ગુણમય ન હતાં ગુણવડે દિવસાનુદિવસ વીંટાયા કરે છે. ૪ જીવ પોતે સુખ-દુઃખાદિ દંડરહિત છતાં પણ તે તે યોનિઓમાં જન્મધારણ કરીને સુખ-દુઃખાદિ દંડને પામે છે. તે સ્વતઃ દેહરહિત છતાં પણ તેને મસ્તકનો રોગ થાય છે, નેત્રનો રોગ થાય છે, દંતશૂળ થાય છે, ગલગ્રહ રોગ થાય છે. ૫ જોઠાદર થાય છે, ત્પારોગ થાય છે, તાવ આવે છે, ગૂમડાં થાય છે, મૂર્છા થાય છે, ઘોળા કાઢ થાય છે, અગ્નિવડે દાઝે છે, ઠંસો અને શ્વાસ થાય છે, ફેફસાનો રોગ થાય છે અને શરીરધારીઓને બીજાં પણ જે જે સુખ-દુઃખ સ્વાભાવિક છે-પ્રકૃતિજન્ય છે તે તે અનેક પ્રકારનાં વિચિત્ર દંડ ઉપજે છે અને તેમાં તેમાં તે અભિમાન રાખીને “ હું સુખી-દુઃખી છું ” એમ માને છે. તે હજારો પશુ-પક્ષ્યાદિની યોનિઓમાં જાય છે તથા દેવતાઓની યોનિઓમાં જાય છે, ત્યાં ત્યાં પણ અભિમાન લાવીને તે સર્વને પોતાના વિષે માની લે છે. તેજ પ્રમાણે વળી તે પોતાને પુણ્ય અને પાપનો કર્તા પણ માની લે છે. ૬, ૮ તે, શ્વેત વસ્ત્ર પહેરે છે, ખરાબ વસ્ત્રો પહેરે છે, શય્યામાં પૃથ્વી ઉપર નિત્ય સૂઈ રહે છે, દેડકાની પેટે કાથ-ચરણને સંકોચીને સૂઈ રહે છે, વીરાસન વાળીને બેસે છે. ૯ ચીરો પહેરે છે, ખુશ્ત મેદાનમાં પડી રહે છે, ઉઘાડી જગ્યોમાં બેસે છે, ઇંટોના ચોતરા ઉપર સૂઈ રહે છે, કાંટાના ઉપાડામાં પડી રહે છે. ૧૦ રાખોડીના ઢગલામાં પડી રહે છે, પૃથ્વી ઉપર કાંઈ પાથર્યા વિના સૂઈ રહે છે, વીર પુરૂષોને ચોચ રણભૂમિમાં શયન કરે છે, જળમાં ઉભો થઈ રહે છે, કાદવમાં પડી રહે છે, લાલાઓ ઉપર સૂઈ રહે છે. ૧૧ અને બીજી એવી અનેક પ્રકારની શય્યાઓ ઉપર સૂઈ રહે છે, તેમજ ફળ પ્રાપ્ત કરવાની આશાવાળો થઈને માત્ર કૌપીન ધારણ કરે છે, ઉંચા પ્રકારનાં શણનાં વસ્ત્ર પહેરે છે, કાળા હરણના ચર્મનું (વસ્ત્ર) ધારણ કરે છે. ૧૨ બકરીના વાળના કાંમળા પહેરે છે, વ્યાઘ્રના ચર્મથી શરીર ઢાંકે છે, સિંહનું ચર્મ શરીરપર વીંટી છે, ઉંચા કપાસનાં વસ્ત્ર પહેરે છે. ૧૩ ભોજન પત્ર પહેરે છે, શીમળાના વસ્ત્રનાં વસ્ત્ર પહેરે છે, રેશમના કીડાએ ઉત્પન્ન કરેલાં રેશમી વસ્ત્ર પહેરે છે, ચીર વસ્ત્ર પહેરે છે. ૧૪ અને બીજાં પણ અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્ર પહેરે છે તથા શુદ્ધિ વિનાનો તે પુરૂષ તે સર્વના વિષે અભિમાન રાખે છે. વળી તે, વિચિત્ર ભોજન જમે છે, અનેક પ્રકારનાં રત્નો ધારણ કરે છે. ૧૫ એક રાત્રિના આંતરે ભોજન કરે છે, એકવાર ભોજન કરે છે, દિવસના ચોથા, આઠમા કે. છઠ્ઠા કાળના વિષે ભોજન કરે છે. ૧૬ રાત્રિઓ વીત્યા પછી એક વાર ભોજન કરે છે, આઠ દિવસે એકવાર જમે છે, સાત દિવસમાં એકવાર, દસ દિવસમાં એકવાર કે. બાર દિવસમાં એકવાર ભોજન કરે છે. ૧૭ એક માસના ઉપવાસ કરે છે, વનસ્પતિ આદિનાં મૂળનું ભક્ષણ કરીને રહે છે, ફળ ખાઈને રહે છે, વાયુનું ભક્ષણ કરીને રહે છે, માત્ર જળ પીનેજ રહે છે, ખોળનું ભોજન કરીને રહે છે, દહીં ભક્ષણ કરીને રહે છે, ગોમયનું ભોજન કરીને રહે છે. ૧૮ ગોમૂત્રનું પાન કરીને રહે છે, શાકનું ભક્ષણ કરીને રહે છે, પુષ્પનું ભોજન કરીને રહે છે, શેવાળનું ભોજન કરે છે, ભાતનું આસામણ પીને રહે છે. ૧૯ ખરી પડેલાં પાંદડાંનું ભક્ષણ કરીને નિર્વાહ કરે છે, વૃક્ષપરથી પડી વેરાઈ ગયેલાં ફળનું ભોજન કરીને રહે છે, સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાની આશાથી અનેક પ્રકારનાં કષ્ટને વેઠે છે. ૨૦: વિધિપૂર્વક ચંદ્રાયણવ્રત આચરે છે, અનેક

પ્રકારનાં ચિહ્નો ધારણ કરે છે, ચાર આશ્રમના ધર્મને પાળે છે, આશ્રમને તજીને અમાર્ગે પ્રવર્તે છે. ૨૧ બીજા ઉપઆશ્રમોના ધર્મને આચરે છે, અનેક પ્રકારના પાપક્રમતને અનુસરે છે, એકાંત પ્રદેશમાં જઈને પથ્થર ઉપર બેસે છે, એકાંત છાયામાં બેસે છે, જળનાં ઝરણુ પાસે નિવાસ કરે છે. ૨૨ એકાંત નદીના કિનારા ઉપર રહીને તપ કરે છે, એકાંત વનમાં રહીને તપ કરે છે, પુણ્યમય દેવસ્થાનમાં રહે છે, એકાંત સરોવરના કિનારે રહે છે. ૨૩ ધરના સરખી પર્વતોની એકાંત ગુફાઓમાં રહે છે, એકાંતમાં જપ કરે છે, અનેક પ્રકારનાં વ્રત કરે છે. ૨૪ અનેક પ્રકારના નિયમોને ધારણ કરે છે, અનેક પ્રકારનાં તપ કરે છે, અનેક પ્રકારના યજ્ઞ કરે છે, અનેક પ્રકારના વિધિ કરે છે. ૨૫ જળમાર્ગે કે, વણુ-જારમાં જઈને વેપાર બેડે છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રની વ્રાત આચરે છે, દીન, આધિજ્ઞા અને અનાથ મનુષ્યોને અનેક પ્રકારનું દાન આપે છે. ૨૬ પણુ તે પુરૂષ, એ સર્વના વિષે અજ્ઞાનથી “ હું કંઈ છું ” એવું અભિમાન લાવે છે. તેજ રીતે અનેક પ્રકારના ગુણો સત્વ, રજ અને તમ; ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ સર્વના વિષે પણુ અભિમાનને ધારણ કરે છે. પણુ જાણતો નથી કે, આત્મા પ્રકૃતિના યોગથી પોતાને તે તે કર્મના વિષે વિલક્ત કરે છે. સ્વાહા, સ્વધા, વષટ્કાર, નમસ્કાર, યાજ્ઞન, અધ્યાપન, દાન, પ્રીત-ગ્રહ, યજ્ઞન, અધ્યયન અને બીજું પણુ જે કાંઈ હોય તે તથા જન્મ, મૃત્યુ અને વિવાદમાં તથા ધાત કરવામાં પણુ જે શુભ અને અશુભ ક્રિયાનો માર્ગ છે તે સર્વ પ્રકૃતિદેવી કરે છે. તે પ્રકૃતિજ ઉત્પત્તિ અને લયને કરે છે. જેમ સૂર્ય દિવસના અંતમાં કિરણના સમુદાયનો સંહાર કરીને પોતે એકલોજ રહે છે, તેમ તે આત્મા સૃષ્ટિના અંતમાં અથવા કલ્પના અંતમાં સર્વ ગુણોનો સંહાર કરીને એકલોજ રહે છે. એ રીતે આત્મા પૂર્વે વારંવાર આત્માના વિષે કલ્પેલા રૂપવાળા, ગુણવાળા અને હૃદયને પ્રિય એવા આકાર કીડાના અર્થે ઉત્પન્ન કરીને તેના વિષે અભિમાનવાળો થાય છે. એ પ્રમાણે ક્રિયાના માર્ગના વિષે પ્રીતિવાળો તથા ત્રણ ગુણોનો અધિપતિ તે, ઉત્પત્તિ અને લયરૂપ ધર્મવાળો તથા ત્રણ ગુણવાળો ક્રિયાના વિષે વિકારને ઉત્પન્ન કરે છે. હે તાત ! વળી તે ક્રિયાના માર્ગથી યુક્ત થઈને “ આ કર્મ આવા ગુણવાળું અને આવા ફળવાળું છે ” ઇત્યાદિ અવશ્ય માને છે. ૨૭, ૩૪ હે રાજન્ ! પ્રકૃતિએ આ સધળાંને આધિગું કરી નાખેલું છે તથા રજોગુણ અને તમોગુણવડે તે જગત અનેક પ્રકારે વ્યાપ્ત થયેલું છે. ૩૫ એ પ્રમાણે સુખ-દુઃખાદિ અનેક દ્વંદ્વ નિરંતર અભિમાનથી ઉત્પન્ન થાય છે, અભિમાનના વિષે રહે છે અને અભિમાનના વિષે લય પામે છે. ૩૬ હે રાજન્ ! પુરૂષ, અજ્ઞાનપણાથી “ એ સર્વ તરવાનાં છે ” એમ માને છે. તેમજ તે, સુકૃત કરીને એમ માને છે કે, મેં સુકૃત કર્યા છે અને હું દેવલોકમાં જઈને તે (સુકૃત) ભોગવીશ અને મહારાં જે શુભ અને અશુભ કર્મ છે તે ન્યારે હૃદય પામશે ત્યારે તેનાં શુભાશુભ ફળ આ લોકમાં ભોગવીશ. ૩૭, ૩૮ મહારે સુખ ઉપજે એવું કર્મ કરવું કે, જેથી તે સુખ-કારક કર્મ એકવાર કરવાથી જન્મોજન્મ સુખ આપનાર થશે. ૩૯ હું દુઃખકારક કર્મ કરીશ તો તેથી, મને આ લોકમાં અનંત દુઃખ પ્રાપ્ત થશે. મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત થવો એ મોટું દુઃખ છે તથા નરકમાં ડૂબવું એ પણ મોટું દુઃખ છે. ૪૦ હું નરકમાં પડીને વળી પુનઃ મનુષ્યદેહ પામીશ. મનુષ્યદેહમાંથી દેવલોકને પામીશ અને દેવલોકમાંથી પુનઃ મનુષ્ય થઈશ. વળી મનુષ્યપણામાંથી નરકમાં પડીશ એવી રીતે મનુષ્યચોનિમાંથી ક્રમે કરીને સ્વર્ગ

અને નરક પ્રાપ્ત થયા કરે છે. એ રીતે જે આત્માના ગુણથી વીંટાયલા દેહેન્દ્રિયાદિ સમુદાયવાળા પુરૂષ તે દેહાદિ સમુદાયને નિત્ય જાણે છે. ૪૨ તે પુરૂષ પોતાના અજ્ઞાનવડે દેવ-યોનિમાં, મનુષ્યયોનિમાં અને નરકમાં પડે છે. જેનો અનેક હજારકોટિ જન્મ તથા મરણથી અંત થાય છે એવા અનેક દેહના વિષે મમતાયુક્ત થવાથી પ્રાણી નિરંતર ભગ્ના કરે છે એ પ્રમાણે જે પુરૂષ મમતાયુક્ત થખને શુભાશુભ ફળને આપનાર કર્મ કરે છે તે પુરૂષ ત્રણ લોકમાં દેહધારી થઈને તે તે ફળને ભોગવે છે. ૪૩, ૪૪ શુભાશુભ ફળરૂપ કર્મ કરનારી પ્રકૃતિજ છે અને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ત્રણે લોકમાં ગમન કરનારી પ્રકૃતિજ તે ફળને ભોગવે છે. ૪૫ તિર્થંક્રયોનિ, મનુષ્યપણું અને દેવલોક, એ ત્રણ સ્થાન પ્રકૃતિથી થયેલાં છે એમ જાણવું. ૪૬ જેમ અગ્નિ ધૂમાદિ હેતુથી અનુમેય થાય છે છતાં કોઈ વખત પ્રત્યક્ષ પણ થાય છે, તેમ પ્રકૃતિ કોઈ વખત પ્રત્યક્ષ થતી નથી પણ સર્વદા અનુમેયજ છે, એમ છતાં પણ આપણે મહદાદિ કાર્યને જોઈને તે મહદાદિની કારણભૂત પ્રકૃતિનું અનુમાન કરીએ છીએ અને તેજ પ્રમાણે આત્મ પુરૂષનું પણ અનુમાનજ કરીએ છીએ. એટલે દેહાદિમાં રહેલા ચૈતન્યને જોઈને ચિત્સત્તાનું પણ અનુમાન કરીએ છીએ. ૪૭ એ ચૈતન્ય નિર્વિકાર પ્રકૃતિના ક્ષિંગને પામીને, ક્ષિંગ દેહને પામે છે તથા દેહના શ્રોત્રાદિ દ્વારના વિષે રહીને કર્મના યોગથી “ શ્રોત્રાદિ ઋશરા વિષે છે ” એમ માને છે. ૪૮ એટલે શ્રોત્ર આદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયા અને વાક્ આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, એ સર્વ સત્વાદિ ગુણોગ્રહિત પ્રવૃત્ત થાય છે. ૪૯ નિરિન્દ્રિય પુરૂષ “ ઈન્દ્રિયાદિ સર્વ હું છું તથા ઈન્દ્રિયો ઋશરા વિષે છે. ” એ રીતે માને છે. વળી તે, ઈન્દ્રિયોગ્રહિત છતાં પણ પોતાને ઈન્દ્રિયોગ્રહિત માને છે. ૫૦ ક્ષિંગગ્રહિત છતાં પણ પોતાને ક્ષિંગગ્રહિત માને છે, કાળગ્રહિત છતાં પણ પોતાને કાળગ્રહિત માને છે, દેહાદિગ્રહિત છતાં પણ પોતાને દેહાદિગ્રહિત માને છે, અવસ્થા છતાં પણ પોતાને વસ્થા માને છે. ૫૧ હજુનારો ન છતાં પણ પોતાને હજુનારો માને છે, ચર ન છતાં પણ ચર માને છે, ક્ષેત્ર ન છતાં પણ પોતાને ક્ષેત્ર માને છે, પ્રત્રાદિ ઉત્પન્ન કરનાર ન છતાં પણ પોતાને પ્રત્રાદિ ઉત્પન્ન કરનાર માને છે. ૫૨ તપસ્વી ન છતાં પણ પોતાને તપસ્વી માને છે, ગમનશીલ ન છતાં પણ પોતાને ગમનશીલ માને છે. ૫૩ સંસારી ન છતાં પણ પોતાને સંસારી (જન્મ-મરણ-વાળો) માને છે તથા નિર્ભય છતાં પણ પોતાને ભયયુક્ત અથવા ભયરૂપ માને છે અને એવીજ રીતે તે અજ્ઞાની પુરૂષ, પોતે અક્ષર છતાં પણ પોતાને ક્ષર (નાશવાળો) માને છે. ૫૪

અમયો મયમાત્માનમમયો મયમાત્મનઃ ।

અક્ષરઃ ક્ષરમાત્માનમબુદ્ધસ્ત્વમિમ્યતે ૧૫૪ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टुतगार्दे गुर्जरभाषायां बसिष्ठ-
करालजनकसंवादे शतोपरि एकविंशोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

અધ્યાય ૧૩૨ મો-વસિષ્ઠ-જનકસંવાદ-અજ્ઞાન દશાથી સંસાર થાય છે.
વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥ एवमस्मिन्बुद्धत्वाद्बुद्धजनसेवनान् ॥

॥ सर्गेकोटिसहस्राणि पतनांतानि गच्छति ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ કહે છે કે:—એ રીતે પ્રાણી અજ્ઞાનપણાથી તથા અજ્ઞાની પુરૂષોનું સેવન કરવા-થી કરોડો અને હજારો લોક (સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ) ને પામે છે તથા તે લોકમાંથી અતિ પાછો પડે છે. ૧ તેજ પ્રમાણે તિર્યકચોનિમાં, મનુષ્યપણામાં અને દેવલોકમાં એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં એમ હજારો દેહમાં જાય છે તથા અન્તે મરણ પામે છે. ૨ જેમ ચંદ્રમા હજારો-વાર ક્ષયવૃદ્ધિને પામે છે, તેમ જ્ઞાન વિનાનો પ્રાણી પોતાના અજ્ઞાનવડે હજારોવાર જન્મ-મરણને પામે છે. ૩ દશ ઇન્દ્રિયો અને ચાર અંતઃકરણ એ ચૌદની અપેક્ષાએ મૂળ પ્રકૃતિ પંદરમી કળા કહેવાય છે અને એ પંદર કળારૂપ દેહ છે, એમ જાણવું, એ પંદરમી પર જે સોળમી કળા છે તે સંપૂર્ણ ચંદ્રની પેઠે અમૃતરૂપ-મોક્ષરૂપ છે. સોળમી કળા એ ચિદાત્મા છે અને તે ધામ નિત્ય છે. ૪ જ્ઞાન વિનાનો પ્રાણી ચોનિમૃત પંદરમી અવિદ્યા પ્રકૃતિના વિષે વારંવાર જન્મ પામે છે. જ્યારે તે જન્મ પામે છે—ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે સોળમી કળા આનંદરૂપ ધામ તેમાં યુક્ત થાય છે. સોળમી કળા અત્યંત સુદૃઢ છે તેને સોમરૂપ-અમૃતમય જાણવી. દેવતાઓ (ઇન્દ્રિયો) એ સોળમી કળાનું પાલન કરતી નથી પણ દેવ-તાઓને સત્તા-સ્ફૂતિ આપીને તેજ તેઓને પાળે છે. એ સોળમી કળાનો નાશ થયા વિનાજ આ સઘળું જગત, જેમ દોરડી સાપ થાય છે, તેમ ઉપજે છે. નાશ ન થવાનું કારણ આ પ્રમાણે છે; જેમાંથી કાર્ય ઉપજે છે અને જેમાં પુનઃ લય પામે છે તેને “ પ્રકૃતિ ” કહે છે. મૃત્તિકાના ગોળામાં ઘડો લય પામતો નથી પણ તે ગોળાની પ્રકૃતિ જે મૃત્તિકા છે તેના વિષે લય પામે છે. માટે ઘડા વગેરેની ઉત્પત્તિનું જે ગોળા વગેરે પૂર્વ કાર્ય છે તેના વિષેજ ઘડો લય પામે છે એમ ન જાણવું અને તેથી તે પૂર્વ કાર્યને પ્રકૃતિ પણ ન કહેવી કેમ કે, કાર્યપરંપરા આશ્રય વિના ઉત્પન્ન થતી નથી. જેમ પુષ્પની માળામાં અનેક પુષ્પમાં દોરો એકજ હોય છે, તેમ ઘડો કાઢીઆં, ચૈડવા ઇત્યાદિમાં એક મૃત્તિકાજ સર્વત્ર કારણમૃત છે. માટે કાર્યથી કારણ એટલે ઉત્પત્તિ-લય સ્થાન જૂદું છે એમ જાણવું. એ રીતે સોળમી કળા તો સર્વની મૂળ પ્રકૃતિ છે માટે તેનો નાશ થતો નથી. (કામ કહેશે કે, મૃત્તિકા પણ જૂતનો વિકાર છે માટે તેનો પણ નાશ થશે, તો એ વાત સત્ય છે કેમ કે, જળ મૃત્તિકાનું નિર્વિકાર રૂપ છે. જળનું નિર્વિકાર રૂપ તેજ, તેજનું વાયુ, વાયુનું આકાશ અને એ રીતે સત્તા માત્ર સર્વનું નિર્વિકાર રૂપ છે કેમ કે, તે સર્વ કાર્યમાં વ્યાપ્ત છે માટે સત્યજ સત્ય સમજવું અને બીજા સર્વ વિકારરૂપ હોવાથી મિથ્યા છે. જે સત્તે પણ વિકારરૂપ માનીશું તો અનવસ્થા દોષ લાગશે વળી જે સત્ત વિના બીજું કંઈ હોય તો તે માત્ર અસતજ હોવું જોઈએ અને અસત એ શૂન્ય છે માટે શૂન્યમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ નથી. માટે સર્વ વિકારનો ક્ષય થયા છતાં પણ સત્તા માત્ર અલ્પ હું હું, એવી રીતે અલ્પભાવને પામવું તે મોક્ષ છે. એ રીતે હે રાજન્ ! પ્રાણી મૂળ પ્રકૃતિનો નાશ થયા વિના વારંવાર જન્મ પામે છે કેમ કે, પ્રાણીને જન્મ-મરણ થવામાં કારણમૃત મૂળ પ્રકૃતિ છે. એ મૂળ પ્રકૃતિનો ક્ષય થવાથી મોક્ષ થયો એમ કહેવાય છે. ૫, ૭ જેને “ધામ” કહે છે અથવા જેને “ મોક્ષ ” કહે છે તેજ આનંદાત્મક વસ્તુ જડ ચેતનના યોગવાળી ચઇને પિંડ-અલ્પાત્મક થાય છે. તે પિંડના વિષે જીવ “આ હું દેહ હું, આ મ્હારો દેહ છે” એમ અહં-મમતા કરવાથી તેના વિષેજ લમે છે. ૮ (એ અહં-મમતા કરનારો જીવ કાણ છે ? એવી શંકા દૂર કરવાના હેતુથી કહે છે કે,) જે પચીસમો મહાન આત્મા છે, જે નિર્મળ

અને અત્યંત શુદ્ધ છે, તે અજ્ઞાનથી પોતાને મલિન માને છે અને તેથી ક્રમે કરીને શુદ્ધ એતન તથા અશુદ્ધ પ્રકૃતિના યોગથી અશુદ્ધ થાય છે. ૯ હે રાજન્ ! એ આત્મા અશુદ્ધ એવી અહં-મમતાનું સેવન કરવાથી જ્ઞાની છતાં પણ અજ્ઞાની થઇ જાય છે. ૧૦ હે રાજન્દ્ર ! તેજ પ્રમાણે આત્મા અજ્ઞાન અવસ્થામાં પડીને ત્રણ ગુણુવાળી પ્રકૃતિનું સેવન કરવાથી પોતે પણ ત્રણ ગુણુવાળો થઇ જાય છે, એમ જણવું. ૧૧

તથૈવાપ્રતિબુદ્ધોપિ વિદ્વેયો નૃપસત્તમ ।

પ્રકૃતેભિગુણાયાસ્તુ સેવનાત્ ત્રિગુણો ભવેત્ ॥ ૧૧ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्वचरार्द्धे गुर्जरभाषायां वसि-
ष्ठकराजसंवादो नाम शतोपरि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

અધ્યાય ૧૩૩ મો-વસિષ્ઠ-જનકસંવાદ. ક્ષર અને અક્ષરનું વિવેચન.

जनक उवाच ॥ अक्षरक्षरयोरेव द्वयोः संबंध इष्यते ॥

॥ स्त्रीपुंसोर्वापि भगवन् संबंधस्तद्वदुच्यते ॥ ૧ ॥

જનક કહે છે કે:-હે ભગવાન ! તમે પૂર્વે કહ્યું કે, પ્રકૃતિનો ક્ષય થવાથી મોક્ષ થાય છે પણ અક્ષર અને ક્ષર, એ બેનો તો સદૈવ સંબંધ હોવો યોગ્ય છે, જેમ જનક (પ્રજા) ની ઉત્પત્તિ કરવામાં સ્ત્રી અને પુરૂષનો સંબંધ આવશ્યક છે, તેમ અક્ષર અને ક્ષરનો અથવા પુરૂષ અને પ્રકૃતિનો પણ સંબંધ આવશ્યક છે. ૧ પુરૂષ વિના સ્ત્રી ગર્ભને ધારણ કરતી નથી અને સ્ત્રી વિના પુરૂષ સંતાનરૂપ આકૃતિને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. ૨ સ્ત્રી અને પુરૂષના અન્યોન્યના સંબંધથી અને અન્યોન્યના ગુણનો આશ્રય કરવાથી આકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ પ્રમાણે સર્વ જાતિઓમાં જણવું. ૩ સ્ત્રી-પુરૂષ મૈથુનેચ્છાના અર્થે એક બીજાનો સંબંધ કરે છે અને એક બીજાના ગુણનો આશ્રય કરે છે. એમ થવાથી ઋતુકાળમાં તેનું રૂપ બદલાય છે. એ દર્શાવે છે આ સ્થળમાં આપું છું. ૪ હે દિવ્ય ! જે ગુણો પિતાના છે તથા જે ગુણો માતાના છે તે સર્વ સંતાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અસ્થિ, સ્નાયુ અને મનજ, એ ગુણો પિતાથી મળેલા છે, એમ અમં જણીએ છીએ. ૫ તેમજ ત્વચ્છા, માંસ અને રૂધિર એ ગુણો માતાથી મળેલા છે એમ પણ અમે જણીએ છીએ. હે દિવ્યશ્રેષ્ઠ ! વેદ અને શાસ્ત્રમાં પણ એજ રીતે કહેલું છે. ૬ વેદમાં કહેલું હોય તેને પ્રમાણ જણવું તથા શાસ્ત્રમાં કહેલું હોય તેને પણ પ્રમાણ જણવું કેમ કે, વેદ અને શાસ્ત્ર એ સનાતન કાળથી પ્રમાણ મનાતાં આવેલાં છે. ૭ એજ પ્રમાણે એક બીજાના ગુણ ગૂંથાઈ ગયેલા હોવાથી તથા એક બીજાના ગુણનો પરરપર આશ્રય હોવાથી પ્રકૃતિ અને પુરૂષ પણ નિરંતર એક બીજા સાથે બંધાયેલાં છે. ૮ હે ભગવન્ ! એથી મને તો એમ જણાય છે કે, મોક્ષધર્મ પણ છે નહિ કેમ કે, ચિત્ત અને અચિત્-ચૈતન્ય અને જડ-પુરૂષ અને પ્રકૃતિ એવાં તો દૃઢ ગુંથાયેલાં છે કે, તે છુટાંજ પડી શકે નહિ. અથવા જે મોક્ષના વિષે સાક્ષાત્કાર થાય એવું કંઈ દર્શાવે હોય તો, તે કહો કેમકે, તમે તો સર્વદા પ્રત્યક્ષદર્શી છો. ૯ અને અમે પણ મોક્ષની ઈચ્છાવાળાં થઈને દુઃખ વિનાના દેહ વિનાના, જરા વિનાના, ઇન્દ્રિય વિનાનાં,

નિલ તથા જેના ઉપર કોઈનું સ્વામિત્વ નથી એવા સ્થાનને ઈન્દ્રીએ છીએ. ૧૦ વસિષ્ઠ કહે છે કે:—તમે વેદ અને શાસ્ત્રનું જે દષ્ટાંત આપ્યું તેને તમે જે પ્રમાણે પ્રમાણ માને છે તેજ પ્રમાણે પ્રમાણ છે, પણ તમે ચિત્ અને અચિત્ના ત્રૈકાલિક સંબંધને જાણતા નથી. ૧૧ હે રાજન! તમે વેદ અને શાસ્ત્ર બંનેના અંશેને ધારણ કરો છો—જાણો છો, એ વાત સત્ય છે. તથાપિ તમે અંથના તત્વને જાણતા નથી. ૧૨ જે પુરૂષ વેદ અને શાસ્ત્રના અંથને જાણી જાણે છે પણ તે (અંથ)ના અર્થના તત્વને જાણતો નથી તેનું જાણવું મિથ્યા છે. ૧૩ જે પુરૂષ અંથના અર્થને જાણતો નથી તે તેના માત્ર ભારને વહન કરે છે. પણ જે અંથના અર્થના તત્વને જાણે છે તેનું જાણવું મિથ્યા થતું નથી. ૧૪ જે એવો પુરૂષ (અંથના અર્થ—તત્વને જાણનારો) હોય તેજ અંથાર્થ કહેવાને યોગ્ય છે અને તે પણ એવી રીતે કહેવું જોઈએ કે, તત્વનો યોગ થવાની સાથે અંથનો અર્થ જ્ઞાતાને પ્રાપ્ત થાય. ૧૫ જે જાડી બુદ્ધિનો પુરૂષ સભામાં અંથના અર્થને પણ કહી શકે નહિ તે મંદ વિજ્ઞાનવાળો પુરૂષ અંથનો તાત્પર્યાર્થ શી રીતે સમજી શકે? ૧૬ વળી જે જ્ઞાન વિનાનો પુરૂષ અંથના નિર્ણયને તત્વવડે જાણી શકતો નથી તે પુરૂષ આત્મજ્ઞાની હોય તથાપિ સભાના વિષે ઉપહાસ પામે છે. ૧૭ માટે હે રાજેન્દ્ર! મહાત્મા સાંખ્યાચાર્યો અને યોગાચાર્યો યથાર્થપણે જે તત્વને જાણે છે તે તું સાંભળ. ૧૮ યોગશાસ્ત્રને જાણનારા આચાર્યો જે જાણે છે તેજ તત્વ સાંખ્ય શાસ્ત્રવડે પણ જાણવામાં આવે છે, જે પુરૂષ સાંખ્યને અને યોગને એક જાણે છે તેનેજ બુદ્ધિમાન જાણવો. ૧૯ હે તાત! ત્વચ્ચા, માંસ, રૂધિર, મેદ, પિત્ત, મજ્જા સ્નાયુ અને ઇન્દ્રિયોનો સમુદાય, એ સર્વ માતા—પિતાના સંયોગથી—માતાથી અને પિતાથી ઉપજે છે એમ તું મને કહે છે. ૨૦ પણ તે વિષે ત્હારે જાણવું કે, ઇન્દ્રિયોસહિત સાતે ધાતુઓ, જેમ બીજમાંથી બીજ ઉપજે છે, તેમ એક બીજમાંથી ઉપજે છે. એક કાર્ય કાંઈ બે બીજથી ઉત્પન્ન થતું નથી. માટે દ્રવ્યથી દ્રવ્ય બને છે, ઇન્દ્રિયોથી ઇન્દ્રિયો બને છે, દેહથી દેહ બને છે અને બીજથી બીજ બને છે. ૨૧ પુરૂષ તો ઇન્દ્રિયોસહિત બીજ વિનાનો, દ્રવ્યસહિત અને દેહ વિનાનો છે, તે મહાત્મા એવી રીતે નિર્ગુણ છે તો તેનાથી ગુણો શી રીતે ઉત્પન્ન થાય? ૨૨ માટે ગુણો ગુણોના વિષે ઉપજે છે અને પુનઃ તેમાંજ લય થાય છે. એ પ્રમાણે ગુણો પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા પુનઃ પ્રકૃતિમાં લય પામે છે. ૨૩ ત્વચ્ચા, માંસ, રૂધિર, મેદ, પિત્ત, મજ્જા, અસ્થિ, સ્નાયુ અને વીર્ય, એ આઠ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે, એમ ત્હારે જાણવું, જીવ, આકાશાદિ અને પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય એવાં ત્રણ લિંગ, એ સર્વ પ્રકૃતિથી ઉપજેલાં છે. ૨૪ અવિદ્યામાં કે, અંતઃકરણમાં ચિત્તનું જે પ્રતિબિંબ છે તે “જીવ” કહેવાય છે. આત્મા પુરૂષ એ જીવ અને જગત બંનેથી વિલક્ષણ છે. ૨૫ જેમ ઋતુઓ અમૂર્ત (મૂર્તિરહિત) છતાં તે તે કાળમાં થતાં ફળ પુરૂષ આદિથી જાણવામાં આવે છે, તેમ પ્રકૃતિ પણ અમૂર્ત છતાં પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલા મહદાદિ કાર્યવડે જાણવામાં આવે છે. ૨૬ હે તાત! એજ પ્રમાણે જેમ દસ્ય વસ્તુનો પ્રકાશ કરવાવડે દષ્ટિના આત્મા સૂર્યનું અનુમાન થાય છે, તેમ જડ વસ્તુનો પ્રકાશ કરનાર ચિત્ આત્માનું પણ અનુમાન થાય છે. કેમ કે, જેમ પ્રત્યેક દસ્ય વસ્તુ સાથે સૂર્યનો સંબંધ છે, તેમ પ્રત્યેક જડ વસ્તુ સાથે ચેતનનો પણ સંબંધ છે. અથવા પ્રકૃતિ સાથે પુરૂષનો સંબંધ છે. પણ જેમ સૂર્ય દસ્ય વસ્તુના વિકારથી વિકાર-

વાળા થતો નથી, તેમ પુરૂષ (આત્મા) પ્રકૃતિ (જડ)ના વિકારવડે વિકારવાળા થતો નથી. અર્થાત્ પ્રકૃતિના હર્ષ-વિષાદાદિ ભાવ આત્માને સ્પર્શ કરતા નથી. ૨૭ એ રીતે આત્મા અનાદિ, અંતરહિત, અવિનાશી, સર્વદર્શી અને દુઃખાદિ વિકારસ્થિત છતાં પણ ગુણોના વિષે કેવળ અભિમાનવડે પોતે ગુણવાળા થઈ પડે એ છે. અર્થાત્ દેહાદિ આકારમાં પ્રતિબિંબિત થઈને તેના સુખ-દુઃખાદિ ભાવ પોતાના વિષે માને છે. પણ જેઓ ગુણને જાણનારા છે તેઓ તો એ રીતે જાણે છે કે, ગુણવાળાને ગુણ હોય, પણ ગુણ વિનાનાને ગુણ ક્યાંથી હોય ? ૨૮, ૨૯ ન્યારે આત્મા પ્રાકૃત ગુણોને પોતાના વિષે માની લે છે ત્યારે તે માની લીધેલા ગુણોની હાનિ થવાથીજ તે પોતાના પર સ્વરૂપને જાણે છે. ૩૦ તે પરસ્વરૂપ શુદ્ધિથી પર છે અને સાંખ્યાચાર્યો તથા યોગાચાર્યો જડ અહંકારનો ત્યાગ કરવાથી તેને મક્કા જ્ઞાનસ્વરૂપ જાણે છે. “હું તે છું” અથવા “આ તે છે” એમ જેના વિષે કહેવાતું નથી એવું તે છે અને તેથી તે અજ્ઞાન છે તથા અવ્યક્ત છે, વળી તે મુચ્છરક્તિ છે અને અંતર્યામી છે. તે ગુણના સંબંધરહિત ધૃધિર અને નિત્ય છે તથા સર્વ કાર્યનું નિર્માણ કરનાર છે. ૩૧, ૩૩ તે પ્રકૃતિ અને ગુણોથી પચ્ચીસમું છે. જે પુરૂષો સાંખ્ય અને યોગમાં કુશળ છે, તથા જેઓ શ્રેષ્ઠ સામર્થ્યવાળા છે તેઓ તેને જાણે છે. જે પુરૂષો બાહ્યાદિ અવસ્થાથી તથા જાગ્રદાદિ અવસ્થાથી અને જન્મથી લય પામેલા છે તેઓ ન્યારે તે તત્ત્વને જાણવાની દૃષ્ટિ કરે છે ત્યારે તેને જાણવાની સાથેજ બલભાવને પામી જાય છે. ૩૪ એ રીતે જીવ અને ઈશ્વરના અભેદને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર સમ્યક્ષ છે અને એથી ઉલટું શાસ્ત્ર અપ્રમ્યક્ષ છે. હે શત્રુદમન ! સમ્યક્ષ જ્ઞાનીઓનું અને અસમ્યક્ષ અજ્ઞાનીઓનું છે, એમ જૂદું જૂદું જાણવું. ક્ષર અને અક્ષરનું નિર્દર્શન એટલે જડ અને અજડ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનાર આ શાસ્ત્ર એવી રીતે કહ્યું છે કે, જેમાં પોતાનો મત સત્ય છે અને બીજાનો (એથી ઉલટો) મત અસત્ય છે, એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે. એક પણાને “અક્ષર” કહે છે અને અનેકપણાને “ક્ષર” કહે છે એવું તે શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે. ૩૫, ૩૬ ન્યારે પુરૂષ પચીસમાં તત્ત્વ (આત્મા)ના વિષે સ્થિતિ કરે છે ત્યારે એકત્વ પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત થાય છે અને અનેકત્વ પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર અશાસ્ત્ર થાય છે. ૩૭ એ રીતે જન્ય અને અજન્ય તત્ત્વનો બોધ કરનાર શાસ્ત્ર જૂદું છે. તેમાંથી શુદ્ધિમાન પુરૂષો પચીસ તત્ત્વની સૃષ્ટિને “જન્ય” કહે છે. અર્થ એવો છે કે, જન્ય જન્મતો કર્તા અજન્ય આત્મા છે. એમ જન્ય અને અજન્યનો પૃથક્ અનુભવ કરનાર શાસ્ત્ર તથા એ જન્ય અને અજન્ય એક છે એમ બોધ કરનાર શાસ્ત્ર બિન-બિન છે. તથાપિ વસ્તુતાએ બિન્ન નથી. જે પુરૂષો આત્માને “કર્તા” કહે છે તે પણ સમાધિના વિષે શુદ્ધિ આદિના અભાવવડે આત્માના વિષે કર્તૃત્વ દેખતા નથી. અને કહાચિત્ આત્માના વિષે શુદ્ધિ આદિનો ભાવ જોવામાં આવે તથાપિ દોરડીમાં દેખાતા સર્પની પેઠે, મિથ્યા છે. પચીસ તત્ત્વથી પર જે અનુભવ છે તેને “નિસ્તત્ત્વ” કહે છે. એ નિસ્તત્ત્વ શું છે ? દૃશ્યમાન સૃષ્ટિની વર્ગ વર્ગ પ્રત્યે, વિષય વિષય પ્રત્યે જે ઉપલબ્ધિ છે તે જ્ઞીસમું નિસ્તત્ત્વ નામનું તત્ત્વ છે અને એ પચીસ તત્ત્વથી સનાતન તત્ત્વ છે. બાવાર્થ એવો છે કે, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ ભૂત, પાંચ શબ્દાદિ વિષય અને મન, શુદ્ધિ, અહંકાર, મહત્ત્વ અને ચિદ્ભાસ એ પાંચ, એમ પાંચ વર્ગમાં દૃશ્ય વિષયનું જે જ્ઞાન થાય છે,

એ જ્ઞાન છત્રીસમું તત્વ છે તથા પચીસ તત્વથી પર છે માટે તે બીજા તત્વની પેઠે જન્ય નથી, તેથી તે નિસ્તત્વ કહેવાય છે. ૨૮,૩૬

નિસ્તત્વં પંચવિંશત્ય પરમાદુર્નિર્વર્ણનમ્ ।

સર્ગસ્ય વર્ગમાચારં તત્ત્વં તત્વાત્ સનાતનમ્ ॥ ૩૯ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां वसिष्ठ-
कराजजनकसंवादे शतोपरि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

—●●●●●●●●—

અધ્યાય ૧૩૪ મો-વસિષ્ઠ-જનકસંવાદ-સાંખ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન.

जनक उवाच ॥ नानात्वैकत्वमित्युक्तं त्वयैतदविसमम् ।

पश्याम्येतद्वિસંવિઘ્નમેતયોર્બૈ નિર્દર્શનમ્ ॥ ૧ ॥

જનક કહે છે કે:-હે ઋષિશ્રેષ્ઠ ! તમે પૂર્વે કહ્યું કે, એકત્વ એ અક્ષરનું સ્વરૂપ છે અને અનેકત્વ એ ક્ષરનું સ્વરૂપ છે. જ્યારે આત્મા એકજ છે એમ કહો છો ત્યારે તો બંધ-મોક્ષની વ્યવસ્થા સંભવશે નહિ અને અનેકત્વ કહેશે તો આત્મ નાશનો પ્રસંગ આવશે માટે એ જાનને પક્ષમાંથી તત્વનો નિશ્ચય કરવો મને મંદેહ્યુક્ત જણાય છે. તેમજ હે પાપરહિત ! તમે જે કહ્યું કે, પચીસમા તત્વના વિષે સ્થિતિવાળા પુરૂષા અનુભવના બળથીજ છત્રીસમા તત્વનો નિશ્ચય કરે છે, તેમાં હું સ્થૂલ શુદ્ધિથી અશુદ્ધ અને પ્રશુદ્ધ-જડ અને ચેતન એ બેમાંથી આત્મ વસ્તુના તત્વને જાણી શકતો નથી-અનુભવ દુઃસાધ્ય છે માટે મ્હારો સદેહ મટતો નથી. માટે યુક્તિથી તમારે તત્વનું પ્રતિપાદન કરવું ઘટે છે. ૧,૨ વળી તમે “ એકત્વ અક્ષરનું કારણ છે અને નાનાત્વ ક્ષરનું કારણ છે. ” એમ કહ્યું તે પણ મ્હારી શુદ્ધિ અસ્થિર હોવાથી-કટપનાઓથી ઘસત હોવાથી મ્હારા મનમાંથી નાશ પામ્યું હોય તેમ થયું છે. કેમ કે, જો તમે સ્વગત અને સમગતિયાદિ ત્રિવિધ બેદજન્યત્વને એકત્વ કહેતા હશો તો તે હેતુવડે સિદ્ધ થશે નહિ કેમ કે, એવું એકત્વ કોઈ જગ્યાએ પ્રસિદ્ધ નથી. (દૃષ્ટાંતહાનિ.) જો એક વ્યક્તિને એકત્વ માનશે તો આકાશ પણ એક વ્યક્તિ છે માટે તેના વિષે પણ આત્માના જેવું એકત્વ ઘટશે અને સાંખ્યશાસ્ત્રનો વિરોધ આવશે. જો અનેક વ્યક્તિઓના સમૂહને એકત્વ માનશે તો પ્રધાન તથા પરમાણુઆદિમાં પણ એકત્વ ઘટશે. જો બિન્નત્વ માત્રને ક્ષર માનશે તો સાંખ્યમત પ્રમાણે આત્મા પણ ક્ષર થશે. માટે એ વિષે મ્હારી શુદ્ધિ તત્વનો નિશ્ચય કરી શકતી નથી. તો હે અનન્ધ ! એકત્વ તથા અનેકત્વના શાસ્ત્ર-(બેદાબેદ) ને અને જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા, જડસ્વરૂપ પ્રધાનાદિ અને બુદ્ધ્યમાન જીવ, એ સર્વને પણ તત્વથી (યથાર્થ) જાણવાને ઇચ્છું છું. ૩-૪ હે ભગવન ! વળી જ્ઞાનરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ (વિદ્યા), આવરણ (અવિદ્યા), અક્ષર (નિત્ય), ક્ષર (અનિત્ય), સાંખ્ય (વસ્તુતત્વનો વિવેક), યોગ (ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ), બેદ તથા અબેદ, એ સર્વ જાણવાને ઇચ્છું છું. ૫ વસિષ્ઠ કહે છે કે:-હે મહારાજ ! તું મને જે પૂછે છે તે હું તને કહીશ, પ્રથમ તેમાંથી યોગનું કૃત્ય તને જૂઠું કહું છું તે સાંભળ. ૬ યોગીઓએ યોગશાસ્ત્રમાં કરવા યોગ્ય મુખ્ય કર્તવ્ય ધ્યાનજ કહ્યું છે કેમ કે, તે પરમ બળ છે-અવિદ્યાનો જય કરવામાં એ પરમ સામર્થ્યરૂપ છે. યોગવિદ્યાને જાણનારા પુરૂષો

એ ધ્યાનને બે પ્રકારનું કહે છે. “ ભાવના ” અને “ પ્રણિધાન ” એવા ધ્યાનના બે પ્રકાર છે. ૭ મનની એકાગ્રતાને “ પ્રાણાયામ ” કહે છે. એ પ્રાણાયામ બે પ્રકારનો છે. સગુણ અને નિર્ગુણ. સગુણને “ સગર્ભ ” કહે છે અને નિર્ગુણને “ નિર્ગર્ભ ” કહે છે. પ્રણવ, ગાયત્રી આદિ જપમહિત પ્રાણાયામ કરવો તેને “ સગર્ભ ” કહે છે. જપ વિના પ્રાણાયામ કરવો તેને “ નિર્ગર્ભ ” કહે છે. હે રાજન! મળ, મૂત્ર અને બોજન એવાં કર્મ કરતી વખતે યોગ (ધ્યાનાદિ) કરવો નહિ અને એ ત્રણ વિના બાકીના ગમે તે સમયે યોગસાધના કરવી. ૮, ૯ એ પ્રમાણે પ્રાણાયામ તથા તે સાથે યમ, નિયમ અને આસન પણ કે, જે યોગનાં અંગ છે તેને જાણવાં. હવે પ્રત્યાહારનો પ્રકાર એવો છે કે, શબ્દાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયથી મનવડે ઇન્દ્રિયોને નિવૃત્ત કરવી. પછી પવિત્ર એવા યોગીએ ચિત્તરૂપી અશ્વને દશ અને બાર એટલે બાવીશ પ્રેરણાઓવડે અર્થાત્ ચાલુક જેવી પ્રેરણાઓવડે ચોવીશમા સ્થાનથી-પ્રકૃતિરૂપી અજ્ઞાનથી-આગળ પ્રેરવો એ બુદ્ધિમાનનું કૃત્ય છે. એવી રીતે ચોવીશમા અજ્ઞાન (પ્રકૃતિ તત્ત્વ)થી જીવને આગળ હાંકીને પચીસમું તત્ત્વ કે, જેને પંડિતો “ અજર ” કહે છે તેને આત્મા તરફ ક્ષત્ર જરૂં. (તેમાં અદાર સ્થાનમાંથી વાયુને ખેંચી લેવો એમ યાત્રવદકયે કહ્યું છે કે,) એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં, એમ વાયુનું આકર્ષણ કરીને તેને અદાર મર્મસ્થાનમાં ધારણ કરીને આગળ ખેંચતાં જવો તેને “ પ્રત્યાહાર ” કહે છે. જેમ વાયુવડે ઘડો ભરેલો હોય તેમ પ્રાણવાયુને મસ્તકમાં પૂર્ણ કરીને બુદ્ધિપૂર્વક ધારણ કરવો તેને “ પ્રાણાયામ ” કહે છે અથવા પ્રાણાયામના કુંભક પ્રકારવડે મસ્તકના વિષે વાયુને પૂર્ણ કરીને ધારણ કરવો. મસ્તકમાંથી ખેંચીને લક્ષાટના વિષે વાયુને ધારણ કરવો. લક્ષાટમાંથી વાયુને ખેંચીને બ્રમરની મધ્યે ધારણ કરવો, બ્રમરની મધ્યેથી ખેંચીને નેત્રસ્થાનમાં રોકવો. નેત્રમાંથી ખેંચીને નાકના મૂળ આગળ રોકવો. નાકના મૂળ આગળથી ખેંચીને જીભના મૂળ આગળ રોકવો. જીભના મૂળ આગળથી કંઠના ખાડા આગળ રોકવો. કંઠના ખાડામાંથી હૃદયમાં અને હૃદયમાંથી નાભિના મધ્યમાં રોકવો. નાભિના મધ્યમાંથી લિંગમાં અને લિંગમાંથી જઠરમાં લાવીને રોકવો. જઠરમાંથી યુદ્ધમાં, યુદ્ધમાંથી જંઘના મૂળમાં, જંઘના મૂળમાંથી જંઘની મધ્યે અને ત્યાંથી ઘૂંટણમાં લાવીને રોકવો. ઘૂંટણમાંથી ચરણના મૂળમાં, ત્યાંથી ચરણની મધ્યે, ત્યાંથી ઘૂંટીમાં, ઘૂંટીથી અંગૂઠામાં અને અંગૂઠામાંથી ચરણનાં તળિયાંમાં રોકવો. એ પ્રમાણે જે પ્રત્યેક સ્થાનમાંથી વાયુને ખેંચીને ધારણ કરે છે તે સર્વ પાપથી મુક્ત થઇને ચંદ્ર તથા તારા રહે ત્યાં સુધી જીવે છે. એ અદાર અને “ ધારણા ” “ ધ્યાન ” તથા “ સમાધિ ” નામની ત્રણ પ્રેરણા અને ‘ સત્ત્વ પુષ્ટ્યાન્યતાખ્યાતિ ’ નામે ચોથી મળીને બાવીશ પ્રેરણાઓ થાય છે. એ માર્ગે પ્રેરાયેલો જીવ નદી-સમુદ્ર ન્યાયથી નિર્વિશેષ ચિન્માત્રને પામે છે. ૧૦ એ બાવીશ પ્રેરણાઓવડે આત્માને નિરંતર પ્રાપ્ત કરવો એમ અમે સાંભળ્યું છે. કામાદિથી સ્ખલિત નહિ થયેલા મનવાળા પુરૂષનું એ “ યોગ ” નામનું વ્રત છે. તે બીજાઓને સિદ્ધ થતું નથી એમાં સંદેહ નથી. ૧૧, ૧૨ “ હું કર્તા છું ” એવી આસક્તિથી અથવા સ્ત્રી આદિની આસક્તિથી મુક્ત થઇને, અરૂપ આહાર કરીને અને ઇન્દ્રિયોને જીતીને પૂર્વ રાત્રિએ તથા પાછલી રાત્રિએ આત્માના વિષે મનને ધારણ કરવું. ૧૩ હે ભયિલેશ્વર! ઇન્દ્રિયોના સમુદાયને મનવડે સ્થિર કરીને તથા બુદ્ધિવડે મનને સ્થિર કરીને પદ્મચક્રની પેઠે નિમજ્જ થવું. ૧૪ ચાંબામાંની પેઠે કંપરહિત થવું અને પર્વતની પેઠે અડગ થવું

જ્યારે એમ થાય છે ત્યારે યોગવિધિના વિધાનને જાણનારા પડિતો તેને “યોગયુક્ત” કહે છે. ૧૫ જ્યારે યોગી કાંઈ સાંભળતો નથી, સૂંધતો નથી, બોલતો નથી, જોતો નથી, સ્પર્શ કરતો નથી, મનમાં સંકલ્પ કરતો નથી. ૧૬ કાંઈ વસ્તુનું આભિમાન કરતો નથી અને કાંઈની પેઠે કાંઈ જાણતો નથી ત્યારે પડિતો તેને “શુદ્ધ મૂળરૂપને પામ્યો” એમ કહે છે. ૧૭ જેમ વાયુ વિનાની જગ્યાએ મૂકેલો દીપક નિશ્ચયપણે પ્રકાશ્યા કરે છે. તેમ બુદ્ધિ આદિ લિંગ-(વ્યંજના) રહિત તથા વ્યાપકપણાથી અવિચળ થઈને તે ઉંચે, નીચે કે, આડે માગે કહીં પણ ગતિ કરતો નથી. ૧૮ જ્યારે જાણવા યોગ્ય આત્માને હૃદયમાં રહેલો આત્મા જાણે છે ત્યારે સર્વ વૃત્તિનો નિરોધ થવાથી, આત્માને જાણીને પણ કંઈ શકતો નથી. હે તાત ! ત્યારેજ તે આત્માને અનુભવમળથી જાણે છે. અન્યથા સ્વં પદાર્થનો માત્ર સાક્ષાત્કાર થવાથી આત્મદર્શી થવાતું નથી. ૧૯ જેમ ધુમાડા વિનાનો અગ્નિ હોય, જેમ કિરણોવાળો સૂર્ય હોય, જેમ આકાશમાં વીજળીનો અગ્નિ હોય, તેમ આત્મા અંતરના વિષે જોવો અર્થાત્ આત્મા શુદ્ધ પ્રકાશાત્મક છે. ૨૦ ધીરજવાળા, બુદ્ધિવાળા, મહાત્મા અને ષ્ઠાને જાણવાના શાસ્ત્રના વિષે સ્થિતિવાળા પ્રાણીઓ જેને જન્મ વિનાનો અને મોક્ષસ્વરૂપ જુએ છે. ૨૧ તે આત્મા સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છે અને મોટાથી પણ મોટો છે. એતત્ત્વ સર્વ પ્રાણીના વિષે નિશ્ચય થઈને જોવામાં આવતું નથી. ૨૨ લોકને ઉત્પન્ન કરનાર તે તત્ત્વ જોતું હોય તો, મનરૂપી દીપક કરીને તેમાં બુદ્ધિરૂપી દીવેલ પૂરવું તો, હે તાત ! મોટા અજ્ઞાનરૂપ અંધકારની પેલી પાર પ્રકાશાત્મક આત્માનું દર્શન થશે. વેદમાં પરંપાર ગયેલા એવા સર્વ મહાત્માઓએ તેને અંધકારનાશક, નિર્મળ, અંધકારરહિત, વ્યંજના-રહિત અને ઉપાધિરહિત કહેલો છે. ૨૪ યોગી પુરૂષોનો જે યોગ કહેવાય છે તે એજ યોગ છે, યોગનું બીજું શું લક્ષણ છે ? કાંઈ નથી. જે એ પ્રકારે જાણે છે તે અજર અને પર આત્માને જાણે છે. ૨૫ આ યોગદર્શન મેં તને તત્ત્વથી કહ્યું. હવે જેનું ત્યાગ અથવા લય લક્ષણ છે એવું સાંખ્યશાસ્ત્ર હું તને કહું છું. ૨૬ પ્રકૃતિવાદી પુરૂષો અવ્યક્તને પ્રથમ-સર્વથી આદિ “પ્રકૃતિ” કહે છે. તે પ્રકૃતિથી મહત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું છે. હે રાજકેશ ! તે બીજું તત્ત્વ છે. ૨૭ મહત્ત્વથી અહંકાર ઉત્પન્ન થયો છે એ ત્રીજું તત્ત્વ છે એમ એમ સાંભળ્યું છે અને તે અહંકારથી પંચભૂત ઉપજ્યાં છે એમ સાંખ્યમતના આત્મદર્શી પુરૂષો કહે છે. ૨૮ એ આકતે “પ્રકૃતિઓ” અથવા “મૂળ તત્ત્વો” કહે છે. એમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ સ્થૂલ ભૂત મળીને સોળ તત્ત્વને “વિકાર” અથવા “વિકૃતિ” કહે છે. તેમાંના પાંચ ભૂતને “પાંચ વિશેષ” કહે છે તથા તે પાંચ ઇન્દ્રિયોના અંતઃકર્મ જ છે. જેમ આકાશતત્ત્વ શબ્દ વિષયનું અને કણુ ઇન્દ્રિયનું અભિવ્યંજક છે, એ રીતે બીજાં તત્ત્વ, વિષય અને ઇન્દ્રિયોના વિષે પણ જાણવું. ૨૯ એનેજ સાંખ્યાચાર્યનું “સાંખ્ય” કહે છે, એમ સાંખ્યશાસ્ત્રની વિધિના વિધાનને જાણનારા તથા નિરંતર સાંખ્યમાર્ગમાં આસક્ત બુદ્ધિવાળા પુરૂષોનું કહેવું છે. ૩૦ જે તત્ત્વ જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તત્ત્વ તેના વિષેજ લય પામે છે. તત્ત્વો પ્રતિલોભપણે એટલે પોતાના કારણના વિષે ગમન કરે છે, તે તેના લય છે અને તે સર્વ અંતરાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૧ જેમ સમુદ્રમાંથી તરંગ ઉપજે છે અને પુનઃ તેમાંજ લય પામે છે, તેમ ગુણો ગુણોમાંથી અનુલોભ પ્રકારે ઉપજે છે અને પ્રતિલોભ પ્રકારે લય પામે છે. એ ક્રમ નિરંતર થયાજ-આસાજ કરે છે. હે

રાજ્યેષ્ઠ ! પ્રકૃતિની સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને લય એટલેજ જાણવો. ૩૨ હે રાજેન્દ્ર ! જ્ઞાનના વિષે કુશળ પુરૂષોએ એજ પ્રકારે જાણવું કે, આત્મા પ્રલયકાળમાં એકવરૂપે રહે છે અને સૃષ્ટિકાળમાં બહુરૂપે થાય છે. ૩૩ તું શંકા કરશે કે, વારં એ પ્રમાણે સૃષ્ટિકાળમાં અનેક-પણું કારણ કરવાની શક્તિવાળા આત્માનુંજ એકત્વ કેમ સંભવે ? તો હું કહું છું કે, અત્યક્ત એટલે અવિદ્યા માયાજ આત્મા-પુરૂષને અનેક રૂપવાળા કરે છે, તથાપિ તુચ્છ માયવડે પુરૂષ સદિતીય થઈ શકતો નથી. જેમ દોરડીમાં કંપેલા સર્પવડે દોરડી સદિતીય થતી નથી, તેમ અહીં પણ જાણવું. જે પુરૂષ અર્થના તત્ત્વને રૂંડે પ્રકારે જાણતો હોય તેણે સુસૂક્ષ્મિકાળે તથા પ્રલયકાળે આત્માનું એકપણું અને જગત તથા સૃષ્ટિકાળમાં અનેક-પણું જાણીને તે દર્શાત પૃથ્વી આદિના વિષે પણ જાણવું અર્થાત્ પૃથ્વી આદિ પ્રલયકાળે પોતાના કારણમાં લય પામી જાય છે તેથી માત્ર કારણ બાસે છે અને સૃષ્ટિકાળે કારણ અને કાર્ય બન્ને બાસે છે. ૩૪ તું શંકા કરશે કે, એ પ્રમાણે તો ઉત્પત્તિ-પ્રલયનું અધિ-જ્ઞાન અત્યક્ત છે ત્યારે નિરીશ્વર સાંખ્યવાળાનો સિદ્ધાંતજ યથાર્થ છે; તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે-પ્રલય એટલે મોક્ષકાળમાં આત્મા એક સનારૂપે રહે છે અને સૃષ્ટિકાળમાં લોહ્યુગકની પેઠે, સ્વરૂપ-સત્તા ત્રયથી પ્રકૃતિને પ્રવર્તાવીને બહુ રૂપે વિસ્તારે છે, તેથી તે પ્રકૃતિ જગતને ઉત્પન્ન કરનારી થાય છે. પ્રકૃતિ અને વિકૃતિથી જે ક્ષેત્ર (દેહ) ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં પચીસમે (આઠ પ્રકૃતિ અને સોળ વિકૃતિ મળીને એવીશ તત્ત્વનું ક્ષેત્ર જાણવું અને તેમાં જીવ એ પચીસમું તત્ત્વ છે) મહાન આત્મા અધિજ્ઞાન કરે છે. ૩૫,૩૬ હે રાજેન્દ્ર ! સત્પુરૂષો નેને તે કારણથી અધિજ્ઞાતા કહે છે. અનેક ક્ષેત્રના વિષે અધિજ્ઞાન કરે છે માટે તે (આત્મા)ને “અધિજ્ઞાતા કહે છે એમ અમે સાંભળ્યું છે. ૩૭ તથા અત્યક્તમાંથી ઉપજેલા ક્ષેત્રને જાણે છે માટે “ક્ષેત્રજ” કહે છે. પુરૂષ અવિદ્યાકૃત ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે એમ કહેવામાં આવે છે અને તેથી ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ જૂદા છે એમ કહેવાય છે. ૩૮ જેમ સૂર્ય સ્વરૂપની સત્તામાત્રવડે તૃણને પ્રકાશ કરે છે, માટે સૂર્ય સ્વરૂપવડે તૃણનો પ્રકાશક છે અને સ્વયંકાંત કાચદારા તૃણને બાળે છે અને તૃણમાં પ્રવેશ કરે છે એ પ્રમાણે આત્મા પણ અત્યક્તદારા સર્વ કાર્યભૂત જગતના વિષે અધિજ્ઞાન કરે છે અને તેને પ્રકાશ પણ કરે છે. પરંતુ જેમ કુંભાર ઘડાના અધિજ્ઞાતા છે તેવો તે અધિજ્ઞાતા નથી; તેમજ જેમ શુદ્ધિનું પ્રકાશકત્વ ઈંદ્રિયોના વ્યાપારને આધીન છે, તેમ આત્માનું પ્રકાશકત્વ કોઇને આધીન નથી. જેમ કુડમાં ભોર પડ્યું હોય, તેમ આત્મા કોઇમાં પ્રાવૃષ્ટ નથી પરંતુ જેમ કાષ્ઠમાં રહેલો અગ્નિ ધર્મજ્વાલિકા પ્રયોત્થી માત્ર પ્રકટ થાય છે, તેમ આત્મા ચિત્તાદિના ચોગથી માત્ર પ્રકટ થાય છે. એ પ્રમાણે અત્યક્ત અથવા અવિદ્યા માયાનું કાર્ય પ્રકૃતિ છે અને તેનાં કાર્યને “ક્ષેત્ર” કહે છે તથા પચીસમું તત્ત્વ તેનું જ્ઞાતા (જાણનારું) છે. ૩૯ નેત્રાદિક પ્રમાણથી ઉપજેલી જૃતિને “જ્ઞાન” કહે છે એ જ્ઞાન જ્ઞાતાથી જૂદું છે અને તેનું જ્ઞેય-પ્રમારૂપ રૂપ-જાણવાનો પદાર્થ તે પણ જૂદોજ છે. એ અત્યક્તને “જ્ઞાન” કહે છે અને પચીસમા તત્ત્વને “જ્ઞેય” કહે છે. ૪૦ તેમજ તેજ અત્યક્તને “ક્ષેત્ર, સત્ત્વ અને ઈશ્વર” કહે છે. પણ જે ઈશ્વરાદિ પદ્ધતિ પણ પેલીપાર છે તથા જે નિત્ય અપરોક્ષ દર્શનું સ્વરૂપ છે તેજ પચીસમું તત્ત્વ છે. ૪૧ તે તત્ત્વ અનારોપિત છે અને બીજું સર્વ ઈશ્વરાદિ દસ્ય આરોપિત છે. સાંખ્યમતના આચાર્યો પ્રકૃતિને “જગતનું કારણ” કહે છે અને સ્થૂળ-

સક્ત ક્રમે કરીને ચિદાત્માના વિષે સર્વ પ્રપંચનો લય કરવાથી સાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવું સાંખ્યશાસ્ત્રનું કથન છે. ૪૨ એવી રીતે સાંખ્યાચાર્ય જે તત્વોનો લય કરવાનું કહે છે તે તત્વો પ્રકૃતિસહિત ચોવીસ છે અને પચીસમો આત્મા પરોક્ષ છે. ૪૩ પચીસમો જે અપ્રકૃતિરૂપ આત્મા છે તેને “ જીવ ” કહે છે. જ્યારે તે જીવ પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાન પામે છે ત્યારે તે કેવળ આત્મા થાય છે. ૪૪ એ રીતે સાંખ્ય શાસ્ત્ર મેં તને રૂડી રીતે યથાર્થ કહ્યું; પુરૂષ એ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન થવાથી બ્રહ્મભાવને પામે છે. ૪૫ જેમ મહાદિ ભાવ વ્યાવહારિક પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેમ નિર્ગુણ પુરૂષોને પણ આત્મસ્વરૂપ ભ્રમ-રહિત પ્રત્યક્ષ થાય છે. બ્રહ્માના વિશે બ્રહ્માનું દર્શનજ્ઞ યથાર્થ દર્શન જાણતું પણ અબ્રહ્માના વિશે બ્રહ્માનું દર્શન એ યથાર્થ દર્શન નથી. જેમ દોરડીમાં દોરડી જેવી તે યથાર્થ દર્શન છે, પણ દોરડીમાં સર્પ જેવો તે યથાર્થ દર્શન નથી. ૪૬ જે પુરૂષો એવી રીતે વિદેહાવ-સ્થાને પામેલા છે તેઓને પુનઃ સંસારમાં આવવાનું છે નહિ. પણ જેઓ સદેહ છે તેઓને તો અક્ષર ભાવ પ્રાપ્ત થવાથી સત્યકામત્વ, સત્યસંકલ્પત્વ આદિ ઐશ્વર્ય અને સમાધિકાળમાં નિરૂપાધિપણું છે અને તે અવિનાશી છે. ૪૭ હે શત્રુદમન ! જે પુરૂષો અનેકાગ્રણુદિવાળા છે અથવા જેઓ આત્માના વિષે એકપણું ન દેખતાં અનેકપણું દેખે છે, તે પુરૂષો વારંવાર દેહને ધારણ કરે છે. ૪૮ જે પુરૂષો આત્માને સર્વરૂપ જાણવાવડે સર્વ પદાર્થોને એક આત્મારૂપે દેખે છે તે પુરૂષો વારંવાર દેહને ધારણ કરતા નથી, પરંતુ જેઓ તેમ નથી જાણતા, તેઓ વ્યક્ત એટલે દેહને વશ પડીને-દેહને ધારણ કરીને અવતાર પામે છે. ૪૯ સર્વ જગત અન્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે માટે અન્યક્ત છે એમ કહેલું છે, પચીસમો જીવ અન્યક્તનું કાર્ય નથી, માટે તેની જાણના સર્વમાં થતી નથી. જે પુરૂષ એ પચીસમા અસર્વને જાણે છે તેને સંસારનું દુઃખ બાધ કરતું નથી. ૫૦

સર્વવ્યક્તમિત્યુક્તમસર્વઃ પંચવિશકઃ ।

ય ઇનમભિજ્ઞાનંતિ ન મયં તેષુ વિચિતે ॥ ૫૦ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूक्तगार्दे गुर्जरभाषायां वसिष्ठ-
करालजनकसंवादे शतोपरिचतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

અધ્યાય ૧૩૫ મો-વસિષ્ઠ-જનકસંવાદ. સુક્રાદશા.

वसिष्ठ उवाच ॥ सांख्यदर्शनमेतावदुक्तं ते नृपसत्तम ।

विद्याविद्ये त्विदानीं मे त्वं निबोधानुपूर्वशः ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ કહે છે કે:-હે રાજશ્રેષ્ઠ ! એ પ્રમાણે યોગસહિત સાંખ્ય શાસ્ત્ર મેં તને કહ્યું, હવે વિદ્યા અને અવિદ્યા શું છે ? તે કહ્યું છું તે તું ક્રમે કરીને સાંભળ. ૧ સૃષ્ટિ અને લય જેનો ધર્મ છે એવા અન્યક્તને “ અવિદ્યા ” કહે છે અને સૃષ્ટિ તથા લયરૂપ ધર્મથી મુક્ત પચીસમા તત્વને “ વિદ્યા ” કહે છે. એ ઉપરથી સમજતું કે અવિદ્યા તે વિદ્યાના અભાવ માત્રનેજ નથી કહેતા; બે તેમ હોય તો તેનાથી ઉત્પત્તિ-લયરૂપ કાર્ય અને નહિ. ૨ હે તાત ! સાંખ્યના જાણનારા ઋષિઓએ જે રીતે અવાંતર વિદ્યાનો ભેદ કહેલો છે તે

હું તને કહું તે તું અનુક્રમે સાંભળ. ૩ કર્મેન્દ્રિયનો વ્યાપાર તજને કેવળ “શુદ્ધીદ્રિયોજ હું છું” એવું ચિંતન કરવું તેને “શુદ્ધીદ્રિય વિદ્યા” કહે છે અને શુદ્ધીદ્રિયોનો વ્યાપાર તજને જ્ઞાનોના વિષે અહંભાવના કરવી તેને “વિશેષ વિદ્યા” કહે છે. ૪ દેહનો આરંભ કરનારાં સૂક્ષ્મભૂતોને “વિશેષ” કહે છે તે વિષે પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. ચરણથી જનુપર્યંત પૃથ્વીનું સ્થાન જાણવું, જનુથી ગુદાપર્યંત જળનું સ્થાન જાણવું; ધૃત્યાદિ પૂર્વે કલા પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર જ્ઞાતોના પૂર્વ પૂર્વ જ્ઞાતના વિષે લય કરવાવડે અને તે જ્ઞાતરૂપે માત્ર સ્થિતિ કરવાથી પાંચ જ્ઞાત વિદ્યાઓ પ્રથમ પ્રથમ રૂળ આપનારી થાય છે એને “વિશેષ વિદ્યા” કહે છે. એ વિશેષોનો મનમાં લય કરીને માત્ર મનવડે રહેવું તેને “મનોવિદ્યા” કહે છે. વિષયની કદપના કરવામાં અભિમુખ મનને પણ પંચજ્ઞાતની શબ્દાદિ માત્રાઓમાં લીન કરીને પાંચ તન્માત્રારૂપે સ્થિતિ કરવી તેને “સૂક્ષ્મજ્ઞાત વિદ્યા” કહે છે. ૫ એ સૂક્ષ્મ પાંચ જ્ઞાતોના અહંકારમાં લય કરવો તેને “અહંકાર વિદ્યા” કહે છે, એમાં સંશય નથી. હે રાજન્ ! એ અહંકારનો શુદ્ધિમાં લય કરવો તેને “શુદ્ધિ વિદ્યા” કહે છે. ૬ એ શુદ્ધિનું ખાતું નામ મહત્ત્વ છે. મહત્ત્વનો પ્રકૃતિમાં લય કરવો તેને “પ્રકૃતિ વિદ્યા” કહે છે. એ વિદ્યા પરમ ઐશ્વર્ય આપનારી છે. એ પ્રકૃતિને “અવ્યક્ત” કહે છે અને તેને “અવ્યક્ત વિદ્યા” પણ કહે છે. હે નરસિંહ ! એ વિદ્યાઓ જાણવી તથા તેનો લય કરવાનો વિધિ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ૭ હે રાજન્ ! એ અવ્યક્તનો પણ પચીસમા આત્માના વિષે લય કરવો, તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. એ સર્વ જ્ઞેયનું જ્ઞાન આત્મા છે એમ કહેલું છે. ૮ અવ્યક્તને “જ્ઞાન” કહે છે અને પચીસમાને “જ્ઞેય” કહે છે. તાત્પર્ય કે, શુદ્ધિની વૃત્ત જ્ઞાન છે અને તેથી અભિવ્યંજિત થયેલો બોધ જ્ઞેય છે. એ જ્ઞેયનો પ્રમાતા એજ પચીસમો છે અને તે બોધસ્વરૂપ છે. ૯ એ રીતે મેં તને વિદ્યા અને અવિદ્યા યથાર્થ નિરૂપિત કરી. હવે જેને “અક્ષર” અને “ક્ષર” કહે છે તેનું સ્વરૂપ કહું છું તે સાંભળ. ૧૦ પ્રકૃતિ અને જીવ એ બન્નેને “અક્ષર” કહે છે અને એ બન્નેને “ક્ષર” પણ કહે છે. એનું કારણ હું તને યથાર્થ કહીશ તે એવી રીતે કે, તે બન્ને જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાંથી ઉપજેલાં છે. ૧૧ એ બન્ને અનાદિ અને નાશરહિત છે. એ બન્ને ઇશ્વર છે. જ્ઞાનનું ચિંતન કરનારા પુરૂષો એ બન્નેને “તત્ત્વ” કહે છે. ૧૨ અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ)ને સૃષ્ટિ અને લય કરવાનો તેનો ધર્મ હોવાથી “અક્ષર” કહે છે. તે અવ્યક્ત જ્યારે જ્યારે વિકાર પામે છે ત્યારે ત્યારે શુણ્ણમય સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરે છે. ૧૩ પછી મહત્ત્વાદિ શુણ્ણની ઉત્પત્તિ પરસ્પર થાય છે. એ સર્વનું અધિષ્ઠાન ત્રિદાભાસ છે માટે તેને પણ શુણ્ણનું ક્ષેત્ર એટલે “ઉત્પત્તિસ્થાન” કહે છે. ૧૪ જ્યારે યોગી પુરૂષ પ્રકૃતિ આદિ શુણ્ણનો સમૂહ અનુભવ ગાત્રર ધ્વજના વિષે લીન કરે છે ત્યારે ઉપાધિનો નાશ થવાથી આભામનો પણ નાશ થાય છે. એ રીતે જીવ અને પ્રકૃતિ બન્ને કે, જે પૂર્વે અક્ષરરૂપે કલાં છે તે ક્ષરરૂપે થાય છે. ૧૫ હે તાત ! જ્યારે શુણ્ણ શુણ્ણના વિષે લીન થાય છે ત્યારે માત્ર પ્રકૃતિ રહે છે અને જ્યારે ક્ષેત્ર લય પામે છે ત્યારે ક્ષેત્રજ રહે છે. અને તે બન્ને (પ્રકૃતિ અને ક્ષેત્રજ) જીવી-સમા પરમાત્માના વિષે લય પામે છે. ૧૬ એ રીતે શુણ્ણનો આશ્રય કરીને રહેલી પ્રકૃતિ અક્ષરપણાને પામે છે. હે વૈદેહ ! પછી તે પ્રકૃતિ શુણ્ણના વિષે પ્રવર્તમાન થતી નથી તેથી નિર્ગુણ કહેવાય છે. ૧૭ એજ જ્ઞાન ક્ષેત્રજ એટલે જીવને પણ લાગુ પડે છે. એટલે જ્યારે

ક્ષેત્રનું જ્ઞાન ક્ષય પામે છે-ક્ષેત્રનો ક્ષય થાય છે ત્યારે ક્ષેત્ર પશુ જીવસમા પરમાત્મામાં લીન થઇ જાય છે. પરંતુ પ્રકૃતિ અને ક્ષેત્રમાં એટલો ભેદ છે કે, તે (ક્ષેત્ર) તો સ્વ-ભાવથીજ નિર્ગુણ છે એવું અમે શ્રુતિના વિષે સાંભળ્યું છે. ૧૮ એ ક્ષેત્ર ન્યારે અસં-ગ્રાતસમાધિ અવસ્થાનાં ક્ષર થાય છે-લીન થાય છે-સાક્ષિત્વનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તે માત્ર ગુણવાળી પ્રકૃતિનેજ જાણે છે તથા પોતાના નિર્ગુણપણાને જાણે છે ૧૯ ન્યારે તે શુદ્ધ-માન પુરુષ એમ જાણે છે કે, હું પ્રકૃતિથી જૂદો છું અને મહારાત્રી પ્રકૃતિ જૂદી છે અને એમ જાણીને ન્યારે તે પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે શુદ્ધ થાય છે. ૨૦ એ ન્યારે શુદ્ધ થાય છે ત્યારે તે તાત્વિકપણાને પામીને પુનઃ પ્રકૃતિ સાથે મિશ્ર થતો નથી. હે રાજેન્દ્ર ! તે સમયે તેને આ સર્વ લોક પ્રકૃતિથી મિશ્ર થયેલો દેખાય છે. ૨૧ ન્યારે પ્રકૃતિથી ઉપ-જેલા ગુણના સમુદાયની નિંદા કરે છે અને તેથી ઉત્તમ એવા જ્ઞેયને જાણે છે-અનુભવે છે ત્યારે પુનઃ તેનો ત્યાગ કરતો નથી. ૨૨ ત્યારે તે જાણે છે કે, અરે મેં આ શું કર્યું ? કે, આટલા કાળ સુધી, જેમ માણસ જળમાં ગૂંચાઇ રહે તેમ, આ સર્વ લોકમાં હું ગૂંચાઇ રહ્યો ? ૨૩ જેમ માણસ મોહથી એક જળમાંથી બીજા જળમાં જમને તેમાં સુખ માનીને રહે છે, તેમ હું પણ મોહથી એક યોનિમાંથી બીજી યોનિમાં સુખ માનીને આસક્ત રહ્યો. ૨૪,૨૫ મને-શુદ્ધિહીનને વિકાર છે કે, જેથી હું મોહથી વિપત્તિમાં ડૂબેલા એક મનુષ્યને કે, જન્મને તજીને બીજા મનુષ્યને કે જન્મને વળગી રહ્યો. ૨૬ આ મહારો બાંધવ છે, આની સાથે વસવાથી મહાર્ હિત છે, આની સાથે મહારી સમાનતા છે, આની સાથે મહારી એકતા છે, હું જેવો છું તેવોજ છું, હું આની સાથે બરોબરી કરી શકું છું, હું આ પુર-ષના સરખોજ છું, આ નિર્મળ છે, એ સ્પષ્ટ છે અને હું આવો છું; એવી રીતે અમ્મ એવી પ્રકૃતિવડે પ્રેરાયેલો હું અજ્ઞાન અને મોહથી એમ જાણુતો હતો તથા હું નિઃસંગ છતાં સંગવાળી પ્રકૃતિની સાથે આટલા કાળ સુધી રહ્યો અને તેનાથી વશ કરેલો હું આટલા કાળ સુધી જ્ઞાન પામ્યો નહિ. હવે હું ઉચ્ચ, મધ્યમ અને નીચ અથવા દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યક્ પ્રાણીઓના સંબંધવાળી માયા (પ્રકૃતિ) ના વિષે કેમ રહું ? ૨૭,૩૦ તેમજ હું સમાન એવો પ્રકૃતિની સાથે કેવી રીતે રહું ? અર્થાત્ નજ રહેવાય. આટલા કાળ પર્યંત અજ્ઞાનપણામાં રહીને મેં પ્રકૃતિનો સંગ રાખ્યો પણ હવે હું સ્થિર થઇને આવું. (પોતા) ને જાણું છું. ૩૧ આટલા કાળ સુધી પ્રકૃતિએ મને છેતર્યો માટે હું તેની સાથે હવે નિવાસ કરનાર નથી. હું નિર્વિકાર છતાં વિકારવાળી પ્રકૃતિએ મને ઠગ્યો છે. ૩૨ તેમાં તેનો અપરાધ નથી પણ મહારોજ અપરાધ છે. હું આત્માથી વિમુખ થઇને એ પ્રકૃતિના વિષે આસક્ત થયો તેથી હું અરૂપ છતાં પણ રૂપવાળો થયો અને અમૂર્ત છતાં મૂર્તિમાન થયો એટલુંજ નહિ પણ મમત્વરૂપી બંધનથી બંધાઇ ગયો તથા એવી મમતા કરવાવડે તે તે અનેક યોનિઓમાં મહારે લટકવા વારો આવ્યો. પણ મહાર્ સ્વરૂપ મમતારહિત છે, છતાં તે તે યોનિઓમાં મમતા રાખવાથી શું સિદ્ધિ થઇ ? કાંઈ નહિ. ૩૩-૩૫ માત્ર હું તે તે યોનિઓમાં શુદ્ધિહીન થઇને રહ્યો. એ પ્રકૃતિનો આત્મા અધિકાર છે માટે હવે મહારે એનું ક્રમ નથી. ૩૬ કેમ કે, મને તે અનેક પ્રમારનો કરીને વારંવાર અનેક યોનિઓમાં યોજે છે પણ હવે હું જ્ઞાન પામ્યો છું તથા અહંકાર અને મમતાથી મુક્ત થયો છું. ૩૭ તથા મેં અહંકારમુક્ત પ્રકૃતિના વિષે મમતા તજી દીધી છે. માટે હવે હું એનાથી દૂર

જેમને વિકારરહિત આત્માનો આશ્રય કરીશ. ૩૮ તથા હું આત્માની સાથે સમાનતા પામીશ, પણ આ જડ પ્રકૃતિની સાથે સમાનતા પામવાનો નથી. એ પ્રકૃતિની સાથે એકત્વ કરવાથી મ્હાં ફિત નથી પણ આત્માની સાથે એકત્વ કરવાથી જ કલ્યાણ છે. ૩૯ એ રીતે પરમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી પચીસમાં જીવ જ્ઞાની થઈને તથા ક્ષરનો ભાગ કરીને દુઃખાદિરહિત અક્ષર ભાવને પામે છે. ૪૦ હે મૈથિલ ! વ્યક્ત ધર્મવાળા તથા સગુણ અવ્યક્તને જોઈને જીવ તેના જેવો થઈ ગયો છે, તે જ્યારે પોતાના પ્રથમ નિર્ગુણ સ્વરૂપને જાણે છે ત્યારે તેવો થાય છે. ૪૧ એ રીતે મેં તને વેદશાસ્ત્ર પ્રમાણે જ્ઞાનયુક્ત અક્ષર અને ક્ષરનું નિરૂપણ કર્યું. ૪૨ વળી સંદેહરહિત, સદ્ધર્મ, અત્યંત શુદ્ધ અને નિર્દોષ જ્ઞાન મેં જેવું સાંભળ્યું છે તેવું હું તને પુનઃ પણ કહું છું તે તું સાંભળ. ૪૩ મેં તને બન્ને શાસ્ત્રનાં દષ્ટાંત આપીને સાંખ્ય અને યોગ કહ્યા; સાંખ્યોએ જે શાસ્ત્ર કહ્યું છે તેજ યોગશાસ્ત્ર પણ છે. ૪૪ હે પૃથ્વીપતે ! સાંખ્યોનું જ્ઞાન પ્રબોધન કરનાર છે અને શિષ્યોના ક્ષિત્તિના અર્થે તેમાં અત્યંત સ્પષ્ટપણે તત્ત્વજ્ઞાનનું કથન કરેલું છે. ૪૫ “ આ શાસ્ત્ર શુદ્ધિમાન શિષ્યોને તત્કાળ શુદ્ધિ આપનાર છે અને મોક્ષ છે ” એમ પંડિતો કહે છે. વળી જે યોગીઓ છે તેઓ પણ આ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં અત્યંત આદર કરે છે. ૪૬ કેમ કે, હે રાજન ! યોગના મતમાં પચીસમાંથી બીજાં પર તત્ત્વ નથી અને તેથી પચીસનું તત્ત્વ અસંગ છે માટે તેના વિષે કર્તૃત્વ સંભવતું નથી અને પ્રકૃત્યાદિ જડ છે માટે તેના વિષે કર્તૃત્વ સંભવતું નથી. આમ થવાથી કર્તારૂપ આત્માનો લોપ થાય છે અને તેથી વિધિનિષેધાત્મક શાસ્ત્ર અનર્થક થાય છે. સાંખ્યના મતમાં જીવીસનું તત્ત્વ છે માટે પચીસનું તત્ત્વ કર્તા હરે છે માટે તેવો દોષ આવતો નથી. ૪૭ તે પણ તે દોષનું સમાધાન યથાકથંચિત્ એવી રીતે બને છે કે, જે નિત્ય પ્રયુક્ત ચિદાત્મસ્વરૂપ છે તેજ સ્વરૂપવૃત્તિસાધ્યદશામાં (પદાર્થને જોઈને તેની તેવી વૃત્તિ થાય છે ત્યારે) કેવળ સ્વરૂપે જાણવામાં આવતું નથી અને તેથી તે સ્વરૂપ જાણવાનો વિષય બને છે. એ પ્રમાણે વૃત્તિસાધ્યદશામાં આત્માને કેવળ સ્વરૂપે જાણવો બની શકે છે; તેથી તેના બે રૂપ છે એમ કાંઈ તત્ત્વતઃ થતું નથી. માટે પચીસમાં કર્તાનો લોપ કરનાર યોગશાસ્ત્રવાળાઓના મતમાં પણ દશ્ય-પ્રધાન અને બોધ-ચિદાત્મા એવા બેજ પદાર્થ છે. ૪૮

बुद्धमप्रतिबुद्धत्वाद् बुध्यमानं च तत्त्वतः ।

बुध्यमानं च बुद्धं च प्रा. बौगानेदर्शनम् ॥ ४८ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षप्रसूतार्द्धे गुर्जरभाषायां वसिष्ठ-
करालजनकसंवादे क्षतोपरि पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

અધ્યાય ૧૩૬ મો-વસિષ્ઠ-જનકસંવાદ-પુદ્ગાપુદ્ગ લેદ વર્ણન.

વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥ મથ ~~વિદ્યા~~ દમિમં ગુણવિધિં મુણુ ।

આત્માનં વદુધા કૃત્વા તામ્યેવ પ્રવિષક્ષતે ॥ ૧ ॥

*વસિષ્ઠ કહે છે કે,—હે જનક ! બુદ્ધ-પરમાત્મા અને અબુદ્ધ-જીવનું વિશેષણ—સત્વાદિ ગુણનો પ્રભાવ તું સાંભળ. બ્રાહ્મણ છતાં પણ તે સ્વપ્નમાં પોતાને રાજા માને અને પોતાને બ્રાહ્મણ માને નહિ એ પ્રભાવ ગુણનોજ છે. વળી તે, આત્માને પણ વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાણ, વિરાટ, સૂત્ર અને અંતર્યામીરૂપે અનેક પ્રકારે દેખાડે છે, એ પણ ગુણનોજ પ્રભાવ છે—અર્થાત્ આત્મા જે રૂપે થાય છે તેજ રૂપને પોતે માયાના બળથી જુએ છે. એ રીતે બુદ્ધ અને અબુદ્ધ એ બે પ્રધાનથી ભિન્ન કરે છે તેમાંથી અબુદ્ધ અધિકારી નિમિત્ત શાસ્ત્ર કહેલું છે. ૧ કોઈ કહેશે કે, એમ થવાથી ભેદવાદી જ્ય પામશે તો તેમ નથી, કેમ કે, આત્મા—પુરૂષ માયાથી વિકાર પામીને “હું કર્તા છું, હું ભોક્તા છું, હું પોતાને જાણતો નથી.” એમ માને છે એટલે તે જીવ કહેવાય છે, પણ વસ્તુતઃ આત્મા તત્વથી ભિન્ન નથી. માત્ર ન્યારે તે, માયાના ગુણોને ધારણ કરે છે ત્યારે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરે છે અને લય કરે છે—અર્થાત્, ઉત્પત્તિલયરૂપ કાર્ય ગુણોના યોગથી થાય છે—આત્માથી નથી બનતું. ૨ હે રાજન્ ! તે (આત્મા) આ સૃષ્ટિમાં કીડાના અર્થે વારંવાર વિકાર પામે છે જેથી તે ધટાદિ અચ્છાન-અવ્યક્તને જાણે છે તેથી તે જીવ બુદ્ધમાન કહેવાય છે. ૩ કોઈ કહેશે કે, જાણવાપણું એ સત્ત્વનો ધર્મ છે, ચેતનનો નથી; તો—રૂપાદિમાન અને પ્રધાન પુરૂષ આદિ રૂપ-રહિત બાવોને અવ્યક્ત જાણી શકતું નથી અને એટલા માટે તે જડ કહેવાય છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક જડ પદાર્થમાં સત્ત્વ એટલે સત્તા તો છે પણ તેનામાં જાણવાપણું નથી, માટે તે જડ છે. ૪ એ રીતે ચોવીસ તત્ત્વનો સમુદાય જડ છે માટે તે બીજાને—પચીસમાને જાણી શકતો નથી, પણ ચિત્ (ચેતન) અને જડની ગાંઠ પડી હોય તેવો અહંકાર જે પચીસમું તત્ત્વ છે—જેને “જીવ” કહે છે, તે ચોવીસ તત્ત્વને જાણી શકે છે માટે તેને “બુદ્ધમાન” કહે છે. એ જીવની દેહાદિ જડની સાથે ગાંઠ પડી જવાથી તે પોતાના નિર્વિકાર આત્મા-રૂપને પણ જાણી શકતો નથી. ૫ એ રીતે પચીસમા મહાત્માને “બુદ્ધમાન” કહે છે કેમ કે, તે અવ્યક્ત તત્ત્વો (જડ તત્ત્વો)ને જાણી શકે છે પણ તેને તે જડ તત્ત્વો જાણી શકતાં નથી. ૬ પણ જે નિર્મળ, અપ્રમેય અને સનાતન જીવીસમું તત્ત્વ આત્મા છે તે પચીસમા તત્ત્વ (જીવ)ને અને ચોવીસ તત્ત્વના સમુદાયને જાણે છે. ૭ હે મોટા તેજવાળા જનક ! હે તાત ! તે જીવીસમું તત્ત્વ દશ્ય અને અદશ્ય સર્વ પદાર્થોમાં સ્વભાવથીજ પરાવાયલું છે—સત્તારૂપે રહેલું છે. તે બ્રહ્મ છે અને તે સર્વ પદાર્થોને જાણે છે. ૮ ન્યારે બુદ્ધમાન તત્ત્વ અથવા જીવ પોતાને આત્માથી જૂદો—શરીરધારી જુએ છે ત્યારે તે પચીસમાને અને ચોવીસમાને જૂદાં જૂદાં દેખતો નથી, પણ એકરૂપે-જગતરૂપે દેખે છે. ૯ પરંતુ ન્યારે તે અવ્યાકૃત વિકાર વિનાના પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપ ઉપર દૃષ્ટિ કરે છે ત્યારે તે પ્રકૃતિને જીતે છે—ત્યારેજ તે બ્રહ્મસંબધી નિર્મળ, શુદ્ધ અને ઉત્કૃષ્ટવિદ્યાને પામે છે. ૧૦ હે રાજન્ ! એ રીતે ન્યારે બુદ્ધમાન જીવ પ્રકૃતિને જીતે છે ત્યારે તે બુદ્ધ એટલે આત્મા થાય છે અને પછી જેનો ઉત્પત્તિ અને પ્રલય ધર્મ છે એવી અવ્યક્ત સૃષ્ટિને તજી દે છે. ૧૧ ન્યારે એ જીવ અવ્યક્તને પોતાથી ભિન્ન ગુણવાળું અને જડ જાણે છે તથા પોતાને ગુણરહિત જાણે છે ત્યારે તે અવ્યક્તનો દૃષ્ટા થઇને કૈવલ્યપદને પામે છે. ૧૨ એવી રીતે

* હવે વસિષ્ઠ ઋષિ ભોક્તા, ભોજ્ય અને પ્રેરણા કરનાર, એવાં શ્રુતિમાં કહેલા ત્રણ પદાર્થને અનુસરીને શુદ્ધ અને અશુદ્ધનો ભેદ બતાવે છે.

કૈવલ્યપદને પામીને જીવ, ત્રણે ઉપાધિથી મુક્ત થાય છે અને આત્મસ્વરૂપને પામે છે. એમ તત્ત્વને પામવું તેને “તત્ત્વ” એટલે “અનારોપિતરૂપ” કહે છે અને બ્રહ્માનું જે રૂપ નિત્ય અપરોક્ષ છે તેને “નિસ્તત્ત્વ” કહે છે. એ નિસ્તત્ત્વરૂપ અનર અને અમર છે. ૧૩ (કૈવલ્યસ્વરૂપ પામ્યા પછી પણ તેને તત્ત્વ અને બ્રહ્મને નિસ્તત્ત્વ કહેવાનું કારણ આ પ્રમાણે છે:-) હે માનદ! ચોવીસ તત્ત્વનો આશ્રય કરીને રહેલું જીવસ્વરૂપ પોતાથી બીજા સર્વને પૃથક્ જાણે છે અને બ્રહ્મ કાંઈ પણ તત્ત્વનો આશ્રય કર્યા વિના રહેલું છે એટલો એ બેમાં ફેર છે. માટેજ વિદ્વાનો જીવસુકાં પચીસ તત્ત્વ ગણે છે, માટેજ અહીં પણ તત્ત્વ અને નિસ્તત્ત્વ એવી બે સંજ્ઞાઓ રાખી છે. જે નિસ્તત્ત્વ છે તે તો “અહં બ્રહ્માસ્મિ” એ વૃત્તિને પણ છોડી દે છે. હે તાત! એ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી અને તત્ત્વરહિત હોવાથી નિસ્તત્ત્વ કહેવાય છે. બુદ્ધનું એટલે બ્રહ્માનું એ લક્ષણ છે. ૧૪, ૧૫ કાંઈ કહે કે, એ નિસ્તત્ત્વ બ્રહ્મરૂપ થવું દુર્ધટ છે કેમ કે, જે નિસ્તત્ત્વ છે તે નિરૂપાધિક છે અને “હું જીવિસમા છું” એવી વૃત્તિ સોપાધિક છે, (વૃત્તિ એજ ઉપાધિ છે). માટે ઉપાધિરૂપ વૃત્તિવડે નિરૂપાધિક જીવિસમા તત્ત્વનું ગ્રહણ થવું અશક્ય છે. તેનું સમાધાન એ છે કે, જેમ “કતક” નામે ફળની રજ જળમાં નાખવાથી જળનો મેલ નીચે બેસી જાય છે અને કતકની રજ પણ નીચે બેસી જાય છે તથા કેવળ શુદ્ધ જળ રહે છે, તેમ કેવળ તત્ત્વકાર વૃત્તિના બળથીજ બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે અને વૃત્તિ તથા ઉપાધિ સર્વ શબ્દો જાય છે. ૧૬ જે પુરૂષ એ જીવિસ તત્ત્વના પ્રકાશવડે પચીસમા તત્ત્વ આ પ્રપંચને જીએ છે તે જીવિસ તત્ત્વને જાણતો નથી. તે અબુદ્ધ પુરૂષને આ અનેક પ્રકારનો વિશ્વ પ્રપંચ નજરે પડે છે એમ સાંખ્યની શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. ૧૭ એ જીવિસમા તત્ત્વના અનુભવની રીત એવી છે કે, જેમ સુષુપ્તિમાં અહંવૃત્તિનો લય થાય છે તેમ જ્યારે જાગૃતમાં પણ અહંવૃત્તિનો લય થઈને બ્રહ્મની સાથે પોતાની એકતા જાણે-જીએ, તેમજ જ્યારે બુદ્ધિવડે પણ “આ હું” એમ પોતાને જાણે નહિ, ત્યારે તે જીવિસમા તત્ત્વનો અનુભવ કરે છે એમ જાણવું. તાત્પર્ય કે, સુખાદિ સંગધર્મવાળો જીવ, જ્યારે વાણી અને મનનડે અગોચર જીવિસમા તત્ત્વ સાથે સમાનતા પામે છે, ત્યારે તે નિઃસંગ થઈને પાપ-પુણ્યાદિના સ્પર્શ વિનાનો થાય છે. ૧૮, ૧૯ જ્યારે વિભુ જીવ જન્મરહિત, સંગરહિત અને વિભુ એવા જીવિસમા તત્ત્વને-બ્રહ્મને પામે છે ત્યારે તે અચ્યક્તને તજી દે છે. અર્થાત્ જ્યારે તેને પોતાના સ્વરૂપનું ઓળખાણ થાય છે ત્યારે તે જડ પદાર્થના વિષેથી અહંભાવ કાઢી લે છે. ૨૦ જ્યારે જીવિસમા આત્માનો પ્રભોધ થાય છે ત્યારે ચોવીસ તત્ત્વાત્મક જડ સમુદાય રજ્જુના સર્પની પેડે, મિથ્યા થઈ જાય છે. હે પાપરહિત રાગ! એ પ્રમાણે મેં તને અત્રિભુદ્ધ એટલે જડ અથવા ક્ષર, બુધ્ધમાન એટલે જીવ અથવા અક્ષર અને બુદ્ધ એટલે ઈશ્વર અથવા પરમાત્માનું સ્વરૂપ વેદ-શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે તત્ત્વથી કહ્યું. એ ચોવીસ તત્ત્વની સાથે પચીસમા જીવનું અનેકપણું અને એકપણું શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજવું. ૨૧, ૨૨ એટલે જેમ ઉમૈડાના ફળમાં રહેલા જંતુ ઉમૈડાથી લિનન છે તથા ઉમૈડામાંથીજ ઉપજેલા છે અને ઉમૈડામાંથી બહાર નીકળવાની સાથે નાશ પામે છે-અર્થાત્ ઉમૈડા વિના રહી શકતા નથી માટે તેનું ઉમૈડાની સાથે એકત્વ પણ છે, તેમજ જળમાં રહેલાં મત્સ્ય જળથી લિનન છે તથા જળ વિના જીવી શકતાં નથી અને જળમાંથી ઉપજેલાં છે માટે જળરૂપ પણ છે, એજ

રીતે પચીસમો જીવ ચોવીસ તત્વથી બિન્ન થઇને એ ચોવીસ તત્વના આગ્રયથી વ્યક્ત થાય છે માટે તે ચોવીસ તત્વ સાથે તેનું એકત્વ પણ છે. જેમ જળ અને મત્સ્યને એકરૂપે જોવાથી કેવળ જળ માત્ર ભાસે છે, તેમ ચોવીસના સમુદાયસંહિત પચીસમા તત્વને ચોવીસ તત્વરૂપે જોવાથી કેવળ ચોવીસ તત્વ ભાસે છે. જૂદા જૂદા દેહમાં રહેલો જીવ એ પ્રકારે અનેક છે તથા જ્યારે તે અનેક દેહને પોતાથી જૂદા જાણે છે ત્યારે કેવળ પોતે આત્માજી અવશિષ્ટ રહે છે. જેમ મચ્છર પોતાને ઉમ્મૈરાથી જૂદો માને અને મત્સ્ય પોતાને જળથી જૂદો માને, તેમ જીવ પણ પોતાને ચોવીસથી જૂદો માને ત્યારે તેનું નામજી મોક્ષ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે યોગનો મત છે. એનો સાર એ છે કે, દેહાદિ જડ સમુદાય અને જીવ એ એકજ છે, એવા જ્ઞાનનું નામ બંધ અને જડ સમુદાયથી જીવ જૂદો છે, એવા જ્ઞાનનું નામ મોક્ષ. ૨૩,૨૪ હવે સાંખ્યનો મત કહે છે:-પચીસ તત્વના દેહોમાં જે ચેતનસત્તા રહેલી છે તેને અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનના વિષય મહદાદિથી મુક્ત કરવી-અર્થાત્ મહદાદિ અજ્ઞાનના વિષય અને અજ્ઞાનનો બાધ કરવાથી જે કેવળ ચેતન માત્ર અવશિષ્ટ રહે છે તે “હું છું” એવું જ્ઞાન થવાથીજ મુક્તિ થાય છે, બીજે પ્રકારે થતી નથી એ નિશ્ચય છે. એવો સાંખ્ય-શાસ્ત્રનો મત છે. જ્યારે ચિદાત્મા ક્ષેત્રની સાથે એકીભૂત થાય છે ત્યારે તે ક્ષેત્રના ધર્મવાળો થાય છે. ૨૫,૨૬ તેજ પ્રમાણે જ્યારે ચિદાત્મા શુદ્ધની સાથે એકીભૂત થાય છે ત્યારે તે વિશુદ્ધધર્મી થાય છે, શુદ્ધની સાથે એકીભૂત થઇને શુદ્ધિમાન થાય છે, મુક્તની સાથે મળીને વિમુક્તધર્મી થાય છે. હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! વિયોગ ધર્મવાળાની સાથે મળીને વિમુક્તાત્મા થાય છે અને તેજ પ્રમાણે વિમોક્ષધર્મીની સાથે એકત્ર થઇને વિમોક્ષાત્મા થાય છે. ૨૭,૨૮ અપાર તેજવાળો તે ચિદાત્મા પવિત્રની સાથે એકત્ર થઇને પવિત્ર થાય છે, નિર્મળની સાથે મળીને નિર્મળ થાય છે. ૨૯ કેવળાત્માની સાથે મળીને કેવળાત્મા થાય છે અને સ્વતંત્ર ચિદાત્મા સ્વતંત્રની સાથે એકીભૂત થઇને સ્વતંત્ર થાય છે. ૩૦ હે મહારાજ ! એ પ્રમાણે મેં તને યથાર્થ તત્વવાણું આ સત્ય કહ્યું છે, માટે મત્સરરહિત એવો તું સનાતન, વિશુદ્ધ, આઘ્ર ઘ્રહસ્વરૂપ અર્થાત્ અઘ્રણુ કરીને મુક્તિ પામીશ. ૩૧ હે રાજન ! જે પુરૂષો કર્મશ્રદ્ધાવડે જડ ન થયેલા હોય તેને ત્યારે આ પરમ તત્વ આપવું યોગ્ય છે. જેઓને આ જ્ઞાનની તૃષ્ણા હોય તેઓના પ્રબોધનું કારણ આ જ્ઞાન છે તથા જેઓ પ્રણામ કરીને ઉપદેશ લેવા આત્મા હોય તેઓને પ્રબોધ થવાને માટે આ ઉપદેશરૂપ જ્ઞાન છે. ૩૨ જે પુરૂષ અસત્ય-વાદી, શક, બાયલા, કુટિલ શુદ્ધિવાળો તથા પોતાની પંડિતાઇના જ્ઞાનવડે બીજને પરિતાપ કરનારા હોય, તેઓને આ જ્ઞાન આપવું નહિ. ત્યારે એ જ્ઞાન કોને આપવું ? તે હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૩૩ જે પુરૂષ શ્રદ્ધાવાળો, શુણ્ણવાળો, બીજને અપવાદ આપવાથી નિરં-તર વિરામ પામેલા, વિશુદ્ધ યોગવાળો, પંડિત, નિરંતર ક્રિયાવાળો, ક્ષમાવાળો, સર્વનું હિત કરનારા. ૩૪ વિવેકશીલ, વિધિ પ્રમાણે કર્મ આચરવામાં પ્રીતિવાળો, વિવાદ ન કરનારા, બહુશ્રુત, જ્ઞાની, કોઇનું અહિત થતું જોઇને સહન ન કરનારા, દમશુણ્ણવાળો, શમશુણ્ણવાળો અને શક્તિમાન હોય તેઓને આ જ્ઞાન આપવું ૩૫ જે પુરૂષ એ શુણ્ણથી રહિત હોય તેઓને આ જ્ઞાન આપવું નહિ કેમ કે, એ જ્ઞાનને પરમ “વિશુદ્ધ ઘ્રહ” કહે છે. એવા અનધિકારી પુરૂષોને આ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાથી ઉપદેશ કરનારને પણ કલ્યાણ પ્રાપ્ત થતું નથી. જેમ અપાત્રને દાન કરવાથી દાતા પણ નરકમાં પડે છે. તેમ અનધિકારીને જ્ઞાન

આપવાથી જ્ઞાન આપનારા આચાર્યનું પણ અકલ્યાણ થાય છે. ૩૬ જે અનધિકારી હિપર બહુ પ્રીતિ હોય તો ભલે, તેને રત્નથી ભરેલી આ સંપૂર્ણ પૃથ્વી આપી દેવી, પરંતુ પૂર્વોક્ત વ્રતહીન પુરૂષને આ જ્ઞાન તો નજ આપવું. હે રાજન્ ! આ શ્રેષ્ઠ ! જ્ઞાન ત્હારે જીતેન્દ્રિય પુરૂષને અવશ્ય આપવું. ૩૭ હે કરાલ જનક ! તને હવે ક્રોધ પ્રકારનો ભય નથી. તેં શ્રેષ્ઠ એવું બ્રહ્મજ્ઞાન આજ સાંભળ્યું છે. એ બ્રહ્મજ્ઞાન કે, જે પરમપવિત્ર, શોકની અત્યંત નિવૃત્તિ કરનાર તથા આદિ, અંત અને મધ્યરહિત છે, તે મેં તને યથાવત્ કહ્યું છે. ૩૮ વળી હે રાજન્ ! ને બ્રહ્મજ્ઞાન કે, જેનો થાગ (છેડા) ન લાગે તેવું, જન્મનિવર્તક, મરણનિવર્તક, વિકાર વિનાનું, ભય વિનાનું અને કલ્યાણરૂપ છે તેને જાણીને તને જે ક્રોધ મોહ હોય તો આ જ્ઞાનનો તત્વાર્થ જાણીને તેને તજ દે. ૩૯ હે રાજન્ ! મેં આ જ્ઞાન બ્રહ્મદેવના મુખથી સાંભળ્યું છે. હે નિપાપ ! જે રીતે તેં મને આજે પૂછ્યું તથા મેં તને જે કહ્યું તે પ્રમાણે યત્નવડે ઉત્તર ચિત્તવાળા બ્રહ્મદેવને મેં પ્રસન્ન કરીને સનાતન બ્રહ્મજ્ઞાનનો પ્રશ્ન કર્યો હતો તથા તેમણે મને કહ્યું હતું. હે રાજન્ ! મુમુક્ષુ પુરૂષોનું પરમ શરણરૂપ આ મહાજ્ઞાન મેં એવી રીતે બ્રહ્મદેવ પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ૪૦, ૪૧ બીજમ કહે છે કે:-હે મહારાજ ! જેને પામીને પુનઃ સંસારમાં આવવું પડતું નથી તે પરબ્રહ્મ તથા પચીસમું તત્ત્વ કે, જે જીવ છે તેનું નિરૂપણ મેં મોટા ઋષિઓએ કહેલા શાસ્ત્ર પ્રમાણે ત્હારી આગળ કહ્યું છે. ૪૨ જ્યારે જીવ અજરામર બ્રહ્મતત્ત્વને યથાર્થ જાણતો નથી ત્યારે પુનઃ સંસારમાં આવૃત્તિ પામે છે, પણ જ્યારે પરમ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેને સંસારનો ફેરો મટી જાય છે. ૪૩ હે રાજન્ ! હું નારદમુનિ પાસેથી આ જ્ઞાનને પામ્યો હતો. તે કલ્યાણ કરનાર પરમ જ્ઞાન મેં તને યથાર્થ કહ્યું. ૪૪ એ જ્ઞાન પ્રથમ બ્રહ્મદેવ પાસેથી વસિષ્ઠે પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને મહાત્મા વસિષ્ઠઋષિ પાસેથી નારદમુનિએ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ૪૫ નારદમુનિ પાસેથી એ સનાતન બ્રહ્મજ્ઞાન મેં પ્રાપ્ત કર્યું છે અને હે કૌરવેન્દ્ર ! ત્હારી પાસેથી પરમ પદરૂપી આ જ્ઞાન તને પ્રાપ્ત થયું છે માટે ત્હારે હવે શોક કરવો નહિ. ૪૬ હે રાજન્ ! જે ક્ષર અને અક્ષરનો વિવેક જાણે છે તેને ભય નથી; પણ જે જાણતો નથી તેને ભય છે. ૪૭ તે મૂઢ પુરૂષ અજ્ઞાનથી વારંવાર કલેશ પામે છે તથા પરલોક અને આલોકમાં ભટકતો ભટકતો હજારોવાર જન્મ-મરણરૂપ દુઃખને ભોગવે છે. ૪૮ વળી તે ક્રોધ વખત દેવયોનિ, ક્રોધ વખત મનુષ્યયોનિ અને ક્રોધ વખત તિર્યક (પશુ) યોનિને પણ ભોગવે છે. તે પોતાની ઈચ્છાઓવડે, અજ્ઞાન સમુદ્રવડે કલેશ પામે છે. ૪૯ અજ્ઞાનરૂપી સમુદ્ર ધોર, અમાધ અને અવ્યક્ત કહેવાય છે. હે ભારત ! તેમાં નિત્ય નિત્ય આણીઓ ડૂબે છે. ૫૦ તું એ અમાધ, અવ્યક્ત અને સનાતન એવા અજ્ઞાન સમુદ્રને તરી ગયો છે તેથી હે રાજન્ ! તું રજોગુણ તથા તમોગુણથી રહિત થયો છું-અર્થાત્ તું નિર્મળ અને જ્ઞાની થયો છે. ૫૧

यस्मादगाध्वादव्यक्तादुत्तीर्णस्त्वं सनातनात् ।

तस्मात्ત્वं विरजाश्चैव वितमस्कञ्च पार्थिव ॥ ૫૧ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टतरार्द्धे गुर्जरभाषायां वसि-

ष्ठकराजसंवादसमाप्तौ षड्विंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ ૧૬ ॥

અધ્યાય ૧૩૭ મો-વસુમાન અને ભૃગુવંશી મુનિનો સંવાદ.

મીષ્મ ઉવાચ ॥ મૃગયાં વિચરન્ કશ્ચિદ્વિજને જનકાત્મજઃ ॥

॥ વને દર્શ્ય વિપ્રેદ્રમૃષિં વંશધરં મૃગોઃ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે-જનકનો “વસુમાન” નામે પુત્ર કાંઈ સમયે મનુવ્યરહિત અરણ્યમાં મૃગયા કરતો કરતો હતો, તેણે બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભૃગુવંશી ઋષિને જોયા. ૧ વસુમાન પોતાની પાસે બેઠેલા ઋષિને જોઈને તથા પ્રશ્ન કરીને તેમની પાસે બેઠો અને પછી તેમની આજ્ઞા પામીને આ પ્રમાણે બોલ્યો કે:-હે ભગવન્ ! કામના સ્વાધીનમાં વર્તનારા પુરૂષને ક્ષણભુગુર આ દેહમાં રહ્યા છતાં આ લોકમાં તથા પરલોકમાં કલ્યાણકારી શું છે ! તે મને કહો ૨, ૩. એ રીતે સત્કારપૂર્વક પ્રશ્ન કરવાથી મહાત્માને અને અત્યંત તપ કરનારા તે મુનિએ તેને કલ્યાણકારી આવું વચન કહ્યું. ૪ ઋષિ કહે છે કે:-જો ત્હારી ઇચ્છા એમ હોય કે, આ લોકમાં તથા પરલોકમાં ત્હારા મનને જે અપ્રતિકૂળ હોય તે પ્રાપ્ત ન થાય, તો તું ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખીને જે જે કર્મ પ્રાણીઓને પ્રતિકૂળ હોય તે તે કર્મ કરીશ નહિ. ૫ હે તાત ! સત્પુરૂષોને ધર્મજ હિત કરનારો છે અને ધર્મજ આશ્રય આપનારો છે. હે તાત ! સચરાચર ત્રણે લોક ધર્મથીજ પ્રવૃત્ત થયા છે. ૬ હે મધુર ભક્ષણને તું ઇચ્છનાર ! ઇચ્છાઓથી વિરામ કેમ પામતો નથી ? હે દુષ્ટ ભૂલવાળો ! તું મધુને જુએ છે, પણ મધુપાન કર્યા પછી બેભાન થઈને પડી જવાય છે તેને જોતો નથી ? ૭ જેમ જે વસ્તુના ફળની ઇચ્છા હોય તે વસ્તુના જ્ઞાનનો પરિચય કરવાની જરૂર છે, તેમ જેને ધર્મના ફળની જરૂર હોય તેને ધર્મનો પણ પરિચય (અભ્યાસ) કરવાની જરૂર છે. ૮ ધર્મની ઇચ્છાવાળો અસત્તમનુષ્યને જે શુદ્ધ અને સહેલું કર્મ હશે તે પણ દુષ્કર છે, પણ જો સત્ પુરૂષ ધર્મની ઇચ્છાવાળો હશે તો તેને ધર્મના અર્થે દુષ્કર કર્મ પણ સહેલું છે. ૯ જે પુરૂષ વનમાં રહીને પણ ગ્રામ્ય મુખના સમાન આચરણ કરે છે તે પુરૂષને ગ્રામવાસીજ જાણ્યો અને જે પુરૂષ ગામમાં રહ્યા છતાં પણ વનવાસીઓના જેવાં તપ આદિ આચરણ કરે છે તેને વનવાસીજ જાણ્યો. ૧૦ માટે તું માનસિક, કાયિક અને વાચિક ધર્મ ઉપર સાવધાન થઈને શ્રદ્ધા રાખ તથા નિવૃત્તિમાં ગુણ છે અને પ્રવૃત્તિમાં અવગુણ છે એવો નિશ્ચય કર. ૧૧ સત્પુરૂષો ઉપર અસત્યા ન રાખીને, દેશ અને કાળ પ્રમાણે તેઓનો સત્કાર કરવો તથા વ્રત અને પવિત્રતા રાખીને, સત્પુરૂષો જે જે માગે, તે તે આપવું અને એ રીતે ઘણું દાન કરવું. ૧૨ સારા પ્રકારથી જે ધન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે ચોચ્ય પુરૂષને આપવું. દાન આપતી વખતે ક્રોધ કરવો નહિ મનમાં પરિતાપ કરવો નહિ અને દાન આપીને કહી ખતાવવું નહિ. ૧૩ જે પુરૂષ સુજન, પવિત્ર, દમવાળો, સત્ય વચન બોલનારો, સરળ સ્વભાવવાળો, જન્મથી શુદ્ધ, શુદ્ધ કર્મ કરનારો, વેદને જાણનારો અને દિવ્ય હોય તેને પાત્ર જાણ્યો. ૧૪ (જન્મથી શુદ્ધ કહેવાનો એવો અભિપ્રાય છે કે) જે પુરૂષને એકજ પત્ની પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાના સ્થાનરૂપ હોય છે તે પુરૂષ જન્મશુદ્ધ કહેવાય છે. એવા જન્મશુદ્ધને પાત્ર કહેલો છે. (શુદ્ધ કર્મ કરનારો કોને જાણ્યો ? તે વિષે કહે છે કે), જે બ્રાહ્મણ ઋગ્વેદાધ્યાયી, યજુર્વેદાધ્યાયી કે, સામવેદાધ્યાયી થઈને પોતાના સ્નાન, સંધ્યા, જપ, યજ્ઞ, વૈશ્વદેવ અને દેવતાર્ચન એવાં છ કર્મને કરતો હોય તેને શુદ્ધ કર્મ કરનારો કહેલો છે. એ

શુદ્ધ કર્મ કરનારો પાત્ર કહેવાય છે, ૧૫ જેવું પાત્ર કે, જેવું કર્મ હોય તે પ્રમાણે દેશ-
કાળના અનુસારે એક આચાર કે, જે એક પુરુષને માટે ધર્મરૂપ થાય છે અને તેજ બીજા
પુરુષને માટે અધર્મરૂપ થાય છે. જેમ શસ્ત્રધારણ ક્ષત્રિયને માટે ધર્મરૂપ છે અને તેજ
બ્રાહ્મણને માટે અધર્મરૂપ છે. ૧૬ જેમ શરીરમાં થોડી ધૂળ થોડી હોય તો સહજમાં તેને
શરીરથી દૂર કરી શકાય છે, તેમ થોડું પાપ થોડા યત્નથી દૂર થાય છે, પણ જેમ ઘણો
કાદવ ચોંટયો હોય તે સહેજમાં જતો નથી, તેમ ઘણું પાપ દૂર કરવાને પણ મોટો યત્ન
કરવો પડે છે. ૧૭ જેમ શરીરમાંના વાત-નિપતાદિ દોષ વિરચનવડે કાઠી નાંખ્યા પછી
ધૂત ઉત્તમ ઔષધરૂપ થાય છે-સાફ રૂળ આપે છે, તેમ જેણે પોતાના દોષને દૂર કર્યા છે
તેને ધર્મ પરલોકમાં સુખ આપનારો થાય છે. ૧૮ માટે સર્વ પ્રાણીઓનાં શુભ કે અ-
શુભ મનવડેજ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે સર્વદા અશુભ સંકલ્પનો ત્યાગ કરીને શુભ સંકલ્પ
કરવા, કેમકે અશુભ સંકલ્પો શુભ સંકલ્પને બગાડે છે. ૧૯ સર્વ પુરુષો સર્વ સ્થાનમાં
સર્વ કર્મ કરે છે તે સર્વને જોઈને તેની નિંદા ન કરતાં આદર કરવો તેને સ્વધર્મ ઉપર
જે પ્રીતિ છે તેજ પ્રીતિ ત્હારે સર્વ ધર્મ ઉપર કરવી. અર્થાત્ પોતાના ધર્મને વખાણીને
બીજાના ધર્મની નિંદા કરવી નહિ, પણ “ સર્વ પોતપોતાના ધર્મને આચારે છે ” એમ
જાણીને સમાધાન પામવું. ૨૦ હે ધીરજ વિનાના ! તું ધીરજવાળો થા, હે દુષ્ટ બુદ્ધિ-
વાળો ! તું સારી બુદ્ધિવાળો થા, હે શાંતિ વિનાના ! તું શાંત થા અને હે જ્ઞાન વિનાના !
તું જ્ઞાનીના જેવું વર્તન રાખ. ૨૧ પોતાને ગમન કરનારા પોતાના તેજવડે કલ્યાણનો માર્ગ
પામી શકાય છે અને તેથી કલ્યાણ થાય છે, પણ તેનું મૂળ ધૃતિ છે. અર્થાત્ ધૃતિવડે
દઢતાથી ધર્મ આચરી શકાય છે અને તેથી પરલોકમાં કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨ “મહા-
ભિષ” નામે રાજર્ષિ ધૃતિ વિનાનો હતો તેથી તે, સ્વર્ગમાંથી પણ પતન પામ્યો અને ય-
થાતિ રાજ ધૃતિવાળો હતો તેથી તે ક્ષીણ પુણ્ય થયેલો છતાં ઉત્તમ લોકને પામ્યો. ૨૩
તપસ્વી ધર્મવાળા અને વિદ્વાનોનું સેવન કરવાથી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે તથા કલ્યાણ થશે. ૨૪
બીજા કહે છે કે:-ઉત્તમ સ્વભાવવાળા જનકના પુત્રે મુનિનું ઉપર્યુક્ત વચન સાંભળીને મનને
કામથી નિવૃત્ત કર્યું અને બુદ્ધિને ધર્મના વિષે સ્થિર કરી. ૨૫

॥ સ તુ સ્વભાવસંપન્નસ્તચ્છુત્વા મુનિભાષિતમ્ ।

વિનિવર્ત્ય મનઃ કામાદર્મે બુદ્ધિ ચકાર હ ॥ ૨૫ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तराजं गुर्जरभाषायां जनका-
ब्रह्मासने शतोपरि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

અધ્યાય ૧૩૮ મો-ચાણવદકય અને જનકનો સંવાદ-ચોવીસ તરવો.

युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्माधर्मविमुक्तं यद्विमुक्तं सर्वसंशया- ॥

॥ जन्ममृत्युविमुक्तं च विमुक्तं पुण्यपापयोः ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે પિતામહ ! જે અક્ષર બ્રહ્મ ધર્મ અને અધર્મથી મુક્ત છે,
જે સર્વ સંશયથી મુક્ત છે, જે જન્મ અને મૃત્યુથી મુક્ત છે, જે પાપ અને પુણ્યથી પણ

મુક્ત છે. ૧ કલ્યાણસ્વરૂપ છે, જે નિરંતર ભયરહિત છે, જે અવિનાશી છે, જે પવિત્ર છે. જે નિત્ય છે અને જેને પ્રાપ્ત કરવાને શ્રમ કરવો પડતો નથી, તે અક્ષર બ્રહ્મના વિષે મને કહેવું યોગ્ય છે. ૨ બીજમ કહે છે કે:-હે ભારત ! આ વિષે હું તને યાગવલ્ક્ય અને જન-કના પુરાતન ધર્મતહાસનું દર્શાવું છું. ૩ એક સમયે મોટા યશવાળા “દેવગત” જનકે પ્રમને જાણનારાએ માં શ્રેષ્ઠ ઉત્તમ મુનિ યાગવલ્ક્યને પ્રશ્ન પૂછ્યો. જનક કહે છે કે,-હે વિપ્રાં ! ઇન્દ્રિયો કેટલી છે ? પ્રકૃતિઓ કેટલી છે ? અવ્યક્ત એટલે કારણ બ્રહ્મ શું છે ? પરબ્રહ્મ શું છે ? તેથી પર નિર્ગુણ બ્રહ્મ શું છે ? ૫ જગતની ઉત્પત્તિ કેવા પ્રકારે થાય છે ? તેનો નાશ કેવા પ્રકારે છે ? કાળની સંખ્યા કેટલી છે ? હે વિપ્રેન્દ્ર ! અમે તમારા અનુમહની ઇચ્છા રાખનારા છીએ માટે તમારે તે સર્વ મને કહેવું યોગ્ય છે. ૬ હું અજ્ઞાન છું માટે પૂછું છું અને તમે જ્ઞાનના સમુદ્ર છો, માટે હું એ સર્વ સાંભળવાને ઇચ્છું છું ૭ યાગવલ્ક્ય કહે છે કે,-હે રાજન્ ! તું મને જે પૂછે છે તે વિષે તને કહું છું તે સાંભળ. યોગનું સર્વોત્તમ જ્ઞાન અને વિશેષ કરીને સાંખ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન, એમાંથી કાંઇ પણ તને અજ્ઞાત નથી તથાપિ તું મ્હારો અભિપ્રાય જાણવાને મને પૂછે છે, તો “કાઈ પૂછે ત્યારે તો કહેવુંજ” એવો સનાતન ધર્મ છે માટે હું તને કહું છું. ૮,૯ પ્રકૃતિઓ આઠ છે અને વિ-કૃતિઓ સોળ છે. તેમાંથી અધ્યાત્મને ચિત્ત કરનારા પુરૂષોએ આઠપ્રકૃતિઓ આ પ્રમાણે કહેલી છે. ૧૦ અવ્યક્ત, મહત્ત્વ, અહંકાર, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ અને તેજ. ૧૧ એ આઠ પ્રકૃતિઓ કહેવાય છે. હવે વિકૃતિઓ અથવા તેના વિચાર કહું તે સાંભળ. ઔત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, શ્રુત્વા, ધ્રાણુ, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, વાણી, હાથ, પગ, ગુદા મેઢ (લિંગ), એ પંદર તથા સોળમું મન, એ સોળ વિધાર છે. ૧૨, ૧૩ હે રાજેન્દ્ર ! પાંચ મહાભૂતોમાં શબ્દાદિ દશ વિશેષ છે, હે મૈથિલ ! એમાંથી બુદ્ધિન્દ્રિયો સર્વવિશેષ છે-અર્થાત્ ઔત્રાદિ વિશેષ નથી. ૧૪ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનો વિચાર કરનારા પુરૂષો મનન સોળમું કહે છે તેમ તું અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રવિણ અન્ય પુરૂષો પણ તેને સોળમું તત્ત્વ કહે છે કેમ કે, તે અનુભવવામાં આવે છે. ૧૫ હે રાજન્ ! અવ્યક્તથી મહાન્ આત્મા (મહત્ત્વ) ઉત્પન્ન થાય છે. પડિતો તે ઉત્પત્તિને “પ્રધાનિક” નામે પ્રથમ સર્ગ (સૃષ્ટિ) કહે છે. ૧૬ મહત્ત્વથી અહંકાર ઉપજ્યો છે, હે નરાધિપ ! તેને “બુદ્ધ્યાત્મક” બીજો સર્ગ કહે છે, ૧૭ અહંકારથી ભૂતગણાત્મક મન ઉત્પન્ન થયેલું છે, તેને “અહંકારિક” નામે ત્રીજો સર્ગ કહે છે, ૧૮ મનથી મહાભૂત ઉત્પન્ન થયાં છે, હે રાજન્ ! તે ચોથા સર્ગને “માનસસર્ગ” કહે છે. ૧૯ મહાભૂતથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ ઉત્પન્ન થાય છે, ભૂતવિજ્ઞાને જાણનારા પુરૂષો તેને “ભૌતિક” નામે પાંચમો સર્ગ કહે છે. ૨૦ શબ્દાદિથી અનુક્રમે ઔત્ર ત્વચા, ચક્ષુ, શ્રુત્વા અને ધ્રાણુ, એ ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થયાં છે, તેને “બુદ્ધિચિત્તાત્મક” (માનસ) નામે છઠો સર્ગ કહે છે. ૨૧ ઔત્રાદિ ઇન્દ્રિયોથી વાહ આદિ બીજી ઇન્દ્રિયોનો સમુદાય ઉત્પન્ન થાય છે. હે રાજન્ ! તેને “ઔન્દ્રિયક” નામે સાતમો સર્ગ કહે છે. ૨૨ હે નરેશ્વર ! વાગાદિ ઇન્દ્રિયોથી ઉચ્ચે ગમન કરનારો ગ્રાણુ વાયુનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૩ તેમજ તિર્થંક ગમન કરનાર ઉદાન, સમાન અને વ્યાન વાયુનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે તથા અધોગમન કરનાર અપાન વાયુનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે, પડિતો તેને “આર્જવક” નામે નવમો સર્ગ કહે છે. ૨૪ હે રાજન્ ! એ નવ સર્ગ અને ચોવીસ તત્ત્વ વેદમાં કહ્યા

મહાશ્વેતે મેં તને કહેલાં છે-અર્થાત્ અવ્યક્ત, મહત્, અહંકાર, મન, પાંચ ભૂત, પાંચ રાગદ્વિવિષય, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય, એ ચોવીસ તત્વ છે. પાંચ પ્રાણુનો ઇન્દ્રિયોમાં સમાવેશ હોવાથી તેને જુદાં તત્વ ગણ્યાં નથી. ૨૫ હે મહારાજ ! હવે મહાત્મા પુરુષોએ એ ગુણસર્ગના કાળની સંખ્યા જે કહેલી છે તે હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૨૬

અતઃ કુર્ષ્યે મહારાજ ગુણસ્યૈતસ્ય તત્ત્વતઃ ।

મહાત્મમિરનુગ્રોક્ષાં કાલસંખ્યાં નિબોધ મે ॥ ૨૬ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टतरार्द्धे गुर्जरभाषायां बाह्वलक्यदेवरातजनकसंवादे शतापरि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

५२

અધ્યાય ૧૩૮ મો-યાજ્ઞવલ્ક્ય-જનકસંવાદ-સૃષ્ટિઉત્પત્તિ.

बाह्वलक्य उवाच ॥ अव्यक्तस्य नरक्षेत्रकालसंख्यां निबोध मे ।

पंचकल्पसहस्राणि क्षिरजान्यहुरुच्यते ॥ १ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે:-હે નરક્ષેત્ર ! હું તને અવ્યક્તની કાળસંખ્યા કહું તે તું મહારાથી સાંભળ. પાંચ હજાર કલ્પને યમણા કરતાં જે થાય તે, (એટલે દશ હજાર કલ્પનો) અવ્યક્તનો એક દિવસ થાય છે. ૧ હે રાજન્ ! જેટલો તેનો દિવસ છે તેટલીજ તેની રાત્રિ છે. તે જ્યારે જાગ્રત થાય છે ત્યારે તે પ્રથમ સર્વ પ્રાણીઓના જીવનરૂપ ઔષધીઓને સરજે છે. ૨ પછી અવ્યક્ત મનોદારા હિરણ્યના અંડમાંથી બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરે છે. તે બ્રહ્મા સર્વ ભૂત માત્રની મૂર્તિ છે એમ અમે સાંભળ્યું છે. ૩ બ્રહ્મા એક સંવત્સરપર્યંત તે અંડમાં રહીને, પછી તેમાંથી બહાર નીકળે છે. તે અંડના દૂટવાથી તેના ઉપરના ભાગનું ઉપરનું બ્રહ્માંડ (સ્વર્ગ) અને નીચેના ભાગનું નીચેનું બ્રહ્માંડ (પૃથ્વી) થાય છે તથા પ્રજાપતિ તેને ધારણ કરે છે. (બ્રહ્માંડ એટલે વાસનામય અંડ સમજવું.) ૪ હે રાજન્ ! વેદમાં જેને “ઘાવા-પૃથિવી” અથવા “પૃથ્વી અને સ્વર્ગ” કહે છે તે એ બન્નેને સમજવાં અને તે બન્નેની મધ્યે ભગવાન પ્રજાપતિ આકાશને સરજે છે. (એ પ્રજાપતિ એ મહાત્મા છે.) ૫ તે મહત્ત્વના સર્ગની કાળસંખ્યા પણ વેદ અને વેદાંગમાં પારંગત મહાત્માઓએ કહેલી છે. તે એવી કે, સાડાસાત હજાર કલ્પનો એક દિવસ છે. ૬ અને અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો વિચાર કરનારા ઋષિઓએ તેટલીજ રાત્રિ કહેલી છે. હવે એ પ્રજાપતિઋષિ (મહત્) દિવ્યાત્મક ભૂત-અહંકારને સરજે છે. ૭ તથા તે મહાઋષિ મહાભૂતરૂપ ઉપાદાન કારણથી ચાર ઉત્તમ પુત્રોને પણ સરજે છે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર, એ ચાર પુત્રો છે. એ ચાર પુત્રો પિતૃઓના પણ પિતૃઓ છે, એમ સાંભળ્યું છે-અર્થાત્ મહાભૂતોની કલ્પના પણ મન આદિથીજ છે. ૮ મહાભૂતરૂપ પિતૃઓના ઇન્દ્રિયાદિ દેવો પુત્ર છે. તે ઇન્દ્રિય અને ભૂત આદિ દેવોવડે ચૌદ લોક વ્યાપ્ત છે. હે નરક્ષેત્ર ! અમે એકું સાંભળ્યું છે કે, સ્થાવર-જંગમ સર્વલોક એ દેવોથી વીંટાયેલા છે. ૯ અહંકારરૂપ પરમેશી (બ્રહ્મા) જ્યોત્સ્ને પાંચ પ્રકારે સરજે છે. તે પાંચ ભૂતનાં નામ:-પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ અને તેજ, ૧૦ એ ત્રીજા સર્ગની રાત્રિ પાંચ હજાર કલ્પની છે તથા તેટલીજ તેનો દિવસ છે.

૧૧ હે રાજન્દ્ર ! એ પાંચ મહાભૂતોમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિશેષ કહેવાય છે. ૧૨ હે પાર્થિવ ! સર્વ ભૂત એ પાંચ વિશેષવડે વ્યાપ્ત થઇને નિત્ય નિત્ય એક બીજાની સ્પૃહા રાખે છે, એક બીજાના હિતમાં પ્રીતિવાળા થાય છે. ૧૩ એક બીજાનું ઉક્ષંધન કરે છે, એક બીજાની સ્પર્ધા કરે છે, એક બીજાનો વધ કરે છે અને જેઓનું શીલ્પ હરણ કરવાનું છે એવા રૂપાદિ નિર્વિકાર ગુણોવડે તિર્યક્યોનિમાં જન્મ લઇને આજ અહંકારમાં ભટકે છે. એ સર્ગનો કાળ ત્રણ હજાર કર્પનો છે. એટલે હે રાજન્ ! એ ત્રીજા અહંકારિક અથવા મનની ઉત્પત્તિના સર્ગનો દિવસ ત્રણ હજાર કર્પનો છે તથા તેની રાત્રિ પણ તેટલીજ છે. ઇન્દ્રિયો પોતાનું કાર્ય ન કરે તથાપિ મન ગતિ કરી શકે છે. ૧૪, ૧૬ અને ઇન્દ્રિયો જોતી નથી તથાપિ મન જીએ છે. એ રીતે ઇન્દ્રિયો કરતાં મનની શક્તિ વિશેષ છે. જેમ નેત્ર રૂપને જીએ છે પણ તે મનના બળવડેજ જીએ છે. નેત્ર કાંઈ પોતાની સત્તાથી રૂપને જોઈ શકતું નથી. ૧૭ જે મન વ્યાકુળ હોય તો નેત્ર ખૂણાં છતાં કાંઈ દેખી શકતું નથી. તેજ પ્રમાણે “ ઇન્દ્રિયો જીએ છે ” એમ કહેવામાં આવે છે. ૧૮ પણ ઇન્દ્રિયો કાંઈ જોતી (જ્ઞાન કરતી) નથી પણ મનજ જીએ છે (જાણે છે). ૧૯ હે રાજન્ ! જે મન વિરામ પામે તો ઇન્દ્રિયો પણ એની મેજેજ વિરામ પામે, માટે મનનો વિરામ તેજ ઇન્દ્રિયોનો વિરામ છે એમ જાણવું. એ પ્રમાણે મનજ મુખ્ય મુખ્ય ઇન્દ્રિયોને સામર્થ્ય આપે છે. ૨૦ માટે સર્વ ઇન્દ્રિયોનું સ્વામી મન કહેવાય છે. એ મોટા યશસ્વતું મન સર્વ પ્રાણીઓના વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૨૧

ઇન્દ્રિયાણાં તુ સર્વેષામીશ્વરં મન ઉચ્યતે ।

પતન્નિશંતિ ભૂતાનિ સર્વાણીહ મહાયશાઃ ॥ ૨૧ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टतरार्द्धे गुर्जरभाषायां याज्ञ-
वल्क्यजनकसंवादे शतोपरि ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

અધ્યાય ૧૪૦ મો-ચાત્રવલ્ક્ય-જનકસંવાદ-સૃષ્ટિ-પ્રલયવર્ણન.

યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉવાચ ॥ તત્વાનાં સર્વસંખ્યા ચ કાલસંખ્યા તથૈવ ચ ।

મયા પ્રોકાતુપૂર્વ્યેણ સંહારમપિ મે મૃણુ ॥ ૧ ॥

યાત્રવલ્ક્ય કહે છે કે:-એ પ્રમાણે મેં તને સર્વ તત્વોની સંખ્યા તથા સર્ગના કાળની સંખ્યા અનુક્રમે કહી. હવે તેના સંહારને પણ સાંભળ. ૧ આદિ અને અંતરહિત, નિત્ય અને અક્ષર એવા અહંદેવ જેવી રીતે પ્રાણીઓનો સંહાર કરે છે તથા વારંવાર સરજે છે તે હું તને કહું છું. ૨ ન્યારે દિવસનો ક્ષય થાય છે ત્યારે ક્ષયકાળને જાણીને રાત્રિમાં શયન કરવાની ઇચ્છાવાળા લગવાન અવ્યક્ત અહંકારને અથવા અહંકારયુક્ત પુરૂષ (૩૬)ને પ્રેરણા કરે છે. ૩ હે રાજન્ ! તે સમયે એક લક્ષ કિરણવાળો પ્રજ્વલિત અગ્નિ સરખો સૂર્ય (૩૬) અવ્યક્તથી પ્રેરાઇને પોતાના તેજવડે ચાર પ્રકારના જીવોને દહન કરે છે. ૪ તે ચાર પ્રકારના જીવોનાં નામ આ પ્રમાણે છે-જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ. ૫ એકવાર નેત્ર મીચીને દિધાડીએ નેટલીનારમાં સધળું સ્થાવર-જંગમ બળીને ઉત્તમ થઇ

જાય છે અને પૃથ્વી કાચખાની પીઠ જેવી બની રહે છે. અમાપ બળવાળો સૂર્ય એ રીતે જ્યંતને બાળીને પછી રહેલી પૃથ્વીને બળવાન બળવડે સર્વ બાબુથી ડૂબાવી દે છે. ૬,૭ પછી કાળામિ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી જળ લય પામે છે. હે રાજેન્દ્ર ! એ રીતે જળનો લય થવાથી કેવળ મહાન્ અગ્નિ પ્રજ્વળે છે. ૮ પછી અતિ બળવાન અને સર્વે પ્રાણીઓના તેજસ્વ પ્રજ્વલિત સાત જ્વાળાઓવાળા મહા અગ્નિને અપ્રમેય તથા અષ્ટાત્મા બળવાન વાયુ મોટા પ્રવાહથી વાધને તિર્યક, ઉર્ધ્વ અને નીચે સર્વત્ર ફરતો ફરતો ઉતાવળે ભક્ષણ કરે છે—અર્થાત્ વાયુ અગ્નિનો લય કરે છે. ૯,૧૦ સર્વથી અધિક બળવાળા લયાનક વાયુને આકાશ ગણી જાય છે. શબ્દ કરતા આકાશને પણ સર્વ પ્રકારે મન ગણી જાય છે. ૧૧ મનને પણ ભૂતાત્મા અહંકાર પ્રજાપતિ ગણી જાય છે. ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યને જાણનારો મહાનાત્મા (મહત્ત્વ મનને પણ ગણી જાય છે. ૧૨ તેને પણ ઉપમારહિત, વિશ્વરૂપ, અશ્વિભા-સધિમાદિ સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિવાળા, નિર્વિકાર અને જ્યોતિઃસ્વરૂપ પ્રજાપતિ ઇશ્વર ગણી જાય છે—અર્થાત્ મહત્ત્વનો ઇશ્વરના વિષે લય થાય છે. ૧૩ તે ઇશ્વરનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે; તેના હસ્ત-ચરણ સર્વત્ર છે, તેનાં નેત્ર, મસ્તક અને મુખ પણ સર્વત્ર છે, તેના કાન સર્વ દિશાએ છે અને તે સર્વને વીંટીને રહેલો છે. ૧૪ તે ઇશ્વરનું સ્વરૂપ સર્વ પ્રાણીઓનું હૃદય છે, તે અંગુડાના પર્વ જેટલો છે—અર્થાત્ તે ઇશ્વર “બુદ્ધિ ઉપાધિના કારણથી અંગુષ્ઠપર્વમાત્ર છે” એમ કહેલું છે. એવો સમષ્ટિ આત્મા અનંત ઇશ્વર વિશ્વને પોતાના વિષે લીન કરે છે. જ્યારે એ મહાન્ આત્માનો પણ લય થાય છે ત્યારે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યનું ઉત્પન્ન કરનાર માયાદોષવાળું તત્ત્વ તથા સર્વ કાંઈ અક્ષય, અવિનાશ, છિદ્રરહિત (સધન અથવા પરિણામરહિત અને માયાદોષરહિત થાય છે. ૧૫,૧૬ હે રાજેન્દ્ર ! એ રીતે મેં તને યજ્ઞના લયનો પ્રકાર જોવો થાય છે તેવો કહી બતાવ્યો. હવે અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદૈવના વિષે સાંભળ. ૧૭

एषोऽप्ययस्ते राजेंद्र यथावत्समुदाहृतः ।

अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं च श्रूयताम् ॥ १७ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तराजं गुर्जरभाषायां याज्ञ-
बल्क्यजनकसं० शतોपरि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १४० ॥

અધ્યાય ૧૪૧ મો-યાજ્ઞવલ્ક્ય-જનક સંવાદ-અધ્યાત્માદિભેદ કથન

યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉવાચ ॥ પાદાવધ્યાત્મમિત્યાદુર્ગાક્ષણાસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥

॥ ગંતવ્યમધિભૂતં ચ વિષ્ણુસ્ત્રાધિદૈવતમ્ ॥ ૧ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે:-તત્ત્વને જાણનારા પ્રાણીઓ બન્ને ચરણને અધ્યાત્મ કહે છે, ગમનક્રિયાને અધિભૂત કહે છે અને વિષ્ણુને અધિદૈવ કહે છે. ૧ યથાર્થતત્ત્વને જાણનારા મુનિઓ ગુણને અધ્યાત્મ કહે છે, વિસર્ગ (બહાર કાઢી નાખવું તે)ને અધિભૂત કહે છે અને મિત્ર દેવને અધિદૈવત કહે છે. ૨ યોગશાસ્ત્રને યથાર્થ જાણનારા મુનિઓ ઉપરત્તને અધ્યાત્મ કહે છે આનંદને અધિભૂત કહે છે અને પ્રજાપતિને અધિદૈવ કહે છે. ૩ સાંખ્યશાસ્ત્રને

યથાર્થ જાણવાવાળા મહર્ષિઓ બન્ને હાથને અધ્યાત્મ કહે છે, કર્તાબ્યને અધિભૂત કહે છે અને ઇદ્રને અધિદેવ કહે છે. ૪ વેદને યથાર્થ જાણનારા આચાર્યો વાણીને અધ્યાત્મ કહે છે, બોલવારૂપ કર્મને અધિભૂત કહે છે અને અગ્નિને અધિદેવ કહે છે. ૫ વેદને યથાર્થ જાણવાવાળા ઋષિઓ ચક્ષુને અધ્યાત્મ, રૂપને અધિભૂત અને સૂર્યને અધિદેવ કહે છે. ૬ વેદને યથાર્થ જાણનારા પુરૂષો ઓત્રને અધ્યાત્મ, શબ્દને અધિભૂત અને દિશાઓને અધિદેવ કહે છે. ૭ શ્રુતિને યથાવત્ જાણનારા પુરૂષો જીવવાને અધ્યાત્મ, રસને અધિભૂત અને જળને અધિદેવ કહે છે. ૮ શ્રુતિને યથાવત્ જાણનારા પુરૂષો ધ્રાણને અધ્યાત્મ, ગંધને અધિભૂત અને પૃથ્વીને અધિદેવ કહે છે. ૯ તત્વબુદ્ધિમાં પ્રવીણ થયેલા પુરૂષો ત્વચાને અધ્યાત્મ, સ્પર્શને અધિભૂત અને પવનને અધિદેવ કહે છે. ૧૦ શાસ્ત્રમાં યથાવત્ કુશળ પુરૂષો મનને અધ્યાત્મ, માનવારૂપ કર્મને અધિભૂત અને ચંદ્રમાને અધિદેવ કહે છે. ૧૧ તત્વવેત્તા પુરૂષો અહંકારને અધ્યાત્મ, અભિમાનને અધિભૂત અને બુદ્ધિને અધિદેવ કહે છે. ૧૨ યથાવત્ વિચાર કરનારા પુરૂષો, બુદ્ધિને અધ્યાત્મ, જાણવારૂપ કર્મને અધિભૂત અને ક્ષેત્રજ્ઞને અધિદેવ કહે છે. ૧૩ હે રાજન્ ! એ રીતે સૃષ્ટિના આદિકાળમાં, મધ્યકાળમાં અને અંતકાળમાં પરમાત્માની જે વિભૂતિ રહેલી છે તે મેં તને વ્યક્તિપૂર્વક તત્વથી કહી બતાવી છે. ૧૪ હે મહારાજ ! પ્રકૃતિ પોતાની ઇચ્છાવડે સ્વતંત્રપણે ગુણોમાં કીડાના અર્થે સેકડો અને હજારો પ્રકારે વિકાર કરે છે. ૧૫ જેમ મનુષ્યો એક દીપકથી હજારો દીપકને પ્રકટાવે છે, તેમ પ્રકૃતિ પણ પુરૂષના ગુણોને ધણે પ્રકારે વિકારયુક્ત કરે છે. ૧૬ જેમ પ્રકૃતિ એકજ સત્વગુણમાંથી આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન ગુણોને ઉત્પન્ન કરે છે:-ધીરજ, આનંદ, ઐશ્વર્ય, પ્રીતિ પ્રકાશપાણું, સુખ, શુદ્ધિ, આરોગ્ય, સંતોષ, શ્રદ્ધાગુપાણું. ૧૭ અદીનતા, અક્રોધ, ક્ષમા ધારણ કરી રહેવાનો ગુણ (ધૃતિ), આહંસાપાણું, સમતા (સમાનપણું), સત્ય, આનુષ્ય (દેરામાંથી મુક્ત થવાપણું), ક્રોધજનતા, લજ્જા, દંડતા. ૧૮ પવિત્રતા, સરજનતા આચાર, અલૌભ્ય (લલુતા નહિ હોવાનો ગુણ) હૃદયમાં ગભરાટ ન હોવાનો ગુણ, ઇષ્ટ, અનિષ્ટ વસ્તુનો વિચોગ થવાથી તે સંબંધી કથન ન કરવાનો ગુણ, કરેલા કર્મને કહી ન બતાવવાનો ગુણ, ૧૯ દાન કરીને “મેં કર્યું” એમ ન માનવાનો ગુણ, અસ્પૃહત્વ, પરાપકાર અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા, એટલા ગુણ સત્વના છે. ૨૦ રજોગુણમાંથી પ્રકૃતિ જે વિકારને ઉત્પન્ન કરે છે તેને રજોગુણનો સમુદાય કહે છે. તે સમુદાય આ પ્રમાણે છે:-રૂપ અને ઐશ્વર્ય આદિનું ગ્રહણ કરવામાં અભ્યાગીપણું, અકારણ્ય, સુખ-દુઃખનું સેવન. ૨૧ બીજાને અપવાદ આપવામાં પ્રીતિ, વિવાદ કરવો, અહંકાર સત્કાર ન કરવાનો ગુણ, ચિંતા, વૈર કરવાની ટેવ, ૨૨ પરિતાપ, બીજાનું હરણ કરી લાવવું, લજ્જાનો નાશ, કુટિલતા, ભય ઉત્પન્ન કરવાપણું, કંઠારતા, ક્રોધ, મદ, ૨૩, ગર્વ દ્વેષ અને નિંદા એટલા રાજસ ગુણો છે. હવે હું તને તમોગુણનો સમુદાય કહું છું તે તું સાંભળ. ૨૪ મોહ, અજ્ઞાન (અપ્રકાશ), તામિસ્ર (ક્રોધ), અધતામિસ્ર (મરણ). ૨૫ વળી તમોગુણનાં બીજાં પણ લક્ષણ એવાં છે કે, લક્ષણાદિ ઉપર અભિરૂચિ, ખાતાં ખાતાં તૃપ્ત ન થવાનો ગુણ પીવામાં પણ અતૃપ્તપણું, ૨૬ સુગંધી પદાર્થ, વસ્ત્ર, વિહાર, શયન, આસન દિવસે નિદ્રા, બહુ બોલવું, પ્રમાદ, એ સર્વમાં પ્રીતિ. ૨૭ નૃત્ય, વાદિત્ર અને ગીતના વિષે અજ્ઞાનપણાથી શ્રદ્ધાગુપણું અને ધર્મના પ્રકારો ઉપર દ્વેષ, એટલા તામસ ગુણો છે. ૨૮

॥ નૃસ્યવાદિત્રગીતાનાં અજ્ઞાનાચ્છદ્યાનતા ।

દ્વેષો ધર્માવિશેષાનામેતે ચૈ તામસા ગુણાઃ ॥૨૮॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टूताराद्धे गुर्जरभाषायां बाह्व-
लक्यजनसंवादे शतोपरि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

અધ્યાય ૧૪૨ મો-યાત્રવહક્ય-જનકસંવાદ-ગુણુત્રય વિવેચન.

बाह्वलक्य उवाच ॥ एते प्रधानस्य गुणास्त्रयः पुरुषसत्तम ॥

॥ कृत्स्नस्य चैव जगतः तिष्ठंत्यनपगाः सदा ॥१॥

યાત્રવહક્ય કહે છે કે:-હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! એ ત્રણ ગુણો પ્રધાનના છે તથા તેજ ગુણો સમગ્ર જગતમાં નિશ્ચય રહેલા છે. ૧ અવ્યક્તરૂપી ભગવાન સો પ્રકારે અને હજાર પ્રકારે થાય છે. તે વળી પુનઃ સો પ્રકારે અને હજાર પ્રકારે થાય છે. પુનઃ પણ સો પ્રકારે અને હજાર પ્રકારે થાય છે. ૨ એ રીતે જે પોતાની મેળે અંતરાત્માને કાઢી પ્રકારે કરે છે. ગુણોના એવા કરોડો વિકારોમાંથી સાત્ત્વિકનું ઉત્તમ સ્થાન છે, રાજસનું મધ્યમ સ્થાન છે, અને તામસનું અધમ સ્થાન છે, એ પ્રકારે અધ્યાત્મનો વિચાર કરનારા કહે છે. મનુષ્ય કેવળ પુણ્યવડે ઉર્ધ્વગતિ (ઉત્તમ ગતિ)ને પામે છે. ૩, ૪ પાપ અને પુણ્યવડે મધ્યમ અથવા મનુષ્યની ગતિને પામે છે અને કેવળ પાપવડે અધમગતિને પામે છે. ૫ સત્, રજ અને તમ, એ ત્રણ ગુણોમાંથી જે જે ગુણો મળીને ૬૬ થાય છે તથા ત્રણે મળીને સન્નિપાત થાય છે, તે હું તને કહું છું: સાંભળ. અવ્યક્ત પુરૂષ સત્ત્વગુણુવાળો થઇને રજોગુણુવાળો જોવામાં આવે છે, રજોગુણુમાં તમોગુણુ દેખાય છે. ૬ તમોગુણુમાં સત્ત્વગુણુ દેખાય છે અને વખતે કેવળ સત્ત્વગુણુયુક્તજ દેખાય છે. જ્યારે અવ્યક્ત પુરૂષ સત્ત્વગુણુયુક્ત હોય છે ત્યારે દેવલોકને પામે છે. ૭ જ્યારે રજોગુણુ અને સત્ત્વગુણુયુક્ત હોય છે ત્યારે મનુષ્યલોકને પામે છે, તેમજ જ્યારે રજો અને તમોગુણુયુક્ત હોય છે ત્યારે તિર્થંકુયોનિ (પશુ, પક્ષી આદિની યોનિ)માં ઉપજે છે. ૮ વળી તે રાજસ તામસ અને સાત્ત્વિક ગુણુથી યુક્ત થઇને મનુષ્યભાવને પણ પામે છે. જ્યારે ત્રણે ગુણુથી રહિત થાય છે ત્યારે પુણ્ય અને પાપથી રહિત મહાત્માઓના સ્થાનને પામે છે. ૯ એ સ્થાન શાશ્વત, નિર્વિકાર, અક્ષય, અમૃત શ્રેષ્ઠ, પરિણામરહિત, પતન ન પામે એવું અતીન્દ્રિય, બીજરહિત તથા જન્મ, મૃત્યુ અને અજ્ઞાનનો નાશ કરનાર છે. જ્ઞાની પુરૂષોની તે સ્થાનમાં ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧૦ હે રાજન્ ! અવ્યક્ત બ્રહ્માના વિષે જે સ્થાન રહેલું છે, અર્થાત્ અવ્યક્તદ્વારા જે સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ વિષે તેં મને પૂછેલું હતું તે સ્થાન એ છે. એ આત્મા પુરૂષ પ્રકૃતિને ધારણ કરે છે ત્યારે “તે પ્રકૃતિમાં રહેલો છે” એમ કહેવાય છે. ૧૧ હે રાજન્ ! પ્રકૃતિને જડ માનેલી છે, યરંતુ તેમાં જ્યારે આત્મા પુરૂષ અધિષ્ઠિત થાય છે ત્યારે તે જગતને સરજે છે અને સંહાર પણ કરે છે. ૧૨ જનક કહે છે કે:-હે મહામતે ! પ્રકૃતિ અને પુરૂષ બન્ને આદિ તથા અંતરહિત છે, બન્ને મૂર્તિરહિત છે, બન્ને અસ્પર્શિત સ્વભાવવાળાં છે. ૧૩ અને હે ઋષિઓમાં બાધ જેવા ! તે બન્ને અગ્રાણ છે. એમ છે ત્યારે તેમાંથી તમે એકને ક્ષેત્રજ્ઞ એતન કહો તથા બીજને અએતન કહો તેનું શું કારણ છે ? ૧૪ હે વિપ્રશ્રેષ્ઠ ! તમે સમગ્ર

મોક્ષધર્મને જાણે છે. માટે હું તમારી પાસેથી સમગ્ર મોક્ષધર્મને તત્વથી જાણવાને ઇચ્છું છું. ૧૫ જેમ અગ્નિની પ્રકૃતિ ઉષ્ણતા છે, તેમ પુરુષની પ્રકૃતિ હોય તો, એક જડ અને એક ચેતન એમ થઇ શકે નહિ; તેમજ પ્રકૃતિના નાશની સાથે પુરુષનો પણ નાશ થાય. વળી પ્રકૃતિ છતાં પુરુષનું કેવળત્વ કેમ સંભવે ? આત્મા અને મનની પેઠે તેમનો સંયોગ કહેશે તો પુરુષ અને પ્રકૃતિ કે, જે નિરવયવ છે તેમનો સંયોગ પણ કેમ સંભવે ? પ્રકૃતિને મિથ્યા કહેશે તો, તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વિરૂદ્ધ છે માટે એ વિષે મને સમાધાન કહો. વળી દેહના વિષે જે જે દેવતા રહેલા હોય તે પણ મને કહો. ૧૬ વળી પ્રાણી મૃત્યુ પામ્યા પછી, જે સ્થાનમાં રહે છે તે તથા કાળે કરીને જે સ્થાનને પામે છે તે પણ મને કહો. ૧૭ હે સત્તમ ! સાંખ્યજ્ઞાનમાં તથા યોગજ્ઞાનમાં જે બિન્ન બિન્ન મૃત્યુસૂચક નિમિત્ત કહેલાં હોય તે પણ કહેવાં યોગ્ય છે કેમ કે, હાથમાં રાખેલું આમળું સર્વ બાજુથી જોવામાં આવે છે, તેમ તે સર્વ તમારું જાણેલું છે. ૧૮

અરિષ્ટાનિ ચ તત્વાનિ ચકુર્મર્હસિ સત્તમ ।

વિવિદંતં સર્વમેતસે પાણાવામલકં યથા ॥ ૧૮ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तराजं गुर्जरभाषायां याज्ञ-
बल्क्यजनकसंवादे शतोपरि द्विवत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

અધ્યાય ૧૪૩ મો-યાજ્ઞવલ્ક્ય-જનકસંવાદ. નિર્ગુણ-સગુણ તથા
ચેતન અચેતનનું વર્ણન.

याज्ञबल्क्य उवाच ॥ न शक्यो निर्गुणस्तात गुणीकर्तुं विशंपते ।

गुणबांश्चाप्यगुणवान्यथातत्वं निबोध मे ॥ १ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે:-હે પૃથ્વીપતે ! હું તાત ! નિર્ગુણ આત્માને પ્રકૃતિના સરખો ગુણવાન કરવો શક્ય નથી, તેમ ગુણવાળી પ્રકૃતિને નિર્ગુણ કરવી પણ શક્ય નથી. માટે હું તને એ વિષે યથાર્થ તત્વ કહું છું તે સાંભળ. ૧ જ્યારે તું ચેતન અને અચેતન વિભાગ ઉપર આક્ષેપ આણે છે ત્યારે અમે તને પૂછીએ છીએ કે, ત્હારા મતમાં બન્ને ચેતન છે કે, બન્ને અચેતન છે ? જો બન્ને અચેતન હોય તો સધળું જગત જડ અને અજ્ઞાન-આધિનું હોવું જોઈએ. જો બન્ને ચેતન હોય તો, એક ચેતન બીજા ચેતનનો દષ્ટા અને દશ્ય બન્ને થઈ શકતો નથી. તું કહેશે કે, જેમ મલયમાં ચંદન અને અચંદન બન્ને છતાં તે ચંદનજ કહેવાય છે, તેમ ચેતનમાં ચેતન અને જડ બન્ને છતાં તે ચેતનજ કહેવાય છે, તો તે પણ સંભવિત નથી કેમ કે, ચેતન અને જડ પોતપોતાના સ્વભાવને તજીને એકરૂપ થઈ શકતાં નથી. અને તે ઉપરથી મહાત્મા તત્વજ્ઞાનીઓ ગુણોને જોઈને તેને ગુણવાન કહે છે અને ગુણોને ન જોઈને નિર્ગુણ કહે છે. ૨ અવ્યક્ત પુરુષ ગુણના સ્વભાવવાળો છે તે, ગુણોને તજીને વર્તી શકતો નથી, પરંતુ તે સ્વભાવથી અજ્ઞાન છતાં પોતાના વિષે આરોપિત થયેલા જ્ઞાનવડે ગુણોને ભોગવે છે. અવ્યક્ત પુરુષ તો સ્વભાવથી જ જડ છે. ૩ પણ આત્મા પુરુષના ચેતન ગુણનું તેમાં આરોપણ થવાથી તે એમ જાણે છે કે, હું નિત્ય છું

તથા સર્વનો દૃષ્ટા હું અને મહારાથી અન્ય પર પુરૂષ નથી. ૪ એ કારણથી તે અવ્યક્ત અચેતન છતાં નિત્ય અક્ષરના યોગથી બોક્તા હોય તેમ દેખાય છે, પણ તે ક્ષર છે માટે કાષ્ટ કે, ભીંતની પેઠે અબોક્તા થઈ શકતું નથી-અર્થાત્ અવ્યક્ત અક્ષર અને ક્ષર બન્ને સ્વરૂપવાળું છે માટે તે બોક્તા છે અને જડ પણ છે. ૫ તું કહેશે કે, લાખ અને કાષ્ટ એ બન્ને તુલ્ય સ્વભાવવાળાં છે માટે તેમનો યોગ બને છે પણ કાષ્ટ અને આકાશ અતુલ્ય સ્વભાવવાળાં હોવાથી તેમનો યોગ બનતો નથી. એ રીતે ચેતન અને અચેતનનો યોગ અશક્ય છે. એનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે. જ્યારે તે (અવ્યક્ત) અજ્ઞાનવડે આત્માના વિષે ગુણનો સંસર્ગ ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે તે આત્માને ગણતું નથી અને ત્યારે તે આત્મ-સ્વરૂપ છતાં પણ અજ્ઞાનકૃત ગુણસંસર્ગથી મુક્ત થતું નથી. અર્થાત્ આત્માના વિષે ગુણ ન છતાં આરોપિત છે. ૬ તે સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરે છે. માટે સર્ગધર્મા કહેવાય છે અને તે યોગ કરે છે માટે યોગધર્મા કહેવાય છે. ૭ વળી તે પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરે છે માટે પ્રજા-તિધર્મા કહેવાય છે. ૮ અને તે બીજ (સ્થાવર)ને ઉત્પન્ન કરે છે માટે બીજધર્મા કહે-વાય છે. તે કામ-શમાદિ ગુણોને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેનો લય કરે છે માટે ગુણવાન કહેવાય છે. ૯ તું કહેશે કે, આત્મા એવો છતાં તેને કેવળ શી રીતે કહેવો ? તો, તે આત્મા એવો છે, છતાં પણ સાક્ષીરૂપ છે માટે તે વિકિયારહિત હોવાથી કેવળ છે. વળી તે અનન્ય છે. દુઃખાદિ સ્વરૂપ સર્વ અસત્ છે માટે તેનો સંબંધ આત્માના વિષે હોઈ શકતો નથી માટે તે કેવળ છે. તું કહેશે કે, દુઃખ નથી ત્યારે દુઃખનું ભાન કેમ થાય છે ? તો, તે ભાન અભિમાનથી થાય છે એમ જાણવું. જ્યારે પુરૂષ પુત્રને પોતાનો માને છે ત્યારે પુત્રસંબંધી દુઃખ ઉપજે છે, પણ જ્યારે પુત્રને પોતાનો માનતો નથી ત્યારે પુત્ર-સંબંધી દુઃખ ઉપજતું નથી-અર્થાત્ જ્યારે શુદ્ધિની વૃત્તિ “ મહારો પુત્ર ” એમ તાદાત્મ્ય-પણાને પામે છે ત્યારે તે દુઃખી થાય છે પણ જ્યારે તેવી શુદ્ધિનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેનું કેવળત્વ નિત્યસિદ્ધ જોવામાં આવે છે. જે અધ્યાત્મને જાણનારા અને પરિતાપ વિનાના સિદ્ધ યોગીઓ હોય છે તેઓ એ રીતે આત્માને કેવળ જાણે છે. એ રીતે નિત્ય એવું અવ્યક્ત-કારણ તથા અનિત્ય એવું વ્યક્ત કાર્ય એ બન્ને અનિત્ય છે એમ અમે જાણીએ છીએ. ૧૦ એ વિષે મતાંતર પણ છે તે એવા કે, સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા રાખનારા અને કેવળ જ્ઞાનના વિષેજ આશ્રય કરીને રહેલા પુરૂષો તે અવ્યક્તને એક કહે છે અને પુરૂષોને અનેક કહે છે. ૧૧ આવો મત નિરીશ્વર સાંખ્યવાદીઓનો છે. જેમ મુંજની માંહે ઇષીકા હોય છે, તેમ આત્મા પુરૂષની બહાર અવ્યક્ત આદિ હોય છે. એ રીતે આત્મા પુરૂષ જૂદો છે અને અવ્યક્ત જૂદો છે. આત્મા ધ્રુવ છે અને અવ્યક્ત અધ્રુવ છે છતાં આત્માના યોગથી ધ્રુવ મનાયલો છે. મુંજ અથવા સરકટના બોથામાંથી જે સળીઓ નીકળે છે તેમાંના એકાદને ઉત્તેલીને જોવાથી જણાશે કે, સૌની મધ્યમાં એક અંકુરરૂપ સળી હોય છે જેને “ ઇષીકા ” કહે છે. તેની ઉપર એક પડ વીંટાયલું હોય છે, તેની ઉપર બીજું પડ હોય છે અને તેની ઉપર ત્રીજું પડ હોય છે, એમ અનેક પડ વીંટાયલાં હોય છે. તેમ ઇષીકાના સ્થળે આત્મા પુરૂષ અને તેની ઉપરના પડોના સ્થળે અવ્યક્તાદિ જાણવા. ૧૨ વળી બીજું ઉદાહરણ કે, ઉમૈડામાં મચ્છર છે, પરંતુ મચ્છર જૂદું છે અને ઉમૈડું જૂદું છે. ઉમૈડાના યોગથી મચ્છર કાંઈ લેખાયમાન થતું નથી. ૧૩ વળી નીચું ઉદા-

હરણ કે, મત્સ્ય જૂદું છે અને જળ જૂદું છે, મત્સ્ય અને જળના સંયોગથી મત્સ્ય કાંઈ સર્વથા લેપાતું નથી. ૧૪ વળી યોથું દષ્ટાંત કે, અગ્નિ જૂદો છે અને સગડી જૂદી છે, એવી રીતે હસ્તેશાં જાણવું. પણ સગડીના સ્પર્શથી અગ્નિ કાંઈ લેપાતો નથી. ૧૫ વળી પાંચમું ઉદાહરણ કે, કમળ જૂદું છે અને જળ જૂદું છે, કમળ અને જળના સંયોગથી-જળના સ્પર્શવડે કમળ કાંઈ લેપાતું નથી. ૧૬ જે પુરૂષો પ્રાકૃત છે તેઓ એ સર્વની પાસે વસે છે તથા તેમને નિત્ય જૂએ છે તથાપિ તેઓ તેમની વસવાની રીતને યથાર્થ જોતા નથી. ૧૭ જે પુરૂષો જૂએ છે છતાં, ઉપર કહ્યું તેથી ઉલટી રીતે જૂએ છે તેઓ વારંવાર કાર્યરૂપ ધોર નરકમાં પ્રવેશ કરે છે. ૧૮ આ પ્રમાણે મેં તને સાંખ્યશાસ્ત્રનું ઉત્તમ પરિ-સંખ્યાન કહ્યું; એજ પ્રમાણે સાંખ્યજ્ઞાનવાળા પુરૂષો નિત્યાનિત્યનો વિવેક કરીને કેવળપણુને પામી ગયા છે. ૧૯ બીજા પણ જેઓ સાંખ્યજ્ઞાનમાં કુશળ છે તેઓનો એજ મત જ્ઞાન છે. હવે હું તને યોગશાસ્ત્રનું જ્ઞાન કથન કરીશ. ૨૦

॥ એ ત્વન્યે તત્ર કુશલાસ્તેષામેતન્નિર્દર્શનમ્ ।

અતઃ પરં પ્રવક્ષ્યામિ યોગાનામનુદર્શનમ્ ॥૨૦॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टूताराद्धे गुर्जरभाषायां याज्ञव-
ल्क्यजनकसंवादे शतोपरि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

અધ્યાય ૧૪૪ મો-યાજ્ઞવલ્ક્ય-જનકસંવાદ-યોગજ્ઞાન.

याज्ञवल्क्य उवाच ॥ सांख्यज्ञानं मया प्रोक्तं योगज्ञानं निबोध मे ॥

॥ यथाश्रुतं यथादृष्टं तत्त्वेन नृपसत्तम ॥ ૧ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે:-હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! મેં તને સાંખ્યજ્ઞાન કહ્યું. હવે હું તને યોગનું જ્ઞાન કે, જેવું મેં સાંભળ્યું છે તથા દીઠું છે-જેવું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તથા જેવું મેં અનુભવ્યું છે તેવું હું તને તત્વથી કહું છું. ૧ સાંખ્યના જેવું બીજું ઉત્તમ જ્ઞાન નથી અને યોગના સરખું બીજું ઉત્તમ બળ નથી. તે બન્નેને આચરવાની શમ-દનાદિ એકજ રીત છે, તથા બન્ને મૃત્યુનાશક છે. ૨ જે પુરૂષો અશુદ્ધિમાન છે તેઓ એ બન્નેને જૂદા જૂદા જુએ છે. પણ હે રાજન્ ! અમે તો એ બન્નેને નિશ્ચયપણે એકજ જાણીએ છીએ. ૩ યોગીઓ જે તત્વને જૂએ છે તેજ તત્વને સાંખ્યજ્ઞાનવાળાઓ પણ જૂએ છે. જે પુરૂષ સાંખ્ય અને યોગને એકરૂપે જૂએ છે તેને તત્વવેત્તા જાણવો. ૪૦ હે શત્રુને દમન કરનાર ! બીજા કેટલાક યોગ રૂપજ્ઞાન છે, પ્રાણોત્ક્રમણ સમયે દેહીને રડાવે છે તેઓને “રૂપ” કહે છે. પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયો દેહત્યાગ સમયે પ્રાણીને રૂદન કરાવનારા છે માટે પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોને રૂપ કહે છે. એ પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયો કે, જેમાં પ્રધાનભૂત આલંબન છે તે રૂપજ્ઞાન યોગ કહેવાય છે-અર્થાત્ પ્રાણને રચન કરવાથી અને ધારણ કરવાથી મનની પ્રવૃત્તિ વિષયમાં જતી નથી તથા સ્થિર થાય છે. તેમજ નાસિકાના અગ્રમાં ગંધસંવિત્, જિહ્વાના અગ્રમાં રસ-સંવિત્, તાલુમાં રૂપસંવિત્, જિહ્વાના મધ્યમાં સ્પર્શસંવિત્ જિહ્વાના મૂળમાં શબ્દ-ગનિત્ રહેલી છે. (ગનિત્ એટલે તાન) માટે પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયો એ યોગમાં પ્રધાન છે.

માટે તે તે સ્થળેમા મનની ધારણા કરવાથી તે તે વિષયનું જ્ઞાન થાય છે. વાયુની ધારણા કરવાથી વાયુની પેઠે દસે દિશામાં ગમન કરવાપણું એટલે આકાશગામીપણું પ્રાપ્ત થાય છે. પ એ રીતે કરીને પુર્યષ્ટકમવ સૂક્ષ્મ આઠ ગુણોસહિત ન્યાંસુધી પ્રથમ થાય, ત્યાંસુધી હે અનઘ ! યોગવડે લોકમાં ફરવું તથા પછી ઇચ્છામાં આવે ત્યારે દેહનો ત્યાગ કરવો. તાત્પર્ય કે, મોક્ષ થતાં સુધી યોગધર્મમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવાને માટે જે દષ્ટફળ કહેવામાં આવે છે તે યોગીઓએ અવસ્ય આદર કરવા જેવું નથી. ૬ બુદ્ધિમાન પુરુષો કહે છે કે, વેદમાં અશ્વિમાદિ આઠ ગુણુવાળો યોગ કહેલો છે. હે નૃપથેહ ! એ અશ્વિમાદિ આઠ ગુણુવાળો યોગ મંદાધિકારીના અર્થે છે. પણ યમ, નિયમ, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, તર્ક (યોગ સિદ્ધિઓમાં ઉપસ્થિત થયેલા દોષને દૂર કરવારૂપ તર્ક) અને સમાધિ, એ આઠ અંગવાળો જે યોગ છે તે સૂક્ષ્મ યોગ છે. બીજો-અશ્વિમાદિ આઠ સિદ્ધિવાળો યોગ સૂક્ષ્મ નથી. ૭ યોગીઓએ યોગમાં બે પ્રકારનું કર્મ કરવાનું કહેલું છે. એક સગુણ યોગકર્મ અને બીજું નિર્ગુણ યોગકર્મ, એને શાસ્ત્રમાં “સખીજ” અને “નિર્ખીજ” યોગ કહે છે. ૮ હે રાજન્ ! પ્રાણાયામપૂર્વક ચરણના અંગુકાથી માંડીને નેત્રાધારપર્યંત સોળ સ્થાનમાં મનની ધારણા અથવા પૂર્વે કહેલા અઘાર સ્થાનમાં મનની ધારણા અથવા પંચભૂતના વિષે મનની ધારણાને “સગુણ ધારણા” કહે છે. તેમાંથી પંચભૂતની ધારણા આ જગ્યેએ બતાવીએ છીએ. ચરણથી ધૂંટણપર્યંત પૃથ્વીનું સ્થાન ગણવું, ધૂંટણથી ગુદાપર્યંત જળનું સ્થાન ગણવું, ગુદાથી હૃદયપર્યંત અગ્નિનું સ્થાન ગણવું, હૃદયથી ભૃકુરીપર્યંત વાયુનું સ્થાન ગણવું અને ભૃકુરીથી મસ્તકપર્યંત આકાશનું સ્થાન ગણવું. હવે પૃથ્વીના વિષે પરમેષ્ઠી બ્રહ્માની ધારણા કરવી, જળમાં વિષ્ણુની ધારણા કરવી, અગ્નિમાં રૂદ્રની ધારણા કરવી, વાયુમાં ઇશ્વરની ધારણા કરવી અને આકાશમાં સદાશિવની ધારણા કરવી. હવે પૃથ્વીમાં હ્રદયસહિત વાયુનું આરોપણ કરીને સૃષ્ટિના કારણભૂત બ્રહ્માની ધારણા પાંચ ઘડી સુધી કરવી, તેથી પૃથ્વીતત્વને જીતી શકાય છે. જળમાં હ્રદયસહિત વાયુનું આરોપણ કરીને ચાર બાહુવાળા સુંદર હાસ્યવાળા, શુદ્ધ સ્ફટિકના જેવા, નિર્મળ વર્ણુવાળા અને પીળાં વસ્ત્રવાળા નારાયણદેવની પાંચ ઘડી ધારણા કરવાથી જળતત્વનો જય કરી શકાય છે અને સર્વ રોગથી મુક્ત થવાય છે. અગ્નિના વિષે હ્રદયસહિત વાયુનો આરોપ કરીને ત્રણ નેત્રવાળા, વરદાન આપનારા, ઉગ્રતા સુર્યસમાન વર્ણુવાળા, સકળ શરીરે ભરમ ધારણ કરનારા અને પ્રસન્ન મુખવાળા રૂદ્રની પાંચ ઘડી ધારણા કરવાથી અગ્નિ તત્વનો જય કરી શકાય છે. વાયુમાં વાયુના તે અક્ષરસહિત વાયુનું આરોપણ કરીને ઇશ્વરનું જ્ઞાન કરવાથી વાયુતત્વનો જય કરી શકાય છે-અર્થાત્ વાયુની પેઠે આકાશગામી થવાય છે. આકાશના વિષે હ્રદયસહિત વાયુનું આરોપણ કરીને સર્વ લોકના એક કારણભૂત બિંદુરૂપ મહાદેવનું ધ્યાન એક મુદ્દર્ત માત્ર કરવાથી યોગ સિદ્ધ થાય છે, એને “સગુણ ધારણા” કહે છે. પ્રાણાયામપૂર્વક ચિત્તની એકાગ્રતા કરવી તેને “નિર્ગુણ ધારણા” કહે છે. અર્થાત્ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન, એ સર્વને કબજે કરીને ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયના વિભાગરહિત મન બ્યારે નિર્વિકલ્પ થાય છે ત્યારે તે એકાગ્ર થયું કહેવાય છે. એ એકાગ્રપણારૂપ ધારણાને “નિર્ગુણ ધારણા” કહે છે. ૯ સગુણ પ્રાણાયામ અને નિર્ગુણ પ્રાણાયામનો અંગાંગી ભાવ ગણવો. તે એવી રીતે કે, સગુણ પ્રાણાયામ નિર્ગુણ એટલે વૃત્તિરહિત મનને સ્થિર કરે છે. માટે સગુણ

પ્રાણાયામ ઉપયોગી છે. હે મૈથિલસતતમ ! પ્રાણાયામ કરતી વખતે વાયુનું મોચનસ્થાન બદલા સિવાય વાયુ મૂકે તો વાતાધિક્ય (વાયુનું અધિકપણ—વાયુના રોગ) થઈ જાય, માટે મોચનસ્થાન બદલા વિના વાયુમોચન ક્રિયા કરવી નહિ. આનું તાત્પર્ય સમજાવવા માટે પ્રાણાયામનો વિધિ કહીએ છીએ. નાસિકાના બે દારપૈકી એક જમણા દારવડે વાયુને ખેંચવો, પછી તેને અમુક કાળ સુધી અટકાવી રાખવો અને પછી બીજા (ડાબા) દારથી છોડવો. એ ક્રિયાને “ પ્રાણાયામ ” કહે છે. એક દારથી જે વાયુ ખેંચવામાં આવે છે તેને “ પૂરકક્રિયા ” કહે છે. ખેંચ્યા પછી વાયુ જે અટકાવી રાખવામાં આવે છે તેને “ કુંભકક્રિયા ” કહે છે અને અટકાવી રાખેલા વાયુને જે બીજાદારે છોડવામાં આવે છે તેને “ રેચકક્રિયા ” કહે છે. એ પૂરક, કુંભક અને રેચક કરતી વખતે, જે અભ્યાસ કરનારો પુરૂષ તે તે સ્થાનના દેવતાનું ધ્યાન કરે છે તો અભ્યાસ સિદ્ધ થાય છે પણ જો ધ્યાન ન કરે તો વાયુના મોટા રોગ થાય છે, એવું કહેવાનું તાત્પર્ય છે. પ્રાણાયામમાં ધ્યાન કરવા યોગ્ય દેવ આ પ્રમાણે છે:—પૂરક કરતી વખતે કાળા કમળના પત્ર જેવા સ્થામ, નાભિના મધ્યમાં રહેલા, ચાર હાથવાળા, મહાત્મા વિષ્ણુનું ધ્યાન કરવું. કુંભક કરતી વખતે રાતા અને ગૌર શરીરવાળા, ચાર મુખવાળા, કમળ ઉપર બેઠેલા અને હૃદયમાં રહેલા બ્રહ્માનું ધ્યાન કરવું. રેચક કરવા સમયે શુદ્ધ સ્ફટિક સરખા વર્ણુવાળા, પાપના નાશ કરનારા અને લલાટમાં રહેલા મહેશ્વરનું ધ્યાન કરવું. એ રીતે ધ્યાનસંહિત પ્રાણાયામ કરવાથી સર્વ રોગનો ક્ષય થાય છે અને ધ્યાનરહિત પ્રાણાયામ કરવાથી મોટા રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦ યોગીએ રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરનાં આ બાર નોદનાઓનો અભ્યાસ કરવો અને પછી થોડીવાર નિદ્રા કરીને ઉઠ્યા પછી પુનઃ તેની તેજ બાર નોદનાઓનો અભ્યાસ કરવો. ૧૧ (તે બારે નોદનાઓ બીજા ત્રણમાં આ પ્રમાણે કહેલી છે કે, (૧) મૂળાધારમાં ત્રણ આવર્તવાળું બ્રહ્મચક્ર છે, તેનો આકાર ચોનિ સરખો છે, તેનો કંદ અમિ-મય છે, તેના ઉપર અધઃશક્તિ વિરાજીત છે અને તે શક્તિ અભીષ્ટ ફળને આપનારી છે. તે (શક્તિ) નું ધ્યાન કરવું. પછી (૨) સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર છે, તે ચાર પાંખડીવાળા કમળના આકારનું છે. તેમાં પશ્ચિમાભિમુખ ઉડીયન શિવ છે, તેનું ધ્યાન કરવું. પછી (૩) નાભિચક્રમાં પાંચ આવર્તવાળું ચક્ર છે, તેની આકૃતિ મેઘના સરખી છે; તે વિજળી સરખું પ્રકાશિત છે, તેમાં સિદ્ધિને આપનારી “ કુંડલિની ” નામે નીચા મુખની શક્તિ છે તેનું ધ્યાન કરવું. પછી (૪) આઠ પાંખડીનું નીચા મુખનું કમળ છે તેને “ હૃદયચક્ર ” કહે છે. તે ઇષ્ટ ફળને આપનારું છે. તેની મધ્યે તેજોમય લિંગ જેવી કશ્ચિકા છે તેનું ધ્યાન કરવું. (૫) કંઠચક્ર છે. તેનું પરિમાણ ચાર આંગળાનું છે, તેમાં ઇંડા અને પિંગલા નાડીની મધ્યે સુષુમ્ણા નાડી છે તેનું ધ્યાન કરવું. (૬) ઘટિકા નામે ચક્ર છે. જે ગળાની પ્યારીમાં ખીલ્યા જેવું લટકે છે તેને “ ઘટિકા ” કહે છે. તે સ્થાનમાં સારી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવા માટે દસમા દારનું ધ્યાન કરવું. (૭) ભૃકુટીચક્ર છે. તે એક નાલ જેવું તથા વાણી આપનારું છે. તેનો આકાર દિવ્ય જ્યોતિ જેવો છે. તેની મધ્યે જ્ઞાનલોચનનું ધ્યાન કરવું. પછી (૮) ચક્ર બહરંધ્રમાં છે. તેનું નામ “ નિર્વાણ ” છે. તે અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. તેની મધ્યે મેઘને આપનારા અતિ સૂક્ષ્મ જલધરનું ધ્યાન કરવું. (૯) “ આકાશ બીજ ” નામે (હ્રદય) ચક્ર છે. તે બહુ પ્રશસ્ત છે. તેને ત્રણ શિખર છે, તે સંપૂર્ણ પર્વતના પૃથ્ઠ ઉપર છે. ત્યાં

આમળ આઠ દળના કમળ મધ્યે કલ્યાણને આપવાવાળી અને અત્યંત શુભ ઉર્ધ્વશક્તિ છે તેનું ધ્યાન કરવું—અર્થાત્ કારના સ્મરણપૂર્વક મસ્તક ઉપર રહેલા આકાશનું ધ્યાન કરવું. પછી (૧૦) સમષ્ટિ કાર્યમાં મનને ધારણ કરવું. પછી (૧૧) કારણના વિષે મનને ધારણ કરવું અને પછી (૧૨) નિષ્કળ બ્રહ્મના વિષે મનને ધારણ કરવું. એ બાર નોદનાઓનું ધ્યાન યોગીએ આગલી રાત્રિમાં તથા પાછલી રાત્રિમાં કરવું) એ પ્રમાણે કળ્પનામાં ન રહી શકે એના મનનો વાયુધારણ કરવાના ઉપાયથી, નિગ્રહ કરીને એકાંતમાં વસનારા, શાંત તથા આત્માથીજ આનંદ માનનારા શુદ્ધિમાન યોગીએ યોગ કરવો. ૧૨ તે એવી રીતે કે, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોના અપ્રાપ્તની સ્પૃહારૂપ અને પ્રાપ્તના અત્યાગરૂપ, દોષને પાંચ પ્રકારે કાઢી નાખવા. ૧૩ તથા હે મૈથિલ ! વિશ્લેષ તથા લયનો પ્રતિસંહાર કરવો. પ્રતિસંહાર કરવાની યુક્તિ એવી છે કે, સમગ્ર ઇન્દ્રિય સમુદાયનો મનના વિષે લય કરવો. ૧૪ તથા હે રાજન ! મનનો અલંકારમાં લય કરવો, અલંકારનો શુદ્ધિમાં તથા શુદ્ધિનો પ્રકૃતિમાં લય કરવો. ૧૫ એ પ્રમાણે લય કરીને પછી કેવળ, મળ-રહિત, પારપૂર્ણ, નિલ, અનંત, શુદ્ધ, પરિણામરહિત, સ્થિર (કૃતસ્થ), નિરંતર, અભેદ, અજરામર, શાશ્વત, હ્રાસ (ઘટાડો) શૂન્ય, સર્વના ઈશ (ઈશ્વરશક્તિ સમેત) અને અનશ્વર બ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું. ૧૬, ૧૭ હે મહારાજ ! યોગવડે સિદ્ધ થયેલા પુરૂષનાં તથા પ્રાસાદનાં લક્ષણ કહું છું તે સાંભળ કે, જેથી યોગીઓ તૃપ્ત રહીને સુખેથી શયન કરે છે. ૧૮ જેમ તેલથી ભરેલો દીપક વાયુ વિનાના પ્રદેશમાં નિશ્ચળ અને ઉંચી શિખાવાળો રહીને પ્રગ્વળે છે, તેમ સમાધિસ્થિત પુરૂષની પણ તેવી સ્થિતિ હોય છે. એમ શુદ્ધિમાન પાંડિતો કહે છે. ૧૯ મેઘની ગર્જનાસમાન ગર્જનાવાળાં નગારાં વગાડવાથી પણ જે પુરૂષ, જેડેલા પાષાણની પેઠે, ચલાયમાન થતો નથી તેને સમાધિસ્થ જણાવો. ૨૦ જેની પાસે શંખ અને નગારાના ધોષ કરવામાં આવે, અનેક પ્રકારનાં ગીત ગાવામાં અને વાદ્ય વગાડવામાં આવે તથાપિ જે કંપે નહિ તેને યોગી અને મુક્ત જણાવો. ૨૧ જેમ કાઈ પુરૂષ તેલથી ભરેલા પૂર્ણ પાત્રને બંને હાથથી ગ્રહણ કરીને પગથીઆં ઉપર ચઢતો હોય તથા “ જો તે તેલ-માંથી એક ઊંટો પણ નીચે પડશે તો, ઉઘાડી તરવાર હાથમાં ઝાલીને પાસે ઉભેલો માણસ મસ્તકને છેદી નાખશે ” એવો જુતોના મનમાં લય હોય, તેવો પુરૂષ લયથી જેવો એકાગ્ર થઈને પાત્રમાંથી એક િંદુ પણ નીચે ન પડવા દે, તેમ જે પુરૂષ ઇન્દ્રિયોની સ્થિરતાવડે તથા મનના નિશ્ચળપણાવડે ઉત્તમ પ્રકારની એકાગ્રતાને પામે છે તેને મનની એકાગ્રતાવાળો જણવો. એ પ્રમાણે સમાધિસ્થિત થયેલા મુનિનાં લક્ષણ જણાવ્યાં. ૨૨, ૨૪ જે એવો મુનિ હોય તે, જેમ મોટા અંધકારની મધ્યે રહેલો અગ્નિ પ્રકાશમાન દેખાય છે તેમ અવિનશ્વર પરમ બ્રહ્મને પોતાની સમાધિસ્થિતિમાં દેખે છે ૨૫ એ યોગવડે તે પોતાના અસાક્ષિક દેહને તજીને ધણે ઢાળે પરમાત્માના કેવળ સ્વરૂપને પામે છે એવું સનાતન શ્રુતિનું વચન છે. ૨૬ એનેજ યોગીઓનો યોગ જણાવો કેમ કે, એ વિના બીજું યોગનું લક્ષણ નથી. શુદ્ધિમાન પુરૂષો એવા યોગને જણીને પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. ૨૭

પત્તદ્વિયોગં યોગમાં કિમન્યયોગલક્ષણમ્ ।

વિજ્ઞાય તદ્દિ મન્યન્તે કૃતકૃત્યા મનીષિણઃ ॥ ૨૭ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मचूतारार्द्धे गुर्जरभाषायां याज्ञ-
वल्क्यजनकसंवादे शतोपरि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

અધ્યાય ૧૪૫ મો-જનક-યાજ્ઞવલ્ક્યસંવાદ-પ્રાણોત્ક્રમણપ્રકાર.

યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉવાચ ॥ તથૈવોત્ક્રમમાણં તુ મૃણુષ્વાવહિતો નૃપ ।

પન્નયામુત્ક્રમમાણસ્ય વૈષ્ણવં સ્થાનમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

*યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે:-હે રાજન્ ! તેજ પ્રમાણે પ્રાણના ઉત્ક્રમણનો વિધિ પણ સાંભળ. જે પુરૂષ બન્ને ચરણના વિષે મનસહિત વાયુનું આમંત્રણ ત ધારણ કરી રાખીને તેજ દ્વારથી પ્રાણવાયુનું ઉત્ક્રમણ કરીને દેહને તજે છે તે વિપ્લુના સ્થાનને પામે છે, માટે તે સ્થાનમાંથી પ્રાણોત્ક્રમણ કરનારનું વૈષ્ણવસ્થાન કહેવાય છે. ૧ (એજ પ્રમાણે જે આધાર સ્થાનનો જે દેવ હોય તેના વિષે મરણ સુધી મનસહિત વાયુનું ધારણ કરી રાખનાર પુરૂષ તે તે દેવના લોકને પામે છે એમ સમજવું.) જેમ બન્ને જાંઘાના વિષે મનસહિત વાયુનું ધારણ કરી રાખીને પ્રાણોત્ક્રમણ કરનાર વસુઓને પામે છે એમ અમે સાંભળ્યું છે. ધૃતણ્થી પ્રાણોત્ક્રમણ કરનાર મહાભાગ સાધ્યાદેવોને પામે છે. ૨ ગુદાથી પ્રાણોત્ક્રમણ કરનાર મિત્રદેવના સ્થાનને પામે છે. જઘનસ્થાનથી પ્રાણોત્ક્રમણ કરનાર પૃથ્વાદેવતાના સ્થાનને પામે છે. ઊરસ્થાનથી પ્રાણને તજનાર રેણપતના સ્થાનને પામે છે. ૩ બન્ને પાસાંથી પ્રાણને તજને મરૂત દેવોને તથા નાભિથી પ્રાણને તજને ઇન્દ્રવને પામે છે. બન્ને બાહુથી પ્રાણોત્ક્રમણ કરીને ઇન્દ્રને પામે છે અને છાતીથી પ્રાણને તજને રૂદ્રને પામે છે. ૪ શ્રીવા સ્થાનથી પ્રાણને તજને મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા સર્વોત્તમ નરદેવને પામે છે. પ્રાણને મુખથી તજને વિશ્વદેવોને પામે છે. શ્રોત્રથી પ્રાણને તજને દિશાઓને પામે છે. ૫ ઘ્રાણથી તજને ગંધવહન કરનાર વાયુને પામે છે અને બન્ને નેત્રથી તજને અગ્નિને પામે છે. બન્ને બ્રમરોથી તજને અશ્વિનીપુત્રોને પામે છે તથા લલાટ માર્ગથી તજને પિતૃઓને પામે છે. ૬ મૂર્ધાસ્થાનથી પ્રાણને તજને સર્વથી પ્રથમ ઉપજેલા બ્રહ્મદેવને પામે છે. હે મિથિલેશ્વર ! મેં તને પ્રાણોત્ક્રમણ કરનારાનાં સ્થાન એ પ્રમાણે કહ્યાં. ૭ હવે ભુદ્ધિમાન પુરૂષોએ કહેલાં અરિષ્ટ કહું છું. તે અરિષ્ટ જાણવાનો એવો અર્થ છે કે, મૃત્યુ પાસે આવ્યું છે, એમ જાણીને મનુષ્ય પોતાનું હિત કરી શકે. ૮ જે પુરૂષ પૂર્વે જોએલી પોતાની અરૂંધતીને અથવા અરૂંધતીના તારાને અને દ્રુવસ્થાનને જુએ નહિ-જોતાં દેખાય નહિ: તેમજ દીપક અથવા પૂર્ણચંદ્ર જમણી બાજુથી ખંડિત દેખાય, તેનું આયુષ્ય એક સંવત્સરનું જાણવું. હે રાજન્ ! જે બીજાના નેત્રમાં પોતાની આકૃતિ (છાયા)ને દેખતા નથી તે પણ એક સંવત્સર જીવે છે. ૯, ૧૦ જે મનુષ્ય બહુ કાર્તવ્યો અને બહુ ભુદ્ધિવાળો હોય તે કાર્તવીન તથા ભુદ્ધિહીન થઈ જાય અથવા જેની જે પ્રકૃતિ હોય તે બદલાઈ જાય તો તે છ માસમાં મરણ પામે છે; એમ જાણવું. જે પુરૂષ દેવતાઓની અવગણના કરે છે, બ્રાહ્મણોની સાથે

* “ રાજયોગનું ફળ દેવદ્યપ્રાપ્તિ છે ” તે કહીને હવે હકથેગનું ફળ કહે છે.

+ જાણવાના અગ્રભાગને “ અરૂંધતી ” કહે છે અને નાસિકાના અગ્રભાગને “ મુખ ” કહે છે.

સંશોધક.

વિરોધ કરે છે, જેના શરીરની કાંતિ તથા હાયા કાળી કે, સામળી પડી જાય છે તે છ માસમાં મરે છે એમ જાણવું. કરોળીઆની જળમાં જેવું ચક્ર હોય છે અને જેવાં છિદ્ર હોય છે તેવાં છિદ્રવાળા સૂર્ય કે, ચંદ્ર દેખે, તો સાત રાત્રિમાં મૃત્યુ પામે છે. જે મનુષ્ય દેવાલયમાં રહીને સુગંધવાળા પદાર્થના વાયુને પણ શયના સરખો જાણે તે સાત રાત્રિમાં મૃત્યુ પામે છે. જેના કાન અને નાક વળી (નખી) જાય, જેના દાંત અને નેત્રનો રંગ બદલાય જાય અને જેની સંજ્ઞાનો લોપ થાય (બેભાન થાય), તે તત્કાળ મરણ પામે છે. હે રાજન્ ! એકાએક જેનું ડાણું નેત્ર ઝરવા માડે અને મસ્તકમાંથી ધૂમાડો નીકળે તેનું તત્કાળ મૃત્યુ થાય. એ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન મનુષ્યે અરિષ્ટોને જાણીને રાત્રિયે અને દિવસે પોતાના આત્માને પરમાત્મામાં યોજવો. જે પુરૂષ યોગી હોય છે તેને મરણ વિના બીજું કર્તવ્ય નથી, માટે તેણે જે સમયે મૃત્યુ થાય તે સમયની પ્રતીક્ષા કર્યા કરવી. ૧૧-૧૮ હવે જો યોગીને મરણ ઇષ્ટ ન હોય તો તેણે આ ક્રિયા કરવી. પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે પૃથ્વી આદિ તત્વનો જય કરવો. કેમ કે, તત્વનો જય કર્યાથી ગંધ તથા રસ આદિનો જય થાય છે. હે રાજન્ ! એ રીતે સર્વ તત્વોનો જય કર્યાથી મૃત્યુનો પણ જય થાય છે-મૃત્યુ પણ જીતાય છે. ૧૯ હે નરસિંહ ! એ પ્રમાણે સાંખ્ય અને યોગ બંનેવડે આત્માને જાણીને અંતરાત્માવડે તદ્રૂપ થઇને યોગવડે મૃત્યુને જીતવું. ૨૦ અને મૃત્યુને જીત્યા પછી પણ મનુષ્યનાં આવેલાર, જે સ્થાનને અકૃતાત્મા પુરૂષો પામી શકતા નથી તેવા અચલ, શાશ્વત, અવિનશ્વર, કલ્યાણકારી, જન્મ આપનાર, સર્વરૂપ અને અક્ષય સ્થાનને પામવું. ૨૧

ગच्छेत्प्राप्याक्षयं कृत्स्नमजन्म शिवमव्ययम् ।

શાશ્વતં સ્થાનમચલં દુષ્પ્રાપમકૃતાત્મમિઃ ॥ ૨૧ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टुत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां याज्ञव-
ल्क्यजनकसंवादे शतपेपरि पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ૧૪૫ ॥

અધ્યાય ૧૪૬ મો-યાજ્ઞવલ્ક્ય-જનકસંવાદ-યાજ્ઞવલ્ક્યનું ચરિત્ર.

યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉવાચ ॥ અવ્યક્તસ્થં પરં યત્તત્પૃષ્ઠસ્તેહં મરાધિપ ।

પરં ગુણમિમં પ્રશ્નં શ્રુણ્વાર્ચહિતો નૃપ ॥ ૧ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે:-હે નરપતે ! અવ્યક્ત પરબ્રહ્મ શું છે તથા તેનાથી પર શું છે ? એવો જે પ્રશ્ન તેં મને પૂછ્યો છે તે પ્રશ્ન પરમ ગુણ છે માટે હે રાજન્ ! તું તે પ્રશ્ન વિષે માવધાન થઇને સાંભળ. ૧ હે મિથિસાધિપ ! મેં ઋષિને યોગ્ય ત્રિધિવડે નમ્રતાપૂર્વક આચરણ કરીને સૂર્ય પાસેથી જે રીતે યજુર્વેદ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તે હું તને કહું છું. ૨ મેં મોહું તપ કરીને સૂર્યદેવનું સેવન કર્યું હતું. હે નિષ્પાપ ! જ્યારે વ્યાપક એવા સૂર્યનારાયણ પ્રસન્ન થયા ત્યારે તેમણે મને કહ્યું કે,-હે ત્રિપ્રિય ! અલંત દુર્લભ છતાં પણ તને જે ઇષ્ટ હોય એવું તું વરદાન માગ કેમ કે, હું પ્રસન્ન થયો છું. આરી પ્રસન્નતા દુર્લભ છે. ૩, ૪ પછી હું સૂર્યનારાયણને મસ્તક નમાવી પ્રણામ કરીને બોલ્યો કે,-યજુર્વેદ આરે ઉપયોગી છે માટે હું તેને તત્કાળ જાણવાને ઇચ્છું છું. ત્યારે ભગવાન સૂર્યદેવે મને કહ્યું કે,-હે દિગ્ ! હું તને યજુર્વેદ આપીશ. વાણીરૂપ સરસ્વતી તારા શરીરમાં પ્રવેશ કરશે. ૫, ૬ એમ કહીને

વળી તે ભગવાને કહ્યું કે,—ત્હાં મુખ પહોળું કર. પછી મેં મ્હારા મુખને પહોળું કર્યું. એટલે મ્હારા મુખમાં સરસ્વતીએ પ્રવેશ કર્યો. ૭ હે પાપરહિત રાજન્ ! સરસ્વતીએ મ્હારા મુખમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે મ્હારા શરીરમાં દાહ ઉત્પન્ન થયો તે ન સહેવાયથી અને “આ દાહ મહાત્મા સૂર્યનારાયણના તેજથી ઉપજ્યો છે” એમ ન બાણવાથી મેં જળમાં પ્રવેશ કર્યો. ૮ પછી મને દાહથી બળતો જોઇને, ભગવાન સૂર્યદેવે કહ્યું કે:—તું એક મુહૂર્ત પર્યંત દાહને સહન કર; પછી ઠંડો પડીશ. ૯ મને ઠંડો પડેલો જોઇને, ભગવાન ભાસ્કરે કહ્યું કે,—હે દિગ્ ! વેદનો જે ભાગ પર શાખાનો છતાં અપેક્ષાવશાત્ ત્હારી શાખામાં બણાતો હશે તે સુદ્ધાં તથા ઉપનિષત સુદ્ધાં વેદ ત્હારા વિષે સ્થિર થશે. ૧૦ હે દિગ્બ્રહ્મ ! તું સમગ્ર શતપથ બ્રાહ્મણનો પ્રણેતા (રચનાર) થઇશ અને તે પછી ત્હારી બુદ્ધિ મોક્ષના વિષે તથા સાંખ્યયોગમાં જે પદ તને ઇષ્ટ હશે તે તને પ્રાપ્ત થશે. એ પ્રમાણે કહીને ભગવાન સૂર્યનારાયણે મને તે સર્વ આપ્યું અને અંતર્ધાન થયા. ૧૧, ૧૨ સૂર્યનારાયણ અંતર્ધાન થયા પછી હું તેમનું વચન સાંભળીને ઘેર આવ્યો તથા મેં સરસ્વતીનું ચિંતન કર્યું એટલે તત્કાળ સ્વર અને વ્યંજનથી અલંકૃત એવી અતિ સુંદર સરસ્વતી ઓમ્કારને આગળ કરીને મ્હારા આગળ પ્રાપ્ત થઇ. (ઓમ્કારથી આરંભ કરીને મ્હારા મુખમાંથી પ્રવૃત્ત થઇ). ૧૩, ૧૪ પછી મેં મ્હારી પ્રાર્થના સરસ્વતીને અને સૂર્યને નિવેદન કરી અને તેમનોજ આશ્રય મનમાં રાખીને બેઠો. ૧૫ એટલે પછી રહસ્ય અને પરિશેષ (પરિશિષ્ટ) સુદ્ધાં સમગ્ર શતપથ મંત્રો સ્વયં પ્રકટ થયા અને તેથી મને પરમ હર્ષ થયો. ૧૬ મેં શતપથનું અધ્યયન કરીને પછી મ્હારા મામાઃ તથા તેના શિષ્યોના વિત્રિય (ખોટું લાગવા)ના અર્થે ઉત્તમ એવા સો શિષ્યોને તે (શતપથ)નું અધ્યયન કરાવ્યું. ૧૭ હે મહારાજ ! પછી પોતાના કિરણસહિત સૂર્યની પેઠે મેં મ્હારા શિષ્યોસહિત ત્હારા પિતાનો યજ્ઞ કરાવ્યો. પછી પોતાના વેદની દક્ષિણા માટે મ્હારા મામાની સાથે મ્હારે કનિયો થયો, તેથી દેવલ ઋષિની સમક્ષ વેદ-દક્ષિણા અર્ધો અર્ધ વહેંચી લેવી ઠરાવી અને તે વાત પૈલના પુત્ર સુમંતુ, જૈમિનિ, ત્હારા પિતા અને બીજા મુનિઓએ મળીને મને માન્ય કરાવી. ૧૮, ૨૦ હે અનન્દ ! એ રીતે મેં સૂર્ય પાસેથી પંદર યજુર્ પ્રાપ્ત કર્યા હતા અને રામહર્ષ પુરાણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ૨૧ હે રાજન્ ! એ પંદર યજુરથી બીજાને તથા સરસ્વતીદેવીને આગળ કરીને, હું સૂર્યના પ્રભાવથી આ શતપથ બ્રાહ્મણ ગ્રંથ બનાવવાને પ્રવૃત્ત થયો અને તે મેં અપૂર્વ બનાવ્યો છે. મ્હારા પેહેલાં બીજા કોઇએ બનાવેલો નથી. પછી જેને જે અભીષ્ટ હતું તેને તે મેં આપ્યું. ૨૨, ૨૩. એટલે મેં મ્હારા શિષ્યોને પરિશિષ્ટ સહિત અને સંગ્રહસહિત, સમગ્ર જ્ઞાન આપ્યું. તેથી મ્હારા સર્વ પવિત્ર શિષ્યો પરમ હર્ષ પામીને પોતપોતાના સ્થળે ગયા. ૨૪ સૂર્યે આપેલી આ વીઘાની એ રીતે પંદર શાખાઓ છે. એનું સ્થાપન કરીને પછી જે વેદ

* આ વાતની સમજ પડવા માટે નીચેની કથા ઉપયોગી છે.—વૈશંપાયન યાજ્ઞવલ્ક્યના મામા અને યજુર્વેદના મુખ્ય આચાર્ય હતા. યાજ્ઞવલ્ક્યે તેમની પાસેથી યજુર્વેદનું અધ્યયન કર્યું પણ મામા—બાણેજને તકરાર પડવાથી મામાએ પોતાનો ભણાવેલો વેદ મામા આપવા કહ્યું. યાજ્ઞવલ્ક્યે તે વેદને ઓઝા કાઢ્યો અને વૈશંપાયનના શિષ્યોએ તેતર થઇને તેને વીણી લીધો, તેથી “તૈત્તિરીય શાખા” નામ પડેલું છે, પછી યાજ્ઞવલ્ક્યે સૂર્યનું ઉપાસન કરીને આ અધ્યાયમાં કથા પ્રમાણે યજુર્વેદ પ્રાપ્ત કર્યો તે શુક્લયજુર્વેદ કહેવાય છે. મામા—બાણેજનો આલો અણબનાવ હોવાથી મામાનું વિત્રિય કરવા માટે પોતે ભૂદી શાખા સ્થાપન કરી એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

(જાણવાયોગ્ય) વસ્તુનું એમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે તેનું મેં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચિંતન કર્યું. ૨૫ હે રાજન્ ! એનું ચિંતન કરતો, વેદાંતમાં પ્રવીણ વિશ્વાવસુ ગંધર્વ એક સમયે મને આવીને પૂછ્યા લાગ્યો કે, —તમેએ સ્થાપન કરેલી શાખાઓમાં પાઠ્યજ્ઞ મતિને હિત કર્તા શું છે ? સત્ય શું છે ? સર્વોત્તમ વેદ શું છે ? હે રાજન્ ! એવા એવા એણે મને વેદના ચોવીસ પ્રશ્ન પૂછ્યા. ૨૬, ૨૭ પછી પચીસમો આન્વિક્ષિકીસંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યો. યુક્તિપૂર્વક મનન કરવું તેનું નામ “આન્વિક્ષા” અને જેમાં આન્વિક્ષા મુખ્ય છે તેને આન્વિક્ષિકી જાણવી. અર્થાત્ ચોવીસ પ્રશ્ન વેદના આધારથી પૂછ્યા અને પચીસમો પ્રશ્ન યુક્તિના આધારથી પૂછ્યો. એ ચોવીસ પ્રશ્નમાં આન્વિક્ષિકી વિદ્યાનો પ્રશ્ન કયો એ પહેલો પ્રશ્ન છે. (એ પછીના ત્રેવીસ પ્રશ્નનું તાત્પર્ય એ છે કે, સમગ્ર શાસ્ત્ર માયાશયજનું પ્રતિપાદન કરે છે, ધ્વજ નિષ્ફળ નથી. અને એ પૂર્વ પક્ષનું સમાધાન એ છે કે, ધ્વજ નિષ્ફળ છે; માયાજ નથી. એ પૂર્વ પક્ષ તથા સિદ્ધાંતને મનમાં રાખીને એક પ્રશ્ન સામાના પ્રશ્નને દ્વષણ આપનારો અને બીજો પ્રશ્ન પોતાના પક્ષને સ્થાપન કરનારો એવા ચોવીસ પ્રશ્ન કર્યા છે.) તે પ્રશ્નો આ રીતે છે:—વિશ્વા અને વિશ્વ શું છે ? અશ્વી અને અશ્વ શું છે ? મિત્ર શું ? વરૂણ શું ? ૨૮ જ્ઞાન શું ? જ્યેષ્ઠ શું ? ઋ (જાણવાવાળો) કોણ ? અઋ કોણ ? તપા (તપ કરનારો) કોણ ? અતપા (તપ નહિ કરનારો) કોણ ? સર્વાદ કોણ ? સર્વ કોણ ? વિદ્યા કયા ? અવિદ્યા કયા ? ૨૯ વેદ (જાણવા યોગ્ય) શું ? અવેદ શું ? અચલ શું ? ચલ શું ? અપૂર્વ શું ? અક્ષય શું ? ક્ષય શું ? એ સર્વોત્તમ પ્રશ્નો છે. ૩૦ હે મહારાજ ! એ રીતે અર્થવાળા અને ઉત્તમ પ્રશ્નો તે ગંધર્વે અનુક્રમે પૂછ્યા. ૩૧ તેને મેં કહ્યું કે, જ્યાંસુધી હું એ પ્રશ્નોના ઉત્તરનો વિચાર કરું ત્યાંસુધી બે ધડીવાર તમે બેસો, ત્યારે ગંધર્વ “વારૂ” એમ કહીને જાનોમાનો બેઠો. ૩૨ પછી મેં પુનઃ સરસ્વતીદેવીનું ચિંતન કર્યું અને દહીંમાંથી ઘી કાઢેલું હોય, તેવા શ્રુતિના સારરૂપ પ્રશ્નોનો હું મનવડે વિચાર કરવા લાગ્યો. ૩૩ હે તાત ! તે સમયે હું ઉપનિષદ અને પરિશિષ્ટનું મથન કરવા લાગ્યો તથા ઉત્તમ આન્વિક્ષિકી વિદ્યાને જેવા લાગ્યો ૩૪ હે રાજસિંહ ! ત્રયી, વાર્તા અને દંડગીતિ, એ ત્રણ વિદ્યાઓની અપેક્ષાએ એ ચોથી વિદ્યા છે તથા તે મોક્ષને હિત કરનારી છે. એ વિદ્યા મેં તને પાછળ કહી છે, જે ચોવીસથી પર પચીસમા તત્વને આશ્રયે રહેલી છે. ૩૫ હે રાજન્ ! પછી મેં વિશ્વાવસુને કહ્યું કે, —તમે જે પ્રશ્ન મને પૂછ્યા છે તેના ઉત્તર સાંભળો. ૩૬ હે ગંધર્વના રાજ ! તમે જે વિશ્વા-વિશ્વનો પ્રશ્ન પૂછ્યો તેમાંથી વિશ્વનો અર્થ કહું છું. ભૂત અને ભવિષ્યરૂપી ભય (સંસાર)ને ઉત્પન્ન કરનાર અવ્યક્તને “વિશ્વા” કહે છે. ૩૭ તેની ઉત્પત્તિ ગુણુમાંથી થયેલી છે માટે તે ત્રણ ગુણુવાળું છે અને તેનાથી જુદો નિષ્કલ આત્મા “વિશ્વ” કહેવાય છે. અશ્વી અને અશ્વનો જે અર્થ પૂછ્યો તે એવો છે કે, જેમ અશ્વી અને અશ્વના મૈથુનથી અશ્વની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ માયાના વિષે પ્રતિબિંબિત ચિદાલાસથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. માટે અશ્વી અને અશ્વને મિથુન (જોડું) જાણવું. ૩૮ અવ્યક્તને “પ્રકૃતિ” કહે છે અને નિર્ગુણને “પુરૂષ” કહે છે તથા પ્રકૃતિ અને પુરૂષના યોગથી સંસાર ઉપજે છે તેજ પ્રમાણે મિત્ર તે પુરૂષ છે અને વરૂણ તે પ્રકૃતિ છે. ૩૯ વળી તેમજ જ્ઞાન તે પ્રકૃતિ છે અને નિષ્કલ ધ્વજ તે જ્યેષ્ઠ છે. અઋ તે જીવ છે અને ઋ તે કાશ્વર છે. જીવ કાર્યોપાધિવાળો છે અને કાશ્વર કારણોપાધિ-

વાળો છે. બન્ને ઉપાધિરહિત થવાથી નિષ્કલ બ્રહ્મરૂપ છે. માટે અમ તથા ય બન્ને એકજ છે. ૪૦ હવે તેં જે પૂછ્યું કે, તપા કોણ અને અતપા કોણ ? તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે કે, પ્રકૃતિને “ તપ. ” કહે છે અને નિષ્કલ બ્રહ્મને “ અતપા ” કહે છે. ૪૧ અવ્યક્તને “ અવેદ ” કહે છે અને પુરૂષ (બ્રહ્મ)ને “ વેદ ” કહે છે. વળી તમે ચલ શું અને અચલ શું ? એમ પૂછ્યું છે તેનો ઉત્તર પણ સાંભળો. ૪૨ ઉત્પત્તિ અને લયના કારણરૂપ પ્રકૃતિને “ ચલ ” કહે છે અને ઉત્પત્તિ અને લયના કર્તા પુરૂષને “ નિશ્ચલ ” કહે છે. ૪૩ તેજ પ્રમાણે અવ્યક્ત એ અવેદ છે અને પુરૂષ એ વેદ છે. વળી પ્રકૃતિ જડ છે માટે તેનામાં જાણવાની સત્તા નથી અને પુરૂષ ઉપાધિરહિત હોવાથી, વૃત્તિરહિત હોવાથી અને બીજું વેદ (જાણવાનું) ન હોવાથી તે પણ જાણતો નથી. માટે પુરૂષ અને પ્રકૃતિ બન્ને અમ પણ છે, તે બન્ને નિશ્ચલ પણ છે અને તે બન્ને અક્ષય પણ છે. ૪૪ વળી તે બન્નેને “ અજ ” (જન્મરહિત) પણ કહે છે. કેમ કે, અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું મનન કરીને નિશ્ચય કરવાથી તે બન્નેની ઉત્પત્તિ જણાતી નથી. ૪૫ અજ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિમાં અક્ષય છે—અર્થાત્ તેનાથી સૃષ્ટિ ઉપજે છે અને લય પામે છે તથાપિ તેનો ક્ષય થતો નથી માટે તેને “ અવિનાશી ” કહે છે. જેનો કદાપિ ક્ષય થતો નથી એવા તે અજને “ અક્ષય પુરૂષ ” કહે છે. ૪૬ જગતનો ક્ષય થાય છે ત્યારે ગુણનો ક્ષય થાય છે પણ પ્રકૃતિનો ક્ષય થતો નથી. માટે પડિતો પ્રકૃતિને “ અક્ષય ” કહે છે. વળી તે જગતની ઉત્પત્તિ કરે છે માટે તેને “ પ્રકૃતિ ” કહે છે. એ રીતે મેં તને મોક્ષમાં હિતકર એવી આ યોથી આન્વિક્ષિકા વિદ્યા કહી. ૪૭ હે વિશ્વાવસુ ! આન્વિક્ષિકા વિદ્યાસહિત સર્વ વેદેનું અધ્યયન કરીને ગુરુસેવા આદિ કર્મવડે પોતાના નિત્યકર્મમાં વેદોનું અધ્યયન કરવું તથા વેદાંતનું શ્રવણ-મનન કરવું. ૪૮ હે ગંધર્વશ્રેષ્ઠ ! જે પુરૂષો વેદર્થતપાદ આત્માને જાણતા નથી તેઓ મોક્ષથી પતિત થાય છે અને વારંવાર જન્મે છે તથા મરે છે. ૪૯ વળી જે પુરૂષ સાંગોપાંગ વેદનું અધ્યયન કરે છે તથાપિ વેદવડે વેદ (જાણવા યોગ્ય) પુરૂષને જાણતા નથી તેને વેદરૂપી ભારને માત્ર વહન કરનારો જાણવો. ૫૦ હે ગંધર્વશ્રેષ્ઠ ! ધૃતની ઇચ્છવાળો જે પુરૂષ ગંધેડીના દૂધને વડોવે છે તે પુરૂષને તેમાંથી શુદ્ધ માંખણ કે, શુદ્ધ ઘી પ્રાપ્ત થતું નથી. પરંતુ વિશ્વાસમાન શીશુ માત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૧ તેજ પ્રમાણે જે મનુષ્ય વેદને જાણનારો છતાં વેદ અને અવેદ એટલે બ્રહ્મ અને પ્રકૃતિને નથી જાણતો તે મૂઢ પુરૂષ માત્ર જ્ઞાનના ભારને વેહેનારો છે એમ જાણવું. ૫૨ માટે પુરૂષે સર્વદા તેમાં આસક્ત થઇને પોતાના અંતરાત્માવડે પ્રકૃતિ અને પુરૂષ એ બન્નેને જાણવાં કે, જેથી વારંવાર જન્મમરણ પ્રાપ્ત થાય નહિ. ૫૧ “ કર્મકાંડમય વેદોક્ત ધર્મ ક્ષય કરનાર અને વારંવાર જન્મમરણ આપનાર છે ” એમ વિચારીને અક્ષય એવા જ્ઞાનકાંડમાં કહેલા ધર્મમાં સ્થિતિ કરવી. ૫૪ હે કાશ્યપા ! ન્યારે પુરૂષ દિવસ—દિવસ પ્રત્યે અત્યંત ક્ષયધર્મવાળા પદાર્થોને જોઇને તેનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તે કેવળ આત્માસ્વરૂપ થઇને છરીસમા પરમાત્માને જુએ છે. ૫૫ “ શાશ્વત ઇશ્વર જૂદો છે અને જીવ જૂદો છે ” એમ મૂઢ પુરૂષો જાણે છે, પણ વેદાંતનજ સત્પુરૂષો તે બન્નેને એકજ વસ્તુ દેખે છે અને તેથીજ મહત્ત્વદાર્થની ઇચ્છવાળા સાધ્યજ્ઞાનીઓ જીવ અને ઇશ્વરનો ભેદ અંગીકાર કરતા નથી કેમ કે, એ ભેદ અંગીકાર કરવાથી જન્મ અને મૃત્યુના ભયનો ઉદ્ભવ પ્રાપ્ત થાય છે. યોગજ્ઞાનીઓ યદ્યપિ નિર્વિકલ્પ

સમાધિમાં સર્વ ક્લેશરહિત, ચિન્માન, નિર્વિશેષ સ્વરૂપને પામીને ઈશ્વર સાથે તેઓ
અભેદ માને છે. ૫૬, ૫૭ વિશ્વાવસુ કહે છે કે:-હે બ્રાહ્મણોમાં મેં મારવલ્લ્ય ! તમે જે
પચીસમું તત્વ જીવ કહ્યો તે કહ્યો તેવોજ છે ? અર્થાત્ તે અવિનાશી છે કે નહિ ? જે
જીવપણું એજ સત્ય હોય તો તેનું ઈશ્વરપણું દુર્ઘટ છે. “ ઘડો વસ્ત્ર છે ” એમ સિદ્ધ
કરવાને શાસ્ત્ર પણ શક્તિમાન નથી. જે જીવ અસત્ હોય તો વેદનો જ્ઞાનકાંડ નિરર્થક
થાય છે. માટે તમારે એનું સમાધાન કરવું જોઈએ. ૫૮ હે વિપ્રમૈત્ર ! મેં પૂર્વે ઝેગીપવ્ય.
અસિત, દેવલ, પરાશર અને બુદ્ધિમાન વાર્ષગણ્ય મુનિની પાસેથી સાંભળ્યું છે કે, વેદ
બ્રહ્મ નિત્ય છે. ૫૯ વળી ભૃગુ, પંચશિખ, કપિલ, શુક, ગૌતમ, આદિષેષુ, મહાત્મા
મર્ગ. ૬૦ નારદ, આસુરિ, બુદ્ધિમાન પુલસ્ત્ય, સનતકુમાર, મહાત્મા શુક અને મ્હારા પિતા
કશ્યપ પાસેથી પણ પૂર્વે મેં તેવુંજ સાંભળ્યું છે. વળી તે પછી રૂદ્ર પાસેથી, બુદ્ધિમાન
વિશ્વરૂપ પાસેથી, દેવતાઓ પાસેથી, પિતાઓ પાસેથી અને દિતિના પુત્રો પાસેથી પણ મેં
એવુંજ જાણ્યું છે અને તે સર્વ એમજ કહે છે કે, વેદ બ્રહ્મ નિત્ય છે. ૬૧-૬૩ હે
બ્રાહ્મણ ! તેથી તે તત્વ હું તમારી બુદ્ધિથી સાંભળવાને ઇચ્છું છું, કેમ કે, તમે મેં,
શાસ્ત્રોના વક્તા અને બુદ્ધિમાન છો. ૬૪ તમારાથી કાંઈ અજાણ્યું નથી, કેમ કે, તમે વેદના
ભંડારરૂપ છો. હે બ્રાહ્મણ ! દેવલોકમાં અને પિતૃલોકમાં એમ કહેવાય છે કે, તમે સાક્ષાત્
સૂર્યનારાયણ પાસેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે અને બ્રહ્મલોકમાં રહેનારા મહર્ષિઓ પણ
એમજ કહે છે. ૬૫, ૬૬ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! હે બ્રહ્મન ! તમે સમગ્ર સાંખ્યજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર્યું છે
અને તમે યોગશાસ્ત્રને પણ વિશેષે કરીને જાણ્યું છે. ૬૭ એથી તમે જ્ઞાની છો અને સ્થા-
વર-જંગમ સર્વના જાણુનારા છો એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. માટે હું તમારી પાસેથી માંખ-
ણરૂપ-ધીના જેવું અતિ સ્વાદુ (પ્રીતિકર) તત્વજ્ઞાન સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૬૮ યાજ્ઞવલ્ક્ય
કહે છે કે:-હે ગંધર્વમૈત્ર ! તું સમગ્ર જ્ઞાનને ધારણ કરનારો છે એમ હું માનું છું, તથાપિ
હે રાજન ! તું મ્હારી પાસેથી જે જાણવાને ઇચ્છે છે તે હું તને મ્હારા જાણવા પ્રમાણે
કહું છું તે સાંભળ. ૬૯ હે ગંધર્વ ! પ્રકૃતિ જડ છે, તેમાં જાણવાની સત્તા નથી, પણ
પચીસમા જીવમાં જાણવાની સત્તા છે. પ્રકૃતિ એ પચીસમા તત્વ (જીવ)ને જાણી શકતી
નથી. ૭૦ જીવ પ્રકૃતિને જાણે છે માટે સાંખ્યાચાર્યો અને યોગાચાર્યો કે, જેઓ તત્વજ્ઞાનીઓ
છે તેઓ વેદનાં દર્શન-સંહિત પ્રકૃતિને “ પ્રધાન ” કહે છે. અર્થાત્ મૌલ્યસ્વરૂપ આત્માનું
પ્રતિબિંબ પ્રકૃતિમાં પડે છે માટે તેને “ પ્રધાન ” કહે છે. એથી એમ સમજવું કે, ચિત્-
સ્વરૂપના વિષે પ્રતિબિંબિત બુદ્ધિજ “ અહ ” પ્રત્યયનો વિષય છે. ૭૧ હે અનંધ ! ચિદા-
ભાસથી જુદો જે સાક્ષી, જગદાદિ અવસ્થામાં પુરૂષ અને પ્રકૃતિના વિવેકવડે એવીસ
તત્વાત્મક વિહારને જુએ છે અને સુષુપ્ત્યાદિ અવસ્થામાં જોતો નથી, છતાં પણ તે સદા
જુએજ છે. જગદાદિ અવસ્થામાં તે ચોવીસ તત્વાત્મક પ્રકૃતિને અને પચીસમા જીવને
જુએ છે અને સુષુપ્તિ તથા નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં છવીસમા આત્માને જુએ છે. તાત્પર્ય કે,
સાક્ષી જ્યારે સાક્ષ્ય પદાર્થની સાથે સંબંધવાળો થાય છે ત્યારે જીવ કહેવાય છે અને
સંબંધરહિત થાય છે ત્યારે છવીસમો આત્મા કહેવાય છે. પચીસમો જીવ એમ માને કે,
મ્હારાથી બીજો-પર કોઈ છે નહિ તથા જ્ઞાનદર્શી મનુષ્યોએ એ ચોવીસ તત્વાત્મક સમુ-
દાયને આત્મબુદ્ધિએ જોવો નહિ. જેમ મત્સ્ય જળમાં આવે છે અને જળ વહે છે તેની

સાથે તે પણ વહે છે. ૭૨-૭૪ પણ જેમ મત્સ્ય જળથી જૂદો જણાઈ આવે છે, તેમ ચોવીસ તત્વાત્મક સમુદાયથી જીવ જૂદો છે તે પણ જણાઈ આવે છે. જેમ મત્સ્ય જળમાં નિવાસ કરીને રહેવાથી, તેની સાથે સ્નેહ થવાથી અને તેના ઉપર નિરંતર અભિમાન બાંધવાથી કાળે કરીને તેમાં ડૂબી જાય છે તથા તે સમયે તે જેવામાં આવતો નથી, તેમ જીવ પણ પ્રકૃતિમાં નિવાસ કરીને રહેવાથી તેના વિષે અભિમાન કરીને પોતાનો બ્રહ્મથી અભેદ જાણતો નથી અને દેહમાંજ લીન થઈ જાય છે, પણ જેમ મત્સ્ય કાળે કરીને બહાર નીકળે છે, તેમ જીવ પણ બ્રહ્મજ્ઞાનના સંસ્કારવાળો થાય છે ત્યારે સંસારથી મુક્ત થાય છે. હે ગંધર્વ ! ત્યારે જીવ એમ માને છે કે, હું જૂદો છું અને આ ચોવીસ તત્વાત્મક સમુદાય જૂદો છે ત્યારે તે કેવળ આત્મસ્વરૂપ થઈને જીવીસમાને જીએ છે. ૭૫-૭૭ હે ગંધર્વરાજ ! જીવીસમો આત્મા જૂદો છે અને પચીસમો જીવ જૂદો છે. પણ દોરડીના સાપની પેઠે, પચીસમાનો બાંધ કરીને સત્પુરૂષો તેને એકજ રૂપે જીએ છે. ૭૮ હે કશ્યપના પુત્ર ! સાંખ્યાચાર્યો અને યોગાચાર્યો જન્મ અને મૃત્યુના બંધથી બંધ પામીને અચ્યુત એવા પચીસમા જીવને જોઈને આનંદ પામતા નથી, કેમ કે, જીવદશામાં જન્મ-મરણનો બંધ છે અને બ્રહ્મદશામાં નથી. પરંતુ પવિત્ર અને આત્મપરાયણ જ્ઞાનીઓ જીવીસમા બ્રહ્મને જોઈને જ આનંદ પામે છે. ૭૯ ત્યારે પુરૂષ કેવળસ્વરૂપ થઈને જીવીસમાને જીએ છે ત્યારે તે સર્વજ્ઞ અને જ્ઞાની થઈને પુનર્જન્મ પામતો નથી. ૮૦ હે અનંધ ! એ પ્રમાણે મેં તને શ્રુતિના પ્રમાણથી અપ્રતિબુદ્ધ એટલે પ્રધાન, બુદ્ધમાન એટલે જીવ અને બુદ્ધ એટલે બ્રહ્મ વિષે તત્ત્વથી કહ્યું. ૮૧ જે પુરૂષ દ્રશ્ય અને દશ્યને, કલ્યાણને, દષ્ટિ તથા દશ્યના બેદને, કેવળ અને અકેવળ સ્વરૂપને તથા જીવને અને પરમાત્માને પણ નિર્વિકલ્પણથી જોતો નથી તે બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય છે. ૮૨ વિશ્વાવસુ કહે છે કે:-હે વિભો ! તમે મને સત્, શુભ, કલ્યાણકારી અને રૂંડું બ્રહ્મજ્ઞાન બરાબર રીતે કહ્યું, માટે નિરંતર તમારું કલ્યાણ થાઓ અને તમે અક્ષય રહો. તમારું મન સદૈવ જ્ઞાનથી યુક્ત રહે છે એમ હું જાણું છું. ૮૩ યાગવલ્ક્ય કહે છે કે:-એ પ્રમાણે કહીને તે મહાત્મા ગંધર્વે પરમ સંતોષથી આનંદ પામીને મહારી પ્રદક્ષિણા કરી અને શોભાયમાન કાંતિથી વિરાજમાન થતો તે સ્વર્ગમાં ગયો. ૮૪ બ્રહ્મલોકાદિ આકાશમાં ગમન કરનારા, પૃથ્વીમાં વસનારા તથા પાતાળમાં વસનારા જે લોકો કલ્યાણના માર્ગને આશ્રયે રહેલા છે તેઓને આ શાસ્ત્ર બતાવવા લાગ્યો. ૮૫ જે સાંખ્યાચાર્યો સાંખ્યધર્મ ઉપર પ્રીતિવાળા છે તથા જે યોગાચાર્યો યોગધર્મ ઉપર પ્રીતિવાળા છે, તેમજ જે મનુષ્યો મોક્ષની ઇચ્છાવાળા છે તેઓને આ શાસ્ત્ર પ્રત્યક્ષ રૂપે આપનારું છે. ૮૬ હે રાજસિંહ ! જ્ઞાનથીજ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. હે નરેન્દ્ર ! અજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત નથીજ થતો, એમ પંડિતાનું કહેવું છે. માટે પુરૂષે જેથી જન્મ-મૃત્યુથી છુટકો થાય એવા જ્ઞાનનું તત્ત્વથી અન્વેષણ (શોધન) કરવું. ૮૭ એવી રીતે અન્વેષણ કરતાં બ્રહ્મણ પાસેથી, ક્ષત્રિય પાસેથી, વૈશ્ય પાસેથી કે, છેવટ નીચ (શૂદ્ર) પાસેથી પણ નિરંતર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તે ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધા કરવી. જે એ જ્ઞાન ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે તેને જન્મ-મૃત્યુ પ્રાપ્ત થતાં નથી. ૮૮ સર્વ વર્ણના લોકો અને બ્રહ્મણો બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. તે સર્વ નિરંતર બ્રહ્મને ઉચ્ચાર કરે છે. હું જે તને તત્ત્વજ્ઞાન કહું છું તે પણ બ્રહ્મશુદ્ધિથી કહું છું અને આ સંધર્મ વિશે પણ બ્રહ્મજ છે. ૮૯ બ્રહ્મના મુખથી બ્રહ્મજ

ઉત્પન્ન થયા છે, આહુઓથી ક્ષત્રિયો ઉત્પન્ન થયા છે, નાભિથી વૈશ્ય ઉત્પન્ન થયા છે અને ચરણથી શૂદ્ર ઉત્પન્ન થયા છે. સર્વ વર્ણ એજ પ્રકારે ઉત્પન્ન થઇ છે, બીજે પ્રકારે ઉપજી નથી. ૯૦ હે રાજન્ ! મનુષ્યો પોતાના અજ્ઞાનવડે તે તે કર્મચોાનિને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમાંથી નાશ પામે છે અને તેજ રીતે સર્વ વર્ણો પણ પોતાના ધોર અજ્ઞાનથી પ્રકૃતિમય ચોાનિ-સમુદાયને પામે છે. તેઓને જન્મ-મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૧ માટે સર્વ પ્રકારે ત્હારે જ્ઞાનનો શોધ કરવો ઘટે છે અને તે જ્ઞાન સર્વત્ર છે એમ મેં તને પૂર્વે કહ્યું છે. હે નરેન્દ્ર ! જે બ્રાહ્મણ તે જ્ઞાનમાં સ્થિતિવાળો હોય અથવા ક્ષત્રિયાદિ બીજો પણ કોઇ તે જ્ઞાનમાં સ્થિતિવાળો હોય તો તેને નિરંતર મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૨ હે રાજન્ ! એ રીતે તેં મને જે પૂછ્યું, તેનો મેં તને ઉપદેશ કર્યો માટે તું આ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ અર્થને પાર પામ. મેં તને તે રૂડે પ્રકારે કહ્યો છે. હવે ત્હારું સદૈવ કલ્યાણ હો. ૯૩ બીજમ કહે છે કે:-શુદ્ધિમાન યાતવસ્કયે એ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો તેથી મિથિલાનો અધિપતિ દેવરાત રાજા મનમાં ધણો આનંદ પામ્યો અને તે (મુનિ)ની પ્રદક્ષિણા કરી ચરણમાં પડ્યો. ૯૪ પછી મુનિ ગયા તે સમયે મોક્ષને જાણનારા દેવરાત રાજાએ ત્યાં બેસીનેજ એક કોટિ ગાયો, સુવર્ણ અને એક પોશ ભરીને રત્ન બ્રાહ્મણોને આપ્યાં. ૯૫, ૯૬ તે પછી મિથિલાપતિએ વિદેહનું રાજ્ય પોતાના પુત્રને સોંપીને અને સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરી વનમાં નિવાસ કર્યો. ૯૭ તેણે સાંખ્યશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું અને સમગ્ર યોગશાસ્ત્રનું પણ અધ્યયન કર્યું તથા હે રાજેન્દ્ર ! તે પ્રકૃતિથી ઉપજેલા ધર્મ અને અધર્મનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યો. ૯૮ હે રાજેન્દ્ર ! તે દેવરાત રાજા “ હું ત્રણ પ્રકારના પરિછેદશન્ય છું ” એમ મનમાં નિશ્ચય કરીને તથા “ ધર્મ-અધર્મ, પુણ્ય-પાપ, સત્ય-અસત્ય, જન્મ-મૃત્યુ, એ સર્વ પ્રકૃતિથી ઉપજેલાં અને મિથ્યા છે ” એમ જાણીને કેવળ બ્રહ્મનું જ ચિંતન કરવા લાગ્યો. ૯૯, ૧૦૦ હે રાજન્ ! યોગીઓ આ સર્વ વિશ્વને ધર્માદિ વ્યક્તનું અને બુદ્ધ્યાદિ અવ્યક્તનું કાર્ય જાણે છે અને પોતાના શાસ્ત્રવડે જેઓએ એ લક્ષણોનો નિશ્ચય કર્યો છે એવા સાંખ્યવેત્તાઓ જાણે છે. બ્રહ્મ ઇષ્ટ અને અનિષ્ઠથી વિમુક્ત છે, પરથી પણ પર છે, વક્ષની પેઠે અચલ છે, નિત્ય છે અને પવિત્ર છે, એમ પડતો કહે છે માટે તું પણ પવિત્ર થા. જે કોઇ આપે છે, જે પામે છે તે બ્રહ્મ પામે છે, જે એમ માને છે કે, મેં આપ્યું તે પણ બ્રહ્મ જ માને છે, જે દાન કરે છે તે બ્રહ્મ કરે છે અને પ્રતિગ્રહ કરે છે તે પણ બ્રહ્મ કરે છે, એ રીતે તું માન. હે નરસિંહ ! પોતે પણ આત્મા છે અને પોતાનું પણ આત્મા છે, આત્મા એકજ છે, માટે બીજો કોણ હોઇ શકે ? ત્હારે નિરંતર એવી રીતે માનવું. પણ બીજે પ્રકારે-એથી ઉલટું માનવું નહિ. ૧૦૧, ૧૦૪ જે પુરૂષ સગુણ અને નિર્ગુણ અવ્યક્તને જાણતો નથી તેવા પુરૂષે તીર્થનું સેવન કરવું અને યજ્ઞનું ઉપાસન કરવું. ૧૦૫ હે કુરુનંદન ! સ્વાધ્યાયનું પઠન કરવાથી, તપ કરવાથી કે, યજ્ઞ કરવાથી અવ્યક્તનું સ્થાન પ્રાપ્ત થતું નથી, માત્ર અવ્યક્તને જાણવાવડેજ તેનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦૬ તેમજ શાસ્ત્રમાં આસક્તા પુરૂષો કે, જેઓ અવ્યક્તાથી પર, જન્મ-મૃત્યુથી રહિત, મુક્ત અને સત્ તથા અસત્થી રહિત નિત્ય તત્વને જાણે છે તેઓ મહત્તા સ્થાનને, અહંકારના સ્થાનને અને અહંકારથી પર જે સ્થાનો છે, તેને પણ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પામે છે. ૧૦૭, ૧૦૮ હે રાજન્ ! એ જ્ઞાન મેં જનક રાજા પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે રાજાએ પણ યાતવસ્કય પાસેથી પ્રાપ્ત

કર્તુ છે. એ જ્ઞાન જેવું ઐશ છે તેવા યજ્ઞો ઐશ નથી. પુરૂષ જ્ઞાનવડે સંકટમાંથી તરી જાય છે પણ યજ્ઞવડે તરી શકતો નથી. ૧૦૯ હે રાજન્ ! “ સંકટ, જન્મ તથા મૃત્યુ, એ સર્વ અભૌતિક છે ” એમ જ્ઞાનીપુરૂષો કહે છે. યજ્ઞોવડે તે મટતાં નથી. આણી, યજ્ઞ, તપ, નિમ્મમ અને વ્રતો આચરવાથી તો સ્વર્ગને પામીને પુનઃ પૃથ્વી ઉપર પડે છે. ૧૧૦ માટે તું પરમ પવિત્ર, કલ્યાણકારી, મોક્ષસ્વરૂપ, નિર્મમ, શુદ્ધ અને પરમક્ષેત્રને જાણીને તેનું ઉપાસન કર. હે રાજન્ ! મનુષ્ય જ્ઞાનયજ્ઞથી તત્વનું ઉપાસન કરવાવડે શોકરહિત થાય છે અને તું પણ તેનું ઉપાસન કરવાવડે ઋષિ થઈશ. ૧૧૧ પૂર્વે યાજ્ઞવલ્કયે જનકરાજને માટે જે ઉપનિષદનું કથન કરેલું છે તથા જે તત્વને શાશ્વત અને અવિનાશી ગણેલું છે તે તત્વ શુભ અને મોક્ષસ્વરૂપ છે તથા તે શોકનો નાશ કરીને આનંદ આપે છે. ૧૧૨

યદુપનિષદમુપાકરોત્તથાસૌ જનકનૃપસ્ય પુરા હિ યાજ્ઞવલ્કયઃ ॥

યદુપગણિતશાશ્વતાઘ્યયં તદ્દુભમમૃતત્ત્વમશોકમચ્છંતિ ॥ ૧૧૨ ॥

इति श्री महामारते ज्ञान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूतरार्द्धे गुर्जरभाषायां याज्ञव-
ल्क्यजनकसंवादे शतोपरि षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

અધ્યાય ૧૪૭ મો-પંચશિખ અને જનકરાજનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ ऐश्वर्यं वा महत्प्राप्य ननं वा भरतर्षभ ॥

॥ दीर्घमायुरवाप्स्याथ कथं मृत्युमतिक્રમેत् ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે ભરતઐશ ! મનુષ્ય મોટું ઐશ્વર્ય પામીને, ઘણું ધન પામીને અથવા દીર્ઘ આયુષ્ય પામીને પણ મૃત્યુને શી રીતે ઉત્તરથી શકે ? તે મને કહો. ૧ મોટું તપ કરવાવડે, મોટું કર્મ કરવાવડે, મોટી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાવડે અથવા રસાયનાદિનો પ્રયોગ થોજવાવડે કે શાવડે વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય નહિ ? ૨ ભીષ્મ કહે છે કે:-આ વિષે પણ “ પંચશિખ ” નામના બિહ્નુ અને જનકના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૩ વિદેહનો રાજા જનક એક સમયે વેદને જાણનારાઓમાં ઐશ “ પંચશિખ ” નામના મહર્ષિને ધર્મ અને અર્થસંબંધી સંશય પૂછવા લાગ્યો કે,-હે ભગવન્ ! જરા અને મૃત્યુનું ઉત્તરધન કયા આચરણવડે વર્તવાર્થી કરી શકાય ? તથા કયા તપવડે કે, કયા શુદ્ધિવડે કે, કયા જ્ઞાનવડે જરા અને મૃત્યુને ઉત્તરધન કરી શકાય ? ૪, ૫ એવું સાંભળીને અપરોક્ષ બ્રહ્મને જાણનાર તે પંચશિખઋષિએ ઉત્તર દીધો કે, જરા અને મૃત્યુની નિવૃત્તિ થઈ શકતી નથી અને તેમની અનિવૃત્તિ પણ કોઈ પ્રકારે થઈ શકતી નથી. ૬ દિવસો, માસ કે, રાત્રિઓની નિવૃત્તિ થતી નથી, પણ જે ચક્ષુ અથવા અસ્થિર ભૂતાત્મક દેહી છે તે નિશ્ચય અથવા સ્થિર માર્ગ ઉપર અનંતકાળ પર્યંત ચાલ્યો જાય છે. ૭ એ કાળરૂપી પ્રવાહવડે સર્વ પ્રાણીઓ નિરંતર તણાયાં જાય છે અને કાળ સર્વ પ્રાણીનો નાશ કરનાર છે. કાળરૂપી સમુદ્રમાં તરવાનું વહાણ નથી, તેથી સર્વ પ્રાણી તેમાં વહ્યાં જાય છે અને ડૂબે છે. ૮ તે સાગરમાં રહેલા જરા અને મૃત્યુરૂપી મોટા મગરથી પણ તેને કોઈ છોડાવી શકતું નથી. તેને કોઈ શરણ આપતું નથી તેમ કાળ મહાસાગરમાં તે પણ કોઈને શરણ આપતો નથી-કોઈ કોઈનું રક્ષણ કરતું નથી. ૯ આ લોકમાં ઋષિઓ અને

અન્ય સંબંધી જનોની સાથે જે સમાગમ થાય છે તે માર્ગમાં મળેલા પ્રવાસીના સમાગમ જેવો છે. આ લોકમાં અનંતકાળ પર્યંત કોઈનો સમાગમ કોઈની સાથે રહ્યો હોય એમ પૂર્વે પણ કોઈ વખત બનેલું નથી. ૧૦ જેમ વાયુવડે વાદળોના સમુદાય ઉત્પન્ન થાય છે, અક્ષમળ ઠેલાય છે, સ્થિર રહે છે અને પડે છે, તેમ કાળવડે પ્રાણીનો સમુદાય પણ ઉત્પન્ન થાય છે, ગતિ કરે છે, સ્થિર રહે છે અને નાશ પામે છે. ૧૧ જરા અને મૃત્યુ પ્રાણી-ઓને બક્ષણ કરનારાં બે વડે જેવાં છે તથા તે બળવાન અને દુર્બળ તથા મોટા અને નાના સર્વતું બક્ષણ કરી બળ છે. ૧૨ એ રીતે નાશવંત પ્રાણીઓમાં જૂતાત્મા બ્રહ્મ સદૈવ નિત્યરૂપે રહેલું છે તે નાશ પામતું નથી. માટે મનુષ્યોનો જન્મ થવાથી હર્ષ કેમ પામવો અને મૃત્યુ પામવાથી શોક કેમ કરવો ? ૧૩ માટે હું ક્યાંથી આવ્યો ? હું કોણ છું ? હું ક્યાં જઈશ ? હું કોનો છું ? હું શામાં રહેલો છું ? હું ક્યાં જન્મ પામીશ ? એ રીતે તું શોક થા માટે કરે છે ? અને શાનો શોક કરે છે ? ૧૪ સ્વર્ગ અને નરકના દષ્ટા ત્હારા વિના બીજો કોણ છે ? અર્થાત્ સ્વર્ગ-નરકાદિ સર્વ ત્હારું દશ્ય છે અને તું તેનો દષ્ટા છે માટે શાસ્ત્રોનું ઉક્ષંધન ન કરીને દાન કરવું અને યજ્ઞ કરવા. ૧૫

દદ્યા સ્વર્ગસ્ય કોન્યોસ્તિ તથૈવ નરકસ્ય ચ ।

માગમાંસ્ત્વનતિક્રમ્ય દદ્યાન્નૈવ યજેત ચ ॥ ૧૫ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तराज्जे गुर्जरभाषायां पंचमि-
त्वजनकसंवादे शतोपरि सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ૧૪૭ ॥

અધ્યાય ૧૪૮ મો-સુલભા અને જનકનો સંવાદ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ અપરિત્યજ્ય ગાર્હસ્થ્યં કુરુ રાજર્ષિસત્તમ ॥

કઃ પ્રાપ્તો વિનયં શુચ્યા મોક્ષતત્ત્વં વદસ્વ મે ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે કુરૂંશમાં રાજર્ષિશ્રેષ્ઠ ! ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર્યા વિના શુદ્ધિના લક્ષ્મી સ્થાનરૂપ મોક્ષતત્ત્વને કોણ પામ્યો ? તે કહો. ૧ વળી આત્મા જે રીતે લિંગ દેહને તળે છે તથા જે રીતે સ્થૂલ દેહસ્વરૂપને તળે છે, તે બંને કહો. વળી મોક્ષનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ શું છે ? તે પણ મને કહો. ૨ બીજા કહે છે કે:-હે ભારત ! આ વિષે પણ જનક અને સુમત્રાના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૩ પૂર્વે ત્રિથિલામાં “ ધર્મધ્વજ ” નામનો એક જનકવંશનો રાજા થયો હતો. તે એક માનતો હતો કે, સંન્યાસ (ત્યાગ)નું ફળજ ઉત્તમ છે. ૪ તેણે વેદનું અધ્યયન કર્યું હતું તથા પોતાના શાસ્ત્રમાં એટલે દંડનીતિ આદિમાં પણ શ્રમ લીધેલો હતો. તે રાજા પોતાની ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખીને પૃથ્વીનું પાલન કરતો હતો. ૫ હે પુરૂષેશ્વર ! તેની સમ્યક્ચિત્તિને સાંભળીને વેદને બાળુનારા બીજા ગ્રામી પુરૂષો લોકોમાં તેની સાધુવૃત્તિની સ્પૃહા કરતા હતા. હવે તે સત્યયુગના સમયમાં યોગધર્મનું અનુદાન કરનારી એક “ સુલભા ” નામે સંન્યાસિની પૃથ્વીમાં ફરતી હતી. ૭ એ સ્ત્રીએ આ સમગ્ર જગતમાં ફરતાં ફરતાં ત્રિદંડી સંન્યાસી-

* આથી સ્ત્રીઓને પણ વિવાહની પૂર્વે અથવા વેધવ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી સંન્યાસનો અધિકાર હતો એમ જણાવ્યું છે.

એના મુખથી સાંભળ્યું કે, મિથિલાનો રાજા મોક્ષધર્મમાં બહુ કુશળ છે. ૮ એવી રીતે અતિશય સૂક્ષ્મ એવી તે (જનક)ની વાતોને સાંભળીને “ તે સત્ય હશે કે, નહિ ? ” એવો તેને સંશય થયો અને તેથી તેના મનમાં જનકનું દર્શન કરવાનો વિચાર થયો. ૯ પછી તેણે પોતાના સંન્યાસિનીના પૂર્વરૂપને પોતાના યોગસામર્થ્યથી તજીને અત્યંત સુંદર અને ખામી વગરનું બીજું રૂપ ધારણ કર્યું. ૧૦ પછી તે સુંદર ભ્રમરવાળી તથા કમળસમાન નેત્રવાળી સ્ત્રી, નેત્ર મીચીને ઉધાડે તેટલી વારમાં અતિ વેગવાળા અસ્ત્રની ગતિની પેઠે ગમન કરીને વિદેહ રાજાની નગરીમાં ગઈ. ૧૧ પછી અનેક મનુષ્યોની વસ્તીથી ભરપૂર અને રમણીય મિથિલા નગરીમાં ગયા પછી તેણે ભિક્ષાવૃત્તિના બહાને જનકરાજનું દર્શન કર્યું. ૧૨ રાજા પણ તેના અતિશય સુકુમાર શરીરને જોઈને મનમાં અત્યંત વિરમય ખામી વિચારવા લાગ્યો કે, આ સ્ત્રી કોણ છે ? કોની છે ? અને ક્યાંથી આવી છે ? ૧૩ પછી રાજાએ તેનો આદર-સત્કાર કરીને ઉત્તમ આસન આપ્યું તથા તેના ચરણ ધોઈને તેનું પૂજન કર્યું અને ઉત્તમ અન્ન આપીને તેને તૃપ્ત કરી. ૧૪ ભોજનથી તૃપ્ત થઈને પ્રસન્ન થયેલી સંન્યાસિની સુલભાએ પછી મંત્રાઓથી વીંટાયલા તે રાજાને સર્વ ભાષ્ય જાણનારાઓની મધ્યે મોક્ષધર્મ સંબંધી પ્રશ્ન કર્યા. ૧૫ તે વખતે સુલભાને સંશય થયો કે, આ જનક રાજા મુક્ત છે કે નહિ ? પછી તે જાણવાને માટે યોગને જાણનારી તે સ્ત્રીએ પોતાના બુદ્ધિસત્ત્વવડે રાજાના બુદ્ધિસત્ત્વમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૬ પોતાનાં બન્ને નેત્રવડે અને તેનાં કિરણવડે રાજાનાં નેત્રને અને તેનાં કિરણોને બાંધીને તેને પ્રશ્ન કરવાને ઇચ્છતી સુલભાએ તેને યોગમંધનથી બાંધી લીધો. ૧૭ હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! જનક રાજાએ પણ પોતાના અજ્ઞેયપણાનો ગર્વ કરીને તથા “ હું રાજાને બોલતો બંધ કરીશ ” એવા સુલભાના આશયનો પરાજય કરીને પોતાના આશયવડે તેના આશયને ગ્રહણ કર્યો. ૧૮ પછી એકજ દેહમાં જેણે છત્રાદિ સ્થૂલ દેહના ઉપસ્કરનો ત્યાગ કર્યો છે એવા રાજાનો તથા ત્રિદંડયુક્ત સુલભાનો સંવાદ થયો તે સાંભળો. ૧૯ (અર્થાત્ જનકના દેહમાં પ્રવેશ કર્યાથી બન્નેએ સ્થૂલ દેહનો ઉપસ્કર તજ્યો હતો પરંતુ તેમના સૂક્ષ્મ દેહનો સંવાદ થયો તે આ રીતે છે. આખ્યાનનું તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ એક ઘરમાં બે મનુષ્ય રહે છે તેમ એકજ સ્થૂલ કે, સૂક્ષ્મ દેહમાં પણ બે જીવ રહી શકે છે. માટે સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ એ જીવનાં ઘર છે પણ તેજ આત્મા નથી, એમ હોવાથી પોતે તેથી પરાભવ પામ્યો નથી એમ બતાવીને) જનક કહે છે કે:-હે ભગવત ! તેં આ સંન્યાસચર્યા ક્યાં ગ્રહણ કરી ? ત્યારે ક્યાં જવાની ઇચ્છા છે ? તું કોની છે ? અને તું ક્યાંથી આવી છે ? (એ રીતે રાજાએ તેને પૂછ્યું). ૨૦ બીજા મનુષ્યની વિદ્વતા, વય અને જ્ઞાતિ પૂછ્યા વિના માલૂમ પડતી નથી, માટે એ સંબંધી હું તને પૂછું છું અને ત્યારે તે મને નિવેદન કરવું યોગ્ય છે. ૨૧ હું છત્રાદિ રાજ્યના ઉપસ્કરથી મુક્ત છું એમ તું મને તત્ત્વથી જાણજે અને હું એવો છું માટે તને જાણવાને ઇચ્છું છું. કેમ કે, તું માન આપવા યોગ્ય છે, એમ હું માનું છું અથવા તને જાણવાને ત્યારે પ્રમાણની જરૂર છે, એમ હું માનું છું. ૨૨ પૂર્વે મને જેનાથી વૈશિષ્ઠિકશાસ્ત્ર પ્રાપ્ત થયું છે અને જેનો બીજો કોઈ વક્તા છે નહિ, તે મોક્ષજ્ઞાન તું ત્યારી પાસેથી સાંભળ. ૨૩ પરાશરનો સંગ્રામ વૃદ્ધ મહાત્મા “ પંચશિખ ” નામે સંન્યાસી છે તેનો હું પરમ શ્રેષ્ઠ શિષ્ય છું. ૨૪ તે સાંખ્યજ્ઞાનમાં, યોગશાસ્ત્રના જ્ઞાનમાં અને પૃથ્વીનું પાલન કરવાના વિધિમાં-

અર્થાત્ જ્ઞાન, ઉપાસના અને કર્મકાંડરૂપ ત્રણ પ્રકારના મોક્ષ ધર્મમાં જ્ઞાનવાળા અને ઊભસંશય (સંશય વિનાના) છે. ૨૫ તે સંન્યાસી શાસ્ત્રમાં કહેલા માર્ગે આચરણ કરતા કરતા, આ પૃથ્વી ઉપર ફરતા હતા. તે એક સમયે પૂર્વે વર્ષાઋતુના ચાર મહિના મ્હારી પાસે સુખથી રહ્યા હતા. ૨૬ એ સાંખ્યાચાર્યોમાં મુખ્ય ઋષિ કે, જેમણે તત્ત્વજ્ઞાન સારી રીતે જાણેલું હતું તેમણે મને યથાર્થ ત્રણ પ્રકારના મોક્ષનું શ્રવણ કરાવ્યું અને રાજ્યથી મને ચલાવમાન કર્યો નહિ. ૨૭ એથી હું વિષયો ઉપરથી પ્રીતિને તજી દઇને અને પરમ-પદમાં સ્થિતિ કરીને મોક્ષ આપનારી ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિને રખકિત કર્યા વિના કર્મ આચરું છું. ૨૮ એ મોક્ષનો પરમવિધિ વૈરાગ્ય છે અને તે વૈરાગ્ય કે, જેથી મુક્તિ થાય છે—તે જ્ઞાનથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૯ પ્રાણી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાવડે યત્ન કરે છે, યત્ન કરવાથી મોટો પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. મોટો પદાર્થ પ્રાપ્ત થવાથી સુખ—દુઃખાદિ દંદનો નાશ થાય છે. સુખ—દુઃખનો નાશ થવાથી સિદ્ધિ (મોક્ષસિદ્ધિ) પ્રાપ્ત થાય છે અને સિદ્ધથી મૃત્યુને જીતી શકાય છે. આ લોકમાં હું મોહને તજીને અને સંગનો ત્યાગ કરીને ફરું છું તેથી નિર્દ્વંદપણારૂપ પરમ શ્રેષ્ઠ જીવિ મને પ્રાપ્ત થઇ છે. ૩૦, ૩૧ જેમ ખેડીને પોચા કરેલા અને જળથી ડૂબાવી બીના કરેલા ખેતરમાં વાવેલા બીજનો અંકુર ફૂટે છે, તેમ એક દેહમાં રહીને કરેલા કર્મનો પુનર્જન્મરૂપ અંકુર ફૂટે છે. ૩૨ તેમજ તપાવેલું બીજ પણ મૃત્તિકાના ઠીકરામાં કે, બીજ ત્રીજ ગમે તે જગ્યાએ પડીને પણ કદાચિત્ અંકુર ઉપજ કરવાનાં હેતુરૂપ થાય છે. પરંતુ જે બીજનોજ નાશ થયો હોય તો પુનઃ અંકુર ઉપજતો નથી. ૩૩ તેમ ભગવાન પંચશિખમુનિએ જ્ઞાનવડે મ્હારા વાસનાબીજને નાશ કર્યું છે માટે માફ મન વિષયોમાં અંકુરિત થતું નથી. ૩૪ મ્હારું મન શત્રુવધાદિ અનર્થમાં કે, સ્ત્રી આદિના પરિગ્રહમાં પ્રીતિવાળું થતું નથી, તેમજ પ્રીતિ અને દ્વેષ એ સર્વને વ્યર્થ માનીને તેમાં પણ મ્હારું મન આસક્ત થતું નથી. ૩૫ જે કોઈ મ્હારા જમણા હાથને ચંદન ચોપડે અને ડાબા હાથને વાંસલાવડે ઊભવા માંડે તોપણ મ્હારા મનમાં તે બંને કર્મ સમાન છે. ૩૬ એ રીતે હું પૂર્ણકામ છું અને તેથી સુખી છું. મ્હારા મનથી મૃત્તિકાનું ઢેકું, પથ્થરો અને સોનું એ સઘળું સરખું છે. હું સર્વ સંગથી મુક્ત થઇને રાજ્યાસન ઉપર રહેલો છું તથા તેથી હું અન્ય ત્રિદંડીઓથી વિશેષ મોટો છું. ૩૭ મોક્ષશાસ્ત્રને જાણનારા પુરૂષોએ મોક્ષમાં ત્રણ પ્રકારની સ્થિતિ કહેલી છે, એક જ્ઞાન, બીજી ઉપાસના અને ત્રીજી કર્મ. તેમાંથી લોકોત્તર જ્ઞાન અને કર્મનો સર્વથા ત્યાગ કરવો એને કેટલાક મોક્ષશાસ્ત્રને જાણનારા આચાર્યો “ જ્ઞાનનિષ્ઠા ” કહે છે. તેમજ કેટલાક સૂક્ષ્મદર્શી મુનિઓ જ્ઞાનને તજીને કર્મજ કરવું એને “ કર્મનિષ્ઠા ” કહે છે. અને તેનેજ શ્રેષ્ઠ માને છે. ૩૮, ૩૯ પણ મહાત્મા પંચશિખે તો કેવળ જ્ઞાન અને કેવળ કર્મ એ બંનેથી યુક્ત ત્રીજી નિષ્ઠા કહેલી છે. તે એ કે, કર્મથી ઉપકાર થવા છતાં પણ કર્મની અપેક્ષા ન રાખવી અને કર્મનું પ્રયોજન ન છતાં પણ તેનો ત્યાગ ન કરવો. ૪૦ એ નિષ્ઠાવાળા પુરૂષો યમ, નિયમ, દ્વેષ, પરિગ્રહ, માન, દંભ, રનેહ, એ સર્વ વિષયોમાં બીજા પોતાના કુદુંબીઓના જેવાજ રહે છે, છતાં તેઓની જીવિ એ સર્વના વિષે સમાન રહે છે. ૪૧ જે જ્ઞાનવડે ત્રિદંડનું ધારણ કરવામાંજ મોક્ષ છે તો, તેજ જ્ઞાનવડેજ જીવધારણ કરવામાં મોક્ષ કેમ નહિ હોય ! કેમ કે, ત્રિદંડધારણ અને જીવધારણ એ બંનેનું ગ્રહણ તો સરખુંજ છે. ૪૨ માટે જે જે કારણવડે જે જે કર્મમાં જેને જેને અર્થ હોય તે તે

કારણવડે તે તે કર્મમાં પોતાના સ્વાર્થનું મહત્ત્વ કરવામાં મનુષ્ય પ્રવૃત્ત થાય છે-તે તે વસ્તુનું આલંબન કારણપરવે કરે છે. પણ તેમાં જો આસક્તિ નથી હોતી તો તે બંધનનો હેતુ નથી; માત્ર આસક્તિ બંધનનો હેતુ છે. ૪૩ જે પુરૂષ ગૃહસ્થાશ્રમમાં દોષને દેખીને તથા બીજા આશ્રમમાં દોષને દેખીને ત્રીજા આશ્રમમાં જાય છે તો તે એક પરિગ્રહ તજીને બીજા પરિગ્રહને ધારણ કરે છે, પણ તેથી તે કાંઈ સંગથી મુક્ત થતો નથી. ૪૪ નિવૃત્તગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવારૂપ આધિપતિપણું સમાન હોવાથી સંન્યાસીઓ પણ રાજ્ય-ઓના સરખાજ છે તો તેઓ કયા હેતુવડે મુક્ત થઈ શકે ? પરંતુ આધિપતિપણું છતાં, કેવળ જ્ઞાનવડેજ ઉત્તમ દેહમાં રહીને સર્વ પાપથી તેઓ મુક્ત થાય છે. ૪૫, ૪૬ ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, મસ્તક મુંડાવવું, ત્રિદંડધારણ કરવા, કમંડળ ઝાલવું, એ સર્વ ચિહ્ન ઉન્માર્ગભૂત છે, પણ કાંઈ મોક્ષનાં હેતુ નથી, એવી મ્હારી શુદ્ધિ છે. ૪૭ વાડ, કદાપિ એવાં ચિહ્ન છતાં પણ જો મોક્ષનું કારણ જ્ઞાનજ છે તો દુઃખનો મોક્ષ થવાને માટે માત્ર ચિહ્ન નિર્વર્થકજ છે. ૪૮ અથવા જો “ ચિહ્નધારણ કરવાથી દુઃખ ઓછું થશે ” એમ માનીને ચિહ્ન ધારણ કર્યો હોય તો, તેજ દુઃખ ઓછું થવારૂપ અર્થ છતાંદિ :રાજ્યચિહ્ન ધારણ કરવાથી નથી થતો શું ? માટે સર્વનો ત્યાગ કરવાથી મોક્ષ નથી અને કોઈ વસ્તુનો પરિગ્રહ કરવાથી બંધન નથી. ૪૯ દ્રવ્યાદિનો સંગ્રહ કરવા છતાં કે, સર્વનો ત્યાગ કરવા છતાં પણ પ્રાણીમાત્ર જ્ઞાનવડેજ મુક્ત થાય છે. ૫૦ માટે હું ધર્મ અર્થ, કામ અને રાજ્યપરિગ્રહ, એ સર્વ બંધનના સ્થાનમાં રહેલો છતાં પણ મને બંધન વિનાના સ્થાનમાં રહેલો જાણજો. ૫૧ રાજ્યના અર્થરૂપી પાશ કે, જે સ્નેહરૂપી બંધનથી બંધાયેલો છે, તેને મોક્ષરૂપી પથ્થર ઉપર ધસીને તીક્ષ્ણ કરેલા ત્યાગરૂપી ખડગથી મેં કાપી નાખ્યો છે. ૫૨ હું એવો મુક્ત છું તથાપિ તને યોગના પ્રભાવવાળા જોઈને ત્હારા વિષે મ્હરો આદર થયો છે. હે બિશ્વકિનિ ! તથાપિ ત્હારો વર્ણ યોગને યોગ્ય નથી તે હું તને કહું છું. સાંભળ ૫૩ ત્હારા વિષે સુકુમારતા છે, રૂપ છે, શરીર સુંદર છે અને યુવાવસ્થા છે. ત્હારા વિષે યોગમાં અસંભવિત એ સર્વ છે અને તેની સાથે વળી નિયમ (યોગ) પણ છે એ વિષે મને મોટો સંશય છે. ૫૪ ત્હારામાં ત્રિદંડધારણને યોગ્ય શરીરશોષણાદિ જણાતું નથી તેથી “ આ મુક્ત હશે કે, નહિ ? ” એમ મ્હારી સભા સંશયયુક્ત થઈ છે-અર્થાત્ બીજાને સંશયયુક્ત કરવા તથા જે સ્થિતિને જે ઘટે તેવો વેષ ન રાખવો એ મુક્તનું લક્ષણ નથી. ૫૫ તું કહેશે કે, જેમ નંદિનીએ દિલીપના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને તેને જાણ્યો હતો, તેમ મેં ત્હારા ઉપર અનુગ્રહ કરવાના હેતુથી ત્હારો જળ કર્યો છે, તો તે યોગ્ય નથી. બીજાના ઉપર અનુગ્રહ કરવારૂપી કામનાવાળા યોગીને સંન્યાસનું ફળ નથી કેમ કે, તેણે તેટલી કામનાનો પણ ભાગ કર્યો નથી. ૫૬ વળી મ્હારા શરીરમાં પ્રવેશ કરવાથી તને મ્હારા શરીરનો સંગ થયો છે તેથી તું ત્હારા આશ્રમના ચિહ્નનું પણ રક્ષણ કરી શકી નથી. આથી મુક્ત થયા છતાં પણ બ્યભિચારાદિ અકૃત્યથી પોતાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ તે ત્હારાથી બની શક્યું નથી. વળી તે પોતાના ચિત્તવડે મ્હારા શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. મેં એ શરીરનો પ્રથમથી સ્વીકાર કરેલો છે માટે એમાં પણ અપરાધ કર્યો છે તે સાંભળ. ૫૭ બ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓ પણ બીજાના નગરમાં કે, ઘરમાં કોઈની સાથે સંકેત કરી મળીને

પેસે છે, તો તેં મહારા દેશમાં કે, નગરમાં કેની સાથે સંકેત કરીને પ્રવેશ કર્યો છે ? અથવા કેની સાથે સંકેત કરીને તેં મહારા હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો છે ? ૫૮ વાર, તેમ કરવાથી પણ ત્હારે અભીષ્ટ સિદ્ધ થાય તેમ નથી કેમ કે; તું સર્વ વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ વર્ણમાં ઉત્પન્ન થયેલી શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણી છે અને હું ક્ષત્રિય છું, માટે આપણે એકબીજા સાથે શકે એમ નથી અને તેથી તું વર્ણમાં સંકરપણું કરીશ નહિ. ૫૯ વળી મહારા કરીરમાં પ્રવેશ કરવાપડે તેં બીજો-આશ્રમસંકર કર્યો છે તે એવી રીતે કે, તું મોક્ષધર્મના સંન્યાસાશ્રમમાં રહેલી છે અને હું યજ્ઞસ્થાશ્રમમાં રહેલો છું, માટે મહારી સાથે ત્હારે સમ્પ્રાયમ પણ આશ્રમમાં સંકરપણું ઉપભવનારો છે. ૬૦ વળી હું ત્હારો સગોત્ર છું કે, અસગોત્ર છું તે તું મને જાણતી નથી કે, હું તને જાણતો નથી; માટે મહારા અસગોત્રના શરીરમાં તેં પ્રવેશ કરવાપડે ત્રીજો યોગસંકર કર્યો છે. ૬૧ વળી પરદેશમાં કે, કાંઈ પણ જગ્યાએ ત્હારો સ્વામી જીવે છે તેથી તું પરસ્ત્રી છે અને એવી અગમ્યા પરસ્ત્રીનો સમાગમ કરવાથી ચોથો ધર્મસંકર થાય છે. ૬૨ એવી રીતે તું કાંઈક કાર્યની ઇચ્છાથી એટલાં એટલાં અક્ષર્ય કરવાને નિશ્ચય કરી બેઠી છે તો તેં એ નિશ્ચય ત્હારા અજ્ઞાનથી અથવા મિથ્યાજ્ઞાનથી કર્યો હોય એમ મને લાગે છે. કેમ કે, “સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા આપવી યોગ્ય નથી*.” એવાં શાસ્ત્રવચનનું તેં ઉલ્લંઘન કર્યું છે, તેથી શાસ્ત્રનો વ્યતિક્રમ કરવાથી ત્હારે જ્ઞાન વ્યર્થ છે. ૬૩ અથવા એમ છતાં પણ જો તું કાંઈ કારણથી સ્વાતંત્ર્ય પામી હોય તો, ત્હારા દોષથીજ તને સ્વાતંત્ર્ય મળેલું હોવું જોઈએ, માટે જો તેં કાંઈ અધ્યયન કર્યું હોય તો ત્હારા તેજ દોષથી તે પણ વ્યર્થ છે. ૬૪ વળી તેં ત્હારા ચિત્તનો મહારા ચિત્તની સાથે સ્પર્શ કર્યો છે અને પોતાનું સંન્યાસચિહ્ન પ્રકટ કરતાં મહારા ચિત્તની સાથે ત્હારા ચિત્તની એકતા કરીને તું દૂષિત થયેલી છે એ ત્હારા દોષનું ત્રીજું લક્ષણ છે. ૬૫ એવી રીતે કે, તેં મહારો જય મેળવવાનેજ નિશ્ચય કર્યો છે એમ નથી, પણ તું આ મહારી સમમ સ્થાને પણ જીતવાને ઇચ્છે છે. ૬૬ તું મહારા પક્ષનો નાશ કરવાને અને પોતાના પક્ષને પ્રબળ કરવાને મહારી સભામાંહેના પૂજ્ય પુરૂષોને ઉદ્દેશીને ત્હારી દષ્ટિ તેઓના સામી કરે છે. ૬૭ પોતાના અમર્ષરૂપ સમૃદ્ધિના મોહથી મોહિત થયેલી તું, જેમ જેર અને અમૃતને એકત્ર કર્યું હોય, તેમ બીજાની બુદ્ધિની સાથે પોતાની બુદ્ધિના યોગને પુનઃ પણ ઉત્પન્ન કરે છે-અર્થાત્ તું બીજાના ચિત્તની સાથે ત્હારા ચિત્તને મેળવે છે. ૬૮ કેમ કે, ત્હારી પ્રીતિથી ત્હારા વિષે પ્રીતિવાળા થયેલો પુરૂષ જે લાભને ઇચ્છે છે તે અમૃતતુલ્ય છે, પરંતુ તેથી તેને લાભ ન થતાં જે અલાભ થાય છે તે વિષ જેવો છે. વાર, હવે તું ત્હારા ધર્મને તજીશ નહિ. ત્હારે શાસ્ત્ર (સંન્યસ્તધર્મ બતાવનારું શાસ્ત્ર) સાંઠે છે. તેનું તું પાલન કરજે-તે પ્રમાણે તું આચરજે. ૬૯, ૭૦ આ જનક મુક્ત છે કે, નહિ? એવી તેં મહારા વિષે જાણવાની જે ઇચ્છા કરી એ સર્વ તેં યુક્ત રીતે કર્યું છે અને બીજું કાંઈ જાણવું નથી; પણ મહારા આગળ તે વાત સંતાડવી યોગ્ય નથી. જો કદાપી તું કાંઈક કાર્ય માટે બીજા કાંઈના વિષે એમ જાણવાની ઇચ્છા કરે તો તે નબે, પણ બીજો વેષ લઇને યુક્તપણે આવી મહારા આગળ ત્હારી વાતને સંતાડવા ઇચ્છે તે તને યોગ્ય નથી. ૭૧ રાજાની પાસે કાંઈ કાર્ય વિના વૃથાજન જવું નહિ, બ્રાહ્મણની પાસે પણ કાંઈ કાર્ય વિના વૃથાજન જવું નહિ, તેમજ સ્ત્રીને યોગ્ય

ગુણવાળી સ્ત્રીની પાસે પણ વિના પ્રયોજને જવું નહિ. કેમ કે, એ સર્વ વિના પ્રયોજને પોતાની પાસે આવનારનો નાશ કરે છે. ૭૨ રાજનું ઐશ્વર્ય બળ છે, બાહ્યોનું બળ વેદ છે અને સ્ત્રીઓનું સર્વોત્તમ બળરૂપ, યૌવન તથા સૌભાગ્ય છે. ૭૩ એ બળવડે તે સર્વ બળવાન છે માટે જે, તેઓની પાસેથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને ઇચ્છતા હોય તેઓએ તેઓની પાસે વિનય અને સરળતા દ્વંદ્વ જવું, પણ જે વિનય તજીને અને સરળતા તજીને તેઓની પાસે જવામાં આવે તો મોટા વિનાશ ઉપજે છે. ૭૪ માટે તું પણ પોતાની જાતિ, વેદાધ્યયન, આચરણ, ભાવ, પ્રકૃતિ અને અહિં આવવાનું જે કારણ હોય તે સર્વ યથાર્થ કહે. ૭૫ ભીષ્મ કહે છે કે:-એ પ્રમાણે જનકે દુઃખ ઉપજાવે એવાં અયોગ્ય અને હલકાં વચન કહીને તેનો તિરસ્કાર કર્યો તથાપિ સુલભા પોતાના મનમાં લગાર પણ કંપાયમાન થઈ નહિ. ૭૬ પરંતુ જ્યારે રાજા બોલી રહ્યો, ત્યારે સુંદર આકૃતિવાળી સુલભાએ આ પ્રમાણે વચન બોલવાનો આરંભ કર્યો. ૭૭ સુલભા કહે છે કે:-હે રાજન્! વાણીને દ્વષણ આપનારા નવ દોષ છે તથા બુદ્ધિને દ્વષણ આપનારા નવ દોષ છે, એ અદાર દોષથી રહિત અને એ દોષથી વિપરીત જે અદાર ગુણ તે યુક્ત તથા સૌદમ્ય, સાંખ્ય, કમ, નિર્જુય અને પ્રયોજન, એ પાંચ અર્થવાળું જે વચન હોય તેને “વાક્ય” કહે છે-(ઉપર કહેલા અદાર દોષ તથા અદાર ગુણ આગળ કહેવાશે. સંશયવાળા અર્થને કહેવામાં જે વચન બોલવામાં આવે છે તેને “સૌદમ્ય” કહે છે. પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાંતમાં ગુણ-દોષની ગણના કરવી તેને “સાંખ્ય” કહે છે. એ રીતે ગણેલા ગુણ-દોષમાં દોષ બળવાન છે કે, ગુણ બળવાન છે, એવો વિચાર કરવાના વચનને “કમ” કહે છે. સિદ્ધાંત કરનારા વચનને “નિર્જુય” કહે છે અને પ્રયોજનરૂપી અર્થને બતાવનારા વચનને “પ્રયોજન” કહે છે.) ૭૮, ૭૯ એ સૌદમ્ય આદિ પ્રત્યેક વ્યવહારમાં કેવી રીતે આવે છે? તેનાં લક્ષણ તું સાંભળ. તે લક્ષણ પણ ચાર પ્રકારે કહેવાય છે: શબ્દવડે, વાક્યવડે, શબ્દાર્થવડે અને વાક્યાર્થવડે. ૮૦ જ્યારે વાક્યના પ્રમેયપણે રહેલા વિષયમાં અનેક અર્થ થતા હોય ત્યારે બુદ્ધિ, તેમાં બેદ પામીને નિર્જુય કરી શકતી નથી. ત્યારે જે સંશયાત્મકા બુદ્ધિ થાય છે-બુદ્ધિને અનેક ક્રાંતિમાં સ્પર્શ કરનાર જે જ્ઞાન થાય છે તેને સૌદમ્ય એટલે વાક્યનું “દુર્જેયત્વ” કહે છે. ૮૧ પૂર્વપક્ષ કે, સિદ્ધાંતમાં ક્રાંતક અર્થ ઉપર અભિપ્રાય આપતાં દોષ અને ગુણનો પ્રમાણમાં વિભાગ કરવો તેને “સંખ્યા” કહે છે, સંખ્યાસૂચક અર્થને “સાંખ્ય” કહે છે. આ વચન પ્રથમ બોલવા યોગ્ય છે અને આ વચન પછી બોલવા યોગ્ય છે, એમ બોલવાના વચનનો જે કમયોગ છે તેને વાક્ય બોલનારા પુરૂષો “કમ” કહે છે-અર્થાત્ ગુણ-દોષમાંથી આ ગુણ પ્રથમ કહીને પછી આ દોષ લગાવવા જેવું છે કે, આ દોષ પ્રથમ કહીને આ ગુણ બતાવવા જેવો છે એવા ગુણ-દોષના બળાબળ વિચારને “કમ” કહે છે. ૮૨, ૮૩ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ વિષયોમાંથી એકાદ કે, સમગ્ર વિષયોનું નિરૂપણ કરતાં વાક્યના અંતે “જે કહેવાનું હતું તે આ” એમ જે બતાવવામાં આવે છે તેને “નિર્જુય” કહે છે. ૮૪ હે રાજન્! જે વિષયમાં ઇચ્છા વિષયનું દુઃખ થાય છે એટલે “આ તો જરૂર કરવું જોઈએ.” એવી જે ઉત્સુકતા થાય છે અને “આ તો અવશ્ય તજવું જ જોઈએ” એવા દ્રેષથી ઉત્પન્ન થયેલું દુઃખ જે વિષયમાં થાય છે તેમાં પ્રવૃત્તિરૂપ કે નિવૃત્તિરૂપ મનની વૃત્તિને ‘પ્રયોજન’ કહે છે. ૮૫ હે જ્ઞાનાધિપ! મેં તેને સૌદમ્ય આદિ

અર્થનાં લક્ષણ કહ્યાં તે સર્વે એક વાક્યરૂપ અર્થમાજ પરિણામ પામે છે. અર્થાત્ એ પાંચ અંગવાળું “વાક્ય” કહેવાય છે. હવે હું વાક્ય વિષે કહું તે સાંભળ. ૮૬ જે વચન બોલવાથી બોલવાનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજવામાં આવતો હોય તેને “ઉપેતાર્થવાક્ય” કહે છે, જે વચન બોલવાથી અનેક અર્થ ઉપજતા ન હોય તેને “અભિનાર્થવાક્ય” કહે છે, જે વચન પ્રશંસા કરવા યોગ્ય વિશેષણોએ યુક્ત હોય તેને “ન્યાયવ્રતવાક્ય” કહે છે. જે વાક્ય થોડા શબ્દમાં કહેલું હોય તેને “સંક્ષિપ્તવાક્ય” કહે છે. શ્લેષ, સામ્ય, ક્રાંતિ, ઝોજ, ઔર્જલ, ઔદાર્ય, રીતિ અને ગતિ એ આઠ ગુણવાળા વાક્યને “શ્લક્ષ્ય” (કામળ) કહે છે. એ આઠ ગુણવિનાના વાક્યને “અશ્લક્ષ્ય” કહે છે. મદેહ વિનાના વાક્યને “અસંદિગ્ધ” કહે છે. એમ ઉપેતાર્થતા, અભિનાર્થતા, ન્યાયવ્રતતા, અનધિકતા (સંક્ષિપ્તતા), શ્લક્ષ્યતા અને અસંદિગ્ધતા, એવા વાક્યના છ ગુણ છે અને એથી ઉલટા વાક્યના છ દોષ છે. ૮૭ હવે પદના નવ દોષ છે તે પણ ઉલટા થાય એટલે વાક્યના નવ ગુણો થાય છે. ધણા ગુરૂ અક્ષરવાળા વાક્યને “ગુર્વક્ષરવાક્ય” કહે છે. ગુર્વક્ષરવાક્ય કઠોર હોય છે માટે અગુર્વક્ષર વાક્ય બોલવું. પરાસ્પૃષ્ઠ મનુષ્યોને સુખકર આમ્ય વાક્ય પણ ન બોલવું. અનૃત એટલે નિર્ભૂળ વાક્ય ન બોલવું. ત્રિવર્ગ (ધર્મ, અર્થ અને કામ)થી વિરૂદ્ધ વચન પણ ન બોલવું, જે વ્યાકરણાદિ દોષવાળું હોય તેને “અસંસ્કૃત” કહે છે. એવું અસંસ્કૃત વાક્ય પણ ન બોલવું. ૮૮ જે વચન અસંગત હોય એટલે કહેવાના અર્થને લાગુ ન પડતું હોય તેને “ન્યુનવાક્ય” કહે છે, તેવું ન્યૂનવાક્ય ન બોલવું. જે વચન, જદં કે, વ્યાકરણના દોષવાળું હોય—કિલ્લેટ હોય તેને “કટશબ્દવાક્ય” કહે છે. કટશબ્દ વાક્ય પણ ન બોલવું. જે વાક્યમાં શબ્દો ક્રમ પ્રમાણે ન હોય તેને “વિક્રમાભિહતવાક્ય” કહે છે. એ પણ વાક્યનો દોષ જાણવો. જેમાં બીજા શબ્દો અધ્યાહાર હોય તેને “શેષવાક્ય” કહે છે. એવું શેષ વાક્ય પણ ન બોલવું. લક્ષણથી યુક્ત ન હોય તેવું, પ્રયોજન વિનાનું અને યુક્તિ વિનાનું (હેતુરૂપ યુક્તિ વિનાનું) વાક્ય ન બોલવું. એ રીતે વાક્યના નવ દોષ છે. ૮૯ હવે જુદાના નવ દોષ સાંભળ. કામ, ક્રોધ, ભય, લોભ, દૈન્ય, ગર્વ, લજ્જા, દયા અને માન, એ નવ જુદાના દોષ છે. એ નવ જુદાના દોષસંહિત હું કોઇ સમયમાં પણ બોલતી નથી. ૯૦ જ્યારે વાક્યનો વક્તા, શ્રોતા અને વાક્ય એ ત્રણ દોષરહિત અને અત્યંત તથા બોલવાના અર્થને અનુકૂળ થાય છે ત્યારે અર્થ પ્રકાશિત થાય છે. ૯૧ જ્યારે ભાષણ કરવામાં વક્તા પુરૂષ શ્રોતાનું અપમાન કરીને પોતે જે અર્થને ગ્રહણ કર્યો હોય તે કહે છે ત્યારે, તે વાક્ય ઉત્કૃષ્ટ અર્થવાળું થઇને શ્રોતાના હૃદયમાં ચોટતું નથી. ૯૨ જ્યારે કોઇ પુરૂષ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને, જેમાં બીજાનો અર્થ હોય એવું વચન બોલે છે ત્યારે તે વચનમાં પણ શંકા ઉપજે છે અને તેથી તે વાક્ય પણ દોષવાળું થાય છે. ૯૩ હે રાજન્ ! જે વક્તા પોતાનો અને પારકા બંનેનો અર્થ, વિરોધ ન આવે એવી રીતે કહી બતાવે છે તેનેજ વક્તા જાણવો બીજાને વક્તા જાણવો નહિ. ૯૪ માટે હે તૃપ !

* ‘શુદ્ધો વૃક્ષાદિલક્ષ્યમે’ એ ગુર્વક્ષરવાક્યનું ઉદાહરણ છે;

+ જેમ “મેઘની સઘે સંદેશો કહાવવો” એ પુરાણાદિ મૂળ વિનાનું છે માટે તે અનૃત છે.

* જેમ “આ બાળકને ઉપવીત ન આપ્યા છતાં પણ તે ગુરૂ પાસેથી વેદ ભણે” એ ધર્મવિરૂદ્ધ વાક્ય છે, એજ પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ વાક્યનાં ઉદાહરણો બહુવાં.

હું તને જે અર્થવાળું વચન કહું, તેને તું એકચિત્તે સાંભળ. જેમ લાખ અને કાષ, રજ અને જળના છાંટા, એ સર્વ એક બીજની સાથે સ્વભાવથીજ વળગી રહે છે, તેમ પ્રાણી-ઓના દેહ પણ તેવાજ છે. એટલે દેહથી ભિન્ન આત્માને શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગંધ, એ પાંચ ઇન્દ્રિયો વળગી રહેલી છે. માટે એ વિષે કાંઈ પૂછવા જેવું નથી એજ વાત નક્કી સમજવી. અર્થાત્ તું “ તું કાણુ છે ” ઇત્યાદિ પ્રશ્ન મને કરે છે પણ તે પ્રશ્ન નિરર્થક છે કેમ કે, લાખ અને કાષના સંયોગની પેઠે, જડ અને ચેતનના સંયોગથી હું નિર્માણ થએલી છું. તેમાં જો તું જડનો પ્રશ્ન કરતો હોય તો જે જડ ત્હારામાં છે તેજ ત્હારામાં છે અને ચેતનનો પ્રશ્ન કરતો હોય તો જે ચેતન ત્હારામાં છે તેજ ત્હારામાં છે. સમુદાયનો પ્રશ્ન કરતો હોયતો જે સમુદાય ત્હારામાં છે તેજ ત્હારામાં છે. માટે ત્હારો પ્રશ્ન નિરર્થક છે. કેમ કે, જ્યારે પોતાનામાં તથા બીજનામાં એકજ જડ-ચેતન રહેલાં છે તો પ્રત્યેક અક્રિતિનું જૂદું જૂદું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. જડ એવું નેત્ર નેત્રપણાને જાણતું નથી. ઔત્ર પણ પોતાને જાણી શકતું નથી, તેમજ તેઓ એક બીજને પણ જાણી શકતાં નથી. ૯૫-૯૮ જેમ રેતીના કણ એક-બીજને વળગી રહેછે છતાં તેઓ એક-બીજને જાણી શકતા નથી, તેમજ નેત્રાદિ પણ જાણી શકતાં નથી. જેમ નેત્રાદિ બીજ વસ્તુઓને જોવામાં સૂર્યના પ્રકાશની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ સૂર્ય કાંઈ અપેક્ષા રાખતો નથી. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો પણ બીજ પદાર્થનો પ્રકાશ કરવા માટે બીજ બહારના ગુણોની અપેક્ષા રાખે છે. ૯૯ તે ગુણો કયા છે ? તે હું તને કહું છું. દર્શનરૂપ જ્ઞાનના હેતુ રૂપ ચક્ષુ અને પ્રકાશ, એ ત્રણ છે. ૧૦૦ અને એજ પ્રમાણે બીજાં પણ જ્ઞાન અને જ્ઞેયના હેતુઓને જાણવા. જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ બેની વચ્ચે “ મન ” નામે અગિયારમો ગુણ (ઇન્દ્રિય) છે કે, જેવડે પુરૂષ સાઈ-માહું વિચારી શકે છે. આરમ્ભ એક ગુણ છે તેને “ બુદ્ધિ ” કહે છે. એ બુદ્ધિવડે સંશયાત્મક બોદ્ધવ્ય (જાણવા યોગ્ય) વસ્તુનો નિશ્ચય થાય છે. ૧૦૧, ૧૦૨ એ આરમ્ભ બુદ્ધિગુણમાં એક “ સત્વ ” નામે બીજો ગુણ રહેલો છે. તે સત્વ ગુણવડે પ્રાણી મહાસત્વ (ધણા અંશે સત્વ ગુણવાળો) કે, અદ્વસત્વ છે તેનું અનુમાન થઈ શકે છે. ૧૦૩ વળી ચૌદમો ગુણ “ અહંકાર ” નામે છે. તેવડે પ્રાણી “ હું કર્તા છું, આ મહાઈ છે, આ મહાઈ નથી ” એમ માને છે. ૧૦૪ હે રાજન્ ! એક પંદરમો ગુણ પણ અહિં કહેલો છે, તે પ્રાણ, શ્રદ્ધા, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, ઇન્દ્રિય, મન, અન્ન, વીર્ય, તપ, મંત્ર, કર્મ, લોક, નામ, એ વેદમાં કહેલી જૂદી જૂદી સોળ કળાઓના સમુદાયરૂપ છે. અર્થાત્ વાસનાત્મક જગત જે અહંકારમાં રહેલું છે તે પંદરમો ગુણ છે. ૧૦૫ વળી જગત ત્રણ ગુણમય હોવાથી ત્રણ ગુણના સંઘાત (સમુદાય) રૂપ જગતરૂપી અંકુરનો ખીજજૂત “ અવિદ્યા ” નામે એક ગુણ છે તે સોળમો છે. એ અવિદ્યાના વિષે પ્રકૃતિ અને વ્યક્તિ એ બે ગુણ રહેલા છે. તે સત્તર અને અઠારમો ગુણ છે. ૧૦૬ સુખ અને દુઃખ, જરા અને મરણ, લાભ અને હાનિ તથા પ્રિય અને અપ્રિય, એ રીતે દ્વંદ્વ (જોડા) નો યોગ એ ઓગણીસમો ગુણ છે. ૧૦૭ એ ઓગણીસમાંથી ઉપર “ કાળ ” નામે બીજો ગુણ છે, તે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને મરણ કરનારો છે. ૧૦૮ એ પ્રમાણે વીસ ગુણોનો સમુદાય, પાંચ મહાજૂત અને સદ્ભાવ તથા અસદ્ભાવ, એ બીજ બે ગુણ કે, જે પ્રકાશ કરનારા છે. ૧૦૯ એ રીતે વીસ અને સાત ગુણો કહેલા છે. એ ઉપરાંત વળી વિધિ, વીર્મ અને

બળ, એ તથુ શુભ છે. ૧૧૦ એ રીતે વીસ અને દસ શુભોની સંખ્યા થાય છે. એ ત્રીસે શુભ ન્યાં સમગ્રપણે હોય ત્યાં “શરીર” એવી સંજ્ઞા પડે છે. ૧૧૧ “આ ત્રીસ કળાઓની ઉત્પત્તિ (ઉપાદાન) અવ્યક્ત-પ્રધાન છે” એમ નિરીશ્વર સાંખ્યવાળા માને છે અને કણ્ઠકાદિ સ્થુળદર્શી આચાર્યો “અવ્યક્ત એટલે પરમાણુ અને અવ્યક્ત એટલે કાળ, અદૃશ્ય ઇન્દ્રિયાદિ એ ત્રીસ કળાઓનું ઉપાદાન છે” એમ માને છે. ૧૧૨ એ રીતે કાપિલ મતાનુસારીઓ અવ્યક્તને, ચાર્વાકો ચાર પ્રકારના પરમાણુરૂપ વ્યક્તને, કણ્ઠકાદ મતાનુસારીઓ બનેને અને વેદાંત મતાનુસારીઓ વ્યવહારમાં પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલા જીવ-ઇશ્વર જે પોતાની ઉપાધિથી જ યુક્ત થઇને પોતાને ઇતિવડે જુએ છે એ મતને ઉપાદાનરૂપે માને છે. એ સર્વ વ્યાવહારિક અર્થમાં અપ્રકાશ જ્ઞાનીઓને અવિરૂદ્ધ છે. ૧૧૩ હે રાજેન્દ્ર ! જે અવ્યક્ત પ્રકૃતિ પૂર્વે કહેલી કળાઓવડે વ્યક્તપણાને પામી છે તેજ હું, તું અને બીજા જે જે શરીરધારીઓ છે, તે સર્વ પશુ તેજ છે. અર્થાત્ “તું કાણુ છે ?” એ પ્રશ્ન કરવાનો તને અવકાશજ નથી. ૧૧૪ વળી સ્ત્રીની ચેતિમાં બિંદુનું સ્થાપન થતું, ત્યાંથી આરંભીને વીર્ય અને રૂધિરથી ઉત્પન્ન થયેલી જે જે અવસ્થાઓ છે તે તે અવસ્થાનેજ-તે મિશ્રણનેજ “કલક” કહે છે. ૧૧૫ એ કલકથી બુદ્ધિ ઉપજે છે, બુદ્ધિથી પેશી બંધાય છે. પેશીમાંથી અંગ ઉપજે છે અને અંગમાંથી નખ અને રોમ ઉપજે. ૧૧૬ હે મૈથિલ ! ત્યારે નવમો માસ સંપૂર્ણ થાય છે ત્યારે પ્રાણી જન્મ પામે છે અને ત્યારે તેને નામરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ચિહ્નવડે તે સ્ત્રી કે, પુરૂષ કહેવાય છે. ૧૧૭ જન્મ થયો કે, બાળકનું રાતા નખવાળું અને રાતી આંગળીઓવાળું રૂપ જોઇને તેને “કુમાર” કહે છે. એ રીતે તેને “કુમાર” એવું નામ અને કૌમારાવસ્થાનું રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧૮ પશુ કુમારાવસ્થા થઈ રહ્યા પછી તે કૌમારરૂપ નાશ થાય છે અને તે પુનઃ મળતું નથી. કૌમારાવસ્થા પછી યૌવનાવસ્થાને પામે છે અને યૌવનાવસ્થા પછી વૃદ્ધાવસ્થાને પામે છે. એ ક્રમે કરીને તેનું પૂર્વ રૂપ નાશ થાય છે અને પુનઃ તે પ્રાપ્ત થતું નથી. ૧૧૯ પાછળ દેહની જે સોળ કળાઓ કહેલી છે તે ક્ષણે ક્ષણે બેદ પામે છે-બદલાતી જાય છે અને એ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓમાં થાય છે પણ તે બેદ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી જોવામાં આવતો નથી. ૧૨૦ હે રાજન ! એ કળાઓ નાશ થઇને તેની જગ્યાએ જે પ્રતિક્ષણે નવી કળાઓ ઉપજે છે તે, જેમ દીપકની જ્યોતિ પ્રતિક્ષણે બદલાય છે પણ જોવામાં આવતી નથી, તેમ જોવામાં આવતી નથી. ૧૨૧ જેમ ઉત્તમ ઘોડો દોડતો હોય તે પ્રતિક્ષણે પોતાના સ્થાનને બદલે છે. તેમ આ દેહ પણ પ્રતિક્ષણે બદલાતો જાય છે. સર્વ લોકની નિરંતર એવી ગતિ ચાલુજ છે. તેમાં કાણુ ક્યાંથી આવ્યો અને કાણુ ક્યાંથી ન આવ્યો ? એ પ્રશ્ન ઉપરિચિતજ શાનો થાય ? અર્થાત્ તું અને જે પૂછે છે કે, તું કોની છે અને ક્યાંથી આવી ? તો તે ત્હારો પ્રશ્નજ નિર્મૂળ છે. ૧૨૨ આ કોનું છે અને આ કોનું નથી ? આ ક્યાંથી આવ્યું અને આ ક્યાંથી ન આવ્યું ? એ પ્રશ્નનો પ્રાણીઓની સાથે શો સંબંધ છે ? પ્રાણીઓને પોતાના અવયવોની સાથેજ સંબંધ નથી તો પછી બીજા કોઈની સાથે શાનો સંબંધ હોય ? કે, જેથી તું અને “તું કોની છે ?” એમ પૂછે છે. ૧૨૩ જેમ સૂર્યકાંતની સાથે સૂર્યનો સંબંધ થવાથી, ચક્રમક પાપાણુની સાથે લોહનો સંબંધ થવાથી અને વેલીઓને પરસ્પર મંથન કરવાથી આગ્નિ પ્રકટે છે, તેમ પ્રાણીઓ કળાઓનો સમુદાય મળવાથી પ્રકટ

થાય છે. ૧૨૪ જેવી રીતે તું ત્હારાવિષે સ્વયં આત્માને જૂએ છે તેવીજ રીતે તું સ્વયં બીજાના વિષે આત્માને કેમ જોતો નથી ? ૧૨૫ જે તું ત્હારા પોતાના વિષે અને બીજાના વિષે સમાનપણાનો નિશ્ચય કરીને રહેલો છે તો તું મને “ તું કાણુ છે ? તું કોની છે ? ” એ પ્રમાણે શા માટે પૂછે છે ? ૧૨૬ હે મૈથિલ ! “આ મ્હારું છે અને આ મ્હારું નથી ” એવાં ૬૬થી જે મુક્ત થયેલો હોય તેની પ્રત્યે “ તું કાણુ છે ? તું કોની છે ? તું ક્યાંથી આવી છે ? ” ઇત્યાદિ વચનો બોલવાનું શું પ્રયોજન છે ? ૧૨૭ જે રાજા શત્રુ, મિત્ર, મધ્યસ્થ, વિજય, સંધિ અને વિગ્રહ, એ સર્વના વિષે યથાર્થતા માનીને તેના પ્રત્યે યોગ્ય ક્રિયાજ્ઞ આપે છે, તો તેનામાં મુક્તનું શું લક્ષણુ છે ? ૧૨૮ ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રિવર્ગ કર્મો વિષે* સાત પ્રકારે પ્રકટ જેવામાં જેને આવતો નથી અને જે એ ત્રિવર્ગના સંગવાળો છે, એવા પુરૂષમાં મુક્તનું લક્ષણુ શું છે ? ૧૨૯ જે પુરૂષની દૃષ્ટિ પ્રિય કે, અપ્રિયમાં અને દુર્ગંજ કે, બળવાનમાં સમાન નથી તેના વિષે મુક્તનું લક્ષણુ શું છે ? ૧૩૦ માટે હે રાજન્ ! યોગ સિદ્ધ કર્યા વિના તને મોક્ષના વિષે જે અભિમાન થાય છે, તે અભિમાનને તું સારાં કામ કરીને નિવારણ કરવા ઇચ્છતો હોય તો, તે પથ ન પાળનારને ઔષધ આપવા જેવું છે. ૧૩૧ હે શત્રુને દમન કરનાર ! એવાં ને એવાંજ સંગનાં સ્થાન પોતાની મેળે પોતાના વિષેજ છે એમ મનુષ્યે વિચાર કરવો. એથી મુક્તનું બીજું લક્ષણુ શું છે ? ૧૩૨ પુરૂષે મોક્ષનો આશ્રય કર્યા પછી પણ શયન, ઉપભોગ, ભોજન અને આચ્છાદન, એ ચાર અંગમાં પ્રવૃત્ત થયેલાં સંગનાં સૂક્ષ્મ સ્થાન છે તેને જાણવાં જોઇએ અને તે હું તને કહું છું, સાંભળ. ૧૩૩ જે રાજા ચક્રવર્તી થઇને એકલોજ પોતે સઘળી પૃથ્વીનું રાજ્ય કરે છે, પરંતુ તે રાજા નગરમાં રહે છે, માટે તેનું પૃથ્વીનું સ્વામિત્વ વ્યર્થ છે. ૧૩૪ વળી નગરમાં પણ એકજ ઘરમાં રહે છે માટે નગરનું સ્વામિત્વ પણ વ્યર્થ છે, ઘરમાં પણ એક પક્ષંગ કે, જેના ઉપર તે, રાત્રિયે સૂઇ રહે છે, તેમાંજ બેસે છે માટે તેનું ઘર ઉપરનું પણ સ્વામિત્વ વ્યર્થ છે. ૧૩૫ વળી પક્ષંગમાં પણ તે, અર્ધાજ પક્ષંગમાં સૂઇ રહે છે માટે આખા પક્ષંગ ઉપરનું તેનું સ્વામિત્વ વ્યર્થ છે. વળી તેમાં પણ પ્રથમ સ્ત્રી બેઠેલી હોય છે. અર્થાત્ જેટલા-વડે કાર્યનો નિર્વાહ થાય છે તેથી અધિક ઉપર મમતા રાખવી એ માત્ર મોહ છે. આવી રીતનું ત્હારું સ્વામિત્વ છે, તેમાં તું મને પ્રશ્ન કરે છે કે, તેં મ્હારા રાજ્યમાં કે, મ્હારા નગરમાં કોની આજ્ઞાથી પ્રવેશ કર્યો ? એ કેવો નિરર્થક પ્રશ્ન છે. ૧૩૬ આ એકજ ઉદાહરણથી ત્હારે બીજું પણ સમજી લેવું કે, ભોજનાચ્છાદન અને ઉપભોગ આદિમાં પણ મમત્વ (મ્હારાપણું) રાખવું વ્યર્થ છે. કેમ કે, રાજા ઉપભોગ કરવામાં, ભોજન કરવામાં, વસ્ત્ર પહેરવામાં ગુણોને જાણવામાં અને બીજાનો નિગ્રહ કરવામાં કે, અનુગ્રહ કરવામાં, સદા પરતંત્ર છે અને લગાર જેટલી વસ્તુમાં પણ રાજાને સંગ-દોષ જાગે છે, તો સંધિ અને વિગ્રહના યોગમાં રાજાને સ્વતંત્રતા ક્યાંથી ? ૧૩૭, ૧૩૮ રાજાને સ્ત્રીઓમાં અને કીડા-વિહારમાં સ્વતંત્રતા નથી તો રાજાને મંત્રમાં, પ્રધાનમંડળમાં સ્વતંત્રતા ક્યાંથી હોય. ૧૩૯ જ્યારે રાજા બીજાઓને આજ્ઞા આપે છે ત્યારે તેમાં સ્વતંત્રતા પામે છે. રાજાને એટલાં બધાં કામ હોય છે કે, તે તે કામમાં તેને ક્ષણે ક્ષણે દૃષ્ટિ કર્યા, વિના ચાલતું નથી અને તેને અવશ થઇને વર્તવું પડે છે. ૧૪૦

* ધર્મ, અર્થ, કામ, ધર્માર્થ, ધર્મકામ, કામાર્થ, ધર્માર્થકામ, એ સાત પ્રકાર.

રાજને સુવાની ઇચ્છા હોય પણ કાર્ય માટે આવેલા મનુષ્યોથી તે, સહ પણ થકતો નથી. તેને સવું હોય ત્યારે પણ જાણે તેને બીજાની રજા લેવી પડતી ન હોય ? અને તે સુતો હોય ત્યાંથી તેને ઉઠવાની ઇચ્છા ન હોય તથાપિ બળાત્કારે તેને ઉઠાડવામાં આવે છે. ૧૪૧ તેને બીજાઓ તરફથી કહેવામાં આવે છે કે, તમે સ્નાન કરો, આને સ્પર્શ કરો, આનું પાન કરો, આનું ભક્ષણ કરો, આ હોમો, અગ્નિનું પૂજન કરો. બોલો, સંબળો અને તે પ્રમાણે તેને પોતાની મરજી ઉપરાંત કરવું પડે છે. ૧૪૨ પુરૂષો તેની પાસે વારંવાર દ્રવ્ય માગે છે, પણ દ્રવ્યનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાવાળો તે રાજા ધણી પુરૂષોને દ્રવ્ય આપવાનો ઉત્સાહ રાખી શકતો નથી. ૧૪૩ કારણ કે, જો દાન કરવા માંડે છે તો ભંડાર ખાલી થાય છે અને જો દાન નથી કરતો તો, બીજાઓને માફું લાગવાથી વૈર ઉપજે છે. આમ હોવાથી એક ક્ષણમાં તેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારા દોષ પ્રવૃત્ત થાય છે. ૧૪૪ જે પુરૂષો બુદ્ધિમાન, શૂરા અને મુખ્ય હોય છે અને તેઓ જો પોતાની સાથેજ રહેતા હોય છે તથાપિ તે તેઓથી શંકિત રહે છે. વળી જેઓ નિત્ય તેનું સેવન કરે છે તેઓથી પણ રાજાના મનમાં ભય હોય છે. અભયસ્થાનમાં પણ રાજાને ભય લાગે છે. ૧૪૫ હે રાજન ! મેં જે પાછળ કહ્યું તેઓ ન્યારે દૂષિત થાય છે ત્યારે રાજાને તેઓથી પણ જેવું ભય ઉપજે છે તે કેવું છે ? તે જો. ૧૪૬ સર્વ પુરૂષો પોત-પોતાના ધરમાં રાજા છે, સર્વ પુરૂષો પોતપોતાના ધરમાં ગૃહસ્થાશ્રમી છે અને સર્વ પુરૂષો પોતપોતાના ધરમાં નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવાને સમર્થ હોવાથી જનક રાજાની ખરોખર છે. ૧૪૭ પુત્ર, સ્ત્રીઓ, આત્મા, ભંડાર, મિત્રો, સંત્યય, એ સર્વ અનેક પ્રકારના હેતુઓવડે, જેમ તને તેમ, બીજાને પણ પ્રાપ્ત થયેલા છે માટે બીજાની સાથે ત્યારે તે સાધારણ છે. ૧૪૮ છતાં પણ મ્હારો દેશ હજીયો, નગર બળી ગયું, મુખ્ય હાથી મરી ગયો, એમ સર્વ લોકને સાધારણ વસ્તુ ઉપર મિથ્યા જ્ઞાનવડે રાજા પરિતાપને પામે છે. ૧૪૯ વળી રાજા ઇચ્છા, દ્વેષ અને ભયથી ઉપજેલાં માનસિક દુઃખથી નિત્ય અંધારામાં છે, તેમ શિરોરાગાદિ રોગવડે અને બીજાં આધિદૈવિક દુઃખવડે પણ દુઃખી છે. ૧૫૦ તે અનેક પ્રકારનાં દંડવડે હજીય છે અને સર્વ તરફથી શંકાકુળ રહે છે. વળી રાજ્યની ઇચ્છા કરનારા ધણી હોય છે તેઓ રાજાનીજ પાસે રહીને રાત્રીઓ ગણુતા ગણુતા તેની સેવા કરે છે. ૧૫૧ માટે ધાસના અમી જેવું અને ફીણના પરપોટા જેવું રાજ્ય બહુ દુઃખથી ભરેલું અને થોડા સુખવાળું હોવાથી સારરહિત છે. ૧૫૨ માટે જેને ઉપશમની પ્રાપ્તિ થઈ હોય એવો કયો પુરૂષ રાજ્યપ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરે અથવા વગર ઇચ્છાએ પ્રાપ્ત થયું છતાં તેનો સ્વીકાર કરે ? હે રાજન ! તું જે એમ માને છે કે, આ નગર, દેશ, બળ, ભંડાર અને પ્રધાનમંડળ; એ મ્હારાં છે; તો મને કહે કે, એ કોનાં નથી ? મિત્ર, પ્રધાન, નગર, દેશ, દંડ, ભંડાર અને રાજા, એ સાત અંગવાળું રાજ્ય ત્રણ પાયાના ત્રિપાયાની પેઠે એક બીજાના આશ્રયથી ટકી રહેલું છે તેમાં કયું અંગ કોનાથી ગુણુવડે અધિક છે ? ન્યારે તે તે કાળ આવે છે ત્યારે તે તે અંગ શ્રેષ્ઠતાને ધારણ કરે છે, તેમાંથી જે અંગવડે જે કાર્ય થાય છે તે અંગ તે કાર્યમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૧૫૩-૧૫૬ હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! સાત અંગનો સમુદાય અને વૃદ્ધિ, ક્ષય તથા સ્થાન, એ ત્રણ મળીને દસ અંગ થાય છે. તે સર્વ અંગ રાજાની પેઠે રાજ્યને ભોગવે છે. જે રાજા મોટા ઉત્સાહવાળો અને ક્ષાત્ર ધર્મમાં પ્રીતિવાળો હોય છે તે પોતાના દસમા અંગના

ભાગે અવેશ દસમા ભાગવડે સંતુષ્ટ થાય છે અને બીજા દસ ભાગોવડે બીજા સંતુષ્ટ થાય છે. રાજ્ય સર્વને સાધારણ છે માટે અસાધારણ રાજ્ય કોઈ જગ્યાએ છે નહિ અને રાજ્ય વિનાનું રાજ્ય પણ કોઈ જગ્યાએ છે નહિ. ૧૫૭-૧૫૮ રાજ્ય ન હોય તો ધર્મ ક્યાંથી હોય અને ધર્મ ન હોય તો પરમપદ ક્યાંથી હોય? જે રાજામાં રાજ્ય અને રાજ્યને પવિત્ર કરનારો ધર્મ છે તે રાજ્ય, જેમાં પૃથ્વીની દક્ષિણા આપી હોય એવા અશ્વમેધના ફળવડે સુકત થાય છે. હે મૈથિલ! હું રાજાને દુઃખ આપનારાં એવાં સેંકડો અથવા હજારો કર્મ કહેવાને સમર્થ છું. ૧૫૯, ૧૬૦ વળી તેં એમ કહ્યું કે, તેં બીજાના પરિગ્રહનો સંબંધ કરીને સંકરપણું ઉત્પન્ન કર્યું છે, એ પણ અસત્ય છે. કેમ કે, મેં મહારા પૂર્વ દેહને તજીને બીજા દેહને ધારણ કર્યો છે તેથી ત્હારા બાણુવામાં આવ્યું હશે કે, મહારા પોતાના દેહ સાથેજ સંબંધ નથી તો પછી બીજાના પરિગ્રહની સાથે સંબંધ તો શાનોજ હોય? ૧૬૧ મહારા સરખા યોગમાં સ્થિત થયેલી સ્ત્રીને ત્હારે એ પ્રમાણે કહેવું યોગ્ય નથી. વારૂ, તેં પંચશિખની પાસેથી ઉપાયસહિત, ઉપનિષતસહિત, ઉપાંગસહિત અને નિશ્ચયસહિત મોક્ષનો ઉપદેશ લીધો છે, તો હે નૃપ! ત્હારા સરખા સંગરહિત અને મૃત્યુના પાશ ઉપર ચરણ મૂકીને હિભા રહેલા પુરૂષને પુનઃ છત્રાદિ વિશેષમાં સંગ કેમ ઉત્પન્ન થયો? તેં જે શાસ્ત્ર સાંભળ્યું છે તે હું એમજ માનું છું કે, તેં નથી સાંભળ્યું. અથવા સાંભળ્યું છે તો મિથ્યા (દંભવડે) સાંભળ્યું છે. અથવા શાસ્ત્રભાસરૂપ સાંભળ્યું છે. ૧૬૨-૧૬૪ અથવા શાસ્ત્રને બદલે કાંઈક બીજુંજ સાંભળ્યું છે. તેં શાસ્ત્ર સાંભળ્યું છે એમ છતાં પણ તેના સંગ અને અવરોધવડે આ લૌકિક સંસારોમાં તું સ્થિતિવાળો છે. એથી અને એમ જણાય છે કે, બીજાં પ્રાકૃત મનુષ્યોની પેઠેજ તું પણ વૃદ્ધ થયો છે. -અર્થાત્ તું જ્ઞાનવૃદ્ધ નથી. ૧૬૫, ૧૬૬ જો તું સર્વ પ્રકારે સુકતજ હોય તો મેં શુદ્ધિસત્વવડે ત્હારામાં પ્રવેશ કર્યો તેમાં મેં ત્હારું શું બગાડ્યું? ચારે વર્ષમાં એવો નિયમ છે કે, જે સંન્યાસી હોય તેણે વનમાં વસવું. ૧૬૭ તો શન્ય સ્થળમાં મેં પ્રવેશ કર્યો તેમાં મેં કાંઈનું શું બગાડ્યું? હે રાજા! નથી હું તને હાથવડે અડકતી કે, નથી બાહુવડે અડકતી. ૧૬૮ હે નિષ્પાપ! નથી પગવડે કે, શરીરના બીજા અવયવવડે અડકતી. તું મોટા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે, ભાજ્યવાળો છે અને દીર્ઘદર્શી છે, તો સારું કે, માહું જે બન્નેયે મળીને કર્યું હોય તે ત્હારે સભામાં બોલવું યોગ્ય નથી. ૧૬૯ આ બાહ્યો સર્વના ગુરૂઓ છે, આ માન્ય પુરૂષો પણ ઉત્તમ ગુરૂઓ છે, તું પણ તેઓનો ગુરૂ છે, એ રીતે તમારું અન્યોન્ય ગૌરવ રહેલું છે. ૧૭૦ છતાં એઓને બોધને તથા તું પોતે વાચ્ય-અવાચ્યની પરીક્ષા કરવાને શક્તિમાન છતાં પણ સ્ત્રી અને પુરૂષનો સંબંધ ત્હારે સભામાં બોલવા યોગ્ય નથી. ૧૭૧ જેમ કમળના મત્રમાં જળ રહે છે તે જળ તેના પત્રને સ્પર્શ કરી રહે છે તથાપિ તેનો સ્પર્શ કરતું નથી, તેમ હે મૈથિલ! હું ત્હારા વિષે રહ્યા છતાં તને સ્પર્શ કરતી નથી. ૧૭૨ જો આ સમયે હું ત્હારો સ્પર્શ કરું છું તે સ્પર્શને તું બાણુતો હોય તો, પંચશિખ સંન્યાસીએ ત્હારું નિર્બીજ (નિર્વસનિક) જ્ઞાન કેવી રીતે કર્યું છે? અર્થાત્ નથીજ કર્યું. ૧૭૩ અને એમ છે તો તું ગૃહસ્થાશ્રમથી બ્રહ્મ થયો છે અને દુઃખવડે બાણુવા યોગ્ય મોક્ષ પણ તને પ્રાપ્ત થયો નથી; પણ તે બન્નેની વચ્ચે માત્ર મોક્ષની વાર્તાને બાણુનારો (સુકત નહિ એવો) તું બદલે છે. ૧૭૪ ચિદાત્મા ભાવરૂપ છે અને પ્રકૃતિ અભાવરૂપ છે. ભાવ અને અભાવના સમાયોગથી

વર્ણસંકરતા ઉપજતી નથી, તેમ મુક્તની સાથે મુક્તના યોગથી પણ વર્ણસંકરતા ઉપજતી નથી. અર્થાત્ વિદ્યાત્મા મુક્ત છે અને એક છે, માટે વિદ્યાત્માનો વિદ્યાત્માની સાથે યોગ કહેવો દુર્વૃત્ત છે. યોગજ દુર્વૃત્ત છે તો વર્ણસંકરતાની વાતજ શી કરવી ? પ્રકૃતિ મિથ્યા છે માટે તેની સાથે વિદ્યાત્માનો યોગ કહેવો તે પણ મિથ્યાજ છે. માટે તું મને વર્ણસંકર કરનારી કહીને આક્ષેપ આપે છે તે પણ મિથ્યા છે. ૧૭૫ વળી વર્ણાશ્રમના અભિમાન-વાળાને વર્ણાશ્રમ આત્માથી પૃથક્ છે. પણ જે “ આત્મા વ્યતિરિક્ત કાંઈ બીજું નથી, ” એમ જાણે છે તેને તો બીજું જે કાંઈ છે તે સર્વ આત્માજ છે. માટે મ્હારું બીજું કાંઈ (શુદ્ધિ સત્વ) ત્હારા વિષે છેજ નહિ. અર્થાત્ આત્માથી બીજું કાંઈ હોય ત્યારે તે ત્હારા વિષે આવે, પણ બીજું કાંઈ છે ત્યારે ત્હારા વિષે પ્રવેશ કાણે કર્યો ? તાત્પર્ય કે, તું તો બ્રહ્મસ્વરૂપ છે એટલેજ ત્હારા મનમાં વર્ણાભિમાન છેજ નહિ, ત્યાં વર્ણસંકરની શુદ્ધિ તને ક્યાંથી થઈ ? ૧૭૬ જેમ હાથમાં કુંડું હોય, કુંડામાં દૂધ હોય અને દૂધમાં મશ્વિકા હોય, તે સર્વે પરસ્પર આશ્રિત અને આશ્રયભાવથી રહેલાં છે તથાપિ તે જૂદાં જૂદાંજ છે. ૧૭૭ કેમ કે, કુંડાને વિષે દૂધપાણું થતું નથી અને દૂધને વિષે મશ્વિકાભાવ થતો નથી. પણ ભાવો પોતાની મેળેજ બીજાના આશ્રયને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ એક ભાવ બીજા ભાવનો આશ્રય કરે છે તેથી તે કાંઈ મિશ્ર થઈ જતા નથી પણ જૂદાંજ રહે છે. ૧૭૮ આશ્રય જૂદા છે અને વર્ણ જૂદા છે, એ રીતે આશ્રય અને વર્ણ પરસ્પર જૂદા છે, તો ત્હારા મતથી વર્ણસંકરતા કેવી રીતે થાય છે ? ૧૭૯ હું જાતિથી બ્રાહ્મણી નથી, વૈશ્ય નથી કે, શૂદ્રી નથી, પરંતુ હે રાજન્ ! ત્હારી સર્વવર્ણ એટલે ક્ષત્રિયજાતિની છું અને મ્હારી ઉત્પત્તિ શુદ્ધ છે તથા હું બ્રહ્મ થયેલી નથી. ૧૮૦ “ પ્રધાન ” નામે પ્રસિદ્ધ રાજર્ષિ છે, તેનું નામ તેં સાંભળ્યું હશે, હું તેના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી છું અને મ્હારું નામ “ સુભદ્રા ” છે. ૧૮૧ મ્હારા પૂર્વજેએ યજ્ઞ કરેલા, તેઓના યજ્ઞમાં ઇષ્ટકાના સ્થાનમાં દ્રોણાચળ, ક્ષતશૃંગ અને ચક્રદાર, એ પર્વતો ઇન્દ્રે ચૂકેલા છે. ૧૮૨ હું તેઓના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી છું અને મને મ્હારા સરખો સ્વામી મળ્યો નહિ ત્યારે મોક્ષધર્મમાં વિનયવાળી થઈને હું મુનિવ્રત-ધારણ કરીને પૃથ્વીપર એકલી ફરું છું. ૧૮૩ હું કપટવડે ઢંકાયેલી નથી, હું બીજાનું દ્રવ્ય હરણ કરનારી નથી કે, હું ધર્મનો સંકર કરનારી નથી, પણ પોતાના ધર્મમાં દૃઢ વ્રત પાળનારી છું. ૧૮૪ હે રાજન્ ! હું મ્હારી પ્રતિજ્ઞામાં સ્થિર છું, હું વિચાર્યા વિના બોલતી નથી અને હે નરાધિપ ! હું વિચાર કર્યા વિના ત્હારી પાસે આવી નથી. ૧૮૫ પણ “ મોક્ષના વિષે ત્હારી શુદ્ધિ વાસિત છે ” એમ સાંભળીને કુશળ ઇચ્છનારી હું ત્હારા મોક્ષને જાણવાની ઇચ્છાથી અહિં આવી છું. ૧૮૬ હું પોતાના પક્ષનું સ્થાપન કરવાને અને સામાના પક્ષનું ખંડન કરવાને એક પક્ષવાળી થઈને બોલતી નથી પણ ત્હારા હિતને અર્થે બોલું છું. તું કહેશે કે, હું તો મુક્ત છું માટે મ્હારે ત્હારાં હિતવચન શું કરવાં છે ? તો, જે પુરૂષ મક્ષની પેઠે પોતાનો જન્મ થવાને માટે વાદશ્રમરૂપી બ્યાયામ કરતો નથી અને જે બ્રહ્માના વિષે શાંત થાય છે તેજ મુક્ત છે. પણ તું તો પોતાના પક્ષનું સ્થાપન કરવાને વાદ કરે છે માટે મુક્ત નથી અને તેથી ત્હારે મ્હારાં વચનનો આદર કરવો યોગ્ય છે. ૧૮૭ જેમ નગરમાં કોઈ યત્ન ધરમાં સંન્યાસી એકાદ રાત્રિ રહે છે, તેમ હું પણ આ ત્હારા શરીરમાં આટલી રાત્રિ રહીશ. ૧૮૮ માટે તું મને માન આપીને અને વાણીવડે

મ્હારો આદર કરીને મ્હારો સત્કાર કરીશ એટલે હું પ્રસન્ન થઈને, આ રૂડા ધરમાં એક રાત્રિ શયન કરીને રહીશ અને હું પ્રેમિય ! હું સવારે મ્હારા માગે જઈશ. ૧૮૯ બીજા કહે છે કે:-એ પ્રમાણે યુક્તિવાળાં અને પ્રયોજનવાળાં સુલભાનાં વચન સાંભળીને રાજા જનક, પછીથી બીજા કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ. તાત્પર્ય કે “ ગૃહસ્થાશ્રમમાં મુક્તિ દુર્લભ છે અને સંન્યાસજ પ્રયત્નકર છે ” એવો સુલભાનો મત સિદ્ધાંત ૩૫ છે. ૧૯૦

इत्येतानि स वाक्यानि हेतुमन्त्यर्थवन्ति च ।

भुत्वा नाधिज्ञगौ राजा किंचिदन्वदतः परम् ॥ १९० ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपूत्तराद्धे गुर्जरभाषायां सुळ-
माजनकसंवादे शतोपरि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

અધ્યાય ૧૪૯ મો-વ્યાસ અને શુકનો સંવાદ-વૈરાગ્યબોધ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं निर्वेदमापन्नः शुको वैयासकिः पुरा ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-વ્યાસનો પુત્ર શુક શી રીતે વૈરાગ્ય પામ્યો ? તે સાંભળવાને હું ઇચ્છું છું કેમ કે, તે વિષે મને મોટું કૌતૂહલ લાગે છે. ૧ વળી હે કૌરવ્ય ! અવ્યક્ત એટલે કારણ અને વ્યક્ત એટલે કાર્ય તેનાં તત્વોનો નિશ્ચય, બુદ્ધિનો નિશ્ચય અને જન્મરહિત એવા નારાયણની લીલાઓ અથવા સચુણરૂપ, એ વિષે મને કહેવું ચોગ્ય છે. ૨ બીજા કહે છે કે:-વ્યાસમુનિએ પ્રાકૃત સાધારણ મનુષ્યની પેઠે ફરતા અને કોઈ તરફથી પણ જય વિનાના પોતાના પુત્રને સમગ્ર સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરાવીને ઉપદેશ કર્યો. ૩ વ્યાસ કહે છે કે:-હે પુત્ર ! નિરંતર તું ધર્મનું સેવન કર, ટાઢ અને તાપ તથા શુધ્ધા અને તૃપ્તા આદિ અત્યંત તીક્ષ્ણ ઊર્મિઓને સહન કર, વાયુને જીત અને નિરંતર જીતેન્દ્રિય થા. ૪ વળી તું સત્ય, સરળતા, અક્રોધ, અનસૂયા, દમ, તપ, અહિંસા અને આનંદશંક્ય (સૌજન્ય), એ ગુણોનું વિધિ પ્રમાણે પાલન કર. ૫ સત્યના વિષે સ્થિતિ કર, ધર્મના વિષે આસક્ત થા, સર્વ કુટિલતાનો નાશ કર તથા દેવતા અને અતિથિને આપતાં શેષ રહેલા અન્નવડે પ્રાણુનો નિર્વાહ કર. ૬ હે પુત્ર ! આ દેહ ફીણના પરપોટા સરખો છે, તેમાં જીવ પક્ષીના જેવો રહેલો છે અને પ્રિય મનુષ્યોની સાથે કથાવાર્તા અનિત્ય છે, તો તું કેમ નિરાતે શયન કરે છે ? ત્હારા કામક્રોધરૂપી શત્રુઓ નિરંતર સાવધ છે, જાગ્રત છે, નિત્ય ઉલ્લોગમાં છે અને ત્હારામાં છિદ્ર જૂએ છે, છતાં તું તેને બાળકની પેઠે ઓળખતો નથી-જાણતો નથી. ૮ અરે ! ત્હારા દિવસો ગણાયા જાય છે, આયુષ્ય કમી થતું જાય છે અને જીવંતર નષ્ટ થતું જાય છે, તો તું ઉઠીને કેમ દોડતો નથી ? અર્થાત્ તું દેવ કે, ગુરૂના સરણે કેમ જતો નથી ? ૯ જે નાસ્તિક પુરૂષો હોય છે તે પારલૌકિક કાર્યમાં ચિત્ત રાખતા નથી પણ આ લોકમાંજ પોતાના શરીરના માંસ અને રૂધિરને વધારવાને ઇચ્છે છે. તેઓની તું અવગણના કરજે-તું તેઓની આગે ચાલીશ નહિ. ૧૦ જે પુરૂષો શુદ્ધ મલિન થવાથી ધર્મનો ઉત્કર્ષ સહન કરી શકતા નથી એવા પુરૂષો અવળે માગે ચાલ્યા જાય છે અને જેઓ તેઓની પછવાડે પછવાડે જાય છે તેઓ પણ પીડા પામે છે. ૧૧ માટે જે મહાત્માઓ મદા સંતુષ્ટ, વેદમાં

આસક્ત, મોટા બળવાળા (ધર્મબળવાળા) અને ધર્મના માર્ગે ચાલનારા છે. તેઓની તું ઉપાસના કર અને તેઓને પૂજ. ૧૨ તેઓ જે કહે તેને તું સાંભળીને તે ધર્મદર્શી જાતી-ઓના મતને મહત્ત્વ કર તથા તેમ કરીને શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવડે અવળે માર્ગે જનારા ત્હારા ચિત્તને કબજામાં રાખ. ૧૩ જે પુરૂષો માત્ર વર્તમાન સમયને જ જોઈને વર્તનારા છે તથા “મળ બહુ દૂર છે” એમ માનીને નિર્ભય રહે છે તે સર્વલક્ષણ કરનારા જડ પુરૂષો કર્મબુદ્ધિને દેખતા નથી-તેઓ એમ જાણતા નથી કે, અહીં કરેલાં કર્મ પરલોકમાં ભોક્તૃવર્ગ પ્રડશે. ૧૪ તું ધર્મરૂપી મેહેલ ઉપર નીસરણી મૂકીને થોડે થોડે ચઢ; કેમ કે, કોશીયાના કીડાની પેઠે તું પોતાને વીટે છે પણ જાણતો નથી-અર્થાત્ જેમ રેશમનો કીડો પોતાના શરીર-માંથી તંતુ કાઢીને પોતાને બાંધે છે, તેમ તું પણ ત્હારી પોતાની વાસનાઓવડે બંધાતો જાય છે, પણ તેની તને સમજણ પડતી નથી. ૧૫ માટે તું આ મ્હારાં વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તથા દૈવ થઈને મહા નદીના મોટા પૂર જેવા અને અર્ચાદાને તજીને આગળ વધનારા નાસ્તિક પુરૂષોને, ઉખાડી નાખેલા વાસની પેઠે, ડાખા કરીને આલ્સો જા. ૧૬ તું કામ, ક્રોધ, મત્સ્ય અને પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપી જળથી ભરેલી નદીને ધીરજરૂપી નાવવડે તરી જા; કેમ કે, તેથી તું જન્મ-મૃત્યુરૂપી સંકટને તરી જતીશ. ૧૭ આ સધળા લોક મૃત્યુવડે ફણાયલા છે અને જરાવડે ચારે બાજુથી ઘેરાયલા છે તથા આયુષ્યને હરણ કરવામાં આગસ નહિ કરનારી રાત્રિઓ એક પછી એક પછી એક પડતી જાય છે, માટે તું ધર્મરૂપ નાવવડે તેને તરી જા. ૧૮ મનુષ્ય ઉભો હોય છે કે, સૂતો હોય છે, ઊતાં પણ મૃત્યુ તેને ખેળે છે અને અકસ્માત તેનો નાશ કરે છે ત્યારે, તું તે જોઈને પણ નિશ્ચિંત થઈને કેમ બેસી રહે છે? ૧૯ મનુષ્ય ધનાદિનો સંચય કરતો હશે અને કામ-ભોગ ભોગવીને તૃપ્ત નહિ થયો હશે, એટલામાં તો, વરૂ જેમ ઘેટાને પકડીને લાઇ જાય છે, તેમ મૃત્યુ તેને પકડીને લઈ જાય છે. ૨૦ સંસારરૂપી અધિકારમાંથી આગળ પ્રવેશ કરવો છે માટે ક્રમે કરીને ધર્મસંચય કરવારૂપ સિખા (જ્યોતિ) વાળો એવો ધર્મબુદ્ધિમય મોટો જ્ઞાનરૂપ દીપક ચલ્નવડે હાથમાં ઝાલ-અર્થાત્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીશ તો તું સંસારરૂપ અજ્ઞાનમાંથી પાર પડીશ. ૨૧ હે પુત્ર ! અનેક દેહોમાં જન્મતાં જન્મતાં કાષ્ઠ વખત મનુષ્યપણું આવે છે અને તેમાં પણ આલ્મણપણું તો કાષ્ઠકજ વખત પ્રાપ્ત થાય છે માટે આલ્મણપણાને પામીને તેનું પાલન કર-અર્થાત્ આલ્મણના ધર્મ અચાર. ૨૨ આલ્મણનો દેહ આ લોકમાં કામોપભોગ કરવાને માટે ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ આ લોકમાં તે દેહ તપરૂપી કલેશને ભોગવવા માટે જ ઉત્પન્ન થયો છે અને તેથી તેને પરલોકમાં ગયા પછી અનુપમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૩ આલ્મણપણું ધણું તપ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે માટે તેને, વિષયોમાં મીતિવાળા થઈને ગ્રમાવી નાખવું નહિ, પણ તું પોતાના વેદાધ્યયનમાં, તપ કરવામાં અને ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવામાં નિરંતર ઉદ્યોગી થઈને કલ્યાણના અર્થવાળો તથા મોક્ષ માટે તત્પર થા, વળી મોક્ષ માટે સદા ચલ્ન કર. ૨૪ મનુષ્યોનો આયુષ્યરૂપી ઘોડો દોડયો જાય છે. એ ઘોડો અઅક્તમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે, સોળ કળાઓનું તેનું શરીર છે, સક્ષમ તેનો આત્મા છે, ક્ષણ, નુટિ અને ત્રિમેષ, એ તેનાં રૂપાં છે, પ્રાત્ અને સાયાહ્ન એ બે સંધ્યાઓ તેના બધા છે, વર્ષ તેનું બળ છે, શુકલપક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષ એ બે પક્ષ તેનાં તેજ છે અને આરભાસ તેના અવ-મણ છે. એ ઘોડો મોટા વેગવાળો છે અને કામથી નહિ પક્ષાત્ નિરંતર સર્વની અવગ-

જુના કરીને રાત્રિ-દિવસ વહેા જાય છે, એ રીતે તે ધણું ચાલી ગયો છે તે જોઇને પણ જો તે તું આધિજાતી પેઠે, બીજાનો દોરવ્યો ન દોરાતો હોય તો-ત્હારામાં ત્હારી પોતાની કાંઈ પણ શુદ્ધિ હોય તો, પરલોકની વાર્તા સાંભળીને ત્હારી શુદ્ધિ ધર્મમાં થવી જોઈએ. કેમ કે, આ લોકમાં જેઓ ધર્મથી ચલાયમાન થઇને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે તેઓને પોતાની અનેક અધર્મ ભરેલી ક્રિયાઓવડે યમલોકની યાતનાઓ ભોગવવાની પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાં તેઓ નિરંતર અનિષ્ટ વસ્તુઓનો યોગ થવાથી જૂઓ પાડે છે તથા શરીરમાં અત્યંત વેદનાઓ થવાથી કલેશ પામે છે. ૨૫, ૨૭ (આવો જાય સાંભળીને યુધિષ્ઠિર રાજા જાય પામ્યા તેથી તેનું આશ્વાસન કરવાને ભીષ્મ કહે છે કે,) જે રાજા નિરંતર પોતાની ઉત્તમ અને અધમ સર્વ પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે તથા સદૈવ વિચાર કરીને ધર્મમાં તત્પર રહે છે તેને પુણ્યવાન પુરૂષોના લોક પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાં તે અનેક પ્રકારના વૈભવને ભોગવે છે તથા પછી અનેક યોનિઓમાં પ્રાપ્ત નહિ થયેલું એવું અનુપમ મોક્ષસુખ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૮ જે પુરૂષો માતા-પિતા આદિ ગુરૂજનોનાં વચનને માનતા નથી, મરણ પામ્યા પછી તે દુષ્ટ પુરૂષોને, મનુષ્યોનો કચ્ચરધાણ થવાનાં સ્થાનરૂપ નરકમાં ભયાનક શરીરવાળા કૂતરા, લોહમુખી પક્ષિઓ, ખગલા, ગીધ આદિ પક્ષીઓના સમૂહ અને રૂધિરને પીનારા જંતુઓ ભક્ષણ કરે છે. ૨૯ શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, ઈશ્વરપ્રણિધાન, એ પાંચ વિધિરૂપ અને અહિંસા, સત્ય, અચૂર્ય, અહમકાર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ નિષેધરૂપ, એવી દસ પ્રકારની જે મર્યાદા બ્રહ્મદેવે (વેદે) નિર્માણ કરેલી છે તેને જે પુરૂષ પોતાની મરજી પ્રમાણે વર્તીને તોડે છે તે પાપી પુરૂષ અત્યંત દુઃખ આપનાર યમલોકના અસિપત્ર (તરવાર જેવાં પાંદડાવાળા) વનમાં પેસીને તેમાંજ રહે છે. ૩૦ જે લોભી પુરૂષ અત્યંત મીઠું અને જૂઠું ખોલનારો હોય છે, જે પુરૂષ નિરંતર કપટ અને ઠગાઇ કરવામાં પ્રીતિવાળો હોય છે તથા જે પુરૂષ જીવવડે બીજાઓને દુઃખ કરતો હોય છે તે દુષ્ટ કેમ કરનારો પુરૂષ મોટા નરકમાં પડીને અત્યંત દુઃખનો અનુભવ કરે છે. ૩૧ વળી તે પુરૂષ ઉકળતા જળવાળા “ વૈતરણી ” નામની નદીમાં ડૂબે છે, તેનાં અંગ અસિપત્રના વનમાં કપાઇ જાય છે, તે પરશુ (ફરશી જેવાં પત્રવાળા) વનમાં શયન કરે છે અને તે મોટા નરકમાં પડીને અતિશય વેદના વેઠતો વસે છે. ૩૨ (એ પ્રમાણે નરકથી ઉદ્દેગ પામવાનો બોધ આપીને હવે “ સ્વર્ગથી પણ સંતોષ ન માનવો, એથી પણ વિરક્ત થવું, ” એવો બોધ આપે છે.) તું બ્રહ્માદિનાં મોટાં મોટાં સ્થાનને જોઇને એમ માને છે કે, મને ધન્ય છે, પરંતુ બ્રહ્મને જોતો નથી. આકાશમાં ગમન કરનારા મૃત્યુના દૂત જેવી જરાવસ્થા ન્યાં સુધી આવી નથી ત્યાં સુધીમાં તું બોધ પામી જતો નથી. ૩૩ અરે ! ઉડય અને ચાલવા માંડય, શું ખેસી રહ્યો છે. ત્હારા સુખનો નાશ કરનાર મહા દાણુ અને મોટો જાય ઉત્પન્ન થયો છે, માટે તું હવે જલદી યત્ન કર. ૩૪ અરે ! ન્યાં સુધી તું યમરાજની આજ્ઞાથી મરી ગયો નથી અને તેની સમક્ષમાં લઇ જવામાં આવ્યો નથી ત્યાં સુધીમાં તું ભવિષ્યના સુખના ગાટે કુચ્છાદિ તપનું આચરણ કરીને મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કર. ૩૫ ન્યાં સુધી પ્રાણીઓના દુઃખને ન જાણનારો સમર્થ યમરાજ કે જેને કાર્મ વારનારો નથી તે ત્હારા બાંધવો અને મૂળ સહિત ત્હાડું જીવિત નથી હરી ભેતો; ૩૬ ન્યાં સુધી યમરાજની આગળ જે વાયુ વાય છે તે વાયુ નથી વાયો; અને ન્યાં સુધી

તને એકલાનેજ લઇ જવામાં નથી આવ્યો. ત્યાં સુધીમાં-તે પહેલાં પરલોકનું હિત સાધ. ૩૭ હે પુત્ર ! ન્યાં સુધી હેડકાઓ આવીને અંતકાળનો પવન ઉપડ્યો નથી, ન્યાંસુધી મૃત્યુરૂપી મોટો ભય ઉપસ્થિત થવાથી ત્હારી દષ્ટિએ દિશાઓ ભમતી દેખાતી નથી, ન્યાંસુધી પ્રાણુ આકુળઆકુળ થઇને જવાને તૈયાર થએલો નથી અને ત્હારા કાન બહેરા થઇ ગયા નથી, ત્યાં સુધીમાં ઉત્તમ સમાધિ કરી લે. ૩૮, ૩૯ તેં પૂર્વે અસાવધાનપણથી શુભ અને અશુભ કર્મ કર્યા હશે તેને સંભારીને, ન્યાં સુધી ત્હારે પરિતાપ પામવાનો સમય નથી આવ્યો ત્યાં સુધી કેવળ બ્રહ્મરૂપ બંડારને ભરી લે. ૪૦ ન્યાં સુધી બળ અને અંગના રૂપને હરનારી જરાવસ્થા ત્હારા કલેવરને જીર્ણ નથી કરી નાખતી ત્યાં સુધીમાં તું કેવળ બ્રહ્મરૂપ બંડારને પોતાનો કરી લે. ૪૧ ન્યાં સુધીમાં, જેનો સારથી રોગ છે એવો કાળ જીવતરનો બળાત્કારે ક્ષય કરવા માટે શરીરને તોડી નથી નાખતો ત્યાં સુધીમાં તું મોહું તપ કરી લે. ૪૨ ન્યાં સુધી મનુષ્યના દેહમાં ફરનારા કામાદિ ભયંકર વડ્ડો આરે બાણુ દોડવા નથી લાગ્યા ત્યાં સુધીમાં પુણ્ય આચરવાનો યત્ન કર. ૪૩ ન્યાં સુધી તું એકલો અધિકારને જેતો નથી ત્યાં સુધીમાં ત્વરા કર. ન્યાં સુધી પર્વતના મથાળા ઉપર *સુવર્ણનું વૃક્ષ જેવામાં નથી આવ્યું. ૪૪ ન્યાં સુધી મિત્ર શત્રુ આદિ કુસંગિતો ત્હારી દષ્ટિથી ખસી ગયેલી છે ત્યાં સુધીમાં જે વસ્તુ સર્વોત્તમ છે તેને પ્રાપ્ત કર. ૪૫ જે ધનને રાજાથી કે ચોરથી ભય નથી અને મરણ પછી પણ જે ધન પોતાનો ત્યાગ ન કરે તે ધર્મરૂપી ધનને પ્રાપ્ત કર. ૪૬ પરલોકમાં પોતાના કર્મની સાથે પરસ્પર વિયોગ થતો નથી; પરંતુ જે પુરૂષનું જે પદ્ધતિ (કર્મરૂપી) હોય છે તેજ ત્યાં તેને ભોગવવાનું છે. ૪૭ હે પુત્ર ! પરલોકમાં જેનાવડે જઈ શકાય તેજ ધનનું તું દાન કર અને તેના બદલામાં અક્ષરરૂપી નિશ્ચય ધનને પ્રાપ્ત કર. ૪૮ ન્યાં સુધીમાં તું ધણા મનુષ્યોને બાળી નાખનાર ક્ષમશાનામિમાં રંધાઇ ગયો નથી અને જલેથી આદિ મિષ્ટાન્ન જમ્યા પેહેલાંજ ત્હારો નાશ થઇ ગયો નથી ત્યાં સુધીમાં તું ધર્મ સાધવાની ત્વરા કર. અર્થાત્ તું એમ જાણતો હોઇશ કે ભોજનાદિ ભોગ ભોગવી લીધા પછી મોક્ષ મેળવવાને માટે યત્ન કરીશું, તો એ ત્હારી ભૂલ છે, કેમ કે જેઓએ ભોગ નથી ભોગવ્યા તેઓ પણ મરણ પામે છે; માટે ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છાને તજીને સર્વથી પ્રથમ મોક્ષનું સાધન કર. ૪૯ જ્યારે મૃત્યુરૂપી સંકટમાં પડીને પ્રાણી એકલો જ ચાલ્યો જાય છે ત્યારે માતા-પિતા, બાંધવો અને સારી રીતે વખાણેલાં પ્રિય મનુષ્યો પણ તેની પાછળ જતાં નથી; ૫૦ પરંતુ હે પુત્ર ! પૂર્વે (મૃત્યુ પૂર્વે) પ્રાણીએ સાંઈ કે માહું જે કર્મ કર્યું હશે તેજ કેવળ પરલોકમાં જનારા પ્રાણીની સાથે જાય છે. ૫૧ જે તેણે સારાં કે માહાં કર્મ કરીને સુવર્ણ અને રત્નના બંડાર ભર્યા હશે તે સર્વ તેના દેહનો નાશ થયો એટલે કાર્યની સિદ્ધિ કરનાર થના નથી-કાંઈ કામ આવતા નથી. ૫૨ જે વખતે તું પરલોકમાં જઈશ તે વખતે, તેં જે કર્મ કર્યા હશે કે નહિ કર્યા હોય તેનો સાક્ષી તુંજ છે; કેમ કે મનુષ્યોનાં કૃત કર્મનો સાક્ષી પોતાના સરખો આત્મા બીજો કોઇ નથી. અર્થાત્ “ મને બીજો જાણુનો નથી ” એમ જાણીને પાપ કરવું નહિ, કેમ કે બીજો જાણુનો નથી પણ તું તો જાણુ છેજ. ૫૩ જ્યારે જીવ દેહને તજીને પરલોકમાં જાય છે ત્યારે તેનો દેહ શૂન્ય થઇ જાય છે, કેમ કે ભુદિરૂપી નેત્રવડે તેમાં પ્રવેશ કરીને જેવાથી તે

જન્યજ દેખાય છે. અર્થાત્ બીજા સર્વ એમ જાણે છે કે દેહ પડ્યો રહે છે, પણ ચોગીની દષ્ટિવડે મનુષ્યનો દેહ નાશ થાય છે, અને ચોગીઓ તે હાર્દાકાશમાં પ્રવેશ કરીને જૂએ છે. ૫૪ વળી મનુષ્ય જે શુભાશુભ કર્મ કરે છે તેના બીજા પશ્ચ ધર્મદર્શી સાક્ષીઓ છે. તે એ કે સૂર્ય, અગ્નિ અને વાયુ, એ ત્રણ સરીરમાંજ રહેલા છે. તે સધળા કૃત કર્મને જાણે છે. ૫૫ રાત્રિ અને દિવસ સર્વ પ્રકારે સર્વ સ્થળમાં ગમન કરે છે અને તે પ્રકટ રીતે આત્મા જાય છે તેમજ યુગ રીતે પણ આત્મા જાય છે, તો તું પોતાના ધર્મનું પાલન કર. ૫૬ પરલોકના માર્ગમાં લોકાની યાંચોવાળા પક્ષીઓ વગેરે અનેક શત્રુઓ છે, અને અનેક રૂપવાળી અથવા ગિહામણા રૂપવાળી વિકરાળ મહિકાઓ છે, માટે તું પોતાના ધર્મનુંજ પાલન કર; કેમ કે કરેલું કર્મજ ત્યાં સાથે આવે છે. ૫૭ તે લોકમાં પોતાનું કર્મ બીજાને આપીને બીજાનું કર્મ પોતાથી લેવાતું નથી, પણ પોતાના કર્મવડે જે ફળ ભોગવવાનું નિર્માણ થયેલું હોય છે તેજ ભોગવવું પડે છે. ૫૮ જેમ મહર્ષિઓની સાથે અપ્સરાઓનાં ટોળાં સુખરૂપી ફળને ભોગવે છે, તેમ સત્કર્મ કરનારા મનુષ્યો પણ વિમાનમાં બેસીને અને પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જઈને પોતાનાં સત્કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલાં ફળને ભોગવે છે. ૫૯ આ લોકમાં પાપી પુરૂષોએ કે પુણ્યશાલી પુરૂષોએ જેવાં કર્મ કર્યાં હોય છે તેવાં ફળને તેઓ પરલોકમાં ભોગવે છે. પાપી મનુષ્યોને પોતાનાં કરેલાં પાપનાં અશુભ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, અને શુદ્ધ મનુષ્યોને પોતાના કરેલાં પુણ્યનાં શુભ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૬૦ જે પુરૂષો ગૃહસ્થધર્મની મર્યાદાને પાળે છે તેઓ પ્રગપતિના, બૃહસ્પતિના કે ઇંદ્રના ઉત્તમ લોકને પામે છે. ૬૧ અમે તને હજાર પ્રકારે અને વળી અનેક પ્રકારે કહેવાને ઉત્સાહ રાખીએ છીએ કે જીવિ વિનાના પુરૂષોને જે વસ્ત્ર મોહ પમાડનારી છે તેને સમર્થ એવો ધર્મ દૂર કરનારો છે—અર્થાત્ તું ધર્મ કરીશ તો ત્હારો મોહ દૂર થશે. ૬૨ ત્હારાં ચોવીસ વર્ષ તો વીતી ગયાં અને હવે તું પચીસ વર્ષનો થયો છે એમાં સંદેહ નથી, માટે ત્હારે “આયુષ્ય આદ્યું જાય છે” એમ જાણીને ધર્મનો સંચય કર. ૬૩ જ્યાં સુધી “કાળ” નામે નૃપતિ “પ્રમાદ” નામના ધરમાં સૂઈ રહેલો છે અને જ્યાં સુધી તેણે ત્હારી ઇંદ્રિયરૂપ સેનાને વિષય ભોગરહિત નથી કરી ત્યાં સુધીમાં તું જેવો દેહ પ્રાપ્ત થયો કે તરતજ ઉડીને ધર્મ પાળવામાં ત્વરાવાળો થા. ૬૪ જેમ તું બીજાઓની પછી જન્મેલો છે તેમજ બીજાઓની પહેલો જન્મ. કાંઈ પાછગથી જન્મેલો તું પાછગથી મરીશ એમ નથી. પ્રથમ જે ગતિ હતી તે ગતિ આગળ પણ થવાની છે એટલે પ્રથમ તું આત્મા હોના અને પછીથી પણ આત્માજ છે. એવી રીતે જો તું ત્હારી મૂળગતિનેજ પામવાનો છે તો પછી ત્હારે દેહની સાથે શું કામ છે, અને પુત્રાદિ બીજાઓની સાથે પણ શું કામ છે ? ૬૫ મરણરૂપી ભય આવવાથી એકલાજ પરલોકમાં જનારાની સાથે જે પરલોકમાં હિત કરનારો છે એવા કેવળ—શુદ્ધ અને નિષ્કામ જ્ઞાનરૂપ ભંડારને સાથે લેવો. ૬૬ સમર્થ કાળ કે જેનો અટકાવનાર કાંઈ નથી એવો તે એકલોજ મૂળથી ટોચ પર્યંત ત્હારા બાંધવોને લઈ જાય છે—તે આખાળ—વૃદ્ધ સર્વને લઈ જાય છે, માટે તું ધર્મની પડોશમાં રહે—ધર્મનો સંચય કર. ૬૭ હે પુત્ર ! હમણાં આ ઉપદેશ મ્હેં તને મ્હારા શાસ્ત્ર પ્રમાણે કર્યો છે માટે તે પ્રમાણે વર્તજે. ૬૮ જે પુરૂષ કર્મ કરીને એમ માને છે કે એ મ્હેં કર્મ કર્યો છે. જે ફળની ઇચ્છા કરીને દાન આપે છે તે પુરૂષ અજ્ઞાન અને વિપરીત જ્ઞાનના સંલોપરૂપે સુક્ત થાય છે, પણ જે

પુરૂષ આત્મરૂપ એક તત્વમાં ચિત્તને ધારણ કરે છે અને પોતાની પાસે જે કંઈ હોય તેના ત્યાગ કરે છે તે પુરૂષ અજ્ઞાન અને મોહના શુષ્કોથી સુકત થાય છે. ૬૯ “તત્ત્વમસિ” આદી વાક્યનું ઝનન સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં વ્યાપ્ત થાય છે; કેમ કે વેદમાં કહ્યું છે કે જે પુરૂષ એમ જાણે છે કે હું બ્રહ્મ છું, તે સર્વ વિશ્વરૂપ થાય છે. એવી રીતે બ્રહ્મ પુરૂષ સર્વને આત્મા થાય છે, માટે જે પુરૂષ ઉત્તમ ક્રિયાઓ કરે છે તેને બ્રહ્મજ્ઞાન થવાથી તે સર્વજ્ઞ થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનજી મોક્ષરૂપ પુરૂષાર્થનું દર્શન છે, બીજું નથી. એ જ્ઞાનવિદ્યા કૃત્ય પુરૂષને આપવાથી તેને પુરૂષાર્થ મોક્ષ-સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત થાય છે; પણ કૃત્યને આપવાથી ફળતી નથી. અર્થાત્ એ વિદ્યા ઉત્તમ પુરૂષનેજ આપવી. ૭૦ ગામમાં વસનારાને સંસાર ઉપર જે પ્રીતિ થાય છે તેજ તેને બાંધનારી દોરી છે. પુણ્યશાળી પ્રરૂપો એ દોરીને કાપીને આત્મા જાય છે, પણ પાપી પુરૂષો તેને કાપી શકતા નથી. ૭૧ હે પુત્ર ! તું કે જે મરણ પામવાનોજ છે તેને ધનવડે શું ? બાંધવોવડે શું ? અને છોકરાઓવડે પણ શું ફળ છે ? આ સંસારરૂપી બાંધારી શુદ્ધમાં તું ભૂલો પડી ગયો છે ત્યાંથી નીકળીને સારે માર્ગે ભાગ; અને ત્હારા સર્વે વડવાઓ ક્યાં ગયા ? તેનો વિચાર કર. ૭૨ “આ કામ મ્હારે કાલે કરવું છે, આ કામ આજ કરવું અને આ કામ દિવસના પહેલા ભાગમાં તથા આ કામ દિવસના પાછલા ભાગમાં કરવું છે” એવો તું વિચાર કરે છે, પરંતુ કાળ કંઈ એમ જોવાનો નથી કે આ કામ તેણે કર્યું છે કે નથી કર્યું ? તેનું કામ પ્રરૂ થયું છે કે નથી થયું ? ૭૩ જ્યારે દેહમાંથી જીવ નીકળી જાય છે ત્યારે બાંધવો, જ્ઞાતિઓ અને મિત્રો તેની પાછળ જાય છે, તથા મરનાર પુરૂષને અમિત્રમાં નાંખીને પાછા વળી જાય છે. ૭૪ માટે જે તને ઉત્કૃષ્ટ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો દયાવિનાશના અને પાપીમતમાં રહેલા નાસ્તિકોથી સાવધ થઈને અને વેદવચન ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને ડાળા કર-તેઓના તરફ જોઈશ નહિ. ૭૫ એ રીતે તું સર્વ લોકને કાળવડે હણાયલા અને પીડાયલા જોઈને મોહું ધૈર્ય રાખીને અંતઃકરણથી ધર્મનુંજ આચરણ કર. ૭૬ જે પુરૂષ આ ઉપદેશને સારી રીતે સમજે છે, અને સમજીને સારી રીતે સ્વધર્મનું આચરણ કરે છે, તે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખ ભોગવે છે. ૭૭ જે પુરૂષો જ્ઞાની છે તેઓના મનમાં દેહનો નાશ થવાથી મરણ નથી અને જે પુરૂષો પોતાના ધર્મમાર્ગનું સારી રીતે પાલન કરે છે તેઓનો નાશ થતો નથી, માટે જે ધર્મની શ્રદ્ધા કરે છે તેનેજ “પંડિત” કહેવો. જે ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે તે મોહને પામે છે. ૭૮ પુરૂષ કર્મના માર્ગમાં જેવાં શુભાશુભ કર્મની યોજના કરે છે તે પ્રભાણે (જેવાં કર્મ કર્યા હોય તેવાં) ફળને પામે છે. જે પુરૂષ પાપકર્મ કરે છે તે અધોગતિને પામે છે, અને જે પુરૂષ ધર્મમાં પારંગત છે તે સ્વર્ગમાં જાય છે. ૭૯ સ્વર્ગની નીસરણી સમાન મનુષ્યજન્મને પામીને પોતાના આત્માનું એવું કોય સાધન કરવું કે જેથી પુનઃ સંસારમાં પડવા વારો આવે નહિ. ૮૦ સ્વર્ગમાર્ગને અનુસરનારી જેની શુદ્ધિ ધર્મનું ઉદ્ધાન કરતી નથી તે પુરૂષને “પુણ્ય કર્મ કરનારો” કહે છે, અને પુત્ર તથા બાંધવો તેનોજ શોક કરતા નથી. ૮૧ જે પુરૂષની સ્વસ્થ એવી શુદ્ધિ નિશ્ચયના વિષે સ્થિર થાય છે-ધર્મના નિશ્ચય ઉપર ટકી રહે છે, તે પુરૂષ સ્વર્ગમાં માર્ગ કરે છે, અને મૃત્યુનો ભય તેને બાંધ કરતો નથી. ૮૨ જે પુરૂષો તપોવનમાં જન્મ પામીને લાંબ નાશ પામે છે તે પુરૂષો કામભોગને જાણતા નથી તેથી તેઓ જે ધર્મ આચરે છે તેનું ફળ તેઓને મોહું

છે. ૮૩ પણ જે પુરૂષ પ્રાપ્ત થયેલા બોગને તજીને પોતાના શરીરવડે તપ કરે છે તેને પ્રાપ્ત નથી થયું એવું ફળ કાંઈ નથી. અર્થાત્ તેને સધળુંજ પ્રાપ્ત થયેલું છે. એવા પ્રાપ્ત થયેલા ફળનેજ હું ધણું માનું છું ૮૪ હજારો માતા-પિતા અને સેંકડો સ્ત્રી-પુત્ર પ્રાપ્ત થયાં છે અને પ્રાપ્ત થશે; પણ તે કાનું છે અને આપણે કાના છીએ ? અર્થાત્ કાંઈકાંઈનું નથી. ૮૫ “ હું તો એકલોજ છું; મ્હારું કાંઈ નથી કે હું કાંઈનો નથી; હું જેનો હોઈ એવા કાંઈને હું દેખતો નથી અને જે મ્હારો હોય એવા પણ કાંઈને દેખતો નથી. ૮૬ ” એમ જાણીને ત્હારે સમજવું કે ત્હારે તેઓનું કામ નથી કે તેઓને ત્હારું કામ નથી; તેઓ પોતાનાં કર્મથી ઉત્પન્ન થયા છે, અને તું પણ ત્હારા કર્મથી ઉત્પન્ન થયો છે. તું કર્મભોગ પૂરાં થયે આશ્વતો થઈશ. ૮૭ આ લોકમાં જે પુરૂષ ધનવાન હોય છે તેના સ્વજન પણ તેના સગા થતા જાય છે, અને સ્વજનને યોગ્ય કાર્ય કરે છે; પરંતુ જે પુરૂષ દરિદ્ર હોય છે તેઓ જીવતા છતાં પણ સ્વજન તેમના તરફ જોતાં નથી. ૮૮ મનુષ્ય પોતાની સ્ત્રીને માટે અશુભ કર્મ કરે છે અને પછી આલોકમાં અને પરલોકમાં ધણા કલેશને પામે છે. ૮૯ જ્ઞાની પુરૂષો આ જીવ લોકને પોતપોતાનાં કર્મવડે છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયેલો દેખે છે, માટે હે પુત્ર ! મ્હેં તને જોટલું કહ્યું છે તે સધળું (ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઇન્દ્રિય) આચર. ૯૦ એ જ્ઞાનનો વિચાર કરીને તથા આ કર્મભૂમિ (જેવાં કર્મ કરે તેવાં ફળ પામવાની ભૂમિ)ને જોઈને પરલોકની ઇચ્છા કરનાર પુરૂષે સારાં કર્મ કરવાં. ૯૧ આ લોકમાં, “ કાળ ” નામનો રસોષ્ઠો સધળાં પ્રાણીઓને બળાત્કારે ઝાલી-ઝાલીને રાંધે છે, માસ અને ઋતુઓ પ્રાણીઓને ફેરવવાનો તાવેતો છે, સર્પરૂપી અગ્નિ સળગાવેલો છે, તે અગ્નિમાં રાત્રિ અને દિવસરૂપી કાષ્ઠ નાખ્યા કરે છે, તથા પ્રત્યેક પ્રાણીએ પોતે કરેલાં કર્મના વિષે સ્થિતિ કરનારાં ફળ તેના સાક્ષી છે. એ રીતે કાળ સર્વ પ્રાણીઓને બળાત્કારે રાંધે છે—નાશ કરે છે. ૯૨ જે પુરૂષની પાસે ધન હોય પણ તે પુરૂષ કાંઈને ધન આપતો ન હોય કે પોતે વાપરતો પણ ન હોય તો તે ધનવડે તેને શું ફળ છે ? તેમજ કાંઈ પુરૂષ બળવાન હોય પણ પોતાના બળવડે જ્યારે તે શત્રુઓને અટકાવી શક્યો નહિ કે બાંધ કરી શક્યો નહિ, ત્યારે તે બળવડે પણ તેને શું ફળ છે ? કાંઈ પુરૂષ બહુ જ્ઞાની હોય પણ તે જ્ઞાનવડે તે જો ધર્મ ન આચરતો હોય તો તેના જ્ઞાનથી પણ શું ફળ છે ? તેમજ જે પુરૂષ જીન્દગિય અને મનને કબજામાં રાખનારો નથી તે પુરૂષને આત્મા છે તેથી પણ શું ફળ છે ? અર્થાત્ તે સર્વ બ્યર્થ છે. ૯૩ બીજા કહે છે:—આ પ્રમાણે વ્યાસ મુનિનાં હિતકારક વચન સાંભળીને પોતાને મોક્ષનો ઉપદેશ કરનારા પિતાને તજીને શુક્રમુનિ આત્મા ગયા. ૯૪

इदं द्वैपायनवचो हितमुक्तं निशम्य तु ।

शुक्रो गतः परित्यज्य पितरं मोक्षवैशिकम् ॥ ९४ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तारक्षे गुर्जरभाषायां पावका-

ध्ययनं नाम अतोपरि ऊनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

અદ્વૈતાય ૧૫૦ મો-કૃતકર્મ પ્રાપ્તિ વર્ણન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ યદ્યસ્તિ વક્ત્રમિદં વા તપસ્તતં તથૈવ ચ ।

ગુરુર્ણ વાપિ શુભૃષા તન્મે મૂઢિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:-હે પિતામહ ! આપેલું દાન, કરેલા યજ્ઞ, કરેલું તપ કે ગુરૂઓની સેવા, એ સર્વે સત્ છે કે અસત્, તે મને કહો. ૧ બીજા કહે છે કે-ન્યારે આત્મા અનર્થ-યુક્ત થાય છે, ત્યારે મન પાપમાં પડે છે, અને તેથી મનુષ્ય મલીન કર્મ કરીને મોટા ક્લેશમાં પડે છે. ૨ મનુષ્ય બીજાને દુકાળ પાડવાથી પોતે દુકાળમાં પડે છે, ક્લેશ આપવાથી ક્લેશને પામે છે, ભય આપવાથી ભયને પામે છે, મારવાથી મરે છે અને પાપકર્મ કરવાથી દરિદ્રી થાય છે. ૩ તેમજ શ્રદ્ધાવાળા, દમગુણવાળા, ધનવાન અને શુભકર્મ કરનારા પુરૂષો હિત્સવ આપવાથી હિત્સવને પામે છે, સ્વર્ગ પ્રમાણવાથી સ્વર્ગને પામે છે અને સુખ આપવાથી સુખને પામે છે. ૪ જે પુરૂષો નાસ્તિક હોય છે તે સર્પ અને હાથીઓવડે સંકટવાળા તથા સર્પ અને ચોરના ભયવાળા માર્ગમાં ચઢને કરેલાં કર્મથી ચાલે છે. ૫ જે પુરૂષો દેવતા અને અતિથિ ઉપર પ્રેમ રાખે છે, ઉદાર છે અને જેઓને સત્પુરૂષો પ્રિય છે, તે પુરૂષો જ્ઞાનીઓના કુશળ માર્ગમાં ચઢને તથા હાથમાં દક્ષિણા મહણ કરીને ચાલ્યા જાય છે. ૬ જે પુરૂષો ધર્મ કરતા નથી તેઓ ધાન્યમાં પરાળ જેવા અને પક્ષીઓમાં કુદાં જેવા છે. ન્યારે મનુષ્ય અત્યંત હિતાવળે દોડે છે ત્યારે તેનું કર્મ પણ તેની પાછળ દોડ્યા કરે છે અને ન્યારે સદ્ જાય છે ત્યારે તેનું કૃત-કર્મ પણ સદ્ રહે છે. ૮ ન્યારે મનુષ્ય ઊભો રહે છે ત્યારે તેનું કર્મ ઊભું રહે છે, દોડે છે ત્યારે દોડે છે, કર્મ કરે છે ત્યારે તે પણ કર્મ કરે છે, એ રીતે કર્મ જાયાની પેઠે તેનું અનુસરણ કર્યા કરે છે. ૯ જે પુરૂષો જે રીતે પૂર્વે જે કર્મ કરેલું છે તે પુરૂષ તે કર્મને નિશ્ચય ભોગવે છે. ૧૦ પ્રાણી માત્રે જેવાં જેવાં કર્મ કર્યા હોય છે તેવાં તેવાં કર્મ ફળને આપવાને તે સદા તત્પર રહે છે; અને કર્મને વશ થયેલા પ્રાણી સમુદાયને કાળ ચારે બાબુથી જોયે છે. ૧૧ જેમ પુષ્પ અને ફળને કાંઈ કહેલું નથી કે તમારે પ્રકટ થવાનો સમય થયો છે તથાપિ પોતાનો સમય આવે છે તેમ પૂર્વે કરેલું કર્મ પણ સમય આવ્યે સ્વયં પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨ સમાન અને અસમાન, લાલ અને હાલિ, ક્ષય અને અક્ષય, એ સર્વ પગલે પગલે પ્રવૃત્ત થાય છે, અને મરતાં સુધી મટતાં નથી. ૧૩ પ્રાણીઓ પોતાની મેળેજ દુઃખ હિત્તમ કરેલું છે, અને પોતાની મેળેજ સુખ હિત્તમ કરેલું છે. એ રીતે પૂર્વ દેહમાં કરેલું કર્મ ન્યારે પ્રાણી યર્ષમાં આવે છે ત્યારથી તેને લાગુ થવા મારે છે. ૧૪ બાળક, જુવાન કે વૃદ્ધ, જે જે શુભાશુભ કર્મ કરે છે તે તે કર્મનું ફળ તે તે અવસ્થામાં જન્મો જન્મ ભોગવે છે. જેમ હજાર ચામના ટાળામાંથી વાછરડું પોતાની માતાને શોધી કાઢે છે, તેમ પૂર્વે કરેલું કર્મ કર્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬ જેમ મલિન વસ્ત્ર જળવડે ધોવાથી શુદ્ધ થાય છે, તેમ જે હિપવાસાદિવડે તપ કરે છે તેને ધણી કાળ પર્યંત અનંત સુખ મળે છે. ૧૭ હે મેટ્રી શુદ્ધિવાળા રાજા ! ધણી લાંબા કાળ સુધી તપનું સેવન કરવારૂપ ધર્મથી પાપ નાશ થઈને મનોરથ સિદ્ધ થાય છે. ૧૮ જેમ આકાશમાં ફરનારાં પક્ષીઓનાં પગલાં આકાશમાં દેખાતાં નથી તથા મત્સ્યનાં પગલાં જળમાં દેખાતાં નથી, તેમ પુણ્યવાળાઓની ચિંતિ પણ અદૃશ્ય છે.

૧૯ હવે બીજાં આચરવા જેવાં કર્મ અને જેથી ધર્મની મર્યાદા ઉલ્લંઘન થાય એવાં કર્મ કહી બતાવવાનું પ્રયોજન નથી. હુંકામાં એટલુંજ કે શુભ અને ધર્મે તેવું જે પોતાનું હિત હોય તે કરવું. ૨૦

અલમન્યૈરુપાલભ્યૈઃ કીર્તિતૈઃચ વ્યતિક્રમૈઃ ।

પેશલં ચાનુરૂપં ચ કર્તવ્યં હિતમાત્મનઃ ॥ ૨૦ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टतरार्द्धे गुर्जरभाषायां धर्ममूलको
नाम शतोपरि पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

અધ્યાય ૧૫૧ મો-શુકોત્પત્તિ વાણુન-વ્યાસે કરેલું તપ અને
શંકરથી વરપ્રાપ્તિ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं व्यासस्य धर्मात्मा शुको जज्ञे महातपाः ॥

॥ सिद्धिं च परमां प्राप्तस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે પિતામહ ! વ્યાસ મુનિથી મોટા તપવાળો ધર્માત્મા શુક શી રીતે ઉત્પન્ન થયો તથા તે પરમસિદ્ધિને શી રીતે પામ્યો, તે મને કહો. ૧ તપ છે ધન જેનું, એવા વ્યાસે કયી જીને વિષે શુકને ઉત્પન્ન કર્યો ? અમે મહાત્મા શુકની માતાને અને તેના ઉત્તમ જન્મને જાણતા નથી. ૨ શુક બાળક છતાં એની બુદ્ધિ સૂક્ષ્મજ્ઞાનમાં શી રીતે થઈ ? કેમ કે બાળક છતાં બીજા કોઈની એવા સૂક્ષ્મજ્ઞાનમાં બુદ્ધિ થયેલી હોય એમ અમે જાણતા નથી. ૩ હે મોટી બુદ્ધિવાળા બીજમ ! એ સર્વ હું વિસ્તારથી સાંભળવાને ઇચ્છું છું; કેમ કે એ ઉત્તમ અમૃત સાંભળતા મહારી તૃપ્તિ થતી નથી. ૪ હે પિતામહ ! શુકનું માહાત્મ્ય, તેનો આત્મયોગ અને તેનું જ્ઞાન, એ સર્વ જેમ હોય તેમ મને અનુક્રમે કહો. ૫ બીજમ કહે છે:-વર્ષવડે, પળિયાં આવવાવડે, ધનવડે કે બાંધવોવડે જે મોટા ગણાતો હોય તે અમારા મનથી મોટો નથી, પણ ઋષિઓ ધર્મ કરતા હતા અને જે એ પ્રમાણે ધર્મ કરે તે અમારા મનથી મોટો છે. ૬ હે પાંડવ ! તું મને જે પૂછે છે તે સર્વનું મૂળ તપ છે. એ તપ ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરવાથી થાય છે, બીજે પ્રકારે થતું નથી. ૭ ઇન્દ્રિયોનો પ્રસંગ રાખવાથી દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં સંદેહ નથી; અને જે ઇન્દ્રિયોને જ નિયમમાં રાખી હોય તો મનુષ્ય સિદ્ધિને પામે છે, એમાં પણ સંશય નથી. ૮ હે તાત ! એક હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે અને એક સો વાજપેય યજ્ઞ કરે તો પણ તેનું ફળ યોગની એક કળાની બરાબર પણ થતું નથી. ૯ આ જગ્યોએ હું તને શુકનો જન્મ, તેના યોગનું ફળ અને જે પાપી પુરૂષોથી દુર્જય એવી તેની ઉત્તમ ગતિ, એ સર્વ યથાવત્ કહું છું. ૧૦ પૂર્વે એક સમયે મેરૂના શિખર ઉપર કે જ્યાં હજારો કરેણુનાં વન ફાટ્યાં હતાં, ત્યાં ભયાનક ભૂતના ગણસહિત મહાદેવ વિહાર કરતા હતા. ૧૧ તે સમયે પર્વતરાજ હિમાલયની પુત્રી પાર્વતીદેવી પણ તેમની સાથે હતાં. એ જગ્યોએ તે સમયે કૃષ્ણદ્વૈપાયન (વ્યાસ) મુનિ પણ તપ કરતા હતા, ૧૨ હે કુરૂસત્તમ ! યોગધર્મમાં પરાયણ એવા તે મુનિ યોગવડે આત્માના વિશે પ્રવેશ કરીને અને યોગવડેજ દેહ ધારણ કરીને પુત્રના અર્થે તપ કરતા

હતા. ૧૩ તેમની ઈચ્છા એવી હતી કે અગ્નિ, વાયુ, પૃથ્વી જળ અને આકાશ, એ સર્વનું જેવું ધૈર્ય છે તેવા ધૈર્યવાળો મને પુત્ર થાય. ૧૪ પછી વ્યાસે ઉત્તમ તપ આદરીને અકૃતાત્મા પુરૂષો જેને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી એવા મહાદેવને પોતાના સંકલ્પવડે અને યોગ વડે આરાધવા માંડ્યા. ૧૫ વ્યાસમુનિ વાયુનું ભક્ષણ કરીને સો વરસ મુધી ઉભા રહ્યા અને પાર્વતીના પતિ બહુ રૂપવાળા મહાદેવની આરાધના કરી. ૧૬ એ સ્થળમાં સર્વ બ્રહ્મર્ષિઓ, રાજર્ષિઓ, લોકપાળ, સાધ્યદેવો, વસુઓ, આદિત્યો, રૂદ્રો, સૂર્ય, ચંદ્રમા, વસુઓ, વાયુઓ, સમુદ્રો, નદીઓ, અશ્વિનીકુમારો, દેવો, ગંધર્વો, નારદ, પર્વત, વિશ્વાવસુ, ગંધર્વો, સિદ્ધો, અપ્સરાઓ, એ સર્વ આવ્યાં હતાં. ૧૭, ૧૮ તે સ્થળમાં કરેણનાં પુણ્યની સુંદર માળા પહેરીને બેઠેલા મહાદેવ જેમ જ્યોત્સ્ના (ચંદ્રનો પ્રકાશ) ને ધારણ કરનારો ચંદ્રમા શોભતો હોય તેમ શોભતા હતા. ૨૦ એ પ્રમાણે દેવ અને દેવર્ષિવડે વ્યાસ તથા રમણીય વનમાં તે ઋષિ વ્યાસજી પુત્રના અર્થે અર્પણિત યોગને ધારણ કરીને તપ કરતા હતા. ૨૧ એમ છતાં પણ તેમનું બળ કમી થતું નહોતું કે તેમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતી નહોતી. તે ત્રણ લોકમાં અદ્ભુત જેવું થયું. ૨૨ યોગને ધારણ કરીને ઉભેલા અને અમિત તેજવાળા વ્યાસમુનિની જટા તેજવડે અગ્નિની જ્યોતિ જેવી જાળવત્યમાન દેખાતી હતી. ૨૩ આ ભગવાન માર્કંડેય મુનિએ મને કહી હતી અને તે મને નિરંતર સત્પુરૂષોનાં ચરિત્ર કહેતા હતા. ૨૪ માર્કંડેય કહેતા હતા કે,—હે તાત ! વ્યાસમુનિના તે સમયના તપથી પ્રકાશમાન થયેલી તેની અગ્નિના વર્ણુ જેવી જટા તે (મહાત્મા) ના મસ્તક પર અઘાપિ પણ પ્રકાશમાન દેખાય છે. ૨૫ હે ભારત ! તેના એવા તપથી અને ભક્તિથી મહાદેવ પોતાના મનમાં પ્રસન્ન થયા અને તેનું અભીષેક આપવાનો પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો. ૨૬ ભગવાન ત્રિનેત્ર મહાદેવ જાણે હસતા હોય તેમ તેની પાસે આવીને બોલ્યા કે,—હે દ્વૈપાયન ! તું જેવો ઈચ્છે છે તેવો પુત્ર તને પ્રાપ્ત થશે. ૨૭ જેવો વાયુ છે, જેવો અગ્નિ છે, જેવી પૃથ્વી છે, જેવું જળ છે અને જેવું આકાશ છે તેવો મહાન અને શુદ્ધ પુત્ર તને પ્રાપ્ત થશે ૨૮ ત્યારે પુત્ર બ્રહ્મની ભાવનાવાળો, બ્રહ્મરૂપ, બ્રહ્મના વિષે નિશ્ચયવાળો, બ્રહ્માત્મા અને બ્રહ્મના વિષે નિરંતર સ્થિરતાથી સ્થિતિવાળો થશે. ૨૯ ત્યારે પુત્ર પોતાના તેજવડે ત્રણે લોકને વીંટીને યશનું પાત્ર થશે. ૨૯

તદ્ભાવમાધી તદ્બુદ્ધિસ્તદાત્મા તદ્વપાશ્રયઃ ।

તેજસાવૃત્ય લોકાંસ્ત્રીન્યશઃ પ્રાપ્સ્યતિ તે સુતઃ ॥ ૨૯ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां भुक्तो-
त्पत्तौ क्षतोपरि एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

અધ્યાય ૧૫૨ મો-શુકેત્પત્તિ-વાર્ણુન-શુકજન્મ મહોત્સવ.

भीष्म उवाच ॥ स लब्ध्वा परमं देवाह्वरं सत्यवतीसुतः ।

भरणीसहिते गृह्ण ममंथाग्निचिकीर्षया ॥ ૧ ॥

भीષ્મ કહે છે:—સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસ મહાદેવજીની પાસેથી ઉત્તમ વરદાનને પામીને, પછી અગ્નિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી બન્ને અરણીઓને એકઠી કરીને મંથન કરવા લાગ્યા.

૧ હે રાજન્ ! એવામાં ભગવાન વ્યાસ ઋષિએ પોતાના તેજવડે સર્વોત્તમ રૂપને ધારણ કરતી “ ધૃતાત્મી ” નામની અપ્સરાને જોઇ. ૨ હે યુધિષ્ઠિર ! ભગવાન વ્યાસ ઋષિ વનમાં તે અપ્સરાને જોઇને એકાએક કામથી મોહિત થઇ ગયા. ૩ હે મહારાજ ! તે અપ્સરાએ વ્યાસમુનિને કામથી વિકળ થયેલા મનવાળા જોયા અને તેથી ધૃતાત્મી શુકી (પોપટી) થઇને તેમની પાસે ગઇ. ૪ મુનિએ અપ્સરાને બીજા રૂપમાં ફરી ગએલી જોઈ અને તેથી તે (વ્યાસ) ના સધળા શરીરમાં વ્યાપી ગયેલા કામી મનવડે શરીરમાંથી વીર્ય વહન થવા લાગ્યું. ૫ વ્યાસમુનિએ તે સમયે ધૈર્યથી પોતાના કામ વિકારને દબાવી દેવાનો યત્ન કર્યો, પણ ફેલાઇ ગયેલું ચિત્ત કબજામાં રહી શક્યું નહિ. ૬ હવે બનવાકાળ હોવાથી, ધૃતાત્મીના શરીરને જોવાથી વિહ્વળ થયેલું મુનિનું મન યતનવડે કબજે રાખવા છતાં પણ ન રહ્યું અને અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાથી તે જે અરણીનું મંથન કરતા હતા તેમાં એકાએક વીર્ય પડ્યું. હે રાજન્ ! વીર્ય અરણીમાં પડ્યું છતાં પણ તે વાતની શંકા ન રાખીને તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ વ્યાસે અરણીનું મંથન કર્તા કીધું અને તે અરણીમાંથી શુક ઉત્પન્ન થયો. શુક (વીર્ય) નું મંથન થવાથી ઉત્પન્ન થયો માટે તે મોટા તપવાળો પુત્ર “ શુક ” કહેવાય છે. ૭-૯ એ મોટા યોગી અને શ્રેષ્ઠઋષિ અરણીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલો છે જેમ યજ્ઞમાં પ્રત્યક્ષિત કરેલો અગ્નિ આહુતિને વહન કરીને શોભે છે તેમ તેવાજ રૂપવાળો શુકમુનિ તેજવડે પ્રત્યક્ષિત થઇને ઉત્પન્ન થયો. હે કૌરવ્ય ! પોતાના પિતાના સર્વોત્તમરૂપ અને વર્ણને ધારણ કરતો ભાવિતાત્મા તે શુક ધૂમાડા વિનાના અગ્નિ સમાન શોભતો હતો. હે નરેન્દ્ર ! મેરૂના પૃથ્વિ ઉપર નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી ગંગા પોતાના સ્વરૂપથી આવીને જળવડે તેને તૃપ્ત કરવા લાગી. હે રાજેન્દ્ર ! મહાત્મા શુકના અર્થે આકાશમાંથી દંડ અને કૃષ્ણાગ્નિન પૃથ્વી ઉપર પડ્યાં. તે સમયે ગંધર્વો જ્ઞાન કરવા લાગ્યા, અપ્સરાઓ નૃત્ય કરવા લાગી. ૧૦-૧૪ અને મોટા નાદવાળાં દેવનાં દુંદુભિ વાગવા લાગ્યાં. ગંધર્વ, વિશ્વાવસુ, તુંબરુ અને નારદ તથા હાહા અને હ્રહ્ર ગંધર્વો શુકના જન્મની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. તે સ્થળમાં ઇન્દ્ર વગેરે દેવતાઓ આવ્યા, દેવ, દેવર્ષિઓ અને બ્રહ્મર્ષિઓ પણ આવ્યા. વાયુએ દિવ્ય પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. ૧૫-૧૭ સ્થાવર અને જંગમ સર્વ જગત હર્ષ પામ્યું. મોટા તેજવાળા મહાત્મા મહાદેવ પણ દેવીસહિત ત્યાં આવ્યા અને શુક જન્મ્યો કે તરતજ પ્રીતિથી તે (મુનિના પુત્ર) ને વિધિપૂર્વક પોતાનો શિષ્ય કર્યો. દેવના ઇન્દ્રે તેને પ્રીતિસહિત દિવ્ય અને અદ્ભુત શોભાવાળું કમંડળ તથા દિવ્ય વસ્ત્ર આપ્યાં. હે ભારત ! તે સમયે હજારો હંસ, કંક, સારસ, પોપટ અને ચંસ, જમણી બાજુ શબ્દ કરવા લાગ્યાં. એ રીતે અરણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો મોટા તેજવાળો બુદ્ધિમાન શુક દિવ્ય જન્મ પામીને, તેજ સ્થળમાં બ્રહ્મચર્યને ધારણ કરીને સાવધાન થઇને રહ્યો. હે મહારાજ ! શુક ઉત્પન્ન થયો કે તરત રહસ્ય અને સંગ્રહસહિત સર્વ વેદો જેમ તેના પિતાને પ્રાપ્ત થયા હતા તેમ તેને પ્રાપ્ત થયા. હે મહારાજ ! વેદ, વેદાંગ અને ભાષ્યને બાળુનારા તે શુકમુનિએ ધર્મનું જ ચિંતન કરીને બૃહસ્પતિને પોતાના ગુરુ કર્યાં. હે વિભો ! તે મહામુનિ રહસ્ય અને સંગ્રહસહિત સર્વ વેદોનું, ઇતિહાસનું તથા સર્વ રાજશાસ્ત્રોનું પઠન કરીને અને ગુરૂને ગુરૂદક્ષિણા આપીને અધ્યયન સમાપ્ત કરી ગુરૂની આજ્ઞા લઇને પોતાને ઘેર આવ્યો. ૧૮-૨૫ મનને નિયમમાં રાખનારો તે બ્રહ્મચારીની વ્રતિથી વર્તીને ઉચ્ચ તપ કરવા લાગ્યો. તે મહાતપસ્વી

શુક બાળક હતો તથાપિ પોતાના જ્ઞાન અને તપવડે દેવતા અને ઋષિઓને માન્ય તથા વિચાર પૂછવા જેવો થયો હતો. ૨૬ હે નરપતે ! મોક્ષધર્મને શ્રેષ્ઠ જાણનારા શુકની શુદ્ધિ, જેનું મૂળ મૃહસ્થાશ્રમ છે એવા ત્રણ આશ્રમોમાં આનંદ પામતી નહોતી. ૨૭

ન ત્વસ્ય રમતે શુદ્ધિરાશ્રમેષુ નરાધિપ ।

ત્રિષુ ગાર્હસ્થ્યમૂલેષુ મોક્ષધર્માનુવર્તિનઃ ॥ ૨૭ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां सप्तोपरि
द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

અધ્યાય ૧૫૩ મો-શુકેન્દ્રનિનું મિથિલામાં ગમન.

भीष्म उवाच ॥ स मोक्षमनुचिन्त्यैव शुकः पितरमभ्यगात् ।

પ્રાહામિવાચ ચ શુકઃ શ્રેયોર્થી વિનયાન્વિતઃ ॥ ૧ ॥

भीष्म કહે છે:—હવે શુક મોક્ષનેજ અહણ કરવા યોગ્ય માનીને પોતાના પિતાની પાસે ગયો અને કલ્યાણના અર્થવાળો તથા વિનયયુક્ત તે શુક પોતાના ગુરૂ (પિતા)ને પ્રશ્નુમ કરીને કહેવા લાગ્યો કે, હે પ્રભો ! તમે મોક્ષધર્મમાં કુશળ છો માટે જેથી મહારા મનની પરમ સૌંતિ થાય એવું કહો. ૧,૨ પોતાના પુત્રનું આવું વચન સાંભળીને મોટા ઋષિ વ્યાસ કહેવા લાગ્યા કે, હે પુત્ર ! તું મોક્ષનું તથા બીજા અનેક પ્રકારના ધર્મોનું અધ્યયન કર. ૩ હે ભારત ! પછી પોતાના પિતાની આજ્ઞાથી ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ શુકે સમગ્ર યોગશાસ્ત્ર તથા સામ્યશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું. ૪ પછી જ્યારે “ સરસ્વતીની લક્ષ્મીથી યુક્ત અને બ્રહ્મતુલ્ય પરાક્રમવાળો પુત્ર થયો છે ” એમ વ્યાસને જણાયું ત્યારે વ્યાસે મોક્ષ-ધર્મમાં કુશળ એવા પોતાના પુત્રને કહ્યું કે,—હે પુત્ર ! તું મિથિલાના રાજા જનકની પાસે જા; તે મિથિલાનો રાજા તને સમગ્ર મોક્ષરૂપ અર્થ કહેશે. ૫—હે રાજન્ ! પછી શુક પિતાની આજ્ઞા લઈને ધર્મની નિષ્ઠા તથા મોક્ષનું પરાયણું થું છે ? તે પૂછવાને મિથિલા તરફ ગયો. ૬ પ્રયાણ કરતી વખતે વ્યાસજીએ શુકને કહ્યું કે—તને આવેલો જાણીને જેમ કોઈ વિસ્મય ન પામે, એમ મનુષ્યની રીતિથી ત્હારે જવું, પણ યોગના પ્રલાવધે અંતરીક્ષ માર્ગે જવું નહિ ૮ વળી ત્હારે સરળભાવથી જવું અને સુખને શોધવું નહિ. ત્યાં જઈને વિષયોની શોધ કરવી નહિ, કેમ કે વિષયોની શોધ કરવાથી સંગ લાગી જાય છે. ૯ તે જનકરાજા પૂજન કરવા યોગ્ય છે, તેના આગળ ત્હારે અહંકાર કરવો નહિ, પણ તેની આજ્ઞામાં રહેવું. તે ત્હારા સંશયને છેદે એવો છે. ૧૦ તે રાજા ધર્મમાં કુશળ અને મોક્ષ-ધર્મમાં વિશારદ છે. તે ત્હારો યજમાન જનકરાજા તને જે કહે તેમાં શંકા રાખ્યા વિના ત્હારે તે માન્ય કરવું. ૧૧ એવાં પિતાનાં વચન સાંભળીને ધર્માત્મા શુકેન્દ્ર, જે કે તે અંતરીક્ષ માર્ગે સમુદસહિત સધળી પૃથ્વી ઓળંગીને જવાને સમર્થ હતો, તથાપિ પત્રે આજીને ત્યાં ગયો. તે પર્વત, નદી, તીર્થ, સરોવર, ધણી સર્પ અને પશુઓથી વ્યાપ્ત જંગલ અને વનનું અતિક્રમણ કરીને ધલાવૃતખંડ, હરિવર્ષખંડ અને કિંપુરૂષખંડ એ સર્વ ખંડને ઓળંગીને ભારતવર્ષ—ભરતખંડમાં આવ્યો. ૧૨-૧૪ તે મહાસુનિ શુક “ યીન ” અને “ હૃણ ” નામના લોકો જ્યાં વસે છે એવા અનેક પ્રકારના દેશોને જોઈને આર્ષાવર્ત

દેશમાં આવ્યો. જેમ આકાશચારી પ્રાણી આકાશમાં ફરતો હોય તેમ તે શુક્રમુનિએ પિતાના વચનને માનીને તેમણે કહેલા અર્થનો વિચાર કરીને ચરણવડે ચાલીને સર્વ માર્ગ ઉલ્લંઘન કર્યો. ૧૫,૧૬ માર્ગમાં શુક્રમુનિ રમણીય પટ્ટણી, વિશાળ નગરો અને વિચિત્ર રત્નોને જોતો જોતો આવતો હતો છતાં તે કાંઈજ જોતો નહોતો અર્થાત્ તેમાં તેનું ચિત્ત નહોતું. ૧૭ માર્ગે ચાલતો તે રમણીય બાગ, મહેલો અને પવિત્ર રત્નોને જોતો જોતો આગળ જતો હતો. ૧૮ એમ કરતાં તે થોડે દિવસે ધર્મરાજ મહાત્મા જનકે રક્ષણ કરેલા વિદેહદેશમાં આવી પહોંચ્યો. ૧૯ તે દેશમાં તેણે ધણાં અન્ન અને રસવાળાં તથા ધણાં ભોજન પદાર્થ વાળાં બહુ ગામ જોયાં, ધણા સમૃદ્ધિવાળા તથા ધણી ગાયોના સમુદાયથી ભરપૂર ધણા નેહ જોયા. ૨૦ ડાંગરના ઊંડથી ભરપૂર, હંસ અને સારસે સેવેલા અને શોભાયમાન સેંકડો કમળવાળાં તળાવોથી અલંકૃત અને સમૃદ્ધિમાન પુરૂષોએ સેવેલા વિદેહદેશને જોળીને તે વિદેહનગરીના સમીપના સમૃદ્ધિવાળા વનમાં આવ્યો. ૨૧,૨૨ તે વન હાથી, ઘોડા અને રથથી ભરેલું હતું, નર અને નારીઓથી વ્યાપ્ત હતું. એ સર્વને જોવા છતાં ન જોતો તે અખંડિત વૃત્તિવાળો તેને તજીને આગળ ચાલ્યો. ૨૩ અને પોતાના મનમાં જે અર્થ હતો તેનુંજ ચિંતન કરતો તથા મનવડે તેજ ભારને વહન કરતો આત્મામાં આનંદ પામનારો શુક પ્રસન્ન મનથી મિથિલા નગરોમાં પહોંચ્યો. ૨૪ મિથિલેશ્વરના દ્વાર આગળ આવીને શંકા વિનાનો તે શુક આગળ ચાલ્યો ગયો, તથાપિ ત્યાં જે દ્વારપાળ હતા તેઓએ તેને કઠોર વાણીથી અટકાવ્યો. ૨૫ તે સાંભળીને તાપ અને શ્રમથી પરિતાપ પામ્યા વિનાનો તથા ક્ષુધા, તૃષ્ણા અને શ્રમ વિનાનો તે શુક કોધરહિત થઈને ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. ૨૬ તે તડકામાં જ્વાળા પામતો નહોતો, તેમ તડકાથી દૂર પણ ખસતો નહોતો; તે જોઈને સર્વ દ્વારપાળમાંથી એક દ્વારપાળનો શોક ઉત્પન્ન થયો અને મધ્યાહ્નકાળના સૂર્ય સરખા તેજસ્વી શુકને તડકામાં ઉભા રહેલા જોઈને, હાથ જોડી અને પ્રણામ કરીને યોગ્ય રીતે તેમને સત્કાર કર્યો અને રાજગૃહની બીજી ચોકીએ પ્રવેશ કરાવ્યો. તે જગ્યાએ બેસીને શુક્રમુનિ મોક્ષનુંજ ચિત્તવન કરતા હતા. ૨૭-૨૯ કેમ કે જાયા અને તડકા એ બંનેને તે મોટા તેજવાળો શુક સમાન ગણતો હતો. શુક બે ઘડી લાંબો બેઠા, એટલામાં રાજાનો મંત્રી તેની પાસે આવ્યો અને રાજગૃહની ત્રીજી ચોકીએ પ્રવેશ કરાવ્યો. તે સ્થળમાં ચૈત્રસ્થવન જેવું અને અંતઃપુરની સાથે સંબંધ રાખનારું (જીઓને હરવા-ફરવાનું) મોટું ઉપવન હતું. તેમાં સારી રીતની રચનાવડે રચેલાં જળકીડા કરવાનાં સ્થાન અને રમણીય પુષ્પવાળાં વૃક્ષો હતાં. મંત્રીએ શુકને આ ઉત્તમ પ્રમદવનમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ૩૦-૩૨ અને મંત્રી તેને બેસવાનું આસન બતાવી જતો રહ્યો, પછી શુકની પાસે પચાસ વારાંગના સ્ત્રીઓ આવી. તે સર્વે સુંદર વેષવાળી, સુંદર શ્રેણિવાળી, તંદુરુષ્ટ અવસ્થાવાળી અને પ્રીતિકર રૂપવાળી હતી. તેમણે સૂક્ષ્મ રાતાં વસ્ત્ર પહેરેલાં હતાં, તપાવેલા સુવર્ણના ઝગઝગાટ અલંકાર ધારણ કરેલા હતા, તેઓ મોક્ષવામાં અને વાતચિત્ત કરવામાં પ્રવીણ હતી અને નૃત્ય તથા ગાનકળામાં વિશારદ હતી. તેઓ સર્વ પ્રથમ હાસ્ય કરીને બોલનારી તથા અપ્સરાસમાન રૂપવાળી હતી. વળી તે કામના ઉપચારમાં કુશળ, ભાવને જાણનારી અને સર્વ બાબતમાં માહિતગાર હતી. એવી પચાસ સ્ત્રીઓએ પાદાદિ સાહિત્ય લખીને ઉત્તમ પ્રકારે તેનું પૂજન કર્યું અને સત્કાર કર્યો. ૩૩-૩૬ તે ઋતુમાં જે જે પ્રાપ્ત થતું હતું તે તે મધુર અને સ્વા-

દિષ્ટ આન્ન ભોજન માટે આપીને તેને તૃપ્ત કર્યો. હે ભારત ! તે ભોજન કરી રહ્યો એટલે અંતઃપુરનું ઉપવન કે જે અતિશય રમણીય હતું તે સર્વ તેને ખતાવ્યું. સત્વને જાણનારી તે સ્ત્રીઓ અનેક પ્રકારની ક્રીડા કરીને, હાસ્ય કરીને અને સુંદર ગાન કરીને ઉદાર સત્વ-વાળા શુકની સેવા કરવા લાગી; પરંતુ અરણીનો પુત્ર શુક તો શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, સદેહ વિનાનો, પોતાનું કર્મ કરનારો, ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનારો અને જેણે ક્રોધને જીત્યો છે એવો હતો, તેથી તે કાપ પામતો નહોતો કે હર્ષ પણ પામતો નહોતો. પછી તેને સ્ત્રીઓએ સ્પર્ધા કરવા યોગ્ય આસ્તરણવાળું, રત્નથી અલંકૃત અને દેવોને યોગ્ય એવું દિવ્ય શય્યાસન આપ્યું. શુકમુનિ પણ હાથ-પગ ધોઈને તથા સંધ્યાવંદન કરીને પોતાના પિતાએ કહેલા અર્થનુંજ ચિંતન કરતો તે સુંદર આસન ઉપર બેઠો. તે શુક રાત્રિના પ્રથમ ભાગમાં ધ્યાનપરાયણ થઈને રહ્યો અને મધ્યરાત્રિયે યોગશાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે નિદ્રા લીધી. પછી એક મુહૂર્તમાં ઉઠીને શૌચવિધિ કર્યો અને સ્ત્રીઓવડે વીંટાયેલો શુદ્ધિમાન શુક ધ્યાન કરવામાં આસક્ત થયો. ૩૭-૪૩ હે ભારત ! વ્યાસના પુત્ર શુકે એ રીતે રાજના મહેલમાં અખંડિત રીતે રહીને તે દિવસનો બાકીનો ભાગ અને સધળી રાત્રિ નિર્ગમન કરી. ૪૪

અનેન વિધિના કાર્ષ્ણસ્તદ્દહઃશેષમચ્યુતઃ ।

તાં ચ રાત્રિ નૃપકુલે વર્તયમાસ ભારત ॥ ૪૪ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां शुका-
ख्याने शतोपरि त्रिपंचाशच्चमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

અધ્યાય ૧૫૪ મો-જનક અને શુકનો સમાગમ તથા સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ ततः स राजा जनको मंत्रिभिः सह भारत ।

पुरः पुरोहितं कृत्वा सर्वान्यंतःपुराणि च ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે:-હે ભારત ! પછી રાજા જનક પોતાના સર્વ અંતઃપુરને તથા પુરો-હિતને આગળ કરીને, આસન અને અનેક પ્રકારનાં રત્નોને લઈને તથા મસ્તક ઉપર અર્ધ્ય મુકીને મંત્રીઓસહિત પોતાના ગુફા પુત્રની પાસે આવ્યા. ૧,૨ પછી જનકે ધણી રત્નથી અલંકૃત અને સ્પર્ધા કરવા યોગ્ય ઉત્તમ આસ્તરણથી બિછાવેલું મોટા મૂલ્યનું સર્વતોભદ્ર આસન પુરોહિતના હાથમાં આપ્યું. ૩ પુરોહિતે તે ગ્રહણ કર્યું અને રાજાએ તેને હાથવડે સ્પર્શ કર્યો. પછી તે આસન પરમ પૂજન કરેલા શુકને આપ્યું. ૪ શુકને આસન ઉપર બેસાડીને પછી જનકે શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેમનું પૂજન કર્યું. પ્રથમ પાદ (ચરણ ધોવાનું જળ) આપ્યું અને પછી ફળાદિથી ભરેલું અર્ધ્ય અને ગાય આપી. ૫ શુકે પણ મંત્રપૂર્વક કરેલું તે પૂજન યથાવિધિ ગ્રહણ કર્યું. ઉત્તમ બાહ્ય શુકે જનકની પાસેથી પૂજન ગ્રહણ કરીને ૬ ગાયને છોડી મૂકવાની આજ્ઞા આપી અને રાજાને માન-સન્માન આપીને પછી તે મોટા તેજવાળા શુકે રાજાનું ક્ષેમ-કુશળ પૂછ્યું. ૭ શુક બોલ્યો કે,-હે રાજેન્દ્ર ! તમે અનુચર સહિત કુશળ છો ? એમ પૂછીને પછી તેણે રાજાને બેસવાનું કહ્યું ત્યારે ઉદાર બુદ્ધિવાળો અને ઉત્તમ કુળનો તે રાજા પોતાના અનુગામી મનુષ્યોસહિત હાથ બેડીને પૃથ્વી ઉપર બેઠો.

પછી રાજ્યે વ્યાસના પુત્રને ક્ષેમ-કુશળ પૂછીને પુનઃ પૂછ્યું કે, —આપને અહીં સુધી પધ-
રવાનું કારણ શું છે ? ૮, ૯ શુક કહે છે કે :—તમારું કલ્યાણ થાયો ! મહારા પિતાએ મને કહ્યું
છે કે, મહારા યજ્ઞમાન વિદેહનો રાજા કે જે “ જનક ” નામે પ્રખ્યાત છે તે મોક્ષધર્મના
અર્થમાં નિપુણ છે; માટે જો ત્હારા મનમાં કાંઈ સંશય હોય તો તું ઉતાવળે ત્યાં જ,
કેમ કે પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં કે નિવૃત્તિમાર્ગમાં—જમે તેમાં તને જે સંશય હશે તેને તે છેદશે.
૧૦, ૧૧ એ પ્રમાણે પિતાની આજ્ઞાથી હું મોક્ષધર્મ પૂછવાને અહિં આવ્યો છું, માટે હે
ધર્મને ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તમારે મને યથાવત્ મોક્ષધર્મ કહેવો જોઈએ. ૧૨
બ્રાહ્મણે આ લોકમાં શું કરવું ? આત્માનો (પોતાનો) મોક્ષાર્થ શું છે ? મોક્ષ જ્ઞાનવડે
પામવો કે તપવડે પામવો ? કેવી રીતે પામવો ? તે મને કહો. ૧૩ જનક કહે છે કે :—
બ્રાહ્મણે જન્મથી આરંભીને આ લોકમાં શું કરવું ? તે સાંભળો. હે તાત ! બ્રાહ્મણે ઉપ-
વીત ધારણ કર્યા પછી વેદાભ્યાસ કરવો. ૧૪ વેદાભ્યાસ કરતી વખતે તપ કરીને, ગુરૂની ચવું,
સેવા કરીને કે બ્રહ્મચર્ય વ્રત ધારણ કરીને રહેવું, દેવતા અને પિતૃઓના ઋણમાંથી મુક્ત
બીજનના ઉત્કર્ષને જોઈ અદેખાઈ ન કરવી. ૧૫ એ રીતે વ્રત પાળીને અને વેદનું અધ્યયન
કરીને ગુરૂને ગુરૂદક્ષિણા આપવી તથા ગુરૂની આજ્ઞા લઈને અને વેદાધ્યયન સમાપ્ત કરીને
પોતાના આશ્રમે જવું. ૧૬ ગુરૂના ઘેરથી આવીને સ્ત્રી પ્રાપ્ત કરવી તથા પોતાની સ્ત્રીના
વિષેજ આસક્ત થઈ ગૃહસ્થાશ્રમી થઈને રહેવું. તે સમયે પણ અસૂચ્યા (બીજનના ઉત્કર્ષને
સહન ન કરવો તે) નો ત્યાગ કરવો અને અગ્નિ ધારણ કરીને નિરંતર અગ્નિનું સેવન
કરવું. ૧૭ પછી પુત્ર અને પૌત્રાદિની ઉત્પત્તિ કરીને વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં વસવું અને તે
આશ્રમમાં પણ તેજ અગ્નિનું યથાશક્તિ પૂજન કરવું તથા અતિથિનો સત્કાર કરવો. ૧૮
વાનપ્રસ્થાશ્રમ સમાપ્ત થયા પછી ધર્મને જાણનારા બ્રાહ્મણે શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક તે અગ્નિને
આત્માના વિષે આરોપીને દ્વંદ્વરહિત તથા વીતરાગ (વિષયોમાં પ્રીતિ વિનાના) થઈને
બ્રહ્માશ્રમના સ્થાન (સંન્યસ્ત) માં વસવું. ૧૯ શુક કહે છે કે :—જો પુરૂષને શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત
થયેલું જ્ઞાન અને અનુભવથી પ્રાપ્ત થયેલું વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તો બ્રહ્મચર્યદિ ત્રણ
આશ્રમોમાં તેને શું આવશ્યક છે ? ૨૦ એ હું તમને પૂછું છું તે તમારે મને કહેવું જોઈએ.
હે નરાધિપ ! તે મને વેદાર્થના રહસ્ય પ્રમાણે કહો. ૨૧ જનક કહે છે કે :—હે શુક !
ગુરૂ પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે જેને પોતાની મેળે
જ્ઞાન-વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તેને મોક્ષ મળતો નથી. ૨૨ ગુરૂ સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી
તારનાર છે અને જ્ઞાન એ નાવ છે. જે પુરૂષ જ્ઞાન પામીને તરી જાય તેણે પછી જ્ઞાન
અને ગુરૂ બંનેને તજી દેવા. ૨૩ કદાપિ વામદેવની પેઠે, પોતાની મેળેજ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું
હોય તથાપિ લોકના ધર્મસેતુનો નાશ થાય માટે અને કર્મની શ્રેણીનો નાશ ન થાય માટે—
લોકશિક્ષાના અર્થે પણ ચાર આશ્રમરૂપી ધર્મને પૂર્વજોએ આચરેલો છે. ૨૪ એ કમવડે
ધર્મ આચરવાથી અનેક જન્મે પણ શુભાશુભ કર્મનો ત્યાગ થાય છે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત
થાય છે. ૨૫ અંતઃકરણ અને ઈન્દ્રિયો સંસારમાં બંધા જન્મ પામીને તે તે જન્મની વાસ-
નાઓવડે વાસિત થઈ ગયેલી હોય છે, તેમાંથી જ્યારે મનુષ્ય શુદ્ધ થાય છે ત્યારેજ પ્રથ-
માશ્રમમાં મોક્ષ પામે છે. ૨૬ એ રીતે પ્રથમાશ્રમમાં જેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો હોય એવો
જ્ઞાની કે જે જ્ઞાતતત્ત્વ અને મુક્ત હોય તેને મોક્ષના અર્થે ત્રણ આશ્રમોમાં રહેવાનો શ્રે

અર્થ છે ? ૨૭ તેવા પુરૂષે તો માત્ર નિરંતર રાજસ અને તામસ દોષને વર્જવા તથા સાત્વિક આર્જમાં સ્થિતિ કરીને પોતાની મેળે પોતાના આત્માને જોવો. ૨૮ જે પુરૂષ સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્માને જુએ છે અને આત્માના વિષે સર્વ પ્રાણીઓને જુએ છે તે સર્વ પદાર્થને જોઈને, પણ જેમ જળમાં ચાલનાર પક્ષી જળથી લેપાતો નથી તેમ તે લેપાતો નથી. ૨૯ જેમ પક્ષી નીચાણમાંથી એકાએક આકાશમાં ઉડે છે, પણ મનુષ્યની પેઠે કંમે કરીને ચઢતું નથી તેમ શાંતિને પામેલો અને સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વરહિત મુક્ત પુરૂષ પણ દેહને તજી એકાએક મોક્ષ પામે છે. ૩૦ હે તાત ! આ વિષે પૂર્વે યચાતિ રાજાએ એક શ્લોક કહેલો છે. મોક્ષ-શાસ્ત્રમાં નિપૂણ પુરૂષા સર્વદા સ્મૃતિમાં જે રાખે છે તે હું તને કહું તે સાંભળ. ૩૧ ચિન્માત્ર બ્રહ્મજ્યોતિ પોતાના વિષેજ છે. તે બીજાના વિષે નથી અને જ્યારે મનુષ્ય સારી રીતે સાવધાન થઈને ચિત્તને યોગમાં આરૂઢ કરે છે ત્યારે પોતે પોતાની મેળે તેને જોઈ શકે છે. ૩૨ જેનાથી બીજો કોઈ ભય પામતો નથી તેમ જે કોઈ બીજાથી ભય પામતો નથી, તેમજ જે કોઈ પદાર્થનો દ્રેષ કરતો નથી કે ઈચ્છા કરતો નથી, એવી સ્થિતિ જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ દર્શનનાં એવાં ચિહ્ન છે. ૩૩ જ્યારે મનુષ્ય મન, કર્મ અને વચનવડે સર્વ પ્રાણીના વિષે પાપભાવ કરતો નથી ત્યારે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૩૪ જ્યારે મનુષ્ય મનવડે આત્માનો યોગ કરે છે અને મોહ પમાડનારી ઇર્ષ્યાનો લાગ કરે છે, તેમજ કામ અને લોભનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૩૫ જ્યારે મનુષ્ય સાંભળવાના તથા જોવાના વિષયોમાં અને સર્વ પ્રાણીના વિષે સમાન અને દ્વંદ્વરહિત થાય છે ત્યારે બ્રહ્મપણ્યને પામે છે. ૩૬ જ્યારે મનુષ્ય સ્તુતિ અને નિંદાને સમાન જુએ છે; સોનું અને લોહું, સૂખ અને દુઃખ, શીત અને ઉષ્ણ, અર્થ અને અનર્થ, પ્રિય અને અપ્રિય તથા જીવિત અને મરણ્ય, એ સર્વને પણ સમાન જાણે છે ત્યારે બ્રહ્મને પામ્યો કહેવાય છે. ૩૭, ૩૮ જેમ કાચબો પોતાનાં અંગને પ્રસારીને પુનઃ ખેંચી લે છે, તેમ સંન્યાસીએ પણ પોતાના મનવડે ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી જોઈએ. ૩૯ જેમ અંધ-કારયુક્ત ઘર દીવાવડે જોવામાં આવે છે, તેમ બુદ્ધિરૂપી આત્માવડે આત્મા જોઈ શકાય છે. ૪૦ હે બુદ્ધિમાનમાં એક શુક ! એ સર્વ હું ત્હારા વિષે જોઈ છું અને બીજાં પણ જે જાણવાયોગ્ય છે તે તું વિચાર્યું જાણે છે. ૪૧ હે બ્રહ્મર્ષિ ! તું ત્હારા પિતાની કૃપાથી તથા ત્હારા આચરણથી ત્હારા દેશમાં આવ્યો છે ત્યારથી મેં તને જાણ્યો છે. ૪૨ હે મહામુનિ ! ત્હારા પિતાની કૃપાથી મને પણ દિવ્યજ્ઞાન પ્રકટ થયું છે તેથી મેં તને જાણ-પ્યો છે. ૪૩ ત્હારા અધિક વિજ્ઞાનને, અધિક ગતિને અને અધિક ઐશ્વર્યને હું જાણું છું પણ તું જાણતો નથી. ૪૪ ગમે તો તું બાળક છે તેથી અથવા સંશયથી અથવા અશ્રુ આવવાથી જે ભય ઉપજે તેથી, ગમે તેમ પણ તને વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છતાં તેની ગતિ તને પ્રાપ્ત થઈ નથી; ૪૫ પણ જ્યારે ત્હારા સરખા તત્વજ્ઞાની પાસેથી ત્હારા સર્વ સંશયો છેદાઈ જશે અને શુદ્ધ નિશ્ચયવડે ત્હારા હૃદયની ગાંઠ છૂટી જશે, ત્યારે તું તે ગતિને પામીશ. ૪૬ હે બ્રહ્મન ! તને વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, ત્હારી બુદ્ધિ સ્થિર છે અને તું લોહુપ નથી, પણ તું નિશ્ચય વિના પર વસ્તુને પામતો નથી. ૪૭ સુખ અને દુઃખમાં તને વિશેષપણ્યની બુદ્ધિ નથી, નૃત્ય અને ગાનમાં તને ઉત્સુકતા નથી, તને પ્રિય વિષયોમાં પ્રીતિ ઉપજતી નથી, બાંધવોમાં ત્હારો પ્રેમ બંધાઈ રહેલો નથી, ભયવાળા સ્થાનકોમાં તને ભય નથી;

પરંતુ હે મહાભાગ્ય ! જેના મનથી મૃત્તિકાનું દેખું, પથરો અને સુવર્ણ સમાન છે એવો હું તને દેખું છું. ૪૮, ૪૯ હું અને બીજા જે જે બુદ્ધિવાળા છે તે સર્વ તને નિર્વિકાર, અક્ષય અને સર્વોત્કૃષ્ટ માર્ગમાં સ્થિતિવાળો જોઈએ છીએ. ૫૦ હે બ્રહ્મન ! આ લોકમાં બ્રાહ્મણનું જે ફળ છે અને મોક્ષનો અર્થ જેના રૂપ છે, તે સ્થિતિમાં તું રહેલો છે. હવે તું મને બીજું શું પૂછે છે ? તે કહે. ૫૧

यत्फलं ब्राह्मणस्येह मोक्षार्थं यदात्मकः ।

तस्मिन् वै वर्तसे ब्रह्मन् किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ ૫૧ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टुत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां शुको-
त्पत्तौ शतोपरि चतुपंचशत्तमोऽध्यायः ॥ ૧૫૪ ॥

અધ્યાય ૧૫૫ મો-શુકેમુનિ પુનઃ આશ્રમ પ્રતિ ગયા-હિમાલયનું વર્ણન.

भीष्म उवाच ॥ पतच्छ्रुत्वा तु वचनं कृतात्मा कृतनिश्चयः ॥

॥ आत्मानात्मानमास्थाय दृष्ट्वा चात्मानमात्मना ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે, જનકનું એવું વચન સાંભળીને નિશ્ચય કર્યો છે જેણે એવો દૃઢ બુદ્ધિવાળો શુક પોતાના મનવડે આત્માના વિષે સ્થિત થઈને અને બુદ્ધિવંદે આત્માને જોઈને તથા પોતાનું કાર્ય થયું તેથી સુખી અને શાંત થઈને જાનોમાનો હિમાચળ પ્રતિ વાયુના સરખા વેગથી ઉત્તર દિશામાં મુખ કરીને ચાલ્યો. ૧, ૨ એજ સમયે દેવર્ષિ નારદ પણ સિદ્ધ અને ચારણોએ સેવેલા હિમાચળ જોવાને આવ્યા હતા. ૩ તે હિમાચળ પર્વત અપ્સ-રાઓના સમુદાયવડે વ્યાપ્ત હતો. શાંત એવા ધ્વનિવડે તે નાદયુક્ત થઈ રહેલો હતો. તેના ઉપર હજારો કિન્નર ફરતા હતા તથા ત્યાં અનેક ભ્રમર ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા. ૪ તેના ઉપરના વનમાં મંત્રુ, ખંજરીટ, જીવંજીવક અને વિચિત્રવર્ણવાળાં મોર સેંકડો પ્રકારે પોતાના શબ્દ ઉચ્ચારતાં હતાં. ત્યાં અનેક રાજહંસનાં ટોળાં ફરતાં હતાં તથા કાળા વર્ણની કાયલો ટોંકા કરતી હતી. ૫, ૬ પક્ષીને રાજ ગરૂડ તો નિરંતર તેના ઉપરજ રહેતો હતો. ચારે લોકપાળ, દેવો તથા ઋષિઓના સમૂહ પણ તેના ઉપર જગતનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી નિરંતર આવતા હતા. મહાત્મા વિષ્ણુએ તે પર્વત ઉપર પુત્રના અર્થે તપ કર્યું હતું. ૭, ૮ વર્ણી કુમારસ્વામીએ બાળકપણમાં દેવતાઓને તેના ઉપર ફેંકી દીધા હતા. અને તેણે ત્રણેલોકનું અપમાન કરીને પોતાની શક્તિને ત્યાં પૃથ્વીપર મૂકી હતી. ૯ તે વખતે જગતના સ્વામી રકંદે આવું વચન કહ્યું હતું કે, જે પુરૂષ મહારાથી અધીક હશે, ૧૦ જેને બ્રાહ્મણો બધા પ્રિય હશે, જે બ્રાહ્મણોનું પાલન કરનાર હશે અને જે ત્રણેલોકમાં સર્વથી વધારે વીર્યવાન હોય તે આ શક્તિને ઉપાડો અથવા હલાવો. ૧૧ એવું રકંદેનું વચન સાંભળીને સર્વ લોકો વ્યથીત થયા કે આ શક્તિને હવે કાણુ ઉપાડશે ? ૧૨ પછી ભગવાન વિષ્ણુએ વિચાર્યું કે, આ આશ્લેષથી સર્વ દેવોનાં મન અને ઇન્દ્રિયો ભ્રમિત થઈ ગયાં છે અને અસુર તથા રાક્ષસોસંહિત હારી ગયા છે, માટે હવે શું કરવાથી ઠીક થાય ? એમ તેમણે વિચાર કર્યો. ૧૩ પછી રકંદે ભગવાન પુરુષોત્તમે મૂકેલા આશ્લેષને સહન કર્યો નહિ

અને તેમણે અગ્નીમય શક્તિ તરફ દૃષ્ટિ કરી. ૧૪ પછી વિશુદ્ધાત્મા ભગવાને તે પ્રત્યક્ષિત શક્તિને ડાબા હાથવડે ઝાલીને હલાવી નાખી. જે સમયે બળવાન વિષ્ણુએ તે શક્તિને કંપાવી તે સમયે પર્વત, વન અને અરણ્યસહિત સઘળા પૃથ્વી કંપાયમાન થઇ. ૧૫, ૧૬ વિષ્ણુ શક્તિને ઉપાડવાને સમર્થ હતા, તથાપી તે શક્તિ સ્કંદરાજે રક્ષણ કરેલી હોવાથી સ્કંદરાજની માત્ર ધર્ષણ કરવાનેજ વિષ્ણુએ તેને કંપાયમાન કરી. શક્તિને કંપાવીને ભગવાને પ્રહલાદને કહ્યું કે કુમારસ્વામીનું સામર્થ્ય જો, એના જેવું બીજાથી નહિ થાય; પરંતુ એવા વચનને પ્રહલાદે સહન ન કરીને તેને ઉપાડવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તેજ વેળાએ શક્તિને પ્રહણ કરી પણ તેને કંપાવી શક્યો નહિ. પછી હિરણ્યકશિપુનો પુત્ર પ્રહલાદ મોટા નાદ કરીને હલાવવા ગયો પરંતુ વિહવળ અને મૂર્છિત થઇને પર્વતના શિખર ઉપર પૃથ્વીપર પડ્યો. વૃષધ્વજ શંકર તે પર્વતની ઉત્તર દિશાએ જઇને પર્વતરાજની એક બાજુ ઉપર દુર્ધર્ષ તપ કરતા હતા અને તેમના આશ્રમની ચારે બાજુ પ્રત્યક્ષિત અગ્નિએ “ આદિત્ય પર્વત નામે પ્રત્યક્ષિત પર્વત નાખ્યો હતો. તે પર્વતની પાસે અકૃતાત્મા પાપી પુરૂષો જઇ શકતા નહોતા અને યજ્ઞ, રાક્ષસ તથા દાનવો પણ જઇ શકતા નહોતા. ૧૫, ૨૨ તે પર્વત દશ યોજન વિસ્તારવાળો અને અગ્નિની જ્વાળાઓથી વીંટાયેલો હતો તથા વીર્યવાન ભગવાન અગ્નિ તેના ઉપર નિવાસ કરીને, શુદ્ધિમાન મહાદેવનાં સર્વ વિધને સમાવી દેતો હતો. તે સ્થળમાં સર્વ દેવોને પરિતાપ પમાડતા મોટા વ્રતવાળા મહાદેવે એક ચરણ ઉપર બેસા રહીને દેવનાં એક હજાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું હતું. વળી તે શુદ્ધિમાન પર્વતરાજની પૂર્વ દિશામાં પર્વતના એકાંત તટ ઉપર મોટા તપવાળા પરાશરના પુત્ર વ્યાસ મહાત્મા પોતાના શિષ્યોને વેદનું અધ્યયન કરાવતા હતા. ૨૩, ૨૬ તેમના એક શિષ્ય મહાભાગ્ય સુમંતુ હતા, બીજા શિષ્ય વૈશંપાયન હતા, ત્રીજા શિષ્ય મોટી શુદ્ધિવાળા ઋષિમિત્ર હતા અને ચોથા શિષ્ય તપસ્વી પૈશ્વ હતા. ૨૭ એ વિના બીજા પણ અનેક શિષ્યોથી વીંટાયેલા મોટા તપવાળા વ્યાસ ત્યાં રહેતા હતા. શુક મુનિએ તે સ્થળમાં આવીને પોતાના પિતાના રમણીય અને ઉત્તમ આશ્રમને જોયો. ૨૮ જેમ આકાશમાં સૂર્ય હોય તેમ વિશુદ્ધ મનવાળો અરણીપુત્ર શુક તે સ્થળમાં ગયો. પછી વ્યાસે જાણે દેહાધ્યમાન અગ્નિ આવતો હોય, તેવા સૂર્યની સરખી કાંતિવાળા પોતાના પુત્રને આવતો જોયો. જેમ ધનુષ્યની પણ્છમાંથી છૂટેલાં બાણ ચાલ્યાં આવતાં હોય તેમ વૃક્ષ, પર્વત અથવા વિજયમાં આસક્તિ વિનાનો યોગયુક્ત મહાત્મા શુક ચાલ્યો આવતો હતો. ૨૯, ૩૦ પછી તે અરણીપુત્રે પોતાના પિતાની પાસે આવીને ચરણમાં પ્રણામ કર્યા અને મહામુનિ શુક પિતાના બીજા શિષ્યોને પણ જેમ ઘટે તેમ મળ્યો. ૩૧ પછી શુકમુનિએ જનકની સાથે જે સંવાદ થયો હતો તે સર્વ પ્રસન્ન મનથી નિવેદન કર્યો. ૩૨ પછી એ સ્થિતિમાં દિમાલયના પૃથ્ઠ ઉપર પરાશરના પુત્ર મહામુનિ વીર્યવાન વ્યાસ પોતાના પુત્રને અને બીજા શિષ્યોને અધ્યયન કરાવતા નિવાસ કરીને રહ્યા. ૩૩ એક સમયે વેદના અધ્યયનથી સંપન્ન થયેલા, શાંત મનવાળા અને જીતેન્દ્રિય વ્યાસના શિષ્યો તે (વ્યાસ) ની આસપાસ વીંટાઇને બેઠા હતા. ૩૪ તે સર્વની સ્થિતિ અંગસહિત સમગ્ર વેદના વિષે થયેલી હતી. એ વખતે તપસ્વી શિષ્યોએ હાથ જોડીને પોતાના ગુરૂ વ્યાસને આ પ્રમાણે કહ્યું; ૩૫ શિષ્યો કહે છે કે:-હે ગુરો ! તમે અમને મોટા તેજથી યુક્ત કર્યા અને અમારા યશ પણ વધાર્યો હવે ગુરૂ અમારા ઉપર એક અનુગ્રહ કરે એમ અમે ઇચ્છા કરીએ છીએ. ૩૬ શિષ્યોનું

એવું વચન સાંભળીને તે બ્રહ્મર્ષિ વ્યાસે તેઓને કહ્યું કે, હે પુત્રા ! તમારું જે પ્રિય કરવાનું હોય તે મને કહો. ૩૭ હે રાજન ! ગુરૂનું એવું વચન સાંભળીને મનમાં હર્ષ પામેલા શિષ્યો પુનઃ હાથ જોડીને, મસ્તક નમાવીને તથા ગુરૂને પ્રણામ કરીને એક સાથે આ પ્રમાણે ઉત્તમ વચન બોલ્યા કે; હે સુનિશ્ચય ! જે ઉપાધ્યાય અમારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હોય તો અમને ધન્ય છે. ૩૮, ૩૯ અમારી એવી ઇચ્છા છે કે મહર્ષિએ અમને એક વરદાન આપવું. તે એવું કે અમે જે વેદનું તમારી પાસેથી અધ્યયન કર્યું તે વિષે અમને કોઈ પ્રશ્ન કરે, તેને અમે એ વિદ્યા શીખવીએ અને એ રીતે તે વિદ્યા મનુષ્યના વિષે પ્રસિદ્ધિ પામે, અમારા ઉપર કૃપા કરીને અમને એટલું વરદાન આપો. અમે તમારા ચાર શિષ્ય છીએ અને અમારો ગુરૂપુત્ર પાંચમો છે. એ સર્વના વિષે વેદ સ્થિતિ કરીને રહે (અમે વેદના આચાર્ય થઈએ) એ અમારે ઇચ્છિત વરદાન માગવાનું છે. ૪૦, ૪૧ પોતાના શિષ્યોનું વચન સાંભળીને વેદના અર્થના તત્વને જાણનાર, લોકમાં શુદ્ધિમાન અને પરલોકના અર્થનું ચિંતન કરનાર ધર્માત્મા પરાશરના પુત્ર વ્યાસમુનિએ ધર્મયુક્ત અને કલ્યાણ કરનાર વચન કહ્યું કે.—જે પુરૂષ જાતિથી બ્રાહ્મણ હોય તેને સર્વદા એ જ્ઞાન આપવું. વળી જે બ્રહ્મની સેવા કરતો હોય અને જે પુરૂષ બ્રહ્મલોકમાં નિવાસની ઇચ્છા કરતો હોય તેને એ જ્ઞાન આપવું. તમે ઘણા થાઓ અને આ વેદનો વિસ્તાર કરો. ૪૨, ૪૪ જે પુરૂષ શિષ્ય થયા વિના વેદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને આવે તેને એ વેદનું જ્ઞાન આપવું નહિ; તેમજ જે પુરૂષ વ્રતધારી ન હોય તથા અદ્ભવનવાળો હોય તેને પણ એ વેદનું જ્ઞાન આપવું નહિ. એ રીતે પ્રથમ શિષ્યના સર્વ ગુણોને યથાર્થ જાણીને વિદ્યા આપવી; ૪૫ પરંતુ તે (શિષ્ય) ના ગુણો અને ચરિત્રની પરિક્ષા કર્યા વિના કોઈ પણ પ્રકારે વિદ્યા આપવી નહિ જેમ સુવર્ણની પરીક્ષા તાપ દેવાથી, કાપવાથી અને કસોટીપર કસ કાઢવાથી થાય છે તેમ શિષ્યને પણ તેના કુળ અને ગુણ આદિથી તપાસી લેવો. વળી તમારે શિષ્યોને યોગ ન શકાય એવા કામમાં તથા મોટા ભયના કામમાં યોજવા નહિ. ૪૬, ૪૭ પરંતુ જેની જેવી શુદ્ધિ અને જેનું જેવું પકન હશે તેને તેવી વિદ્યા ફળશે. સર્વ લોકો એ વિદ્યાથી સંકટને તરી જાઓ અને સર્વ લોકો કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરો એવી મહારી આશીર્વાદ છે. ૪૮ એ વેદનું જ્ઞાન ચારે વર્ણને સંભળાવવું; પણ બ્રાહ્મણને ઐતાર્થ્યે આગળ રાખીને સંભળાવવું, કેમકે વેદનું અધ્યયન કાંઈ નાનું સુનું કામ નથી—અર્થાત્ તે મહત્કાર્ય છે. ૪૯ ભગવાન બ્રહ્મદેવે દેવતાઓનું સ્તવન કરવાને વેદ ઉત્પન્ન કર્યા છે, માટે જે પુરૂષ વેદપારંગ બ્રાહ્મણની મોહથી નિંદા કરશે તે પુરૂષ બ્રાહ્મણના શાપથી નિઃસંશય પરાભવને પામશે. વળી જે પુરૂષ અધર્મવડે તેનું વિપરીત બોલશે અથવા જે અધર્મથી તેને પ્રશ્ન કરશે તેમાંનો કાંઈપણ પુરૂષ મૃત્યુ પામશે અથવા લોકમાં દ્વેષને પાત્ર થશે. ૫૦, ૫૨ આ પ્રમાણે મેં તમને સ્વાધ્યાયના વિધિના વિષે સર્વ વાર્તા નિરૂપણ કરી અને વિશેષમાં “ શિષ્યો ઉપર ઉપકાર કરવો ” એ વાર્તા તમારે ધ્યાનમાં રાખવી. ૫૩

एतद्धः सर्वमाख्यातं स्वाध्यायस्य विधिं प्रति ।

उपकुर्याच्च शिष्याणामेतच्च हृदि वो भवेत् ॥ ५३ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तराट्ते गुर्जरभाषायां भुक्तो-

ત્પત્તૌ સ્તોત્રપરિ પંચપંચાશ્વત્તમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૫૫ ॥

અધ્યાય ૧૫૬ મો વ્યાસ-નારદ સમાગમ અને
સાત પ્રકારના વાયુનું વર્ણન.

ભીષ્મ ઉવાચ ॥ પતચ્છુસ્વા મુરોર્વાક્યં વ્યાસશિષ્યા મહાજસઃ ॥

॥ અન્યોન્યં હૃષ્ટમનસઃ પરિષસ્વજીરે તદ્વા ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે:-એ પ્રમાણે ગુરૂનાં વચનને સાંભળીને મોટા તેજવાળા વ્યાસના શિષ્યો મનમાં હર્ષ પામીને, તે સમયે એક બીજાને બેટવા લાગ્યા. ૧ અને બોલ્યા કે,- ભગવાન વ્યાસે જે કહ્યું છે તે જે સમયે કરીશું તે સમયે અને તે પછીના સમયે પણ શ્રેષ્ઠ હિત કરનારું છે; માટે તે વચન આપણા ચિત્તમાં આરૂઢ થયું છે અને આપણે તેજ પ્રમાણે કરીશું. ૨ એવી રીતે મનમાં સારી રીતે પ્રસન્ન થઇને અને એક-બીજાને કહીને વાક્ય બોલવામાં કુશળ શિષ્યોએ પુનઃ ગુરૂને વિજ્ઞાપના કરી. તેઓ બોલ્યા કે,-હે મહામુનિ ! હે પ્રભો ! જે તમારી આજ્ઞા હોય તો આ પર્વત ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર જઇને વેદને અનેક પ્રકારે વિસ્તારવાની અમારી ઇચ્છા છે. ૪ એવી રીતે શિષ્યોનું વચન સાંભળીને પરાશરના સમર્થ પુત્ર વ્યાસે ધર્મ અને અર્થસંહિત તથા હિતકારક આવું વચન કહ્યું. ૫ વ્યાસજી બોલ્યા કે,-પૃથ્વી ઉપર અથવા દેવલોકમાં જ્યાં તમને ગમે ત્યાં જાઓ પણ તમારે પ્રમાદ કરવો નહિ, કેમ કે વેદ એ અત્યંત જીજ્ઞાસુઓ છે-અર્થાત્ મનુષ્ય ગુરૂની પાસે બધા વિના વેદનો અર્થ વિચારવા જાય તો ઉલટે માર્ગે ચડી જાય છે. ૬ પછી તે સર્વે શિષ્યો સત્યવાદી ગુરૂની આજ્ઞા લઇને, ગુરૂની પ્રદક્ષિણા કરીને તથા મસ્તક નમાવીને ગયા. ૭ પછી તેમણે પૃથ્વી ઉપર ઉતરીને આતુર્હોત્રની કલ્પના કરી અને બ્રહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યને યજ્ઞ કરાવવા લાગ્યા. ૮ અને બ્રહ્મણોથી પૂજન પામીને નિરંતર આનંદ પામતા તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમી થયા તથા યાજ્ઞન અને અધ્યાપનકર્મમાં આસક્ત થઇને શ્રીમંત તથા લોકમાં પ્રખ્યાત થયા. ૯ હવે જ્યારે શિષ્યો ગયા ત્યારે પોતાના પુત્રસહિત બુદ્ધિમાન વ્યાસ જાના-માના ધ્યાનાસક્ત થઇને એકાંતમાં બેઠા. ૧૦ એવામાં એક સમયે અત્યંત મોટું તપ કરનારા નારદ મુનિએ તે આશ્રમમાં વ્યાસને જોયા, ત્યારે નારદ મધુરાક્ષરવાળી વાણીવડે બોલ્યા કે,- હે બ્રહ્મર્ષિશ્રેષ્ઠ ! અહીં આજ વેદના ધ્વનિ સંભળાતો નથી, પણ તમે એકલા ધ્યાનાસક્ત થઇને જાનામાના કાંઈ ચિંતન કરતા હો. તેમ બેઠા છો તેનું શું કારણ છે ? ૧૧, ૧૨ જેમ રાહુએ ગળેલો ચંદ્રમા ગ્રહણના વિષે શોધતો નથી, તેમ વેદના ધ્વનિથી રહિત થયેલો આ પર્વત રજવડે શોધતો નથી. ૧૩ આ પર્વત ઉપર દેવોના સમુદાય રહે છે તથાપિ તેના ઉપર હવે વેદધ્વનિ થતો નથી તેથી ભિલના ઘર જેવો જણાતો તે, પેહેલાંના જેવો પ્રકાશતો નથી. ૧૪ તેમજ વેદના ધ્વનિ વિનાના પર્વતપર રહેનારા ઋષિઓ, દેવો અને મોટા બળવાળા ગંધર્વો પણ પૂર્વની પેઠે શોધતા નથી. ૧૫ એવું નારદનું વચન સાંભળીને કૃષ્ણ-દ્વિપાચન (વ્યાસ) મુનિ બોલ્યા કે, હે વેદલાદના વિષે વિચિક્ષણુ મહર્ષિ ! તમે જે બોલ્યા તે સર્વ મહારા મનને અનુકૂળ છે અને તમે એવું બોલવાને શ્રોત્રજ છો, કેમકે તમે સર્વજ,

સર્વદર્શી અને સર્વત્ર કુતૂહલવાળા છે. ૧૬,૧૭ ત્રણે લોકમાં જે બને છે તે સર્વને તમે જાણો છો અને જે થાય છે તે તમારા અભિપ્રાયમાંજ છે, માટે હે વિપ્રે ! મને આજ્ઞા કરો; હું શું કરું ? ૧૮ હે બ્રહ્મણે ! મ્હારે હવે જે કરવું જોઈએ તે મને કહો. મ્હારા શિષ્યો મને તજીને ગયા ત્યારપછી મ્હારું મન અતિશય હર્ષયુક્ત રહેતું નથી. ૧૯ નારદ કહે છે કે,—વેદનું આવર્તન ન કરવું એ વેદનું દ્વષણ છે, વ્રત ન પાળવું એ બ્રાહ્મણનું દ્વષણ છે, *વાહીક દેશ એ પૃથ્વીનું દ્વષણ છે અને કૌતૂહલ એ સ્ત્રીઓનું દ્વષણ છે. ૨૦ માટે તમે તમારા બુદ્ધિમાન પુત્રની સાથે વેદનું અધ્યયન કરો. તેથી વેદના ધ્વનિવડે રાક્ષસોના બચથી થયેલો અધકાર નાશ પામશે. ૨૧ ભીષ્મ કહે છે કે,—નારદનું વચન સાંભળીને પરમ ધર્મને જાણનારા તથા વેદાભ્યાસમાં દૃઢ વ્રતવાળા વ્યાસે હર્ષ પામીને કહ્યું કે,—અહુ સાઈં હું તેમ કરીશ. પછી વ્યાસ શિક્ષાયુક્ત સ્વર કે જે જાણે ત્રણે લોકને પૂરી નાખશે તેવા ઉચ્ચ સ્વરવડે પોતાના પુત્ર શુકની સાથે વેદાભ્યાસ કરવા માંડ્યો. ૨૨,૨૩ એ રીતે અનેક ધર્મને વાદ કરતા તે પિતા-પુત્ર વેદનું અધ્યયન કરતા હતા એટલામાં સમુદ્રના વાયુથી કંપાવેલો વાયુ અલંત વાવા લાગ્યો. ૨૪ તે જોઈને વ્યાસે પોતાના પુત્રને કહ્યું કે,—ભાષ ! હમણું અનધ્યાય (અધ્યયન કરવાને નિષિદ્ધ સમય) છે માટે અધ્યયન કરીશ નહિ એ રીતે પિતાએ શુકને માત્ર અધ્યયન કરતાં વાચો તેથી તે (શુક)ના મનમાં કુતૂહલ ઉપજ્યું. ૨૫ અને તેણે પોતાના પિતાને પૂછ્યું કે,—હે બ્રહ્મણ ! આ વાયુ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો ? તેમજ એ વાયુનું સંવર્ણન કર્મ પણ તમારે મને કહેવું યોગ્ય છે. ૨૬ આ પ્રમાણે અનધ્યાયના નિમિત્તથી શુકનો આવો પ્રશ્ન સાંભળીને વ્યાસમુનિ પરમ વિસ્મય પામ્યા અને આવું વચન બોલ્યા કે:—હે પુત્ર ! તને દિવ્ય ચક્ષુ પ્રાપ્ત થયાં છે, ત્હારું મન સ્વભાવથીજ નિર્મળ છે, તમોગુણ અને રજોગુણ ત્હારામાં છે નહિ, તું નિરંતર સત્વગુણમાં રહેલો છે. ૨૭,૨૮ અને જેમ મનુષ્ય આરસીમાં પોતાની છાયાને જૂએ, તેમ તું સ્વયમેવ ત્હારા આત્માને જૂએ છે; માટે તું ત્હારી બુદ્ધિમાં ત્યાગ-ભાગવડે વેદના અર્થનું ચિંતન કરીને નિશ્ચય કર અને શોધી કાઢ કે વાયુ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો અને તેનું શું કર્મ છે ? ૨૯ વિષ્ણુ કે જે વ્યાપક પરમાત્મા છે તે સંબંધી “ અર્ચિ ” નામનો માર્ગ દેવયાન છે. સાત્ત્વિક ઉપાસકો કે જે તે માર્ગે જાય છે તેઓને તે માર્ગે જ્યાંથી પુનઃ પડવું પડતું નથી તેવા વિષ્ણુલોકને પમાડે છે; અને પિતૃયાન એટલે વૃક્ષમાર્ગ તામસ છે, જે પુરૂષો તે માર્ગે જાય છે તેઓની પુનરાવૃત્તિ થાય છે. એ રીતે સ્વર્ગમાં અને અધોદેશમાં જવાના બે માર્ગ છે. પૃથ્વી ઉપર અને અંતરિક્ષમાં જ્યાં જ્યાં વાયુઓ વાય છે ત્યાં ત્યાં વાયુના સાત માર્ગ છે; તે તું અનુક્રમે સાંભળ. ૩૦,૩૧ દેહમાં અને બ્રહ્માંડમાં દેવના સમૂહો, સાધ્યાદેવો અને મોટા બળવાળા મહાત્માઓ છે. તેઓનો પુત્ર “ સમાન ” નામે થયો તે ઘણો દુર્જય છે. ૩૨ સમાનનો પુત્ર ઉદ્ધાન થયો, તેનો પુત્ર વ્યાન થયો, તેનો પુત્ર અપાન થયો અને તેનો પુત્ર પ્રાણ થયો. દુર્ધર્ષ અને શત્રુને તપાવનારા પ્રાણવાયુને પુત્ર નથી. હવે હું તને એ વાયુઓનાં જૂદાં જૂદાં કર્મ કહું છું તે સાંભળ. ૩૩,૩૪ પ્રાણવાયુ સર્વ પ્રાણીઓને જૂદી જૂદી યેષાઓ કરવામાં શક્તિ આપે છે, તથા પ્રાણીઓને શ્વાસ-સ્પૃશ ઉત્પન્ન કરીને જીવાડે છે, માટે તેને “ પ્રાણ ” કહે છે. ૩૫ જે વાયુ આકાશમાં

રહેલા અને વરાળથી તથા ગરમીથી થયેલાં વાદળાંના સમુદાયને વાયુના પ્રથમ માર્ગમાં પ્રેરણા કરે છે તે “ પ્રવાહ ” નામે પહેલો વાયુ છે; અને તેજ વાયુ ધુમ, જ્યોતિ તથા સ્નેહ, એ ક્રમથી વીજળીપણાને પામીને મોટા તેજવાળો થાય છે. તાત્પર્ય કે યોગી ધ્રાણુ, હૃદય, નાભિ, પાદાંગુલ, એમાંથી કોઇ પણ સ્થાને પ્રાણુવાયુને રોકીને નીલવર્ણના તથા ઓમ એવા બીજવાળા પ્રાણુનું ચિંતન કરવાથી કેટલેક કાળે સિદ્ધિને પામે છે, અને જીવતાં છતાંજ પ્રવહમાર્ગે સંચાર કરે છે, તથા જ્યારે દેહનો અંત થાય છે ત્યારે પ્રવહમાર્ગેજ તાદાત્મ્યને પામે છે. એ પ્રમાણે સર્વત્ર યોગના વિષે યોજના કરવી. “ આવહ ” નામે બીજો વાયુ ગર્જના કરતો વહન કરે છે. ૩૬, ૩૭ તે ચંદ્રાદિનક્ષત્રમંડળનો ઉદય કરે છે, તથા દેહની માંહે જઠરામિતે પ્રજ્વલિત કરે છે, એમ પડિતો કહે છે. અર્થાત્ નક્ષત્રમંડળની ચારે બાજુ જે વાયુ વાય છે તે “ આવહ ” નામે વાયુ કહેવાય છે. ૩૮ ત્રીજો વાયુ “ ઉદહ ” નામે છે. એ સર્વથી મોટો વાયુ ચારે સમુદ્રમાંથી જળ લાવીને તેનું ધારણ કરે છે, અને તે જળને આકાશમાં ચઢાવીને મેઘને આપે છે, તથા મેઘને જળની સાથે સંયુક્ત કરીને તેની વૃદ્ધિ કરાવે છે. એ વાયુ સદૈવ ગતિમાન છે. ૩૯, ૪૦ એજ વાયુ આકાશમાં જે અનેક મેઘ ફરે છે તેને ખેંચી જઈને છુટા છુટા કરી નાખે છે, અને જ્યારે તે મેઘ વૃદ્ધિનો આરંભ કરે છે ત્યારે તે “ ધનાત્રન ” કહેવાય છે. ૪૧ તે મેઘ એકત્ર થયેલા છતાં પણ વાયુથી જ્યારે જૂદા જૂદા પ્રક્ષિપ્ત થાય છે અને વેણુની પેઠે શબ્દ કરે છે, ત્યારે તે “ નદ ” કહેવાય છે. વળી તે મેઘ જગતનું રક્ષણ કરવાને માટે જળ વર્ષાવીને ખાલી થાય છે તથાપિ તે વાયુવડે પુનઃ મેઘપણાને ધારણ કરે છે. ૪૨ જે વાયુ પ્રાણીઓનાં વિમાનને આકાશ માર્ગે વહન કરે છે તે ચોથો “ સંવહ ” નામે વાયુ કહેવાય છે. એ વાયુ પર્વતોને ભાગી નાખે છે. ૪૩ એ વાયુ ઘણો રૂક્ષ હોય છે અને ઘણો વેગવાળો હોય છે. તેનાથી પર્વતો પીડા પામે છે. જ્યારે મેઘ એ વાયુસહિત થાય છે ત્યારે તે (મેઘ) “ બલાહક ” કહેવાય છે. ૪૪ જે વાયુ દારણુ ઉત્પાતસહિત આકાશમાં સંચાર કરીને મેઘગર્જના ઉત્પન્ન કરે છે તે મોટા વેગવાળા પાંચમા વાયુને “ વિવહ ” કહે છે. ૪૫ જે વાયુમાં દિવ્ય એવું આકાશગંગાનું પવિત્ર જળ આકાશ માર્ગે ઉત્યું ચઢે છે, અને જે વાયુ તે જળને નીચે ન પડવા દેતાં ઉપરજ વહન કરાવે છે. ૪૬ જે વાયુમાં સૂર્યનાં કિરણો દૂરથી અથડાઇને પાછાં પડવાથી તે હળ્લર કિરણવાળો થઇને શોભે છે, અને જેનાવડે પૃથ્વી શોભે છે. ૪૭ જ્યારે ચંદ્રમા ક્ષીણ થઇ જાય ત્યારે જેનાવડે તે (ચંદ્ર) પુનઃ તૃપ્તિ પામીને પૂર્ણ મંડળવાળો થાય છે, તે સર્વથી ઉત્કૃષ્ઠ છદ્મો “ પરિવહ ” નામે વાયુ છે. ૪૮ જે વાયુ સર્વ પ્રાણુધારણુ કરનારાઓના પ્રાણુને સમય આવ્યે દૂર કરે છે, જેના માર્ગમાં મૃત્યુ અને યમ બન્ને પાછળ પાછળ જાય છે. ૪૯ હે અધ્યાત્મચિંતક પુત્ર ! આનનો અભ્યાસ કરવામાં સુંદર એવા યોગીઓ જેને શાંત બુદ્ધિવડે રૂડી રીતે જૂએ છે તેથી જે તેઓને મોક્ષ આપે છે. ૫૦ જે વાયુને પામીને દક્ષપ્રજાપતિના દસહળ્લર પુત્રો બ્રહ્માંડને ભેદીને નીકળી ગયા છે. ૫૧ જેનો સ્પર્શ થવાથી કર્મભોગ નાશ થઇને મરણ પામેલો પુરૂષ મોક્ષનેજ પામે છે અને પુનઃ સંસારમાં આવતો નથી, એ સાતમા વાયુને “ પરાવહ ” નામે ઉત્તમ વાયુ કહે છે. ૫૨ એ વાયુનું અતિક્રમણ કરવું બહુ કઠિન છે. એ પ્રમાણે તે દિતિના પુત્ર સાત વાયુઓ પરમ અદ્ભુત છે, સર્વ સ્થાનમાં ગમન કરનારા અને સર્વને ધારણ કરનારા

તે સર્વ નિરંતર વાયા કરે છે. ૫૩ આ એક મોટું આશ્ચર્ય છે કે આ પર્વતશ્રેણને અતિ-શય વેગથી વાતા તે વાયુએ એકાએક કંપાવ્યો. ૫૪ હે તાત ! વિષ્ણુના નિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થયેલો આ વાયુ જ્યારે વેગવડે પ્રેરાય છે અને એકાએક વાવા માંડે છે ત્યારે જગત વ્યથિત થાય છે. ૫૫ વાયુથી વાયુનું ભય જગતરૂપ બ્રહ્મ-(વેદ)ને થાય છે, તેથી વાયુ વાતો હોય ત્યારે વેદાધ્યયન કરવાથી બ્રહ્મ પીડિત થાય છે, માટે બ્રહ્મવેતાઓ વાયુ વાતો હોય ત્યારે વેદનું અધ્યયન કરતા નથી. ૫૬ એ પ્રમાણે કહીને પરાશરના સમર્થ પુત્ર વ્યાસે પોતાના પુત્રને કહ્યું કે, -હવે અધ્યયન કર. એમ કહીને આકાશગંગા તરફ ગયા. ૫૭

एतावदुत्स्वा वचनं पराशरसुतः प्रभुः ।

उत्त्वा पुत्रमधीष्वेति व्योमगंगामगात्तदा ॥ ५७ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तराजं गुर्जरभाषायां शुको-
त्पत्तिर्नाम शतोपरि षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

અધ્યાય ૧૫૭ મો-નારદ અને શુક્રમુનિનો સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ एतस्मिन्नंतरे शून्ये नारदः समुपागतम् ।

शुकं स्वाध्यायनिरतं वेदार्थान् प्रष्टुमीप्सया ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે:-એક સમયે એકાંત સ્થળમાં સ્વાધ્યાયના વિષે આસક્ત થયેલા શુક્ર મુનિને વેદાર્થ પૂછવાની ઇચ્છાથી નારદમુનિ આવ્યા. ૧ શુક્રમુનિએ દેવર્ષિ નારદને આવેલા જોખને વેદોક્ત વિધિ પ્રમાણે અર્ધ્યપૂર્વક તેમનું પૂજન કર્યું. ૨ ત્યાર પછી નારદ પ્રસન્ન થઈને બોલ્યા કે, -હે ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હે વત્સ ! હર્ષ પામેલો હું તને કયા કલ્યાણથી યુક્ત કરું ? ૩ હે ભારત ! નારદનું એવું વચન સાંભળીને શુક્રમુનિ બોલ્યા કે, -આ લોકમાં જે હિત હોય તેની સાથે મહારી યોજના કરો. ૪ નારદ કહે છે કે-પૂર્વે જેઓનાં સારા સંસ્કારવાળાં મન છે એવા ઋષિઓને તત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે ભગવાન સનતકુમારે આવું વચન કહ્યું હતું કે, -વિદ્યાસમાન બીજું તેજ નથી, સત્યસમાન બીજું તપ નથી, પ્રીતિસમાન બીજું દુઃખ નથી અને ત્યાગસમાન બીજું સુખ નથી. ૫, ૬ પાપકર્મથી નિવૃત્તિ, નિરંતર પુણ્યશીલ થવું, સારી વૃત્તિ રાખવી અને સારો આચાર પાળવો, એજ સર્વોત્તમ કલ્યાણ છે. મનુષ્યજન્મ સુખ ભોગવવા માટે નથી; જે પુરૂષ મનુષ્ય જન્મને પામીને સંસારની વસ્તુઓમાં પ્રીતિ કરી આસક્ત થાય છે તે મોહને પામે છે, કેમ કે સંસારની વસ્તુનો યોગજ દુઃખનું લક્ષણ છે. તે દુઃખથી મુક્તિપાવને સમર્થ નથી. ૮ જે પુરૂષ સંસારની વસ્તુઓમાં આસક્ત થાય છે તેની બુદ્ધિ મોહરૂપી જળને વધારનારી થાય છે; અને જ્યારે પુરૂષ મોહની જળથી વીંટાય છે ત્યારે તે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં દુઃખ ભોગવે છે. ૯ જે પુરૂષને કલ્યાણની ઇચ્છા હોય તેણે સર્વ ઉપાયવડે કામ અને ક્રોધનો નિગ્રહજ કરવો, કેમ કે તે બે વિકારજ કલ્યાણનો નાશ કરવાને સદા તત્પર રહેલા છે. ૧૦ ક્રોધથી નિરંતર તપનું રક્ષણ કરવું, મત્સર (અદેખાદ) થી નિરંતર લક્ષ્મીનું રક્ષણ કરવું, માન અને અપમાનથી નિરંતર વિદ્યાનું રક્ષણ કરવું અને પ્રમાદથી નિરંતર આત્માનું રક્ષણ કરવું. ૧૧ સૌજન્ય એ પરમ ધર્મ છે, ક્ષમા એ પરમ બળ છે, આત્મજ્ઞાન એ પરમ

અને છે, અને સત્યથી તો બીજું પરમ (શ્રેષ્ઠ) છેજ નહિ. ૧૨ સત્યવચન સદા કલ્યાણ-
કારી છે, એ સત્યથી પણ હિતકર કહેવું વધારે શ્રેષ્ઠ છે, કેમ કે પ્રાણીઓનું જે આત્મત-
હિત કરનારું છે, એજ સત્ય છે, એમ હું માનું છું. ૧૩ જે પુરૂષ સર્વે આરંભનો ત્યાગ
કરનારો છે, કાંઈના આશિર્વાદને ઇચ્છતો નથી, કાંઈ વસ્તુને “ મહારી છે ” એમ માનીને
મહત્વ કરતો નથી તથા જેણે મધ્યું તજી દીધું છે તેનેજ વિદ્વાન અને તેનેજ પવિત્ર
માનવો. ૧૪ જે પુરૂષ ઇન્દ્રિયોને પોતાના કબજામાં રાખીને વિષયોને ભોગવે છે, જરૂર
શક્તિ મનવાળો, નિર્વિકારી તથા સાવધાન રહેનારો પુરૂષ તેમાં આસક્ત થતો નથી, તેજ
દેહદિની સાથે આત્મા (પોતા)ના તાદાત્મ્યપણાનો ગ્રાહ કરીને દેવળરૂપ થઈને દેહ અને
ઇન્દ્રિયાસહિત વર્તે છે, તેજ તે વિના પણ વર્તે છે, તેને મુક્ત પુરૂષ જાણવો અને તેજ
થોડા કાળમાં પરમ કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૫-૧૭ વળી પુરૂષે સર્વ પ્રાણીની સાથે
મિત્રભાવ આનીને કાર્મ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ, તેમજ મનુષ્ય જન્મ પામીને કાષ્ઠની
સાથે વૈર પણ કરવું નહિ. ૧૮ જે પુરૂષ આત્મજ્ઞાની અને જ્ઞાતોદ્રિય હોય છે તેનું અર્કિ-
ચન્ન (પાસે કાંઈજ નહિ હોવું-નિષ્કિચ્ન ભાવ), અત્યંત સંતોષ, કાષ્ઠની પાસેથી ક્ષાત્તી
ઇચ્છા ન રાખવાનો શુભ અને ગાંભીર્ય (અચપળતા) એજ સર્વોત્તમ શ્રેય છે. ૧૯ હે
તાત ! તું પરિમહનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાતોદ્રિય થા અને આ લોક તથા પરલોકમાં અભય
સ્થાનમાં સ્થિર થા. અર્થાત્ તેથી તું અભયસ્થાન પામીશ. ૨૦ જેની પાસે માંસ (કાંઈ
પણ વસ્તુ) નથી તે શોક કરતો નથી, માટે પોતાની પાસે જે માંસ હોય તેને તજી દેવું.
હે સૌમ્ય ! તું માંસને તજીને દુઃખ અને સંતાપથી મુક્ત થઈશ. તાત્પર્ય કે જે કૂતચ્ચવી
પાસે માંસનો કકડો હોય તો તે લેવાને બીજા કૂતરાઓ તેને મારે છે અને બચકાં ભરે છે,
પણ જ્યારે તે કૂતરો માંસના કકડાને તજી દે છે ત્યારે બીજા કૂતરા તેને દુઃખ દેતા નથી,
તેમજ સંસારમાં પણ જેની પાસે ધનાદિ હોય છે તેને બીજાં સમાવહાલાં કે ધ્વજ જનો
પૈસા મેળવવાને અનેક ઉપાયથી આપદા પાડવા કરે છે, પણ જ્યારે નિષ્કિચ્ન થાય છે
ત્યારે તેને કાંઈ વિપત્તિ આપવાને આવતું નથી. ૨૧ વળી મુનિએ અજીત કામને જીતવાને
માટે નિરંતર તપ કરવું, દમ યજ્ઞ રાખવો, ઇન્દ્રિયો તથા મનને કબજે રાખવું અને સર્વના
સંગમાં રહેતાં છતાં અસંગી રહેવું. ૨૨ જે વ્રાહ્મણ ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયોના સંગમાં
રહીને તેના વિષે આસક્ત રહેતો ન હોય અને જે પુરૂષ સદા એકલોઈ રહ્યા કરતો હોય,
તે વ્રાહ્મણ થોડા કાળમાં સર્વોત્તમ મોક્ષને પામે છે. ૨૩ સર્વ પ્રાણીમાત્ર સુખ-દુઃખદિ
દ્રંદમાં રમે છે, તેમાં જે મુનિ એકલોઈ રમતો હોય તેને પ્રજ્ઞાનવડે તમ થયેલો જાણવો
અને એવી રીતે પ્રજ્ઞાનવડે તમ થયેલો મુનિ શોક કરતો નથી. ૨૪ જે પુરૂષ શુભ કર્મ કરે
છે તે પુરૂષ પોતાના શુભ કર્મવડે દેવપણાને પામે છે, શુભ અને અશુભ શ્રિષ્ઠ કર્મવડે
મનુષ્યપણું પામે છે, તથા અશુભ કર્મવડે અધોગતિને પામે છે. એ રીતે જેવાં જેવાં કર્મ
તે તે પ્રમાણે પ્રાણી અવશ્યપણે ફળને ભોગવે છે. ૨૫ પ્રાણી કર્મવડે એવા સંસારને પ્રમ
થઈને મૃત્યુ અને પુનરુત્થાનાં દુઃખવડે પીડાય છે, તથા સંસારમાં રંધાય છે (દુઃખી થાય
છે), તેને તું કેમ સમજતો નથી ? ૨૬ જે વસ્તુ હિત કરનારી નથી તેને તું હિત કરનારી
સમજે છે, જે વસ્તુ નિઘ્રા નથી તેને તું નિઘ્રા સમજે છે, અને જે વસ્તુ અનર્થકારક
છે તેને તું અર્થકારક સમજે છે, પણ તું તે વસ્તુઓને અહિતકારી, યલ અને અનર્થકારી

કેમ સમજતો નથી ? ૨૭ જેમ કાશીદાનો કાડો પોતાના શરીરમાંથી ધણુ તાંતણા કાઢીને તેવડે વીંટાય છે, પણ સમજતો નથી કે એથી હું બંધાતો જાઉં છું, તેમ તું પણ પોતાના શરીરથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રાદિ અને રાગાદિ બંધનોવડે વીંટાઈને મોહથી કેમ સમજતો નથી કે આ બંધનોથી બંધાતો જાઉં છું ? માટે તું પરિગ્રહ કરીશ નહિ. ૨૮ કેમ કે સ્ત્રી આદિનો પરિગ્રહ જ દોષવાળો છે, જેની ! જે કાશીદાનો કાડો બંધાય છે તે પરિગ્રહ કરવાથી બંધાય છે. ૨૯ જેમ ધરડા વન-હાથી સરોવરના કાઠવડે સમુદ્રમાં પડ્યા હોય ત્યાંથી નીકળી ન શકવાથી દુઃખી થયા કરે છે, તેમ પુત્ર અને સ્ત્રીથી કુટુંબમાં ડૂબેલા પ્રાણીઓ દુઃખી થયાજ કરે છે. ૩૦ જેમ મોટી જાળમાં ખેંચી લાવીને પૃથ્વી ઉપર નાખેલા મત્સ્યો તરફડે છે, તેમ સ્નેહથી જાળમાં પકડીને ખેંચી આણેલા મનુષ્યો પણ અત્યંત દુઃખી થઈ તરફડે છે, તેઓને તું જો. ૩૧ કુટુંબ, પુત્રો, સ્ત્રીઓ, શરીર અને ધનના બંડાર, એ સર્વ પારકા અને વળી નાશવંત છે, તો તેમાંથી ત્હારું પોતાનું શું છે ? અને તેઓના અર્થે તું સુકૃત કે દુષ્કૃત કરીને તેને પોતાના શું કરવા કરી લે છે ? ૩૨ જો એ સર્વને તજીને છેવટે જવું (મરવું) એજ શેષ રહેલું છે તો તું નકામા વિષયોમાં શામાટે લાગી રહ્યો છે અને ત્હારા પોતાના સત્ય અર્થ માટે શામાટે ઉઘોગ કરતો નથી ? ૩૩ પરલોકના માર્ગમાં સાથે આવનારો ધર્મથી વળાવે શોધી રાખતો નથી તો, જેમાં વિસામો આવવાનો નથી, જેમાં મુકામ કરવાની જગ્યા કે પૂછવાનું ઠેકાણું આવવાનું નથી, જેમાં ભોજન કરવાનું ભાથું મળવાનું નથી, જેમાં વાટ પૂછવાનો ભોમીઓ મળવાનો નથી અને જ્યાં કેવળ અધિકાર વ્યાપી રહેલો છે, એવા જંગલનો જે માર્ગ છે, તેમાં તું એકલો શી રીતે જઈશ ? ૩૪ તું એ માર્ગે ચાલવા માંડીશ ત્યારે ત્હારી પાછળ કાંઈ આવવાનું નથી, પણ તે સંધળા જન્મમાં તે સુકૃત કે દુષ્કૃત કર્મ કર્યું હશે તેજ માત્ર ત્હારી સાથે આવશે. ૩૫ વિદ્યા, કર્મ, પવિત્રતા અને ધણા વિસ્તારવાળું જ્ઞાન, એ સર્વ પોતાના અર્થ માટે આપણે સંધરીએ છીએ અને અર્થ સિદ્ધ થાય છે એટલે તેને તજ દઈએ છીએ. ૩૬ ગામમાં વસનારા પુરૂષને, ગામના વિષયોમાં જે પ્રીતિ થાય છે તેજ બાંધનારી દોરી છે. પુણ્યશાળી પુરૂષો એ દોરીને કાપીને જાય છે, પણ પાપીઓ તેને કાપીને જઈ શકતા નથી. ૩૭ સંસારથી નદી છે તેના રૂપથી કિનારા છે, મનથી તેનો પ્રવાહ છે, સ્પર્શથી તેમાં બેટ છે, રસથી તેનું વહન છે, ગંધથી તેમાં કાંઠ છે, શબ્દથી તેમાં જળ છે, તે સ્વર્ગના માર્ગમાં મોટા વેગથી વહે છે, તે નદી તરવી બંધુ મુશ્કેલ છે. ૩૮ તે નદીમાં સત્યથી નાવ છે, ક્ષમાથી હલેસાં છે, ધર્મ અને સ્થિરતા એ બે ખેંચવાના દોર છે, અને તેમાં ત્યાગવાર્તાથી ઉતાડ્યો બેઠેલાં છે; માટે એ સંસારથી વેગથી વહેનારી નદી સત્યથી નૌકાથી તરાય છે તો તેથી તેને તરી જવી. ૩૯ ધર્મને અને અધર્મને તજ, તેમજ સત્ય અને અસત્યને પણ તજ; એ પ્રમાણે સત્ય અને અસત્ય બન્નેને તજ્યા પછી જે સાધનવડે તે તજ દેવાય છે તે સાધનને પણ તજ. ૪૦ તું સંકલ્પનો ત્યાગ કરીને ધર્મને તજ અને લાલચનો ત્યાગ કરીને અધર્મને તજ તથા સત્ય અને અસત્યને છુદ્ધિવડે તજ અને ઐક્ય વસ્તુના નિશ્ચયવડે છુદ્ધિને પણ તજ. ૪૧ આ દેહથી ધરમાં અસ્થિથી ચાંબલા છે, તે ધર સ્નાયુઓથી યુક્ત છે, દોરડાંના સ્થળે સ્નાયુઓથી બધેલું છે, માંસ અને શાશ્વત (લોહી)થી લીપેલું છે, ચર્મવડે મઢેલું છે, અંત્ર અને મળથી

ભરેલું હોવાથી દુર્ગંધવાળું છે. ૪૨ જરા અને શોકથી વીંટાયેલું છે, રોગને વસવાળું દુઃખ-યુક્ત સ્થાન છે, રજોગુણથી યુક્ત અથવા રજોગુણરૂપી ધુળથી યુક્ત છે, અને વળી અનિત્ય છે; એવાં પંચભૂતથી બનેલા આ દેહરૂપી ધરને તું તજ દે. અર્થાત્ એનાપરથી મમત્વને તજ દે. ૪૩ આ સધળા વિશ્વમાં સ્થાવર અને જંગમ, એ એ બેદ જોવામાં આવે છે, તે સર્વ પાંચ મહાભૂત, શુદ્ધિ, પાંચ ઇન્દ્રિયો, પાંચ ગ્રાણી અને ત્રણ ગુણનો સમુદાય (કોક), એમ સત્તર તત્ત્વથી બનેલું છે, અને તેજ દેહનો નાશ થયા પછી પરલોકમાં ગમન કરે છે. એ સત્તર તત્ત્વના સમુદાયને “અવ્યક્ત” પણ કહે છે. એ સત્તર તત્ત્વમાં પાંચ ઇન્દ્રિયોના પાંચ વિષય, મન અને અહંકાર, એ સાત વ્યક્ત અને અવ્યક્ત મળીને ચોવીસ તત્ત્વ થાય છે. એ ચોવીસ તત્ત્વોપૈકી કેટલાંક વ્યક્ત છે અને કેટલાંક અવ્યક્ત છે. ૪૪, ૪૬ એ ચોવીસ તત્ત્વની સાથે યુક્ત થયેલા ચૈતન્યને “પુરૂષ” કહે છે. એવો જે પુરૂષ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગ, સુખ, દુઃખ, જીવીત, મરણ અને પરંપરાથી જે જ્ઞાન જાણવામાં આવે છે, એ સર્વને તત્ત્વથી જાણે છે, તે પુરૂષ ઉત્પત્તિ અને લયને પણ જાણે છે. જે કાંઈ ઇન્દ્રિયોવાડે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે તે “વ્યક્ત” કહેવાય છે, અને જે લિંગવડે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે અને ઇન્દ્રિયોથી જેનું ગ્રહણ થઈ શકતું નથી તે “અવ્યક્ત” કહેવાય છે. ૪૭, ૪૮ જે ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રાખી હોય તો જેમ દૂધની ધારાઓથી ગ્રાણી તૃપ્ત થાય છે તેમ તૃપ્ત થાય છે, અને પોતાના આત્માને સર્વ લોકમાં વ્યાપક તથા સર્વ લોકને પોતાના વિષે વ્યાપક જુએ છે. ૫૦ જે પુરૂષ પરમાત્માને જુએ છે તે પુરૂષ સર્વ ગ્રાણી-ઓને સર્વ અવસ્થામાં સર્વ કાળ જુએ છે. એમ જાણવું: કેમ કે જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલી તેની શક્તિ નાશ પામતી નથી. જે પુરૂષ મોહથી ઊપજેલા અનેક પ્રકારના કલેશને પોતાના જ્ઞાનવડે ઉલ્લંઘી જાય છે એવા કોઈ પણ પુરૂષનો અશુભની સાથે યોગ થતો નથી, એટલુંજ નહીં પણ લોકના વિષે તે શુદ્ધિના પ્રકાશથી વર્તે છે માટે લોકના માર્ગનો પણ નાશ થતો નથી. મોક્ષનો ઉપાય જાણનાર જગતને કહ્યું છે કે, -પોતાના વિષે જે ચેતન રહેલું છે તે અનાદિ અને અવિનાશી છે, વિકારરહિત છે, અકર્તા છે, અને અમૂર્ત (મૂર્તિરહિત) છે. જે પુરૂષ પોતાનાં કરેલાં અનેક કર્મથી નિરંતર દુઃખી છે તે પુરૂષ પોતાનાં તે તે દુઃખની નિવૃત્તિ માટે અનેક પ્રકારે જતુંઓનો વધ કરે છે, અને એ રીતે પુનઃ નવાં નવાં અનેક કર્મોને એકઠાં કરતો જાય છે; ૫૧-૫૫ તેથી જેમ રોગી પોતાના દુઃખની નિવૃત્તિ માટે અપથ્યનું ભોજન કરીને ધણો ધણો દુઃખી થતો જાય છે, તેમ તે ગ્રાણી પણ દુઃખી થતો જાય છે. ૫૬ એ રીતે મોહથી આંધળો થયેલો પુરૂષ નિરંતર દુઃખમાં સુખ માની ખેડેલો હોવાથી વેદાણુની ગોળીમાં નાખેલા દહીંની પેટે સદા વીધાય છે અને મથાય છે, પછી પોતાનાં કરેલાં કર્મોનો ઉદય થવાથી પોતાનાં ઉત્પત્તિસ્થાનમાં બદલ થાય છે, અને ધણી વેદનાવાળો થઈને ચક્રની પેટે સંસારમાં બ્રમણ કરે છે. માટે તું પણ બંધન વિનાનો થઈને કર્મથી નિવૃત્ત થા તથા વાસના-રહિત થઈને-સર્વને જાણનારો, સર્વને જીતનારો અને સિદ્ધ થા. ૫૭, ૫૮ કેમ કે ધણી પુરૂષો સંયમ રાખવાવડે નવીન બંધનનો ત્યાગ કરીને પોતાના તપના બળથી સુખના ઉદયવાળી અને બાધરહિત સિદ્ધિને પામી ગયા છે. ૫૯

સંયમેન મયં બંધં નિવર્ત્ય તપસો વ્રતાત્ ।

સંપ્રાપ્તા વ્રત્તઃ સિદ્ધિમવ્યવાધાં સુખોદયમ્ ॥ ૫૯ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टतरार्द्धे गुर्जरभाषायां नारद-
शुकसंवादे श्रुतौपरि सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

અધ્યાય ૧૫૮ એ-નારદ-શુકસંવાદ-ગતવસ્તુનો શોક નહિ કરવા વિષે.

નારદ ઉવાચ ॥ અશોકં શોકનાશાર્થં શાસ્ત્રં શાંતિકરં શિવમ્ ।

નિશમ્ય લમતે બુદ્ધિ તાં લઘ્વા સુસ્મરેદ્ધતે ॥ ૧ ॥

નારદ કહે છે:-પુરૂષ પોતાના શોકનો નાશ કરવાના અર્થે શોકનો નાશ કરનાર શાન્તિ ઉત્પન્ન કરનારા અને કલ્યાણકારી શાસ્ત્રને સાંભળીને બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને બુદ્ધિને પામીને સુખ મેળવે છે. ૧ શોકના હળવે સ્થાન છે અને ભયનાં સેંકડો સ્થાન છે; પણ તે હળવે અને સેંકડો સ્થાન મૂઠ પુરૂષના વિષે દરરોજ પ્રવેશ કરે છે, પરંતુ પડિતનાવિષે પ્રવેશ કરતાં નથી. ૨ માટે તું અનિષ્ટનો નાશ કરવાના અર્થે મ્હારો કહેલો ઇતિહાસ સાંભળ જે બુદ્ધિ વશમાં રહે છે તો શોકનો નાશ થાય છે. ૩ જે મનુષ્યો ઓછી બુદ્ધિના હોય છે તેઓને ન્યારે અનિચ્છિત વસ્તુ આવી મળે છે, અને પ્રિય-ઇચ્છિત વસ્તુ જતી રહે છે, ત્યારે તેઓ માનસ દુઃખવડે યુક્ત થાય છે. ૪ જે પોતાની પાસેથી દ્રવ્ય જતું રહે તો તેમાં રહેલા ગુણોનો વિચાર કરવો નહિ. જે પુરૂષ દ્રવ્યના ગુણોનો આદર કરે તેમથી સ્નેહનું અંધન તણ શકાતું નથી. ૫ જે જે વસ્તુના વિષે પ્રીતિ થવા માટે તે તે વસ્તુમાં દોષદર્શી થવું અને “ તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાથી પોતાના અનિષ્ટની વૃદ્ધિ થશે ” એમ માનવું. એવી રીતે વર્તવાથી શીઘ્ર વિરાગ પ્રાપ્ત થાય છે. ૬ જે પુરૂષ ગયેલી વસ્તુનો શોક કરે છે તેને અર્થ પ્રાપ્તિ થતી નથી, ધર્મ થતો નથી કે યશ પણ મળતો નથી; માત્ર તે પુરૂષ તે વસ્તુના જવાથી, તેની વાસનાથી રહિત થાય છે, પરંતુ શોક કરવાથી વાસના નિવૃત્ત થતી નથી. ૭ પ્રાણીઓ ગુણોવડે સંયોગ પામે છે અને વિયોગ પામે છે. એ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓનો સંયોગ અને વિયોગ થાય છે, માટે તે સંયોગ કે વિયોગ કાંઈ એકલાજ પુરૂષને શોકનું સ્થાન નથી. અર્થાત્ જે શોક કરવોજ ધટતો હોત તો સર્વે-એજ કરવા જોઇએ, પણ સર્વનો વિયોગ થવાથી બીજા પ્રાણી શોક ન કરે અને એકજ પ્રાણી શોક કરે એ ચોખ્ખું નથી. ૮ જે પ્રાણી પોતાની ઇષ્ટ વસ્તુનો નાશ થવાથી કે ઇષ્ટ-જનનું મરણ થવાથી શોક કરે છે તેને બે અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે; એક તો જે તેની ઇષ્ટ વસ્તુ ગઇ તે, અને બીજું શોક કરવાથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે તે. ૯ જે પુરૂષો પોતાની બુદ્ધિવડે લોકમાં સૃષ્ટિના વિસ્તારને દેખીને મરનારની પાછળ રૂદન કરતા નથી તેઓનેજ બુદ્ધિમાન કહેવા; કેમકે ન્યારે મનુષ્ય સર્વ જગતને સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જોઇને વિચાર કરે છે કે, પુરૂષ કે સ્ત્રી જેને હું મ્હારું માનતો હતો તે વસ્તુતઃ મ્હારું નથી અને તેના જવાથી સૃષ્ટિમાં કાંઈ ખોટ પડી જણાતી નથી, ત્યારે તેને રડવાનું કાંઈ કારણ જડતું નથી. ૧૦ વળી શરીરસં-અંધી કે મનસંઅંધી દુઃખનો ઉપચાર પ્રાપ્ત થવા પછી પણ, જેમાં મનુષ્યનો યત્ન ચાલી શકતો નથી તેનું ચિંતનજ કરવું નહિ. ૧૧ ગયેલી વસ્તુનું ચિંતન ન કરવું એજ દુઃખ મટાડવાનો ઉપાય છે; કેમકે તેનું ચિંતન કરવામાં આવે છે તેથી દુઃખ કાંઈ જતું રહેતું નથી પણ ઉલટું વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૨ માટે ડાહ્યા પુરૂષે જ્ઞાનવડે મનના દુઃખનો નાશ કરવો અને

શરીરના દુઃખનો ઔષધોત્કે નાશ કરવો. જ્ઞાનનું સામર્થ્ય એજ છે કે જ્ઞાતીએ. મૂર્ખ મનુ-
ષ્યોની પેઠે શોક કરે નહિ. ૧૩ યુવાની, ૩૫, જીવિત, દ્રવ્યના ભંડાર, આરોગ્ય, પ્રિય મનુષ્યો
સાથે એકઠાં રહેવું, એ સર્વ અનિત્ય એટલે નાશવંત છે; માટે જે જ્ઞાની પુરૂષ હોય તેણે
તેમાં લોભાતું નહિ. ૧૪ જે દુઃખ સધળા દેશના ઉપર પડ્યું હોય તેનો શોક એકજ પુરૂષે
કરવો યોગ્ય નથી; પણ જો તે દુઃખનો કાંઈ ઉપાય માલૂમ પડતો હોય તો શોક કર્યા વિના
તેનો ઉપાયજ કરવો. ૧૫ મનુષ્યના જીવતરમાં સુખ કરતાં દુઃખ બહુ છે, એમાં સંશય
નથી, પરંતુ મનુષ્ય ઇન્દ્રિયોના વિષયો ઉપર રનેહ રાખે છે અને મરણને અપ્રિય માને છે,
તેનું કાશ્ચ માત્ર મોહજ છે. ૧૬ માટે જે પુરૂષ સુખ અને દુઃખ બંનેને તજી દે છે તે અંત
વિનાના બ્રહ્મને પામે છે, અને પડિતો તેવા પુરૂષનો શોક કરતા નથી. ૧૭ દ્રવ્યને પ્રાપ્ત કરવું હોય
તો ઘણી મહેનત-દુઃખ પડે છે, દ્રવ્ય મળ્યા પછી તેનું રક્ષણ કરવામાં પણ સુખ નથી અને
રક્ષણ કરવા પછી તેનો ત્યાગ કરવો એ પણ મોટા દુઃખની વાત છે; માટે દ્રવ્યનો નાશ
થાય તો તેનો વિચારજ ન કરવો. ૧૮ કોઈ પુરૂષને ઇચ્છિત ધન પ્રાપ્ત થાય, તો તે, તેથી
વધારે ધનવાન થવાને ઇચ્છે છે, અને વધારે ધન પ્રાપ્ત થયું તો વળી તેથી પણ વધારે
ધનવાનની અવસ્થાને પ્રમદા ઇચ્છે છે. એવી રીતે પુરૂષ તૃપ્ત થયા વિનાજ મરણ પામે
છે. તેને જોઈને પડિત પુરૂષો સંતોષનેજ ગ્રહણ કરે છે. ૧૯ જેટલા જેટલા સંયમ છે તે
સર્વનો કોઈ કાળે ક્ષય થવાનો અને ત્યારે તેનો અંત પણ આવવાનો; જે જે ઉંચા વધ્યા
છે તે તે પડવાના અને તેની સાથે તેઓના ઉંચાપણનો અંત પણ આવવાનો. તેજ
પ્રમાણે જે સંયોગ છે તેનો અંત વિયોગમાં આવવાનો અને જીવતરનો અંત પણ મર-
ણમાં આવવાનો. ૨૦ એ સર્વનો અંત છે, પણ તૃષ્ણાનો અંત નથી; માટે સંતોષજ
પરમ સુખ છે, એવું સમજીને પડિતો સંતોષરૂપી ધનનેજ ઇચ્છે છે. ૨૧ મનુષ્યનું આયુષ્ય
ચાલવા લાગેલું છે, તે એક નિમેષ માત્ર પણ અટકવું નથી, તથા શરીર પણ અનિત્ય છે;
ત્યારે તેમાં કયા નિત્ય પદાર્થનું ચિંતન કરવું ? અર્થાત્ એમાં ચિંતન કરવા જેવો એકે
પદાર્થ નથી. ૨૨ જે પુરૂષો પ્રાણી માત્રમાં “ પરમાત્મા છે ” એમ મનવડે વિચારે છે,
તથા જીવિતે નિશ્ચય કરે છે, તે પરમ ગતિ (મોક્ષ) ને જૂએ છે, તથા મોક્ષના માર્ગને
ઉજ્જ્વળ કરીને શોક કરતા નથી. ૨૩ પણ જે પુરૂષ કામવાસનાથી તૃપ્ત થતો નથી અને
તેનોજ શોધ કર્યા કરે છે તે પુરૂષને વ્યાધ જેમ ઓચિતો આવીને પશુને લઈ જાય છે
તેમ મૃત્યુ આવીને લઈ જાય છે. ૨૪ માટે દુઃખથી મુક્ત થવાય, એવા ઉપાયનો શોધ
કરવો અને શોકને તજીને આરંભજ કરવો નહિ તથા દુઃખમાંથી મુક્ત થયા પછી વિષયોના
અસનથી દૂર રહેવું, ૨૫ કેમકે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ વિષયોમાં ધનવાન
કે નિર્ધન, કોઈને પણ માત્ર ઉપભોગ કરવા કરતાં વિશેષ લાભ નથી. ૨૬ જ્યાં સુધી
ત્રિપ્રયાદિનો સમાયમ થયો નથી ત્યાંસુધી તે વિષયો પ્રાણીને દુઃખ ઉપજાવતા નથી, પણ
એકવાર પ્રાપ્ત થયા પછીજ તે દુઃખને ઉત્પન્ન કરે છે; માટે જ્ઞાની પુરૂષે પોતાની પ્રકૃતિમાં
સ્થિર થઈને તે (વિષયો) નો વિયોગ થયા છતાં પણ શોક કરવો નહિ. ૨૭ ધીરજવડે
ઉપસ્થ અને ઉદરનું રક્ષણ કરવું (મૈથુનની કે ભોજનની ઇચ્છાને ધીરજથી અટકાવવી),
નેત્રવડે હાથ-પગનું રક્ષણ કરવું, નેત્ર અને કાનનું મનવડે રક્ષણ કરવું તથા મન અને
વાણીનું અધ્યાત્મવિદ્યાવડે રક્ષણ કરવું. ૨૮ જે પુરૂષ પોતાના મિત્ર અને બીજા સર્વના

ઉપરથી પ્રેમભાવને ખેંચી લઈને તથા સ્નેહરહિત થઈને વર્તે તેનેજ પંડિત અને તેનેજ સુખી જાણવો. ૨૬ વળી જે પુરૂષ અધ્યાત્મમાં પ્રીતિવાળો, અપેક્ષા તજીને ખેડેલો, મંસિત્ત્વ બોજન ન કરનારો (અહિંસક) અને પોતાની સહાયવાળો થઈને સંસારમાં ફરે છે તે સુખી થાય છે. ૩૦

અધ્યાત્મપ્રતિપાસીનો નિરપેક્ષો નિરામિષઃ ।

આત્મનૈવ સહાયેન યશ્ચરેત્સ સુખી ભવેત્ ॥ ૩૦ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपूत्तराद्धे गुर्जरभाषायां शुका-
भिपतने शतोपरि अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

અધ્યાય ૧૫૮ મો-શુકસુનિએ સર્વ સંગનો ત્યાગ કર્યો.

नारद उवाच ॥ सुकदुःखविपर्यासौ यदा समनुपद्यते ॥

॥ नैनं प्रह्लासु नीतं वा त्रायते नापि पौरुषम् ॥ १ ॥

નારદ કહે છે:—જ્યારે મનુષ્ય સુખના વિષે દુઃખશુદ્ધિ કરે છે, અને દુઃખના વિષે સુખશુદ્ધિ કરે છે, ત્યારે જ્ઞાન, સુનીતિ કે પૌરૂષ પણ તેનું રક્ષણ કરતું નથી. ૧ માટે એ વિપર્યાસમાંથી બચવાને માટે સ્વભાવથીજ યત્ન કરવો, કેમ કે જે પુરૂષ યત્નવાળો હોય છે તે દુઃખને પામતો નથી. એવી રીતે યત્ન કરીને જરા, મરણ તથા રોગમાંથી પોતાના પ્રિય આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો. ૨ શરીરના અને મનના રોગ, ૬૯ મનુષ્યધારીએ યોજેલા તીક્ષ્ણ અમ્રવાળાં બાણની પેઠે, શરીરને દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. ૩ જે વખતે પ્રાણી તૃષ્ણા-ઓવડે આકુળ થયેલો હોય છે, અને જીવિતની ઇચ્છા રાખીને દુઃખ પામતો હોય છે, તે વખતે તે ઓચિંતો અવશ થઈ જાય છે, અને તેનું શરીર નાશના અર્થે ખેંચાય છે. ૪ જેમ નદીઓના પ્રવાહ વહ્યા જાય છે તે અટકતા નથી, તેમ રાત્રિ-દિવસ મનુષ્યોના આયુષ્યને લઈને વારંવાર દોડ્યાં જાય છે, તે પાછાં વળતાં કે અટકતાં નથી. ૫ શુકલપક્ષ કે જે વારાફરતી જાય છે અને આવે છે, તે જન્મેલા મનુષ્યોને ક્ષણે ક્ષણે જીર્ણ કરે છે, અને એક નિમેષ પણ અટકતા નથી. ૬ વળી જીર્ણ ન થાય એવો આ સૂર્ય કે જે અસ્ત પામે છે, અને વળી પુનઃ ઉદય પામે છે, તે મનુષ્યોનાં સુખ અને દુઃખને જીર્ણ કરે છે. ૭ મનુષ્યોએ જે જે ભાવો પૂર્વે જોયા નથી કે જેઓના વિષે તેઓએ શંકા પણ રાખી નથી, તેવા તેઓના ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ ભાવોને લઈને રાત્રિઓ પણ વીતી જાય છે. ૮ જો ક્રિયાનું ફળ પરાધીન ન હોય તો, જે પુરૂષ જે મનોરથની ઇચ્છા કરે છે તે મનોરથ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી. ૯ ધણા સંયમશાળી, ડાહ્યા અને શુદ્ધિવાળા પુરૂષો પણ સર્વ કર્મથી હીન થઈને નિષ્કળ થતા દેખાય છે. ૧૦ મૂર્ખ પુરૂષો ભાગ્યશાળી થાય છે એમ પણ નથી, કેમ કે કેટલાક મૂર્ખ, નિર્શુભ અને અધમ પુરૂષો પણ સર્વ મનોરથથી હીન થઈને ભાગ્યથી રહિત થાય છે. ૧૧ માટે પ્રાણીઓની હિંસા કરવામાં અને લોકોને છેતરવામાં સદા તત્પર એવો કોઈક છે કે જે સુખવાળા લોકોમાંજ જીર્ણ થાય છે. ૧૨ લક્ષ્મીનો સ્વભાવ એવો છે કે જે પુરૂષ કાંઈજ કામ કરતો નથી તેની પાસે જઈને તે

હજર રહે છે, વળી જે પુરૂષ કામ કરે છે તેને પ્રાપ્ત થાય છે; અને કોઈ વખત તે બન્નેને પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, ૧૩ વાર, સ્વભાવથી પુરૂષનો શો અપરાધ છે? તે કહે. કોઈક જગ્યાએ વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને વળી બીજી જગ્યાએ તે જાય છે. ૧૪ તે વીર્યનો યોનિમાં સંયોગ કરવાથી ગર્ભ થાય છે કે નથી પણ થતો, અને તેથી તે વીર્ય આપ્તાના મોહારની પેઠે ખરી જાય છે કે અધાય છે. ૧૫ કેટલાક પુરૂષો પુત્રની કામના રાખીને પોતાની પાછળ સંતતિ મૂકી જવાને ઇચ્છે છે, તથા તે કાર્યની સિદ્ધિને માટે બહુ યત્ન કરે છે, પરંતુ સંતાન ઉત્પન્ન થતું નથી. ૧૬ કેટલાંક મનુષ્યો, જેમ કોષ પામેલા સર્પથી ભય પામે, તેમ ગર્ભથી ભય પામે છે, છતાં તેઓને લાંબા આવરદાવાળો પુત્ર થાય છે; અને તે વળી સ્વર્ગમાંથી આવ્યો હોય તેવો (દેવ જેવો) થાય છે. ૧૭ પુત્રની લાલસાવાળા કેટલાક દેવતાઓનું યજ્ઞન કરે છે, અને તપ કરે છે, તથા તેમ કરવાથી દશ માસ સુધી ગર્ભમાં રાખીને પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે, તે પુત્ર કદાચ કુળને દુષ્પ્રાડનારો પણ થાય છે. ૧૮ કેટલાક જીવો પોતાના પિતાએ સંચિત કરેલાં પુષ્કળ ધન, ધાન્ય અને ભોગરૂપ સમૃદ્ધિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેજ સુખકારક વસ્તુઓ તેઓને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯ જ્યારે સ્ત્રી અને પુરૂષ વિલાસના અર્થેજ અભિપ્રાય રાખીને મૈથુનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે કોઈ ઉપદ્રવ આવ્યો હોય તેમ, ગર્ભ યોનિમાં પ્રવેશ કરે છે. ૨૦ પ્રાણી સ્વર્ગ અને નરકરૂપ અંકુરના બીજજૂત સ્થૂલ શરીરને તજે છે કે તરતજ બીજ દેહને પામે છે. જેવો પ્રાણુનો રોધ થયો કે તરતજ માંસ અને શ્લેષ્મ આદિ બીજાત્મક વસ્તુઓથી ભરેલા દેહને પામે છે. અર્થાત્ પ્રાણી મરણ થયા પછી બીજ શરીરને પામે છે, પણ દેહબંધનનો નાશ થતો નથી. ૨૧ પ્રાણી એક દેહમાંથી બીજ દેહમાં જાય છે, ત્યાં પણ તેનો નાશ થતો જોવામાં આવે છે; કેમ કે બીજને દેહ પણ પરિણામવાળો હોય છે, તેથી તે દેહનો નાશ થવાની સાથે તેને નાશ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ એક નાવમાં બીજું નાવ મૂક્યું હોય છે તે પેલા મોટા નાવનો નાશ થવાની સાથે તેની અંદર મૂકેલું નાવ પણ નાશ પામે છે, તેમ દેહના આશ્રયે રહેલો જીવ પણ નાશ પામે છે. ૨૨ સ્ત્રી-પુરૂષના સમાગમથી અચેતન સરખું વીર્યનું બિંદુ સ્ત્રીના ઉદરમાં પડે છે અને ત્યાં તેનો ગર્ભ થાય છે. હવે તું મને કહે કે એ ગર્ભ શો યત્ન કરે છે કે જેથી તે લાંબુ જીવે છે? ૨૩ જે ઉદર (જઠર)માં ભક્ષણ કરેલો પદાર્થ-અન્નપાન વગેરે પણ પચી જાય છે તેજ ઉદરમાં ગર્ભ કેમ પચી જતો નથી? ૨૪ વળી ઉદરમાં ગર્ભ રહ્યા છતાં ગર્ભધારણ કરનારી માતાના મળ-મૂત્ર વગેરેની ગતિ સ્વભાવ પ્રમાણે (નિયમિત) થયાં કરે છે, પણ કોઈ મળ-મૂત્ર વગેરેનું ધારણ કરવામાં કે ત્યાગ કરવામાં ગર્ભ ધારણ કરનારી માતા અવશ (પરતંત્ર) થઈ જતી નથી. ૨૫ કેટલાક ગર્ભ જન્મતાં પહેલાં ઉદરમાંથી સ્ત્રી જાય છે, અને કેટલાક ગર્ભનો જન્મ થવાથી બીજાઓનો નાશ થાય છે. ૨૬ એજ રીતે કેટલાક જીવો યોનિના સંબંધથી મૂકાય છે (જન્મે છે) અને તેથી પુત્ર કે પુત્રીરૂપ કાંઈક પ્રાપ્ત થાય છે; તથા તે જીવ પ્રજારૂપે ઉત્પન્ન થયો કે પુનઃ પૂર્વ દેહની પેઠે, આ દેહમાં પણ સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વમાં આસક્ત થાય છે. ૨૭ શરીરની દશાઓ દસ છે. ૧ ગર્ભવાસ, ૨ જન્મ. ૩ બાલ્ય, ૪ કૌમાર, ૫ પૌગંડ, ૬ યૌવન, ૭ સ્થવિરતા, ૮ જરા, ૯ પ્રાણુરોધ, ૧૦ નાશ. જ્યારે ઉત્પન્ન થયેલો પ્રાણી અનુક્રમે સાતમી દશા પામે છે ત્યારે તે કુટુંબજરણાદિ ચિંતાથી બાકુળ થાય છે. તે “ પ્રાણુરોધ ” નામે નવમી દશાને

પામે છે અને પછી જ્યારે તેનું આયુષ્ય સમાપ્ત થાય છે ત્યારે પાંચભૂતથી બંધનમાં રહેતું સરીર નાશ પામે છે. ૨૮ જેમ પાર્થીઓ નાનાં પશુઓને બાંધી લે છે, તેમ વ્યાધિઓ પ્રાણીઓને પીડે છે, અને તેઓને પોતાની મેળે હીનીને જવા જેટલું પણ સામર્થ્ય રહેતું નથી—અર્થાત્ તેઓ રોગોનો નાશ કરી શકતા નથી. ૨૯ કોઈ કહેશે કે તેઓ વૈદ્યોની સહાયથી રોગને દૂર કરી શકશે, તો તેમ પણ નથી, કેમ કે તેઓ વ્યાધિઓવડે પીડાવાથી ઘણું ધન આપી દે છે, અને વૈદ્યો પણ તેઓને વ્યાધિથી મુક્ત કરવાને ધણો યત્ન કરે છે, તથાપિ તેઓની વેદનાને ઓછી કરી શકતા નથી. ૩૦ અરે ! એટલુંજ નહિ, પરંતુ ઔષધીઓથી પરિપૂર્ણ અને અતિ નિપુણ વૈદ્યો પણ પાર્થીઓથી પીડાતાં હરણાંની પેઠે રોગોવડે ખેંચાય છે. ૩૧ તેઓ અનેક પ્રકારના ક્રવાથ અને અનેક પ્રકારનાં ધૂત પીએ છે, તથાપિ થોડાં-થોડાં હાથીએ ભાંગી નાખેલા મોટા વૃક્ષોની પેઠે જરાવસ્થાવડે ભાંગી જાય છે. ૩૨ હવે આ પૃથ્વીમાં બાજી બાજુએ જોઈએ તો રોગથી પીડાતા પશુ, પક્ષીઓ, સિંહારી પશુઓ અને દરિદ્રી મનુષ્યોની ચિકિત્સા કોણુ કરે છે ? કોઈ નથી કરતું; પરંતુ તેઓ ધણે ભાગે રોગથી પીડાયેલા જોવામાં આવતા નથી. ૩૩ જેમ બળવાન પશુઓ નિર્બળ પશુઓને પકડીને મારે છે, તેમ રોગો બચાનક, જેની ધર્ષણા ન કરી શકાય એવા અને ઉગ્ર તેજવાળા રાજાઓને પકડીને આક્રમણ કરે છે. ૩૪ એ રીતે સર્વ લોક વેદનાથી મૂઢ થઈ ગયેલા છે, મોહ અને શોકથી ચારે બાજુ ડૂબેલા છે, તથા એકએક જન્મ-મરણરૂપ પ્રવાહમાં પડીને તે બળવાન પ્રવાહવડે તણાઈ જાય છે. ૩૫ એ પ્રવાહમાં પડેલા દેહધારીઓ પોતાના ધનવડે, રાજ્યવડે અને ઉગ્ર તપવડે પણ સ્વભાવનું ઉદ્ધવન કરી શકતા નથી. ૩૬ જો તેઓ સ્વભાવથી મુક્ત થઈ શકતા હોત તો કોઈ મરણ પામત નહિ, વૃદ્ધ થાત નહિ, અગ્નિ વસ્તુને જોત નહિ અને પોત પોતાના મનના ઇચ્છેલા સર્વ પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરી લેત. ૩૭ આ લોકમાં સર્વ મનુષ્યો પોતપોતાની સ્થિતિથી ઉન્નત સ્થિતિમાં જવાને ઇચ્છે છે, અને તે માટે પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે યત્ન પણ કરે છે; પરંતુ તેવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. ૩૮ જે પુરૂષો ઐશ્વર્યના મદથી ઉન્નત થયેલા છે, તથા મધ્યપાનના મદથી મત્ત થયેલા છે, તેઓને સાવધ, શક, શર અને પરાક્રમી પુરૂષો ઉપાસે છે—તેઓનું સેવન કરે છે. ૩૯ કેટલાક પુરૂષો પોતાના કલેશોનો નાશ થવા માટે યત્નજ કરતા નથી તથાપિ તેઓના કલેશ ટળી જાય છે, અને કેટલાક યત્ન કરે છે તથાપિ ટળતા નથી. માટે મનુષ્ય પોતપોતાના કર્મના ફળને ભોગવે છે, પણ બીજાએ કરેલા કર્મનું ફળ ભગવાને પ્રાપ્ત થતું નથી. ૪૦ કર્મની સંધિના વિષે ફળની મોટી વિપક્ષતા જોવામાં આવે છે. ૪૧ તે એવી રીતે કે કેટલાક પુરૂષો પાલખી ઉચકીને ચાલે છે, અને કેટલાક પાલખીમાં બેસીને જાય છે. ૪૨ સર્વ મનુષ્યને સમૃદ્ધિ મેળવવાની ઇચ્છા હોય છે જ, પરંતુ કેટલાક રથમાં બેસીને જાય છે અને કેટલાક રથની આગળ દોડે છે. કેટલાક પુરૂષોને એક સ્ત્રી પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, ત્યારે કેટલાકને સો સો સ્ત્રીઓ હોય છે. એ રીતે પ્રાણીઓ સુખ-દુઃખાદિ દંડમાં રમે છે, અને એકે એકે નાશ થતાં જાય છે. માટે તું એવા દંડ વિનાશી વિદ્વંસ સ્થાનને જો. તેમાં તને મોહ થશે નહિ. ૪૩ તું ધર્મ અને અધર્મ બંનેને જોઈ દે તથા સત્ય અને અસત્ય બંનેને પણ તજી દે. સત્ય અને અસત્ય એ બેને તબ્બા પછી જે સાધનવડે તેનો ત્યાગ કર્યો હોય તે સાધનનો પણ ત્યાગ કરી દે. ૪૪ હે અગ્નિત્રેષ ! દેવલોકી

જેવડે મૃત્યુલોકને તજીને દેવલોકને પામ્યા છે એવું. પરમ ગુણ જ્ઞાન મ્હેં તને કહ્યું છે. ૪૫ નારદનું એવું વચન સાંભળીને પરમ ભુદિમાન શુકે મનમાં વિચાર કર્યો, પણ કાંઈ નિશ્ચય થયો નહિ; તેથી વિચારવા લાગ્યો કે, પુત્ર અને સ્ત્રીઓવડે મોટો કલેશ ઉત્પન્ન થાય છે, અને વિદ્યા તથા વેદનું પઠન કરવામાં મોટો શ્રમ ઉપજે છે, ત્યારે જેમાં અલ્પ કલેશ હોય અને મોટું સુખ હોય એવું શાશ્વત સ્થાન શું હશે ? ૪૬, ૪૭ એવો વિચાર કરીને પછી ઉત્તમોત્તમ ધર્મને જાણનારા શુકમુનિ પોતાની સર્વોત્કૃષ્ટ કલ્યાણકારી ગતિને વિષે એક મુદ્દ-તર્પર્થેત વિચાર કરીને મનમાં કહેવા લાગ્યા કે, -હું સર્વ ઉપાધિથી મુક્ત થઈને ઉત્તમ ગતિને શાથી પામું ? જેથી પુનઃ જન્મભાદિ સમુદ્રમાં પડવું ન પડે, એવો ઉપાય શાથી થાય ? જેને પામ્યા પછી પુનઃ આ લોકમાં આવવું પડે નહિ એવા સર્વોત્તમ ભાવની હું આકાંક્ષા રાખું છું. એમ કહીને પછી તેણે સર્વ સંગનો ત્યાગ કરીને મનવડે પોતાની ગતિનો નિશ્ચય કર્યો કે જ્યાં મહારો આત્મા શાંતિ (કલ્યાણ) પામશે ત્યાં હું જઈશ; તેમજ જે સ્થાન અક્ષય અને અવ્યય છે ત્યાં હું શાશ્વત થઈને રહીશ. ૪૮, ૪૯ પણ એ ગતિ યોગ વિના પામવી અશક્ય છે. હું જ્ઞાની છું, માટે કર્મવડે નીચ દેહનો સંબંધ મને પ્રાપ્ત થવાનો નથી. પર માટે હું યોગનું ધારણ કરીને, જીવના ધર જેવા આ દેહને તજીને અને વાયુરૂપ થઈને તેજના ભંડાર એવા સૂર્યમાં પ્રવેશ કરીશ. અર્થાત્ અર્ચિમાર્ગવડે મોક્ષ પામીશ. ૫૦ કેમ કે એ અર્ચિમાર્ગથી પ્રાપ્ત થયેલું આદિત્યમંડળ ચંદ્રની પેઠે ક્ષય પામતું નથી. જેઓ ધુમ-માર્ગથી ચંદ્રમંડળને પામે છે તેઓને દેવતાઓના સમૂહ કંપાવે છે, તેથી તેઓ પુનઃ પૃથ્વી ઉપર આવે છે. ૫૧ ચંદ્રમા સર્વદા ક્ષય પામે છે અને વૃદ્ધિ પામે છે. એ રીતે હું તેના વારંવાર થતા ક્ષય તથા વૃદ્ધિને જાણવાથી તેની ઇચ્છા કરતો નથી, કેમ કે જે પોતે ક્ષય-વૃદ્ધિવાળો છે તેના લોકમાં રહેનારા પણ તેવાજ હોય એમાં આશ્ચર્ય શું છે ? ૫૨ અને સૂર્ય તો પોતાનાં તીવ્ર કિરણોવડે લોકને તપાવે છે અને નિરંતર અક્ષય મંડળવાળા રહીને સર્વ જાણુથી તેજનું પ્રહણ કરે છે. ૫૩ માટે પ્રદીપ્ત તેજવાળા સૂર્યમંડળમાં જવાનું મને રૂચે છે. હું એ મંડળમાં નિઃશંક થઈને રહીશ તથા ત્યાં મહારી કાંઈ ધર્ષણા કરી શકશે નહિ. ૫૪ હું આ કલેવરને સૂર્યના મંડળમાં નાખીને પછી, અપિઓની સાથે સૂર્યના અતિશય દુઃસહ તેજની સામે ગમન કરીશ. (આ જગ્યાએ એમ સમજવાનું છે કે યોગીએ સૂર્યમંડળની મધ્યે રહીને તથા નિર્મળ થઈને પેલી પાર જાય છે, પણ તેમાં રહેતા નથી. નિવાસસ્થત સૂર્યમંડળ તો તેજોમય બ્રહ્મ છે). ૫૫ હવે હું પર્વતોને, નાગલોકોને, વૃક્ષોને, પૃથ્વીને, દિશાઓને, સ્વર્ગને, દેવને, દાનવને, ગંધર્વોને, પિશાચોને, ઉરગોને, રાક્ષસોને. ૫૬ અને લોકમાંહેના સર્વ પ્રાણીઓને વિદિત કરીને તેઓની આજ્ઞા લઉં છું, અને સૂર્યમંડળમાં પ્રવેશ કરું છું. એમાં કાંઈ સંશય નથી, હવે અપિઓ સહિત સર્વ દેવો મહારાં યોગવીર્યને જુઓ. એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને પછી તેણે લોકોમાં પ્રખ્યાત એવા નારદ અપિની આજ્ઞા માગી અને તેમની આજ્ઞા પામીને પોતાના પિતા વ્યાસ પ્રત્યે ગયા. ૬૧ પછી શુકે મહાત્મા કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસમુનિને પ્રાર્થના કરી તેમની પ્રદક્ષિણા કરી આજ્ઞા માગી. ૬૨ મહાત્મા વ્યાસ મુનિ પોતાના પુત્રનું વચન સાંભળીને મનમાં પ્રસન્ન થયા તથા કહેવા લાગ્યા કે-હે પુત્ર ! જ્યાં સુધી હું તને જોઈને પ્રસન્ન થાઉં ત્યાં સુધી તું ઉભો રહે. ૬૩ પછી અપેક્ષા અને રતેહ વિનાના તથા સંસયરહિત શુકમુનિએ મોક્ષનું જ ચિંતન કરીને ત્યાંથી જવાનો.

વિચાર કર્યો. ૬૪ અને મુનિએક શુક પોતાના પિતાને તજીને સિદ્ધોના સમુદાયે સેવેલા વિશ્વાળ કૈલાસ પર્વતના પૃથ ઉપર ગયા. ૬૫

પિતરં સંપરિત્યજ્ય જંગમ મુનિસત્તમઃ ।

કૈલોંસપૃથં વિપુલ સિદ્ધસંઘનિષેવિતમ્ ॥ ૬૫ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां शुका-
भिगमने शतोपरि ऊनषष्ठितमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

અધ્યાય ૧૬૦ મો-શુકમુનિની પરમગતિ.

भीष्म उवाच ॥ गिरिशृंगं समावृष्ट्य सृतो व्यासस्य भारत ॥

॥ समे देशे विविके स निःशलाक उपाविशत् ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે:-હે ભારત ! વ્યાસના પુત્ર શુકમુનિ પર્વતના શિખર ઉપર ચઢીને ત્યાં એકાંત, ધાસ વગરની તથા સમાન ભ્રમિ ઉપર બેઠા. ૧ પછી ક્રમયોગને જાણનારા શુક શાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે અને વિધિપૂર્વક ચરણથી આરંભીને સર્વઅંગો વિષે આત્માની ધારણા અને પદનું ગ્રહણ કરીને વિનયવાળાની પેઠે બેઠા. ૩ વ્યાસના પુત્ર બુદ્ધિમાન શુક જે સ્થળમાં યોગ સાધવાનો આરંભ કરીને બેઠા હતા ત્યાં પક્ષીઓનાં ટોળાં નહોતાં, કોઇનો શબ્દ સંજળાતો નહોતો અને અન્ય કોઇનું દર્શન પણ થતું નહોતું. ૪ પછી શુકે સર્વ સંગને તજીને નીકળેલા પોતાના આત્માને જોયો પણ પુનઃ તેને સંગમાં આસક્ત થતો જોઇને હાસ્ય ઉપજ્યું. ૫ પછી તેણે-મોક્ષના માર્ગની પ્રાપ્તિના અર્થે પુનઃ યોગને ધારણ કર્યો અને મોટા યોગીશ્વર થયેલા તેણે આકાશનું ઉદ્ધવન કર્યું. ૬ પછી દેવના ઋષિ નારદની પ્રશ્નિષ્ઠા કરીને તે મહર્ષિને પોતાનો યોગ નિવેદન કર્યો. ૭ શુક કહે છે:-હે તપોધન ! મ્હેં યોગનો માર્ગ જોયો અને યોગના વિષે મ્હારી પ્રવૃત્તિ થઇ છે. હે મોટા તેજવાળા મુનિ ! હું તમારી કૃપાથી ઇચ્છિત ગતિને પામીશ. ૮ પછી દ્વૈપાયનના પુત્ર શુકે નારદની આજ્ઞા પામીને તેમને પ્રણામ કર્યો અને પુનઃ યોગનું ધારણ કરીને આકાશમાં પ્રવેશ કર્યો. ૯ તે પછી કૈલાસના પૃથ ઉપરથી ઉપડ્યા અને વાયુરૂપ થઇને અંતરિક્ષ માર્ગે ચાલ્યા. ૧૦ શુકમુનિ જ્યારે આકાશ માર્ગે ચાલ્યા ત્યારે તે ગરુડના સરખા શોભવા લાગ્યા; અને સર્વ પ્રાણીઓએ તેનો મન તથા વાયુના જેવો વેગ જોયો. ૧૧ તેમણે એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે ‘હું સર્વનો આત્મા છું,’ એમ તે ત્રણે લોકનું ચિંતન કરવા લાગ્યા તથા જેમ તેજસ્વી અગ્નિ કે સૂર્ય દેખાય છે તેમ તેજસ્વી થયેલા શુક સર્વથી લાંબે માર્ગે ચાલ્યા. ૧૨ સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓ એક ચિત્તે, અવ્યયપણે અને નિર્ભયપણે જનારા તેને જોવા લાગ્યાં. ૧૩ સર્વેએ યથાશક્તિ તેનું પૂજન કર્યું. દેવતાઓ તેને દિવ્ય પુષ્પની વૃષ્ટિથી પૂજવા લાગ્યા. ૧૪ તેને જોઇને સર્વ ગંધર્વ અને અપ્સરાઓના સમુદાય વિસ્મિત થયા અને ઋષિઓ તથા સિદ્ધો પરમ વિસ્મય પામ્યા. ૧૫ તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે, તપવડે સિદ્ધિને પામેલો તથા અંતરિક્ષમાં નીચે શરીર અને ઉચે મુખવાળો આ કોણુ છે ? તે પોતાનાં નેત્રવડે સૂર્યની સામુંજીએ છે અને તેથી પોતાના દેહના અધોભાગને જોતો નથી. ૧૬ પછી પરમ ધર્મ-

સ્વરૂપ અને ત્રણે લોકમાં કીર્તિમાને શુક મૌનધારણ કરીને, સૂર્યની સામું જોઈને તથા પૂર્વ તરફ મુખ રાખીને ચાલ્યા. ૧૭ તે વેગથી જતા હતા, માટે મોટા મુસવાટો થઈને સર્વ દિશાઓનું સઘળું આકાશ ગાજી રહ્યું હતું. હે રાજન ! તેમને આવતા જોઈને, અપ્સરાઓનાં સર્વ ટોળાં એકાએક મનમાં મોટી બ્રાતિ પામ્યાં તથા પરમ વિસ્મય થયાં. પંચ-ચૂડા આદિ અપ્સરાઓ અત્યંત પ્રકુલ નેત્રથી બોલી કે-આ ઉત્તમ ગતિને પામેલા અને વિમુક્ત પુરૂષના સરખો નિરૂપહ કયો દેવતા છે કે જે દૃઢ નિશ્ચયથી અહીં આવે છે ? ૧૮-૨૦ પછી તે ‘મલય’ નામે પર્વત આગળ થઈને ચાલ્યા કે જે પર્વત ઉપર “ઉર્વશી” અને “પૂર્વચિત્તિ” નામે અપ્સરાઓ નિરંતર રહે છે. ૨૧ તે ઉર્વશી અને પૂર્વચિત્તિ અપ્સરાઓ આ બ્રહ્મર્ષિના પુત્રને જોઈને પરમ વિસ્મય પામી અને બોલી કે વેદાભ્યાસમાં પ્રીતિવાળા બ્રાહ્મણની શ્રદ્ધિનું સમાધાન આશ્ચર્ય જેવું છે. ૨૨ જેથી આ અપ્સરાઓમાં ચંદ્રની પેઠે આકાશમાં ફરવા લાગ્યો છે. પિતાની સેવાથી આ ઉત્તમ શુદ્ધિને પામ્યો છે. ૨૩ આ પુત્ર પિતાનો ભક્ત. દૃઢ તપ કરનારો અને પિતાને અત્યંત પ્રિય છે. એના વિના એના પિતાનું મન બીજાં કશામાં નથી. છતાં પણ એના પિતાએ એને કેમ જવા દીધો હશે ? ૨૪ ઉર્વશીનું વચન સાંભળીને પરમ ધર્મને જાણનારા શુક મુનિનું ચિત્ત તે (ઉર્વશી)ના વચનમાં ગયું અને તેથી તેણે સર્વ દિશાઓ તરફ જોયું. ૨૫ ત્યારે તેણે અંતરિક્ષ, પર્વત, વન અને જંગલસુદ્ધાં સઘળી પૃથ્વી તથા તે ઉપરનાં સરોવર અને નદીઓને જોયાં. ૨૬ તે સમયે સર્વ દેવતાઓ હાથ જોડીને માનપૂર્વક ચારે બાજુથી વ્યાસપુત્રને જોવા લાગ્યા. ૨૭ તે સમયે પરમ ધર્મને જાણનાર શુકે તેઓને કહ્યું કે, જે મ્હારા પિતા “હે શુક ! હે શુક” એ રીતે શબ્દ કરતા મ્હારી પાછળ આવે તો તમે સર્વેએ સાવ-ધાન થઈને પ્રત્યુત્તર આપવો. મ્હારા રનેહથી મ્હારે એટલું વચન તમારે માન્ય કરવું ઘટે છે. ૨૮, ૨૯ શુકનું એવું વચન સાંભળીને જંગલસુદ્ધાં સર્વ દિશાઓ, સમુદ્રો, નદીઓ અને પર્વતાઓ તેને ચારે બાજુથી કહ્યું કે, -હે વિપ્ર ! જેવી ત્હારી આજ્ઞા છે, તે પ્રમાણે અમે કરીશું. ન્યારે ઋષિ (વ્યાસ) તમને બોલાવશે ત્યારે અમે તેમના વચનનો પ્રત્યુત્તર આપીશું. ૩૦-૩૧

યથાજ્ઞાપયસે વિપ્ર બાદમેષં ભવિષ્યતિ ।

ઋષેર્વ્યાહરતો વાક્યં પ્રતિવક્ષ્યામહે વયમ્ ॥ ૩૧ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तराज्जे गुर्जरभाषायां मुक्ताभि-
पतने शतोपरि षष्ठितमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

અધ્યાય ૧૬૧ મો-વ્યાસે કરેલો પુત્ર શોક અને મહાદેવે

“ છાયા શુકનું દર્શન થશે ” એવો વર આપ્યો.

भीष्म उवाच ॥ इत्येवमुत्तवा वचनं ब्रह्मर्षिः सुमहातपाः ।

प्रातिष्ठत शुकः सिद्धिं हित्वा दोषांश्चतुर्विधान् ॥

ભીષ્મ કહે છે:-અત્યંત મોટા તપવાળા શુક એ પ્રમાણે વચન બોલીને અને ચાર પ્રકારના દોષને તજીને સિદ્ધિને પામ્યા. (પાપ, ક્રિહિયપ, સંસર્ગ અને અનૈશ્વર્ય એ ચાર

દોષ અથવા યોગસાક્ષમાં કહેલા વિતર્ક, વિચાર, આનંદ અને અસ્મિતા, એ ચાર દોષ જાણવા. ૧ આઠ પ્રકારનું (પુર્યષ્ટક) તમ અને વિષયપંચકમાં પ્રવર્તમાન રજોગુણ, એ બન્નેને તજીને પછી તે બુદ્ધિમાન શુકે સત્વનો પણ ત્યાગ કર્યો, એ મોટા આશ્ચર્ય સરખું થયું. ૨ પછી જેમ ખૂમ્મડા વિનાના પ્રભવલિત અમિ સરખા તે શુક નિત્ય, નિશ્ચિન્ન અને લિંગરહિત બ્રહ્મપદના વિષે સ્થિર થયા. ૩ તે સમયે ઉત્કાષ્ઠાત (આકાશમાંથી બળતા પદાર્થો પડવા તે) થવા લાગ્યો, દિશાઓ બળવા લાગી અને પૃથ્વી કંપવા લાગી. તે સમયે એવાં એવાં ચિહ્ન પ્રકટ થયાં, એ એક આશ્ચર્ય જેવું થયું. અર્થાત્ જ્યારે મહાપુરૂષ વિરામ પામે છે, ત્યારે જગતના અભાગ્યને સૂચવનારા ઉત્પાતો થાય છે, તેવા ઉત્પાત થયા. ૪ પર્વતોની ડાળીઓ ભાગી પડવા લાગી અને પર્વતોનાં શિખરો પણ ભાગી પડવા લાગ્યાં; તથા હિમવાન પર્વત જેમ ફાટી જતો હોય તેમ ગર્જના થવા લાગી. ૫ તે સમયે સૂર્ય પ્રકાશતો નહોતો, અમિ બળતો નહોતો અને જળના હલ, નદીઓ અને સમુદ્રો ક્ષોભ પામવા લાગ્યા. ૬ શુક આકાશમાં ચાલ્યા તેના શકુનરૂપે ઇંદ્ર રસવાળી અને સુગંધી જળની વૃષ્ટિ કરી તથા વાયુ પણ પવિત્ર અને દિવ્યગંધસહિત વાવાં લાગ્યો. ૭ પછી તે ઉત્તર દિશા તરફ ચાલ્યા ત્યારે હિમાલય અને મેરૂનાં દિવ્ય શિખર પ્રથમ દેખાયાં. તે બન્ને શિખર એકત્ર મળેલાં છે અને એક સુવર્ણનું તથા બીજું રૂપાનું હોવાથી એક પીળા રંગનું તથા બીજું શ્વેત રંગનું દેખાય છે. ૮ હે ભારત ! તે તિર્યક અને ઉર્ધ્વ એ બન્ને દિશાઓમાં સો સો યોજન વિસ્તારવાળાં છે. ૯ શુકમુનિ નિઃશંક થઇને ત્યાં આગળથી ચાલ્યા એટલે પર્વતનાં બન્ને શિખર એકાએક બુદ્ધ થઇ ગયાં. ૧૦ હે મહારાજ ! એ સર્વ દેવતાઓએ જોયું અને તેઓને તે મોટા અદ્ભુત સરખું જણાયું. પછી શુક બન્ને પર્વતના શિખરો વચ્ચેથી નીકળી ગયા પણ તે ઉત્તમ પર્વતે તેમની ગતિને અંતરાય કર્યો નહિ. એ રીતે શુકને પર્વતની પેલી પાર ગયેલા જોઇને તથા પર્વતને દિધા કરેલો જોઇને આકાશમાં સર્વ દેવો, ગંધર્વો, ઋષિઓ અને બીજાં જેઓ પર્વતમાં નિવાસ કરતા હતા તે સર્વેએ “ ધન્ય છે ! ધન્ય ! ! ” એવો મોટો શબ્દ કર્યો. હે ભારત ! પછી દેવ, ગંધર્વ, ઋષિઓ, યક્ષ, રાક્ષસ, વિદ્યાધર, એ સર્વ તેનું પૂજન કરવા લાગ્યા. હે મહારાજ ! દિવ્ય પુરૂષોવડે સઘળું આકાશ વ્યાપ થઇ ગયું. પછી ધર્માત્મા શુક આકાશ માર્ગે ગમન કરતાં કરતાં રમણીય તથા પ્રુષિત વૃક્ષ અને વનવાળી મંદાકિનીને જોઈ. તે નદીમાં અપ્સરાઓનાં ટોળાં નમ થઇને રમતાં હતાં. ૧૧-૧૭ તેઓ શન્યાકાર શુકને જોઇને મનમાં વિક્રિયા પામ્યા વિના ક્રીડા કરવા લાગ્યાં. પછી પોતાના પુત્રને જતો જોઇને તેમના સ્નેહયુક્ત પિતાએ મોટા વેગથી તેની પછવાડે દોડવા માંડ્યું, પણ શુક તો અંતરિક્ષમાં વાયુથી પણ વધારે વેગથી ગમન કરીને અને પોતાનો પ્રભાવ દેખાડીને બ્રહ્મરૂપ થયા હતા. પછી મોટા તપવાળા વ્યાસ બીજા મોટી ગતિને ધારણ કરીને જે માર્ગે શુક દોડતા હતા તે માર્ગે એક નિમેષમાં ગયા. ત્યારે તેમણે પર્વતના શિખરના એ ભાગ કરીને જ્યાંથી શુક ગયા હતા તે સ્થળને જોયું; તથા સર્વ મુનિઓએ વ્યાસના આગળ શુકના તે કર્મની સ્તુતિ કરી. પછી વ્યાસે “ હે શુક ! ” એમ લાંબા શબ્દથી અને ઉંચા સ્વરથી ત્રણ લોકમાં સંભળાય એમ બૂમ પાડી શુકને બોલાવ્યા. તે સમયે શુકમુનિ કે જે સર્વના વિષે રહેલા, સર્વના આત્મા તથા સર્વ દિશાએ મુખવાળા હતા તેણે “ હો: ! ” એવા શબ્દથી ઉત્તર આપ્યો. ત્યારે સ્થાવર-

જંગમ સમુદ્રું જગત તેના એક અક્ષરના “ હો: ” એવા નાદને બોલીને તે નાદને ઈચ્છા સ્વરથી વધારવા લાગ્યું અને ત્યારથી આરંભીને આજ સુધી પણ તે પર્વતના પૃથ અને ગુફાઓ જૂઠા જૂઠા શબ્દના ઉચ્ચાર કર્યા હોય તેના પ્રતિધ્વનિ આપે છે. એ પ્રમાણે શુક પોતાને પ્રભાવ દેખાડીને અંતર્ધાન પામ્યા તથા શબ્દાદિ ગુણોને તજીને પરમપદને પામ્યા. પછી વ્યાસ પણ પોતાના અમાપ તેજવાળા પુત્રના મહિમાને જોઈને પોતાના પુત્રનુંજ ચિંતન કરતા પર્વતના પૃથ ઉપર બેઠા. આ સમયે મંદાકિની નદીના કિનારા ઉપર જે અપ્સરાઓ ક્રોડ કરતી હતી તે સર્વ ઋષિને જોઈને બ્રાંતિ પામી ગઈ અને લગ્નગથી તેમનું ચિત્ત ભ્રમિત થઈ ગયું. પછી તે મુનિને જોઈને તેમાંથી ફેટલીક જળમાં સંતાઈ ગઈ, ફેટલીક ધાસમાં સંતાઈ ગઈ અને ફેટલીક વસ્ત્ર પહેરી લીધાં. “ તેમણે વ્યાસમુનિના પુત્રને મુક્ત જાણીને, તેને જોઈને વસ્ત્ર પહેર્યો નહોતાં પણ વ્યાસને સંસારાસક્ત જાણીને લગ્ન પામીને વસ્ત્ર પહેર્યો. ” એ જાણીને વ્યાસ પ્રસન્ન થયા તથા લગ્ન પણ પામ્યા. ૧૮-૩૧ પછી મહર્ષિના સમુદાયથી પૂન્યવત્તા તથા દેવ અને ગંધર્વથી વીંટાયલા ભગવાન શંકર કે જેમણે પોતાના હાથમાં “ પિનાક ” નામે ધનુષ્ય ગ્રહણ કરેલું છે તે વ્યાસની પાસે આવ્યા. ૩૨ અને કૃષ્ણદ્વેપાયન (વ્યાસ) ને પુત્રના શોકથી સંતપ્ત થયેલા જોઈને તેમનું સાંત્વન કરીને મહાદેવે વચન કહ્યું કે, -હે વ્યાસ ! પૂર્વે તેં મ્હારી પાસે વરદાન માગ્યું હતું કે અગ્નિ, પૃથ્વી, જળ, વાયુ અને આકાશ, એમના જેવા વીર્યવાળા મને પુત્ર થાઓ. ૩૩-૩૪ તેથી મ્હારી કૃપાથી અને ત્હારા તપથી સંપૂર્ણ તેવાજ લક્ષણવાળા, બ્રહ્મના તેજથી યુક્ત તથા પવિત્ર પુત્ર તને પ્રાપ્ત થયો. ૩૫ અને તે અજીતેન્દ્રિય પુરૂષોથી દુઃપ્રાપ્ય અને દેવોને પણ દુર્લભ એવી પરમ ગતિને પામ્યો. હે વિપ્રર્ષે ! એવા ત્હારા પુત્રનો તું શું કરવા શોક કરે છે ? ૩૬ જ્યાં સુધી પર્વતો રહેશે અને જ્યાં સુધી સમુદ્રો રહેશે ત્યાં સુધી ત્હારા પુત્રસહિત ત્હારી કાર્ત્તિ અક્ષય થશે. ૩૭ હે મહામુનિ ! તું મ્હારી કૃપાથી આ લોકના વિષે ત્હારા પુત્રના સરખા અને સર્વ કાળ નાશ ન થાય તેવી ત્હારા પુત્રની જાયાને દેખીશ. ૩૮ હે ભારત ! એ રીતે ભગવાન મહાદેવે વ્યાસના મનનું સમાધાન કર્યું એટલે તે મુનિ પોતાના પુત્રની જાયાને જોઈને પરમહર્ષસહિત ત્યાંથી પાછા વળ્યા. ૩૯ હે ભરતચેત્ર ! એ પ્રમાણે શુકનો જન્મ તથા શુકની ગતિ કે જે તેં મને પૂછી હતી તે તને વિસ્તારથી કહી. ૪૦ હે રાજન ! પૂર્વે આ ઇતિહાસ મને દેવર્ષિ નારદે કહ્યો હતો અને મહાયોગી વ્યાસ સાથે સંભાષણ થતાં પણ મને વારંવાર આ ઇતિહાસ તેઓ કહેતા હતા. ૪૧ જે પુરૂષ શમયુક્ત થઈને આ પવિત્ર અને મોક્ષધર્મ સંયુક્ત ઇતિહાસનું શ્રવણ કરે છે તે પરમ ગતિને પામે છે. ૪૨

इतिहासमिमं पुण्यं मोक्षधर्मोपसंहितम् ।

धारवेद्यः शमपरः स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ૪૨ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तराजं गुर्जरभाषायां मुक्तो-
त्पत्तिर्नाम शतोपरि एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

અધ્યાય ૧૬૨ મો-નારદ અને નર-નારાયણનો સમાગમ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ ગૃહસ્થો ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।

य इच्छेत् सिद्धिमास्थાતું દેવતાં કાં યજેત સઃ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:-જે પુરૂષ ગૃહસ્થ, બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ-સંન્યાસી થઇને મોક્ષ-સિદ્ધિને પામવાને ઇચ્છે છે. હોય તેણે કયા દેવની ભક્તિ કરવી ? ૧ કયી રીતે નિશ્ચય એવું સ્વર્ગ તેને મળે ? કયી રીતે તેને પરમ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય ? તે પુરૂષે દેવકર્મ અને પિતૃકર્મ કયા વિધિ પ્રમાણે કરવાં ? ૨ તેમજ મુક્ત થયેલો તેવો પુરૂષ કઇ ગતિને પામે છે ? અને તે મોક્ષનું શું લક્ષણ છે ? તથા સ્વર્ગમાં જન્મને પછી ત્યાંથી પાછા ન પડવું પડે તેવું તેણે શું કરવું ? ૩ હે પિતામહ ! વળી દેવોનો પણ દેવ કાણ છે ? પિતૃઓનો પણ પિતા કાણ છે ? અને તે દેવ તથા પિતૃઓના પિતાથી પણ પર વસ્તુ શી છે ? તે તમે મને કહો. ૪ મીઝમ કહે છે કે, હે પ્રશ્ન કરી જાણનાર યુધિષ્ઠિર ! તું મને બહુ ગૂઢ પ્રશ્ન પૂછે છે, અને ત્હારા પ્રશ્નોના ઉત્તર તર્ક કરવાથી તો સો વરસે પણ અપાય તેમ નથી. ૫ હે શત્રુહંતા ! દેવીની કૃપાવિના કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયાવિના આ ગહન પ્રશ્નના ઉત્તરનું વ્યાખ્યાન ત્હારા આગળ થઇ શકે તેમ નથી, ૬ પણ આ વિષે નારદ અને નારાયણ ઋષિના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે તે હું તને કહું છું. ૭ ત્હારા પિતાએ મને કહ્યું હતું કે, વિશ્વના આત્મા, સનાતન અને જેની ચાર મૂર્તિઓ છે એવા “નારાયણ” નામે ધર્મના પુત્ર થયા હતા. હે મહારાજ ! પૂર્વે સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં સત્યયુગમાં નર, નારાયણ, હરિ અને કૃષ્ણ, એ ચાર મૂર્તિઓ સ્વયંભૂથી ઉપજી હતી. ૮ તેમાંથી અવિનાશી નારાયણ અને નર એ બન્ને બ્રહ્માત્રમમાં જન્મને શકટની પેઠે પરપ્રેય તથા સુવર્ણની પેઠે મોહ ઉત્પન્ન કરનારા શરીરના વિષે રહીને તપ કરવા લાગ્યા. ૧૦ તેમના શરીરરૂપી શકટને આઠ ચક્ર હતાં તથા તે મનોરમ શકટ પંચભૂતમય હતું. અર્થાત્ નર-નારાયણનાં શરીર માયામય હતાં. એવા નર અને નારાયણ દેવ પોતાનાં તપવડે કૃષ્ણ થઇ ગયા અને તેમના શરીરમાં માત્ર નસો દેખાતી હતી. ૧૧ લોકના નાથ એવા તે નર-નારાયણના તપનું તેજ એવું હતું કે દેવતાઓ પણ તેમના સામું જોઈ શકતા નહોતા. તે બન્ને દેવ, જે પુરૂષના ઉપર અનુગ્રહ કરે, તેના હૃદયમાં અંતર્યામી પ્રેરણા કરે, અને એ રીતે તે બન્ને દેવના અનુમતથી તે પુરૂષને તે બન્ને દેવનાં દર્શન થાય. હવે એક સમયે મોટા સામર્થ્યવાળા નારદમુનિ મેરૂ પર્વતના શિખર ઉપરથી ગંધમાદન પર્વત ઉપર થઇને સર્વ લોકમાં ફરતા હતા. હે રાજન્ એમ ફરતાં ફરતાં ત્વરાથી ગમન કરનાર તે નારદ બ્રહ્માત્રમમાં આવી પહોંચ્યા. ૧૨-૧૪ તે સમયે નર-નારાયણના આઠ્ઠિક કર્મોના સમય હતો. નર-નારાયણ સરખા દેવ પણ આઠ્ઠિક કર્મ કરતા હતા, તે જોઇને નારદને પરમ વિસ્મય થયો કે આ સર્વ લોક જેના વિષે રહ્યા છે તે સ્થાનરૂપ આ બન્ને દેવ છે. ૧૫ દેવ, અસુર, ગંધર્વ, કિન્નર અને મોટા ઉરગ, એ સર્વ આ દેવોમાં સ્થિતિ કરીને રહેલા છે. પૂર્વે આ એકજ મૂર્તિ હતી તે વળી ચારરૂપે થયેલી છે. ૧૬ એ ચાર મૂર્તિ ધર્મના કુળનો વિસ્તાર પમાડવાને માટે ધર્માદિકે વૃદ્ધિ પમાડેલી છે; અહો ! નર, નારાયણ, કૃષ્ણ અને હરિ એ દેવતાઓએ આ સ્થળમાં ધર્મના ઉપર મોટો અનુગ્રહ કર્યો છે ! કાર્મિક કાર-

જુથી કૃષ્ણ અને હરિ એ બન્ને આ સ્થળમાં રહેલા છે; તથા ધર્મરૂપ આ બન્ને પણ તપ કરવામાં આસક્ત થઇને રહેલા પરમ તત્વરૂપ છે; એમને બ્રહ્મચર્યાદિ આદિક કર્મ શામાટે કરવાં પડે ? ૧૭, ૧૯ એ બન્ને યશવાળા દેવ સર્વ પ્રાણીઓના પિતા અને દેવતા છે. તો પછી મોટી સુદ્ધિવાળા તેઓ કયા દેવનું કયા પિતૃઓનું અને કયા મનોરથનું પૂજન કરે છે ? ૨૦ એ પ્રમાણે નારદે નારાયણ ઉપર ભક્તિભાવ આણીને મનમાં વિચાર કર્યો અને પછી તે બન્ને દેવની પાસે એકાએક આવીને ઉભા રહ્યા. ૨૧ પછી બ્યારે તે બન્ને દેવ દેવકર્મ અને પિતૃકર્મથી પરવારી રહ્યા ત્યારે તેમણે નારદના સામું જોયું અને શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે તે (નારદ)નું પૂજન કર્યું. ૨૨ ભગવાન નારદઋષિ આ મોટા વિધિયુક્ત અને અપૂર્વ એવું મોટું આશ્ચર્ય જોઇને તથા પ્રસન્ન થઇને તેમની પાસે બેઠા. ૨૩ પછી નારદે મનમાં આનંદ પામીને, નારાયણદેવનું દર્શન કરીને તથા તેમને પ્રણામ કરીને આ પ્રમાણે વચન કહ્યું. ૨૪ નારદ કહે છે કે:-હે દેવ ! પુરાણસહિત અને અંગ તથા ઉપાંગસહિત વેદોમાં તમને જન્મરહિત, સનાતન, ધાતા અને સર્વોત્તમ મુક્તિ (મોક્ષ) સ્વરૂપ માનેલા અને કહેલા છે. ૨૫ હે જુગલ દેવ ! જે જગત ધર્મ ગયું અને જે જગત ધર્મે, એ સર્વ સહિત જે જગત હમણાં છે તે સર્વ તમારા વિષે રહેલું છે; તેમજ ગૃહ-સ્થાશ્રમના આધારથી રહેલા ચારે આશ્રમ પણ તમારા વિષેજ રહેલા છે. ૨૬ સર્વ જગત નિત્ય પ્રતિ અનેક મૂર્તિમાં રહેલા તમોને પૂજે છે, તથા સર્વ જગતના પિતા, માતા અને સનાતન ગુરૂ પણ તમેજ છો; છતાં તમે આજે જે દેવનું તથા જે પિતૃનું પૂજન કરો છો તે કાણુ છે ? તે અમે જાણતા નથી. ૨૭ શ્રી ભગવાન કહે છે કે:-એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કાંઇને કહેવા યોગ્ય નથી, કેમ કે તે અમારી સનાતન ગુપ્ત વાર્તા છે; પરંતુ હે બ્રહ્મન ! તું પરમ ભક્તિવાળો છે માટે તને હું યથાર્થ કહીશ. ૨૮ જે તત્વ સદ્મ, અવિજ્ઞેય (જાણી ન શકાય એવું), અવ્યક્ત, અચળ, દ્રુવ તથા ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને સર્વ ભૂતથી રહિત છે. ૨૯ તે તત્વ સર્વ પ્રાણીઓનો અંતરાત્મા છે. એને તું “ક્ષેત્રજ” કહે છે, અને ત્રણ ગુણથી રહિત એવા તેનેજ શરીરના યોગવાળો જોઇને “પુરૂષ” એવી કલ્પના કરે છે. ૩૦ હે દિગ્દેશ ! એ તત્વથી ત્રણ ગુણવાળું અવ્યક્તતત્વ ઉપજ્યું છે, તથા જે સત્તા વાસ્તવિક અવ્યક્ત છે પરંતુ ઘટાદિના યોગથી વ્યક્ત થાય છે તે અવિનાશી તત્વને “પ્રકૃતિ” કહે છે. ૩૧ એ પ્રકૃતિ એ અમારું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. જે નિષ્કળ આત્મા સદસદાત્મક એટલે કાંઇ કારણરૂપે કલ્પાયલો છે તેને અમે બન્ને (જીવ અને ઈશ્વર) પૂજીએ છીએ, તથા દેવાર્ચનમાં અને પિતૃના પૂજનમાં તેનીજ કલ્પના કરીએ છીએ. ૩૨ એથી બીજો “પિતૃ” નામે કાંઇ દેવ કે બ્રાહ્મણુ શ્રેષ્ઠ નથી, પણ એ આત્માજ અમારે માત્ર જાણવાયોગ્ય છે; માટે અમે તેનું પૂજન કરીએ છીએ. ૩૩ હે બ્રહ્મન ! લોકની સ્થિતિ કરનારી આ મર્યાદા પણ તેણેજ કરેલી છે, અને દેવકર્મ અને પિતૃકર્મ કરવાની આજ્ઞા પણ તેણેજ આપેલી છે. ૩૪ બ્રહ્મા, રૂદ્ર, મનુ, દક્ષ, ભૃગુ, ધર્મ, યમ, મરીચિ, અંગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કતુ. ૩૫ વસિષ્ઠ, પરમેષ્ઠી, સૂર્ય, સોમ, કર્દમ, કોષ અને વિકીત. ૩૬ (એ વીસ તથા કશ્યપ સુહા) એકવીસ પ્રજાપતિઓ ઉત્પન્ન થયેલા છે તે સર્વ જે દેવની સનાતન મર્યાદાનું પૂજન કરે છે. ૩૭ તે સર્વ ઉત્તમ દિગ્ને તે આત્માએ નિર્માણુ કરેલા દેવકર્મ અને પિતૃકર્મને મથાર્થ જાણીને કરે છે, તથા તે સર્વ આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ માનીને

તેને પામે છે. અર્થાત્ તેઓ સર્વ કર્મ આત્માને અર્પણ કરે છે, તેથી તે પોતાનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૮ જે મનુષ્યો સ્વર્ગમાં રહેલા છતાં પણ તેઓને નમસ્કાર કરશે, તેઓ તેમની કૃપાથી તેમણે કહેલી ગતિને પામશે. ૩૯ જે પુરૂષો પાંચ પ્રાણુ, દસ ઇન્દ્રિયો અને મન તથા બુદ્ધિ એ સત્તર તત્ત્વથી મુક્ત હોય, સત્વાદિ ત્રણ ગુણથી મુક્ત હોય, શુદ્ધ-કૃષ્ણ કર્મથી મુક્ત હોય તથા જેઓએ વિરાટની પંદર કળાનો ભાગ કર્યો હોય તેઓને નિશ્ચય મુક્ત બનવા. ૪૦ હે બ્રહ્મન ! મુક્ત પુરૂષોની ગતિ ક્ષેત્રજ એટલે ચિદાત્માજ છે. એ ક્ષેત્રજ માયાથી મુક્ત હોય ત્યારે સર્વ ગુણવાળો હોય છે, પરંતુ સ્વતઃ નિર્ગુણ છે. ૪૧ અમે બન્ને પણ તેમાંથી પ્રકટેલા છીએ. તે જ્ઞાન યોગવડે બનવામાં આવે છે, એમ બંણીને અમે બન્ને તે સનાતન તત્ત્વનું પૂજન કરીએ છીએ. ૪૨ તે પુરૂષને સર્વ વેદ તથા અનેક, મતમાં રહેલા આશ્રમવાસીઓ ભક્તિવડે પૂજે છે, તથા તે તેઓને સદ્ગતિ આપે છે. ૪૩ જે પુરૂષો તે તત્ત્વની ભાવનાવાળા થાય છે તેઓ એકાંતીપણાને ધારણ કરે છે તથા તેઓ તેના વિષે પ્રવેશ કરે છે, એ આ લોકમાં મોટી વાત છે. ૪૪ હે નારદ ! અમેએ તને આ અત્યંત ગુહ્ય વાર્તા કહી તથા હે વિપ્રિ ! અમારી તે ભક્તિ તે ભક્તિ તથા પ્રેમ-પૂર્વક સાંભળી. ૪૫

इति गुह्यसमुद्देशस्तव नारद कीर्तितः ।

भक्त्या प्रेम्णा च विप्रर्षे अस्मदभक्त्या च ते श्रुतः ॥ ४५ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे नाराणीये शतोपरि
द्विषष्ठित्तमोऽध्याय ॥ ૧૬૨ ॥

અધ્યાય ૧૬૩ મો-પરિચર રાજાની કથા અને પંચરાત્ર ગ્રંથની ઉત્પત્તિ.

भीष्म उवाच ॥ स एवमुक्तो द्विपदां वरिष्ठो नारायणेनोत्तमपुरुषेण ॥

॥ जगाद् चाक्यं द्विपदां वरिष्ठं नारायणं लोकहिताधिवासम् ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે:—હે દ્વિપદ પ્રાણીઓ (મનુષ્યો)માં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! ઉત્તમ પુરૂષ નારાયણે એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે નારદમુનિ, સર્વ લોકના કલ્યાણના સ્થાનરૂપ નારાયણ પ્રત્યે આવું વચન બોલ્યા ૧ નારદ કહે છે:—હે સ્વયંભૂ ! તમે જેના અર્થે ધર્મના ધેર ચાર રૂપે જન્મ ધારણ કર્યો છે તે લોકના કલ્યાણરૂપ અર્થને તમે સિદ્ધ કરો. હવે હું તમારી આશ્રમીર્તિ કે જે શ્વેતદ્વીપમાં રહેલી છે તેને જોવાને જાઉં છું ૨ હે લોકનાથ ! હું નિરંતર ગુરૂઓનું પૂજન કરું છું, પૂર્વે મેં કદાપિ બીજાઓની ગુહ્ય વાર્તા પ્રકટ કરી નથી, મેં વેદોનું સારી રીતે અધ્યયન કરેલું છે, મેં તપ કર્યું છે અને હું પૂર્વે કાષ્ઠ દિવસ પણ અસત્ય બોલ્યો નથી વળી મેં સાત્ર પ્રમાણે હાથ, ચરણ, ઉદર અને ઉપસ્થનું રક્ષણ કર્યું છે; અર્થાત્ મેં તેવડે નિષિદ્ધ કર્મ આચર્યું નથી. હું શત્રુ અને મિત્ર પ્રત્યે સદૈવ સમાનદષ્ટિવાળો છું, તથા સદૈવ શ્વેતદ્વીપવાસી નારાયણના શરણે રહીને નિરંતર તેની એકાંતભાવે ભક્તિ કરું છું ૪ એ સર્વ સાધનોથી મ્હારી બુદ્ધિ નિર્મળ થયેલી છે. તો તે અનંત ઈશ્વરનું દર્શન મને કેમ નહિ થાય ? એ પ્રમાણે બ્રહ્માના પુત્ર નારદનું વચન સાંભળીને સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરનાર

નારાયણે તેનું આત્મવિધિથી અને આત્મક્રિયાઓથી પૂજન કરીને કહ્યું:-હે નારદ ! તું શ્વેત-
દ્વીપમાં જા. એ પ્રમાણે નારાયણની આરાધના લઇને તથા પ્રાચીન એવા તે નારાયણ ઋષિનું
પૂજન કરીને ઉત્તમ યોગવાળા નારદ આકાશમાં ઉડ્યા અને એકાએક મેરૂના શીખર ઉપર
આવીને ઉભા રહ્યા. પછી નારદમુનિ મેરૂના શિખર ઉપર એકાંત સ્થાન જોઇને બે ધટિકા
સુધી ઉભા રહ્યા, ૫-૭ તથા ઉત્તર અને પશ્ચિમ દિશાની મધ્યે (વાયવ્ય કોણમાં) દષ્ટિ કરીને
જોયું એટલે નારાયણે કહેલું અદ્ભુત સ્વરૂપ જોવામાં આવ્યું. ક્ષીર-સાગરની ઉત્તરમાં જે
દ્વીપ છે તેને “ શ્વેતદ્વીપ ” કહે છે. તે દ્વીપ વિશાળ અને પ્રખ્યાત છે. ૮ “ શ્વેતદ્વીપ
મેરૂના મૂળથી ઝનીસ હજાર યોગન ઉપર છે ” એમ કવિઓએ કહેલું છે. જે પુરૂષો તે
દ્વીપમાં વસે છે તેઓ સ્પૃહા દેહના સંગરહિત છે અને તેથીજ ઇન્દ્રિયભોગ વિનાના છે.
તેઓ ક્રોધ પ્રકારની યેષ્ટા કરતા નથી અને પરમાત્મરૂપ ઉત્તમ સુમંધવાળા છે. ૯ તેઓ
શ્વેત છે એટલે શુદ્ધ સત્વપ્રધાન છે. વળી તેઓ પાપી પુરૂષોનાં નેત્રથી જોવામાં ન આવે
એવા તેજસ્વી અને પાપવિનાના છે. તેઓની કાયામાં વજ્રસરખાં કઠિન અસ્થિ છે, અર્થાત્
તેઓ બીજા કશાથી ભેદ પામે એવા નથી. તેઓના મનમાં માન અને અપમાન સમાન
છે. તેઓના અવયવ દિવ્ય છે. તેઓ યોગના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થયેલા બળવાળા છે. ૧૦ તેઓનું
મસ્તક છત્રના સમાન છે, કેમ કે તેઓના શરીરમાં માંસ નથી તથા તેઓને માંસયુક્ત શ્રીવા
નથી. તેઓની ધ્વનિ મેઘની ગર્જનાસમાન છે. તેઓના ચાર બાહુ સમાન છે. તેઓના ચરણ
પંક્તિયુક્ત સો રેષાઓયુક્ત છે. તેઓ જગતરૂપી ચણાને ચાવવાને યોગ્ય સાઠ સંવત્સરરૂપી
સાઠ દાંતવાળા છે. તેઓ સર્વની આશ્રયભૂત આઠ દિશાઓરૂપી આઠ દાદોથી યુક્ત છે,
અર્થાત્ દેશ અને કાળ તેઓના મુખમાંજ છે; એટલે કે તેઓ દેશ અને કાળ કરતાં મોટા
છે. જેના મુખમાં સંધળું વિશ્વ છે એવા મહાકાળ કે, જેને દિન, માસ, ઋતુ, સંવત્સર
એ રૂપે સ્પષ્ટ કરે છે એવા સૂર્ય સરખા મહાકાળને તેઓ પોતાની છાત્રાઓવડે ઘાટે છે-
ચાટણુની પેઠે ઘાટે છે અર્થાત્ તેઓ કાળનું પણ બક્ષણ કરી ગયેલા છે. ૧૧ તેઓ શા
કારણથી કાળને પણ ગળી જવા જેટલું સામર્થ્ય ધરાવે છે? એવી શંકાનું સમાધાન કરે
છે કે, આ વિશ્વ જેનાથી ઉત્પન્ન થયું છે અને સર્વ ભોક્ષ, વેદ, વેદના ધર્મ, મુનિઓ, શાંત
એવા દેવ એ સર્વ જેની સૃષ્ટિ છે એવા દેવને તેઓ પોતાના ધ્યાનરૂપ બળથી હૃદયમાં
પ્રકટ કરે છે માટે તેઓ એટલા બળવાન છે. ૧૨ યુધિષ્ઠિર કહે છે:-ઇન્દ્રિયો વિનાના,
આહાર વિનાના, યેષ્ટા વિનાના અને સુમંધવાળા તે પુરૂષો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા; અને
તેમની ક્યા ઉત્તમ ગતિ છે? તે કહેા. ૧૩ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ લોકમાં જે પુરૂષો યુક્ત
કહેવાય છે તેઓનાં લક્ષણ અને શ્વેતદ્વીપમાં રહેનારા પુરૂષોનાં લક્ષણ એક સરખાંજ જણાય
છે. ૧૪ માટે એ વિષે મને મોટા સંશય છે. તમે મ્હારા એ સંશયને દૂર કરો; કેમ કે
તમે સર્વ કથાઓને જાણનારા છો અને અમે તમારા શરણે આવેલા છીએ. ૧૫ બીજા
કહે છે:-હે રાજન્ ! એ કથા મોટી છે અને તે મેં મ્હારા પિતાની પાસેથી સાંભળી હતી,
પણ એ કથા તને કહેતી જોઇએ; કેમ કે એ કથા સર્વ કથાઓના સારભૂત છે. ૧૬ પૂર્વે
“ પરિચર ” નામે સમળી પૃથ્વીનો (ચક્રવર્તી) રાજા હતો. તે રાજા ઇન્દ્રનો મિત્ર હતો
અને નારાયણ-હરિનો ભક્ત હતો. ૧૭ વળી તે ધર્મવાળો અને સાવધાન થઇને નિરંતર
પિતાનું સેવન કરનારો હતો. પૂર્વે તેને નારાયણના વરદાનથી ચક્રવર્તીપદ પ્રાપ્ત થયું હતું.

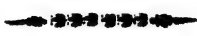
૧૮ તે રાજ્ય પૂર્વે સૂર્યના મુખમાંથી નીકળેલા પંચરાત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે વિષ્ણુનું પૂજન કરતો હતો અને પૂજન કરતાં શેષ રહેલા દ્રવ્યવડે પિતૃઓનું પૂજન કરતો હતો. ૧૯ પિતૃઓનું પૂજન કરતાં શેષ રહેલા દ્રવ્યવડે પાતાળીઓનું પૂજન કરતો હતો અને પાતાળીઓનું પૂજન કરતાં શેષ રહેલા દ્રવ્યને વિભાગપુરૂષર પોતાના આશ્રિતોને આપતો હતો તથા તેમાંથી શેષ રહેલા અન્નને પોતે જમતો હતો. વળી તે રાજ્ય સત્યવાદી હતો અને કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરતો નહિ. ૨૦ તથા તે સર્વ ભાવવડે દેવના દેવ જનાર્દન, કે જેનો આદિ, મધ્ય કે અંત નથી, જે લોકના કર્તા અને અવિનાશી છે તેનો ભક્ત હતો. ૨૧ શત્રુઓને નાશ કરનાર અને ઇશ્વરની ભક્તિ કરનાર તે રાજ્યને ઈન્દ્ર પોતાની સાથે એક આસન ઉપર બેસાડતો હતો અને તેને શયન કરવાને માટે પોતાનો ખાસ પદ્મ આપતો હતો. ૨૨ તે રાજ્ય એમ માનતો હતો કે, જેટલું મહાર્ રાજ્ય અને ધન તથા જે સ્ત્રીઓ અને વાહન છે તે સર્વ ભગવાનનું છે. ૨૩ તે રાજ્ય કામ્ય અને નૈમિત્તિક સર્વ યજ્ઞની ક્રિયાઓ સાત્વત (પંચરાત્રાક્રત) વિધિને અનુસરીને સાવધાનપણે કરતો હતો. ૨૪ જે મહાત્માઓ પંચરાત્રને જાણનારા હતા તેઓ તે રાજ્યના ધેર ભગવાને કહેલા (ભગવાને જેની આજ્ઞા આપેલી એવા) ભોજનનું નૈવેદ્ય કરતા હતા. ૨૫ તે શત્રુનાશક રાજ્ય જ્યારે ધર્મવડે રાજ્ય ચલાવતો હતો ત્યારે કોઈ અસત્ય વાણી બોલતું નહોતું અને કોઈનું મન દૂષિત થતું નહોતું. ૨૬ વળી તે રાજ્ય દેહવડે એક પરમાણુ જેટલું પણ પાપ કરતો નહોતો. તે રાજ્ય જે “ પંચરાત્ર ” નામના શાસ્ત્રનું અનુવર્તન કરતો હતો તે ઉત્તમ શાસ્ત્ર સમ ઋષિઓએ એકઠા થઈને કહેલું છે, તે સાત ઋષિઓ “ ચિત્રશિખંડી ” કહેવાય છે. ૨૭ એ ચિત્રશિખંડી મુનિઓએ ચાર વેદવડે પ્રમાણ થયેલું અને જેમાં સર્વોત્તમ લોકધર્મ કહેલા છે એવું તે શાસ્ત્ર મહાગિરિ મેરૂ ઉપર રહીને પોતાનાં સાત મુખવડે કહેલું છે. મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કતુ અને મોટા તેજવાળા વસિષ્ઠ, એ સાતને “ ચિત્રશિખંડી ” કહેલા છે. ૨૮, ૨૯ એ સાત મહર્ષ, અહંકાર આદિ સાત પ્રકૃતિઓનાં સ્વરૂપ છે તથા સ્વયંભૂ જ્ઞાતા આકાશી પ્રકૃતિ છે. એ આઠ પ્રકૃતિઓ આ સર્વ લોકોને ધારણ કરી રહેલી છે અને તેમાંથી એ શાસ્ત્ર નીકળેલું છે. ૩૦ એ મુનિઓ એકાગ્ર મનવાળા, દમગુણવાળા, સંયમમાં પ્રીતિવાળા, ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનને જાણનારા તથા સત્ય ધર્મને આચરનારા છે. ૩૧ તેઓએ “ આ કલ્યાણ છે, આ જ્ઞાન છે, અને આ સર્વોત્તમ હિત છે ’ એમ મનમાં વિચારીને તે શાસ્ત્ર રચેલું છે. ૩૨ તે શાસ્ત્રમાં ધર્મ, અર્થ કામ તથા મોક્ષ કહેલો છે. વળી તેમાં સ્વર્ગમાં તથા પૃથ્વીમાં સ્થાપન કરેલી અનેક પ્રકારની મર્માદાઓ કહેલી છે. ૩૩ તે સર્વ ઋષિઓએ એકત્ર મળીને દેવના એક હજાર વર્ષ પર્યંત તપ કરીને સમર્થ એવા હરિ-નારાયણ દેવને પ્રસન્ન કર્યા. ૩૪ ત્યારે નારાયણે સરસ્વતીદેવીને આજ્ઞા કરી કે તું આ મુનિઓના મુખમાં પ્રવેશ કર; તેથી સરસ્વતી દેવીએ લોકોનું હિત ધ્રુવિની તે મુનિઓને વિષે પ્રવેશ કર્યો. ૩૫ તે પછી રૂડા પ્રકારે તપને જાણનારા તે ઋષિઓએ સરસ્વતીની પ્રવૃત્તિ શબ્દમાં, અર્થમાં અને હેતુમાં કરી. એ સરસ્વતીની પ્રથમ સૃષ્ટિ જાણવી. ૩૬ પ્રથમ તે શાસ્ત્ર ઔંકાર સ્વરવડે પૂજિત કરીને, જ્યાં તે દયાળુ ભગવાન રહે છે ત્યાં જઈને ઋષિઓએ સંભળાવ્યું. ૩૭ તે સાંભળીને અદૃશ્ય શરીરમાં રહેલા ભગવાન પ્રસન્ન થયા અને અદૃશ્ય પુરુષોત્તમ ભગવાને સર્વે ઋષિઓને કહ્યું કે, -જેથી ધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય

છે એવા સમગ્ર લોકતંત્રના વિષે તમે જે આ એક લક્ષ શ્લોક ક્યાં છે તે ઉત્તમ છે, એ તંત્ર પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બન્નેના વિષે પ્રમાણ્ય થશે. જેમ મેં બ્રહ્મની કૃપાથી ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અંગિરાનો અથર્વવેદ પ્રમાણ્ય કર્યો છે. વળી હે વિષ્ણો ! કોષથી ઉત્પન્ન થયેલા રૂદ્ર, તમે પ્રકૃતિઓ, સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ, જળ, અગ્નિ, સર્વ નક્ષત્રોના સમૂહ અને જે જે “ભૂત” શબ્દથી સમગ્રાય છે તે તે સર્વ પોતપોતાના અધિકારમાં વર્તીને જેમ પ્રમાણ્ય છે તેમજ બ્રહ્મવાદીઓ પણ પ્રમાણ્ય છે, તેમ આ ઉત્તમ શાસ્ત્ર પણ પ્રમાણ્ય થશે એવી મ્હારી આજ્ઞા છે. એ શાસ્ત્ર ઉપરથી સ્વયંભૂ મનુ ધર્મનું કથન કરશે. ૩૮,૪૪ વળી જ્યારે શુક અને બૃહસ્પતિ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે તમારી બુદ્ધિઓવડે રચાયેલા શાસ્ત્રનું તેઓ કથન કરશે. પ્રથમ સ્વયંભૂ મનુ એ ધર્મનું કથન કરશે. ૪૫ પછી શુક પણ એ શાસ્ત્રનું કથન કરશે અને પછી બૃહસ્પતિના મત (એ શાસ્ત્ર)નો લોકમાં પ્રચાર થશે. ૪૬ હે દિગ્વિષ્ણુ ! પછી “બ્રજપાલ” નામે વસુ આ તમારા કરેલા શાસ્ત્રને બૃહસ્પતિ પાસેથી પ્રાપ્ત કરશે. ૪૭ તે સારા ભાવવાળો રાજા મ્હારો ભક્ત થશે અને તે તેજ શાસ્ત્રવડે સધળી ક્રિયાઓ કરશે. ૪૮ તમારા કરેલાં સર્વ શાસ્ત્રોમાં એજ શાસ્ત્ર સર્વોત્તમ છે. એજ શાસ્ત્ર ધર્મ અને અર્થ આપનારૂં તથા ઉત્તમ રહસ્યયુક્ત છે. ૪૯ તમે આ શાસ્ત્રને પ્રવર્તાવવાથી બ્રજવાળા થશે અને જે રાજા આ શાસ્ત્રને પ્રવર્તાવશે તે રાજ્યલક્ષ્મી યુક્ત થઈને અત્યંત ધનવાળો થશે. ૫૦ જ્યારે તે રાજા મૃત્યુ પામશે ત્યારે આ સનાતન શાસ્ત્ર અંતર્ધાન પામશે એ મેં તમેાને કહ્યું છે. ૫૧ એ પ્રમાણે કહીને અદસ્ય પુરુષોત્તમ ભગવાન તે સર્વ ઋષિઓને ત્યાં રહેવા દઈને કાષ્ઠક દિશામાં જતા રહ્યા. ૫૨ તે પછી લોકોના પિતૃઓ અને સર્વ લોકનું અર્થનું ચિંતન કરનારા ઋષિઓએ ધર્મની ઉત્પત્તિનું સ્થાનભૂત અને સનાતન એવું તે શાસ્ત્ર પ્રવર્તાવ્યું. ૫૩ જ્યારે પ્રથમ યુગના વિષે અંગિરાના પુત્ર બૃહસ્પતિ ઉત્પન્ન થયા ત્યારે અંગસહિત અને ઉપનિષદસહિત તે શાસ્ત્ર બૃહસ્પતિને આપીને તપ કરવાના નિશ્ચયવાળા સર્વ લોકનું ધારણ કરનારા અને સર્વ લોકની પ્રવૃત્તિ કરનારા તે મુનિઓ પોતપોતાની ઇચ્છામાં આવ્યું ત્યાં તપ કરવાને ગયા. ૫૪,૫૫

અગુર્યથેષિતં દેશં તપસે કૃતનિશ્ચયાઃ ।

ધારણાઃ સર્વલોકાનાં સર્વલોકપ્રવર્તકાઃ ॥ ૫૫ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां नाग-
यणी यज्ञतोपरि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

અધ્યાય ૧૬૪ મો-શ્વેતદ્વીપવાસી નારાયણ ભગવાનનું દર્શન દુર્લભ છે.

भीष्म उवाच ॥ ततोतीति महाकल्पे उत्पन्नैगिरसः सुते ॥

॥ बभूवुर्निर्वृता देवा जाते देवपुरोहिते ॥

ભીષ્મ કહે છે:-મહાકલ્પ વ્યતીત થયા પછી અંગિરાનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો-દેવનો પુરોહિત જન્મ્યો-એટલે દેવો નિવૃત્તિ પામ્યા. ૧ હે રાજા ! “બૃહત્,” બ્રહ્મ “અને” “મહત્” એ ત્રણ શબ્દોનો એક અર્થ છે. એ સધળા ગુણોવડે બૃહસ્પતિ યુક્ત હતો. ૨

એ બૃહસ્પતિનો મુખ્ય શિષ્ય રાજા “ પરિચય ” નામે વસુ થયો હતો. તેણે બૃહસ્પતિની પાસેથી ચિત્રશિખંડી મુનિઓએ કરેલા પંચરાત્રશાસ્ત્રનું અભ્યાસ કર્યું. ૩ એ રાજાને પૂર્વે દેવના વિધિવડે વસુ કર્યો હતો, તે જેમ ઇંદ્ર સ્વર્ગને પાળે છે તેમ પૃથ્વીને પાળતો હતો. ૪ તે મહાત્માએ એક મોટા અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો, તેમાં દેવના ગુરૂ બૃહસ્પતિ હોતા થયા હતા, ૫ તથા પ્રજાપતિના એકત, દિત અને ત્રિત એ ત્રણ પુત્રો સદસ્ય થયા હતા. ૬ વળી ધનુષ, રૈભ્ય, અર્વાવસુ, પરાવસુ, મેધાતિથી, “ તાંડય ” નામે મહર્ષિ, ૭ શાન્તીઋષિ મહાભાગ વેદશિરા, ઋષિઓમાં એષ્ટ કપિસ, શાળીહોત્રનો પિતા અઘ, તૈત્તિરિ શાખાનો અને વૈશંપાયનનો પૂર્વજ કટ ઋષિ, કણ્વઋષિ અને દેવહોત્ર ઋષિ એ તેર તથા ત્રણ પૂર્વે કહેલા એક આદિ મળીને સોળ મહર્ષિઓ તે યજ્ઞમાં હતા. ૮, ૯ હે રાજા ! તે મોટા યજ્ઞમાં સર્વ સામગ્રીઓ પુષ્કળ હતી. તે યજ્ઞમાં પશુનો વધ થયો નહોતો, કેમ કે તે રાજાની એવીજ અવસ્થા હતી. ૧૦ તે રાજા અહિંસક, પત્રીત્ર, ઉદાર, કામનારહિત અને કર્મના વિષે પ્રશંસનીય હતા. ૧૧ તે યજ્ઞમાં આરણ્યક મંત્રોના પદથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાગોની કલ્પના કરી હતી. તે યજ્ઞથી દેવના દેવ સનાતન ભગવાન તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા અને તેને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યું, પણ બીજા કોઈએ તે ભગવાનને જોયા નહિ. ૧૨ પછી તે ભગવાને પોતાના ભાગને સુંઘીને પુરોડાશનું ગ્રહણ કર્યું તથા અદસ્યપણે પોતાના ભાગનું હરણ કર્યું. ૧૩ આ જોઇને બૃહસ્પતિને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો તેથી તેણે વેગથી શરવો ઉગામીને આકાશમાં ફેંક્યો અને ક્રોધવડે તેના નેત્રમાં જળ આવવા લાગ્યું ૧૪ પછી તે પરિચરને કહેવા લાગ્યો કે, -મેં આ ભાગ દેવને આપવાને માટે તૈયાર કર્યો છે તે મ્હારા પ્રત્યક્ષ આવીને દેવે લેવો જોઇએ એમાં સંદેહ નથી. ૧૫ યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-એ યજ્ઞમાં બૃહસ્પતિએ આપવાને નિર્માણ કરેલા યજ્ઞભાગ દેવોને સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત થતા હતા ત્યારે ભગવાન વિષ્ણુ ત્યાં પ્રત્યક્ષ કેમ ન આવ્યા ! ૧૬ બીજમ કહે છે કે:-પછી રાજા પરિચર વસુ અને સર્વ સદસ્યો ક્રોધાવિષ્ટ થયેલા બૃહસ્પતિને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા. ૧૭ તેઓ સાવધાન થઇને બોલ્યા કે, -હે બૃહસ્પતિ ! તમારે ક્રોધ ન કરવો જોઇએ. તમે ક્રોધ કરો છો પણ કૃતયુગમાં ક્રોધને ધર્મ માન્યો નથી. ૧૮ વળી તમે જેનો ભાગ તૈયાર કર્યો હતો તે દેવ પણ ક્રોધવાળો નથી. હે બૃહસ્પતિ ! તે દેવ તમારે કે અમારે કોઈએ જોઇ શકે તે સુલભ નથી. ૧૯ તે દેવ જેના ઉપર કૃપા કરે છે તેજ તેનું દર્શન કરી શકે છે. એ પ્રમાણે એકત, દિત અને ત્રિત મુનિઓએ કહ્યું. વળી તે પછી ચિત્રશિખંડી મુનિઓ બોલ્યા કે, -અમે બ્રહ્માના માનસ પુત્ર છીએ, અમે કોઈક સમયે કલ્યાણના અર્થે ઉત્તર દિશા તરફ ગયા. ૨૦, ૨૧ અને ત્યાં ઉત્તમ પ્રકારે હજારો વર્ષ સુંઘી તપ કર્યું તથા એક ચરણથી જાલા રહીને કાષ્ટ સરખા થઇ ગયા. તથાપિ અમે સાવધાન રહીને તપ કર્યું હતું. ૨૨ અમે જે દેશમાં તે પરમ દારૂ તપ કર્યું હતું તે દેશ મેરૂથી ઉત્તરમાં ક્ષીરસમુદ્રના પાસે છે. ૨૩ અમારા મનમાં એજ ઇચ્છા હતી કે, અમે તે વરદાનને આપનારા, દેવના દેવ સનાતન ભગવાનને શી રીતે જોઇએ ? અમે શ્રીનારાયણ દેવનું દર્શન શી રીતે કરીએ ? ૧૪ હે વિભો ! પછી જ્યારે અમે તપ સમાપ્ત કરીને સ્નાન કરતા હતા ત્યારે સ્નિગ્ધ અને ગંભીર તથા હર્ષ કરનારી આકાશવાણી થઇ કે;-હે ત્રિવ્રો ! તમે પ્રસન્ન મનથી ધ્યાનું ઉત્તમ તપ કર્યું છે. ૨૫, ૨૬ તથા નારાયણ ભગવાનનું શી રીતે દર્શન થાય ? તે જાણવાની તમારી ઇચ્છા છે, માટે

સાંભળો. ક્ષીરસમુદ્રની ઉત્તરમાં મોટો તેજસ્વી શ્વેતદ્વીપ છે ત્યાં ચંદ્રના સરખી કાંતિવાળા અને નારાયણના પરમ ભક્ત મનુષ્યો છે. તે સર્વ એકાંત ભાવથી પુરૂષોત્તમ ભગવાનની ભક્તિ કરે છે. ૨૭,૨૮ વળી તે સર્વ ઇન્દ્રિયો વિનાના નિરાહાર, ઝેષ્ટા વિનાના અને સુગંધવાળા થઇને હજાર કિરણવાળા ભગવાન નારાયણના વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૨૯ એ શ્વેતદ્વીપમાં રહેનારા પુરૂષો મ્હારા એકાંતિક ભક્ત છે. હે મુનિઓ ! તમે ત્યાં જાઓ; ત્યાં તમને મ્હારું પ્રત્યક્ષ દર્શન થશે. ૩૦ એ પ્રમાણે તે આકાશવાણી સાંભળીને અમે સર્વ તેણે જે જે માર્ગ કહ્યો હતો તે માર્ગથી તે સ્થળમાં ગયા, ૩૧ અમારા મનમાં એમ હતું કે, શ્વેતદ્વીપમાં જઇને તે દ્વીપ જોઇશું, પણ આગળ જતાં તો અમારાં નેત્ર તેજથી અંગ્રાઈ ગયાં અને અમે જોઇ શક્યા નહિ. ૩૨. તેમના તેજથી અમારી દષ્ટિ નાશ પામી અને અમારાથી તે પુરૂષનું દર્શન થયું નહિ. પછી અમને દૈવના યોગથી જ્ઞાન ઉપજ્યું કે-તપ કર્યાવિના એકાએક ભગવાનનું દર્શન થવું શક્ય નથી તેથી અમે તત્કાળ એક સો વર્ષ મુધી મોટું તપ કર્યું. ૩૩,૩૪ પછી જ્યારે અમારું તપ સંપૂર્ણ થયું ત્યારે અમે તે ઉત્તમ પુરૂષોને જોયા. તે સર્વ પુરૂષો ચંદ્રના સરખી શ્વેત કાંતિવાળા અને ઉત્તમ લક્ષણોથી યુક્ત હતા. ૩૫ તેઓ નિરંતર ઉત્તરમાં હાથ જોડીને જપ કરતા હતા. એ મહાત્માઓ જે જપ કરતા હતા તે “ માનસ ” નામે મોટો જપ હતો; તથા એકાગ્ર મનવડે તે જપ કરવાથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. હે મુનિશાહી ! યુગનો ક્ષય થતી વખતે જેવી સૂર્યની કાંતિ થાય છે તેવી કાંતિ પ્રત્યેક પુરૂષની માનસ જપ કરતી વખતે દેખાતી હતી. આનું જોઇને અમે માન્યું કે, ભગવાનનો નિવાસ જે દ્વીપમાં છે તે આજ દ્વીપ હોવો જોઇએ. કેમ કે તે દ્વીપ કાંઈ ઓછો-વતો નહોતો પણ તે સર્વ સમાન તેજવાળો હતો. હે બ્રહ્મરૂપિ ! પછી જેમ એક હજાર સૂર્યનું તેજ એકજ સમયે એકજ સ્થળમાં ઉત્પન્ન થયું હોય તેમ અમારી દષ્ટિએ પુનઃ તેજઃપુંજ દેખાયો. એ જોઇને તે દ્વીપના પુરૂષો એકસાથે લાંબા હાથ જોડીને “ નમોનમો ” એમ બોલતા તેના તરફ દોડ્યા. તે સર્વ બોલતા હતા, તેઓનો મોટો પ્થ્વિ અમે સાંભળ્યો; અને તેથી અમે જાણ્યું કે, તે પુરૂષો ભગવાનને નૈવેદ્ય આપે છે. અમે તો તે દેવના તેજથી અંગ્રાઈ ગયા હતા, તથા અમારી દષ્ટિનું બળ જતું રહ્યું હતું તેથી કાંઈ જોઈ શકતા નહોતા. એ સર્વમાં અમે એક શબ્દ મોટેથી બોલાતો સાંભળ્યો. ૩૬,૪૩ તે એવો હતો કે,-હે પુંડરીકાક્ષ ! તમારો જપ થયો છે, હે વિશ્વભાનુ ! તમને નમસ્કાર છે, હે ઇન્દ્રિયોના સ્વામી તમને પ્રણામ છે, હે મહાપુરૂષ ! હે પૂર્વજોના પૂર્વજ ! અમે તમને નમીએ છીએ. ૪૪ એ પ્રમાણે અમે વેદમાં કહેલા સ્વરસંહિત પકન થતો શબ્દ સાંભળ્યો. એવામાં સર્વ સુગંધનું વહન કરનારો અને પવિત્ર વાયુ વાવા લાગ્યો, તે દિવ્ય પુષ્પ અને પૂજન કર્મમાં આવેલી ઔષધીઓને વહન કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે ભગવાનના તે એકાંતિક અને પાંચ કાળને જાણનારા ભક્તોએ પરમ ભક્તિસંહિત મન, વાણી અને કર્મવડે ભગવાનનું પૂજન કર્યું. તેઓએ જે વાણીનો ઉચ્ચાર કર્યો તે ઉપરથી અમે સમજ્યા કે, નિશ્ચય ત્યાં ભગવાન પધાર્યા હતા. ૪૫,૪૭ પણ દેવની માયાથી મોહિત થયેલા અમે તેનું દર્શન કરી શક્યા નહિ. હે આગિરસકુળમાં શ્રેષ્ઠ ! જ્યારે વાયુ વાતો બંધ થયો અને બાલિકર્મ સમાપ્ત થયું. ૪૮ ત્યારે અમારું મન ચિંતાથી બાકુળ થયું. અમારા મનમાં એમ આન્યું કે, શુદ્ધ જાતિના આ હજારો મનુષ્યોમાંથી કેાઇએ મનવડે કે નેત્રવડે પણ અમારો

આદર કર્યો નહિ. પછી તે મુનિઓએ પણ સ્વસ્થ, એક બાવમાં સ્થિતિવાળા તથા બ્રહ્મમાં પ્રીતિવાળા થઇને અમારા વિષે બાવ કર્યો નહિ, પણ એટલામાં અતિશય અભિત થઇ ગયેલા તપવડે કૃષ્ણ થયેલા અમોને કામ એક શરીર વિનાનું મત્વ આપીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યું. ૪૯, ૫૨ દેવ (સત્વ) કહે છે કે:-તમોએ આ સર્વ ઇન્દ્રિય વિનાના અને શ્વેત વર્ણના પુરૂષોને જોયા. હે દિગ્ને ! તમોને જોવાથીજ દેવનાં દર્શન થાય છે. હે મુનિઓ ! હવે તમે જ્યાંથી આવ્યા છો ત્યાં ઉતાવળે જાઓ. ૫૩ તે દેવનું દર્શન ભક્તિ વિનાના પુરૂષથી થવું અશક્ય છે. ધણી કાળ સુધી એકાંતિક ભક્તિ કરવાવડે તે ભગવાન કે જે પોતાના તેજોમંડળવડે બીજાઓથી જોવાઈ શકાતા નથી તે જોવાને શક્ય થાય છે, હે દિગ્-એક ! હજી તમારે એક મહત્ત્વ કાર્ય કરવાનું છે. ૫૪, ૫૫ આ કૃતયુગ અર્ધ રહ્યા પછી બદલાઇ જશે અને પુનઃ વૈવસ્વત મન્વંતરમાં ત્રેતાયુગ આવશે ત્યારે દેવતાઓના કાર્યની સિદ્ધિના અર્થે તમે મહાયજ્ઞ થશો. પછી એ પ્રમાણે તે અદૃશ્ય (સત્વની) વાણીનું અમૃ-તના સરખું અદ્ભુત વચન સાંભળીને અમે આનંદ પામ્યા. ૫૬, ૫૭ અને તે દેવની કૃપાથી અમે જે દેશમાં જવાની ઇચ્છા કરી તે દેશમાં તત્કાળ આવી પહોંચ્યા. એ પ્રમાણે અત્યંત તપવડે તથા હન્ય અને કન્યવડે જે ભગવાનનું દર્શન અમને ન થયું તે ભગવાનનું દર્શન કરવાને તું શી રીતે યોગ્ય થઇશ ? નારાયણ એ મોટું સત્ય છે, તે જગતનો સરજનાર અને હન્ય તથા કન્યનો ભોક્તા છે. અર્થાત્ યજ્ઞમાં આપેલાં અને શ્રાદ્ધમાં આપેલાં અગ્નિદાન તેને પહોંચે છે. ૫૮, ૫૯ વળી તે દેવ અનાદિ છે તથા તેનો અંત નથી. દેવ અને દાનવ તેનું પૂજન કરે છે તથા તે અવ્યક્ત છે. એ રીતે એકત મુનિના વચનથી તથા દ્વિત અને ત્રિત મુનિઓના અનુમતથી સદસ્યોએ ઉદાર બુદ્ધિવાળા બુદ્ધસ્પતિને શાંત કર્યો. પછી તેમણે યજ્ઞ સમાપ્ત કર્યો અને દેવતાનું પૂજન કર્યું. ૬૦, ૬૧ તથા યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી વસુ પરિચર રાત્રિએ પણ પ્રજનનું પાલન કર્યું. પછી એ રાત્રિને બ્રાહ્મણોનો શાપ થવાથી તેણે પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. ૬૨ હે રાત્રિઓમાં વ્યાધ જેવા બુધિહિર ! સત્ય ધર્મમાં પરાયણ અને નિરંતર ધર્મને પાળનાર તે રાત્રિ પૃથ્વી ઉપર રહીને તથા નારાયણપરાયણ થઇને નારાય-ણનો જપ જપતો હતો. તે તેજ દેવની કૃપાથી પુનઃ ઉઠ્યો. ૬૩, ૬૪ અને પુનઃ પૃથ્વીના પૃથ્થ ઉપરથી નૈષ્ઠિક પુરૂષોને યોગ્ય બ્રહ્માના સ્થાનને પામ્યો અને ત્યાંથી તત્કાળ પરમ ગતિને પામ્યો-મુક્ત થયો. ૬૫

મહાતિલાદ્ ગતઃ સ્થાનં બ્રહ્મણઃ સમન્તરમ્ ।

પરાં ગતિમનુપ્રાપ્ત ઇતિ નૈષ્ઠિકમંજસા ॥ ૬૫ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तराट् नारायणीये ऋतोपरि
चतुःषष्ठितमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

અધ્યાય ૧૬૫ મો-યજ્ઞમાં પશુવધનો મત આપવાથી પરિચર
રાત્રીની અધોગતિ થઇ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ यदा मामवतोत्तर्यमासीद्राजा महाम्बसुः ॥

॥ किमर्थं स परिब्रह्मो विवरं विवरं भुवः ॥ १ ॥

મુષિષ્ટિર કહે છે—ત્યારે મહાન વસુ પરિચર રાગ અત્યંત ભગવદ્ભક્ત હતો ત્યારે તે શા માટે પૃથ્વી ઉપર પડ્યો અને તેણે પૃથ્વીના પોલાણમાં શા માટે પ્રવેશ કર્યો ? ૧ બીજા કહે છે—હે ભારત ! આ વિષે પણ ઋષિઓના અને દેવોના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે ૨ દેવોએ ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે—તમારે ‘અજ’ (અકરા) વડે યજ્ઞ કરવો અને વાછરડાસહિત ગાયને પણ અજ જાણવો એમ નિર્ણય થયેલો છે ૩ ત્યારે ઋષિઓએ કહ્યું કે—“બીજવડે યજ્ઞ કરવો” એમ વેદમાં કહેલું છે, કેમ કે “અજ” શબ્દવડે બીજ સમજવામાં આવે છે માટે બકરાને હણવો યોગ્ય નથી ૪ હે દેવો ! જે યજ્ઞમાં પશુનો વધ થાય છે તે યજ્ઞ કરવો એ સત્પુરુષોનો ધર્મ નથી, તેમાં વળી આ તો શ્રેષ્ઠ સત્યયુગ છે ત્યારે તેમાં પશુનો વધ શા માટે થવો જોઈએ ? ૫ બીજા કહે છે—એ પ્રમાણે ઋષિઓ દેવતાઓની સાથે સંવાદ કરતા હતા, એવામાં રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ વસુ પરિચર રાગ ફરતો ફરતો તે માર્ગે થઈને જતો હતો તે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે શાલાયમાન રાગ અંતરિક્ષ માર્ગે ફરતો હતો તથા તેની સાથે તેની સકળ સેના અને વાહન પણ હતાં. એ વસુને અંતરિક્ષમાંથી એકાએક આવતો જોઈને સર્વ બ્રાહ્મણોએ દેવોને કહ્યું કે,—આ રાગ પરિચર આવે છે તે આપણા સંશયને દૂર કરશે. એ રાગ યજ્ઞ કરનારો, દાન આપનારો, શ્રેષ્ઠ, જેને સર્વ બ્રાહ્મણોનું હિત વ્હાલું છે એવો; અને મોટો વસુ છે તે અસત્ય વાક્ય શા માટે બોલશે ? એ પ્રમાણે દેવોએ તથા ઋષિઓએ ફરાવ કરીને એકાએક તે વસુ રાજાની પાસે જઈને પ્રશ્ન કર્યો કે,—હે રાજન ! કહે, અજવડે યજ્ઞ કરવો કે ઔષધીવડે યજ્ઞ કરવો ? ૬—૧૦ અમોને એ સંશય છે તે તું દૂર કર, કેમ કે અમોએ તને પ્રમાણ માન્યો છે. તે સાંભળીને વસુ રાજાએ હાથ જોડીને તેમને પૂછ્યું કે,—હૈં દિગ્જેતમો ! સાચે-સાચું હોય તે કહેજો; તમારામાંથી કોણ બકરાવડે યજ્ઞ કરવાને ઇચ્છે છે અને કોણ ઔષધીઓવડે યજ્ઞ કરવાને ઇચ્છે છે ? ઋષિઓ કહે છે કે,—હે રાજન ધાન્યવડે યજ્ઞ કરવો એ અમારો પક્ષ છે ૧૧, ૧૨ અને પશુવડે યજ્જ કરવો એ દેવોનો પક્ષ છે; માટે તું તેનો નિર્ણય કર. બીજા કહે છે કે,—પછી તે વસુએ દેવોનું મન જાણીને પોતે પણ દેવોના પક્ષનો હતો માટે તેણે કહ્યું કે,—અજ એટલે બકરાવડે યજ્ઞ કરવો. તે રાજાનું એ પ્રમાણે પક્ષપાતયુક્ત વચન સાંભળીને સૂર્યસમાન તેજવાળા સર્વ મુનિઓ કાપ પામ્યા અને દેવના પક્ષનો અર્થ કહેનાર વિમાનમાં રહેલા વસુને કહ્યું કે,—તે દેવોના પક્ષનું ગ્રહણ કર્યું તેથી અંતરિક્ષમાંથી નીચે પડ ૧૩—૧૫ હે રાજન ! આજથી ત્હારી ગતિ આકાશમાં થશે નહિ, તેમ અમારા શાપથી તું પૃથ્વીને ફેડીને તેમાં પ્રવેશ કરીશ ૧૬ હે રાજન ! પછી તેજ સમયે રાગ પરિચર વસુ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો અને તેના પોલાણમાં પેઠા ૧૭ પણ તે સમયે નારાયણની આજ્ઞાથી તેની સ્મૃતિનો લોપ થયો નહિ, પછી સર્વ દેવો એકત્ર મળીને વસુના શાપનું નિવારણ શી રીતે થાય ? તે વિષે એકાગ્ર ચિત્તથી વિચાર કરવા લાગ્યા, કેમ કે તે રાજાનું પુણ્ય એવુંજ હતું. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે,—આ મહાત્મા રાજાને આપણે માટે શાપ પ્રાપ્ત થયો ૧૮, ૧૯ માટે હે દેવો ! આપણે સર્વેએ એકત્ર મળીને તેનું હિત કરવું યોગ્ય છે. એ પ્રમાણે જીવિવડે નિશ્ચય કરીને, તે સમર્થ દેવો મનમાં હર્ષ પામીને પરિચર રાજાને કહેવા લાગ્યા કે;—તું બ્રાહ્મણોનું હિત કરનારા દેવ વિષ્ણુનો ભક્ત છે માટે દેવ અને દૈત્યના જુદા હરિ પ્રસન્ન થઈને પોતાની મઘ્ઘા પ્રમાણે શાપની મુક્તિ કરો. ત્હારે મહાત્મા દિગ્જેતમોનું

સન્માન નિરંતર કરવું જોઈએ ૨૦-૨૨ હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! તેમનું તપ અવશ્ય ફળવા જેવું છે. હે રાજન્ ! જેથી તું આકાશમાંથી એકાએક પૃથ્વીના પૃથ ઉપર પડ્યો છે ૨૩ તેથી એક અનુમત્ત તો અમારે તને આપવો યોગ્યજ છે. તે એવો કે હે નિષ્પાપ ! જ્યાં સુધી તું શાપના દોષથી પૃથ્વીના પોલાણમાં વસીને કામની ઇચ્છા કરીશ ત્યાં સુધી તને કામ પ્રાપ્ત થશે. વળી યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણો સાવધાન થઈને વસુની ધારાનો હોમ કરશે તે તું અમારું ધ્યાન કરવાથી પામીશ અને તને જ્ઞાનિ પ્રાપ્ત થશે નહિ. હે રાજેન્દ્ર ! પૃથ્વીના પોલાણમાં તને ક્રુધા તૃષ્ણા પણ લાગશે નહિ ૨૩-૨૬ કેમ કે તું વસોધારાનું પાલન કરીશ અને તેના તેજથી તૃપ્ત થઈશ. વળી તે દેવ (નારાયણ) અમારા વરદાનથી ત્હારા ઉપર પ્રસન્ન થઈને તને બ્રહ્મલોકમાં લઈ જશે ૨૭ એ પ્રમાણે રાજાને વરદાન આપીને સર્વ દેવો તથા તપસ્વી ધનવાળા ઋષિયો પોત પોતાને રથાને ગયા ૨૮ હે ભારત ! પછી તે વસુએ ભગવાન વિષ્ણુનું પૂજન કરવા માંડ્યું તથા નારાયણના નામનો મુખથી જપ કરવા માંડ્યો ૨૯ હે શત્રુને દમન કરનાર રાજા ! તે રાજા પૃથ્વીના પોલાણમાં રહીને પણ પાંચ સમયે પાંચ યજ્ઞોર્વડે દેવના પતિ ભગવાનનું પૂજન કરતો હતો ૩૦ એવી રીતે આ રાજાની ભક્તિ જોઈને નારાયણ હરિ ભગવાન તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા, કેમ કે તે રાજા ભગવાનનો અનન્ય ભક્ત, ભગવત્પરાયણ અને શુભેન્દ્રિય હતો ૩૧ પછી વરદાનને આપનારા ભગવાન વિષ્ણુએ પોતાની પાસે ઉભેલા મોટા વેગવાળા પક્ષીરાજ ગરુડને આ પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છા કહી બતાવી. ભગવાન બોલ્યા કે, -હે દ્વિજેત્તમ ! હે મહાભાગ ! તું મ્હારા વચનથી જા અને જો. એક ધર્માત્મા તથા વખાણવા યોગ્ય વ્રતવાળો ચક્રવર્તી રાજા “વસુ” નામે છે તે બ્રાહ્મણના કોપથી પૃથ્વીપર પડ્યો છે. તે બ્રાહ્મણને તેણે માન આપ્યું છે અને શાપ અંગીકાર કર્યો છે, માટે હે પક્ષીશ્રેષ્ઠ ! તું તેની પાસે જા ૩૨-૩૪ હે ગરુડ ! તું પૃથ્વીના પોલાણમાં સંતાઈ રહેલા તે ભૂમિચર રાજાને મ્હારી આજ્ઞાથી આકાશમાં ગમન કરનારા પરિચર કરે જા વાર ન લગાડીશ ૩૫ પછી વાયુના સરખા વેગવાળા ગુરૂડે પોતાની બન્ને પાંખોને પ્રસારીને જ્યાં વસુ રાજા હતો ત્યાં પૃથ્વીના પોલાણમાં પેડો ૩૬ પછી ત્યાંથી તે વિનતાનો પુત્ર ગરુડ તેને એકાએક ઉપાડીને ત્વરાથી આકાશમાં ઉડ્યો અને ત્યાં લાવીને તેને મૂકી દીધો ૩૭ આ ધરીએ તે પુનઃ પરિચર રાજા થયો અને તે ઉત્તમ રાજા પોતાના શરીરસહિત બ્રહ્મલોકમાં ગયો ૩૮ હે કૈતિય ! એ પ્રમાણે તે મહાત્માએ પણ દેવતાની આજ્ઞાથી વાણીનો દોષ કરવાવડે બ્રાહ્મણના શાપથી અર્ધાગતિ પ્રાપ્ત કરી હતી ૩૯ પણ તેણે સમર્થ એવા ભગવાનનું જે સેવન કર્યું તેથી તે તત્કાળ શાપથી મુક્ત થયો અને બ્રહ્મલોકને પામ્યો. ભીષ્મ કહે છે-એ રીતે શ્વેતદ્વીપના મનુષ્યો જે રીતે થયેલા છે તે મેં તને કહ્યું ૪૦ હવે નારદઋષિ જે રીતે શ્વેતદ્વીપમાં ગયા તે સર્વ હું તને કહું છું. હે રાજન્ ! તે તું એકચિત્તે સાંભળ. ૪૧

નારદોપિ યથા શ્વેતં દ્વીપં સ ગતવાનુચિઃ ।

તત્સેસર્વં પ્રવક્ષ્યામિ શ્રુજ્વલના નૃપ ॥ ૪૧ ॥

इति श्री महाभारते सान्तिपर्वणि मोक्षर्षेर्बृहस्पतये नारायणीये क्लृप्तोपरि-
पंचषष्ठितमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

અધ્યાય ૧૬૬ મો-નારદે મહાપુરૂષ (નારાયણ)નું સ્તવન કર્યું.

મીઠમ ઉવાચ ॥ પ્રાપ્ય શ્વેતં મહાકીપ નારદો ભગવાનૃષિઃ ॥

॥ દર્શ્ય તાનેષ નરાન્ શ્વેતાંશ્ચન્દ્રસમપ્રભાન્ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે:-ભગવાન નારદઋષિએ મોટા શ્વેતકીપને પામીને ચન્દ્રસમાન કીર્તિવાળા શ્વેત પુરૂષોને જોયા ૧ તે પુરૂષોએ મનવંડ નારદનો મત્તહાર કર્યો અને નારદે મસ્તક નમાવી તેઓનો સત્કાર કર્યો. પછી સર્વ પ્રકારના સંકટમાં રહીને ઉત્તમ જપ કરનારા અને તેમનું દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળા તે મુનિ એકાગ્ર થયા તથા સાવધાનપણે ઉંચા હાથ કરીને નિર્ગુણ તથા ગુણાત્મા વિશ્વરૂપ ભગવાનનું સ્તવન કરવા લાગ્યા ૨,૩ નારદ એટલા:-હે દેવના દેવ ! તમને પ્રણામ છે. હે કિયારહિત ! હે નિર્ગુણ ! હે લોકસાક્ષિન ! હે ક્ષેત્રજ ! હે પુરૂષોત્તમ ! હે અનંત ! હે પ્રરૂપ ! હે મહાપુરૂષ ! હે અન્નમયાદિમાં ઉત્તમ પુરૂષ ! હે ત્રિગુણ ! હે પ્રધાનરૂપ ! હે અમૃતરૂપ ! હે દેવરૂપ ! હે શેષરૂપ ! હે જ્યોત્સ્વરૂપ ! હે સનાતન ! હે સતરૂપ અને અસતરૂપ ! હે વ્યકતરૂપ અને અવ્યકતરૂપ ! હે અવિકારી પ્રકાશવાળા ! હે નારાયણ ! હે કર્મફળના આપનારા ! હે પ્રગ્નના પતિ ! હે સનકાદિરૂપ ઉત્તમ પ્રગ્નપતિ ! હે અશ્વત્થાદિ વનરૂપતિરૂપ ! હે બ્રહ્મદેવરૂપ ! મહા પ્રગ્નપતિ ! હે બ્રહ્માદિ જીવરૂપી પશુઓના પતિ ! હે બૃહસ્પતિરૂપ ! હે મિન્દ્રરૂપ ! હે સૂતાત્મા ! હે સૂર્યરૂપ ! હે પ્રાણવાયુરૂપ ! હે વરૂણરૂપ ! હે રાજરૂપ ! હે દિશાઓના પતિરૂપ ! હે મહાપ્રજયમાં જગતના આધારમૂલ ! હે અપ્રકાશ્ય ! હે બ્રહ્માને વેદ આપનાર ! હે બ્રહ્મણુના શરીરથી સાધ્ય એવા યજ્ઞાદિરૂપ ! હે મહારાજિક દેવ ! હે ચાતુર્ય મહારાજિક દેવ ! હે આભાસુર (સર્વત્ર પ્રકાશમાન) ! હે મહાભાસુર ! હે સમ મહાભાગ ! (જેને ગાયત્રી આદિ સાત મંત્રોથી સાત મહાધ્વજભાગ આપવામાં આવે છે એવા દેવ) હે યમના ગણરૂપ ! હે ચિત્રગુપ્તાદિ રૂપ ! હે યમપત્ની સંઘારૂપ ! હે તુષિતદેવ ! હે મહાતુષિતદેવ ! હે મૃત્યુરૂપ ! હે પરિનિર્મિત એટલે મૃત્યુની સહાયથી કામરોગાદિ કષ્ટમાં છે એવા દેવ ! હે શમ આરોગ્યાદિરૂપ ! હે કામાદિમસ્ત ! હે શમાદિ ગુણવાળા અપરિનિ-દિત ! હે અપરિમિત ! હે વશવર્તિન (સ્વતંત્ર અથવા શાસ્ત્ર) ! હે અવશવર્તિન અથવા શાસ્ત્રા ! હે યજ્ઞરૂપ ! હે મહાધ્વજરૂપ ! હે યજ્ઞના ઉત્પત્તિસ્થાન ! હે વેદરૂપ ! હે યજ્ઞમૂર્તિ-અમિરૂપ ! હે યજ્ઞાંગ ઉપાસનારૂપ ! હે યજ્ઞમાં રતુતિ કરવા યોગ્ય ! હે યજ્ઞના ભાગને લેનાર દેવ ! હે પંચ યજ્ઞરૂપ ! હે (૧) પંચકાળ અને (૨) પંચકર્તાના પતિ ! હે પંચરાત્રશાસ્ત્ર-વડે ગમ્ય દેવ ! હે વિકુંઠાના પુત્ર વૈકુંઠ ! હે અપરાજિત ! હે મન-હિમાધિરૂપ ! હે નામ પ્રત્યે નામવાળા તથા જેના વિષે સર્વ નામ પ્રવંશ કરે છે એવા દેવ ! હે બ્રહ્માના સ્વામિન ! જેણે વેદમત સમાપ્ત કર્યું છે એવા હે દેવ ! હે ત્રિદંડીરૂપ ! હે પરમહંસરૂપ ! (હે એક-દંડિન !) હે મહાહંસ (દંડાદિરહિત) ! હે પરમ યાગિક ! હે સાંખ્ય-યોગરૂપ ! હે સાંખ્ય-મૂર્તિ ! હે અમૃત (જીવ)માં શયન કરનાર ! હે હિરણ્ય (હલ્ય)માં શયન કરનાર ! હે દેવો (હિદિયો)માં શયન કરનાર ! હે કૃષ્ણ (સમુદ્રજળ)માં શયન કરનાર ! હે બ્રહ્મા (વેદ)માં

* અહિંથી ગણ છે.

(૧) અહોરાત્ર, માસ, ઋતુ, અયન અને સંવત્સર, એ પાંચ કાળ.

(૨) અધિષ્ઠાન, કર્તા, કરણ, એષા અને દેવ, એ પાંચ કર્તા.

શયન કરનાર ! હે પદ્મ (ખલ્લાંડ)માં શયન કરનાર ! હે વિશ્વેશ્વર ! હે વિશ્વકર્મેન ! તમેજ
જગતમાં અન્વયરૂપે રહેલા છો, તમેજ જગતરૂપ છો, અમિ તમારૂં મુખ છે, વડવાના મુખથી
ઉપજેલો અમિ તમેજ છો, તમે આહુતિરૂપ છો, તમે સારથિરૂપ છો, તમે વપદ્ધારરૂપ છો,
તમે તપરૂપ છો, તમે મનરૂપ છો, તમે ચંદ્રમા છો, જેવાવડે સંસ્કાર પામેલું યજ્ઞનું ધૃત
તમેજ છો, તમે સૂર્ય છો, તમે દિગ્ગજ છો, તમે દિશાઓને પ્રકાશ કરનારા છો, તમે
વિદિશાઓ (ખૂણાઓ)ને પ્રકાશ કરનારા છો, તમે હયશિરા છો, તમે તૈત્તિરીય ઉપનિષદ-
માંના (ત્રિસુપર્ણ મંત્રરૂપ) છો, તમે બ્રહ્મણાદિ વર્ણના ધારણ કરનારા છો, તમે પંચ
અમિરૂપ (૩) છો. હે ત્રિનાયિકેત ! (ત્રણવાર ચયન કરેલા અમિને “ ત્રિનાયિકેત ” કહે
છે.) હે ઓ અંગ (શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, છંદ અને જ્યોતિષ)ના ભંડારરૂપ !
હે (૪) પ્રાગ્જ્યોતિષ ! હે જ્યેષ્ઠ સામવડે ગવાનાર ! હે સામ વેદવાળાઓના સામિક વ્રતને
ધારણ કરનાર ! હે “ અથર્વશિર ” નામે ઉપનિષદ રૂપ ! હે પંચમહાકલ્પ ! (સૂર્ય, શક્તિ,
ગણેશ, શિવ અને વિષ્ણુ, એ દેવને પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રને “ મહાકલ્પ ” કહે છે તે
રૂપ !) હે ફેનપાચાર્ય ! હે વાલખિલ્ય ! હે વૈખાનસ ! હે અખંડ યોગવાળા ! હે અખંડ
વિચારવાળા ! હે યુગના આદિરૂપ ! હે યુગના મધ્યરૂપ ! હે યુગના અંતરૂપ ! હે ઇંદ્રરૂપ !
હે પ્રાચીન ગર્ભ મુનિરૂપ ! હે કૌશિક મુનિરૂપ ! હે બહુ સ્તુતિપાત્ર થયેલા ! હે પુરૂહત
(ઇંદ્ર) રૂપ ! હે વિશ્વકર્તા ! હે વિશ્વરૂપ ! હે અનંત ગતિવાળા ! હે અનંત શરીરવાળા !
હે અનંત ! હે અનાદિ ! હે અમધ્ય ! હે અવ્યક્ત (અસ્પષ્ટ) મધ્યવાળા ! હે અસ્પષ્ટ
અંતવાળા ! હે વ્રતના સ્થાનરૂપ ! હે સમુદ્રમાં નિવાસ કરનારા ! હે યશમાં નિવાસ કરનારા !
હે તપમાં વાસ કરનારા ! હે દમમાં વાસ કરનારા ! હે બ્રહ્મીના નિવાસભૂત ! હે વિદ્યાના
નિવાસભૂત ! હે કીર્તિના નિવાસભૂત ! હે શોભાના નિવાસભૂત ! હે સર્વના નિવાસભૂત !
હે વાસુદેવ ! હે સર્વ છંદ ! હે (૫) હરિહય ! હે (૬) હરિમેધ ! હે મોટા યજ્ઞમાં ભાગ
હરણ કરનારા ! હે વરદાન આપનારા અને સુખ આપનારા ! હે ધન આપનારા ! હે હરિ-
ભક્તરૂપ ! હે દ્રાદશ યમ (ગુણ) રૂપ ! હે નિયમરૂપ ! હે મહામુનિયમરૂપ ! હે કૃત્જ્ઞ
વ્રતરૂપ ! હે અતિકૃત્જ્ઞ વ્રતરૂપ ! હે મહાકૃત્જ્ઞ વ્રતરૂપ ! હે સર્વકૃત્જ્ઞ વ્રતરૂપ ! હે નિયમના
ધારણ કરનાર ! હે ભ્રમરરહિત ! હે અધ્યયનના વિષે રહેલા ! હે પૃથ્વીગર્ભના વિષે પ્રવૃત્ત
થયેલા ! હે વેદક્રિયાઓને પ્રવર્તાવનાર ! હે અજ ! હે સર્વસ્થાનમાં ગમન કરનારા ! હે
સર્વનું દર્શન કરનાર ! હે અગ્રાણ ! હે અચળ ! હે મોટી વિભૂતિવાળા ! હે માહાત્મ્યયુક્ત
“ વિરાટ ” નામે શરીરવાળા ! હે પવિત્ર ! હે મહાપવિત્ર ! હે હિરણ્યમય ! હે બૃહત્
(બ્રહ્મ) ! હે તર્કથી ન જણાય એવા ! હે અવિજ્ઞેય ! હે કાર્ય, કારણ અને મહાકારણમાં
શ્રેષ્ઠ ! હે પ્રજ્ઞની ઉત્પત્તિ કરનાર ! હે પ્રજ્ઞનો નાશ કરનાર ! હે મહામાયાને ધારણ કર-
નાર ! હે ચિત્રશિખંડી મુનિઓરૂપ ! હે વરદાનને આપનાર ! હે પુરોહિતના ભાગને હરણ
કરનારા ! હે યજ્ઞના ભોક્તા ! હે તૃણારહિત ! હે સંશયરહિત ! હે સર્વ સ્થાનમાં વૃત્તિ-
વાળા ! હે નિવૃત્તરૂપ ! હે બ્રાહ્મણરૂપ ! હે બ્રાહ્મણપ્રિય ! હે વિશ્વમૂર્તે ! હે મહામૂર્તે ! હે

(૩) ગાર્હપત્ય, દક્ષિણામિ, આહ્વનીય, સભ્ય, આવસથ્ય એ પાંચ અમિ છે.

(૪) એ જે સામવેદના મંત્રો છે.

(૫) રામ. (૬) અશ્વમેધરૂપ.

બાંધવ ! હે ભક્તવત્સલ ! હે બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરનાર ! હું વેદનો ભક્ત છું અને તમારું દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળો છું. જેનું દર્શન નિર્વિકલ્પક છે એવા મોક્ષસ્વરૂપ તમોને વારં-વાર નમસ્કાર છે.

મક્ષોહં ત્વાં વિદ્યશ્ચુરેકાંતદર્શનાય નમો નમઃ ।

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां महा-
पुरुषस्तवे शतोपरि षड्वष्टितमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

અધ્યાય ૧૬૭ મો-નારદને મહાપુરુષનું દર્શન થયું.

भीष्म उवाच ॥ एवं स्तुतः स भगवान् गुह्यैस्तुल्यैश्च नामभिः ।

तं मुनिं दर्शयामास नारदं विश्वरूपधृक् ॥ ૧ ॥

બીષ્મ કહે છે:-એ પ્રમાણે નારદે ગુહ્ય અને યથાર્થ નામવંટ સ્તુતિ કરી તેથી સર્વ રૂપને ધારણ કરનારા ભગવાને તે નારદમુનિને દર્શન આપ્યું. ૧ તે દર્શન એવું હતું કે ચંદ્રથી કાંઈક વધારે નિર્મળ, ચંદ્રથી કાંઈક વિશેષતા યુક્ત, કાંઈક અમિના વર્ણ જેવું. ૨ કાંઈક પોપટના અગ્નિ જેવા વર્ણનું, કાંઈક સ્ફટિક જેવું, કાંઈક કાળા કાળજી જેવું, કાંઈક રૂપા જેવું. ૩ કાંઈક પરવાળા જેવું, કાંઈક નવા અંકુર જેવું, કાંઈક જગ્યોએ મેત, કાંઈ જગ્યોએ સુવર્ણના સમાન વર્ણવાળું, કાંઈ જગ્યોએ વૈદ્યમણિ જેવું, કાંઈ જગ્યોએ કાળા વૈદ્યમણિના સરખું. ૪ કાંઈ જગ્યોએ ઇંદ્રનીલમણિ જેવું, કાંઈ જગ્યોએ મોરની ગ્રીવા સરખી વર્ણનું અને કાંઈ જગ્યોએ મોતીના હાર જેવું. ૫ એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના વર્ણને ધારણ કરતા સનાતન ભગવાન નારદને દેખાયા. તે ભગવાનને અનંત નેત્ર હતાં, અનંત મસ્તક હતાં, અનંત ચરણ હતા. ૬ અનંત ઉદર હતાં, અનંત આકૃ હતા અને વળી કાંઈ જગ્યોએ તે અવ્યક્ત હતા. તે સુખથી ઓંકાર અને તેની સાથે ગાયત્રી બોલતા હતા. ૭ તથા તે સ્વતંત્ર-સંયમશીલ હરિ-નારાયણ દેવ બ્રીજનું સુખોવડે ધણી વેદના તથા આર-ણ્યક મંત્રોને બોલતા હતા. ૮ વળી ભગવાન યજ્ઞપતિ તે દેવે વેદી, કમંડલુ, શ્વેત મણિ સરખા દેદીપ્યમાન દર્ભ, મૃગયમં, દંડકાષ્ટ અને પ્રજ્વલિત અમિ. ૯ એટલા પદાર્થ હાથ વડે ધારણ કરેલા હતા. એવા પ્રસન્ન ભગવાનને જોઈને નારદનું મન પ્રસન્ન થયું. ૧૦ તેથી તે દ્વિજશ્રેષ્ઠ મૌન ધારણ કરીને તથા પ્રણામ કરીને તે દેવની વંદના કરવા લાગ્યા. પછી મસ્તકવડે નમેલા નારદને દેવોના આદિ દેવ અવ્યય ભગવાને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૧૧ શ્રીભગવાન કહે છે:-હે નારદ ! એકત, દ્વિત અને ત્રિત મુનિઓ મ્હારા દર્શનની ઇચ્છાથી આ દેશમાં આવ્યા હતા. ૧૨ પણ તેઓને મ્હારું દર્શન થયું નહિ. તેમજ મ્હારા ઐકાંતિક ભક્ત વિના મ્હારું દર્શન કોઈને પણ થવાનું નથી. તું મ્હારા ઐકાંતિક ભક્તમાં સર્વોત્તમ છે. ૧૩ હે દ્વિજ ! ધર્મના ધરના વિષે મ્હારા જે શરીર ઉત્પન્ન થયાં છે તેમનું તું સદૈવ બળન કર અને ત્હારા મનની ઇચ્છાઓને સિદ્ધ કર. ૧૪ હે વિષ્ણુ ! જો ત્હારા મનમાં કાંઈ ઇચ્છા હોય તો તું મ્હારી પાસેથી વર માગ, કેમ કે વિશ્વમૂર્તિ અને અવ્યય એવો હું ત્હારા ઉપર આજ પ્રસન્ન થયો છું. ૧૫ નારદ કહે છે:-હે દેવ ! આજે મને ભગવાનનાં દર્શન થયાં, તેથી મ્હારા તપનું તથા યમ અને નિયમનું સર્વ ફળ મને તત્કાળ

પ્રાપ્ત થયું છે. ૧૬ હે ભગવાન ! તમે વિશ્વના દષ્ટિરૂપ, વિશ્વના ઉત્તમ દષ્ટા, સર્વ મૂર્તિરૂપ અને મહા સમર્થ છો. એવાં સનાતન ભગવાનનાં મને દર્શન થયાં એજ મોટું વરદાન છે. ૧૭ બીજમ કહે છે:-ભગવાને ધ્વજાના પુત્ર નારદને એ પ્રકારે દર્શન આપીને પુનઃ કહ્યું:-હે નારદ ! હવે તું ઉતાવળો અહીંથી જા, ૧૮ આ ચંદ્રની કાંતિ જેવી કાંતિવાળા મહારા ભક્તો ધન્વિન્દ્રચરિત અને નિરહારી છે, તે સર્વ એકત્ર થઈને મહાં ચિંતન કરે છે તેઓને વિશ્વ થયું ન જોઈએ. ૧૯ એ મોટા ભાગ્યવાળા પુરૂષો હમણાં સિદ્ધ થયા છે અને પૂર્વે તેઓ મહારા એકાંતિક ભક્ત હતા. એ સર્વ તમોગુણ અને રંગોગુણથી નિર્મુક્ત છે. તે મહારા વિષે પ્રવેશ કરશે એમાં સંશય નથી. ૨૦ હે નારદ ! આ પુરૂષો જેના વિષે પ્રવેશ કરશે તે દેવ નેત્રવડે જેવા યોગ્ય નથી, સ્પર્શોદ્રિયવડે સ્પર્શ કરવા યોગ્ય નથી, દ્રાણવડે ગંધ લેવા યોગ્ય નથી, રસોદ્રિયવડે રસ લેવા યોગ્ય નથી. ૨૧ તેના વિષે સત્વ, રજ અને તમોગુણ નથી, તે સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, તે સર્વનો સાક્ષી છે, તેને સર્વ લોકનો “આત્મા” કહે છે. ૨૨ જૂનના સમુદાયથી ઉપજેલું આ શરીર નાશ પામે છે છતાં તે નાશ પામતો નથી, તે જન્માદિ ભાવથી રહેત છે, નિત્ય છે, તે પ્રકૃતિની પેઠે પરિણામ પામતો નથી, તે નિર્ગુણ છે, તે નિષ્કળ (અવયવાદિરહિત) છે. ૨૩ ચોવીસ તત્ત્વથી જૂદો પચીસમા તત્ત્વરૂપ છે, તે ક્રિયારહિત પુરૂષ છે; અને જ્ઞાનવડે જેવા યોગ્ય છે. ઉત્તમ દિગ્ને તેના વિષે પ્રવેશ કરીને મુક્ત થાય છે, એ દેવ તે સનાતન વાસુદેવ પરમાત્મા જાણવા. ૨૪ હે નારદ ! તું તે દેવનું માહાત્મ્ય જો, કે તે શુભ અને અશુભ કર્મવડે કદાપિ ક્ષિપ્ત થતોજ નથી. ૨૬ સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણગુણો છે તે ત્રણગુણો સર્વ પ્રાણીઓના શરીરમાં રહ્યા છે; અને ફરે છે. ૨૭ ક્ષેત્ર સર્વ ગુણો (વિષયો)ને ભોગવે છે પણ ગુણો ક્ષેત્રને ભોગવતા નથી, તે દેવ નિર્ગુણ છતાં ગુણોનો ભોક્તા છે; ગુણોનો સરજનાર છતાં ગુણથી રહિત છે. ૨૮ હે દેવર્ષિ ! જગતના સ્થાનરૂપ પૃથ્વી જળમાં લય પામે છે, જળ તેજમાં લય પામે છે, તેજ વાયુમાં લય પામે છે. ૨૯ વાયુ આકાશમાં લય પામે છે, આકાશ મનમાં લય પામે છે, મન અગ્નિમાં લય પામે છે. હે ધ્વજન ! તે અગ્નિ નિષ્ક્રિય પુરૂષના વિષે લય પામે છે એ સનાતન પુરૂષથી પર બીજું કાંઈ નથી. ૩૧ સનાતન વાસુદેવરૂપ એક પુરૂષ વિના આ જગતમાં કાંઈ પણ સ્થાવર કે જંગમ વસ્તુ નિત્ય નથી. ૩૨ મોટા બળવાળા તે વાસુદેવ સર્વ પ્રાણીના આત્મારૂપ છે, જ્યારે પૃથ્વી, વાયુ આકાશ, જળ અને અગ્નિ એ મહાબળો એકત્ર થાય છે ત્યારે તે શરીર કહેવાય છે. હે ધ્વજન ! તે શરીરમાં ચપળ પ્રદાક્રમવાળો જે દેવ પ્રવેશ કરે છે તે દ્રશ્ય નથી. ૩૩, ૩૪ તે દેવ શરીર ઉત્પન્ન થયું કે તેને ચેષ્ટાયુક્ત કરીને ઉત્પન્ન થાય છે. ધાતુઓના સમુદાય વિના કોઈ જગ્યોએ શરીર ઉપજતું નથી. ૩૫ અને હે ધ્વજન ! જીવ વિના વાયુઓ કોઈ સ્થળમાં ચેષ્ટા પણ કરતા નથી; એ રીતે જે જીવ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે તેને જોય એટલે સંકર્ષણ પ્રભુ કહે છે. ૩૬ અને તેજ

* આકાશમાં થોડો સ્થાપન કરવાથી ઘડામશ ઉપજે છે; અને આકાશે તે ઘડામાં પ્રવેશ કર્યો હોય તેમ દેખાય છે. પણ વસ્તુતઃ આકાશમાં ઘડાએ પ્રવેશ કર્યો એમ કહેવું જોઈએ, તેથીજ સર્વત્ર વ્યાપ્ત આત્માને વિષે શરીરરૂપ કપાળિ પ્રવેશ કરે છે; તેથી તે ચેષ્ટાયુક્ત થાય છે ત્યારે લોકો કહે છે કે, શરીરમાં જીવ ઉપજ્યો છે. એ રીતે જીવની ઉત્પત્તિ માત્ર કહેવામાં આવે છે, પણ સત્ય જોવાં તે ઉપજતોજ નથી, શરીર ઉપજે છે.

જીવ આનાર્થનાદિ કર્મવડે સનતકુમારપણા (જીવ-મુક્તપણા)ને પામે છે. વળી પ્રલયકાળમાં જેના વિષે સર્વ પ્રાણી લય થાય છે એવા સર્વ પ્રાણીઓના મનથી પ્રવૃત્ત ઉપજ્યા છે; અર્થાત્ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને લય મનના વિષે રહેલો છે, માટે મન પ્રવૃત્ત છે, એ મન અથવા પ્રવૃત્તથી જે ઉત્પન્ન થયેલો છે તે કર્તા, કારણ અને કાર્યરૂપે ભાસમાન થાય છે. ૩૭,૩૮ તેનાથી સર્વ સ્થાવર-જંગમ જગત ઉત્પન્ન થયું છે. એ દેવને “ અનિરૂદ્ધ ” અને “ ઇશાન ” (ઇશ્વર) કહે છે; તથા સર્વ કર્મમાં વ્યક્ત-પ્રકટ જણાય છે, અહંકાર તે એ છે; અર્થાત્ મનરૂપ પ્રવૃત્તથી ઉપજેલો અહંકાર-અનિરૂદ્ધ છે. ૩૯ વાસુદેવ ભગવાન કે જે ક્ષેત્રજ અને નિર્ગુણાત્મક છે તેને જીવ અથવા સંકર્ષણ પ્રભુ જાણ્યો. ૪૦ તે સંકર્ષણથી પ્રવૃત્ત અથવા મન ઉપજે છે; અને પ્રવૃત્તથી જે ઇશ્વર અનિરૂદ્ધ ઉપજ્યો છે તે અહંકાર છે. ૪૧ હે નારદ ! સઘળું સ્થાવર અને જંગમ જગત, ક્ષર અને અક્ષર, તથા સત્ અને અસત્, એ સર્વ મહારાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૨ જે મહારા ભક્ત છે તે મહારાવિષે પ્રવેશ કરીને મુક્ત થાય છે અને જે પત્નીસમો ક્રિયારહિત પુરૂષ છે, તેજ હું છું. ૪૩ હું નિર્ગુણ, નિષ્કળ, દ્વંદ્વરહિત અને પરિવહરહિત છું. મને વિશ્વરૂપ જોઈને ત્હારે એમ ન જાણ્યું, કે આ ભગવાન જેવા યોગ્ય રૂપવાન છે. ૪૪ કેમ કે હું જગતનો ગુરૂ અને ઇશ્વર છું, માટે હું એક ધડીમાં મહારી મજ્જા પ્રમાણે એ રૂપનો નાશ કરીને અદૃશ્ય થઈ જાઉં છું. હે નારદ ! તું મહારૂં જે રૂપ જૂએ છે તે મહારી સરજેલી માયા છે. ૪૫ માટે તું મને આવી રીતે સર્વ જૂતોના ગુણથી યુક્ત જાણીશ નહિ. એ રીતે મહેં તને વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રવૃત્ત અને અનિરૂદ્ધ એ ચાર મૂર્તિઓનું રૂડી રીતે કથન કર્યું. ૪૬ તેથી ત્હારે સમજવું કે હું જીવના સમુદાયરૂપ છું અને જીવમાત્ર મહારા વિષે રહેલા છે, પણ એથી ત્હારે એવા નિશ્ચય ન કરવો કે મહેં જીવ જોયો છે. કેમ કે હે બ્રહ્મન ! હું સર્વત્ર ગતિવાળો તથા સમુદાયનો અંતરાત્મા છું, તે પ્રાણી સમુદાયથી થયેલાં શરીરો નાશ પામે પણ હું નાશ પામતો નથી. ૪૮ મહારા એકાંતિક ભક્તો મોટા ભાગવાળા અને સિદ્ધ થાય છે તથા તેઓ તમોગુણ અને રજોગુણથી મુક્ત થઈને મહારા વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૪૯ લોકોના આદિ દેવ અને ચાર મુખવાળા દિરણ્યગર્ભ કે જેનું નિરૂક્તમાં ગાન કરેલું છે અને જે ઘણા અર્થનો વિચાર કરનાર છે તે સનાતન બ્રહ્મદેવ મહારા લક્ષાદેથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. મહારા કોષથી રૂદ્ર દેવ ઉત્પન્ન થયેલા છે. તું મહારા જમણી બાજુમાં રહેલા અગિયાર રૂદ્રોને જો. ૫૦, ૫૧ અને ડાબી બાજુમાં રહેલા બાર આદિત્યોને જે તથા આગળના ભાગમાં આઠ વસુઓને જો. ૫૨ મહારી પાછળ અશ્વિનીકુમારને જો. વળી મહારા વિષે સર્વ પ્રજાપતિઓને, સપ્ત ઋષિઓને. ૫૩ વેદોને, સેકડો યજ્ઞોને, અમૃતને, ઔષધીઓને. તપને, નિયમને, અનેક પ્રકારના યમોને. ૫૪ અને આઠ પ્રકારના ઐશ્વર્યને મૂર્તિમાન થઈને એકત્ર રહેલું જો. વળી મહારા વિષે રહેલી શ્રી (શાભા) લક્ષ્મી, કીર્તિ, સમુદ્રસહિત પૃથ્વી. ૫૫ અને વેદની માતા દેવી સરસ્વતી એ સર્વને જો. હે નારદ ! આકાશચારી નક્ષત્રોમાં શ્રેષ્ઠ ધ્રુવને તથા મેધને, સમુદ્રને, સરોવરને અને નદીઓને તું મહારા વિષે રહેલાં જો. હે સત્તમ ! પિતૃઓના ચાર મૂર્તિમાન ગણોને તથા સત્વાદિ ત્રણ ગુણોને મૂર્તિરહિત થઈને મહારા વિષે રહેલાં જો. હે મુનિ ! દેવકાર્ય કરતાં પણ પિતૃઓનું કાર્ય શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૫૬, ૫૮ દેવ અને પિતૃઓનો પણ હું આનાદિ કાળથી પિતા છું. હું વાયવ્ય કાજુના સમુદ્રમાં હમશિરા થઈને શ્રદ્ધાપુક્ત સારા વિધિથી હોમેલું

હવ્ય અને કવ્યનું પાન કરું છું. પૂર્વે મહેં બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કર્યા છે અને તેમણે મને યજ્ઞ કરીને પૂજ્યો હતો ૫૯,૬૦ તેથી મહેં તેમને પ્રસન્ન થઇને ઉત્તમ વરદાન આપ્યાં હતાં; કે તું કલ્પના આદિ કાળમાં મહારો પુત્ર થઇશ; અને સર્વ લોકોનો અધ્યક્ષ થઇશ તથા ત્હારું નામ અહંકારના સમાન અથનું થશે. તું જે મર્યાદા કરીશ તેનું ઉલ્લંઘન કાઢ કરશે નહિ ૬૧,૬૨ હે બ્રહ્માન! તું વરદાન ઇચ્છારાઓને વરદાન આપનારો થઇશ. હે તપોધન! હે મહાભાગ! હે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય વ્રતવાળા! તું દેવ, દૈત્ય, ઋષિઓ, પિતૃઓ અને અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓને વિપામના કરવા યોગ્ય દેવ થઇશ ૬૩-૬૪ વળી હું દેવોનું કાર્ય કરવાને વારંવાર જન્મ ધારણુ કરીશ, ત્યારે હે બ્રહ્માન! ત્હારે મને પુત્રની પેઠે માનીને ઉપદેશ આપવો અને કર્મ કરવાને યોજના કરવી ૬૫ એવાં અને બીજાં પણ ઘણાં ઉત્તમ વરદાન અમાપ તેજવાળા બ્રહ્માને આપીને પછી હું પ્રસન્નતા સાથે નિવ્રત થયો. ૬૬ સર્વ ધર્મનો ત્યાગ કરવો એ ઉત્તમ નિવ્રત છે માટે ધર્મનાં સર્વ અંગનો ત્યાગ કરીને નિવ્રતિ પામીને વર્તવું ૬૭ જેઓએ સાંખ્યશાસ્ત્રવડે નિશ્ચય કરેલો છે એવા આચાર્યો કપિલને વિદ્યાસાહત આદિત્યમાં સમાધિસ્થ થઇને રહેલો કહે છે ૬૮ એ આદિત્ય ભગવાનને “હિરણ્યગર્ભ” કહીને વેદમાં તેની સારી સ્તુતિ કરેલી છે. હે બ્રહ્માન! તે હિરણ્યગર્ભ હું છું અને યોગશાસ્ત્રમાં મને યોગમાં પ્રીતિવાળો કહેલો છે. ૬૯ તે હું પ્રકટ થઇને આકાશમાં નિરંતર સૂર્યરૂપે રહું છું તથા એક હજાર યુગ વીત્યા પછી જગતનો સંહાર કરીશ ૭૦ તે સમયે વિદ્યાસહિત હું એકલોજ સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણી માત્રને પોતાના વિષે ધારણુ કરીને જગતનો સંહાર કરીશ ૭૧ વળી પુનઃ વિદ્યાના યોગથી જગતને ઉત્પન્ન કરીશ. મહારી મૂર્તિઓમાં જે “અનિરૂદ્ધ” નામની એથી મૂર્તિ છે તે આ સદગ્ધા જગતને યથાસ્થિત ઉત્પન્ન કરશે ૭૨ જે મૂર્તિ જગતનો સંહાર કરે છે, તેને “સંકર્ષણુ” કહે છે. તે સંકર્ષણુ પ્રવ્રુજને ઉત્પન્ન કરે છે અને હું તે પ્રવ્રુજનથી પુનઃ અનિરૂદ્ધરૂપે જન્મ પામું છું એવી રીતે મહારી સૃષ્ટિ વારંવાર ઉપજે છે ૭૩ મહારા અનિરૂદ્ધરૂપથી નાભિમાં ઉપજેલા કમળમાંથી બ્રહ્મા ઉપજે છે. તે બ્રહ્માથી સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે ૭૪ જેવી રીતે સૂર્ય આકાશમાં વારંવાર ઉદય પામે અને અસ્ત પામે છે તેવીજ રીતે કલ્પના આદિ કાળમાં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે અને કલ્પના અંતકાળમાં સૃષ્ટિનો લય થાય છે ૭૫ જેમ અમાપ તેજવાળો સૂર્ય પોતાના ઉદયનો નાશ થવાથી તે (ઉદય)ને બળાત્કારે પુનઃ પાછો લાવે છે અને તેજ પ્રમાણે અસ્તને પણ લાવે છે, તેમ હું પણ પ્રલયકાળમાં નાશ પામેલી પૃથ્વીને સર્વ પ્રાણીઓના હિતના અર્થે પુનઃ પાછી લાવું છું ૭૬ જેના સર્વ ભાગ ઉપર અનેક જંતુઓ વ્યાપ્ત થયેલાં છે. અને જેની ચારે બાજુ સમુદ્ર વીંટાએલા છે એવી નાશ પામેલી પૃથ્વીને હું વારાહરૂપ ધારણુ કરીને પાછી લાવીશ ૭૭ તથા તે સમયે બળથી ગર્વિત થયેલા દૈત્ય હિરણ્યકશિપુને વધ કરીશ. વળી હું દેવના કાર્યના અર્થે, યજ્ઞનો નાશ કરનાર દિતિના હિરણ્યકશિપુને નૃસિંહરૂપ ધારણુ કરીને હણીશ. વળી આગળ ત્રિરોચનના પુત્ર “અલિ” નામે મોટો બળવાન અસુર થશે તેને સર્વે લોકમાં દેવ અસુર કે રાક્ષસ કાર્મ હણી શકશે નહિ. તે બલિરાજ ઈન્દ્રને સ્થાનથી બ્રષ્ટ કરશે ૭૮-૮૦ અને ત્રણ લોકનું રાજ્ય લઇ લેશે. તે સમયે ઇન્દ્ર નાસી જશે ત્યારે હું અદિતિના વિષે કશ્યપથી બાર આદિ-લરૂપે જન્મ ધારણુ કરીશ ૮૧ હે નારદ! અમાપ તેજવાળા ઇન્દ્રને રાજ્ય આપીશ અને

દેવોને પોતાપોતાના સ્થાનમાં સ્થાપન કરીશ ૮૨ તથા સર્વ દેવતાઓ જેને હણી શકે નહિ એવા; અને દાનવોમાં શ્રેષ્ઠ અહિરાળને હું પાતાળમાં નિવાસ આપીશ ૮૩ પછી ત્રેતાયુગમાં હું ભૃગુના કુળને ધારણ કરનારો પરશુરામ થઇને સમૃદ્ધિવાળો સેનાઓ અને વાહનસહિત ક્ષત્રિય વર્ગનું નિકંઠન કરીશ ૮૪ ત્રેતા અને દ્વાપર યુગના સંધિના અંશમાં હું દશરથનો પુત્ર રામ થઇને જગત્પતિ ચર્મશ ૮૫ તે સમયે “દ્વિત” અને “એકત” નામે બ્રહ્માના બે પુત્રો ત્રિતને હણવાના દોષથી વિરૂપપણું પામીને વાંદર થશે ૮૬ એ બેના વંશમાં જે વાંદરો ઉત્પન્ન થશે તે મોટા બળવાળા અને મોટા ઉત્સાહવાળા થશે; તથા તેઓનું પરાક્રમ ઇન્દ્રના સરખું થશે. હે દ્વિજ! દેવતાઓનું કાર્ય કરવામાં તેઓ મને સહાયક થશે. તે પછી હું પુલસ્ત્યકુળને દ્વિપિત કરનાર, રાક્ષસોના પતિ, બયાનક, નિર્દય અને લોકોને પીડા કરનાર રાવણને હણીશ. પછી દ્વાપરના અંતમાં અને કલિના આરંભમાં યુગના અવસાનની સંધિના વિષે હું મથુરામાં કંસને હણવાના અર્થે પ્રકટ થઇશ તથા ત્યાં દેવોને દુઃખ કરનારા અનેક દાનવોને હણીને પછી કુશસ્થલીમાં-દ્વારકાનગરીમાં નિવાસ કરીશ. તે નગરીમાં રહીને અદિતિનું અગ્નિય કરનારા “નરકાસુર-ભૌમાસુર” “ઉરૂ” અને “પીઠ” નામે દાનવોને હણીશ તથા તે દાનવોશ્રેયને મારીને, અનેક પ્રકારના ધનથી યુક્ત તેનું “પ્રાગ્જ્યોતિષ” નામે નગર હું કુશસ્થલીમાં લાવીશ. તે પછી બાણ રાગનું અગ્નિય કરનારા તથા હિત ઇચ્છનારા મહેશ્વર અને મહાસેન એ બન્ને દેવ કે જેને સર્વ લોક નમસ્કાર કરે છે તે મહારી સાથે યુદ્ધ કરવાને તત્પર થશે, તેમનો હું પરાજય કરીશ; તથા હું અલિના પુત્ર બાણને જીતીને તેના હજાર હાથનો વિનાશ કરીશ, પછી હું સૌભ દેશમાં રહેનારા સર્વ દાનવોનો વધ કરીશ. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! ગર્ગના તેજથી બળ પામેલો “કાળયવન” નામે દૈત્ય થશે તેનો વધ પણ મહારાથીજ થશે. પછી ગિરિવજ (મગધ) ના વિષે બળવાન, સર્વ રાજાઓ સાથે વિરોધ કરનાર અને અસુરોમાં શ્રેષ્ઠ એવો જરાસંધ થશે તેનો વધ પણ મહારી યુદ્ધિના પ્રભાવથીજ થશે ૮૭-૮૭ વળી ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞમાં પૃથ્વી ઉપરના સર્વ બળવાન રાજાઓ આવશે ત્યારે હું શિશુપાળનો વધ કરીશ ૯૮ વળી ઇન્દ્રનો પુત્ર અર્જુનજ અને સહાય કરનારો થશે અને તેને સાથે રાખીને ભાઇઓ-સહિત યુધિષ્ઠિરને રાજ્યમાં સ્થાપન કરીશ ૯૯ તે સમયે લોકો એમ કહેશે કે લોકોના વિષે કાર્યને માટે ઉત્પન્ન થયેલા ઇન્દ્ર, નર અને નારાયણ ઋષિઓ અર્જુન અને કૃષ્ણના રૂપે અવતરીને ક્ષત્રીઓનો નાશ કરે છે ૧૦૦ પછી હું મહારી ઇન્દ્ર પ્રમાણે પૃથ્વીનો ભાર ઉતારીને સર્વ મોટા મોટા યાદવોનો તથા દ્વારકાનો પણ આત્મજ્ઞાનયુક્ત ભયાનક પ્રલય કરીશ. એ રીતે ચાર મૂર્તિને ધારણ કરનારો હું અપરિમેય કર્મ કરીને બ્રહ્માએ પૂજન કરેલા એવા પોતાના લોકના વિષે જઇશ. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! હંસ, કુર્મ, મત્સ્ય, વારાહ, વૃસિહ, વામન, પરશુરામ, દાશરથિ, રામ કૃષ્ણ અને કશ્કિ એ મહારા અવતાર છે ૧૦૧, ૧૦૪ ત્યારે વેદની શ્રુતિઓ નાશ પામી હતી ત્યારે હું તેને પાછી લાવ્યો હતો અને પૂર્વ કૃતયુગમાં મહે લોકોને વેદ તથા શ્રુતિયુક્ત કર્યા હતા ૧૦૫ જે તહે પુરાણોમાં મહારા અવતાર થઇ ગયેલા સાંભળ્યા હોય તો ત્હારે જાણવું કે, પૂર્વ મહારા અનેક ઉત્તમ અવતારો થઇ ગયેલા છે ૧૦૬ અને હું તે તે અવતારવડે લોકનું કાર્ય કરીને પ્રનઃ પોતાની મૂળ પ્રકૃતિને પામ્યો છું હે નારદ! તહે ઐકાંતિક ભાવવડે જે મહાઈ દર્શન કર્યું છે તે દર્શન બ્રહ્માએ પણ કર્યું નથી. હે બ્રહ્મા! હે સત્તમ!

ત્હારી ભક્તિને જોઇને એ રીતે મેં તને રહસ્યસહિત પૂર્વની અને ભવિષ્યની કથા કહી છે. જીવ્ય કહે છે:-એ પ્રમાણે ભગવાન વિશ્વમૂર્તિને ધારણ કરનારા અવિનાશી દેવે નારદને કહ્યું અને પછી તેજ રથળમાં અંતર્ધાન થયા. પછી મોટા તેજવાળા નારદ પણ પોતાનો ઇચ્છિત અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરીને નારાયણનું દર્શન કરવાને યાદ્રિકાશ્રમ પ્રત્યે ગયા ચાર વેદ અને સાંખ્ય તથા યોગિસહિત આ “ પંચરાત્ર ” નામે મોટું ઉપનિષદ તેણે કરેલું છે તે તાત ! નારદે એ ઉપનિષદ નારાયણના મુખથી જે પ્રમાણે સાંભળ્યું હતું અને જે પ્રમાણે જોયું હતું, તે પ્રમાણે બ્રહ્માના લોકમાં કહી સંભળાવ્યું. યુધિષ્ઠિર કહે છે:-એ મોટું આશ્ચર્ય છે કે મહાત્મા નારાયણનું મહાત્મ્ય બ્રહ્મા જાણતા નહોતા કે જેથી તેમણે શુદ્ધિમાન નારદની પાસેથી સાંભળ્યું ? ભગવાન પિતામહ પણ તે દેવની પછી થયેલા છે, તેા અમાપ જળવાન નારાયણના પ્રભાવને કેમ જાણે ? જીવ્ય કહે છે:-હે રાજેન્દ્ર ! સેંકડો અને હજારો મહાકર્મ વીતી ગયા, હજારોવાર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ અને હજારોવાર નાશ પામી. જ્યારે સૃષ્ટિનો ઉત્પત્તિકાળ થાય છે ત્યારે પ્રજાને ઉત્પન્ન કરનાર સમર્થ બ્રહ્મદેવ ઉપજે છે. ૧૦૭. ૧૧૬, અને દેવમાં શ્રેષ્ઠ એવા નારાયણ તે જાણે છે. હે નૃપ ! તે પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર ઇશ્વર પરમાત્માને જાણે છે. ૧૧૭ પણ બ્રહ્મલોકમાં જે સિદ્ધોના સમુદાય આવ્યા હતા તેઓને નારદે વેદથી પ્રમાણ કરેલું તે પુરાણ સંભળાવ્યું હતું. ૧૧૮ તેઓની પાસે તે શાસ્ત્ર સૂર્યે સાંભળ્યું અને પછી આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળા ભાવિક પુરૂષોને તેણે સંભળાવ્યું. ૧૧૯ વળી સૂર્યના રથની આગળ પાછળ જે છાસંક હજાર ઋષિઓ ચાલે છે તે ધણા ભાવિક છે. ૧૨૦ તેઓને સૂર્યે એ શાસ્ત્ર કહ્યું. સૂર્યની પાછળ ચાલનારા મહાત્મા ઋષિઓએ મેરૂ ઉપર આવેલા દેવોને તે ઉત્તમ શાસ્ત્ર સંભળાવ્યું. દેવતાઓની પાસેથી “ અસિત ” નામે ઉત્તમ મુનિએ તે શાસ્ત્ર સાંભળીને પિતૃઓને સંભળાવ્યું; અને હે ભારત ! મને પણ તે શાસ્ત્ર મ્હારા પિતા શાંતનુએ કહ્યું હતું. ૧૨૧.૧૨૨ તેની પાસેથી સાંભળીને મ્હેં તને કહ્યું છે. જે દેવ કે મુનિઓ આ પુરાણને સાંભળે છે તે સર્વ તેને સાંભળીને તેની પ્રશંસા કરે છે. ૧૨૪ હે રાજન ! આ આખ્યાન ઋષિપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલું છે તે ત્હાર જે પુરૂષ વામદેવનો ભક્ત ન હોય તેને કોઇ પ્રકારે કહેવું નહિ. હે રાજન ! ત્હેં મ્હારી પાસેથી બીજાં સેંકડો ઉપખ્યાન સાંભળ્યાં હશે પણ મ્હેં તે સર્વમાંથી સારરૂપ કાઢીને આ આખ્યાન તને કહ્યું છે. હે રાજન ! જેમ પૂર્વે દેવ દૈત્યોએ સમુદ્રનું મંથન કરીને અમૃત કાઢ્યું હતું, તેમ પૂર્વે બ્રાહ્મણોએ આ કથારૂપી અમૃત કાઢેલું છે. જે પુરૂષ એકાંત (અનન્ય) ભાવથી એકાંતમાં એકાગ્ર થઇને આ આખ્યાનનું પઠન કરે અથવા શ્રાવણ કરે. ૧૨૫.૧૨૬ તે પુરૂષ “ શ્રેત ” નામે મહાદ્રીપને પામીને ચંદ્રસમાન કાંતિવાળો થાય તથા ત્યાં જઇને સહસ્ત્ર કિરણવાળો દેવના વિષે પ્રવેશ કરે એમાં સંશય નથી. આ કથાને પ્રથમથી સાંભળવાથી રોગથી પીડાતો પુરૂષ રોગથી મુક્ત થાય છે. ૧૨૯.૧૩૦ જે પુરૂષ કામની ઇચ્છાવાળો હોય તેને કામ (ઇષ્ટ મનોરથ) પ્રાપ્ત થાય છે અને ભક્ત પુરૂષને ભક્તની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. હે રાજન ! ત્હારે પણ નિરંતર પુરૂષોત્તમનું પૂજન કરવું. ૧૩૧ કેમકે તેજ જગતના માતા-પિતા અને ગુરૂ છે. હે યુધિષ્ઠિર ! હે મહાપ્રાહો ! તે ભગવાન બ્રહ્મપ્રદેવ અને સનાતન છે. તે મોટી શુદ્ધિવાળા જનાર્દન ત્હારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૧૩૨ વૈશંપાયન કહે છે કે,-હે જનમેજય ! આ ઉત્તમ આખ્યાન સાંભળીને ધર્મરાજ તથા તેના

સર્વે ભાગ્યો નારાયણમાં શ્રદ્ધા-ભક્તિવાળા થયા. ૧૩૩, ૧૩૪ હે ભારત ! તેઓ નિરંતર જપમુક્ત થઇને એમ બોલતા હતા કે-મહાપુરૂષ ભગવાનનો જપ થયો છે. વળી તે કહેવા લાગ્યા કે, અમારા જે શ્રેષ્ઠ ગુરૂ કૃષ્ણદ્વંપાયન મુનિ છે, ૧૧૫ તે પશુ “ નારાયણ ” એ પ્રમાણે બોલીને પરમ જપ કરતા હતા. તે નિરંતર અંતરિક્ષ માર્ગે અમૃતના સ્થાનરૂપ ક્ષીર સમુદ્રમાં જતા હતા; અને ત્યાં દેવના દેવનું પૂજન કરીને પોતાના આશ્રમમાં આવતા હતા. લીળમ કહે છે કે:-હે યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રમાણે નારદે કહેલું સર્વ વૃત્તાંત મ્હેં તને કહ્યું. ૧૩૬, ૧૩૭ એ આખ્યાન પરંપરાથી ચાલતું આવેલું છે અને મને મ્હારા પિતાએ કહેલું છે. સત્ કહે છે હે શૌનક ! વૈશંપાયને કહેલું એ સર્વ વૃત્તાંત મ્હેં તને કહ્યું. ૧૩૮ તથા જનમેજયે પશુ તે સાંભળીને વિધિ પ્રમાણે તે આચર્યું હતું. તમે સર્વ તપ કરનારા છો તથા તપ કર્યું છે. તમે સર્વએ વ્રત આચર્યો છો, તમે સર્વ વેદને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો; અને નૌમિષારણ્યમાં વસનારા છો, તમે ઉત્તમ બ્રાહ્મણો સર્વ શૌનકના મોટા યજ્ઞમાં આવેલા છો. ૧૩૯, ૧૪૦ માટે સારી રીતે હોમ કરેલા યજ્ઞોવંદ સનાતન પરમેશ્વરનું પૂજન કરો. આ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલું આખ્યાન મને પૂર્વે મ્હારા પિતાએ કહેલું છે. ૧૪૧

યજ્ઞશ્ચં સુદૃતૈર્થૈઃ શાશ્વતં પરમેશ્વરમ્ ।

પારંપર્યાગતં શ્રોતત્તિવ્રત મે કથિતં પુરા ॥ ૧૪૨ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां नारा-
यणीये शतोपरि सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ૧૬૭ ॥

અધ્યાય ૧૬૮ મો-વિષ્ણુ ભગવાન યજ્ઞમાં અગ્રભાગને યોગ્ય છે.

शौनक उवाच ॥ कथं स भगवान् देवो यज्ञेष्वग्रहरः प्रभुः ।

यज्ञधारी च सततं वेदवेदांगवित्तथा ॥ ૧ ॥

શૌનક કહે છે કે-ભગવાન સમર્થ નારાયણ દેવ યજ્ઞોમાં સર્વથી આગળ ભાગ લેનારા શા માટે ? અને વેદવેદાંગને જાણનારા તે યજ્ઞને ધારણ કરનારા શા માટે ? તે મને કહેા. અર્થાત્ પોતેજ યજ્ઞ કરનાર અને પોતેજ યજ્ઞના ભોક્તા એ અત્યંત વિરૂદ્ધ છે, માટે તેનું સમાધાન કરો. ૧ વળી ભગવાન પ્રભુ નિવૃત્તિધર્મને ધારણ કરીને રહેલા છે તથા તેમણેજ નિવૃત્તિધર્મ કહેલા છે, ૨ ત્યારે દેવતાઓને પ્રવૃત્તિધર્મરૂપ યજ્ઞોમાં ભાગ લેવાને યોગ્ય શા કારણથી કર્યા ? તથા તેઓની બુદ્ધિઓ પ્રવૃત્તિધર્મમાંથી પાછી વાળીને પુનઃ તેઓને નિવૃત્તિધર્મવાળા કેમ કર્યા ? ૩ હે સત્ ! આ અમને સનાતન અને ગૂઢ સંશય છે તેનું તમે હેન કરો; કેમ કે તમે ધર્મયુક્ત નારાયણની કથાઓને સાંભળી છે. ૪ સ્તપ્ત કહે છે:-હે ઉત્તમ શૌનક ! જનમેજયે બુદ્ધિમાન વ્યાસના શિષ્ય વૈશંપાયનને જે પ્રશ્ન કર્યો હતો તે પ્રાચીન કથાસંબંધી પ્રશ્ન હતું તમને કહ્યું હતું. ૫ પ્રાણીઓના અંતરાત્માનું માહાત્મ્ય સાંભળીને મોટી બુદ્ધિવાળા જનમેજયે વૈશંપાયનને પૂછ્યું. ૬ જનમેજય કહે છે:-બ્રહ્મા-સહિત આ સર્વે લોક કે જેમાં દેવ, અસુર અને મનુષ્યો રહેલાં છે તે સર્વ અબ્યુદયના અર્થે કહેલી ક્રિયાઓમાં સર્વત્ર આસક્ત થયેલા દેખાય છે, ૭ અને હે બ્રહ્મન્ ! તમે તો એમ કહ્યું છે કે નિવૃત્તિજ પરમ સુખ છે અને તેજ મોક્ષ છે. જે પુરૂષો પાપ અને પુણ્ય

અનેથી મુક્ત થાય છે તેઓ સહસ્ર જ્યોતિવાળા દેવના વિષે પ્રવેશ કરે છે એમ પણ અમે સાંભળ્યું છે; માટે નિવૃત્તિરૂપ સનાતન મોક્ષધર્મ તો આચરવાને ઘણો કઠિન છે. ૮, ૬ અને તેથીજ સર્વ દેવતાઓ તેને તજીને હવ્ય અને કન્યના ભોક્તા થયેલા છે. વળી બ્રહ્મા, રૂદ્ર, “બળ” નામે દૈત્યને હણનાર સમર્થ ઇન્દ્ર, સૂર્ય, તારાઓનો સ્વામી ચંદ્ર, વાયુ, અગ્નિ, વરૂણ, આકાશ, પૃથ્વી અને સર્વ દેવો. ૧૦, ૧૧ તે સર્વ “આત્માનો પ્રલય થાય છે” એમ જાણતા નથી પણ “આત્માનો પ્રલય થવાનો નથી” એમ જાણે છે અને તેથીજ તેઓ સ્થિર, અસ્થિર અને અવિનાશી માર્ગનો આશ્રય લે છે. ૧૨ જે પુરૂષો ક્રિયાના માર્ગનો આશ્રય કરીને સ્મૃતિમાં કહેલા કાળના પરિમાણરૂપ પ્રવૃત્તિને આશ્રયે રહેલા છે તે ક્રિયાવાળાઓને કાળના પરિમાણમાં મોટો દોષ આવે છે, કેમ કે કાળનું પરિમાણ થઈ શકે એમ નથી તથાપિ તેઓ તેનું પરિમાણ કહે છે. ૧૨ હે વિપ્ર ! એ સંશય મ્હારા હૃદયમાં શલ્યની પેઠે ખૂંચે છે, માટે ઇતિહાસનું કથન કરીને મ્હારા એ સંશયને નિવૃત્ત કરો, કેમ કે તે જાણવામાં મને મોટું આશ્ચર્ય લાગે છે. ૧૪ હે દ્વિજ ! યજ્ઞમાં દેવતાઓને ભાગ લેનારા શા માટે કહેલા છે ? તથા હે બ્રહ્મન ! યજ્ઞમાં દેવતાઓનું પૂજન શા માટે થાય છે ? ૧૫ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! યજ્ઞમાં જેઓ ભાગનું ગ્રહણ કરે છે તેઓ મોટા યજ્ઞ કરે છે ત્યારે તેમાં તેઓ કેાને ભાગ આપે છે. ૧૬ વૈશંપાયન કહે છે:-હે નરપતિ ! ત્હેં અલંત ગૃહ અને આશ્ચર્યકારક પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. એ પ્રશ્નનો ઉત્તર જેના-તેનાથી દેવાય એવો નથી. જેણે તપ કર્યું નથી, જેણે વેદને જાણ્યા નથી અને જે પુરાણને જાણતો નથી તેનાથી આનો ઉત્તર જલદી અપાય એમ નથી; પણ હું તને મોટા હર્ષથી કહું છું કે એ પ્રશ્ન પહેલાં અમે મ્હારા ગુરૂ મહર્ષિ ઋષ્યશૃંગપાયનને-વેદવ્યાસને પૂછ્યો હતો. તેમના આગળ સુમંતુ, ણેત્રિભિન, દદ્ધ વ્રતવાળો પૈત્ર, યોથો હું અને પાંચમો શુક હતા. તેમના એ સર્વે શિષ્યો ઇન્દ્રિયોનું દમન કરનાર, શૌચ અને આચારયુક્ત, ક્રોધને જીતેલા અને ઇન્દ્રિયોને જીતેલા હતા. વ્યાસ મહાત્મા તે સર્વને ચાર વેદ તથા પાંચમો વેદ ભારત બાણવતા હતા. ૧૭, ૨૧ તે સર્વ પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ તથા સિદ્ધ અને ચારણોએ સેવેલા રમણીય મેરૂ ઉપર વેદનો અભ્યાસ કરતા હતા, તેવામાં ત્હેં જે હમણાં પૂછ્યો તેવોજ સંશય તેઓને થયો હતો. ૨૨ અને તેનો ઉત્તર વ્યાસ મહાત્માએ જે કહ્યો હતો તે મ્હેં સાંભળ્યો છે. હે ભારત ! તે આજ હું તને કહીશ. ૨૩ શિષ્યોનું વચન સાંભળીને સર્વ અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને નાશ કરનાર અને પરાશરના પુત્ર શ્રીમાન ! વેદવ્યાસ આ પ્રમાણે વચન બોલ્યા કે:-હે સત્તમો ! મ્હારા મનમાં એવી ઇચ્છા થઈ હતી કે હું ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય સઘળું જાણું. ૨૪, ૨૫ અને તે કારણથી મ્હેં અતિશય કઠિન તપ કર્યું. ત્યારે મ્હેં ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને ક્ષીરસમુદ્રના કિનારા ઉપર તપ કર્યું ત્યારે નારાયણની કૃપાથી મને મ્હારી ઇચ્છા પ્રમાણે આ ત્રિકાળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે; માટે તમારા ઉત્તમ સંયમનું સમાધાન હું તમને યથાન્યાય કહું છું તે તમે સાંભળો. ૨૬, ૨૭ કલ્પના આદિ કાળમાં જે બન્યું હતું તે મ્હારા નેત્રવડે મ્હેં જોયું છે. સાંખ્ય અને યોગને જાણનારા પુરૂષો જેને “પરમાત્મા” કહે છે. ૨૮ તે, પોતાના કર્મવડે મહાપુરૂષ એવી સંજ્ઞાને પામે છે. એ મહાપુરૂષથી અવ્યક્ત ઉત્પન્ન થયું, તેને પડિતા “પ્રધાન” કહે છે. ૨૯ એ અવ્યક્તરૂપ ઇશ્વરથી જગતની ઉત્પત્તિના અર્થે વ્યક્ત ઉત્પન્ન થયું છે. એ વ્યક્તને લોકો “અનિરૂદ્ધ” કહે છે અને કાંઈ તેને

“ મહત્ત્વ ” પણ કહે છે. ૩૦ એ મહાન આત્માએ વ્યક્તપણાને પામીને પિતામહ (બ્રહ્મ-
દેવ)ને ઉત્પન્ન કર્યા, તેને “ અહંકાર ” કહે છે. તે અહંકાર સર્વ તેજોમય છે. ૩૧
પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ અને તેજ એ પાંચ મહાભૂતોને અહંકારે પાંચ પ્રકારે સરજ્યા
છે. ૩૨ એ મહાભૂતને સરજીને પછી તેના ગુણોને ઉત્પન્ન કર્યા છે. એ ભૂતથી ઉપજેલા
મૂર્તિમાન ગુણો હું તને કહું છું, તે તું સાંભળ. ૨૩ મરીચિ, અંગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય,
પુલહ, ઋષુ, મહાત્મા વસિષ્ઠ અને સ્વાયંભુ મનુ, ૩૪ એ આઠ પ્રકૃતિઓ જાણવી. એ
આઠ પ્રકૃતિઓના વિષે લોકો રહેલા છે. લોકોના પિતામહ બ્રહ્માએ તથા વેદયુક્ત વેદાંગથી
યુક્ત અને યજ્ઞ તથા યજ્ઞનાં અંગમહિત તે આઠને કર્યા, કે જેથી મનુષ્યો પરલોકની સિદ્ધિ
પ્રાપ્ત કરી શકે. એ આઠ પ્રકૃતિઓથી આ સઘળું વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે. ૩૫, ૩૬ તે બ્રહ્માના
રોષથી રૂદ્ર ઉત્પન્ન થયો. તેણે બીજા દસ રૂદ્રોને ઉત્પન્ન કર્યા. એ અગિયાર રૂદ્ર તે વિકા-
રરૂપ પુરૂષો છે. ૩૭ તે રૂદ્રો પ્રકૃતિઓ અને સર્વ દેવર્ષિઓ ઉત્પન્ન થઈને લોકની સિદ્ધિને
માટે બ્રહ્મદેવની પાસે આવ્યા. ૩૮ અને બોલ્યા:-હે ભગવન્ ! સમર્થ એવા તમેએ અમને
સરજ્યા છે. હે પિતામહ ! હવે જેણે જે અધિકાર ઉપર વર્તવું યોગ્ય હોય તે અમને કહેા.
૩૯ તમે અમને જે અર્થનું ચિંતન કરવારૂપ અધિકાર સોંપ્યો છે તે કર્તાપણાના અભિ-
માનસહિત અમેએ કેવી રીતે પરિપાલન કરવો ? ૪૦ માટે અમને અર્થનું ચિંતન કરવા-
રૂપ અધિકારનું બળ આપો. એવાં તેઓનાં વચન સાંભળીને તે મોટા દેવ બ્રહ્માએ તે દેવોને
આ પ્રમાણે કહ્યું. ૪૧ બ્રહ્મા કહે છે:-હે દેવો ! તમેએ મને બહુ રૂદ્ર પ્રકારે વિજ્ઞાપના
કરી છે. તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. તમેને જે ચિંતા ઉપજી છે તેજ ચિંતા મને પણ થઈ
છે. ૪૨ આ ત્રણે લોકોના પરિગ્રહ શી રીતે કરવો તથા તમારા અને મ્હારા બળનો ક્ષય
શી રીતે ન થાય ? એ વિચારવા જેવું છે. ૪૩ માટે આપણુ સર્વ અહીંઆંથી લોકોના
સાક્ષી કે જે મહાપુરૂષ અવ્યક્ત છે તેના શરણે જઈએ: અને તે જે રીતે આપણું હિત
થાય તેમ હશે તે આપણને કહેશે. ૪૪ પછી તે સર્વ દેવો બ્રહ્માની સાથે ક્ષીરસમુદ્રના
ઉત્તર કિનારે ગયા, કેમકે તેઓના મનમાં લોકનું હિત કરવાનો અર્થ રહેલો હતો. ૪૫
પછી ત્યાં જઈને તેમણે બ્રહ્માએ જે તપ કરવાની આજ્ઞા કરી તે વેદમાં કહેલું તપ કરવા
માંડ્યું. એ પરમ કઠિન તપનું નામ “ મહાનિયમ ” હતું. ૪૬ તેઓની દષ્ટિ ઉંચે હતી,
તેઓના બાહુઓ ઉંચા રાખેલા હતા, તેઓનું મન એકાગ્ર હતું, તેઓ સર્વ એક ચરણ
ઉપર ઉભા રહેલા હતા અને તેઓ સાવધાન થઈને કાષ્ઠવત નિશ્ચયપણે તપ કરતા હતા.
૪૭ એ રીતે દેવનાં હજાર વર્ષ વીતતાં સુધી તેમણે મહા કઠિન તપ કર્યું ત્યારે તેમણે વેદ
અને વેદાંગથી યુક્ત એવી મધુર વાણી સાંભળી. ૪૮ શ્રીભગવાન કહે છે:-બ્રહ્મા સહિત હે
દેવો ! તથા તપરૂપ ધનવાળા હે ઋષિઓ ! હું તમે સર્વને સ્વાગત (બહે પધાર્યા) કહીને
તથા તમારૂં પૂજન કરીને પછી તમને ઉત્તમ વચન સાંભળાવું છું. ૪૯ તમારે જે કાર્ય છે
તે મ્હેં જાણ્યું છે. એથી લોકનું મોટું હિત થશે, માટે તે કાર્ય પ્રવૃત્તિયુક્ત છતાં પણ
તમારે કરવા યોગ્ય છે. વળી તે કાર્ય તમારા પ્રાણને પુષ્ટિ આપનારૂં છે. ૫૦ હે દેવો !
મોટા સત્વવાળા ! તમેએ જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છાથી સારી રીતે તપ કર્યું છે
તે તપનું ઉત્તમ ફળ તમે ભોગવશો. ૫૧ બ્રહ્મા લોકોના ગુરૂ અને પિતામહ છે, તથા તમે
દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો. તમે સર્વ મળીને એકાગ્ર ચિત્તે મ્હારૂં પૂજન કરો. ૫૨ હે ઇશ્વરો !

તમે સર્વ મળીને જે જે યજ કરો તેમાં નિરંતર મ્હારા ભાગની કલ્પના કરો; અને હે દેવો ! હું તમને તમારા અધિકાર પ્રમાણે કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરીશ. ૫૩ વૈશંપાયન કહે છે:— દેવના દેવ ભગવાનનું એવું વચન સાંભળીને બ્રહ્મા, સર્વ દેવો અને મહર્ષિઓ હર્ષથી રોમાંચિત થયા. ૫૪ પછી તેઓએ વેદમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે વિધિમાન કર્યો અને તે યજ્ઞમાં બ્રહ્માએ વિષ્ણુના ભાગની કલ્પના કરી, તેમજ દેવ અને દેવર્ષિઓએ પણ સ્વયમેવ વિધિમાન ભાગની કલ્પના કરી. પછી કૃતયુગના ધર્મવાળા વિષ્ણુને અર્પણ કરેલા તે સર્વ ભાગોએ અધિકારથી પર, આદિત્યસમાન વર્ણવાળા, સર્વથી મોટા, સર્વ સ્થાનમાં ગતિવાળા, સર્વના ઇશ, વરદાનને આપનારા, સર્વથી સમર્થ, મહાપુરૂષ દેવને કથન કર્યું કે તમને પ્રાપ્ત થવાને અર્પણ કરેલા અમે સર્વ તમારી પાસે આવ્યા છીએ. ૫૬, ૫૭ એવું સાંભળી મહેશ્વર અને વરદાન આપનાર તે દેવે સ્વસ્થ થઈને આકાશવાણીવડે સર્વ દેવોને કહ્યું:—જેણે જે ભાગ મ્હારા અર્થે કદ્યો હતો તે ભાગ મને પ્રાપ્ત થયો છે, અને હું તે ભાગને પામીને પ્રસન્ન થયો છું, તેથી આ સ્થળમાં આત્તિલક્ષણુ તેનું ફળ આપું છું. ૫૮, ૫૯ હે દેવો ! મ્હારી કૃપાથી ઉત્પન્ન થયેલા ફળનું એ લક્ષણુ છે કે તમે યુગે યુગે મોટા મોટા અને રૂડે પ્રકારે ઉત્તમ દક્ષિણાઓ સાથે સમાપ્ત થયેલા યજ્ઞોમાં પૂજારી અને યજ્ઞની પ્રવૃત્તિના ફળને ભોગવનારા થશો, હે દેવો ! સર્વ લોકમાં જે યજ કરશે તે સર્વ વેદમાં કહેલા ભાગ તમારા અર્થે કલ્પશે. જે દેવે આ મોટા યજ્ઞમાં મ્હારો ભાગ જેવી રીતે કદ્યો છે તેજ પ્રમાણે યજ્ઞનો ભાગ તેને મળે, એમ મ્હેં વેદસૂત્રમાં કહેલું છે. યજ્ઞના ભાગનું જે ફળ, તે તમને પ્રાપ્ત થશે. તેવડે તમે સર્વ લોકનું પાલન કરો. ૬૦, ૬૩ બ્રહ્મદેવે તમને જે જે અધિકાર ઉપર નિર્માણ કર્યા હોય તે તે અધિકાર ઉપર રહીને તમે સર્વ અર્થનું ચિંતન કરશો, લોકમાં પ્રવૃત્તિધર્મના ફળથી સત્કાર પામેલી જે જે ક્રિયાઓ ચાલશે તે તે ક્રિયાઓવડે તમારું બળ પુષ્ટ થશે અને તેથી તમે લોકને ધારણ કરી શકશો. મનુષ્યો સર્વ યજ્ઞોમાં તમારો સત્કાર કરશે અને એવી રીતે તમે યજ્ઞોવડે સત્કાર પામીને મ્હારો સત્કાર કરશો; અને હું તમને જે વરદાન આપું છું તે મ્હારા તરફથી થયેલો તમારો સત્કાર માનવો. મ્હેં વેદ અને ઔષધિઓસહિત યજ્ઞો એટલા માટે નિર્માણ કર્યા છે કે એ સર્વની રૂડે પ્રકારે યોજના થવાથી દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે. હે સુરએંદ્રો ! જ્યારથી કલ્પનો ક્ષય થયો છે ત્યારથી મ્હેં પ્રવૃત્તિના ગુણથી કલ્પના કરીને તમારું નિર્માણ કરેલું છે. ૬૪, ૬૭ માટે હે ઇશ્વરો ! તમે તમારા અધિકાર પ્રમાણે લોકનું હિત થાય તેવું ચિંતન કરો. ૬૮ વળી મરીચિ, અંગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કતુ અને વસિષ્ઠ એ સાતને મ્હેં મનવડે નિર્માણ કર્યા છે. ૬૯ એ સાતે વેદને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, અને મ્હેં તેઓને “ વેદાચાર્ય ” નિર્માણ કર્યા છે. વળી તેઓ પ્રવૃત્તિધર્મવાળા છે, અને મ્હેં તેઓને પ્રજાપતિ કલ્યા છે. ૭૦ ક્રિયાવાળા (કર્મમાર્ગી) નો સનાતન માર્ગ આ પ્રમાણે વ્યક્ત થાય છે તેને “ અનિરુદ્ધ ” એવું નામ આપેલું છે, અને તે પ્રભુ લોકોની સૃષ્ટિ કરનારો છે, અર્થાત્ કર્મ માર્ગથી લોકસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૭ વળી સનત્, સનત્સુજાત, સનક, સનંદન, સનતકુમાર, કપિલ અને સનાતન. ૭૨ એ સાતે બ્રહ્માના માનસિક પુત્ર કહેવાય છે, એ સર્વે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી નિવૃત્તિધર્મને આશ્રયેલા છે. ૭૩ એ સર્વ યોગને જાણનારાઓમાં મુખ્ય છે તથા સાંખ્ય જ્ઞાનમાં પ્રવીણ છે. વળી તે ધર્મશાસ્ત્રના આચાર્ય છે અને મોક્ષધ-

ર્મને પ્રવર્તાવનારા છે. ૭૪ જેનાવડે અત્યક્તના ત્રણ ગુણવાળા મોટા અહંકાર વિસ્તાર પામ્યો-સાત્વિકાહંકાર, રાજસાહંકાર અને તામસાહંકાર ઉપજ્યો, તેનાથી પર ક્ષેત્રને જે પામે છે તે મુક્ત થાય છે. અર્થાત્ ત્રણ પ્રકારના અહંકારથી ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ થયેલી છે. જેઓ અત્યંત સાત્વિક છે તેઓ ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યના બળથી અહંકારથી પર ક્ષેત્રને સંહારક્રમે કરીને પ્રવેશ કરે છે; જેઓ રાજસ છે તેઓ અહંકારથી પદ્મચીન સબ્દાદિ કર્મને પુરુષાર્થ માનીને પ્રવૃત્તિમાં અધિકાર પામે છે. ૭૫ હું નિવૃત્તિ-માર્ગરૂપ છું, તેથી કર્મરૂપ પ્રવૃત્તિમાર્ગવાળાને દુર્લભ છું; કેમકે કર્મમાર્ગવાળાને પુનરાવૃત્તિ (જન્મ-મરણાદિ) પ્રાપ્ત થયા કરે છે, અને નિવૃત્તિમાર્ગવાળાને જન્મ-મરણાદિ પ્રાપ્ત થતાં નથી. જે પ્રાણીને જે કર્મમાં નિર્માણ કરેલો છે તે પ્રાણી તે કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ પામીને તેનાં મોટાં ફળને અનુભવે છે. અર્થાત્ કર્મની પ્રવૃત્તિથી પુનરાવૃત્તિરૂપ ફળ મળે છે અને કર્મની નિવૃત્તિથી મોક્ષરૂપ ફળ મળે છે. જે પ્રાણીને પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિરૂપ જેવા જેવા કર્મમાં નિર્માણ કર્યો છે તે તે કર્મનું મોટું ફળ તે ભોગવે છે. આ સમર્થ બ્રહ્મા જન્મતનો આરંભ કરનાર અને લોકના ગ્રહ છે. ૭૬, ૭૭ તે તમારા માતા, પિતા અને પિતામહ છે. મહારા ઉપદેશથી તે સર્વ પ્રાણીઓને વરદાન આપનારા થશે. ૭૮ એનો પુત્ર કે જે તેના લક્ષાટથી ઉત્પન્ન થયેલો છે તે સર્વ જૂતને ધારણ કરનાર, પ્રભુને ઉપદેશ કરનાર બ્રહ્મા થશે. ૭૯ હે દેવો ! હવે તમે જાઓ અને વિધિપૂર્વક પોતપોતાના અધિકારનો વિચાર કરો તથા સર્વ લોકમાં સર્વ ક્રિયાઓને શીઘ્ર પ્રવર્તાવો. ૮૦ વળી તમે પ્રાણીઓને કર્તવ્ય કર્મ તથા તેઓની ગતિઓનો ઉપદેશ કરો. હે ઉત્તમ દેવો ! પ્રાણીઓનાં કાળે કરીને સ્થિતિવાળાં થયેલાં આયુષ્યનો પણ નિયમ કરો. ૮૧ હમણાં “ કૃતયુગ ” નામે ઐશ્ર કાળ પ્રવર્તમાન થયેલો છે, આ યુગના વિષે યજ્ઞના પશુઓની હિંસા ન થવી જોઈએ આ વિધિ નિશ્ચિત જાણુવો. ૮૨ હે દેવો ! આ યુગના વિષે સઘળા ધર્મને ચતુષ્પાદ જાણુવો. (ધર્મના ચાર પાયા જાણવા) પછી “ ત્રેતા ” નામે યુગ થશે તથા તેના વિષે વેદત્રયી (ત્રણ વેદ) થશે. ૮૩ એ યુગમાં યજ્ઞના વિષે પશુઓનું પ્રોક્ષણ માત્ર કરવાથી વધ કર્યો કહેવાશે. એ યુગમાં ધર્મનો યોથો પાદ નાશ પામશે. ૮૪ પછી “ દ્વાપર ” નામે ત્રિવિધકાળ ઉત્પન્ન થશે તે યુગમાં ધર્મના બે પાદ ન્યૂન થશે. ૮૫ પછી “ કલિ ” નામનો યોથો યુગ પ્રાપ્ત થશે તેમાં જ્યાં ત્યાં ધર્મ એક પાદ ઉપર રહેલો જોવામાં આવશે. ૮૬ એ પ્રમાણે બોલતા જ્યદગ્રહ ભગવાનનાં વચન સાંભળીને દેવ તથા દેવર્ષિઓ બોલ્યા કે, -હે ભગવન્ ! જ્યારે એક પાદ ઉપર રહેલો ધર્મ પ્રવર્તશે ત્યારે અમારે શું કરવું, તે અમને કહો. શ્રીભગવાન કહે છે:-હે ઉત્તમ દેવો ! જ્યાં વેદ, યજ્ઞ, તપ, સત્ય, ઇન્દ્રિય-દમન અને ધર્મસંહિત અહિંસા પ્રવર્તતાં હોય તે દેશને તમારે સેવવો. એથી અધર્મ તમને પાદવડે સ્પર્શ કરી શકશે નહિ. ૮૭, ૮૮ વ્યાસ કહે છે:-પછી એ પ્રમાણે અપિઓના ગણ (સમૂહ) સંહિત દેવાને ભગવાને ઉપદેશ કર્યો તે સાંભળીને તે સર્વ દેવો પોતાની ઇચ્છામાં આવ્યું ત્યાં ગયા. ૯૦ સર્વ દેવ-તાઓ ગયા એટલે બ્રહ્મા તે સ્થળમાં ઊભા રહ્યા, કેમકે તેમની ઇચ્છા અનિર્ણય શરીરમાં રહેલા (અનિર્ણય રહેલા) ભગવાનનું દર્શન કરવાની હતી. ૯૧ પછી ભગવાને હમણિ-સરૂપ ધારણ કરીને બ્રહ્માને પોતાનું રૂપ દેખાડ્યું. તે રૂપને ધોડના જેવું મોટું મસ્તક હતું તથા તે અંગસંહિત વેદનું પદન કરતા હતા અને તેણે હાથમાં ત્રિશૂલ તથા કમંડળ મૂક્યું.

કર્તું હતું. હર વ્યાસ કહે છે:-પછી અમાપ બળવાળા તે દેવ હયશિરા બોધને, લોકનું દિવ્ય કસ્વાની ઇચ્છાથી લોકના કર્તા સમર્થ બ્રહ્મદેવે તે વરદાન આપનારા દેવને મસ્તક વમાવીને પ્રજ્ઞામ કર્યો તથા તેમની પાસે હાથ બોડીને ઉભા રહ્યા, ત્યારે તે દેવે બ્રહ્માને આલિંગન આપ્યું તથા આ પ્રમાણે વચન કહ્યું. ૯૩,૯૪ ભગવાન કહે છે:-હે બ્રહ્મ ! તું લોકનાં કર્મ અને તેમની સર્વ ગતિઓનો યથાવિધિ વિચાર કર, કેમકે તું સર્વ પ્રાણીઓનો બનાવનાર અને જગતનો સમર્થ ગુરુ છે. ૯૫ ત્હારા વિષે ભાર આરોપીને હું તત્કાળ સંતોષ પામીશ. જ્યારે દેવોને અવિમલ (ન સહેવાય એવું) સંકટ આવી પડશે અને ત્હારે તેઓનું કાર્ય કરવું હશે. ૯૬ તે સમયે હું આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનારો. અવતાર ધારણ કરીશ. એ પ્રમાણે કહીને ભગવાન હયશિરા ત્યાંજ અંતર્ધાન થયા. ૯૭ બ્રહ્મા પશુ તેમનો ઉપદેશ પામીને ઘોડીવારમાં પોતાના લોકના વિષે ગયા. હે મહાબાગ ! સનાતન નારાયણ કે જેની નાભિથી કમળ ઉત્પન્ન થયેલું છે તે એ રીતે યજ્ઞમાં સર્વથી આગળ લાગ લેનારા અને નિરંતર યજ્ઞને ધારણ કરનારા થયેલા છે, તેણે મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓના અર્થે નિવૃત્તિધર્મ ઉત્પન્ન કર્યો છે, અને સંસારની ઇચ્છાવાળાઓના અર્થે પ્રવૃત્તિધર્મ કર્યો છે. એ રીતે લોકમાં વિચિત્રતા ઉત્પન્ન કરી છે ૯૮,૯૯ તે દેવ જગતનો આદિ, મધ્ય અને અંત છે; વળી તેજ દેવ ધારણ કરનાર, ધારણ કરવા યોગ્ય વસ્તુ, કર્તા અને કાર્ય છે. જ્યારે તે યુગના અંતે શયન કરે છે ત્યારે સર્વ લોકનું આકર્ષણ થઈ જાય છે, અને યુગના આદિ કાળમાં જ્યારે જાગ્રત થાય છે ત્યારે જગત ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦૦ એ દેવ નિર્ગુણ, મહાત્મા, જન્મરહિત, વિશ્વરૂપ તથા સર્વ દેવના ધામરૂપ છે, તેને નમસ્કાર હો. ૧૦૧ વળી તે મહાબૃતના અધિપતિ, રૂદ્રોના પતિ, આદિત્યના પતિ અને વસુઓના પતિ છે, એવા તે દેવને પ્રજ્ઞામ છે. ૧૦૨ તે બન્ને અશ્વિનીપુત્રોના પતિ, વાયુઓના પતિ, વેદ અને યજ્ઞના અધિપતિ તથા વેદાંગના પતિ છે, એવા તે દેવને પ્રજ્ઞામ છે. ૧૦૩ તે નિરંતર સમુદ્રમાં વસનાર, હરિ, મુંજકેશી, શાંત અને સર્વ પ્રાણીને મોક્ષ ધર્મના કહેનાર છે, એવા તે દેવને નમસ્કાર છે. ૧૦૪ તે તપ, તેજ અને યજ્ઞના પતિ છે, તે નિરંતર વચન (સરસ્વતી) ના પતિ છે અને તે નદીઓના પશુ પતિ છે, એવા તે દેવને નમસ્કાર છે. ૧૦૫ તે કપર્દી, એક શીમડાવાળા બુદ્ધિમાન વરાહ, સૂર્યરૂપ, હયશિરા અને સદૈવ વાસુદેવાદિ ચાર મૂર્તિઓને ધારણ કરી રહેલા દેવ છે. ૧૦૬ વળી તે ગુણ અને માત્ર જ્ઞાનવડે દૃશ્ય છે, તેમજ તે ક્ષરરૂપ અને અક્ષરરૂપ છે, એવા તે દેવને નમસ્કાર છે. એજ દેવ સર્વત્ર ગતિવાળા તથા નિર્વિકારી થઇને વ્યાપ્ત છે. ૧૦૭ તથા વિજ્ઞાનરૂપી નેત્રવાળા પુરુષોનું જોય બ્રહ્મ પશુ એજ દેવ છે. પૂર્વે મ્હેં જ્ઞાનરૂપી નેત્રવડે એ પ્રમાણે જો જોયું હતું તે સર્વ તમારા પૂજવાથી તમને કહ્યું. હે શિષ્યો ! તમે ત્હારા કહેવા પ્રમાણે કરો અને સમર્થ હરિનું સેવન કરો. વેદના શબ્દોવડે તેનું ગાન કરો અને યથાવિધિ તેનું પૂજન કરો. ૧૦૮,૧૦૯ વૈશંપાયન કહે છે:-એ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન વ્યાસે અમને કહેલું છે, પછી અમે સર્વ શિષ્યો, પરમ ધર્મને જાણનારા તેમનો પુત્ર શુક, ૧૧૦ અને હે પૃથ્વીપતે ! તે અમારા ગુરુ વ્યાસ, એ સર્વ મળીને ચાર વેદના મંત્રાવડે તે દેવની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ૧૧૧ હે જનમેજય ! તું જે મને પૂછે છે તે વિષે એ પ્રમાણે મ્હેં તને સર્વ કહ્યું. હે રાજા ! અમારા ગુરુ વ્યાસ-દ્વૈપાયને અમને પૂર્વે એ પ્રમાણેજ કહેલું છે. ૧૧૨ જે પુરુષ “ ભગવાનને પ્રજ્ઞામ છે.”

એવી રીતે બોલીને તથા એકાગ્ર ચિત્તવાળો થઇને આ કથાનું નિત્ય શ્રવણ કરે અથવા કીર્તન કરે તે પુરૂષ રોગરહિત, બુદ્ધિમાન, બળવાન અને રૂપવાળો થાય, રોગી પુરૂષ આ કથાના શ્રવણથી રોગથી મુક્ત થાય. કેદી હોય તે બંધનથી મુક્ત થાય. ૧૧૩, ૧૧૪ કામી પુરૂષ પોતાની કામનાને પૂર્ણ કરે તથા દીર્ઘ આયુષ્યની પ્રાપ્તિ થાય. આ કથાનું શ્રવણ કરનાર બ્રાહ્મણને સર્વ વેદ પ્રાપ્ત થાય, ક્ષત્રિયને વિજય પ્રાપ્ત થાય. ૧૧૫ વૈશ્યને પુષ્કળ લાભ થાય અને શૂદ્રને સુખ પ્રાપ્ત થાય. પુત્ર વિનાનો પુરૂષ આ કથા સાંભળે તો તેને પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય, કન્યાને ઇચ્છિત વર મળે. ૧૧૬ સંતાન જન્મતાં સ્ત્રી કષ્ટાતી હોય તો તેના ક્ષુદ્રકારો થાય અને ગર્ભવતીને પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય. જે વંધ્યા આ કથાને સાંભળે તો પુત્ર અને પૌત્રની સમૃદ્ધિવાળું સંતાન પામે. ૧૧૭ અને માર્ગમાં જતાં જતાં આ કથાનું પઠન કરે તો તે કુશળપણે માર્ગમાં ચાલ્યો જાય. જે પુરૂષ જે મનોરથની ઇચ્છા કરે તે મનોરથ તેને નિશ્ચય પ્રાપ્ત થાય. ૧૧૮ મહર્ષિ વ્યાસનું આ નિશ્ચયવાળું વચન છે કે. ઉત્તમ-પુરૂષ મહાત્મા નારાયણના તથા ઋષિ અને દેવના સમાગમનું આ જે કીર્તન કર્યું છે તેને સાંભળીને ભક્ત પુરૂષો ઉત્તમ સુખને પામે છે.

इहं महर्षेर्वचनं विनिश्चितं महात्मनः पुरुषवरस्य कीर्तितम् ॥

समागमं ऋषिदिवौकसामिमं निशम्य भक्ताः सुसुखं लभन्ते ॥ ११९ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टुत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां नारा-
यणीये शतોपरि अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ૧૬૮ ॥

અધ્યાય ૧૬૮ મો-શ્રી ભગવાને અર્જુનને પોતાના નામનું
વર્ણન કરી બતાવ્યું.

जनमेजय उवाच ॥ अस्तोषीत्येति मं व्यासः साशिष्यो मधुसूदनम् ॥

॥ नामभिविबिधैरेषां निरुक्तं भगवन्मम ॥ ૧ ॥

જનમેજય કહે છે:—હે ભગવન ! શિષ્યોસહિત વ્યાસમુનિએ જે અનેક પ્રકારનાં નામ-વડે મધુસૂદનનું સ્તવન કર્યું હતું તે સઘળાં નામનું વિવેચન મને કહેવું યોગ્ય છે. ૧ કેમ કે હું પ્રજ્ઞના પતિ બ્રહ્મદેવના ઇશ્વર હરિનું સેવન કરનારો છું; માટે તેમનાં નામનું વિવેચન સાંભળીને હું, શરદઋતુના ચંદ્ર સમાન નિર્મળ શાઉં. ૨ વૈશંપાયન કહે છે:—હે રાજન ! સમર્થ તથા શત્રુવીરને હણનાર હરિએ પ્રસન્ન થઇને સર્વગત્વાદિ પોતાના શુભ તથા જન્મ-તને ઉત્પન્ન કરવા આદિ પોતાનાં કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલાં નામનું જે વિવેચન અર્જુનને કહ્યું હતું તે હું તને કહું છું, તે તું સાંભળ. હે રાજન ! શત્રુના વીરને હણનાર અર્જુન, મહાત્મા કેશવનાં જે જે નામ ઋષિઓએ કહેલાં હતાં, તે તે નામનું વિવેચન ભગવાન કેશવને પૂછવા લાગ્યો. ૩.૪ અર્જુન કહે છે કે,—હે ભગવન ! હે ભૂત અને ભવિષ્યના ઇશ્વર ! હે સર્વ ભૂતના સુધા ! હે અવ્યય ! હે લોકના સ્થાનરૂપ ! હે જગતના નામ ! હે લોકને અભય આપનાર ! ૫ હે દેવ ! હે કેશવ ! વેદ અને પુરાણોમાં મહર્ષિઓએ તમારાં જે જે નામ કહેલાં છે તથા જે નામ કર્મવડે શુભ છે. ૬ તે સર્વ નામનું વિવેચન હું તમારી પાસેથી સંભળવાને ઇચ્છું છું. હે પ્રભો ! તમારાં વિના બીજા કોઇ તે નામનું વિવેચન

કરી શકરી નહિ, ૭ શ્રીભક્તવાન કહે છે;—હે અર્જુન ! એક ત્રાપિઓએ ઝડપે, યજુર્વેદ, સમવેદ, અમર્વેદ, પુરાણ, ઉપનિષદ, જ્યોતિષ, ધર્મ, યોગ તેમજ આયુર્વેદમાં મહારા નામ ધણું કહેલાં છે. ૮, ૯ તેમાં દેવલોક નામ ગુણથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે, અને દેવલોક નામ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. હે નિષ્પાપ ! તેમાંથી કર્મવડે ઉત્પન્ન થયેલાં નામનું વિવેચન તું સાવધાન થઈને સંભળ, ૧૦ હે તાત ! તું મહાર્ અર્ધ છે, એમ પૂર્વે ત્રાપિઓએ કહેલું છે, માટે હું તને મહારા નામનું વિવેચન કહું છું. પ્રાણીઓ સર્વોત્તમ યજ્ઞરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૧૧ જે પરમાત્મા નારાયણ, વિશ્વરૂપ, નિર્ગુણ અને ગુણાત્મક છે, જેની પ્રસન્નતામાંથી બ્રહ્મદેવ ઉત્પન્ન થયા છે, જેના ક્રોધમાંથી રૂદ્રદેવ ઉત્પન્ન થયા છે. ૧૨ તથા જે સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીમાત્રનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, તેને નમસ્કાર છે. હે સત્વવાળાઓમાં એક અર્જુન ! અહાર પ્રકારના ગુણવાળી જે મહારી પરમ પ્રકૃતિ* છે, જે પૃથ્વીાત્મક અને સ્વર્ગાત્મક થઈને યોગવડે લોકોનું ધારણ કરે છે, તે અહાર ગુણના વાયક નામવડે હું પણ નામવાળો કહેવાઉં છું. મહારી એ પ્રકૃતિઓમાંથી ઋતા પ્રકૃતિ કર્મના ફળરૂપ છે, તે બ્રહ્મલોકપર્યંતનું સુખ આપે છે. સત્યા અધ્યાધિતિય-માત્ર સ્વરૂપ છે. અમરા મોક્ષ આપે છે. અજન્યા કોષથી છતાંતી નથી. ૧૩, ૧૪ એ સર્વ પ્રકૃતિઓથી જગતની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયરૂપ વિકાર ઉપજે છે. તપ, યજ્ઞ, યજ્ઞ કરનાર, પ્રાચીન પ્રરૂપ, વિરાટ. એ સર્વ મહારા અનિરૂદ્ધસ્વરૂપનાં નામ છે. મહાર્ એ સ્વરૂપ જગતની ઉત્પત્તિ અને લય કરનાર છે. હે કમળસમાન નેત્રવાળા અર્જુન ! જ્યારે બ્રહ્માની રાત્રિનો ક્ષય થાય છે ત્યારે અમાપ તેજવાળા અનિરૂદ્ધસ્વરૂપની કૃપાથી એક કમળ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પછી તેજ દેવની કૃપાથી બ્રહ્મા ઉપજે છે. ૧૫, ૧૭ જ્યારે દિવસનો ક્ષય થાય છે ત્યારે તે દેવ ક્રોધાવિષ્ઠ થાય છે અને તેના લલાટથી જગતના સંહાર કરનાર પુત્ર “ રૂદ્ર ” નામે ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૮ એ રીતે બ્રહ્મા અને રૂદ્ર બન્ને દેવ અનુક્રમે પ્રસન્નતા અને ક્રોધથી ઉપજેલા છે; અને તે દેવની આગ્રા પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય કરે છે. ૧૯ તે બન્ને દેવ સર્વ પ્રાણીઓને વરદાન આપનારા છે પણ તે નિમિત્ત માત્રજ છે, કેમ કે તેઓની ઉત્પત્તિના કારણ જે આદિદેવ છે તેમણે બતાવેલા માર્ગજ તેઓ કાર્ય કરે છે. હે પાંડુના પુત્ર ! એમાં પ્રલય કરનાર દેવને “ કપર્દી, જટિલ, સ્મશાનવાસી. ૨૦ ઉત્તમ વ્રત આચરનાર, રૂદ્ર, યોગી, પરમ દારૂ, દક્ષના યજ્ઞનો ભંગ કરનાર અને ભગ દેવતાનાં નેત્ર હરણ કરનાર ” એ રીતે કહે છે. ૨૧ હે અર્જુન ! એ દેવને પ્રત્યેક યુગમાં નારાયણસ્વરૂપ જાણવા. હે કુતિપુત્ર ! એ દેવના દેવ મહેશ્વરનું પૂજન કરવાથી સમર્થ નારાયણ દેવનું પૂજન કર્યા સમાન ફળ થાય છે. હે પાંડુનંદન ! હું સમગ્ર લોકોના આત્મા છું, અને મહારા આત્મા રૂદ્ર છે. ૨૨, ૨૩ માટે પ્રથમ હું મહારા આત્મસ્વરૂપ રૂદ્રનું પૂજન કરું છું. હું મનમાં એમ જાણું છું કે જે હું વરદાન આપનારા અને કલાણ્ડસ્વરૂપ મહાદેવનું પૂજન કરું નહિ તો પછી મહારા આત્માનું અન્ય કોઈ પૂજન કરે નહિ, કેમ કે હું જેને પ્રમાણ કરું છું તેનું લોક અનુવર્તન કરે છે ૨૪, ૨૫ માટે મહે જેને પૂજવા યોગ્ય પ્રમાણ કર્યા હોય તેનું મહારે પૂજન કરવું જોઈએ, એમ સમજીને હું તેને પૂજું છું.

* પ્રીતિ, પ્રભાસણ, રશ્મિ, હથુલ, સુખ, અદીનતા, અસંવેદ, સંલોપ, મહાશુભ, સમ, પ્રીતિ, અદિસા, શૌચ, અક્રોધ, સંજ્ઞતા, મમતા, સત્ય અને અનસ્યા, એ અહાર ગુણવાળી પ્રકૃતિ છે.

જે પુરૂષ તે રૂદ્રને જાણે છે તે મનેજ જાણે છે, અને જે તેને પૂજે છે તે મનેજ પૂજે છે. ૨૬ રૂદ્ર અને નારાયણ એ એકજ સત્યને બે પ્રકારે કરેલું છે, અર્થાત્ તે બે એકજ છે. હે કૈતિય ! એજ સત્ય સર્વ કર્મના વિષે પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં રહીને વિચરે છે. ૨૭ હે પાંડવ-નંદન ! “ મને કોઇ વરદાન આપવાને સમર્થ નથી ” એમ મનમાં વિચારીને મ્હેં મનપડે પુત્રના અર્થે તે આત્માસ્વરૂપ દેવનું આરાધન કર્યું હતું. વિષ્ણુ, આત્મા વિના બીજા કોઇ દેવને પ્રમાણ કરતા નથી, માટે હું રૂદ્રની ભક્તિ કરું છું. વળી બ્રહ્મા, રૂદ્ર, ઇંદ્ર અને ઋષિ-ઓસહિત સર્વ દેવો, દેવના વિષે શ્રેષ્ઠ એવા નારાયણ-હરિનું પૂજન કરે છે. હે ભારત ! જે પ્રાણીઓ ભૂતકાળમાં થઈ ગયા છે, જે પ્રાણીઓ ભવિષ્યકાળમાં થશે અને જે પ્રાણીઓ વર્તમાનકાળમાં છે, એ સર્વનો અગ્રણી (મુખ્ય) વિષ્ણુ છે; અને તેજ દેવ નિરંતર સેવન કરવા યોગ્ય તથા પૂજન કરવા યોગ્ય છે. હે કૈતિય ! તું હવિષ્ (બલિદાન)ને આપનાર વિષ્ણુને પ્રણામ કર; તેમજ તું શરણ આપનાર વિષ્ણુને પણ પ્રણામ કર. ૨૮, ૨૯ વળી તું વરદાનને આપનાર અને હવ્ય તથા કવ્યના ભોક્તા એવા વિષ્ણુને પણ પ્રણામ કર. હે અર્જુન ! ચાર* પ્રકારના પુરૂષા મ્હારા ભક્ત હોય છે, એમ ત્હેં મ્હારાથી સાંભળ્યું છે. ૩૩ તેમાંથી જે એકાંતિક ભક્ત હોય છે તથા જે આત્મચતિરિક્ત બીજા દેવને ભજતા નથી તેજ શ્રેષ્ઠ છે. અર્થાત્ જ્ઞાનીઓ શ્રેષ્ઠ છે. તેઓ કર્મ કરીને તેના ફળની અપેક્ષા રાખતા નથી, માટે તેઓની ગતિ હુંજ થાઉં છું. ૩૪ એ વિના જે બાકીના ત્રણ પ્રકારના ભક્તો છે તે સર્વ ફળની ઇચ્છાથી ભક્તિ કરે છે અને તેઓને જન્મ-મરણ મટતું નથી. માત્ર જ્ઞાનીનેજ શ્રેષ્ઠ ફળ મળે છે. ૩૫ જે ભક્તો જ્ઞાન પામીને બ્રહ્માને, રૂદ્રને કે, બીજા દેવોને ભજતા હશે તે સર્વ મોક્ષસ્વરૂપ મ્હારા પદને પામશે. ૩૬ હે અર્જુન ! ભક્તના વિષે જે ભેદ રહેલો છે તે મ્હેં તને એ પ્રમાણે કહ્યો. હે કૈતિય ! તું અને હું નરનારાયણ છીએ. ૩૭ અને આપણે પૃથ્વી ઉપરથી ભાર ઉતારવાને મનુષ્યબોનિમાં પ્રવેશ કર્યો છે. હે ભારત ! હું અધ્યાત્મયોગને જાણું છું. ૩૮ મ્હારાથી નિવૃત્તિલક્ષણ તથા અબ્યુદયલક્ષણ ધર્મ ઉત્પન્ન થયો છે. હું સનાતન દેવ એકલોજ નર (પ્રાણીઓ)નું અયન (સ્થાન) છું. ૩૯ વળી જળને “ નારા ” કહે છે તથા મનુષ્યોના પ્રાણને જળ કહે છે, તેથી મનુષ્યોના પ્રાણ તે નારા કહેવાય છે, એ નારા એ મ્હારું પૂર્વથી અયન (સ્થાન) છે, તેથી હું “ નારાયણ ” કહેવાઉં છું. ૪૦ સૂર્ય જેમ પોતાનાં કિરણોવડે જગતને ઢાંકે છે, તેમ હું પણ સર્વ જગતમાં વ્યાપ્ત છું તથા સર્વ પ્રાણીઓ મ્હારા વિષે રહેલાં છે, તેથી હું “ વાસુદેવ ” કહેવાઉં છું. ૪૧ હે ભારત ! હું સર્વ પ્રાણીઓની ગતિ છું, સર્વ પ્રાણીનું ઉત્પત્તિસ્થાન છું, હે પાર્થ ! હું પૃથ્વી અને સ્વર્ગમાં વ્યાપ્ત છું, મ્હારું તેજ સર્વથી અધિક છે. ૪૨ હે ભારત ! પ્રાણી માત્ર દેહનો અંત થવાથી મ્હારી ઇચ્છા કરે છે, તથા હું સર્વ પ્રાણીના હૃદયમાં પ્રવેશ કરું છું. હે પાર્થ એ સર્વ હેતુથી મને “ વિષ્ણુ ” કહે છે. ૪૩ મનુષ્યો પોતાની ઈંદ્રિયોનું દમન કરીને તથા પૃથ્વી, સ્વર્ગ, અને અંતરિક્ષમાં જઇને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને મ્હારી ઇચ્છા કરે છે માટે હું ‘ દામોદર ’ કહેવાઉં છું. ૪૪ અન્ન, વેદ, જળ અને અમૃત, એમાંના પ્રત્યેકનું નામ “ પૃથ્વિ ” છે. એ સર્વ મ્હારા ગર્ભમાં છે માટે હું “ પૃથ્વિગર્ભ ” કહેવાઉં છું. ૪૫ “ ત્રિત ” નામે મુનિને ક્રવામાં પડેલા જોઇને ઋષિઓ મને કહેવા લાગ્યા

કે, એકત અને દ્વિત મુનિઓએ ત્રિતને કૃવામાં નાખ્યા છે, માટે હે પ્રભિગર્ભ ! તમે ત્રિતનું રક્ષણ કરો. ૪૬ એ રીતે પ્રભિગર્ભનું કીર્તન કરવાથી ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ અને પ્રહાન્ય આદ્ય પુત્ર કૃવામાંથી બહાર નીકળ્યા. એવું પ્રભિગર્ભનું કીર્તન કરવાનું ફળ છે. ૪૭ સૂર્ય, અગ્નિ અને ચંદ્ર, લોકમાં પ્રકાશે છે તેનાં કિરણો તે મહારા કેશ કહેવાય છે, એ કારણથી સર્વશ્રદ્ધાલુઓ મહાર્કે નામ “કેશવ” કહે છે. ૪૮ “કેશવ” નામની ઉત્પત્તિ તથા તેનું ફળ કહું તે તું સાંભળ. મહાત્મા ઉત્તમ્ય મુનિએ કાષ્ઠ એક સમયે પોતાની પત્નીના વિષે ગર્ભ ધારણ કર્યો હતો. ૪૯ પછી કાષ્ઠક સમયે દેવની માયાવડે ઉત્તમ્ય અંતર્ધાન થયા હતા (જડતા નહોતા કે બહાર ગયા હતા) તે સમયે તે મહાત્માની પત્નીની પાસે બૃહસ્પતિ આવ્યા. ૫૦ હે કૌંતેય ! પછી મૈથુનના અર્ધે આવેલા તે ઋષિશ્રેષ્ઠ બૃહસ્પતિને પાંચ જૂતથી યુક્ત થયેલા તે ગર્ભ કહું કે,—હે વરદાન આપનારા ઋષિ ! હું પ્રથમથીજ આ ગર્ભસ્થાનમાં આવેલો છું. માટે તમારે મહારી માતાને પીડા કરવી યોગ્ય નથી. આવું વચન સાંભળીને બૃહસ્પતિને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો તથા ગર્ભને શાપ દીધો કે,—મૈથુનની ઇન્દ્રિયથી આવેલા અને તદ્દં નિવારણ કર્યો તેથી તું મહારા શાપવડે આંધળો થઈશ એમાં સંશય નથી. ૫૧-૫૩ પછી તે ઋષિશ્રેષ્ઠના શાપવડે તે ગર્ભને અંધકાર પ્રાપ્ત થયો—તે આંધળો થયો અને તેથી તે ઋષિનું નામ “દીર્ઘતમા” એવું પડ્યું હતું. ૫૪ એ દીર્ઘ-તમાએ અંગ તથા ઉપાંગસહિત સનાતન ચારે વેદને પામીને મહારા આ ગુણ નામની યોજના કરી. ૫૫ અને વારંવાર ક્રમે કરીને “કેશવ” એ પ્રકારે બોલવા લાગ્યા; તેથી તેને નેત્ર પ્રાપ્ત થયાં તથા તે ઇન્દ્રિયયુક્ત થયા. ૫૬ હે અર્જુન ! એ પ્રકારે મહાર્કે “કેશવ” એવું નામ સર્વ દેવ અને મહાત્મા ઋષિઓને વરદાન આપનારું છે. હવે હર્ષકેશ સમ્પન્નની ઉત્પત્તિ કહું છું. આ જગત અગ્નિ-સોમમય છે, અને જડરાગિને અગ્નિ કહે છે તથા અગ્નને સોમ કહે છે. એ રીતે અગ્નિ સોમની સાથે યુક્ત થઈને એક યોનિપણીને પામેલો છે, કેમ કે જો બન્નેનું ઉત્પત્તિસ્થાન એક ન હોય તો તેના વિષે ભોક્તૃભાવ અને ભોગ્યભાવ હોય નહિ. આ સકળ જગતમાં ભોક્તૃભાવ અને ભોગ્યભાવ બન્ને માલુમ પડે છે, માટે સ્થાવર-જંગમ જગત અગ્નિમય અને સોમમય છે. ૫૭,૫૮ વળી પુરાણોના એક લોક છે કે—અગ્નિ અને સોમ એ બન્નેનું ઉત્પત્તિસ્થાન એક છે, અને તેમાં દેવોનું મુખ અગ્નિ છે. તે બન્નેનું ઉત્પત્તિસ્થાન એક હોવાથી તેઓ પરસ્પર યોગ્ય થઈને જગતનું ધારણ કરે છે. ૫૯

અપિ હિ પુરાણો મવન્તિ एकयोन्यात्मकावग्निषोमौ देवाभ्याग्निमुखा इति ।

एकयोनिस्त्वाच्च परस्परमर्हतौ लोकान् धारयन्त इति ॥ ५९ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां नारा-
यणीये श्रुतोपरि नवषष्ठितमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

અધ્યાય ૧૭૦ મો—ભગવન્નામ વર્ણન અને બ્રાહ્મણોની સર્વથી શ્રેષ્ઠતા.

અર્જુન ઉવાચ ॥ અગ્નિષોમૌ કયં પૂર્વમેકયોનિપ્રવૃત્તૌ ।

एष मे संशयो जातस्तं छिधि मधुसूदन ॥ १ ॥

અર્જુન કહે છે:—હે મધુસૂદન ! પૂર્વે અગ્નિ અને સોમ એ બન્ને એકજ યોનિમાંથી

શી સીતે પ્રવૃત્ત થયા, એ વિષયમાં મને સંશય લેખાઓ છે, તેને નિવૃત્ત કરો. ૧ શ્રી ભગવદ્ગ્રન્થ કહે છે:-હે પાંડુપુત્ર ! એ વિષે આત્માના તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું પુરાણ હું તને કહું છું તે તું એકચિત્તે સાંભળ. ૨ જ્યારે પ્રલયકાળ વ્યતીત થયો, જ્યારે એક હજાર વાર આર યુગ વહી ગયા, જ્યારે સર્વ ભૂત અવ્યક્ત સ્થિતિમાં હતાં, જ્યારે સર્વ સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણી પ્રલયમાં લીન થઈ ગયાં હતાં, જ્યારે તેજ, પૃથ્વી અને વાયુરહિત અંધકારમય સમય હતો, જ્યારે સર્વત્ર એક જળના મહાસાગરમય સર્વ લોક થઈ ગયા હતા. ૩ જ્યારે જળની પેઠે પ્રલયસ્વરૂપ પશુ પોતાના આદિતીય મહિમામાં સ્થિત થયેલું હતું. ૪ જ્યારે રાત્રિ કે, દિવસ હતો નહિ, જ્યારે સત્ કે, અસત્ હતું નહિ અને જ્યારે વ્યક્ત કે, અવ્યક્તની કંઈ અવસ્થા હતી નહિ. ૫ એવી સ્થિતિ હતી ત્યારે નારાયણના ગુણો ઐશ્વર્યના આશ્રય અપરામર, ઇન્દ્રિયરહિત, અગ્રાણ, અસંભવ, સત્ય, અહિંસક, રમણીય, અનેક પ્રકારની અનેક પ્રવૃત્તિરૂપ, વૈરરહિત, અક્ષય, અમર, અમૂર્ત, સર્વવ્યાપી, સર્વકર્તા અને શાશ્વત, એવા અંધકારમાંથી નિર્વિકાર અવિનાશી ભગવાન પ્રકટ થયા. તાત્પર્ય કે, તમમાંથી ચિદાત્મા પ્રકટ થયો એટલે આત્મા અદ્યંત્યયના વિષયપણાને પામ્યો-“ હું છું ” એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. ૬ એ વિષે શ્રુતિરૂપ પ્રમાણ પણ છે. ૭ તે એવું કે “ રાત્રિ નહોતી, દિવસ નહોતો અને સત્ નહોતું, પણ સત્ત્વે વિશ્વરૂપ અંધકાર માત્ર હતું. ” એનો અર્થ એવો કરવો કે, એ તમોયુક્ત (અંધકારયુક્ત) કાળને વિશ્વરૂપની રાત્રિ જાણવી. ૮ તમમાંથી જે પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો તેને પ્રભાનું ઉત્પત્તિસ્થાન જાણવો. તેનાથી પ્રલયરૂપ ઉત્પન્ન થયા અને તેણે જ્યારે પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે તે પુરૂષે પોતાના જે તેજમાંથી અગ્નિ અને સોમને ઉત્પન્ન કર્યાં. પછી ભૂતસર્ગને ઉત્પન્ન કર્યો અને પ્રજાના ક્રમથી પ્રલ (પ્રાણજીવિ) અને ક્ષત્ર (ક્ષત્રિયજીવિ) ઉત્પન્ન થયું. જે સોમ ઉત્પન્ન થયો હતો તેને પ્રલ જાણવું અને પ્રલનેજ પ્રાણજીવ જાણવું, અર્થાત્ સોમથી પ્રાણજીવ થયા. જે અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો તેને ક્ષત્ર (ક્ષત્રિય) જાણવું. ક્ષત્રજાતિથી પ્રાણજીવિતિ બળવત્તર છે. કોઈ કહેશે કે, શા કારણથી ક્ષત્રિયથી પ્રાણજીવ બળવાન છે ? તો તે પ્રલક્ષજ છે કે, ક્ષત્રિયથી પ્રાણજીવના ગુણો ઉત્તમ છે, માટે ક્ષત્રિયથી પ્રાણજીવ બળવાન છે. જેમ,-“ પૂર્વે કોઈ એવું પ્રાણી ઉત્પન્ન થયું નથી કે, જે પ્રાણજીવથી શ્રેષ્ઠ હોય. જે પુરૂષ પ્રાણજીવના મુખમાં હોમે છે તે પ્રજાસ્થિત અગ્નિમાં હોમે છે એમ જાણવું ” માટે હું કહું છું કે, “ પ્રલ (પ્રાણજીવ) ભૂતસૃષ્ટિ કરી અને ભૂતોની સૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરી તથા ત્રણ લોકને ધારણ કરી રાખ્યા. ” એવું મંત્રનું વચન પણ છે. ૯ અગ્નિથી પણ પ્રાણજીવ અધિક છે, તે વેદમાં કહેલી અમિતી સ્તુતિના મંત્રથી સિદ્ધ થાય છે. “ હે અગ્નિ ! તું ચક્ષુનો હોતા (ઋત્વિઃ) છે અને સધગા દેવ, મનુષ્ય તથા જમતનું હિત કરનારો છે. ” અર્થાત્ અગ્નિથી હોતા શ્રેષ્ઠ છે અને હોતા પ્રાણજીવ છે માટે પ્રાણજીવ અગ્નિથી શ્રેષ્ઠ છે. ૧૦ એ વિષે વેદની શ્રુતિ છે કે “ હે અગ્નિ ! તું સધગા યજ્ઞનો હોતા છે. જમતના દેવ અને મનુષ્યો તને ધારણ કરે છે ” ૧૧ વળી “ અગ્નિ યજ્ઞનો હોતા અને કર્તા છે. અગ્નિ પ્રલ છે. ” ૧૨ મંત્ર વિના હોમ થતો નથી અને પુરૂષ વિના તપનો સંભવ નથી. દેવ, મનુષ્ય અને ઋષિઓને હવિ તથા મંત્રોની સામગ્રી પ્રજાના અર્થે છે. અર્થાત્ દેવ, મનુષ્ય અને ઋષિઓ મંત્ર તથા હવિવડે અગ્નિનું પૂજન કરે છે માટે તું હોતા છે, એમ

મંત્રમાં કહેલું છે, તેમાંથી મનુષ્યને જે અગ્નિહોત્રનો અધિકાર છે તે માત્ર બ્રાહ્મણનેજ છે. ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય દ્વિગતિ છે ખરા. પણ તેમને હોમવાનો અધિકાર નથી, માટે બ્રાહ્મણજ અગ્નિસ્વરૂપ થઈને યજ્ઞોનું વહન કરે છે. યજ્ઞો દેવોને તૃપ્ત કરે છે અને દેવો પૃથ્વીની સંભાવના કરે છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં પણ “અગ્નિ બ્રાહ્મણનું મુખ છે” એમ કહેલું છે. ૧૩ જે જ્ઞાની પુરૂષ બ્રાહ્મણના મુખમાં આકૃતિ હોમે છે તે પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં હોમે છે એમ જાણવું. ૧૪ એ પ્રમાણે અગ્નિસ્વરૂપ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો અગ્નિને તૃપ્ત કરે છે અને અગ્નિ વિષ્ણુરૂપ છે તે સર્વ પ્રાણીમાં પ્રવેશ કરીને પ્રાણોનું ધારણ કરે છે. ૧૫ એ વિષે સનતકુમારગીતામાં શ્લોકો કહેલા છે તે એવા કે, “સર્વના આદિ બ્રહ્માએ પૂર્વે વ્યવસ્થિત જગત ઉત્પન્ન કર્યું; તેમાં બ્રહ્મથી ઉપજેલા દેવો-બ્રાહ્મણના બળથી દેવપણાને પામેલા પુરૂષો વેદના ધોષની સાથે સ્વર્ગ પામતા હતા. ૧૬ જેમ શીકું ઘી આદિ પદાર્થોને ધારણ કરી રાખે છે, તેમ બ્રાહ્મણોની વાણીરૂપ શીકું, બુદ્ધિ, વચન, કર્મ, શ્રદ્ધા, તપ, પૃથ્વી અને સ્વર્ગ, એ સર્વને ધારણ કરી રાખે છે. ૧૭ સત્યથી મોટો ધર્મ નથી, માતાના સરખો ઉત્તમ ગુરૂ નથી, તેમજ આલોક અને પરલોકમાં ઉત્તિ આપનાર બ્રાહ્મણ વિના બીજું કંઈ નથી. ૧૮ જે રાજના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણો વૃત્તિહીન થઈને ભટકે છે તે રાજના રથને બળદ કે, ઘોડા ખેંચતા તથી. તેના રાજ્યમાં રસાદિ ઉત્પન્ન કરવાનાં યંત્રો રસાદિને ઉત્પન્ન કરતાં નથી અને તે રાજાનો પ્રદેશ ચારથી વ્યાપ્ત થાય છે અને તેઓ પોતે પણ નાશ પામે છે. ૧૯ વેદ, પુરાણ અને ઇતિહાસના પ્રમાણથી જાણાય છે કે, બ્રાહ્મણો નારાયણના મુખથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. તે સર્વના આત્મારૂપ છે. તે સર્વના કર્તા છે અને તે સર્વને સુખ આપનાર છે. ૨૦ વરદાનને આપનારા તે દેવના દેવ જે સમયે વાણીનો સંયમ કરીને રહેલા હતા તે સમયે તેનાથી બ્રાહ્મણો પ્રકટ થયા. ૨૧ અને બ્રાહ્મણોથી બાકીના ચાર વર્ણ ઉત્પન્ન થયા. એ પ્રકારે સુર (દેવ), અસુર (દાનવો) અને બ્રાહ્મણોને હું કે, જે બ્રહ્મસ્વરૂપ હું તેણે અર્થાત્ મેં પોતેજ પ્રથમ ઉત્પન્ન કર્યા છે. મેંજ સુર, અસુર અને મહર્ષિઓને તથા બીજા પ્રાણીઓને સ્થાપન કર્યાં છે અને તેમના ઉપર કૃપા કરી છે. ૨૨* ઈન્દ્રે અહધ્યાનું ધર્મણ કર્યું તેથી તે હરિશ્ચંદ્રપણાને પામ્યો. કૌશિકના નિમિત્તથી ઈન્દ્ર મુષ્ક વિનાનો થયો તથા ઘેરાપણાને અને બળદપણાને પામ્યો. ૨૩ ઈન્દ્રે અશ્વિનીકુમારને યજ્ઞમાં ભાગ લેતા અટકાવવાને વજ્ર ઉગામ્યું ત્યારે અવનન્દ્રપિએ તેના બંને હાથને સ્તંભિત કર્યા. ૨૪ દક્ષનો યજ્ઞ ભંગ થયો તેથી ક્રોધ ઉપજવાથી તે દક્ષે પુનઃ તપ કરીને રૂદ્રના કપાળમાં ત્રીજા નેત્રની આકૃતિ ઉત્પન્ન કરી. ૨૫ રૂદ્રે ત્રિપુરનો વધ કરવાને દીક્ષા ધારણ કરી તેથી શુક્રે પોતાના મસ્તકની જટા ઉપાડીને રૂદ્રના તરફ ફેંકી અને તે જટામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્પ રૂદ્રના કંઠની ચારે બાજુ વીંટળાઈ ગયા તેથી તેમનો કંઠ નીલવર્ણનો થઈ ગયો, જેથી તે “નીલકંઠ” કહેવાય છે. પૂર્વના સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં નારાયણના હાથેથી ઝનાવાથી નીલકંઠપાણું પ્રાપ્ત થયું હતું. ૨૬ અગ્નિરાનો પુત્ર બૃહસ્પતિ અમૃત ઉત્પન્ન કરવાને પુરશ્વરણ કરતો હતો, તેણે આયમન કરવા માટે જળનો સ્પર્શ કર્યો. પરંતુ તે જળ સ્વચ્છ થયું નહિ. તેથી બૃહસ્પતિને જળ ઉપર ક્રોધ થયો અને બોલ્યો કે, -હે જળ ! હું તારો સ્પર્શ કરું છું તથાપિ તું મલિન રહે છે અને નિર્મળ થતું નથી માટે આજથી આરંભીને મચ્છ, મગર અને કાચબા આદિ જંતુ-

વડે તું મહિન થઇશ. તે દિવસથી જળમાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થયાં (બ્રાહ્મણોનું એવું મહાત્મ્ય છે) ૨૭ ત્વષ્ટાનો પુત્ર વિશ્વરૂપ દેવોનો પુરોહિત હતો અને અસુરોનો ભાણેજ હતો. તે વિશ્વરૂપ દેવોને પ્રલક્ષ યજ્ઞનો ભાગ આપતો હતો અને અસુરોને પરોક્ષ (દેવો ન ભણે તેમ) ભાગ આપતો હતો. ૨૮ પછી સર્વ અસુરો, હિરણ્યકશિપુને આમળ કરીને વિશ્વરૂપની માતાની પાસે ગયા અને તેની પાસે વરદાન માગ્યું કે,—હે બહેન ! આ ત્હારો પુત્ર ત્રણ મસ્તકવાળો ત્વાષ્ટ્ર-વિશ્વરૂપ દેવોનો પુરોહિત છે તે દેવોને પ્રલક્ષ ભાગ આપે છે અને અમને પરોક્ષ ભાગ આપે છે. તેથી દેવો વૃદ્ધિ પામે છે અને અમે ક્ષય પામીએ છીએ. માટે ત્હારે એને વારવો જોઇએ. કે, જોથી એ અમારા પ્રક્ષમાં આવે. ૨૯ પછી વિશ્વરૂપ કોઇ સમયે નંદનવનમાં આવ્યો ત્યારે તેની માતાએ તેને કહ્યું કે,—હે પુત્ર ! શું તું શત્રુના પક્ષની વૃદ્ધિ કરીને માતૃપક્ષનો નાશ કરે છે ? જો એમ હોય તો હવે પછી એમ કરવું યોગ્ય નથી. એવું માતાનું વચન સાંભળીને વિશ્વરૂપે વિચાર્યું કે, માતાના વચનનું ઉલ્લંઘન કરવું, યોગ્ય નથી. એમ ધારીને અને તેના વચનનો આદર કરીને હિરણ્યકશિપુના પક્ષમાં ગયો. ૩૦ તે જોઇને બ્રહ્માના પુત્ર વસિષ્ઠે અયોગ્ય જણાવાથી હિરણ્યકશિપુને શાપ દીધો કે, ત્હારા યજ્ઞમાં બીજો હોતા કર્યો તેથી ત્હારો યજ્ઞ સમાપ્ત થશે નહિ અને તું અપૂર્વ પ્રાણીથી વધ પામીશ. આ શાપથી હિરણ્યકશિપુ વધ પામ્યો. ૩૧ આથી વિશ્વરૂપ ખેદ પામ્યો અને તેણે પોતાની માતાના પક્ષની વૃદ્ધિ કરવાને માટે અત્યંત તપ કરવા માંડ્યું. તેના તપનો ભંગ કરવાના અર્થે ઇન્દ્ર તથા અગ્નિએ શોભાયમાન અપ્સરાઓ મોકલી. તે અપ્સરાઓને જોઇને તેનું મન ક્ષોભ પામ્યું અને અદ્ય સમયમાં તે અપ્સરાઓ ઉપર આસક્ત થયો. અપ્સરાઓ વિશ્વરૂપને આસક્ત થયેલો જોઇને બોલી કે,—અમે જે રીતે આવ્યાં છીએ તે રીતે જઇએ છીએ. ૩૨ તે સાંભળીને વિશ્વરૂપે કહ્યું કે,—તમે ક્યાં જશો? મહારીજ સાથે બેસાની કે, જોથી રૂડાવાનાં થશે. ત્યારે અપ્સરાઓએ કહ્યું કે:—અમે દેવની સ્ત્રીઓ અપ્સરાઓ છીએ. અમે વરદાન આપનારા સમર્થ દેવ ઇન્દ્રના ઉપર પૂર્વથી આશક છીએ—અમે તેને વરેલીઓ છીએ. ૩૩ તે સાંભળીને વિશ્વરૂપે કહ્યું કે,—વારૂ, ત્યારે આજેજ ઇન્દ્રસહિત દેવો હતા—નહતા થઈ જશે—નાશ પામશે, એમ કહીને તે મંત્ર જપવા બેઠો અને મંત્રોના બળથી ત્રિશિરા (વિશ્વરૂપ) વધવા લાગ્યો અને પછી તે પોતાના એક મુખથી, સર્વ લોકમાં ક્રિયાવાળા બ્રાહ્મણો જે જે યજ્ઞ કરતા હતા તેમાં સારી રીતે જે સોમરસ હોમાતો હતો તેને પી જવા લાગ્યો, બીજા મુખવડે યજ્ઞમાંના અન્નને ભક્ષણ કરવા લાગ્યો અને ત્રીજા મુખવડે ઇન્દ્રસહિત સર્વ દેવોને ભક્ષણ કરવા તત્પર થયો. ત્યારે ઇન્દ્ર તથા સર્વ દેવો તેને વૃદ્ધિ પામતો તથા સોમપાન કરવાથી સધળે શરીરે પ્રુષ્ઠ થયેલો જોઇને ચિંતાતુર થયા. ૩૪ અને ઇન્દ્રસહિત દેવો બ્રહ્માની પાસે ગયા અને બોલ્યા કે:—વિશ્વરૂપ સર્વ યજ્ઞોમાં રૂડે પ્રમાણે હોમેલો સોમરસ પી જાય છે અને અમને ભાગ મળતો નથી. અસુરોના પક્ષ વૃદ્ધિ પામે છે અને અમે ક્ષય પામીએ છીએ. માટે હવે અમારૂં ક્રોધ થાય એમ કરવું ઘટે છે. ૩૫ ત્યારે બ્રહ્માએ કહ્યું કે:—ભૃગુવંશના ઋષિ દધીચ તપ કરે છે તેની પાસે એવું વરદાન માગો કે, તેથી તે ઋષિ પોતાના દેહનો ત્યાગ કરે. દધીચઋષિ દેહનો ત્યાગ કરે એટલે તેના અસ્થિવડે વજ્ર કરો. બ્રહ્મદેવનાં એવાં વચન સાંભળીને સર્વ દેવો જે સ્થળમાં દધીચઋષિ તપ કરતા હતા ત્યાં ગયા. ઇન્દ્રસહિત દેવો તેની પાસે જઇને, બોલ્યા કે,—હે

ભગવન્ ! આપનું તપ નિર્વિઘ્ન અને નિરંતરાય તો છે ? ૩૭ તેઓને જોઈને દધીચ બોલ્યા કે :—તમે સર્વ બંધે પધાર્યાં. મને શી આશા છે તે કહો. તમે જે કહેશો તે હું કરીશ. ત્યારે દેવોએ કહ્યું કે,—લોકના અર્થે ભગવાને (તમોએ) શરીરનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે. ૩૮ આનું દેવોનું વચન સાંભળીને દધીચઋષિ લગાર પશુ સ્ત્રોત પામ્યા નહિ. કેમ કે, તેમના મનથી સુખ અને દુઃખ સમાન હતું તથા તે મોટા યોગી હતા તેથી તેમણે તત્કાળ સમાધિ કરીને પોતાના શરીરનો ત્યાગ કર્યો ૪૦ દધીચઋષિ પરમાત્મ સ્વરૂપને પામ્યા એટલે બ્રહ્માએ તેનાં અસ્થિ લઈને એક વજ્ર કર્યું. તે બ્રાહ્મણનાં અસ્થિથી ધડેહું વજ્ર અબેષ્ઠ અને અપ્રધુષ્ય હતું તે વજ્રમાં વિષ્ણુએ પ્રવેશ કર્યો અને તેવડે ઈન્દ્રે વિશ્વરૂપને હણ્યો. ઈન્દ્રે વિશ્વરૂપનું મસ્તક કાપી નાંખ્યું એટલે ત્વષ્ટ્રાએ તેના શરીરનું મથન કરીને ઈન્દ્રનો શત્રુ વૃત્રાસુર ઉત્પન્ન કર્યો તેને પશુ ઈન્દ્રે માર્યો. ૪૧ એ રીતે જે પ્રકારની બ્રહ્મહત્યા થવાથી ઈન્દ્ર બચ પામ્યો અને તેથી તે દેવરાજ્યનો ત્યાગ કરી માનસ સરોવરના જળની મધ્યે ઉત્પન્ન થયેલા શીતળ કમળના નાળની પાસે ગયો. ત્યાં જઈને તે પોતાનાં ઐશ્વર્યના યોગથી આજી સરખો થઈને કમળના નાળની ગાંઠમાં સંતાઈ પેઠો. ૪૨ હવે બ્રહ્મહત્યાના બચથી શયીનો સ્વામી અને ત્રણ લોકનો રાજા ઈન્દ્ર નાસી ગયો; ત્યારે જગત અનીશ્વર (સ્વામીરહિત) થયું તેથી વેદમાં રજોગુણ અને તમોગુણરૂપ મળ લરાયો, મહર્ષિઓના મંત્ર પ્રવૃત્ત ન થવા લાગ્યા, રાક્ષસો ઉત્પન્ન થયા, બ્રહ્મવિદ્યા નાશ પામી અને ઈન્દ્ર (રાજા) વિનાના લોકો નિર્જળ અને સહેલથી પરાજય પામી શકે એવા થયા. ૪૩ પછી દેવ અને ઋષિઓએ મળીને આયુના પુત્ર નહુષને દેવના રાજ્યમાં અભિષેક કર્યો. નહુષ રાજના લલાટ ઉપર સર્વના તેજનું હરણ કરનાર પાંચસો તેજસ્વી રત્ન પ્રકાશતાં હતાં અને તે સાથે તે સ્વર્ગનું પાલન કરવા લાગ્યો. ૪૪ રાજા પ્રાપ્ત થયો એટલે લોકો પોતાના મનની સ્થિરતાને પામ્યા તથા સ્વસ્થ અને હર્ષયુક્ત થયા. ૪૫ પછી નહુષ બોલ્યો કે,—ઈન્દ્રની સ્ત્રી શયી વિના ઈન્દ્રના ઉપભોગની સધળી સામગ્રી મને પ્રાપ્ત થઈ છે. એમ કહીને તે શયીની પાસે ગયો અને બોલ્યો કે,—હે સુભગે ! હું દેવોનો ઈન્દ્ર છું માટે તું મને ભજ. ત્યારે શયીએ તેને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે,—તું સ્વભાવથી ધર્મવત્સલ છે તથા ચંદ્રવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે માટે ત્હારે પરસ્ત્રીની આત્મરૂ લેવા વિચાર કરવો ઉચિત નથી. ૪૬ ત્યારે તેને નહુષે કહ્યું કે :—હમણાં હું ઈન્દ્રની પદ્મિ ઉપર બેઠેલો છું. ઈન્દ્રનું રાજ્ય અને રત્ન મને પ્રાપ્ત થયાં છે, તે લેવામાં જેમ મને કોઈ પ્રકારનો અધર્મ નથી. તેમ તું પણ ઈન્દ્રની ભોમ સામગ્રી પૈકી એક છે માટે તને ભોગવવામાં પણ કાંઈ અધર્મ નથી. એ સાંભળીને શયીએ નહુષને કહ્યું કે :—મહેં એક વ્રત કર્યું છે તે હજી પૂર્ણ થયું નથી, તે થોડા દિવસમાં પૂર્ણ થશે ત્યારે હું અવભૂથ સ્નાન કરીને ત્હારી પાસે આવીશ શયીનું એવું વચન સાંભળીને નહુષ ત્યાંથી પાછો ગયો. ૪૭ પણ પછી દુઃખ અને શોકથી પીડાયલી તથા સ્વામીના દર્શનથી ઇચ્છાવાળી શયી નહુષના બચથી વ્યાકુળ થઈને બૃહસ્પતિની પાસે ગઈ. બૃહસ્પતિએ તેને અતિશય ઉદ્વિગ્ન જોઈને ધ્યાન કરી જોયું તો, તેના મનમાં પોતાના સ્વામીનું કાર્ય સુધારવાનો ચિંતા (બૃહસ્પતિના) જાણવામાં આવી એ સર્વ જાણીને બૃહસ્પતિએ તેને કહ્યું કે,—હે શયિ ! તું જે વ્રત અને તપયુક્ત રહીને વરદાન આપનારી દેવી ઉપશ્રુતિનું આવાહન કર, એટલે તે તને ઈન્દ્ર દેખાડશે. બૃહસ્પતિનું એવું વચન સાંભળીને શયીએ

મેરો નિયમ ધારણ કર્યો અને પછી મંત્રોવડે વરદાન આપનારી દેવી ઉપશ્રુતિનું આવાહન કર્યું તેથી ઉપશ્રુતિ દેવી શયીની પાસે આવી અને બોલી કે,—હું આવી છું. ત્હેં મને બોલાવી માટે આવી છું, હવે હું ત્હારું શું પ્રિય આચરું ? ત્યારે તે દેવીને મસ્તક નમાવી પ્રણામ કરીને શયીએ કહ્યું કે,—હે ભગવતિ ! તું સત્ય છે અને ઋત (યથાર્થ) છે માટે મ્હારો સ્વામી ક્યાં છે ? તે તું મને બતાવ તે ઉપરથી તે દેવી શયીને માનસરોવરમાં લઇ ગઈ અને બિસ (કમળના) ની ગાંડમાં સંતાઇ રહેલા તેના સ્વામી ઇન્દ્રને બતાવ્યો. ૪૮ ઇન્દ્ર તે સમયે પોતાની પત્નીને કૃશ અને ઝાઝા પામેલી જોઇને વિચાર કરવા લાગ્યો કે, અરે! આ મને કેવું મોટું દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે કે, મ્હારી દુઃખથી પીડાયેલી પત્ની મને સંતોષ ગયેલો છતાં પણ શોધી કાઢી મ્હારી પાછળ આવી છે. પછી ઇન્દ્રે તેને કહ્યું કે,—હે સ્ત્રી ! શી રીતે તું ત્હારા દિવસ કાઢે છે ? ત્યારે શયીએ ઉત્તર આપ્યો કે,—નહુષ મને પોતાની સ્ત્રી કરવા બોલાવે છે અને તેને મ્હેં મુદત આપી છે. એવું સાંભળીને ઇન્દ્રે કહ્યું કે,—ઝા, તું નહુષને એ રીતે કહે કે, “ આજ સુધીમાં જેના ઉપર કોઈ બેઠો ન હોય એવા અપૂર્વ ઋષિયુક્ત (ઋષિઓ જેનું વહન કરે એવા) વાહન ઉપર બેસીને તું મને પરણી જા. ઇન્દ્રનાં મોટાં મોટાં મનને પ્રસન્ન કરે એવાં વાહન છે તેના ઉપર તો હું બેસી ચૂકી છું માટે તું મેં કહ્યા તેવા શીજી જાતના વાહન ઉપર બેસીને આવ અને મને લઇ જા. ” એવું સાંભળીને શયી હર્ષ પામીને પોતાના ઘેર ગઇ અને ઇન્દ્રે પણ પ્રનઃ બિસની પ્રથિમાં પ્રવેશ કર્યો. ૪૯ પછી ઇન્દ્રાણીને આવેલી જોઇને તેને નહુષે કહ્યું કે,—તેં જે મુદત કરી હતી તે પૂરી થઇ છે. એવું સાંભળીને શયીએ ઇન્દ્રે શીખવાડ્યું હતું તે પ્રમાણે તેને કહ્યું. એટલે તે નહુષ મહર્ષિઓએ ઉચકેલા વાહન ઉપર ચઢીને શયીની પાસે જવા લાગ્યો. ૫૦ તેવામાં મિત્રાવરુણના પુત્ર અને કુંભમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ઋષિશ્રેષ્ઠ અગસ્ત્યે વિચાર્યું કે, નહુષ રાજા આ મહર્ષિઓનો ધિક્કાર કરે છે. એવામાં નહુષે પોતાના જન્મે ચરણવડે અગસ્ત્યને સ્પર્શ કર્યો. એટલે અગસ્ત્યે નહુષને કહ્યું કે,—હે પાપિનું ! હે અકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા ! જ્યાં સુધી પૃથ્વી અને પર્વત રહે, ત્યાં સુધી તું પૃથ્વીપર પડ અને સર્પ થા. મહર્ષિના એવા વચનની સાથેજ તે, વાહનમાંથી નીચે પડ્યો. ૫૧ હવે પ્રનઃ પણ ત્રૈલોક્ય ઇન્દ્ર (રાજ) વિનાનું થયું. તેથી ઇન્દ્રની પ્રાપ્તિના અર્થે દેવ અને ઋષિઓ ભગવાન વિષ્ણુના શરણે ગયા અને કહ્યું કે,—હે ભગવન્ ! બ્રહ્મહત્યાઓથી ઇન્દ્રનું રક્ષણ કરવું ઘટે છે. પછી તે વરદાન આપનારા દેવે તેઓને કહ્યું કે,—ઇન્દ્રે “ અશ્વમેધ ” નામે વૈષ્ણવ યજ્ઞ કરવો કે, જેથી પ્રનઃ પોતાના પદને પામશે. પછી દેવ તથા ઋષિઓએ ઇન્દ્રને શોધવા માંડ્યો પણ ન્યારે તેઓને હિંદ જડ્યો નહિ ત્યારે તેઓએ શયીને કહ્યું કે,—હે સુંભગે ! તું જા, અને ઇન્દ્રને શોધી લાવ. પછી શયી પ્રનઃ તે સરોવર ઉપર ગઈ એટલે ઇન્દ્ર તે સરોવરમાંથી નીકળીને બૃહસ્પતિની પાસે ગયો. બૃહસ્પતિએ “ અશ્વમેધ ” નામે મોટો યજ્ઞ ઇન્દ્રના અર્થે આરંભ્યો. તે યજ્ઞમાં કૃષ્ણસાર એવો મેધ્ય અશ્વ છોડ્યો અને તેનુંજ વાહન કરીને બૃહસ્પતિએ દેવોના રાજા ઇન્દ્રને તેનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી આપ્યું. પર પછી દેવોએ અને ઋષિઓએ દેવોના રાજા ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરી તથા ઇન્દ્ર પણ સ્વર્ગમાં રહીને નિષ્પાપ થયો, બ્રહ્મહત્યાને પણ સ્ત્રી, અસિ, વનસ્પતિ અને ગાય, એ ચાર સ્થાનમાં વેહેંચી નાખી. એ પ્રમાણે બ્રહ્મણના તેજના પ્રભાવથી વૃદ્ધિ પામેલો ઇન્દ્ર શત્રુઓનો વધ કરીને પોતાના

સ્થાનને પામ્યો. ૫૩ પૂર્વે ભરદ્વાજમહર્ષિ આકાશગંગાના વિષે જઇને જળ સ્પર્શ (આન) કરતા હતા તે સમયે વિષ્ણુ ત્રણ પગલાં ભરતા ભરતા ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. તે સમયે ભરદ્વાજે હાથમાં જળ લઇને તેવડે વિષ્ણુના હૃદયમાં તાડન કર્યું તેથી વિષ્ણુના હૃદયમાં તેનું ચિહ્ન રહી ગયું. ૫૪ મહર્ષિ ભૃગુએ અગ્નિને શાપ દઇને તેને સર્વભક્ષી બનાવી દીધો. ૫૫ અદિતિ દેવોના અર્થે અન્ન રાંધતી હતી, તેનો હેતુ એવો હતો કે, એ અન્નનું ભક્ષણ કરીને દેવો અસુરોને હણશે. એવામાં બ્રાહ્મણ થયેલો બુધ પોતાની વ્રતવ્રથા સમાપ્ત કરીને આવ્યો અને અદિતિને કહેવા લાગ્યો કે,—મને ભિક્ષા આપો. પણ “એ અન્ન પ્રથમ દેવોએ ભક્ષણ કરવાનું છે, બીજાઓને ભક્ષણ કરવાનું નથી,” એમ વિચારીને અદિતિએ તેને ભિક્ષા આપી નહિ. એવી રીતે ભિક્ષા ન આપવાથી બ્રાહ્મણ થયેલા બુધને ક્રોધ ચઢ્યો તેથી તેણે અદિતિને શાપ દીધો કે, અદિતિના ઉદરમાં વ્યથા થશે. તે વ્યથા જ્યારે અંડ-સંસિત વિવસ્વાનનો બીજો જન્મ થયો ત્યારે તેણે તે અંડની માતા અદિતિને સંભારી આપી હતી. તે માર્તંડ વિવસ્વાન શ્રાદ્ધેવ થયો. ૫૬ દક્ષને જે સાઠ કન્યાઓ હતી તેમાંથી તેર કન્યાઓ કસ્યપને પરણાવી હતી, દસ ધર્મને આપી હતી, દસ મનુને આપી હતી અને સત્તાવીશ ચંદ્રને આપી હતી. તે સત્તાવીસ સ્ત્રીઓ સમાન હતી અને તે સર્વ નક્ષત્રના નામથી ઓળખાતી હતી. ચંદ્રે તેમાંથી રોહિણી ઉપર વધારે પ્રીતિ રાખવા માંડી તેથી બ્રાહ્મણી સર્વ પત્નીઓ ઈર્ષ્યા કરીને પોતાના પિતાની પાસે ગઇ અને એ વાર્તા પિતાના કાને નાખી કે,—હે ભગવન્ ! અમે સર્વ સમાન જન્મવાળી છતાં અમારો સ્વામી ચંદ્ર રોહિણી ઉપર વધારે પ્રીતિ રાખે છે, તે સાંભળીને તેમના પિતા દક્ષે કહ્યું કે,—એને ક્ષય-રોગ થશે. દક્ષના શાપથી સોમ (ચંદ્ર) રાજને ક્ષયરોગ થયો. જ્યારે ક્ષયરોગ થયો ત્યારે ચંદ્ર દક્ષની પાસે ગયો અને દક્ષે તેને કહ્યું કે,—તું સમાનપણે વર્તતો નથી તેનું એ ક્ષય છે. પછી ઋષિઓએ ચંદ્રને કહ્યું કે,—જો તું ક્ષયરોગથી ક્ષય પામતો હોય તો પશ્ચિમ દિશામાં સમુદ્ર કિનારે “હિરણ્યસર” નામે તીર્થ છે ત્યાં જઇને પોતાના ઉપર અભિષેક કર. તે સાંભળીને ચંદ્રે તે હિરણ્યસર તીર્થ ઉપર ગયો અને ત્યાં જઇને પોતાને અભિષેક કર્યો તથા સ્નાન કરીને પોતાને ક્ષયથી મુક્ત કર્યો. જ્યારથી ચંદ્રે તે અવલાસિત (પ્રસિદ્ધ-પ્રકાશયુક્ત) તીર્થમાં સ્નાન કર્યું ત્યારથી તે તીર્થ “પ્રભાસ” નામથી લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયું. ૫૭ દક્ષના શાપથી આજે પણ અમાવાસ્યાના દિવસે ચંદ્ર મેઘથી ઢંકાઇ ગયેલો હોય તેવો કાળો દેખાય છે અને ત્યારથી આરંભાને તે મેઘના જેવી કાળાશ થોડી થોડી પ્રતિદિન ઘટતાં ઘટતાં પૌર્ણમાસીના દિવસે સંપૂર્ણ નિર્મળ થાય છે. તેનો મેઘના જેવો વર્ણ તે દિવસે જતો રહે છે અને તેનું શશલાનું ચિહ્ન પણ નિર્મળ દેખાય છે. ૫૮ પૂર્વે “સ્થૂલશિરા” નામે મહર્ષિ મેરૂના ઇશાનકોણમાં તપ કરતો હતો. તે તપ કરતો હતો તે સમયે સર્વ ગંધને વેહેનારો પવિત્ર વાયુ વાવા લાગ્યો, અને તેણે તેના શરીરને સ્પર્શ કર્યો. તે મહર્ષિ તપવડે શરીરે તપેલો તથા કૃશ થયેલો હતો; તેથી પવનથી વાયુભક્ષણ કરીને હૃદયમાં સંતોષ પામ્યો. વાયુના વાવાથી તે સંતોષ પામ્યો હતો તે સમયે તત્કાળ વનસ્પતિઓએ તેને પોતાનાં પુષ્પની શોભા દેખાડી તેથી તે મુનિએ તેમને શાપ દીધો કે,—તમે સર્વકાળ પુષ્પવાળાં નહિ થાઓ. ૫૯ પૂર્વે લોકના હિતના અર્થે નારાયણ “વડ-વામુખ” નામના મહર્ષિ થયા હતા. તે મેરૂ ઉપર તપ કરતા હતા, તે સમયે તેમણે

સમુદ્રને પોતાની પાસે બોલાવ્યો પણ તે આવ્યો નહિ. તેથી ક્રોધ કરીને પોતાના શરીરની ગરમીથી સમુદ્રના જળને સ્થિર કરી દીધું અને તેનું જળ પરસેવાના જળ જેવું ખાંડ કરી નાખ્યું. ૬૦ વળી તે ઋષિએ તેને કહ્યું કે, ત્હારું જળ કોઈથી પીવાય નહિ એવું થશે. પણ “વડવામુખ” નામે જે ત્હારું જળ પીશે તેને તે મધુર લાગશે, તેથી અદ્યાપિ “વડવામુખ” નામે જળ સમુદ્રમાંથી પીવાય છે. ૬૧ હિમાચલને “ઉમા” નામની કન્યા હતી, રૂદ્રે તેની ઇચ્છા કરી હતી. ભૃગુમહર્ષિ પછી હિમાચળની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે, આ કન્યા તું મને આપ. તેને હિમાચલે ઉત્તર આપ્યો કે, અમોએ પ્રથમ રૂદ્રને વર બોલ્યો છે માટે તમને આ કન્યા અપાય એમ નથી. તેથી ભૃગુએ તેને કહ્યું કે, ત્હારી કન્યાને વરવાની ઇચ્છાવાળા મને તે જોઈ પાછો કાઢ્યો તેથી તું રત્નની ઉત્પત્તિનું પાત્ર થઈશ નહિ. ૬૨ એ ઋષિનું વચન આજ પણ હિમાચલમાં સત્ય થયેલું જોવામાં આવે છે. માટે બ્રાહ્મણોનું બ્રાહ્મત્વ મોટું છે. ૬૩ ક્ષત્રિયો પણ સનાતન કાળથી નાશ ન પામે એવી પૃથ્વીરૂપ પત્નીને પ્રાપ્ત કરીને ભોગવે છે તે બ્રાહ્મણોનીજ કૃપા છે. ૬૪ એવી રીતે અગ્નિરૂપ અને સોમરૂપ બ્રહ્મ (બ્રાહ્મણ) છે તે આ જગતને ધારણ કરે છે. ૬૫ કહેવાય છે કે, સૂર્ય અને ચંદ્ર પરમેશ્વરનાં નેત્ર છે અને સૂર્ય અને ચંદ્રનાં કિરણો તે પરમેશ્વરના ક્રેશ છે. તે બન્નેમાંથી ચંદ્ર જગતને ભગ્નત કરે છે અને સૂર્ય જગતને તપાવે છે. એમ બે રીતે તેઓ જગતને હર્ષ આપે છે તેમાં અગ્નિ અને સોમ હથી કહેવાય છે અને કિરણો ક્રેશ કહેવાય છે. એવી રીતે હર્ષક્રેશ શબ્દ સિદ્ધ થયેલો છે. હે પાંડુપુત્ર ! અગ્નિ અને સોમે કરેલા કર્મ-વડે હું “હર્ષક્રેશ, ઇશ્વાન, વરદ” (વર આપનાર) અને “લોકભાવન” (લોકને જીવા-ડનાર) કહેવાઈ છું. ૬૬, ૬૭ મને પૃથ્વીએ બોલાવ્યાથી યોગવડે મહેં યજ્ઞના ભાગનું હરણ કર્યું તેથી તથા મ્હારે વર્ણુ પણ હરિ (લીલા મણિ જેવો) છે તેથી મને “હરિ” કહે છે. ૬૮ લોકોના બળને અથવા લોકોના આધારને “ધામ” કહે છે અને અબ્યાધિત સત્તાને “ઋત” કહે છે. તે અબ્યાધિત સત્તા સ્ફૂર્તિ જેવી છે એવો અર્થ કરીને બ્રાહ્મણો મને “ઋતધામ” કહે છે. ૬૯ પૂર્વે પૃથ્વી જળરૂપી ગુહામાં નષ્ટ થઈ ગઈ હતી તેને મેં પ્રાપ્ત કરી માટે દેવોએ “ગોવિંદ”* એવી રીતે વાણી બોલીને મ્હારું સ્તવન કર્યું હતું. ૭૦ વળી મ્હારું નામ “શિપિવિષ્ટ” છે. “શિપિ” નામ રોમહીનનું છે. રોમરૂપી કિરણો એટલે અવયવો જેણે ત્યાગ કર્યા છે તેને શિપિ એટલે નિષ્કળ બાજુવો. તે શિપિરૂપવડે સર્વ જગત જેણે વ્યાપ્ત કર્યું છે (પ્રવેશ કર્યો છે) તે શિપિવિષ્ટ કહેવાય છે, એ રીતે મને “શિપિવિષ્ટ” કહે છે. ૭૧ “યસ્ક” નામના ઋષિએ અનેક યજ્ઞોમાં શિપિવિષ્ટ નામથી મ્હારું ગાન કર્યું છે તેથી મ્હારું એવું ગુણ નામ પડ્યું છે. ૭૨ ઉદારશુદ્ધિવાળા યાસ્કઋષિએ શિપિવિષ્ટ નામવડે મ્હારી સ્તુતિ કરીને મ્હારી કૃપાથી પાતાળમાં અંતર્ધાન થયેલા “નિરૂક્ત” નામે વેદાંગને પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ૭૩ હું કોઈ વખત જન્મ પામ્યો નથી, જન્મ પામતો નથી કે, જન્મ પામવાનો નથી. એવો હું સર્વ પ્રાણીઓનો ક્ષેત્રજ છું માટે મને “અજ” કહેલો છે. ૭૪ મેં પૂર્વે કોઈ સમયે ક્ષુદ્ર કે, આગ્ર્ય વચન કહ્યું નથી તથા મ્હારાથી ઉપ-જેલી બ્રહ્માની પુત્રી દેવી સરસ્વતી-અર્થાત્ મ્હારી વાણી અબ્યાધિત અને સત્ય છે. ૭૫ હે કૌતેય ! સત્ અને અસત્ બન્નેને મેં મ્હારા વિષે આવિષ્ટ કર્યા છે. એ કારણથી મ્હારા

* ગો=પૃથ્વી+વિંદ=પ્રાપ્ત કરવું.

નાભિકમળરૂપ જાલલોકમાં ઋષિઓ અને “સત્ય” એવા નામથી જાણે છે. ૭૬ હે ધન-
નય! પૂર્વે હું સત્ય (પાલનકર્મ)થી બ્રહ્મ થયો નથી અને સત્ય (જન્મતનો વિસ્તાર)
મહારાષ્ટ્ર થયેલો છે. આ જન્મમાં પણ હું સર્વ કર્મ સત્યપૂર્વક આચરું છું, માટે મહાર્
નામ “સાત્વત” પડેલું છે. વળી હું નિષ્કામ કર્મયુક્ત છું, સત્વવાન છું, પાપરહિત છું,
પાંચરાત્રના જ્ઞાનવડે જોવામાં આવું છું તથા સત્ રૂપ સત્તાવાળો છું તેથી પણ મને “સાત્વત”
કહે છે. ૭૭, ૭૮ હે અર્જુન! હું કાળરૂપી* હજીની મોટી કોશરૂપ થઇને સઘળા પૃથ્વીને
ખેડું છું+ તથા મહારો વર્ણુ પણ કૃષ્ણ છે માટે મને “કૃષ્ણ!” કહે છે. ૭૯ મેં પૃથ્વીને
જળની સાથે મેળવી છે અને આકાશને વાયુની સાથે મેળવ્યું છે તથા વાયુને તેજની સાથે
મેળવ્યો છે માટે મને “વૈકુંઠ” x કહે છે. ૮૦ મોક્ષજ પરમ જાલ છે અને મોક્ષધર્મજ
પરમ ધર્મ છે. એ પરમ ધર્મથી હું પૂર્વે બ્રહ્મ થયો નથી માટે મને “અચ્યુત” કહે છે.
૮૧ પૃથ્વીને “અધસ” કહે છે અને આકાશ વ્યાપક છે માટે તેને “અક્ષ” કહે છે એ
ખન્નેને હું વેગથી એકઠાં કરીને જતું છું, અર્થાત્ ધારણ કરું છું, માટે મને “અધોક્ષજ”
કહે છે. ૮૨ વેદને જાણનારા અને વેદના શબ્દોના અર્થનું મનન કરનારા પુરૂષો યજ્ઞશા-
ળાના “પ્રાજ્વલ” નામે સ્થાનમાં “અધોક્ષજ” કહીને મહાર્ ગાન કરે છે. તેમનું કરેલું
નિરૂક્ત એવું છે કે, જ નિરંતર ગમન કરવું+ઘોષ પૂર્ણ કરવું+જ જન્મ આપવો. અર્થાત્
જેનાથી જન્મતનો લય, સ્થિતિ અને ઉત્પત્તિ થાય છે તેને “અધોક્ષજ” જાણવા. ૮૩
એ રીતે શ્રેષ્ઠ ઋષિઓએ એકજ શબ્દનાં જૂદાં જૂદાં પદોવડે મહારાં લય, સ્થિતિ અને
ઉત્પત્તિરૂપ કર્મ કહેલાં છે અને તેઓ કહે છે કે, સમર્થ નારાયણુવિના બીજો કોઇ લોકમાં
અધોક્ષજ નથી. ૮૪ હું અભિસ્વરૂપ છું તેની વૃદ્ધિ કરનાર અને પ્રાણીઓના પ્રાણને ધારણ
કરનાર ધૃત છે, માટે વેદને જાણનારા પુરૂષોએ મને “ઋતાર્ચિ” કહેલો છે. ૮૫ કર્મથી
ઉત્પન્ન થયેલા ધાતુઓ ત્રણ છે. તેનાં નામ:-પિત્ત, કફ અને વાયુ, એ ત્રણના સમુદાયને
“ત્રિધાતુ” કહે છે. ૮૬ એ ત્રિધાતુવડે પ્રાણીનું શરીર ધારણ કરી શકાય છે તથા એ
ત્રણ ક્ષય પામે તો પ્રાણી પણ ક્ષય પામે છે. માટે અપ્રયત્નવેદને જાણનારા પુરૂષો મને
“ત્રિધાતુ” કહે છે. ૮૭ હે ભારત! કોશમાં જ્યાં શબ્દોનું આખ્યાન કરેલું હોય છે ત્યાં
ભગવાન ધર્મને “વૃષ” કહે છે. માટે મને પણ તું ઉત્તમ “વૃષ” જાણજો. ૮૮ ઉત્તમ
વરાહને “કપિ” કહે છે અને ધર્મને “વૃષ” કહે છે, માટે કસ્યપ પ્રજાપતિ મને
“વૃષાકપિ” કહે છે. ૮૯ દેવો કે, અસુરો કોઇ મહારો આદિ, મધ્ય કે, અંત કહેતા
નથી, એવો હું અનાદિ અમધ્ય અને અનંત છું. વળી હું વાણીનો અધિપતિ અને ઇશ્વર છું
તથા લોકોનો સાક્ષી છું માટે મને “વિભુ” કહે છે. ૯૦ હે ધનંજય! જે પવિત્ર અને
અવશ્ય કરવા યોગ્ય વચન છે, તેને હું શ્રવણ કરું છું, અને જે પાપયુક્ત વચન છે તેને
અહણ્ય કરતો નથી. માટે હું “શુચિશ્રવા” કહેવાઉં છું. ૯૧ મેં પૂર્વે એક સીંગડાવાળા
વરાહનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને આ પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો માટે હું “એકશૃંગ” કહેવાઉં
છું. ૯૨ વળી મેં વરાહનું રૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે ખાંધ, ચુંદ અને દાદ, એવા ત્રણ ઊંચા
જામ મહારા શરીર ઉપર હતા. એવી રીતે શરીરનું પ્રમાણ હોવાથી મહાર્ નામ “ત્રિકુપ”
એવી રીતે વિખ્યાત થયેલું છે. ૯૩ હું વિશેષે કરીને તત્ત્વોનો પરિસંખ્યાન નામે લય કરું

* કાર્ણાવસ+કૃષ્ણમિ+વિ (નહિ) કુંડા પાંચ ભૂતોને યુક્ત કરવાનું અસામર્થ્ય.

હું માટે મને કપિલના સાંખ્યનું ચિંતન કરનારા પુરૂષો “વિરિંચ” કહે છે. ૯૪ વર્ષી હું યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રાણના રચન પ્રકારથી જગતને ચેતન આપું છું તેથી સર્વ લોકોને કરનારો અને પ્રભુનો પતિ હું “વિરિંચ” કહેવાઉં છું. નિશ્ચિત નિશ્ચિયવાળો સાંખ્યાનારો વિદ્યાની સહાયવાળો અને આદિત્યમાં રહેલો સનાતન દેવ “કપિલઃ” એ પ્રમાણે કહે છે. ૯૫ અને વેદમાં જેને સમષ્ટિ ક્ષિંબનો અભિમાની દિરણ્યગર્ભ કહેલો છે, તેજ હું યોગવટે પૃથ્વીપર અતુર્ભુખરૂપે નિરંતર પૂજાઉં છું. ૯૬ મને એકવીસ હજાર ઋગ્વેદ કહે છે તથા હજાર શાખાવાળો જે સામવેદ છે તે પણ મ્હારું જ જ્ઞાન કરે છે. ૯૭ જે મ્હારા ભક્ત અને વેદને જાણનારા બ્રાહ્મણો આરણ્યક મંત્રોવડે મ્હારું ગાન કરે છે તે પણ દુર્લભ છે. ૯૮ યજુર્વેદની જે એકસો અને એક શાખાઓ છે તે અપ્સર્યુના યજુર્વેદમાં મ્હારું જ્ઞાન કરેલું છે. અથર્વવેદને જાણનારા બ્રાહ્મણો કૃત્યાઓવડે વૃદ્ધિ પામેલા પાંચ કલ્પવાળા અથર્વવેદના વિષે પણ મ્હારી કલ્પના કરે છે. ૯૯ વળી શાખાના જે ભેદ છે તથા શાખાઓમાં જે મંત્રો, સ્વર અને વર્ણના ઉચ્ચાર છે તે સર્વ મ્હારા કરેલા છે એમ તું જાણજે. હે અર્જુન ! વરદાનને આપનારો જે હયશિરાનો ભાગ પ્રકટ થાય છે તથા ઉત્તર ભાગમાં જે અક્ષર અને પદનો ક્રમ વિભાગ છે તે સર્વનો જાણનારો હું છું. વામદેવે બતાવેલા માર્ગથી મ્હારું આરાધન કરીને મહાત્મા પાંચાલે મને પ્રસન્ન કર્યો અને મ્હારી પાસેથી વેદનો ક્રમ પ્રાપ્ત કર્યો. એ સનાતન ક્રમ તેની પાસેથી શીખીને બ્રાહ્મણ ગોત્રનો ગાલવ ક્રમવિદ્યામાં પારંગત થયો. ૧૦૦, ૧૦૩ તે ગાલવમુનિએ નારાયણની પાસેથી વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું તથા સર્વોત્તમ યોગ પણ પ્રાપ્ત કર્યો અને તેથી ક્રમ રચીને પછી શિક્ષા રચી. ૧૦૪ તથા જન્મોત્તરે “બ્રહ્મદત્ત” નામે પ્રતાપી રાજા થયો. તે જન્મ-મરણનું દુઃખ વારંવાર સંભારી સંભારીને સાત જન્મમાં મુખ્યતાને પામ્યો અને તેણે યોગની સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત કરી. હે પાર્થ ! હે કુરુશાઈલ ! પૂર્વે હું કોષ્ઠક કારણ માટે ધર્મનો પુત્ર થયો હતો માટે હું “ધર્મપુત્ર” કહેવાઉં છું. પૂર્વે નર અને નારાયણ બન્ને ધર્મરૂપી વાહન ઉપર ચઢીને ગંધમાદન પર્વત ઉપર અરુણસિત તપ કરતા હતા. હે ભારત ! તે સમયે દક્ષ પ્રજાપતિ યજ્ઞ કરતા હતા. ૧૦૫, ૧૦૮ તેમણે રૂદ્રનો ભાગ યજ્ઞમાં કાઢ્યો નહિ. તે ઉપરથી દધીચિના કહેવાથી રૂદ્રે દક્ષના યજ્ઞનો નાશ કર્યો અને પોતાના કોપથી વારંવાર અરુણસિત થતું શળ (ભાલો) ઉત્પન્ન કર્યું. તે શળ દક્ષના મોટા યજ્ઞને ભસ્મસાત કરીને એકાએક અમારી પાસે અદ્યાશ્રમમાં આવ્યું. હે પાર્થ ! તે મોટા વેગથી નારાયણના હૃદય ઉપર પડ્યું. ૧૦૯, ૧૧૧ અને તેના તેજથી નારાયણના કેશ મુંજ સરખા વર્ણવાળા થયા, તેથી હું “મુંજકેશવાન” કહેવાઉં છું, ૧૧૨ પછી મહાત્મા નારાયણે હેંકારો કરીને તે શળને પાછું ફેંક્યું તેથી તે શંકરના હાથમાં જળને પડ્યું. ૧૧૩ પોતાના શળને પાછું ફેંકેલું જોઈને શંકરને ક્રોધ થયો તેથી તે, તપ કરનારા નરનારાયણ ઋષિની તરફ દોડ્યા. શંકરને દોડતા આવતા જોઈને વિશ્વાત્મા નારાયણે પોતાના હાથથી તેમનો કંઠ ઝાલ્યો તેથી શંકર નીલકંઠ અથવા પછી રૂદ્રને કહ્યવા માટે નરે દર્ભની સળીમાંથી મધ્ય ભાગ ખેંચી કાઢીને તત્કાળ મંત્રવડે તેનો પ્રયોગ કર્યો તેથી તે મોટી ફરસી બની રહી. નરે તે કરસી એકાએક ફેંકી તેથી તે

ભાગી ગઈ, તે ધારણથી મને *“ખંડપરશુ” કહે છે. અર્જુન કહે છે કે:-હે વાળ્મેય ! ત્રણ લોકને શમાવનારા (નાશ કરનારા) એ યુદ્ધમાં તે સમયે કાણ જ્ય પામ્યું ? હે જનાર્દન ! તે મને કહો. શ્રીભગવાન કહે છે કે:-જ્યારે તે રથળમાં રૂદ્ર અને નારાયણ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા ત્યારે સર્વ લોક એકાએક ઉદ્વેગ પામી ગયા, યજ્ઞમાં અગ્નિ રૂડે પ્રકારે હોમેલું શ્વેત બલિદાન લેવા ન લાગ્યો. ૧૧૪, ૧૧૬ આત્મદર્શી ઋષિઓને પણ વેદ સમજવા ન લાગ્યા, દેવતાઓને રજેગુણ અને તમોગુણ લાગી ગયો. ૧૨૦ પૃથ્વી ધ્રુજવા લાગી, આકાશ ફૂટવા લાગ્યું, તેજ કાંતિરહિત થઈ ગયા, ધ્વજા આસનથી ડગ્યા. ૧૨૧ સમુદ્ર સુકાર્ષ ગયો અને હિમાલયનાં શિખર નીચે તૂટી પડવા લાગ્યાં. હે પાંડુપુત્ર ! એ પ્રમાણે નિમિત્ત જણાવા લાગ્યાં. ત્યારે મહાત્મા ઋષિઓ અને દેવોસહિત ધ્વજા તટકાળ જ્યાં યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યાં આવ્યા. ૧૨૩ પછી નિરૂક્તમાં જેનું જ્ઞાન કહેલું છે એવા ચતુર્મુખ ધ્વજાએ બન્ને હાથ જોડીને રૂદ્રને કહ્યું કે:-હવે તમારાથી લોકોને કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાઓ. હે વિશ્વના ઇશ્વર ! લોકનું હિત ઇચ્છીને તમે તમારાં આયુષ્યને નીચે મૂકો, હે રૂદ્ર ! જેને અક્ષર, અવ્યક્ત અને લોકનું પાલન કરનાર “ ઇશ્વર ” કહે છે. ૧૨૪, ૧૨૫ જે કુટસ્થ, કર્તા અને દ્વંદ્વરહિત છે, વળી જેને “ અકર્તા ” પણ કહે છે; તે પરમાત્મા એક વ્યક્તિપણાને પ્રાપ્ત થયા છે તેની આ મંગળ મૂર્તિ છે. ૧૨૬ એ ભગવાન નર અને નારાયણરૂપે ધર્મકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે તથા એ બે એક દેવ મોટું વ્રત ધારણ કરીને ઉગ્ર તપ કરે છે. ૧૨૭ કાષ્ઠક ધારણથી હું તેમની પ્રસન્નતામાંથી ઉપજ્યો છું અને હે તાત ! પૂર્વ સર્ગમાં તેમના ક્રોધથી સનાતન એવા તમો ઉપજ્યા છે. ૧૨૮ માટે હે વરદાન આપનારા દેવ ! હું, દેવ અને મહર્ષિઓ-સહિત તમે, સર્વ મળીને આપણે તેમને પ્રસન્ન કરવા જોઈએ કે, જેથી લોકોમાં શાંતિ થાય, આ કામમાં વાર કરવી યોગ્ય નથી. ૧૨૯ ધ્વજાનાં એવાં વચન સાંભળીને રૂદ્ર પોતાના ક્રોધાગ્નિનો ત્યાગ કર્યો અને સર્વ દેવ નારાયણને પ્રસન્ન કરવા માંડ્યા. પછી તે આઘ, વરદાતા, વરવા યોગ્ય અને સમર્થ નારાયણના શરણે ગયા. ૧૩૦ તેથી, જેણે ક્રોધને છોડેલો છે અને જેણે ઇન્દ્રિયોને વશ કરેલી છે એવા નારાયણદેવ પ્રસન્ન થયા તથા રૂદ્રની સાથે મેળ કર્યો. ૧૩૧ પછી ઋષિઓ, દેવો અને ધ્વજાએ નારાયણનું પૂજન કર્યું એટલે તે જગતના ઇશ્વર હરિ રૂદ્ર પ્રત્યે બોલ્યા કે,-હે રૂદ્ર ! જે તને જાણે છે તે મને જાણે છે અને જે તને બજે છે તે મને બજે છે, આપણા બન્નેની વચ્ચે કાંઈ અંતર નથી, માટે ત્હારે અન્યથા શુદ્ધિ રાખવી નહિ, ૧૩૨, ૧૩૩ આજથી આરંભીને ત્હારા શ્વળનું જે ચિહ્ન મ્હારા હૃદયમાં છે તે “ શ્રીવત્સ ” નામે લાંબાંને ધારણ કરીશ. અને મ્હારા હાથના ચિહ્નવડે તું પણ “ શ્રીકંઠ ” થઈશ. ૧૩૪ શ્રીભગવાન કહે છે કે:-એ પ્રમાણે પરસ્પરે કરેલાં એવાં ચિહ્ન ઉત્પન્ન કરીને તથા રૂદ્રની સાથે અતુલ મિત્રતા ઉત્પન્ન કરીને તે બન્ને ઋષિઓએ સર્વ દેવોને રમ આપી તથા પોતે અવ્યગ્રચિત્તથી તપ કરવા લાગ્યા. હે પાર્થ ! એ રીતે તે સંગ્રામમાં નારાયણનો જય થયો તે, તથા હે ભારત ! ભગવાનનાં શુભ નામની યોજના કેમ થઈ ? તે સર્વ મેં તને કહ્યું. ઋષિઓએ ભગવાનના જે જે નામ કહેલાં છે તે તે મેં તને કહી બતાવ્યાં. ૧૩૫, ૧૩૭ હે કૌતેય ! એ પ્રકારે હું ધણાં રૂપને ધારણ કરીને આ પૃથ્વી ઉપર, ધ્વજલોકમાં તથા સનાતન ગોલોકમાં ફરું છું.

રૂદ્રને જે “ ખંડપરશુ ” કહે છે તે તો નારાયણ અને રૂદ્રની એકતાના ધારણથી છે.

૧૩૮ યુદ્ધમાં મેં ત્હારે રક્ષણ કર્યું છે અને તેથી તું મોટા જય પામ્યો છે. હમણાં જે યુદ્ધ ઉપસ્થિત થયું હતું તેમાં જે ત્હારી આગળ ચાલતા હતા તેને, હે કૌતેય ! તું દેવના દેવ કપર્દી રૂપે જાણીને. મેં તને કહ્યું છે કે, એ મ્હારા ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા દેવ “કાળ” છે. ૧૩૯, ૧૪૦ તેં જે શત્રુઓને હણ્યા છે તેઓને તેણે પૂર્વથી જ હણેલા હતા. એ દેવનો અપ્રમેય છે. તે દેવના દેવ, ઉમાના પતિ, વિશ્વના પ્રથમ, ક્ષયરહિત, હર છે તેને તું એકાગ્રચિત્તે પ્રણામ કર. ૧૪૧ હે અર્જુન ! મેં તને પૂર્વે વારંવાર, જે ક્રોધથી ઉપજેલો છે એમ કહેલું છે અને જે તું પાછળ સાંભળી ગયો છું, તે કદનો એવો મહિમા છે એમ જાણવું. ૧૪૨

यश्च ते कथितः पूर्वं क्रोधजेति पुनः पुनः ।

तस्मिन् प्रभावमेवाग्रे यच्छ्रुतं ते धनंजय ॥ ૧૪૨ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तराजं नारायणीये शतोपरि-
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ૧૭૦ ॥

અધ્યાય ૧૭૧ મો. જનમેજયે નારદઋષિના સંબંધમાં પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો.

शौनक उवाच ॥ सौते सुमुहुराख्यानं भवता परिकीर्तितम् ॥

॥ यच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे विस्मयं परमं गताः ॥ ૧ ॥

શૌનક કહે છે કે:-હે સૂતપુત્ર ! તમે આ અત્યંત મોટું આખ્યાન કહ્યું, કે જેને સાંભળીને સર્વ મુનિઓ પરમ વિસ્મય પામ્યા છે. ૧ હે સૂતપુત્ર ! નારાયણની કથા જેવું ફળ આપે છે તેવું ફળ સર્વ તીર્થોમાં સ્નાન કરવાથી કે, સર્વ આશ્રમોમાં જવાથી પણ થતું નથી. ૨ સર્વ પાપનો નાશ કરનારી પવિત્ર એવી નારાયણની આ કથા પ્રથમથી સાંભળીને અમારાં સર્વનાં અંગ પવિત્ર થયાં છે. ૩ સર્વ લોકોએ ભગવાન નારાયણદેવને નમસ્કાર કરેલો છે અને બ્રહ્માસહિત સમગ્ર દેવો તથા બીજા મહર્ષિઓ પણ તેની ધર્ષણા કરવાને સમર્થ નથી. ૪ હે સૂતપુત્ર ! નારદમુનિને જે દેવ-નારાયણ હરિના દર્શન થયાં તે નિશ્ચય તે દેવના અનુમતથી જ થયેલાં હોવાં જોઈએ. નહિ તો અનિરૂદ્ધસ્વરૂપે રહેલા જગતના નાથનાં દર્શન ક્યાંથી થાય ? પૂનર્જી એવા નારદ દેવશ્રેષ્ઠ નરનારાયણનું દર્શન કરવાને જે કારણથી ગયા તે તમારે અમને કહેવું જોઈએ. સૂત કહે છે કે:-હે શૌનક ! પરિક્ષતના પુત્ર જનમેજયનો યજ્ઞ ચાલતો હતો અને તેનાં સમગ્ર કર્મોત્તર વિધિવત્ ચાલતાં હતાં તે સમયે ગળાએ પોતાના પિતામહના પિતામહ, સમર્થ, વંદના ભંડારરૂપ, કૃષ્ણદૈ-પાથન વ્યાસઋષિને પ્રશ્ન કર્યો, જનમેજય કહે છે કે:-ભગવાનના વાક્યનું ચિંતન કરતા કરતા નારદ દેવર્ષિ શ્વેતક્રીપથી પાછા વળ્યા ત્યારપછી તેમણે શું કર્યું ? તે બદર્યાશ્રમમાં આવીને નરનારાયણ ઋષિને મળ્યા ૫-૧૦ પછી ત્યાં ફટલો સમય વસ્યા તથા તેમણે કયી કયી કથાઓ તેમને પૂછી ? એક લક્ષ શ્લોકવાળું આ ભારતનું આખ્યાન છે ૧૧ તે જાણે સર્વ જ્ઞાનનો સમુદ્ર છે. જેમ સમુદ્રને મંદરાચળથી વલોવીને રત્ન કાઢ્યાં હતાં, તેમ આ ભારત સમુદ્રને વલોવવાથી પણ નારાયણની કથારૂપ રત્ન નીકળે છે. જેમ હડીમાંથી સાર માખણ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ મલયમાંથી સાર ચંદન પ્રાપ્ત થાય છે ૧૨ જેમ વેદોમાંથી

સાર આરણ્યક પ્રાપ્ત થાય છે અને જેમ ઔપધીઓમાંથી સાર અમૃત પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ હે બ્રહ્મનું ! આ કમારૂંપી અમૃત પશુ તેજ રીતે સારભૂત ઉદ્ધાર કરેલું છે ૧૩ હે તપો-નિધિ ! તમે નારાયણની કથામાંથી પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન અમને કહ્યું તે સારરૂપ છે. તે નારાયણ સર્વના ધરા છે અને ઐશ્વર્યથી યુક્ત છે. વળી તે દેવ સર્વ પ્રાણીઓના આત્માની સ્થિતિ કરનાર છે ૧૪ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! નારાયણનું તેજ વિસ્મય ઉત્પન્ન કરે તેવું અને દુર્દ્રશ્ય છે, કદપનો અતંત ધવાથી બ્રહ્માદિ સર્વ દેવતાઓ જેના વિષે પ્રવેશ કરે છે ૧૫ તેમજ ગંધર્વો-સંહિત સર્વ ઋષિઓ અને સ્થાવર-જંગમ જેના વિષે પ્રવેશ કરે છે, તે દેવના કરતાં બીજું કાંઈ આ લોકમાં કે, સ્વર્ગમાં પવિત્ર કરનારું છે નહિ ૧૬ નારાયણની કથા જેવી ફળ આપનારી છે તેવું સર્વ આશ્રમોમાં જવાથી કે, તીર્થોમાં સ્નાન કરવાથી ફળ મળતું નથી ૧૭ અમે વિશ્વના ધનુષ હરિની સર્વ પાપનો નાશ કરનારી કથાઓને સાંભળીને સર્વ પ્રકારે પવિત્ર થયા છીએ ૧૮ શ્રીવાસુદેવની સહાયથી મહારા આર્ય અર્જુને જે ઉત્તમ જય પ્રાપ્ત કર્યો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી ૧૯ કેમ કે, જેને શ્રીવાસુદેવ સહાય છે તેને ત્રણે લોકમાં કોઈ વસ્તુ અપ્રાપ્ય નથી ૨૦ હે બ્રહ્મનું ! ત્રણ લોકના નાથ વિષ્ણુ જેઓને સહાય કરનારા હતા તેથી તે મહારા સર્વ પૂર્વજોને ધન્ય છે. તેઓને ધન્ય છે કે, જેથી તેઓના હિતના અર્થે અને કલ્યાણના અર્થે જનાર્દન સ્વયં યત્ન કરતા હતા ૨૧ લોકોએ પૂજેલા ભગવાનનું દર્શન તપવડેજ થાય છે. તેથી શ્રીવત્સલાંછનવાળા ભગવાનનું તેઓને સાક્ષાત્ દર્શન થતું હતું માટે તેઓને ધન્ય છે ૨૨ વળી તેઓથી બ્રહ્માના પુત્ર નારદને હું વધારે ધન્ય કહું છું કેમ કે તેમને નર નારાયણનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં હતાં ૨૩ અવિનાશી નારદને હું અદ્વિતેજવાળા જાણુતો નથી કેમકે, તેમણે શ્વેતદ્વીપમાં જઈને ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં હતાં ૨૪ તેમને જે દર્શન થયાં હતાં તે તેમના ઉપર દેવની કૃપાજ સમજવી કે, જેથી અનિરૂદ્ધ શરીરમાં રહેલા દેવનાં દર્શન થયાં. હે મુનિ ! પુનઃ વળી નારદ બ્રહ્મશ્રમમાં નર-નારાયણનાં દર્શન કરવાને ગયા તેનું શું કારણ હશે ? બ્રહ્માના પુત્ર નારદ શ્વેતદ્વીપથી પાછા આવ્યાને બ્રહ્મશ્રમમાં ગયા, ત્યાં નર-નારાયણ ઋષિનાં દર્શન કરીને કેટલો સમય રહ્યા ? તથા તેમને શા શા પ્રશ્ન પૂછ્યા ૨૫-૨૭ વળી ન્યારે તે મહાત્મા નારદ શ્વેતદ્વીપથી બ્રહ્મશ્રમમાં આવ્યા ત્યારે મહાત્મા નર-નારાયણ ઋષિઓએ નારદને શું કહ્યું ? ૨૮ એ સર્પ મને તત્વથી નિરૂપણ કરી બતાવવું યોગ્ય છે. વૈશંપાયન કહે છે કે:-હું જેની કૃપાથી નારાયણની કથા કહેવાને સમર્થ થયો છું એવા અમાપ તેજવાળા ભગવાન વ્યાસમુનિને નમસ્કાર છે. હે રાજનું ! શ્વેત મહાદ્વીપમાં જઈને તથા ત્યાં અવનિશ્ચર હરિનાં દર્શન કરીને નારદ વેગથી પાછા વળ્યા અને મેરૂ ઉપર આવ્યા. હે રાજનું ! પરમાત્માએ જે કહ્યું હતું તે સર્વ ભારને પોતાના હૃદયમાં ભરીને તે આવતા હતા ૨૯-૩૧ તેથી તેમના મનમાં મોટો ગભરાટ ઉપજ્યો. મનમાં એવું થયું કે, આટલે દૂર જઈને પાછો હું ક્ષેમકુશળ આ સ્થળમાં આવ્યો છું એ એાછી આશ્ચર્યની વાત નથી ૩૨ પછી તે ઋષિ નારદ મેરૂ પર્વત ઉપરથી ગંધમાદન પર્વત ઉપર ગયા અને પછી આકાશમાંથી વિશાળ બદ્ધીની પાછળ ઉતર્યા ૩૩ ત્યાં અગળ તેમને પ્રાચીન અને શ્રેષ્ઠ નર-નારાયણ ઋષિનાં દર્શન થયાં. તે બે ઋષિઓ તપ કરતા હતા અને મહા આત્મનિષ્ઠાવાળા હતા ૩૪ તેઓ મોટું વ્રત કરનારા અને સર્વ લોકને પ્રસન્ન કરનારા સૂર્યથી વધારે તેજવાળા હતા. તેઓના હૃદયમાં શ્રીવત્સનું ચિહ્ન હતું અને તેઓ

મસ્તક ઉપર જતાનું મંડલ શોભતું હતું ૩૫ તેમના હાથ (ભુજ) ઉપર હંસનાં પચ્છાં જેવાં ચિહ્ન હતાં તથા ચરણ ઉપર ચક્રનાં ચિહ્ન હતાં. તેમનું વક્ષસ્થળ પહોળું હતું, તેમના બાહુ લાંબા હતા તથા તેમના શરીરનો બાધો મળજ્યત હતો ૩૬ તેમને સાઠ દાંત હતા અને આઠ દાઢો હતી; અને તેમનો શબ્દ મેઘની ગર્જના જેવો મંબીર હતો. તેમનું મુખ સુંદર અને લક્ષાટ વિશાળ હતું. તેમની બ્રુકુટી, હડપચી તથા નાક પણ સુંદર હતાં ૩૭ તે બન્ને દેવનાં મસ્તક છત્ર જેવાં હતાં. તે બન્ને મહાપુરૂષો એ પ્રમાણેના લક્ષણથી સંપન્ન હતા ૩૮ તેમને જોઇને મનમાં હર્ષ પામ્યા તથા તે બન્નેએ પણ નારદનો સત્કાર કર્યો અને સ્વાગત કરીને ક્ષેમ-કુશળતાના સમાચાર પૂછ્યા. ૩૯ નારદમુનિ આ એ ઉત્તમ પુરૂષોને જોઇને મનમાં ધ્યાન કરવા લાગ્યા અને વિચાર કર્યો કે, શ્વેતદ્વીપમાં યુક્ત પુરૂષોની સંખ્યામાં સર્વ પ્રાણીઓએ નમસ્કૃત જે પુરૂષોને જોયા હતા તેવાજ આ એ ઉત્તમ ઋષિઓ છે. આવી રીતે મનમાં વિચાર કરીને તેમની પ્રદક્ષિણા કરી અને દર્શની ઉત્તમ સાદરી ઉપર બેઠા. પછી તપ, યશ અને તેજના નિવાસભૂત તથા શમ અને દમથી યુક્ત તે બન્ને ઋષિઓએ પૂર્વાક્ષિક વિધિ સમાપ્ત કરીને પછી એકાગ્રચિત્તે પાદ અને અર્ધવડે નારદનું પૂજન કર્યું ૪૦-૪૩ હે રાજન્ ! આક્ષિક અને આતિથ્ય બન્નેથી પરવાર્યા પછી તેઓ પોતાના આસન ઉપર બેઠા. તે બન્ને જણે એ! ત્યારે ધૃતની આદુતિ અમિમાં પડવાથી મોટી જવાબાધુક્ત અમિ પ્રકાશમાન થાય અને તેથી યજ્ઞસ્થાન શોભે, તેમ તે પ્રદેશ શોભવા લાગ્યો. પછી નારદને સુખપૂર્વક બેઠેલા, શ્રમરહિત, જેણે આતિથ્ય અંગિકાર કર્યું છે એવા તથા સુખયુક્ત સ્થિતિમાં જોઇને નર-નારાયણે આવું વચન કહ્યું. નર-નારાયણ કહે છે કે:-વાર, તે સનાતન પરમાત્મા કે, જે અમારા બન્નેની ઉત્પાતિનું કારણ છે તે ભગવાનનાં શ્વેતદ્વીપમાં દર્શન કર્યો ? નારદ કહે છે કે:-વિશ્વરૂપને ધારણ કરનાર અવિનાશી શ્રીમાન પુરૂષ તથા ત્યાં રહેલા સર્વ લોક, દેવ અને ઋષિઓનાં મેં દર્શન કર્યો. હમણાં હું તમે બન્ને સનાતન પુરૂષોને જોઈ છું ૪૪-૪૮ જે લક્ષણોયુક્ત ભગવાન અવ્યક્તરૂપે ત્યાં છે તેજ લક્ષણોયુક્ત વ્યક્તરૂપે તમે છો. ૪૯ તે દેવની પાસે મેં તમે બન્નેને જોયા હતા, પણ પાછી પરમાત્માની આશાથી હું આજે અહીં આવ્યો છું ૫૦ ધર્મના પુત્ર તમે બેના વિના તે દેવની યરાયર તેજ, યશ અને શોભાવાળું ત્રણે લોકમાં બીજું કોણ હોઈ શકે ? અર્થાત્ તમેજ છો, બીજું કોઈ નથી. ૫૧ તે પરમાત્માએ મને સમગ્ર ક્ષેત્ર ધર્મ કહી સંભળાવ્યો તથા હવે પછી આ લોકમાં તેમના જે જે અવતાર થવાના છે તે પણ કહ્યા. પર તે સ્થળમાં જે શ્વેત અને પાંચ દિગ્દિશો વિનાના પુરૂષો છે તે સર્વ પ્રતિબુદ્ધ (યુક્ત) અને પુરૂષોત્તમના ભક્ત છે. તેઓ સર્વ પરમાત્માનું સદા પૂજન કરે છે અને પરમાત્મા તેઓની સાથે રમે છે. ભગવાનને પોતાના ભક્ત પ્રિય છે તથા તે (પરમાત્મા) દિગ્ને પ્રિય છે. ભગવાનને ભગનારા જન બેને સદા પ્રિય છે એવા તે પરમાત્મા સદૈવ ભક્ત જનથી પૂજન પામીને રમે છે. તે દેવ માધવ વિશ્વના ભોક્તા, સર્વની ગતિવાળા ભક્તનું પાલન કરનાર ૫૩-૫૫ સર્વના કર્તા, સર્વનું કારણ, સર્વ કાર્યરૂપ, અતિશય બળવાળા અને અતિશય તેજવાળા છે, વળી તે મોટા યશવાળા સર્વના હેતુરૂપ, આગારૂપ, બિધાનરૂપ અને તત્વરૂપ છે. ૫૬ તે બેતમને તપ-વડે બોળીને, શ્વેતદ્વીપથી પણ સ્વયં પ્રકાશ તેજોરૂપે કરીને રહેલા છે ૫૭ તે જગતનું ચાલન કરવાની શુદ્ધિથી ત્રણે લોકમાં શાંતિ પ્રસારે છે અને તે દેવ લોકોમાં શાંતિ રહેવાના હેતુથી

શુભ બુદ્ધિવટે નૈષ્ઠિક વ્રતને ધારણ કરીને રહેલા છે ૫૮ જ્યાં તે દેવ દુશ્વર તપ કરે છે ત્યાં સૂર્ય તપતો નથી, ચંદ્રમા પ્રકાશતો નથી વાયુ વાતો નથી. ૫૯ તે વિશ્વને કરનારા દેવ પૃથ્વી ઉપર આઠ આંગળાં ઊંચી વેદી કરીને, તે ઉપર એક ચરણે બેસા રહેલા છે તથા તેમણે ઊંચા હાથ કરીને ઉત્તર દિશામાં મુખ કરેલું છે ૬૦ એ રીતે દુશ્વર તપ કરતાં કરતાં તે અંગોસહિત વેદોનું આવર્તન કર્યાં કરે છે, બ્રહ્મા, ઋષિઓ, રૂદ્ર ૬૧ બીજા સર્વ દેવો, દૈત્યો, દાનવો, રાક્ષસો, નાગો, સુપણ્ડો, ગાંધર્વો, સિદ્ધ અને રાજર્ષિઓ ૬૨ વિધિપુરઃસર જે હવ્ય તથા કવ્યને નિરંતર ચોળે છે તે સર્વ તે દેવના ચરણ આગળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૬૩ એકાંત બુદ્ધિવાળા પુરૂષો જે જે ક્રિયાઓની ચોળના કરે છે તે સર્વ તે દેવ પોતાની મેળે મસ્તકવડે ગૃહણ કરે છે. ૬૪ મહાત્મા મુક્ત પુરૂષોથી બીજા તેને વધારે પ્રિય મનુષ્ય ત્રણે લોકમાં દોષજ નથી, એમ જાણીને હું તેનો એકાંતિક ભક્ત થયો છું. ૬૫ પણ તે પરમાત્માએ મને અહીં મોકલ્યો તેથી અહીં આગ્યો છું. ૬૬ એ પ્રમાણે મને તે દેવે-ભગવાન હરિએ કહેલું છે. માટે તેના વિષે અશક્ત થઇને હું તમો બંનેની સાથે નિરંતર આ સ્થાનમાં બેસીશ (રહીશ). ૬૭

एवं मे भगवान् देवः स्वयमाख्यातवान् हरिः ।

आसिष्ये तत्परो भूत्वा युवाभ्यां सह नित्यशः ॥ ६७ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टुत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां नारा-
यणीये शतोपरि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

અધ્યાય ૧૭૨ મો-નર-નારાયણે શ્વેતદ્વીપવાસી

નારાયણનું માહાત્મ્ય કહ્યું.

नरनारायणावचतुः ॥ धन्योऽस्यनुगृहीतोसि यस्ते दृष्टः स्वयंप्रभुः ॥

॥ न हि तं दृष्टवान् कश्चित्पदयोगिनरपि स्वयम् ॥ १ ॥

નરનારાયણ કહે છે કે:-તે પ્રત્યક્ષ પ્રભુનાં દર્શન કર્યા માટે તને ધન્ય છે અને તારા ઉપર ભગવાને અનુગ્રહ કર્યો એમ જાણવું; કેમ કે; કોઇએ અથવા બ્રહ્માએ પણ તેમનું દર્શન કર્યું નથી. ૧ ભગવાન અવ્યક્તનું કારણ છે માટે તે પુરૂષોત્તમ દુર્લભ છે, હે નારદ ! અમે આ તને સસ વચન કહ્યું છે. ૨ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! ભગવાનને આલોકમાં પોતાના ભક્તથી બીજો કોઇ વધારે વહાલો નથી અને તેમણે તને દર્શન આપ્યું છે. ૩ હે દ્વિજોત્તમ ! પરમાત્મા જે સ્થાનમાં તપ કરે છે તે સ્થાન અમારાવિના બીજા કોઇને પ્રાપ્ત થતું નથી. ૪ જ્યાં ભગવાન વિરાજે છે ત્યાં, એક હજાર સૂર્યને એકત્ર કરવાથી જે તેજ થાય તેટલું તેજ છે. ૫ હે ત્રિપ્ર ! હે ક્ષમાવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! સકળ પૃથ્વીના પતિ તે દેવથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે બ્રહ્માની પૃથ્વીની સાથે યુક્ત થાય છે. ૬ વળી સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરનારા તે દેવથી રસ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેની સાથે જળ બોધાય છે અને તે વ્રતવને પામે છે. ૭ તેજ દેવથી રૂપશુષ્પાત્મક તેજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સૂર્યની સાથે યુક્ત થાય છે તેથી તે લોકોમાં વિરાજે છે. ૮ તે પુરૂષોત્તમ દેવથી રૂપશ

ઉત્પન્ન થાય છે અને તે વાયુની સાથે યુક્ત થાય છે તેથી તે લોકોમાં વહન કરે છે (વાયુ છે). ૯ સર્વ લોકના ધર તે સમર્થ દેવથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે આકાશની સાથે યુક્ત થાય છે તેથી તે અસંવૃત્ત થઇને રહે છે. ૧૦ વળી તે દેવથી સર્વ જૂતને પામેલું મન ઉત્પન્ન થાય છે તથા તે ચંદ્રમાની સાથે યુક્ત થાય છે તેથી તે પ્રકાશ ગુણને ધારણ કરે છે. ૧૧ એ રીતે જાતને ઉત્પન્ન કરનાર સ્થાનને વેદમાં “ સત્ ” કહે છે. તે સ્થાનમાં હવ્ય અને કબ્જના ભોક્તા ભગવાન વિદ્યાસહિત રહેલા છે. ૧૨ હે દિગ્જેતમ ! જે પુરૂષો પાપ અને પુણ્યરહિત તથા મળ વિનાના છે તેઓનો માર્ગ કુશળતા ભરેલો થાય છે. ૧૩ સર્વ લોકમાં અધિકારનો નાશક આદિત્ય એ દ્વાર કહેવાય છે. એ આદિત્યવડે જેમનાં સર્વ અંગ દગ્ધ થયાં છે એવા પુરૂષો કોષ્ઠક કારણથી કોષ્ઠક સ્થળમાં પરમાણુરૂપ થઇ જાય છે અને પછી આદિત્યના વિષે પ્રવેશ કરે છે. તે આદિત્યથી મુક્ત થઇને અનિરૂદ્ધ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. ૧૪, ૧૫ પછી મનરૂપ થઇને પ્રલુપ્તમાં પ્રવેશ કરે છે. પ્રલુપ્તથી મુક્ત થઇને જીવરૂપ સંકર્ષણમાં પ્રવેશ કરે છે. અર્થાત્ જ્યારે પુરૂષ આદિત્યમંડળમાં રહેલા નારાયણના વિષે દષ્ટિ રાખીને એકાગ્ર થાય છે ત્યારે તેમાં એકાગ્ર થતાં થતાં પોતાના દેહને બિલકુલ ભૂલી જાય છે. એમ થાય ત્યારે તેનું સર્વ અંગ દગ્ધ થાય છે. પછી આદિત્યમાં રહેલા પુરૂષને આકારે થયેલું મન ક્રમે કરીને પુરૂષાકૃતિને તજીને રિમ્તમાત્ર આકારનું અથવા નખચંદ્રમાત્ર આકારનું આણી પેઠે સૂક્ષ્મ થઇ જાય છે. એ પ્રકારે સૂક્ષ્મ થયેલું મન ઓમ્કારનો ઝકાર અર્થ કે, જે અનિરૂદ્ધરૂપ અહંકાર છે તેના વિષે પ્રવેશ કરે છે. પછી અનિરૂદ્ધકારને તજીને હકારનો અર્થ કે, જે સૂત્રાત્મા અથવા પ્રલુપ્ત છે તેના વિષે પ્રવેશ કરે છે. તેને તજીને પછી મ્કારનો અર્થ કે જે અંતર્યામી “ સંકર્ષણ ” નામે જીવ-શુદ્ધ ત્વં પદનો અર્થ છે તેના વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૧૬ પછી સાંખ્યજ્ઞાનને જાણનારા વિપ્રશ્રેષ્ઠો ભાગવત પુરૂષોસહિત ત્રણ ગુણથી રહિત થઇને વેગવડે પરમાત્માના વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૧૭ એ પરમાત્મા ક્ષેત્રજ્ઞ અને નિર્ગુણાત્મક છે. સર્વના સ્થાનરૂપ વાસુદેવને ક્ષેત્રજ્ઞ જાણવા એ તને તત્ત્વે કરીને (યથાર્થ) કહ્યું છે. ૧૮ જે પુરૂષોનાં મન રૂડે પ્રકારે ધ્યાનમાં સ્થિર કરેલાં છે, જેઓ નિયમ પાળનારા છે, જેઓની ઇન્દ્રિયા કબ્જમાં રાખેલી છે તથા જેઓ એકાંતભાવ વડે ભગવાનની ભક્તિ કરે છે તેઓ વાસુદેવના વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૧૯ હે દિગ્જેતમ ! અમોએ પણ ધર્મને ધેર અવતાર લીધો છે અને આ રમણીય બદરીના આશ્રમનો આશ્રય કરીને હિમ તપ કરીએ છીએ. ૨૦ હે દિગ્ ! અમારે તપ કરવાનો હેતુ એવો છે કે, દેવાને પ્રિય એવા તે પરમાત્માના જે જે અવતાર ત્રણ લોકમાં થશે તેનું કલ્યાણ ચિંતન કરવું. ૨૧ હે દિગ્જેતમ ! અમે અમ્મશ વિધિમાં પૂર્વની પેઠે યુક્ત છીએ તથા અમે હિતમ એવું સર્વ પ્રકારનું કૃત્યજાત રૂડે પ્રકારે આચરીએ છીએ. ૨૨ માટે હે તપોધન ! શ્વેતદ્વીપ વિષે અમે તને જે પ્રશ્ન કર્યો તે તથા ભગવાનની સાથે ત્હારો જે સમાગમ થયો તે તેમજ તેં જે જે સંકલ્પ કર્યા, ૨૩ તે સર્વ અમે જાણીએ છીએ. સચરાચર ત્રણે લોકમાં જે શુભાશુભ થશે, જે થયું અને જે થાય છે, તે સર્વ અમ્મસ જાણવામાં છે. ૨૪ વૈશંપાયન કહે છે કે : નર-નારાયણનું એવું વચન સાંભળીને, નારદમુનિ હિમ તપ કરનારા તે ઋષિઓના આગળ હાથ જોડીને નારાયણપરા-યજ્ઞ થયા. ૨૫ અને તેમણે નારાયણસંબંધી અનેક મંત્રોના જપ વિધિવત્ કરવા માંડ્યા.

એ રીતે નર-નારાયણના આશ્રમમાં તેજ એ દેવોનું પૂજન કરતા મોટા તેજવાળા ભગવાન નારદઋષિ દેવનાં હજાર વર્ષ સુધી રહ્યા. ૨૬, ૨૭

અવસ્ય સ મહાતેજા નારદો ભગવાન્ ઋષિઃ ।

તમેવાભ્યર્ચયન્ દેવં નરનારાયણૌ ચ તૌ ॥ ૨૭ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तराट्ते गुर्जरभाषायां नारा-
यणीये शनोपरि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

અધ્યાય ૧૭૩ મો. પિતૃઓના ત્રણ પિંડ હોવાનું કારણ.

वैशंपायन उवाच ॥ कस्याचित्त्वथ कालस्य नारदः परमेष्ठिजः ॥

॥ देव कृत्वा यथान्यायं पित्र्यं चक्रे ततः परम् ॥ १ ॥

વંશંપાયન કહે છે કે:-કોઈક સમયના વિષે બ્રહ્માના પુત્ર નારદે શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રથમ દેવકર્મ કરીને, પછી પિતૃકર્મ કરવાનો આરંભ કર્યો. ૧ તે સમયે ધર્મના જ્યેષ્ઠ પુત્ર નારાયણ પ્રભુએ તેને કહ્યું કે,-હે દિવ્યશ્રેષ્ઠ ! દેવકર્મ અને પિતૃકર્મની કલ્પના કરીને તું કોનું પૂજન કરે છે ? ૨ હે બુદ્ધિવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! એ વાત તું મને શાસ્ત્ર પ્રમાણથી કહે કે તું આ કર્મ શું કરે છે અને એનું શું ફળ ધર્યું છે ? ૩ નારદ કહે છે કે:-તમે એવું કહેલું છે કે, પ્રથમ દેવકર્મ કરવું કેમકે, દેવકર્મ મોટા યત્ન છે અને તે સનાતન પરમાત્મારૂપ છે. ૪ તેથી હું નિલ તેની ભાવના કરીને અવિનાશી વૈકુંઠનું યજ્ઞન કરું છું. એ વૈકુંઠથી પૂર્વે લોકના પિતામહ બ્રહ્મા પ્રગટ થયા છે. ૫ અને તે બ્રહ્માએ પ્રસન્ન થઈને મ્હારા પિતાને* ઉત્પન્ન કર્યા છે. એ મ્હારા પિતાને હું સંકલ્પથી થયેલો પ્રથમ પુત્ર છું. ૬ માટે હે સાધો ! પ્રથમ નારાયણના પૂજનનો વિધિ કર્યા પછી હું પિતૃઓનું પણ પૂજન કરું છું. એ રીતે પૂજન કરવાથી પણ જગતના પિતા, માતા અને પિતામહ ભગવાન કે, જે જગતના પતિ છે તેનુંજ પૂજન પિતૃયજ્ઞમાં થાય છે. વળી બીજી શ્રુતિ છે કે, પુત્રોનું યજ્ઞન પિતૃઓએ કર્યું હતું. ૭, ૮ પિતૃઓની પાસેથી વેદની શ્રુતિ નાશ પામી હતી તે પુનઃ પુત્રોએ ભણાવી હતી, તે દિવસથી મંત્ર આપનારા પુત્રો પણ પિતૃપણાને પામ્યા+ છે. ૯ એ વાત દેવોએ તથા આત્મનિષ્ઠ એવા તમોએ પણ જાણેલી છે કે, પુત્રો અને પિતૃઓ પરસ્પર પૂજન કરતા હતા. ૧૦ પૃથ્વી ઉપર પ્રથમ દર્ભ નાખીને, પછી પિતૃ આદિને જીતીને અને ત્રણ પિંડ મૂકીને પિતૃઓનું પૂજન કરવામાં આવે છે. હે નારાયણ ! પૂર્વે પિતૃઓને પિંડસંજ્ઞા શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ ? તે કહો. ૧૨ નર-નારાયણ કહે છે કે:-પૂર્વે સમુદ્રરૂપી મેખળાવાળી આ પૃથ્વી નાશ પામી હતી તેને ભગવાન ગોવિંદે વરાહરૂપ ધારણ કરીને પાછી આણી હતી. ૧૨ જેનું અંગ જળ અને કાલ્પથી ભેપાયલું છે તથા જે લોકના

* દક્ષના શાપથી નારદ, પ્રજાપતિથી પુનઃ જન્મ પામ્યા હતા, એવી કથા હરિવંશમાં છે.

+ આ સંજ્ઞામાં એવી કથા છે કે, પિતૃઓ પોતાના અગ્નિબ્જાતાદિ પુત્રોને વેદનું અધ્યયન કરાવીને પછી તેઓ અસુરોની સાથે યુદ્ધ કરવા ભાગ્યા. તેમાં ધણો કાળ વ્યતીત થઈ જવાથી વેદ બહી ગયા તે પાછા ઘેર આવીને પુત્રોની સાથે પુનઃ ભણ્યા એ રીતે પુત્રો પિતૃઓના ગુણ થયા.

કાર્યના અર્થે સદા તત્પર છે એવા ભગવાન પુરૂષોત્તમે પૃથ્વીને તેના સ્થાનમાં સ્થાપન કરી. ૧૩ અને સૂર્ય મધ્ય દેશને પામ્યો તથા આહ્નિકનો કાળ પ્રાપ્ત થયો એટલે પ્રથમ દર્શ પાશ્વરીને દાઢ ઉપર એટલા ત્રણ પિંડને ભગવાને એકાએક કંપાવીને તે ઉપર ચૂક્યા. પછી તેમણે તે પિંડોના વિષે આત્માને ઉદ્દેશીને યથાવિધિ પિતૃકર્મ કર્યું. ૧૪,૧૫ ભગવાન પ્રભુએ પોતાનાજ વિધિથી ત્રણ પિંડની કલ્પના કરીને પોતાના શરીરમાંથી નીકળેલી મર-મીથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્નેહયુક્ત તલવડે તેનું પ્રોક્ષણ કર્યું. પૂર્વમાં મુખ રાખીને રહેતા દેવના સ્વામી ભગવાને મર્યાદાસ્થાપન કરવાના હેતુથી એ રીતે પિતૃકર્મ કરીને પછી આત્મ વચન કહ્યું. ૧૬,૧૭ વરાહ ભગવાન કહે છે કે:-લોકને ઉત્પન્ન કરનારો હું પિતૃઓને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવાને તત્પર થયો હતો અને પિતૃકર્મના ઉત્તમ વિધિઓનું ચિંતન કરતો હતો; એવામાં મહારી દાઢ ઉપરથી મહારી જમણી બાજુએ ત્રણ પિંડ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા, માટે એ ત્રણ પિંડનેજ પિતૃઓ ગણવા. ૧૮,૧૯ એ ત્રણ પિંડ અવયવરહિત અને ગોળાકાર છે માટે ઉત્પન્ન કરેલા સનાતન પિતૃઓ એવાજ થાઓ. ૨૦ એ ત્રણે પિંડમાં હુંજ રહેલો છું અને તેને ક્રમે કરીને પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ ગણવા. ૨૧ મહારાથી બીજે અધિક કાર્મ છે નહિ માટે મહારે કોનું પૂજન કરવું? લોકમાં મહારે પિતા કાણ છે? હુંજ સર્વનો પિતામહ છું. ૨૨ વળી હું પિતામહ (બ્રહ્મદેવ) નો પણ પિતા અને ઉત્પત્તિનું કારણ છું. દેવના દેવ વરાહ ભગવાને એ પ્રમાણે કહીને વરાહપર્વત ઉપર વિસ્તારસહિત પિંડ અર્પણ કર્યા તથા હે વિષ્ણુ! એ રીતે આત્માનું પૂજન કરીને તે સ્થળમાંજ અંતર્ધાન થયા. ૨૩,૨૪ હે વિષ્ણુ! પિતૃઓ પિંડના આકારે હોવાનું કારણ એ પ્રમાણે છે અને તેઓ ભગવાનના વચન પ્રમાણે નિરંતર પૂજન પામે છે. ૨૫ જે પુરૂષો, પિતૃઓ, દેવો, ગુરુઓ, અતિથિઓ, ગાયો, શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો, પૃથ્વી અને માતા, એમને મન, વાણી અને કર્મવડે પૂજે છે. એ ભગવાન સર્વ પ્રાણીઓના શરીરમાં રહેલા છતાં તેઓના વિષે વ્યાપ્ત છે. ૨૬,૨૭ તે ઇશ્વર છે અને સુખ-દુઃખના વિષે સર્વ પ્રાણીઓ સમાન છે. તે નારાયણ “મહાન, મહાત્મા અને સર્વાત્મા છે” એમ શ્રુતિમાં મહેલું છે. ૨૮

સમઃ સર્વેષુ ભુતેષુ ઈશ્વરઃ સુહૃદુઃકવ્યો ।

મહાન મહાત્મા સર્વાત્મા નારાયણ ઇતિ શ્રુતઃ ॥ ૨૮ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तारद्धे नाराणीये क्षतोपरि
त्रिसप्ततितमोऽध्याय ॥ १७३ ॥

અધ્યાય ૧૭૪ મો-શ્રીવેદવ્યાસમુનિની મહત્તા.

वैशंपायन उवाच ॥ भुवैतच्चारदो वाक्यं नरनारायणेस्तिम् ॥

॥ अत्यंत भक्तिमान् देवे एकांतित्वमुपेयवान् ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે કે:-નર-નારાયણે કહેલું એવું વચન સાંભળીને નારદ તે દેવના વિષે અત્યંત ભક્તિમ્મન થઈને એકાંતિકપણ્યને પામ્યા. ૧ પછી એવી રીતે નર-નારાયણના આશ્રમમાં હજાર વર્ષ રહીને, ભગવાનના આશ્રમાત્ર શ્રવણ કરીને તથા અવિનાશી હરિનાં

દર્શન કરીને, જ્યાં પોતાનો આશ્રમ હતો ત્યાં હિમાચલમાં ગયા. તે એ પ્રખ્યાત તપવાળા નર-નારાયણ ઋષિ પણ તેજ રમણીય આશ્રમમાં રહીને ઉત્તમ તપ કરવા લાગ્યા. હે જન-મેજ્ય ! પાંડવોના કુળને ધારણ કરનાર અમાપ પરાક્રમવાળો તું પણ આ કથાને આરંભથી સાંભળીને પવિત્ર થયો છે. હે શ્રેષ્ઠ રાજા ! જે પુરૂષ મન, વચન કે, કર્મવડે અવિનાશી વિષ્ણુનો દ્વેષ કરે છે તેને આ લોકમાં કે, પરલોકમાં પણ કલ્યાણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૩૬ જે પુરૂષ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ દેવ નારાયણ-હરિનો દ્વેષ કરે છે તેના પિતૃઓ અનંત-કાળ સુધી નરકમાં રૂપે છે. આ જગતમાં જે સર્વ પ્રાણીનો આત્મા છે તે કાષ્ઠનો દ્વેષ (દ્વેષ કરવા યોગ્ય) કેમ થઈ શકે ? ૭ હે પુરૂષઅર્ધ ! તેજ વિષ્ણુ સર્વનો આત્મા છે એમ સિદ્ધ થયેલું છે. ગંધવતીના પુત્ર વ્યાસઋષિ કે, જે અમારા ગુરુ છે તેમણે આ પરમ શ્રેષ્ઠ મહાત્મ્ય અમને કહેલું છે. હે તાત ! હે અનંગ ! મેં વ્યાસમુનિની પાસેથી આ મહાત્મ્ય સાંભળ્યું હતું તે મેં તને કહ્યું છે. ૮, ૯ હે નૃપ ! એજ ધર્મ, જગતના નાથ સાક્ષાત્ નારાયણથી નારદે રહસ્યસહિત અને સંગ્રહસહિત પ્રાપ્ત કર્યો છે. ૧૦ હે ઉત્તમ નૃપ ! એવો એ મોટો ધર્મ પૂર્વે મેં તને સંક્ષેપમાં હરિગીતાના વિષે કહેલો છે. એનું તાત્પર્ય એવું છે કે, સર્વ પ્રાણીના આત્મારૂપ વિષ્ણુ પ્રત્યે દ્રોહ ન કરતાં રૂડી રીતે પરમેશ્વરનું આરાધન કરવું. ૧૧ હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! તું કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસને પૃથ્વી ઉપર નારાયણરૂપ જળજળે કેમ કે, અન્યથા મહાભારત કરવાને ખીજે કાણુ સમર્થ થઈ શકે ? ૧૨ તથા અનેક પ્રકારના અનેક ધર્મોને તે પ્રભુવિના ખીજે કાણુ રહી શકે ? ૧૩ હવે જે રીતે તેં યજ્ઞ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે તે રીતે તારો મહાયજ્ઞ ચાલતો રહે. તેં અશ્વમેધનો સંકલ્પ કર્યો છે અને ધર્મ પણ સાંભળ્યો છે. ૧૪ સૂતપુત્ર કહે છે કે:-આવું મોટું આખ્યાન સાંભળીને તે રાજશ્રેષ્ઠ જનમેજયે યજ્ઞની સમાપ્તિને માટે સર્વ ક્રિયાઓનો આરંભ કર્યો. ૧૫ નૈમિષારણ્યમાં રહેનારા શૌનકાદિ ઋષિઓના પૂછવાથી સૂતપુત્રે કહેલું આ નારાયણીય આખ્યાન મેં તને કહ્યું. ૧૬ એજ આખ્યાન પૂર્વે ઋષિઓ, પાંડવો, કૃષ્ણ અને ભીમ, એઓના સાંભળતાં નારદે બૃહસ્પતિને કહેલું હતું. ૧૭ એ નર-નારાયણ મહાન ઋષિ કે, જે મનુષ્ય અને લોકના પતિ છે, જે વિશાળ પૃથ્વીને ધારણ કરનાર છે, જે વેદમાં કહેલી નીતિનું વિધાન કરનાર છે, જે શ્રમ અને નિયમના ભંડાર છે અને જે યમ અને નિયમમાં તત્પર છે તે હરિ ઉત્તમ બ્રાહ્મણોસહિત તને ગતિ આપનાર થાઓ. ૧૮ વળી જે દેવોનું હિત કરનાર, અસુરોનો વધ કરનાર, તપનો ભંડાર, અત્યંત શ્રેષ્ઠ, યશનું પાત્ર, મધુકૈટભને હણનાર, સત્યયુગના ધર્મને જળનારા પુરૂષોને સદ્ગતિ આપનાર તથા તેઓના જયનો નાશ કરનાર અને યજ્ઞના ભાગને ગ્રહણ કરનાર ભગવાન છે તે તને શરણુ આપો. ૧૯ વળી જે ત્રણ ગુણવાળા, ગુણથી રહિત વાસુદેવ-સંકર્ષણ-પ્રહુન્ન-અનિરૂદ્ધ એવી ચાર મૂર્તિને ધારણ કરનારા, વાપી આદિ પૂર્ત અને અમિહોત્રાદિ ઇન્દ્રિયા ફળના ભાગને હરણ કરનાર, અજિત અને અતિશય વેગવાન ભગવાન છે તે પ્રણયશાળી ઋષિઓને નિરંતર આત્મપ્રાપ્તિરૂપ ગતિ આપો. ૨૦ તમે સર્વ એકચિત્ત થઈને લોકના સાક્ષી, જન્મરહિત, પ્રાચીન પુરૂષ, સૂર્યસમાન વર્ણુવાળા, ધૃત્વર અને સર્વને ગતિ આપનારા પરમેશ્વરને પ્રણામ કરો કેમ કે, જળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા શેષશાયી નારાયણ પણ તે ઋષિ વાસુદેવને પ્રણામ કરે છે. ૨૧ હે ઉદાર રાજા ! તે અવ્યક્તાદિ લોકની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, મોક્ષનું અન્ન

છે, સદૃશ છે, સર્વનું પરમ સ્થાન છે; અચલ પદ છે અને સનાતન તત્વ છે કે, જેને મનોનિગ્રહ કરનારા સાખ્ય યોગીઓ બુદ્ધિવડે વરેલા છે-બુદ્ધિવડે તેને પામેલા છે. ૨૨

સ હિ લોકયોનિરુત્તસ્ય પદં સૂક્ષ્મં પરાયણમચ્છલં હિ પદમ્ ॥

તત્સાંખ્યયોગિમિહવારવૃતં બુદ્ધયા યતાત્મમિરિદં સનાતનમ્ ॥ ૨૨ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टुत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां नारा-
यणीये श्रुतोपरि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

અધ્યાય ૧૭૫ મો-ભગવાને હયગ્રીવાવતાર ધારણ
કરીને મધુ-કૈટભને માર્યા.

શૌનક ઉવાચ ॥ શ્રુતં ભગવતસ્તસ્ય મહાત્મ્યં પરમાત્મનઃ ॥

જન્મ ધર્મગૃહે ચૈવ નરનારાયણાત્મકમ્ ॥ ૧ ॥

શૌનક કહે છે કે:-પરમાત્મા ભગવાનનું માહાત્મ્ય તથા નારાયણરૂપે તેમનો ધર્મને ઘેર જન્મ એ અમે સાંભળ્યો. ૧ તેમજ મહાવરાહે ઉત્પન્ન કરેલી પુરાતન પિંડની ઉત્પત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાં જેમ જેની કલ્પના કરી છે ૨ તે પણ હે અનધ ! હે અહન ! તમે જે રીતે કહ્યું તે રીતે અમે સાંભળ્યું. પણ પૂર્વે તમે કહી ગયા કે, સમુદ્રના કિનારા ઉપર ઈશાન કોણમાં હવ્ય અને કન્યાના ભોક્તા વિષ્ણુનું હયશિરારૂપ ભગવાન પરમેષ્ઠી અહ્યાએ જોયું હતું; તે રૂપ લોકના ધારણ કરનારા હરિએ કેવું ઉત્પન્ન કર્યું હતું ? અને હે મુનિ ? હે બુદ્ધિવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! એ હયશિરાનું રૂપ, તેનો પ્રભાવ, મોટાં સત્ત્વોમાં તેની અપૂર્વતા, એ સર્વ જોઇને તથા દેવોના શ્રેષ્ઠનું એવું અપૂર્વ, અપાર બળવાળું, પવિત્ર હયશિરારૂપ જોઇને અહ્યાએ શું કર્યું ? ૩, ૬ હે અહન ! હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા ! મહા-પુરૂષે નિર્માણ કરેલા અને જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા એ પ્રાચીન રૂપ વિષે અમને એટલો સંશય છે તેનું નિરાકરણ કરો. ૭ હે અહન ! તમે અમને પવિત્ર કથાઓ કહીને પવિત્ર કરેલા છે. સૂત કહે છે કે:-જે જે કથાઓ ભગવાન વ્યાસે જનમેજય રાજાને કહેલી છે તે તે સર્વ વેદમાં પ્રમાણ કરેલી પુરાણની કથાઓ હું તમને કહીશ. ભગવાનની હયશિરા શ્રુતિની કથા સાંભળીને જનમેજય રાજાને પણ સંશય થયો હતો અને તેણે પણ તમારી પેઠેજ પ્રશ્ન કર્યો હતો. જનમેજય કહે છે કે:-હે સત્તમ ! અહ્યાએ ઘોડાના મસ્તકને ધારણ કરનારા દેવના જે રૂપને જોયું હતું તે શાના અર્થે થયું હતું ? તે મને કહો. વૈશંપાયન કહે છે કે:- હે પૃથ્વીપતે ! આ લોકમાં જે જે દેહધારી પ્રાણી છે તે સર્વ ઈશ્વરની બુદ્ધિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પાંચ ભૂતથી આવિષ્ટ છે. ઈશ્વર જગતનો સરજનાર, પ્રભુ, નારાયણ અને વિશ્વ છે. ૮, ૧૨ વળી તે પ્રાણીઓનો અંતરાત્મા, વરદાન આપનારો, સગુણ અને નિર્ગુણ છે. હે રાજાશ્રેષ્ઠ ! હું તને પ્રાણીનો આત્મતિક પ્રલય કહું તે તું સાંભળ. ૧૩ પૂર્વે જ્યારે જગત એક સમુદ્રરૂપ થઈ ગયું ત્યારે પૃથ્વી તેમાં લય પામી ગઈ, જળ તેજમાં લય પામી ગયું, તેજ વાયુમાં લય પામી ગયું, ૧૪ વાયુ આકાશમાં લીન થયો, આકાશ મનમાં લીન થઈ ગયું, મન વ્યક્તમાં લીન થઈ ગયું, વ્યક્ત અવ્યક્તમાં લીન થયું. ૧૫ અવ્યક્ત પુરૂષમાં લીન થયું

અને પુરૂષ સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઇ ગયો. તે સમયે સર્વ સ્થાનમાં અધિકાર માત્ર થઇ ગયો અને કાંઇ પણ જણાતું નહોતું. ૧૬ એ તમ-(અધિકાર)થી જગતનું કારણ પર “એમ” નામે બ્રહ્મ ઉત્પન્ન થયું અને એ તમ મૂળ અમૃત-(ચૈતન્ય)ના વિષે અધિષ્ઠિત હતું. અર્થાત્ જન્મ દોરડીમાં સર્પ જોવામાં આવે છે તે કહીથી પણ ઉત્પન્ન થયેલો નથી, પરંતુ દોરડીમાં અધિષ્ઠિત છે, તેમ ચૈતન્યમાં પણ તેનો અધ્યાસ થયેલો હોવાથી તમ ચૈતન્યમાં અધિષ્ઠિત છે, એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે. એ બ્રહ્મ પુરૂષના શરીરમાં આશ્રય કરીને જગતના સમગ્ર પદાર્થરૂપે થયું છે. ૧૭ તેણે પુરૂષના શરીરનો આશ્રય કર્યો એટલે તેનું નામ “અનિરૂદ્ધ” પડ્યું અને તેનેજ “પ્રધાન” કહે છે. હે નૃપસત્તમ ! તેજ ન્યારે ત્રણ ગુણયુક્ત થયું ત્યારે અવ્યક્ત કહેવાયું. ૧૮ તે સમયે સમર્થ ભગવાન વિશ્વકુસેન દેવ નિર્વિશેષ, ચિન્માત્રાકાર, ચિત્તવૃત્તિસહિત યોગનિદ્રાને ધારણ કરીને જળમાં સૂતા હતા. ૧૯ તથા તે, અનેક ગુણને ઉત્પન્ન કરનારી વિચિત્ર સૃષ્ટિ (ઉત્પત્તિ) વાળા જગતને સરજવાનું ચિંતન કરતા હતા. તેના સૃષ્ટિને રચવાના વિચારથી આત્મારૂપ ગુણવાળું મહત્ત્વ ઉપજ્યું. ૨૦ તેનાથી અહ-કાર થયો તેને ચતુર્મુખ “બ્રહ્મા” કહે છે, એવી રીતે સર્વ લોકના પિતામહ ભગવાન કમળનેત્ર હિરણ્યગર્ભ કમળના વિષે અનિરૂદ્ધથી ઉત્પન્ન થયા, તે કમળના વિષે તેજસ્વી અને અદ્ભુત સરખા સનાતન પ્રભુ બ્રહ્મા બેઠા હતા. ૨૧, ૨૨ તેમણે સર્વ લોકોને જળ-મય દીઠા. પછી તે પરમેષ્ઠી બ્રહ્મા પોતાના સત્વના વિષે સ્થિર થઇને જૂતોના સમુદાયને સરજવા લાગ્યા. ૨૩ તેવામાં તે આદિ અને અંતરહિત દેવે સૂર્યના સરખી કાંતિવાળા તે કમળના એક પત્રમાં નારાયણે કરેલાં બે જળના બિંદુઓ જોયાં; તે મોટા ગુણવાળાં હતાં. તેમાંનો એક બિંદુ મધના સરખો સુંદર કાંતિવાળો હતો. ૨૪, ૨૫ તેમાંથી નારાયણની આગ્રાથી તમોગુણનું કાર્ય “મધુ” નામે દૈત્ય ઉપજ્યો. બીજો બિંદુ કઠિન હતો તે રજો-ગુણનું કાર્ય “કૈટલ” નામે દૈત્ય થયો. ૨૬ એવી રીતે તમોગુણ અને રજોગુણયુક્ત તે બે બળવાન અને શ્રેષ્ઠ દૈત્યો હાથમાં ગદા લેઇને પદ્મના નાળને અનુસરીને બ્રહ્માની તરફ દોડ્યા. ૨૭ અને ત્યાં કમળમાં રહેલા અમાપ તેજવાળા બ્રહ્માને જોયા. તે સમયે બ્રહ્મા પ્રથમજ સુંદર દેહવાળા ચાર વેદને ઉત્પન્ન કરતા હતા. ૨૮ પછી તે બે અસુરશ્રેષ્ઠોએ શરીરધારી વેદોને જોઇને બ્રહ્માના દેખતાં સહસા વેદોને પકડી લીધા. ૨૯ પછી તે શ્રેષ્ઠ દાનવો સનાતન વેદોને લઇને ઉતાવળેથી જળથી ભરેલા મહા સમુદ્રમાં પેશી ગયા. ૩૦ એવી રીતે વેદોનું હરણ થયું તેથી બ્રહ્માને મોટા શોક થયો અને તેથી વેદ વિનાના થયેલા બ્રહ્માએ ઇશાન (ઇશ્વર)ને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૩૧ બ્રહ્મા કહે છે કે:-વેદ મ્હારું મુખ્ય નેત્ર છે અને વેદજ મ્હારું પરમ બળ છે, વેદજ મ્હારું મુખ્ય ધામ છે અને વેદજ મ્હારું શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મ છે. ૩૨ બે દાનવોએ બળાત્કારે મ્હારા વેદોનું હરણ કર્યું બે અને વેદ વિના મ્હારે સર્વ લોક અધિકારમય થઇ ગયા છે. ૩૩ હું લોભાની ઉત્તમ સૃષ્ટિ વેદો વિના શી રીતે કરું ? અરે ! વેદોનો નાશ થવાથી મ્હારાપર મોટું દુઃખ આવી પડ્યું છે. ૩૪ આ દુઃખથી મ્હારું હૃદય બહુ ખેદ પામે છે અને હું આ તીવ્ર શોકથી અત્યંત દુઃખી છું. હું આ શોકના સાગરમાં ડૂબ્યો છું તેમાંથી મને મુક્ત કરે એવું કાણ છે ? ૩૫ અને હું એવો કોને વહાલો છું કે, તે મ્હારા નાશ પામેલા વેદોને પાછા આણી આપે ? હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! હે બુદ્ધિમાનમાં શ્રેષ્ઠ ! એ પ્રકારે બોલતા બ્રહ્મદેવની બુદ્ધિ ભગવાનની સ્તુતિ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઇ અને તેથી તે

પ્રજુએ બન્ને હાથ જોડીને સર્વથી ઉત્તમ જપ કરવાનો આરંભ કર્યો. ૩૬, ૩૭ બ્રહ્મા કહે છે કે:-હે બ્રહ્મહૃદય ! હે મહારા પૂર્વજ ! હે લોકના આદ્ય ! હે જગતમાં શ્રેષ્ઠ ! હે સાંખ્ય-યોગના ભંડાર ! હે પ્રભો ! તમને પ્રણામ છે. ૩૮ હે વ્યક્ત અને અવ્યક્તના ઉત્પન્ન કર્તા ! હે અચિંત્ય ! હે મોક્ષના માર્ગમાં સ્થિતિવાળા ! હે વિશ્વના ભોક્તા ! હે સર્વ પ્રાણીઓના અંતરાત્મા ! હે અયોનિજ ! હે લોકધામ ! તમે સ્વયંભૂ છો અને હું તમારી કૃપાથી ઉત્પન્ન થયો છું. ૩૯ તમારાથી મહારો પ્રથમ માનસ જન્મ થયો છે તેનું દિબ્બે પૂર્જન કરે છે. મહારો બીજો પ્રાચીન જન્મ ચાક્ષુષ છે. ૪૦ તમારી કૃપાથી મહારો ત્રીજો મોટો જન્મ વાચિક થયો છે. હે વિભો ! તમારાથી મહારો ચોથો શ્રવણથી જન્મ થયો છે. ૪૧ તમારાથી મહારો ઉત્તમ જન્મ નાસત્યનો થયો છે તે પાંચમો છે. તમારાથી મહારો છઠો જન્મ અંડજ થયો છે. ૪૨ હે પ્રભો ! અને આ “ પદ્મજન્મ ” એવો મહારો સાતમો જન્મ છે. હે ત્રણ ગુણુરહિત દેવ ! હું પ્રત્યેક સૃષ્ટિ સમયે તમારો પુત્ર છું. આનો સ્પષ્ટાર્થ આ પ્રમાણે છે. અહંકારથી બ્રહ્મા થયા છે. તે પોતાના વિરાટસ્વરૂપને ખ્યાનમાં રાખીને જે સમયે જે પ્રકાશે છે, તે સમયે તે ઉપજે છે, એવા વિચારથી વિરાટના તેટલા જન્મ કહી બતાવે છે. માનસસૃષ્ટિ ભોગદારા મનને તૃપ્ત કરે છે માટે વિરાટનો પ્રથમ જન્મ માનસ કહ્યો છે. પ્રપંચાત્મકરૂપ નેત્રનો ગુણ છે અને તે મનથી બાહ્ય છે, માટે તેને ચાક્ષુષ(નેત્ર-અંધ) બીજો જન્મ કહ્યો છે. વચન માત્રવડે મેરૂ-સ્વર્ગાદિની સ્થાપના કરી છે માટે તે ચાક્ષુષથી બાહ્ય છે કેમ કે, ચક્ષુથી તે જોવામાં આવતું નથી, માત્ર વાણીજ તેનું સ્થાપન કરે છે, માટે તે તેનાથી બાહ્ય તૃતીય જન્મ છે. દેવોએ સ્વર્ગાદિને ભોજનપણે અતિપાદન કર્યા છે તે શ્રવણથી જાણવામાં આવે છે, માટે તે તેનાથી પણ બાહ્ય ચોથો જન્મ છે. “ નાસત્ય ” એવું નામ અશ્વિનીકુમારોનું છે તે ધ્રાણ્વેદ્રિયના દેવતા છે. ધ્રાણ્વેદ્રિયદ્વારા ગંધ-પ્રપંચ જાણવામાં આવે છે તે એનાથી પણ બાહ્ય છે માટે તે પાંચમો જન્મ છે. બ્રહ્માંડના દર્શનરૂપ સંસ્કારથી વાસનાત્મક સ્વપ્નાનો પ્રપંચમય જન્મ તેનાથી પણ બાહ્ય છઠો છે. તેનાથી બાહ્ય પાદ્મજન્મ છે. કેમ કે, પદ્મ ધાતુનો અર્થ જનું-પામવું એવો થાય છે. તે ઉપરથી વાસનાને પામવારૂપ સાતમો જન્મ છે. એનાથી પણ બાહ્ય શુદ્ધ ચિન્માત્ર આઠમો જન્મ છે. એ રીતે મહારા પ્રત્યેક કાર્યમાં તમે અનુગત છો માટે તમે પિતા છો અને હું પુત્ર છું. અર્થાત્ તમારી સત્તાવડે સાત પ્રકારનાં કાર્યરૂપે હું તમારો પુત્ર છું. ૪૩ હે પુંડરીકાક્ષ ! પ્રથમ શુદ્ધ સત્વથી તમારું શરીર ઉત્પન્ન થયેલું છે અને તમે ઇશ્વર છો તથા આપ સ્વયં-ભૂને જે ઇશ્વરપણું પ્રાપ્ત થયું છે એજ તમને કર્મબંધ પ્રાપ્ત થયેલો છે-એજ સ્વભાવ છે. ૪૪ તમેએ મને વેદરૂપી નેત્ર આપીને નિર્માણ કરેલો છે તથા તમારા બળથી હું જ્ઞાનને જીતનારો થયેલો છું. મહારા એ વેદને બે દૈત્યો લઇ ગયા છે માટે હું આંધળો થયો છું. ૪૫ હવે તમે જગો. મહારાં નેત્ર મને આપો કેમકે હું તમને પ્રિય છું અને તમે મને પ્રિય છો. એ પ્રમાણે બ્રહ્માએ સર્વ દિશાએ મુખવાળા બળવાનની સ્તુતિ કરી. ૪૬ તેથી બળવાને નિદ્રાનો ત્યાગ કર્યો અને વેદનું કાર્ય કરવા માટે તત્પર થયા. તે બળવાને પોતાના અર્થથી તથા મોટા યોગથી બીજો દેહ ધારણ કર્યો. ૪૭ અને અંદાજ સરખી કક્ષિતિવાળું તથા રૂડી નાસિકાવાળું શરીર ધારણ કર્યું. તેમણે વેદના સ્થાનરૂપ ધોડાનું શુભ મસ્તક હોય તેવું મસ્તક ધારણ કર્યું. ૪૮ તથા નક્ષત્ર અને તારાઓસહિત તેનું મસ્તક હોય તેવું તે

શાભવા લાગ્યું. તેની કેશવાળી સૂર્યના કિરણ સરખી તેજસ્વી થઇ. ૪૬ આકાશ અને પાતાળ તેના કાન થયા, પ્રાણીઓને ધારણ કરનાર પૃથ્વી તેનું લલાટ થયું, ગંગા અને સરસ્વતી તેની જંઘાઓ થઇ, મોટા સમુદ્ર તેની ભમરો થઇ. ૫૦ સૂર્ય અને ચંદ્ર તેનાં નેત્ર થયાં, સંખ્યા તેની નાસિકા થઇ, ઓમ્કાર તેનો સંસ્કાર થયો અને વીજળી તેની જીભ થઇ. ૫૧ હે રાજન્ ! “ સોમપા ” નામે પ્રખ્યાત પિતૃઓ તેના દાંત થયા, ગોબાક અને ઘઘલોક તે મહાત્માના ઓઠ થયા. ૫૨ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગુણવાળી કાળરાત્રિ તેની મીવા થઇ એવી રીતે અનેક મૂર્તિઓથી વીંટાયલું હયશિરારૂપ ધારણ કરીને. ૫૩ તે ભગવાન પ્રભુ અંતર્ધાન થયા અને તેમણે સમુદ્રના જળના વિષે પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં રસાતળના વિષે જઇને પછી પરમ યોગધારણ કરીને શિક્ષાયુક્ત સ્વરે ઉદ્ગીય સ્વરને ઉચ્ચાર કર્યો. તે અનુનાદવાળો, સર્વ પ્રકારે સ્નિગ્ધ તથા સર્વ પ્રાણીને હિતકર અને ગુણ આપનારો સ્વર પૃથ્વીની અંદર થયો. તે સાંભળીને તે બન્ને અસુરો વેદોને પ્રતિજ્ઞાથી બાંધીને અને રસાતળમાં નાંખીને ન્યાંથી શબ્દ સંભળાતો હતો ત્યાં ગયા. એવામાં ભગવાન હયશિરાદેવ રસાતળમાં રહેલા વેદોને ત્યાંથી લઇને જતા રહ્યા અને પુનઃ બ્રહ્માને આપ્યા ત્યારે તે પોતાની પ્રકૃતિને પામ્યા-સ્વસ્થ થયા. ૫૪, ૫૮ પછી તે મહા સમુદ્રના કિનારે ઇશાન કોણમાં અશ્વના શિરનું સ્થાપન કર્યું અને તે સમયથી તે અશ્વશિરા ભગવાન વેદના સ્થાનરૂપ થયા. ૫૯ પછી મધુ અને કૈટભ દાનવોએ ન્યાંથી સ્વર આવતો હતો ત્યાં જઇને જોયું તો કાંઇ દીકું નહિ, તેથી ઉતાવળે પાછા પોતાના સ્થાનમાં આવ્યા અને જોવા લાગ્યા તો, ન્યાં વેદ મૂક્યા હતા તે સ્થળ શૂન્ય દીકું; તેથી અતિશય બળવાન તે બન્ને દૈત્યો ઉત્તમ વેગ ધારણ કરીને, પુનઃ તે રસાતળથી ઉપડ્યા અને ન્યાં સર્વના આદિ પુરૂષ ભગવાન હતા ત્યાં જઇ પહોંચ્યા. તો ચંદ્રના સરખા નિર્મળ, શ્વેતવર્ણના અનિરૂદ્ધ શરીરમાં રહેલા, અપાર પરાક્રમવાળા અને પુનઃ પણ નિદ્રાયોગને ધારણ કરી સૂતેલા તેમને જોયા. ૬૦, ૬૩ તેમણે જળની ઉપર પોતાના શરીર જેવડી શય્યા કલ્પેલી હતી. તેના ઉપર નાગની ફણાનું છત્ર હતું તથા તે શય્યા જ્વાળાની પંકિતથી ચારે બાજુ વીંટાયેલી હતી. ૬૪ તે ભગવાન નિર્મળ, સત્વગુણસંપન્ન અને સુંદર કાંતિવાળા હતા. તેને જોઇને દાનવોમાં શ્રેષ્ઠ તે બન્ને મોટું હાસ્ય કરવા લાગ્યા. ૬૫ તથા રજોગુણ અને તમોગુણથી વીંટાઇને આ પ્રમાણે બોલ્યા કે, -આ શ્વેત પુરૂષ નિદ્રા ધારણ કરીને સૂઇ ગયો છે. ૬૬ એણે નિશ્ચય રસાતળમાંથી વેદોનું હરણ કર્યું છે. એ કાનો પુત્ર છે અને એ કાણુ છે તથા એ શા માટે મસ્તકપર નાગછત્ર ધારણ કરીને સૂઇ રહ્યો છે. ૬૭ એ પ્રમાણે વચન બોલીને તે ભગવાનને જમાડવા લાગ્યા. ભગવાન પુરૂષોત્તમ પણ તેમને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા બળીને બમત થયા. ૬૮ અને તે બન્ને અસુરોને જોઇને યુદ્ધ કરવાનો વિચાર કર્યો. પછી તે બન્ને દૈત્ય અને નારાયણનું યુદ્ધ થયું. ૬૯ તેમાં હયશિરા ભગવાને બ્રહ્માનું હિત કરવા માટે રજોગુણ તથા તમોગુણથી આવિષ્ટ થયેલા મધુ અને કૈટભ બન્ને દૈત્યોને હણ્યા. ભગવાને “ મધુ ” નામે દૈત્યને હણ્યો તેથી મધુસૂદન કહેવાય છે. ૭૦ એ રીતે એ બન્ને દૈત્યનો વધ કરીને તથા બ્રહ્માને વેદ પાછા લાવી આપીને પુરૂષોત્તમે બ્રહ્માના શોકને દૂર કર્યો. ૭૧ પછી વેદોથી સત્કાર પામેલા અને ભગવાનની સહાયવાળા બ્રહ્મદેવે સ્થાવર-જંગમ સઘળા લોકોનું નિર્માણ કર્યું. ૭૨ પછી ભગવાન લોકને ઉત્પન્ન કરવાની શ્રેષ્ઠ ભુક્તિ પિતામહને

આપીને બ્રાહ્મી આબ્યા હતા ત્યાં પાછા અંતર્ધાન થયા. ૭૩ એ પ્રમાણે ભગવાન હયશિરઃ હરિ પ્રકટ થયા હતા. ભગવાનનું એ રૂપ વરદાનને આપનારૂં, પ્રાચીન અને પ્રખ્યાત છે. ૭૪ ભગવાને હયશિરારૂપ ધારણ કરીને તે બન્ને દાનવને હણ્યા પછી પુનઃ પ્રવૃત્તિર્ધર્મના અર્થે તેજ સરીર ધારણ કર્યું હતું. ૭૫ જે પુરૂષ આ હયશિરા ભગવાન આખ્યાનને નિરંતર સાંભળે કે, પાઠ કરે તેના અભ્યયનનો નાશ કોઇ કાળે થાય નહિ. ૭૬ પાંચાલે, દેવે બતાવેલા અર્થે આલીને, ઉત્તમ તપ કરીને અને હયશિરા દેવનું આરાધન કરીને વેદનો કમઃ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ૭૭ હે રાજન્ ! તેં મને જે પૂછ્યું હતું તે આ હયશિરાનું આખ્યાન મેં તને કહ્યું. એ આખ્યાન પ્રાચીન અને વેદના પ્રમાણવાળું છે. ૭૮ ભગવાન કોઇ કાર્ય કરવાના અર્થે જે જે દેહ ધારણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે તે તે દેહ પોતે પોતાની મેળે વિકાર ઉત્પન્ન કરીને ધારણ કરી શકે છે. ૭૯ ભગવાન વેદના નિધિ છે. એજ શોભાયમાન દેવ તપના પણ નિધિ છે. એજ દેવ યોગરૂપ, સાંખ્યરૂપ, શ્રેષ્ઠબ્રહ્મરૂપ, હવિરૂપ અને આપક છે. ૮૦ વેદ, યજ્ઞ, તપ અને ગતિ એ સર્વ નારાયણના આધીન છે તથા તે સર્વ નારાયણનેજ પ્રતિપાદન કરે છે. ૮૧ નારાયણજ પરમ સત્ય છે અને ઋત પણ નારાયણરૂપજ છે. તેમજ જેને આચરવાથી પુનઃ સંસારબંધનમાં પડવું પડે નહિ એવો ધર્મ પણ નારાયણાત્મક છે. ૮૨ વળી પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ પણ નારાયણાત્મક છે. પૃથ્વીમાં જે શ્રેષ્ઠ મંથ છે તે પણ નારાયણનું સ્વરૂપ છે. ૮૩ હે રાજન્ ! જળનો ગુણ રસ પણ નારાયણાત્મક છે. તેમજ તેજનો ગુણ રૂપ પણ નારાયણસ્વરૂપ છે. ૮૪ વાયુનો ગુણ સ્પર્શ અને આક્રમશાક્ષી ઉપજેલો ગુણ શબ્દ પણ નારાયણાત્મક છે. ૮૫ “ મન ” નામે ભૂત કે, જેને “ અવ્યક્ત ” નામે ગુણ છે તે તથા કાળ અને તારાઓનું ઝમન, એ સર્વ નારાયણાત્મક છે. ૮૬ નારાયણજ પરમ કીર્તિ, શ્રી અને લક્ષ્મી દેવતા છે. નારાયણજ ઉત્તમ સાંખ્ય તથા યોગ છે. ૮૭ જે જે ભાવોનું કારણ પુરૂષ છે અને જે જે ભાવોનું કારણ પ્રધાન છે, તેમજ સ્વભાવ, કર્મ અને દૈવ, એ જેઓનાં કારણ છે તે સર્વ ભાવો નારાયણાત્મક છે. ૮૮ અધિષ્ઠાન, કર્તા, અનેક પ્રકારનાં કારણો, અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓ અને દૈવ, એ પાંચે કારણોની સ્થિતિ પણ નારાયણના વિષેજ છે. જે પુરૂષો સર્વ જન્માએ ભાગ્ય પડે એવા હેતુઓવડે તત્ત્વની જ્ઞાતાસા રાખે છે તે પુરૂષોનું તત્ત્વ પણ મહાયોગી પ્રભુ નારાયણજ છે, બ્રહ્મલોકાદિસહિત બ્રહ્માદિ દેવો, મહાત્મા ઋષિઓ, સાંખ્યાચાર્યો, યોગાચાર્યો તથા આત્માને જાણનારા યતિઓ, એ સર્વના વિચારને પરમાત્મા કેશવ જાણે છે પણ તેઓ તેના વિચારને જાણતા નથી. ૮૯, ૯૦ લોકોમાં જે કોઇ મનુષ્યો દેવકર્મ અને પિતૃકર્મ કરે છે, દાન આપે છે તથા મોટું તપ કરે છે. ૯૩ તે સર્વના આશ્રયભૂત ભગવાન વિષ્ણુ છે. એ ભગવાન પોતાના ઐશ્વર્યને ધારણ કરીને સર્વ પ્રાણીમાં નિવાસ કરીને રહેલા છે તેથી તે વાસુદેવ કહેવાય છે. ૯૪ એ દેવ નિત્ય તથા શ્રેષ્ઠ મહર્ષિ છે, મોટી વિશ્વતિવાળો છે, ગુણોથી રહિત છે. વળી જેમ ઋતુમાં ઋતુની સાથે યુક્ત થયેલો કાળ ગુણવાળો થાય છે, તેમ તે (ભગવાન) પણ ગુણોની સાથે તત્કાળ સંયોગ કરી શકે છે. તે મહાત્માની ગતિને કોઇ પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી, તેમ કોઈ તેની અર્ચાતે પણ જોઇ

પાછો પાછો રાખે પડ્યો મૂકીને, આગલો આગલો રાખે લેતા જડું તેને “ કમ ” કહે છે. જેમ—મહિમીકે રહેલે પોદિત કુતોરિય વજસ્ય વજસ્ય લેણ લેણજાતવજા હતામિ.

શકતું નથી. જ્ઞાનસ્વરૂપ મહર્ષિઓજ નિરંતર ગુણોવડે અધિક એવા તે પુરૂષને જુએ છે-
જાણે છે. ૬૬

નૈવાસ્ય ચિદંતિ ગતિં મહાત્મનો ન ચાગતિ કશ્ચિદિદાનુપદ્યયતિ ॥

જ્ઞાનાત્મકાઃ સંતિ હિ યે મહર્ષયઃ પદ્યંતિ નિત્યં પુરુષં ગુણાધિકમ્ ॥ ૯૬ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां नाग-
यणीये शतोपरि पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

અધ્યાય ૧૭૬ મો-સાંખ્ય-યોગ વગેરેનું કથન.

जनमेजय उवाच ॥ बहु लोकांतिनः सर्वान् प्रीणाति भगवान् हरिः ॥

॥ विधिप्रयुक्तां पूजां च गृह्णाति भगवान् स्वयम् ॥ १ ॥

જનમેજય કહે છે કે:-ભગવાન હરિ પોતાના સર્વ એકાંતિક ભક્તોને પ્રસન્ન કરે છે તથા વિધિપૂર્વક યોજેલા પૂજનને પ્રહણુ કરે છે એ આશ્ચર્ય છે. ૧ આ લોકમાં જે પુરૂષોની વાસનાઓ નષ્ટ થએલી છે તથા જેઓ પુણ્ય અને પાપ બન્નેથી રહિત છે તેઓને ગુરૂસંપ્રદાયથી જે જ્ઞાન-પ્રાપ્ત થાય છે તેવડે તેઓ વાસુદેવને જાણે છે અને પુરૂષોત્તમને પામે છે; પણ જે પુરૂષો ભગવાનના નિષ્કામ ભક્ત છે તેઓ તો પરમપદને પામે છે. એકાંતિક ભક્તોનો નિષ્કામ ધર્મ નિશ્ચય નારાયણને પ્રિય છે, કેમ કે; તેથી તેઓ અનિરૂદ્ધ, સંકર્ષણ અને પ્રહુન્ન, એવી ત્રણ ગતિને પામ્યા વિના-એ ત્રણનું ઉપાસન કર્યા વિનાજ વાસુદેવને પામે છે, ૨-૪ જે પુરૂષો ઉપનિષદસહિત વેદોને રૂડી રીતે વિધિપૂર્વક જાણે છે તથા તેનું આવર્તન કરે છે તથા જેઓ સંન્યાસીના ધર્મને આચરે છે. ૫ તેઓના કરતાં પણ એકાંતિક ભક્તોની ગતિ ઉત્તમ છે એમ હું જાણું છું. હે વિભો ! એ ધર્મ કોણે કહ્યો ? કોઇ દેવ કે, કોઇ ઋષિએ એ ધર્મ કહ્યો છે ? ૬ તથા એકાંતિક ભક્તોનો આચાર કેવો હોય છે ? તેમજ તે આચાર ક્યારે ઉત્પન્ન થયો ? તમે એ મ્હારા સંશયનું નિવારણ કરો કેમ કે, એ વિષે મને મોટું કુતૂહલ છે. ૭ વૈશંપાયન કહે છે કે:-ન્યારે કૌરવ અને પાંડવના સંગ્રામમાં બન્ને તરફના સૈન્ય યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયાં અને અર્જુન યુદ્ધ કરવામાં ઉદ્ઘાસ થયો ત્યારે ભગવાને ગીતાનું કથન કર્યું હતું. ૮ તથા તેમાં જ્ઞાનમાર્ગ અને ઉપાસનામાર્ગનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું તે મેં તને પૂર્વે કહેલું છે. એ ધર્મ ગહન છે અને પુણ્યહીન પુરૂષોથી જાણી શકાય તેવો નથી. ૯ વળી પૂર્વે આદિ (કૃત) યુગમાં તેને સામવેદના પ્રમાણુવાળો કહેલો છે. અર્થાત્ જેમ સામવેદનું તત્ત્વમસિ મહાવાક્ય અધિકારીને તત્કાળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ વૈષ્ણવ ધર્મ પણ શમાદિ ગુણુવાળા પુરૂષોને તત્કાળ જ્ઞાન આપે છે. યોગશાસ્ત્રમાં પણ “તીવ્ર વૈરાગ્યવાળાને સમાધિલાભ થાય છે” એમ કહીને પછી કહ્યું છે કે, મૃદુતીવ્ર, મધ્યતીવ્ર અને અતિતીવ્ર વૈરાગ્યવાળાઓને અનુક્રમે ઉતાવળે, વધારે ઉતાવળે અને અતિશય ઉતાવળે સમાધિલાભ થાય છે તથા ઇશ્વરનું ધ્યાન કરવાથી તો સર્વ કરતાં ઉતાવળે સમાધિલાભ થાય છે. માટે વૈષ્ણવ ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે. એ ધર્મને મહાદેવ ધારણ કરે છે તથા નારાયણ પણ ધારણ કરે છે. ૧૦ હે મહારાજ ! એજ

અર્થ ઋષિઓની મધ્યે કૃષ્ણ અને બ્રીહમના સાંભળતાં મહાભાગ નારદને અર્જુને પૂએલો હતો, ૧૧ તથા હે નૃપત્રિય ! મને પણ ગુરૂએ એજ અર્થ કહ્યો હતો અને તે સભામાં નારદે પણ તેજ પ્રમાણે કહ્યું હતું, તે તું સાંભળ. ૧૨ હે પૃથ્વીપાલ ! જ્યારે નારાયણના મુખથી બ્રહ્માનો જ્ઞાનસંજ્ઞા થયો, ત્યારે નારાયણ એ ધર્મથી દૈવકર્મ અને પિતૃકર્મ કરતા હતા. પછી માત્ર શીષ્ય પીને નિર્વાહ કરનારા ઋષિ(કેનપા)ઓએ તે ધર્મ આચર્યો. ૧૩, ૧૪ કેનપા ઋષિઓની પાસેથી વૈષ્ણવસ વૃત્તિવાળા બ્રાહ્મણોએ એ ધર્મ આચર્યો અને વૈષ્ણવસની પાસેથી સોમે એ ધર્મ આચર્યો. પછી એ ધર્મ લુપ્ત થયો. કેહેવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે, જ્ઞાનસંજ્ઞા એટલે સ્થૂલ સમિત્, કુશ, વ્રજ, ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ આદિ ઉપકરણ, શાલગ્રામ, બ્રાહ્મણાદિ પ્રતિમાનું આલંબન, દૈવ અને પિતૃધર્મ, નારાયણે કહ્યો અને તે કેનપા આદિ ઋષિઓએ આચર્યો. અર્થાત્ અમિ, શાલગ્રામની પ્રતિમા આદિ સ્થૂલ આલંબનોમાં એકાગ્રપણે નિરંતર આદર રાખીને ધણી કાળ સુધી દૃષ્ટિ રાખી રહેવાથી તે અમિ આદિનું ચેતન રૂપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જેમ દોરડીમાં સર્પનો અધ્યાસ થાય છે, તેમ ચેતન અમિ આદિમાં જડ અગ્નિ આદિનો અધ્યાસ થયેલો છે. જેમ દોરડીમાં અધ્યસ્ત સર્પ ઉપર ધણીવાર જોષ રહેવાથી સર્પ નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને દોરડી બાંસે છે, તેમ અગ્નિ આદિના વિષે પણ તીવ્ર અભિનિવેશપૂર્વક જેવાથી તેની જડતા નિવૃત્તિ થાય છે અને ચૈતન્ય પ્રકાશિ છે. આ ધારણાને યોગશાસ્ત્રમાં “મહાવિદેહા” કહે છે. એના વિષે યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે “બહાર અકલ્પિત વૃત્તિને “મહાવિદેહા” કહે છે, એનો સંયમ કરવાથી પ્રકાશને આવરણ કરનારા પદાર્થનો ક્ષય થાય છે. ” દેહનું વિરમરણ થવાની સાથે જે બાહ્ય આકારરૂપ વૃત્તિ થતી તેને “અકલ્પિતા વૃત્તિ” કહે છે. એ વિનાની બીજી વૃત્તિને “કલ્પિતા વૃત્તિ” કહે છે. એ ધારણા સિદ્ધ થાય તોજ પ્રતિમાદિની જડતા અંતર્ધાન થાય, નહિ તો ન થાય તેજ પ્રમાણે અનંત ચૈતન્યમાં પરિવ્રજેદ (અનેકપણા)નો અધ્યાસ થયેલો છે તે પણ તેજ પ્રમાણે જેવાથી નિવૃત્ત થઈને ચૈતન્યનું અનંતપણું બાંસે છે. ૧૫ હે રાજન્ ! જ્યારે બ્રહ્માનો બીજો આક્રુષ્ જન્મ થયો ત્યારે પિતામહે સોમથી એ ધર્મ સાંભળ્યો ૧૬ હે નૃપ ! એ નારાયણાત્મક ધર્મ પિતામહે રૂદ્રને કહ્યો અને રૂદ્ર કૃતયુગમાં એ યોગને ધારણ કરીને રહેતા હતા. ૧૭ પછી તેમણે સર્વ વાક્ષાન્ધિય ઋષિઓને એ ધર્મ શીખવ્યો. પછી તે દેવની માયાથી તે યોગ અંતર્ધાન થયો. તાત્પર્ય કે, અક્ષુથી ગ્રહણ થાય એવો તેજ સંબંધી એ યોગ છે માટે એને આક્રુષ્ જન્મ કહેલો છે. એનો પ્રકાર એવો છે કે સૂર્યાદિના કિરણરૂપ તેજ અથવા અત્યંત ધન, શુક્લ અને પ્રકાશિત અંધકાર જેવું-જેમાં સમસ્ત વિશીષ્ટ જેવામાંજ ન આવે એવા તેજના વિષે દૃષ્ટિ ધારણ કરતાં કરતાં દેહનું વિરમરણ થાય ત્યારે વિશ્વરૂપનો પ્રકાશ થાય છે. એ યોગનો બીજો પ્રકાર છે. આ તથા પૂર્વે કહ્યો તે બે બાહ્યાલંબન યોગ કહેવાય છે ૧૮ બ્રહ્માનો ત્રીજો જન્મ વાચિક થયો તે મોટો જન્મ છે. હે રાજન્ ! એના વિષે નારાયણથી એ ધર્મ ઉત્પન્ન થયો હતો. ૧૯ “સુપણ્ડુ” નામે ઋષિએ પુરૂષોત્તમ પાસેથી સારી રીતે

* જ્ઞાનસંજ્ઞા આદિ સાત જન્મમાંથી પૂર્વ પૂર્વ જન્મનું ઉત્તર ઉત્તર જન્મ કારણ છે. માટે પૂર્વના જન્મમાં ઉત્તરનો જન્મ અનુગત છે, પણ ઉત્તરમાં પૂર્વ અનુગત નથી. કાર્યમાં કારણ અનુગત હોય છે પણ કારણમાં કાર્ય અનુગત હોઈ નથી.

તપ કરીને, ઈન્દ્રિય દમન કરીને તથા નિયમ આચરીને એ ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો. ૨૦ આ ઉત્તમ ધર્મની સુપર્યુક્ષ્મિએ ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી હતી તેથી એ વ્રત “ત્રિસૌપણ્ય” કહેવાય છે. ૨૧ એ વ્રત ઋગ્વેદના પાઠમાં પઠન કરેલું છે. તે અતિ દુશ્વર વ્રત છે. હે ચતુષ્પાત્રાં શ્રેષ્ઠ ! સુપર્યુક્ષ્મિ પાસેથી એ સનાતન ધર્મ જગતના આયુષ્યમૃત વાયુએ પ્રાપ્ત કર્યો હતો એમ કહેવાય છે, અને વાયુ પાસેથી વિદ્યાસાશી ઋષિઓએ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ૨૨, ૨૩ તેઓની પાસેથી એ ઉત્તમ ધર્મ સમુદ્રે પ્રાપ્ત કર્યો અને પછી એ ધર્મ અંતર્ધાન થયો, તે નારાયણના વિષે રહ્યો. તાત્પર્ય કે, યોગનો ત્રીજો પ્રકાર અંતરાવલંબન છે. એ પ્રકારમાં વાણીમાત્રથી થતા જપાદિનો સમાવેશ થાય છે. મંત્રના અર્થનું ચિંતન કરીને જપ કરવો અને તેમાં પણ માતૃકારમરણને તજીને મંત્રના અર્થ માત્રનું ધ્યાન કરવું તથા એમ ધ્યાન કરતાં કરતાં ચિત્તવૃત્તિ તદાકાર થઈ જવાથી પૂર્વની પેઠે વિશ્વરૂપનું દર્શન થઇને ચિન્માત્ર સ્થિતિમાં રહેવું પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪ હે પુરૂષઆત્મા ! જ્યારે પુનઃ મહાત્મા બ્રહ્મા શ્રવણથી ઉત્પન્ન થયેલી સૃષ્ટિ થઈ ત્યારે એ ધર્મ શી રીતે પ્રાપ્ત થયો ! તે હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૨૫ જ્યારે ભગવાન નારાયણે જગતની ઉત્પત્તિ કરવાની ઈચ્છા કરી ત્યારે જગતની ઉત્પત્તિ કરે એવા પુરૂષનું ચિંતન કર્યું ૨૬ એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં નારાયણના કાનમાંથી પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરનાર પુરૂષ બ્રહ્મા ઉપજ્યા, તેને જગત્પતિ નારાયણે કહ્યું કે:-હે પુત્ર ! તું મુખથી અને ચરણથી સર્વ પ્રજાની ઉત્પત્તિ કર. હે સુવ્રત ! હું તારું કલ્યાણ કરીશ તથા તને બળ અને તેજ આપીશ. ૨૭, ૨૮ તું મ્હારી પાસેથી આ “સાત્વત” નામના ધર્મનું ગ્રહણ કર તથા તેવડે તું સત્યયુગની ઉત્પત્તિ કરીને યથાવિધિ તેની સ્થાપના કર. ૨૯ પછી તેણે ભગવાન નારાયણને પ્રણામ કર્યા તથા રહસ્ય અને સંગ્રહસંહિત તથા આ-સ્પ્યક્સંહિત નારાયણના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મનું તેણે ગ્રહણ કર્યું. નારાયણે અમિત તેજવાળા બ્રહ્માને એ ધર્મનો ઉપદેશ કરીને કહ્યું કે, -તું યુગના ધર્મ ઉત્પન્ન કરનારો થઈશ તથા તું નિષ્કામ કર્મને પણ ઉત્પન્ન કરીશ. એમ કહીને તે દેવ જે સ્થળમાં અવ્યક્ત રહેલું હતું તે સ્થાનમાં અધિકારની પાર ગયા. ૩૦-૩૨ પછી વરદાનને આપનાર લોકના પિતામહ દેવ બ્રહ્માએ સ્થાવર-જંગમ સમગ્ર લોકને ઉત્પન્ન કર્યા. ૩૩ તે સમયે પ્રથમ ઉત્તમ કૃતયુગ પ્રવર્ત્યો અને લોકમાં સાત્વત ધર્મ વ્યાપીને સ્થિર થયો ૩૪ એજ આદિ ધર્મવડે લોકોને ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્માએ દેવના દેવ હરિ-સમર્થ નારાયણનું પૂજન કર્યું. ૩૫ પછી બ્રહ્માએ ધર્મની સ્થિતિના અર્થે તથા લોકોના હિતના અર્થે તે ધર્મ સ્વાદેશિષ્ઠને અને સ્વાદેશિષ્ઠે તે ધર્મ પોતાના પુત્ર શંખપદને એકાગ્ર થઇને બહુઓ. ૩૭ હે ભારત ! શંખપદે પણ પોતાના ઔરસ પુત્ર દિશાઓના પાળનાર સુવર્ણાબને ધર્મ શીખવાડ્યો. પછી જ્યારે ત્રેતાયુગ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે પુનઃ એ ધર્મ અંતર્ધાન થયો. અનાહત નાદ એ ધર્મનું મૂળ છે, અથવા જેને “દેવનાદ” કહે છે કે, જે કાનથી સંભળાય છે, તેનું શ્રવણ કરતાં કરતાં નાદ માત્રને સાંભળીને ચિન્માત્ર સ્થિતિમાં રહેવું એ યોગનો ચોથો પ્રકાર છે ૩૮ હે ઉત્તમ પ્રાર્થિવ ! બ્રહ્માના પાંચમા નાસત્ય જન્મમાં કમળનેત્ર ભગવાન નારાયણ પ્રભુએ એ ધર્મ બ્રહ્માના દેખતાં કહ્યો હે નૃપ ! ભગવાન સનતકુમારે એ ધર્મનું ત્યાંથી પઠન કર્યું ૩૯, ૪૦ હે કુરુશા-ર્દ્દ્ધ ! સનતકુમારની પાસેથી “વીરણ” નામે પ્રજાપતિએ સત્યયુગના આદિ કાળમાં એ ધર્મનું અધ્યયન કરીને તે ધર્મ રૈબ્યમુનિને આપ્યો. રૈબ્યે પોતાના શુદ્ધ અને રૂઝ વ્રતવાળા પુત્ર

સુવેધાને આપ્યો. ૪૧, ૪૨ તેણે “કુક્ષિ” નામે ધર્મવાન દિક્ષાળને તે ધર્મ આપ્યો, એ પછી તે નારાયણના મુખમાંથી ઉપજેલો ધર્મ અંતર્ધાન થયો. અર્થાત્ મંધના વિષે ચિત્તને એકાગ્ર કરવું તથા એ અભ્યાસ કરતાં કરતાં મંધનો અંશ તણને સંવિત્ (વેદના જ્ઞાન) માત્ર સ્થિતિમાં રહેવું એ યોગનો પાંચમો પ્રકાર છે. ૪૩ અંડજ જન્મના વિષે નારાયણના બ્રહ્મા ઉપજ્યા તથા પુનઃ એ ધર્મ નારાયણના મુખથી ઉત્પન્ન થયો. ૪૪ અને હે રાજન્ ! બ્રહ્માએ તે મહત્ત્વ કર્યો અને વિધિ પૂર્વક તેનો પ્રયોગ કર્યો. હે નૃપ ! બ્રહ્માએ પછી “બર્હિષદ્” નામે મુનિઓને તે ધર્મ બહુઓ. ૪૫ બર્હિષદ્ની પાસેથી તે ધર્મ સંપૂર્ણ સામવેદને બહુલા એવા “જ્યેષ્ઠ” નામે બ્રાહ્મણને પ્રાપ્ત થયો. એ જ્યેષ્ઠ સામ ભગવાનને પ્રિય છે. ૪૬ જ્યેષ્ઠની પાસેથી અવિકંપન રાગને પ્રાપ્ત થયો. હે રાજન્ ! પછી ભગવાન પ્રજુનો એ ધર્મ અંતર્ધાન થયો. અર્થાત્ બ્રહ્માનો આ સૂત્રાત્મા જન્મ છે, તેના વિષે ધારણ સિદ્ધ કરવાથી અહં બ્રહ્માસ્મિ વાક્યના શ્રવણ માત્રથી કૃતકૃત્યતા થાય છે, નિર્વિ-કલ્પ સમાધિની પણ અપેક્ષા રહેતી નથી. આ છટ્ટો યોગ સર્વ કરતાં ઉત્તમ છે. ૪૭ હે નૃપ ! હવે બ્રહ્માનો સાતમો જન્મ કે, જે પદ્મમાંથી થયો છે તેના વિષે પણ નારાયણે એ ધર્મ યુગના આદિમાં લોકના ધારણ કરનાર શુદ્ધ પિતામહને કહેલો છે. પિતામહે એ ધર્મ પૂર્વે દક્ષને કહ્યો હતો. ૪૮-૪૯ દક્ષે પોતાના મોટા દૌહિત્ર સૂર્યને એ ધર્મ આપ્યો. સૂર્યની પાસેથી એ ધર્મ વિવસ્વાનને પ્રાપ્ત થયો. ૫૦ ત્રેતાયુગના આદિ કાળમાં એ ધર્મ વિવસ્વાનની પાસેથી મનુને મળ્યો. મનુએ લોકના કટ્યાણના અર્થે પોતાના ઇક્ષ્વાકુ પુત્રને એ ધર્મ આપ્યો. ૫૧ અને ઇક્ષ્વાકુની પાસેથી એ ધર્મ લોકામાં પ્રસર્યો અને સ્થિર થઇને રહ્યો. જ્યારે તે ધર્મ ક્ષય પામશે ત્યારે, હે નૃપ ! તે પુનઃ નારાયણની પાસે જશે, અર્થાત્ યોગનો આ સાતમો પ્રકાર અંતર્યામીની ઉપવાસનાનો છે, એ વિષે મીતામાં* કહેલું છે. ૫૨ હે નૃપોત્તમ ! પૂર્વે મેં તને યતિઓનો ધર્મ પણ ભગવદ્ગીતામાં સંક્ષેપથી કહેલો છે ૫૩ હે નૃપ ! એ ધર્મ જગતના નામ સાક્ષાત્ નારાયણની પાસેથી નારદે રહસ્ય અને સંગ્રહ સુદાં પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ૫૪ હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે એ મોટો ધર્મ આદ્ય અને સનાતન છે તથા એ સમગ્રવે તથા આચરી શકવો પણ કઠિન છે. ભગવાનના જે સાતવત ભક્તો છે તેઓ માત્ર એને નિરંતર ધારણ કરે છે. ૫૫ એ ધર્મનું જ્ઞાન થવાથી તથા તેના કર્મોના સારી રીતે પ્રયોગ કરવાથી તેમજ બર્હિસા ધર્મ પાળવાથી સમર્થ પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે. ૫૬ એની ઉપાસનામાં કોઇ વખત કેવળ વાસુદેવની, કોઇ વખત વાસુદેવ અને સંકર્ષણની, કોઇ વખત વાસુદેવ, સંકર્ષણ અને પ્રહુન્નની અને કોઇ વખત વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રહુન્ન અને અવિરદ્ધ ચારેની ઉપાસના અધિકાર પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે એક, બે, ત્રણ કે, ચાર બૃહ્મની ઉપાસના કરવાની વ્યવસ્થા છે. ૫૭ ભગવાનજ નિર્મમ અને નિષ્કળ એવા ક્ષેત્ર છે તેના તેજ પાંચ ભૂતના ગુણો કરતાં અધિક ગુણુવાળો જીવ છે. અર્થાત્ જીવ અને હરિમાં લિન્નતા નથી. ૫૮ હે રાજન્ ! પાંચે ઇન્દ્રિયને ટેરણ કરનાર મન તથા

* “ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वाक् मनवे प्राह मनुर्विवस्वाकवेऽब्रवीत् ” ॥ अ. ૬ સ્કા. ૧

ભાવાર્થ:-હે અહુર્ન ! મેં નારાયણે આ યોગ સૂર્યને કહ્યો હતો અને સૂર્યે મનુને કહ્યો હતો તથા મનુએ ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો હતો.

અહંકાર પશુ હરિનુંજ સ્વરૂપ છે. એ બુદ્ધિમાન હરિ લોકને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને એજ લોકને: લય કરનાર પશુ છે. ૫૯ તે કર્તા અને અકર્તા છે તથા તે કાર્ય અને કારણ છે. હે રાજન્ ! તે અવ્યય પુરૂષની જેમ ઈચ્છા થાય છે તેમ ક્રીડા કરે છે. ૬૦ હે નૃપસત્તમ ! ગુરૂની કૃપાથી મેં તને એ એકાંત ધર્મ કહ્યો, એ ધર્મ અકૃતાત્મા (અજીતેન્દ્રિય) પુરૂષોના સમજવામાં આવે એવો નથી. ૬૧ હે નૃપ ! એકાંતિક પુરૂષો ધણા દુર્લભ છે. હે કુરૂંદન ! જે એકાંતિક, અહિંસક, ઈન્દ્રિયજીત અને સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરનારા પુરૂષોવડે જગત વ્યાપ્ત થાય તો તે સત્યયુગ થાય અને સર્વ લોકો કામ્ય કર્મનો ત્યાગ કરે. ૬૨, ૬૩ હે ભૂપતે ! એ રીતે બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ અને ધર્મસુ ભારા ગુરૂ ભગવાન વ્યાસમુનિએ ધર્મરાજને કહ્યું હતું. ૬૪ હે રાજન્ ! એ ધર્મ તેણે કૃષ્ણ અને ભીષ્મના સાંભળતાં ઋષિઓની સમક્ષ કહ્યો હતો તથા તે (વ્યાસ)ને પશુ અત્યંત મોડું તપ કરનારા નારદ પૂર્વે એ નારાયણના ધર્મનું કથન કર્યું હતું, ૬૫ એ દેવ સર્વથી શ્રેષ્ઠ, બ્રહ્મ, શ્વેત, ચંદ્રના સરખા કાંતિવાળા અને અવિનાશી છે. તથા જે તેના એકાંતિક ભક્ત હોય છે તેજ તેને પામે છે. ૬૬ જનમેજય કહે છે કે:-એ પ્રમાણે ધણા પ્રકારનો તે ધર્મ જ્ઞાની પુરૂષોએ સેવેલો છે ત્યારે બીજા ધણા બ્રાહ્મણો જે અનેક પ્રકારનાં વ્રત કરે છે તેઓ એ ધર્મને શા માટે આચરતા નથી ? ૬૭ વૈશંપાયન કહે છે કે:-હે રાજન્ ! દેહને બંધન કરવાને ત્રણ પ્રકૃતિઓ બનાવેલી છે. હે ભારત ! તેને “ સાત્વિકી ” “ રાજસી ” અને “ તામસી ” કહે છે. ૬૮ હે કુરૂકુળને ધારણ કરનાર ! દેહરૂપી બંધનવાળા જીવોમાં સાત્વિક પુરૂષ શ્રેષ્ઠ કહેલો છે અને તે પુરૂષની બુદ્ધિ મોક્ષના અર્થે નિબિટ થાય છે. ૬૯ સાત્વિક ગુણવાળો પુરૂષ બ્રહ્મજ પુરૂષને જાણે છે અને તેથી નારાયણાત્મક મોક્ષને સાત્વિક કહેલો છે. ૭૦ પુરૂષ પુરૂષોત્તમનું ચિંતન કરવાથી પોતાના ઇચ્છિત ફળને પામે છે. એવા જે એકાંત ભક્તિવાળા પુરૂષો હોય છે તેઓ નારાયણ પરાયણજી હોય છે. મોક્ષધર્મને આશ્રય કરનારા બુદ્ધિમાન યતિઓની તૃષ્ણા નાશ પામેલી હોય છે, તેઓને ભગવાન યોગ-ક્ષેમ આપે છે. ૭૧, ૭૨ જે પુરૂષ સાત્વિક પ્રકૃતિવાળો હોય છે તેને ઉત્પન્ન થતી વખતે ભગવાન જૂએ છે. અર્થાત્ તેના ઉપર ભગવાન કૃપા કરે છે અને તેથી તે મોક્ષમાં નિશ્ચયવાળો થાય છે. ૭૩ એકાંત ભક્તિવાળાનો ધર્મ સાંખ્યયોગની યરાચર છે, તેથી એકાંત ભક્તિવાળા પુરૂષો નારાયણાત્મક મોક્ષના વિષે પરમગતિ પામે છે ૭૪ જ્યારે નારાયણ પુરૂષના ઉપર દષ્ટિ કરે છે-નારાયણની પુરૂષ ઉપર કૃપા થાય છે ત્યારે તે (પુરૂષ)ને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે પુરૂષની પોતાની ઈચ્છાથીજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ નારાયણની કૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે; માટે ભગવાનની ભક્તિ કરવી એ શ્રેષ્ઠ છે. ભક્તિ ન કરે તો “ રાજસી ” અને “ તામસી ” નામે દોષવાળા પ્રકૃતિઓ પુરૂષને ગ્રહણ કરે છે. હે પૃથ્વીપતિ ! રજોગુણ અને તમોગુણવાળા પ્રકૃતિવાળો પુરૂષ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેના ઉપર ભગવાન દષ્ટિ કરતા નથી અને તેથી તે પ્રવૃત્તિનાં લક્ષણયુક્ત થાય છે. એવા પુરૂષના ઉપર જન્મ થતાં થતાં વખતે લોકના પિતામહ બ્રહ્મા દષ્ટિ કરે છે. ૭૫, ૭૬ એ પુરૂષનું મન રજોગુણ અને તમોગુણથી વ્યાપ્ત થાય છે. હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! સત્વના વિષે રહેલા દેવ કે, ઋષિઓ પણ સૂક્ષ્મ (હગાર જેટલા) સત્વથી રહિત થાય તો, તેઓ વૈકારિક કહેવાય છે અને તેઓની પણ કદાચિત્ મુક્તિ થાય છે. જનમેજય કહે છે કે:-વૈકારિક પુરૂષ પુરૂષોત્તમને શી રીતે પામે

છે ? ૭૮, ૭૯ તે વિષે જેતું તમારા જાણવામાં હોય તે પ્રમાણે ક્રમે કરીને સર્વ મને કહેા. અર્થાત્ જીવ પુરૂષોત્તમને શી રીતે પામે છે ? કેમ કે, જે એક વસ્તુ છે તે બીજી વસ્તુ થઈ શકતી નથી, માટે જીવ, બ્રહ્મ થઈ શકે એ દુર્ધટ વાત છે. વૈશંપાયન કહે છે કે:- જ્યારે પૃથ્વીસમો પુરૂષ (જીવ) કિયારહિત થાય છે (ઉપાધિમુક્ત થાય છે) ત્યારે અત્યંત સૂક્ષ્મ, તત્વરૂપ (અનારોપિતરૂપ) વડે યુક્ત અને અક્ષર, ઉકર તથા મક્ષર, એવા ત્રણ અક્ષરથી યુક્ત પરપુરૂષને પામે છે. અર્થાત્ જીવ ઉપાધિરહિત થયો એટલે તે બ્રહ્મજ છે, પણ જેમ મનુષ્ય ગામને પામે છે તેમ જીવ બ્રહ્મને પામતો નથી. એ પ્રમાણે આત્મા અને અનાત્માના વિવેકરૂપ સાંખ્ય, ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવારૂપ યોગ, જીવ અને બ્રહ્મના અબેદનું કથન કરનારૂં તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યના જ્ઞાનરૂપ વેદનું આરણ્યક ઉપનિષદ તથા કરેલાં વૈદિક કર્મનું પરમ ગુરૂ ભગવાનને અર્પણ કરવા રૂપ ભક્તિમાર્ગનું કથન કરનારૂં પાંચરાત્ર, એ સર્વ એકજ અને પરસ્પરનાં અંગરૂપ છે, માટે તે વિકલ્પવાળાં નથી પણ સત્ય છે. એવો આ નારાયણ પરાત્મક એકાંતિક પુરૂષોત્તમ ધર્મ છે. ૮૦, ૮૨ હે રાજન્ ! જેમ સમુદ્રમાંથી પ્રસરેલા જળના ઓધ પ્રતઃ સમુદ્રમાંજ જળને પડે છે, તેમ આ જ્ઞાનરૂપી મોટા જળના ઓધ નારાયણરૂપી સમુદ્રમાં ઉડે છે. હે કુરુનંદન ! હે ભારત ! મેં તને આ સાત્વત ધર્મ કહ્યો, જે તું તેને આચારવાને શક્તિમાન હોય તો તું યથાન્યાય આચર. ૮૪ મહાભાગ નારદે મ્હારા ગુરૂ વ્યાસને એ પ્રમાણે ધર્મ કહીને શ્વેતવર્ણના પતિઓની અવિનાશી એકાંત ગતિ પણ એજ રીતે કહી હતી. ૮૫ એ આખ્યાન વ્યાસે ધર્મના પુત્ર બુદ્ધિમાન યુધિષ્ઠિરને કહ્યું હતું અને તેજ આખ્યાન ગુરૂ પાસેથી સાંભળીને મેં તને કહ્યું છે. ૭૬ હે રાજસત્તમ ! એ ધર્મ આવો દુશ્વર છે તથા તેને આચરવાને જેમ તું મોહિત થઈ જાય છે તેમ બીજા પણ મોહિત થઈ જાય છે. ૮૭ હે પૃથ્વીપતે ! કૃષ્ણ એજ લોકોનું પાલન કરનાર, મોહન કરનાર, સંહાર કરનાર તથા ક્ષરણ છે.

કૃષ્ણ યથા હિ લોકાનાં માવનો મોહનસ્તથા ।

સંહારકારકઐશ્વ કારણં ચ વિશંપતે ॥ ૮૮ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टुत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां नारा-
यणीये वृकांतिकभावे अतोपरि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

અધ્યાય ૧૭૭ મો-કૃષ્ણબુદ્ધૈ પાયન-વ્યાસમુનિની ઉત્પત્તિ.

जनमेजय उवाच ॥ सांख्यं योगं पांचरात्रं वेदारण्यकमेष च ॥

॥ ज्ञानान्वेतानि ब्रह्मर्षे लोकेषु प्रचरन्ति हि ॥ १ ॥

જનમેજય કહે છે કે:-હે બ્રહ્મર્ષે ! સાંખ્ય, યોગ, પાંચરાત્ર અને વેદારણ્યક, એ ચાર જ્ઞાન લોકોમાં પ્રચાર પામેલાં છે. ૧ હે મુનિ ! એ સર્વ જ્ઞાન એકત્ર મળવાથી એક તત્વને પમાય છે કે, તે પ્રત્યેક જૂડું જૂડું આચરવાથી પમાય છે ? તથા એ જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ કયી રીતે થયેલી છે ? તે તમે મને ક્રમે કરીને કહેા. ૨ વૈશંપાયન કહે છે કે:-પરાશરમુ-

નિના યોગથી સત્યવતીએ દ્વીપમાં બહુ જ્ઞાનવાળા, શ્રેષ્ઠ, અતિ ઉદાર અને ચક્રર્ષિ જે પુત્રને જન્મ આપ્યો તે, અજ્ઞાનરૂપી અધિકારને દૂર કરનાર વ્યાસને પ્રણામ છે. ૩ જે ઋષિને પિતામહથી છઠી પેઢીએ થયેલા કહે છે તે વ્યાસમહર્ષિ હિરણ્યગર્ભની વિભૂતિથી યુક્ત હતા; વળી વેદના મોટા નિધાન દૈવાયન વ્યાસમુનિ નારાયણના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી તે (નારાયણ)ના પુત્ર કહે છે. ૪ સૃષ્ટિના આદિ કાળના વિષે ઉદાર તેજવાળા તથા મોટી વિભૂતિવાળા નારાયણે વેદના મોટા ભંડારરૂપ, મહાત્મા, અજ્ઞ અને પ્રાચીન વ્યાસમુનિને પુત્રના અર્થે ઉત્પન્ન કર્યા. ૫ જન્મજેન્ય કહે છે કે:-હે દિગ્વેશ ! તમેજ પૂર્વે વ્યાસની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. તેમાં કહ્યું છે કે, વસિષ્ઠના પુત્ર “શકિત” નામે હતા. ૬ શકિતના પુત્ર પરાશર હતા અને પરાશરના પુત્ર કૃષ્ણદૈવાયનમુનિ હતા. હવે તમે પુનઃ તેને નારાયણના પુત્ર કહો છો. ૭ ત્યારે તમે જે અમિત તેજવાળા વ્યાસનો જન્મ કહ્યો હતો તે પૂર્વનો હતો કે, શું ? માટે ઉત્તમ શુદ્ધિવાળા નારાયણથી વ્યાસનો જન્મ કેમ થયો ? તે મને કહો. ૮ વૈશંપાયન કહે છે કે:-મહારા ગુરૂ વ્યાસ ધર્મિષ્ઠ, તપના ભંડાર અને જ્ઞાનમાં સ્થિતિવાળા હતા તે વેદના અર્થોને જાણવાની ઇચ્છાથી હિમાલય પર્વત ઉપર ભારતનું આખ્યાન સંપૂર્ણ રચીને તથા તપથી શ્રમિત થઇને બેઠા હતા. હે રાજન્ ! અમે સર્વે સર્વદા તત્પર રહીને તેમની સેવા કરતા હતા. ૯, ૧૦ વ્યાસના શિષ્યોમાં સુમંતુ જૈમિનિ, ૯૬ વ્રતવાળો પૈલ, ૬ (વૈશંપાયન) અને વ્યાસનો પુત્ર શુક, એ પાંચ હતા. ૧૧ એ પાંચ ઉત્તમ શિષ્યોથી વીંટાઇને, હિમાલયના શિખર ઉપર બેઠેલા વ્યાસ, જેમ પાંચ જૂતવડે વીંટાયલા જૂતપતિ શોભે, તેમ શોભતા હતા. ૧૨ તે અંગેએ સહિત વેદોના અર્થનું આવર્તન કરતા હતા તથા સર્વ પ્રકારે ભારતના અર્થનું આખ્યાન કરતા હતા. અમે એકચિત્તવાળા તથા દમગુણયુક્ત તે મુનિની ઉપાસના કરતા હતા ૧૩ એવામાં પ્રાર્ધ-એક કથામાં અમે તે દિગ્જેતમને વેદના અર્થ, ભારતના અર્થ તથા નારાયણથી તેમનો જન્મ કેવી રીતે થયો ? એ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યા. ૧૪ પછી પ્રથમ તેણે વેદના અર્થ કહ્યા, પછી તે તત્ત્વજ્ઞાનીએ ભારતના અર્થ કહ્યા અને પછી પોતાનો જન્મ નારાયણથી કેવી રીતે થયો ? તે કહેવાનો આરંભ કર્યો. ૧૫ વ્યાસ બોલ્યા કે,-હે વિષ્ણુ ! તમે આ પ્રાચીન અને ઉત્તમ આખ્યાન સાંભળો. એ આદિ કાળની ઉત્પત્તિનું આખ્યાન મને તપવડે પ્રાપ્ત થયું છે. ૧૬ સાતમા પદ્મની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો ત્યારે મહાયોગી નારાયણ કે, જે શુભ અને અશુભ જન્મેથી રહિત છે. ૧૭ તેણે પ્રથમ નાભિથી બ્રહ્માને પ્રકટ કર્યા. અમાપ તેજવાળા બ્રહ્મા પ્રકટ થયા એટલે તેને આ પ્રમાણે કહ્યું કે,-પ્રજ્ઞની ઉત્પત્તિ કરનાર સમર્થ દેવ તું મહારી નાભિથી ઉત્પન્ન થયેલો છે માટે હે બ્રહ્મા ! તું જ ૭૩ અને ચેતન એવી અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કર. ૧૮, ૧૯ બ્રહ્મા આતું વચન સાંભળીને ભગવાને કહેલું કાર્ય કરવાને સન્મુખ થયા નહિ પણ ચિંતાથી તેનું મન બ્યાકુળ થઈ ગયું અને વરદાન આપનારા દેવ સર્વના ઇશ્વર હરિને પ્રણામ કરીને બોલ્યા કે,-હે દેવેશ ! પ્રજ્ઞની ઉત્પત્તિ કરવામાં મહારી શી શકિત છે ? હે દેવ ! તમને પ્રણામ છે. હું તો મૂર્ખ છું માટે હવે જે કરવું ઘટતું હોય તે મને જ્ઞતાવો. ૨૦, ૨૧ એવું વચન સાંભળીને દેવના ઇશ્વર તથા શુદ્ધિવાળાએમાં શ્રેષ્ઠ દેવ ભગવાન અંતર્ધાન થયા અને શુદ્ધિનું ચિંતન કરવા લાગ્યા. ૨૨ તે સમયે મૂર્તિમાન શુદ્ધિ આવીને ભગવાનની પાસે ઊભી રહી તથા યોગસત્તાવડે ભગવાને

તેને આરા કરી. ૨૩ અવિનાશી પ્રભુ નારાયણે ઐશ્વર્યયોગના વિષે રહેલી ચતિવાળા શુદ્ધિને કહ્યું કે, તું લોકની સદૃષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ થવા માટે બ્રહ્માના વિષે પ્રવેશ કર. ભગવાનની એવી આરા સાંભળીને તત્કાળ શુદ્ધિએ બ્રહ્માના વિષે પ્રવેશ કર્યો. ૨૪,૨૫ બ્રહ્મા શુદ્ધિયુક્ત થયા એટલે પુનઃ ભગવાને તેને દર્શન આપ્યું અને પુનઃ પછી તેનું તેજ વચન કહ્યું કે, તું અનેક પ્રકારની પ્રજા ઉત્પન્ન કર. ૨૬ તે સાંભળીને બ્રહ્માએ કહ્યું કે, વારું હું ભગવાનની આરા મસ્તકપર ચઢાવું છું. બ્રહ્માએ એ પ્રમાણે કહ્યા પછી ભગવાન અંતર્ધાન થયા. ૨૭ અને એક ક્ષણમાં પોતાના ધામમાં પહોંચ્યા. ત્યાં જઇને ભગવાન પોતાની પ્રકૃતિની સાથે યુક્ત થયા. પછી બ્રહ્માએ પ્રજા સરજી. ૨૮ તે પછી ભગવાનને એક વિચાર થયો કે પરમેષ્ઠી બ્રહ્માએ મ્હારી આરા પ્રમાણે આ સધળી પ્રજા સરજી. ૨૯ અને તેથી દૈત્ય, દાનવ, ગંધર્વ અને રાક્ષસના સમુદાયથી આ તપસ્વિની પૃથ્વી ભારથી પીડાઇ ગઈ છે. ૩૦ પૃથ્વી ઉપર દૈત્ય, દાનવ અને રાક્ષસો ધણા જળવાન છે અને થશે. તે સર્વ તપ કરશે અને ઉત્તમ વરદાન પ્રાપ્ત કરશે. ૩૧ વરદાન પ્રાપ્ત થયાં એટલે તેઓ અવશ્ય ગર્વ પામશે અને તેથી દેવોને તથા તપસ્વી ધનવાળા ઋષિઓને પીડા કરશે. ૩૨ માટે પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવો એજ ન્યાય છે. મ્હારે પૃથ્વીમાં અનેક પ્રકારના અવતાર ધરીને ક્રમે કરીને પાપીઓનો નિગ્રહ કરવો જોઇએ તથા સત્પુરુષોપર અનુગ્રહ કરવો જોઇએ. આ તપસ્વિની અને સત્યવાળી પૃથ્વી સર્વને ધારણ કરી રહેલી છે. ૩૩,૩૪ અને પાતાળમાં રહેલા સર્પ રૂપે મેં એનું ધારણ કરેલું છે. મેં પૃથ્વીને ધારણ કરી છે તેથી તે ચરાચર વિશ્વને ધારણ કરે છે. ૩૫ માટે મ્હારે અવતાર લઇને પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવું જોઇએ. ભગવાન મધુસૂદને એવો વિચાર કરીને, ૩૬ જગતની સ્થિતિના અર્થે પોતે પ્રકટ થવા માટે વારાહ, નારસિંહ, વામન અને માનુષ એવાં એવાં અનેક રૂપ સરજ્યાં. ૩૭ અને બોલ્યા કે, આ રૂપવડે મ્હારે દેવના અવિનયવાળા શત્રુઓનો નાશ કરવો ઉચિત છે. પછી જગતના સરજનાર ભગવાને “મો” એવા શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો. ૩૮ તેમાંથી એક સારસ્વત (સરસ્વતી-વાણીમાંથી ઉપજેલો) “અપારંતરમ” નામે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. એ વાણીથી થયેલો ભગવાનનો પુત્ર જાણવો. ૩૯ તે પુત્ર સમર્થ, ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યને જાણનારો, સત્યવાદી અને દૃઢ વ્રતવાળો હતો. તેણે ભગવાનને મસ્તક નમાવી પ્રણામ કર્યા એટલે દેવોના આદિ અવિનાશી પ્રભુ બોલ્યા કે, હે શુદ્ધિવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! વેદનું આખ્યાન કરવાના અર્થે ત્હારે શ્રુતિઓ કરવી યોગ્ય છે, માટે હે મુનિ ! મેં જેવી આરા કરી છે તે પ્રમાણે તું કર. ૪૦,૪૧ પછી તે ભગવાનના પુત્રે સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં વેદ જૂદા પાડ્યા તથા તેના એ કર્મથી અને ઉત્તમ પ્રકારે કરેલા તપથી, યમથી તથા નિયમથી ભગવાન નારાયણ પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું કે, હે પુત્ર ! તું એજ પ્રમાણે મન્વંતરમાં વેદનો પ્રવર્તાવનારો થઇશ. વળી હે બ્રહ્મ ! તું સર્વદા અમળ થઇશ તથા કોઇ ત્હારી ધર્મજ્ઞા કરી શકશે નહિ. ન્યારે કલિયુગ પ્રાપ્ત થશે ત્યારે પૃથ્વી ઉપર “કુરુ” નામે પ્રખ્યાત રાજાઓ થશે. તેઓના કુળમાં ત્હારાથી જેઓ જન્મ પામશે, તેઓના વિષે કુળનો ભેદ થશે. ૪૨,૪૫ અને હે દિગ્વિજય ! ત્હારા વિના તેઓ પરસ્પર વિનાશ કરશે. તે સમયે પછી તું તપવડે યુક્ત રહીને વેદના અનેક પ્રકારે વિભાગ કરીશ. ૪૬ ન્યારે તે કૃષ્ણયુગ (કલિયુગ) આવશે ત્યારે તું કૃષ્ણવર્ણનો થઇશ અને અનેક પ્રકારના ધર્મોના કર્તા અને જ્ઞાન આપનારો થઇશ. ૪૭ તું

તપવાળો મહર્ષિ પરંતુ સમ (મીતિ)થી મુક્ત થઈ શકે નહિ; પરંતુ ત્યારે પુત્ર મહેશ્વરની કૃપાથી ચીતરાગ (મીતિ-વાસનારહિત) અને પરમાત્મારૂપ થશે. એ વચન અસંભવ થશે નહિ. ૪૮ બ્રાહ્મણે જેને પિતામહનો “માનસ પુત્ર” કહે છે, જે ઉત્તમ યુદ્ધિવાળો છે, જે તપનો નિધાન અને શ્રેષ્ઠ છે, જેની કાંતિ સૂર્યથી પણ અધિક છે. ૪૯ તે વસિષ્ઠના વંશમાં “પરાશર” નામે મોટા પ્રભાવવાળો મહર્ષિ થશે. એ મોટા તપવાળો, તપનો નિવાસસ્થ, વેદનો ભંડાર અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ મુનિ ત્યારે પિતા થશે. ૫૦ તે ઋષિથી તું કન્યાના વિષે પુત્ર થઈ શકે અને તેથી તું કાનીન પુત્ર કહેવાશે. ૫૧ તું ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના સર્વ અર્થ કહીશ તથા તે સંબંધી સમગ્ર સંશયને હેદીશ. વળી જે હજારો યુગો અતિકાંત થયા છે તે સર્વને તપથી મુક્ત એવો તું મહારી કૃપાથી જોઈ શકીશ. વળી અનેક સહસ્ર યુગના જે ફરફાર થશે તેને પણ જાણીશ. ૫૨, ૫૩ તથા હે મુનિ ! હું કે, જે આદિ અને અંતરહિત છું તેને પણ તું જ્યારે જ્યારે ધ્યાન કરીશ ત્યારે ત્યારે હાથમાં ચક્રસહિત દેખીશ, આ મહાર્ વચન મિથ્યા થશે નહિ. ૫૪ હે મોટા સત્ત્વવાળા ! ત્યારી પ્રખ્યાતિ પણ અપાર થશે. સૂર્યનો પુત્ર શનૈશ્વર મોટો મનુ થશે. ૫૫ તે મન્વંતરમાં મન્વાદિ ગણપૂર્વક તું પણ થઈશ, હે વત્સ ! મહારી કૃપાથી એ થશે તેમાં સંશય કરવા જેવું નથી. ૫૬ જગતમાં જે કાંઈ છે અને જે કાંઈ થાય છે તે સર્વ મહારા કરવાથી થાય છે, તેમાં બીજા લોકો બીજાં ધારે છે પણ હું તો સ્વતંત્રપણેજ મહારા કર્તવ્યને કરે જાઉં છું. ૫૭ એ પ્રમાણે તે ઇશ્વરે સારસ્વતને આવાં વચન કહીને, પછી કહ્યું કે, હવે તું મહારા કહેવા પ્રમાણે અર્થ સિદ્ધ કર. એ રીતે ભગવાન નારાયણની કૃપાથી અને તેમની આજ્ઞાથી “અર્પાંતરતમ” નામે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો અને પુનઃ વસિષ્ઠના કુળને આનંદ આપનારો હું પરાશરથી ઉત્પન્ન થયો. ૫૮, ૫૯ એ પ્રમાણે પૂર્વે નારાયણની કૃપાથી અને નારાયણના આશ્રયથી મહારો જન્મ થયો હતો તે મેં તમને કહ્યું. ૬૦ હે યુદ્ધિમાન પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ સિંધો ! મેં પૂર્વે અતિશય ઉગ્ર અને મહા કઠિન તપ કર્યું છે તથા તપ કરતાં પરમ સમાધિ રાખેલી હતી. ૬૧ હે પુત્રો ! મહારા પૂર્વ જન્મ અને હવે પછી થવાના જન્મ, એ સર્વ ભક્તોના રોહથી મેં તમને કહ્યું. ૬૨ વૈશંભાયન કહે છે કે, હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે પૂર્વે અમારા ગુરૂ અકિલષ્ઠ મનવાળા વ્યાસની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હતી તે તને કહ્યું. હવે તેં જે પ્રશ્ન કર્યો છે તેનો ઉત્તર સાંભળ. ૬૩ હે રાજર્ષે ! સાંખ્ય, યોગ, પાંચરાત્ર, વેદ, પાશુપત, એ સર્વે જ્ઞાન તે અનેક પ્રકારના મત છે એમ જાણવું. ૬૪ સાંખ્યનો વક્તા કપિલ હતો તે મોટો ઋષિ કહેવાય છે. યોગનો જાણનારો હિરણ્યગર્ભ છે તેના વિના બીજો કોઈ પ્રાચીન યોગનો જ્ઞાતા નથી. ૬૫ અર્પાંતરતમામુનિ વેદાચાર્ય કહેવાય છે. કેટલાક પુરુષો એ ઋષિને “પ્રાચીનગર્ભ” પણ કહે છે. ૬૬ હિમાના પતિ, ભૂતોના પતિ, શ્રીકંઠ અને બ્રહ્માના પુત્ર એવા શંકરે એકાગ્રપણે પાશુપતશાસ્ત્ર કહેલું છે, ૬૭ અને શ્રેષ્ઠ પાંચરાત્રના જાણનાર તો ભગવાન પોતેજ છે. હે રાજશ્રેષ્ઠ ! એ સર્વ જ્ઞાનોમાં મેઢ, જ્ઞાન અને અનુભવ, એ ત્રણે સહિત વિચાર કરી જોતાં એ સર્વનું પરમ તાત્પર્ય નારાયણ પરમાત્માજ જણાય છે. પણ હે પૃથ્વીપતે ! તમેામુણ્યમાં આંધળા થયેલા અને મતાભિમાની મૂઢ પુરુષો એ રીતે સમજતા નથી. ૬૮, ૬૯ શાસ્ત્રને કરનારા યુદ્ધિમાન પુરુષો નારાયણ ઋષિનેજ સર્વનું અધિષ્ઠાન કહે છે અને મહારો પણ મત એવો છે કે, નારાયણ

વિના બીજો કાંઈ અધિજ્ઞાનજૂત નથી. ૭૦ જે પુરૂષો સંશયવિનાના છે તે સર્વનાં વિષે નિરંતર રહે છે, પણ જે તેના આશ્રયને તજીને તર્કના બળથી સંશયને તોડવા ઇચ્છે છે તેને નારાયણનો નિશ્ચય થતો નથી. ૭૧ હે રાજન ! જેઓ પાત્રરાત્રશાસ્ત્રને બળજબરીથી તથા તે પ્રમાણે ક્રમ પાળનારા છે તે સર્વ એકાંતભાવથી ભગવાનની ભક્તિ કરીને ભગવાનના વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૭૨ હે રાજન ! સાંખ્ય અને યોગ એ બે સનાતન શાસ્ત્ર છે તથા સર્વ વેદો સમગ્રપણે સનાતન છે. તેમજ સર્વ ઋષિઓએ એકમત થઇને કહેલું છે કે, આ પ્રાચીન વિશ્વ પણ નારાયણ વિના બીજું કંઈજ નથી. ૭૩ સ્વર્ગમાં, અંતરિક્ષમાં પૃથ્વી ઉપર અને જળમાં સર્વ લોકમાં શુભ કે, અશુભ અથવા વેદમાં કહેલું જે કર્મ પ્રવર્તે છે, તે કર્મ તે ઋષિ નારાયણથી થાય છે એમ બળવું. ૭૪

શુભાશુભ કર્મ સમીરિતં યત્પ્રવર્તતે સર્વલોકેષુ કિંચિત્ ॥

તસ્માદ્દેવેસ્તદ્ભવતીતિ વિદ્યાદ્ દિવ્યંતરિક્ષે ભુવિ ચાપ્સુ ચોતિ ॥ ૭૪ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तराजं नारायणीये द्वैपायनी-
त्पत्नौ सप्तोपरि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ १.७७ ॥

અધ્યાય ૧૭૮ મો-બ્રહ્મા અને રૂદ્રનો સંવાદ.

जनमेजय उवाच ॥ बहवः पुरुषा ब्रह्मन्मुक्ताहो एक एव तु ॥

॥ कोऽत्र पुरुषभेदः की वायोनिरिच्छते ॥ १ ॥

જનમેજય પૂછે છે કે:-હે બ્રહ્મા ! પુરૂષો ધણા છે કે, એકજ છે ? જો ધણા છે, તો તેમાં શ્રેષ્ઠ પુરૂષ કયો છે અને સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન શું છે ? ૧ વૈશંપાયન કહે છે કે:- હે કુરુકુળને ધારણ કરનાર ! વ્યવહારદષ્ટિથી તો પુરૂષો ધણા છે પણ સાંખ્યના વિચાર પ્રમાણે તે સિદ્ધાંત માન્ય કરવા જેવો નથી. સત્ત્વ સિદ્ધાંત તો એજ છે કે, પુરૂષ એક છે. જેમ એક આકાશમાં કર્ણશબ્દકુલીરૂપી ઉપાધિભેદથી શ્રોત્રભેદની કલ્પના થયેલી છે અને તે બેહેરાપણું કે, સાંભળવાપણાના વ્યવહારનો હેતુ તથા શબ્દગ્રહણમાં ગરબડ ન થઇ જવાનો હેતુ છે; તેમજ એકજ આત્માના વિષે અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિભેદથી જીવભેદની કલ્પના થયેલી છે અને તે બદ કે, મુક્તાના વ્યવહારનો હેતુ તથા સુખ-દુઃખાદિ ભોગની ગરબડ ન થઈ જવાનો હેતુ છે. એ ઉપરથી જૂદા જૂદા પુરૂષોનું ઉત્પત્તિસ્થાન જેમ એક છે તેમ અસ્ખન્દાદિનું ઉત્પત્તિસ્થાન પણ એકજ પુરૂષ છે, તેનું હું વ્યાખ્યાન કરીશ. ૨,૩ જેને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે એવા તપોયુક્ત, દમગુણવાળા અને વંદન કરવા યોગ્ય ગુરૂ વ્યાસમહર્ષિને પ્રણામ કરીને હું પુરૂષનું વ્યાખ્યાન કરું છું. ૪ એ પુરૂષસૂત્ર સર્વ વેદમાં ઋત અને સત્ય છે તથા હે રાજન ! ઋષિસિંહ વ્યાસમુનિએ તેનું ચિંતન કરેલું છે. ૫ હે ભારત ! કપિ-હાદિ ઋષિઓએ અનાત્મ ભાવોનો ત્યાગ અને અપવાદ કરીને તથા અધ્યાત્મચિંતનનો

* જો જગતમાં એકજ પુરૂષ હોય તો બધા અને મોક્ષની અવસ્થા થઇ શકે નહિ, પરંતુ કુતિમાં જેમ સાંભળવામાં આવે છે કે, આત્મા એકજ પુરૂષ છે. અને આત્મચતિરિજ્ઞ સર્વ મિથ્યા છે. આ વિષયમાં સંશય ઉપજવાથી જનમેજય પૂછે છે.

આશ્રય કરીને શાસ્ત્ર કહેલાં છે. ૬ વ્યાસમુનિએ સંક્ષેપમાં પુરૂષનું જે એકપાત્રું કહેલું છે તે હું તને તે અમાપ તેજવાળા ઋષિની કૃપાથી કહીશ. ૭ હે પૃથ્વીપતે ! આ વિષે પણ બ્રહ્માના સાથે રૂદ્રના સંવાદના પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૮ હે તૃપ ! ક્ષીરસમુદ્રની મધ્યે સુવર્ણ સરખી કાંતિવાળો “વૈજયંત” નામે એક ઉત્તમ પર્વત છે. ૯ તે પર્વત ઉપર અધ્યાત્મગતિનું એકાંતમા ચિંતન કરવાને માટે બ્રહ્મદેવ વૈરાજલોકમાંથી વૈજયંત પર્વત ઉપર નિત્ય આવતા હતા. ૧૦ એક સમયે શુદ્ધિમાન બ્રહ્મદેવ ત્યાં બેઠેલા હતા તેવામાં તેમના લલાટથી ઉત્પન્ન થયેલા તેમના પુત્ર રૂદ્ર અકસ્માત્ ત્યાં આવી ચઢ્યા. ૧૧ તે મહાયોગી ત્રણ નેત્રવાળા દેવ આકાશ માર્ગે આવ્યા અને આકાશમાંથી પર્વતના તે શિખર ઉપર ઉતર્યા. ૧૨ રૂદ્રે બ્રહ્માની પાસે આવીને પ્રસન્નપણે બ્રહ્માના બન્ને ચરણમાં પ્રણામ કર્યો. રૂદ્રને પોતાના ચરણ આગળ પડેલા જોઇને સમર્થ દેવ ભગવાન પ્રજાપતિએ પોતાના ડાબા હાથવડે તેમને ઉકાડ્યા અને ઘણે કાળે આવેલા પોતાના પુત્રને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૧૩, ૧૪ પિતામહ કહે છે કે:-હે મહાબાહો ! તું ભલે પધાર્યો. તું મ્હારી પાસે આવ્યો છે, એ બહુ આનંદની વાત છે. કેમ ભાખ ! ત્હારાં સ્વાધ્યાય અને તપ કુશળ તો છે ? ૧૫ તું નિરંતર ઉત્તમ તપ કરનારો છે તેથી હું તને પૂછું છું. ૧૬ રૂદ્ર કહે છે કે:-હે ભગવન ! તમારી કૃપાથી મ્હારાં સ્વાધ્યાય અને તપ કુશળ-ક્ષેમ છે, તેમ સઘળા જગતનાં પણ સ્વાધ્યાય અને તપ તમારી કૃપાથી કુશળ છે. ૧૭ હે ભગવન ! વૈરાજલોકમાં તમારાં દર્શન કર્યે મને બહુ કાળ થયો છે માટે હું તમારા ચરણવડે સેવાયલા આ પર્વત ઉપર આવ્યો છું. ૧૮ પરંતુ આ એકાંત સ્થાનમાં તમારા આવવા વિષે મને મોટું કુતૂહલ છે; હે પિતામહ ! તમે અહીં નિત્ય એકાંતમાં આવો છો તેનું કારણ કાંઈ નાનુંસૂનું નહિ હોય, ૧૯ તમારું વૈરાજસદન ઘણું શ્રેષ્ઠ છે, તે ધામ ક્ષુધા અને તૃષાથી વર્જિત છે; ત્યાં દેવ અને અસુરો વસે છે, ત્યાં અમાપ તેજવાળા ઋષિઓ નિવાસ કરે છે. ૨૦ અને ગંધર્વ તથા અપ્સરાઓ નિરંતર તેનું સેવન કરે છે. એવા ધામને તજીને તમે એકલાજ આ પર્વત ઉપર આવો છો તેનું શું કારણ છે ? ૨૧ બ્રહ્મા કહે છે કે:-હું આ વૈજયંત પર્વતનું નિરંતર સેવન કરું છું અને આ સ્થળમાં એકાગ્ર ચિત્તવડે વિરાટપુરૂષનું ચિંતન કરું છું. ૨૨ રૂદ્ર કહે છે કે:-હે બ્રહ્મા ! તમે તો સ્વયંભૂ છો. તમે ઘણા પુરૂષોને સરળતા છે અને બીજા ઘણાને સરજો છો. ત્યારે આ એક વિરાટ પુરૂષ કે, જેનું તમે ચિંતન કરો છો એ ઉત્તમ પુરૂષ કોણ છે ? આ મ્હારા સંશયનું નિવારણ કરો કેમ કે, એ વિષે મને મોટું કુતૂહલ છે. ૨૩-૨૪ બ્રહ્મા કહે છે કે, હે પુત્ર ! તું જે ઘણા પુરૂષ કહે છે એ વાત તો પ્રત્યક્ષજ છે માટે એમાં કાંઈ શાસ્ત્રવડે પ્રતિપાદન કરવા જેનું નથી અને તેથી તે જોવા જેનું-વિશ્વાસ્વા જેનું પણ નથી. જે અર્થ પ્રાપ્ત થયો નથી તેને સમજાવે તેનું નામ પ્રમાણ. આત્માનો ભેદ તો પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થયેલો છે માટે તે કાંઈ શાસ્ત્રનો વિષય નથી. જો તેમ હોય તો “ટાઢનું ઔષધ અમિ છે” એ વચનની પેઠે શાસ્ત્ર માત્ર અનુવાદ કરનારજ ઠરશે. માટે વેદમાં કહેલા તત્ત્વમસિ આદિ વચનો ઉપાસનાદિ ગૌણ ભેદ બતાવનારાં નથી, પણ અભેદ અથવા એકત્વ બતાવનારાં છે. ૨૫ માટે એ ઘણા પુરૂષનો આધાર જે એક પુરૂષ છે તે વિષે હું તને કહીશ. તે પુરૂષ વિરાટ છે-તે સર્વનો અધિષ્ઠાનભૂત છે. માટે તે ઘણા પુરૂષોનું એક ઉત્પત્તિસ્થાન કહેવાય છે. જેમ ઉત્પત્તિસ્થાન એક છે તેમ લપ્તસ્થાન પણ તે

એકજ હોવું જોઈએ કેમ કે, કાર્ય કારણના વિષેજ ક્ષય પામે છે, એવો ન્યાય છે તેથી જે જે પુરૂષ વિરાટ, સૂત્રાત્મા, કારણ અને નિર્ગુણ (શુદ્ધ)-અર્થાત્ અનિરૂદ્ધ, પ્રજ્ઞાન, સંકર્ષણ અને વાસુદેવ એવી ચાર મૂર્તિવાળો થઇને એકજ છે તે નિર્ગુણ સનાતન દેવના વિષે પુરૂષો નિર્ગુણ થઇને પ્રવેશ કરે છે. ૨૬-૨૭

તથા તં પુરુષં વિશ્વં પરમં સુમહત્તમમ્ ॥

નિર્ગુણં નિર્ગુણા મૃત્વા પ્રવિશંતિ સનાતનમ્ ॥૨૭॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टूतारार्द्धे गुर्जरभाषायां नारा-
यणीये शतोपरि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

અધ્યાય ૧૭૮ મો-બ્રહ્મા અને રૂદ્રનો સંવાદ.

ब्रह्मोवाच ॥ भृशु पुत्र यथा ह्येष पुरुषः शाश्वतोदययः ॥

॥ अक्षयश्चाप्रमेयश्च सर्वज्ञश्च निरुदयते ॥ १ ॥

બ્રહ્મા કહે છે કે:-હે પુત્ર ! તે પૂર્ણ છે માટે પ્રરૂપ કહેવાય છે, આદિ અને અંતર-
હિત છે માટે શાશ્વત કહેવાય છે, પરિણામ વિનાનો છે માટે અન્યય કહેવાય છે, અપ્રમય
વિનાનો છે માટે અક્ષય કહેવાય છે, વાણી અને મનની પેદા પાર છે માટે અપ્રમેય કહેવાય
છે તથા સર્વનું ઉપાદાન કારણ છે માટે સર્વજ્ઞ કહેવાય છે. ૧ હે સતતમ ! એ પુરૂષને જોવો
એ ત્હારાથી, મ્હારાથી, ભુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયાદિવાળા સત્વોથી કે, શમાદિહીન મૂઢ પુરૂષોથી
શક્ય નથી; એ તો સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી ચિન્માત્ર જ્ઞાનરૂડેજ જોઈ શકાય છે. ૨ તે આત્મા
સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીર વિનાનો છતાં સર્વ શરીરોમાં રહેલો છે તથા શરીરોમાં
વસવા છતાં પણ કર્મથી લેપાતો નથી. ૩ તે મ્હારો, ત્હારો અને બીજા જે દેહસંજ્ઞાવાળા
છે તે સર્વનો અતર આત્મા અને સાક્ષીમૂલ છે, તથાપિ મહણુ થઈ શકે એવો નથી. ૪
તેનાં મસ્તક સર્વ તરફ છે, તેની ભુજાઓ સર્વ તરફ છે, તેના ચરણ અને નાસિકા પણ
સર્વ તરફ છે. તે પોતાની ઇચ્છામાં આવે એમ સર્વ શરીરોમાં એકલોજ ફરે છે- ૫ શરી-
રોને “ક્ષેત્ર” કહે છે અને શુભાશુભ કર્મની વાસનાઓને “બીજ” કહે છે. તે ચોગા-
ત્મા સર્વને જાણે છે. માટે ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે. ૬ પ્રાણીઓમાં તેની અમતિ નથી, કે
ગતિ પણ નથી, તેમજ સાંખ્ય વિધિવડે કે, યોગવડે પણ તેને ગમનાગમન છેજ નહિ.
અર્થાત્ મરણ થવાથી તે દેહને તજીને જતો નથી કે, જન્મ થવાથી દેહમાં આવતો નથી
તે તો સર્વત્ર સદા સ્થિતિમાન છે. ૭ હું એની ગતિનું ચિંતન કરું છું પણ તેનો પાર પામતો
નથી. તથાપિ તે સનાતન પુરૂષ વિષે શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવને બાધ ન આવે એવું હું
કહ્યન કરીશ. ૮ તે એક છે અને મહાન છે, તેના વિના બીજા કોઈને એકત્વ અને મહત્વ
પ્રાપ્ત થયેલું નથી, તે એક સનાતન દેવનેજ મહાપુરૂષ શબ્દ લાગુ પડે છે. ૯ અગ્નિ એક
છે પણ તે ઉપાધિવશાત્ અનેક સ્થાનમાં અનેકરૂપે દેખાય છે. સૂર્ય એક છે પણ ઉપાધિ
વશાત્ અનેક સ્થાનમાં અનેક પ્રતિબિંબરૂપે દેખાય છે. તપનું કારણ એક છે પણ ફળરૂપે
તે અનેક દેખાય છે. વાયુ એક છે પણ ઉપાધિવશાત્ તે ધણે પ્રકારે વાય છે. સમુદ્ર એક

છે પણ ઉપાધિવશાત્ તે અનેક પ્રકારનાં વૃદ્ધિ, ઝાકળ, કરા હિમ, ધુમ્મસ અને વરાળ આદિરૂપે ભાસે છે. વળી જેમ વાયુ સર્વ સ્થાનમાં ગતિ કરનારો છતાં અસંગ છે અને મહાસાગર સર્વ જળની ઉત્પત્તિ અને લયનું સ્થાન છે, તેમ આત્મા પણ એક છતાં ઉપાધિવશાત્ અનેક સ્થાનમાં અનેકરૂપે ભાસે છે, સર્વ સ્થાનમાં ગતિ કરનારો છતાં અસંગ છે અને સર્વની ઉત્પત્તિ તથા લયનું સ્થાન છે. અર્થાત્ પુરૂષ નિર્ગુણ છતાં માયાવડે વિશ્વરૂપને ધારણ કરે છે અને તે વિશ્વરૂપ પુનઃ તે નિર્ગુણ પુરૂષમાં લય પામે છે. ૧૦ જ્યારે પુરૂષ સર્વ ગુણમય વિકારનો ત્યાગ કરે છે, જ્યારે શુભાશુભ કર્મનો ત્યાગ કરે છે, જ્યારે સત્ય અને અસત્યનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે નિર્ગુણ થાય છે અર્થાત્ દેહદ્રિયાદિથી આરંભીને અહંકાર સુધી તમામ ગુણના કાર્યને તજ દે છે અને તે તજવાથી શુભ અશુભ કર્મને પણ તજ દે છે તથા અક્ષર-જીવ અને પ્રધાન ભોક્તા ભોજ્યને તજ દે છે ત્યારે તે નિર્ગુણ થાય છે અને નિર્ગુણ થઇને નિર્ગુણના વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૧૧ જે પુરૂષ તે અચિંત્ય પુરૂષને ગુરૂની પાસેથી જાણીને-સાક્ષાત્કાર કરીને તથા ચાર પ્રકારના સૂક્ષ્મરૂપ ભેદને જાણીને અને શાંત થઇને રહે છે તે પુરૂષ નિર્ગુણ પુરૂષને પામે છે. અર્થાત્ અનિરૂદ્ધ, પ્રધુમ્ન, સંકર્ષણ અને વાસુદેવ, એ ચાર અથવા તેનેજ બીજી રીતે કહીએ તો વિરાટ, સૂત્રાત્મા, અંતર્યામી અને શુદ્ધ સ્વરૂપ અથવા વિશ્વ, તેજસ, પ્રાજ્ઞ અને તુરીય, એવા ચાર સૂક્ષ્મ ભેદને જાણીને જે પુરૂષ અત્યંત શાંત થઇને વર્તે છે તે પુરૂષ પરમ પુરૂષને પામે છે એ વિના બીજે કોઇ તેને પામવાને યોગ્ય નથી. ૧૨ એ રીતે કેટલાક પડિતો યોગમાર્ગે તેને “પરમાત્મા” કહે છે, સાંખ્યાચાર્યો તેને “એકાત્મા” કહે છે અને બીજા જ્ઞાનીઓ તેને “આત્મા” કહે છે યોગ અને સાંખ્યનું તાત્પર્ય એકજ આત્મા કહેવાનું છે. ૧૩ તેમાં જે પરમાત્મા છે તે નિત્ય અને નિર્ગુણ છે. સર્વનો આત્મભૂત નારાયણ પુરૂષ તેજ છે. ૧૪ જેમ કમળનું પત્ર જળવડે લેપાતું નથી, તેમ તે કર્મનાં ફળથી લેપાતો નથી. બીજા જ્ઞાનીઓ જેને “આત્મા” કહે છે તે કર્માત્મા છે. તેને મોક્ષ અને બોધ લાગુ પડે છે, ૧૫ તથા તે સત્તર તત્ત્વના અસુહામયી યુક્ત થાય છે. એ રીતે એકજ પુરૂષ અનેક પ્રકારે થાય છે તે મેં તને કમે કરીને કહ્યું. ૧૬ એ રીતે તે આ સમગ્ર લોકતંત્રનું ધામ છે, તે પરમ વેદ છે, તે બોધ ન કરવા યોગ્ય અને તેજ બોધ આપનાર છે. વળી તે માનનાર અને માનવા યોગ્ય, પ્રાશ્ન કરતાં અને પ્રાશ્ન કરવા યોગ્ય, દૃષ્ટા અને દૃષ્ટ્ય, વક્તા અને વાચ્ય, ધ્રાતા (ગંધ લેનાર) અને દ્રેય (ગંધ), સ્પર્શ કરનાર અને સ્પર્શ કરવા યોગ્ય વસ્તુ. ૧૭ જોનાર અને જોવા યોગ્ય, શ્રવણ કરનાર અને શ્રવણ કરવા યોગ્ય, જ્ઞાતા અને જ્ઞેય તથા સગુણ અને નિર્ગુણ છે. હે તાત ! જે પ્રધાન અનાત્મા કહેવાય છે તે પણ આત્મા છે. બ્રહ્મા સર્વથી પ્રથમ જે મહત્ત્વને ઉત્પન્ન કરે છે કે, જેને બ્રાહ્મણો “અનિરૂદ્ધ” કહે છે. અને લોકોમાં જે વૈદિક કર્મની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા કહેવાય છે, તે પણ તે અનાદિ અને પરિણામરહિત દેવ છે. કામ્ય કર્મ પણ તેના અર્થેજ ચિંતન કરવું જોઇએ એવો સદાચાર છે. ૧૮, ૧૯ કેમ કે, તેને અર્પણ કરેલા યજ્ઞભાગને યજ્ઞશાળામાં સત્પુરૂષ શાંત દેવો તથા મુનિઓ સેવે છે, હે પુત્ર ! હું બ્રહ્મા પ્રજાઓનો આદિ પિતૃ હું, તે મહારાથી તું ઉત્પન્ન થયેલો છે. ૨૦ તેમજ સ્થાવર જંગમ જગત અને રહસ્યસંહિત સધળા વેદ પણ મહારાથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. અર્થાત્ હું જેનું આરાધન કરું છું તેનું આરાધન મહારી પ્રજાએ પણ કરવું યોગ્ય છે. ૨૧ એ

પ્રમાણે વાસુદેવાદિ આર દેહમાં વિભક્ત થયેલા પરમાત્મા પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ કીમ કરે છે, તે સમયે તે જીવના સમાન અણુદ્ જોવામાં આવે છે, પરંતુ પોતાના સ્વરૂપથી અભિન્ન જ્ઞાને કરીને તે સર્વદા પ્રતિયોધિત છે માટે તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જીવપણુનો ત્યાગ કરીને વાસુદેવ થાય છે. અર્થાત્ ભગવાનના આરાધન વિના સંન્યાસપૂર્વક સાંખ્યનો વિચાર કરવાથી અને ચિત્તની એકાગ્રતા ન થવાથી ભુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય છે અને તેથી તે આરૂઢ પતિત થઇને ઉભયભ્રષ્ટ થાય છે; તેમજ યોગીઓને પણ ભગવાનના આરાધન વિના મત્યક્તવન્તી પ્રાપ્તિ તથા અંતરાયનો અભાવ થતો નથી. માટે વાસુદેવજ સાંખ્ય, યોગ અને પાંચરાત્ર આદિ સર્વનો પ્રતિપાદ્ય દેવતા છે. ૨૨ હં પુત્ર ! એ પ્રમાણે તેં જે પ્રશ્ન કર્યો હતો તે મેં તને યથાવત્ કહ્યો; તેમજ સાંખ્ય અને યોગના વિષે પણ એનો ઉત્તર મેં તને છોડે તેવો (યથાર્થ) કહ્યો; તાત્પર્ય કે, *કર્મવડે ભગવાનની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, ભક્તિવડે ઇશ્વરની કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે, ઇશ્વરકૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૩

एतत्ते कथितं पुत्र यथावदनुपृच्छतः ।

सांख्यज्ञाने तथा योगे यथावदनुवर्णितम् ॥ २३ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टतरार्द्धे गुर्जरभाषायां नारा-
यणीये शतोपरि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

અધ્યાય ૧૮૦ મો-નારદમુનિ અને ઇન્દ્રનો સમાગમ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रमाः पितामहेनोक्ता मोक्षधर्माभिताः शुभाः ॥

॥ धर्ममाश्रयिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हति मे भवान् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે પિતામહ ! મોક્ષધર્મને આશરે રહેલા ઉત્તમ ધર્મો તમોએ કહ્યા, હવે આશ્રમીઓનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ કહેવો યોગ્ય છે. (આ પૂછવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે, સંન્યાસધર્મ સર્વ આશ્રમોમાં શ્રેષ્ઠ છે, છતાં એ ધર્મ આચરવાને અત્યંત કઠિન છે, કેમકે, પાછળ સુલભા-જનકસંવાદમાં કહ્યું છે કે, નિગ્રહાત્મક અને અનુગ્રહાત્મક આધિપત્ય રાજા અને સંન્યાસીનું સમાન છે ત્યારે રાજા શા કારણથી મુક્ત ન થાય અને સંન્યાસી શા કારણથી મુક્ત થાય ? માટે આ કળિકાળમાં તો સંન્યાસધર્મનો આશ્રય કરનારને આરદ્ર-પાતિત્ય (ચઢીને પડવા જેવું) સંભવે છે, માટે “જમીનપર સૂતેલાને પડવાનો ભય નથી” એ ન્યાય પ્રમાણે જેમાં પડવાનો ભય નથી અને જેમાં સર્વ પ્રકારે જીર્ણગતિ પ્રાપ્ત થાય છે એવો શ્રેષ્ઠ આશ્રમ કયો છે ?) ૧ બીજમ કહે છે કે, -એ તે આશ્રમમાં રહીને ધર્મ અભ્યર્થો હોય તો તે સ્વર્ગ આપે છે. ધર્મજ સત્ય જાણે આપનારો છે. ધર્મનાં લક્ષ્યાં દ્વાર છે, તેમાં એકે પ્રકારની ધર્મની ક્રિયા નિષ્ફળ થતી નથી. ૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! સર્વ આશ્રમોમાં સ્વર્ગ અને મોક્ષ રહેલો છે, તેમાં જે પુરૂષની જે જે ધર્મ ઉપર રૂચિ અને

* “કર્મમિર્ભગવત્કર્મિર્ભગવેશ્વરકૃપાતયા ॥ જ્ઞાનં તેન વિમુક્તિઃશિતિ મોક્ષ-
અર્થમર્જનમ્” અર્થ ૬૫૨ ક્ષેા ૭.

નિશ્ચય થાય છે તે તે ધર્મવડે તે કૃતકૃત્ય થાય છે. ૩ હે નરબાહ ! એ વિષે મહર્ષિ નારદે પૂર્વે ઇન્દ્રને કહેલી આ કથાને તું મ્હારી પાસેથી સાંભળ. ૪ હે રાજન્ ! જેમ વાણી ગતિને કાંઈ રોકી શકતું નથી, તેમ સિદ્ધ થયેલા ત્રણે લોકમાં માન પામેલા મહર્ષિ નારદ પણ અત્યાહત ગતિવાળા થઈને ક્રમે કરીને લોકમાં ફરે છે. ૫ એક સમયે તે મુનિ દેવોના રાજા ઇન્દ્રના ભુવનમાં જઈ ચઢ્યા ત્યાં ઇંદ્રે તેમનો સત્કાર કર્યો અને પોતાની પાસે તેમને બેસાડ્યા. ૬ તેમનો વિધિપૂર્વક સત્કાર કર્યા પછી પોતાની પાસે બેઠેલા તે ઋષિને થયીના સ્વામી ઇન્દ્રે પૂછ્યું કે, હે મહર્ષે ! હે અનન્ધ ! તમે કાંઈ આશ્ચર્ય જોયું છે ? ૭ હે વિપ્રર્ષે ! તમે કૌતુહલવાળા છો અને સિદ્ધ છતાં પણ સચરાચર ત્રેલોક્યના વિષે નિરંતર સાક્ષીની પેઠે ફરો છો. ૮ હે દેવર્ષિ ! તમારું સર્વ લોકમાં કાંઈ અજાણ્યું નથી, માટે તમે તેવું કાંઈ જોયું હોય, અનુભવ્યું હોય કે, સાંભળ્યું હોય, તો તે મને કહો. ૯ હે રાજન્ ! ઇંદ્રે આ પ્રમાણે પૂછ્યું ત્યારે ભાષણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ નારદે પોતાની પાસે બેઠેલા તથા શરણે આવેલા એવા ઇન્દ્રને એક મોટી કથા કહી. ૧૦ તે દ્વિજશ્રેષ્ઠે, ઇંદ્રે પ્રશ્ન કર્યો તેથી જે કદંપમાં જે રીતે જે કથા તેને કહી, તે રીતે તે કથા હું તને પણ કહું છું, તે તું સાંભળ. ૧૧

यथा येन च कल्पेन स तस्मै द्विजसत्तमः ।

कथां कथितवान् पृष्ठस्तथा त्वमपि मे शृणु ॥ ११ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तराजं गुर्जरभाषायां उच्छ-
्वर-पारुयाने शतોपरि अशीतितमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

અધ્યાય ૧૮૧ મો-ઉચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન.

भीष्म उवाच ॥ आसीत्किल नरभेष्ट महापदो पुरोत्तमे ॥

॥ गंगाया दक्षिणे तीरे कश्चिद्विप्रः समाहितः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે:-*હે નરશ્રેષ્ઠ ! પૂર્વે ઉત્તમ એવા મહાપદકલ્પમાં ગંગાના દક્ષિણ કિનારા ઉપર એક સમાધિનિઃ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. ૧ તે સૌમ્ય વૃત્તિવાળો અત્રિગોત્રવાળો વેદમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળો, સંશય વિનાનો, નિરંતર ધર્મ આચરનારો, ક્રોધ વિનાનો, નિરંતર તૃપ્ત, શુતેન્દ્રિય, ૨ તપ અને સ્વાધ્યાયમાં આસક્ત, સત્ય પાળનારો, સંજ્ઞનોમાં માન પામેલો, ન્યાયથી પ્રાપ્ત થયેલા વૃત્તવડે નિર્વાહ ચલાવનારો તથા પોતાનું શીલ પાળનારો હતો. ૩ તેની શાંતિ અને સંબંધ વિશાળ હતાં, તે પોતાના આશ્રમને યોગ્ય સત્વાદિ ગુણોને ધારણ કરતો હતો. તથા તે મોટા પ્રખ્યાત કુળમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ વૃત્તિને રાખી રહ્યો હતો. ૪ હે રાજન્ ! તેને ધણુ પુત્રો થયા, તેઓને જોઈને વિસ્તીર્ણ કર્મના વિષે સ્થિતિવાળો તે બ્રાહ્મણ પોતાના કુળના ધર્મને આચર્યો તથા ધર્મચર્યાના વિષે સ્થિત થયો. ૫ પછી તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, ધર્મ ત્રણ પ્રકારનો છે. એક વેદોક્ત ધર્મ, બીજો શાસ્ત્રોક્ત ધર્મ અને ત્રીજો શિષ્ટાચાર ધર્મ. ૬ એ ત્રણ ધર્મમાંથી કયો ધર્મ આચરવાથી

મ્હારું શુભ થામ અને કયો ધર્મ કરવાથી પરમ કલ્યાણ થાય ? એ રીતે નિરંતર હે બ્રાહ્મણ મનમાં કલેશ પામતો હતો, પણ તેને કાંઈ જાતનો નિશ્ચય થતો નહોતો. ૭ એ રીતે ખેદ પામતા અને પરમ ધર્મમાં સ્થિતિવાળા તે બ્રાહ્મણને ઘેર કાંઈ સમયે એક ઉત્તમ સમાધિનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ અતિથિ આવ્યો. ૮ ત્યારે તેણે ક્રિયાયુક્ત હેતુસંહિત તેની પૂછ કરી અને પછી જ્યારે તે વિશ્રાંતિ પામીને સુખપૂર્વક ખેડો ત્યારે તેને આવું વચન કહ્યું. ૯

સ તસ્મૈ સત્ક્રિયાં ચક્રે ક્રિયાયુક્તેન હેતુના ।

વિશ્રાંતં સુખમાસીનામિદં વચનમબ્રવીત્ ॥ ૯ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्वचरार्द्धे गुर्जरभाषाया उच्छ-
द्वेषुपाख्याने सतोपरि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

અધ્યાય ૧૮૨ મો-ઉચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન-અતિથિનો સમાગમ.

ब्राह्मण उवाच ॥ समुत्प्रज्जामिधानोस्मि बाहुमायुर्येण तेन च ॥

॥ मित्रत्वमभिपन्नस्त्वं किञ्चिद्दृશ्यामि तच्छृणु ॥ ૧ ॥

બ્રાહ્મણ કહે છે કે:-હે નિપ્પાપ ! હું ત્હારી વાણીની મધુરતાવડે ત્હારો મિત્ર થયો છું અને તું મ્હારો મિત્ર થયો છે, માટે હું તને કંઈક કહેવાને ઇચ્છું છું તે તું સાંભળ. ૧ હે વિપ્ર ! હવે હું ગૃહસ્થધર્મનો ભાર પુત્રને સોંપીને કાંઈ ઉત્તમ ધર્મ કરવાને ઇચ્છું છું, પણ હે દિગ્ ! તેમ કરવાનો માર્ગ કયો છે ? ૨ હવે હું મનનો સંયમ કરીને એક આત્માના વિષે વ્યસ્થિત થવાને ઇચ્છું છું, પણ સાધારણ ગુણોવડે બદ્ધ થવાને ઇચ્છતો નથી. ૩ મ્હારું જાણ સુધીનું વય માત્ર પુત્રરૂપી ફળવાળું થયું છે; હવે બાકીનું મ્હારું આયુષ્ય જ્યાં સુધી વહી ગયું નથી ત્યાં સુધી હું પરલોકના માર્ગે ઉપયોગમાં આવે એવું ભાથું સાથે લેવાને રોકાવા ઇચ્છું છું. ૪ હું આ લોકની સામગ્રીઓમાંથી પેલીપાર નીકળી જવાને ઇચ્છું છું. અને તેથી મને ધર્મ સાધવાની શુદ્ધિ થઈ છે; પણ ધર્મરૂપી નાવ મને ક્યા આશ્રમમાં સાંપડશે ? ૫ કેમ કે, હું આ લોકમાં સર્વેને સંસારદુઃખમાં જોડતા જોઉં છું; તેમ દેવોને પણ પીડા પામતા સાંભળું છું. વળી યમની પતાકારૂપ રોગોની માળાઓ પ્રજાઓના ઉપર વેરવામાં આવે છે તે પણ જોઉં છું. ૬ એ સર્વ જોઈને મ્હારું મન સંસારના ભોજમાં આનંદ પામતું નથી, તેમ યતિઓ પણ બીજાઓને ત્યાં અન્ન-વસ્ત્ર માંગે છે તે જોઈને યતિધર્મમાં પણ મ્હારું મન આસક્ત થતું નથી. માટે હે અતિથિ ! તું મ્હારા દોષાવમાન મનને, ત્હારા શુદ્ધિબળનો આશ્રય કરનારા ધર્મવડે ધર્મમાં મેળવ. અર્થાત્ મ્હારે ક્યા આશ્રમમાં કયો ધર્મ આવરવો ? તે તું જાણ. ૭ એ પ્રમાણે ધર્મયુક્ત વચન બોલનાર તે બ્રાહ્મણનું વચન સાંભળીને જ્ઞાનવાળા અતિથિએ મધુર વાણીવડે તેને કામળ વચન કહ્યું. ૮ અતિથિ કહે છે કે:-હું પણ એ વિષે મોહ પામું છું અને મ્હારો પણ જોજ મનોરથ છે, પણ સ્વર્ગને પામવાનાં ધણાં દાર છે તેમાંથી કયું પસંદ કરવા જોતું છે ? તેનો નિશ્ચય મને થતો નથી. ૯ કેટલાક બ્રાહ્મણો મોક્ષની પ્રશંસા કરે છે અને કેટલાક બ્રાહ્મણો યજ્ઞના ફળની પ્રશંસા કરે છે. કેટલાક બ્રાહ્મણો વાનપ્રસ્થ-આશ્રમમાં

રહેલા છે અને કેટલાક ગૃહસ્થાશ્રમમાંજ રહેલા છે. ૧૦ કેટલાક રાજધર્મના ફળને વખ્ખણે છે અને કેટલાક આત્મરૂપ ફળને આશ્રય કરનારા ધર્મને વખ્ખણે છે. કેટલાક ગુરુધર્મના ફળને અને કેટલાક વાણીનો સંયમ કરવાથી ઉપજતા ધર્મને વખ્ખણે છે. ૧૧ કેટલાક માતા-પિતાની સેવા કરીને સ્વર્ગ પામેલા છે, કેટલાક અહિંસા ધર્મને આચરીને સ્વર્ગ પામેલા છે અને કેટલાક સત્યવડે સ્વર્ગને પામ્યા છે. ૧૨ કેટલાક સંઘાતમાં સામે રહી મૃત્યુ પામીને સ્વર્ગમાં ગયા છે અને કેટલાકોએ ઉચ્છૃષ્ટિવડે સિદ્ધિ પામીને સ્વર્ગના માર્ગનો આશ્રય કર્યો છે. ૧૨ કેટલાક દેવવ્રત ધારણ કરનારા અને શુદ્ધિમાન પુરૂષો સંતુષ્ટ રહીને તથા ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખીને અધ્યયનમાં યુક્ત રહ્યા છે અને તેથી તેઓ સ્વર્ગને પામેલા છે. ૧૪ કેટલાક પુરૂષો આર્જવ (સરળતા) રાખીને રહ્યા છે તથા તેઓને કુટિલ પુરૂષોએ હણ્યા છતાં શુદ્ધ મનવાળા તે પુરૂષો પોતાના આર્જવને ન તજવાથી સ્વર્ગના પૃથ ઉપર સ્થિત થયા છે. ૧૫ એ પ્રમાણે ધણા પ્રકારના લોકોએ ધણા પ્રકારનાં ધર્મનાં દ્વાર ખુલાં કરેલાં છે તે જોઇને, જેમ વાયુવડે મેઘની રેખા સ્થિર થાય નહિ, તેમ મહારી શુદ્ધિ પણ ઉદ્દેગ પામેલી છે. ૧૬

एवं बहुविधैर्लोकैर्धर्मद्वारैरनावृत्तैः ।

ममापि मतिराविज्ञा मेघलेखेव वायुना ॥ ૧૬ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्वत्तराद्धे गुर्जरभाषायां उच्छ-
वृत्त्युपाख्याने शतोपरि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ૧૮૨ ॥

ॐ नमः शिवाय

અધ્યાય ૧૮૩ મો-ઉચ્છૃષ્ટિ પ્રાદાણુનું આખ્યાન-

પદ્મનાભ નાગનું વર્ણન.

अतिथिरुवाच ॥ उपदेशं तु ते विप्र करिष्येहं यथाक्रमम् ॥

॥ गुरुणा मे यथाख्यातमर्थतत्त्वं तु मे शृणु ॥ ૧ ॥

અતિથિ કહે છે કે:-હે વિપ્ર ! હું તને એ વિષયનો ઉપદેશ ક્રમ પ્રમાણે કહીશ, મહારા ગુરુએ એ વિષે જે તત્વાર્થ કહ્યો છે તે તું મહારી પાસેથી સાંભળ. ૧ પૂર્વે સ્વર્ગના વિષે જ્યાં ધર્મચક્રનું પ્રવર્તન થયું તે નૈમિષક્ષેત્ર ગોમતીના કિનારા ઉપર છે. ત્યાં નાગાહવય (“ નાગ ” નામે) નગર છે. ૨ હે દિગ્મથ ! ત્યાં પૂર્વે સમસ્ત દેવોએ યજ્ઞ કર્યો હતો તથા રાજાઓમાં એક એવા માધાતારાજાએ ત્યાં ઇંદ્રનું ઉલંઘન કર્યું હતું. ૩ તે સ્થળમા એક ધર્માત્મા મોટા નાગ રહે છે. તે મોટા નાગનું નામ “ પદ્મનાભ ” છે અને તે “ પદ્મ ” નામે પ્રખ્યાત છે. ૪ હે દિગ્મથ ! તે નાગ મન, વાણી અને કર્મવડે ત્રણ* પ્રકારના ધર્મમાર્ગમાં સ્થિતિવાળો થઇને સર્વે પ્રાણીઓને પ્રસન્ન કરે છે. ૫ જે મનુષ્ય વિષમ રીતે વર્તે છે તેને તે સામ, ભેદ, દાન અને દંડ એ ચાર ઉપાયવડે સમાન વર્તવે છે તથા પોતાનાં ચક્રુ આદિ ઇન્દ્રિયોનું ધ્યાનવડે વસ્તુતત્ત્વમાં અનુસંધાન કરીને તેનું રક્ષણ કરે છે.

* કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન, એ ત્રણ પ્રકારનો ધર્મ.

૬ માટે અહીંથી તેની પાસે જઇને ત્યારે વિધિ પ્રમાણે તેને પ્રમ કરવો એવું છે. તે તને પદ્મ ધર્મ બતાવશે અને તે જે બતાવશે તે મિથ્યા નહિ હોય. ૭ સર્વનું અતિશય કરનાર તે નમ્ર સુદ્ધિવડે સાત્ત્વમાં નિપુણ છે તથા અભીષિત સમસ્ત ગુણોવડે યુક્ત છે. ૮ તેની પ્રકૃતિ નિરંતર નિર્મળ છે તથા તે નિરંતર વેદાધ્યયનમાં પ્રીતિવાળો છે, તેમજ ઉત્તમ વ્રત, તપ તથા દમગુણથી પણ યુક્ત છે. ૯ તે યજ્ઞ કરનારો, દાન કરનારોએમાં શ્રેષ્ઠ, ક્ષમા ગુણવાળો, ઉત્તમ આચરણમાં સ્થિતિવાળો, સત્ય વચન બોલનારો, અસ્પૃશ્યસ્થિત, શીલગુણયુક્ત, ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનારો, ૧૦ દેવતા તથા અતિથિને ભોજન કરાવ્યા પછી ભોજન કરનારો, વચનવડે સર્વને અનુકૂળ (મધુર વચન) બોલનારો, બીજનું હિત કરવામાં તથા આર્જવ કરવામાં ઉત્તમ, સારૂં કર્મ કરીને ગર્વ ન રાખનારો (અથવા કૃતાકૃતને બાણનારો), કાષ્ઠની સાથે વૈર ન કરનારો, પ્રાણી માત્રના હિતમાં આસક્ત તથા ગંધાના જળ જેવો પવિત્ર, નિર્મળ અને-શીતળ છે. ૧૧

શેષાશ્વમોક્ષા વચનાનુકૂલો હિતાર્જવોત્કૃષ્ટકૃતાકૃતકઃ ।

અદૈરકૃદ્વ્રતહિતે નિયુક્તો ગંગાદ્દાંબોમિજનોપરજઃ ॥ ૧૧ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्ट्वरार्द्धे मुर्जरभाषायां उच्छ-
वृक्षपाख्याने शतोपरि त्र्यशीतितमोऽध्याय ॥ १८३ ॥

અધ્યાય ૧૮૪ મો-ઉચ્છવૃક્ષિ પ્રાક્ષણનું આખ્યાન-પ્રાક્ષણે અતિથિને
ઉપકાર માન્યો.

ब्राह्मण उवाच ॥ अतिभारोद्यतस्यैव भारावतरणं महत् ॥

॥ पराश्वामिकरं वाक्यमिदं मे भवतઃ श्रुतम् ॥ ૧ ॥

પ્રાક્ષણ કહે છે કે:-જેમ કોઈ મનુષ્ય મોટો ભાર લઇને ચાલવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય તેનો ભાર ઉતારવારૂપ કર્મ મોટું છે, તેમ તમારાથી મેં જે વાક્ય સાંભળ્યું તે મને મોટું આશ્વાસન આપનારૂં છે, માટે તે પણ તેવું મોટું છે ૧ જેમ માર્ગમાં ચાલતાં થાકેલાને સયન આનંદ આપનારૂં છે. જેમ ઉંઝા રહીને થાકેલાને આસન(બેસવું) આનંદ આપનારૂં છે તથા જેમ તરસ્યાને જળ, ક્ષુધાતુરને ભોજન, ૨ અતિથિને જમવાનો સમય થયે ઇચ્છેલા ભોજનની પ્રાપ્તિ, વૃદ્ધને પુત્રની ઇચ્છા થતાં પુત્રની પ્રાપ્તિ. ૩ અને જે રત્ને-હીનું મનમાં ચિંતન કરતા હોઇએ તે રત્નેહી મનુષ્યનું દર્શન, એ સર્વ જેમ આનંદ આપે છે, તેમ તમેએ કહેલું વાક્ય મને આનંદ આપે છે. ૪ જેમ કોઈ મનુષ્ય આશ્રમમાં નજર કરીને જોતો હોય અને વિચારતો હોય કે, મને કોઈ મ્હારૂં અભીષ્ટ કહી જાય તો કેવું સારૂં. (એમ વિચાર કરતા તે મનુષ્યનું અભીષ્ટ સિદ્ધ થાય અને તેથી જેમ તે કૃતાર્થ થાય છે) તેમ તમે મને આ ખપ્પર આપીને કૃતાર્થ કરેલો છે. ૫ તમે મને એ નાચની ખપ્પર કહીને જે ઉપદેશ કર્યો છે તે પ્રમાણે હું જરૂર કરીશ. હે સાધો ! આટલી રાત્રિ હવે તમે મ્હારી સાથે રહો, ૬ અને રાત્રિમાં સુખાળા થઇને તથા વિશ્રાંતિ લઇને સવારે જાગે કેમ કે, હવે સૂર્ય ભગવાનનાં કિરણ પણ મંદ થયાં છે તથા તે પણ નમ્યાં છે. ૭

બીજા કહે છે કે,—હે શત્રુને નાશ કરનારા યુધિષ્ઠિર ! પછી તેણે તેનો આતિથ્ય સત્કાર કર્યો અને તે અતિથિ તે બ્રાહ્મણની સાથે તે રાત્રિ ત્યાં રહ્યો. ૮ તે જન્મે જન્મ અશ્વરપરસ સંન્યસ્તધર્મયુક્ત વાર્તા કરતા હતા. એ વાતોમાં અને વાતોમાંજ તેમની સંધળા રાત્રિ, દિવસની પેઠે, સુખમાં વીતી ગઈ. ૯ પછી પ્રાતઃકાળમાં તે બ્રાહ્મણે પોતાના કર્મની આકાંક્ષા રાખીને યથાશક્તિ અતિથિનો સત્કાર કર્યો. ૧૦ પછી જેણે પોતાના કર્મનો નિશ્ચય કર્યો છે તથા જેણે પોતાનાં સ્વજનની પાસેથી આજ્ઞા લીધી છે એવો તે ધર્મિષ્ઠ બ્રાહ્મણ, અતિથિએ નાગરાજનું જે ધામ કહ્યું હતું ત્યાં જવાનો દઢ નિશ્ચય કરીને સમય આવ્યો ત્યારે ત્યાં ગયો. ૧૧

॥ તતઃ સ વિપ્રઃ કૃતકર્મનિશ્ચયઃ કૃતામ્યનુજઃ સ્વજનેન ધર્મકૃત્ ॥

॥ યથોપદિષ્ટં ભુજગેન્દ્રસંસ્રયં જગમ કાલે સુકૃતૈકનિશ્ચયઃ ॥ ૧૧ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूचराद्धे गुर्जरभाषायां उच्छ-
वस्युपाख्याने अतोपरि चतुःशतीतितमोऽध्यायः ॥ ૧૮૪ ॥

અધ્યાય ૧૮૫ મો—ઉચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન-
નાગપત્નીનો સમાગમ.

भीष्म उवाच ॥ सवनानि विचित्राणि तीर्थानि च सरांसि च ॥

॥ अभिगच्छन् क्रमेण स्म कंचिन्मुनिमुपस्थितः ॥ ૧ ॥

બીજા કહે છે કે:—પછી તે બ્રાહ્મણ ક્રમે કરીને અનેક પ્રકારનાં વન, તીર્થ અને સરોવર, એ સર્વની પાસે થઈને ચાલ્યો જતો હતા તેને કોઈ એક મુનિ મળ્યો. ૧ તેને આ બ્રાહ્મણે, અતિથિએ કહેલા નાગની વાત પૂછી. ત્યારે તે મુનિએ કહ્યું કે,—તે યથા ન્યાય (સત્ય) છે. એવી રીતે સાંભળીને તે બ્રાહ્મણ પાછો પોતાના માર્ગે ચાલ્યો. ૨ પછી અર્થને જાણનારો બ્રાહ્મણ નાગના ઘેર જેવી રીતે જવું ઘટે તેવી રીતે ગયો અને બોલ્યો કે:—હે ! હું આવ્યો છું. ૩ તેનું વચન સાંભળીને ધર્મનું પાલન કરનાર અને પતિવ્રતાની ભૂતિમાન નાગપત્નીએ બ્રાહ્મણને દર્શન આપ્યું. ૪ અને પછી તે ધર્મપરાયણ નાગપત્નીએ તેનું વિધિ પ્રમાણે પૂજન કર્યું અને “તમે બહે પંધાર્યા” એમ બોલીને તેનો સત્કાર કર્યો. પછી તે બોલી કે,—મને શી આજ્ઞા છે ? ૫ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,—તમે મધુર વાણીવડે મને વિશ્રાંતિ આપી છે તથા મ્હારું પૂજન કર્યું છે; હવે હું બાહ ! હું સર્વોત્તમ નાગદેવનું દર્શન ઈચ્છું છું. ૬ એજ મ્હારે પરમ કાર્ય છે, એજ મ્હારું પરમ ઇચ્છિત છે અને હું એજ અર્થ માટે આજે નાગદેવના આશ્રમમાં આવ્યો છું. ૭ નાગપત્ની કહે છે કે:—આર્ય નાગદેવને સૂર્યનો રથ વહન કરવાનો એક મહિને વારો આવે છે તે પ્રમાણે તે ગયા છે; ત્યાંથી હવે તે સાત-આઠ દિવસમાં અહીં આવશે. ૮ વિપ્ર ! એમાં સંશય નથી. ૯ મ્હારા સ્વામી આર્ય નાગરાજને ઘર તછને જવાનું કારણ એ પ્રમાણે છે. હવે બીજું શું કામ છે ? ને મને કહો. ૯ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,—હે સાધ્વિ ! હું નાગદેવનાં દર્શન કરવાના નિશ્ચયથીજ અહીં આવેલો છું; માટે તેના આવવાથી વાટ જોઈને હું આ પાસેના મહાવનના વિષે રહીશ. ૧૦ જ્યારે નાગરાજ આવે ત્યારે “હું અહીં આવ્યો છું” તે વાતની તેમને

૪૩૨ ખચર કરજો; મૂલશો નહિ જ્યારે આવે ત્યારે તમે તેને કહેજો કે એક બ્રાહ્મણ તમારું દર્શન કરવાને આવેલો છે. ૧૧ હું પણ નિયમિત બોજન કરીને આ ગોમતી નદીના કુંદર કિનારા ઉપર નિવાસ કરીશ અને તમે જે કાળ કહ્યો છે તેની વાટ બેઠ રહીશ. ૧૨ પછી બ્રાહ્મણે પુનઃ પુનઃ નાગપત્નીને પોતાના આવવાની નાગને ખચર કરવાનું કહ્યું તથા બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે, નદીના કિનારા ઉપર ગયો. ૧૩

તતઃ સઃ વિગ્રસ્તાં નાર્ગીં સમાધાય પુનઃ પુનઃ ।

તદેવ પુલિનં નદ્યાઃ પ્રયયૌ બ્રાહ્મણર્વમ ॥ ૧૩ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां उच्छ-
वृत्पुपाख्याने शतोपरि पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

અધ્યાય ૧૮૬ મો-ઉન્નવૃત્તિ બ્રાહ્મણુનું આખ્યાન-

બ્રાહ્મણુનો દઢ આગ્રહ.

भीष्म उवाच ॥ अथ तेन नरश्रेष्ठ ब्राह्मणेन तपस्विना ॥

॥ निराहारेण वसता दुःखितास्ते भुजंगमाः ॥ १ ॥

બીષ્મ કહે છે કે:-હે નરશ્રેષ્ઠ ! પછી તે તપસ્વી બ્રાહ્મણ નિરાહર રહીને ત્યાં વસતો હતો, તેથી ત્યાંના સર્વ નાગ લોકો દુઃખિત થયા. ૧ અને તેથી તે નાગ સમૂહના બાંધવો, ભાઇઓ, પુત્રો તથા સ્ત્રીઓ એકત્ર મળીને બ્રાહ્મણની પાસે ગયા. ૨ ત્યારે તેમણે નદીના તટ ઉપર એકાંતમાં નિયમિત વ્રત ધારણ કરીને જપ કરવામાં પરાયણ થયેલા તે નિરાહાર બ્રાહ્મણને દીકો. ૩ પછી તે સર્વ નાગના બાંધવો તેની પાસે જઈને તથા વારંવાર તેનું પૂજન કરીને સદેહ વગરનું વાક્ય બોલ્યા કે,-તમે અમારું અતિથિ ગ્રહણ કરો. ૪ હે તપો-ધન ! તમને અહીં આજ્યે આજ છટ્ટો દિવસ થયો છે; પણ હે ધર્મવત્સલ ! તમે કાંઈ આહાર લેવાનું કહેતા નથી. ૫ તમે અમારા ઘેર આવ્યા છો અને અમે તમારું સન્માન કરવાને આવેલા છીએ, માટે અમારે તમારું અતિથિ કરવું યોગ્ય છે કેમકે, અમે સર્વ એક કુટુંબના છીએ. ૬ હે બ્રાહ્મણ ! તેથી તમારે મૂળ, કળ, પત્ર, દૂધ અથવા અન્ન, અમે તે પણ આહારના અર્થે લેવું યોગ્ય છે. ૭ તમે આહારને તજીને વનમાં નિવાસ કરો છો તેથી ધર્મનો લોપ થાય છે અને તે કારણથી બાળકથી વૃદ્ધપર્યંત સર્વ લોકો પીડા પામે છે. ૮ અમારા કુળમાં કાંઈને એવું સંતાન થયું નથી કે, જે બ્રહ્મહત્યા કરનાર હોય, અસત્યવાદી હોય કે, દેવ, અતિથિ અને બાંધવોની પેહેલાં બોજન કરતો હોય. ૯ બ્રાહ્મણ કહે છે કે:-તમારા ઉપદેશથી મેં આહાર કર્યો, એમ તમે માનજો. હું અહીં આવ્યો ત્યારે નાગને આવવાને આઠ દિવસ આજી હતો તેમાંથી હવે બે દિવસ રહ્યા છે. ૧૦ જો આઠ રાત્રિ વિત્યા પછી નાગ નહિ આવે તો હું આહાર કરીશ. નાગનું દર્શન કરીને બોજન કરવું એવું મેં વ્રત લીધું છે. ૧૧ માટે તમારે સંતાપ કરવો નહિ અને તમે જેની રીતે આવ્યા તેવી રીતે પાછા જાઓ. આ સર્વ આરો પ્રયાસ અને વ્રત નાગના નિમિત્તે છે, તેને

તોડવણું એ તમેને ધરિત નથી. ૧૨ હે નરશ્રેષ્ઠ ! એ રીતે તે બ્રાહ્મણે વિદાય કરેલા નાચલોડો અકૃતાર્થ થઇને પોતાના ઘેર પાછા ગયા. ૧૩

તે તેન સમનુજ્ઞાતા બ્રાહ્મણેન મુજંગમઃ ।

સ્વમેષ મવનં જગ્મુરકૃતાર્થા નરર્ષભ ॥ ૧૩ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मोत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां उच्छ-
वृत्त्युपाख्यानं शतोपरि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

અધ્યાય ૧૮૭ મો-ઉચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન-
સૂર્યલોકથી નાગનું આગમન.

भीष्म उवाच ॥ अथ काले बहुतिथे पूर्णे प्राप्नो मुजंगमः ।

॥ दत्ताभ्यनुज्ञः स्वं वैश्व कृतकर्मो विवस्वता ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે:-હવે સર્પરાજ ધણી દિવસ ગયા પછી, જ્યારે સમય પૂર્ણ થયો ત્યારે સૂર્યની આગા પામીને અને પોતાનું કામ કરીને પોતાના ઘેર આવ્યો એટલે તેને ચરણ ધોવાનું જળ વગેરે સાહિત્ય લઇને તેની સ્ત્રી સામી આવી. નાગરાજે પોતાની પતિ-વ્રતા સ્ત્રીને પોતાની પાસે આવેલી જોઇને પૂછ્યું કે:-હે કલ્યાણિ ! પૂર્વે મેં દેવ અને અતિથિનું પૂજન કરવાનો જે વિધિ તને કહેલો છે તે વિધિ પ્રમાણે યોજના કરવામાં તું સમાન તો રહેલી છે ના ? હે સુશ્રોણિ ! તું એ અર્થમાં સ્ત્રીયુદ્ધિથી શિથિલ તો નથી થઇ ગઇ ? અથવા તેં મહારા વિયોગવડે ધર્મરૂપ સેતુને તજી તો નથી દીધો ? ૧,૪ નાગપત્ની કહે છે કે:-ગુરુસેના એ શિષ્યનો ધર્મ છે, વેદને ધારણ કરવા એ બ્રાહ્મણોનો ધર્મ છે, સ્વામીનું વચન પાળવું એ સેવકનો ધર્મ છે, લોકોનું પાલન કરવું એ રાજાનો ધર્મ છે, ૫ સર્વ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવું એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે, અતિથિનું આતિથ્ય કરવાપૂર્વક યજ્ઞ કરવા એ વૈશ્યનો ધર્મ છે. ૬ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની સેવા કરવી એ શૂદ્રનો ધર્મ છે અને હે નાગેન્દ્ર ! સર્વ પ્રાણીઓનું હિત ઇચ્છવું એ ગૃહસ્થનો ધર્મ છે. ૭ ધર્મના સંબંધથી નિયમિત આહાર કરવો અને ક્રમ પ્રમાણે નિરંતર વ્રત કરવું, એ ઇન્દ્રિયોનો ધર્મ છે. ૮ “ હું કોણ છું ? કોનો છું ? ક્યાંથી આવ્યો ? મહાકે આ લોકમાં કોણ છે ? મહાકે અહીં શું પ્રયોજન છે ? ” એવો નિત્ય વિચાર કરવો એ મોક્ષાશ્રમીનો ધર્મ છે. ૯ અને પતિવ્રતાપાણું રાખવું એ સ્ત્રીનો પરમ ધર્મ છે. હે નાગેન્દ્ર ! હું તમારા ઉપદેશથી એ ધર્મને તત્ત્વે કરીને જાણું છું. ૧૦ એ રીતે હું એ ધર્મને જાણું છું અને તમે નિરંતર ધર્મ આચરનાર છો. જતાં, હું સન્માર્ગને મૂકીને ઉલટે માર્ગ કેમ જઇશ ? ૧૧ હે મહાબાગ ! દેવોની ધર્મચર્યા હીન થઇ નથી અને હું અતિથિઓનો સત્કાર કરવામાં નિરંતર સાવધાન અને ઉદ્યોગી છું. ૧૨ એક બ્રાહ્મણ અહીં આવ્યો છે તેને આવ્યે આજ સાત-આઠ દિવસ થયા છે, પણ તે પોતાનું કાર્ય મને કહેતો નથી અને તમારાં દર્શનની ઇચ્છા કરે છે. ૧૩ તે પ્રશ્ન સા કરવા યોગ્ય વ્રતવાળો બ્રાહ્મણ ગોમતીના કિનારા ઉપર રહીને તમારાં દર્શનની ઇચ્છાથી ખેડો છે અને વેદનું આવર્તન કરે છે. ૧૪ હે નાગેન્દ્ર ! તેણે મને સત્યપૂર્વક

જરૂર કરીને કહ્યું છે કે, જ્યારે તે નાગરાજ આવે ત્યારે તેને તમે મ્હારી પાસે મોકલજો. ૧૫ હે મોટી ભુદ્ધિવાળા ! આ મ્હારું વચન સાંભળીને તમારે ત્યાં જવું એવું છે, અથવા હે નાગરાજ ! તેને દર્શન આપવું ઘટે છે. ૧૬

મહાપ્રાજ્ઞ તત્ત્વ ગતું ત્વમર્હસિ ।

વાતુમર્હસિ ચા તસ્ય દર્શનં દર્શમધ્યઃ ॥ ૧૬ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टुतरार्द्धे गुर्जरभाषायां उच्छ-
द्वस्वपाख्याने शतोपरि सप्तश्लोक्तितमोऽध्यायः ॥ ૧૮૭ ॥

અધ્યાય ૧૮૮ મો-ઉચ્છ્વૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન-
નાગ અને નાગપત્નીનો સંવાદ.

नाग उवाच ॥ अथ ब्राह्मणरूपेण कं तं समनुपश्यसि ॥

॥ मानुषं केवलं विप्रं देवं वाथ शुचिस्मिते ॥ ૧ ॥

નાગ કહે છે કે:-હે સુંદર હાસ્યવાળા સ્ત્રી ! બ્રાહ્મણનું રૂપ લઇને આવેલો તેં જોયો તે કાણુ છે ? એ તે કેવળ મનુષ્ય બ્રાહ્મણુ છે કે, કોઇ દેવ છે ? ૧ હે વશસ્ત્રિવિન ! મને જોવાની ઇચ્છા કરીને પણ મને જોઈ શકે એવા મનુષ્ય પુત્ર કાણુ છે કે, જે મ્હારાં દર્શનની ઇચ્છા રાખીને આજ્ઞાપૂર્વક વચન બોલે છે ? ૨ હે સ્ત્રી ! દેવ, અસુરોના ગણ અને દેવર્ષિઓ, એ સર્વમાં દિવ્ય ગંધને વહન કરનારા નાગ અત્યંત વીર્યવાળા તથા વેગવાળા છે. ૩ અમે અમારા ભક્તોને વંદન કરવા યોગ્ય છીએ તથા તેને વરદાન આપનારા છીએ અને વિશેષે કરીને મનુષ્યોને તો અમે દર્શન પણ આપવા યોગ્ય નથી. એવો મ્હારો મત છે. ૪ નાગપત્ની કહે છે કે:-હે નાગ ! તે બ્રાહ્મણના આર્જવ ઉપરથી હું જાણું છું કે, તે દેવ નથી; પણ હે અતિ ક્રોધવાળા ! તે ભક્તિમાન છે, એવું હું તેના લક્ષણ ઉપરથી જાણું છું. ૫ જેમ જેને મેલ પ્રિય છે એવો જળની ઇચ્છાવાળો ચાતકપક્ષી વૃષ્ટિની આકાંક્ષા રાખે છે, તેમ તે બ્રાહ્મણુ પણ કોઇક કાર્પની ઇચ્છાથી તમારા દર્શનની આકાંક્ષા રાખે છે. ૬ માટે તમે તેને દર્શન ન આપતાં, ઉલટું વિદ્વ કરશે નહિ કેમ કે, તમારા કુળમાં તમારા સરખો બીજો કોઇ પણ એવો નથી કે, જે આવેલા અતિથિને વિમુખ ન કાઢે. અર્થાત્ તમારે એને દર્શન આપી સત્કાર કરવો યોગ્ય છે. ૭ તેથી સર્પજાતિનો સહજ (જન્મ સાથે ઉપજેલો) ક્રોધ તજીને તમારે એને મળવું જોઇએ; પણ આજે એની આશા-ભંગ કરીને એના આત્માને દહન કરવાની ઇચ્છા કરવી તમને ઘટતી નથી. ૮ કોઇ પ્રાણી આશા રાખીને પોતાની પાસે આવે તેનાં આંસુને જે, બોહતો નથી તે પુરૂષ ગમે તો રાજા હો કે, રાજપુત્ર હો, પણ ચર્લહત્યાથી યુક્ત થાય છે. ૯ મૌન રાખવાથી જ્ઞાનરૂપ ક્ષણની પ્રાપ્તિ થાય છે, દાન કરવાથી મોટો યશ પ્રાપ્ત થાય છે, સત્ય વચન બોલવાથી વજુત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તથા પરલોકમાં પૂજન પામે છે. ૧૦ પૃથ્વીનું દાન કરવાથી તે આશ્રમના પ્રમુખમાં અતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ન્યાયવડે ધનની પ્રાપ્તિ કરવાથી તેનું ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧ માટે જે કર્મ કરવાનો અભિપ્રાય હોય તથા જે આત્મા (પોતા)નું હિત કરનારું

હોય તેવું જો પાપયુક્ત ન હોય તો, તે કરવાથી કોઈ નરકમાં પડતો નથી એમ ધર્મને જાણનારા કહે છે. ૧૨ નાગ કહે છે કે:-હે સાધ્વિ ! મને અભિમાનથી માન નથી પણ જાતિદોષથી અને મોટું માન ઉપજે છે. તેમ ક્રોધ એ સંકલ્પથી ઉપજે છે. પણ ત્હારી વાણીરૂપ અમિથી મ્હારો ક્રોધ બળી ગયો છે. ૧૩ હે સાધ્વિ ! હું ક્રોધના કરતાં બીજા અધિકાર (જડતા-અજ્ઞાન)ને જોતો (જાણતો) નથી અને તેનો દોષ વિશેષે કરીને ભુજંગમે (સર્પો) ઉપર પડે છે-સર્પો ધણું કરીને ક્રોધના ઠપકામાં આવે છે. ૧૪ પ્રતાપવાન દશ મસ્તકવાળા તથા ઇન્દ્રના પ્રતિસ્પર્ધી રાવણને, રામે ક્રોધને વશ થઈને યુદ્ધમાં હણ્યો. ૧૫ વળી “સહસ્રાણુંને ધરતી અંદર બાંધેલી ગાયનું હરણુ કર્યું છે” એવું સાંભળીને પરશુરામે, ક્રોધયુક્ત થયેલા સહસ્રાણુંનના પુત્રને હણ્યા. ૧૬ વળી જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે ઇન્દ્રના સરખા મોટા બળવાળા સહસ્રાણુંનને ક્રોધથી યુદ્ધમાં માર્યો. ૧૭ માટે મેં તપના થતુ અને કલ્યાણના નાશ કરનાર ક્રોધને ત્હાડું વચન સાંભળીને કબજે રાખ્યો છે. ૧૮ હે સુખ કરનારી વિશાળ નેત્રવાળી ! હું વિશેષે કરીને પોતાને એટલા માટે વખાણું છું કે, ત્હારા સરખી ગુણવાન સ્ત્રી મ્હારે છે. ૧૯ હવે હું જ્યાં તે બ્રાહ્મણ બેઠો છે ત્યાં જઈ છું અને સર્વથા તે બ્રાહ્મણ મ્હાડું વચન સાંભળીને અને કતાર્થ થઈને પોતાના ઘેર જશે. ૨૦

एष तत्रैव गच्छामि यत्र तिष्ठत्यसौ द्विजः ।

सर्वथा चोक्तवान् वाक्यं स कृतार्थः प्रयास्यस्ति ॥૨૦॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवृत्तराज्जे गुर्जरभाषायां उच्छ-
वृत्तुपाख्यानान् शतोपरि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ૧૮૮ ॥

અધ્યાય ૧૮૮ મો-ઉચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન-
નાગ અને બ્રાહ્મણનો સમાગમ.

भीष्म उवाच ॥ स पद्मगपतिस्तत्र प्रययौ ब्राह्मणं प्रति ॥

॥ तमेव मनसा ध्यायन् कार्यवत्तां विचारयन् ॥૧॥

બીષ્મ કહે છે કે:-પછી તે નાગ તેના કાર્યાર્થપણાનો વિચાર કરીને તથા મનવડે તે બ્રાહ્મણનું ધ્યાન કરીને સર્પના સરખા વેગથી તેની પાસે ગયો. ૧ હે નરેશ્વર ! તે ભુદિ-વાળો નાગરાજ તે બ્રાહ્મણની પાસે જઈને મધુર વચન બોલ્યો કેમ કે, તે સ્વભાવથીજ ધર્મવત્સલ હતો. ૨ નાગ બોલ્યો કે:-હે બ્રાહ્મણ ! હું ત્હારી ક્ષમા માગીને કહું છું કે ત્હારે મ્હારા ઉપર ક્રોધ કરવો ઘટિત નથી. તું અહીં શા પ્રયોજન માટે આવેલો છે ? ૩ હે દ્વિજ ! હું ત્હારા ઉપર પ્રસન્ન છું માટે સ્નેહથી તને પૂછું છું કે, આ ગોમતીના કિનારા ઉપર એકાંતમાં તું કેાનું ઉપાસન કરે છે ? ૪ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,-મ્હાડું નામ “ધર્મારણ્ય” છે અને હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! હું “પદ્મનાભ ” નામે નાગનું દર્શન કરવા માટે અહીં આવેલો છું

* નાગ અંડજ છે માટે દ્વિજ-નાગ અને નાગલોકમાં બેઠ, તેથી “હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ” એવું સંબોધન નાગને આપ્યું છે.

કેમ કે, ત્હારે તેની પાસે ક્ષમ છે. ૫ પણ તે અહીં નથી, એમ સાંભળીને, જેમ ખેડૂત
મેષની વાટ જોતો હોય, તેમ હું તે સ્વજનની વાટ જોઉં છું, ૬ તથા આ સ્થળમાં રહીને
યોગયુક્ત અને વિદ્યાર વિનાનો થઈને તેના ક્ષેત્રને નિવારણ કરનાર તથા તેને કલ્યાણ
આપનાર વેદનું આવર્તન કરું છું. નામ કહે છે કે, અહો ! તું કલ્યાણ આપરણવાળો તથા
સંજનનનું પાલન કરનાર સંજન છે. હે મહાભાગ ! તું ખીળ્યોને પણ સ્નેહવડે જુઓ
કે માટે ત્હારામાં કંઈ દોષ નથી. ૮ હે વિમર્ષિ ! તું જે નાગને ધ્રુવે છે તે નાગ હું છું
માટે મને ઓળખીને ત્હારી ઇચ્છામાં આવે તેવી આજ્ઞા મને કર, અને કહે કે, હું ત્હારું
શું પ્રિય કરું ? ૯ તું આવ્યો છે, એવા સમાચાર મને ત્હારા સ્વજનથી મળ્યા છે, તેથી હે
દિગ્ધ ! હું પોતેજ ત્હારું દર્શન કરવાને આવ્યો છું. ૧૦ તું હવે મને મળ્યો તેથી કૃતાર્થ
થઈને હું પાછો પોતાને ઘેર જઈશ; માટે દિગ્ધમિત્ર ! ત્હારાપર વિશ્વાસ લાવીને ત્હારે જે
કામ હોય તે કહે. ૧૧ અમે સર્વ વિશેષે કરીને ત્હારા ગુણવડે વશીભૂત થયેલા છીએ કેમ
કે, તું પોતાનું કિત તજીને અમારા કિતને માટે ચિંતન કરે છે. ૧૨ બ્રાહ્મણ કહે છે કે:-
હે મહાભાગ જીવંતમ ! મને કાષ્ટ એક અર્થનું જ્ઞાન ન હોવાથી તે તમને પૂછવાના હેતુથી
તમારું દર્શન કરવાની મને ઇચ્છા થઈ અને તેથી હું અહીં આવ્યો છું. ૧૩ હે મોટી ભુક્તિ-
વાળા નાગ ! વિષયોથી વ્યવૃત્ત થયેલો હું જીવની ગતિને શોધું છું, પણ મને તે ગતિ પ્રાપ્ત
ન થવાથી આશ્રમમાં વાસ કરવાની ઇચ્છાવાળા આત્માને અંચળ ચિત્તથી હું ઉપાસું છું;
અર્થાત્ હું ગૃહાસક્ત છું. પણ તેના વિષે દોષદર્શી છું તેથી હું ગૃહના વિષે રક્ત નથી કે,
વિરક્ત પણ નથી. ૧૪ તમે અંદ્રના કિરણ જેવા શીતળ સ્પર્શવાળા, હૃદયને કિતકર તથા
આત્માનો પ્રકાશ કરનારા યશયુક્ત ગુણોદય કિરણોથી પ્રકાશિત છો. ૧૫ પણ હે અનિ-
લાશન ! (વાયુભક્ષક !) મને જે પ્રમ ઉત્પન્ન થયો છે તેનું પ્રથમ તમે નિરાકરણ કરો;
પછી હું જે કાર્ય કહું તે તમારે સાંભળવું જોઈશે. ૧૬

तस्य मे ब्रह्ममुत्पन्नं किञ्चि त्वमनिच्छाशन ।

पश्चात्कार्ष्यं वदिष्यामि श्रोतुमर्हसि तच्छ्रवान् ॥ १६ ॥

इति भी महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मचूचरार्द्धे मुर्धेरभाषायां चंच-

दृश्यमाना. अतोपरि एकोनतितमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

અધ્યાય ૧૮૦ મો-ઉત્તરજીવંતિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન-
નાગ અને બ્રાહ્મણનો સંવાદ.

ब्राह्मण उवाच ॥ विवस्वतो गच्छति पर्येषेण कोटुं भवांस्तं रक्षकम् ॥

॥ आश्वर्षभूत वदि तत्र किञ्चि ददं स्वया संति. महस्ति त्वम् ।

બ્રાહ્મણ કહે છે કે:-તમે સૂર્યના એક અક્ષવાળા રથને વહન કરવાને માટે કેમ કરીને
ગમ્યો છો, તેના વિષે જો તમે કંઈ આશ્વર્ષભૂત જોયું હોય તો તમારે મને કહેવું યોગ્ય
છે. ૧ નામ કહે છે કે:-ભગવાન સૂર્યનારાયણ અનેક આશ્વર્ષનું સ્થાન છે, કેમકે સૂર્ય
ત્રેલોક્યના પ્રાણીઓ સૂર્યનારાયણને જોઈને પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૨ જેમ
પ્રાણીઓ જ્ઞાની શાખાઓમાં રહે છે, તેમ મુનિઓ જેનાં હૃદય કિરણોનો આશ્રય કરીને

દેવતાઓ સહિત સિદ્ધિ પામીને વસે છે. ૩ જે સૂર્યના કિરણોનો આશ્રય કરીને રહેલો મહાન વાયુ. ઉત્પન્ન થઈને આકાશમાં ગર્જના કરે છે, એથી બીજું આશ્ચર્ય શું છે ? ૪. હે વિષ્ણુ ! પ્રજાઓના હિતની પ્રત્યક્ષ વાયુનો વિભાગ કરીને જે, વર્ષાઋતુમાં જળ ઉત્પન્ન કરે છે એથી બીજું આશ્ચર્ય શું છે ? ૫ જેના મંડળની મધ્યે રહીને પરમ કાલિવડે પ્રકાશિત મહાત્મા લોકોને જીએ છે એથી બીજું આશ્ચર્ય શું છે ? ૬ જેનો “ શુક ” નામનો નીલ મેઘરૂપ અવયવ વર્ષાઋતુમાં આકાશથી જળને વર્ષાવે છે, એથી બીજું શું આશ્ચર્ય છે. ૭ જે આઠ માસ સુધી પોતાનાં પવિત્ર કિરણોવડે જળને ખેંચી લઈને સમય પ્રાપ્ત થયે પાછું આપે છે એથી બીજું આશ્ચર્ય શું છે ? ૮ જેના અમુક તેજમાં આત્મા રહેલો છે તથા તે બીજા માત્રને અને આ પૃથ્વીને ધારણ કરે છે. ૯ હે વિષ્ણુ ! જેના વિષે મોટા હાથવાળા, અનાદિ અને અનંત શાશ્વત દેવ પુરૂષોત્તમ રહેલા છે, એથી બીજું આશ્ચર્ય શું છે ? ૧૦ અને મેં સર્વ આશ્ચર્યનું પણ આશ્ચર્ય એક જોયું તે તું સાંભળ. એ આશ્ચર્ય સૂર્યના પ્રકાશથી નિર્મળ થયેલા આકાશમાં જોયું છે. ૧૧ જ્યારે સૂર્ય મધ્યાહ્ન સમયની પહેલાં સર્વ લોકોના ઉપર તપતો હતો ત્યારે બીજા સૂર્યના જેવા તેજવાળો એક પુરૂષ જેવામાં આવ્યો, તેનું તેજ ત્યારે બાબૂ પ્રસરેલું હતું. ૧૨ તે પુરૂષ પોતાના તેજવડે સર્વ લોકોને તેજસ્વી કરતો કરતો, જાણે આકાશના બે ભાગ કરતો હોય તેમ સૂર્યની સાથે ચાલ્યો આવતો હતો. ૧૩ તે પુરૂષ, જેમ આહુતિ આપવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, તેમ પોતાના તેજનાં કિરણોવડે સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઈને, બીજા સૂર્યની પેઠે અનિર્દેશ્ય સ્વરૂપથી પ્રકાશિતો આવતો હતો. ૧૪ તે પાસે આવ્યો જેટલે સૂર્યનારાયણે તેને પોતાના બન્ને હાથ લાંબા કરીને આપ્યા અને તે તેજસ્વી પુરૂષે પણ પોતાનો જમણો હાથ તેના હાથમાં આપ્યો. ૧૫ પછી તેણે આકાશને તોડીને સૂર્યના કિરણમંડળમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેનું તેજ સૂર્યની સાથે એકરૂપ થઈને એક ક્ષણમાં સૂર્યરૂપ થઈ ગયું. ૧૬ જ્યારે તે બન્નેના તેજનો સમાગમ થયો ત્યારે અમને સંશય થયો કે, આ બેમાંથી ખરો સૂર્ય કોણ ? આ આવ્યો છે તે કે, જે રથમાં બેઠેલો છે તે ? ૧૭ એવો સંદેહ થવાથી અમે સૂર્યને પૂછ્યું કે, -સ્વર્ગનું આક્રમણ કરીને બીજા સૂર્યના સરખો આ ગયો તે કોણ છે ? ૧૮

તે વયં જાતસંદેહ પર્યપૂજ્યામહે રવિમ્ ।

ક ણ્ણ દિવમાક્રમ્ય ગતઃ સૂર્ય દ્વાપરઃ ॥ ૧૮ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपूतारक्षे गुर्जरभाषायां उच्छ-
वृत्त्युपाख्याने शतोपरि नवतितमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

અધ્યાય ૧૯૧ મો-ઉચ્છવૃત્તિ આહ્વાયતું આખ્યાન-ઉચ્છવૃત્તિનું ફળ.

સૂર્યે ઉવાચ ॥ નૈવ દેવોનિલસજો નાસુરો ન ચ પશ્ચગઃ ॥

॥ ઉચ્છવૃત્તિગતે સિદ્ધો મુનિરેષ દિવં ગતઃ ॥ ૧ ॥

સૂર્ય કહે છે કે:—એ દેવ અગ્નિ નથી, અગુર નથી કે, સર્પ નથી; પણ ઉચ્છવૃત્તિના વ્રતમાં સિદ્ધ થયેલો એ મુનિ સ્વર્ગને પામ્યો છે. એ મૂળ અને ફળનો આહાર કરનાર

જાણના ખરી પડેલાં પાંદડાને આહાર કરનારો અથવા જળનું બહુલ્ય કરનારો કે, માન વાયુ બાદીને રહેનારો સમાધિનિષ્ઠ આહાર્યુ હતો. ૨ આ આહાર્યુ સંહિતાનું પાન કરીને શિવની સ્તુતિ કરી છે તથા સ્વર્ગના દ્વારમાં પ્રવેશ કરવાનો ઉદ્દેશ કર્યો છે તેથી તે સ્વર્ગને પામ્યો છે. ૩ હે સર્વો ! એ આહાર્યુ સતતસંગી, આકાશારહિત, નિરંતર શિલોચ્છ વૃત્તિ-વડે ભોજન કરનાર અને સર્વ આણ્વીઓના હિતમાં મુક્ત છે. ૪ જે આણ્વીઓ એવી ઉત્તમ ગતિને પામ્યા છે, તેઓના કરતાં દેવ, ગંધર્વ, અસુર કે, નાગ, એ કાંઈ સમર્થ નથી. ૫ હે દિગ્ ! મેં ત્યાં એવું આશ્ચર્ય જોયું. હે બ્રહ્મા ! તે સિદ્ધ થયેલો મનુષ્ય જે સિદ્ધની ગતિને પામ્યો છે તે, સૂર્યની સાથે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરે છે. ૬

સંસિદ્ધો માનુષઃ કામં ચોસૌ સિદ્ધગતિં ગતઃ

સૂર્યેણ સહિતો બ્રહ્મન્ પૃથિવીં પરિવર્તતે ॥ ૬ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूपसारादे गुर्जरभाषायां उच्छ-
वृत्त्युपाख्यानं क्षतोपरि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

અધ્યાય ૧૦૨ મો-ઉચ્છવૃત્તિ આહાર્યુનું આખ્યાન-આહાર્યુ કૃતાર્થ થયો.

ब्राह्मण उवाच ॥ आश्चर्यं नात्र संदेहः सुप्रीतोस्मि भुजंगम् ॥

॥ अत्रार्थोपगतैर्वाक्यैः पंथानं चास्मि वक्षितः ॥ ૧ ॥

આહાર્યુ કહે છે કે:-હે ભુજંગમ ! આશ્ચર્ય છે, આ વાર્તા સાંભળીને હું બહુ પ્રસન્ન થયો છું. તેમજ મ્હારા ઈચ્છિત અર્થની સાથે મળતાં તમારા વાક્યોએ અને માર્ગ પશુ બતાવ્યો છે. ૧ હે સાધો ! હે સર્વશ્રેષ્ઠ ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. હવે હું જમ્બુઃ કાંઈ કામ-કાજ હોય કે, કાંઈ આજ્ઞા કરવી હોય તો તમારે અને સંભારવો. ૨ નાગ કહે છે કે:-હે દિગ્ ! જે કાર્ય કરવાનું ત્હારા હૃદયમાં છે તે મને કહ્યા વિના તું હમણાં ને હમણાંજ ક્યાં જવાને તત્પર થયો છે ? તું જેના અર્થે અહીં આવ્યો છે તે ત્હારું કાર્ય મને કહે. ૩ હે દિગ્શ્રેષ્ઠ ! પૂછ્યે કે વગર પૂછ્યે સ્નેહભાવથી મેં ત્હારું કાર્ય કંઈ હોય તોપણ હે સુમત ! મ્હારી રજા માગીને અને હું વિદાય કઈ લારે ત્હારે જવું યોગ્ય છે. ૪ હે વિશ્રર્ષિ ! જેમ એક ઝાડની નીચે મળ્યા હોય, તેમ કેવળ મ્હારું દર્શન કરીને ત્હારા જેવા સ્નેહ-વાળાએ મને તજીને જવું યોગ્ય નથી. ૫ હે દિગ્શ્રેષ્ઠ ! હું ત્હારા વિષે ભક્તિમાન છું અને તું મ્હારા વિષે ભક્તિમાન છે. હે અનન્દ ! મ્હારા સરખો ત્હારો મિત્ર છે તો ત્હારે શી ચિંતા છે ? આ સર્વ શોક ત્હારાજ છે. ૬ આહાર્યુ કહે છે કે:-હે આત્મજ્ઞાની નાગરાજ ! તમે કહો છો તેમજ છે. સર્વથા દેવતાઓ પશુ તમારાથી જૂદા નથી. જે પુરૂષ આદિત્ય મંદાગ્રા રહેલો છે તે તમે છો અને તેજ હું છું. ૭ તેમજ જે હું છું તેજ તમે પશુ છો અને હું, તમે તથા બીજાં સર્વ આણ્વીમાત્ર પુરૂષોત્તમના વિષે છીએ. અર્થાત્ આત્મરૂપે સર્વ એક છે. એ વાત હું વેદમાંથી જાણુ તો હતો પશુ તમે અને ઉચ્છવૃત્તિ આહાર્યુ સૂર્યમાં પ્રવેશ કર્યાની જે વાત કહી તેથી તેનો નિમય થયો છે. ૮ હે સર્પરાજ ! પુણ્યનો સંખ્ય કરવાના વિષે મને સંશય હતો. પશુ હે સાધો ! હવે હું અર્થને સિદ્ધ કરનાર ઉચ્છ-વૃત્ત આશ્ચર્યશ. ૯ હે સાધો ! એ મ્હારો નિમય છે અને હું જે ઉત્તમ કારણ માટે આવ્યો

હતો તે થયું છે. હે ભુજંગમ ! હવે હું તમારી રજા માથું છું કેમ કે, હું કૃતાર્થ થયો છું. તમારું કલ્યાણ થાઓ. ૧૦

एष मे निश्चयः साधो कृतं कारणमुत्तमम् ।

अमित्रयामि भद्रं ते कृत्यादि भुजंगम् ॥ ૧૦ ॥

इति श्री महाभारते ज्ञान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टूताराद्धे गुर्जरभाषायां उच्छ-
वृष्णपाख्याने शतोपरि दिनवतितमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

અધ્યાય ૧૯૩ મો-ઉચ્છવૃત્તિ આહ્વાણું આખ્યાન-આહ્વાણું મોક્ષ.

મીષ્મ ઉવાચ ॥ સ ચામંડ્યોરગમ્નેષ્ટં બ્રાહ્મણઃ કૃતનિશ્ચયઃ ॥

॥ વીક્ષાકાંક્ષી તદા રાજક્યવનં માર્ગેવ શ્રિતઃ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે:-હે રાજન્ ! જેણે ઉચ્છવત ધારણ કરવાનો નિશ્ચય કરેલો છે એવો તે આહ્વાણે ઉત્તમ નાગની વ્યાજા માગીને, દીક્ષા ધારણ કરવાની ઇચ્છાથી ભૃગુકુળના વ્યવનઋષિની પાસે ગયો. ૧ તથા તેની પાસેથી સંસ્કાર પામીને તે ધર્મના વિષેજ સ્થિતિ કરીને રહ્યો અને તેણે આ સર્વ કથા ભાર્ગવને નિવેદન કરી. ૨ હે રાજેન્દ્ર ! ભાર્ગવમુનિએ આ પવિત્ર કથા જનક રાજના ઘેર મહાત્મા નારદને કહી. હે રાજેન્દ્ર ! પછી દેવોના રાજ ઇન્દ્રના સ્થાનમાં અકિલ્બૃષ્ ધર્મવાળા નારદે, પૂછવાથી તે કથા ઇન્દ્રને કહી. ૪ હે પૃથ્વીપતે ! ઇન્દ્રે તે કથા પૂર્વે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય સમસ્ત આહ્વાણોને કહી હતી. ૫ જ્યારે મ્હારે અને પરશુરામને મહા દારૂણ યુદ્ધ થયું ત્યારે, હે રાજન્ ! વસુઓએ મને આ કથા કહી હતી. ૬ હે ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! તેં મને પૂછ્યું તેથી આ ધર્મયુક્ત પવિત્ર કથા મેં તને તત્વે કરીને કહી. ૭ હે ભારત ! હે રાજન્ ! તું મને જે પરમ ધર્મ વિષે પૂછે છે તે પરમ ધર્મ આ છે. હે નૃપ ! તે આહ્વાણ આકાંક્ષા તજીને ધર્મરૂપ અર્થ કરવામાં ધીર થયો હતો. ૮ એવી રીતે સર્પરાજે જેને આત્મકૃત્યનો ઉપદેશ કર્યો હતો તથા તેથી જેણે પોતાના કર્તવ્યનો નિશ્ચય કર્યો હતો એવો તે આહ્વાણ અહિંસાદિ યમ અને શૌચાદિ નિયમને ધારણ કરીને વનમાં ગયો તથા ત્યાં દાણા વીણીને નિયમિત ભોજન કરવારૂપ ઉચ્છશીલાશ્વન વૃત્તિ ધારણ કરી તથા તેથી નાગરાજએ કહેલી ઉચ્છવૃત્તિની ગતિને પામ્યો. ૯

स च किल कृतनिश्चयो द्विजो भुजगपतिप्रतिदेशितात्मकृत्यः ॥

यमनियमसहो वर्णावरं परिगणितौच्छशिलाशनः प्रविष्टः ॥ ૯ ॥

इति श्री महाभारते ज्ञान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेष्टूताराद्धे गुर्जरभाषायां उच्छ-
वृष्णपाख्याने शतोपरि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

સમાપ્તં શાંતિપર્વ.

એક અમુલ્ય તક.

ધણીજ થોડી નફલો બાકી છે.

ભારતાર્થ પ્રકાશ અથવા મહાભારત.

પર્વ ૧ હું આદિ પર્વ	...	...	૩	૮	૦
„ ૨ જું સભા „	...	...	૧	૮	૦
„ ૩ જું વન „	...	...	૫	૦	૦
„ ૪ જું વિરાટ „	...	...	૩	૦	૦
„ ૫ જું ઉદ્યોગ „	...	...	૨	૮	૦
„ ૬ જું ભીષ્મ „	...	...	છપાય છે		
„ ૭ જું દ્રોણ „	...	...	૫	૦	૦
„ ૮ જું કર્ણ „	...	...	છપાય છે		
„ ૯, ૧૦, ૧૧ શલ્ય, સામિક અને					
સ્ત્રી પર્વ	...	...	૨	૧૨	૦
„ ૧૨ જું શાંતિ પર્વ ભાગ ૧ ભા	...	...	૫	૦	૦
„ ૧૨ જું શાંતિ પર્વ ભાગ ૨ ભા	...	...	૬	૮	૦
„ ૧૩ જું અનુશાસન પર્વ ભાગ ૨ ભા	...	...	૪	૦	૦
„ ૧૪ જું આયોધ્યિક „	...	...	૨	૦	૦
„ ૧૫ થી ૧૮ આશ્રમવાસિક, મહા					
પ્રસ્થાવિક, મૈષ્ણક અને					
સ્વર્ગશિલ્પ	...	...	૧	૮	૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,

કાલ્યાણેવી રોડ, મુંબઈ.

